B 1,761,322

SOCEJALIZAM

JAN-JUNE
1963

VOL
2
367

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

HX
8
.S67

Univ. of Mich.
SEP - 4 1980
Current Serials

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

1
1980

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčić, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 200 dinara Za inostranstvo 400 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: Grafička radna organizacija »Štampa«, Osijek, Prolaz V. Sukića 2.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

HX
8
.S67

Sadržaj

Godina XXIII 1980 Broj 1

Studije i članci

Dragomir Vojnić

Razmišljanja o momentu razvoja privrednog sistema 3

Božo Jovanović

Unapređivanje ekonomskih odnosa sa inostranstvom 27

Blaženka Despot

Povijest i socijalistička priroda 44

Nikola Pejnović

Uloga oružanih snaga u socijalističkim preobražajima 70

Iz prakse za novu praksu

Nebojša Savić

Društveni dogovori o akumulaciji i investicijama 96

Prilozi

Vera Mujbegović

Levičarstvo u komunističkom pokretu 1919—1921. 111

Najdan Pašić

Marksistička kritika anarhističkih koncepcija osnovne ćelije budućeg besklasnog društva 131

Boro Petkovski

Slobodna razmena rada — produkcioni odnos — društvena svojina 144

Ivan Jelić

O nekim osnovnim metodološkim problemima u radu na sintezi Historije SKJ 158

Prikazi 167

82 44AA3 2 013 1 XL 2857

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Драгомир Войнич
Размышления о моменте развития хозяйственной системы 3

Вожо Иованович
Дальнейшее развитие экономических отношений с зарубежными странами 27

Блаженка Деспот
История и социалистический характер 44

Николай Пейнович
Роль вооруженных сил в деле социалистического преобразования 70

Из практики — новой практике

Небойша Савич
Общественные договоры о накоплении и инвестициях 96

Очерки

Вера Муйбегович
Левизна в комунистическом движении 1919 — 1921 гг. 111

Найдан Пашич
Марксистская критика анархических концепций основной ячейки будущего бесклассового общества 131

Боро Петковский
Свободный обмен трудом — производственные отношения — общественная собственность 144

Иван Елич
К некоторым основным методологическим проблемаль при работе над синтезом Истории СКЮ 158

Рецензии 167

Contents

Studies and Articles

Dragomir Vojnić
Reflections upon a Moment in the Development of the Economic System 3

Božo Jovanović
Advancement of Economic Relations with Other Countries 27

Blaženka Despot
History and the Nature of Socialism 44

Nikola Pejnović
The Role of Armed Forces in Socialist Transformations 70

Practice for New Practice

Nebojša Savić
Socialist Compacts Regarding Accumulation and Capital Expenditure 96

Contributions

Vera Mujbegović
Leftism in the Communist Movement, 1919—1921 111

Najdan Pašić
Marxian Critique of Anarchist Concepts in the Basic Cells of Future Classless Society 131

Boro Petkovski
Free Exchange of Labour — Relations of Production — Social Ownership 144

Ivan Jelić
Concerning Some Basic Methodological Problems in the Work on the Synthesizing of the History of the LCY 158

Reviews 167

Digitized by Google

Dragomir Vojnić

Razmišljanja o momentu razvoja privrednog sistema*

1. Uvodne napomene i postavljanje problema

Na inicijativu Predsjedništva Savezne konferencije SSRNJ, početkom 1979. godine u Jugoslavenskom centru za teoriju i praksu samoupravljanja u Ljubljani održan je višednevni skup jugoslavenskih znanstvenika na području društveno-ekonomskih znanosti. Zadatak ovoga skupa je bio da se učini pokušaj analize i ocjene momenta društveno-ekonomskog i političkog razvoja našeg društva, i to kroz sintetičku prizmu analize i ocjene momenta raz-

---

* Prilikom pisanja ovog priloga koristio sam se i nekim stavovima i ocjenama iz materijala koje sam priredio u okviru makroprojekta »Privredni sistem SFRJ«.

Koristio sam se i prilozima drugih suradnika ovog makroprojekta, među kojima posebno navodim Milutina Ćirovića, Peru Jurkovića, Marijana Korošića, Rikarda Langa, Ivu Perišina, Jakova Sirotkovića i Miju Sekulića.

Na ovom makroprojektu je angažiran Konzorcij jugoslavenskih ekonomskih instituta, uključujući i Ekonomski institut u Zagrebu.

Digitized by Google

voja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. Specifičnost ovog zadatka i cjelokupne ove aktivnosti se sastojala u tome da se ova ocjena dâ ne sa aspekta parcijalnog, odnosno monodisciplinarnog pristupa pojedinih društvenih znanosti, nego da se učini pokušaj jedne više sintetizirane ocjene sa multidisciplinarnim pristupom koji uključuje sve društveno-ekonomske, pa čak i druge znanosti.

I premda se, što je sasvim razumljivo, u diskusiji što je trajala svega nekoliko dana nisu mogli definirati usklađene, a da i ne govorimo jedinstvene ocjene i stavovi, ipak bi se kao zajednički nazivnik različitih ocjena i stavova mogla izvući ocjena o potrebi većeg respektiranja one komponente dijalektičko-historijskog pristupa analizi i ocjeni pojava u razvoju društva koje ukazuju na ulogu i mjesto vremenske dimenzije u razvoju i transformaciji društvenih odnosa.

U tom se kontekstu (bez obzira na to da li je bio *explicite* naznačen ili *implicite* pretpostavljen) manifestirao stav koji ukazuje na povijesnu činjenicu da se transformacija društveno-ekonomskih odnosa (bez obzira na karakter revolucionarnih zbivanja koji su joj prethodili) ostvarivala veoma sporo i da je trajala stoljećima, nošena aktivnošću mnogih generacija. Ovaj stav je veoma važan zbog toga što se u mnogim analizama momenta društveno-ekonomskog i političkog razvoja našeg društva, koje se daju u različitim ekonomskim, politikološkim, sociološkim, pravnim i drugim radovima (i premda često formalno naglašava), ipak u dovoljnoj mjeri ne respektira ova vremenska dimenzija, odnosno povijesno-dijalektički pristup tretiranim problemima i pojavama.

Želja za još bržim razvojem i materijalne osnove društva i društvenih odnosa (što je bitna pretpostavka i bogatijih i humanijih uvjeta života i rada ljudi) sasvim je razumljiva pojava koja se manifestira kod svih članova društva. Nije, dakle, neshvatljivo da se ova želja ispoljava i kod znanstvenika, pa čak i onih kojima su profesija društvene znanosti.

Problemi, međutim, nastaju ako se znanstvenici u svojim znanstvenim radovima ne mogu u dovoljnoj mjeri distancirati od prirodne želje za bržim razvojem našeg društva i u svojim analitičkim ocjenama ne daju onu važnost vremenskoj i povijesnoj dimenziji koju ona po prirodi stvari mora imati. A kako je znanost (da se poslužimo riječima Todora Pavlova u njegovoj interpretaciji Marxa) subjektivno istraživanje objektivnoga, to je sasvim razumljivo da se takvi propusti događaju i onim znanstvenicima koji se bave analizom i ocjenom razvoja našeg društva.

Kada je riječ o ekonomskim znanostima, onda smo svi svjesni toga da je period od nepune tri decenije isuviše kratak da bi se zaokružio jedan novi kategorijalni sistem koji bi mogao predstavljati osnove političke ekonomije privrednog sistema socijalističkog samoupravljanja. Međutim, kada tražimo i predlažemo kon-

Digitized by Google

kretna rješenja za efikasniji i konzekventniji razvoj našeg privrednog sistema na temeljima socijalističkog samoupravljanja, onda ponekad postajemo i suviše pretenciozni i suviše nervozni, a to u suštini znači da ipak, barem u tom momentu, zaboravljamo važnost povijesno-dijalektičkog pristupa, odnosno zaboravljamo neumoljivu logiku i ogromnu snagu vremenskog horizonta i povijesne dimenzije. Jer baš kada je riječ i o brzini razvoja materijalne osnove društva i o brzini transformacije društveno-ekonomskih odnosa, onda će nam svaka objektivna komparativna analiza pokazati da se nalazimo u onoj maloj skupini zemalja u kojima su takve transformacije bile i najkvalitetnije i najbrže.

Pa i kada je u pitanju kategorijalni sistem političke ekonomije privrednog sistema koji se temelji na društvenom vlasništvu i socijalističkom samoupravljanju, situacija (u jednom komparativnom smislu) nije ni izdaleka tako loša kao što to mi sami ponekad ocjenjujemo. Kategorije društvenog vlasništva, dohotka i dohodovnih odnosa, samoupravljanja, udruživanja rada, osnovne organizacije udruženog rada, slobodne razmjene rada itd. (a sve sa konzekvencama i opredjeljenjem striktne provedbe principa raspodjele prema radu i rezultatima rada, uz valoriziranje i živog i minulog rada) predstavljaju onaj dio tog novog kategorijalnog sistema iz kojega će se u nešto širim vremenskim horizontima razviti osnove političke ekonomije privrednog sistema socijalističkog samoupravljanja. I bez obzira na to što ocjenu o tome da li će se u bližoj i daljoj budućnosti razvoj socijalističkih odnosa u svijetu temeljiti na ovakvim ili onakvim oblicima socijalističkog samoupravljanja treba prepustiti povijesti, ipak se i s tim u vezi može učiniti (bez bojazni potcjenjivanja povijesne dimenzije) jedna konstatacija.

Ta se konstatacija odnosi na ocjenu momenta razvoja idejno-teorijskih i institucionalnih okvira koji su, na bazi razvoja jugoslavenskog društva na temeljima socijalističkog samoupravljanja, došli do izražaja i u tako važnim političkim dokumentima kao što su odluke X i XI kongresa SKJ, Ustav SFRJ, Zakon o udruženom radu, pa i neki drugi privredno-sistemski zakoni. Naime, sada više ne može biti sumnje u to (čak i bez obzira na to u kojoj ćemo mjeri u budućnosti, vodeći računa o novim razvojnim iskustvima, korigirati i dopunjavati neke stavove iz pomenutih političkih dokumenata) da će buduće generacije znanstvenika i ideologa socijalizma svoja istraživanja povijesti i razvoja jednog zaokruženijeg koncepta sistema socijalističkog samoupravljanja početi i jednim dijelom temeljiti upravo na ovim političkim dokumentima. To je sigurno povijesna pobjeda i povijesna snaga naše socijalističke revolucije i ogroman doprinos svih subjektivnih snaga našeg društva, sa Savezom komunista na čelu, razvoju i oživotvorenju ideja i postavki naučnog socijalizma i njegovih najvećih začetnika, Marxa, Engelsa i Lenjina, odnosno to je

Digitized by Google

onaj doprinos jugoslavenskih komunista razvoju socijalizma u svijetu koji će izučavati mnoge generacije u budućnosti.

Povijest će u tom kontekstu najbolje ocijeniti i onaj ogromni značaj, mjesto i ulogu koju je u toj brzoj revolucionarnoj socijalističko-samoupravnoj transformaciji našeg društva imao Josip Broz Tito.

Sve ove ocjene i momente, razumije se, ne navodimo zbog toga da bismo ublažili oštrinu i potrebu znanstvene kritike i prilikom analize momenta razvoja društvenih odnosa i prilikom (ako su u pitanju ekonomske znanosti) analize privrednih kretanja i ekonomske politike, ili određenih privredno-sistemskih rješenja. Naprotiv, pretenzija je ovih stavova da pri kritičkoj analizi i ocjeni procesa transformacije društvenih odnosa u još većoj mjeri respektiramo multidisciplinarni i dijalektičko-povijesni pristup u tretiranju relevantnih problema, pojava i odnosa. Na početku pomenuta inicijativa Predsjedništva SK SSRNJ, koju provodi Centar za izučavanje samoupravljanja u Ljubljani i čije je ostvarivanje još u toku, imala je za jedan od osnovnih ciljeva da predstavlja doprinos u tom pravcu.

Nakon ovih općih napomena, u nastavku izlaganja ćemo našu pažnju usredsrediti na razmišljanje o nekim aktuelnim pitanjima i problemima analize i ocjene momenta razvoja našeg privrednog sistema na temeljima socijalističkog samoupravljanja.

2. Aktuelni problemi momenta razvoja privrednog sistema

I pored toga što je ne samo u idejno-teorijskom nego i u institucionalno-zakonodavnom smislu relativno zaokružen koncept privrednog sistema koji se razvija na temeljima socijalističkog samoupravljanja, ipak je inercija starih rješenja, odnosa, shvaćanja i ponašanja tako izražena u stvarnim privrednim zbivanjima i kretanjima da se prilikom pokušaja analize i ocjene momenta razvoja privrednog sistema sama po sebi nameću dva (ili barem dva) pitanja. Prvo se pitanje odnosi na to u kojoj smo mjeri uspjeli učiniti prvi kvalitativni korak naprijed u pravcu većeg ovladavanja radnika, organiziranih u osnovne i druge organizacije udruženog rada, dohotkom, a posebno akumulacijom. A drugo — u kojoj smo mjeri u našem stvarnom društveno-ekonomskom životu uspjeli prevladati stihiju liberalizma. Odgovor na oba pitanja se može tražiti samo u istim okvirima analize i ocjene odnosa u društvenoj reprodukciji, što znači da se oba ova pitanja po svojoj društveno-ekonomskoj logici i suštini svode samo na jedno. Izvjesno opravdanje ove podjele na dva pitanja se možda može naći samo u razlozima didaktičke prirode, odnosno u razlozima (ako se tako može reći) boljeg razumijevanja tretiranih problema.

Digitized by Google

Traženje odgovora na ova pitanja započeti ćemo sa jednom općepoznatom konstatacijom. A ona se odnosi na činjenicu da smo u dosadašnjem razvoju jugoslavenskog društva učinili prvi korak u pravcu izgradnje takvog društva koje će se u Marxovom smislu u cijelosti temeljiti na asocijacijama slobodnih proizvođača. I to u isto vrijeme znači da smo učinili prvi korak na dugotrajnom, mukotrpnom i tegobnom putu ka oslobođenju rada. Konkretna kretanja u našoj privredi i društvu pokazuju, međutim, da će biti potrebni ne manji napori subjektivnih snaga našeg društva, sa Savezom komunista na čelu, da bi se učinio drugi kvalitativni korak naprijed u pravcu dalje transformacije društvenih odnosa na temeljima socijalističkog samoupravljanja. Takva ocjena ne samo da ne sadrži u sebi ničeg dramatskog nego se, naprotiv, i u svjetlu uvodnih napomena ovog priloga može smatrati sasvim prirodnom i realnom. Jer upravo od realnosti ocjene momenta umnogome će ovisiti i pravci aktivnosti i stvarni efekti inicijativa koje daju subjektivne snage našeg društva u svojoj predvodničkoj ulozi ostvarivanja kontinuiteta naše revolucije.

U traženju odgovora na postavljena pitanja (ili na postavljeno pitanje) bilo bi najprikladnije poći od sintetičke ocjene momenta razvoja privrednog sistema. Kako je, međutim, takvu ocjenu veoma teško dati, jer po prirodi stvari svaki istraživač i analitičar ima neko svoje viđenje ovih problema, to se kao jedina realna pretenzija nameće potreba i mogućnost navođenja niza karakterističnih parcijalnih ocjena na osnovi kojih se onda može govoriti i o uzrocima određenih devijacija i o pravcima potrebne aktivnosti za njihovo otklanjanje i rješavanje.

Jedan u nizu mogućih polaznih pristupa se može zasnivati i na analizi i ocjeni postojećih odnosa u sistemu društvene, posebno proširene društvene reprodukcije. U razvoju sistema društvene, posebno proširene reprodukcije već se niz godina ispoljavaju takve slabosti koje utječu i na efikasnost ovog sistema i na kvalitet društvenih odnosa. Te se slabosti manifestiraju u opadanju akumulativne i reproduktivne sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi, u neadekvatnom položaju udruženog rada u sistemu društvene, posebno proširene reprodukcije, u divergentnim trendovima akumulativnosti organizacija udruženog rada u privredi i akumulativnosti nacionalne privrede kao cjeline, u nezadovoljavajućoj strukturi bruto-novčane akumulacije jugoslavenske privrede, u deficitnom financiranju jednog dijela finalne, a posebno investicijske potrošnje, u povećavanju nestabilnosti privrednih kretanja i rastu cijena i troškova života, te kao sintetička posljedica svega toga — u sve većoj zaduženosti organizacija udruženog rada kod banaka, odnosno u sve većoj zaduženosti jugoslavenske privrede kao cjeline naspram inozemstvu.

Osim toga, u sistemu raspodjele ispoljile su se takve devijacije koje omogućavaju da se dijelovi dohotka koji nisu rezultat rada u odgovarajućim organizacijama udruženog rada, već su na-

Digitized by Google

stali kao rezultat različitih privrednih, tržišnih i drugih pogodnosti (koje mogu imati i neke karakteristike monopola), raspodjeljuju u lične dohotke. Ove se pojave potenciraju tim više što se do sada u institucionalno-zakonodavnom smislu nije učinilo još ništa da se u cilju operacionalizacije odgovarajućih odredbi Ustava i Zakona o udruženom radu takozvani neradni (ili ekstra) dohoci najvećim dijelom usmjere u proširenu društvenu reprodukciju na različitim nivoima samoupravno organizirane privrede i društva.[1]

Mnoge analize i ocjene privrednih kretanja, privrednog sistema i ekonomske politike veoma očito pokazuju da se na kompleksu sistema proširene društvene reprodukcije, kao u žiži, koncentriraju i prelamaju problemi i sa svih drugih privredno-sistemskih kompleksa. U tome posebnu ulogu, u smislu odgovarajućih funkcionalnih međuzavisnosti, imaju kompleksi sistema stjecanja i raspodjele dohotka, sistema planiranja i kreditno-monetarnog i bankarskog sistema, kao i sistema međunarodnih ekonomskih odnosa. S tim je u vezi posebno potrebno istaći međuzavisnosti odnosa u sistemu proširene društvene reprodukcije, sistema raspodjele i inflacije, odnosno stabilnosti privrednih kretanja.

U tome se kontekstu u pomenutim analizama i ocjenama posebno ističe činjenica da mnoge devijacije u sistemu društvene, posebno proširene reprodukcije vuku svoje korijene iz sistema stjecanja i raspodjele dohotka. Ove devijacije počinju već u sferi stjecanja dohotka, odnosno već u primarnoj raspodjeli. Nepostojanje dovoljnog prostora za slobodniju igru ekonomskih zakonitosti socijalističke robne proizvodnje kontinuirano dovodi do suviše velikih administrativnih i arbitražnih intervencija u temeljne odnose raspodjele, koji istovremeno determiniraju i položaj proizvodnih grupacija u društvenoj reprodukciji, to jest determiniraju odnose između pojedinih dijelova udruženog rada. U procesu ovih administrativnih intervencija se kontinuirano rješavaju jedni problemi uz istovremeno nastajanje drugih, što sve skupa ima za posljedicu stalno dizanje općeg nivoa cijena. Nepostojanje, čak ni u smislu društvene konvencije, jedinstvenih kriterija za mjerenje položaja organizacija udruženog rada i njihovih grupacija u primarnoj raspodjeli ove probleme još više otežava i komplicira, što se sve manifestira u veoma izraženim neusklađenostima u sferi sistema stjecanja i raspodjele dohotka. Za ilustraciju ove pojave može poslužiti i podatak da više od jedne trećine organizacija udruženoga rada ili radi sa gubitkom ili sa minimalnom akumulacijom, to jest na granici rentabiliteta, sa takozvanom pozitivnom nulom.

---

[1] Vidi: Rikard Lang i Dragomir Vojnić, *Aktuelni problemi sistema proširene društvene reprodukcije*, u: *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije*, Ekonomski institut i »Informator«, Zagreb, 1979, str. 97 — 118.

Digitized by Google

Problemi nastali u sferi primarne raspodjele nastavljaju se u sferi sekundarne raspodjele, to jest u sistemu raspodjele dohotka između organizacija udruženog rada u privredi i organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica izvan privrede. Kontinuirano povećavanje različitih prava uz sve ambicioznije programe u sferi zajedničke i opće potrošnje dovodi, s jedne strane, do sve većeg zahvatanja u dohodak OOUR-a u privredi, a, s druge, s obzirom na to da ni ovo veliko zahvatanje dohotka nije dovoljno, do deficitarnog financiranja jednog dijela ove potrošnje. U posljednjim je godinama ovo deficitarno financiranje iznosilo oko 4% društvenog proizvoda. Izražene deformacije i inflaciona žarišta iz primarne i sekundarne raspodjele se po sili ekonomske logike nastavljaju i u namjenskoj raspodjeli dohotka na akumulaciju i potrošnju, odnosno lične dohotke. Radnici u osnovnim i drugim organizacijama udruženoga rada moraju za troškove života valorizirati svoje lične dohotke, što, gledano u kontinuitetu procesa, može dovesti i do anticipiranja tih troškova i iznad stope inflacije, pa i iznad stope rasta društvene produktivnosti rada, što samo po sebi nužno dovodi i do smanjivanja njihove akumulativne i reproduktivne sposobnosti i do deficitarnog financiranja jednog dijela investicione potrošnje. U tome se smislu može reći da su postojeći odnosi u sistemu proširene društvene reprodukcije, odnosno neadekvatni položaj OOUR-a u raspolaganju dohotkom, to jest viškom rada, jedan od temeljnih uzroka inflacije kod nas. Zato otklanjanje postojećih deformacija u svim fazama stjecanja i raspodjele dohotka, uz težište na jačanju akumulativne i reproduktivne sposobnosti OOUR-a u privredi, predstavlja osnovni put ka povećanju stabilnosti privrednih kretanja.

U tome je smislu važnije nego ikada već niz godina istaknuto opredjeljenje da sve vidove potrošnje moramo striktno svesti u granice ostvarenog dohotka, odnosno u granice raspoloživih sredstava. A to znači da se i različiti oblici deficitarnog financiranja pojedinih vidova finalne potrošnje, u smislu anticipiranja ove potrošnje, moraju postepeno svoditi na najmanju, odnosno ekonomski racionalnu i opravdanu i dozvoljenu mjeru. To se posebno odnosi na deficitarno finansiranje jednog dijela investicione potrošnje.

Navedene slabosti i devijacije u sistemu stjecanja i raspodjele dohotka imaju nužno za posljedicu i nedosljednosti u provedbi principa raspodjele prema radu i rezultatima rada. Ova se ocjena, pored ostalog, može ilustrirati i činjenicom da se šire rasponi u ličnim dohocima za isti kvalitet rada u različitim organizacijama udruženog rada, a sužavaju rasponi u okviru istih radnih organizacija. Takve pojave uravnilovke, koje su uvijek potencirane u vrijeme intenzivne inflacije, predstavljaju sa aspekta elemenata stimulativnosti u sistemu raspodjele svakako jednu od najgorih solucija. Jer takve pojave djeluju veoma destimulativno i na razvoj dohodovnih odnosa i na podizanje društvene produktivnosti rada.

Digitized by Google

Ovoj okolnosti treba jednim dijelom pripisati i činjenicu da su, usprkos veoma povoljnim uvjetima za brže povećanje društvene produktivnosti rada, postignute performanse na tom području relativno nezadovoljavajuće. Ovi relativno povoljni uvjeti za bolje performanse u sferi kvalitativnih faktora privređivanja odnose se na činjenicu da je oko 2/3 opreme jugoslavenske industrije nabavljeno u posljednjih desetak godina, da su u istoj srazmjeri zastupane automatske i poluautomatske mašine radilice, te da po formalnoj kvalifikacionoj strukturi naša radnička klasa ne zaostaje za razvijenim zemljama svijeta. Isto tako i pojave da se, pored nezadovoljavajućeg stupnja iskorišćenosti proizvodnih kapaciteta industrije (66—80%), što je dijelom i objektivno uvjetovano strukturnim neusklađenostima, i potencijali živog rada koriste se svega oko 2/3 — treba također jednim dijelom pripisati postojećim problemima i devijacijama u sferi raspodjele, a posebno devijacijama u striktnoj provedbi principa raspodjele prema radu i rezultatima rada.[2]

U kontekstu ovih razmatranja treba posebno ukazati na činjenicu da se sve ove devijacije događaju i usprkos relativno zadovoljavajućem pridržavanju onih kriterija raspodjele koji su prihvaćeni u odgovarajućim dogovorima i sporazumima. Iz toga očito proizlazi da ove kriterije treba dalje razvijati i dopunjavati preciznijim, izdiferenciranijim i operativnijim rješenjima i mjerilima.

Na osnovu svega naprijed navedenog može se sa mnogo osnova ocijeniti da temeljne uzroke svih slabosti u privrednim kretanjima i razvoju društvenih odnosa treba tražiti u sferi postojećih odnosa u sistemu društvene (posebno proširene) reprodukcije. Kada su u pitanju slabosti na području privrednih kretanja koje se ispoljavaju u rastu cijena i troškova života, onda su pomenute međuzavisnosti sa postojećim odnosima i slabostima u sistemu društvene reprodukcije lakše sagledive nego kada je riječ o onim slabostima koje se ispoljavaju u sferi platno-bilančnih odnosa, to jest u sferi velikog povećanja deficita u ukupnoj (robnoj i neobnoj) razmjeni sa inozemstvom. Međutim, samo je prividno tako jer je i veliki platno-bilančni deficit (koji je postao sintetički izraz mnogobrojnih kumuliranih strukturnih problema ove faze razvoja i u tom smislu i osnovni limitirajući faktor dinamičnijeg rasta) samo jedna vanjska manifestacija, odnosno samo jedan od sintetičkih pojavnih oblika ispoljavanja pomenutih problema u sistemu društvene reprodukcije. To postaje još razumljivije ako imamo na umu u posljednje vrijeme, opetovano ponavljam, datu ocjenu da su, sa aspekta odgovarajuće uloge i funkcije udruženog rada,

---

[2] Vidi: Dragomir Vojnić (redakcija) i grupa suradnika, *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije*, Ekonomski institut i »Informator«, Zagreb, 1979, str. 19 — 51.

Digitized by Google

upravo sistem proširene društvene reprodukcije i sistem međunarodnih ekonomskih odnosa postigli najmanji napredak u pravcu njihove transformacije u skladu sa Ustavom, Zakonom o udruženom radu i drugim relevantnim privredno-sistemskim zakonima.[3]

U nastavku izlaganja ćemo — polazeći od ocjene da su svi problemi na području privrednih kretanja i razvoja društvenih odnosa samo vanjska manifestacija poremećaja unutrašnjih odnosa u društvenoj, posebno proširenoj, reprodukciji — nešto veću pažnju posvetiti razmatranju odnosa u sistemu proširene društvene reprodukcije, sa posebnim osvrtom na kretanje akumulativne i reproduktivne sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi. Na ovakav pristup naročito upućuju i preporuke i odluke XI kongresa SKJ.

3. Kretanje akumulativne reprodukcijske sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi

Ima više kriterija na osnovi kojih se može analizirati i ocjenjivati kretanje akumulativnosti organizacija udruženog rada u privredi. Jedan od vrlo uobičajenih jest stopa akumulacije koja se dobije stavljanjem u odnos akumulacije prema dohotku. Ovako dobijena stopa akumulacije je pala od 15,8 posto u 1971. na 10,8 posto u 1978. godini. Najniža stopa akumulativnosti zabilježena je u 1976. godini, kada je iznosila svega 6,9 posto. Ako okvir promatranja ograničimo samo na industriju i rudarstvo, onda je odgovarajuća stopa pala od 14,3 posto u 1971. na svega 4,5 posto u 1978. godini.

Stope akumulativnosti se mogu mjeriti i odnosom akumulacije uvećane za ugovorne obaveze prema dohotku. Ovako dobijena stopa akumulacije je pala od 25,3 posto u 1971. na 22,9 posto u 1978. godini. Pri tome treba imati na umu da je ova stopa u nekim godinama promatranog perioda bila daleko viša. U 1974. godini, na primjer, iznosila je čak 28,1 posto.

Konačno se stupanj akumulativnosti može mjeriti i odnosom akumulacije prema čistom dohotku. Na toj osnovi dobijena stopa akumulativnosti je pala od 23,8 posto u 1971. na 20,1 posto u 1978. godini. Također je interesantno istaći da je ova stopa u 1974. godini iznosila čak 28,2 posto.

Ograničimo li okvir promatranja samo na industriju i rudarstvo, onda se može konstatirati da je odgovarajuća stopa pala

---

[3] Vidi: Miljko Trifunović, *Kretanja u svjetskoj privredi i njihovi utjecaji na Jugoslaviju*, i Ante Čičin Šain, *Razvoj jugoslavenske platne bilance prije i poslije svjetske energetske krize*, u: *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije*, Ekonomski institut i »Informator«, Zagreb, str. 53 — 64, i 163 — 180.

Digitized by Google

od 21,5 posto u 1971, odnosno od 32 posto u 1974, na svega 7,8 posto u 1978. godini.

Slična, ili još izrazitije negativna, kretanja mogu se zapaziti i prilikom analize i ocjene reprodukcijske sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi. Stope reprodukcijske sposobnosti se mogu mjeriti ili kao odnos akumulacije prema prosječno korištenim sredstvima, ili kao odnos akumulacije uvećane za ugovorne obaveze prema prosječno korištenim poslovnim sredstvima. Imajući na umu da je u privredi koja se stalno i kontinuirano razvija i znatan dio amortizacije usmjeren u financiranje proširene reprodukcije, stope reprodukcijske sposobnosti se mogu računati i kao odnos akumulacije, uvećane za amortizaciju na osnovi propisanih stopa, prema prosječno korištenim poslovnim sredstvima.[4] U ovim ćemo se izlaganjima zadržati samo na prva spomenuta dva kriterija.

Stopa reprodukcijske sposobnosti organizacija udruženog rada u jugoslavenskoj privredi, mjerena po prvom kriteriju (odnosno akumulacije prema prosječno korištenim poslovnim sredstvima), pala je od 10,6 posto u 1971. na svega 3 posto u 1978. godini. Slično kao i kod stopa akumulativnosti, i stope reprodukcijske sposobnosti su u okviru promatranog perioda bile najniže u 1976. godini, kada je ta stopa iznosila svega 1,7 posto. Ako se okvir promatranja ograniči na industriju i rudarstvo, onda je ovako izračunata stopa reprodukcijske sposobnosti pala od 5,8 posto u 1971. na svega 1 posto u 1978. godini.

Stopa akumulativne sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi, proračunata po drugom naprijed navedenom kriteriju (odnos akumulacije, uvećane za ugovorne obaveze, prema prosječno korištenim poslovnim sredstvima), pala je od 16,9 posto u 1971. na svega 6,3 posto u 1978. godini. Odgovarajuća stopa za industriju i rudarstvo je pala od 7,1 posto u 1971. na svega 2 posto u 1978. godini.

Sve što je do sada o tretiranim pitanjima rečeno ukazuje na vrlo nepovoljna kretanja akumulativne i reprodukcijske sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi. Međutim, s aspekta analize i ocjene promatranih kretanja vrlo je lako uočiti da je i ovako niska akumulativna i reprodukcijska sposobnost bila vrlo neravnomjerno raspoređena po pojedinim dijelovima, odnosno po različitim proizvodnim grupacijama i organizacijama udruženog rada. Od ukupno 20.773 organizacije udruženog rada, u 1978. godini su 2.903 organizacije ili 14 posto poslovale bez akumulacije. U isto je vrijeme 4.495 organizacija ili 21,6 posto imalo stopu reprodukcijske sposobnosti (mjerenu prema prvom

[4] Vidi: Dragomir Vojnić, *Investicije i društvena reprodukcija*, Ekonomski institut i »Informator«, Zagreb, 1977, str. 20 — 28.

Digitized by Google

navedenom postupku) od 0,1 do 2 posto. To znači da je u toj godini više od 1/3 svih organizacija udruženog rada poslovalo bez akumulacije, odnosno na onoj granici akumulativne i reprodukcijske sposobnosti koja se kreće u okvirima takozvane pozitivne nule. Daljnje 4.684 organizacije ili 22,6 posto od ukupnog broja imalo je stopu reprodukcijske sposobnosti od 2,01 do 5 posto. Nešto višu stopu reprodukcijske sposobnosti dostigla je u 1978. godini 4.591 organizacija udruženog rada, što čini 22,1 posto od ukupnog broja; u njima se ova stopa kretala od 5,1 do 11 posto. Visoke stope reprodukcijske sposobnosti imalo je 2.600 organizacija, ili 12,5 posto od ukupnog broja, kod kojih su se odgovarajuće stope kretale od 11,01 do 21 posto. Konačno, najviše stope iznad 20 posto ovako proračunate reprodukcijske sposobnosti postiglo je 1.500 organizacija, koje čine 7,2 posto od ukupnog broja.

Ovako neujednačena distribucija akumulativne i reprodukcijske sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi sama po sebi dosta govori i o karakteru i o dubini, kao i o uzrocima i posljedicama mnogih postojećih problema u sistemu društvene, posebno proširene reprodukcije. Navedena kretanja daju, naime, mnogo osnova za ocjenu da uzroke ovih pojava ne možemo (kako smo već naprijed naveli) tražiti samo u sekundarnoj i namjenskoj raspodjeli dohotka, već da začetak u suštini deformiranih odnosa treba tražiti u cjelokupnom sistemu stjecanja i raspodjele dohotka, počevši od primarne pa do namjenske i interne raspodjele. U nastavku izlaganja razmotrit ćemo razvoj odnosa u sistemu proširene društvene reprodukcije.

4. Odnosi u sistemu proširene društvene reprodukcije

Odnosi u sistemu proširene društvene reprodukcije, a to prvenstveno znači odnosi u sistemu akumulacije (u smislu subjekata utjecaja na njeno formiranje i upotrebu) determiniraju i sve druge odnose u svakom, pa i u našem privrednom sistemu koji se razvija na temeljima socijalističkog samoupravljanja. Jedan od najvažnijih odnosa u sistemu proširene društvene reprodukcije je odnos između samofinanciranja na različitim nivoima (to jest na nivou OOUR-a, OUR-a i na višim nivoima samoupravne organiziranosti), što u isto vrijeme znači i odnos između različitih oblika udruživanja rada i sredstava dogovorima i sporazumima, i kredita, naime kreditnog odnosa, uključujući i funkciju kamate. Ima različitih kriterija za mjerenje samofinanciranja. Jedan od uobičajenih je i udio sredstava organizacija udruženog rada u privredi u ukupnoj strukturi sredstava za financiranje investicija u osnovna sredstva. Mjereno tim kriterijem, samofinanciranje je u dugom nizu godina iznosilo samo oko 1/3 ukupnih ulaganja u osnovne fondove. To znači da je sav ostali dio investicija ostvaren kreditima i kreditnim odnosima. U zemljama i privredama kapitalis-

Digitized by Google

tičkog društveno-ekonomskog i privrednog sistema pitanje veće uloge samofinanciranja se uglavnom povezuje s većom ekonomskom efikasnošću sistema financiranja investicija i proširene reprodukcije općenito. U našem privrednom sistemu, koji se razvija na temeljima socijalističkog samoupravljanja, pitanje samofinanciranja nije povezano samo s većom efikasnošću sistema nego je i u neposrednoj funkcionalnoj međuovisnosti od razvoja materijalne osnove samoupravljanja, u smislu položaja osnovnih i drugih organizacija udruženog rada u sistemu društvene, posebno proširene reprodukcije.

Iz toga slijedi nedvosmislen zaključak da je u našem privrednom sistemu institucija samofinanciranja i udruživanja rada i sredstava jedna od vrlo važnih mjera i kriterija razvoja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih produkcionih odnosa. Iz ovako male i u svakom pogledu podređene i nedovoljne uloge samofinanciranja slijede i svi drugi relevantni odnosi u sistemu proširene društvene reprodukcije, kao što su: struktura formiranja akumulacije i udio otplate glavnice za investicijske zajmove u akumulaciji poslovnog fonda privrede, stupanj zaduženosti privrede otplatama za investicijske zajmove, odnos bankarskih kredita i poslovnog fonda organizacija udruženog rada u privredi itd.

U kontekstu ovih razmatranja treba istaći da se u nizu posljednjih godina oko 50 posto akumulacije u jugoslavenskoj privredi formira na osnovi kreditnog odnosa, to jest na temelju kamata. Udio otplate glavnice za investicijske zajmove je u 1978. godini za više od 90 posto nadmašio akumulaciju poslovnog fonda OUR-a privrede. U isto je vrijeme zaduženost privrede otplatama za kredite iznosila oko 80 posto svih sredstava za reprodukciju, uključujući i sredstva amortizacije po propisanim stopama. Isto tako treba reći da je u 1978. godini na svaki dinar poslovnog fonda organizacija udruženog rada iz privrede dolazilo 0,75 dinara kredita. Ukoliko se okvir promatranja ograniči samo na industriju, onda se ovaj odnos još više pogoršava i iznosi gotovo 1:1.

Svi ovi odnosi u sistemu proširene društvene reprodukcije nedvojbeno svjedoče o tome da se institucija samofinanciranja i udruživanja rada i sredstava nalazi u vrlo podređenom položaju, a institucija kredita uz odgovarajuću funkciju kamate u vrlo nadređenom, odnosno dominantnom položaju.[5] Ovi odnosi determiniraju i položaj udruženog rada u sistemu proširene društvene reprodukcije koji se na osnovi svega navedenog nikako ne može ocijeniti kao zadovoljavajući. Ovakvi odnosi ne ubrzavaju, nego

[5] Vidi: Rikard Lang i Dragomir Vojnić, *Aktuelni problemi sistema proširene društvene reprodukcije*, »Ekonomski pregled«, br. 9—10 1979.

Digitized by Google

otežavaju proces pretvaranja viška rada u potreban rad (u smislu Marxove ekonomske teorije i filozofije), to jest pretvaranja sredstava proširene društvene reprodukcije u troškove proizvodnje.[6] Ovo se posebno podvlači zbog toga što je redistribucija dohotka na štetu udruženog rada, koju vrši kroz kredit i kreditni odnos ovaj sistem, tako velika da nikakvo pozivanje na preniske ili, s obzirom na intenzitet inflacije, negativne kamatne stope niti za jotu ne može promijeniti opću ocjenu njegove validnosti.

Konačno, ne kao manje važno, u nizu njegovih negativnih performansi, treba opetovano spomenuti i kontinuirano stvaranje dodatnih žarišta inflacijskih pritisaka s konzekvencom nestabilnosti privrednih kretanja, odnosno stalnog rasta cijena i troškova života, zbog deficitarnog financiranja jednog dijela proširene društvene reprodukcije. U neposrednoj vezi s tim su i kretanja u sferi platno-bilančnih odnosa sa konzekvencom sve većeg deficita u razmjeni sa inozemstvom. Sve se to u ne manjoj mjeri odražava i na kvalitetu razvoja društvenih odnosa zbog deformacije dohodovnih odnosa i pojave tendencija državnovlasničkih i grupnovlasničkih odnosa, s krajnjom konzekvencom deformacije principa raspodjele prema radu i rezultatima rada.

Na ovakve odnose u sistemu proširene društvene reprodukcije su u velikoj mjeri utjecali i institucije i mehanizmi kreditno-monetarnog i bankarskog sistema. To se posebno odnosi na monetarni sistem, to jest na sistem napajanja organizacija udruženog rada u privredi i privrede kao cjeline novcem i kreditom. Povijesni rascjep (u Marxovom smislu) između procesa stvaranja vrijednosti i procesa stvaranja novca, koji je pospješio odnose proizvodnje u uvjetima kapitalističkih društvenih formacija, pokazao se kao vrlo neprikladan za razvoj društvenih odnosa na temeljima socijalističkog samoupravljanja.

Zato se problem prevazilaženja spomenutog povjesnog rascjepa postavlja kao jedan od fundamentalnih zadataka u vezi s efikasnijim razvojem našeg privrednog sistema na temeljima socijalističkog samoupravljanja. Operacionalizacija tog zadatka, odnosno razrješavanje spomenutog problema, zahtijeva da se, u malo pojednostavnjenoj definiciji rečeno, emisiona funkcija transformira iz funkcije države u funkciju udruženog rada. Iz svega slijedi da su za poboljšanje i nešto veće ujednačavanje položaja udruženog rada u sistemu društvene, posebno proširene reprodukcije, kao i za jačanje akumulativne i reproduktivne sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi, potrebne odgovarajuće promjene u svim fazama društvene reprodukcije, a posebno u svim dijelovima sistema stjecanja i raspodjele dohotka.

---

[6] Vidi: Vladimir Bakarić, *Pitanja razvoja i izgradnje socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih produkcionih odnosa i zadaci Saveza komunista na tom području*, »Komunist«, 1973, str. 9 i 10.

Digitized by Google

U uvjetima opisanih odnosa u sistemu proširene društvene reprodukcije radnici organizirani u osnovne i druge organizacije udruženog rada su još vrlo daleko od toga da postanu, kako je Edvard Kardelj govorio, gospodari uvjeta i regulativa svoga rada u materijalnoj bazi i društvenoj nadgradnji. U tim uvjetima, naime, udruženi rad, i pored odgovarajućih institucionalnih i zakonodavnih okvira i osnova, ipak ne odlučuje i o cjelini društvene, posebno proširene reprodukcije. Zato se s dosta osnova može reći da je postojeći sistem proširene društvene reprodukcije, koji organizacije udruženog rada u privredi sve više pretvara u dužnike banaka, a nacionalnu privredu kao cjelinu u sve većeg dužnika prema inozemstvu, iscrpio gotovo sve prostore koji bi s aspekta njegove efikasnosti i sa stanovišta razvoja društvenih odnosa opravdavali ovakvo njegovo funkcioniranje uz reproduciranje naprijed navedenih odnosa.

5. Odnosi u sistemu društvene reprodukcije u svjetlosti udruživanja rada i sredstava

U kontekstu ovih razmatranja treba posebno ukazati na vrlo tijesnu međuovisnost između ovakvih kretanja akumulativne i reprodukcijske sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi, kao i odnosa u sistemu proširene društvene reprodukcije, i razvoja institucije udruživanja rada i sredstava dogovaranjem i sporazumijevanjem. Naime, osnovne uzroke vrlo nepovoljnih kretanja na području udruživanja rada i sredstava u toku minulih godina tekućeg petogodišnjeg plana treba tražiti prvenstveno u naprijed navedenim momentima, i to: 1. niskoj akumulativnoj i reprodukcijskoj sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi; 2. vrlo neravnomjernoj distribuciji takve niske akumulativne i reproduktivne sposobnosti u pojedinim dijelovima, odnosno organizacijama udruženog rada.

U pogledu prve postavke situacija je dosta jasna. Da bi se proširena reprodukcija ostvarivala s većim intenzitetom na temelju udruživanja rada i sredstava, osnovne i druge organizacije udruženog rada bi morale biti znatno osposobljenije za akumuliranje i samofinanciranje i, na toj osnovi, za svoje autonomno, odnosno manje ovisno o drugim izvanprivrednim subjektima i faktorima, reproduciranje u proširenim razmjerima. U pogledu druge postavke treba reći da različiti položaj pojedinih organizacija udruženog rada u sistemu društvene, posebno proširene reprodukcije, ima za posljedicu i njihovo različito ponašanje u udruživanju rada i sredstava. Naime, one organizacije udruženog rada koje imaju bolji i, da tako kažemo, iznadprosječni i »iznadparitetni« položaj u sistemu društvene reprodukcije ne žele udruživati rad i sredstva s onim organizacijama udruženog rada s kojima su (kao svojim poslovnim partnerima) dohodovno i tehnološki međuovisne, ali koje imaju lošiji ispodprosječni i »ispodparitetni« po-

Digitized by Google

ložaj i u sistemu akumulacije i u sistemu stjecanja i raspodjele dohotka. I premda je ponašanje onih organizacija udruženog rada koje imaju »ispodparitetni« položaj u sistemu društvene reprodukcije, u pravilu, suprotno od onog koje smo naprijed opisali, ipak se u takvim uvjetima ne može intenzivirati proces udruživanja rada i sredstava između dohodovnih i reprodukcionih cjelina i proizvodne, prometne i financijske sfere, na osnovama razvoja dohodovnih odnosa i interesa, naime na osnovama zajedničkog prihoda i dohotka dogovaranjem i sporazumijevanjem.

U takvim se uvjetima veliki dio planova i programa razvoja različitih organizacija udruženog rada temelji, umjesto na dohodovnom povezivanju udruživanjem rada i sredstava, na kupoprodajnim ugovorima i kreditnim odnosima, često samo pod plaštom dogovaranja i sporazumijevanja. Ovakve su ocjene bile opetovano provjeravane i potvrđene na nizu savjetovanja koja su pripremali centralni komiteti socijalističkih republika i pokrajina u vezi sa provođenjem Zakona o udruženom radu. Takve ocjene su se mogle također čuti i u toku priprema sjednice CK SKJ o problemima raspodjele dohotka, 1979. godine. One su također provjeravane i putem mnogobrojnih anketa provedenih među direktorima različitih organizacija udruženog rada u toku kontinuiranog rada na permanentnom obrazovanju rukovodećih kadrova u privredi.[7]

Samo time se može objasniti činjenica da se u ukupnoj predračunskoj vrijednosti investicija što su u toku udružena sredstva kreću svega negdje oko 5 posto. Ukoliko imamo na umu činjenicu da se znatan dio ovih sredstava odnosi na obavezno udruživanje za određene infrastrukturne i energetske potrebe, onda je uloga udruženih sredstava u ukupnoj strukturi izvora sredstava za investicije što su u toku sasvim marginalna.[8] Budući da se najveći dio financijskih konstrukcija za investicijske projekte na koje se oslanjaju planovi i programi razvoja različitih organizacija udruženog rada priprema u isto vrijeme kada se pripremaju i donose srednjoročni, odnosno petogodišnji planovi razvoja, marginalni udio udruženih sredstava u 1979. godini u ukupnoj predračunskoj vrijednosti investicija u toku najbolje pokazuje da tekući petogodišnji plan od 1976. do 1980. godine nije u osnovi utemeljen na udruživanju rada i sredstava, već na kupoprodajnim ugovorima i kreditnim odnosima. Iz toga, razumije se, sasvim nedvojbeno slijedi i pravac akcije u pripremi odgovarajućih financijskih konstrukcija za investicijske projekte na koje će se naslanjati

---

[7] Vidi: Dragomir Vojnić, *Neki aspekti problema udruživanja rada i sredstava s obzirom na položaj proizvodnih grupacija u raspodjeli dohotka*, u: *Udruženi rad u teoriji i praksi*, »Narodne novine«, Zagreb, 1977.

[8] Vidi: Miroslav Prica, *Karakteristike investicione aktivnosti*, u: *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije*, Ekonomski institut i »Informator«, Zagreb, 1977, str. 23 — 39.

Digitized by Google

planovi i programi razvoja u novom petogodišnjem planskom razdoblju od 1981. do 1985.

Osim naprijed navedenih momenata, treba reći da je na ovakvo ponašanje udruženog rada u udruživanju rada i sredstava utjecala i izvjesna stihija u politici transfera tehnologije, odnosno u politici povezivanja pojedinih organizacija udruženog rada (kupovinom licenci, tehnologije, industrijskom kooperacijom, zajedničkim ulaganjima »joint venture« i sličnom) s inozemnim partnerima. Naime, pomanjkanje dugoročne strategije u transferu tehnologije i uvoza »know-how« često ima za posljedicu da se naše organizacije udruženog rada radije i lakše povezuju sa svojim poslovnim partnerima u inozemstvu nego s drugim po dohodovnoj logici komplementarnim organizacijama udruženog rada na jedinstvenom jugoslavenskom tržištu. No dalje ulaženje u ove probleme prelazi okvire i pretenzije ovih razmatranja.

6. Investicijska potrošnja i akumulativna sposobnost jugoslavenske privrede kao cjeline

Nasuprot opadajućem trendu akumulativne i reprodukcijske sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi, u nizu posljednjih godina smo suočeni s intenzivnim rastom investicijske potrošnje. Dok je stopa ukupnih (privrednih i neprivrednih) bruto-investicija u osnovne fondove za period od 1952. do 1973. godine iznosila 32,7 posto (udio u društvenom proizvodu), u posljednjim se godinama ova stopa kretala između 35 i 37 posto. Ako se u okvir promatranja uključe i investicije u obrtna sredstva, onda je ukupna stopa bruto-investicija u osnovne i obrtne fondove znatno premašila 40 posto udjela u društvenom proizvodu. To je vrlo visoka stopa investicija, tako da niz posljednjih godina Jugoslavija spada u mali broj zemalja s najintenzivnijom investicijskom potrošnjom.

Može se slobodno reći da je intenzitet investicijske potrošnje u spomenutim godinama dostigao granicu preko koje se, ni s aspekta materijalno-bilančnih niti platno-bilančnih mogućnosti, kao ni s aspekta ekonomske racionalnosti investiranja, s obzirom na apsorpcijski kapacitet privrede, ne može ići dalje. I premda se na osnovi informacija Službe društvenog knjigovodstva može ocijeniti da je započeo proces (na liniji poznatih mjera ekonomske politike) sužavanja investicijske aktivnosti, ipak je ona u 1979. godini vrlo intenzivna. Prema popisu investicija što su u toku, koji je SDK sačinila zaključno sa 31. 3. 1979. godine, u Jugoslavije postoje 27.964 objekta u koje se investira, što je po ukupnom broju za 9 posto manje nego pola godine ranije. Ukupna predračunska vrijednost svih investicija što su u toku zajedno s prekoračenjima iznosila je u isto vrijeme 922,3 milijarde dinara, znači 37 posto više nego prije jedne godine, odnosno 10 posto

Digitized by Google

više nego prije šest mjeseci. Imajući na umu kretanje cijena u investicijskoj sferi, može se očekivati izvjesno (i premda još blago) smanjivanje realnih vrijednosti, odnosno fizičkog opsega investicija.

Sada se s aspekta ovih razmatranja može postaviti pitanje — kako je moguće ostvarivati ovako intenzivnu investicijsku potrošnju u uvjetima opadanja akumulativne i reprodukcijske sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi. U odgovoru na ovo pitanje treba istaći da se u strukturi izvora bruto-akumulacije jugoslavenske privrede oko 1/3 odnosi na sredstva dinarske i devizne štednje stanovništva. Oko 50 posto ukupne novčane akumulacije jugoslavenske privrede čine sredstva organizacija udruženog rada i samoupravnih interesnih zajednica iz privrede. Veliki dio ovih sredstava, međutim, nije nastao na osnovi akumulativnosti OUR-a iz privrede, odnosno na temelju odgovarajućih izdvajanja u poslovne fondove, već na osnovi propisane amortizacije koja se slijeva u amortizacijske fondove. Oko 1/5 ukupne investicijske potrošnje jugoslavenske privrede financira se niz posljednjih godina na osnovi dodatne akumulacije iz inozemstva. Pri svemu tome treba imati na umu da se u tako napetim odnosima između novčane akumulacije i ostvarenih bruto-investicija u osnovne fondove jedan dio investicijske potrošnje ostvaruje na temelju deficitarnog financiranja, sa svim negativnim posljedicama, kako po stabilnost privrednih kretanja tako i po platno-bilančne odnose.

S tim se u vezi može slobodno reći da se bilansiranje odnosa između novčane i stvarne akumulacije u našem sistemu financiranja proširene reprodukcije, odnosno u našem sistemu financiranja investicija, već godinama vrši deficitarnim financiranjem jednog dijela investicijske potrošnje. Ovo deficitarno financiranje jednog dijela investicijske potrošnje već je godinama jedan od osnovnih mehanizama inflacije kod nas, odnosno jedan od osnovnih uzroka rasta cijena i troškova života.

Međutim, s obzirom na relativno zadovoljavajuću unutrašnju i vanjsku likvidnost jugoslavenske privrede, stvara se utisak da je i pored divergentnosti u pogledu trendova mikro i makroakumulativnosti, to jest i pored opadajuće akumulativne i reprodukcijske sposobnosti OUR-a u privredi, ukupna akumulativnost jugoslavenske privrede kao cjeline ipak zadovoljavajuća. Treba odmah reći da je, i bez obzira na to što u tome ima dio istine, ovaj utisak velikim dijelom prividan i da ova divergentnost u spomenutim trendovima stvara vrlo velike probleme i efikasnom funkcioniranju sistema društvene, posebno proširene reprodukcije, i razvoju društvenih odnosa. Ipak, treba posebno istaći da problemi koji se u tim uvjetima javljaju u procesu transformacije novčane akumulacije u stvarnu imaju naročito negativne posljedice po razvoj društvenih odnosa na temeljima socijalističkog samoupravljanja.

Digitized by Google

Na osnovi svega naprijed navedenog može se zaključiti da je za daljnji efikasniji razvoj cjelokupnog privrednog sistema općenito, te za efikasniji razvoj društvenih odnosa na temeljima socijalističkog samoupravljanja posebno, prijeko potrebno izvršiti neke korekcije i nadopune u pojedinim dijelovima sistema društvene reprodukcije. Ove promjene moraju ići u pravcu bolje operacionalizacije ovih opredjeljenja (u smislu definiranja odgovarajućih normi ponašanja i mehanizama privređivanja) koja su dana u Ustavu, Zakonu o udruženom radu i drugim privredno-sistemskim zakonima.

U tom kontekstu da samo uz put spomenemo da veliku ulogu mogu odigrati i dvije zakonske osnove u pripremi, i to: 1) Zakon o osnovama sistema proširene društvene reprodukcije i 2) Zakon o osnovama sistema i društvenoj kontroli cijena. Premda ne treba imati nikakve iluzije o tome da se ovako teški i kompleksni problemi privrednog sistema i razvoja društvenih odnosa na temeljima socijalističkog samoupravljanja mogu efikasno rješavati samo odgovarajućim zakonodavnim osnovama, ipak ni ovaj dio aktivnosti, na liniji otklanjanja postojećih devijacija, poteškoća i slabosti, ne treba potcjenjivati. Isto tako ne treba gajiti iluzije o tome da se tretirani problemi, koji su nastajali tokom mnogih godina našeg društveno-ekonomskog razvoja, mogu preko noći, nekom čarobnom formulom, otkloniti i razriješiti.

Ako bismo sebi na kraju ovog odjeljka ipak postavili pitanje o najvažnijim pravcima aktivnosti za rješavanje tretiranih problema i poboljšavanje odnosa u društvenoj, posebno proširenoj reprodukciji, onda bismo se bez dileme prvenstveno opredijelili za jačanje akumulativne i reproduktivne sposobnosti OUR-a u privredi. U tome se kontekstu, kao protuteža sistemu raspodjele u kome je akumulacija samo rezidualna stavka, pominje jedan veoma fleksibilan koncept programirane akumulacije. Kada govorimo o konceptu programirane akumulacije, onda imamo na umu činjenicu da je, s obzirom na probleme i trendove u sferi akumulativne i reproduktivne sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi, potrebno iznalaziti i podržavati sve one mehanizme, instrumente i mjere koji djeluju u pravcu veće stimulacije organizacija udruženog rada da izdvajaju sredstva za proširenu društvenu reprodukciju. Ovo posebno podvlačimo zbog toga što nam sve relevantne analize i ocjene pokazuju da nema možda nijedne druge tako plodotvorne interakcije, odnosno tako izražene međuzavisnosti između povećanja efikasnosti privrednog sistema i simultanog jačanja samoupravnih odnosa kao što je interakcija i funkcionalna veza između jačanja akumulativne i reprodukcijske sposobnosti udruženog rada u privredi i pomenutih efekata na efikasnost sistema i razvoja društvenih odnosa. U taj efekt razvoja sistema i društvenih odnosa uključujem i cio kompleks stabilizacije, odnosno povećanja stabilnosti privrednih kretanja, u

Digitized by Google

smislu smanjivanja stope rasta cijena i troškova života, kao i smanjivanja deficita u bilanci plaćanja.

U kontekstu ovih razmatranja nije suvišno pomenuti i neke nesporazume kada je riječ bilo o konceptu programirane akumulacije bilo o nekoj drugoj normi ponašanja, u smislu aktivnije politike dohotka koja bi, pored ostalog, trebala doprinijeti takvim odnosima u raspodjeli dohotka koji bi u principu izjednačavali akumulaciju sa drugim komponentama njegove finalne raspodjele i koja bi samim tim djelovala u pravcu jačanja položaja i uloge udruženog rada u društvenoj, posebno proširenoj reprodukciji. Taj se nesporazum odnosi na ponekad explicite izrečeno, a ponekad implicite pretpostavljeno pitanje — od koga to treba zaštititi akumulaciju u našem samoupravnom društvu.

U vezi sa tako postavljenim pitanjem treba odmah reći da je i sama ideja o potrebi zaštite akumulacije (od same radničke klase) u društvu koje se temelji na samoupravnim i dohodovnim odnosima — prava besmislica i da je, prema tome, niko razuman ne može zastupati. A čak i kada bi se prihvatila diskusija o jednoj ovakvoj ideji, onda je sasvim izvjesno i sigurno da akumulaciju ne treba štititi od radnika organiziranih u osnovne i druge organizacije udruženog rada u privredi, ali da su, nasuprot tome, potrebne određene objektivizirane granice raspodjele dohotka između organizacija udruženog rada u privrednoj i neprivrednoj sferi. Akumulaciju u daleko većoj mjeri ugrožavaju prevelika prava i nerealne ambicije u sferi opće i zajedničke potrošnje, kao i prevelike, neusklađene i neefikasne investicije, nego, kako se to ponekad posebno ističe, preveliki lični dohoci i prevelika lična potrošnja.

Ovo se posebno naglašava zbog toga što bi suprotstavljanje akumulacije ličnim dohocima (kao veoma statički pristup) predstavljalo ugrožavanje jedne od polaznih osnova i solucija ekonomske i razvojne politike našeg socijalističkog samoupravnog društva.[9] Prema tome, sugestija o operacionalizaciji koncepta programirane akumulacije ima veoma ograničene pretenzije i u stvari se svodi na to da i akumulacija postane komponenta aktivne politike dohotka i instrument sistema samoupravnog društvenog planiranja, a ne samo rezidualna stavka, nakon podmirenja svih drugih vidova finalne potrošnje.[10]

---

[9] To, razumije se, nikako ne znači da do ove konfrontacije ne može (u okviru ekonomske politike jedne konkretne godine) doći i iz nekih objektivnih razloga, kao izraz nagomilanih strukturnih problema i disproporcija u sistemu društvene reprodukcije. No to može biti samo kratkotrajna iznimka, a nikako ne pravilo ni u sferi sistemskih rješenja ni u sferi mjera ekonomske politike.

[10] Vidi: Konzorcij ekonomskih instituta za međurepubličko-pokrajinski jugoslovenski projekt, »Privredni sistem SFRJ« u: *Sistem proširene društvene reprodukcije*, Ekonomski institut, Zagreb, 1979.

Digitized by Google

Pri tome moramo biti duboko svjesni činjenice, a to proizlazi i iz svega što je naprijed rečeno, da se bitne promjene u položaju OUR-a u privredi u sistemu društvene, posebno proširene reprodukcije mogu očekivati tek na osnovi sinhronizirane transformacije postojećih odnosa i u sistemu stjecanja i raspodjele dohotka i u sistemu međunarodnih ekonomskih odnosa, u kreditno-monetarnom i bankarskom sistemu. A koncept programirane akumulacije može, u najboljem slučaju, biti tek jedan mali doprinos u tom pravcu.

7. Neka razmišljanja o problemima reproduciranja u proširenim razmjerima socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih produkcionih odnosa

Temeljne i polazne osnove razvoja našeg cjelokupnog društveno-ekonomskog i političkog sistema se ogledaju u kategorijama društvenog vlasništva, samoupravljanja, udruživanja rada u osnovnim i drugim organizacijama udruženog rada, u dohotku i dohodovnim odnosima, u dosljednoj provedbi principa raspodjele prema radu i rezultatima rada. Osnovni institucionalni okvir u kojem se, u međuovisnosti naprijed navedenih kategorija, kao konzekvenca društvenog karaktera sredstava i društvenog karaktera dohotka, moraju reproducirati takvi društveno-ekonomski odnosi koji omogućavaju radnicima organiziranim u OOUR-e da odlučuju o svim pitanjima materijalne baze i društvene nadgradnje, determiniran je zakonitostima socijalističke robne proizvodnje, uz odgovarajuću ulogu plana.

Ta uloga plana, kao funkcija svjesnih subjektivnih snaga društva u usmjeravanju procesa društvene reprodukcije, polazi od pretpostavke da planiranje u danim objektivnim uvjetima može biti samo jedan od korektiva u rukama ovih društvenih snaga u odnosu na stihijno djelovanje zakonitosti socijalističke robne proizvodnje, posebno zakona vrijednosti. Ovakav polazni institucionalni okvir sam po sebi nameće i neka pitanja fundamentalnog teorijskog karaktera. Ta se pitanja odnose na definiranje povijesnih oblika djelovanja zakona vrijednosti u ovoj fazi našeg društveno-ekonomskog razvoja. Ukoliko se, s obzirom na relativno kratko razvojno iskustvo na temeljima socijalističkog samoupravljanja, ovakve pretenzije pokazuju kao nerealne, onda je nužno barem definirati i (makar samo u smislu jedne društvene konvencije) prihvatiti neke kriterije ravnotežne, odnosno normalne cijene.

Koliko god na prvi pogled ovo moglo izgledati kao pitanje koje ima samo neki apstraktan idejno-teorijski značaj, nagomilano iskustvo iz proteklog razvojnog perioda, a posebno postojeći odnosi i problemi u sistemu društvene reprodukcije pokazuju da ovo pitanje ima i veoma veliki značaj kako za efikasnije djelovanje

Digitized by Google

pojedinih privredno-sistemskih rješenja tako i za efikasnije mjere ekonomske politike.[11]

Kada je riječ, međutim, o ulozi tržišta i plana u funkcioniranju ove faze našeg privrednog sistema, onda mnoge analize i ocjene odnosa u društvenoj reprodukciji pokazuju da imamo i premalo tržišta i premalo plana. Premalo tržišta imamo zbog toga što je prostor za iole slobodniju igru ekonomskih zakonitosti veoma ograničen i što je u postojećim rješenjima u sistemu i društvenoj kontroli cijena dominantna uloga faktora izvan udruženog rada. Posljedice su poznate. Umjesto borbe za kvalitativne faktore privređivanja na osnovama kriterija i zakonitosti tržišta, suočeni smo s kontinuiranom borbom udruženog rada za poboljšavanje svoga položaja putem upornih zahtjeva za promjenom odnosa u primarnoj raspodjeli, odnosno za povećanjem cijena. Sve to sasvim logično ima za posljedicu i opći porast cijena i troškova života. Osim toga, naše je tržište i nerazvijeno, i nejedinstveno i neperfektno, a mnoga privredno-sistemska rješenja i mjere ekonomske politike polaze od toga kao da je ono i razvijeno, i jedinstveno i perfektno.

Postavku o tome da nemamo dovoljno plana čini se da nije ni potrebno elaborirati jer je veoma očito da nismo još napravili nijedan kvalitativan korak naprijed ka operacionalizaciji sistema samoupravnog društvenog planiranja. Zato su se pojave iz perioda liberalizma po inerciji još održale i realni osnov za njihovo eliminiranje bi se mogao naći tek u procesu pripreme, usklađivanja i donošenja novog petogodišnjeg plana za period od 1981. do 1985. godine.

Navedeni problemi u sferi temeljnih institucionalnih okvira, to jest u sferi tržišta i plana, veoma otežavaju reproduciranje u proširenim razmjerima društveno-vlasničke, ili, kako u novije vrijeme popularnije kažemo, dohodovne odnose. Naša razvojna praksa i iskustva su nedvojbeno pokazali da je reprodukcija u proširenim razmjerima društveno-vlasničkih odnosa daleko teži i kompleksniji društveni proces od reproduciranja bilo kojih do sada poznatih povijesnih oblika vlasništva i odgovarajućih društvenih odnosa. Pođimo od Marxa i njegovog učenja o proširenoj reprodukciji kapitalističkog društva, koje se u osnovi svodi na pretvaranje viška vrijednosti u kapital. Mi smo, međutim, već više decenija u našem razvoju suočeni sa činjenicom da općenito daleko brže jača materijalna baza društva nego što jača materijalna osnova organizacija udruženog rada, u smislu proširene reprodukcije i društveno-vlasničkih i dohodovnih odnosa, naime u

---

[11] Vidi: Vladimir Franković, *Neka pitanja raspoređivanja dohotka i alokacija akumulacije u SFRJ*, Raziskovalni center Ekonomske fakultete, Univerze v Ljubljani, Ljubljana, 1979.

Digitized by Google

smislu jačanja pozicije i uloge OOUR-a u odlučivanju o poslovima društvene reprodukcije.

Slijedi zaključak da se, za razliku od drugih povijesnih oblika vlasništva, društveno vlasništvo može reproducirati u proširenim razmjerima samo onda ako i svi drugi dijelovi privrednog sistema, odnosno njegovi podsistemi, funkcioniraju tako da jača položaj udruženog rada u društvenoj, posebno proširenoj reprodukciji, da se na toj osnovi razvijaju dohodovni odnosi i da se konzekventno provodi princip raspodjele prema radu i rezultatima rada. U protivnom se javlja hibridni društveni odnos kao mješavina društvenog, državnog, kvazidržavnog i grupnog vlasništva. To je, vjerojatno, situacija u kojoj se sada nalazimo i iz koje bismo postepenom operacionalizacijom Ustava, Zakona o udruženom radu i drugih privredno-sistemskih zakona u narednoj etapi našeg društveno-ekonomskog razvoja morali izići.

Zato ima mnogo osnova za pretpostavku da će borba za afirmaciju društvenog karaktera sredstava i dohotka, onako kako ih definiraju odluke X i XI kongresa SKJ, odnosno kako ih definira Ustav i Zakon o udruženom radu, potrajati još dosta dugo i vjerojatno tokom više generacija.[12] Na dugoročnost ovog procesa, kada su u pitanju idejno-teorijske osnove našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema, ukazuju i radovi najvećih njegovih idejnih kreatora, a u prvom redu Josipa Broza Tita, Edvarda Kardelja i Vladimira Bakarića.

Sva ova pitanja, razumije se, nemaju samo određeni praktični privredno-sistemski i ekonomsko-politički značaj već su isto tako i od velikog idejno-teorijskog, a moglo bi se reći i strateško-političkog značaja. Ona svakako imaju posebnu važnost i za pripremu stavova i ocjena za slijedeći, XII kongres SKJ. Jer, kao što su analiza i ocjena odnosa u društvenoj, posebno proširenoj reprodukciji dominirale na prethodna dva kongresa, tako će sasvim normalno i logično (može se reći po prirodi stvari) dominirati i na narednom kongresu. Pri svemu tome, sa aspekta strategije naših društveno-ekonomskih (pa i idejnih) razvojnih pretenzija, nije najbitnije da nam stvarna kretanja omoguće ocjenu smanjivanja razlika između ovoga što proklamiramo i onoga što ostvarujemo, koliko je bitno da stvarna kretanja realno ocijenimo i objasnimo i, na toj osnovi, bolje izdiferenciramo pretenzije i pravce naše aktivnosti za naredni razvojni period.

---

[12] Vidi: Dragomir Vojnić, *Društveno vlasništvo kao temeljna kategorija političke ekonomije samoupravnog socijalizma*, referat na teorijskoj sekciji »Crvenog barjaka«, objavljen u časopisu »Obeležja«, br. 3/1977, Priština.

Digitized by Google

8. Umjesto zaključnih razmatranja

Dosadašnja nas razmatranja upućuju na zaključak da je osnovne pravce aktivnosti za otklanjanje postojećih problema i devijacija u sistemu društvene, posebno proširene društvene reprodukcije, potrebno tražiti i pronalaziti ponajviše u okviru već definiranih i prihvaćenih opredjeljenja, odnosno u okvirima (velikim dijelom) postojećih sistemskih rješenja. U tome smislu orijentacija na takozvanu operacionalizaciju i oživotvorenje odgovarajućih privredno-sistemskih rješenja, uvođenjem dodatnih mehanizama kriterija i normi (što je sve važan preduvjet postepenog prestajanja inercije starih rješenja, kao i postepene promjene ponašanja svih subjekata privređivanja), dobiva veoma veliki društveno-ekonomski i politički značaj.

Ova operacionalizacija odgovarajućih privredno-sistemskih rješenja mora imati kao svoj osnovni kriterij jačanje akumulativne i reprodukcijske sposobnosti OUR-a u privredi, a to znači i jačanje položaja udruženog rada u sistemu proširene društvene reprodukcije. Ova aktivnost mora sinhronizirano teći i u sferi sistema stjecanja i raspodjele dohotka, i u sferi kreditno-monetarnog i bankarskog sistema i u sferi sistema međunarodnih ekonomskih odnosa. Cilj ove aktivnosti mora biti da svi ti sistemi u većoj mjeri budu u funkciji udruženog rada.

Kada je riječ o primarnoj raspodjeli, onda je prijeko potrebno ostaviti više prostora za slobodniju igru ekonomskih zakona. S tim u vezi bi bilo veoma poželjno, na bazi nekih društveno dogovorenih konvencija o kriterijima ravnotežnih (normalnih) cijena, započeti energičnu akciju za smanjivanje pretjerano velikih razlika u uvjetima privređivanja. U nemogućnosti ostvarivanja jedne radikalnije društveno-ekonomske reforme, ovu bi akciju trebalo provoditi u toku pripreme novih samoupravnih sporazuma o udruživanju rada i sredstava u okviru u najširem smislu shvaćenih dohodovno i tehnološki međuovisnih cjelina (proizvodne, prometne i financijske sfere), što sve znači da bi se ova značajna aktivnost trebala voditi u toku priprema novog petogodišnjeg plana 1981—1985.

Kada je riječ o sekundarnoj raspodjeli, onda se mora ozbiljno razmišljati o tome da će se za neko vrijeme morati zaustaviti trend sve većeg zahvatanja dohotka OUR-a u privredi za potrebe OUR-a i drugih samoupravnih organizacija i zajednica van privrede. Kada je u pitanju interna raspodjela, onda se aktivnom politikom dohotka, uključujući i koncept programirane akumulacije, moraju učiniti prvi koraci u tom pravcu da akumulacija ne ostaje kao rezidualna stavka u procesu njegove finalne raspodjele. Dalje diferenciranje kriterija i mjerila u postojećim dogovorima i sporazumima o raspodjeli je, s obzirom na izražene probleme u ovoj sferi, evidentno, postala prijeka potreba.

Digitized by Google

Sve ove promjene u sistemu stjecanja i raspodjele dohotka bi morale omogućiti da se metod deficitarnog financiranja pojedinih dijelova finalne potrošnje svede na najmanju moguću ekonomski opravdanu i prihvatljivu mjeru.

Sa aspekta operacionalizacije sistema samoupravnog društvenog planiranja od posebnog je značaja da se novi petogodišnji plan 1981—1985. u znatno većoj mjeri nego tekući srednjoročni plan temelji na udruživanju rada i sredstava, odnosno na različitim oblicima samofinanciranja, a ne kao do sada na kreditnim odnosima i kupoprodajnim ugovorima, pod plaštom dogovora i sporazuma. S obzirom na postojeće odnose u sistemu društvene reprodukcije, ne treba imati nikakve iluzije o tome da će ovi procesi teći spontano. Zato su potrebne ili društveno dogovorene ili zakonom propisane norme ponašanja prilikom zatvaranja financijskih konstrukcija za investicione projekte i odluke na koje se oslanjaju planovi i programi razvoja.

Konačno, ne kao manje važno, nego možda kao najvažnije, nužne su ozbiljne transformacije i kreditno-monetarnog i bankarskog sistema i sistema međunarodnih ekonomskih odnosa. Budući su odgovarajući pravci aktivnosti već prihvaćeni, čini se da ovaj stav nije ni potrebno šire elaborirati.

Digitized by Google

Božo Jovanović

Unapređivanje ekonomskih odnosa sa inostranstvom

Ekonomski odnosi sa inostranstvom su jedna od najviše raspravljanih privrednih tema u poslednje vreme. Razlog tome su nepovoljna kretanja i ispoljene tendencije u svim oblicima tih odnosa.

Nikada naša privreda nije bila lišena teškoća u ekonomskim odnosima sa inostranstvom, pogotovu onih što su karakteristične za privredu u razvoju koja u svetskoj podeli rada traži sebi određeno mesto. Međutim, od 1974. godine do danas, sa izuzetkom 1976. godine, problemi ekonomskih odnosa sa inostranstvom su se gomilali, a neki od njih se manifestovali na način koji nije karakterističan za privredu u usponu. Naime, u tom vremenu svi elementi naših ekonomskih odnosa sa inostranstvom nepovoljni su. Pri tome imamo na umu sledeće: opada naš udeo u svetskom izvozu, a raste u svetskom uvozu; opada konkurentnost naše privrede, a raste njena uvozna zavisnost; opada stepen pokrivenosti robnog uvoza izvozom roba; u prethodne dve godine nismo imali realan rast izvoza, a ove ćemo imati minimalan porast; naglo rastu rashodi, a stagniraju prihodi po nerobnoj osnovi; »zaduže-

Digitized by Google

nost zemlje u inostranstvu dostigla je stepen koji se ne bi smeo prekoračiti«[1].

Problemi ekonomskih odnosa sa inostranstvom prevashodno su koncentrisani u trgovinskom bilansu. Deficit u trgovinskom bilansu ravan je polovini ukupnog uvoza roba. Posledica navedenih kretanja je visok deficit u platnom bilansu zemlje. U 1979. godinu ušli smo sa milijardu dolara deficita, da bismo iz nje izašli sa trostruko većim deficitom. Porast deficita trgovinskog bilansa u tekućoj godini iznosi oko 1.800 miliona dolara, a platnog bilansa oko 2.000 miliona.

Pravu dimenziju našeg platnog deficita moguće je sagledati tek kad se on stavi u odnos sa vrednošću robnog izvoza. Tada će se uočiti da je u 1979. godini platni deficit ravan vrednosti 2/5 ukupnog robnog izvoza.

Što je veći deficit u platnom bilansu, to je, znači, veća unutrašnja potrošnja bez pokrića i veća potreba za zaduživanjem u inostranstvu.

Nema sumnje u to da je stanje ekonomskih odnosa sa inostranstvom zabrinjavajuće i da se naša privreda, na tom području, suočava sa problemima kakve nije imala od reforme (1965. godine) do danas. Istovremeno, neke od ispoljenih tendencija, makar ove u 1979. godini, nas iznenađuju. To se u prvom redu odnosi na one koje su nastale kao rezultat uvoznih uticaja, prema kojima smo, kako se pokazalo, slabi i lako ranjivi. Delom su te tendencije odraz ukupnog stanja naše privrede, pa, između ostalog, i posledica određene politike i prakse, a pre svega politike razvoja.

Zajednički imenitelj problema ekonomskih odnosa sa inostranstvom je razlika između odliva i priliva deviza, koja, u stvari, predstavlja platni deficit. Ta razlika se povećava, što znači da naš izvoz roba i usluga zaostaje za uvozom i za anuitetskim obavezama. U ovom trenutku nema prečeg zadatka nego sprečiti da se ova razlika između odliva i priliva deviza povećava i učiniti sve što se može — a može se mnogo — da se ona smanji. To je neodložni zahtev što se postavlja pred našu privredu i društvo u celini. Time unapređenje ekonomskih odnosa sa inostranstvom dobija jednu, ako ne novu, ono veoma naglašenu dimenziju. To je veća uravnoteženost robne razmene i veća diverzifikacija po vrstama roba i regiona. Jedini način da to postignemo jeste da obezbedimo, za duže vreme, znatno veću stopu rasta izvoza od rasta uvoza, odnosno da kretanje i rast uvoza potpuno podredimo kretanju i rastu izvoza. S obzirom na to da izvoz pokriva jedva polovinu uvoza, da bismo smanjivali razliku, potrebno je da izvoz raste

---

[1] Iz Zaključaka Predsedništva CK SKJ, »Politika« od 24. novembra 1979, str. 6.

Digitized by Google

dva puta brže od uvoza. Sad više nije pitanje možemo li; mi to moramo! Vredno je pažnje razmotriti kako ćemo to postići. Ovo utoliko pre što se nalazimo na prelazu iz jednog u drugo srednjoročno plansko razdoblje, pa će ostvarivanje tog zadatka u velikoj meri zavisiti od toga kako ćemo se u planskim dokumentima opredeliti prema njemu.

Uzroci i problemi

Veliki raskorak između izvoza i uvoza, odnosno priliva i odliva deviza, izazivaju, više od drugih, sledeća dva uzroka:

Prvo, strukturna neusklađenost naše privrede kao posledica vođene politike razvoja, ali i kao posledica trajne energetske i sirovinske zavisnosti od uvoza. Sada se stanje trgovinskog i platnog bilansa povratno odražava kao limitirajući faktor politike razvoja. U Zaključcima Predsedništva CK SKJ o tome se kaže: »Deficit trgovinskog i platnog bilansa sada je ključni problem zemlje, koji je zaoštren do te mere da postaje ograničavajući činilac razvoja i veoma nepovoljno deluje na ukupne tokove reprodukcije.«[2]

Drugo, dohodovna nezainteresovanost organizacija udruženog rada za izvoz, kao posledica vođene politike u oblasti ekonomskih odnosa sa inostranstvom, ali i kao posledica politike, stanja i zbivanja na unutrašnjem tržištu.

Postojale su i još postoje velike razlike u mišljenjima o uzrocima dohodovne nezainteresovanosti, pa otud i nedovoljne orijentacije na izvoz. Međutim, rastom deficita i problema koje on sobom donosi i povećanjem razlike u uslovima poslovanja na unutrašnjem tržištu i u izvozu — smanjuju se razlike u gledanjima na uzroke. Sad, čini nam se, nije teško objasniti zašto izvoz ne ide, već zašto ide i ovoliko koliko ide. Ima se pri tome u vidu da smo prethodne godine bez i jedne dodatne podsticajne mere i bez značajnih promena kursa dinara ostvarili nominalno povećanje izvoza u razvijene zemlje od 25%, a realno oko 10%, što se ni u kom slučaju ne bi smelo obezvređivati.

Ekonomska nezainteresovanost organizacija udruženog rada za izvoz izazvana je nepovoljnijim uslovima plasmana i nepovoljnijim mogućnostima ostvarivanja dohotka u odnosu na pogodnosti koje pruža domaće tržište. Ova uzročnost između uslova plasmana i dohotka bila je povod brojnim mišljenjima u prilog smanjenju razlika između domaćih i inostranih cena — smanjivanjem pregrejane domaće tražnje, odnosno usporenijim rastom domaćih cena. Usporeniji rast domaćih cena je višestruko poželjan, između ostalog i zato što inflacija pogoduje uvozu, a nepovoljno utiče na

[2] Isto.

Digitized by Google

izvoz. Ostavljajući po strani pitanja čime i kako to postići, jer to odavno i želimo i pokušavamo, delujući samo u tom pravcu može se ostvariti povećanje izvoza, ali samo na kratak rok.

Suština problema je u dohotku, i to u uslovima njegovog sticanja. Taj problem se ne može rešavati samo tako što će se uslovi plasmana u zemlji učiniti manje povoljnim, pa da iz toga proistekne odlučnija orijentacija na izvoz, već pre svega tako što će se uslovi izvoza učiniti povoljnijim. Naime, izvoz je, posmatrano izolovano, po pravilu, nerentabilan. Međutim, da li će organizacija udruženog rada koja izvozi ostvariti poslovni gubitak ili neće, to zavisi, između ostalog, od odnosa između izvoza i realizacije u zemlji i od razlike u dohodovnosti između njih. Organizacija udruženog rada se u poslovnoj politici rukovodi svojim interesom, koji je regulator njenog ponašanja. Čest je slučaj da ona izvozi i ako gubi na tom poslu, sve dok to ne ugrozi njenu ukupnu rentabilnost. To će se pre desiti onim organizacijama kod kojih je udeo izvoza u ukupnoj realizaciji veći. Prema tome, ako se postojeća razlika u dohodovnosti između izvoza i plasmana u zemlji bude smanjivala usporenijim rastom domaćih cena ili, jednostavno, ograničavanjem mogućnosti za prodaju u zemlji, to neće biti dohodovna pobuda, već ekonomska prinuda koju će mnogo lakše podneti marginalni izvoznici jer je njihov manevarski prostor veći. U takvoj situaciji slabe su mogućnosti tipičnih izvoznika da znatno i na duži rok povećaju izvoz.

Prava rešenja za povećanje izvoza moraju se tražiti u povećanju njegove konkurentnosti. Treba oceniti šta u tom pravcu nude postojeća sistemska rešenja i kakve su mogućnosti za uređivanje odnosâ u oblasti ekonomskih odnosa sa inostranstvom na samoupravan način. S tim u vezi, posebnu pažnju zaslužuje povećavanje konkurentnosti udruživanjem rada i sredstava organizacija udruženog rada, a zatim sistem podsticaja izvoza i mere tekuće ekonomske politike.

Podsticaj izvoza udruživanjem rada i sredstava

Organizacije udruženog rada uvoze ostvarenim, stečenim i kupljenim devizama.

Devize se ostvaruju direktnim oblicima poslovanja sa inostranstvom — izvozom i uzimanjem kredita i indirektnim poslovanjem sa inostranstvom — zajedničkim ostvarivanjem deviza udruživanjem rada i sredstava u tom cilju.

Devize se stiču udruživanjem deviza na temelju Samoupravnog sporazuma o udruživanju rada i sredstava i kompenzacijom.

Devize se kupuju na osnovi saglasnosti samoupravne interesne zajednice, a po postupku predviđenom u samoupravnom sporazumu o načinu i postupku za realizaciju dugoročnog obima uvoza

Digitized by Google

roba i usluga i drugih odliva deviza zaključenim u samoupravnoj interesnoj zajednici za ekonomske odnose sa inostranstvom.

Pretežni deo svojih potreba u devizama organizacije udruženog rada treba da obezbeđuju ostvarivanjem i sticanjem deviza. Pravo na kupovinu treba da se smanjuje i zamenjuje ostvarivanjem i sticanjem, tako da postane izuzetak a ne masovna pojava, kako je bilo početkom sprovođenja novog deviznog sistema i uglavnom se zadržalo do danas. Ubuduće bi obezbeđivanje potrebnih deviza za uvoz i druga plaćanja u inostranstvu moralo sve više biti briga samih organizacija udruženog rada.

Zakonom o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom predviđena je mogućnost ostvarivanja deviza udruživanjem rada i sredstava (član 67) i sticanja deviza udruživanjem ostvarenih deviza — na temelju samoupravnog sporazuma o udruživanju rada i sredstava, a radi ostvarivanja zajedničkih razvojnih programa, ostvarivanja zajedničkog prihoda i dohotka i zajedničke proizvodnje roba i usluga u cilju izvoza (član 68).

Zakon nije predvideo promet devizama niti mogućnost naknade za ustupljene devize. Prema tome, Zakon ne daje mogućnost dinarske nadoknade organizacije udruženog rada koja troši devize organizaciji udruženog rada koja ih stvara. Zbog toga, uzeto strogo sistemski, jedini efikasan i na sistemu zasnovan oblik podsticaja izvoza u okviru udruženog rada je udruživanje rada i sredstava u cilju *ostvarivanja deviza zajedničkim izvozom.*

Značaj mu je u tome što vodi uspostavljanju dohodovnog odnosa između organizacija udruženog rada koje su reprodukciono povezane i međuzavisne. Treba postići da izvoz bude zajednički posao svih osnovnih organizacija udruženog rada koje su u reprodukcionom lancu i koje, proizvodeći za izvoz, ostvaruju priliv deviza kao zajednički rezultat (prihod), i tako stiču pravo po tom osnovu u srazmeri sa doprinosom u izvoznom poslu. Takvo udruživanje rezultira rastućom konkurentskom sposobnošću izvoza, jer ceo reprodukcioni lanac funkcioniše kao celina, sa istim ciljem, u partnerskom odnosu, sve dok zajednički posao traje. Tu prethodne faze ne prodaju narednim fazama, već im isporučuju po uslovima koji su podređeni onima na osnovi kojih se roba ili usluga, što ih zajedno proizvode, izvozi. Upravo u povoljnom uticaju na konkurentsku sposobnost ogleda se podsticajni karakter udruživanja rada i sredstava radi zajedničkog ostvarivanja deviza. Naime, svi partneri, odnosno sudionici u zajedničkom poslu, uklapaju se u uslove izvoza koje su zajedno postigli, čime se napor izvoznih poslova ravnopravno deli na sve učesnike, a isto tako i devize i druga prava, umesto da sve to nosi samo onaj krajnji u lancu reprodukcije. Proizvođači iz prethodnih faza stiču pravo na zajednički ostvarene devize time što sa proizvođačima iz narednih faza dele celokupnu sudbinu konkretnog posla i samo pod tim uslovom devize mogu biti zajedničke.

Digitized by Google

Pri zajedničkom ostvarivanju deviza realizovani devizni priliv se još sa prolaznog računa razdvaja i doznačuje na devizne račune udruženih osnovnih organizacija udruženog rada. Time on ulazi u deviznobilansnu poziciju republike ili pokrajine u kojoj je sedište udružene organizacije, i, što je najvažnije, sada te devize pripadaju toj organizaciji, pa ona njima raspolaže. Zajednički posao je u svemu zajednički — od početka do kraja, i ponavlja se kao što se ponavlja i proces proizvodnje.

Međutim, da bi se organizacije udruženog rada udruživale na ovaj način, treba da su na njega ekonomski upućene, to jest da ih potreba zajedničkog ostvarivanja deviza zbližava. To neće biti slučaj sve dok se do deviza bude moglo dolaziti na lakše načine, to jest distribucijom. Ekonomska razlika između ta dva načina je očita. Ostvarivati devize je napor koji se direktno odražava na veličinu dohotka. Da bi se učestvovalo u zajednički ostvarenim devizama, mora se nešto i ponuditi, u napred rečenom smislu. Međutim, pravo na plaćanje prema inostranstvu koje se može dobiti na osnovi stečenog prava ne iziskuje materijalne napore. Da bi se ovi procesi na širem frontu otvorili i ubrzali, potrebno je postepeno napuštati sistem distribucije deviza na principu stečenih prava i zamenjivati ga, takođe postepeno, sopstvenim ostvarivanjem i sticanjem, to jest udruživanjem deviza. Insistiranjem na tome da svaki subjekt privrede koji troši devize mora da ih ostvaruje ili stiče, nije rečeno da svaki od njih mora da izvozi. To nije neophodno. Izvoziće onaj koji je, da tako kažemo, u izvoznoj poziciji, a u tom izvozu drugi mogu naći svoje mesto u skladu sa svojim mestom u procesu proizvodnje koja je namenjena izvozu — učešćem u zajedničkom ostvarivanju deviza, a ako to nije moguće, onda udruživanjem deviza. Tek kad su te mogućnosti iscrpljene, treba obezbediti da se do prava na plaćanje dođe kupovinom. Ovde se ima na umu pravo na kupovinu utvrđeno samoupravnim sporazumom u samoupravnoj interesnoj zajednici.

Zajedničko ostvarivanje deviza se realizuje kroz robni i neroboni izvoz. Tu ne treba praviti razlike. Biće slučajeva da će se robna proizvodnja realizovati u izvozu usluga (proizvodi agrokompleksa kroz turizam) i da će se usluge realizovati kroz robni izvoz (transport, montaža i drugo).

Udruživanje rada i sredstava radi zajedničkog ostvarivanja deviza uređuje se samoupravnim sporazumom između najmanje dve osnovne organizacije udruženog rada od kojih jedna isporučuje drugoj komponente materijalnih faktora proizvodnje (materijal za reprodukciju, energiju ili oruđa za rad), a druga ih materijalizuje u konkretni oblik robe ili usluge i realizuje u izvozu. Da bi udruživanjem nešto dobile, obe se ponečeg moraju odreći. Prva povoljnijih uslova prodaje, druga dela ostvarenih deviza. Obe obezbeđuju veću stabilnost poslovanja, stiču veću sigurnost, a — dugoročno posmatrano — i veći dohodak.

Digitized by Google

Udruživanje rada i sredstava u naznačenom smislu imaće veliki uticaj na unapređivanje ekonomskih odnosa sa inostranstvom, pa i više od toga — na unapređivanje i adekvatno uređenje ekonomskih odnosa u udruženom radu. Naime, ima osnova verovanju da će se kroz uspostavljanje dohodovnih odnosa na sektoru razmene sa inostranstvom, i njihovom afirmacijom, najlakše ostvarivati prodor i afirmacija dohodovnih odnosa uopšte. Ovo iz razloga što je u zajedničkom izvozu, recimo, znatno lakše objektivizirati međusobne ekonomske odnose organizacija udruženog rada koje u njemu učestvuju, jer su njegovi glavni elementi (ostvarena cena, kurs, iznos podsticaja itd.) svakom poznati, a i podložni svetskim kriterijumima vrednovanja i upoređivanja.

Treba još jednom istaći da je pitanje udruživanja kroz zajedničko ostvarivanje deviza jedno od sudbinskih pitanja izvoza, ali se ono ne rešava samo sistemom podsticaja izvoza već i u okviru sistema raspolaganja devizama. Kako je devizni sistem u nadležnosti samoupravnih interesnih zajednica, to je njihova uloga u ovom udruživanju velika i odgovorna. Velika je odgovornost i onih saveznih institucija koje treba da obezbede funkcionisanje sistema informacija adekvatno potrebama udruživanja.

Treba praviti razliku između udruživanja rada i sredstava radi zajedničkog ostvarivanja deviza i udruživanja ostvarenih deviza na osnovi udruživanja rada i sredstava. Iako se oba oblika udruživanja uređuju samoupravnim sporazumom, oni se bitno razlikuju, jer jedan reguliše ostvarivanje, a drugi sticanje deviza.

Devize udružuju organizacije udruženog rada koje ih ostvaruju i organizacije udruženog rada kojima su te devize potrebne radi:

— ostvarivanja zajedničkih razvojnih programa;
— ostvarivanja zajedničkog prihoda, odnosno dohotka;
— zajedničke proizvodnje robe i obavljanja usluga kojima se doprinosi ostvarivanju većeg deviznog priliva.

Ovo udruživanje ostvarenih deviza zasnovano je na dugoročnoj proizvodnoj kooperaciji, zajedničkom ulaganju i poslovno-tehničkoj saradnji. Njemu, po duhu Zakona, nije cilj valorizacija ostvarenih deviza, već ciljevi proistekli iz zajedništva (zajednički prihod, dohodak, zajednička ulaganja i slično). Udruživanje deviza nije uzrok zajedništvu, već njegova posledica. Ne donosi se samoupravni sporazum o udruživanju radi udruživanja deviza, već se udružuju devize zato što je uspostavljeno zajedništvo i što se ostvaruje, a udružene devize su funkcionalna potreba tog zajedništva.

Međutim, mnoge organizacije udruženog rada koje ne ostvaruju devize ili ih ne ostvaruju dovoljno nisu u poziciji da mogu učestvovati u zajedničkom ostvarivanju deviza udruživanjem rada i sredstava (po članu 67); takođe nisu tako udružene i povezane da bi mogle da stiču devize udruživanjem deviza (po članu 68),

Digitized by Google

a devize su im potrebne. Iz te okolnosti u praksi je nastao jedan vid sticanja deviza koji se ostvaruje na tri sledeća načina:

(1) Unutar poslovnih sistema koji se, kao radna organizacija ili složena organizacija udruženog rada, devizno bilansiraju kod samoupravne interesne zajednice, osnovne organizacije udruženog rada koje ostvaruju devize ustupaju devizno pravo osnovnim organizacijama udruženog rada koje ih troše, i to uz određenu, interno regulisanu nadoknadu. Upravo ta nadoknada (zvana »šticovanje«, egalizacioni fond ili drugačije) podseća da ovde nema pravog udruživanja rada i sredstava i dohodovnog odnosa, jer, veoma često, nema ni reprodukcione međuzavisnosti, iako je reč o osnovnim organizacijama udruženog rada iz stalnog poslovnog sistema.

(2) Ustupanje deviza između poslovnih sistema, ali uglavnom u okviru iste samoupravne interesne zajednice, što će reći socijalističke republike i socijalističke autonomne pokrajine, uz određenu nadoknadu i kao trajno sporazumno rešenje. Čest je to slučaj između poslovnih sistema koji nemaju nikakve reprodukcione međuzavisnosti, što se pravda nemogućnošću da se devize valorizuju unutar sistema u kome se stvaraju. S tim u vezi neprirodno je da se jedna turistička organizacija udružuje sa željezarom iz svoje republike, a ne sa poljoprivredno-industrijskim kombinatom iz druge republike, odnosno pokrajine.

(3) Ustupanje deviza od slučaja do slučaja. Ovo je, u stvari, najčešći oblik kupoprodaje deviza između organizacija udruženog rada. Tu je reč o nesistemskoj, jednokratnoj finansijskoj transakciji, kojom kupac rešava neku svoju uvoznu potrebu, a prodavac, valorizacijom ostvarenih deviza, uvećava svoj dohodak.

U svim tim načinima ustupanje deviza je pokriveno samoupravnim sporazumom o udruživanju deviza, ili o udruživanju rada i sredstava radi zajedničkog ostvarivanja deviza, mada ne postoji dohodovni odnos, kao što ne postoji ni reprodukciona međuzavisnost. Udruživanje rada i sredstava radi zajedničkog ostvarivanja deviza i udruživanje deviza na osnovi udruženog rada i sredstava ovde i nije sporno, sporna je nadoknada, jer nije Zakonom predviđena.

Praksa je puna slučajeva ostvarivanja deviza izvozom, ali uz velike materijalne žrtve organizacija udruženog rada. Pojedine organizacije udruženog rada izvoze po svaku cenu, jer im je to uslov da dođu do prava na devize. One bi, podstičući izvoz drugih organizacija udruženog rada, mogle postići isti devizni efekt uz manje materijalne žrtve. I sa opšteg društvenog stanovišta celishodnije je podsticati onaj izvoz koji nosi najveći devizni i dohodovni efekt, ma ko mu bio nominalni nosilac. Međutim, osim što za to nedostaje sistemska osnova, ne postoji ni sistem informisanja o rentabilnosti izvoznih poslova, o podobnosti izvoznika i uslovima pod kojim ostvaruje devize. Verovatno da bi otvaranje ovih mogućnosti, kao i slobodnije raspolaganje devizama, vodilo

Digitized by Google

ka traženju najveće društvene rentabilnosti izvoza. Subjekti u privredi bi se odlučivali za najpovoljniju varijantu, to jest da izvoze neposredno, da to čine udruživanjem rada i sredstava ili da podstiču izvoz onih čija je izvozna podobnost najveća.

U suštini, ovde je reč o jednoj staroj društvenoj dilemi prihvaćenoj kao sistemsko rešenje, ali nedovoljno usvojeno od samoupravne prakse — da se konkurentska sposobnost povećava tako što će se sve osnovne organizacije udruženog rada, međuzavisne u procesu rada, povinovati postignutim uslovima realizacije u izvozu zajedničkog proizvoda i ostvarene devize prihvatiti kao zajednički prihod. Postavlja se pitanje zašto nije došlo do masovnijeg udruživanja rada i sredstava radi zajedničkog ostvarivanja deviza. Među razlozima ne bi trebalo izostaviti i taj što su organizacije udruženog rada izvadile iz zaostavštine starog sistema: (1) pravo na plaćanje koje, na osnovi stečenog prava na uvoz, dobijaju u samoupravnoj interesnoj zajednici i (2) prenos prava na plaćanje uz nadoknadu. To im je bilo jednostavnije i, što je najvažnije, jevtinije rešenje nego da ulaze u trajne odnose udruživanja, pogotovu ako se to radi u nestabilnim uslovima kakvi su bili u poslednje vreme. Međutim, udruživanje rada i sredstava radi zajedničkog ostvarivanja deviza na dohodovnim osnovama predstavlja najkvalitetniji oblik uređivanja ekonomskih odnosa u udruženom radu, i samo je ono pretpostavka obuhvatanja i regulisanja deviznih tokova u jedinstven sistem.

Podsticanje izvoza vraćanjem carina i drugim merama ekonomske politike

Unapređivanje ekonomskih odnosa sa inostranstvom i podsticanje izvoza vrši se, između ostalog, i povraćajem carina i drugih uvoznih dažbina, kao poreza i doprinosa. Time se ostvaruje dvojako podsticajno dejstvo na izvoz. Najpre, vrši se troškovno rasterećenje od plaćenih dažbina i tako poboljšava konkurentska sposobnost predmetne robe ili usluge. Potom, izborom oblika povraćaja podstiču se pojedini robni ili uslužni sektori, kako bi se postigli željeni ciljevi. To, na primer, može biti veća podrška onom izvozu koji donosi veći neto devizni efekt, što nam je naročito potrebno u ovoj situaciji, a koji sadrži više domaćeg rada ugrađenog u robu ili uslugu, a može biti i podrška za lakše savlađivanje inostranih barijera na koje naši izvoznici nailaze.

Modaliteti povraćaja sada se utvrđuju samoupravnim sporazumom koji zaključuju samoupravne interesne zajednice za ekonomske odnose sa inostranstvom republika i autonomnih pokrajina u Interesnoj zajednici Jugoslavije, a u saglasnosti sa Saveznim izvršnim većem. Osim toga, sistem omogućuje i druge povraćaje koji se utvrđuju aktima samoupravnih interesnih zajednica za ekonomske odnose sa inostranstvom, a u skladu sa osnov-

Digitized by Google

nim kriterijumima koji se zajednički dogovaraju u Interesnoj zajednici Jugoslavije.

Mogućnosti podsticaja izvoza povraćajem carina i drugih dažbina ograničene su raspoloživim izvorima sredstava i međunarodnim obavezama. Naime, sredstva za povraćaje napajaju se iz naplaćenih carina i drugih uvoznih dažbina koje su izvorni prihodi federacije, a ona trajno kuburi sa problemima bilansiranja svog budžeta. Na drugoj strani, preuzete međunarodne obaveze nas ograničavaju samo na one oblike podrške izvozu koje preduzimaju i zemlje — naši partneri u razmeni.

Objektivno uzeto, postoje mogućnosti povećavanja konkurentske sposobnosti povraćajem poreskih, carinskih i drugih dažbina, iako nisu velike. U prvom redu, treba sprovesti objektiviziran povraćaj napuštanjem granskog uprosečavanja i približavanjem objektivnom stanju, da bi se u skorijoj budućnosti mogao vršiti efektivni povraćaj, što znači da se organizaciji udruženog rada pri izvozu vraća onoliko koliko je ona platila. Povraćaj treba da se vrši na svim nivoima na kojima se zahvataju sredstva iz privrede putem poreza i doprinosa, što znači da bi trebalo da se uključe republike više nego do sada i opštine koje nisu obavljale ovu funkciju. Zatim, rekonstrukcijom postojećeg sistema, koji nije građen na modelu izvoznika, već na uprosečenoj regionalnoj predstavi privredne strukture zemlje, treba ga osloboditi sadašnje linearnosti i obezbediti selekciju u funkciji neposrednih izvoznih zadataka. Biće da se spomenute međunarodne obaveze suviše apsolutizuju kao prepreka takvom kursu. Mi, zapravo, moramo više uvažavati specifičnosti naše situacije u pogledu ekonomskih odnosa sa inostranstvom i specifičnosti i potrebe naših izvoznika. Recimo, često čitamo ili čujemo kako neka organizacija udruženog rada izvozi 20%, 30% ili više od svoje ukupne proizvodnje. Da li tada znamo da ona za taj dva ili tri i više puta veći izvoz od proseka privrede nema nikakve veće pogodnosti ili olakšice od organizacija koje izvoze za toliko puta manje? Međutim, veći izvoz, po pravilu, donosi manji dohodak. Onog ko natprosečno izvozi morali bismo i natprosečno podržati, i to ne samo na rečima, kao do sada, već i efektivno. Sredinom prošle godine uvedeni su neki novi oblici podsticaja i dozirana su znatna dodatna sredstva. Privreda je na to reagovala, i izvoz se u drugom polugodištu prosto preporodio. Ne treba zaziratí od uvođenja novih oblika podsticaja, pogotovu onih kojima će se stimulisati oni izvoznici koji ostvaruju devizni suficit.

Merama tekuće ekonomske politike ostvaruje se neposredan uticaj na tokove razmene sa inostranstvom. S obzirom na mogućnosti njihove prilagodljivosti i adaptivnosti dinamičkim promenama, sa njima se podjednako dobro može uticati na realizaciju utvrđenih ciljeva i politike ekonomskih odnosa sa inostranstvom i na otklanjanje devijantnih tendencija u tokovima razmene. U ovom trenutku nije neophodno davati ocenu dosadašnje primen-

Digitized by Google

ljivosti mera ekonomske politike. Tu ocenu, sami za sebe, izriču neostvareni ciljevi i stanje trgovinskog i platnog deficita. Međutim, već u ovom trenutku potrebno je preduzeti energične mere u sledeća dva pravca: prvo, tekućim merama ekonomske politike delovati na postojeće stanje ekonomskih odnosa sa inostranstvom, s ciljem da se već u 1980. godini to stanje poboljša. U tom pogledu efikasno se može delovati politikom kursa dinara, s obzirom na to da ona simultano utiče i na uvoz i na izvoz. Drugo, srednjoročnim i dugoročnim merama treba delovati na promenu stanja u ekonomskim odnosima sa inostranstvom, s ciljem da se, pre svega, obezbedi odlučnija orijentacija organizacija udruženog rada na izvoz i da se izvrši realno moguća supstitucija uvoza. U tom pogledu efikasno se može delovati doslednom politikom razvoja koja uključuje i strategiju ekonomskih odnosa sa inostranstvom.

Politika kursa dinara je specifična i, da tako kažemo, zatvorena tema. Međutim, ona bi, uprkos tome, morala biti dostupnija subjektima ekonomskih odnosa sa inostranstvom. Kurs je bitan faktor uređivanja uslova privređivanja u ekonomskim odnosima s inostranstvom, dohodovnog (de)motivisanja i povećanja konkurentnosti izvoza.

U privredi, među organizacijama udruženog rada koje ostvaruju veći priliv deviza izvozom nego što ih odlivaju uvozom, o realnosti kursa dinara obično se ne misli ono što se zvanično tvrdi. Naime, uočljiva je metodološka razlika u načinu na koji realnost kursa ocenjuju organizacije udruženog rada koje izvoze i kako to čini Narodna banka. Narodna banka prati nivoe deviznih kurseva, takozvane korpe valuta, i određuje uprosečenu realnost. Organizacije udruženog rada prate troškove proizvodnje, na jednoj strani, a, na drugoj, kretanje izvozne cene svog proizvoda i nivo kursa konkretne valute u kojoj vrše obračun. Kurs dinara, prema tome, može biti uprosečeno realan a da nivo deviznog kursa dinara prema pojedinim valutama, ipak, ne bude realan. S tim u vezi, poslednje dve do tri godine naročito se stavljaju primedbe na realnost kursa dolara. Naime, dolar je za poslednje dve godine apresirao za jedva nešto više od 3%, dok su istovremeno druge, naročito evropske valute, apresirale znatno više, a cene proizvođača povećane su za više od 25%. Time se, delimično, objašnjava realan pad našeg izvoza u zemljama u razvoju u poslednje vreme, jer se sa njima obračunavamo preko dolara. Isto važi za stagnirajući izvoz u zemlje sa kojima imamo klirinški obračun. Zato se za dolar kaže da je skup kad se zarađuje, a jeftin kad se troši. U okolnosti da su druge valute apresirale znatno više nego dolar možda leži jedan od razloga što se naš izvoz u razvijene zemlje (pretežno Zapadna Evropa) povećao u ovoj godini nominalno za 25%.

U datoj situaciji od politike kursa dinara se, kao minimum, zahteva da obezbeđuje racionalnost uvoza i da deluje na poboljš-

Digitized by Google

šanje konkurentnosti izvoza. To znači da se primenjuje takva politika realnog kursa pri čemu će promene nivoa deviznih kurseva predstavljati tekuće usklađivanje kretanja domaćih i inostranih cena. Zbog toga nema mesta poistovećivanju zahtevâ za realnim ili realnijim kursom sa devalvacijom. Oni koji više uvoze nego što izvoze, i uzgred budi rečeno dobro žive, uvek kad se povede reč o realnosti kursa ističu kako bi se pozitivno dejstvo devalvacije brzo istopilo i neutralisalo, pa je zato najbolje ništa ne menjati. Tu, kako je rečeno, nije u pitanju devalvacija, već realizacija jednog sistemskog opredeljenja i automatizam promena do kojih dolazi kad se ispune određeni uslovi. Druga je stvar što će, kao rezultat tih promena, doći do pravednije i pravilnije raspodele izvoznog tereta, do promena u stečenim pozicijama i privilegijama nekih uvoznika, a sada je vreme i potreba upravo za takvim promenama. Naravno, politika kursa je samo jedna iz arsenala mogućih mera. Na scenu treba da izađu i monetarno-kreditna politika, politika uvoza, politika cena itd.

Da bi izvoz bio opredeljenje i orijentacija u planovima razvoja organizacija udruženog rada, trebalo bi da to najpre postane u planovima društveno-ekonomskog razvoja. Izvoz je neodvojiva komponenta društvene reprodukcije, a njegovo povećavanje je značajan činilac ostvarivanja dogovorenog razvoja, tehnoloških unapređenja i poboljšanja kvaliteta privređivanja. Sve to ukazuje na neophodnost ostvarivanja međuzavisnosti opšte politike razvoja sa politikom ekonomskih odnosa sa inostranstvom.

Politika razvoja kao politika prioriteta morala bi, mnogo više nego do sada, da se okrene i ka problemima razmene sa inostranstvom jer su oni već postali limitirajući faktor razvoja uopšte.

Sada se, izborom prioriteta u narednom srednjoročnom periodu, odlučuje o izvozu u mnogo narednih godina. Što se tu propusti, kasnije se, tekućim merama, ne može mnogo nadoknaditi.

Supstitucija uvoza kao element politike razvoja nije dorečena. Kao doktrina, ona se uprošćava na htenje da se uvoz, naročito materijala za reprodukciju i energetskih sirovina, zamenjuje proizvodnjom iz domaćih resursa. Međutim, supstitucija uvoza je višedimenzionalni problem pri čijem se rešavanju nikako ne može zaobilaziti pitanje troškova proizvodnje u domaćim uslovima. Naime, razvijajući proizvodnju kao supstituciju uvoza, moramo strogo voditi računo o njenoj konkurentnosti, pogotovo ako na to oslanjamo proizvodnju za izvoz.

Subjekti ekonomskih odnosa sa inostranstvom

Da bismo mogli razumeti i objasniti neke pojave u ekonomskim odnosima sa inostranstvom, treba videti ko, čime i kako i sa kakvim interesima deluje u toj oblasti.

Digitized by Google

Prema Zakonu o deviznom poslovanju i kreditnim odnosima sa inostranstvom, glavni subjekt ekonomskih odnosa sa inostranstvom je udruženi rad. Postavlja se pitanje — koji udruženi rad i da li je svejedno o kojim delovima udruženog rada je reč? Neke organizacije udruženog rada ostvaruju više deviza nego što ih troše, neke troše više nego što ostvaruju, dok neke samo troše, a ne ostvaruju devize. Mnogi veliki poslovni sistemi i veliki izvoznici su takozvani pasivci jer iz razmene sa inostranstvom izlaze sa deviznim deficitom.

Sve organizacije udruženog rada imaju jednak uticaj na odlučivanje o ekonomskim odnosima sa inostranstvom, mada im doprinos ostvarivanju deviza nije isti. Već iz same činjenice da na robnom sektoru izvoza dva puta više uvozimo nego što izvozimo jasno je da su pasivci u brojčanoj prednosti nad aktivcima. Aktivci, to jest oni koji ostvaruju veći priliv od odliva, čine jedva jednu petinu od ukupnog broja organizacija koje deluju u deviznom sistemu. Kad je, u tim relacijama, reč o pravima organizacija udruženog rada, jasno je da neke od njih ta prava ostvaruju svojom neposrednom aktivnošću, a druge ih stiču, odnosno dobijaju u samoupravnoj interesnoj zajednici. Prve zahtevaju da svoja prava realizuju po automatizmu, a ne da ih naknadno dokazuju u postupku u kome teško dolaze na red od nagomilanih problema, a druge nastoje da zadrže poziciju stečenih prava. Bez obzira na to što se različito ponašaju, svaka organizacija udruženog rada se rukovodi svojim interesima. Mi smo Ustavom i Zakonom o udruženom radu stvarali upravo takvu osnovnu organizaciju udruženog rada koja će se ponašati po logici svog dohodovnog interesa. Prema tome, problem nije u ponašanju organizacija udruženog rada, već u mogućnosti da one u deviznom sistemu stiču prava koja nisu u skladu sa njihovim doprinosom ostvarivanju deviza.

Udruženi rad ostvaruje svoj uticaj na ekonomske odnose sa inostranstvom kroz samoupravne interesne zajednice u republici i autonomnoj pokrajini, u koje je udružen pretežno po teritorijalnom principu. Tu svaka osnovna, radna ili složena organizacija stoji naspram svih drugih organizacija udruženih u istu zajednicu. Reprodukciona ili neka druga veza između njih nije uspostavljena, pa je to razlog što deluju dosta razjedinjeno i teže ka ostvarivanju svojih parcijalnih interesa. I samoupravne interesne zajednice i organizacije udruženog rada — njihove članice još stiču potrebna iskustva za samoupravno uređivanje odnosa u ovoj oblasti.

Subjekti dogovaranja u Interesnoj zajednici Jugoslavije su uvek i samo samoupravne interesne zajednice republika i autonomnih pokrajina za ekonomske odnose sa inostranstvom. Već sam njihov sastav pokazuje da je reč o regionalnom karakteru udruživanja, a time neizbežno o uprosečenom interesu republičkih, odnosno pokrajinskih privreda, uz svu njihovu neujedna-

Digitized by Google

čenost i specifičnosti. Stavovi samoupravnih interesnih zajednica grade se na uopštavanju globalne uprosečenosti privrede republike, odnosno pokrajine. To opterećuje sporazumevanje, pa su i zaključeni sporazumi suviše uniformisani i nepraktični. Takvo uopšteno, to jest neodređeno uređivanje odnosa ne odgovara organizacijama udruženog rada koje posluju sa inostranstvom. Među osmoricom koji se dogovaraju i sporazumevaju svi, manje-više, imaju uvozno orijentisanu privredu, međutim, nemaju svi podjednako izvozno orijentisanu privredu. Zato nije slučajno što je u dosadašnjoj kratkoj praksi ostvarivana veća saglasnost oko uvoza nego u pogledu načina i sredstava za unapređenje izvoza.

Rasprostranjeno je uverenje da su, uvođenjem novog deviznog sistema, funkcije države u najvećoj meri prenete na udruženi rad, što bi trebalo da znači da se država povukla, a udruženi rad sâm uređuje svoje odnose. O tome se i govori i piše više nego što sistemski zakoni koji regulišu ovu materiju daju pravog povoda za to. U svemu tome neosporno je da je i ova oblast privrednog života zahvaćena procesom deetatizacije te da je država u povlačenju, a udruženi rad u fazi ovladavanja njenim funkcijama. Međutim, taj proces prate dve njegove specifičnosti:

Prvo, naspram smanjene uloge federacije stoji rastuća uloga republika i pokrajina, sa određenim pravima i odgovornostima u deviznom sistemu. One su glavni subjekt dogovaranja o projekcijama platnobilansnih i deviznobilansnih pozicija republika i pokrajina u projekciji jedinstvenog platnog i deviznog bilansa zemlje. One se dogovaraju o obimu i strukturi zaduživanja u inostranstvu i o pripadajućem delu zaduženja svakoj od njih itd.

Drugo, vitalne funkcije koje su mu prenete udruženi rad obavlja zajedno sa državom, u partnerskom odnosu. Tako organizacije udruženog rada zaključuju u samoupravnim interesnim zajednicama samoupravni sporazum o ostvarivanju dogovorenog obima uvoza roba i usluga i drugog odliva deviza, a o tom obimu su se prethodno dogovorile republike i pokrajine u sklopu utvrđenih projekcija platnobilansnih i deviznobilansnih pozicija. Samo sporazumevanje ostvaruje se na osnovi jedinstvenih kriterijuma koje su utvrdile samoupravne interesne zajednice u Interesnoj zajednici Jugoslavije, a u saglasnosti sa Saveznim izvršnim većem. Zatim, samoupravne interesne zajednice u Interesnoj zajednici Jugoslavije zaključuju Samoupravni sporazum o unapređivanju i podsticanju izvoza, u saglasnosti sa Saveznim izvršnim većem. Isto je i sa kriterijumima zaduživanja u inostranstvu.

Na tačkama zajedništva između države i udruženog rada ima i simbioze i objektivnih razlika. U pristupu države dominira deviznobilansni aspekt, kod udruženog rada dohodovni; država više brine o celini, udruženi rad o pojedinostima; država uopštava, udruženi rad konkretizuje itd.

Digitized by Google

Sve o čemu odlučuju samoupravne interesne zajednice one to čine u saglasnosti sa Saveznim izvršnim većem. Međutim, o nekim važnim segmentima sistema i ekonomske politike u oblasti ekonomskih odnosa sa inostranstvom odlučuje se bez učešća samoupravnih interesnih zajednica ili je njihov uticaj u tome minoran. One, recimo, mogu samo davati predloge u vezi s politikom kursa, a kad se utvrđuje iznos sredstava koja će se ustupiti Interesnoj zajednici Jugoslavije za podsticanje izvoza, ne postoji čak ni obaveza pribavljanja njihovog mišljenja. Problematika ekonomskih odnosa sa inostranstvom u stvari je mnogo šira od onog čime se bave samoupravne interesne zajednice.

Implikacije zaključaka

Nezadovoljstvo stanjem ekonomskih odnosa sa inostranstvom podgrejava nezadovoljstvo funkcionisanjem novog deviznog sistema. Istini za volju, razloga za nezadovoljstvo ima; međutim, najlakše je reći da sistem ne funkcioniše, da udruženi rad nije preuzeo funkcije, da samoupravne interesne zajednice ne ostvaruju ulogu koja im je namenjena. Teže od toga je izgovoriti pravu reč o tome zašto sistem ne funkcioniše i kako bi on to trebalo da funkcioniše, zašto udruženi rad nije ovladao svojim funkcijama, šta se to zbiva u samoupravnim interesnim zajednicama, da li bi iste ocene bile date da je stanje u platnom bilansu povoljnije?

Ne treba zaboraviti da smo novi devizni sistem intenzivno i sa mnogo poleta gradili 1976. godine, a usvojili ga početkom 1977. Ta 1976. godina je bila jedna od retkih godina kada je rast izvoza bio znatno iznad rasta društvenog proizvoda, a uvoz čak bio nominalno manji nego prethodne godine, stanje u trgovinskom bilansu zadovoljavajuće, a platni bilans čak pozitivan. Te godine, međutim, dohodak nije porastao, prema tome uspeh u ekonomskim odnosima sa inostranstvom imao je svoju cenu koju su platile organizacije udruženog rada koje su izvozile. Mi smo želeli da se stvari tako razvijaju i dalje. Neke institucije sistema, samoupravne interesne zajednice na primer, zadužene su da brinu o tome. Međutim, samo od sebe ništa ne ide. Organizacije udruženog rada nisu našle motive u izvozu, već u uvozu, i to je odredilo glavne parametre razmene sa inostranstvom u poslednje tri godine. Kako su ti parametri odstupali od onog što smo planirali, država je preduzimala niz mera iz okvira svoje nadležnosti u oblasti uvoza. To je donekle obuzdavalo uvoz u prethodne dve godine; međutim, ove godine došlo je do prave eksplozije uvoza uprkos svim merama koje su preduzete. U stvari, sve to vreme u uvozu su, svako za sebe, odlučivale i organizacije udruženog rada i država, a o izvozu samo organizacije udruženog rada. Država je pokušavala da se restriktivnim merama suprotstavi nastojanju organizacija udruženog rada da više uvoze. Prema tome, kad odlučuje o uvo-

Digitized by Google

zu, država se služi direktivnim merama, a pokazalo se da bi to moglo i moralo biti drugačije, jer takve mere nisu dale efekte. Međutim, o izvozu odlučuju samo organizacije udruženog rada, i to ne može biti drugačije. Tu nikakve direktivne mere čak i ne dolaze u obzir. Izvoz se može usmeravati isključivo ekonomskim merama u kojima će organizacije udruženog rada videti sebe kao proizvođača roba i usluga za izvoz i videti svoj (dohodovni) interes. Međutim, to nam je svih ovih poslednjih godina mnogo nedostajalo.

U dosadašnjoj praksi funkcionisanja novog deviznog sistema najviše su se stvari zaoštravale pri utvrđivanju projekcija platnobilansnih pozicija gde je svako nastojao da mu obaveze izvoza budu što manje, a prava uvoza što veća. Zaoštravale su se i pri utvrđivanju obima i strukture zaduženja u inostranstvu. Zaoštravale su se, prema tome, oko deobe projektovanog platnog deficita i deobe kvota zaduživanja. Trebalo je, ali kad već nije, bar ubuduće bi se morale više zaoštriti: (1) zalaganjem za rastući izvoz i za kvalitativne promene u izvozu i uvozu; (2) za uzročnu povezanost uvoza i izvoza, gde će uvoz biti u funkciji izvoza, a ne obrnuto, (3) za veću, neposredniju i adekvatniju uključenost organizacija udruženog rada u sve sektore odlučivanja i ostvarivanja ekomskih odnosa sa inostranstvom i (4) za sistemska opredeljenja, s tim da se ona u praksi adekvatno sprovode, a ne samo na rečima podržavaju.

Uvek kad se govori o ekonomskim odnosima sa inostranstvom i o uređivanju tih odnosa treba imati u vidu da se pozicija na inostranom tržištu teško osvaja, a lako gubi. Naši izvoznici su se poslednjih godina povlačili sa nekih tržišta ili su se jedva održavali prepuštajući inicijativu drugima. U ovom času zadatak nam je da im pomognemo da tamo gde su — opstanu i učvrste se, i da im omogućimo dalju ekspanziju.

Izvoz se može i mora povećavati, i u tom pravcu treba da deluju instrumenti sistema i mere ekonomske politike, kao i samoupravni mehanizmi u okviru udruženog rada. Na tom pravcu treba ostvariti viši stepen jedinstva u odlukama i iskazati zajedništvo u ostvarivanju deviza. Naša privreda je vitalna, ona reaguje na mere koje joj pogoduju, a mogućnosti su joj veće, i to je ne jednom do sada dokazano. Međutim, veći učinci su uslovljeni većom podrškom, i to ne na rečima — ona ni do sada nije izostajala — već efektivnom.

S obzirom na to da su ekonomski odnosi sa inostranstvom integralni deo procesa društvene reprodukcije, oni se ne mogu razvijati izolovano od stanja i odnosa na domaćem tržištu. Zato borbu za bolji položaj i povoljnije odnose u razmeni sa svetom treba povesti tako što ćemo najpre početi sređivati stvari kod svoje kuće — da stabilizujemo privredu, odnosno obuzdamo inflaciju. Tek na toj osnovi možemo praviti ekspanziju izvoza i uvoz dovoditi u sklad sa njim.

Digitized by Google

Pitanje povećanja izvoza treba rešavati po više kanala i na više nivoa. Težište bi svakako trebalo biti na podsticaju udruživanja radi zajedničke proizvodnje za izvoz i na ekonomskom motivisanju orijentacije ka izvozu. S tog stanovišta valjalo bi preispitati već preduzete mere, kao i one koje će se donositi. Od svih mera i odluka se očekuje da inspirišu i orijentišu ponašanje organizacija udruženog rada i da im daju sigurnost i perspektivu u udruživanju, oslonac za agresivnost u izvozu i da ih upute na veću umerenost i razboritost pri uvozu.

Digitized by Google

Blaženka Despot

Povijest i socijalistička priroda

»Dok u običnom životu svaki dućandžija znade odlično razlikovati ono, što netko tvrdi da jest, od onoga što je on stvarno, dotle naša historiografija još nije došla do te trivijalne spoznaje. Ona vjeruje svakoj epohi na riječ, što ona sama o sebi kaže i što uobražava.«[1]

I

Iz različitih metodologijskih i ideologijskih istjecišta čini se ipak da je pojam »povijest« razumljiv, a da je pojam »socijalistička priroda« apsurdan, drveno željezo. Najrazličitija, dakle, izlazišta podrazumijevaju da je povijest povijesna, a priroda nepovijesna. Budući da je priroda nepovijesna, nemoguće je misliti tako nešto kao što je »socijalistička priroda«. Povijesnost povijesti može imati različito ontologijsko utemeljenje, različite interpretacije bitka,

[1] Marx—Engels, *Njemačka ideologija, Rani radovi,* Zagreb, 1953, str. 316.

Digitized by Google

ali oni ne postavljaju upitnim samu bit povjesnosti, dok se i samim socijalistima prividi da je »socijalistička priroda« *contradictio in adiecto* jer je priroda priroda, A = A, i time nepovijesna. Za idealizam izražen u fenomenologiji duha je to uistinu samorazumljivo.[2] Marksistički se, pak, materijalizam pretvara u dogmatizam ako slijedi Feuerbachovu liniju, odnosno pretvara »transcendenciju« u »antropologiju«. »Taj dogmatizam potječe odatle što čovjeku koji nije učinjen dijalektičkim nužno odgovara neka objektivna zbiljnost koja podjednako nije učinjena dijalektičkom.«[3] »Antropologija« ovog dogmatskog marksizma je kontemplativni materijalizam, građanski materijalizam. Iz kontemplativnog odnosa spram prirode proizlazi njezina nepovjesnost, pa se može nazreti zašto je nemoguće misliti tako nešto kao što je »socijalistička priroda«. Kontemplativni odnos spram prirode kao građanski odnos ima značajne društveno-ekonomske i društveno-političke konzekvencije.

Sa kritikom Hegelove dijalektike i filozofije uopće utemeljuje Marx stav da je »historija prava prirodna historija čovjeka«[4].

---

[2] Hegelova apsolutna znanost jest fenomenologija, jer je *ljudsko biće, čovjek*, za Hegela isto što i *samosvijest*. Otuđenje *samosvijesti* postavlja *predmetnost*. Budući da je čovjek samosvijest, to je njegovo otuđeno predmetno biće ili *predmetnost* (to *što je za njega predmet*, a predmet je uistinu samo za njega, što je njemu suštinski predmet, što je, dakle, njegovo *predmetno* biće. Budući da ni *stvaran čovjek* kao takav, pa zato ni *priroda — čovjek je čovječna priroda* — nije učinjen subjektom, nego samo čovjekova apstrakcija, samosvijest, to predmetnost može biti samo otuđena samosvijest) jednaka otuđenoj *samosvijesti*, a *predmetnost* je postavljena tim otuđenjem. »... Nema tu ničeg neshvatljivog i zagonetnog. Naprotiv, suprotno bi bilo zagonetno. Ali je isto tako jasno da *samosvijest*, tj. njeno otuđenje, može postaviti samo *predmetnost*, tj. opet samo apstraktnu stvar, stvar apstrakcije, a nikakav *stvaran* predmet. Stoga je nadalje jasno da predmetnost, nasuprot samosvijesti, nije uopće ništa *samostalno, suštinsko*, nego obično stvorenje od njega *postavljeno*, a to postavljeno stvorenje, umjesto da se samo potvrđuje, samo je potvrđivanje akta postavljanja, koji u jednom momentu fiksira svoju energiju kao proizvod i dodjeljuje mu *prividno* — ali samo za momenat — ulogu stvarnog bića« (Marx, *Kritika Hegelove dijalektike i filozofije uopće*, u: *Rani radovi*, str. 268—269).

[3] »No njegovo (misli se na Feuerbacha — opaska B. D.) pretvaranje filozofije u neku »antropologiju« pustilo je čovjeka da se ukoči do fiksne predmetnosti i time odgurnulo u stranu dijalektiku i povijest. I tu leži velika opasnost svakog »humanizma« ili antropološkog stanovišta. Ako se, naime, čovjek shvati kao mjera svih stvari, ako uz pomoć tog ishodišta treba da bude ukinuta svaka transcendencija, a da se čovjek sam istodobno ne mjeri tim stajalištem, da se »mjerilo« ne primijeni na samoga sebe ili — tačnije rečeno — da se čovjek također ne učini dijalektičkim, tada apsolutizirani čovjek naprosto stupa na mjesto onih transcendentnih sila za koje bi on bio pozvan da ih objasni, razriješi i metodički ih nadomjesti. Na mjesto dogmatske metafizike stupa neki podjednako dogmatski relativizam« (G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, Zagreb, 1977, str. 279).

[4] »Ali čovjek nije samo prirodno biće nego ljudsko prirodno biće, tj. biće koje postoji samo za sebe, stoga *ljudsko biće*, koje se kao takvo mora potvrditi i manifestirati kako u svom biću tako i u svom znanju.

Digitized by Google

Historija kao prava prirodna historija čovjeka, povijest kao povijest iz historijsko-materijalističkog razumijevanja društva, i time njezina povezanost sa prirodom, u Marxa je označena veoma plauzibilno u kritici Bruna Bauera: »Čak da je čulnost svedena kao kod svetog Brune na batinu, na minimum, ona pretpostavlja *djelatnost* (*kurziv* — B. D.) za proizvodnju te batine. Dakle, primarno kod svakog shvatanja historije je to da je ova osnovna činjenica promatrana u čitavom svom značenju i opsegu i da joj se dopusti da dođe do svog prava.«[5] »Čulnost svedena na minimum, na batinu, nužno pretpostavlja *djelatnost* za proizvodnju te batine«, a time čulnost — priroda biva uključena u djelatnost, u povijest. Čovjekova prirodnost kao potrebitog bića uvlači prirodu u povijest i tako je »historija prava prirodna historija čovjeka«. Prirodnost čovjeka pretpostavka je povijesti i time je povjesnost povijesti u prirodi, a nastajanje, historija čovjeka svojom djelatnošću čini i povijest prirode, povijest koja je u odnosu čovjeka i prirode, prirode i čovjeka, a čije je posredovanje »društvo«. Marx i Engels su nedvojbeni kada kažu: »Ali za život su prije svega potrebni hrana i piće, stan, odijelo i još štošta drugo. Prvo historijsko djelo jest, dakle, proizvodnja sredstava za zadovoljenje ovih potreba, proizvodnja samog materijalnog života, i to je uistinu historijsko djelo, osnovni uvjet čitave historije, koji mora biti ispunjavan svakog dana i svakog sata, danas kao i prije hiljadu godina, da bi se ljudi samo održali na životu.«[6]

Proizvodnja materijalnog života je utemeljujuća osnova povijesti. Povijest čovjeka je prava prirodna povijest, jer u svojem samonastajanju, u svojoj povijesti on se *odnosi spram prirode u proizvodnji materijalnog života.* Time je povijest proizvodnje materijalnog života i povijest prirode, povijest njihova odnosa, jer su povijest i povijest toga odnosa mogući samo kao odnošenja oba relata »čovjeka« i »prirode«. Povijest ne može imati izolirano niti »čovjek«, niti »priroda«. Apstraktno mišljenje koje pojmi odvojenost »čovjeka« i »prirode« iz koje je isključena proizvodnja materijalnog života pojmi, onda, povijest kao povijest ideje, ratova, ličnosti, misli, dakle nečega izvan nje same, a »prirodu po sebi« kao nepovijesnu. Materijalističko shvaćanje povijesti upravo polazi od razumijevanja povijesti koja nije proizvod ljudskih

---

Niti su, dakle, *ljudski* predmeti prirodni predmeti, kako su neposredno dati, niti je ljudsko *čulo*, kako ono neposredno *jest*, predmetno, *ljudska* čulnost, ljudska predmetnost. Priroda — niti objektivno — niti subjektivno nije neposredno adekvatno data *ljudskom* biću. A kako sve *prirodno* mora nastati, tako i *čovjek* ima svoj akt nastajanja, *historiju*, koja je njemu, međutim, poznata i koja je stoga akt nastajanja, koji se kao akt nastajanja svjesno ukida« (Marx, *Kritika Hegelove dijalektike i filozofije uopće*, u: *Rani radovi*, str. 271).

[5] Marx—Engels, *Historija, Njemačka ideologija*, u: *Rani radovi*, str. 295.

[6] Ibid.

Digitized by Google

predodžbi i fikcija: »Ljudi su dosad neprestano stvarali krive predodžbe o samima sebi, o tome što su, ili što bi trebali da budu. Svoje odnose uređivali su prema svojim predodžbama o bogu, o normalnom čovjeku itd. Proizvodi njihove glave prerasli su njihovu glavu — oni, tvorci, poklekli su pred svojim tvorevinama. Oslobodimo ih utvara, ideja, dogma, imaginarnih bića, pod jarmom kojih oni kržljave. *Pobunimo se protiv ove vladavine misli (kurziv* — B. D.) Naučimo ih da ove izmišljotine zamijene mislima, koje odgovaraju suštini čovjeka — kaže jedan, da se prema njima odnose kritički — govori drugi, da ih sebi izbiju iz glave — dodaje treći, i postojeća će se stvarnost srušiti.«[7]

Budući da su u »vladavini misli«, u apstrakcijama, Nijemci otišli najdalje, Marx i Engels vraćaju Nijemce na samu osnovu povijesti: »Imajući posla sa Nijemcima, koji nemaju nikakvih pretpostavki, moramo početi sa konstatacijom prve pretpostavke svake ljudske egzistencije, a prema tome i čitave historije, naime s pretpostavkom da ljudi moraju imati mogućnost da žive da bi mogli »stvarati historiju«. Ali za život su prije svega potrebni hrana, piće, stan, odijelo i još štošta drugo.«[8] Dakle, prva je pretpostavka materijalističkog shvaćanja povijesti proizvodnja materijalnog života, čime je ujedno u biti izražena »suprotnost materijalističkog i idealističkog shvaćanja« u *Njemačkoj ideologiji.* Suprotnost »prirode« i »historije«, dakle razumijevanje »prirode« bez povijesti i »povijesti« bez »prirode« u nerazumijevanju proizvodnje materijalnog života Marx i Engels su izveli u: *O proizvodnji svijesti*: »Svako dosadašnje shvaćanje historije ili je u potpunosti zanemarivalo ovu stvarnu bazu historije, ili ju je smatralo sam nečim sporednim, sasvim nepovezanim sa historijskim procesom. Stoga je historiju trebalo uvijek pisati prema mjerilu koje leži izvan nje; stvarna proizvodnja života izgleda kao nehistorijska, a historija kao nešto što je odvojeno od zajedničkog života, sasvim iznad svijeta. *Odnos ljudi prema prirodi na taj je način isključen iz historije, čime se stvara suprotnost između prirode i historije*«[9] (*kurziv* — B. D.).

Uzrok suprotnosti između »prirode« i »historije« u *Njemačkoj ideologiji* je određen kao nepriznavanje osnove historije u proizvodnji materijalnog života. *Vice versa,* priznavanje proizvodnje materijalnog života kao temelja povijesti ukida apstraktnu podvojenost »prirode« i »historije« i poznaje samo jednu historiju, »historiju kao pravu prirodnu historiju čovjeka«. Historija kao prava prirodna historija čovjeka, kao historija »čovjeka« i »prirode« je historija njihovog odnosa, historija proizvodnje materijalnog života, ili povijest čovjeka i povijest prirode je povijest proizvodnje materijalnog života, dakle povijest načina proizvodnje tog

[7] Ibid., str. 283.
[8] Ibid., str. 295.
[9] Marx—Engels, *Njemačka ideologija,* str. 306.

Digitized by Google

materijalnog života, proizvodnja materijalnog života, koja stvara tu samu povijest. Stoga je sa stanovišta materijalističkog shvaćanja povijesti legitimno pitanje odnosa socijalističkog čovjeka i socijalističke prirode, naime njihovog povijesnog odnošenja u proizvodnji materijalnog života, ili pitanje načina proizvodnje njihovog materijalnog života kao subjekta povijesti. Odnos historije i proizvodnje materijalnog života određen je time da je prvo historijsko djelo — proizvođenje radi zadovoljenja potreba. Ovo proizvođenje radi zadovoljenja potreba stvara se u djelatnosti odnosa čovjeka i prirode, kao što je i sam odnos uspostavljen jer je čovjek prirodno biće. Druga činjenica uspostavljanja povijesti u proizvodnji sredstava za zadovoljenje potreba čovjeka kao prirodnog bića »sastoji se u tome da sama prva zadovoljena potreba, aktivnost zadovoljavanja i već stečeno oruđe zadovoljavanja, vodi novim potrebama — i ovo proizvođenje novih potreba prvo je historijsko djelo«[10].

Treći odnos, koji se od samog početka uključuje u historijski razvitak, »sastoji se u tome da ljudi, koji svakodnevno ponovno stvaraju svoj vlastiti život, počinju stvarati druge ljude, razmnožavati se — odnos između čovjeka i žene, roditelja i djece, porodica.«[11] Napokon, za materijalističko shvaćanje povijesti svijest je samo određeni društveni odnos, kao i sâm jezik koji i »jest praktično stvarna, stvarna svijest, koja postoji i za druge ljude, pa tek također i za mene samoga, a jezik nastaje kao i svijest tek iz potrebe, iz nužde saobraćaja s drugim ljudima«[12]. Svijest kao subjekt u idealističkom shvaćanju povijesti, u »vladavini misli« nad stvarnim životom pojmi se ovdje kao odnos u saobraćaju same materijalne proizvodnje. Iz produkcije i reprodukcije stvarnog života i svjesnog odnošenja ljudi u saobraćaju proizlazi da je određeni historijski način proizvodnje povezan sa određenim načinom zajedničkog djelovanja, koji je »proizvodna snaga«. Proizvodna snaga u smislu zajedničkog djelovanja i dostupnosti ljudima same proizvodne snage je »historija čovječanstva«[13]. Iz ovoga slijedi da je sa stanovišta materijalističkog shvaćanja povijesti za »historiju čovječanstva« bitno proučavanje proizvodnje materijalnog života, u našem slučaju socijalističkog načina proizvodnje. Proučavanje socijalističkog čovjeka i socijalističke prirode dvije su strane jednog istog socijalističkog proizvođenja materijalnog života. Ili, so-

---

[10] Marx—Engels, *Historija*, str. 295.

[11] Ibid., str. 296.

[12] Ibid., str. 297.

[13] »Odavde proizlazi da je određeni način proizvodnje ili industrijski stupanj stalno povezan s određenim načinom zajedničkog djelovanja ili s društvenim stupnjem, a ovaj način zajedničkog djelovanja sam je jedna »proizvodna snaga«, da količina ljudima dostupnih proizvodnih snaga uvjetuje društveno stanje, te dakle »historiju čovječanstva« treba stalno izučavati i obrađivati u vezi s historijom industrije i razmjene« (ibid., str. 297).

Digitized by Google

cijalistički način materijalne proizvodnje podjednako je pitanje socijalističkog čovjeka i socijalističke prirode, jer, kako oni čine »historiju čovječanstva«, a čine je na materijalističkim pretpostavkama, nije moguće da »historija« i »priroda« ostanu jedna drugoj strane. Upravo na pretpostavkama tuđosti »prirode« i »historije« utemeljuje se nematerijalističko shvaćanje povijesti, koje ne uzima u obzir sam način proizvodnje materijalnog života. *Factum brutum* da se mišljenje pojma »socijalistička priroda« čini nemogućim, ograničava povjesnost povijesnog načina proizvodnje, jer se jedan relat, koji je nužna pretpostavka, isključuje iz samog tog odnosa i samim tim i sam odnos iz povijesti.

Isključivanje »povijesti prirode« ontološki znači ili idealizam, ili kontemplativni materijalizam, dakle građansko mišljenje, a ontički, nepovijesnost odnošenja spram prirode, naime stvarnog odnosa spram prirode u načinu proizvodnje samog materijalnog života. Ukoliko se ostaje ontološki na materijalizmu, materijalizmu koji suprotstavlja »prirodu« i »historiju«, pogađa taj materijalizam Marxova i Engelsova kritika Feuerbacha. Naglašavanje »prirode«, »čulnosti«, čulnog predmeta, a ne čulne djelatnosti, granična je situacija i teorije kao teorije i filozofije kao filozofije. »Uostalom, mi potpuno priznajemo da Feuerbach, težeći da proizvede svijest upravo *ove* činjenice, ide tako daleko, dokle jedan teoretičar uopće može ići, a da ne prestane biti teoretičar i filozof.«[14] Ostajanje na čulnom predmetu, a ne na čulnoj djelatnosti, osobito je vidljivo u Feuerbachovom kontemplativnom odnosu spram prirodne znanosti. »Feuerbach govori osobito o opažanju prirodne nauke, spominje tajne, koje su očigledne samo oku fizičara i kemičara; ali gdje bi bila prirodna nauka bez industrije i trgovine? I sama ova »čista« prirodna nauka dobija svoju svrhu kao i svoj materijal tek trgovinom i industrijom, čulnom djelatnošću ljudi.«[15]

Svako apstraktno dijeljenje »prirode« i »historije«, svaki kontemplativni materijalizam pogađa Marxova i Engelsova kritika Feuerbacha: »Ukoliko je Feuerbach materijalist, kod njega se historija ne zbiva, ukoliko uzima u obzir historiju, on nije materijalist. Kod njega se materijalizam i historija potpuno razilaze, što se uostalom iz rečenog već objašnjava.«[16]

Nerazumijevanje pojma »socijalistička priroda« u ontičkom, u proizvodnji materijalnog života samog, traži proučavanje samog načina materijalne proizvodnje, koji se nepovijesno odnosi spram prirode.

---

[14] Marx—Engels, *O proizvodnji svijesti*, u: *Njemačka ideologija*, str. 309.

[15] Ibid., str. 311.

[16] Ibid., str. 312.

Digitized by Google

II

Materijalističko shvaćanje historije, da bi bilo i materijalističko i historijsko, mora promisliti način proizvodnje materijalnog života društva. U ovom načinu materijalne proizvodnje života otkriva se povjesnost sama, to jest odnos »povijesti« i »prirode«. Apstraktna suprotstavljenost »povijesti« i »prirode« odgovara jednom određenom načinu proizvodnje materijalnog života — građanskom. Povjesnost povijesti u jednom novom načinu proizvodnje materijalnog života, ili materijalističko shvaćanje povijesti, zahtijeva ne samo da se može misliti već da se u praktičnoprirodnoj djelatnosti može odnositi spram prirode, koju smo pojmovno odredili kao »socijalistička priroda«. Ukoliko ne možemo misliti i djelovati kroz »socijalističku prirodu«, za to mogu postojati dva razloga: 1. socijalistička proizvodnja materijalnog života nije povijesno novi način proizvodnje materijalnog života, jer se njezina nepovjesnost otkriva u istom, građanskom odnosu spram prirode, znači u tom smo slučaju materijalisti, ali ne historičari, ili 2. ako se socijalistički način proizvodnje života razumije kao novi povijesni način proizvodnje materijalnog života u podržavljenju ili podruštvovljenju sredstava za proizvodnju, u tom slučaju nismo materijalisti, jer podržavljenje ili podruštvovljenje sredstava za proizvodnju spada u državnu, pravnu, ideološku sferu. Da bismo ostali na pretpostavkama i materijalizma i historije, moramo misliti i djelovati kroz socijalističku proizvodnju materijalnog života, kao novog povijesnog načina proizvodnje materijalnog života, a time i novog odnosa povijesti i prirode. Samo tim razumijevanjem osigurava se povijest sama u njezinom praktičnom djelovanju. Marx je ustanovio da je za praktični razvitak ideje komunizma sasvim svejedno da li je ideja tog povijesnog čina izrečena ili ne, ako ne vodi računa o tome da se u historiji »na svakom stupnju zatiče materijalni rezultat, zbroj proizvodnih snaga, *historijski stvoren odnos ljudi prema prirodi i međusobno* (*kurziv* — B. D.), što se u svakoj generaciji predaje od njene prethodne, masa proizvodnih snaga, kapitala i okolnosti, koje, doduše, s jedne strane, modificiraju novu generaciju, a s druge strane joj te okolnosti propisuju njene vlastite životne uvjete, i daju određeni razvitak, specijalni karakter, tako da okolnosti isto toliko čine ljude, koliko i ljudi okolnosti«[17]. U radu *O proizvodnji svijesti* naglašavanjem zatečenog »zbroja proizvodnih snaga, historijski stvorenog odnosa ljudi prema prirodi i međusobno«, Marx osigurava pretpostavku kritici »idealističkog blebetanja«, naime da nije »kritika, nego da je revolucija pokretačka snaga historije«. Ali da se revoluciju ne bi smatralo voluntarističkim aktom moralističke provenijencije, promišljaju se pretpostavke same te revolucije. »Ova suma proizvodnih snaga kapitala i socijal-

[17] *O proizvodnji svijesti*, str. 305.

Digitized by Google

nih oblika saobraćaja, koju svaki individuum svake generacije zatječe kao nešto dato, realna je osnova toga što su filozofi predočavali kao »supstanciju«, »suštinu čovjeka«, što su obožavali i pobijali — realna osnova, koja time što se ti filozofi bune protiv nje kao »samosvijest«, »jedini«, ni najmanje nije ometana u svojim djelovanjima i utjecajima na razvitak ljudi. Ovi zatečeni životni uvjeti različitih generacija odlučuju također da li će revolucionarni potres, koji se periodično navraća u historiji, biti dovoljno jak, ili ne, da obori osnovu svega postojećeg, *i ako nisu dati ovi materijalni elementi totalnog prevrata, naime, s jedne strane, postojeće proizvodne snage, a, s druge strane, stvaranje jedne revolucionarne mase, koja neće ustati samo protiv pojedinih uvjeta dosadašnjeg društva nego protiv same dosadašnje »proizvodnje života«, protiv cjelokupne djelatnosti, na kojoj se ono baziralo, ako ti elementi ne postoje, to je, kako to pokazuje historija komunizma, za praktični razvitak sasvim svejedno da li je i d e j a toga prevrata izrečena već stotinu puta«* (*kurziv* — B. D.).[18]

Određivanjem pretpostavki revolucije, koja nije samo državni, voluntaristički, moralistički akt, nego je, naprotiv, vezana za materijalne elemente totalnog prevrata: zatečene proizvodne snage i revolucionarne mase, koja je nastrojena protiv same dosadašnje »proizvodnje života«, na tlu smo historijskog materijalizma, historijsko-materijalističkog shvaćanja novog, socijalističkog načina proizvodnje, pa dakle i odnosa spram »socijalističke prirode«.

Zatečeni stupanj »materijalnog rezultata, zbroja proizvodnih snaga, historijski stvoren odnos ljudi prema prirodi i međusobno« jest građanski način proizvodnje. Socijalistički način proizvodnje materijalnog života suočen je, dakle, sa »materijalnim rezultatima, zbrojem proizvodnih snaga, historijski stvorenim odnosom ljudi prema prirodi i međusobno« kao svojom realnom pretpostavkom, jer će taj način proizvodnje modificirati zatečeno, ali i biti modificiran samim okolnostima koje su date. Pod idealnom pretpostavkom da postoji masa, koja »neće ustati samo protiv pojedinih uvjeta dosadašnjeg društva« nego protiv same dosadašnje »proizvodnje života«, ipak je nemoguće odrediti novi povijesni način proizvodnje materijalnog života, jer je on određen zatečenim stupnjem proizvodnih snaga. Inzistiranje na revolucionarnosti masa, na svijesti kao konstituirajućem temelju novog načina proizvodnje bez razumijevanja determinanti zatečenih proizvodnih snaga, jest idealizam, voluntarizam, koji pogađa kritika »idealističkog blebetanja«. Da bismo se »pobunili protiv vladavine misli« kao pretpostavke materijalističkog shvaćanja historije, treba proučavati socijalistički način proizvodnje materijalnog života. Taj način proizvodnje života utemeljen je na naslijeđenim proizvod-

[18] Ibid., str. 305—306.

Digitized by Google

nim snagama, a ono što ga određuje kao novi proizvodni odnos jest promijenjeni odnos prema vlasništvu na sredstvima za proizvodnju kao dominantno klasni odnos. Promijenjeno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju modificirat će, dakle, zatečene proizvodne snage, kao što će biti i njima modificirano. Legitimnost govorenja o novom načinu proizvodnje utemeljena je na novom proizvodnom odnosu: na državnom, to jest podruštvovljenom vlasništvu na sredstvima za proizvodnju. Povezivanje novog povijesnog načina proizvodnje sa vlasništvom na sredstvima za proizvodnju ne može se uspostaviti bezupitno. U našem ranije objavljenom radu[19] izveli smo Marxovo ontološko shvaćanje privatnog vlasništva, naime, da je subjekt privatnog vlasništva — rad, otuđeni rad, podjela rada. Samo privatno vlasništvo je pravni, ospoljeni vid otuđenog rada, podjele rada. Ukidanje privatnog vlasništva u socijalističkim proizvodnim odnosima tako je pravno, ideološko suprotstavljanje novog odnosa, gdje podjela rada, otuđeni rad, ostaje uzrok i posljedica same suštine privatnog vlasništva, »privatnog vlasništva kao osobe«. Problem podjele rada, odnosno ukidanja podjele rada postaje tako prvorazredni problem socijalističkog načina proizvodnje kao historijski novoga načina proizvodnje. Podjela rada ostaje dvostruko suština privatnog vlasništva: 1. u zatečenom stupnju razvoja proizvodnih snaga, koji samu tu podjelu dalje uvjetuje i 2. u revolucioniranju masa protiv dosadašnjeg načina proizvođenja, jer su, s jedne strane, njima uvjetovane, a, s druge, zbog same te podjele rada onesposobljene da modificiraju zatečene proizvodne snage. Podjela rada nas je učinila različito unakaženim »ekonomskim varijetetima«, kao što su »gurači kolica« i »arhitekti«[20]. Kao unakaženi »ekonomski varijeteti«, sami »gurači kolica« i »arhitekti« očito nisu dovoljna revolucionarna pretpostavka za ukidanje dosadašnje »proizvodnje života«. Stoga će Engels spram djetinjaste predodžbe Dühringova komunizma staviti u odlučni odnos mogućnost novog načina proizvodnje sa ukidanjem podjele rada.[21] Dakle, društvo može preuzeti cjelokupna sredstva za proizvodnju samo ako prevrne iz temelja stari način proizvođenja, prije svega ukine staru podjelu rada. Ukidanje privatnog vlasništva kao pretpostavke novog načina pro-

---

[19] Vidi: B. Despot, *Um i sreća u relativno udruženom radu*, I i II, »Gledišta«, br. 10 i 11-12/1978.

[20] Engels, *Anti-Dühring*, Zagreb, 1948, str. 314.

[21] »A sada pogledajmo g. Dühringovu djetinjastu predstavu prema kojoj društvo može preuzeti cjelokupna sredstva za proizvodnju, a da ne prevrne iz temelja stari način proizvođenja i, prije svega, da ukine staru podjelu rada; predstavu prema kojoj je sve svršeno čim se samo povede računa o prirodnim prilikama i ličnim sposobnostima« — a da i onda, kao i prije, čitave mase egzistencija robuju proizvođenju *jednog* artikla, da čitava stanovništva budu angažirana nekom pojedinačnom granom proizvodnje, i da se čovječanstvo još uvijek dijeli na izvjestan broj različito unakaženih »ekonomskih varijeteta«, kao što su »gurači kolica« i »arhitekti« ... (Engels, ibid., str. 314.)

Digitized by Google

izvodnje života pretpostavlja i ukidanje podjele rada, proces ukidanja podjele rada time postaje temelj novog načina proizvodnje, što znači i novog odnosa spram prirode, spram »socijalističke prirode«. Ili, drugačije rečeno: proces ukidanja podjele rada bit će komplementaran sa razumijevanjem »socijalističke prirode«. Druga strana problema ukidanja privatnog vlasništva, odnosno procesa ukidanja podjele rada, ili odnošenja spram »socijalističke prirode«, jest sam zatečeni stupanj proizvodnih snaga. Zatečeni stupanj proizvodnih snaga, pa time i zbiljske pretpostavke za ukidanje te zatečene determinante, jesu građanske proizvodne snage. One su utemeljene na takvoj kulturi, na takvom odnošenju čovjeka, društva i prirode, koja odgovara samoj logici građanskog načina proizvodnje, stjecanju profita, efikasnosti, učinku, znanstvenoj organizaciji rada, ovladavanju prirodom itd. Cijeli povijesni sklop visokorazvijenog društva sa visokorazvijenim proizvodnim snagama utemeljen je na svijetu rada, u kojem je rad = tehnika = znanost postavljen kao obrnuta piramida znanost = tehnika = rad. Znanost = tehnika = rad unesena je bezupitno u novi povijesni odnos, kao njegova vlastita pretpostavka, kao pretpostavka novog načina proizvodnje. Samo buduće društvo u uistinu novom načinu proizvodnje, u mogućnosti ukidanja podjele rada, mišljeno je tek na temelju razvoja same te građanske znanosti = tehnike = rada, kao svojoj vlastitoj pretpostavci. Ideologičnost rasta proizvodnih snaga evidentna je u ideologiji etatističkog socijalizma[22], ali ona je moguća samim time što u cjelini radničkog pokreta nije dovoljno tematiziran ovaj puki kvantitativni napredak razumljiv kao razvoj proizvodnih snaga i tehnički napredak, kao poznanstvljivanje proizvodnje. Čak sama radnička klasa mogla je sebe razumjeti kao *produktivnu*, za razliku od *neproduktivne* buržoazije, samo stoga što je imala taj afirmativan odnos spram razvitka proizvodnih snaga reduciranih na tehnički napredak. Priznavanjem pukog kvantitativnog napretka u razvijanju proizvodnih snaga kao vlastitih pretpostavki evidentna je borba na terenu protivnika. Ideologija proizvodnih snaga, ovako shvaćena, proizlazi iz ideologije društva o samom sebi, da je ono novim proizvodnim odnosima osiguralo historijski nov način proizvodnje, s jedne strane, a, s druge, ideologijom znanosti o sebi samoj kao objektivnoj, općevažećoj, mjerljivoj, istinitoj, efikasnoj, podložnoj verificiranju itd. Znanost kao ideologija o vlastitoj nepovjesnosti i jednoznačnosti je upravo ideologija građanskog društva o svojoj vlastitoj nepovjesnosti i vječnosti. Ova ideologija znanosti, znanstvena ideologija i njezino prihvaćanje onemogućava da se pojmi cijeli taj »fetišizam znanosti« i »fetišizam sredstava za proizvodnju« analogno Marxovom poimanju »fetišizma robe«. Cijeli Mar-

[22] Vidi: B. Despot, *Ideologija proizvodnih snaga i proizvodna snaga ideologije*, Osijek, 1976.

Digitized by Google

xov pojmovni, metodološki aparat u analizi »fetišizma robe« smjera demistificiranju fetiša, koji se artikulira kao odnos među stvarima, kao objektivni odnos, a skriva odnose među ljudima, odnose najamnog rada i kapitalističkog načina proizvodnje. Odnos prema sredstvima za proizvodnju, odnos radnika i sredstava za proizvodnju jest također odnos robe i robe, jer je radnik kao radna snaga roba, a sredstva za proizvodnju također su roba, u kojem se procesu podjela rada, sredstva za proizvodnju, nauka javljaju kao proizvodne snage samog kapitala. Kapital se u ovom odnosu pojavljuje kao subjekt proizvodne snage, nauke.[23]

Prvobitne ludističke pobune protiv stroja još su psihološki bunt protiv te »robe« — stroja, »robe« — nauke i njenog fetišizma, i u materijalnom razaranju fetiša uspostavljanje pobune protiv svog vlastitog robnog položaja ili određenog načina proizvodnje, koji ih takvima uspostavlja. Poznanstvljivanje proizvodnje racionalizira bunt i uspostavlja fetišizam sredstava za proizvodnju i fetišizam nauke kao objektivnih odnosa među stvarima i sužava uvid u taj odnos, kao odnos među ljudima, to jest određeni društveno-ekonomski odnos. Uvjet mogućnosti da se u socijalističkom pokretu i socijalističkoj praksi nije tematizirao fetišizam sredstava za proizvodnju i fetišizam znanosti leži dvostruko u samom izvornom marksizmu. Prvo je Marxovo shvaćanje socijalizma kao zbiljskog razvoja individue pretpostavljeno punim razvojem proizvodnih snaga da taj razvoj bude uvjet ukidanja ograničenja samih proizvodnih snaga, i, drugo (što proizlazi iz prvoga), da se te same proizvodne snage rad = tehnika = znanost ne postavljaju upitnim u samom odnosu toga rada prema tehnici, prema znanosti.

Prvi je stav Marx najpregnantnije iskazao u *Grundrisse:* »Rezultat je — po svojoj tendenciji i dinamici — opći razvitak proizvodnih snaga (bogatstva uopće) kao osnove isto tako univerzalnost saobraćaja, dakle svjetsko tržište kao osnova. Osnova kao mogućnost univerzalnog razvitka individuuma i zbiljski razvoj individua s te osnove kao stalno ukidanje njihovog *ograničenja,* koje je poznato kao ograničenje, a ne važi kao neka *sveta granica.* Univerzalnost individuuma ne kao zamišljena ili uobražena, nego kao univerzalnost njegovih realnih i idealnih odnosa. Otud i shvaćanje svoje vlastite povijesti kao *procesa* i spoznaja prirode (koja postoji i kao praktična moć nad prirodom) kao svog realnog tijela.

---

[23] »Udruživanje radnika — kooperacija i podjela rada kao temeljni uvjeti produktivnosti rada — javljaju se jednako kao i sve produktivne snage rada, tj. one koje određuju stupanj njegove intenzivnosti i dakle njegove ekstenzivne realizacije kao *proizvodna snaga kapitala.* Kolektivna snaga rada, njegov karakter kao društvenog rada zato je *kolektivna snaga kapitala.* Isto tako i *nauka.* Isto tako i podjela rada kako se ona javlja kao podjela zvanja i njima odgovarajuća razmjena. Sve društvene potencije proizvodnje jesu proizvodne snage kapitala i zato se on sam pojavljuje kao njihov *subjekt*« (Marx, *Temelji slobode,* Zagreb, 1974, str. 250).

Digitized by Google

Sam proces razvoja postavljen je i osvješten kao pretpostavka individuuma, ali radi toga je prije svega potrebno da pun razvoj proizvodnih snaga postane *uvjet proizvodnje*, da određeni *uvjeti proizvodnje* ne budu postavljeni kao granica za razvoj proizvodnih snaga.«[24]

Pun razvoj proizvodnih snaga je uvjet proizvodnje, koja tek omogućava da uvjeti proizvodnje ne budu postavljeni kao granica proizvodnih snaga, koji su razumljeni kao pretpostavke univerzalnosti individue. Ovaj razvoj proizvodnih snaga kao pretpostavku univerzalne individue Marx je predvidio uspostavljanjem tih samih proizvodnih snaga unutar kapitalizma, a socijalističkom revolucijom razrješenje razvoja samih proizvodnih snaga, kojima je pretpostavljena ali ograničavajuća proizvodna osnova kapitalistički način proizvodnje. Marx je u tome nedvojben: »Ali isto tako lako je uvidjeti da strojevi prestaju da budu agenti društvene proizvodnje čim oni, npr., postanu vlasništvo udruženih radnika. Međutim, u prvom slučaju je njihova raspodjela, tj. što oni ne *pripadaju radniku*, isto toliko uvjet načina proizvodnje zasnovanog na najamnom radu. U drugom slučaju izmijenjena bi raspodjela polazila od jedne *izmijenjene*, tek povijesnim procesom nastale nove osnove proizvodnje.«[25] Strojevi (dakle, rad = tehnika = znanost) gube svoje značenje kada postaju vlasništvo udruženih radnika, ali to pretpostavlja novu osnovu proizvodnje, koja tek nastaje povijesnim procesom. U socio-empirijskim socijalizmima nije osigurana nova osnova proizvodnje, jer upravo nije ozbiljen razvoj proizvodnih snaga, koji je uvjet proizvodnje, već je uvjet proizvodnje postavljen kao sama granica rasta proizvodnih snaga. Ideologija proizvodnih snaga je evidentno supstitut za novu osnovu proizvodnje nastalu tek povijesnim procesom. Zbiljsko prisvajanje proizvodne snage tako je ograničeno izgrađivanjem svoje vlastite pretpostavke. Sam, pak, promijenjeni proizvodni odnos, ukidanje privatnog vlasništva ozbiljeno je u pravnoj sferi, u državi kao vlasniku na sredstvima za proizvodnju. Ideologija proizvodnih snaga, rada = tehnike = znanosti upotpunjena je proizvodnom snagom ideologije, jačanjem prava i države, etatizmom i birokratizmom. Nepromijenjena suština privatnog vlasništva, podjela rada, ostaje i dalje, i dalje je ideologizirana kao pretpostavka svog vlastitog ukidanja. Ovime su proleteri u svojoj apsolutizaciji, a ne ukidanju, i ne mogu izvršiti ono što su im u klasnom osvještavanju namijenili Marx i Engels: da oni moraju, »da bi stekli lično priznanje, ukinuti uvjet svoje vlastite dosadašnje egzistencije, koji je ujedno uvjet čitavog dosadašnjeg društva, tj. moraju ukinuti rad. Oni se stoga nalaze u direktnoj suprotnosti spram države, tj. prema

[24] Marx, *Grundrisse, Temelji slobode*, str. 249.
[25] Ibid., str. 319.

Digitized by Google

obliku, koji je individuumima društva dosad služio kao opći izraz i da bi ostvarili svoju ličnost moraju državu srušiti«[26].

Pun razvoj proizvodnih snaga kao uvjet ukidanja ograničenja samih proizvodnih snaga tako je legitimno izašao iz samog Marxa, usprkos njegovom drugačijem razumijevanju povijesnog procesa osnove nove proizvodnje. Ovdje se povijesni proces kao način materijalne proizvodnje života prekida u smislu zatečenih proizvodnih snaga, a sama se povjesnost premješta u svijest, u pravnu sferu ukidanja privatnog vlasništva. Premještanje novog, socijalističkog načina proizvodnje materijalnog života u svijest može se očitovati na uspostavljanju pojma »socijalistička robna proizvodnja«, na analizi fetišizma robe, a u isto vrijeme nepostojanju pojma, pa i analize »socijalistička priroda«, »socijalistička prirodna znanost«, »socijalistička tehnologija«. Historijsko dovršenje robne proizvodnje kao totalne i apsolutne zbiva se u jednom određenom društveno-ekonomskom odnosu, kapitalističkom odnosu, pa je u pojam »socijalistička robna proizvodnja« unesen novi društveno-ekonomski odnos, utemeljen na socijalističkom vlasništvu na sredstvima za proizvodnju. Sama povjesnost premještena je u sferu prava, a neposredna materijalna proizvodnja života smještena je van povijesti kao rad = tehnika = znanost. Fetišizam sredstava za proizvodnju i fetišizam znanosti bezupitno se preuzima iz građanskih proizvodnih snaga i stoga se na tim pretpostavkama ne može pitati za socijalističku prirodu i socijalističku tehnologiju. Ukoliko se govori o materijalnoj proizvodnji života, ostaje se na građanskom ekonomizmu, dakle izrazito na nehistorijskoj poziciji, a ukoliko se govori o povijesti, ona se premješta u ideološku sferu, dakle na nematerijalističke pozicije. Time Marxova kritika Feuerbacha pogađa svako suprotstavljanje proučavanju i poimanju »socijalistička priroda«, »socijalistička tehnologija«, »socijalistička prirodna znanost«. Odnos čovjeka i prirode ostaje u apstraktnom odnošenju posredstvom prirodne znanosti. Nekritičko preuzimanje prirodne znanosti kao afirmacija prirode i materijalizma zaboravlja na Marxovu kritiku Feuerbachovog ushićenja prirodnim znanostima »... ali gdje bi bila ova »čista« prirodna nauka bez industrije i trgovine? I sama ova »čista« prirodna nauka dobija svoju svrhu i svoj materijal tek trgovinom i industrijom, čulnom djelatnošću ljudi«.

Usprkos Marxovoj kritici kontemplativnog materijalizma, upozoravanju na vezu odnosa prirodne znanosti i industrije, iz samoga Marxa ipak proizlazi spomenuta bezupitnost same prirodne znanosti, odnosno rada = tehnike = znanosti. Sam taj rad = tehnika = znanost ostaje neupitan, budući da kao povijesni sklop daje pretpostavke uvjeta proizvodnih snaga. Rad = tehnika =

---

[26] Marx — Engels, *Komunizam — proizvodnja samog oblika saobraćaja*, u: *Rani radovi*, str. 343.

Digitized by Google

znanost ostaju utemeljujući temelj novoga načina proizvodnje, razvitka univerzalne individue, koji je moguć tek kroz tu samu proizvodnu snagu, razriješenu u njenoj kapitalističkoj primjeni. »Razmjena živoga rada za opredmećeni, tj. postavljanje društvenog rada u obliku suprotnosti kapitala i najamnog rada — posljednji je razvitak *odnosa vrijednosti* i proizvodnje koja počiva na vrijednosti.«[27]

Bezupitno preuzimanje rada = tehnike = znanosti očituje se i na odnošenju spram prirode, »socijalističke prirode«, u čijem bi promijenjenom odnosu nestala tek podvojenost »povijesti« i »prirode«, uvođenjem prirode u povijest kao historijski materijalizam. Jer je »svako dosadašnje shvaćanje historije ili u potpunosti zanemarivalo ovu stvarnu bazu historije, ili ju je smatralo nečim sporednim, sasvim nepovezanim sa historijskim procesom«[28]. Ova stvarna baza historije je proizvodnja materijalnog života, ili odnošenja čovjeka i prirode posredovanjem prirodne znanosti. Stoga su lijevi teoretičari, inspirirani Blochom i njegovim stavom spram prirode, postavili odlučno pitanje odnosa radničkog pokreta i prirodne znanosti, socijalizma i znanosti.[29] Odsudno pitanje postavljeno je kao pitanje jedne ne-građanske prirodne znanosti, drugačijeg poimanja prirode nego što ga je donijelo građansko društvo, građanski način proizvodnje materijalnog života — građanska kultura. Najradikalniji od njih, Peter Dudek, odbija kritiku »građanske nauke«, koja se kao kritika reducira na individualne zahtjeve, na subjektivno-moralni *habitus* pojedine znanosti, ili na značenje ideološko-političkog instrumentarija znanosti kao instrumentarija gospodara monopola.[30] Svakako da pozicija ovakve kritike »građanske« prirodne znanosti vodi moralizirajućem principu unutar pojedine znanosti, a ne može utemeljiti materijalističko shvaćanje prirodne znanosti, odnosno viđenje da su prirodne znanosti onakve kakve su u uvjetu rada povijesno i pojmovno produkt građanskog društva. S druge strane, kritika građanske znanosti ne znači, *eo ipso*, socijalističku ili proletersku znanost, ukoliko se time označava znanstveni pogon u ekonomijama zemalja takozvanog realnog socijalizma. Kada znanost u ovim zemljama funkcionira na isti način kao znanstveni pogon u kapitalističkim zemljama, isto tako dobro kao organizacija i kvalifikacija istraživanja i istraživača, susreće ona građanske *sadržaje istraživanja i oblike mišljenja*.[31] Očito je da je »građanskost«,

---

[27] Marx, *Temelji slobode*, str. 292.

[28] Ibid., str. 306.

[29] Vidi: *Marxismus und Naturbeherschung, Beiträge zu den Ersten Ernst Bloch Tagen*, Tübingen, 1978.

[30] Vidi: P. Dudek, *Gegenstand und politische Reichweite einer Kritik der bürgerlichen Wissenschaft.*

[31] Ibid., str. 60—61.

Digitized by Google

ideologičnost građanske nauke u samim sadržajima istraživanja i oblicima mišljenja.

»Nepovijesno gledanje na materijalnu proizvodnju u smislu promišljenog odnosa spram prirode, odnosno prirodne znanosti, opterećeno je poviješću radničkog pokreta i marksizma sa potvrđivanjem i propagiranjem apstraktnog produktivističkog racionaliteta ovladavanja prirodom, koji u odnosu spram prirode i živog rada principijelno ostaje na stanovištu kapitalizma.«[32] Princip kvantifikacije i apstraktnog produktivističkog racionaliteta nije pretpostavka ukidanja rada, ukidanja otuđenja, ukidanja države, već apsolutizacija rada i radnika. »Interesi emancipacije radničke klase, shvaćeni kao samoukidanje proletarijata, ne mogu stoga ići zajedno sa napretkom razvitka proizvodnih snaga. Njezino oslobođenje mora izaći iz podređenja postvarenom radu ka kvalitativnom prevratu materijalnih proizvodnih snaga u interesu onih koji rade.«[33]

Postavljanje upitnim građansku rad = tehniku = znanost, građansko kontemplativno odnošenje spram prirode, socijalistički nehistorijski materijalizam i nematerijalističko shvaćanje povijesti, vezivanje emancipacije rada sa apstraktnim kvantitativnim racionalitetom — svakako je revolucionarni doprinos teorijskom mišljenju. Ali inzistiranje na razbijanju oblika mišljenja građanske znanosti, bez osiguranih pretpostavki, ne spada više u marksizam, pa niti na njemu izvedene emancipacije rada. Promišljanje »socijalističke prirode« i socijalističke prirodne znanosti također je pretpostavka novog načina proizvodnje. Ali ovaj se novi način proizvodnje iz marksizma teorijski i praktički može utemeljiti samo *kroz* rad = tehniku = znanost. Neprolaženje *kroz* promišljanje socijalističke prirode i socijalističke prirodne znanosti i same ove mislioce ostavlja pred nerješivim zadatkom, pred *moralnim sudom* o postojećem načinu proizvodnje, dakle nečim što ne može osigurati historijski materijalizam, »socijalističku prirodu«, novi način proizvodnje materijalnog života. Ovo se naročito očituje u razumijevanju slobodnog vremena, koje je za nas realna historijska pretpostavka[34] *kroz* koju se destruira nepovijesni način etatističke socijalističke proizvodnje.

Odnos prema prirodi ostaje tako utemeljenje puta promišljanja samog povijesnog odnosa, odnosa prema »socijalističkoj prirodi«. »Socijalistički odnos čovjeka prema prirodi bazira se time na istom prisvajanju, čije je osiguranje gospodstva isto kao i u kapitalističkoj produkciji«. Ako će procesirajuća protivurječnost kapitala umanjiti radno vrijeme u obliku nužnoga da bi se

---

[32] Ibid., str. 29.

[33] Ibid., str. 31.

[34] Vidi: B. Despot, *Kakva je tehnologija potrebna samoupravljanju*, »Socijalizam«, br. 4/1979.

Digitized by Google

prekomjerno povećalo, to je znak raspoznavanja socijalističke produkcije, upravo obrnuta proporcija, smanjivanje prekomjernog radnog vremena za uživanje produktivno-stvaralačke djelatnosti. Odnos spram prirode ostaje napokon nepromijenjen. Socijalističko i kapitalističko društvo nemaju samo posla sa istom prirodom već i sa istim problemima: sa ukidanjem društvenog ograničenja ne padaju prirodna ograničenja *eo ipso*. Ovaj je problem posve nerješiv. Ne mogu spoznati u sadašnjem vremenu nikakve razlike između kapitalističkih zemalja i zemalja realnog socijalizma, nasuprot iskorištavanju ograničenih predručnih prirodnih resursa.«[35]

Problem odnosa spram prirode, ovladavanja prirodom, uistinu je nerješiv, ukoliko se u socijalističkom načinu prisvajanja prirode kao oslobađanja od radnog vremena vidi samo obrnuta proporcija povećanja prekomjernog radnog vremena na račun slobodnog.

Protivurječnost radnog i slobodnog vremena na kapitalističkim ograničenim osnovama, dakako, nije prekoračena razumijevanjem oslobađanja slobodnog vremena za novo ovladavanje prirodom. Ovo je ideologija kako »objektivnog« marksizma tako i građanskog društva. Lijevi, Blochove provenijencije, imaju pravo kada kažu: »Mi stojimo u našoj političkoj praksi pred zadaćom nadvladati i objektivistički marksizam i građansku ideologiju i razgraničavati što oni imaju zajedničko.«[36]

»Ali »objektivistički« marksizam, kao etatistički, idealistički i ideološki oblik novog načina proizvodnje, nije granična situacija marksizma i njegovog poimanja odnosa radnog i slobodnog vremena. Ako se u njemu državno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju smatra nadvladavanjem ograničenja građanskih proizvodnih odnosa u ovladavanju i pokoravanju prirode, onda se novim odnosom garantira kvantitativno efikasniji način građanske proizvodnje. Problem prirodnih resursa postat će problem i opet nove građanske znanosti, ekologije, koja polazi od posljedica, a ne od uzroka. Polaženje od posljedica uvijek znači revizionizam u radničkom pokretu. Povećanje slobodnog vremena na račun radnog nije samo »obrnuta proporcija«, nije pitanje *kvantiteta*, već povijesno novi *kvalitet*, koji omogućava i novi odnos spram prirode i spram prirodne znanosti. Ovaj novi kvalitet može se osigurati samo *kroz* proizvodne snage, zatečene proizvodne snage, ali i njihovim ukidanjem. Osiguravanje *kroz* zatečene proizvodne snage ujedno je pretpostavka njihovog ukidanja, kao i povijesno utemeljenje novog načina proizvodnje, koji nije samo izraz ideja i volje već razvijena protivurječnost unutar datih proizvodnih snaga. »U tom se preobražaju kao kamen temeljac proizvodnje i bogatstva ne pojavljuje niti neposredan rad koji čovjek sam obavlja,

---

[35] *Marxismus und Naturbeherschung*, str. 63.

[36] Ibid., str. 38—39.

Digitized by Google

niti vrijeme koje on radi, već prisvajanje njegove vlastite opće proizvodne snage, njegovo poznavanje prirode i ovladavanje njom putem njegova postojanja kao društvenog organizma — jednom riječju, razvitak društvenog individua. *Krađa tuđeg radnog vremena, na čemu počiva sadašnje bogatstvo,* izgleda bijedna osnovica prema toj novorazvijenoj koju je stvorila samo velika industrija. Čim je rad u neposrednom obliku prestao da bude veliki izvor bogatstva, radno vrijeme prestaje i mora prestati da bude njegova mjera, a stoga i razmjenska vrijednost — mjera upotrebne vrijednosti. *Višak rada masa* prestao je da bude uvjet za razvitak općeg bogatstva, upravo kao i *nerad malobrojnih* za razvitak općih moći ljudskog mozga. Time se ruši proizvodnja koja počiva na razmjenskoj vrijednosti, i sam neposredni materijalni proces proizvodnje dobija oblik koji se oslobodio nemaštine i suprotnosti. Slobodan razvitak individualnosti, i stoga ne reduciranje potrebnog radnog vremena da bi se stvorio višak rada, već uopće redukcija potrebnog rada društva na minimum, čemu tada odgovara umjetničko, naučno itd. razvijanje individua zahvaljujući za sve njih oslobođenom vremenu i stvorenim sredstvima.«[37]

Oslobađanje slobodnog vremena kroz postojeće proizvodne snage time je kvalitativno novi povijesni odnos, koji tek ukida podjelu rada kao ontološku osnovu privatnog vlasništva. Novi povijesni kvalitet jest pretpostavka ukidanja ljudi kao »ekonomskih varijeteta«, »gurača kolica« i »arhitekata«, kao ljudi kojima ostaje vrijeme za »umjetničko« i »naučno djelovanje«, ali sada ne već kao otuđenih sfera otuđenih »ekonomskih varijeteta«, već upravo kao pretpostavka same te naučnosti. Ukidanje nauke, zatečenih proizvodnih snaga, moguće je samo kao ukidanje nauke kao profesije, kao »podruštvovljavanje nauke«, jer rad prestaje biti mjera vrijednosti. Ovo je tek osnova novog načina proizvodnje očovječenja prirode i oprirođenja čovjeka, socijalističke prirode i socijalističke prirodne znanosti i znanosti uopće. Novi povijesni način proizvodnje stoji i pada sa mogućnošću ukidanja rada = tehnike = znanosti, ukidanjem države, ukidanjem politike.

Nerazumijevanje slobodnog vremena kao novog *kvaliteta* odnosa spram prirode, ukidanja nauke kao nauke, oduzima zbiljski topos odnosa povijesti i »socijalističke prirode« i time opet objedinjuje građansko i socijalističko-etatističko razumijevanje proizvodnih snaga kao rada = tehnike = znanosti.

Talijanski teoretičari sindikata i partije uočili su važnost slobodnog vremena, a zbog ideologizacije proizvodnih snaga, čiji je rast pretpostavka novih odnosa, najprije smatraju potrebnim redefinirati same proizvodne snage.

---

[37] Marx, *Temelji slobode,* str. 293—294.

Digitized by Google

Kako smo izveli u radu *Kakva je tehnologija potrebna samoupravljanju,* proizvodne snage se određuju kao odnos stvarnog prisvajanja. Odnos stvarnog prisvajanja osigurava nadilaženje razlikovanja »proizvodnih snaga« i »proizvodnih odnosa«, koji se odmah situiraju u ideologiju, i proučava jedinstvo proizvodnih snaga i odnosa u smislu novog proizvodnog odnosa Marxovog određenja bogatstva kao bogatstva individue. Proizvodne snage kao odnos stvarnog prisvajanja strukturno ukidaju neke posebne »proizvodne odnose«, koji su sada materijalizirani kao odnosi prisvajanja »prirode«. Sam način prisvajanja prirode kao odnos stvarnog prisvajanja pretpostavlja sada ukidanje potčinjavanja individue društvenoj podjeli rada, stroju, tehnologiji, radu kao tehnici, kao znanosti, jer je odnos stvarnog prisvajanja ljudskog bogatstva, bogatstva shvaćenog kao svestranog razvitka individue. Za ovakav nov način materijalne proizvodnje života upravo je pretpostavka ukidanje rada = tehnike = znanosti, kao autentične građanske artikulacije materijalne proizvodnje života, građanske nauke, posebno prirodne, kao proizvodne snage kapitala. Pretvaranje nauke u proizvodnu snagu otuda se ne može smatrati »materijalnom bazom komunizma«. »Socijalističko pretvaranje nauke u proizvodnu snagu pretpostavlja *ukidanje kapitalističkog odvajanja »nauke« od proizvođača, što znači i ukidanje nauke kao takve.«*[38]

Znanstvenici i tehnolozi operiraju kategorijama apstraktnog mišljenja građanske znanosti, koja od cijele prirode spoznaje samo njezinu operacionalnost, funkcionalnost u službi efikasnosti, dakle profita.

Fetišizam znanosti kao nečega naddruštvenoga i bezupitnog vraća nas na Marxovu kritiku Feuerbacha, »ali gdje bi bila prirodna nauka bez trgovine i industrije?« Nadvladavanje kritike građanske znanosti u smislu političke pripadnosti znanstvenika »u službi narodu« je u krajnjoj liniji apsurdno. »Znanost za narod može biti, u krajnjoj liniji, samo znanost kroz narod — ukidanje odvojenosti umnog i fizičkog rada kao kolektivni politički proces.«[39] Znanost *kroz* narod ujedno znači ukidanje nauke kao takve, ukidanje odnosa »vladavine uma«, apstraktnih kategorija spoznavanja prirode u njihovom *kvantitativnom odnosu.*

Ukidanje »ekonomskih varijeteta« kao pretpostavka povijesno novog načina materijalne proizvodnje znači stoga ukidanje nauke »kroz narod« kao kolektivni politički proces ovladavanja radničke klase naukom. Ovladavanje proletarijata naukom preko svojih predstavnika, naučnih radnika, koji su u službi proleterskih interesa, jest birokratizacija samog proletarijata, kao što je i sama ta nauka izvjesna birokratizacija prirode. Ova birokrati-

[38] »Marksizam u svetu«, br. 1/1978, str. 105.

[39] *Marxismus und Naturbeherschung,* str. 61.

Digitized by Google

zacija proletarijata i prirode utemeljuje radnika kao radnika, apsolutizira radničku klasu i time birokratizira njezinu vlast u državnom aparatu. Birokratizacija prirode, birokratizacija klase bitno onemogućava novi odnos stvarnog prisvajanja. Sprega birokratizacije prirode (nauka) i birokratizacije društvenih odnosa (država) idu zajedno. Stoga je i Rudolf Bahro mogao zaključiti da je »razvitak proizvodnih snaga tridesetih godina u Sovjetskom Savezu bio apsolutno nužan, a staljinizam neizbježiv. Teror je u tridesetim godinama progresivno funkcionirao«.[40] Neviđenje alternativne tehnologije, znanosti na putu univerzalnog razvitka individue povezuje se s Marxovim stavom: »Ali radi toga je prije svega potrebno da pun razvoj proizvodnih snaga postane *uvjet proizvodnje*, da određeni *uvjeti proizvodnje* ne budu postavljeni kao granica za razvoj proizvodnih snaga.«[41] Evidentno je da je mjerenje razvoja proizvodnih snaga, »punog razvoja proizvodnih snaga«, pretpostavka »univerzalne individue«, uvjetâ proizvodnje koji nisu postavljeni kao granica proizvodnim snagama. Ali ne postoji univerzalan način »mjerenja« proizvodnih snaga, uvjetâ proizvodnje koji ukidaju same te uvjete, već je to mjerilo determinirano određenim načinom proizvodnje. Za kapitalistički način proizvodnje je to »mjerilo« razvitak proizvodne snage — stalni kapital.

Ako se uzme da je za uvjet proizvodnje, koji nije postavljen kao granica razvoju proizvodnih snaga, neophodan »razvitak stalnog kapitala, a bez postignutog stupnja produktivnosti rada, onda je jasno osiromašenje ljudskih potreba, jer se time ne proizvode neposredni predmeti potrošnje«.[42] Samo stvaranje stalnog

---

[40] Ibid., str. 38.

[41] Marx, *Temelji slobode*, str. 246.

[42] »*Razvitak stalnog kapitala još s jedne strane pokazuje stupanj razvitka uopće ili razvitka kapitala:* Predmet proizvodnje usmjerene neposredno na upotrebnu vrijednost, a isto tako neposredno na razmjensku vrijednost, jest sam proizvod koji je određen za potrošnju. Dio proizvodnje usmjeren na proizvodnju stalnog kapitala ne proizvodi neposredne predmete potrošnje, niti neposredne razmjenske vrijednosti, bar ne razmjenske vrijednosti koje se mogu neposredno realizirati. *Od već postignutog stupnja produktivnosti — od toga da li je jedan dio vremena proizvodnje dovoljan za neposrednu proizvodnju — zavisi, dakle, da li će se jedan sve veći dio vremena proizvodnje upotrebljavati za proizvodnju sredstava za proizvodnju.* Za to je potrebno da društvo može pričekati da ono velik dio već stvorenog bogatstva može uskratiti, kako neposrednoj potrošnji tako i proizvodnji određenoj za neposrednu potrošnju, kako bi taj dio upotrijebilo za rad koji nije *neposredno proizvodan* (unutar samog materijalnog procesa proizvodnje). Ovo iziskuje visoki nivo koji je direktno razmjeran promjeni opticajnog kapitala u stalni kapital, kao *što veličina relativnog viška rada zavisi od produktivnosti potrebnog rada, tako veličina* radnog vremena — i živog i opredmećenog — upotrijebljenog *za proizvodnju stalnog kapitala* zavisi *od produktivnosti radnog vremena predviđenog za direktnu proizvodnju proizvoda*« (Marx, *Temelji slobode*, str. 295—296).

Digitized by Google

kapitala, sredstava za proizvodnju traži građansku tehnologiju, znanost, znanstvenu organizaciju rada. Kako je upravo ta tehnologija, ta znanost, ta znanstvena organizacija rada pretpostavka kapitalističkog načina razumijevanja proizvodne snage, bogatstva, kod talijanskih komunističkih teoretičara se upravo javlja kritika znanstvene organizacije rada, koja je u etatističkom socijalizmu poistovećena sa proizvodnom snagom kao uvjetom proizvodnje, kao »materijalnom bazom komunizma«.[43] Mjerilo stupnja razvoja proizvodnih snaga, stalni kapital, sredstva za proizvodnju ostaju u građanskom svijetu načina proizvodnje, a budući da su sredstva za proizvodnju podržavljena, »teror je progresivno funkcionirao«. Preostaje drugo »mjerilo« razvoja proizvodnih snaga, uvjeta proizvodnje, koji ne ograničavaju samu proizvodnu snagu — *slobodno vrijeme*. Ovo slobodno vrijeme za razvitak univerzalne individue nije nikakva apstrakcija, već sama najjača proizvodna snaga, njeno »mjerilo«.[44] Odnos stvarnog prisvajanja odmjeravamo onda slobodnim vremenom. »Slobodno vrijeme koje je i dokolica i vrijeme za višu djelatnost — pretvorilo je svog vlasnika prirodno u jedan drugi subjekt i kao taj drugi subjekt on tada ulazi i u neposredni proces proizvodnje. Taj je proces u isti tren disciplina u odnosu na nastajućeg čovjeka i djelatnost, eksperimentalna znanost, materijalno-stvaralačka i opredmećujuća znanost u odnosu na nastalog čovjeka, u čijoj glavi egzistira akumulirano znanje društva. Za oba, ako rad zahtijeva praktičnu upotrebu i ruku i slobodno kretanje, kao u poljoprivredi, to je u isti tren i tjelesna vježba«.[45]

Odnos stvarnog prisvajanja, mjeren slobodnim vremenom, novi je povijesni način materijalne proizvodnje života. Ukidanje znanosti je onda proces ukidanja »ekonomskih varijeteta«; podruštvovljenje sredstava za proizvodnju znači podruštvovljenje znanosti, radnike koji konstruiraju novu znanost, novo sredstvo za proizvodnju, nove potrebe, novi odnos spram prirode. Traženje nekog drugog načina promijenjenog odnosa spram prirode,

---

[43] Franco Ferraroti u *Alternativnoj sociologiji* kaže: »Budući da sam morao u Moskvi održati referat pred najvišim sindikalistima i predstavnicima radnika iz industrije, moj pratilac i prevodilac Taras Kargan mi je diskretno prišao večer prije toga i upitao da li mora prevesti i dio referata u kojem sam vrlo oštro kritizirao tejlorizam, tj. znanstvenu organizaciju rada. »Naravno« — odgovorio sam. Karganova je zbunjenost tad postala još očevidnija: »Ali mi neprestano propovijedamo našim radnicima principe znanstvene organizacije rada"« (»Marksizam u svetu«, br. 9/1977, str. 225).

[44] »Ušteda radnog vremena jednaka je povećanju slobodnog vremena, tj. vremena za pun razvitak individuuma, razvitak koji sa svoje strane djeluje povratno na proizvodnu snagu rada kao najveća proizvodna snaga. Sa stanovišta neposrednog procesa proizvodnje taj se razvitak može promatrati kao proizvodnja capital fixea, capital fixe being man himself« (Marx, *Temelji slobode*, str. 302).

[45] Ibid., str. 301.

Digitized by Google

naime novih prirodnih znanosti, osuđeno je na utopiju kao što je i neuzimanje ovog »mjerila«, slobodnog vremena, nužno vezano za etatizam, represiju i apsolutizaciju rada. Podruštvovljenje sredstava za proizvodnju je podruštvovljenje znanosti. Podruštvovljenje znanosti nije moguće bez ukidanja građanske znanosti. Ukidanje »vladavine misli« nije moguće kroz sloj ljudi »ekonomskih varijeteta«, naučnih radnika, nego kao dugotrajni društveno-politički proces svih radnika. Ukidanje građanske nauke ujedno implicira čovjeka ispunjenog slobodnim vremenom, koji apstraktne kvantitativne metode prirodne znanosti zamjenjuje kvalitativno novim odnosom spram prirode. Stoga je pitanje promišljanja povjesnosti prirode uključeno u proces najprije ovladavanja proletera prirodnim znanostima, a time i njenog ukidanja. Kao što je mjera odnosa stvarnog prisvajanja »slobodno vrijeme«, u procesu prisvajanja prirode u materijalnoj proizvodnji života, kroz to slobodno vrijeme, promijenjena individua kvalitativno mijenja svoj odnos spram prirode. Apstraktna podvojenost »društva« i »prirode«, »povijesti« i »prirode« artikulira se kao povijesna priroda i prirodna povijest. »Povijest« i »priroda« u svojem odnosu posreduju se povijesnim načinom materijalne proizvodnje života. Socijalistički način materijalne proizvodnje života kao odnos stvarnog prisvajanja *započinje proces odnošenja spram »socijalističke prirode«, i ukoliko je taj odnos na djelu »socijalistička priroda« je povijesni čin spram kojeg se sada povijest ne odnosi kao nešto vanjsko, nešto izvan materijalne proizvodnje same, nego je u njemu samom.* Mogućnost mišljenja i djela, »socijalistička priroda« uvodi u povijest novi način materijalne proizvodnje u kojem »povijest« i »priroda« nisu mehanički jedna drugoj suprotstavljene, nego kao povijesna priroda i prirodna povijest čine jedno. Sam pojam »socijalistička priroda« početak je tek istinskog jedinstva »društva« i »prirode«. »Ljudsko biće prirode postoji tek za *društvenog* čovjeka, jer tek ovdje ona postoji za njega kao *veza s čovjekom*, kao njegovo postojanje za drugoga i kao postojanje za drugoga i postojanje drugoga za njega te kao životni element ljudske stvarnosti, tek ovdje ona postoji kao *osnova* njegovog vlastitog *ljudskog* postojanja. Njegovo *prirodno* postojanje tek mu je ovdje postalo *ljudskim* postojanjem, a priroda je za njega postala čovjekom. Dakle, *društvo* je dovršeno suštinsko jedinstvo čovjeka s prirodom, istinsko uskrsnuće prirode, ostvareni naturalizam čovjeka i ostvareni humanizam prirode.«[46]

---

[46] Marx, *Privatno vlasništvo i komunizam*, u: *Rani radovi*, str. 229.

Digitized by Google

III

Pojam »socijalistička priroda« ukoliko je nevidljiv iz odnosa stvarnog prisvajanja — odnos je etatističkog socijalizma, koji podržavljenim vlasništvom na sredstvima za proizvodnju proizvodi i nadalje građanski način materijalne proizvodnje života. Izdvajanje prirodnog odnosa kao odlučujućeg za cijeli način proizvodnje oduzima mu, s jedne strane, materijalističku osnovu, jer je historijski način proizvodnje u pravu, u politici, u državi, a, s druge, ovu pravno-političko-državnu sferu uzima kao supstitut subjektivne suštine privatnog vlasništva — rada. Podjela rada tako ostaje kao suština privatnog vlasništva i otuđenja rada, a birokratizacija nauke, kao pogonska snaga same te podjele rada i proizvodne snage, ujedinjuje se sa birokratizacijom odnosa među ljudima. »Staljinizam je kao teror uspješno ekonomski funkcionirao u tridesetim godinama.« Etatizam se kao autoritarno društvo bazira na autoritarnosti samog načina proizvodnje, na radu = tehnici = znanosti. Odnos stvarnog prisvajanja ostaje stari — apstraktna razdvojenost »povijesti« i »prirode« sa ideologizacijom novoga u podržavljenim sredstvima za proizvodnju, kroz čije se planiranje vrši akumulacija i izgradnja »materijalne baze komunizma«, rast proizvodnih snaga.

Socijalističko samoupravljanje jest odlučno suprotstavljanje etatizmu. Kao odnos stvarnog prisvajanja ili povijesno novi način proizvodnje, on je unio podruštvovljena sredstva za proizvodnju u prisvajanje prirode, kao i samu organizaciju rada i samoostvarenje dohotka i raspodjele od strane radničke klase. Deetatizacija kao odlučni moment novog načina proizvodnje stavlja sada radikalno u pitanje *praktično-povijesnu funkciju klasne svijesti.* Klasna svijest proletarijata u svojoj praktično-povijesnoj funkciji omogućuje metodičko iskorištavanje kategorije objektivne mogućnosti, u smislu kako ju je odredio Lukács.[47] Pomoću ka-

---

[47] Tek takva utvrđivanja omogućuju metodičko iskorištenje kategorije objektivne mogućnosti. Prije svega se, naime, mora pitati koliko se unutar određenog društva, s tačke gledanja određene pozicije u procesu proizvodnje, *uopće* može opaziti totalitet ekonomike tog društva? Jer, koliko se mora izići iz faktičke uskoće pojedinih individuuma i iz njihovih predrasuda o svom životnom položaju, toliko se ne smije prekoračiti one granice koje im određuje ekonomska struktura društva njihova vremena, kao i njihova pozicija u njoj. Klasna je svijest, dakle, — apstraktno-formalno promatrano — istovremeno klasno određena *nesvjesnost* o vlastitom društveno-povijesnom ekonomskom položaju. Taj je položaj dan kao određeni strukturni odnos, kao određeni odnos oblika koji se čine da vladaju svim predmetima života. Ono »lažno« (»krivo«), »privid«, koji je sadržan u tom stanju stvari, nije time nešto proizvoljno, nego upravo misaoni izraz objektivno-ekonomske strukture... Zadaća je sad brižljive povijesne analize da pomoću kategorije objektivne mogućnosti razjasni u kojem se položaju stvari može zbiljski prozreti privid i u kojem prodiranje do zbiljske veze s totalitetom uopće leži u oblasti mogućnosti. Jer,

Digitized by Google

tegorije objektivne mogućnosti razjašnjava se »u kojem se položaju stvari može zbiljski prozreti privid i u kojem prodiranje do zbiljske veze s totalitetom uopće leži u oblasti mogućnosti. Pitanje je, drugačije rečeno, pitanje proleterske znanosti«. A temeljna revolucionarnost proleterske znanosti ne sastoji se samo u tome što ona građanskom društvu suprotstavlja revolucionarne sadržaje nego u prvom redu u revolucionarnoj biti same metode. Vladavina kategorije totaliteta nosilac je revolucionarnog principa znanosti.[48] Praktično-povijesna funkcija klasne svijesti jest ovladavanje znanošću koja sada kao proleterska znanost u svojoj revolucionarnoj metodi spoznaje totalitet. Objektivna mogućnost jednog novog načina proizvodnje, odnosa stvarnog prisvajanja, utemeljena je na mogućnosti kategorije totaliteta u znanosti. Odnos stvarnog prisvajanja ekonomski je utemeljen na radu = tehnici = znanosti. Pitanje će se sada artikulirati kao pitanje odnosa *proleterske znanosti i građanske znanosti.*

S jedne strane je sama građanska znanost = tehnika = rad pretpostavka novog odnosa, kao što je i ukidanje tog odnosa pretpostavka novog odnosa. Naime, stvarni odnos prisvajanja treba proći *kroz* građansku znanost = tehnika = rad, ali da se ne bi zadržao u prolazu, mora se vidjeti kategorija totaliteta. Ali suvremena znanost kao proizvodna snaga je apstraktna znanost, koja svojim racionalnim, apstraktnim metodama čini nespoznatljivim sebi sam svoj predmet.[49] Ona u racionalnom, apstraktnom, diskurzivnom mišljenju ostaje kontemplativna i ne može doprijeti niti do svog vlastitog supstrata, a kamoli do totaliteta. Podruštvovljenje sredstava za proizvodnju, podruštvovljenje nauke bitno može značiti samo proces ukidanja rada, socijalističku samoupravnu tehnologiju, ukidanje nauke. Ovladavanje proleterskom znanošću, kategorijom totaliteta pretpostavlja ukidanje nauke. Za to ukidanje nauke potrebno je njeno podruštvovljenje, što znači novi odnos stvarnog prisvajanja. Za taj novi odnos stvarnog prisvajanja iznašli smo mjeru — slobodno vrijeme. Skraćivanje radnog

---

ukoliko se totalitet aktualnog društva uopće ne da opaziti s tačke gledanja određenog klasnog položaja, ukoliko čak promišljanje do kraja interesa klase, koje joj se pripisuje, ne pogađa totalitet tog društva, onda takva klasa može igrati samo podređenu ulogu i nikada se ne može umiješati u tok povijesti, ni tako da ga održava, ni tako da ga pospješuje« (Lukács, *Povijest i klasna svijest*, str. 112—113).

[48] Ibid., str. 83.

[49] »... Što je neka moderna znanost postala razvijenija, što je više sebi pribavila metodičke jasnoće o samoj sebi, toliko se ona odlučnije mora okrenuti od problema bitka svoje sfere, toliko odlučnije ona te probleme mora isključiti iz pojmljivosti što ju je sama izradila. Što je ona razvijenija, znanstvenija, ona više biva formalno zatvorenim sistemom specijalnih, posebnih zakona, kojemu je svijet izvan vlastitog područja i s njime u prvom redu njegovoj spoznaji zadana materija *njegov vlastiti konkretni supstrat zbiljnosti* metodički i načelno *nespoznatljiv*« (ibid., str. 174—175).

Digitized by Google

vremena na račun slobodnog vremena je novi povijesni kvalitet, koji omogućava univerzalni razvoj individue, a »potrebno radno vrijeme dobiti će svoju mjeru u potrebama društvenog individuuma«. Podruštvovljavanje znanosti pretpostavlja obrat u odnosu rad = tehnika = znanost, to jest ozbiljuje formalno pravo proleterima organizacije proizvodnje na temelju spoznaje totaliteta. Proces istinskog podruštvovljenja sredstava za proizvodnju susreće se u empiriji sa problemom kako suvremena sredstva za proizvodnju učiniti sredstvima rada, kako nadići fetišizam stroja.[50] Za socijalističko samoupravljanje postaje odsudno pitanje mogućnosti socijalističke samoupravne tehnologije.[51] Ovaj je problem veoma otporan jer robno-novčana proizvodnja nameće svoju strukturu cijeloj ličnosti čovjeka. »Pretvaranje robnog odnosa u stvar sa »sablasnom predmetnošću« ne može se, dakle, zaustaviti pri postajanju robom svih predmeta zadovoljavanja potreba. Ono nameće svoju strukturu cijeloj svijesti čovjeka: njegove se osobine i sposobnosti više ne sjedinjuju u organsko jedinstvo robe, nego se pojavljuju kao »stvari«, koje čovjek podjednako »posjeduje« i »otuđuje« kao i razne predmete vanjskoga svijeta. I, naravno, nema oblika odnosa ljudi međusobno, nema mogućnosti čovjeka da on ispolji svoje fizičke i psihičke »odlike«, koje se u rastućoj mjeri ne bi podredile tom obliku predmetnosti.«[52] »Sablasna predmetnost« strukturira proletere i onemogućava ovladavanje proleterskom znanošću, kategorijom totaliteta. Međutim, ovladavanje kategorijom totaliteta je ujedno fundamentalna pretpostavka samog socijalističkog samoupravljanja, jer u protivnom slučaju interpretacija totaliteta je privilegij jedne društvene grupe, političara. Interpretacija totaliteta, a ne proleterska znanost, jest ideologija koju održava vlastita proleterska birokracija. Birokracija znači uvijek isto što i etatizam. Stoga će odlučno pitanje samoupravljanja biti u kakvoj su mogućnosti proleteri da osvoje proletersku znanost, da znanost oslobode njene građanske parcijalnosti i apstraktnosti, što ujedno znači i da ukinu državu. Pitanje je praktično-povijesne funkcije klasne svijesti »koliko se unutar određenog društva, s tačke gledanja određene pozicije u procesu proizvodnje, *uopće* može opaziti totalitet ekonomike tog društva.« Pitanje je analize objektivne mogućnosti koliko se može prodrijeti u totalitet društva. I opet postojeća tehnologija uvjetuje takvu društvenu podjelu rada, »ekonomske varijetete«, da se i »gurač kolica« i »arhitekt« odnose kontemplativno, kalkulirajuće i apstraktno spram totaliteta. Autoritarnom podjelom rada i autoritarnom tehnologijom uvjetuje se autoritarni odnos među ljudima, etatizam. »Kvantitativne razlike iskorištavanja, koje za kapitalizam (građansku znanost) imaju neposredan oblik kvantitativnih

---

[50] Vidi: *Um i sreća u relativno udruženom radu.*

[51] Vidi: *Kakva je tehnologija potrebna samoupravljanju?*

[52] Lukács, *Povijest i klasna svijest*, str. 170.

Digitized by Google

određenja objekata njegove kalkulacije, moraju se za radnika pojavljivati kao odlučne, kvalitativne kategorije njegove cijele fizičke, duhovne, moralne itd. egzistencije.« Ta autoritarna kvantitativna tehnologija kvalitativno određuje radnika da ne može ovladati kategorijom totaliteta, a to je ovladavanje pretpostavka ozbiljenja samoupravljanja, antiteze etatizmu. »Ekonomski varijeteti« podjele rada sukcesivno proizvode tehnokratizam u proizvodnji, kao i birokraciju u državi. Socijalističko samoupravljanje kao škola klasne svijesti stvara objektivnu mogućnost ovladavanja kategorijom totaliteta u odnosu stvarnog prisvajanja. »Slobodno vrijeme — koje je i dokolica i vrijeme za višu djelatnost — pretvorilo je svog vlasnika prirodno u jedan drugi subjekt i kao taj drugi subjekt on tada ulazi i u neposredni proces proizvodnje.«

Mjera odnosa stvarnog prisvajanja, slobodno vrijeme, jest objektivna mogućnost socijalističkog samoupravljanja. Slobodno vrijeme kao objektivna mogućnost socijalističkog samoupravljanja otvara proces ukidanja politike, ali *kroz* politiku, ukidanja rada *kroz* rad, ukidanja znanosti *kroz* znanost. *Zbiljsko* podruštvovljenje rada i znanosti je njihovo ukidanje, kao što i njihovo ukidanje pretpostavlja ukidanje države. Znanost koja nije kontemplativna, već čulna djelatnost, osvaja kategoriju totaliteta, i više joj nisu potrebni posebni čuvari, ideolozi.

Neautoritarna proizvodnja u korelaciji je sa neautoritarnim odnosima među ljudima i pretpostavka je besklasnog društva, jedne nove kulture, u kojoj se bitno mijenja odnos čovjeka i prirode, »povijesti« i »prirode«. Stupanj mogućnosti razumijevanja »socijalističke prirode« zbiljski je temelj nove materijalne proizvodnje života kojemu je *povijesna mogućnost socijalističko samoupravljanje*. Iz briljive analize socijalističkog samoupravljanja kao povijesne mogućnosti izlazi razrješenje »u kojem se položaju stvari može zbiljski prozreti privid i u kojem prodiranje do zbiljske veze s totalitetom uopće leži u oblasti mogućnosti«. Odnos stvarnog prisvajanja sa mjerom u slobodnom vremenu, promijenjeni je odnos spram prirode, ukida razliku »historije« i »prirode« i sa socijalističkom samoupravnom tehnologijom osvaja kategoriju totaliteta i ukida državu. Stalna analiza mogućnosti zbiljske veze s totalitetom ukida ideološku, političku, državnu interpretaciju totaliteta. Ova analiza nije stvar »ekonomskih varijeteta«, naučnih radnika, već historijska, društveno-politički čin uistinu udruženog rada.

Uspostavljanje socijalističke prirode kao utemeljujućeg temelja istinski novog povijesnog načina proizvodnje mora proći *kroz* razdvojenost »povijesti« i »prirode«, ali ujedno tu razdvojenost svakodnevno stavljati u pitanje. Jer nije riječ o antagonizmu prošlosti i budućnosti, već o svjesnom izražavanju misli prošlosti. »Mi onda ne istupamo nasuprot svijetu doktrinarski s novim

Digitized by Google

principima: ovdje je istina, pred njom na koljena! Mi svijetu razvijamo nove principe iz principa svijeta. Mi mu ne kažemo: »Prestani sa svojim borbama, to su gluposti, mi ti hoćemo doviknuti istinsku parolu borbe.« Mi svijetu samo pokazujemo zašto se on zapravo bori, a svijest je takva stvar. koju on *mora* prisvojiti, makar to i ne htio.«[53]

[53] *Marxova pisma Rugeu iz 1843*, u: *Rani radovi*, str. 39.

Digitized by Google

Nikola Pejnović

Uloga oružanih snaga u socijalističkim preobražajima

Generalizacija određene istorijske prakse, uz naznačavanje nekih aktuelnih problema, čini suštinu ovog razmatranja. Kada to naglašavamo, imamo u vidu činjenicu da konačno iskustvo predstavlja takvu vrstu ljudskog saznanja, stečenog u društvenoj praksi, koje po svojoj prirodi nije ni istorija ni teorija, već sinteza empirijske građe koja sadrži elemente i jednog i drugog, usmerena na izvlačenje pouka radi dalje što primerenije orijentacije subjektivnih činilaca. U skladu s tim, područje analize biće svedeno na najnužnije činjenice i faktore relevantne za najopštije zaključke, odričući se podrobnijeg razmatranja različitih dimenzija sadržaja ovog veoma složenog predmeta.

Vremenske koordinate analiziranih pojava — procesa obuhvataju, u osnovi, period našeg veka, koji odgovara epohi socijalističkog preobražaja, najavljenog Pariskom komunom, čije spoznaje takođe moraju biti prisutne. Pod pojmom socijalističkog preobražaja podrazumevamo ne samo oružani period revolucionarnih promena već i onaj koji mu sledi, a koji uobičajeno nazi-

Digitized by Google

vamo mirnodopskim. Razumljivo, revolucionarne oružane snage nemaju istovetnu ulogu u oba ova razdoblja.

Uloga oružanih snaga u izvođenju revolucija

1. *Društveni karakter vojne sile*

Kao što je već poodavno dokazano, uloga vojne sile u istoriji nikada nije bila određena samo njenim fizičkim obimom i ukupnom moći. Njena uloga i karakter uvek su primarno zavisili i zavise od karaktera, uloge i ciljeva onih društvenih snaga kojima ona služi kao sredstvo politike, što drugim rečima znači da vojna sila, sama po sebi, nema *a priori* ni revolucionarnu ni retrogradnu ulogu i karakter, niti je faktor uzročnog i samostalnog značenja, već je samo jedan od elemenata, uslovno govoreći, društvene, odnosno političke sile, od koje i zavisi (ovakva ili onakva) njena funkcija i društveni značaj.[1] Vojna sila je, prema tome, mogla da odigra revolucionarnu, oslobodilačku i progresivnu ulogu uvek kada se pojavljivala, kako kaže Marks, u ulozi babice, pomažući da se iz utrobe starog društva rodi novi, viši društveni poredak i kada je — slikovito govoreći — u ulozi zaštitnika i stražara čuvala novostečeno revolucionarno stanje ili branila slobodu od spoljnih agresora i porobljivača.

Posmatrana na najopštijem teorijskom nivou, teza koju smo prethodno istakli upućuje na zaključak da u istim društvenim procesima u kojima dolazi do upotrebe vojne sile — budući se upotrebljava u dvostranom procesu — njena uloga i karakter mogu da budu dvojaki, što uvek zavisi od karaktera i ciljeva suprotstavljenih strana. Drugim rečima, uloga one sile koja se upotrebljava radi očuvanja starog, preživelog društvenog uređenja, kao i one koja se koristi za porobljavanje drugih zemalja i naroda, može biti samo retrogradna i kontrarevolucionarna, za razliku od revolucionarnog i progresivnog društvenog karaktera vojne sile koja se upotrebljava u obrnutim slučajevima.

Zbog toga je istorijsku ulogu vojne sile mogućno shvatiti jedino u kontekstu karaktera i odnosa društvenih klasa, njihovih političkih i ekonomskih interesa i ciljeva klasne borbe. Reč je, dakle, o odnosima: cilj — sredstvo, odnosno subjekt — objekt. U prirodi stvari nije zamena ciljeva i sredstava, zakonitosti i slučajnosti, a gde do toga prividno i dođe — ipak se suštinski ne menja priroda vojne sile. Sasvim uprošćeno govoreći, ona je uvek sluga, a ne gospodar, i samo od gospodara zavisi kako će i zašto biti iskorišćena, bez obzira na stepen njene relativne samostalno-

---

[1] U ovom tekstu se pojmovi »sila«, »oružane snage«, »vojska« i »oružana sila« mogu smatrati identičnim, mada bi preciznije definisanje istaklo i neke razlike među njima, ali u svakom slučaju nebitne i neprincipijelne prirode.

Digitized by Google

sti u različitim istorijskim periodima. Dakle, od odgovora na pitanje: u koje svrhe se koristi, to jest kojem i kakvom cilju je vojna sila sredstvo — zavisi njena uloga i društveni karakter.

Toj tezi ne protivureči činjenica što su se u redovima oružanih snaga nekih nerazvijenih zemalja, u procesu oslobodilačke borbe i nakon oslobođenja, javljali i javljaju nosioci progresivnih preobražaja društva. To je izvesno nov fenomen. Ali, on je samo izraz obrnutog redosleda organizovanja društvenih snaga u tim zemljama. To znači da je konstituisanje oružanih snaga prethodilo konstituisanju društveno-političkih organizacija na klasnoj osnovi.

Međutim, to može da znači i da su se klasne snage najpre vojnički organizovale u nedostatku neophodnih uslova da se normalno i legalno politički organizuju. U svakom slučaju, oružane snage su preuzimale i funkciju društveno-političkih organizacija i, zavisno od toga kakav je bio odnos klasnih snaga unutar njih, one su poprimale manje ili više progresivan, odnosno retrogradan karakter. Tamo gde je preovladao uticaj progresivno orijentisanog jezgra u oružanim snagama one su inicirale proces socijalističkog preobražaja društva u ovom ili onom vidu, i obrnuto. Slične pojave zapažene su i u nekim stajaćim armijama zemalja sa polukolonijalnim, zavisnim položajem, što je uvek povezano s bitnijim promenama u socijalnoj strukturi starešinskog kadra, pre svega onog na nižim komandnim položajima.

Prema tome, te nove pojave ne negiraju napred izloženu tezu, već je potvrđuju, samo na drugi način.

2. *Činioci vojne sile*

Vojna sila je oduvek predstavljala spoj ljudskog i materijalno-tehničkog faktora, bez obzira na načine i oblike organizacije oružanih snaga i na stepen razvoja svakog od njihovih sastavnih elemenata. U naše doba ljudski faktor, pored fizičke dimenzije koju daje vojnoj sili, poseduje ranije nepoznatu duhovnu dimenziju od koje presudno zavise i materijalni elementi u strukturi svake vojne sile. Njena efikasnost ne zavisi više primarno od batine, to jest presijom nametnute discipline, od plate i pljačke, već pre svega od svesnog poimanja klasnih i nacionalnih ciljeva za koje se upotrebljava, odnosno od društvenog karaktera oružane borbe u kojoj učestvuje. Samim tim je elemenat društvenog i borbenog morala u ukupnoj strukturi sile zauzeo značajno mesto, čija će uloga — bez obzira na razvoj tehničkih sredstava — i dalje rasti.

Slično je i sa odnosom vojne sile i ekonomskih faktora društva. Kvantitet i kvalitet materijalno-tehničke opremljenosti oružane sile kroz istoriju uvek su bili u najtešnjoj vezi sa stepenom materijalnog razvoja i ekonomskom snagom društva. Drukčije rečeno, oružana sila je uvek bila u većoj ili manjoj meri tačan i direktan izraz dostignute materijalne moći društva. Na-

Digitized by Google

oružanje i oprema, organizacija i formacija, ratna veština i vojna nauka razvijali su se brže ili sporije kroz čitavu istoriju, idući »ruku pod ruku« sa razvojem proizvodnih snaga društva. Kao produkt materijalne baze i sredstvo političkih snaga, vojna sila se praktično kretala između ovih činilaca društvenog razvoja, služeći ubrzanju ili kočenju tempa društvenih preobražaja sve do našeg doba, kada, kao što ćemo videti, preti da »iskoči« iz ovih okvira.

3. *Porast uloge i značaja vojne sile u našem veku*

Nikada u istoriji ljudskog društva veličina i uloga vojne sile nije imala takve razmere i domašaje kao što je to slučaj sa vekom u kojem živimo — kako u relativnom, tako i u apsolutnom smislu. Takva veličina i uloga vojne sile posledica su burnog razvoja proizvodnih snaga, do sada neviđenog progresa nauke i tehnike, i istorijskog revolucionarnog i nacionalnog buđenja radničke klase i porobljenih masa kolonijalnih i polukolonijalnih naroda i zemalja.

U pomenutom vremenskom rasponu čovečanstvo je doživelo dva velika i uništavajuća svetska rata, na stotine ograničenih i lokalnih ratova i, što je najznačajnije — epohalni revolucionarni preobražaj započet socijalističkom oktobarskom revolucijom u Rusiji, a nastavljen čitavim nizom autohtonih revolucija posle nje, kao što su kineska, jugoslovenska, vijetnamska, alžirska, kubanska i druge. Od ne manjeg značaja za revolucionarni preobražaj sveta jesu ukupno uzete duboke društvene i revolucionarne promene u istočnoevropskim zemljama, kao i veliki talas nacionalnog i socijalnog oslobođenja bivših kolonija i zavisnih zemalja, na koji se — najšire gledano — nadovezuje manje nasilan ili više miran prodor socijalizma u sve društvene strukture, čineći na taj način kompleksan svetski proces prelaza od kapitalizma u socijalizam. Kroz sva ta burna gibanja, velike sudare i krvave razračune, inicijatori upotrebe vojne sile uvek su bili preživele retrogradne društvene snage, bilo izazivanjem svetskih ratova ili nasilnim gušenjem oslobodilačkih i revolucionarnih pokreta. Međutim, gotovo ni u jednom od ovih sukoba agresori nisu uspevali da izvojuju konačnu vojnu pobedu, već su, po pravilu, u svim ratovima bili tučeni i pobeđivani. Isto je bilo i kada je reč o kolonijalnim osvajačima, koji su se morali povući gotovo iz svih kolonijalnih poseda, bez obzira na vojnu moć i stepen angažovanosti radi spasavanja osvojenih pozicija. U krajnjem slučaju, ništa nije moglo promeniti takav ishod i konačne rezultate svih ovih sukoba: ni činjenica što su agresori za rat bili bolje pripremljeni, što su imali vojnu premoć u početnom, pa i u narednom periodu rata; što su u lokalnim ratovima protiv oslobodilačkih pokreta, kao i u toku svetskog rata, bili tehnički izrazito superiorniji; što su postizali strategijska, pa i politička iznenađenja itd. Sve se to ipak pokazalo nedovoljnim za konačnu pobedu. Očigledno je da se

Digitized by Google

radi o jednoj od fundamentalnih društvenih zakonomernosti, koja se izražava u prvim koracima istorijskog prestrojavanja sveta i u postepenom i mukotrpnom prelazu iz predistorije u istoriju čovečanstva, pri čemu vojna sila starih društvenih poredaka ne može odlučno da promeni istorijski tok progresivnog društvenog razvoja. Prekomerni oslonac na vojnu silu i orijentaciju da se njome zaustavi društveni razvoj — svetski ili u okvirima pojedinih zemalja — ostaje, kao što nas iskustvo uči, način ponašanja reakcionarnih i preživelih društvenih snaga.

Činjenica što su u toku i neposredno posle dva velika svetska rata izvršene najveće društvene, ekonomske i političke promene u svetu ne govori o tome da su uzroci ovih promena bili u ratovima kao takvim (kao što se često može pročitati), već samo to da su uslovi i karakter dva svetska rata bili takva »čvorišta« u kojima su se »razvezivali« prethodno nagomilani najširi svetski i unutar njih pojedinačni nacionalni i revolucionarni problemi. U toku prvog svetskog rata, na primer, koji je po karakteru bio obostrano imperijalistički i nepravedan, boljševici su — izvlačeći zemlju iz rata na parolama mira i bratimljenja, razbijajući istovremeno staru carsku oružanu silu za koju je Lenjin s velikom dozom cinizma rekao da je nogama glasala za mir — izveli prvu uspešnu socijalističku revoluciju. Uskoro su zatim morali organizovati novu, socijalističku vojnu silu, braneći revoluciju od stranih intervenata i unutarnje kontrarevolucije. U drugom svetskom ratu, međutim, radilo se u neku ruku o obrnutom procesu. Revolucionarne i oslobodilačke snage mnogih zemalja — otpočinjući oružanu borbu i razvijajući pokrete otpora protiv mračnih sila fašizma koje su se pojavile kao zavojevači i okupatori — spajale su nacionalnooslobodilačku borbu sa socijalnom revolucijom. Taj proces je silom istorijske neumitnosti posle drugog svetskog rata prerastao u najširi pokret antikolonijalne borbe protiv starih kolonijalnih imperija i njihovog pokušaja spasavanja pozicija imperijalizma novim sredstvima i metodama. Napred iznetim hteli smo u najkraćim crtama ukazati samo na obrise onih društveno-političkih okvira unutar kojih su nastajali socijalistički preobražaji u našoj epohi, čime se približavamo sagledavanju bližih karakteristika koje imaju iskustvene vrednosti o ulozi oružane sile u procesima borbe za socijalizam.

4. *Najopštija iskustva*

Radi celovitosti, na ovom mestu treba konstatovati činjenicu da uspešne socijalističke revolucije, kako nasilne tako i »mirne«, nisu nastale u zemljama u kojima su proizvodne snage dostigle najveći stepen razvoja, znači u razvijenoj Evropi i Severnoj Americi, već sasvim obrnuto, tamo gde su one najnerazvijenije — u Rusiji, Kini, Indokini, na Balkanu, u Africi itd. Za predmet našeg razmatranja, međutim, nije od primarnog značaja da li je, ovakvim »hirom« istorije, Marksov koncept do kraja negiran ili nije, već

Digitized by Google

nam je ova tvrdnja potrebna radi praćenja uloge oružane sile u društvenim transformacijama do kojih je došlo. Čini nam se čak da je od većeg interesa u ovom smislu Lenjinova teza, koja — umesto stepena najvišeg razvoja — polazi od kriterijuma najslabije karike kapitalističkog (imperijalističkog) lanca kao uzročne kategorije prvih socijalističkih revolucija. Koliko god najslabija karika nije identična sa vojnom slabošću starog poretka, pošto on u vojnom pogledu i nije najslabiji, ipak je njeno kidanje podrazumevalo i određenu ulogu vojne sile.

S tim u vezi možemo konstatovati i prvu opštu zakonomernost dosadašnjih socijalističkih preobražaja, koja predstavlja najkrupnije iskustvo iz dosadašnje revolucionarne prakse, a to je da su sve do sada izvedene socijalističke revolucije izvršene nasilnim, oružanim putem, uz upotrebu vojne sile kao glavnog sredstva borbe. Razume se da je ovo u neposrednoj vezi sa postojanjem slabih karika u imperijalističkom lancu, u tom smislu što su široke narodne mase bile izložene ne samo najsurovijim vrstama eksploatacije i potpune političke obespravljenosti, već su se velikim delom nalazile na ivici života i smrti, ugrožene od masovne gladi, dugotrajne pothranjenosti i trajnih epidemija najgore vrste. U takvim i sličnim okolnostima se nalaze objašnjenja za oružano razrešenje društvenih suprotnosti, a ne u istorijskim tradicijama i ratničkom mentalitetu narodâ, ili čak fatalističkim sklonostima zaostalih masa, kakvih je pokušaja objašnjenja od strane imperijalističke propagande bilo, pa ima još i sada. Iz toga ne bi trebalo zaključivati da ova zakonitost ima nepromenjenu i trajnu iskustvenu vrednost i za sve buduće društvene preobražaje, s obzirom na to da će se spomenute determinante, najverovatnije, menjati sa promenom opštih društveno-istorijskih uslova i posebnih uslova svake zemlje među kojima su najznačajniji — unutarnje društvene prilike i sve veća dominacija socijalizma kao svetskog procesa, koja postaje sve očiglednija. Nije naše da prognoziramo, ali se na temelju već stečenih iskustava i izraženih tendencija može pretpostaviti da će se uloga i značaj vojne sile u klasnoj promeni vlasti ipak smanjivati, ali će ona, makar i u smanjenoj meri, još dugo igrati ulogu »babice«. Kad izvodimo takav zaključak, imamo na umu sticaj nekoliko istorijskih okolnosti: prvo, spoznaju da je do socijalističkih revolucija došlo u nerazvijenim zemljama sveta, u kojima se unutarnji društveni život nije karakterisao razvijenim demokratskim formama rešavanja životnih društvenih problema; drugo, činjenicu da je u svima njima vođena oružana borba protiv stranih zavojevača i kolonizatora, zajedno sa borbom protiv domaćih reakcionarnih snaga; i, najzad, da su se mnoge socijalističke revolucije i oslobodilačke borbe odvijale u okviru svetskih ratova ili neposredno posle njih. Kada se ima u vidu perspektiva sasvim obrnutih uslova, osnovana je i logična pretpostavka o umanjenim potrebama primene sile pri budućim transformacijama u raznim delovima sveta.

Digitized by Google

Međutim, vizija takvih uslova nije sasvim izvesna, jer visok stepen naoružanja u svetu, postojanje krupnih mobilnih vojnih ešelona u mnogim zemljama, kao i izvesne pojave i tendencije militarizacije društvenog života, upozoravaju i na druge mogućne uslove i druge solucije, što ne dopušta brze i jednostrane zaključke.

Na opreznost u zaključivanju o ulozi vojne sile u budućim socijalističkim transformacijama upozorava i oštrina oružane borbe u dosadašnjim revolucijama. Bez obzira na to što je »bauk komunizma« počeo davno da kruži, iskustvo je pokazalo da je u svim oružanim sukobima revolucionarnog i oslobodilačkog karaktera bio izražen visok stepen ideološke indoktrinacije oružanih snaga, što je izazivalo oštre, često dramatične razračune fanatički odlučnih protivnika. Reč je o pojavi unutar pojedinih zemalja, gde je dolazilo do promene starog društvenog poretka, kao i na međunarodnom planu u sukobima fašističkih i imperijalističkih snaga sa oružanim snagama socijalističkih zemalja i revolucionarnih pokreta. Sve revolucije su to u manjem ili većem stepenu potvrdile. I čileanski slučaj je, pored ostalog, potvrdio i tu činjenicu, na žalost, samo s jedne strane.

Druga po nivou opštosti, saznajna vrednost iz dosadašnjeg toka revolucionarnih preobražaja sastoji se u tome što su gotovo sve oružane socijalističke revolucije bile u različitom obimu istovremeno i nacionalnooslobodilačke borbe. Počev od Pariske komune, preko oktobarske socijalističke revolucije, španskog građanskog rata, kineske i naše revolucije, do Vijetnama, Kube i transformacijâ na tlu Afrike — oružana borba je, po pravilu, uvek vođena uporedo i istovremeno protiv okupatora, intervenata i kolonizatora i protiv domaćih klasnih protivnika. U pogledu uloge oružanih snaga navedena okolnost je uticala na taj način što su one, u zavisnosti od odnosa komponenti oslobodilačke borbe i revolucije — mogle imati širu ili užu društvenu bazu, i što je od toga zavisio način njihove strategijske upotrebe u oružanoj borbi. Činjenica da je okupator, ili kolonizator, predstavljao glavnog protivnika oslobodilačkim i revolucionarnim pokretima, predstavljala je i otežavajuću i olakšavajuću okolnost. Otežavajuću u tom smislu što se uvek radilo o vojnički moćnom protivniku, koji je obično bio i velika sila sa snažnim vojnim efektivima, angažovanim u obimu i stepenu naprezanja zavisno od širih međunarodnih konstelacija, i sa psihološkom prednošću proisteklom iz aksiomatizovanog stanovišta klasične vojne teorije: da se protiv vojnički jakog ne može »goloruk« ratovati. Olakšavajuću okolnost činilo je to što se, objektivno, pokazalo da se u borbi protiv okupatora lakše i brže postiže široko političko jedinstvo masa, i da se unutarnji klasni protivnik, koji je nužno i zakonito uz okupatora, lakše može demaskirati i tako politički onemogućiti. Sem toga, dodatnu povoljnost za revolucionarne i oslobodilačke pokrete, svuda gde je oružana borba poprimala masovniji karakter, predstavlja činjenica što se borbom protiv okupatora lakše

Digitized by Google

dolazilo do naoružanja i opreme, a to je za revolucionarne borbene odrede bilo neophodan uslov razvoja i jačanja oružane borbe. Razumljivo je da su okupatorske vojne grupacije raspolagale većim količinama oružja i municije, a uz to i boljeg kvaliteta. No, s obzirom na specifičnosti partizanskog oblika oružane borbe, njegovo oružje se lakše moglo zaplenjivati, naročito zbog načina korišćenja drumskog i železničkog transporta.[2] Za buduće procese teren će, doduše, biti »očišćen« od klasičnih kolonizatora, ali se zato okupatori još uvek mogu pojavljivati kao protivnici u sprezi sa domaćim snagama, što, s obzirom na istorijsko iskustvo, neće predstavljati novu i nepoznatu okolnost. Novinu čini jedino fenomen vojnih paktova, u kojima se glavna sila bloka može pojaviti kao garant društvenog *statusa quo*, i u tom cilju pokušati da se koristi ostalim snagama paktovske strukture za intervencije u pojedinim zemljama unutar paktova ili izvan njih radi zaštite interesnih sfera. Upravo ta okolnost predstavlja, na primer, za evrokomunističke partije već sada aktuelan problem, čak i kada se radi o mirnim procesima — demokratskim i parlamentarnim oblicima političke borbe.

Izvedeno iz prethodno navedenih karakteristika i uslova socijalističkih preobražaja, sledeće značajno iskustvo sastoji se u spoznaji činjenice da je u gotovo svim revolucionarnim i oslobodilačkim ratovima oružana borba u pretežnom delu, bez obzira na redosled i razlike u snazi, izvođena različitim oblicima partizanskog rata i partizanskom vojskom kao glavnim sredstvom takvih ratova. Oktobarska socijalistička revolucija nema, doduše, ovu karakteristiku kao glavno, formalno obeležje, mada je njena oružana sila raspolagala i znatnim partizanskim delovima, a često im je i ona njena komponenta, koja se nije nazivala partizanska, u suštini bila bliska i na sličan način izvodila manevarska, borbena dejstva. Ono po čemu se Sovjeti bitno razlikuju od svih drugih u pogledu upotrebe oružanih snaga ogleda se u činjenici što su oni posle zauzimanja vlasti štitili revoluciju i novu sovjetsku vlast, braneći velike gradove i vitalne rejone u centru zemlje od stranih intervenata i domaće kontrarevolucije pretežno frontalnim oblikom oružane borbe, dok su partizanska dejstva, kao pomoćna, primenjivana uglavnom u pozadini protivnika. U svim drugim revolucijama i oslobodilačkim ratovima, međutim, odnos je bio obrnut: dominirao je partizanski oblik oružane borbe i partizanska organizacija oružanih snaga.

Kao što je buržoazija evropskih zemalja i Severne Amerike tukla stari feudalni vojni poredak primenom rasutog (streljačkog) stroja, sastavljenog od građana mobilisanih na bazi opšte voj-

---

[2] Mao Ce Tung je duhovitom alegorijom nazvao japanske okupatorske grupacije snabdevačkim (transportnim) brigadama kineskih partizanskih jedinica.

Digitized by Google

ne obaveze, tako je i u novim uslovima proletarijat — na čelu socijalno i nacionalno potlačenih masa — pobeđivao vojno ustrojstvo starog poretka primenom još razuđenijih oblika oružane borbe i vojne organizacije dobrovoljno naoružanog naroda. Sama ta istorijska činjenica govori o još najmanje dve druge. Prvo, da su oružane snage starog poretka dugo vremena bile tehnički i brojno superiornije, i da je za takav odnos snaga partizanski rat predstavljao najracionalniji i najefikasniji (a, moglo bi se reći, i jedino mogući) oblik oružane borbe, i, drugo, da su vangradska područja, što će reći seljačke mase, bile najizdašniji rezervoar za formiranje i obnavljanje oružanih snaga u uslovima oslobodilačke borbe i zaoštrenih klasnih suprotnosti u zemljama u kojima su se socijalističke ili nacionalne revolucije izvodile.[3] U novim uslovima društvenih i klasnih sudara partizanski oblik rata, zasnovan na masovnim i opštenarodnim ustancima ili drugim oblicima otpora, i široka primena svih vidova i načina borbenih dejstava, pružao je revolucionarnim i oslobodilačkim snagama širom sveta znatno veće mogućnosti revolucionarne borbe nego klasične forme, kao što su generalni štrajkovi, barikade u gradovima, pokreti otpora, gerila i drugo. Štaviše, primenjivanje samo tih oblika revolucionarne borbe u novim uslovima moglo bi dovesti do gubitka žive sile i krajnjeg neuspeha onih koji bi ih primenili.

Naša iskustva u tom pogledu, koja su već ušla u riznicu savremene vojnonaučne misli i teorije kao »Titova strategija«, predstavljaju takve vrednosti da za nas ne gube ništa od svog značaja ni u sadašnjim, novim uslovima unutarnjeg i spoljnog razvoja. Kao što je poznato, organsko jedinstvo oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije u Jugoslaviji realizovano je kroz oblik masovnog partizanskog rata najširih razmera, u kojem su permanentnim rastom stvorene nove, revolucionarne oružane snage i nova organizacija društvenog sistema. Zemlja je oslobođena od okupatora, uništeni su oružani odredi domaće kontrarevolucije. Ti rezultati najbolje potvrđuju valjanost našeg koncepta oružane revolucionarne prakse. Međutim, partizanski oblik oružane borbe ne predstavlja samo istorijski rekvizit, niti je isključivo vezan za prošli oslobodilački rat i socijalističku revoluciju, već ostaje jedan od načina i oblika primene opštenarodnog odbrambenog rata ukoliko bi eventualno došlo do agresije na našu zemlju. Drugim rečima, partizanski rat u novim uslovima ne mora biti primenjen samo organizovanjem narodnih ustanaka protiv okupatorskih snaga (duže ili kraće vreme posle njihovog ulaska

---

[3] Evropska buržoazija, a naročito nemački vojni i politički teoretičari, dugo vremena su širili shvatanje kako su za partizanski način ratovanja podesni, navodno, samo Sloveni i Romani, valjda pod uticajem Napoleonovih ratova u Rusiji i Španiji. Istina, taj kriterijum je u mnogome revidiran posle pobede revolucije u Kini, Indokini, Alžiru i drugim zemljama.

Digitized by Google

u zemlju), nego može biti unapred pripremljen i od prvog časa agresije primenjen na način koji će najbolje odgovarati određenim vojnim i političkim uslovima bilo u čistom ili kombinovanom vidu. Male i srednje zemlje izvan blokova, a pogotovo naša zemlja koja se izgrađuje na bazi socijalističkog samoupravljanja, nemaju drugu mogućnost da sačuvaju svoju slobodu i nezavisnost sem suprotstavljanja agresoru snage celokupnog naroda, njegovim totalnim naoružavanjem i širokim učešćem, kroz razne oblike, u oružanoj borbi i u najrazličitijim vidovima otpora. Razumljivo da takav odbrambeni koncept ne može isključiti partizanski rat iz arsenala svojih odbrambenih sredstava, tim pre što se široke mase naroda ne mogu borbeno aktivirati samo u frontalnom obliku oružane borbe i što se podruštvljavanje vojne sile ne može postići prostim potiskivanjem države iz njenih klasičnih »zabrana«.

Mada se iz celog konteksta to podrazumeva, nije suvišno i posebno naglasiti da je u svim dosadašnjim revolucionarnim preobražajima, po pravilu, dolazilo do razbijanja stare vojne organizacije (tamo gde je postojala) i stvaranja nove od ustaničkih i revolucionarnih masa, i to kroz težak proces oružane borbe, bez unapred obezbeđenih vojnih kadrova, materijalnih sredstava, naoružanja i opreme i bez skladišta municije, odeće i hrane. Zajednička je karakteristika, dakle, svih zemalja u kojima su nastale revolucionarne promene, bez obzira na veće ili manje razlike među njima, što su svuda stvarane nove oružane snage, počev od prvih ustaničkih partizanskih ili radničkih odreda, do regularne armije savremenog tipa.[4] Uloga te nove vojske, stvorene od pobunjenih masa u procesu dugotrajne oružane borbe, bila je od presudnog značaja, naročito ako se radilo o stranim interventima ili vojnički moćnim okupatorima, što je, kako smo rekli, gotovo uvek bio slučaj. U tom smislu treba posebno istaći ulogu radničko-seljačke Crvene armije u odbrani prve socijalističke revolucije u svetu, kao i ulogu Sovjetske armije u velikom otadžbinskom ratu, u kojem je nosila glavni teret oružane borbe protiv fašističkih zavojevača. Reč je u neku ruku o prelomnim odsecima istorije, u kojima je uloga Sovjetskog Saveza i njegove armije objektivno imala izuzetno velik uticaj na celinu socijalističkog i oslobodilačkog pokreta u svetu.

Istorijski posmatrano, mogućno je uočiti nekoliko faza u razvoju sovjetske oružane sile i njenoj široj ulozi, koje svedoče ne samo o njenoj narastajućoj moći, već i o njenom različitom uticaju na svetske događaje i socijalističke pravce. Sovjetska vojna ofanziva na Varšavu posle prvog svetskog rata imala je za

---

[4] Pristupanje kompletnih jedinica bivše carske vojske revolucionarnim snagama u oktobarskoj revoluciji čini je osobenom od drugih u tom pogledu, ali ta razlika nije suštinskog značaja, jer je carska vojska kao celina bila razbijena.

Digitized by Google

osnovni cilj da se podstakne revolucija u Centralnoj i Zapadnoj Evropi i da se na taj način Sovjetski Savez izvuče iz izolacije, te da se reši teorijski i praktični problem mogućnosti ili nemogućnosti izgradnje socijalizma u jednoj zemlji. Kao što je poznato, poduhvat se završio bez pozitivnog rezultata, kako zbog nedovoljno zasnovane vere i prethodno stvorenih iluzija tako i zbog nedovoljne moći tadašnjih sovjetskih oružanih snaga. Ne ulazeći ovom prilikom u druge probleme, istaći ćemo činjenicu da je u času hitlerovske agresije protiv Sovjetskog Saveza njegova armija imala usvojenu doktrinu i početne ratne operacijske planove da pređe u strategijsku ofanzivu i da ratna dejstva prenese na protivničku teritoriju. Zbog mnogih razloga objektivne i subjektivne prirode, među kojima su značajno mesto imale staljinističke monstruozne čistke i zablude, događaji su se odigrali na način koji je ugrozio opstanak sovjetske zemlje i izazvali nezapamćeno visoke žrtve sovjetskih naroda. Završetkom drugog svetskog rata sovjetska armija je prvi put u svojoj istoriji izašla izvan granica svoje države. Sa tim se povezuje pojava mnogih socijalističkih zemalja u Istočnoj i Srednjoj Evropi i na Dalekom istoku. U svetskoj javnosti, uključiv i naučnu, još uvek nije do kraja i meritorno raščišćeno pitanje o istorijskoj ulozi sovjetskih oružanih snaga u pomenutim događajima, u smislu da li se radi o teritorijalnom širenju socijalizma putem oružanih snaga, odnosno radi li se o fenomenu izvoza revolucije nasilnim putem iz veće i jače zemlje u druge manje i slabije u njenom susedstvu. Umesto bilo kakvog zaključka o tome, treba imati u vidu trojakost argumentacije koja se obično koristi:

a) U svim zemljama u kojima su nastale društvene promene krajem rata radilo se o oslobođenju od tiranske okupacije za koju su bile krive i domaće reakcionarne vladajuće snage, a u mnogima od tih zemalja je bilo i revolucionarne i oslobodilačke borbe i otpora, bez obzira na to što oni nisu poprimili masovnije i vojnički krupnije razmere.

U oslobođenju tih zemalja učestvovale su i domaće oružane snage formirane na teritoriji SSSR-a. Konačno, radnička klasa i radne mase ovih zemalja osetile su i te kako trijumf pobede nad fašizmom koju su želeli učiniti većom, a njene rezultate bogatijim od običnog nacionalnog oslobođenja (Nemačka Demokratska Republika je izvan ovoga, budući da je postala od okupacione zone).

b) U završnici drugog svetskog rata Sovjetska armija je uživala izuzetno velik autoritet kao oslobodilac sa slavom pobednika, što joj je omogućilo da širi politički uticaj i ideje socijalizma među narodnim masama u zemljama kroz koje je prolazila. Oslonac domaćih progresivnih snaga na oružane snage prve socijalističke zemlje sasvim je razumljiv, opravdan i progresivan. U to vreme nije bilo aktuelno pitanje ostajanja delova stranih oružanih snaga na teritorijama oslobođenih zemalja, sem, naravno, na teritoriji pobeđenih zemalja — Nemačke i Austrije.

Digitized by Google

c) Istorijska je činjenica da je staljinska spoljna politika u toku drugog svetskog rata prihvatila metod stvaranja i podele interesnih sfera i da se Staljin dogovarao sa zapadnim velikim silama o vlastitim interesnim sferama na račun trećih, uključujući i podelu nekih zemalja. U okvire takvih pogodbi ulaze i neke zemlje o kojima je napred bilo reči, kao i druge koje su uspele da sačuvaju samostalnost u odnosu i na jednu i na drugu stranu. Drugi deo problema nastao je kasnije, kada se postavilo pitanje odnosa među socijalističkim zemljama sa različitim putevima izgradnje socijalizma, na čemu je staljinistička politika prisile, potčinjavanja, neravnopravnosti i nametanja sovjetskog modela socijalizma doživela potpuni neuspeh.

Osvrnuli smo se ovde na sva tri vida argumentacije iz tri osnovna razloga, koji se podjednako tiču teme o kojoj raspravljamo. Prvi je razlog što o navedenim promenama egzistiraju ocene izvesnih žustrih agitatora, koji revolucionarne promene u istočnoevropskim zemljama prikazuju isključivo kao stvar oslobođenja tih zemalja od strane sovjetske armije, prenebregavajući sve druge uzročne faktore koji su delovali u tadašnjim istorijskim uslovima. Drugi je razlog što još ima, mada sve manje, pristalica teorije i prakse teritorijalnog širenja socijalizma, koje — upravo zato što ne veruju u unutarnje revolucionarne i socijalističke snage svake zemlje — u navedenom primeru vide model i način budućih socijalističkih preobražaja u svetu. I jedni i drugi, bez obzira na motive i ciljeve, čine medveđu uslugu i socijalizmu kao ideji i sovjetskoj armiji, kojoj katkada i nesvesno pripisuju crte bonapartističke prirode, a ulogu unutarnjih revolucionarnih snaga svode na ulogu pasivnog objekta istorije. Najzad, treba ukazati na činjenicu da ni u savremenim međunarodnim odnosima nije eliminisana politika i praksa dogovaranja na račun trećih, da se praktikuju metode tajne diplomatije u krugu velikih i moćnih, i, što je najznačajnije, da je bipolarna blokovska politika sa obostranim ciljevima svetske dominacije najveća opasnost za svetski mir i za slobodu i nezavisnost mnogih naroda, a da se i ne govori kolika je to opasnost za socijalističke procese u svetu.

Kada se govori o ulozi oružanih snaga u revolucionarnim preobražajima i o istorijskim iskustvima u tom pogledu, od kapitalnog je značaja spoznaja da nove, u revolucijama stvorene oružane snage, nikada nisu imale zadatak samo vođenje oružane borbe i fizičko razračunavanje sa protivnicima, već su istovremeno bile široko i najaktivnije angažovane i na zadacima neoružane, političke borbe. To je podrazumevalo: intenzivno učešće u političkoj mobilizaciji masa, njihovo privlačenje i pokretanje u oružanu borbu i druge oblike aktivnosti i otpora, stvaranje nove, revolucionarne vlasti i formiranje novih, revolucionarnih organizacija (omladine, žena, sindikata, zdravstvene zaštite, profesionalnih udruženja, institucija za međusobnu pomoć itd.). U domenu ekonomske pomoći narodu pripadnici revolucionarnih i oslobodilačkih armija najčešće su se aktivno angažovali u raznim privrednim po-

Digitized by Google

duhvatima, u pružanju pomoći siromašnim slojevima stanovništva raspodelom materijalnih dobara zaplenjenih od neprijatelja, u zdravstvenom zbrinjavanju obolelih (naročito pri pojavi epidemija), u organizovanju obrazovne i kulturne aktivnosti — od analfabetskih tečajeva do pozorišnih predstava, od širenja higijenske kulture do borbe protiv sujeverja i svake vrste zaostalosti. Sve je to obezbeđivalo široku i neprekidnu vezu naroda i vojske, stvaralo novi tip borbenog morala i doprinosilo da se oružane snage ne samo neprekidno popunjavaju novim borcima, već i višestruko uvećavaju stvaranjem novih i viših vojnih sastava. Iznad svega, njihov doprinos političkom i revolucionarnom »osvešćivanju masa« predstavljao je gotovo uvek originalnu vrstu revolucionarnog angažovanja oružanih snaga, koja je poznata samo socijalističkom tipu revolucije, kada, u stvari, prestaju razlike između naoružanog naroda i revolucionarnih oružanih snaga.

Prema tome, oružano nasilje, koliko god značajno i neophodno kao oblik borbe, nije nikada imalo apsolutan značaj, niti je ikada bilo samo sebi cilj, a ni kao sredstvo samo po sebi dovoljno, već je predstavljalo samo jedno od glavnih sredstava revolucionarnog delovanja. U određenim slučajevima oružana borba je prvenstveno služila tome da se osigura pristup masama, kako bi se mogla izvršiti njihova politička mobilizacija, i preko toga povećao vlastiti uticaj i obezbedio povoljan odnos ukupnih snaga, što je u krajnjem slučaju odlučivalo i o ishodu oružanih sudara.

Ako bismo iz svega što je do sada u najkraćim crtama rečeno hteli da rezimiramo i istaknemo suštinu stvari, mogli bismo zaključiti: (1) da je u posmatranom periodu došlo do masovne i intenzivne primene vojne sile, te da su to, po pravilu, inicirale stare, retrogradne i preživele društvene snage, upotrebljavajući je na krajnje brutalan način — počev od streljanja komunara na pariskom groblju Per la Šez do fašističkog genocida nad Židovima i Slovenima u drugom svetskom ratu i američkog divljanja u Indokini; (2) oslobodilačkim i odbrambenim ratovima i širokim narodnim pokretima i revolucijama revolucionarne i oslobodilačke snage su suprotstavile reakcionarnoj sili novi tip društvene sile koja se, pored novih oružanih snaga, ogleda u buđenju i pokretanju širokih narodnih masa svih kontinenata u najrazličitijim oblicima borbe i otpora, počev od pasivne rezistencije, preko pokreta otpora, partizanskih ratova do frontalnih borbi regularnih oružanih snaga. Pri tome je suštinsko iskustvo sadržano u činjenici da bez sile i njenog oružanog ispoljavanja nigde do sada nije došlo do revolucionarne promene klasne vlasti. Ovako visok stepen generalizacije iskustava ima za svrhu da ukaže na najoštriji trend društveno-istorijskog razvoja i na magistralni smer revolucionarnih preobražaja koji u sebi sadrže široku skalu specifičnosti uslova i posebnosti puteva, koje su došle do izražaja u svakoj zemlji na osoben način. Stvaralačko izučavanje svih posebnih iskustava, dakle, iskustava svake zemlje i svakog revolucionarnog pokreta je

Digitized by Google

neophodno, ali bez opterećenja i iluzija da je jedan, bilo koji, pravoveran i obavezan uzor i model za sve druge u budućnosti.

Uloga oružanih snaga u mirnodopskim socijalističkim preobražajima

U ovom delu podsetićemo samo na one probleme koji imaju krupan i aktuelan značaj za ulogu vojne sile u daljem socijalističkom preobražaju sveta, bez pretenzija za iscrpnijom analizom i potpunijom elaboracijom. Među probleme takve vrste spadaju:

a) dalji kvalitativni i kvantitativni porast vojne sile i njena koncentracija u svetskim razmerama na mali broj nosilaca;

b) sistem organizacije odbrane socijalističkog društva i uloga i karakter vojne sile;

c) odnosi socijalističkih zemalja, povezani sa ulogom vojne sile.

1. *Kvantitativni i kvalitativni porast vojne sile posle drugog svetskog rata*

U decenijama posle drugog svetskog rata došlo je do enormnog uvećavanja vojne sile, što je direktna posledica burnog naučno-tehničkog, materijalnog i društveno-političkog razvoja sveta. To važi i za naše dane, kada se neprekidno i zahuktalo vodi trka za uvećanje i sve bržu modernizaciju naoružanja. Osnovni pečat takvom trendu razvoja naoružanja daje rivalitet dve svetske supersile i njihovih vojnih blokova. Kvantitativni porast vojne sile delom je posledica i stvaranja velikog broja novih država, koje, radi zaštite stečene slobode i rešavanja novonastalih problema, stvaraju, uvećavaju i modernizuju svoje oružane snage.

Drugi nov fenomen našeg doba ogleda se u postojanju masovnih mobilnih vojnih ešelona visokog stepena borbene gotovosti, pomoću kojih je moguće, tako reći, trenutno otpočeti ratna dejstva. Njihovo postojanje i međusobna povezanost integrisanim komandnim koalicionim strukturama višestruko utiče na probleme borbe za mir, a delom i na unutarnje društvene procese, koji su u znatnoj meri limitirani pomenutom okolnošću. Naučno-tehnološka revolucija omogućila je proizvodnju nuklearnog i drugog oružja za masovno uništavanje i njihovo uključivanje u strukturu vojne sile, čime se celokupni vojni kompleks našao u stanju koje je nepoznato u dugotrajnoj istoriji ratova. Kvalitativne i kvantitativne dimenzije postojeće i stalno narastajuće vojne sile u svetu postale su nemerljive za sve parametre s ove strane razuma. Njena iracionalnost nije joj smetnja da se dalje povećava u svim dimenzijama i širi u svim ambijentima — od vazdušnog do kosmičkog, od nadvodnog do podvodnog i od površinskog do podzemnog. Pored rušilačke i uništavajuće moći novih oružja, planetarni dometi savremenih lansera i letelica čine jednu od glavnih

Digitized by Google

sastavnica njene ukupne moći. Istovremena koncentracija najvećeg dela nuklearne i ukupne svetske vojne moći u rukama dve svetske supersile rezultirala je pogubnim opasnostima za svet u celini i socijalističke preobražaje posebno, što se manifestuje naročito u dva pravca: prvo, u povećanim opasnostima od izbijanja svetskog nuklearnog rata i njegovih posledica, s obzirom na bipolarnost globalne politike i odgovarajuće vojne strategije za budući rat, koji bi zapretio ne samo progresivnom razvoju sveta već bi ugrozio i opstanak civilizacije, i, drugo, u podeli sveta na dva ili tri dela, čime bi se čovečanstvo i bez rata ponovo našlo u nekoj vrsti prevaziđene vladavine malog broja najmoćnijih svetskih centara.

Dilema o neizbežnosti opšteg nuklearnog rata ili mogućnostima njegovog sprečavanja doživela je, doduše, u poslednjoj deceniji značajnu metamorfozu u tom smislu što se više (bar za sada) primarno ne radi o neposrednoj opasnosti od svetskog nuklearnog rata između supersila i blokova, već više o opasnostima od ograničenih i lokalnih ratova, vojnih intervencija, specijalnih i posredničkih ratova, čiji su oni glavni pokretači pa i posredni akteri. Istorija se samo potrudila — kako je istakao drug Kardelj — da u tom području uskladi subjektivne težnje i stepen društvene svesti sa materijalnim uslovima, ostavljajući sve manje prostora subjektivističkim htenjima onih koji su mislili da će svetskim nuklearnim ratom moći da rešavaju sudbinske dileme razvoja čovečanstva i socijalizma. Izgleda da su se i najreakcionarnije i najtvrđe dogmatske i sektaške glave već dovoljno uverile u to da bi svetski nuklearni rat doveo našu planetu do kataklizme. U tom smislu je nastala dijametralno drukčija istorijska situacija od one posle Napoleonovih ratova, o kojoj je svojevremeno pisao Marks, tvrdeći kako je razvoj industrije i tehnike onemogućio sve druge ratove osim svetskog. Svet se razvijao nešto drukčije; potvrdila se teza da je savremena ratna tehnika, a na prvom mestu i najviše nuklearna sredstva strategijske namene, odigrala ulogu limitirajućeg faktora svetskog rata, ali je istodobno pogodovala lančanoj pojavi oružanih sukoba na nižoj lestvici. Drugim rečima, u onoj meri u kojoj se pojavljivala kao faktor koji sprečava opšti rat, u istoj meri se javljala i kao uzročnik novih društvenih pojava i zbivanja, poprimajući značaj samostalnog faktora svetske istorije. Nuklearna vojna sila, naročito jednim svojim delom, postala je, umesto sredstva — takva tiranska snaga koja svojim posednicima diktira način postupanja, preteći, pre svega, njima samima pogubnim uništenjem i razaranjem, što je Tito još pre dve decenije vizionarski upozorio u poznatom govoru u Bandungu. Međutim, ipak treba naglasiti da, pored svega što je rečeno, nuklearni deo vojne sile ne služi u strategijama velikih sila samo ciljevima odvraćanja i sprečavanja opšteg nuklearnog rata, već se iza leđa tog dela ukupne sile, različitim vojnim i političkim sredstvima i metodama, nastojalo i nastoji, zaobilaznim putem, realizovati neki od ciljeva koje više nije moguće dostići

Digitized by Google

svetskim ratom. Dakle, obostrano gomilanje svih vrsta sile nema samo za cilj međusobno odvraćanje, a preko toga i odbranu, već će se, zavisno od proporcionalnog odnosa u ukupnoj sili, zahtevati obezbeđenje vlastitih političkih interesa u svetskim razmerama ili, kako bismo to ekonomski rekli, od veličine uloga zavisiće i visina dividende.

Sadašnji stepen razvoja vojne sile u svetu, njena struktura i podela, imperativno zahtevaju od svih socijalističkih, revolucionarnih, nesvrstanih i svih drugih progresivnih, demokratskih i miroljubivih snaga da spreče podelu sveta na nekoliko velikih, naoružanih svetskih tabora, onemoguće sve vrste ratova čiji je cilj uvećanje i jačanje ovog ili onog bloka, zaustave trku u naoružavanju, stvarajući uslove da dođe do obrnutog svetskog procesa — da se svet, pre svega velike nuklearne sile, počne razoružavati, i da paralelno s tim otpočne raspuštanje koalicionih vojnih saveza. Ukoliko do toga uskoro ne dođe, pokazaće se da je nemogućno održavanje monopolnog položaja nekoliko svetskih sila u nuklearnom oružju, a to znači da bi svet široko krenuo putem stvaranja nuklearnih oružanih snaga, što implicira nove teške probleme i velike opasnosti. Prema tome, redukovanje postojeće vojne sile sveta (pre svega, nuklearnih supersila) i sprečavanje podele sveta na blokove, odnosno njihovo postepeno eliminisanje kao koalicionih vojnih organizama, predstavljaju nužne preduslove za uspešan socijalistički preobražaj svetskih razmera. U tome se još uvek nedovoljno sagledava ili namerno potcenjuje uloga politike nesvrstavanja, koja prvi put u istoriji nastupa sa pozicija antisile, dokazujući njen pravi smisao sa stanovišta stvarnih socijalističkih preobražaja.

2. *Uloga i karakter vojne sile u socijalističkom društvu*

Odbrana zemlje od spoljne opasnosti i zaštita revolucionarnih tekovina iznutra i spolja predstavljali su i u prošlosti kao i danas najglavniji zadatak oružanih snaga svih socijalističkih i novooslobođenih zemalja, i to kao jedinstven i nerazdvojan pojam. Kao neka vrsta posebnog iskustva može se istaći praksa u Sovjetskom Savezu, gde su jedno vreme (u toku i neposredno posle revolucije) podvajani pojmovi odbrane otadžbine i odbrane revolucije. Radilo se, u stvari, o specifičnostima prve socijalističke revolucije, kada je pred navalom stranih intervenata i domaće kontrarevolucije bilo primarno sačuvati sovjetsku vlast, što znači odbraniti revoluciju, a tek zatim osloboditi celokupnu teritoriju SSSR-a i zaštititi granice zemlje, njen integritet i suverenitet. To je u osnovi i bio smisao Brest-Litovskog mira, jer je Lenjinu bilo najvažnije da se zaustavi prodor nemačkih armija u unutrašnjost zemlje i na taj način spreči ugrožavanje nove, socijalističke vlasti, pre svega u prestonici, ostavljajući za kasnije problem potpunog oslobođenja zemlje.

Digitized by Google

Suštinski problem, međutim, nije u pojmovnim kategorijama, već u kompleksu teorijskih i praktičnih kontroverzi i raspuća, vezanih za ulogu države u socijalizmu. S obzirom na tematsku usmerenost ovog razmatranja, pomenuti kompleks nećemo pokretati u celoj njegovoj širini i aktuelnosti, već samo u onoj meri u kojoj se on dotiče mesta i uloge vojske u socijalističkim društvima. Iskustva ove vrste nisu ni približno monoznačna, što potvrđuje prethodnu ocenu o tome da nije u pitanju samo teorija, već uslovi i praksa svake posebno uzete socijalističke zemlje. Ključno pitanje u prilazu problemima ove vrste čini, dakle, odnos vodećih društvenih snaga prema državi i njenom mestu i ulozi u socijalizmu. U tom pogledu mogućna su i u praksi egzistiraju dva stava: prvi, dosledan marksistički stav je da država, već odmah od nastanka socijalističkog društva, treba da počne postepeno odumirati, a njeno mesto i ulogu da otpočnu preuzimati slobodne društvene asocijacije, uz istovremenu socijalizaciju svih onih funkcija koje su dotadašnjim istorijskim razvitkom od čoveka i radničke klase bile otuđene. To je izvorno-teorijski marksistički stav koji su klasici eksplicitno iskazali. Drugi, dijametralno suprotan stav apsolutizuje ulogu države kao glavne snage razvoja socijalizma i, analogno tome, podstiče i ubrzava procese etatizacije, a to, po pravilu, znači i centralizaciju svih društvenih poslova. Zavisno od stanovištâ u teoriji i praksi vodećih snaga u socijalističkom društvu u vezi sa ovim ključnim pitanjem, rešava se i sistem vojne organizacije, kao i celokupan tretman problema odbrane. Načelno govoreći, prvom stavu odgovara sistem »naoružanog naroda«, a drugom vojna organizacija po tipu stajaće vojske na bazi opšte vojne obaveze građana. Podsećamo da je Pariska komuna prvi put u istoriji, doduše kao neuspela socijalistička revolucija, donela dekrete o ukidanju stajaće vojske, odbacivanju regrutacije i klasične vojne obaveze, proglašavajući opšte naoružavanje svih za borbu sposobnih građana kroz milicijski tip organizacije. Nacionalna garda je bila jedini oblik organizovane oružane sile. Marks je odlučno i oduševljeno pozdravio iskustva Komune i podigao ih na nivo opštevažećih postulata marksističke teorije o vojnom organizovanju socijalističkog društva. Poznato je da je tom činu istorijski prethodila opšta vojna obaveza građana, koju je inaugurisala francuska buržoaska revolucija, i da je na tim osnovama buržoazija organizovala takvu oružanu silu, a Napoleon primenio takvu ratnu veštinu koja je u istoriji ostala zabeležena koliko i sama revolucija.

Prema tome, sadašnja istorijska praksa i društvena teorija poznaju, ako ne računamo feudalnu najamničku vojsku, tri osnovna tipa globalne vojne organizacije: prvi, zasnovan na opštoj vojnoj obavezi građana i klasičnoj (stajaćoj) vojnoj organizaciji; drugi, na principu naoružanog naroda, i treći, koji predstavlja kombinaciju dva prethodna, ali ne njihov mehanički zbir, već njihovu sintezu, koja izražava nov kvalitet zavisno od mnoštva najrazličitijih činilaca.

Digitized by Google

U velikoj oktobarskoj socijalističkoj revoluciji prva vojna organizacija, zasnovana na naoružavanju proletarijata, pojavila se u vidu radničke »Crvene garde« kao milicijski tip vojne organizacije, ali se kasnije — zbog strane vojne intervencije i drugih relevantnih uzroka — stvara i regularna Crvena armija po tipu stajaće vojske, zasnovane na zakonskoj (u početku restriktivnoj) vojnoj obavezi građana. Ova dva tipa vojne organizacije nisu se međusobno isključivala, sve dok kasniji unutarnji razvitak nije uzeo oštar kurs ka jačanju države, a u okviru toga bilo je logično opredeljenje jedino za regularnu, stajaću vojsku klasičnog eksteritorijalnog tipa organizacije, regrutacije i mobilizacije. Sovjetska vojna istorija poznaje, doduše, i drugu vrstu oružanih snaga organizovanih od strane Ministarstva unutrašnjih poslova, sa posebnom mirnodopskom i ratnom namenom, ali to ne predstavlja u društvenom smislu poseban tip vojne organizacije, već samo kvantitativno uvećanje klasično-državnog. Slične pojave su zabeležene i u nekim drugim zemljama, u kojima je uloga ove vrste oružanih snaga bila vezana isključivo za gušenje i razbijanje ostataka oružane kontrarevolucije, posle čega su te snage, po pravilu, bile rasformirane. Istorija kineske, vijetnamske i još nekih revolucija, kao i postrevolucionarna praksa mnogih zemalja, poznaje takođe više vrsta vojne organizacije, među kojima se, pored regularnih oružanih snaga, nalaze i sastavi teritorijalne odbrane (teritorijalnih jedinica) i narodne milicije, koji nisu svuda identičnog naziva, što uostalom i nije od bitnog značaja. Bitna je činjenica što su, kao rezultat stečenih iskustava iz oružanog dela revolucije, zadržane vojne oružane formacije lokalnog, teritorijalnog, partizanskog i milicijskog tipa — pored jedinica operativne armije, namenjene frontalnim dejstvima u bilo kojem delu zemlje. Iako ne tvrdimo da je ovakva orijentacija rezultat samoupravne organizacije društva, činjenica je da ona proizlazi iz iskustva prethodnog revolucionarnog razvoja, i da je njeno osnovno obeležje širok i neposredan oslonac na mase, bez prevelikog ili isključivog posredništva države.

Jugoslovenska koncepcija opštenarodne odbrane, po duhu i sadržaju, usklađena je sa karakterom i organizacijom samoupravnog društveno-političkog sistema u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji, i kao takva predstavlja formu i proces podruštvljavanja svih poslova vezanih za organizaciju odbrane, uključujući i podruštvljavanje oružanih snaga u različitim oblicima. Koncepcija opštenarodne odbrane i unutar nje način organizacije oružanih snaga zasnivaju se i na iskustvima stečenim u toku oslobodilačkog rata i revolucije, i u tom kontekstu predstavljaju deo širih iskustava o načinu neposredne uloge masa, njihove inicijative i oblikâ organizacije socijalističkog društvenog preobražaja. S tim u vezi, smatramo da treba posebno naglasiti da je širokom partizanskom ratu, kao obliku dobrovoljnog i masovnog učešća naroda u oružanoj borbi za nacionalno i socijalno oslobođenje, imanentno svojstvo da razvija procese i oblike neposrednih odnosa i demokratskog komuniciranja, što ostavlja duboke tragove u društvu,

Digitized by Google

koji odlučno utiču i na postoružani period u smislu veće ili manje mere neposredne demokratije i samoupravljanja. U našem slučaju, organizaciju teritorijalne odbrane kao najmasovnijeg dela oružanih snaga vrše osnovne i druge društveno-političke zajednice i radne organizacije, što znači radni ljudi i građani neposredno, kao svoje ustavno pravo i obavezu. Naziv teritorijalna odbrana, ili teritorijalne jedinice, ne izražava u celosti suštinu te komponente naših oružanih snaga. Tim terminom označavaju se vojne snage i u drugim — kapitalističkim i socijalističkim zemljama, ali su one svuda zasnovane na drugom principu i predstavljaju prosto uvećanje i namensko podržavanje redovnih oružanih snaga, što je posledica teritorijalnog širenja oružane borbe u savremenim ratovima. Pojam teritorijalna odbrana u nas mnogo je širi po sadržaju i ne obuhvata samo prostornu dimenziju vojne organizacije i oružane borbe već ima i sasvim drugu i dublju društvenu suštinu. To, međutim, ne znači da se ta komponenta po svojoj političkoj suštini i nameni bitno razlikuje od operativne (regularne) armije, koja je zajednička oružana snaga svih naroda i narodnosti i svih radnih ljudi, i koju organizuje i njom rukovodi federacija preko samoupravnih i državnih institucija i organa. U društvenom smislu niti je operativna armija isključivo državna niti teritorijalna odbrana isključivo samoupravna odbrambena struktura. Reč je o istorijskim i društvenim procesima u kojima nema i čistih oblika i čvrstih granica između jedne i druge komponente, već jedino usmerenost i preovlađujuće karakteristike. Prema tome, sistem organizacije oružanih snaga u nas u celini utkan je, na svim nivoima, u samoupravnu društveno-političku strukturu i sa njom čini jedinstvenu celinu. Svako drugo rešenje koje ne bi uključivalo organizaciju odbrane i unutar nje organizaciju oružanih snaga značilo bi, s jedne strane, krnjenje i narušavanje samoupravnih prava radnih ljudi i društveno-političkih zajednica, a, s druge strane, društvenu neutemeljenost odbrane i oružanih snaga, čime bi bili dovedeni u pitanje njihova vojna efikasnost i ukupna snaga. Najnovija iskustva su ukazala na potrebu da se čine dalji koraci u pravcu stvaranja opšte odbrambeno-zaštitne organizacije društva, čija je suština u tome da se u svim društvenim ćelijama i na svim nivoima što neposrednije i kroz zajedničke i jedinstvene organizacione forme povežu poslovi odbrane i zaštite u jedinstven kompleks društveno-odbrambenog samoorganizovanja. Usklađivanje višestrukih aktivnosti mnogobrojnih subjekata odbrane na svim nivoima vrši se kroz jedinstvene namenski stvorene organe, na čijem čelu su predstavnici odgovarajućih rukovodstava SKJ. Takva organizaciona struktura je u funkciji vodeće uloge SKJ u našem društvu, što mu omogućava da u ovoj oblasti društvenog života i razvoja odigra svoju predvodničku ulogu i da obezbedi odbranu tekovina revolucije u svim, pa i najtežim uslovima.

Reč je, dakle, o takvom konceptu koji u organizaciji odbrane kao osnovu uzima radničku klasu i narod u celini i njihovo po-

Digitized by Google

sredno i neposredno vojno organizovanje kao glavnih subjekata oružane i neoružane borbe i otpora.

Na osnovu svega što je do sada izloženo moglo bi se zaključiti da je jedno od najznačajnijih iskustava dosadašnjeg socijalističkog razvoja u pogledu uloge oružanih snaga posle završenog oružanog dela revolucije u sledećem:

(1) Svuda je došlo do organizacije oružanih snaga na principu opšte vojne obaveze građana kroz oblike regularnih stajaćih armija, čime nije negiran princip i drukčijeg vojnog organizovanja na bazi opštenarodne odbrane, odnosno naoružanog naroda u različitim formama milicijskog, teritorijalnog, partizanskog i sličnog tipa vojne organizacije, ali obavezno u kombinaciji sa prvim. Ova ili ona organizacija ili njihova kombinacija direktno je određena unutarnjom društvenom organizacijom, položajem zemlje u svetu i stečenim iskustvima u oružanom periodu revolucije. Suštinsko iskustvo, prema tome, nije u primeni jednog od dva globalna tipa vojne organizacije, već u njihovoj kombinaciji, koja zavisi od mnogostrukih činilaca objektivne, a još više subjektivne prirode. Vrednost ovog iskustva je u potpunom skladu sa širim društvenim razvojem u novijoj istoriji kojim je determinisana uloga države u socijalizmu i uloga vojne sile unutar nje i u međunarodnim odnosima. Moglo bi se čak tvrditi da je istorijska zakonitost ove vrste u najtešnjoj vezi sa onim »hirom« istorije o kojem smo govorili u vezi sa neostvarenim Marksovim predviđanjem o revolucionarnim promenama sveta, i da se manja ili veća odstupanja do kojih je došlo u pogledu mesta i vremena izvođenja revolucije poklapaju sa odstupanjem od normalnog razvitka države i organizacije vojne sile u socijalizmu. Međutim, istorijske i prirodne zakonitosti nisu identične, pa stoga kombinacija države i samoupravljanja, klasične vojne organizacije i neposrednih oblika naoružanog naroda (milicijski ili teritorijalni tip organizacije) označavaju u novim uslovima tendenciju ka Marksu.

(2) Bez obzira na način organizovanja i na sve druge razlike objektivno uslovljene od zemlje do zemlje, činjenica je da oružane snage svuda imaju glavnu ulogu da odbrane i zaštite zemlju i revoluciju, i da se za takve zadatke stručno, politički i materijalno pripremaju. Istovremeno, u svim zemljama u kojima se odvijaju socijalistički preobražaji vojska svojim objektivnim postojanjem i svesno usmeravanom aktivnošću deluje i kao stabilizirajuća, integrativna društvena snaga, koja povećava unutarnju koheziju i stepen homogenizacije društva, naročito kada se radi o nacionalnim, verskim i jezičkim razlikama i razlikama u stepenu materijalnog razvoja. U našem slučaju su oružane snage i u toku rata i u mirnodopskoj izgradnji, pored svega drugog, odigrale zapaženu ulogu u razvijanju bratstva i jedinstva, uzajamnog poverenja, osećanja solidarnosti i zajedništva, suverenosti i ravnopravnosti naših naroda i narodnosti, što je predstavljalo i danas predstavlja jedan od bitnih preduslova za sva druga ostvarenja i ukupni razvoj.

Digitized by Google

(3) Sem nekoliko sporadičnih izuzetaka, istorija nije zabeležila neustavno i nasilno uplitanje vojske i vojnih vrhova u funkcionisanje društvenog i upravnog sistema bilo koje socijalističke zemlje. Garancija za takvo držanje oružanih snaga nalazi se, prema najširem uverenju, u postojanju jedinstvene organizacije komunističke partije kao vodeće idejne i usmeravajuće društvene snage ili u njenom neposrednom rukovodećem položaju. Pored svog osnovnog zadatka sadržanog u pripremanju za odbranu, oružane snage u svim socijalističkim zemljama najaktivnije učestvuju i u unutarnjem političkom životu, pružajući izdašnu pomoć u svim krupnijim društvenim akcijama. Njihovo učešće u privrednom razvoju svake zemlje posebno je zapaženo naročito u izgradnji onih objekata čija je funkcija značajna i za period mira i za odbranu. Svuda se teži da se sačuva što tešnji odnos narod—armija i da se razvija što dublji narodni i socijalistički karakter oružanih snaga ili kao najmanje da se to propagira. U našem slučaju, ovi procesi prevazilaze uobičajeni odnos vojska—narod, budući da se radi o otvorenim procesima organizacije naoružanog naroda, koji u isto vreme sam organizuje i sam predstavlja oružane snage.

3. *Uloga sile u odnosima socijalističkih zemalja*

Polazeći od činjenice da međusobni odnosi socijalističkih zemalja sve više postaju »prava istorija našeg vremena« i da već čine vitalno važan deo ukupne socijalističke transformacije sveta, u kontekstu ove rasprave opravdano se možemo osvrnuti i na stečena iskustva o ulozi sile uopšte u tim odnosima.

Istorijska retrospektiva pokazuje veoma značajnu praksu koju karakteriše međusobna solidarnost i pružanje vojne pomoći između raznih zemalja, kao i revolucionarnih i oslobodilačkih pokreta, u fazi oružane revolucije ili u vreme pripreme za odbranu. Ova vrsta pomoći bila je od veoma velikog značaja (naročito u nekim slučajevima) za postizanje definitivne pobede, ali nikada nije mogla niti će u buduće moći da zameni presudnu ulogu koja je uvek pripadala unutarnjim revolucionarnim snagama, njihovim naporima, odlučnosti i organizovanosti u borbi.

Ne uzimajući u ovom smislu radnički i socijalistički pokret u celini, panorama međunarodnih pozicija socijalističkih zemalja i oslobodilačkih pokreta u ovom času sadrži tri karakteristične uslovno uzete grupacije:

— jedan deo socijalističkih zemalja nalazi se u sastavu vojnog koalicionog saveza, poznatog pod nazivom Varšavski ugovor, na čelu sa SSSR-om kao jednom od svetskih supersila;

Digitized by Google

— NR Kina, kao najmnogoljudnija zemlja sveta, i Albanija, nalaze se izvan vojnih saveza, sa samostalnom svetskom pozicijom, kao sastavni deo takozvanog trećeg sveta[5];

— ostale socijalističke zemlje i pokreti čine sastavni deo pokreta nesvrstavanja, koji u svojim redovima okuplja najveći broj država, pretežno iz nerazvijenog dela sveta.

Odnosi među socijalističkim zemljama ne sastoje se samo od odnosa u relacijama navedenih grupacija i odgovarajuće međunarodnopolitičke orijentacije već i od odnosa unutar pomenutih grupacija, a u nejednakoj meri i od bilateralnih i multilateralnih odnosa, pored toga što su uslovljeni i spletom najširih odnosa u međunarodnoj zajednici.

Posmatrana iz ugla vojnih odnosa i upotrebe sile među socijalističkim zemljama — pored pomenute pozitivne prakse izražene u međunarodnoj solidarnosti i svestranoj pomoći u sredstvima oružane borbe i drugim potrebama — istorija upozorava i na mnoge negativne pojave, koje potvrđuju neka pesimistička predviđanja klasikâ marksizma. Međutim, treba odmah reći da su i pozitivna i negativna iskustva ove vrste samo sastavni deo širih odnosa i ukupnosti političkog i društvenog razvoja socijalističkih zemalja, što znači da se oni ne mogu ni objasniti samo uticajem vojnog faktora, odnosno ulogom sile koju ona ima u tim odnosima, bez obzira na to što nesrazmera u vojnoj moći može da se pojavi kao podsticaj ili kao kočnica određenim postupcima i nasilnim pothvatima. Identifikovanjem cele skale različitih oblika primene vojne sile u mogućnosti smo da uočimo narastanje zabrinjavajućih fenomena, koji već nanose ozbiljne negativne posledice razvoju socijalizma i koji traže svoja teorijska razjašnjenja. U poslednje dve-tri decenije manifestovalo se nekoliko takvih fenomena:

— pretnja silom i vršenje vojnih pritisaka prema drugim socijalističkim zemljama;

— vojna intervencija unutar pojedinih socijalističkih zemalja;

— granični oružani sukobi i koncentrisanje vojnih snaga s obe strane granične linije socijalističkih zemalja;

— izvođenje vojnih operacija kao kaznenih ekspedicija;

— vođenje otvorenog rata uz primenu vojne okupacije na teritoriji druge socijalističke zemlje.

---

[5] Kineska politička doktrina deli savremeni svet na tri krupne celine: prva obuhvata SAD i SSSR, druga zemlje Zapadne Evrope, Kanadu i Japan, a treća sve ostale zemlje svih kontinenata koje predstavljaju nerazvijeni deo sveta, među kojima je i Kina. Poslednja kategorija nerazvijene zemlje nije identična sa pojmom nesvrstane zemlje. Očigledno da se, kad je posredi ova kategorija, radi o kriterijumu ekonomske i političke moći i o stepenu razvijenosti i efikasnosti vojne sile, dok je ideološki kriterij sasvim zanemaren.

Digitized by Google

Na prvi pogled stiče se utisak kao da »prepisujemo« praksu ranijih društvenih sistema, koja je, verovatno, jednim delom i uzrok, mada ne i glavni, pomenutim pojavama u tom smislu da se po inerciji, kao recidiv starih odnosa i stare svesti, probila i u odnose među socijalističkim zemljama. Spisak uzročnih činilaca je mnogo širi, ali niukom slučaju nije izvan domašaja i moći subjektivnih socijalističkih snaga da se sa uspehom suprotstave ovakvoj — socijalizmu nesvojstvenoj — praksi. Nemamo nameru da dublje i šire ulazimo u analizu svih tih uzročnih činilaca niti da pojedinačno razlažemo sve slučajeve do kojih je do sada u ovom smislu dolazilo, jer bi to zahtevalo znatno više prostora i vremena i drukčiji tematski kontekst. Međutim, objašnjenja kojima su protagonisti takvih akcija pokušavali da opravdavaju svoje motive i pothvate, sama za sebe, dovoljno govore o stanju društvene svesti i o krizama i devijacijama socijalističke misli, koje sa svoje strane ponovo upućuju na primarnu odgovornost subjektivnih faktora, bez obzira na to što se radi i o objektivnim suprotnostima unutar socijalizma. Argumenti o navodnom »spasavanju socijalizma« u drugoj suverenoj socijalističkoj zemlji upotrebom strane vojne sile — pre nego što se angažuju unutarnje snage radničke klase i ukupno organizovanog socijalističkog društva — teško da ikoga mogu ubediti u svoju društvenu opravdanost i tačnost, čak i da se uzmu kao objektivno neizbežni. Slično se može reći i za parolu o proleterskom internacionalizmu i za tezu o navodnim potrebama ograničavanja klasičnog suvereniteta socijalističkih država, koje najčešće znače zamagljivanje pravih uzroka nesocijalističkih pojava u odnosima među socijalističkim zemljama i pravih namera aktera u konkretnim akcijama, a katkada se njima pokušava prikriti i pravi karakter vojnih koalicija i mesto velikih sila u njima.

Iskustvo je pokazalo da su se do sada, kao razlozi za vojne pritiske, pretnje i intervencije u odnosima među socijalističkim zemljama navodile i takozvane ideološke razlike među pojedinim zemljama u gledanjima na pojedine probleme radničkog pokreta i socijalističke izgradnje, što apsolutno može biti samo privid, a nikada stvarni uzrok. Ideološki razlozi, sami po sebi, nikada nisu bili uzrok oružanih sudara, a vojna sila nikada nije bila sredstvo za razrešenje ideoloških razlika u relacijama globalnih društava kao subjekata međunarodnih odnosa. Izvoz i nametanje određenog modela socijalizma nikada se suštinski ne čini radi socijalizma i njegovog jačanja, niti radi pomoći zemlji prema kojoj se tako postupa, već najčešće sa namerom da se toj zemlji nametne zavisan i neravnopravan položaj u odnosima među zemljama i narodima. Upotreba vojne sile u takvim slučajevima i sa tim i sličnim ciljevima može biti samo reakcionaran i antisocijalistički akt. Socijalizma može biti jedino među slobodnim i ravnopravnim ljudima i narodima. Princip o neupotrebi sile važi, prema tome, ne samo za odnose među zemljama uopšte, već i za odnose među socijalističkim zemljama, i to prevashodno za njih. Ovde posebno

Digitized by Google

apostrofiramo odnose među socijalističkim zemljama zbog toga što ideja socijalizma sadrži ideale slobode, jednakosti i ravnopravnosti čoveka i narodâ u najširem, u Marksovom smislu te reči. Time samo posredno ukazujemo i na suštinu socijalizma kao negacije starog sveta i njegove istorije — pune licemerja, ratova i porobljavanja. Dinamični međunarodni odnosi, uključujući neprekidne i duboke društvene transformacije sveta, iziskuju intenzivnu marksističku analizu, kako starih fenomena u novim uslovima tako i novih činilaca koje istorijska praksa ne poznaje kao iskustvene kategorije. Među probleme od prvorazredne važnosti dolaze i takvi kao što su, na primer: uloga velike socijalističke zemlje u poziciji svetske supersile, naročito ako se i kada se bude radilo o dvema zemljama takvog ranga i međunarodnog položaja, što će — pored odnosa sa svima drugima u međunarodnoj zajednici — obuhvatiti i aktuelne probleme odnosa među njima. Već sada je postalo nemoguće vojnu koaliciju socijalističkih zemalja predstavljati kao jedino doslednu snagu u borbi protiv imperijalizma i za zaštitu socijalizma u svetu, kao što se nekad pokušavalo dokazivati da izvan okvira određenog broja zemalja u svetu i ne postoje socijalističke snage. Uz put, sovjetska vojna publicistika još uvek vojnu nauku sveta deli na sovjetsku i buržoasku, kao da se istorija zaustavila na oktobarskoj noći 1917. godine. U suštini, radi se o nepostojanju izgrađenih adekvatnih odnosa među zemljama novog — socijalističkog sveta koji postaje i postajaće sve više pluralistički i policentričan. Reč je, očigledno, o novim i kompleksnim međunarodnim problemima, koje je razvitak socijalizma i svetskih odnosa postavio na dnevni red, a koji imaju i svoje vojne dimenzije od najšireg, pa i sudbonosnog značaja.

Svetsko vojno rivalstvo — danas dve, a sutra možda i tri supersile, od kojih dve socijalističke — mora dobiti svoje suštinsko marksističko tumačenje. Bez toga se, poput korova, šire teorije koje su sastavni deo sadašnjih vojnih doktrina, među kojima su i takve koje tvrde kako će eventualni svetski nuklearni rat biti sudar kapitalizma i socijalizma, da na strani »socijalističke vojne koalicije« moraju učestvovati sve socijalističke zemlje — nezavisno od toga kakav bi uzrok i karakter imao taj rat — a koje to ne prihvate, neće se, navodno, smatrati socijalističkim. U istom stavu su i koreni teze o »prirodnom« savezništvu nesvrstanih zemalja sa socijalističkim lagerom.

Po svemu sudeći, u socijalističkom svetu je ipak prevaziđena struja koja je otvoreno zagovarala svetski nuklearni rat kao »najbrži« put pobede socijalizma u svetskim razmerama, što je impliciralo i stanovište da socijalističke zemlje treba da budu inicijatori takve apokaliptičke avanture. Ostalo se, međutim, pri orijentaciji da socijalističke zemlje moraju posedovati oružane snage koje će — ukoliko protivnik izazove rat — moći istog časa da pređu u ofanzivu u svim ambijentima i na svim ratištima, i da u što kraćem roku izvojuju pobedu. Samo po sebi, naročito za vojnike, ovo

Digitized by Google

stanovište izgledalo bi i normalno i logično kada ne bi podrazumevalo i neprekidnu trku u naoružavanju, posebno u jačini mirnodopskih ešelona. Tvrdnja kako više nije zakonito da agresor u početnom periodu rata bude jači od branioca implicira, između ostalog, i spiralnu trku u naoružavanju kojoj, po logici stvari, ne može biti kraja. Potrebno je biti načisto s tim da novi odnos snaga u svetskim razmerama ne dozvoljava više da se ratom i vojnim intervencijama, kao što se nekad pokušavalo, uništava socijalizam u svetu, bilo da se radi o svetskom ili lokalnim i ograničenim ratovima, bilo da se upotrebljavaju konvencionalna ili nuklearna borbena sredstva. Svetski društveni razvitak je dostigao tačku na kojoj kao primarnije postavlja pitanje upotrebe oružanih snaga od strane socijalističkih zemalja, što podrazumeva dosledno obezbeđenje njihovog isključivo odbrambenog karaktera, kao i izgradnju takvih odnosa među socijalističkim zemljama koji će isključivati bilo kakvu upotrebu vojne sile. To su vrhunski imperativi političke i vojne misli svih progresivnih i socijalističkih snaga u svetu.

S obzirom na materijalne mogućnosti socijalističkih zemalja, izdaci za odbranu više opterećuju njihov razvitak, a u prvom redu životni standard radnih masa, nego što je to slučaj sa razvijenim i bogatim kapitalističkim zemljama. U tome bi se, pored osnovnog razloga o miroljubivom razvoju sveta, nalazio i poseban interes socijalističkih zemalja da se bore za stvarno i neodložno razoružanje i obustavu trke u naoružavanju. Zemlje starog društvenog sistema potrebno je dostizati i prestizati ne samo u vojnoj moći, već istovremeno i paralelno i u svim drugim oblastima društvenog razvoja i ljudskog življenja. Ali, i bez toga i neovisno od toga, sve zemlje i narodi sveta i svi ljudi, bez obzira na klasnu i drugu pripadnost, moraju duboko verovati da oružane snage bilo koje socijalističke zemlje ne mogu nikada i ni prema kome biti agresori. Utoliko pre se upotreba oružanog nasilja među socijalističkim zemljama mora smatrati kao neprirodan i nerazuman čin.

Politička i vojna orijentacija na planetarnu strategiju još uvek za sobom povlači i probleme vojnih baza u raznim delovima sveta i na tuđim teritorijama, bez obzira na to što se u formalno-pravnom pogledu to objašnjava normalnim bilateralnim aranžmanima država kao subjekata međunarodnog prava. Međutim, suštinski uzeto, uvek se pri tome radi o neravnopravnosti. Borbu protiv baza bivših kolonijalnih ili imperijalističkih sila treba da vode zemlje i narodi na čijim se teritorijama one nalaze, a ne da ona bude prepuštena rivalitetu supersila, a još manje opravdanje ima praksa da druga supersila nasleđuje baze koje je ranije posedovao njen suparnik, ili da u raznim delovima sveta osvaja i osniva druge. U istu kategoriju međunarodnih i vojnostrategijskih problema spada i pitanje stacioniranja trupa na teritorijama drugih država, mada ovo ima i neke dimenzije međunarodnih obaveza nasleđenih iz drugog svetskog rata.

Digitized by Google

U celini uzev, problemi o kojima je bilo reči ne pripadaju samo domenu etičkog kodeksa međusobnih odnosa socijalističkih zemalja, mada i taj aspekt nije nevažan, već novim fenomenima krupnog značenja za socijalistički preobražaj sveta, čijem bi izučavanju marksistička misao morala još delotvornije doprinositi svoj naučni udeo.

Digitized by Google

Nebojša Savić

Društveni dogovori o akumulaciji i investicijama

Sa razvojem samoupravljanja u našoj zemlji jedna je od dominantnih tendencija — pružanje sve većih mogućnosti nižim nivoima odlučivanja da samostalno ističu svoje interese i ciljeve. Kako se ova karakteristika samoupravljanja (koja se često pogrešno identifikuje sa decentralizacijom) izgrađivala, tako su u prvi plan sve više izbijali problemi različitih interesa, njihovog usaglašavanja, prevazilaženja raznih suštinskih konflikata itd.

U želji da se samoupravljanje ostvari kao efikasan sistem samoorganizacije, moralo se tražiti rešenje koje će zadovoljiti sve nivoe u društvu: od OOUR i mesne zajednice, preko RO i SOUR, pa opštine, grada i regiona, sve do velikih združenih sistema privrede, odnosno do republika i pokrajina i cele Jugoslavije. Budući da je sve to smešteno na relativno maloj teritoriji, uz relativno oskudne resurse, višenacionalnu strukturu i značajne regionalne razlike, trebalo je naći mehanizam usaglašavanja objektivno postojećih različitih interesa.

Ne treba očekivati da postupak usklađivanja teče glatko i bez sukobljavanja različitih interesa. Naprotiv, to je nesumnjivo

Digitized by Google

jedan od najsloženijih procesa u samoupravnom društvu. Međutim, najvažnije je shvatiti da postupak usklađivanja omogućava svakome da samostalno iskaže svoje ciljeve, interese, prioritete, a ukoliko su oni u skladu sa ciljevima i interesima celine (društva), utoliko će i njihova realizacija i usklađivanje biti lakši.

Naše samoupravno društvo je kao ustavnu kategoriju počelo da razvija sistem društvenog dogovaranja koji je osnovni instrument za uspostavljanje društvene i individualne usklađenosti interesa samoupravljača. Društveni dogovori su osnova za usklađivanje pluralizma interesa samoupravljača, za njihovo svođenje u društveno prihvatljive okvire. Naime, uloga društvenih dogovora nije da postižu društveni konsenzus jer tamo gde je on dostignut dogovori nisu ni potrebni, već tamo gde su interesi različiti takvim se dogovorima nastoji ta različitost interesa samoupravljača svesti u tolerantne okvire u kojima ove razlike predstavljaju pretpostavku brzog i skladnijeg razvoja proizvodnih snaga.

Društveni dogovori imaju dva cilja: — upravljanje osnovnim faktorima razvoja radi njihovog optimalnog formiranja i ostvarivanja jer su ovi nedovoljni; i uspostavljanje društvene saglasnosti u pogledu njihovog raspoređivanja među različitim subjektima odlučivanja. Razmatrajući sa tog stanovišta probleme akumulacije i investicija, kao dva ključna faktora razvoja, i sagledavajući šta su društveni dogovori u tom domenu uspeli, odnosno šta nisu uspeli da postignu, dolazi se do nekih od osnovnih putokaza za dalje dograđivanje društvenih dogovora.

Neke karakteristike dogovora o formiranju akumulacije

1. Društveni dogovori o formiranju društvene akumulacije vezani su praktično za određene teritorije i obuhvataju raspodelu stečenog dohotka, ma o kojoj oblasti privrede bila reč. Osnovna karakteristika društvenih dogovora o raspodeli ogleda se u njihovoj posebnosti u sklopu različitih društveno-političkih zajednica jednog jedinstvenog ekonomskog sistema, uz okolnost da u vreme njihove verifikacije nisu postojali ni zajednička platforma ni bilo kakav skup zajedničkih parametara koje bi dogovori morali obuhvatiti. To je imalo za posledicu nizak stepen koordinacije i usaglašenosti pri formiranju društvene akumulacije.

Društveni dogovori su veoma različiti i u pogledu definisanja osnove od koje treba poći kada je reč o raspodeli dohotka. Zajednička je osobina svih dogovora, naime — mnogobrojni kriterijumi raspodele na akumulaciju i potrošnju, bez neophodnog definisanja relativne važnosti svakog kriterijuma. To se može zaključiti već iz letimičnog uvida u društvene dogovore.

2. Dogovori zaključeni u SR Srbiji, SR Hrvatskoj i SR Crnoj Gori eksplicitno polaze od dohotka po radniku, dok se za dogovor u SR Makedoniji može reći da je u tome manje eksplicitan, a

Digitized by Google

dogovori u SR Sloveniji i SR Bosni i Hercegovini ovoj kategoriji ne poklanjaju veliku pažnju, mada je u potpunosti i ne zapostavljaju. Jedino je u dogovoru u SR Hrvatskoj razrađen princip progresije u izdvajanju za akumulaciju u zavisnosti od dohotka. U dogovoru u SR Makedoniji takođe je uvedena progresija, ali ona nije detaljnije razrađena. U dogovoru u SR Hrvatskoj predviđaju se planirani dohodak po radniku i planirane proporcije raspodele, mada nije jasno da li se one vezuju za individualnu produktivnost, ali je izvesno da je veća obaveza onih čiji je ostvareni dohodak po radniku veći od planiranog. U dogovorima SR Srbije takođe se primenjuje kriterijum po kome veći dohodak po radniku obavezuje i na veći procent izdvajanja za akumulaciju, ali je ova kvantitativna veza uslovljena velikim brojem faktora. U dogovoru u SR Bosni i Hercegovini sprovodi se princip vezivanja visine izdvajanja za obim i kvalitet rada i za relativnu produktivnost rada (u odnosu na prosek Republike).

Zatim se raspodela dohotka vezuje za razvojne programe, a na kraju se ističe da se lični dohoci mogu povećavati u skladu sa porastom ostvarenog dohotka. Dogovor u SR Crnoj Gori je prilično neodređen, budući da se njime samo indirektno nalaže da razlike u visini dohotka treba da proističu iz razlika u radu. U dogovoru SR Slovenije, koji se od svih ostalih razlikuje, kaže se da lični dohoci mogu rasti brže od troškova života u onim OUR koje povećavaju produktivnost rada i menjaju proporcije u korist akumulacije. I pored toga što je jedino u ovom dogovoru precizno limitiran tempo rasta lične i zajedničke potrošnje, ipak je i u njemu, kao i u ostalim dogovorima, akumulacija rezidual, budući da se ona formira tek po zadovoljavanju kalkulisanih i stimulativnih ličnih dohodaka, kao i zajedničke potrošnje.

3. U većini dogovora je utvrđeno da republičke skupštine ili neki drugi dogovorom predviđeni organi definišu proporciju u raspodeli dohotka. Primetno je, međutim, izostajanje usklađivanja tih proporcija i usaglašavanja kriterijuma na osnovi kojih se predviđene proporcije utvrđuju.

4. Praktično, svi dogovori omogućuju donošenje odluka koje potenciraju visoku sklonost ka potrošnji, a da se ne krše usvojena načela. Pogotovu je ostalo nedefinisano najbitnije područje — konkretizovanje proporcija u raspodeli dohotka na akumulaciju i potrošnju. Naime, dogovorima je prihvaćeno načelo da OUR sa dohotkom po radniku iznad grupacijskog proseka izdvajaju veći procent za akumulaciju, i obrnuto, ali je ostalo otvoreno pitanje da li je to i ispravno. Jer OUR će se oglušiti o navedeno pravilo republičkih dogovora ako imaju ostvareni dohodak po radniku iznad proseka grupacije, a njihov procent izdvajanja za akumulaciju je manji od proseka grupacije. Očigledno je da to nije dovoljno budući da OUR sa natprosečnim dohotkom po radniku mogu izdvajati sredstva za akumulaciju u širokom prostoru koji nije preciziran, a da se pri tom ne ogluše o pravilo da ne izdvajaju

Digitized by Google

iznad proseka; to znači da bi preciznije trebalo vezati procent odstupanja od prosečnog dohotka po radniku i procent po kome se deo dohotka obavezno usmerava u akumulaciju.

5. Osnovna slabost postojećih društvenih dogovora, koji bi, uz ostale institute u sistemu, trebalo da osiguraju potrebnu masu sredstava za nova ulaganja, dakle, da obezbede formiranje željenog obima društvene akumulacije — jeste njihova teritorijalizacija. Teritorijalni pristup upravljanju ukupnim razvojem time dobija svoj najsnažniji oslonac. Iz njega proističe prenaglašena motivacija za potrošnju, budući da društveno-političke zajednice i ostali društveni činioci brinu o zadovoljavanju potreba potrošnje, i tek kada se podmire zahtevi potrošača (i to, pre svega, na osnovi porasta troškova života, rasta cena itd., a ne na osnovi porasta produktivnosti ili nekog drugog proizvodnog pokazatelja), preostali deo dohotka može biti izvor fondova akumulacije. Sasvim je jasno da je onda akumulacija rezidualna veličina u raspodeli dohotka.

Različite grane, sa svojim specifičnostima, obuhvatane su istim dogovorima (zaključenim na određenoj teritoriji), što je pogodovalo nekim granama da, zahvaljujući tehnološko-ekonomskim karakteristikama proizvodnje, deo društvene akumulacije prelivaju u potrošnju.

6. Sklonosti ka naglašenoj potrošnji podstaknute su i okolnošću da radnici u OUR, izdvajajući deo dohotka za akumulaciju, nisu sigurni da će određene proporcije biti uvažavane u celom društvu i da će, kada napuštaju svoje OOUR-e, biti »obeštećeni« za akumulaciju koju su godinama formirali iz dela svog dohotka. U takvim uslovima sklonost ka akumuliranju nužno se smanjuje jer je deoba većih ličnih dohodaka i formiranje sopstvene štednje iz ličnih dohodaka mnogo atraktivnije rešenje nego akumuliranje u raznim fondovima, pogotovu ako se zna da je stepen učešća u upravljanju i odlučivanju akumulacijom niži nego kod štednje formirane iz ličnih dohodaka.

7. Zajednička karakteristika svih dogovora o raspodeli je u velikoj meri izražena neodređenost, numerička nepreciznost i izvesna dvosmislenost, a kada je reč o situacijama u kojima to nije slučaj, onda su u njima tretirana, po pravilu, periferna pitanja. Istovremeno, iz Ustava i Zakona o udruženom radu preuzet je, čak bez ikakvih izmena, veliki broj opštih postavki, što potvrđuje pretpostavku da se potpisnici dogovora nisu potrudili da opšte odredbe detaljnije razrade. S druge strane, u ključnim pitanjima formiranja akumulacije dogovori su međusobno neusklađeni, a razlike među njima su tolike da ne obezbeđuju optimalno upravljanje privrednim i društvenim razvojem.

8. Dogovori ostavljaju utisak nedovršenosti. Naime, mnogo toga je prepušteno da se reguliše samoupravnim sporazumima, a nije učinjen napor da se razjasni šta spada u domen republič-

Digitized by Google

kih dogovora, šta međuopštinskog, a šta u domen opštinskog dogovora, odnosno sporazuma.

9. Odredbe koje se odnose na sankcije i mere za izvršenje i sprovođenje rešenja utvrđenih dogovorom takođe su dosta površno obrađene, što je posledica nedovoljne konkretnosti i nedorečenosti dogovora.

10. U procesu daljeg usavršavanja sistema društvenog dogovaranja o raspodeli dohotka i formiranju optimalnog obima akumulacije biće neophodno potrebno da se dogovori tako formulišu da stopa akumulacije, odnosno formiranje optimalnog obima i strukture društvene akumulacije, postane instrument društvene politike, uz mnogo više preciznosti i konkretnosti; biće potreban znatno viši stepen unificiranja onih elemenata koji po svojoj prirodi moraju biti jedinstveni, kako zbog teritorijalnog upoređivanja tako i zbog toga što nema ni ekonomskog ni društvenog smisla da se razlikuju po teritorijama, ali i uz insistiranje na njihovom što disciplinovanijem sprovođenju.

11. Postoje grane privrede koje su od velikog značaja za celu privredu, ali one teško mogu same da ponesu teret sopstvenog razvoja neophodnog za optimalni razvoj cele privrede i društva. U takve grane, koje su poznate po velikim eksternim efektima, ubrajamo: saobraćaj, energetiku, informatiku itd. Ove grane ne smeju biti prepuštene stihiji tržišta; za njihov razvoj zainteresovano je celo društvo jer zbog velikih ulaganja ne mogu same formirati željenu akumulaciju. Taj aspekt formiranja akumulacije nije, međutim, izražen u društvenim dogovorima.

12. Za naše samoupravno društvo bilo bi povoljnije vezivanje društvenih dogovora o raspodeli dohotka, odnosno o formiranju društvene akumulacije, za grane, uz uvažavanje svih granskih specifičnosti. Formiranje akumulacije po granama moglo bi da bude praćeno i formiranjem akumulacije po teritorijama, pa u tom sklopu treba tražiti optimalnost formirane mase i strukture akumulacije, uz ostvarivanje skladnog odnosa granske i teritorijalne dimenzije (druga krajnost sa prenaglašenim značajem granske dimenzije takođe ne bi bila povoljna). U sadašnjim okolnostima društveno-političke zajednice postale su, međutim, osnovni nosioci potrošnje, čime su uticale na sužavanje obima akumulacije i proizvodnih investicija jer njima nije bitno da li se zapošljavanje ostvaruje u proizvodnji ili ne, da li raste produktivnost ili ne, već je osnovno to da se osigura rast potrošnje po stanovniku.

Finansiranje prioritetnih objekata

Društveni dogovori o upotrebi akumulacije proistekli su iz utvrđenih ciljeva tekućeg Društvenog plana razvoja Jugoslavije, što znači da su oni vezani za realizaciju utvrđenih prioriteta. Tako se u četrnaest društvenih dogovora, koji su zaključeni posle do-

Digitized by Google

nošenja Društvenog plana razvoja Jugoslavije za period 1976—1980. godine i koji se odnose na najvažnije grane, predviđalo da 65% ukupno upotrebljene akumulacije bude namenjeno za prioritetne objekte, i to za 36% u industriji, 11% u agroindustriji, 14% u magistralnom saobraćaju i 4% u turizmu. Izvore za ostvarivanje tih ciljeva trebalo je da čine sredstva privrede (58%), stanovništva (23%), sredstva neprivrednih delatnosti i društveno-političkih zajednica (10%) i inostranih kredita (9%).

Predviđen je sledeći obim investiranja: bazna hemija 26 milijardi dinara, proizvodnja nemetala 6 milijardi, mašinogradnja i brodogradnja — 18, železnica — 37,7, PTT-saobraćaj — 5,612, magistralni putevi — 26,525, agroindustrijski kompleks (uz kredite IBRD) 64, inostrani turizam (uz kredite IBRD) 21,4, obojena metalurgija — 24,48, crna metalurgija — 20, elektroprivreda — 68, rudnici uglja i urana — 10 milijardi dinara, a za pomorsko brodarstvo i luke, rečno brodarstvo i pristanišnu privredu, kao i vazdušni saobraćaj, nije definisan iznos (sve je dato u cenama iz 1975. godine).

Dosadašnje iskustvo pokazuje da se dogovori ne ostvaruju onako kako je predviđeno. U dobroj meri je to uslovljeno neizvršenjem dogovorene politike upotrebe društvene akumulacije, ali i formiranjem nedovoljnog obima društvene akumulacije. Dogovorima je bilo predviđeno da ukupna upotrebljena akumulacija za prioritete u periodu 1976—1980. iznosi 365 milijardi dinara (cene iz 1975. godine), a to predstavlja 65% ukupno planiranih privrednih investicija. Na osnovi procene koju smo izvršili, uz svođenje tekućih investicija na 1975, proizlazi da je u periodu 1976—1978. ostvareno tek 51% planiranih ulaganja, što svakako nije dovoljno.[1] Iskazano u tekućim cenama, dakle, uključujući inflaciju, u razdoblju 1976—1978. obim ulaganja u prioritete iznosio je 435 milijardi dinara, uz učešće od 70% u ukupnim privrednim investicijama.

U dogovorima se oseća težnja za stalnim proširivanjem programa proizvodnje. Mali broj dogovora ima do kraja specifikovane sve namene i potrebna sredstva, usled čega je vršen pritisak na postojeću, a nedovoljnu masu društvene akumulacije.

---

[1] U jednom od radova preveli smo ove investicije na cene 1975. i došli do sledećih podataka, zaključno sa 1978. godinom: u prioritete je bilo uloženo 58% ukupnih privrednih investicija, čime je ostvareno 51% planiranih investiranja u njih. Procent ostvarenih u odnosu na dogovorene investicije je sledeći: 85% u mašinogradnji i brodogradnji, 72% u proizvodnji i prenosu električne energije, 60% u obojenoj metalurgiji i proizvodnji uglja, 55% u crnoj metalurgiji, 42% za naftu i gas, 41% u baznoj hemiji, 26% za nemetale, 48% u agroindustrijskom kompleksu, 36% u magistralnom saobraćaju i 34% u inostranom turizmu. (Šire o tome vidi u: Mr Nebojša Savić, *Investicije u industriji u 1978. i u tekućem srednjoročnom planu*, »Industrija« br. 3/1979, str. 63—76.)

Digitized by Google

U nedostatku sopstvenih izvora akumulacije u prioritetnim delatnostima i u uslovima nedovoljne povezanosti i organizovanosti manjak akumulacije je pokrivan korišćenjem domaćih i inostranih kredita, prikupljanjem sredstava od stanovništva javnim zajmovima, obaveznim udruživanjem dela dohotka OOUR-a itd. Veoma nizak nivo samofinansiranja prioriteta (24%), koji je ispod nivoa cele privrede (30%), ukazuje na otežan položaj krupnih projekata u prioritetnim delatnostima. Rešenje se moralo tražiti u povećanim kreditima, tako da su na kraju krediti pokrivali 65% predračunske vrednosti prioritetnih objekata, od čega su 40% domaći, a 25% inostrani krediti.

Složenu problematiku nedovoljne mase akumulacije još više otežava okolnost da veći deo prioriteta pripada kapitalno intenzivnim granama, kao i to da su u njima jako izražene inflacione tendencije. To ima za posledicu nagli rast prekoračenja predračunskih vrednosti, tako da od ukupnih prekoračenja 2/3 otpada na prioritete (oko 153 milijarde dinara od 212 milijardi ukupnih prekoračenja). Najveća prekoračenja su u energetici (ukupno 63 milijarde dinara — u elektroprivredi 39, proizvodnji i preradi uglja 6, proizvodnji, preradi i prenosu nafte i gasa 18 milijardi), ali i u sirovinskim delatnostima (ukupno 52 milijarde — u proizvodnji hemijskih proizvoda 26, crnoj metalurgiji 15 i obojenoj metalurgiji 11) i saobraćaju (27 milijardi dinara). Iskustvo je pokazalo da se ovakva prekoračenja i nezatvorene konstrukcije finansiranja zatvaraju, po pravilu, novim bankarskim sredstvima, što još više produbljuje zavisnost od kredita. Prioritetne delatnosti, koje bi trebalo da budu nosioci razvoja i da se u okviru njih realizuju krupni projekti — giganti — zbog velike upućenosti na kredite, znatno veće nego što je slučaj sa neprioritetnim delatnostima, postaju objektivno, po svojoj ekonomskoj moći, patuljci usled prekomernog opterećenja anuitetima.

Društveni dogovori koji treba da usmeravaju tokove društvene akumulacije vezivani su za grane privrede. Donošeni su izolovano i nezavisno jedan od drugog, a uz to i vremenski nesinhronizovano, tako da nije bila obezbeđena neophodno potrebna društvena koordinacija granskih putanja razvoja. U isto vreme, svi subjekti dogovaranja želeli su da u svaki od dogovora budu uključeni, čak i kada njihovi neposredni interesi nisu bili neposredno i dublje vezani za datu granu, što je pogodovalo stvaranju atmosfere da se svako na svojoj teritoriji može svačim baviti, pa je u konačnom efektu stvoren širok front dupliranja kapaciteta.

Dominacija granske dimenzije u društvenim dogovorima ovog tipa potisnula je društveni aspekt, koji teško da se i u jednom od dogovora može sagledati. Grane nisu stavljene u funkciju razvoja celokupnog društva i privrede, već se oseća značajna izolovanost i prenaglašen optimizam u svakom dogovoru i za svaku granu pojedinačno. U tim okolnostima društveni dogovori, u celini posmatrano, uveliko prevazilaze objektivne mogućnosti, a, s dru-

Digitized by Google

ge strane, ne vidi se koliko svaka grana stvarno doprinosi ukupnom društvenom prosperitetu. Tako je povećan već ionako veliki raskorak između nedovoljnog obima formirane akumulacije i golemih pretenzija na planu upotrebe raspoložive akumulacije, tako da je dogovorena upotreba višestruko većeg obima društvene akumulacije od onog koji je društvo realno moglo formirati.

Izvesno je da viši stepen društvenog usaglašavanja predstavlja ključni preduslov optimalnijeg planiranja i efikasnijeg korišćenja društvene akumulacije. Da bi se postigla veća usaglašenost, potrebno je osigurati i vremensku usklađenost, kako se kod narednih društvenih dogovora ne bi ponovilo to da se društveni dogovori donose i dve godine posle usvajanja plana, iako je plan trebalo da proistekne iz već zaključenih društvenih dogovora.

Nedovoljna usaglašenost interesâ republika i pokrajina imala je za posledicu veoma široko definisanje razvojnih prioriteta, tako da je ukupno osam grana svrstano u prioritetne (u pogledu obezbeđivanja za njih inostrane akumulacije), i to: bazna hemija, nemetali, mašinogradnja, železnički saobraćaj, poljoprivreda, crna metalurgija, energetika i obojena metalurgija, a samo šest od ukupno četrnaest grana nije proglašeno za prioritetne.

Nasuprot neusklađenosti i nesinhronizovanosti postoji prividno visoka usaglašenost u onim delovima dogovora koji su jednostavno prenošeni (prepisivani) iz jednog dogovora u drugi. Obično je ovde reč o prenošenju deklarativnih stavova iz Zakona o udruženom radu ili Ustava. U dogovorima se ovde nije ulazilo u detaljnije razmatranje, već su jednostavno prepisivani delovi zakonskih akata. Tako se došlo do pomalo čudne situacije: dogovori su detaljnije razrađeni tamo gde su ujednačeni (misli se na delove koji su prepisani iz ZUR-a i Ustava), umesto da su ujednačeniji i usaglašeniji kada je reč o različitim interesima.

Nedostajanje preciznih i jasnih putokaza za niže nivoe odlučivanja i odsustvo jasne strategije razvoja i prognoza razvoja za duži period stvaraju nove teškoće na planu optimalnog upravljanja društvenom akumulacijom. Otuda ni sistem društvenog dogovaranja nije obezbedio željene efekte u pogledu dugoročne upotrebe društvene akumulacije.

Alokacija formirane društvene akumulacije sigurno predstavlja najvažniji sklop pitanja u ovom domenu, pogotovu ako imamo na umu već istaknutu pretenziju svih aktera dogovaranja da što veću masu društvene akumulacije privuku na svoju teritoriju. U gotovo svim dogovorima — izuzimajući one o pomorskom i rečnom brodarstvu i o vazdušnom saobraćaju — definisana je masa društvene akumulacije koja je određenim granama potrebna u ovom petogodišnjem periodu, ali je zapostavljeno raspoređivanje društvene akumulacije po teritorijama, tako da nije poznat obim potrebne društvene akumulacije po republikama i pokrajinama u okviru grana, što je posledica već istaknute okolnosti da su sve

Digitized by Google

republike i pokrajine insistirale na tome da budu podjednako zastupljene u svakom granskom dogovoru. Ovde se još jedanput potvrđuje ranije istaknuta činjenica da je najmanje uobličen i usaglašen onaj deo dogovora u kome su najjače izraženi različiti interesi. A to je posebno nepovoljno jer bi upravo taj deo trebalo da ih najviše afirmiše kao oblik usklađivanja objektivno uslovljenih različitih interesa u našoj socijalističkoj samoupravnoj zajednici.

Sledeći značajan problem društvenih dogovora vezan je za izvore finansiranja grana jer, ukoliko oni nisu poznati i nedovoljnog su obima, društveni dogovori se pretvaraju u zbir lepih želja. Najveći broj ovih akata ima gotovo identične formulacije i obuhvata sledeće izvore: sopstvena sredstva OUR-a, sredstva formirana udruživanjem na osnovi dogovora i sporazuma zainteresovanih subjekata, sredstva dobijena usmeravanjem dela kreditnog potencijala banaka, inostrani krediti, a ponegde se pojavljuju i sredstva obaveznog udruživanja.

U dogovoru o razvoju mašinogradnje, na primer, insistira se na utvrđivanju trajnih izvora za kreditiranje plasmana opreme kao bitnom preduslovu njenog snažnijeg prosperiteta. U odnosu na ostale, dogovori o putevima i o PTT-saobraćaju znatno su konkretniji, budući da predviđaju mogućnost korišćenja nekih specifičnih izvora koje drugi nisu imali.

U celini posmatrano, finansijske konstrukcije na kojima počivaju društveni dogovori o upotrebi društvene akumulacije zasnivane su na uopštenim, nedovoljno jasno definisanim ili lociranim izvorima, a zatvarane su bez stabilnih i trajnih izvora koji bi svojim kvalitetom garantovali realizaciju dogovorenog.

U svim dogovorima veliki značaj je dat inostranim kreditima, čak se može reći da nema dogovora u kome oni nisu predviđeni — izuzimajući pomorski i rečni saobraćaj — pri čemu je ovaj izvor temeljnije obrađen nego ostali. Prenaglašeno oslanjanje na uvezenu akumulaciju nije nastalo kao posledica strukturne neusklađenosti, niti kao rezultat teškoća transformacije novčane akumulacije u realnu akumulaciju, već predstavlja veoma jasnu i očitu indikaciju nedovoljne akumulativne sposobnosti privrede. U nekim aktima je čak i primarna emisija eksplicitno tretirana kao jedan od značajnih izvora finansiranja razvoja.

Ne želeći da osporavamo značaj uvozne akumulacije u maloj zemlji koja je upućena na spoljnu trgovinu, i koja je već tradicionalno prilagođena visokim stopama ulaganja, moramo istaći da inostrana akumulacija može biti jedino dopunski izvor, i u toj svetlosti je i treba posmatrati, a nikako kao osnovni izvor finansiranja koji treba da otkloni sve domaće nevolje nastale u procesu formiranja društvene akumulacije. Naravno, kada se tome doda i oslanjanje na primarnu emisiju, uz već ranije istaknute dogovore koji svoje finansijske konstrukcije zasnivaju na specifičnim iz-

Digitized by Google

vorima od stanovništva, izbija na površinu problem nedostajanja kvalitetnih sredstava koja bi se upotrebila za razvoj, dakle, problem nedostajanja sredstava koja potiču iz raspodele.

Motivisanost samoupravljača za ulaganja u razvoj

Sistem optimalnog upravljanja društvenom akumulacijom u samoupravnom društvu, na osnovi ciljeva, projekata i društvenih dogovora, neće samim svojim postojanjem osigurati željenu optimalnost. Budući da je i taj sistem, kao i ostali, deo nekog većeg sistema, on ima svoje veliko i značajno okruženje, a baš ono bitno utiče na funkcionisanje sistema akumulacije. Jedna od najsnažnijih komponenti koja deluje na sistem društvene akumulacije jeste motivacija samoupravljača. Naravno, i motivacija je uslovljena društvenim vrednostima i ciljevima, kao i sistemom parametara, dakle, i ona je upravljana.[2]

Ukoliko motivacija ne uspeva da obezbedi željeno upravljanje razvojem, onda se kao dopunske mere mogu uvesti stimulansi, s ciljem da se pojača motivisanost, u našem slučaju za akumulaciju, odnosno razvoj. Međutim, pored stimulansa, uporedo postoje i antistimulansi, i to najčešće kao neželjena prateća pojava koju život svojim tokom nosi, a mnogo ređe kao rezultat naših svesnih akcija. Istovremeno, stimulansi se najčešće javljaju kao rezultat svesne akcije i želje da ih uvodimo, a znatno ređe — spontano.

Zavisno od okolnosti u kojima se javljaju, stimulansi se mogu pretvoriti u antistimulanse, što se nekada može predvideti, ali ne uvek. Na primer, prenaglašena potrošnja u jednom periodu može izazvati, pod dejstvom raznih stimulativnih mera, prenaglašenu akumulaciju, i obrnuto. Od toga ni samoupravno društvo nije imuno, mada je ta opasnost izraženija u centralističkim sistemima.

U oblasti upravljanja društvenom akumulacijom problem antistimulacije, odnosno antirazvojne motivacije, javlja se kada društveno-političke zajednice oslobađaju organizacije udruženog rada koje slabo posluju, a pri tom su same krive za takve loše rezultate, raznih davanja ili im čak neposredno pomažu prelivanjem dohotka, dok one organizacije udruženog rada koje uspešno posluju opterećuju raznim redovnim, ali i dopunskim doprinosima i davanjima, osiromašujući time njihove fondove.

U celini posmatrano, samoupravno društvo, i pored osetljivosti i složenosti problema vezanih za ugradnju stimulansa, mora

---

[2] Šire o problemu motivacije u samoupravnom društvu vidi u članku dr Radmile Stojanović *Poslovni sistem i njegovo društveno okruženje*, »Organizacija i kadrovi«, br. 7—8/1978.

Digitized by Google

mnogo veći naglasak davati stimulansima — poreskim sistemom, izvoznim premijama, beneficiranim kamatnim stopama, carinskim olakšicama itd., nego što to čini centralistički tip socijalizma, i to na račun smanjivanja uloge države u sistemu. Zbog toga se pred samoupravno društvo postavlja veoma važan i složen zadatak da izgradnjom jednog vrlo razvijenog sistema raznovrsnih stimulansa obezbedi jačanje željenih i slabljenje neželjenih motiva u sistemu privređivanja.

Optimalno upravljanje društvenom akumulacijom u samoupravnom društvu pretpostavlja jaku motivisanost za razvoj, ali bez destimulišućeg gušenja motivacije za potrošnju, pretpostavlja stalno i što je moguće uspešnije relativiziranje konfliktnosti između motiva, uz opreznost da se oni ne pretvore u antistimulanse. Takođe je značajan i odnos prema bitnoj funkciji OUR, koji se svodi na odnos bruto-dohotka po zaposlenom i visine akumulacije, to jest da li maksimalizacija prvog znači veću motivisanost za akumulaciju? Odgovor je da znači, ali i ne mora da znači; ukoliko je ciljna funkcija dovoljno jasna samoupravljačima, ona ne samo da nije stagnantna već postaje motiv za akumulaciju.

Naša dosadašnja praksa je ukazala na tri tendencije: (1) kada opada stopa rasta, to se prvenstveno odražava na pad ukupnih investicija, uz znatno manje efekte na pad potrošnje uopšte, a pogotovu opšte i zajedničke potrošnje; (2) ukoliko dođe do opadanja ukupnog obima investicija (naravno, reč je o relativnim veličinama), onda se taj pad odražava pre svega u bazičnim granama i industriji, manje u prerađivačkim granama, a najmanje u prometnim, dok vanprivredne grane taj pad gotovo i ne osećaju; i (3) ukoliko se preduzimaju mere za suzbijanje daljeg opadanja investicija, onda se, po pravilu, ali neželjeno, povećavaju vanprivredne investicije.

Postizanje visoke motivisanosti za akumulaciju i proizvodno investiranje nije nimalo lak zadatak pred kojim se nalazi samoupravno društvo i njegove subjektivne snage. Posebno je otežan činjenicom da imamo nedovoljnu zaposlenost koja vrši velik pritisak na opštu i zajedničku potrošnju u smislu jačanja solidarnosti (otuda zapostavljena stimulativnost), ali i činjenicom da se najjevtinija radna mesta nalaze u vanprivredi (čime se samo prividno rešava problem nezaposlenosti).

U kontekstu navedenih problema posebno je značajno kako da samoupravno društvo obezbedi veću akumulaciju, i to pre svega iz domaće akumulacije, kako da investicije u većoj meri pokrije domaćim izvorima iz raspodele dohotka.

U uslovima velikog prelivanja dohotka van privrede i prekomernog kreditnog zaduživanja stvara se raspoloženje da je prioritetno da se povećavaju lični dohoci i zajednička potrošnja zaposlenih, dok su izdvajanja za akumulaciju rezidualna veličina. Uz to, sistemom raspodele je već u pređašnjim fazama obezbeđe-

Digitized by Google

no alimentiranje svih ostalih vidova potrošnje i raznih obaveza i doprinosa, tako da se praktično akumulacija javlja kao ostatak dohotka. U takvim okolnostima ispravno postavljena ciljna funkcija OOUR — maksimalizacija dohotka po zaposlenom — doživljava negativnu transformaciju jer je zapostavljen deo dohotka namenjen akumulaciji, a sve se više potencira potrošnja. Velika izdvajanja iz dohotka »otuđila« su akumulaciju od privrede i u formi vanprivredne akumulacije nagomilana su u bankama. Pored toga, visoka stopa inflacije čini opravdanim sve veće zaduživanje privrede, to jest obezbeđivanje proširene reprodukcije bankarskim kreditima, dok se tekući dohodak usmerava u potrošnju.

Prevelika upućenost na kredit kao dominantni izvor investicionih sredstava, čak i u uslovima negativne realne kamatne stope, nema ekonomskog opravdanja. Doduše, pored privida da se kredit dobija »besplatno«, takođe se javlja privid da se sa manje novčane akumulacije dobija veća masa realne akumulacije, budući da nije jasno kakva se realna akumulacija stiče takvom kupovinom. I na ovom je planu potrošačka groznica uzela maha. Da je to tako, ilustruje sledeći primer: na ime »jevtinih« kredita, na ime zaduživanja za prelivenu akumulaciju privreda je u 1978. samo za kamate platila 47,3 milijarde dinara, dok je u fondove za proširenje materijalne osnove izdvojeno samo 43,5, pri čemu su ukupni krediti dostigli sumu od 790 milijardi, što je za samo 25 milijardi dinara manje od nacionalnog dohotka, to jest od ukupne novostvorene vrednosti u toj godini.

Na prvi pogled primamljivo kupovanje realne akumulacije (oprema, sirovine, građevinski radovi, transportna sredstva itd.) na kredit, u uslovima kada novac gubi vrednost više nego što iznosi kamatna stopa, sve češće daje suprotan efekt. Međutim, rastuće i prenaglašeno zaduživanje dobrim je delom uslovljeno i objektivnim okolnostima, proisteklim iz funkcionisanja sistema, pogotovu sistema raspodele. Na kredit se danas kupuje svašta, jer se navodno sutra manje vraća nego danas, a gubi se iz vida da se vremenom i realna akumulacija obezvređuje, najmanje za stopu po kojoj napreduje tehnički progres, a ti iznosi su takođe dvocifreni. To se često zaboravlja jer se kupuje sve ono što je nadohvat, bilo na domaćem ili inostranom tržištu, pri čemu, opet, domaće tržište, porastom cena, praktično priznaje svaki trošak kao društveno koristan.

Logična je posledica ovakvog ponašanja privrede: ciljna funkcija OOUR počela se deformisati tako što se ne maksimalizira više ukupan dohodak po zaposlenom, već se sve više kao osnovni motiv privređivanja javlja deo dohotka po zaposlenom namenjen ličnoj i zajedničkoj potrošnji, dok deo namenjen akumulaciji ostaje izvan domašaja samoupravnih subjekata. Briga za akumulaciju prepuštena je nekom drugom, a taj drugi se, po pravilu, svodi na društveno-političke zajednice na koje onda OOUR, OUR, RO i

Digitized by Google

SOUR vrše pritisak kako bi obezbedile sredstva za realizaciju krupnih projekata.

Situacija u kojoj su i cenovni dispariteti veliki omogućava da se stvara velika razlika između novostvorene vrednosti i stečenog dohotka, što je još više uticalo na smanjivanje »interesovanja« za akumulaciju. Raspodela prema radu nije zato mogla zauzeti odgovarajuće mesto, a znamo da samoupravni socijalizam, naspram državnog socijalizma i kapitalizma, svoje prednosti može istaći samo ako do kraja afirmiše i ostvari raspodelu prema radu.

Rešenje problema vezanih za akumulaciju treba tražiti u pojačavanju motivacije, a to je u domenu sistema funkcionisanja privrede; otuda ga i treba posmatrati kao problem sistema, a ne tekuće ekonomske politike, kojoj se prilično često stavlja golem teret koji ona objektivno ne može poneti.

Dolazi se do već poznatog problema: da li u uslovima društvene svojine stečeni dohodak treba da je u celini na samoupravnom raspolaganju onome koji ga je stvorio, čak i u okolnostima kada novostvorena vrednost i stečeni dohodak bitno odstupaju jedno od drugog. Naravno, potpunog poklapanja novostvorene vrednosti i stečenog dohotka nema; štaviše, određene razlike su nužne, ali u funkciji razvojne politike, tako da one stimuliraju određene grane, to jest prioritete. Ta odstupanja su neophodna i njih ne treba otklanjati, ali onaj preostali deo, poznat kao ekstradohodak, mora biti identifikovan i usmeren u fondove akumulacije. Kod nas je u tom pogledu, uglavnom, postignuta usaglašenost na teorijskom planu, čak je sankcionisano da se ekstradohodak mora usmeravati u akumulaciju (naravno, te iste OOUR), ali praktična primena toga načela još izostaje. A kada se to ne čini, onda je sasvim razumljivo da se deo tako stečenog dohotka usmerava u potrošnju, kroz lične dohotke i zajedničku potrošnju OOUR, a ne stiže u fondove za budući razvoj. Kada bi se ovaj ekstradohodak našao u fondovima akumulacije, svakako bi i akumulacija domaćih subjekata bila veća, smanjila bi se potrošnja, a istovremeno bi se smanjio pritisak na zaduživanje u inostranstvu.

I dok su na ovom planu teorijski stavovi manje-više usklađeni, oni su u pogledu prava na zadiranje u raspodelu dohotka podeljeni. Čini nam se, ipak, da smo u određenom smislu opterećeni tezom o neotuđivom i neograničenom pravu raspolaganja dohotkom od strane subjekta koji ga je stekao. To bi bilo opravdano da je do kraja sprovedena raspodela prema radu. Međutim, sve dok ona ne bude ostvarena, postojaće mnoštvo problema. Doduše, proklamovali smo da je dohodak neotuđiv, i to bi imalo smisla u uslovima idealno sprovedene raspodele prema radu, ali u praksi dohodak nije neotuđiv. Prvo, tržišne deformacije ne obezbeđuju sticanje dohotka saglasno novostvorenoj vrednosti, a onda tek manji deo tako stečenog dohotka je na stvarno slobodnom raspolaganju OOUR.

Digitized by Google

Kao što vidimo, teorijski proklamovane samostalnosti nema jer se zakonski prvenstveno podmiruje potrošnja. S druge strane, društvo se mora starati o obezbeđenju društvene svojine, moraju se uvesti neki društveno objektivni parametri koji bi usmeravali deo stečenog dohotka u akumulaciju te iste OOUR, dakle, društvo objektivno utiče na proširenu reprodukciju društvene svojine kojom OOUR raspolaže, na nužna izdvajanja za budući razvoj uz zadržavanje prava na raspolaganje tim dohotkom. Čudno je da prvi slučaj, kada društvo neposredno zadire i preliva dohodak, i to u potrošnju van OOUR, ne biva problematičan, već je to onaj deo gde društvo svojom svesnom akcijom treba da zaštiti društvenu svojinu i obezbedi fondove akumulacije kao osnovne potencijale razvoja, pri čemu akumulacija ostaje na slobodnom raspolaganju OOUR.

Čini nam se da je zato preko potrebno uvesti stopu planirane akumulacije kao parametar u sistemu koji će usmeravati odgovarajući deo stečenog dohotka, u skladu sa vrednošću društvene svojine kojom OOUR raspolaže, u njene fondove akumulacije. Dakle, akumulacija joj ostaje, dohodak se ne preliva, ali je usmeren u fondove akumulacije, programiran je za tu svrhu. To bi omogućilo i višu stopu samofinansiranja i stvorilo materijalnu podlogu za zaključivanje društvenih dogovora o krupnijim razvojnim ciljevima. Sama stopa bi bila čvrsto povezana sa razvojnom politikom, a proizišla bi iz društvenog dogovora o stopi planiranja akumulacije, koji bi bio usvojen na jugoslovenskom nivou. Investicijama bi se svakako obezbedili, uz ovaj parametar, kvalitetniji izvori sredstava, budući da bi ta sredstva poticala iz raspodele dohotka, a ne iz inostranih kredita, javnih zajmova i deficitnog finansiranja.

Sigurno je da onda ni akumulacija ne bi bila rezidual kao što je danas. Naime, odnos izdvojenih sredstava OOUR prema nabavnoj vrednosti osnovnih sredstava opada i danas iznosi manje od 5%, a prema sadašnjoj njihovoj vrednosti dostiže oko 10%, dok istovremeno suma bruto-investicija ima odnos 14% i 36%. To ubedljivo ilustruje da vanprivredni subjekti i inostranstvo pokrivaju ovu veliku razliku.

Uz stopu planirane akumulacije produbila bi se veza između privrednog sistema i razvojne politike, kao i između razvojne politike i sistema planiranja, jer bi tako dobili svoju realnu podlogu u formiranoj masi minimalne društvene akumulacije. To praktično znači da bi se društvenim dogovorima osiguravao minimalni obim društvene akumulacije, a svaka OOUR bi mogla, saglasno svojim ciljevima, samoupravnim sporazumima da predvidi izdvajanja i iznad ove društvene stope planirane akumulacije. Ta masa bi nadopunjavala minimalni obim akumulacije do nekog optimalnog, tako da i potrošnja bude zaštićena, opet u smislu da i ona ima neki svoj minimalni i optimalni iznos.

Digitized by Google

Samoupravno društvo ne može, dakle, po definiciji potencirati samo potrošnju; naprotiv, ono mora potencirati i akumulaciju, i proizvodne investicije i unapređivanje stručnih znanja (kao svojevrstan oblik supstitucije nedostajuće akumulacije u zemlji sa velikom ponudom radne snage), a na privrednom sistemu je da stvori uslove u kojima je moguće postići najpovoljniji odnos ova dva odiskona konfliktna motiva — motivacije za akumulaciju i motivacije za potrošnju.

Digitized by Google

Vera Mujbegović

Levičarstvo u komunističkom pokretu 1919–1921.*

Noviju istoriju partijsko-političkih odnosa od sredine 19. veka karakterišu idejne i strukturne diferencijacije koje dovode do podele i grupisanja na *levicu, desnicu* i *centar* u većini evropskih partija i pokreta — od krajnje radikalnih do umerenih i konzervativnih. Ove tri struje predstavljaju, u stvari, klasičnu podelu i unutrašnje biće svakog političkog pokreta, pa i radničkog. Utoliko pre što radnički pokret po svom istorijskom poreklu i definiciji predstavlja *levicu* unutar političke strukture građanskog društva.

Izrastanjem modernog radničkog pokreta u realnu političku snagu koja se javlja kao leva alternativa građanskom društvu, i u samom radničkom pokretu produbljuje se podela na levicu, des-

---

* Prilozi dr Vere Mujbegović i dr Najdana Pašića, koje objavljujemo u ovom broju, bili su prezentirani na naučnom skupu poznatom pod imenom »Marks i savremenost«, koji je razmatrao temu »Marksizam i anarhizam«. Skup je održan od 7. do 9. januara ove godine u Aranđelovcu, a njegov organizator je bio Institut za međunarodni radnički pokret u Beogradu.

Digitized by Google

nicu i centar. Tendencija ka polarizaciji na *levo* i *desno krilo* bila je izražena u političkom delu radničkog pokreta u svim fazama njegovog razvoja. U kontekstu ove polarizacije, i u samoj levici se vršila deoba, pa se u određenim istorijskim situacijama obrazovala i *krajnja levica*, kao posebna struja (ultraleva, radikalna, levičarska i slično), iz čega je izveden pojam *levičarstvo* (*Radikalismus, Linksradikalismus* — nem.). Sadržina ovog pojma, njegove granice i društvena funkcija stalno su se menjale u tesnoj zavisnosti od promena u samom društvu i u društveno-političkom biću pokreta čiji je sastavni deo levičarstvo.

Valja naglasiti da je »levičarstvo«, kao termin i kao pojam, bilo, a i sada je, veoma često u upotrebi; o njemu se mnogo pisalo i govorilo, različito je primenjivan, a često je pogrešno ili nepotpuno tumačen. Poslednjih šest do sedam decenija terminu »levičarstvo« davano je veoma raznoliko značenje, smisao, a tumačen je na različite načine, što je dovodilo do nejasnoća i nesporazuma s obzirom na to da je često bio shvatan kao zbirni termin za različite pojave. S tim u vezi može se reći da dosad nije dovoljno učinjeno — ni u svetu ni kod nas — na temeljnijem rasvetljavanju, kritičkom saznavanju i demistifikaciji ovog fenomena.

S obzirom na razne vidove, levičarstvu se može pristupiti s različitih stanovišta — istorijskog, ekonomskog, socijalno-političkog, kulturnog, psihološkog, vodeći, pri tom, računa o nacionalnoj obojenosti levičarskih struja u raznim zemljama.

Još su Marks i Engels pedesetih godina prošlog veka bili suočeni s pojavom levičara u njihovoj partiji — Savezu komunista[1] (Vilih-Šaperova frakcija), a u kasnijem razdoblju, u krilu socijaldemokratskih partija Druge internacionale, srećemo se s raznim, više-manje oformljenim levim, pa i levičarskim strujama i grupama. Međutim, o levičarstvu u komunističkom pokretu kao *društveno-političkoj kategoriji* može se govoriti tek od vremena kada se ono konstituisalo u organizacijskom smislu, kada je izgradilo sopstvenu idejno-političku i teorijsku argumentaciju i postalo pojava međunarodnih razmera — dvadesetih godina ovoga veka.

I

Da bi se levičarstvo u komunističkom pokretu — njegovi socijalno-politički i ideološki motivi — razmatralo kao istorijska i društveno-politička kategorija, nužno ga je, kao i druge slične fenomene, shvatiti i tumačiti u kontekstu vremena i duhovnog ambijenta u kojem je nastalo i razvijalo se.

---

[1] Vidi o tome: *Velikani emigracije* i *Otkrića o kelnskom komunističkom procesu*, K. Marx — F. Engels, *Dela*, tom 11, »Prosveta« — IMRP, Beograd, 1975, str. 193—276, 337—388.

Digitized by Google

Posleratnu revolucionarnu plimu u Evropi, koja je dostigla svoj vrhunac u leto 1920. godine, karakteriše burno raslojavanje i preustrojstvo političkog radničkog pokreta — reorganizovanje postojećih socijaldemokratskih i socijalističkih partija, osnivanje novih, komunističkih partija i, s tim u vezi, njihovo povezivanje na međunarodnom nivou.

Ovaj proces koji je tekao u dubinama radničkog pokreta nalazio je svoj idejni izraz i duhovni podsticaj u razgranavanju, procvatu, a često i stihijnom bujanju socijalističke misli — raznih teorija, idejnih struja, škola i pravaca, čija je zajednička težnja osmišljavanje i usmeravanje revolucionarnog procesa koji je u Evropi ruskom revolucijom već bio otpočeo.

Trajni i duboki uticaji ruskih revolucija na evropsko radništvo — revolucije 1905, februarske iz 1917, i iznad svega oktobarske 1917 — bili su takvog intenziteta i domašaja da su one, kao i ideje francuske revolucije u 19. veku, dominirale mišlju i delovanjem svih socijalističkih snaga, bilo da su ih prihvatile bez rezerve, ili da su se prema njima odnosile kritički. U doba prvobitnog entuzijazma 1918—1919. milioni radnika širom sveta videli su u pobedi i egzistenciji ruske revolucije ostvarivanje revolucionarnog dela, protivtežu kapitalističkom društvu i buržoaskoj demokratiji, viziju budućeg i mogućeg približavanja revolucije u svojoj zemlji. Krajnji izraz ovog raspoloženja bilo je osnivanje Treće komunističke internacionale, u martu 1919, kao uporišta i integracione tačke svih levih snaga u međunarodnom radničkom pokretu.

U isto vreme, jačaju i narastaju radikalni elementi u radničkom pokretu — na njegovom levom krilu — kao normalna propratna pojava porasta revolucionarnog pokreta u svim zemljama Evrope i SAD. Milioni radnika, uključeni u rat i revoluciju, unosili su u klasnu borbu revolucionarnu energiju i borbenu spremnost, ali nisu raspolagali jasnom orijentacijom ni iskustvom. Levičarstvo ovih borbenih delova radništva na levom krilu komunističkog pokreta izražavalo se najpre u krajnje negativnom odnosu prema svim nasleđenim, tradicionalnim ustanovama i organizacijama — svemu onome što je u ranijim fazama bilo sastavni deo borbe radničkog pokreta. Kasnije je ovaj isključivo negativni stav prema klasičnim oblicima delovanja prerastao u kritiku i negiranje politike komunističkih partija, odnosno Kominterne, a, pre svega, boljševičke politike i taktike.

Još ne postoje obuhvatne analize svih fenomena levičarstva niti se može govoriti o nekoj tipologiji raznih struja i pravaca u levičarskom pokretu. Kao što im nije bila naklonjena istorija, tako im ni istorijska nauka nije do sada posvetila dovoljno pažnje. Ove struje su u dosadašnjim istorijama radničkog pokreta i socijalističke misli tretirane, uglavnom, kao pastorčad. Poraženi u praktičnom političkom životu, prevaziđeni istorijskom praksom, levičari su zapostavljeni i u istoriografiji. U zvaničnoj marksističkoj istoriografiji socijalističkih zemalja oni služe samo kao objekt

Digitized by Google

kritike, i to mahom u okviru Lenjinovih stavova i kritičkih primedaba iz dvadesetih godina. U ostaloj literaturi (socijaldemokratskoj i građanskoj) ove struje, s obzirom na to da su zastupale manjine u radničkom pokretu, već samim tim nisu stekle pravo građanstva i nisu privlačile posebnu pažnju.

Vraćanje tekstovima levičara iz dvadesetih godina, koji su bili decenijama zaboravljani, zapaža se oko 1968. godine, u doba studentskih pokreta i revolta u Evropi i SAD. U to vreme su nanovo objavljeni mnogi tekstovi H. Gortera, A. Panekuka, O. Rilea, F. Volfhajma, V. Laufenberga, K. Šredera i drugih.[2]

Mnogostruki su idejni izvori i socijalno-politički koreni levičarstva u evropskim zemljama dvadesetih godina, a u svakoj posebnoj nacionalnoj sredini dobijali su konkretne oblike i akcente. Međutim, nema sumnje da postoje i neka opšta zajednička izvorišta i karakteristike svih levičarskih struja toga doba koje se uzajamno ukrštaju i variraju u raznim sredinama.

Kritičko razmatranje socijalne i idejne sadržine levičarstva u komunističkom pokretu dvadesetih godina ukazuje na neke opšte pretpostavke i zajednička polazišta:

1. Levičarstvo je *prirodni sastavni deo levog komunističkog pokreta* — ono nastaje iz istih idejnih i socijalnih inspiracija i teorijskih izvora marksizma, odnosno lenjinizma, i služi se istim ili sličnim pojmovnim aparatom, terminologijom i oblicima mišljenja i delovanja. Protivništvo nastaje kada se pojave razlike i suprotnosti koje rađaju antagonizam i međusobnu isključivost, kada dolazi do uzajamnog odricanja i potpunog distanciranja jednih od drugih.

2. Levičarstvo *nije homogen pokret ni ideologija* — ono je u raznim zemljama bilo različito obojeno. Čak i unutar iste levičarske struje ili grupacije postoje razni pravci i idejne varijante (oko pojedinih ličnosti ili pojedinih organizacija).

3. Kao osnovni i isključivi subjekt revolucionarnog procesa, levičarstvo afirmiše i priznaje *radničku klasu* (moderni industrijski proletarijat) i njene samonikle i samosvojne organe nastale u revoluciji ili u revolucionarnoj klasnoj borbi, to jest *sovjete, radnička veća,* »*Workers committees*«, *fabzavkome* (fabričko-zavodske komitete) i slično. Ostali društveni slojevi, klase ili međuklase, ne ulaze u sferu interesovanja levičara.

---

[2] *Die Linke gegen die Parteiherrschaft.* Herausgegeben und eingeleitet von Frits Kool, Walter-Verlag, Olten, 1970; Bock H. M., *Syndikalismus und Linkskommunismus von 1818—1923. Zur Geschichte und Soziologie der Freien Arbeiter-Union Deutschlands (Syndikalisten), der Algemeiner Arbeiter-Union Deutschlands und der Kommunistischen Arbeiter Partei Deutschlands,* Maisenheim am Glan, 1969; *Arbeiterdemokratie oder Parteidiktatur.* Herausgegeben von Frits Kool und Erwin Oberländer. Walter-Verlag, Olten, 1967; Günter Hillmann, *Selbstkritik des Kommunismus,* Texte der Opposition. Rowohtl-Taschenbuch Verlag, Hamburg, 1967.

Digitized by Google

4. Afirmišući samo neposredne oblike samoorganizovanja radništva i njegovog udruživanja u proizvodnji, kao i neposredne oblike klasne borbe, pre svega *direktnu akciju* (štrajk, generalni štrajk, oružani sukob i borbu za osvajanje vlasti), levičarstvo odbacuje sve dotadašnje tradicionalne oblike i metode radničkog pokreta iz dorevolucionarnog perioda. Radikalno negativan stav zauzima levičarstvo i prema svim socijalističkim, socijaldemokratskim partijama, sindikatima i ostalim oblicima organizovanja radničke klase.

5. Težnja da se, umesto starih sindikata, stvore *nove organizacije u preduzeću* (pored radničkih veća), koje bi obuhvatile celokupno radništvo, takozvane unije ili organizacije u preduzeću (*Betriebsorganisation-BO*), takođe je obeležje levičarstva toga doba, odnosno nekih njegovih struja. Zalaganje za nove oblike organizacije bilo je vrlo specifično i različito u raznim zemljama i ukazuje na uzajamnu vezu levičarstva u SAD i u Evropi.

6. Pošto smatraju da je na dnevnom redu proleterska revolucija, da je kucnuo poslednji čas buržoaskoj demokratiji, levičari generalno odbacuju svaki oblik i način saradnje i učešća u institucijama građanskog društva, pre svega u izbornoj borbi, u parlamentu i u svim predstavničkim telima građanskog društva. Otuda je jedno od glavnih obeležja *antiparlamentarizam*, koji je široko zahvatio levičarske krugove ne samo one oko Kominterne nego i u njenim redovima.

7. Antagonizam prema svim dotadašnjim oblicima organizovanja dovodi levičare do antagonizma prema *partiji uopšte*, i prema komunističkoj partiji kojoj su ranije i sami pripadali, ili su bili na njenoj periferiji. Zalaganje Kominterne i komunističkih partija da se, imajući u vidu usporeni tempo revolucije, deluje i u tradicionalnim organizacijama — svuda gde živi i radi radnička klasa — dovodi do nepremostivih razmimoilaženja između levičara i komunističkog pokreta, čiji je idejni i organizacioni centar Kominterna.

8. Proklamujući javno svoje ciljeve i metode borbe, levičarstvo objektivno zanemaruje broj pristalica, ono, pre svega, insistira na svesnoj, revolucionarnoj *manjini*, bez obzira na to ko je u datom momentu sledi. U vreme kada su pokrenute ogromne mase u klasnu borbu, i kada je još većina radništva organizovana u postojeće radničke političke partije (uključujući i komunističke) i sindikate — levičari ističu princip isključivog avangardizma koji vodi u izolaciju, što celom pokretu daje sektaško obeležje.

9. Revolucionarno nestrpljenje i slabljenje prvobitnog entuzijazma — takođe je opšta karakteristika levice. S tim je u vezi preterano izrastanje *kritičke dimenzije* koja se koncentriše na slabe tačke, na ranjiva mesta svake, a pre svega ruske revolucije. Glavni predmet kritike je postojeća, dostignuta praksa komunizma u Rusiji, to jest boljševička taktika i politika, teorija i praksa, a s tim u vezi i kritika komunističkih partija i Kominterne koje se shvataju u funkciji sovjetske unutrašnje i spoljne politike.

Digitized by Google

10. S obzirom na usku masovnu bazu levičarskog pokreta i nemogućnost da, usled ultraradikalnih zahteva i stavova, obuhvati širi krug pristalica, levičarstvo je od interesa za savremenog istraživača, pre svega, sa stanovišta ispitivanja njegovih *ideja*, a manje zbog njegovog pokreta i organizacije. Otuda bi celokupno istorijsko iskustvo i sadržinu levičarstva trebalo istražiti sa gledišta teorijskog razvoja marksističke i lenjinističke misli u modernom komunističkom pokretu.

11. Konačno, i na kraju: na levičarstvo dvadesetih godina treba gledati kao na završen istorijski proces, kao na nekadašnje manifestacije ponašanja, mišljenja i delovanja određenih struja u radničkom pokretu proizašlih iz konkretne istorijske situacije i svoga vremena. Mehaničko prenošenje stavova i ocena vezanih za ovaj fenomen na neke druge pojave u novijoj istoriji ne bi dovelo do pravih odgovora.

II

Puni razmah doživelo je levičarstvo krajem 1919. i tokom 1920. godine, da bi se u 1921. godini osetilo izvesno opadanje i zatim od 1922. lagano, ali neprekidno osipanje pokreta u celini.

Glavni centri rasprostranjivanja uticaja levičara u Evropi bili su *u Nemačkoj — Komunistička radnička partija Nemačke (KAPD)*, i s njom tesno povezana *holandska levica* oko H. Gortera, A. Panekuka, H. Roland-Holst, D. Vejnkopa, V. Ravestejna i drugih. Ove dve struje dale su najizrazitiji oblik svom levičarstvu i oformile njegovu teorijsku argumentaciju. Otuda se njihovi pravci mogu smatrati *klasičnim* idejnim strujama levičarstva dvadesetih godina u Evropi, sa kojima je Lenjin vodio iscrpnu raspravu.

Pored ovih glavnih pravaca, postojalo je još nekoliko žarišnih tačaka levičarstva na periferiji ili u samom komunističkom pokretu, čiji su predstavnici zastupali određena levičarska shvatanja, ali time nisu napuštali okvire komunističke partije i Kominterne, niti su im se suprotstavili u generalnom smislu.

Kao zapaženiji centri levičarstva mogu se navesti[3]:

— Biro KI za Jugoistočnu Evropu, takozvani *Bečki biro Kominterne*, koji je oko časopisa »Kommunismus«[4] okupljao mnoge revolucionare iz zemalja Srednje Evrope, među njima i veći broj

---

[3] Opširnije o tome vidi: Branko Lazitch, Milorad I. Drašković, *Lenin and the Comintern*, volume 1, Stanford, California, 1972, str. 241—270; Ленин в борьбе за революционный Интернационал, »Наука«, Москва, 1970. стр. 454—466.

[4] »Kommunismus. Zeitschrift der Kommunistischen Internationale für die Länder Südosteuropas«, Wien, 1921—1922.

Digitized by Google

tadašnjih levičara — Karla Franka, Paula Fridlendera, Gerharda Ajslera, Franca Koričonera, Đerđa Lukača, Belu Kuna, Jene Vargu, Belu Santa, Jozefa Revaja i druge. Glasilo Kominterne za zemlje jugoistočne Evrope dobijalo je saradnjom ovih ličnosti jasne levičarske tonove, tim pre što su u njemu sarađivali i levičari iz drugih zemalja. (»Kommunismus« je odlukom IK KI ukinut u junu 1921, a Bečki biro je raspušten odlukom IK KI u martu 1922. godine.)

— U *Komunističkoj partiji Austrije*, još od njenog osnivanja u novembru 1918, bili su veoma glasni i uporni levičarski elementi koji su prinudili partijsku većinu u leto 1919. da prihvati odluku o neučestvovanju na izborima. Istomišljenike su našli među emigrantima i pridošlicama iz Mađarske posle gušenja mađarske sovjetske republike, čiji je idejni centar bio bečki časopis »Kommunismus«.

— U *Švajcarskoj* je levičarske poglede zastupao Jakob Hercog, koji je bio na čelu nevelike grupe, inače rodonačelnik komunizma i osnivač KP Švajcarske. Pokušavao je da se poveže sa Bečkim biroom KI, kao i sa Amsterdamskim, a sarađivao je i u časopisu »Kommunismus«. Glavno obeležje Hercogove grupe bio je antiparlamentarizam i isključivi sistem radničkih veća (takozvani Rätekommunisten).

— U *Engleskoj* su levičarsku struju reprezentovali krugovi oko listova »Workers Dreadnought« i »Workers Socialist Federation«, kao i Škotski komitet *Shop Stewards*. Glavna tačka razlaza sa ostalim komunistima i sa Kominternom bila je povodom dva pitanja: učešće u parlamentu i stav prema Laburističkoj partiji.

— U *Italiji* je glavni predstavnik levičarstva unutar komunističkog pokreta bio Amadeo Bordiga koji je izdavao i uređivao list »Il Soviet« u Napulju. Pošto su se zalagali za isključivu vlast radničkih veća, a odbacivali parlamentarizam bilo koje vrste, Bordigu su i njegove istomišljenike nazvali *abstencionistima*, i oni su kao struja figurirali najpre u Socijalističkoj, a zatim u Komunističkoj partiji Italije.

— U *Francuskoj* je levičarstvo u komunističkom pokretu bilo relativno malobrojno i bez značajnijeg uticaja u masama (znatno uticajniji bio je anarhosindikalistički pokret). Glavni predstavnik bio je Rajmon Perika, koji je 1919. osnovao nedeljnik »L'Internationale« (kasnije promenjen u »Le Communiste«). U aprilu 1919. obrazovao je sopstvenu *Komunističku partiju* u nameri da se priključi Kominterni, ali je uskoro promenio njen naziv u *Fédération communiste des soviet*, ali je ona usled malog broja članova ostala bez uticaja u političkom životu.[5]

---

[5] O tome vidi: Annie Kriegel, *Aux Origines du Communisme français 1914—1920*, tome I, Mouton & Co, La Haye, 1964, str. 275—347.

Digitized by Google

U istorijatu *Komunističke radničke partije Nemačke (KAPD)* ogleda se dobrim delom sudbina evropskog levičarstva — njegov uspon i opadanje. Nastanak ove partije bio je tesno povezan sa krizom i izrastanjem komunističkog pokreta u Nemačkoj, posebno sa osnivanjem i sazrevanjem Komunističke partije Nemačke. Komunistička partija Nemačke (KPD) osnovana je u decembru 1918, kao rezultat dubokog diferenciranja nemačkog radničkog pokreta na levicu, desnicu i centar. Ove tri struje bile su jasno izražene u nemačkom radničkom pokretu već u deceniji uoči rata, ratom su još više bile potencirane, ali su tek revolucijom u Rusiji i Nemačkoj dobile svoj definitivan organizacijski oblik. Prethodno je, 1917. godine, i centrističko krilo — srednje kompromisna struja, već osnovala zasebnu partiju, Nezavisnu socijaldemokratsku partiju (USPD), odvojivši se kao opoziciona struja od većinske socijaldemokratije (SPD), na osnovi otpora ratnoj politici. Prilikom osnivanja KP Nemačke ujedinile su se raznorodne leve struje i grupe, među kojima su spartakovci (grupa *Internacionala*, kasnije *Spartakov savez*) bili nesumnjivo najzrelija marksistička grupacija, sa većinom istaknutih vođa i bogatom tradicijom. Radikalniji od spartakovaca bili su *Internacionalni socijalisti Nemačke*, koji su se okupljali oko časopisa »Lichtstrahlen«, sa Julijanom Borhartom kao urednikom. Oni su se još u toku rata priključili cimervaldskoj levici. Bliska njima bila je bremenska grupa, takozvana Bremenska levica (*Bremen Linksradikalen*), čija je vodeća ličnost bio Johan Knif koji je uređivao nedeljnik »Arbeiterpolitik«. Bremenski levičari su pri kraju rata uzeli naziv *Internationale Kommunisten Deutschlands* i kao takvi su se priključili novoosnovanoj KP Nemačke. Sve ove grupe bile su mahom predvođene intelektualcima i imale su izrazito intelektualno obeležje. U isto vreme, u osnovi radničkog pokreta vršene su duboke promene izazvane ratom i revolucijom. Došlo je do velikih masovnih pokreta ranije nepoznatih u nemačkom radničkom pokretu — štrajkovi, masovne akcije, demonstracije i slično. Samonikli oblici organizovanja radništva za vreme rata — akcioni odbori, štrajkaški odbori i drugi, koji će kasnije prerasti u radnička veća — sticali su pravo građanstva i afirmaciju pobedom revolucije i vlašću sovjeta u Rusiji. Ovaj proces pratilo je raspadanje postojećih, starih organizacija — partija i sindikata. Naročito je bilo izraženo napuštanje starih sindikata od strane borbenog radništva, a osnivanje novih organizacija u preduzećima, takozvanih unija i njima sličnih organizacija koje su nicale širom Nemačke.

Već na Osnivačkom kongresu KP Nemačke došle su do izražaja duboke razlike u pogledima na neka principijelna pitanja nemačke revolucije — o učešću na izborima za Nacionalnu skup-

Digitized by Google

štinu, o učešću u sindikatima itd.[6] Posle privremene krize u leto 1919. i prekida delatnosti KPD, usled pogibije njenih vođa, na Drugom kongresu KPD u Hajdelbergu 1919. došlo je do obračuna s levičarima. Tadašnji predsednik KPD Paul Levi je smatrao da su levičarski i sindikalistički elementi glavna prepreka jačanju i porastu Komunističke partije, pošto svojim zastranjivanjem guraju partiju u avanture i »pučeve«. (»Pučizam« je bio termin kojim su bile obeležene mnoge nepripremljene akcije levičara.) Uz podršku većine Centrale, P. Levi je preduzeo akciju distanciranja od levičarstva na vrlo odlučan i rigorozan način. U svom referatu[7] dao je teorijsko i političko obrazloženje ove akcije protiv levičara; oni su se branili, ali su u suštini ostali pri svojim stavovima. Veoma preciznim dokumentima — Tezama o parlamentarizmu, Tezama o taktici i Tezama o sindikatima — bila je jasno utvrđena taktička linija KPD u predstojećim borbama. Pošto nisu prihvatili ove teze, levičarski delegati su bili automatski isključeni, čime je izgubljeno nekoliko desetina hiljada članova KPD.[8]

Neumoljivošću kongresnih odluka, s obzirom na ultimativan karakter Teza, iz KP Nemačke isključeno je nekoliko okružnih organizacija: Sever (Nord), Severozapad (Nordwest), Drezden, Berlin i Donja Saksonija, i time izgubljeno više od 30 hiljada članova. Zbog nedovoljne ideološke pripreme, bez prethodnog raščišćavanja i idejne rasprave, mehanički je isključena levičarska struja u celini, što je izazvalo mnoge otpore i mahom nije naišlo na razumevanje.

Na opasnost od preuranjenog rascepa ukazivao je i V. I. Lenjin, koji je s velikim interesovanjem pratio razvoj događaja u Nemačkoj i u radničkom pokretu Zapadne Evrope. Smatrao je da je bilo neophodno najpre pristupiti ideološkom raščišćavanju, zatim uputiti poziv Izvršnom komitetu Kominterne da posreduje u ovom sporu, pa tek onda, u krajnjem slučaju, opredeliti se za rascep.[9] U isto vreme, i Karl Radek, koji je boravio u Berlinu, upozoravao je na preuranjenost rascepa i potrebu idejne rasprave.[10] I u samoj partiji bilo je nejasnoća i nerazumevanja u pogledu sprovedenog rascepa.

---

[6] Vidi o tome diskusiju na Osnivačkom kongresu KPD: *Bericht über den Gründungsparteitag der Kommunistischen Partei Deutschlands (Spartakusbund), vom 30. Dezember 1918. bis 1. Januar 1919.*

[7] Referat Paula Levija na Drugom kongresu KPD (hajdelberškom). Paul Levi, *Politischer Bericht*, u: *Bericht über den 2. Parteitag der Kommunistischen Partei Deutschlands (Spartakusbund) vom 20. bis 24. Oktober 1919*, str. 6—29.

[8] Paul Levi, *Komunistička partija protiv levičarstva, sindikalizma i nacionalboljševizma*, u: *Komunistička partija Nemačke u periodu posleratne krize 1918—1923*, IMRP, Beograd, 1968, str. 163—192.

[9] *Pismo Centralnom komitetu Komunističke partije Nemačke povodom rascepa*, V. I. Lenjin, *Dela*, tom 31, str. 159—160.

[10] Karl Radek, *Zur Taktik des Kommunismus. Ein Schreiben an den Oktober-Parteitag der KPD.* Herausgegeben im Auftrag der KPD

Digitized by Google

Ni sama opozicija u prvi mah nije verovala da će biti definitivno odstranjena iz Partije, pa nije nameravala da osniva samostalnu partiju, ali, kako je Treći kongres KPD potvrdio odluku prethodnog kongresa o isključenju, i opozicija je bila na neki način stavljena u položaj da stvara sopstvenu organizaciju. Usled nekih momenata opozicija je očekivala da će se naći rešenje ovog spora i da će CK KPD biti prinuđen na reviziju stavova.

Na prvom mestu opozicija je smatrala da će njena brojnost prinuditi Centralu KPD na izmirenje i uzajamna popuštanja, pošto je praktično bila isključena jedna trećina članstva KPD. Nadalje, opozicija je verovala da će joj Izvršni komitet Kominterne pružiti izvesnu moralnu podršku — pošto su bile u pitanju revolucionarne struje u nemačkom radničkom pokretu. Opoziciju je zaista potpomagao takozvani Amsterdamski biro Kominterne, što ga je u jesen 1919. osnovao J. S. Rutgers, pošto su u njemu odlučujuću ulogu imali predstavnici holandske levice, i sami kritički raspoloženi prema politici Komunističke partije, a kasnije i Kominterne. (Amsterdamski biro KI raspušten je u aprilu 1920, a njegove funkcije prenesene su na Zapadnoevropski sekretarijat KI — WES, sa sedištem u Berlinu.) Međutim, ubrzo sazvani Treći kongres KPD, u februaru 1920, potvrdio je odluke Kongresa u Hajdelbergu, osnažio odluke o isključenju opozicije, i time zaključio partijske rasprave, pošto je prethodno u višemesečnoj partijskoj diskusiji sprovedeno izjašnjavanje o »hajdelberškim tezama«. Svi ovi momenti uticali su da opozicija donese odluku o svom konstituisanju u posebnu partiju — Komunističku radničku partiju (KAPD).[11]

Precenjujući situaciju u Nemačkoj, KAPD je polazila od toga da je objektivno stanje već potpuno sazrelo za socijalističku revoluciju, te da samo neodlučnost i nesposobnost vođa ometa takav prirodni tok stvari. U svojim glasilima, listu »Kommunistische Arbeiterzeitung«, časopisu »Der Proletarier«, u brošurama i publikacijama KAPD se zalagala za »maksimalističku revoluciju«, protiv parlamentarizma i reformizma i naročito protiv »oportunizma KPD«. Njeni stavovi i polazne pretpostavke, kao i njena argumen-

---

(Spartakusbund), Dez. 1919. (Radek je u to vreme boravio u Berlinu u kućnom pritvoru. Vidi: Marie-Luise Goldbach, *Karl Radek und deutsch-sowjetische Beziehungen 1918—1923*, Bonn — Bad Godesberg, 1973, str. 39—57.)

[11] KAPD, osnovana u aprilu 1920. godine, u svom prvom proglasu kaže: »Komunistička radnička partija nije partija u uobičajenom smislu reči. Ona nije partija rukovodilaca. Njen glavni zadatak sastojaće se u tome da svim snagama pomogne nemačkom proletarijatu da se oslobodi od svake vrste rukovodstva. Oslobođenje od izdajničke, kontrarevolucionarne politike vođa je najdelotvornije sredstvo za ujedinjenje proletarijata. Komunistička radnička partija je utoliko više svesna toga da ujedinjenje proletarijata, ujedinjenje u duhu ideje radničkih veća, predstavlja stvarni cilj revolucije«. (Objavljeno u časopisu »Die Aktion«, br. 15/16, april 1920.)

Digitized by Google

tacija u kritici politike KPD i kasnije protiv Kominterne, bili su reprezentativni za pretežni deo levih struja u zapadnoevropskim zemljama koje su bile »levije« od Kominterne.

Međutim, leva opozicija, koja se našla u zasebnoj partiji KAPD, ni sama nije bila homogena ni jedinstvena. Njih je povezivalo zajedničko suprotstavljanje vođstvu KPD i njegovim metodima, ali nedostajala je unutrašnja kohezija svih levih struja. Prema Bernhardu Rajhenbahu, piscu prve i jedine istorije KAPD[12], osnovnu podelu unutar članstva KAPD bilo je moguće vezivati za tri struje:

1. *Hamburška opozicija oko Volfhajma i Laufenberga* — čvrsto povezana i idejno kompaktna grupacija čija su shvatanja, pored sindikalizma i antiparlamentarizma, sadržala još i neke specifične primese nacionalizma. Ona će uskoro evoluirati u pravcu takozvanog nacionalboljševizma — teorije po kojoj je moguća sprega radničkog pokreta i nemačkog nacionalizma, u cilju podsticanja svetske revolucije, zbog čega će ubrzo biti isključena iz KAPD.

2. *Drezdenska opozicija* — sa Oto Rileom kao glavnim teoretičarem i pobornikom — zalagala se za »čisti komunizam« radničkih veća (takozvani Rätekommunisten), rasprostranjena naročito među radništvom u Saksoniji, a cilj joj je bio osnivanje jedinstvene organizacije u preduzeću, koja treba da zameni partiju i sindikate (Allgemeine Arbeiter-Union — AAU).

3. *Berlinska opozicija* — najmasovnija po broju i najbliža Komunističkoj partiji po tradiciji i duhu — obuhvatala je pretežni deo berlinske partijske organizacije. (Veći deo ove opozicije vratiće se u toku narednih godina u KPD, i to u njeno levo krilo.)

Zbog svojih idejnih zastranjivanja i »nacionalboljševizma«, hamburška opozicija Volfhajma i Laufenberga biće isključena iz KAPD. Isto tako, i veći deo Rileovih pristalica, principijelnih protivnika partije, sami će napustiti KAPD. Ogradivši se od ovih ekstremnih shvatanja, KAPD će u prvo vreme predstavljati zapaženu opoziciju zvaničnoj politiki KPD, ali, pošto će se njeno osnovno borbeno članstvo vratiti u redove matične partije KPD, to će KAPD posle 1924. godine sve više gubiti svaki politički uticaj.

Međutim, u vreme njenog osnivanja, u proleće 1920. godine, KAPD je nastojala da uspostavi veze s Kominternom i da se kao rivalska grupacija uključi, pored KPD, u redove Kominterne. Kominterna je u to doba insistirala na priključenju svih levih partija i grupa, pa je, shodno tome, IK KI poveo akciju za pridobijanje

---

[12] B. Reichenbach, *Zur Geschichte der Kommunistischen Arbeiterpartei Deutschlands*, u: *Archiv für die Geschichte des Sozialismus und der Arbeiterbewegung*, sv. 13, Leipzig, 1928.

Digitized by Google

ovih elemenata. Utoliko pre što je u to isto vreme pokrenuta velika kampanja za privlačenje levih krila socijalističkih (centrističkih) partija Zapadne Evrope, kojima će, posredstvom *21 uslova* za prijem u Kominternu, donesenih na Drugom kongresu KI, biti otvorena vrata za ulazak u KI. Iako se u teorijskim raspravama vodila polemika sa Volfhajmom, Laufenbergom, Rileom i drugima, u člancima Radeka, Zinovjeva i drugih, KAPD je ubrzo posle osnivanja bila pozvana u Moskvu (u prvoj delegaciji KAPD bili su J. Apel i F. Jung). U razgovorima o spornim tačkama IK KI je insistirao na zauzetim stavovima Kominterne, a delegati KAPD nisu odstupali od svojih pogleda. Ipak, ogradili su se od »nacionalboljševizma« Volfhajma i Laufenberga, kao i od Rileovog levog sektaštva, pa će ovi prvi ubrzo, na sledećem kongresu KAPD, biti isključeni. Shodno tome, IK KI je uputio poziv KAPD da dođe na Drugi kongres KI u Moskvu, u leto 1920. Druga delegacija KAPD (O. Rile i A. Merges) stigla je u Moskvu, ali se pre održavanja kongresa vratila u Nemačku, neobavljena posla. Ipak, na Drugom kongresu KI polemisalo se sa shvatanjima KAPD. Lenjin je dao obrazloženje zašto smatra da treba voditi borbu za revolucionarne elemente radnika, iako su levičarski nastrojeni.[13] U dugotrajnoj prepisci između IK KI i Centralne KAPD, koja je trajala od proleća 1920. do Trećeg kongresa KI, u leto 1921, došla su do izražaja sva sporna pitanja i razmimoilaženja između oficijelne taktike komunističkog pokreta i levičarske opozicije.[14] Ipak, odlukom Drugog kongresa KI da se u Statut KI unese član 10. koji omogućava priključenje i status *članice-simpatizera KI*, data je mogućnost i KAPD da se priključi Kominterni — ne kao redovni član, nego kao članica-simpatizer, odnosno »koja simpatizira s Kominternom«. Ovaj status je KAPD prihvatila i u novembru 1920. zvanično je primljena za članicu-simpatizera, uz veliki otpor i revolt tadašnjeg predsednika KPD Paula Levija. Levi je tim povodom počeo veliku raspravu i dospeo u sukob sa IK KI, Kominternom i Lenjinom, što će konačno dovesti do toga da postane prvi u istoriji komunistički disident (takozvani slučaj Levi u leto 1921).[15]

Iako je primljena za člana-simpatizera KI, KAPD je nastavila svoju žestoku kritiku, najpre usmerenu na Centralu KPD, zatim na Kominternu — naročito povodom 21 uslova, ocenjujući

---

[13] Vidi: *Teze o osnovnim zadacima Drugog kongresa Komunističke internacionale*, V. I. Lenjin, *Dela*, tom 32, str. 279—280.

[14] Э. Левин, Борьба Коминтерна против »левого радикализма«. К истории отношении между Коминтерном и КПРГ. Третий Конгресс Коминтерна. Развитие Конгрессом политической линии коммунистического движения. Коммунисты и массы, Москва, 1975, стр. 315—341.

[15] O političkom liku P. Levija vidi: Charlotte Beradt, *Paul Levi. Ein demokratischer Sozialist in der Weimarer Republik*, Frankfurt a/M, 1979.

Digitized by Google

ga kao ustupak oportunizmu i reformizmu. Takođe se suprotstavljala svim pokušajima KPD i IK KI da se uspostavi veza i sprovode jedinstvene akcije sa socijalističkim radništvom koje je izvan redova komunističke partije.

Kritičarska aktivnost KAPD u odnosu na Kominternu dostigla je kulminaciju na Trećem kongresu KI, u leto 1921, na kojem se delegacija KAPD pojavila u brojnom sastavu (Bergman, Hempel, Saks i Zeman); uzimala je više puta reč u svim diskusijama i vrlo glasno polemisala. U svojim kritikama tražili su reviziju odluka Drugog kongresa, naročito povodom 21 uslova, kao i drugih temeljnih odluka. Lenjin, koji se na Drugom kongresu zalagao za prijem KAPD u redove Kominterne, shvatio je nužnost njenog isključenja i javno je izjavio da smatra da je prvobitno pogrešio.[16] Treći kongres KI je u svojoj rezoluciji zauzeo stav prema KAPD, s tim što joj je dat rok za prisajedinjenje Komunističkoj partiji (KPD). Posle toga je KAPD objavila rat i Kominterni i nagovestila da neće više voditi borbu iznutra, nego izvana, u cilju osnivanja nove Komunističke internacionale.

Raskid između KAPD i KI objavljen je zvanično na Kongresu KAPD u septembru 1921, a već 6. septembra iste godine IK KI je objavio da su veze sa KAPD prekinute.

Posle svog Trećeg kongresa KAPD je bila inicijator osnivanja nove, »čisto komunističke« Internacionale, koja je zvanično i osnovana u martu 1922, pod nazivom »Komunistička radnička internacionala«, ali nije stekla veći broj pristalica.

Okosnicu otpora levičara prema zvaničnoj politici Komunističke partije — pored antiparlamentarizma i antisindikalnog stava — činio je njihov stav prema partiji i prema konceptu sistema radničkih veća u Nemačkoj — glavnom kamenu spoticanja u radničkom pokretu Nemačke toga doba.

Otpor prema partiji i partijskim vođama (»Parteibozen«), toliko karakterističan za levičarstvo i posebno za KAPD, imao je, pored ostalog, svoj koren u tradicionalnom otporu nemačke (marksističke) levice pre i za vreme rata sindikalnoj i partijskoj (socijaldemokratskoj) birokratiji, koja je od 1914. do 1918. bila de fakto na liniji izdaje radništva i u službi vladine ratne politike. Napustiti definitivno »politiku vođa« i stupiti bez partijskog posredništva na otvorene puteve borbe radničke klase (pretežno ekonomske), uključiti se u široke tokove samoniklih organa — štrajkaške odbore, radnička veća, veća u preduzećima i slično — bio je socijalni i politički ideal onog borbenog radništva koje je činilo pretežnu većinu KAPD. Zagovornici radikalnih ideja i stavova pro-

[16] (»Ja vidim jasno svoju grešku što sam glasao za prijem KAPD, treba je brže i potpuno ispraviti«.) Vidi: *Primedbe na Nacrt teza o taktici za Treći kongres Komunističke internacionale*, V. I. Lenjin, *Dela*, tom 39, str. 436.

Digitized by Google

tiv »rukovodilačke politike«, zastupnici »čistog komunizma veća« (kao O. Rile), ili industrijskog unionizma (kao F. Volfhajm) mogli su lako da nađu pristalice u ovim radikalističkim krugovima radništva.

U razvijanju i razradi ideja i koncepcija o tome kako treba da izgleda uspostavljanje sistema radničkih veća, od svih pokreta u Evropi nesumnjivo je najdalje otišao radnički pokret u Nemačkoj. U svojoj studiji o radničkim većima u Nemačkoj V. Pantić je izložio *osam* sistematizovanih i razvijenih koncepata koji uglavnom zagovaraju takozvani čist sistem veća.[17] Zbog nedovoljnog prostora, ovde se ne možemo zadržati na svim aspektima ovih raznobojnih varijanti. Dovoljno je reći da je KP Nemačke (KPD), kao uostalom i druge komunističke partije, stavljala težište na revolucionarnu borbu za osvajanje vlasti, posle čega treba pristupiti izgradnji i realizaciji političkog i ekonomskog sistema radničkih veća — kao oblika diktature proletarijata, pri čemu prvenstvo usmeravajućeg faktora pripada komunističkoj partiji, kao hegemonu celokupnog pokreta. KAPD, međutim, već je prilikom osnivanja izjavila da nije partija u klasičnom smislu reči, već samo idejni mobilizator i propagator sistema veća, i da je njen krajnji cilj utapanje u organizam radničkih veća.

III

Najznačajniju moralno-političku i ideološku podršku dobila je KAPD od holandskih marksista, takozvanih tribunista, koji su u posleratnim godinama skretali sve više ulevo.

Holandija je bila jedna od retkih zemalja (osim Rusije i Bugarske) koja je još uoči rata imala samostalnu levu organizaciju — izvan Socijaldemokratske partije. Holandska marksistička levica nastala je kao samostalna struja još u predratnim godinama unutar holandske socijaldemokratije i formirala se u borbi protiv anarhizma Domele Nieuvenhuisa, s jedne strane, i reformizma P. J. Trelstre, s druge. Njena teorijska osnova bio je ortodoksni marksizam i integralni internacionalizam. Sačinjavali su je najistaknutiji holandski marksisti, među njima: Herman Gorter, pesnik i filozof, Anton Panekuk, matematičar i astronom, Henrijeta Roland-Holst, borac za ženska prava i marksistički publicist, zatim David Vejnkop, radnički funkcioner, historičar Vilem Van Ravestejn i učitelj Ceton.

Gorter, Panekuk i Roland-Holstova bili su pod određenim filozofskim uticajem marksističkog materijalističkog filozofa-samouka Jozefa Dicgena, čije su filozofske poglede nastojali da po-

---

[17] Vidi: Dr Vladan Pantić, *Radnička veća u Nemačkoj 1917—1920*, IMRP, Beograd, 1972, str. 503—588.

Digitized by Google

vežu sa revolucionarnom borbom, naglašavajući etičke ideale, idealizaciju ljudskog saznanja i racionalizaciju socijalizma.

Tribunisti su se još u toku rata oglasili u spisima i brošurama, ustajući u odbranu načela internacionalizma, i kao takvi bili su veoma bliski stavovima Lenjina i boljševika. Delovali su u sastavu cimervaldske levice i znatno su se približili Lenjinu i njegovim saradnicima. U to vreme, 1915/1916, Lenjin je mnogo želeo da zajedno s njima pokrene časopis, pošto je video u njima sponu sa radništvom Zapadne Evrope. Okolnosti za formiranje i izdavanje zajedničkog časopisa bile su vrlo teške i nepovoljne, i svedoče o krupnim razlikama između ovih dveju struja.[18] Ipak, tribunisti su pružali moralnu podršku boljševicima i Lenjinu; naročito su oduševljeno pozdravljali rusku revoluciju. S tim u vezi, među prvima su se izdvojili u samostalnu komunističku partiju, koja je u Holandiji osnovana u novembru 1918.

Međutim, vrlo brzo, krajem 1919. godine, između njih i Izvršnog komiteta KI dolazi do razmimoilaženja. Proces razotkrivanja međusobnih suprotnosti bio je ubrzan i stimulisan delovanjem Amsterdamskog biroa KI, što ga je u novembru 1919. osnovao Lenjinov i Kominternin emisar J. S. Rutgers, američki inženjer holandskog porekla. Kao i Bečki, Amsterdamski biro je bio osnovan radi propagande komunističkih ideja, širenja publikacija Kominterne, uspostavljanja veza između partija i grupa itd. Amsterdamski biro je u toku svog kratkog postojanja (raspušten je u proleće 1920) izdavao svoj bilten[19], objavio mnoge brošure i publikacije i održao dve međunarodne konferencije. Pored nekih zajedničkih ideja i programske platforme Kominterne, predstavnici holandske levice u mnogim pitanjima nisu bili saglasni s Lenjinom i KI, naročito u pogledu učešća u parlamentu, saradnje sa laburističkim i socijaldemokratskim partijama i slično. Povezujući se sa partijama i grupama, oni su naročito davali prednost levičarskim grupama istomišljenika, tako da su, mada delujući u ime Kominterne, de fakto postupali suprotno njenim odlukama i stavovima. Naročito je vidna i glasna bila njihova podrška nemačkoj levici, koja se konstituisala u posebnu partiju — KAPD. Sa njima su tesno sarađivali, objavljivali svoje radove u njihovim glasilima, »Kommunistische Arbeiterzeitung« i »Proletarier«, kao i bečkom časopisu »Kommunismus«, zastupali ih na međunarodnim tribinama i kongresima Kominterne — Drugom i Trećem. U stvari, holandski levičari bili su prvi marksisti u istoriji komunističkog pokreta koji su stupali u otvorenu polemiku s Lenjinom i Kominternom povodom komunističke politike i taktike, i to iznutra,

---

[18] Delovi prepiske između cimervaldske i holandske levice mogu se naći u Centralnom partijskom arhivu u Moskvi; vidi: CPA-IML, fond 2, op. br. 5.

[19] *Documents of the International Conference at Amsterdam* u: *Bulletin du Bureau provisoire d'Amsterdam de l'Internationale communiste*, ili *Bulletin du Bureau auxiliaire d'Amsterdam du Internationale communiste.*

Digitized by Google

iz užeg kruga Kominterne. U svom *Otvorenom pismu drugu Lenjinu*[20], Gorter je doveo u pitanje Lenjinove ocene o perspektivama revolucije u Zapadnoj Evropi, ukazujući na bitne razlike između Rusije i Zapadne Evrope. Gorterova ultraleva, »čisto komunistička« shvatanja i mnoge utopijske predstave doprineli su tome da nije bio ozbiljno shvaćen, pa su ga Radek, Zinovjev, Trocki i drugi, koristeći slabe tačke, više ismejavali nego što su iznosili protivargumente, iako su neka Gorterova zapažanja mogla da budu kritički razmatrana.

Još dalje je otišao u svojoj kritici A. Panekuk, koji se nije zadržao samo na razlikama između ruske i evropske revolucije, nego je ukazao i na unutrašnje protivrečnosti u samom biću sovjetskog društva koje, s jedne strane, treba da se bori za opstanak i koegzistenciju s kapitalističkim svetom, a, s druge, teži za tim da razbije taj isti svet, i to posredstvom Kominterne na koju vrši presudan uticaj i drži je u svojim rukama.

Gorter i Panekuk, a donekle i Roland-Holstova prešli su put od vatrenih pristalica i pobornika ruske revolucije do njenih vrlo oštrih kritičara, pa i protivnika, i to u toku nekoliko godina. Idealno zamišljena revolucija, koja će rezultirati čistim profilom komunizma, sudarila se sa surovom stvarnošću u kojoj se postavljalo pitanje samog opstanka revolucije, kada se nije vodilo računa o svim aspektima ostvarivanja društvenih ideala i konačnih ciljeva komunizma. Ovaj sukob između ideala i stvarnosti koja se, po njihovom mišljenju, preterano udaljila od svog prvobitnog koncepta — našao je svoj klasični izraz u delima i spisima holandskih levičara.[21]

Ovom »čistom komunizmu« bile su u nekim pitanjima u to doba bliske, ili su se s njime dodirivale, mnogobrojne leve grupe, struje, pa i pojedinci u revolucionarnom pokretu, na periferiji Kominterne ili u samoj Kominterni. Tome treba dodati vrlo brojne i relativno masovne organizacije anarhista, anarhosindikalista i sindikalista raznih boja koje su (osim u Nemačkoj), naročito u zemljama evropskog juga, bile u to vreme vrlo aktivne (Španija, Francuska, Italija i druge). Međutim, razmatranje ovih grupacija u revolucionarnom radničkom pokretu izlazi iz okvira ovog rada.

IV

Krajem 1919. i početkom 1920. godine, naročito posle osnivanja KAPD, levičarstvo se pojavljuje kao tendencija evropskih razmera,

---

[20] Hermann Gorter, *Offener Brief an den Genossen Lenin. Eine Antwort auf Lenins Broschüre, Der Radikalismus eine (sic!) Kinderkrankheit des Kommunismus*, Berlin, o. J. 1920.

[21] Funkcioner IK KI Maring (Henk Sneevliet) nazvao je svoje zemljake »samostanskom bratijom marksizma« (»Klosterbrüder des Marxismus«), pošto su uživali u čistoti i ideološkom asketizmu.

Digitized by Google

broj njihovih publikacija, listova i brošura se povećava, glas im se čuje na međunarodnim forumima i kongresima pojedinih partija. Kominterna, s Lenjinom na čelu, otpočela je idejnu i političku raspravu, koja se vodila na teorijskom i organizacijskom planu. S jedne strane, u vidu polemike i publicističkih duela, a, s druge, podsecanjem centara levičarstva — raspuštanjem Amsterdamskog i Bečkog biroa Kominterne, ali u isto vreme pozivanjem vođa i članstva KAPD i drugih levih struja da se uključe u rad Kominterne i njenih kongresa. Na prva četiri kongresa Kominterna je vodila relativno elastičnu politiku, i to u cilju što šireg i masovnijeg okupljanja svih borbenih snaga svetskog radništva. (Zbog ograničenog prostora, nije ovde moguće prezentovati svu opsežnu prepisku između IK KI i KAPD, kao i prisustvo tih snaga na kongresima KI na kojima su vođene otvorene rasprave.) Stenogrami Drugog, Trećeg i Četvrtog kongresa KI, kao i stenogrami plenuma IK KI, svedoče o živim, sadržajnim i otvorenim raspravama između Lenjina, IK KI i levičara. IK KI je pokazao veliku istrajnost u nameri da se levičarsko radništvo priključi Kominterni, a da se zagovornici ultralevičarstva odvoje od ovog radništva, njihovom idejnom i političkom diskvalifikacijom. Međutim, udarni značaj imao je Lenjinov spis *Dečja bolest »levičarstva« u komunizmu*, kojim se trebalo teorijski i politički razgraničiti od revolucionarnog avanturizma levičara.

Prilikom utvrđivanja strategijskih i taktičkih osnova nove, Treće internacionale, Lenjin se odredio prema svim osnovnim pravcima i strujama u međunarodnom radničkom pokretu, pa je, razumljivo, i levičarstvo zauzelo određeno mesto u njegovim razmatranjima. Iako nije raspolagao potpunim informacijama niti imao neposredne kontakte sa svim levičarskim strujama i njihovim protagonistima, Lenjinu su levičarska preterivanja poslužila kao dobar povod za globalno razmatranje o taktici.

Vreme kada je Lenjin objavio svoj spis *Dečja bolest*... bilo je doba kada su još s optimizmom očekivani širenje i uspon svetskog revolucionarnog procesa, kada je trebalo novoosnovane komunističke partije upozoriti na levičarske zablude i zastranjivanja, koji ih mogu odvesti u izolaciju. S tim u vezi spis je u komunističkom pokretu dočekan s velikim oduševljenjem i prihvaćen kao konkretno teorijsko i praktično uputstvo u svakodnevnoj borbi.[22]

---

[22] Vidi: Preuss Barbara, *Einführung in Lenins Schrift Der linke Radikalismus die Kinderkrankheit im Kommunismus*, Berlin, 1978; А. И. Соболев, Разработка Лениным проблем стратегии и тактики революционной борьбы (О значении работы В. И. Ленина Детская болезн »левизны« в комунизме), и: Второй конгресс Коминтерна. Разработка конгрессом идейних, тактически и организационных основ комунистических партии, Москва, 1972, стр. 483—526.

Digitized by Google

I u ovom spisu došao je do punog izražaja Lenjinov kritički temperament, jedinstven po jasnoći i oštrini iskaza, aktivan i tvorački po snazi iskustva i angažovanosti.

Prateći Lenjinovo izlaganje u spisu *Dečja bolest...*, mogu se uočiti bar dva nivoa razmatranja problema. Prvo, rasprava sa nekim konkretnim spornim pitanjima u kojima se, po Lenjinu, izražava neprihvatljivost i revolucionarni diletantizam levičarskih stavova, i to: odnos prema političkim kompromisima, prema buržoaskom parlamentarizmu, prema sindikatima, te odnos između subjektivnih i objektivnih faktora revolucionarne borbe (»vođe« i »masa«, partije i klase), i drugo, uopštavanje ruskog i međunarodnog revolucionarnog iskustva kao temelja za *program* revolucionarne taktike, za postavljanje revolucionarne politike na *naučnu osnovu.*

Kad je reč o raspravi sa levičarskim pogledima, Lenjin je na prvom mestu nastojao da ukaže na socijalne korene levičarskih zabluda, nalazeći ih u sitnoburžoaskom elementu »koji je pobesneo od strahota kapitalizma«, ali nema sposobnosti »da pokaže vladanje sobom, organizovanost, disciplinu i upornost«, koja karakteriše autentičnu radničku i klasnu avangardu, i, nadalje, u nestrpljenju borbenih delova neiskusnog i politički nezrelog radništva.

U teorijskom smislu levi se, po Lenjinu, zadovoljavaju »ponavljanjem istina o čistom komunizmu«, što im služi kao potvrda njihove pravovernosti, revolucionarne čistote i teorijske doslednosti. Na taj način, »levi« stvaraju subjektivističku viziju konkretno-istorijske stvarnosti, pa im ona postaje, de fakto, zamena za objektivnu stvarnost kojom ne mogu da ovladaju ni teorijski ni praktički. Po Lenjinu, levičari se odlikuju subjektivizmom i dogmatizmom u teoriji, a krajnjim voluntarizmom u praktično-političkoj delatnosti, oni »svoje želje, svoj ideološko-politički stav smatraju objektivnom stvarnošću«.

Lenjin je probleme komunističke taktike razmatrao sa stanovišta aktuelnosti revolucije i u kontekstu osnovnog zadatka epohe — uspostavljanja diktature proletarijata, polazeći od dveju bitnih pretpostavki. Prvo, da je kapitalizam zahvatila opšta kriza, te da je revolucija sazrela u svetskim razmerama, i drugo, da je pri datim uslovima i zadacima izuzetno porasla uloga subjektivnog faktora — komunističke partije, to jest na marksističkim osnovama razrađene strategije i taktike pokreta. Ističući da je politika u isto vreme i nauka i umetnost, i izlažući principe naučnog utvrđivanja revolucionarne politike, Lenjin je zapravo prevazišao okvire i ciljeve prvobitno naznačene i postavljene u raspravi s levičarima. Svestranom analizom bitnih problema revolucionarnog pokreta toga doba Lenjin je na celovit način izložio svoje poglede o načelima i zakonima rukovođenja i usmeravanja klasne borbe u eri pripreme i sprovođenja socijalističke revolucije.

Digitized by Google

Izlažući program revolucionarne taktike za budućnost, Lenjin nije prezentovao iskustvo boljševika kao recept i gotov šablon, nego kao pomoć i uputstvo, kao fundamentalni i dalekovidi putokaz. Da bi se izbegle desetine i stotine promašaja, grešaka i neuspeha, Lenjin je želeo da pruži univerzalni ključ u lavirintu socijalnih borbi, hteo je da ukaže na put sinteze i algebre, put uopštavanja, s ciljem da se on prekrati, preseku stranputice i ubrza razvoj revolucije.

Lenjin je svome spisu odredio relativno skromnu namenu, o čemu svedoči njegovom rukom napisani podnaslov u prvobitnom tekstu, koji glasi »Ogled popularnog razgovora o marksističkoj strategiji i taktici«. Knjiga je dobila ogroman publicitet, prevođena je na sve jezike sveta i doživela ogroman broj izdanja, upravo zbog njenog širokog značaja i korisnosti saveta i uputstava za komunističke partije koje su u to vreme bile u previranju i zaista u svom mladalačkom uzrastu. Ovaj podnaslov je kasnije izostavljen i već za Lenjinova života spis je izišao bez podnaslova.

Ako se ostave po strani euforične izjave nekih savremenika, na primer Zinovjeva, da je spis *Dečja bolest...* »Komunistički manifest savremene epohe« i »Biblija za radničku klasu« — Lenjinov spis je nesumnjivo odigrao krupnu ulogu i doprineo bržem sazrevanju svesti komunističkog pokreta u celini, što se vidi iz dokumentacije i periodike komunističkih partija toga vremena.

Lenjin je kasnije, na Trećem kongresu KI, shvativši u punoj meri da je revolucija zastala u granicama Sovjetske Rusije, napravio istorijski zaokret, i uz otpore u sopstvenim redovima usmerio Kominternu na puteve politike Jedinstvenog fronta, to jest na trajnu i dugoročnu perspektivu savezništva sa ostalim radničkim partijama i pokretima — i time, na indirektan način, predupredio u nekim aspektima kritike i desničara i levičara. Međutim, njegovi sledbenici u Kominterni nisu bili u stanju da ovo nasleđe preuzmu i dalje razvijaju. Naprotiv, oni su levu tendenciju u KI uzdigli na nivo oficijelne politike i time osudili Kominternu na dugogodišnje sektaštvo.

*

Kao što je tačno primećeno da se anarhizam razvijao »u senci radničkog pokreta«[23], moglo bi se reći da je levičarstvo ostalo u senci i po strani od osnovnih tokova komunističkog pokreta.

Pored elemenata utopijskog romantizma, isključivosti i netrpeljivosti — koncepata uglavnom u celini neprihvatljivih — u kritikama levih opozicionara upućenim Kominterni i komunističkim

[23] Vidi: Botz Gerhard, Gerfried Brandstetter, Michael Pollack, *Im Schatten der Arbeiterbewegung, Zur Geschichte des Anarchismus in Oesterreich und Deutschland*, Europa-Verlag, Wien, 1977.

Digitized by Google

partijama dvadesetih godina bilo je i lucidnih predviđanja o mogućim devijacijama u revolucionarnom pokretu, koja su za partije i pokrete u borbi za vlast, a naročito za one koji su već na vlasti mogla da budu izvestan podsticaj i korektiv. Međutim, obostrana isključivost i netolerancija, koje karakterišu sve protivničke i rivalske struje i pravce u radničkom pokretu, omogućile su da se u dijalogu i uzajamnim korigovanjem dođe do bilo kakvih pozitivnih rezultata.

U polemikama sa zapadnoevropskim levim komunistima dvadesetih godina prelamali su se i ukrštavali svi bitni problemi revolucionarne teorije i prakse — odnos revolucionarnog utopizma i realne politike, odnos klase i partije-avangarde, problem diktature i demokratije, usmeravanja i neposredne akcije i, pre svega, problem odnosa između konačnih ciljeva borbe i metoda za njihovo ostvarivanje.

Stoga bi temeljita studijska analiza ovih rasprava — i ako je činjenički materijal istorijski prevaziđen — mogla pružiti zanimljivu istorijsku građu od značaja i za savremenu nauku.

•

Digitized by Google

Najdan Pašić

Marksistička kritika anarhističkih koncepcija osnovne ćelije budućeg besklasnog društva

Interesovanje socijalističke misli za tip društvene organizacije koji bi zamenio političku organizaciju države počinje kad i sama ta misao. Još kod velikih socijalista utopista — dalekih preteča naučnog socijalizma — razmišljanja o malim harmoničnim ljudskim zajednicama komunalnog tipa bila su tako reći u centru pažnje. Ta tradicija se nastavlja i kasnije. Ona je karakteristična za vrlo različite struje i orijentacije u radničkom pokretu od anarhofederalističkih do municipalističkih i gildsocijalističkih, od onih koje su se orijentisale na nasilni revolucionarni prevrat do onih koje su računale isključivo sa kumulacijom mirnih sitnih reformi, od onih koje su upirale pogled u preživele, još preostale oblike seoskog »opštinskog komunizma« (poput narodnjaka u Rusiji) do onih koje su perspektivu socijalizma videle, pre svega, u podruštvljavajućem dejstvu sve rasprostranjenijih i već »socijaliziranih« komunalnih službi. Čak i struje izrazito etatističke orijentacije (na primer, Lasal i lasalovci u Nemačkoj) ostavljale

Digitized by Google

su mesta za lokalnu zadrugu i opštinu pod pokroviteljstvom blagonaklone centralne državne vlasti.

Marksizam je oštro kritikovao elemente socijalne utopije kojima su bila opterećena mnoga socijalistički inspirisana razmišljanja o komuni i na tome zasnovani projekti opšteg preobražaja društva, ali je baš time jasnije osvetlio stvarni značaj i domašaj koji ima komunalna samouprava u revolucionarnoj borbi radničke klase protiv birokratskog centralizma kapitalističke države, a za stvaranje političkih pretpostavki njenog društvenog oslobođenja.

Problemi istorijske alternative

Radikalna kritika klasnog i, posebno, kapitalističkog društveno-ekonomskog i političkog poretka uspešno je, već u svojim početnim utopističkim formama, razarala mreže buržoaskih ideoloških fikcija i otkrivala pravu sadržinu kapitalističkih odnosa koju su široko prihvaćene ideje slobode, jednakosti i bratstva dobijale u društvenoj i političkoj stvarnosti kapitalističkog sveta.

Ali, ma koliko uverljiva, sama kritika nije bila dovoljna. Da bi se stvari menjale, da bi kritika mogla da pokrene svesnu i organizovanu društvenu akciju, *trebalo je otkriti istorijsku alternativu* postojećem stanju, ukazati na mogućnosti organizovanja društva na radikalno drugačijim ekonomskim i političkim temeljima.

Da bi se došlo do odgovora na pitanje kako društvo u kome je čovek podvrgnut ekonomskoj eksploataciji i političkom ugnjetavanju zameniti solidarističkom ljudskom zajednicom u kojoj je »slobodni razvitak svakog pojedinca uslov slobodnog razvitka za sve« (K. Marks), bilo je neophodno otkriti i ostvariti u realnom životu *takve oblike udruživanja i integracije* koji su direktna negacija kapitalističkih institucija i njihove političke nadgradnje. Na udaru socijalističke i svake antikapitalističke kritike našla se birokratska država sa njenim monopolom suverene političke vlasti i organizovane prinude nad određenom teritorijom.

Ali čime zameniti državu kao nosioca prinude teritorijalno-političke integracije, a ne ugroziti nužno jedinstvo šire zajednice u koju su inkorporirani subjekti sa različitim i često oprečnim interesima? Razmišljanja o tom ključnom pitanju išla su raznim pravcima, račvala se i granala odražavajući, s jedne strane, različite uže klasne pozicije pojedinih ideologa, a, s druge, izuzetnu složenost i kompleksnost samih problema o kojima je reč, brojnost različitih, manje ili više relevantnih aspekata koje nije bilo lako sagledati u njihovom dijalektičkom totalitetu.

Digitized by Google

Različita lica države

Otuđena politička vlast države koju je trebalo »ukinuti« imala je mnogovidne pojavne oblike. Ona se manifestovala:

— kao spoljna, od društva otuđena sila koja suvereno kontroliše društvene odnose na određenoj teritoriji i prinudom nameće svoju volju;

— kao institucionalno otelovljenje suprotnosti »opšteg interesa« zajednice koji se izražava u jedinstvenoj državnoj volji i pojedinačnih i posebnih interesa koji su međusobno u sukobu i koje država kontroliše;

— kao instrument prinudnog održavanja i zaštite postojećeg poretka u interesu vladajuće klase;

— kao hijerarhijski organizovana birokratska mašinerija javne vlasti koja vrši niz za društvo neophodnih opštih upravljačkih i regulativnih funkcija, ali koja ima i svoje posebne interese, često protivstavljane društvu, pa i samoj vladajućoj klasi — interese profesionalno-upravljačkog birokratskog sloja;

— kao prinudno nametnuta suprematija teritorijalnog nad radno-funkcionalnim i drugim oblicima društvene integracije;

— kao nosilac imanentnih tendencija ka sve rigidnijoj centralizaciji upravljanja i sve većem uniformisanju društvenih odnosa, što neizbežno znači sužavanje i ukidanje svake lokalne i grupne autonomije, svakog slobodnog udruživanja na temelju istinske ravnopravnosti i dobrovoljnosti.

Anarhistička i sindikalno-korporativistička projekcija: radionica koja će zameniti državu

Kakvi treba da budu oblici i institucije društvene integracije u budućem socijalističkom društvu da bi bili konačno ukinuti svi nabrojani aspekti političke alijenacije svojstveni državnoj organizaciji? Odgovori na ovo pitanje bili su različiti, a dileme s tim skopčane ostale su sve do danas osnov ideoloških i političkih diferencijacija i podele u radničkom pokretu, pa i šire.

Jedna snažna struja u radničkom pokretu koja vuče koren još iz predmarksovskog perioda, ali je u raznim vidovima prisutna i uticajna i danas, zastupa shvatanja da je suština socijalističkog revolucionarnog prevrata u tome da se svi oblici političke organizacije imanentni klasnom društvu, a pre svega samoj državi, *ukinu* i *zamene* radno-proizvodnom organizacijom čija bi polazna osnova bila samoupravna zajednica, odnosno primarna ćelija sindikalne organizacije radnika. Potpuno integrisan u svoju radnu organizaciju gde zajedno sa drugim radnicima upravlja svojim radom i proizvodnim procesom u celini, radnik bi, tako

Digitized by Google

organizovan, prisvojio za sebe i šire upravljačke funkcije u društvu, koje su dotle, kao političke (državne) funkcije, bile od njega potpuno otuđene. Svim društveno determinisanim vidovima, svojom egzistencijom čovek bi upravljao isključivo u svojoj radnoj organizaciji i preko nje. Podela na javnu i privatnu sferu bila bi likvidirana i država ukinuta time što bi cela društvena organizacija dobila potpuno novo jednodimenzionalno ustrojstvo zasnovano na povezivanju radno-proizvodnih ćelija društva »odozdo do gore«. To je bila suština sensimonske ideje: »L'atelier faira disparaître le gouvernement«.

Ideje o takvom novom tipu organizacije koji od samog početka predstavlja totalan raskid sa svim oblicima organizacije klasnog buržoaskog društva, još pre nego što su oni razoreni, ima dugu istoriju koja se proteže sve do vremena današnjeg i javlja se u različitim vidovima anarhosindikalizma i revolucionarnog sindikalizma. Novo i staro se *ab inicio* totalno isključuju. Svi oblici političke organizacije klasnog društva, uključujući i buržoasku predstavničku demokratiju, odbacuju se u potpunosti. U tom smislu, zajedno sa buržoaskom »političkom državom« zasnovanom na teritorijalnoj organizaciji vlasti, odbacuje se i svako političko organizovanje sâme radničke klase, svako stvaranje radničkih političkih partija, i reformističkih i revolucionarnih, i svako učešće u političkim borbama i političkom životu uopšte, bez obzira na svrhu i ciljeve. Novi tip organizacije razvija se unutar sâme radničke klase i nameće celom društvu time što samim svojim postojanjem i širenjem parališe i uništava stari društveni poredak. Generalni štrajk i nasilna eksproprijacija sredstava za proizvodnju nisu ni sredstvo, ni rezultat političke borbe, nego akt pukog sankcionisanja faktički ostvarene negacije klasnog poretka koji je uništen time što se proizvođačka klasa, organizovana na sebi svojstvenim principima, iz njega »izdvojila«.

U nekim fazama razvoja radničkog pokreta i u određenim istorijskim situacijama ideje anarhosindikalizma vršile su snažan uticaj ne samo među radikalno raspoloženim intelektualcima već i u radničkoj masi. To se odnosi naročito na zemlje evropskog juga, uključujući i Francusku. I u Prvoj internacionali bilo je dosta jakih struja revolucionarnog sindikalizma, pa su njihova gledišta i stavovi dolazili do izražaja i u zvaničnim dokumentima ove organizacije. Tako je na Kongresu Internacionale u Bâleu 1869. godine grupa okupljena oko belgijskog predstavnika Hinsa uspela da izdejstvuje usvajanje rezolucije kojom se izričito utvrđuje da radnički sindikati nisu obična organizacija za zaštitu ekonomskih prava radnika, nego *okosnica* celokupne organizacije socijalističkog društva budućnosti. U skladu s tim, Internacionala je, pomenutom rezolucijom, obavezivala nacionalne sekcije u svom sastavu da pripremaju već postojeće ekonomske organizacije radnika za ostvarivanje njihove prave istorijske misije u budućnosti.

Digitized by Google

Jedna od najrazvijenijih i najkonzekventnijih koncepcija revolucionarnog sindikalizma sadržana je u delima Georgea Sorela. Za Sorela je sindikat bio i glavno oružje revolucionarnog nasilja i osnovni okvir i princip konzekventno sprovedene jedinstvene organizacije društva u koje su se bez ostatka uključivali svi vidovi društvenog organizovanja.

Logički razvijena ideja o radničkim sindikatima kao univerzalnoj i totalnoj zameni za postojeće oblike predstavničke države vukla je ka ukidanju bilo kakve autonomije, lične i grupne, i samim tim ka autoritarnim sredstvima i oblicima vladavine.

Ideje o jednoobraznoj, monolitnoj organizaciji direktno izvedenoj »odozdo do gore« iz primarne, samoupravno organizovane radno-proizvodne ćelije, iz koje sve proizlazi i u koju se sve vraća, — bile su u osnovi mnogih koncepcija i struja anarhosindikalističkog obeležja. One su prodrle, u većoj ili manjoj meri, i u ideološke sisteme velikih radničkih socijalističkih i komunističkih partija, izazivajući u njima žestoke idejne i političke sporove i frakcijska cepanja (poput diskusije o sindikatima vođene u Boljševičkoj partiji 1921. godine, u sklopu borbe protiv »radničke opozicije«), ali nalazeći ponekad i svoje trajno mesto u njihovim programskim dokumentima.

Teoretičar liberalnog anarhizma Panekuk razvio je shvatanja o sistemu radničkih saveta preduzeća (povezanih horizontalno i vertikalno) kao celovitoj zameni za ukupnu organizaciju građanskog društva. U širokom revolucionarnom pokretu stvaranja radničkih saveta, koji je zahvatio veliki broj evropskih zemalja, u periodu neposredno posle oktobarske revolucije u Rusiji, ideje o radničko-sovjetskoj organizaciji globalnog društva doživele su nagli uspon i različite interpretacije. Na takvoj radikalnoj i neodložnoj alternativi političkoj organizaciji građanskog društva najviše su insistirali anarhisti različitih boja. Ali elemente tih shvatanja (u jednom drugom kontekstu) naći ćemo i kod najistaknutijih marksističkih teoretičara toga i kasnijeg vremena. Kod Gramšija, na primer.

Potpuno protivstavljanje radno-proizvodne, funkcionalne organizacije i integracije društva teritorijalno-političkoj (državnoj) organizaciji i integraciji izraženo je najreljefnije kod raznih anarhističkih struja starijeg i novijeg datuma.

Kao ilustraciju takvih shvatanja, prema kojima je radikalno i neodložno zamenjivanje teritorijalno-političke integracije radno-proizvodnim sâma suština socijalističke revolucije (revolucionarnog ukidanja države), navešćemo karakteristične stavove jednog dokumenta iz vremena građanskog rata u Španiji — Izveštaja Sindikata grafičkih radnika Barcelone. U tom dokumentu se kaže:

»... Nacionalna konfederacija rada uzima kao *polaznu tačku proizvodnu ćeliju, mesto rada*, nezavisno od religijske pripadnosti,

Digitized by Google

političkih uverenja, duhovne orijentacije i mesta stanovanja svojih članova.

Ako u organizaciji političkog tipa — poredak kome je stanovništvo podređeno počiva na mestu stanovanja, religioznom kultu i političkom mišljenju, u društvu slobodnih proizvođača i potrošača *mesto rada i njegove veze po profesionalnoj osnovi treba da zamene organizme koji proizlaze iz etatističke institucije i poretka: parlament, opštinsku upravu itd.*«[1]

Komunalno-federalistička projekcija: samoupravne komune i njihovi ugovorni savezi umesto državno-birokratskog centralizma

Drugi značajan oblik pravne negacije političke države činile bi one struje i opredeljenja u radničkom pokretu i u široj političkoj topografiji savremenog društva koja bi se mogla nazvati komunističko-federalistička. Sa stanovišta anarhosindikalizma — kao što je pokazano — glavni revolucionarni udarac kojim se ukida politička država bilo bi odbacivanje principa teritorijalno-političke, autoritarne integracije pod tutorstvom državnog aparata i njegovo zamenjivanje radno-proizvodnim principom integracije čija je okosnica osnovna radna ćelija koja se funkcionalno povezuje sa drugim takvim ćelijama i sa globalnom organizacijom društva. Sa gledišta koncepcija komunalista-federalista, ključna tačka revolucionarnog preokreta nije izravno ukidanje administrativno-teritorijalne organizacije državne vlasti, nego ukidanje birokratskog centralizma koji je imanentan toj organizaciji i koji joj daje opresivni karakter. Političku državu zasnovanu na prinudi zamenjuje slobodna, autonomna lokalna zajednica — komuna. Centralizam državne mašinerije čiji je ključni princip hijerarhijsko načelo, to jest bezuslovna podređenost nižih organa višim i perifernih delova svemoćnom centru, ustupa mesto federativnoj zajednici, užoj i široj, koja nastaje slobodnim udruživanjem ravnopravnih i autonomnih delova. Ovaj tip integracije — istorijski antipod birokratskog centralizma — omogućen je postojanjem (formiranjem) samoupravne komune kao »prirodne zajednice« u koju se udružuju slobodne ljudske individue povezane realnim interesima zajedničkog življenja na jednoj užoj teritoriji i brojnim sponama ekonomske, socijalne i kulturne komunikacije koje iz toga proizlaze.

Odnosi solidarnosti i ravnopravnosti koji se uspostavljaju već na toj prvoj stepenici slobodne integracije prenose se zatim i na sve one sukcesivne šire zajednice u koje se uže zajednice udružuju

---

[1] Vidi »Autogestion«, sveska 18—19, januar—april 1972, str. 105—106 (*kurziv* — N. P.).

Digitized by Google

na temelju ugovornih odnosa. I kao što se pojedinac potpuno integriše u komunu, u kojoj ostvaruje identitet svojih ličnih i društvenih interesa, tako se i komune kao autonomni subjekti udružuju u regionalne zajednice, a ove opet u još šire federativne zajednice, nacionalne i internacionalne.

Kod mnogih pisaca revolucionarne orijentacije zaokupljenih razmišljanjem o mogućim alternativama za birokratsku, centralističku državu, stožernu tačku u projekcijama buduće društvene organizacije čini upravo komuna — mala lokalna zajednica koja već po svojim razmerama omogućuje ljudima neposredno upravljanje svim društvenim poslovima, što bi značilo da se oni od objekata vladanja pretvaraju u subjekte koji slobodno i ravnopravno odlučuju o svemu što je vezano za njihov društveni život. Otuđene društvene sile oličene u državi i njenom suverenitetu nad celokupnom državnom teritorijom — sile koje su iznuđivale pokoravanje i poslušnost — dolaze pod kontrolu onih kojima su samovoljno vladale, time što se državni princip teritorijalne integracije zamenjuje komunalnim.

Brojne koncepcije o organizaciji socijalističkog društva budućnosti polazile su upravo od jedne idealizovane koncepcije komune kao primarne ćelije dobrovoljne teritorijalne integracije na kojoj se zatim, na istim principima dobrovoljnosti i samoupravnih ugovornih odnosa, podiže cela društvena zgrada. U više ili manje razvijenom vidu takve koncepcije — ili elementi takvih koncepcija — nalaze se ne samo kod Prudona i Bakunjina (koji se smatraju glavnim teoretičarima komunalnog federalizma) nego i kod ruskih revolucionarnih demokrata (Černiševski, Pisarev) i narodnjaka koji su idealizirali tradicionalnu opštinsku zajednicu zemlje (»mir«), kod nekih »fabijanaca« u Engleskoj, kod brojnih škola i pravaca »municipijalnog socijalizma«, koji su se javljali u raznim zemljama.

Svima koji su smatrali da je osnovni zadatak i cilj revolucije da se odbaci centralizovana birokratska državna mašinerija i zameni elementarnom ljudskom zajednicom tipa komune nametalo se pitanje kako na toj osnovi obezbediti širu integraciju — povezivanje u teritorijalne i funkcionalne celine velikih razmera i složenog sastava — bez kojih se ne može ni zamisliti moderni industrijski način proizvodnje. Odgovori teoretičara komunalnog federalizma temeljili su se uglavnom na pretpostavci da će uspostavljanje slobodne, samoupravne komune automatski otvoriti puteve dobrovoljnoj integraciji zasnovanoj na ugovorima autonomnih i ravnopravnih subjekata — ugovornih zajednica nižeg nivoa. Tako bi nastao stepenasti sistem federativnih zajednica u kome bi svaki stupanj horizontalne integracije — ugovornog povezivanja teritorijalnih zajednica jednog nivoa — imao za svrhu i rezultat formiranje šire teritorijalne zajednice koja bi se, takođe putem ugovora, integrisala u još šire asocijacije, sve dok se, polazeći

Digitized by Google

od komune, ne dođe do federativnog objedinjavanja svetskih razmera.

Takvu viziju buduće organizacije društva na komunalno-federativnom principu izrazio je vrlo jasno Bakunjin u više navrata i u većem broju svojih radova. Na kongresu Lige za mir i slobodu 1867. on ovako formuliše fundamentalni cilj društvenog prevrata:

»... Zameniti staru organizaciju, zasnovanu odozgo nadole na nasilju i principu vlasti, novom organizacijom koja nema za osnovu ništa drugo do interese, potrebe i prirodne težnje stanovništva, ni druge principe do slobodnu federaciju individua u komune, komuna u pokrajine, pokrajina u nacije i najzad ovih u Ujedinjene države Evrope najpre, a kasnije u svetsku federaciju.«[2]

Rekonstrukcija sveta na temeljima koje čine samoupravne komune značila bi ne rasparčavanje društva, nego ostvarivanje najšire teritorijalne integracije na principima direktno suprotnim državno-birokratskom centralizmu. Na istim načelima ugovornog regulisanja međusobnih odnosa, dobrovoljnosti i ravnopravnosti, koja važe za primarnu ćeliju teritorijalne integracije, za samu komunu, formirale bi se sve šire i šire teritorijalne zajednice stvarajući neku vrstu sistema zatvorenih koncentričnih krugova.

Komunalno-federativni poredak koji bi zamenio postojeće sisteme državne organizacije bio bi i sâm zasnovan na principu teritorijalne integracije, ali bi se od svakog državnog poretka bitno razlikovao u dve osnovne tačke:

— teritorijalna integracija ostvarivala bi se »odozdo prema gore«, i to na dobrovoljnom ugovornom principu (a ne »odozgo prema dole« i uz pomoć organizovane prinude);

— delovi koji čine širu zajednicu (a pre svega sama komuna kao polazna osnova ukupnih integracionih procesa) sačuvali bi u punoj meri svoj *posebni subjektivitet* i svoja suverena autonomna prava. U široj zajednici komunama bi pripadala pozicija subjekata koji dogovorno odlučuju (a ne jedinica određenih centralnoj vlasti, odnosno »nižih instanci« uklopljenih u hijerarhijsku strukturu i bezuslovno subordiniranih centralnim organima).

Za razliku od sindikalno-anarhističke koncepcije ukidanja države koja zahteva da princip državnog teritorijalnog suvereniteta bude zamenjen radno-funkcionalnom integracijom koja polazi od osnovne proizvodne ćelije društva, komunalno-federalistički koncept nije usmeren na ukidanje primata teritorijalnog principa integracije, već na revolucionarnu transformaciju sadržine samog tog principa. A sadržina se menja samim tim što osnovni nosilac integracije nije država kao aparat otuđene sile, nego komuna

[2] Isto, str. 27.

Digitized by Google

kao »prirodna« i čoveku bliska solidaristička zajednica u kojoj vlada dobrovoljnost i dogovor.

Već po svojim dimenzijama, komuna je prirodan okvir u kome je moguće vršiti usklađivanje različitih ličnih i grupnih interesa i odlučivati o zajedničkim poslovima, uz direktno učestvovanje svih zainteresovanih. Upravljanje društvenim poslovima u takvoj zajednici u kojoj su ljudi dobrovoljno ujedinjeni, ravnopravni, i sa približno istim osnovnim položajem, svodi se na slobodno demokratsko otkrivanje i utvrđivanje onoga što predstavlja njihove zajedničke interese i potrebe. U takvim uslovima donošenje i sprovođenje odluka od zajedničkog interesa ne mora se oslanjati na poseban mehanizam prinude. Samim tim ono gubi politički karakter. Politički organizovano društvo pretvara se konačno u slobodnu ljudsku zajednicu.

Kritika komunalno-federalističke koncepcije: pretpostavljena harmonija i stvarni pluralizam različitih interesa

Komuna je, prema koncepcijama komunalnih federalista (anarhista), trebalo da bude *monolitna i potpuna* (totalna) *zajednica.* Ona bi bila ona prava i osnovna ćelija društvene integracije u kojoj bi se realizovali *svi* osnovni životni procesi društva: primarno teritorijalno povezivanje i objedinjavanje raznih grana i vidova materijalne proizvodnje i reprodukcije društvenog života, usklađivanje interesa proizvođača i potrošača, svesno harmoniziranje svih odnosa maksimalnim razvijanjem uzajamnosti i solidarnosti, socijaliziranje ljudske ličnosti do pune identifikacije sa zajednicom kojoj pripada.

Komuna bi bila grobnica građanskog individualizma i svake sebičnosti, lične i grupne. Protivrečnost ličnog i društvenog — imanentna svakom klasnom društvu — sukob težnji pojedinačne ljudske individue i užih delova zajednice svesnih svoje posebnosti, s jedne strane, i šire, funkcionalno organizovane celine društva čiji skladan razvoj zahteva da delovi budu podređeni celini i parcijalno — opštem, s druge, — bili bi razrešeni bez ostatka već u samoj komuni. U njoj bi došla do izražaja pretpostavljena prirodna harmonija ličnih i društvenih, posebnih i opštih interesa i potreba, jer bi *ab inicio* — samim revolucionarnim aktom konstituisanja komune — bili eliminisani koreni i uzroci konfliktnih odnosa — privatna svojina i državna prinuda.

Komunalno-federalistička projekcija revolucionarnog skoka u novo društveno stanje pobuđivala je interesovanje i vršila — ponekad i ponegde — i vrlo snažan idejni uticaj ne samo u sitnoburžoaskom socijalizmu već i u radničkom pokretu. O tome svedoče i dokumenta Pariske komune.

U isto vreme, konkretni vidovi te projekcije, a i sama osnovna ideja bili su osporavani i kritikovani u okviru radničkih inter-

Digitized by Google

nacionala, a i šire, kako među protivnicima tako i među pristalicama socijalističke ideologije.

Mnogi pisci socijalističke orijentacije kritikovali su komunalno-federalističke ideje ne zbog njihove osnovne usmerenosti na traženje alternative za klasnu političko-predstavničku državu (što je prirodan zadatak revolucionarne socijalističke teorije i ideologije), već zbog njihove jednostranosti i očiglednih elemenata socijalne utopije u samom pristupu osnovnom problemu.

Komuna je, kao i država, *teritorijalna zajednica*. Ona je imala da zameni državu u ulozi glavnog nosioca i osnovnog subjekta *teritorijalne integracije*. Ali kakve su bile garancije da ta komuna — stvorena na ruševinama državne organizacije — ne postane sama »*država u malome*«? Bitni konstitutivni element svake državne organizacije jeste organizovana prinuda i na tome zasnovana suverena politička vlast nad određenom teritorijom. Komuna je — nasuprot tome — trebalo da bude dobrovoljna, ugovorna zajednica među slobodnim pojedincima — stanovnicima jedne uže teritorije.

Ali, da li revolucija već zatiče ili namah stvara *slobodnog pojedinca* spremnog i motivisanog da bude polazna tačka i primarni nosilac gigantskog procesa slobodnog udruživanja sa masom drugih takvih pojedinaca? Ako je kod komune, kao i kod države, osnovna veza među ljudima sâma teritorijalna pripadnost, onda se kohezija i *postojanost* takve zajednice mora obezbeđivati i odgovarajućim sredstvima *spoljne prinude*, kao što je slučaj i kod državne organizacije, odnosno kod svakog institucionalnog oblika teritorijalne integracije poznatog u dosadašnjoj istoriji. Koreni otuđenosti političke sile ne mogu se iščupati samim proklamovanjem slobodnih ugovornih odnosa kao baze celokupnog društvenog organizovanja.

Pošto se u njoj ostvaruje *totalitet* svih oblika i vidova društvene integracije — i materijalno-proizvodne, i socijalne i ideološke — sama komuna se neizbežno pretvara u zajednicu totalnu i totalitarnu. Potpuna jednakost ljudskih individua ostvaruje se kao potpuna uniformnost njihovog društvenog položaja, a svestrana socijalizacija ličnosti kao njeno utapanje u monolit jednog sveobuhvatnog kolektiviteta. Tako se u jednostranoj i apstraktnoj projekciji komune, koja se zamišlja kao ugovorna zajednica apriorno slobodnih pojedinaca, karakter i progresivni smisao ovog tipa društvene organizacije potpuno izokreće. Od poluge za razbijanje državno-birokratskog centralizma i konkretnog oblika negacije otuđene političke vlasti nad čovekom komuna se, u ovakvoj interpretaciji, pretvara u novu formu institucionalnog zatvaranja i zarobljavanja konkretne, istorijski date ličnosti radnog čoveka.

Sve bogatstvo potreba, interesa i društvenih aspiracija koje nosi ličnost oslobođena hijerarhije i monopola, sve vidove i oblike njenog slobodnog povezivanja i socijalne identifikacije sa užom

Digitized by Google

i širom životnom i radnom sredinom, sa brojnim asocijacijama — radnim, kulturnim i ideološkim — u kojima se ostvaruje i potvrđuje njena društvena priroda, uniformna šema komunalne organizacije htela je da sabije u jedan jedini *socijalni monolit* — u komunu kao sveobuhvatnu i totalnu zajednicu. Preko granica komune ne pojavljuje se više čovek — pojedinac ni razni autonomni oblici njegovog slobodnog udruživanja. U daljim procesima društvene integracije egzistiraju samo socijalni monoliti komune. One se ugovorno povezuju u šire zajednice (regionalne, nacionalne), a ove opet u zajednice takvih zajednica. Ali u tim širim oblicima udruživanja svaka komuna govori *jednim* glasom, izražava *jedan* opšti interes koji je rezultat prethodne agregacije i sinteze interesa izvršene konačno u njenim okvirima. Pluralizam ličnih i grupnih interesa, zahtevâ i socijalnih aspiràcija završava se tako na razini komune, a odatle nadalje fungiraju samo agregirani interesi i jedinstvena volja socijalnih monolita. Integracija je stvar dogovora i sporazuma među njima.

Totalitarni karakter komune kao teške konverzije pluralizma interesa u monolitni »opšti interes«

Ona tačka na skali sukcesivnih stupnjeva teritorijalne integracije gde pluralizam slobodne artikulacije interesa dostiže svoj plafon i ustupa mesto jednoj kolektivnoj volji i interesu ima poseban značaj i ulogu jer se upravo tu konstituiše organizaciona celina koja uživa suverena i samostalna prava u odnosu na delove koji je sačinjavaju. Ukoliko se u tom pogledu komuna ne razlikuje bitno od države, ona se, bez obzira na proklamovane principe i subjektivna opredeljenja, pretvara u »državu u malome«.

Institucionalizovana zajednica u kojoj se ostvaruje konverzija (preobraćanje) pluralizma individualnih i grupnih interesa u jedinstveni, osamostaljeni *opšti* društveni interes, pretvara se, logikom samog tog procesa, u otuđenu silu protivstavljenu društvu. To važi podjednako za komunu kao i za državu ili bilo koji drugi institucionalizovani oblik teritorijalne integracije. Kvalitativna razlika bila bi u tome što se konverzija pluralizma interesa u jedinstveni »opšti interes« koju vrši država zasniva na organizovanoj prinudi, dok se konverzija koju vrši komuna zasniva na dobrovoljnosti, to jest na pretpostavljenoj konvergenciji i podudarnosti posebnih i »opšteg interesa« (što se u neposredno-demokratskim formama odlučivanja samo otkriva i potvrđuje). Ali ova razlika ima realnu osnovu u društvenoj stvarnosti samo ukoliko je realna pretpostavka da je samim ukidanjem privatne svojine i rušenjem državnog centralizma vaspostavljena »prirodna harmonija« različitih interesa, zbog čega svaki element prinude u regulisanju društvenih odnosa postaje suvišan. Ako se ova pretpostavka ne održi, onda svaki konkretan pokušaj uvođenja idealnog stanja harmonije i beskonfliktnosti dolazi u direktan konflikt sa realno po-

Digitized by Google

stojećom strukturom interesa. Što je taj konflikt oštriji, što je dublji jaz između projektovanog stanja i realnih odnosa, to je potrebna veća količina nasilja da bi se iskonstruisana šema društvene organizacije nametnula i održala. Iz borbe da se jednim revolucionarnim udarom ukine svaka politička sila ta se sila nanovo reprodukuje u pojačanom i arbitrarnom vidu. Komunalno-federalistički kao i svaki drugi anarhizam završava nužno u političkom teroru.

Elementi socijalne utopije

Projekti radikalne rekonstrukcije celokupne organizacije društva, čija bi polazna tačka bila jedna osnovna ćelija u kojoj su sadržani i iz koje se izvlače svi principi društvene integracije, nosili su u sebi elemente socijalne utopije. Njihova glavna slabost bila je u tome što su sve protivrečnosti globalne društvene strukture hteli da zatvore i razreše u mikrokosmosu jednoobraznih osnovnih ćelija. Svi oblici šire društvene integracije bili bi u suštini neprotivrečne aglomeracije takvih ćelija koje, poput Lajbnicovih monada, ulaze u sastav različitih društvenih grupacija kao već gotovi i nepromenljivi atomi.

Društveno oslobođenje čovekove ličnosti očekivalo se od njene totalne integracije u primarnu asocijaciju omnifunkcionalnog karaktera — u radnu jedinicu gde se potvrđuje i ostvaruje kao biće proizvodne prakse, ili u komunu gde se ostvaruje primarna integracija na teritorijalnom principu. Subjekt daljih procesa integracije (vertikalnih i horizontalnih, radno-proizvodnih i teritorijalnih) nisu više udružene individue, nego asocijacije u koje su one prethodno i konačno integrisane. Organizacije preko kojih čovek treba da neposredno upravlja svojim društvenim silama prete da se pretvore u osamostaljene »više subjekte« koji vladaju nad njim. Država kao takva bila bi ukinuta, ali bi se alijenacija, u njoj oličena, obnovila i produžila u novim oblicima.

Razmatrane konkretne projekcije radikalnog društvenog prevrata — i anarhosindikalistička koja apsolutizira primarnu radnu organizaciju kao nosioca funkcionalne, radno-proizvodne integracije po pojedinim privrednim granama, i komunalno-federalistička koja apsolutizira komunu kao prvu i osnovnu stepenicu teritorijalne integracije — imaju jedan zajednički izvor slabosti. One su zamišljene kao radikalna negacija državne organizacije, ali se ne temelje na realno sagledanim mogućnostima razrešavanja svih onih društveno-ekonomskih protivrečnosti zbog kojih je državni tip integracije bio istorijski nužan.

U konstituisanju istorijski novog tipa globalne društvene organizacije koji bi zamenio državu u njenoj regulativno-integrativnoj funkciji ignorisana je činjenica da je državna organizacija, u krajnjoj liniji, samo superstruktura koja se nužno nalazi u odno-

Digitized by Google

sima dijalektičkog jedinstva sa onim dubljim tkivom međusobnih veza i konkretnih vidova funkcionalne i teritorijalne integracije koji nastaju i razvijaju se u sferi materijalne reprodukcije društvenog života. A ti oblici su determinisani lancem uzročno povezanih situacija i dostignutim nivoom razvoja materijalnih proizvodnih snaga, odgovarajućom društvenom podelom rada, socijalno-klasnom strukturom i objektivno datim rasporedom društvenih snaga i, najzad, pluralizmom interesa koji iz svega toga proizlazi.

Digitized by Google

Boro Petkovski

Slobodna razmena rada ~ produkcioni odnos ~ društvena svojina

I

Polazni društveno-ekonomski punktovi ostvarivanja slobodne razmene rada u uslovima socijalističkog samoupravljanja jesu osnovna organizacija udruženog rada i mesna zajednica. Realizovanjem njihove ustavne koncepcije i ostvarivanjem slobodne razmene rada stvaraju se osnovne društvene pretpostavke za prevazilaženje protivrečnosti, koje naš dinamičan razvitak nosi sobom, između materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti. Materijalne mogućnosti, proizvodnost ukupnog društvenog rada, bazični produkcioni odnos, transformacija društvene svojine, preobražaj viška rada u potreban rad itd. — osnovni su činioci iz kojih izviru i na kojima se prelamaju ove protivrečnosti.

Društvene delatnosti razvijaju se kao integralan deo ukupnog društveno-ekonomskog razvoja, saglasno interesima, potrebama i materijalnim mogućnostima udruženog rada i društva kao celine.

Digitized by Google

Materijalna osnova tog razvitka u principu zavisi od doprinosa koji društvene delatnosti daju povećavanju novostvorene vrednosti, društvenog kapitala i unapređivanju proizvodnosti ukupnog društvenog rada.

U ovim našim razmatranjima imamo u vidu i to da razvitak samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u društvenim delatnostima još bitno zaostaje za promenama koje se vrše u bazičnom socijalističkom samoupravnom produkcionom odnosu u materijalnoj proizvodnji. Ovo zaostajanje utiče na ukupan razvitak našeg socijalističkog samoupravljanja, a sve to ima duboko klasnu sadržinu. Ovo posebno naglašavamo, jer se intenzitet i raznovrsnost vidova prodora temeljnog produkcionog odnosa u oblast društvenih delatnosti višestruko odražava i utiče na ukupne procese oslobođenja rada.

Samoupravno dohodovno povezivanje radnika organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje i drugih oblasti ukupnog društvenog rada sa radnicima organizacija udruženog rada društvenih delatnosti u sistem jedinstvenog udruženog rada je bitno pitanje daljeg razvitka našeg socijalističkog samoupravljanja. To je strateško pitanje našeg osnovnog društveno-ekonomskog i idejno-političkog opredeljenja: da se stalno razvijaju i učvršćuju samoupravne pozicije radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada u odlučivanju o uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada. U isto vreme, to je i opredeljenje da se učvršćuju pozicije radnih ljudi u mesnoj zajednici i svim drugim oblicima njihovog samoupravnog društveno-ekonomskog i političkog organizovanja.

Tome treba dodati da se bez radikalnih promena, na osnovi Ustava i Zakona o udruženom radu, ekonomskog položaja radnika u svim oblicima ukupnog društvenog rada, pa samim tim i radnika koji se nalaze van materijalne proizvodnje, odnosno bez potpunijeg integrisanja društvenih delatnosti u celokupan sistem društvene reprodukcije, na samoupravnoj osnovi i na dohodovnim principima, ne može obezbediti celovito izgrađivanje bazičnog socijalističkog samoupravnog produkcionog odnosa. Društveno-ekonomski položaj radnika u društvenim delatnostima radikalno se može menjati samo ako se zasniva na onim društveno-ekonomskim sadržajima koji opredeljuju društveni položaj radnika u materijalnoj proizvodnji.

Da bi slika društveno-ekonomskog prožimanja materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti bila što potpunija, iznećemo nekoliko podataka. Pre svega, relativno velik deo društvenog proizvoda, odnosno nacionalnog dohotka, namenjen je obezbeđenju materijalne osnove društvenih delatnosti. U našem dosadašnjem razvitku ovaj deo društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka izdvajan je putem budžeta, fondova, doprinosa i slično. Suština je u tome što je u svim ovim oblicima izdvajanja uloga države bila odlučujuća. Radnici u materijalnoj proizvodnji i društvenim de-

Digitized by Google

latnostima u ovim procesima nisu imali neku izrazitiju ulogu. Naglašena uloga države u obezbeđivanju materijalne osnove za delovanje društvenih delatnosti, u krajnjoj liniji, odražavala je društvenu moć državnih organa zasnovanu na državnosvojinskim odnosima.

Ove konstatacije ilustrovaćemo sledećim podacima: u 1977. godini društvene delatnosti (obrazovanje, nauka, umetnost i zabava, kultura, zdravstvo, socijalna zaštita i fizička kultura) učestvovale su u društvenom proizvodu SFRJ sa 16,28 odsto, a u nacionalnom dohotku sa 17,64 odsto.

Na svojevrstan način, ovi podaci svedoče o tome da je reč o vrlo značajnim delatnostima za koje je angažovan velik deo ukupnog fonda društvenog rada, to jest o delatnostima koje bitno utiču na ekonomski razvitak, na učvršćivanje socijalne pozicije radnika i radničke klase i na ostvarivanje skladnog i stabilnog društveno-ekonomskog razvitka, koje, prema tome, imaju značajno mesto i ulogu u obezbeđivanju celokupnog procesa društvene reprodukcije.

II

Postavlja se pitanje: dokle smo stigli u razvijanju slobodne razmene rada između materijalne proizvodnje, drugih oblasti rada i društvenih delatnosti, odnosno u kojoj meri su uspostavljeni samoupravni dohodovni odnosi između svih sfera ukupne društvene reprodukcije?

Između materijalne proizvodnje, drugih oblasti rada i društvenih delatnosti postepeno se uspostavljaju odnosi slobodne razmene rada u kojima radnici i drugi radni ljudi i građani izražavaju, usklađuju i utvrđuju svoje lične i zajedničke potrebe i interese i solidarno udružuju sredstva radi zadovoljavanja tih potreba i interesa. Radnici i drugi radni ljudi počinju odlučivati ličnim izjašnjavanjem, a preko delegacija i delegata sporazumevaju se i dogovaraju o zadovoljavanju ličnih i zajedničkih potreba i interesa. Utvrđuju se i unapređuju osnove i merila slobodne razmene rada i društvenog vrednovanja rezultata rada. Samoupravnim sporazumima, drugim samoupravnim opštim aktima i zakonima republika i pokrajina dalje se razrađuju elementi društveno-ekonomskog sadržaja slobodne razmene rada i stvaraju se i druge pretpostavke za njeno ostvarivanje. Ali, i pored postignutih rezultata, uspostavljanje slobodne razmene rada tek je na početku.

Međutim, ono što je do sada učinjeno, ako se posmatra u kontinuitetu samoupravnog razvitka, značajna je osnova za ostvarivanje dohodovnih odnosa i veza između materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti. Kako je to samo početak jednog novog procesa, potrebno je da se u samoupravnoj praksi iznalaze kvalitativno novi oblici i sadržaji povezivanja, koji bi odražavali suštinu

Digitized by Google

promena u društvenoj svojini, promena koje su u nastajanju, a rezultat su društvenog objedinjavanja samoupravno organizovanog radnika sa uslovima, sredstvima i rezultatima rada. To znači da suština problema nije u traženju i iznalaženju nekih novih, racionalnijih finansijskih instrumenata koji bi zamenili sadašnje doprinose. Moraju se utvrđivati takvi dohodovni odnosi radnika materijalne proizvodnje i drugih oblasti ukupnog društvenog rada sa radnicima u društvenim delatnostima koji će im obezbeđivati aktivnu ulogu ne samo prilikom utvrđivanja koliko treba da se izdvoji iz dohotka za društvene delatnosti već i prilikom određivanja obima, sadržine, karaktera pojedinačnih i zajedničkih potreba i, u tom sklopu, izgrađivanja samoupravnog sistema zadovoljavanja zajedničkih potreba.

U izgrađivanju socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u društvenim delatnostima ima određenih teškoća. One su izraz sporog prevazilaženja ostataka starih budžetsko-fondovskih odnosa u sticanju dohotka, nedovoljnog učešća radnika i drugih radnih ljudi u planiranju rada i razvitka, nedograđenosti sistema zadovoljavanja ličnih i zajedničkih potreba, kao i skromnih iskustava i složenosti problema u sprovođenju ustavnih rešenja u ovoj oblasti.

Naime, još uvek postoji automatizam u izdvajanju sredstava za zajedničke potrebe. Ona se obezbeđuju doprinosom i »finansiranjem« sadašnjih institucija nezavisno od rada i rezultata rada, odnosno od dohotka i produktivnosti rada. Ispoljava se protivrečnost između stvarnih materijalnih mogućnosti i sve većih potreba i prava, koja se u praksi utvrđuju propisima nezavisno od mogućnosti. Sredstva za zajedničke potrebe se, uglavnom, prikupljaju u samoupravnim interesnim zajednicama, na način koji ne odgovara suštini neposrednog samoupravnog odlučivanja radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada. Odlučivanje u skupštinama samoupravnih interesnih zajednica još nema karakter samoupravnog sporazumevanja, jer radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada i radni ljudi i građani u mesnim zajednicama ne odlučuju u dovoljnoj meri o zadovoljavanju svojih ličnih i zajedničkih potreba i interesa.

Slobodna razmena rada je put za prevazilaženje ovakvog stanja. Rezolucija o slobodnoj razmeni rada u društvenim delatnostima, koju je usvojilo Savezno veće Skupštine SFRJ u julu 1979. godine, pospešiće ostvarivanje procesa slobodne razmene rada, što je u funkciji razvitka socijalističkog samoupravljanja u nas. Slobodnu razmenu rada moramo dalje razvijati, na osnovi Ustava i Zakona o udruženom radu, kao društveno-ekonomski odnos i sastavni deo ukupnih samoupravnih dohodovnih odnosa, kao izraz klasnih interesa radnika za postizanjem cilja — oslobođenje rada na temelju socijalističkog samoupravljanja.

Složenost razvitka slobodne razmene rada proizlazi, između ostalog, iz činjenice da se ona ostvaruje u uslovima delovanja

Digitized by Google

ekonomskih zakonitosti, koji još sadrže određene elemente starih klasnih produkcionih odnosa. Međutim, kad govorimo o ekonomskim zakonitostima, često ne vodimo dovoljno računa o tome da one deluju u kvalitativno novim društvenim uslovima, koji nastaju na osnovama socijalističke samoupravne robne proizvodnje. Isto tako, mora se uzimati u obzir i to da se slobodnom razmenom rada ne ukidaju ekonomske zakonitosti, već da se ostvaruje njihov klasni preobražaj u tom smislu da radnik, samoupravno organizovan u svojoj osnovnoj organizaciji udruženog rada i u celini društvene reprodukcije, počinje na sve širem planu i sa novim društvenim kvalitetima da odlučuje o bitnim elementima uslova rada, sticanja i raspoređivanja dohotka.

U suštini, sve je ovo »druga« strana novog društvenog kvaliteta, naime: samoupravno organiziran radnik ovladava delovanjem ekonomskih zakonitosti. Društvena suština ovog ovladavanja sastoji se u tome da u uslovima socijalističke samoupravne robne proizvodnje nastaje, između ostalog, nova zakonitost — udruživanje rada i sredstava. Ovom novom zakonitošću postepeno, ali u celini, počinje da ovladava samoupravno udruženi radnik, prvo u svojoj osnovnoj organizaciji udruženog rada, a zatim u svim sferama ukupne društvene reprodukcije. Taj proces u isto vreme znači isključivanje onog društvenog činioca koji se, u dosadašnjoj istoriji socijalističke izgradnje u svetu, u pretežnoj meri identifikovao i identifikuje sa državom.

O ovoj novoj zakonitosti, svojstvenoj socijalističkoj samoupravnoj robnoj proizvodnji (iako ona ima dublji klasni društveno-ekonomski smisao), ovom prilikom, treba reći još samo toliko da se ona javlja u funkciji dijalektičke negacije klasičnog tržišta, odnosno suštine zakona vrednosti nastalog na temelju kapitalističkog bazičnog produkcionog odnosa. Reč je, u prvom redu, o tome da integracija rada i sredstava (odnosno društvenog kapitala) predstavlja središni društveno-ekonomski punkt samoupravnog udruživanja, kretanja (cirkulacije) ostvarenih društvenih sredstava i njihovog ponovnog vraćanja u dohodak osnovne organizacije udruženog rada. Prevaziđeno je klasno razdvajanje društvenog kapitala na osnovi svojinskog monopola. A to je ono naše odlučujuće opredeljenje o društvenom spajanju samoupravno organizovanog radnika sa uslovima, sredstvima i rezultatima rada, odnosno sa celinom društvenog kapitala.

Zakonitost udruživanja rada i društvenog kapitala razgolićuje klasne protivrečnosti između društvenog karaktera rada i dohotka, s jedne, i prisvajanja (bilo koje vrste) na bazi svojinskih odnosa, s druge strane. Otvaranje ovog suštinskog dijalektičkog jedinstva protivrečnosti ima dublji klasni smisao. Ono stvara šire i neposredne mogućnosti i za okretanje samoupravno organizovanog radnika, odnosno celokupne radničke klase svom složenom klasnom biću i pomenutoj protivrečnosti između društvenog karaktera rada, dohotka i prisvajanja na osnovi prava svojine.

Digitized by Google

III

Osnovna društvena sadržina slobodne razmene rada, onako kako je koncipirana u Ustavu i Zakonu o udruženom radu, omogućava nov prilaz prevazilaženju fundamentalne klasne podele na intelektualni i fizički rad. U okviru toga, postavljaju se i mnoga druga suštinska pitanja oslobađanja rada neposrednom samoupravnom akcijom radničke klase.

Slobodnu razmenu rada Ustav definiše kao *slobodnu*, u smislu slobodnog odlučivanja samoupravno organizovanih radnika, odnosno onih koji obavljaju proizvodan i drugi društveno koristan rad u međusobnoj razmeni rada. Dubljom analizom društvene suštine slobodne razmene rada dolazimo do toga da je reč o izgrađivanju samoupravnih spona, odnosno »elemenata« povezivanja materijalnog proizvodnog rada i rada u društvenim delatnostima. Ove spone, u krajnjoj liniji, treba da »dokinu« spone povezivanja bitne za kapitalističko društvo ili ostatke monopola državne svojine, odnosno da »dokinu« elemente klasne podele rada i da time otvore put ka izgrađivanju »asocijacija slobodnih proizvođača«.

Društveno-ekonomska sadržina slobodne razmene rada ne predstavlja, prema tome, zbir fiskalnih finansijskih instrumenata — doprinosa, cena i slično, već izražava duboke promene u društveno-ekonomskim odnosima u društvenim delatnostima i društveno-ekonomskim vezama ovih delatnosti sa materijalnom proizvodnjom. Ovi odnosi su u vrlo naglašenoj protivrečnosti sa promenama u bazičnom socijalističkom samoupravnom produkcionom odnosu. Sa ovog aspekta treba posmatrati i protivrečnosti između klasnih sadržina proizvodnog i neproizvodnog rada.

Slobodna razmena rada je oblik zajedničkog ostvarivanja dohotka na osnovi udruživanja rada i sredstava. Slobodnom razmenom rada na određen način se prevazilazi, kao što smo konstatovali, stihijsko delovanje ekonomskih zakonitosti. To delovanje »zamenjuje« se društveno-ekonomskim pretpostavkama koje subjekti slobodne razmene rada utvrđuju u okvirima delovanja tržišta i ekonomskih zakonitosti socijalističke samoupravne robne proizvodnje. Iz svega ovoga izvlačimo sledeći zaključak: slobodna razmena rada je, u suštini, »nužni odnos proizvodnje« shvaćen, u širem društveno-ekonomskom smislu, kao sastavni deo celine procesa društvene reprodukcije. Slobodna razmena rada se, prema tome, kreće u granicama reprodukcije celine socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa.

Razmena rada predstavlja društvenu bit robne proizvodnje. U kapitalističkom društvu, a i u fazi prevlasti monopola državne svojine, razmenom rada neposredno se oduzima višak rada od onih koji su ga stvorili — radnika. Suprotno ovome, slobodna razmena rada može da egzistira samo u onim društveno-ekonom-

Digitized by Google

skim i drugim uslovima u kojima je osnovni društveni subjekt samoupravno organizovan radnik. To znači da se slobodna razmena rada može ostvarivati samo u uslovima društvene svojine na sredstvima za proizvodnju, to jest u uslovima raspolaganja dohotkom na osnovi rada, a ne na temelju (bilo kog) monopola: privatno-kapitalističkog ili državno-socijalističkog.

Marksova misao da »privatni radovi istupaju kao zglobovi ukupnog društvenog rada tek putem odnosa u koje razmena dovodi proizvode rada, a preko njih proizvođače«, iako se odnosi na materijalnu proizvodnju, ipak je relevantna i za razmišljanje o slobodnoj razmeni rada. Ovde Marks naglašava da osnovu veza i odnosa ljudi čini njihov rad. Ali on ide i dalje. Rečenu misao proširuje time što ističe da se po načinu povezivanja i razmenjivanja rada i sredstava razlikuju i epohe ekonomskih formacija ljudskih društava, odnosno razlikuju se društveni sistemi.

IV

Dohodak je osnovna karika koja može da izazove ceo lanac promena u odnosima materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti, naime da omogući izgrađivanje socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u društvenim delatnostima. Prema tome, dohodak, samoupravni dohodovni odnosi, po svom društvenom biću, predstavljaju unutrašnje društveno tkivo koje prožima sva socio-klasna stanja i preobražaje različitih oblika jedinstvenog društvenog rada. Iz društvenog karaktera rada i dohotka i drugih osnova samoupravno udruženog rada proističe potreba za daljim unapređivanjem društveno-ekonomskih odnosa između radnika u materijalnoj proizvodnji i radnika u društvenim delatnostima u zajedničkom ostvarivanju, sticanju i raspoređivanju dohotka, kao osnove i izvora slobodne razmene rada.

Okolnost da samoupravno organizovan radnik ovladava celinom dohotka — a suština svega toga je preobražaj viška rada u potreban rad — znači, u prvom redu, da radnik »prati«, u smislu odlučivanja, kretanje dohotka u ukupnoj društvenoj reprodukciji. Putevi dohotka unutar društvene reprodukcije predstavljaju, u krajnjoj liniji, prodor socijalističkog samoupravnog produkcionog odnosa u sve delove jedinstvenog društvenog rada. To je društvena suština preobražaja svih delatnosti. U svim ovim kretanjima ostvaruje se i proces samoreprodukovanja bazičnog produkcionog odnosa socijalističkog samoupravljanja.

Proces izgrađivanja samoupravnih dohodovnih veza i odnosa između materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti pretpostavlja da slobodna razmena rada »pokriva« sve puteve dohotka u svim sferama ukupne društvene reprodukcije. U prvom redu »pokriva« puteve dohotka na relaciji: materijalna proizvodnja — društvene delatnosti. Tim »pokrivanjem« obezbeđuje izgrađivanje

Digitized by Google

neposrednih samoupravnih odnosa između radnika materijalne proizvodnje i radnih ljudi iz drugih oblika jedinstvenog društvenog rada. U suštini je reč o prevazilaženju podvojenosti različitih oblika ukupnog društvenog rada, odnosno klasne sadržine viška rada i njegove, isto tako klasne, odvojenosti od potrebnog rada.

Slobodnom razmenom rada, koja je izraz određenog nivoa razvitka našeg bazičnog socijalističkog samoupravnog produkcionog odnosa, treba da se osvajaju i pokrivaju i oni društveni prostori koji su tokom dugog istorijskog klasnog razvitka bili van sfere neposrednog odlučivanja i radnika iz materijalne proizvodnje i radnih ljudi u društvenim delatnostima. U svemu ovome reč je o društvenim prostorima u kojima samoupravno organizovani radnici iz materijalne proizvodnje zajedno sa samoupravno organizovanim radnim ljudima iz društvenih delatnosti vode svoje revolucionarne akcije s ciljem ovladavanja viškom rada.

Svi ovi procesi zavise od intenziteta i bogatstva neposrednog samoupravnog povezivanja različitih radova u jedinstven sistem udruženog rada; zatim od svesnog ovladavanja od strane subjekata slobodne razmene rada odnosima u njoj i uslovima njenog ostvarivanja; od realizovanja rada kao racionalnog procesa u neposrednoj funkciji potreba i materijalnih mogućnosti za njihovo zadovoljavanje; od vrednovanja rada na načelima socijalističke raspodele prema rezultatima rada; od uzajamnosti i solidarnosti u zadovoljavanju potreba i obezbeđivanju materijalnih uslova za obavljanje rada.

Slobodnom razmenom rada otvaraju se široke mogućnosti za kretanje dohotka unutar ukupne društvene reprodukcije, izgrađivanjem bogatog i složenog društvenog organizma samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja, i stvaraju se osnove za demokratsko razrešavanje protivrečnosti koje objektivno nose u sebi mnogobrojni samoupravno organizovani interesi. Ovi interesi su potka koja prožima procese ostvarivanja slobodne razmene rada.

V

Slobodna razmena rada je oblik i sadržaj prevazilaženja objektivno postojeće podeljenosti rada, odnosno prevazilaženja razlika kad je reč o društveno-ekonomskom položaju radnika u materijalnoj proizvodnji i radnih ljudi u društvenim delatnostima. Ovo je šira sadržina socio-klasnih preobražaja, koju isto tako ne smemo da zanemarimo kada razmatramo suštinu slobodne razmene rada. Suština ove šire sadržine sastoji se u »vraćanju« materijalnom proizvodnom radu intelektualne komponente od njega otuđene. U osnovi podeljenosti materijalnog i intelektualnog rada nalaze se mnoge klasne pretpostavke. Pri takvom definisanju problema

Digitized by Google

imamo na umu da je reč o društveno-istorijskoj dimenziji otuđenosti intelektualnog od fizičkog rada.

Zaključak o otuđenosti intelektualnog od fizičkog rada ni u kom slučaju ne znači da je materijalni proizvodni rad lišen stvaralaštva. Iako svi vidovi i sadržaji socijalističkih samoupravnih preobražaja imaju svoje posebne klasne dimenzije, oni nisu jedni od drugih nezavisni, već su međusobno prepleteni. Suštinski je zadatak: proučavati kako se pomenuti oblici i njihovi sadržaji međusobno uslovljavaju, i na osnovi toga proniknuti u njihovu unutrašnju povezanost.

Samoupravljanje, i u njegovom sklopu slobodna razmena rada, proces je u kome se ostvaruju složeni socio-klasni preobražaji. Samoupravno organizovana radnička klasa, kao odlučujući društveni subjekt, u ovim procesima ima presudnu ulogu. Njen istorijski interes je u tome osnovno društveno ishodište i opredeljenje. Menjajući svoj društveno-ekonomski položaj u ukupnoj društvenoj reprodukciji i, neodvojivo od toga, preobražavajući svoje klasno društveno biće na osnovama društvene svojine, samoupravno organizovana radnička klasa se sve odlučnije okreće dijalektici svojih unutrašnjih protivrečnosti, a kroz to i zajedno s tim i ka socio-klasnoj dijalektici društva kao celine. To ne znači da se radnička klasa kreće prema nekoj novoj klasnoj podeli i diferencijaciji u našem društvu, odnosno da se antagonizira prema nekoj novoj i kompaktno organizovanoj klasi, njoj suprotstavljenoj. Nije reč ni o tome da samoupravno organizovana radnička klasa učvršćuje svoj društveno-ekonomski položaj prema nekoj klasi čija bi aktivnost bila usmerena protiv njene pozicije i društvene aktivnosti. Naprotiv, prevazilaženjem klasnih elemenata u svom društvenom biću samoupravno organizovana radnička klasa u zajedničkoj društvenoj akciji sa drugim radnim ljudima u ukupnoj društvenoj podeli rada utiče na otklanjanje klasnih elemenata u sopstvenom društvenom biću i biću svih drugih socijalnih grupacija.

Suština ovog procesa je u tome da se svi drugi socijalistički slojevi dovedu u društveno-ekonomsku poziciju radničke klase. U tome je sadržana dijalektika »poradničavanja« društva, u smislu uspostavljanja društveno-ekonomskog položaja svih radnih ljudi na principima koji važe za radničku klasu. Klasni elementi u samoj radničkoj klasi i u društvenom biću svih socijalnih slojeva se prevazilaze u dijalektičkoj uzajamnosti i uslovljenosti sa transformacijom društvene svojine, odnosno u okviru društvenog spajanja radničke klase sa uslovima, sredstvima i rezultatima rada, to jest društvenog kapitala. Slobodna razmena rada je društveni odnos, koji se sa svim ovim procesima nalazi u dijalektičkom jedinstvu, uz međusobno prožimanje i uslovljavanje.

Digitized by Google

VI

Osnovna društveno-ekonomska i idejno-politička odrednica slobodne razmene rada je preobražaj viška rada u potreban rad. Ostvarivanje slobodne razmene rada znači prevazilaženje klasnih elemenata u ukupnoj društvenoj reprodukciji. U krajnjoj liniji, socijalistički samoupravni preobražaj društva predstavlja *epohu* suštinskog transformisanja viška rada u potreban rad. Zbog svega toga, preobražaj viška rada u potreban rad ima istorijski značaj. Ovi preobražaji isprepliću ukupnu društvenu reprodukciju.

Preobražaj viška rada u potreban rad ostvaruje se u datom bazičnom produkcionom odnosu i uslovljen je stepenom razvitka proizvodnih snaga. Socijalistički samoupravni bazični produkcioni odnos u suštini je osnovni punkt u kome se realizuju fundamentalni klasni preobražaji u našem društvu. Reč je, u prvom redu, o preobražaju svojine, odnosno ukidanju svojinskog monopola na osnovi koga je sticano pravo na odlučivanje o uslovima, sredstvima i rezultatima rada čija se odlučujuća uloga prostirala u sve sfere ukupne društvene reprodukcije.

Društveni procesi preobražaja viška rada u potreban rad u dosadašnjem socijalističkom samoupravnom razvitku u nas stalno su se kretali ka sadašnjem osnovnom društvenom prostoru u kome samoupravno organizovan radnik ovladava viškom rada.

Utvrđivanje osnovne organizacije udruženog rada kao bazične društvene ćelije u kojoj počinje proces ovladavanja viškom rada od strane samoupravno organizovanog radnika u stvari označava realizaciju poznatog Marksovog stava da proces oslobađanja rada mora početi tamo gde su došli do izražaja prvi oblici i sadržaji otuđivanja rada. Taj bazični društveni lokalitet je neposredni »akt proizvodnje«. Naša osnovna organizacija udruženog rada predstavlja društveni lokalitet najbliži Marksovom »aktu proizvodnje«.

Društveni koreni procesa preobražaja viška rada u potreban rad sadržani su u preobražaju svojine i svojinskih odnosa. A to je proces u kome samoupravno organizovan radnik ovladava celinom društvene reprodukcije, odnosno njenim materijalnim i drugim pretpostavkama. Procesi preobražaja svojine u svojoj daljoj evoluciji vode i ka ukidanju svakog oblika svojinskog monopola. Granična linija ovih transformacija predstavlja osnovno poprište i socio-klasnih preobražaja. Na toj liniji kidaju se osnovne društveno-ekonomske pretpostavke najamne pozicije radnika. Tu su i osnovni prostori na kojima samoupravno organizovan radnik vodi neposrednu samoupravnu akciju s ciljem da ovlada osnovnim elementima društvene reprodukcije. Suština socio-klasnih kretanja je u tome što do njih dolazi u osnovnoj ćeliji materijalnog proizvodnog rada — u osnovnoj organizaciji udruženog rada. A iz nje se izvode i dalje razvijaju kao proces promena društveno-ekonomskog položaja svih subjekata društvene reprodukcije —

Digitized by Google

radnika u materijalnoj proizvodnji i radnika u svim drugim delovima ukupnog društvenog rada.

Analiza socijalnih kretanja ukazuje na činjenicu da se u društveno-ekonomskom položaju radnika u materijalnoj proizvodnji ostvaruju mnoge značajne promene. Samoupravno organizovani radnici u svojim osnovnim organizacijama udruženog rada sve više dolaze u neposredan društveni odnos sa uslovima, sredstvima i rezultatima rada. Takav njihov položaj je osnova njihovog sve šireg i sadržajnijeg izražavanja kao aktivnih subjekata ukupnih samoupravnih društvenih preobražaja.

Međutim, socijalni preobražaji društveno-ekonomskog položaja radnika u društvenim delatnostima sporije se ostvaruju. Ovde nije reč samo o međusobnim odnosima subjektivnih činilaca u ovim delatnostima već i o njihovom odnosu prema samoupravno organizovanim radnicima u materijalnoj proizvodnji. U krajnjoj liniji, reč je o društveno-ekonomskoj poziciji radnika u društvenim delatnostima prema višku rada stvorenom u materijalnoj proizvodnji, odnosno prema sopstvenom doprinosu stvaranju nove vrednosti, to jest prema dohotku.

Došli smo u situaciju kada su sporost u ostvarivanju preobražaja društveno-ekonomskog položaja samoupravno organizovanih radnika u svim sferama vanmaterijalne proizvodnje, a i određeno siromaštvo društvene sadržine ovog procesa počeli negativno da se odražavaju i na procese učvršćivanja ukupne društvene pozicije samoupravno organizovanih radnika u materijalnoj proizvodnji. U stvari, reč je o određenoj nepodudarnosti samoupravnog preobražaja društveno-ekonomskog položaja radnika u materijalnoj proizvodnji, s jedne, i radnika u društvenim delatnostima, s druge strane, naime, o protivrečnosti društveno-ekonomskog položaja radnika u materijalnoj proizvodnji i radnika u društvenim delatnostima. Ova protivrečnost je i posledica sporog preobražaja viška rada u potreban rad, što neminovno destimulativno utiče i na intenzitet i kvalitet ovih procesa, odnosno na ovladavanje viškom rada od strane subjekata samoupravljanja.

Samoupravljanje je otvorilo nove tokove društvenog kapitala, odnosno potrebnog rada i viška rada, ili — još određenije — samoupravljanje, kao društveno-ekonomski odnos, društvena je bit tih procesa. Iz ovog osnovnog stava proizlazi konstatacija da je *podruštvljavanje viška rada strateško pitanje razvitka socijalističkog samoupravljanja*, odnosno socijalizma kao svetskog procesa. *Izgradnja socijalizma predstavlja epohu klasnog preobražaja viška rada u potreban rad.*

Naše je društvo relativno daleko otišlo u stvaranju društveno-ekonomskih uslova za slobodnije kretanje viška rada, za vraćanje viška rada potrebnom radu, odnosno za prevazilaženje njegove otuđenosti od potrebnog rada. Kretanje viška rada predstavlja složeno dijalektičko jedinstvo protivrečnosti. Višak rada postaje

Digitized by Google

deo radnikovog potrebnog rada. Time se uloga društvenog kapitala u našem društvu počela izražavati kao neposredna funkcija samoupravno organizovanih radnika. Tako se višak rada sve više oslobađa svih onih klasnih sadržina koje su »ostale« od viška vrednosti. Ono što ostaje od klasne sadržine viška vrednosti — u preobraženom vidu se spaja sa celinom dohotka, i to u osnovnoj organizaciji udruženog rada.

»Povratak« viška rada potrebnom radu je bitna pretpostavka za to da samoupravno organizovana radnička klasa, u organizovanoj društvenoj akciji, napusti svoju proizvođačku poziciju i, kao osnovna stvaralačka društvena snaga, proširi tu akciju na sve oblasti ukupnog društvenog rada. Spajanjem samoupravno organizovane radničke klase sa uslovima, sredstvima i rezultatima rada, odnosno spajanjem potrebnog rada i viška rada, u celom društvu je počelo otvaranje i onih prostora u kojima nije bila u potrebnoj meri pokretana neposredna društvena akcija radničke klase. Drugim rečima, u još otuđene prostore ukupnog društvenog bića počela je da prodire društvena akcija samoupravno organizovane radničke klase.

Spajanjem samoupravno organizovane radničke klase sa uslovima, sredstvima i rezultatima rada, odnosno preobražavanjem viška rada u potreban rad, nastupile su promene i u samom karakteru individualnog i društvenog prisvajanja. Samoupravno organizovan radnik u osnovnoj organizaciji udruženog rada svojim neposrednim individualnim prisvajanjem na osnovama rada, a u uslovima društvene svojine, u isto vreme vrši funkciju društvenog prisvajanja.

Neposrednim spajanjem sa potrebnim radom i viškom rada društveno biće radničke klase, kao što smo ranije istakli, otvara se ka društvenim bićima svih drugih socijalnih slojeva i grupacija. To je značajan preduslov za otvaranje procesa — da samoupravno organizovana radnička klasa i radni ljudi iz sfere ukupne društvene reprodukcije još neposrednije određuju okvire i sadržaje potrebnog rada. Međutim, u ovim našim razmatranjima suština pitanja nije u kvantitativnom određivanju potrebnog rada. Reč je o društvenim, klasnim dimenzijama potrebnog rada.

Otvoreni procesi intenzivnih promena u društvenoj svojini uslovljavali su i promene samoupravno organizovane klase i u pogledu potrebnog rada i viška rada. *Odnos radničke klase prema potrebnom radu i višku rada ključno je pitanje epohe socijalizma.* To je ključno pitanje prevazilaženja nasleđene podele rada, svojine i svojinskih odnosa, delovanja ekonomskih zakonitosti robne proizvodnje, klasne podele i slično.

Prodorom društvene akcije radničke klase u neposrednim odnosima potrebnog rada i viška rada počele su se otvarati osnovne »nepoznanice« u društvenom biću društva — kakvo smo nasledili. U prvom redu, reč je o određenim sadržinama bazičnog pro-

Digitized by Google

dukcionog odnosa, društveno-ekonomskoj i političkoj poziciji radničke klase, njenom odnosu sa radnim ljudima u svim drugim oblastima ukupne društvene reprodukcije itd.

Dovođenje samoupravno organizovane radničke klase u sve neposredniji društveni odnos sa potrebnim radom i viškom rada omogućuje da društvena akcija radničke klase usmerena ka bitnim elementima oslobođenja rada sve češće dobija najšire dimenzije kad je reč o kretanju, promenama ukupnog društvenog bića. Time društveno biće radničke klase sve više poprima sadržinu ukupnog društvenog bića, pri čemu istorijski interes radničke klase i dalje ostaje osnovni određujući činilac daljeg razvoja našeg socijalističkog samoupravljanja.

VII

Slobodna razmena rada postala je, poslednjih godina, preokupacija naše socijalističke samoupravne prakse i teorije. Naročito posle usvajanja Ustava u 1974. godini i Zakona o udruženom radu. Svakako, dublje korene fenomena slobodne razmene rada treba tražiti u promenama svojine, bazičnog produkcionog socijalističkog samoupravnog odnosa i, na osnovi svega toga, u ukupnoj društvenoj poziciji radničke klase.

Može se ipak konstatovati da naši prilazi i analize slobodne razmene rada nisu dublje prodrli u njenu složenu društveno-ekonomsku suštinu. Problem, međutim, postoji i deo je naše stvarnosti. Rezolucija o slobodnoj razmeni rada u društvenim delatnostima, usvojena u Saveznom veću Skupštine SFRJ, razradom više ključnih pitanja, otvorila je šire perspektive neposrednijoj društvenoj akciji usmerenoj ka izgrađivanju samoupravnog sistema zadovoljavanja zajedničkih interesa. Ali sve je to tek početak. Pred teorijom i praksom još stoje vrlo značajna otvorena pitanja koja traže odgovor. Pomenimo neka: definisanje; vrste i kriterijumi za klasifikaciju zajedničkih potreba; društveno vrednovanje rezultata rada radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada društvenih delatnosti; samoupravno udruživanje rada i sredstava na osnovama slobodne razmene rada; izvori sredstava za zadovoljavanje zajedničkih potreba; proširena reprodukcija u društvenim delatnostima itd. Sva ova pitanja razmatraju i traže za njih konkretna rešenja radna tela Saveta za društveno uređenje SFRJ.

»Kvalitetan materijal« za odgovor na ova, rekli bismo, fundamentalna pitanja moramo tražiti i nalaziti u neposrednoj samoupravnoj društvenoj praksi. Zbog toga je potrebno da praksu slobodne razmene rada stalno razvijamo i unapređujemo, da u toj praksi tražimo odgovore. Pri tome, moramo imati na umu činjenicu da su dosadašnjim ostvarivanjem odnosa slobodne razmene rada otvoreni procesi za temeljnije institucionalne promene u svim oblastima društvenih delatnosti. Ruše se granice kojima su ome-

Digitized by Google

đene postojeće institucije. Odnosi slobodne razmene rada su otvorili granice stvorene na osnovama klasnih sadržina kapitalističkog bazičnog produkcionog odnosa i u određenoj meri zadržanih u uslovima dominiranja državnosvojinske komponente u tom produkcionom odnosu. Prevazilaženje okvira u kojima još deluju društvene delatnosti, kao institucije, u društvenoj biti znači njihovo samoupravno transformisanje i, neodvojivo od toga, njihovo potpuno samoupravno otvaranje prema društvu.

Digitized by Google

Ivan Jelić

O nekim osnovnim metodološkim problemima u radu na sintezi historije SKJ*

(Teze za raspravu)

I

Voditi raspravu o metodološkim problemima u radu na sintezi historije Saveza komunista Jugoslavije znači zapravo zanimati se za bitna pitanja naše historijske znanosti danas. U svojoj razvojnoj liniji jugoslavenska je historiografija prošla niz trenutaka kada su problemi njena metodološkog sazrijevanja i usmjerenja za-

---

* Pokušaj je ovih teza da pridonesu razmatranju nekih bitnih metodoloških problema pred kojima se nalazimo u daljnjem radu na sintezi historije SKJ, te o kojima bi trebalo definirati zajedničke sudove i spoznaje. U tom smislu teze predlažu razradu nekih pitanja o kojima se govori u Projektu historije SKJ, s težištem na onima koja se u daljnjem radu najprije postavljaju na dnevni red.

Digitized by Google

okupljali vidnu pažnju, ali danas se toj temi više nego ikad pridaje presudno značenje. Brojni apeli o potrebi razbijanja granica što ih je nametnula politička historija, o širenju interesa za sva područja povijesnog i društvenog života, o neminovnosti povezivanja sa srodnim društvenim naukama, o metodološkom »osvješćivanju« historičara i podizanju novih — danas poprimaju značaj sistematskog napora i težnje da se što brže prevladava postojeće stanje. A to stanje se najsažetije označava ocjenom da dominira tradicionalna historija koja ne može znatnije pridonijeti razumijevanju i objašnjavanju ljudskog društva u prošlosti i suvremenosti. Dakako, posrijedi su i drugi razlozi. Razvoj historijske znanosti u svijetu, koji sve više obilježava tendencija za mijenjanjem njene paradigme, postupno zapljuskuje i obale naše historiografije. S druge strane, ona se sve više suočava s opasnošću ekspanzije pojedinih društvenih nauka, koje traže primat u objašnjavanju historijskih društvenih procesa dajući povijesnoj znanosti tek funkciju elaboratora za potrebe primjene njihovih metodoloških koncepcija.

Sve je to, dakako, u prvom redu povezano s pitanjem položaja i društvene funkcije naše historijske znanosti danas. Ono se, mislim, može najzornije sagledavati upravo na pitanju osnovnog smisla i cilja historije SKJ za kojom težimo. Osnovno je da takva historija treba da ima funkciju veze između prijeđenog historijskog razvoja SKJ i naše suvremene stvarnosti. Naše društvo, koje posjeduje i treba da razvija historijsku svijest, može takvim djelom dobiti veoma važan prilog daljnjim stvaralačkim pregnućima u svom razvoju. A ostvarivanjem takvog djela naša bi historiografija mogla u pravom smislu riječi ispoljiti svoju društvenu funkciju kao marksistička znanost. Ona bi zasigurno time mnogo pridonijela suzbijanju opasnosti da se historiografija razvija kao vrijednosno neutralna nauka.

II

Treba poći od konstatacije da su u nas još veoma rijetki pokušaji sintetičkog karaktera u obradi historije SKJ. To je zapravo samo jedna od karakteristika stanja u cijeloj historijskoj znanosti gdje pristup sagledavanju cjeline društvenih procesa veoma zaostaje za inače sve opsežnijim i eksplozivnijim analitičkim istraživanjima. Zasigurno i ta činjenica daje određenu težinu gledištima o krizi historijske nauke.

Prema tome, objavljivanje *Pregleda istorije Saveza komunista Jugoslavije* (dalje: *Pregled*), godine 1963, u izdanju Instituta za izučavanje radničkog pokreta u Beogradu, označavalo je važnu pojavu u dotadašnjim istraživanjima, a, što je još važnije, o toj činjenici jednako treba voditi računa i danas. Riječ je o tome da u daljnjem 15-godišnjem razdoblju više nije bilo poku-

Digitized by Google

šaja da se izradi novo sintetičko djelo iz historije SKJ, koje bi na neki način trebalo da označi daljnji korak u odnosu na *Pregled* i konstatira viši stupanj u razvoju historiografije. Dakako da treba imati na umu da je bilo i da ima pokušaja izrade kraćih pregleda historije SKJ, namijenjenih za pojedine svrhe, ali oni ne mogu da se promatraju kao značajniji ishod u razvoju naše historijske znanosti. Prema tome, stečena iskustva u uopćavanju rezultata istraživanja povijesti SKJ svode se prvenstveno na *Pregled* koji je nastao u jednoj kvalitativno drugoj situaciji, za razliku od današnje kada je riječ o razvoju historiografije. Pitanje sintetičkih pokušaja obrade pojedinih tema iz najnovije povijesti ostaje, dakle, i dalje jedno od najakutnijih u našoj historijskoj znanosti.

U vezi s navedenim problemima treba poći i od druge značajne činjenice, a to je da *Pregled* nema karakter znanstvene historijske sinteze, iako mu je cilj bio da dade »celovit prikaz nastanka i razvojnog puta KP, odnosno SK Jugoslavije«.

U veoma opsežnim raspravama koje je širom zemlje izazvala pojava *Pregleda* ipak su bila načeta i neka važnija metodološka pitanja, koja mogu biti poučna i od koristi za naš današnji rad. Među tim pitanjima treba ukazati na slijedeća:

1. Konstatirano je da *Pregled* nije sintetička znanstvena historija, nego je to prvi pokušaj »preglednog izlaganja bitnih procesa i zbivanja, na jedan način koji predstavlja više konstatovanje a manje analiziranje, jedan sistematizovan prikaz određenih istorijskih pojava i odnosa bez dubljeg ulaženja u objašnjavanje njihovih korena i uzroka, njihove uzajamne povezanosti i zavisnosti, i bez ocenjivanja njihovih istorijskih dejstava«. Isticalo se da *Pregled* po svom karakteru nije znanstveni rad, ali ima posebno značenje za daljnje poticanje znanstvenih istraživanja historije SKJ. Unatoč tome, *Pregledu* se pridavala i karakteristika »neke vrste sinteze«, koja je »privremena i na nižem stepenu«, ali koja je važan korak za daljnje usmjeravanje rada u cilju pisanja prave sinteze povijesti SKJ.

2. Kao jedno od temeljnih postavljeno je pitanje: može li historija SKJ biti poseban predmet proučavanja? To je pitanje pokrenulo ujedno i nekoliko drugih od posebnog značenja, naime: da li se historija SKJ mora proučavati kao sastavni dio povijesti radničkog pokreta; da li se radnički pokret može posebno proučavati ili u sklopu šire povijesti odgovarajućeg razdoblja, osobito nacionalne. U tim raspravama prilično je sazrela spoznaja da, bez obzira na stvarne utjecaje i ovisnosti od procesa u razvoju radničkog pokreta ili drugih društvenih snaga, posebna obrada povijesti komunističkog pokreta ima svoju punu opravdanost u metodološkom smislu. Riječ je o posebnoj političkoj organizaciji koja ima svoju širu društvenu, političku i idejnu funkciju te svoj poseban unutrašnji razvoj, izrastajući u vodeću historijsku silu. Na osnovi te određenosti, postoji puna opravdanost za samostal-

Digitized by Google

no proučavanje historije SKJ i pisanje njene sintetičke povijesti. Za razliku od radničkog pokreta, SKJ kao organizirana politička snaga može opravdanije i objektivnije da bude poseban predmet proučavanja u historiografiji, jer svojim uočljivijim i specifičnijim osnovnim obilježjima daje jasnu osnovu za istraživanje.

3. Nastala je spoznaja da glavni problem u istraživanju i uopćavanju historije SKJ nije u definiranju same teme, to jest da li njene šire ili uže strukture, nego upravo u metodološkom pristupu koji će omogućiti da se nastanak i razvoj SKJ sagledava u onim odnosima koji su ga posredno ili neposredno određivali. U tom pogledu i historiju SKJ treba istraživati i obrađivati utvrđivanjem odnosa i relacija prema ekonomskom i društvenom razvoju postojećeg društva u kojemu djeluje te u odnosu na međunarodne okolnosti i kretanja u međunarodnom radničkom pokretu.

4. Istaknuto je značenje pitanja o odnosu općeg i posebnog, poglavito kada je riječ o sagledavanju jugoslavenskog prostora u cjelini i pojedinih njegovih dijelova. Vidnije je došla do izražaja misao o potrebi istraživanja povijesti radničkog pokreta u pojedinim republikama i pokrajinama, kao važnom preduvjetu obrade cjeline.

5. Rasprava o periodizaciji razvoja SKJ ukazala je na niz značajnih problema. U vezi s njima, osnovna je spoznaja bila da se periodizacija, koja je s pravom išla na uočavanje osnovnih razvojnih međaša značajnih za historiju SKJ, treba sagledavati u sklopu širih povijesnih razdoblja, koja su kvalitativno utjecala i na razvoj SKJ.

Inače, rasprave o *Pregledu* u prvom redu su se odnosile na nedostatke u prikazu događajnog procesa, to jest odgovarajućih činjenica, posebno s obzirom na zastupljenost pojedinih dijelova Jugoslavije. Dakle, napad na činjenice i događaje bio je u središtu pažnje, a navedena metodološka pitanja nisu zaokupljala veći interes koji bi imao širi odjeka u daljnjem razvoju naše historiografije.

Unatoč dojmu da *Pregled* nije u mnogo čemu zadovoljio, on je ipak pridonio ostvarenju jednog veoma značajnog cilja, koji je redakcija jasno istakla, a to je da se pojača interes i unaprijedi istraživački rad na povijesti radničkog pokreta i SKJ.

Daljnji razvoj naše historiografije, može se reći, u velikoj mjeri je potvrdio taj cilj i nakanu *Pregleda*. Znanstvena istraživanja historije SKJ dovela su do prave eksplozije u proučavanju brojnih historijskih zbivanja, pojava, problema i razdoblja. To pokazuju slijedeći momenti:

1. Znatno je porastao broj kadrova koji se profesionalno bave znanstvenim istraživanjem povijesti radničkog pokreta i SKJ.

Digitized by Google

2. Obrađene su brojne teme što omogućuje dublje poniranje u razmatranje niza značajnih pitanja.

3. Izvršen je prodor na istraživačkom području izvan okvira političke i ratne povijesti. Sve više se pristupa istraživanju ekonomskih pitanja, društvenih struktura, pojedinih problema iz područja ideologije, kulture, umjetnosti.

4. S obzirom na pojedina osnovna vremenska razdoblja, treba reći da je produbljeno sagledavanje niza značajnih problema iz međuratnog razdoblja, da su sve češća istraživanja političkih i društvenih procesa u razdoblju rata i revolucije, te da suvremena stvarnost zaokuplja sve veće zanimanje historijske znanosti.

Unatoč svemu tome, treba konstatirati da se vidno zaostajalo u metodološkim raspravama, u usvajanju novih metoda istraživanja novije povijesti i historije SKJ, koje bi metode vodile i novoj spoznajnoj teoriji u historijskoj znanosti. Postignuti značajni rezultati nastali su ipak u prvom redu na načelima tradicionalne historije, zaokupljene poglavito neponovljivim povijesnim činjenicama koje ne omogućuju dublje poniranje u razumijevanje razvoja ljudskog društva u prošlosti i suvremenosti. Svakako je to jedan od dokaza da se u nas u znatnoj mjeri još doživljava povijest kroz događaje. Ta se činjenica sa možda najtežim posljedicama odrazila upravo na pomanjkanje sintetičkog pristupa u proučavanju društva.

III

U našoj raspravi trebalo bi nastojati što bolje rasvijetliti pitanje sinteze, to jest što pod tim pojmom razumijemo kada je riječ o pisanju historije SKJ? Treba istaći da je i dosta nesporazuma oko shvaćanja tog pojma. Zasigurno je da nećemo postići sintezu ako idemo za pisanjem historije SKJ kao neke događajne povijesti, pa ma koliko težili da ona obuhvati veliki vremenski raspon i cjelinu zbivanja. Treba, dakle, utvrditi kolike su nam i kakve mogućnosti da izradimo sintezu historije SKJ. U našem Projektu historije SKJ pojam sinteze ističe se kao glavni refren kada je riječ o metodološkom pristupu, ali još nije precizirano kakva je sinteza u pitanju.

Dakako da za definiranje karaktera naše sinteze, kao i svake druge, treba utvrditi određenu teorijsku osnovicu. Osnovne pretpostavke u tom pogledu, kada je riječ o historiji SKJ, mogle bi se svesti na slijedeće elemente:

1. SKJ kao partija radničke klase od samog svog nastanka teži ostvarenju revolucije kao glavnog strategijskog cilja.

2. Historija SKJ ujedno je i historija radničke klase.

Digitized by Google

3. Pisati historiju SKJ znači, u stvari, pisati povijest društva u kojemu on djeluje. Značenje historijske uloge komunističkog pokreta može se zapravo mjeriti po utjecaju koji je imao i ima u povijesti društva.

Širina ovih teorijskih postavki jasno pokazuje da one ne mogu da proizlaze samo iz historijske znanosti nego im se porijeklo nalazi i u drugim društvenim naukama. Već se u toj činjenici dovoljno jasno ogleda opravdanost i ispravnost potrebe interdisciplinarnog pristupa u historiji. To posebno vrijedi kada je riječ o odnosu historije i sociologije. Jer, zapravo, ni jedna ni druga znanost nemaju izgrađen cjelovit sintetički pristup društvu. Zasigurno će se naći na dobrom putu ako to učine zajednički.

U dogovoru o razradi sheme na kojoj treba da se temelji sintetička konstrukcija treba poći od jednog pitanja koje često zaokuplja našu pažnju, iako bi odgovor na nj trebao biti dosta jasan. Riječ je o tezi da se sinteza ne može sačiniti ako nije sve istraženo. Ostati na tom stanovištu značilo bi zapravo ostati na početku posla. Precizno definirana sintetička konstrukcija ne može biti uvjetovana tim pitanjem. Dakako, ne smije se ni za trenutak potcjenjivati opasnost od beskonačnog mnoštva činjenica, koje se još k tome prezentiraju po uobičajenoj kronološkoj shemi.

Prema tome, sinteza historije SKJ nije djelo koje ima za cilj da obuhvati što više događaja, jer bi to samo vodilo u stanje nereda i zbrke. Sintetička konstrukcija mora imati u vidu druge momente. Ona bi mogla biti sastavljena od slijedećih elemenata:

1. Izbor povijesnih pojava i problema koji treba da se nalaze u prvom planu znanstvene prezentacije.

2. Utvrđivanje pojava koje se ponavljaju, to jest imaju dugo trajanje, i onih koje su neponovljive u društvenim procesima.

3. Utvrđivanje bitnih elemenata pojedine historijske činjenice i njihovo funkcionalno povezivanje.

Prema tome, riječ je o elementima koji stvaraju spoznaju o cjelini zbivanja kada je posrijedi historija SKJ. Dakako da ni najidealnija primjena ove sheme ne bi mogla dati odgovor na sva pitanja koja bi sačinjavala tu historiju. Zbog toga sinteza treba da pruži i pune mogućnosti formuliranja otvorenih pitanja koja čekaju svoj odgovor ovisno o daljnjim istraživanjima.

IV

Ostaje presudno pitanje: u kojem stupnju je moguća primjena navedenih načela sintetičke konstrukcije? Treba odmah reći da je to inače jedan od glavnih metodoloških problema u historijskoj znanosti. S obzirom na naprijed istaknute ocjene stanja u našoj historiografiji, ne bi trebalo očekivati neke značajnije rezultate, ali bi svakako valjalo prevladati razinu informacije. Najuže pove-

Digitized by Google

zano s tim jest i pitanje koliko smo danas u mogućnosti da dosadašnja historiografska istraživanja, koja su po svom karakteru poglavito empirijska, prilagodimo predloženom sintetičkom pristupu. To je svakako jedan od zadataka naših radnih timova.

Ovom prigodom moguće je tek sažeto naznačiti osnovne probleme kada je riječ o realizaciji predložene sintetičke konstrukcije. Ukazujemo na njih bez posebnog kriterija značenja i poretka, te bez namjere da ih se time iscrpi:

— Analiza i ocjena klasne strukture, i to poglavito kroz one značajke koje su bitne za historijski razvoj. U tom pogledu klasna borba, koja daje glavno obilježje društvenim odnosima, treba prvenstveno da zaokuplja našu pažnju.

— Uočavanje mjesta i uloge društvenih klasa preko kojih se odslikava glavna ekonomska podjela u građanskom društvu.

— Slika (okvir) društva koje ima duže trajanje.

— Sagledavanje uloge političkih snaga kao odraza društvenih klasa.

— Komunistički pokret kao pokretna sila. Njegovo izrastanje u vodeću snagu klase, nacije, društva.

— Uočavanje bitnih relacija između komunističkog pokreta i društvene sredine.

— Komunistički pokret i međunarodne relacije.

— Spoznavanje značenja unutrašnjeg života i razvoja SKJ u svim etapama. Uočavanje kriznih trenutaka.

— Komunistički pokret i sfera društvene svijesti.

— Značenje uočavanja brojnih i različitih posebnosti.

— Značenje periodizacije. Ona treba da se temelji na izboru onih bitnih povijesnih činjenica koje vode u dubinu razumijevanja historijskih procesa. Promatranje dubinskih pojava omogućuje uočavanje prekretnica bitnih za cijelo društvo. Unutar osnovnih vremenskih razdoblja (do 1918; 1918—1941; 1941—1945; od 1945) trebalo bi svakako razmotriti pitanje daljnje periodizacije po određenim vremenskim odsjecima. Riječ je o podjelama koje često mogu da budu prepreke razjašnjavanju historijskih procesa jer se u njihovu prikazu pojavljuju kao određene brane.

Za sagledavanje sadržaja sintetičke konstrukcije također treba ukazati na nekoliko osnovnih teza:

— Nastajanje komunističkog pokreta na razvalinama socijalističkih partija i njegova temeljna strategijska orijentacija prema revoluciji. Treba, dakle, imati stalno na umu da je riječ o revolucionarnom pokretu. Uočavanje značajki u razvojnoj liniji teorije revolucije našeg komunističkog pokreta ulazi u prvi plan pažnje.

Digitized by Google

— Potreba uočavanja činjenice da je u takvim ograničenim i zatvorenim uvjetima i mogućnostima za razvoj kapitalizma, kakve je imalo staro jugoslavensko građansko društvo, proletarijat pod utjecajem KPJ pokazivao da je jedina klasa koja može da bude nosilac procesa izmjene društvene strukture. Partija je svojim utjecajem u radničkim masama sve više ispoljavala sebe kao najviši oblik svijesti radničke klase.

— Titov pravac izgradnje KPJ jasno je ukazivao na to da između Partije i radničke klase treba da postoji stalno uzajamno djelovanje. KPJ je kao marksistička partija dio radničke klase i ujedno njena avangarda, koja svojom teorijom usmjerava borbu klase.

— Svojim interesom za rješavanje vitalnih problema u starom građanskom društvu KPJ je izrasla u glavnog i najjačeg nosioca svijesti o zajedničkoj povijesti naših naroda i narodnosti.

— Uočavanje uloge KPJ u oslobodilačkom ratu i revoluciji putem spoznaja na kojima je izgrađivala svoju političku i vojnu strategiju. Sagledavanje njene sposobnosti da svojim utjecajem i akcijom stvara široku društvenu osnovicu oslobodilačkog rata. Uočavanje presudnih faktora koji ukazuju na to da će razvitak NOR-a biti socijalistička revolucija. Značenje odgovora na pitanje kako revolucija mijenja društvene strukture.

— Sagledavanje vodeće historijske uloge SKJ kao avangarde radničke klase koja je nosilac revolucionarne preobrazbe društva na prijelazu iz kapitalizma u socijalizam. Spoznavanje bitnih faktora u razvojnoj liniji SKJ koji ga čine snagom na čelu društvenog progresa. U vezi s tim jedna je od bitnih zadaća uočavanje uloge SKJ na usmjeravanju svijesti ljudi u pravcu izgradnje socijalizma. Tako je jedino i moguće sagledavanje SKJ kao »udruženja ideološki jedinstvenih ljudi«, a ne kao neke klasične političke partije.

V

Dakako da veoma značajnu ulogu ima metodički instrumentarij koji bi trebalo primijeniti u pisanju sinteze historije SKJ. To je svakako pitanje o kojemu treba zasebno raspravljati u našim timovima.

Kada je riječ o radu timova treba ukazati također na neke momente. U našim uvjetima timski rad je još stvar budućnosti. Raditi timski na našoj sintezi na taj način da se cijeli materijal podijeli na dijelove, koji pripadaju pojedincima, ne bi vodilo najboljem rezultatu. Riječ je o potrebi stvaranja uvjeta za povezivanje historijskih činjenica u cjelinu. Ako svaki autor, specijalista za svoje područje, unosi u sintezu dio za koji je zadužen, možemo se naći pred opasnošću da se to djelo ne razlikuje od nekog zbornika rasprava i članaka. Upravo je zato i potrebna rasprava o metodološkim pitanjima. Mislim da bi naši timovi u

Digitized by Google

prvom redu trebali voditi računa o ovim načelima: (a) potreba prethodnog definiranja zajedničkog sadržaja dominantnih problema; (b) ujedinjavanje napora i sposobnosti više znanstvenika s ciljem razrade težišnih problema. Sve to jasno pokazuje da se pred našim timovima nalazi teška i složena zadaća. Ona se može još bolje sagledati uz isticanje činjenice da su u nas još veoma rijetki znanstvenici sintetičari, koji posjeduju sposobnost sintetičke konstrukcije.

Zbog svega navedenog uspjeh u radu na izradi sinteze historije SKJ mogao bi da bude uzoran primjer ostvarivanja glavne zadaće naše historijske znanosti, a to je da se sintetičkim pristupom usmjerava pogled prema društvu kao cjelini. Sinteza će nam omogućiti upoznavanje prošlosti, ali u tom smislu da se bez nje ne može razumjeti sadašnjost. Kontinuitet historijskog vremena ovdje se može spoznavati u kontinuitetu razvoja SKJ, to jest u dijalektičkom jedinstvu njegove prošlosti, sadašnjosti i budućnosti.

Digitized by Google

Delegatski sistem

(Grupa autora, Institut za političke studije FPN, Beograd, 1979)

U ovoj knjizi korišćena je bogata empirijska građa koja je prikupljena tokom istraživanja. Bez obzira na ograničenost dometa kada su u pitanju društvene nauke, ovim radom nastoje se utvrditi osnovne smernice u ostvarivanju i funkcionisanju delegatskog sistema. Pokazalo se neophodnim da se jedna takva složena problematika kao što je delegatski sistem, instrument vlasti radničke klase, na kojem počiva politički sistem socijalističkog samoupravljanja, kritički i naučno analizira.

Sprovedena su najpre terenska istraživanja na uzorku od 14 opština na užem području SR Srbije: 5 opština reprezentovalo je grupu razvijenih, 5 opština — srednje razvijenih i 4 opštine grupu nerazvijenih. Istraživači su nastojali da uzorak bude reprezentativan, kako po broju opština tako i po odgovarajućoj zastupljenosti opština svih stepena razvijenosti i po pokrivenosti svih regiona. Zatim, anketirani su radni ljudi, građani, članovi delegacije i delegati tri veća skupština opština. Detaljni intervju je organizovan u svim opštinama sa nosiocima najznačajnijih društveno-političkih funkcija. Svi dobijeni podaci su po određenom planu obrađeni i svrstani, tako da se mogu koristiti za različite analitičke i naučne svrhe.

Knjigu čini jedanaest priloga posvećenih funkcionisanju i ostvarivanju delegatskog sistema, a napisani su po jedinstvenom planu i na osnovi istih empirijskih podataka. Svi delovi knjige su međusobno povezani.

U prvom prilogu (»Delegatski sistem u funkciji ispoljavanja, usaglašavanja i zadovoljavanja potreba i interesa«), Radivoje Marinković analizira interese i potrebe što se realizuju delegatskim sistemom i dolazi do zaključka da je za funkcionisanje i ostvarivanje delegatskog sistema veoma bitna razvijena svest kod građana i radnih ljudi u organizacijama udru-

Digitized by Google

ženog rada i mesnim zajednicama. Pokazalo se da je u tom pogledu u mesnim zajednicama situacija bolja nego u organizacijama udruženog rada. Ispostavilo se da je nedovoljno razvijena, izdiferencirana aktivnost zborova organa samoupravljanja, društveno-političkih organizacija i drugih subjekata. Autor je istraživanjem utvrdio da se delegacijama najviše zamera zbog njihove »nedovoljne povezanosti sa zborovima i organima samoupravljanja«, i zbog slabe saradnje među delegacijama. Uvođenjem delegatskog sistema povećane su mogućnosti svih činilaca, samoupravnih tela, radnih ljudi i građana »da ispolje svoje potrebe i interese i da te interese kroz društveno-politički mehanizam delegatskog sistema demokratski povezuju i usaglašavaju«.

U svom radu Pavle Nikolić pokušava da naznači karakter ostvarivanja odnosa delegacija i delegata što su izabrani u samoupravna tela u osnovnim samoupravnim organizacijama i zajednicama. Autor najpre analizira u kojoj su meri normativno regulisani odnosi delegacija i delegata i izabranih samoupravnih tela. Istraživanje je pokazalo da 65% delegacija nije donelo poslovnike o svom radu, tako da postojeći odnosi nisu normativno regulisani u potrebnoj meri. Ali, ipak, ovaj nedostatak je ublažen činjenicom da programi rada delegacija »predviđaju oblike komuniciranja sa izbornom bazom«. Dalje se daje uvid u sadržinu, način i sredstva ostvarivanja odnosa delegacija i delegata i izabranih samoupravnih tela. Jedan od vidova ovih odnosa je i pokretanje inicijativa za održavanje sastanaka delegacija i samoupravnih tela. Drugi vid odnosa delegacija i delegata i izabranih samoupravnih tela odnosio bi se na davanje inicijativa, predloga, na organizovanje konsultacija itd. Dosta značajan činilac bio bi i »obaveštavanje i obaveštenost svih subjekata u delegatskom sistemu, samim tim i delegacija i delegata, s jedne strane, i organa samoupravljanja, s druge«. Odlučujući uticaj na stavove delegata u skupštinama društveno-političkih zajednica i skupštinama SIZ moraju imati radni ljudi i građani, organizovani u svojim samoupravnim organizacijama i zajednicama.

Milan Matić u prilogu »Delegatski sistem i proces odlučivanja« ističe da se u razvijanju delegatskog sistema došlo do pozitivnih rezultata. Naime, veoma veliki broj radnih ljudi i građana učestvuje u radu delegatskih tela i organa. Isto tako je značajno da su u međusobnom informisanju učesnika delegatskog sistema postignuti veoma dobri rezultati. Istina, treba još dosta učiniti na boljem informisanju građana i radnih ljudi. U davanju inicijativa samoupravne osnove u delegatskom odlučivanju postignuti su tek početni uspesi.

Uticaji osnovnih subjekata delegatskog sistema, pre svega samoupravne osnove, nedovoljni su. Dakle, bez obzira na pozitivne rezultate, podaci o istraživanju delegatskog sistema koji su do sada prikupljeni svedoče o značajnim, ali tek početnim uspesima u konstituisanju delegatskog odlučivanja.

U radu »Uloga društveno-političkih organizacija u funkcionisanju i ostvarivanju delegatskog sistema« Dragomir Drašković govori o bitnim elementima ustavne uloge društveno-političkih organizacija u delegatskom sistemu. Dublji teorijsko-praktični smisao te uloge je u tome što se politički faktor u našem društvu, pa i društveno-političke organizacije, stavlja u funkciju ekonomskog oslobađanja rada. Taj proces se u praksi manifestuje u ostvarivanju i funkcionisanju delegatskog sistema.

Na temelju osnovnog cilja istraživanja Dragomir Drašković empirijski verifikuje ostvarivanje ustavne uloge društveno-političkih organizacija u funkcionisanju i realizovanju delegatskog sistema, osobito na nivou mesne zajednice i organizacije udruženog rada. Zatim analizira uticaj društvene baze na rad delegacija i delegata, a razmatra i društveno-političke organizacije i njihovo delovanje na aktivnost delegacija.

Digitized by Google

Pored postignutih dobrih rezultata na području demokratizacije društveno-političkih odnosa, »društveno-političke organizacije još uvek nisu u potrebnoj meri uspostavile svoje povezano delovanje u vertikalnoj strukturi delegatskih institucija«. Kada je posredi veza između delegacije i delegata, mora se istaći: iako je na zavidnom nivou, ta veza ipak nije ostvarena do kraja.

Govoreći o organizovanosti i efikasnosti kao uslovu i rezultatu ostvarivanja delegatskog sistema, Mijat Damijanović ističe, kao jedan od konceptualno-aspirativnih ciljeva, i društveno oslobađanje rada kao posledice samoupravno udruženog rada. Organizovanost i efikasnost jednog sistema može se ispitati i analizom procesa odlučivanja. Taj proces nam pokazuje efikasnost i pouzdanost demokratskih načela jednog društva, dakle, i socijalističkog samoupravnog društva. Procesualno-tehnološki aspekt sadrži sintezu postupaka različitih subjekata koji određenim sredstvima u određeno vreme nastoje ostvariti planirane ciljeve. »Jedan od osnovnih zahteva koji se postavlja u ostvarivanju delegatskog sistema odnosi se na obezbeđivanje uticaja samoupravne osnove na proces odlučivanja kako u skupštinama društveno-političkih zajednica tako i u skupštinama samoupravnih interesnih zajednica.« Mijat Damijanović dalje daje organizacionu karakterizaciju delegacija, kao i analizu kontrolnih mehanizama i informisanja.

U ovoj knjizi Mijat Damijanović objavljuje još jedan svoj prilog: »Uloga izvršnih i upravnih organa u sistemu delegatskog odlučivanja«. Ovde autor ispituje funkcionalnost izvršno-upravnih organa u delegatskom sistemu, odnos izvršno-upravnih organa prema osnovnim subjektima delegatskog sistema, kao i izvršno-upravnih organa skupštine.

Ostvarivanjem delegatskog sistema u samoupravnim interesnim zajednicama bavi se Milivoje M. Andrejević. Na osnovi analiziranog materijala uočava se veliki napor da delegatski sistem samoupravnim interesnim zajednicama bude u funkciji radnih ljudi i građana i da predstavlja politički izraz njihovih težnji i interesa.. Međutim, iz sprovedenih analiza funkcionisanja i ostvarivanja delegatskog sistema ipak proizlazi da u samoupravnim interesnim zajednicama on nije dovoljno razvijen, što nije u skladu s interesima i potrebama radnih ljudi.

Delegatski sistem se mnogo teže realizuje u samoupravnim interesnim zajednicama nego u drugim društvenim oblastima. Pored ostalih, autor navodi i sledeće teškoće koje stoje na putu postizanju boljih rezultata: nedovoljna organizovanost delegatske baze, veliko učešće izvršnih odbora i stručnih službi u konstituisanju politike i donošenju odluka, slobodna razmena rada još nije postala pravilo ponašanja u odnosima između proizvođača i korisnika usluga itd. Posebnu pažnju treba posvetiti sledećim pitanjima: »1. Jačanje samoupravne osnove delegatskog sistema; 2. ostvarivanje slobodne razmene rada; 3. jačanje svih funkcija samoupravne interesne zajednice; 4. potpunija povezanost svih činilaca delegatskog sistema itd.« Dobijeni odgovori upućuju na to da se postojeće teškoće moraju otkloniti i problemi sistematski rešavati.

Dragan Stojiljković analizira aspekte i probleme informisanja, kao i komuniciranja u delegatskom sistemu. Autor ocenjuje dosadašnje stanje kao nezadovoljavajuće. »U našoj samoupravnoj praksi pojam i suština informisanja u udruženom radu i delegatskom sistemu često se identifikuju sa javnim informisanjem i masovnim komuniciranjem u društvu«, koji su samo opšti delovi u procesu informisanja. U informisanju preovladava obaveštenje o onome šta se odigralo i o onome što je odlučeno, a manje se susrećemo sa suštinskim informisanjem kao neophodnim uslovom za stvarno učešće u celovitom procesu odlučivanja. U našem socijalističkom samoupravnom društvu treba jasnije definisati pitanja vezana za proces informisanja u udruženom radu. Potrebno je da

Digitized by Google

se i sistematski radi na obezbeđivanju kvalitetnih informacija.

U prilogu »Interesne grupe u delegatskom sistemu« Vinka Tomić analizira interesne grupe u okviru delegatskog sistema, uz razmatranje pojedinih od tih grupa koje ostvaruju određeni uticaj u skupštinama društveno-političkih zajednica. U sistemu socijalističke demokratije različiti činioci deluju na interesno grupisanje. Najvažniji su među njima: klasna pripadnost, položaj u organizaciji rada, politička pripadnost, radni staž, mesto boravka itd. Autor navodi i to da je svaka klasifikacija interesnih grupa problematična, prvo, jer »osnovni kriterij izražavanja i ostvarivanja posebnih interesa u delegatskom sistemu jesu istorijski interesi radničke klase«, i, drugo, »sistem socijalističke demokratije treba razvijati tako da omogućuje stalno i autentično izražavanje interesa različitih subjekata i njihovo demokratsko usklađivanje«. U mesnoj zajednici se većina ljudi koristi mogućnošću neposrednog izražavanja interesa u delegatskom sistemu.

U knjizi *Delegatski sistem* Radivoje Marinković je predstavljen sa još jednim prilogom: »Položaj, moć i uticaj osnovnih subjekata delegatskog sistema«. Autor određuje društvenu moć kao »društveno uslovljenu mogućnost grupa ili pojedinaca da u određenim društvenim odnosima utiču na ponašanje drugih i nametnu im svoju volju i svoje interese«. Realizacija i uticaj su sastavni delovi društvene moći. Delegatski sistem je zasnovan »na pluralizmu konkretnih društvenih interesa« građana i radnih ljudi. To je obeležje bitno za razumevanje koncepta moći u delegatskom sistemu.

Postoje različiti oblici uključivanja građana i radnih ljudi u proces samoupravnog odlučivanja: referendumi, zborovi, davanje inicijativa i predloga itd. Autor potom analizira delegatsku osnovu, moć i uticaj delegacija, položaj delegacije u svojoj socijalnoj sredini, međusobnu saradnju delegacija i, na kraju, izvodi zaključak da delegati kao činilac u procesu delegatskog odlučivanja ostvaruju »osrednji uticaj«. Na to deluju razne nejasnoće u pogledu stepena slobode delegata, nedovoljna informisanost, nedovoljna aktivnost u svojoj socijalnoj sredini itd.

Knjiga se završava prilogom Dragića Rudića »Organizovanost, sadržaj i način rada delegacija«. Po autorovom mišljenju, dosadašnja iskustva u ostvarivanju delegatskog sistema »pokazuju da se ustavna pozicija delegacije nije u dovoljnoj meri afirmisala«. Ocene koje su dobijene od nosilaca društveno-političkih i samoupravnih funkcija više su afirmativne, njima se ne osvetljava stvarno stanje koje je utvrđeno samim istraživanjem.

U knjizi *Delegatski sistem* obrađeni su najznačajniji vidovi ostvarivanja i funkcionisanja delegatskog sistema, ali prikupljene podatke i empirijsku građu treba i dalje naučno istraživati.

Možda je najveća vrednost ove knjige baš to što se u istraživanju društvenih procesa pošlo od prakse, od stvarnog delovanja raznih subjekata u delegatskom sistemu. Tek posle naučne obrade postojećeg stanja doneti su zaključci kojima je trasiran put za dalja i još temeljnija proučavanja.

Pavel Getejanc

Dr Branko Prnjat: Kulturna politika

(»Radnička štampa«, Beograd, 1979, strana 172)

Svako aktuelno određivanje kulturne politike podrazumeva napuštanje tradicionalne sheme o kulturi kao izrazu klasnog društva i izdvojenoj sferi društvenog rada. Novija i razvijenija teorija kulture, koja odgovara njenim stvarnim promenama i tendencijama preobražaja, uz empirijsko istra-

Digitized by Google

živanje, može da predstavlja vrednosnu orijentaciju za definisanje kulturne politike. Više od toga — za praktičnu akciju. Kulturna politika društva ne može se posmatrati izolovano od njegove opšte politike, od njegove društvene suštine, od ciljeva toga društva. I najbolja kulturna politika ne može da izbegne opasnost »konkretne utopije«, jednostavno stoga što ona mora da menja postojeće stanje, što istovremeno mora da ruši i gradi, suprotstavljajući se inerciji i otvarajući nove puteve.

U našoj savremenoj literaturi nedostaje celovitiji pristup politici u kulturi, koji bi bio značajan sa stanovišta društvene prakse, kao i novih teorijskih istraživanja. U njizi *Kulturna politika* dr Branko Prnjat nastoji da ostvari relativno pouzdane uvide u ne tako lako uhvatljivo područje složenih društveno-kulturnih interakcija. Autor je najpre morao da se oslobodi neadekvatnih interpretacija i teorijske kratkovidosti što prevlađuju u ovoj oblasti. Na to ga je primorala sama društvena praksa. Oslobađajući se tradicionalizma, Branko Prnjat se odlučuje na novo određivanje kulturne politike. Ovaj autor politiku kulture definiše kao *skup principa, akcija i mjera koje se samoupravno utvrđuju i naučno verifikuju u cilju slobodnog i optimalnog razvoja kulture, podsticanja kreativnosti, zadovoljavanja i podizanja na viši nivo kulturnih potreba svih pripadnika društvene zajednice.* Umesto prevlađujućih funkcionalističkih, statičnih i nerazvojnih shvatanja kulturne politike, u kojima se ističu aktuelne potrebe i njihovo zadovoljavanje u okviru postojećeg, Prnjat izražava ideje o novoj potrebi i kreativnosti, koje su nezaobilazne u dinamičnom području kulture. Veoma je bitno što se, uz adekvatnost ove definicije u našem samoupravnom društvu, ustanovljuje naučni pristup i naglašava neophodnost naučne metodologije u konstituisanju politike u kulturi.

Analizujući socijalne i kulturne realnosti savremenih društava, autor identifikuje glavne modele politike u kulturi. Pored tradicionalnog, građanskog, on analizira i administrativno-etatističke modele, da bi se posebno bavio specifičnostima samoupravne kulturne politike. Prnjat pokazuje kako samoupravni koncept politike u kulturi gubi stare atribute moći i vlasti, da bi se stiglo do slobodnih subjekata u kulturnom životu. On će, takođe, upozoriti na opasnosti od dezorijentacije koja nastaje u vakuumu između etatističke i samoupravne prakse.

U razmatranju ciljeva kulturne politike znatna pažnja posvećena je pravu na kulturu koje je još, na žalost, ne samo zbog ekonomskih i političkih granica, u oblasti »deklarativnog principa«. Prnjat, koji pravo na kulturu vidi kao čovekovo pravo na »sve slobodnije, kulturno sadržajnije i humanije oblike i mogućnosti ljudskog življenja, komuniciranja i samorealizacije«, u stvari je nespokojan pred društvenom klimom koja ne proširuje prostore slobode i kreativnosti.

Jedno od najbolje napisanih poglavlja ove knjige jeste ono o socijalističkoj revoluciji i kulturi. Autor, s dosta razloga, kaže da kulturna revolucija — ne kao »dodatna komponenta« — »označava najdalekosežniju dimenziju socijalističke revolucije«, »njeno stvarno središte«. Zbog pragmatizma i prakticizma, zbog uočljivog odsustva svestrane i principijelne samokorekcije, apsolutizuju se vrednosti »parcijalnog« u socijalističkoj revoluciji. Tu su agresivne provale i etatizacije i birokratizacije, tehnokratske i tehnicističke ambicije, ekonomizam i komercijalizacija, kratkovida ideologizacija postojećeg i mnogi drugi vidovi otuđene prakse i svesti. No jasno je da će se, ako se svi bitni aspekti socijalističke revolucije potpuno ne usaglase, ozbiljno poremetiti ostvarivanje univerzalne i autentične revolucionarne stvarnosti, jer socijalistička revolucija predstavlja kontinuirani i svestrani proces vraćanja čoveka samom sebi kao individualnom i društvenom biću.

Branko Prnjat raspravlja o implikacijama naučno-tehničke revolucije na kulturni razvitak. On tu

Digitized by Google

revoluciju posmatra kao činioca ubrzanih socijalnih i kulturnih promena i kao matricu »duha vremena«. Polazeći od Marksovih ideja, on s velikom pažnjom i teorijskom osetljivošću govori o slobodnom vremenu, koje je i vreme za »višu delatnost«. Autor posebno analizuje fenomen potrošačkog društva i njegove interakcije s kulturom. Mreža potrošačke orijentacije postaje stupica za slobodnu stvaralačku praksu. Neophodnost uspostavljanja novog poretka prioriteta razumljivo je teorijska i praktična potreba savremenog društva — zato Prnjat na njoj toliko i nastoji.

Posebno poglavlje autor posvećuje monopolizmu i etatizmu u kulturnom životu. On ukazuje da se monopolistička vladavina nad proizvodnjom, ljudskim radom i čovekovim potrebama sukobljava s duhom slobode i kreativnosti. S mnogo razloga on ističe da monopolistička moć razara duh stvaralaštva. Autor analizuje i elitizam u kulturi, ne videći ga samo u posebnostima ljudskog duha već i u socijalnim, ekonomskim, obrazovnim i drugim pretpostavkama.

Autor je posvetio pažnju ulozi socijalističke države u kulturnom razvitku. Polazeći od učenja klasikâ marksizma i od shvatanja savremenih autora, on posebno ukazuje na pokroviteljstvo države u sferi kulture i na neke bitne aspekte etatističke kulturne politike. Jedno poglavlje posvećeno je radničkoj klasi i kulturi. Polazeći od ideja Gramšija i drugih pisaca, autor analizuje rad kao izvor kulture, a zatim se posvećuje oslobođenju rada i slobodi u kulturi. Prnjat zatim znalački raspravlja o samoupravljanju u kulturi, tačnije: o samoupravljanju i njegovim kulturnim implikacijama, kao i o procesu decentralizacije i podruštvljavanja kulture.

Da bi kulturna politika izazvala aktivan stav društva prema kulturi, nije dovoljno da društvo definiše svoj stav prema kulturi, već i da kultura postane svesna sebe i svojih mogućnosti. Teoretičari s pravom govore o tome da bi kulturna politika — ako ne bi vodila brigu o ekonomskim i društvenim mogućnostima — bila »najobičnija glupost«, ali ona isto tako mora da bude svesna ne samo vlastite determinisanosti već i izlaza iz nje. Otuda je i prihvatljivo mišljenje što ga zastupa Žak Šarpantroa da nametnuta kulturna politika ne bi imala nikakvog smisla, jer bi ona trebalo da nastane iz »zajedničke saglasnosti« — da bi dobila opštedruštvene i nacionalne atribute. Kad je reč o nametnutoj politici u kulturi, treba imati na umu i ograničenost načela planiranja. Stvaralaštvo, tajnovito i često objektivno neočekivano, opire se svakom planiranju, svakoj konačnoj predvidljivosti.

Sigurno je da će osmišljena politika u kulturi, pošto se savladaju problemi vezani za elementarnu kulturu, morati da se suoči i s estetskim i naučnim analfabetizmom. Zato su, svakako, u pravu oni sociolozi koji misle da je prihvatanje naučne kulture — slobodno izabrane od masa, da bi bolje razumele epohu u kojoj žive i da bi njome bolje vladale — isto tako problematično i neizvesno kao pripremanje ljudi za vršenje javnih i odgovornih društvenih poslova. Po mišljenju mnogih istraživača, razlike u obrazovanju pojavljuju se kao strateške, odlučujuće za nejednak kulturni razvoj društvenih grupa. Nejednak, neusklađen i slab razvitak pojedinih oblasti kulture u odnosu na potrebe savremenog društva onemogućava politiku u kulturi u njenom nastojanju da integriše sve neposredno izražene parcijalne interese i da ih približi nivou kulturnog života u saglasnosti s duhom kreativnosti i »duhom vremena«. Ostaje, ipak, da društveno defavorizovani slojevi nemaju onoliko mogućnosti za slobodnu inicijativu i slobodan izbor kulturnih aktivnosti koliko to imaju društveni slojevi i grupe koji se ne brinu oko osnovnih životnih potreba. Društveno defavorizovanima ostaje pasivno prilagođavanje društvenom i kulturnom životu koji je daleko od stvaralačke samopotvrde i stvaralačkog uklapanja. Tamo gde pojedini društveni slojevi nisu sazreli za intenzivnu kul-

Digitized by Google

turnu komunikaciju svekoliki napori politike u kulturi ostaju uzaludni, jer se kultura ne može primati samo spolja — a da se pri tom aktivno ne doživljava.

Pored toga, kulturna politika mora kategorično da odbaci koncepcije koje brane automatizam u kulturnom preobražaju na osnovu ekonomskog i tehnološkog razvoja društva. Da bismo izbegli logiku organicizma, treba shvatiti da ekonomski i društveni razvoj ne prati automatski, uzročno-posledično, kulturni razvitak. Dabome, ovde se ne želi dovoditi u pitanje međusobno uslovljavanje društvenih, ekonomskih, političkih i kulturnih činilaca. Organicizam i pomenute koncepcije u osnovi odbacuju politiku u kulturi kao element svesnog, ali i specifičnog usmeravanja kulturnog razvoja. Takva bi praksa, zacelo, omogućila rađanje stihijnih tendencija u kulturi i pogodovala dominaciji pasivnog duha i dogmatizma.

Kulturna politika bi, zatim, morala da bije bitku za ostvarivanje celovitih prava na kulturu svih društvenih slojeva. Neracionalna koncentracija kulturnih ustanova, kadrova i stvaralačkih potencijala, kao i značajnih vidova odlučivanja u određenim kulturnim centrima, stavlja u zasenak takozvanu »kulturnu provinciju« koja često kasni i oponaša »metropolu«. Zato kulturna politika mora da stvori elementarne uslove za umnožavanje mikrorealizacija, uslove za uspostavljanje mreže, spleta atraktivnih vidova kulturnog života koji odgovaraju aspiracijama svake društvene sredine, svakog regiona. Takva orijentacija približavala bi se onoj praksi u kulturi koja bi isticala ne potrošački, već stvaralački princip kulture i individualni doživljaj sveta. To bi vodilo ravnomernijem kulturnom razvitku i punijem ostvarivanju prava na kulturu. Kulturna animacija, koja često nije izbegla sterilnu »kulturtregersku« metodologiju, mogla bi i sama da postane sastavni deo celovite kulturne emancipacije i akcije.

Kulturna politika, uz nova znanja i iskustva, naročito u socijalizmu, mora da doprinosi prevazilaženju kulture kao otuđene i parcijalne društvene akcije i egzistencije. Prevazilaženje njene istorijske osamostaljenosti može se smatrati delom univerzalnog društvenog preobražaja i opštekulturnog razvitka. No, politika u kulturi, kao istovremeno politička i opštekulturna praksa, može svojom demokratizacijom i autentičnom akcijom pomoći ovom istorijskom procesu. Demokratija kojoj pomaže duh hijerarhije i sveprisutna »klackalica« dominacije i potčinjavanja daleko je od duha slobode i suštine demokratije.

A kad je posredi naša kulturna politika, tu će morati jasno da se sagleda celokupna društvena i kulturna situacija samoupravnog društva, da bi se stiglo do svesti o tome gde jesmo, ali i do svesti o tome gde možemo stići. Tada će sigurno postati jasne izvesne jednostranosti i neosmišljenosti celokupnog procesa demokratizacije kulture i zatamnjena slika naše elementarne kulture, kao i posledice nerazvijene prakse samoupravljanja. Kulturna politika mora realistički da oceni sadašnju situaciju i učini sve da se suzi prostor koji su osvojile lažne vrednosti. Aktivno i stvaralačko prisustvo svih vidova kritike u tome će joj mnogo pomoći.

Knjiga Branka Prnjata, i po tematskoj širini i po teorijskom nivou, pripada ozbiljnim intelektualnim poduhvatima. Možda bi neko mogao da kaže kako se ovaj autor nije našao u potpuno praznom istraživačkom prostoru, ali bi teško mogao da dokaže da je istraživačko polje kulturne politike bilo praćeno teorijskim uvidima i naučnom interpretacijom, a taj rad se razlikuje od izvesnog broja naših istraživača u ovoj oblasti, ograničenih pragmatizmom i rezonom svakodnevne politike. Prnjat je politiku kulture video kao praksu koja identifikuje dimenzije mogućeg i nužnog, ali i dimenzije prekoračenja, promene, transcendencije. To znači da Prnjat, pošto ga nije interesovalo preovlađujuće mišljenje, nije ostajao samo na tragu postojećega, niti samo u ideologijskim pretpostavkama, već je tragao za delatnim koje dodiruje budućnost. Ako u nje-

Digitized by Google

govom viđenju nije uvek bilo dovoljno obrazloženo *šta* i *kako*, ako je ponegde i bilo teorijske nedorečenosti i nekoherencije, to je i razumljivo u tako ambicioznim poduhvatima.

I po stilskim vrednostima i po osećanju mere u ocenama kompleksnog odnosa politika — kultura knjiga *Kulturna politika* Branka Prnjata deo je kulturne akcije koja nastoji da bude podsticajna i kreativna.

Ratko Božović

Prof. dr Bogdan Ćosić: Svjetsko tržište danas

(»Narodne novine«, Zagreb, 1979, strana 460)

Prof. dr Bogdan Ćosić objavio je drugo prošireno izdanje svoje knjige *Svjetsko tržište danas — socijalizam, kapitalizam i svjetsko tržište*. Njena građa je raspoređena u pet delova: »Naučno-tehnički progres i svjetsko tržište«, »Kapitalizam i svjetsko tržište«, »Nerazvijene zemlje i svjetsko tržište«, »Socijalizam i svjetsko tržište« i »Jugoslavija i svjetsko tržište«.

U prvom delu »Naučno-tehnički progres i svjetsko tržište« prof. dr Bogdan Ćosić, pored istorijske tendencije razvoja naučno-tehničkog progresa, daje i njegov razvoj i stanje u kapitalističkim i socijalističkim zemljama i zemljama u razvoju, da bi na kraju povezao naučno-tehnički progres sa svetskim tržištem.

Bit naučno-tehničke revolucije izražava se u tome što je ona dovela do takvih kvalitativnih promena u tehnici koje revolucionišu osnovne elemente procesa rada: sam rad, sredstva za rad, predmete rada, izvore energije itd. Ta revolucija, po dr Ćosiću, dodala je i četvrti element stroju — sistem upravljanja. Posmatrajući s marksističkog gledišta, naučno-tehnički progres je najznačajniji faktor internacionalizacije ekonomije. Trgovina raste po stopi dva puta većoj od stope rasta proizvodnje, a kao ključni faktor razvoja svetske trgovine, po mišljenju nekih autora, upravo specijalizacija unutar grana dovodi do značajne trgovine poluproizvodima, tako da trgovina poluproizvodima »nosi« svetsku trgovinu, a ne više trgovina gotovim proizvodima. Upravo zbog tog fenomena pojavile su se značajne multinacionalne kompanije. Pojedine zemlje danas osiguravaju svoj položaj na svetskom tržištu upravo zahvaljujući takozvanim naučnim industrijama, to jest industriji u kojoj su najveći izdaci za naučna istraživanja i razvoj. Naučno-tehnička revolucija uspostavlja na svetskom tržištu takve odnose koji će još više uticati na stvaranje međuzavisnosti zemalja, bez obzira na postojeće razlike u društvenom i državnom uređenju pojedinih zemalja.

U drugom delu »Kapitalizam i svjetsko tržište« profesor Ćosić polazi od toga da je kapitalizam jedinstveni svetski sistem, a raspadanje kapitalizma ne znači ujedno i raspadanje jedinstva svetske privrede. Svetsko kapitalističko tržište, svetska kapitalistička privreda i svetska kapitalistička podela rada su elementi svetskog ekonomskog sistema kapitalizma, a, po Marksu, svetsko tržište predstavlja ujedno i »ognjište krize«.

Podruštvljenje proizvodnje je istorijska tendencija kapitalizma. Ovu tvrdnju prof. Ćosić je obradio pod naslovom »Kapitalizam i podruštvljenje proizvodnje«, u okviru kojeg poseban akcenat stavlja na teme: podruštvljenje proizvodnje pod kapitalizmom; Lenjin o podruštvljenju rada i proizvodnje; podruštvljenje proizvodnje i društvena organizacija rada u kapitalizmu; kako se danas ispoljava društvena organizacija rada; koncentracija i centralizacija kao element podruštvljenja proizvodnje; kretanje koncentracije i centralizacije posle drugog svetskog rata; koncentracija proizvodnje i nova uloga banaka na savremenom stepenu razvoja proizvodnje u kapitalizmu.

Digitized by Google

Jačanjem finansijske baze krupnih preduzeća dolazi do njihovog postepenog oslobađanja od uticaja banaka i do njihove sve veće finansijske emancipacije. Sve je češća pojava da veliki trustovi i koncerni imaju svoje banke, koje im služe za finansiranje proširene reprodukcije ili imaju sopstvene račune kod drugih banaka za držanje svojih likvidnih sredstava, kao i za njihovo plasiranje. Takođe opada uloga bankarskih kredita i uopšte spoljnih sredstava.

Drugi deo knjige prof. dr Ćosića, »Svjetsko tržište danas«, čini temeljni deo, najobimniji je, sa nizom ilustracija i kvantitativnih pokazatelja kojima se želi pokazati da je kapitalizam ušao u takve protivrečnosti iz kojih se rađa i razvija kao svetski proces — socijalizam. Posebno se dokazuje međuzavisnost privrednih kretanja kapitalističkih zemalja (1945—1964) i prikazuju tendencije ka ekonomskoj integraciji, kao i karakteristike i specifičnosti u izvozu kapitala i glavne izvoznice kapitala danas, napominjući da se danas gotovo sve zemlje pojavljuju kao izvoznici kapitala, a nekada je ta privilegija pripadala samo jednoj, Velikoj Britaniji, čiji se kapital plasiran u inostranstvo cenio pred prvi svetski rat na 18 milijardi dolara. Novu etapu prof. Ćosić naziva etapom »suprotnosti«. Još je Marks utvrdio da u kapitalizmu vlada zakonitost neravnomernog razvoja, što je pokazao u analizi ekonomskog razvoja Portugalije, Holandije i Engleske. Marks je isticao da bi kapitalistička proizvodnja bila nemoguća ako bi se morala razvijati ravnomerno i istovremeno u svim sferama. »Neravnomernost ekonomskog i političkog razvitka bezuslovan je zakon kapitalizma«, pisao je Lenjin 1915. godine. On je naveo da »u kapitalizmu nije moguć ravnomeran porast ekonomskog razvitka pojedinih privreda i pojedinih država«. Oslanjajući se na zakonitost neravnomernog ekonomskog i političkog razvitka kapitalizma, Lenjin je izvukao zaključak o mogućnosti pobede socijalizma prvobitno u nekoliko ili čak u samo jednoj zemlji.

Glavne promene, nastale poslednjih godina u odnosima među kapitalističkim zemljama, sledeće su: Velika Britanija prestaje biti glavna industrijska zemlja i kolonijalna sila kapitalizma; snažan industrijski razvitak SR Nemačke i njena široka aktivnost u zemljama Latinske Amerike, Afrike, Azije, pa i NR Kine; Francuska od »svetskog lihvara« postaje moderna industrijska zemlja; Italija se pretvara u modernu industrijsko-agrarnu zemlju; Japan postiže izuzetno visoke stope privrednog rasta, a SAD su i dalje glavna ekonomska i politička snaga kapitalizma.

Treći deo posvećen je »nerazvijenim zemljama i svetskom tržištu«. U ovom delu prof. Ćosić polazi od politekonomske osnove svetskog tržišta i ukazuje na štetnost Staljinove koncepcije podele svetskog tržišta na socijalističko i kapitalističko. Svetska privreda mora ostati nedeljiva celina, mada su neke socijalističke zemlje počele negirati značaj svetskog tržišta, pa je etatizam u njima stvorio određene autarkične tendencije i teorije o »cjelovitom razvoju narodne privrede«, bez potrebe povezivanja sa svetskim tržištem. Na svetskoj pozornici pojavile su se zemlje u razvoju koje su unele novu dimenziju u međunarodne ekonomske odnose. Posle izlaganja problema zemalja u razvoju u političkoj ekonomiji prof. Ćosić, polazeći od Engelsovog stava da politička ekonomija izučava »gradivo koje se stalno menja«, time dopušta mogućnost postojanja posebne političke ekonomije zemalja u razvoju.

Nacionalna ekonomija svake nerazvijene zemlje mora biti okrenuta svetskom tržištu kao žarištu svetskih proizvodnih snaga; stoga svetsko tržište i svetske cene moraju biti polazna osnova i kriterijum za određivanje svih unutrašnjih privrednih odnosa u nerazvijenim zemljama. Zemlje u razvoju, kao uostalom i sve nerazvijene zemlje, moraju se podvrgnuti delovanju zakona vrednosti na svetskom tržištu. Odnosi na svetskom tržištu mogu se promeniti samo podizanjem produktiv-

Digitized by Google

nosti rada u zemljama u razvoju. A produktivnost rada u socijalizmu mora biti veća od one u kapitalizmu, odnosno socijalizam mora biti društveno-ekonomski sistem koji u većoj meri pogoduje podizanju produktivnosti rada. Prof. Ćosić je marksističko-dijalektičkim metodom došao do zaključka da razvoj zemalja u razvoju i njihovo mesto na svetskom tržištu treba shvatiti mnogo šire nego što to shvata deo sovjetske teorije. To je deo socijalističkog svetskog procesa, povezanog, ali i samostalnog, koji je nikao kao objektivna mogućnost jer su se »materijalni uslovi egzistencije već rodili« (Marks). Komplementarni deo ovog dela predstavlja »Organizacija ujedinjenih nacija i druga dekada razvitka zemalja u razvoju s posebnim osvrtom na probleme međunarodne trgovine kao elemenata razvoja«.

Četvrti deo nosi naslov »Socijalizam i svetsko tržište«. Osnovna je postavka pisca da je svetsko tržište osnova svetskog ekonomskog sistema kapitalizma, plod kapitalističke proizvodnje i njegova »životna atmosfera«. Nema kapitalističke proizvodnje bez svetskog tržišta (Lenjin), a nastanak svetskog tržišta vezan je za brzi naučno-tehnički razvoj u svetu, za razvitak robne proizvodnje u masovnim serijama, kao i za revolucionisanje transporta i saobraćaja uopšte. Materijalna osnova svetskog tržišta je međunarodna, svetska podela rada. Što je neka zemlja teritorijalno manja, potreba za većom »uključenošću« u međunarodnu podelu rada je veća. Ostvarenje socijalizma u svetskim razmerama predstavlja ujedno borbu za uklanjanje razlika u ekonomskoj nerazvijenosti među zemljama. Stoga pitanje svetskog tržišta i svetske privrede spada u red najvažnijih pitanja političke ekonomije.

Prof. Ćosić u ovom delu takođe daje kratak pregled građanskih shvatanja klasične političke ekonomije, savremena građanska shvatanja spoljne trgovine, osnove marksističke teorije (Marks i Lenjin) i savremene socijalističke koncepcije svetskog tržišta. Dr Ćosić se posebno zadržao na odnosu socijalizma i svetskog tržišta, naročito na problemima zemalja SEV-a i razvijanju novog svetskog tržišta. Jedan je od opštih zaključaka dr Ćosića da se svetska privreda razvija u pravcu izgradnje svetske ekonomike, a u faktore izrastanja svetske ekonomike ulaze: dalji zakoniti razvoj društvene podele rada putem specijalizacije, kooperacije, diversifikacije proizvodnje; naučno-tehnički progres; totalna deagregacija kolonijalnog sistema, pojava slobodnih zemalja, do tada zavisnih, s tendencijom ubrzanog ekonomskog i društveno-političkog razvoja. Svaka teorija o podeljenosti svetskog tržišta je neodrživa, i ona može izražavati samo momentane tendencije u svetskoj privredi, a ne može biti osnova za objašnjenje dugoročnijih tendencija. Svetska privreda će postići svoju pravu, istinsku univerzalnost tek pobedom socijalizma kao svetskog sistema

Nov i veoma aktuelan je peti deo: »Jugoslavija i svetsko tržište«. Jugoslavija ima svoje mesto u međunarodnoj podeli rada, kao i u međunarodnoj proizvodnji, koja se sve više internacionalizuje kroz dva osnovna procesa: povećanje razmene roba i usluga, licenci i znanja i privredno-tehničku i finansijsku kooperaciju. Jugoslavija održava ekonomske odnose sa oko 140 zemalja sveta i po tome spada među najotvorenije zemlje. Izmenjena struktura spoljne trgovine Jugoslavije govori o tome da je ona dobila karakteristike industrijske zemlje. Naročito privlače pažnju čitaoca savremeni problemi u svetskoj ekonomiji koji znatno utiču i daju tonove svetskoj trgovini, a to je ekonomska integracija, konkretno, evropska ekonomska integracija i njen uticaj na jugoslovensku privredu.

Prof. Ćosić ne samo što na osnovi postojećih ekonomskih pokazatelja izvlači zaključke i ukazuje na realan i jedini mogući put u današnjoj uzburkanoj svetskoj ekonomiji već i smelo ukazuje na brisanje razlika, bar što se tiče

Digitized by Google

trgovine, između kapitalističkih i socijalističkih zemalja. Naša zemlja, čija se spoljna trgovina obavlja pretežno (preko 80%) sa zemljama Evrope, od čega više od 95% otpada na zemlje koje se nalaze u nekoj od ekonomskih grupacija, mora više respektovati i studiozno pratiti kretanja u svakoj ekonomskoj grupaciji i integraciji, ne samo u Evropi nego i u zemljama u razvoju u koje se jugoslovenski izvoz sve više povećava. Međunarodne ekonomske integracije sve više postaju konstitutivni delovi svetskog tržišta. Dve su osnovne grupacije koje apsorbuju pretežan deo našeg izvoza — SEV i EEZ (učešće SEV-a naglo raste, a EEZ-a opada). Stoga kompletna kretanja na ovim nosećim segmentima naše spoljne trgovine, uključujući finansijsko-bankarsku sferu, po našem mišljenju, nisu dovoljno proučena.

Naš deficit u platnom bilansu i nepovoljni položaj naše zemlje u međunarodnoj podeli rada prof. Ćosić objašnjava isključivo niskom produktivnošću rada. Ona je danas u globalu za oko dva i po puta manja od produktivnosti rada evropskih razvijenih zemalja i SSSR-a, a oko pet puta od produktivnosti rada u SAD i Kanadi.

Knjiga prof. dr Bogdana Ćosića *Svjetsko tržište danas — socijalizam, kapitalizam i svjetsko tržište* jeste uspeo pokušaj na tragu sinteze savremenih ekonomskih odnosa u svetu uz pomoć marksističko-dijalektičke aparature. Ona sadrži i ogroman faktografski materijal koji može korisno poslužiti za dalja istraživanja, a obogaćuje i ekonomsku misao, što se ne može reći za mnoge knjige koje su se do sada pojavile iz ove oblasti. Delo je namenjeno širem čitalačkom auditorijumu, ali je posebno inspirativno za studente ekonomskih, pravnih i političkih fakulteta, kao i za sve one koji se interesuju za današnje međunarodne ekonomske odnose.

Obrad Đurđević

Dr Dragoljub Simonović: Socijalistička samoupravna transformacija i razvoj poljoprivrede i sela Jugoslavije

(»Savremena administracija«, Beograd, 1979, strana XII+398)

Celokupni posleratni razvoj naše privrede bio je brz, dinamičan i praćen brojnim i čestim promenama. To se naročito odnosi na poljoprivredu kojoj su u proteklih trideset i pet godina bile imanentne česte agrarne reforme, institucionalne promene i sistemska usmeravanja. Današnjem čitaocu neće biti nimalo lako da razgraniči sve te promene, njihove uzroke, političke i ekonomske ciljeve i posledice. Stoga knjiga koju prof. Simonović upravo pruža čitaocima predstavlja pravi arsenal takvih informacija, gotovo enciklopediju agrarnih događaja i samoupravne transformacije jugoslovenske poljoprivrede.

Nije bez značaja ni podatak da je autor razmatrane studije blizu četvrt veka delovao na području agrara, pomno prateći njegov razvoj, transformaciju i sve aktuelne probleme. Ovoj knjizi, koja predstavlja sintezu naučnog rada autora i višegodišnjih istraživanja, prethodio je značajan stvaralački opus od nekoliko desetina radova, među kojima su i veća monografska dela: *Seljačka gazdinstva i kooperacija* (Ekonomski fakultet, Niš, 1970), *Transfer jugoslovenskih seljaka u radnike* (»Zadružna knjiga«, »Nolit«, 1971), *Ekonomika poljoprivrede* — koautor sa prof. dr Petrom Markovićem (»Savremena administracija«, 1973), *Uključivanje zemljoradnika u samoupravne odnose* (»Nolit«, 1975) i *Agrarnoindustrijski kompleks jugoistočne Srbije — koncepcija dugoročnog razvoja* (»Ekonomika«, Niš, 1977). Prema tome, autor je vrstan poznavalac

Digitized by Google

posleratnih agrarnih odnosa i događaja u nas.

Valja istaći da se pri pisanju knjige Simonović obilno koristio marksističkim metodom analize. Uopšte, ceo tekst je prožet stavovima marksista o pojedinim agrarnim pitanjima: marksističke definicije poljoprivrede (str. 3), marksistički stavovi o značaju poljoprivrede u privrednom razvoju (str. 21), marksizam o poljoprivredi i seljaštvu — agrarno i seljačko pitanje (str. 50), Marks i Kaucki o povezanosti gazdinstva i domaćinstva (str. 254), marksističko shvatanje o zadrugarstvu (str. 311) i drugim. Posebno su razmatrani i uvažavani stavovi Marksa, Engelsa, Lenjina, Kauckog, te naših marksista — Tita, Kidriča, Kardelja, Bakarića, Stipetića i drugih.

Posmatrajući celokupan sadržaj i fizionomiju studije prof. Simonovića, može se reći da nju karakteriše visok stepen kompletnosti i zaokruženosti materije koja se u njoj tretira. U analizi je posvećena odgovarajuća pažnja gotovo svim pitanjima koja su važna za sveukupnu spoznaju socijalističkog preobražaja naše poljoprivrede i sela, od rata do današnjih dana.

Sadržaj knjige raspoređen je u devet posebnih glava, od kojih svaka tretira određene pojave i pitanja koji na izvestan način predstavljaju tematsku celinu, a koji se, opet, nesmetano uklapaju u integralni tekst cele studije.

U prvoj glavi, koja nosi naslov »Poljoprivreda (razvitak, značaj, funkcije)«, analizira se najpre poljoprivreda kao oblast (grana) materijalne proizvodnje, a zatim se daje opšti pregled razvitka poljoprivrede, počev od prvobitne zajednice do današnjeg, socijalističkog modela poljoprivrede. Zatim se ukazuje na značaj poljoprivrede u privrednom razvoju i na kraju se analiziraju pojedine funkcije poljoprivrede (u ishrani stanovništva, kao proizvođač sirovina, tržište za razvoj industrije, izvor radne snage, nosilac društvene akumulacije i drugo).

Druga glava posvećena je stavovima marksizma o poljoprivredi i seljaštvu i razvoju proizvodnih odnosa u poljoprivredi u različitim društveno-ekonomskim i političkim uslovima (u kapitalističkim, socijalističkim i nerazvijenim zemljama, te posebno kod nas pre i posle rata).

Iz teksta se uočavaju očevidne razlike u pristupu rešavanju pojedinih agrarnih pitanja u zemljama sa različitim društveno-političkim uređenjima i različitim stepenom ukupne razvijenosti, iz čega proizlaze i različiti rezultati poljoprivrede i njen različiti uticaj na razvoj ostalih privrednih oblasti i na ukupan društveno-ekonomski razvoj.

Stanovništvo i radnu snagu u poljoprivredi Jugoslavije autor analizira u trećoj glavi studije. U ovom delu sadržani su dragoceni numerički podaci i odgovarajuće ilustracije kao podloga za uočavanje određenih zakonitosti i konstituisanje analitičkih zaključaka. Jedan od prvih aksioma koji se nameće iz ovih podataka jeste da poljoprivredno stanovništvo u našoj zemlji ima stalnu tendenciju opadanja i u apsolutnom i u relativnom smislu. Tako je od 77% poljoprivrednog u odnosu na ukupno stanovništvo u 1931. godini taj procenat u 1971. godini opao na 38%, odnosno od 79 poljoprivrednih stanovnika na 100 hektara poljoprivredne površine 1948. taj broj se 1971. sveo na samo 54. Do takvog opadanja poljoprivrednog stanovništva dolazilo je zbog stalne migracije stanovništva iz sela u grad i pretvaranja poljoprivrednika u industrijske radnike (takozvani ruralni eksodus). Tu je, dalje, uočena pojava feminizacije poljoprivrede, porast broja staračkih domaćinstava i drugo.

U četvrtoj glavi govori se o razvoju poljoprivredne proizvodnje i agroindustrijskog kompleksa. Ovo je na izvestan način udarna materija, pa je toj glavi i dato najviše prostora (blizu 70 strana). Najpre su identifikovane specifičnosti poljoprivredne proizvodnje (kao organske proizvodnje, proizvodnje zavisne od prirodnih uslova, od svojinskih odnosa i slično). Potom je iznesena periodizacija

Digitized by Google

posleratnog razvoja poljoprivrede kod nas i prikazani osnovni ekonomski rezultati pojedinih vidova proizvodnje (biljne, stočarske i druge), a posebno su razmatrani društveni dogovori o razvoju agroindustrijskog kompleksa (prvi i drugi »zeleni plan«).

Društvenim gazdinstvima i njihovoj ulozi u socijalističkom preobražaju poljoprivrede posvećena je posebna (peta) glava. Iz komparativnog pregleda kretanja društvenih i individualnih gazdinstava vidi se da je broj društvenih gazdinstava od 26.130 u 1950. godini pao na 2.704 u 1977. godini, dok se broj individualnih gazdinstava još od 1939. do današnjih dana kretao negde oko 2,6 miliona. Do smanjenja broja društvenih gazdinstava došlo je usled njihovog okrupnjavanja, što je bio jedan od osnovnih principa naše agrarne politike posle 1950. godine.

U ovoj glavi autor se posebno bavi razvojem društvenih poljoprivrednih organizacija (poljoprivrednih dobara i kombinata), a iz analize proizlazi da su upravo te (društvene) organizacije dale ogroman doprinos u sveukupnom razvoju i transformaciji jugoslovenskog agrara posle rata.

U šestoj glavi knjige dr Simonović razmatra problem socijalističke transformacije individualnih gazdinstava. Uprkos svim naporima i merama agrarne politike na planu podruštvljavanja zemlje, u strukturi vlasništva privatni je sektor ostao dominantan sa oko 85% ukupnih poljoprivrednih površina. Taj podatak upućuje na zaključak da naša agrarna politika značajan segment svojih principa i mera mora usmeriti na zaštitu interesa individualnih zemljoradnika.

Nekada je poljoprivredna proizvodnja imala pretežno naturalni karakter. Međutim, u novije vreme ona sve više dobija robni karakter. Specijalizovana proizvodnja za tržište imanentna je danas najvećem broju poljoprivrednih domaćinstava. U tim uslovima raste značaj tržišnih odnosa koji se razvijaju između proizvođača i potrošača poljoprivredno-prehrambenih proizvoda. Tim tržišnim odnosima i razvoju poljoprivrednih područja i sela posvećena je sedma glava razmatrane knjige. Poljoprivredni proizvođač osvetljen je na ovom mestu ne samo kao proizvođač i ponuđač poljoprivrednih proizvoda već i kao potrošač industrijske robe sa povećanom kupovnom moći, čime se sve više ukidaju razlike između sela i grada.

Povezivanje zemljoradnika sa društvenim sektorom (zadrugarstvo) kod nas ima tradiciju od nekoliko decenija, uključujući i predratne godine. Naravno da je to povezivanje i (u novije vreme) udruživanje tokom istorije imalo različite intenzitete, modalitete, pa samim tim i rezultate. Stoga autor vrši pedantnu periodizaciju razvoja poljoprivrednih zadruga u osmoj glavi svoje knjige, poklanjajući posebnu pažnju povezivanju i udruživanju zemljoradnika u sistem samoupravno udruženog rada na osnovi najnovijeg Ustava, Zakona o udruženom radu i Zakona o udruživanju zemljoradnika. Pri tom se detaljno razrađuju mogući organizacioni oblici udruživanja zemljoradnika: zemljoradničke zadruge (ZZ), osnovne zadružne organizacije (OZO), radne organizacije kooperanata (ROK), osnovne organizacije kooperanata (OOK), kao i udruživanje u zadružne saveze i druga opšta udruženja zemljoradnika.

Najzad, u devetoj, poslednjoj glavi autor zadržava pažnju čitalaca na analizi jedne značajne i karakteristične pojave u našem agraru — migracije poljoprivrednog stanovništva. Kao što je poznato, ova pojava je kod nas, naročito posle rata, imala takve dimenzije da je neposredno uticala na populacione, sociološke, ekonomske i druge promene, ne samo u oblasti poljoprivrede i sela već i u oblasti industrije i drugih delatnosti, u kojima se glavna radna snaga regrutovala upravo sa sela i iz poljoprivrede.

Fizionomiju studije prof. Simonovića svakako zaokružuje i odgovarajući broj tabela i numeričkih podataka, šema, grafikona i drugih ilustracija kojima je prožet

Digitized by Google

ceo tekst i koje povećavaju čitaočevo poverenje u navedene nalaze i izvedene zaključke. A u oblikovanju nalaza i zaključaka autor je, pored rezultata sopstvenih istraživanja, koristio i oko 200 bibliografskih brojeva stručne literature.

Stvaralački napori dr Simonovića, zaključili bismo na kraju, imali su za rezultat nastanak jednog dela vrednog pažnje. Taj »hod po mukama« autoru se svakako isplatio jer za takav doprinos ne mogu izostati ni zaslužena stručna i društvena priznanja, što će sve predstavljati i podsticaj za nastavak istraživanja u ovoj oblasti čije će nam rezultate autor saopštiti u narednom izdanju ove, ili u nekoj drugoj knjizi.

Smatramo da je ova studija od posebne koristi, pre svega, društveno-političkim radnicima koji imaju prilike da utiču i učestvuju u rešavanju sistemskih i praktičnih problema poljoprivrede i agrokompleksa, zatim stručnjacima i subjektima upravljanja i rukovođenja u organizacijama udruženog rada agroindustrijskog kompleksa, dok studentima viših i visokih škola i postdiplomskih studija može poslužiti kao korisno štivo radi produbljivanja stručno-naučnih saznanja iz ove oblasti.

Novica Ranđelović

Fadilj Hodža: Kad proleće kasni

(»Četvrti jul«, Beograd, 1979)

U ratu poznat kao postojan i uporan ilegalac, komandant i heroj, a posle oslobođenja kao junak socijalističkog rada, Fadilj Hodža je istovremeno skrenuo pažnju na sebe i velikim brojem političkih članaka, čime je značajno doprineo širenju i prodiranju ideja i koncepcija KPJ na Kosovu. Radio je kao urednik i aktivni saradnik listova »Zani populit« (»Glas naroda«), »Lirije« (»Sloboda«) i »Zanija« (»Glas«), koji su štampani na albanskom i srpskohrvatskom jeziku. Znatan broj takvih radova potpisivao je pseudonima: Marko Marković, Avdilj Tahiri, Blini itd.

Takvim svojim radom Fadilj Hodža se uvrstio među one partizane-publiciste koji su postavili temelje nove albanske socijalističke publicistike i revolucionarnog novinarstva u nas.

On i posle rata piše u novinama i časopisima. Neposredno posle oslobođenja objavio je rad *Iz beležnice Dulj Tahira*, u kome je opisao partizanske akcije uoči 1. maja 1942. godine u Đakovici i njenoj okolini. No, najznačajnije njegovo delo svakako je dnevnik *Kad proleće kasni*, u kome opisuje događaje i akcije partizanskog odreda »Emin Duraku« u proleće 1943. godine, kada se u vrlo teškim uslovima pokretala i rasplamsavala narodnooslobodilačka borba na Kosovu. Ova knjiga je do sada štampana četiri puta na albanskom i jedanput na srpskohrvatskom jeziku u izdanju Novinsko-izdavačkog preduzeća »Rilindja«. Njegova veoma zapažena knjiga na Kosovu je *U svojoj smo kući* koja sadrži veći broj članaka, govora, razgovora i rasprava o raznim društvenim pitanjima. Istovremeno, ona odslikava političku aktivnost autora koju je on razvijao u jednom od najdinamičnijih, složenih i značajnih perioda naše nove istorije, afirmacije Kosova i ravnopravnosti naroda i narodnosti, ne samo na toj teritoriji već i u celoj zemlji. To je prva knjiga ovakve vrste kod Albanaca u SFRJ, pa je utoliko veći i njen značaj, naročito istorijsko-dokumentarni.

Dnevnik *Kad proleće kasni* je samo fragment iz bogate revolucionarne prošlosti i delatnosti Fadilja Hodže. Pisan znalački i zanimljivo, realno, otvoreno i iskreno — bez dvoumljenja se može reći, s obzirom na kraj koji tretira i na samoga autora — jednog od najpoznatijih organizatora i rukovodilaca narodnooslobodilač-

Digitized by Google

ke borbe na Kosovu — da ga po važnosti i kvalitetu treba svrstati među najvrednije dnevnike, kakve su, na primer, napisali Vladimir Dedijer, Dragojlo Dudić, Savo Brković, Tale Drpljanin i drugi.

Isuviše je skromna autorova izjava na početku knjige da su to samo zabeleške jednog revolucionara u kojima su tek letimično opisana zbivanja i život partizanskog odreda »Emin Duraku« u toku pedeset i dva dana s proleća 1943. Prve stranice dnevnika počinju sa 11. martom 1943. kod mesta Berbata i završavaju se dolaskom odreda u Sojevo i pripremama za odlazak iz ovog sela, da bi se šest dana kasnije, 8. maja, priključio reorganizovanom Šarplaninskom partizanskom odredu.

Kako se vidi iz ovog dnevnika, fašizam i njegova peta kolona među Albancima svim silama nastoje da Kosovo i Metohiju zadrže kao svoju mirnu i sigurnu bazu, ali u tome ne uspevaju. Vrcaju reči koje govore o svemu: slobodi, narodu, bratstvu, Partiji, partizanima, borbi, hladnoći, gladi, fašistima, izdajnicima, mržnji...

Očito je, međutim, da bratstvo i jedinstvo, naročito u partizanskim redovima, dostiže vrhunac. Nisu tu u pitanju samo Albanci sa Kosova, Srbi i Crnogorci već i Albanci iz Albanije, sa kojima se sve vreme rata ostvaruje čvrsta prijateljska internacionalistička saradnja, planiraju zajedničke akcije i pruža im se drugarska pomoć.

Simbol drugarstva, bratstva i jedinstva predstavlja i pogibija Bora Vukmirovića i Ramiza Sadikua, o kojima autor piše kao o glavnim organizatorima Partije i narodnooslobodilačkog pokreta na Kosovu i Metohiji, gde su i primerom i živom reči činili koliko su mogli na razvijanju bratskih odnosa među borcima i narodom.

»Mi smo jedna velika porodica, koja ima isti zajednički interes i zato neizmerno volimo jedan drugoga. I kad nam se dogodi da se sporečkamo, naljutimo jedan na drugoga, to ne uzimamo za veliko zlo. Naša su srca otvorena... Ovaj partizanski odred začetak je budućih većih jedinica koje će se, sigurno, ubrzo formirati. Kroz bojeve mi se neprestano kalimo i uzdižemo«, piše on, i dodaje: »Tako mora da bude, jer mi smo avangarda buduće armije, prethodnica revolucije i na ovom napaćenom kosovskom tlu.«

»Partizanski život je veoma težak i neki drugovi nisu u stanju da ga izdrže — ne zato što im nedostaje svesti i odlučnosti, nego zbog slabe fizičke kondicije. Nekolicina njih koji su bili duša odreda već su se porazboljevali, i mi smo bili prinuđeni da ih smestimo u razne baze«, piše on.

Događaj, zabeležen 27. aprila 1943. godine u Ponešu, deluje kao najuzbudljivija priča, kojoj se autor i literarno odužio. To je bio težak i stravičan dan za ovaj partizanski odred, koji je zajutrio opkoljen neprijateljskim snagama u Ponešu. I, zahvaljujući hrabrosti i mudrosti štaba odreda, u ovom slučaju najviše Fadilja Hodže, žrtve su izbegnute na taj način što je došlo do pregovora sa italijanskim vojnicima, u čijim redovima je odmah zatim nastupilo kolebanje. Opisujući taj trenutak, psihološke utiske i jedne i druge strane, posebno i svoja preživljavanja, autor istovremeno znalački u dnevniku razvija i dijalog koji mirno teče kao u kakvom romanu ili pripovetki.

Na kraju autor beleži i dolazak Svetozara Vukmanovića Tempa na Kosovo aprila 1943, kojom prilikom je borbu kosovskih partizana oceio kao vrlo tešku zato što se vodi u vrlo složenim uslovima i te redove ovako završava:

»Paljoka me upoznao o svemu šta je razgovarao sa Tempom... Obavestio me je da je dekretom Vrhovnog štaba NOV i POJ formiran Glavni štab NOV i POJ za Kosovo i Metohiju i da sam imenovan za komandanta štaba.«

Činjenica je da je o postojanju, aktivnosti i ulozi partizanskih odreda »Zejnel Ajdini«, »Emin Duraku« i napokon o Šarplaninskom partizanskom odredu do sada vrlo malo pisano i utoliko je veći značaj ove knjige, iako su u njoj obrađena samo pedeset i dva dana

Digitized by Google

proleća 1943. »Verujem da ću jednog dana naći vremena da spremim ceo »Dnevnik« i na taj način bi se ispunila davnašnja želja — i moja i mojih drugova koji me na to podstiču«, beleži autor u predgovoru.

Na kraju, sigurno je da će čitalac, pored onih vrednosti koje smo istakli, biti impresioniran disciplinom, borbenošću i upornošću kosovskih ilegalaca i odreda koji su delovali čas na albanskoj, a čas na našoj teritoriji, a zatim će se uveriti u to da je posredi gerila koja se bez dvoumljenja može svrstati među najteže u zemlji. Gorštačka snaga njenih pripadnika je neiscrpna, baš zato što im je borba kombinovana: po varošima i drugim centrima — ilegalna, a na planinama i u selima — preduzimaju se partizanski napadi.

Đurica Labović

Ernst Bloh: Politička mjerenja (eseji)

(»Svjetlost«, Sarajevo, 1979, strana 296)

Nemački filozof Ernst Bloh (1885—1977) nije nepoznat jugoslovenskim čitaocima. Njegova dela prevođena su na mnoge svetske jezike, a na jezicima jugoslovenskih naroda i narodnosti pojavilo se više izdanja njegovog životnog dela *Princip nada,* kao i obimni rad *Tibingenski uvod u filozofiju.*

Savremenik oba svetska rata i rađanja i uspona nacizma, u tom međuvremenu, Bloh se nametnuo lucidnim kritičkim opservacijama kao analitičar građanskog društva i građanskog mentaliteta. U vreme uspona fašizma, koji je ocenio i kritički analizirao, Bloh je podelio sudbinu Tomasa Mana i drugih naprednih nemačkih intelektualaca: otišao je u dugo i nevoljno izgnanstvo. Njegova marksistička orijentacija u filozofiji obezbedila mu je pristalice i još veći broj protivnika; doživeo je da kao profesor univerziteta u Lajpcigu (1949—1956) izgubi ovo mesto i pređe u SR Nemačku gde je od 1961. do smrti bio profesor univerziteta u Tibingenu. Njegova najznačajnija dela, pored dva već navedena, jesu: *Duh utopije, Toma Mincer kao teolog revolucije, Nasleđe ovog vremena, Sloboda i poredak, Subjekt-objekt* (monografija o Hegelu), *Prirodno pravo i ljudsko dostojanstvo.*

Zbirka eseja, članaka i intervjua *Politička mjerenja* (»Politische Messungen- Pestzeit Vormärz«), koju je izdala sarajevska »Svjetlost«, pojavljuje se u periodu političkog i ekonomskog previranja savremenog sveta. Izdavač je, svakako svesno, ponudio javnosti ove eseje na godišnjicu početka drugog svetskog rata (1939—1979), čiji uzroci i posledice snažno obeležavaju istoriju XX veka i ne prestaju da deluju u današnjem vremenu.

Članci i eseji koje je Bloh napisao nastali su u periodu od pola veka — prvi na početku prvog svetskog rata, a završni 1970. godine. Bloh je izložio nekoliko komponenti koje su pretpostavka i pogodno tle za nastajanje modernog totalitarizma: bujanje malograđana, ekonomska, politička i duhovna kriza građanskog društva, kao i ideološki dogmatizam socijalističke birokratije. Iako najveći broj eseja razmatra problem građanskog društva i nastajanje fašizma u Nemačkoj i drugim evropskim zemljama, Bloh se suočio i sa fenomenom staljinizma i kritički ga analizirao. Njegovi poslednji radovi, iako nastali u poznim godinama života, nisu izgubili ništa od osnovnog kvaliteta i prodornosti misli i filozofskog sarkazma, koji kao da je povukao nešto i od duha jednog Tila Ojlenšpigela.

Bloh je kritičar građanskog društva i kapitalizma kao sistema, ali je realno ocenio i mogućnosti njegove regeneracije: Cimervaldovci misle da će čisto demokratska pitanja ovoga rata zbog stanja u privredi i nakon rata navodno bi-

Digitized by Google

ti bespredmetna. To je otprilike tako kao što su već 1848. godine kapitalizmu proricali skoru neminovnu propast i kao što se sada na isti način previđaju ogromne mogućnosti jednog do kraja organizovanog državnog kapitalizma« (str. 52). Ovo potonje je aktuelno i danas, kada se kapitalizam transformiše u suočavanju sa demokratskim zahtevima u sopstvenoj političkoj i ekonomskoj strukturi, kao i sa zahtevima demokratskih snaga širom sveta.

Bloh je kritički razmotrio nasleđe škole prirodnog prava i njene teorijske postavke o državi, kao teorijsko opravdanje i okvir modernog etatizma. Istorijski kontinuitet neslobode pojedinca i društva pod diktatom države nastavlja se fašizmom. Kao sistem odnosa i ideja, ovo je bio samo najdrastičniji oblik neslobode u Nemačkoj. Bloh se poziva i na socijalno-anarhističku misao, i ističe njene stavove kao doprinos političkom osvešćivanju i suprotstavljanju teoriji prirodnog prava: »Tako se na prvo mjesto stavlja čovjek, ponosan, živ i prav. Njega ne treba ponižavati ničim, nikavom prisilom, kao novog krivca za sve ili kao bilo šta drugo. Čak ni time što on izmiče, što slobodu shvata manje realno, tako reći samo verbalno ili samo kao puku introvertnost. U skladu s ovim shvatanjem velika je njemačka nesreća što Nijemci svaki zakon dobrovoljno preuzimaju u svoju volju a svoj bijes kriju u sopstvenoj duši. Ništavnost i potištenost osjećale su se kod većine kako protestanata tako i katolika« (str. 55).

Krizu liberalne demokratije i uspon reakcije Bloh je nazvao mrakom: »Ali zato je ton ubica utoliko glasniji. On ne potiče iz otrcanih krilatica lijevo nastrojenih govornika kod nas kod kuće. Već naprotiv, ove krilatice više nikome ništa ne kazuju.« Političko skretanje ka desnici prate socijalne devijacije i buđenje rasnih i nacionalnih predrasuda. Bloh je ovaj proces posmatrao kao kraj zapadne demokratije, koju nasleđuje fašizam — vladavina laži. Borba za slobodu pokrenula je široke mase ljudi u XX veku, i utoliko je više Bloh u fašizmu video sve ono što je reakcionarno: laž, falsifikate, klevetnički aparat policije i manipulisanje ljudima. Nad mračnim nasiljem pod maskom prava Bloh je razmišljao: »U Njemačkoj ima na stotine, na hiljade onih kojima je oduzeto državljanstvo a da za to nije postojao ni zakon a kamoli dokaz da je neko želio da se odrekne njemačkog državljanstva.« Ali njemački informacioni biro ne poziva se samo na Versajski ugovor »da one malobrojne pravne prednosti koje je ovaj ugovor ostavio Njemačkoj ne bi dospjele pod udar pravne samovolje«. Carstvo koncentracionih logora, »bilateralnih ugovora« s inostranstvom poziva se na »kolektivnu sigurnost prava« i tvrdi: »Ako postoji svjetska javnost koja osuđuje povredu prava, onda ovo internacionalno mnijenje mora biti na strani žrtava zakonika« (str. 105, *O metodologiji smisla).*

Za Bloha fašizam nije samo politički pojam. On ima višestruko sociološko i ekonomsko značenje, a posebno destruktivni uticaj u kulturi: fašizam je vladavina sićušnog i mediokritetskog malograđanina, koji je svoje osrednje vrednosti i kriterijume podigao na nivo mita, nametući ga celom društvu, a srušio i izopačio najveće tekovine ljudske kulture: »Čovjek mora da zamisli frenetično oduševljenje koje neobuzdani galimatijas bezumlja izaziva kod Hitlera implicite, kod jednog Rosenberga *(Mit dvadesetog stoljeća)* explicite pa da bi se shvatile razmjere i pozadine čuvene njemačke mržnje prema umu. I produktivnu snagu istine, ako se tako može reći, u Njemačkoj su gušili mnogo prije Hitlera; jer, ona je ugrožavala društvo, razarala ga. Tako je nastao njemački Raspućin, tako su nastali drugi mediji, tako je Njemačka izbačena iz kulturnog svijeta i zatrovana tamom« (str. 194, *O korijenu nacizma).*

Članci Ernsta Bloha nisu samo političko-filozofski pamfleti, mada im je to bila osnovna namena. Oni su nastali kao proizvod svesti

Digitized by Google

i savesti intelektualca koji je podigao svoj glas protiv nasilja. Sve velike ideje, pa i ova Blohova, nastale su iz dvostrukog izvora: iz moći čoveka da se opredeli i nemoći da ovlada nekim društvenim silama.

Bloh je bio svestan svoje nemoći kao *homo politicusa*, usamljene jedinke pred mašinom nasilja, ali svestan i jedne dublje i trajnije istorijske istine — da nijedna tiranija ne može večito trajati, da joj se mora suprotstaviti rečima kao svojim intelektualnim oružjem. Istina koju je pokazao svetu je mračna slika nasilja: »Siromah ne samo da gladuje i da se pokorava. Njega i tuku do krvi, ponižavaju lažima. Izrabljivač pored svega do sada uobičajenog ima još i smeđe iscereno lice koje i kod onih najmračnijih u zemlji izaziva jezu. Samo umorstvima i prevarama on održava svoje pravo biće. Isuviše izmučeni čovjek ustaje protiv toga. On se visoko uzdiže iznad ovog iscerenog lica koje vlada« (str. 131, *Spas morala*).

Bloh je ukazivao na istorijski koren i kontinuitet modernog despotizma XX veka: cezarizam Napoleona Bonaparte sadržavao je neke karakteristike i začetke fašizma, isto kao što je etatistički i birokratski socijalizam nasledio neke metode carske Rusije.

Filozof je kritički analizirao i odnos prema Marksu i marksizmu u savremenom svetu. Njegovoj misli nisu izmakle ni lažne interpretacije savremenog građanskog društva, u kome se marksizam svodi na ekonomizam, a Marks na »prevaziđenog proroka« (Karl Poper), niti dogmatske devijacije u praksi socijalizma. Osnovna ideja koju želi da iskaže je sledeća: ako misao hoće da bude kritička i revolucionarna, ona ne može da bude apologetska; završavajući svoja razmatranja pojmom revolucije, Bloh ističe svoj kritički i nedogmatski stav: »Nije revolucija kada neko neprestano divlja jer ni s čim nije zadovoljan, kada neko sve odbacuje jer vidi nešto bolje, kada on poput psa pored vode hoće da ulovi ljepši odsjaj zalogaja koji već ima u ustima. Revolucija je, naravno, jedno stanje zrelosti — poslije dugotrajnog mira, a da još unutar i prema onome što društveno postoji nisu izbile veće protivurječnosti; dakle nakon vremena iskušavanja, eksperimentisanja i postavljanja pitanja: Pa kako je to bilo moguće?« (str. 225, *Otpor i mir*).

Eseji E. Bloha nisu samo istorijskog karaktera, kao svedočanstvo jedne protekle epohe; u previranjima savremenog sveta čitalac može da nađe uzroke i veze sa procesima koje je filozof analizirao. Njegovi spisi nisu spomenik prošlosti, već nude razmišljanje o sadašnjosti i budućnosti.

Dubravka Stajić

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 20.— DIN.

Digitized by Google

HX
8
.S67

Univ... of ...
SEP - 4 1980
Current Serials

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

2
1980

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 300 dinara. Za inostranstvo 600 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

HX
8
.S67

Sadržaj

Godina XXIII 1980 Broj 2

Tema broja:

Savez komunista i socijalistička revolucija 3

Stevan Doronjski
Savezu komunista je potrebna teorija kao kritička misao revolucije 5

Kiro Gligorov
SKJ i razvojna politika Jugoslavije 13

Najdan Pašić
Savez komunista u sistemu pluralizma samoupravnih interesa 34

Vučina Vasović
Savez komunista u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja 47

Mijat Šuković
Kolektivni rad i kolektivno odlučivanje 67

Hamdija Pozderac
Nacionalna ravnopravnost u socijalističkom samoupravljanju 87

Stevo Ilić — Franjo Feldi
Savez komunista i opštenarodna odbrana i društvena samozaštita 97

Jovan Raičević
Komunisti i organizacija 109

Zoran Vidojević
Odnos klase i partije u svetlosti sadašnjih granica samoupravljanja 134

Stipe Šuvar
Savez komunista Jugoslavije i njegova klasno-socijalna osnova 153

Božidar Debenjak
Savez komunista i marksizam 162

Anđelka Milić
Ideološka svest i angažovanost članova Saveza komunista 175

Vladimir Cvjetićanin
Savez komunista u socijalističkom preobražaju poljoprivrede i sela 186

Branko Mikulić
Značajan doprinos Šestog kongresa našem ukupnom razvoju 193

Stane Dolanc
Misao o partiji razvija se u okviru teorije revolucije 198

Vladimir Bakarić
Inicijative komunista zavise od rezultata naše teorije 204

Digitized by Google

Содержание

Тема выпуска:

Союз коммунистов и социалистическая революция 3

Стеван Дороньский
СКЮ необходима теория как критическое мышление революции 5

Киро Глигоров
СКЮ и политика развития Югославии 13

Найдан Пашич
СКЮ в системе плюрализма интересов самоуправления 34

Вучина Васович
СКЮ в политической системе социалистического самоуправления 47

Мият Шукович
Коллективный труд коллективное принятие решений 67

Хамдия Поздерац
Национальное равноправие при социалистическом самоуправлении 87

Стево Илич — Франьо Фельди
СКЮ и общенародная оборона и общественная самозащита 97

Иован Раичевич
Коммунисты и организация 109

Зоран Видоевич
Соотношение класса и партии в свете настоящих пределов самоуправления 134

Стипе Шувар
СКЮ и его классовая социальная основа 153

Божидар Дебеняк
СКЮ и марксизм 162

Анджелка Милич
Идеологическое сознание и активность членов СКЮ 175

Владимир Цветичанин
СКЮ в социалистическом преобразовании сельского хозяйства и деревни 186

Бранко Микулич
Значительный вклад Шестого съезда в наше всеобщее развитие 193

Стане Доланц
Мышление о партии развивается в рамках теории революции 198

Владимир Бакарич
Инициативы коммунистов зависят от результатов нашей теории 204

Contents

The Topic of the Number:

The League of Communists and the Socialist Revolution 3

Stevan Doronjski
The LCY Needs Theory as Critical Revolutionary Thought 5

Kiro Gligorov
The LCY and the Development Policy of Yugoslavia 13

Najdan Pašić
The LCY in the Pluralism of Self-Management Interests 34

Vučina Vasović
The LCY in the Political System of Socialist Self-Management 47

Mijat Šuković
Collective Work and Collective Decision-Making 67

Hamdija Pozderac
National Equality in Socialist Self-Management 87

Stevo Ilić — Franjo Feldi
The LCY and Total National Defence and Social Self-Protection 97

Jovan Raičević
The Communists and Organization 109

Zoran Vidojević
The Working-Class and Party Relationship in the Light of the Present Bounds of Self-Management 134

Stipe Šuvar
The LCY and Its Working-Class Social Foundation 153

Božidar Debenjak
The LCY and Marxism 162

Anđelka Milić
Ideological Awareness and Engagement of hte LCY Members 175

Vladimir Cvjetićanin
The LCY in the Socialist Transformation of Agriculture and the Countryside 186

Branko Mikulić
Significant Contribution of the Sixth Congress to Our Overall Development 193

Stane Dolanc
Thought on the Party Develops within Framework of Revolution 198

Vladimir Bakarić
The Initiatives of the Communists Depend upon the Results of Our Theory 204

Digitized by Google

Savez komunista i socijalistička revolucija

Ovaj broj »Socijalizma« je u celini posvećen naučnom skupu »Savez komunista Jugoslavije i socijalistička revolucija«, koji je, povodom 60-godišnjice KPJ, odnosno SKJ, revolucionarnih sindikata i SKOJ-a, održan od 7. do 9. februara na Bledu. Skup je pripremio organizacioni odbor, na čelu sa Stevanom Doronjskim, predsedavajućim Predsedništva CK SKJ, a njegovi organizatori su bili: Centar za društvena istraživanja Predsedništva CK SKJ, Redakcija časopisa »Socijalizam«, Komisija za istoriju Predsedništva CK SKJ, Zajednica jugoslovenskih instituta za istoriju, Institut za savremenu istoriju u Beogradu, marksistički centri centralnih i pokrajinskih komiteta SK u republikama i pokrajinama, Komitet SKJ u JNA i Politička škola »Josip Broz Tito« u Kumrovcu.

Glavna tema skupa je bila podeljena na četiri oblasti: Uloga KPJ-SKJ u razvoju jugoslovenske socijalističke revolucije, SKJ u političkom sistemu samoupravljanja u udruženom radu, Idejno-politički i organizacioni razvoj SKJ i SKJ i idejno-politička pitanja pokreta nesvrstavanja i razvoja socijalizma u svetu. Međutim, još na početku je odlučeno da se o četvrtoj tematskoj oblasti, to jest o međunarodnoj strategiji KPJ-SKJ, ne vodi rasprava na ovom skupu, nego da se, u sklopu osnovne

Digitized by Google

teme, organizuje poseban okrugli sto, kao nastavak, odnosno sastavni deo ovog skupa. Pripreme za taj okrugli sto su upravo u toku, a časopis »Socijalizam« će, svakako, objaviti i njegove materijale, o čemu će čitaoci biti pravovremeno obavešteni.

Tridesetak saopštenja i trodnevna rasprava o temi »Savez komunista Jugoslavije i socijalistička revolucija« predstavlja obiman materijal, koji naš časopis, usled ograničenog prostora, ne može u celini objaviti. Stoga se redakcija odlučila na izbor podnetih saopštenja, opredeljujući se, pre svega, za drugu i treću tematsku oblast, odnosno za najaktuelniju problematiku o ulozi i razvoju Saveza komunista u uslovima socijalističkog samoupravljanja. Taj izbor, razume se, ne treba shvatiti kao »kriterijum kvaliteta«, već kao nužnost, uslovljenu obimom časopisa, pa se redakcija izvinjava svim onim autorima saopštenja koje nije uvrstila u ovaj broj. Od usmenih izlaganja objavljuju se samo autorizovani govori Branka Mikulića, Staneta Dolanca i Vladimira Bakarića.

Organizatori imaju nameru da izdaju posebnu publikaciju sa svim materijalima sa ovog skupa, pa će tako (i sva saopštenja i cela rasprava) biti dostupni javnosti.

Digitized by Google

Stevan Doronjski

Savezu komunista je potrebna teorija kao kritička misao revolucije

Teorijski i praktični značaj problema uloge partije radničke klase sve više raste u svetskim okvirima. Mnoga pitanja borbe za socijalizam, i društveni progres uopšte, neposredno su povezana sa ulogom partije, njenim karakterom, njenom stvarnom sposobnošću da bude avangarda radničke klase i svih revolucionarnih snaga.

U našoj revoluciji se pokazalo, i danas se pokazuje od kolikog je značaja uloga Komunističke partije Jugoslavije, odnosno Saveza komunista Jugoslavije kao partije radničke klase i partije najširih narodnih masa. U svim etapama našeg društvenog razvoja KPJ, odnosno SKJ bili su nezamenljivi činilac revolucionarnih kretanja.

I ovom prilikom treba naglasiti značaj Titove koncepcije partije. Ne ulazeći u detaljniju elaboraciju sveg bogatstva te koncepcije, treba istaći da je Tito još od predratnih dana naglašavao potrebu da partija čuva svoj klasni karakter, da u određivanju svoje političke linije polazi od realnih društveno-istorijskih uslova i da istovremeno bude ukorenjena u progresivne težnje najširih narodnih masa, da se bori za afirmaciju svoje ideologije i

Digitized by Google

ujedno protiv svakog oblika dogmatizma i sektaštva, da bude iz raz jedinstva klasne i nacionalne emancipacije.

Tito je kao marksist uvek polazio od činjenice da su radni ljudi stvaraoci istorije. Da bi oni mogli usmeravati njen tok, neophodna im je partija koja će duboko shvatiti društveno-istorijske uslove i osmišljavati puteve i metode njihovog menjanja. Na toj platformi Tito se neprestano borio za jedinstvo Partije, njenu ideološku i političku čvrstinu i koheziju. U tom jedinstvu on je video jedan od temeljnih uslova i činilaca jedinstva celog našeg društva. Za Tita je Partija uvek bila revolucionarna avangarda, a borba za interese radničke klase i svih naših naroda i narodnosti, za sve slobodniji život čoveka — razlog njenog postojanja. Tito je bio i ostao strateg naše revolucije, po svojoj sposobnosti da bude na nivou ključnih potreba svake etape našeg revolucionarnog razvoja, da oseti prave probleme društva i smer istorijskog kretanja, da ukaže na glavne pravce prevazilaženja povremenih kriza do kojih je u tom razvoju dolazilo. S tim u vezi, posebno valja istaći da su Titove istorijske inicijative u toku minulih četrdeset i više godina odlučujući odredile naš revolucionarni razvoj i bitno obeležile istoriju jugoslovenskih naroda i narodnosti. Svedoci smo od kolikog je značaja Titova ličnost, ne samo u našem društvu nego i u svetskim razmerama. Taj njegov ogromni ugled proizlazi iz njegovog revolucionarnog dela i njegove uporne i nepokolebljive borbe za mir, za oslobođenje svih eksploatisanih i obespravljenih naroda. Zato je Tito i revolucionar i figura od svetsko-istorijskog značaja.

Za teorijsku i naučnu misao dovoljno je izazovno sâmo pitanje kako su u jednoj maloj, zaostaloj zemlji, u ne baš mnogo njoj naklonjenim istorijskim okolnostima, bili mogući društveni preobražaji od epohalnog značaja. Ako je praksa dovoljno izazovna za teoriju, nema razloga da i teorija ne bude dovoljno izazovna i podsticajna za praksu.

Postoji objektivna društvena i naučna potreba da se kritički razmotre istorijska iskustva revolucionarnog delovanja Komunističke partije Jugoslavije, odnosno Saveza komunista Jugoslavije, da se sagleda u čemu je kontinuitet revolucionarnog procesa i u čemu su elementi diskontinuiteta, zastoja i stranputica, gde su njihovi uzroci, kakav je njihov karakter i kakve su njihove posledice. Potreba je svake istinske revolucije, kaže Tito, da se vraća svojim izvorima i iskustvima. Međutim, to vraćanje bitno je različito za revoluciju koja traje, kao naša, ono je uvek izazov za traženje novih i boljih rešenja za probleme u sadašnjosti. Našoj teoriji i revoluciji podjednako su neprimereni kako nihilistički odnos prema revolucionarnim istorijskim iskustvima i tekovinama tako i kanoniziranje i dogmatiziranje ostvarenih rezultata. Pitanje dijalektički shvaćenog kontinuiteta revolucije jeste pitanje očuvanja njenih tekovina i stalnog razvijanja njenog sadržaja — klasnog, nacionalnog i opšteljudskog oslobađanja. Jer tekovine revolucije se čuvaju jedino njenim stalnim razvojem. U tom kontekstu Savez komunista, delujući kao partija u »velikom istorij-

Digitized by Google

skom smislu«, javlja se kao čuvar tekovina revolucije i kao faktor kontinuiranih revolucionarnih promena. U svakom slučaju, problem kontinuiteta revolucije od izuzetnog je značaja ne samo za politiku nego i za teoriju i nauku.

I ovom prilikom treba naglasiti značaj potrebe teorijskog promišljanja samog smisla postojanja i delovanja Saveza komunista u sadašnjoj etapi razvoja socijalističkog samoupravljanja. Savez komunista ne teži partijskoj vlasti niti ima zasebne partijske interese, pa zato njemu i nije potrebna teorija partije koja bi bila izdvojena iz celine misli o revoluciji. Potrebna mu je teorija kao kritička misao revolucije koja sagledava sadašnje stanje u svim njegovim dimenzijama i ukazuje na buduće, na mogućnosti daljeg revolucionarnog procesa i njegovog produbljivanja.

Saopštenja i prilozi podneti za ovaj skup koncentrisani su na problematiku avangardne uloge Saveza komunista u savremenim uslovima, to jest u uslovima razvijanja socijalističkog samoupravljanja. Od primarnog je značaja da se kritički sagleda sadašnja praksa Saveza komunista, problematizuju i razrade najznačajniji aspekti njegovog delovanja sa stanovišta borbe za realizaciju integralnog samoupravljanja, odnosno celovite samoupravne organizacije društva, čiji je temelj u osnovnim organizacijama udruženog rada i drugim oblicima neposredne samoupravne demokratije. I dostignuća i problemi s kojima se suočavamo, u krajnjoj liniji etapa društvenog razvoja u koju ulazimo, nameću tu potrebu. U tom smislu može se reći da je centralni problem teorijske misli o Savezu komunista i njegovog delovanja ostao problem borbe za realizaciju Marksove koncepcije društva kao asocijacije neposrednih i slobodnih proizvođača, odnosno društvenog samoupravljanja kao istorijski nužnog procesa u kome se dugoročno i u uslovima protivrečnosti ostvaruje ta koncepcija.

Savez komunista danas nalazi se pred veoma složenim problemima razvoja društva i ostvarivanja vlastite avangardne uloge.

Ustav od 1974. godine, Zakon o udruženom radu kao njegova konkretizacija, i Jedanaesti kongres Saveza komunista Jugoslavije označavaju novu etapu u razvoju socijalističkog samoupravljanja i celokupnog našeg društvenog razvitka. Suština te etape je borba za ostvarivanje integralnog društvenog samoupravljanja. Razume se, ostvarivanje tog istorijskog zadatka je dugoročan i složen proces.

Naše društvo raspolaže bitnim pretpostavkama i snagama za brže kretanje u tom pravcu. Stvorena je snažna materijalna, obrazovna i kulturna osnova za to kretanje. Stvoreno je političko jedinstvo naših radnih ljudi, svih naroda i narodnosti. Stvorena je snažna, masovna socijalistička svest u čijem je temelju opredeljenje za samoupravljanje. Postoji iskustvo od više decenija u razvoju socijalističkog samoupravljanja, sistem i praktični pokret borbe za njegovo ostvarivanje. I što je posebno važno, u našem društvu deluje već snažna, moderna radnička klasa — osnovna snaga revolucionarnog razvoja.

Digitized by Google

Koliko će se, realno, postojeće mogućnosti tog razvoja ostvariti, bitno zavisi od delovanja organizovanih subjektivnih snaga, posebno od sposobnosti Saveza komunista da bude izraz tih postojećih revolucionarnih potencijala i snaga. Revolucija nikada nije plod automatskog društvenog razvoja, nego je uvek rezultat svesne organizovane borbe za novo društvo.

Osnovni istorijski smisao uloge Saveza komunista Jugoslavije je revolucionarno menjanje postojećeg, upravo otkrivanje, osmišljavanje i podsticanje revolucionarnih tendencija i snaga, tako da komunizam kao krajnji istorijski cilj postaje istovremeno proces njegove postepene realizacije. Iz te bitne istorijske funkcije Saveza komunista mora da proizlazi celokupna njegova politička i ideološka delatnost, unutarnja organizacija i odnosi sa radničkom klasom i radnim ljudima u celini. Samo kao revolucionarna organizacija i samo posredstvom stalnog revolucionarnog nemirenja s dostignutim on se potvrđuje kao vodeći deo radničke klase i svih radnih ljudi. Konkretni programi delatnosti Saveza komunista Jugoslavije deo su jednog temeljnijeg programa i istorijskog zadatka — oslobađanja rada. Zato praktičnu ulogu Saveza komunista Jugoslavije treba stalno dovoditi u vezu s ostvarivanjem procesa oslobađanja rada i kritički je sagledavati polazeći od rezultata tog procesa. To zahteva organizovaniji teorijski rad komunista okrenut društvenoj praksi, procesima, problemima i protivrečnostima u kojima teče istorijski proces oslobađanja rada.

Iz toga proizlaze i zadaci same nauke koja se bavi Savezom komunista i, šire, našom društvenom stvarnošću. Ona treba da proučava to objektivno uslovljeno revolucionarno kretanje i istovremeno da se aktivno uključuje u njega, kao njegov neraskidivi deo. Pri tom je neophodno da se svi naučni potencijali razvijaju i usmeravaju u tom pravcu i istovremeno da se sam Savez komunista osposobljava za teorijsko prednjačenje koje će odgovarati potrebama tog kretanja.

Tek na tim osnovama nauka može i mora biti samostalna. Ona mora biti nezavisna od svake vrste političkog patronata. I tek tada nestaje svaki dualizam nauke i politike, elitizam prve i pragmatističko, slepo delovanje druge.

U uslovima brojnih protivrečnosti društvenog razvoja i nužnog pluralizma interesa veoma je važna integrativno-koheziona uloga Saveza komunista. Borba za vlastito jedinstvo na osnovi čvrste povezanosti s radničkom klasom i svim radnim ljudima, demokratskog centralizma i revolucionarne klasne svesti i borba za ostvarivanje jedinstva neposrednih i istorijskih interesa radničke klase, usklađivanje posebnih, zajedničkih i opštih društvenih interesa, protiv svih vidova autarkije, partikularizma i birokratske dominacije, bitni su elementi delovanja Saveza komunista u smislu savremene revolucionarne avangarde.

Može se reći da je problem odnosa Saveza komunista prema različitim i divergentnim interesima koji postoje u našem današnjem društvu jedan od ključnih problema teorijskog osmišljavanja njegove uloge i njegovog praktičnog delovanja.

Digitized by Google

Moramo se svom praktično-političkom i teorijskom snagom boriti za prevazilaženje izvora veoma jakih tendencija koje su usmerene na favorizovanje uskih i parcijalnih interesa i ekonomsko-političkog zatvaranja. Razume se, za to su neophodne suštinske promene u sferi rada, odnosima proizvodnje, na onoj liniji koja je okosnica Ustava — da udruženi proizvođači doista raspolažu uslovima i rezultatima svoga rada. Našoj nauci predstoji veliki posao da kritički, njoj svojstvenim metodom, prilazi toj problematici i da svoja saznanja ugrađuje u borbu za ostvarivanje tog strateškog cilja našeg društvenog razvoja. Mnoga pitanja, posebno kad je reč o pretpostavkama i činiocima stvarnog usklađivanja raznovrsnih i često sukobljenih interesa unutar radničke klase i u širim društvenim okvirima, sa pozicija interesa te klase kao celine, odnosno istorijskih interesa celoga društva — ostaju teorijski otvorena.

U suštini, Savez komunista ima dvostruki zadatak kad je reč o njegovom odnosu prema postojećim interesima u društvu.

S jedne strane, neophodna je njegova uloga u usklađivanju interesa koji su takvog karaktera da njihova realizacija doprinosi razvoju socijalističkog samoupravljanja. Samo takvi interesi mogu se stvarno usklađivati. S druge strane, neophodno je da Savez komunista u samom procesu samoupravljanja, u demokratskom dijalogu s radnim ljudima i polazeći od nužnosti postojanja različitih, pa i suprotnih interesa unutar radničke klase i u širim okvirima društva, identifikuje one interese koji se objektivno suprotstavljaju socijalističkom samoupravljanju i da se bori za otklanjanje njihovih društvenih, ekonomskih i drugih izvora. Savez komunista ostaje avangarda ukoliko postojeće interese sagledava sa stanovišta celine revolucionarnog kretanja. Opšti interes, za koji se mora zalagati Savez komunista na svim svojim nivoima, nastaje, u stvari, u samom procesu samoupravljanja. Jačanje tog procesa na svim nivoima društva dovodi do umnožavanja raznovrsnih interesa, ali i do njihovog većeg približavanja, usklađivanja i jedinstva. Međutim, taj sadržaj opštih interesa ne rađa se automatski iz procesa samoupravljanja. Teorijsko prednjačenje Saveza komunista, njegova saznajna funkcija kao bitan element razvoja revolucionarne klasne svesti, sposobnost da se stavi na pozicije interesa radničke klase kao celine i da se praktično bori za te interese, ostaje bitna pretpostavka otkrivanja, konstituisanja i valorizacije opštih interesa.

Stalno jačanje i proširivanje materijalne osnove udruženog rada je ključni uslov i pretpostavka za razvijanje samoupravnih procesa sporazumevanja i dogovaranja. Međutim, činjenica je da danas proizvođači u potpunosti još ne raspolažu uslovima i rezultatima svoga rada, dohotkom i sredstvima za proširenu reprodukciju. A jedino na tim osnovama — jačanjem materijalne osnove, uloge i uticaja udruženog rada — mogu se objektivizirati uslovi za brže postizanje saglasnosti o zajedničkim pitanjima razvoja i tekućeg rada. I u takvim uslovima mi moramo dolaziti do samou-

Digitized by Google

pravnih sporazuma i društvenih dogovora između republika i pokrajina o bitnim, osnovnim pitanjima zajedničkog razvoja.

Ta pitanja su od vitalnog teorijskog i praktično-političkog značaja za naše društvo. Njihovo sporo rešavanje može dovesti do stagnacije, pa i krize razvoja samoupravljanja i društveno-ekonomskog razvoja. U tome je veoma značajna integrativno-koheziona funkcija Saveza komunista Jugoslavije. Uloga nauke u razjašnjavanju ovih pitanja i njen doprinos njihovom rešavanju veoma su važni.

Od principijelnog je značaja da Savez komunista bude na čelu borbe za brži razvoj materijalnih proizvodnih snaga i za stvarno ovladavanje od strane proizvođača uslovima i rezultatima rada. Veće teškoće u ostvarivanju sistema udruženog rada, nepovoljna privredna kretanja i sporo jačanje materijalnog položaja osnovnih organizacija udruženog rada — upozoravaju da su borba za nove odnose u sistemu proširene reprodukcije i uspešan materijalni preobražaj našeg društva strateško i klasno pitanje u celokupnom delovanju Saveza komunista Jugoslavije. U tom smislu, ostvarivanje stabilnijeg privrednog razvoja bitno je povezano sa borbom za suštinske promene odnosâ u raspolaganju viškom rada. Postojeća praksa odvajanja preterano velikog dela akumulacije od proizvođača, njenog pretvaranja u državni, bankarski ili neki drugi oblik kapitala — suštinska je prepreka razvoju samoupravljanja i celokupnog društva. Tek kada se odnosi u raspolaganju viškom rada bitno promene u korist udruženih proizvođača stvoriće se društveni uslovi za veći porast produktivnosti rada, veću stabilnost privrednih kretanja i bolji materijalni položaj većine proizvođača. Uostalom, našem društvu nije potrebna bilo kakva stabilnost ekonomskog razvoja, nego samo ona koja je suštinski povezana sa ovladavanjem od strane proizvođača uslovima i rezultatima rada, odnosno takva stabilnost koja jača samoupravne socijalističke odnose proizvodnje. I u tom kontekstu se pokazuje da Savez komunista može ostvarivati svoju avangardnu ulogu i delovati kao činilac stabilnosti privrednog i opšteg društvenog razvoja samo ukoliko je on partija revolucionarnog kretanja, produbljivanja i jačanja revolucionarnog procesa.

Savez komunista ne može sâm da ostvaruje svoju istorijsku ulogu, nego uvek u jedinstvu sa svim organizovanim socijalističkim snagama društva. Samoupravna socijalistička demokratija može napredovati samo ukoliko je razvijaju sve te snage. Zbog toga je veoma važno delovanje Saveza komunista unutar Socijalističkog saveza, Saveza sindikata i svih drugih društveno-političkih i društvenih organizacija. Potreba za takvim delovanjem i za stvaralačkom ulogom svih tih organizacija još je izrazitija u uslovima borbe za integralno samoupravljanje.

Veoma važan i stalno otvoren zadatak pred kojim se nalazi Savez komunista Jugoslavije je borba za razvijanje demokratije u njemu. Od posebnog značaja u tome je ostvarivanje ideje druga Tita o kolektivnom radu i odgovornosti na svim nivoima političkog organizovanja. Suština te ideje je dalje jačanje demokratskih

Digitized by Google

odnosa u Savezu komunista Jugoslavije i samoupravne socijalističke demokratije u najširim društvenim okvirima, jačanje kolektivne i pojedinačne odgovornosti nosilaca svih društvenih i samoupravnih funkcija.

Princip i praksa demokratskog centralizma ostaju i danas nezamenljiva osnova unutrašnjih odnosa u Savezu komunista Jugoslavije, pri čemu je od suštinskog značaja da se, u uslovima razvoja socijalističkog samoupravljanja, elementi unutarpartijske demokratije i centralizma (shvaćenog u smislu ostvarivanja jedinstva revolucionarne akcije) doista nalaze u dijalektičkom jedinstvu. Sa tog stanovišta neprekidno se mora kritički sagledavati i ocenjivati postojeća praksa u Savezu komunista Jugoslavije.

Savez komunista Jugoslavije danas ima blizu milion i osam stotina hiljada članova. U njemu se nalazi veliki kadrovski politički i idejni potencijal. Međutim, taj potencijal još ne dolazi do punog društvenog i stvaralačkog izražaja. Naučna misao, posebno empirijska istraživanja, moraju se usmeriti na istraživanje uzroka takvog stanja, a neposredni politički rad na što brže aktiviranje tog potencijala. U toj svetlosti treba sagledavati i pitanje: kako stvarno razvijati sve bogatiji idejno-politički život i stvaralaštvo osnovnih organizacija Saveza komunista Jugoslavije. I pored toga što su one sada politički znatno angažovanije nego u neposrednoj prošlosti, što je idejno-politički rad u njima sadržajniji i razvijeniji (naročito su značajni rezultati postignuti u oblasti marksističkog obrazovanja), za izvestan broj tih organizacija ne možemo reći da su postale istinski subjekt politike Saveza komunista. Na toj liniji mora se prići i problemu odnosa i potrebi svestrane demokratske komunikacije između rukovodstava i članstva Saveza komunista Jugoslavije. Teško se i sporo prevladava tendencija da se dominantni politički uticaj koncentriše u okvirima rukovodstava Saveza komunista Jugoslavije, da se neka od njih ponašaju kao naredbodavac i vlast, kako u odnosu na šire redove »običnog« partijskog članstva tako i u odnosu na članstvo ostalih društveno-političkih organizacija. Nema razvijenije unutarpartijske demokratije bez snažne i zdrave idejno-političke borbe, odgovarajućih sadržaja i oblika idejno-političkog rada i unutrašnjih preobražaja Saveza komunista Jugoslavije usmerenih na prevazilaženje tih tendencija.

Na temeljima borbe za sve bogatiju unutarpartijsku demokratiju moguće je i neophodno odgovarajuće ideološko delovanje Saveza komunista Jugoslavije. Suština tog delovanja je u borbi za nove sadržaje socijalističke samoupravne demokratije, sve viši nivo slobode samoupravljača. Neophodno je prevazilaziti one sadržaje u ideološkom radu koji ga svode na propagandističku funkciju ili na pretežno defanzivni karakter. Revolucionarna, humanistička ideologija Saveza komunista Jugoslavije zahteva da praktični ideološki rad bude, pre svega, ofanzivan, da bude okrenut borbi za novo u svim njegovim dimenzijama.

Sadašnji proces ideološkog rada i posebno marksističkog obrazovanja u Savezu komunista Jugoslavije veoma je razgranat.

Digitized by Google

Njegovi rezultati su vidljivi. Međutim, oni još nisu postali dovoljno snažan faktor šireg delovanja Saveza komunista, pre svega njegove borbe za unapređivanje prakse samoupravljanja, savlađivanje brojnih problema i teškoća sa kojima se samoupravljanje danas suočava. Ideološki rad i njegovi rezultati ostaju dosta zatvoreni u vlastite sektorske okvire. Od suštinskog je značaja da narasla ideološka svest članstva Saveza komunista Jugoslavije i povećano znanje koje je stečeno u procesu marksističkog obrazovanja postanu materijalna snaga borbe za razvijanje samoupravljanja, praktično menjanje uslova života i društvenog položaja radničke klase i svih radnih ljudi.

U praktično-političkom i u teorijskom smislu u pojedinim etapama razvoja otvarana su i mnoga pitanja adekvatne organizovanosti Saveza komunista. »Organizaciono pitanje« svakako je uslovljeno onim činiocima koji utiču na celinu prakse Saveza komunista i njegovom ulogom. Ali konkretna organizaciona rešenja imaju i svoju relativnu samostalnost i nisu od marginalnog značaja za ostvarivanje celokupne uloge Saveza komunista. Još postoji izvestan raskorak između razuđenosti samoupravnog sistema i organizovanosti delovanja Saveza komunista. Neophodno je sagledavati oblike organizacije Saveza komunista i njegovog delovanja u tako razuđenoj samoupravnoj strukturi društva, i u tim uslovima konkretne istorijske vidove realizacije principa demokratskog centralizma, polazeći od potreba i ciljeva razvijanja samog procesa samoupravljanja, kao svrhe istorijske uloge Saveza komunista.

Intenziviranje napora usmerenih u tom pravcu nameće i potreba sadašnjih svetsko-istorijskih okolnosti u kojima se nalazi naše društvo i Savez komunista Jugoslavije. Jedna od pretpostavki očuvanja i stalnog razvijanja autentičnosti naše revolucije je svest o njenom značaju, njenim bitnim sadržajima i vrednostima, i organizovana borba za jačanje te svesti. Ideja i praksa samoupravljanja nikada nisu bili »lokalnog«, isključivo jugoslovenskog karaktera, one u raznim oblicima sve više poprimaju univerzalni i epohalni značaj. Jugoslovensko socijalističko društvo sadrži tu ideju i praksu u samim temeljima i strategiji svog razvoja. Ali mi nikada nismo nametali drugima svoja iskustva i rešenja u borbi za socijalizam. Naprotiv, čvrsto smo bili i ostali na stanovištu da je svako takvo nametanje suprotno samom smislu te borbe. Smatramo da svako iskustvo treba kritički sagledavati u stvarno ravnopravnom i demokratskom dijalogu, uz puno uvažavanje konkretnih istorijskih uslova u kojima se nalazi svaka partija. U tom smislu i shvatamo zadatak prezentiranja rezultata našeg revolucionarnog razvoja savremenom svetu.

Digitized by Google

Kiro Gligorov

SKJ i razvojna politika Jugoslavije

Pri razmatranju osnovnih karakteristika i osnovnih promena u razvojnoj politici Jugoslavije, i stavova SKJ u vezi s tim, neophodno je ukazati na tesnu međuzavisnost razvojne politike i razvoja sistema društveno-ekonomskih odnosa.

Pobeda izvojevana u oružanoj revoluciji omogućila je da se izvrše temeljne promene u klasnim odnosima u društvu i, shodno tome, u svojinskim odnosima. Nacionalizacijom, eksproprijacijom i agrarnom reformom gotovo sva značajnija sredstva za proizvodnju prešla su u državnu svojinu. Tako je postojeća materijalna osnova bila u funkciji daljih promena u društveno-ekonomskim odnosima i razvoja materijalnih proizvodnih snaga.

Obnova zemlje

Odmah po oslobođenju zemlje, pre bilo kakvog usmeravanja razvoja, osnovni zadatak, od čijeg je izvršavanja zavisila i buduća izgradnja privrede, bio je obnova zemlje i privrede i dostizanje predratnog nivoa proizvodnje i proizvodnih fondova zemlje. Taj zadatak je bio izuzetno težak, s obzirom na ogromna razaranja u toku rata, ljudske gubitke, pljačku i raubovanje od strane okupatora i ekonomsku iscrpljenost stanovništva. Samo puna mobilizacija ma-

Digitized by Google

terijalnih resursa, entuzijazam koji je posle uspešnog ishoda revolucije zahvatio najšire narodne slojeve i spremnost radničke klase i najširih radnih slojeva na nadljudske napore i lišavanja — omogućili su da u tako kratkom roku, za nepune dve godine, dostignemo predratni nivo industrijske proizvodnje i saniramo najteže posledice ratnih razaranja. Brzina i efikasnost pokazana u obnovi jedne od najteže pogođenih zemalja u drugom svetskom ratu bila je velika pobeda KPJ i radničke klase, koja je doprinela širenju njihovog ogromnog ugleda stečenog u oslobađanju zemlje, demonstracija njene moći da i u izgradnji zemlje pokaže svoju snagu i sposobnost svojih kadrova.

Zahvaljujući uspešnoj obnovi zemlje, SKJ, radnička klasa i ceo narod mogli su se, u sukobu sa Kominformom, koji je ubrzo usledio, osloniti na već u dobroj meri konsolidovanu materijalnu osnovu. Naravno, gubitak materijalnih bogatstava nije mogao biti nadoknađen, ali sama činjenica da je pokrenut, organizovan ceo privredni mehanizam i da je dostignut obim predratne proizvodnje u industriji svedoči o izvanrednom uspehu.

Uspesi postignuti u obnovi zemlje mogu se objasniti ako se povežu sa politikom organizovanja narodne vlasti u toku rata na oslobođenim, a i drugim teritorijama, sa iskustvima stečenim u razvoju narodne vlasti i snagom njenih organa koji su, u pravom smislu te reči, bili sastavljeni od delegata najširih narodnih masa, rukovođenih i inspirisanih Komunističkom partijom Jugoslavije.

Otuda razaranje stare državne strukture i odbacivanje zatečenog državnog aparata nije imalo štetne posledice niti je izazvalo zastoj i pometnju u organizaciji privrede, državnih i društvenih službi. To je olakšalo neposredno delovanje već organizovanih novih oblika državne i društvene organizacije, organa koji su već imali osnovne programe obnove zemlje i izgradnje nove državne vlasti. KPJ je tako u punoj meri valorizovala orijentaciju na stvaranje novih organa vlasti u toku samog rata, njihova stečena iskustva, dovodeći na društvenu pozornicu mlade revolucionarne kadrove koji su se već prekalili u ratu, a mnogi od njih stekli su početna znanja i ispoljili sposobnosti u organizovanju novih organa vlasti, u organizovanju privrede i društvenih službi.

Obnova zemlje je potvrdila u praksi sposobnost KPJ i radničke klase da izvrše socijalistički preobražaj, što je unelo u narod optimizam i otvorilo perspektivu daljeg društvenog progresa.

Najveći deo poslova obnove obavljen je masovnom inicijativom ljudi, mesnih, sreskih i republičkih organa vlasti. Obnova je u velikoj meri izvršena samostalnim delovanjem organa vlasti, njihovom brigom i odgovornošću i uspešnim korišćenjem lokalnih resursa.

Iako je to u mnogo čemu bio ne samo prvi uspešno položeni mirnodopski ispit (mada period obnove i nije bio mirnodopski u pravom smislu reči — borba za granice Jugoslavije, obračun sa preostalim bandama u zemlji itd.), već i jedan od odlučujućih činilaca za dalji tok socijalističkog preobražaja privrede i društva,

Digitized by Google

naša publicistika ne posvećuje dovoljno pažnje osvetljavanju značaja ovog perioda za dalji tok revolucije i izgradnju materijalnih proizvodnih snaga.

Ključna kapitalna izgradnja

Već u toku obnove zemlje otpočele su rasprave o pravcima daljeg razvoja privrede i društva. Uspesi u obnovi pojačali su optimizam i težnju da se planovima razvoja utvrde što smeliji zadaci, naročito na osnovnom kursu — industrijalizacije zemlje. Jedan od prvih koraka na putu planskog razvoja bio je organizovanje statističke službe, operativne evidencije o privrednim tokovima, što je trebalo da omogući egzaktniji uvid u raspoložive privredne fondove, poznata prirodna bogatstva, razlike u stepenu razvijenosti pojedinih delova zemlje, kadrovski potencijal itd. Taj prvi statistički snimak, iako nepotpun, pokazao je zaostalost Jugoslavije, ali i mogućnost da mobilizacijom svih resursa izvrši ubrzanu industrijalizaciju i iskoristi neke svoje potencijalne prednosti. (Mogućnost paralelnog razvoja industrije i vlastite proizvodnje hrane, energetska i rudna bogatstva, prednost koju daje morska obala, raznovrsnost klimatskih i prirodnih uslova itd.).

Orijentacija na industrijalizaciju nužno je stavila na dnevni red razvoj bazične industrije i energetskih izvora. Jugoslavija je praktično bila bez proizvodnje čelika, mašinogradnje i elektroindustrije, odnosno na nivou zanatske ili polurindustrijske proizvodnje u metaloprerađivačkoj industriji. Orijentacija na razvoj ovih grana se sama po sebi nametala, pri čemu je veoma bitno bilo u kojim razmerama i kakvim tempom ih razvijati. Uspesi postignuti u obnovi i izuzetno povoljno raspoloženje radnika odrazili su se na smelo i ambiciozno koncipiran prvi petogodišnji plan, koji je predvideo širok front industrijske izgradnje sa težištem na bazičnim granama privrede, čije je razvijanje zahtevalo i obimna sredstva i podrazumevalo duge rokove izgradnje.

Za takav tempo industrijalizacije bila su neophodna značajna sredstva koja privreda nije mogla obezbediti u postojećim uslovima reprodukcije. Otuda su skromni izvori akumulacije morali biti prošireni žrtvovanjem radničke klase (veoma niskim ličnim dohocima koji su jedva pokrivali najnužnije potrebe) , prelivanjem dohotka iz poljoprivrede kroz depresirane cene poljoprivrednih proizvoda i masovnim dobrovoljnim radom omladine i svih radnih slojeva, što je trebalo da poveća ukupnu akumulaciju namenjenu izgradnji bazične industrije.

Za takav plan industrijalizacije nedostajali su inostrani finansijski izvori. Na ratnu odštetu se, s obzirom na pogoršanje međunarodnih odnosa i nagoveštaje hladnog rata, na antikomunističku kampanju i promenu stava SAD prema Nemačkoj i njenim obavezama, nije moglo računati. Osim pomoći UNRE u hrani u prvim posleratnim godinama, demontiranja izvesne opreme u Nemačkoj (uglavnom zastarele i nekompletne) i njenog montiranja u Jugo-

Digitized by Google

slaviji, izostale su druge mogućnosti finansiranja od strane razvijenih kapitalističkih zemalja. Godišnji izvoz je iznosio 200-250 miliona dolara i nije dopuštao značajniji uvoz opreme i nove tehnologije. Izgradnja nekoliko ključnih objekata: rudnika uglja, hidroelektrana, crne i obojene metalurgije bila je vezana za uvoz opreme iz SSSR-a. Oslanjanje na sopstvene snage, maksimalna odricanja i nizak standard stanovništva karakteristika su celog prvog petogodišnjeg plana

Napad Kominforma je do krajnosti zaoštrio problem stvaranja akumulacije za tako zamišljen program bazične industrije i prouzrokovao njegovo produžavanje i reviziju. Ekonomska blokada od strane SSSR-a i drugih istočnoevropskih zemalja i otkaz ugovora koji su bili u najtešnjoj vezi sa kapitalnom izgradnjom u nas trebalo je da Jugoslaviju bace na kolena. Ako se, uz to, ima na umu da smo morali da znatno povećamo rashode za odbranu zemlje, tek se tada može oceniti sva složenost situacije koja je izazvala temeljitu raspravu o putevima daljeg razvoja društveno-ekonomskih odnosa i proizvodnih snaga zemlje.[1] U isto vreme je trebalo izvršiti i preorijentaciju cele privrede i spoljne trgovine posle otkazivanja ekonomskih sporazuma i blokade od strane SSSR-a.

Odgovor na nastale probleme nađen je na bazi valorizacije sopstvenih revolucionarnih iskustava stečenih u ratu i revoluciji, smelom, nedogmatskom analizom društvenog iskustva u prvim posleratnim godinama, kritičkom analizom iskustava stečenih u Sovjetskom Savezu u Lenjinovom periodu, a naročito posle Staljinove revizije i obračuna sa opozicijom, valorizacijom izvornih dela klasika marksizma i, naravno, proučavanjem jugoslovenske stvarnosti i tadašnjih međunarodnih odnosa.

Iako u izuzetno složenim, bolje reći, dramatičnim okolnostima, tada je položen kamen-temeljac osnovnih grana industrije. Za to je plaćena visoka cena, pre svega u zaostajanju rasta životnog standarda i velikim ukupnim lišavanjima, što svedoči o ogromnom poverenju koje je KPJ uživala u zemlji i potpunom prihvatanju programa izvlačenja zemlje iz zaostalosti.

Ako iz današnje perspektive sudimo o ovakvoj orijentaciji razvoja zemlje, teško možemo odrediti ispravnost generalne orijentacije s obzirom na krajnju neophodnost razvijanja nekih bazičnih grana privrede bez kojih je teško zamisliti industrijalizaciju na širem planu. Što se, međutim, obima i tempa izgradnje tiče, ne možemo donositi realne ocene bez uvida u promene koje su nastale u međunarodnim odnosima i u položaju Jugoslavije posle sukoba sa Kominformom.

Danas ćemo se lako složiti da je taj program bio isuviše ambiciozan, da je jednostrano pledirao za razvoj bazičnih grana privrede, a da nije bilo obezbeđeno dovoljno sredstava za njihov brz i uspešan razvoj. Posledice takve orijentacije se protežu sve do

[1] U vremenu od 1948. do 1956. godine Jugoslavija je imala najveću stopu rashoda za narodnu odbranu u okviru raspodele nacionalnog dohotka (više od 20%).

Digitized by Google

početka šezdesetih godina, odnosno do privredne reforme 1965. Ključna kapitalna izgradnja je ostavila svoj pečat na ceo taj period i umnogome uslovila dalji, sporiji razvoj društvenih odnosa, doprinela zaoštravanju strukturnih problema u privredi, posebno u odnosu na poljoprivredu, uslovila zadržavanje životnog standarda stanovništva na niskom nivou i nerazvijenost i zaostajanje uslužnih delatnosti, celog tercijarnog sektora itd.

Takve promene u strukturi privrede, kao što je orijentacija na razvoj bazičnih grana privrede, mogu se postići u tako kratkom periodu jedino nekom vrstom prvobitne akumulacije i njene koncentracije, uz najširu mobilizaciju radnih masa i zaostajanje rasta životnog standarda.[2] Pri tom treba imati na umu činjenicu da je u toku celokupnog pomenutog perioda vršeno stalno prilagođavanje i revizija najrigidnijih elemenata takve orijentacije, pod uticajem prvih začetaka samoupravljanja i komunalnog sistema, što je uslovilo evolutivni tok promena i transformaciju prvobitne politike razvoja u politiku koja je razvojem društvenih odnosa postajala sve kompleksnija, više ekonomska i više socijalistički samoupravna. Za njen pun identitet i afirmaciju se, u stvari, i danas i dalje moramo boriti.

Centralno pitanje razvoja pedesetih godina i kritički odnos prema orijentaciji na izgradnju bazične industrije i kasnije ključne kapitalne izgradnje nije samo u tome da li je ta politika u određenom periodu bila glavna preokupacija i cilj, nego da li je ona pretvorena u opštu zakonitost razvoja, podignuta na nivo dogme, nezavisno od okolnosti razvoja zemlje, a naročito nezavisno od razvoja ekonomije i tržišta u svetu i međunarodne podele rada.

Takva dogmatizirana svest nije preovladala u Jugoslaviji. Naprotiv, sve snažnijim ispoljavanjem negativnih posledica jednostrane politike razvoja jačala je i kritika takve politike. Nismo se zaustavili samo na kritici već smo tražili i uzroke i analizirali posledice takve politike po društvene odnose, položaj radnika, njegovu otuđenost od dohotka i akumulacije, po jačanje moći države, posledice i slabosti centralizma u višenacionalnoj zajednici, gde su položaj radnika u društvu i ravnopravnost naroda i narodnosti dva ugaona kamena kohezije društva, njegovog socijalističkog, klasnog i nacionalnog sadržaja.

Otuda su veoma rano, pre sukoba sa Kominformom, jačali kritička svest i stvaralački nemir, kako u vezi sa iskustvima i stanjem u drugim socijalističkim zemljama tako, i pre svega, na osnovi kritičke ocene vlastitih iskustava i društvenih pojava u nas. Politika razvoja u tome ima svoje posebno mesto, jer su se na primerima teškoća i deformacija u privrednom razvoju, i ne samo u njemu, najočitije ispoljavale slabosti birokratskog centralizma. Već na početku tih istraživanja u SKJ u prvi plan su izbili problemi državne svojine na sredstvima za proizvodnju, odnos rad-

[2] Od značaja je za svaku analizu toga perioda da je u njemu Jugoslavija bila na vrhu svetske liste po stopi rasta proizvodnje i dohotka, a da je, pri tom, otvorila nove socijalističke puteve razvoja privrede i društva.

Digitized by Google

nika prema njima i plodovima svoga rada i, u vezi s tim, tretiranje objektivnih ekonomskih zakonitosti i njihove uloge u razvoju ekonomike socijalizma.

Povezano s tim je i pitanje odnosa prema drugim nacionalnim ekonomijama, prema svetskom tržištu i njegovom delovanju na sve nacionalne ekonomije, i pitanje izbora između orijentacije na autarkičan razvoj socijalističke privrede, ili na svestrano povezivanje sa drugim privredama, na učešće u međunarodnoj podeli rada, na međusobni uticaj u razvoju produktivnosti rada, kretanju cena i troškova proizvodnje, ali uz politiku razumne zaštite, u skladu sa stepenom razvoja svake nacionalne ekonomije.

U ovom svetlu morao je biti revidiran i stav o značaju i domašaju plana društvenog razvoja kao „zakona socijalističkog razvoja" i sveden na realnu meru značaj koji plan i planiranje mogu imati u socijalističkom razvoju koji uvažava ekonomske realnosti. Zapravo, planiranje kao svesno predviđanje budućnosti i ima svoj pravi značaj tek kada je oslobođeno subjektivističkih predstava i ambicija birokratizovane svemoćne države, imajući u vidu ekonomske realnosti u svetu i polazeći od interesa radnika i udruženog rada u uslovima socijalističkog samoupravljanja. Bez raščišćavanja tih pitanja i, povezano s tim, razvojne politike, nema uslova za razvoj samoupravljanja i, na toj osnovi, za odgovarajuće promene u političkoj nadgradnji društva.

Uvođenje samoupravljanja i razvojna politika

Analizom nekoliko problema vezanih za razvojnu politiku i razvoj samoupravljanja mogu se uočiti neke dileme početkom pedesetih godina. Centralizacija akumulacije, pa čak i amortizacije, i budžetsko finansiranje svih društvenih službi svodili su predaju fabrika na upravljanje radnicima više na programatski cilj nego na realnost, pa makar i realnost u nastajanju. Radnik je, u pravom smislu reči, radio za utvrđenu nadnicu iako je normativno bio gospodar i upravljač sredstava za proizvodnju.

I najsitnije rekonstrukcije u fabrici morali su odobriti odgovarajuća direkcija, odnosno ministarstva u federaciji, ili u republici za ona preduzeća koja nisu imala opštedruštveni značaj. Ta duboka protivrečnost između proklamovanog novog produkcionog odnosa i stvarne materijalne pozicije radnika bila je neprekidno izražena od samog početka razvoja samoupravljanja, a u izvesnom smislu je i danas. Početkom pedesetih godina njen uticaj na razvojnu politiku ogledao se u raspravi o potrebi sve većeg uvažavanja materijalnog podsticanja radnika, što pretpostavlja mogućnost realnog merenja rezultata rada i raspolaganja delom dohotka za povećanje ličnih dohodaka i manje rekonstrukcije i investicije u sopstvenoj radnoj organizaciji. Kako je proticalo vreme slabio je poratni entuzijazam i dejstvo moralnih podsticaja, a sve je više jačao pritisak na poboljšanje inače vrlo niskog životnog standarda.

Digitized by Google

Ta protivrečnost je postepeno ublažavana prenošenjem amortizacije na raspolaganje radnim kolektivima i radničkim savetima, formiranjem viška fonda plata radi stimulativnijeg nagrađivanja, stvaranjem fondova, iako u početku simboličnih, sa raznim ograničenjima u namenama, kojima su preduzeća samostalno raspolagala itd. Ovi oblici raspoređivanja i raspodele društvenog proizvoda morali su se, ranije ili kasnije, odraziti na strukturu potrošnje, pa time i strukturu proizvodnje, odnosno dovesti do potrebe menjanja razvojne politike. Ni raspored amortizacije i akumulacije, niti faktički raspored sredstava za ličnu, opštu i zajedničku potrošnju nisu više odgovarali krajnje pojednostavnjenoj, centralno dirigovanoj raspodeli i veoma uprošćenoj razvojnoj politici koja je zapostavila niz sektora industrije i privrede.

Diskusija o pravima samoupravljača na upravljanje sredstvima i na odlučivanje o raspodeli rezultata rada podstakla je, bar delimično, rasprave o značaju ličnog standarda za razvoj privrede i samoupravljanja i o značaju proizvodnje potrošnih dobara. Dovedena je u sumnju teza o apsolutnom primatu odeljka jedan u razvoju, uz zahtev za harmoničnijim razvojem oba odeljka, istaknut je značaj međunarodne podele rada itd.

Svim tim veoma stimulativnim raspravama stajao je na putu ambiciozni program ključne kapitalne izgradnje koji je izazvao različita mišljenja i podele u društvu, što se odrazilo i na javljanje različitih struja u samom Savezu komunista. Više od jedne decenije, u stvari do početka šezdesetih godina, vođena je uporna borba za to da se ključna kapitalna izgradnja ograniči, da se dovrši najnužnije i valorizuju ogromne investicije, uz postepeno menjanje strukture investicija u pravcu izgradnje prerađivačke industrije, razvoja poljoprivrede i uslužnih delatnosti.

U toj borbi za menjanje razvojne politike i strukture privrede SKJ je imao na svojoj strani radničku klasu i zbog njenog opredeljenja za samoupravljanje i zbog njenog opredeljenja da se promenom politike razvoja poboljša materijalna pozicija radničke klase u društvu. Teško je zamisliti kakve bi sve dimenzije poprimio otpor birokratskih i centralističkih elemenata, koji su u tim promenama videli sopstveno razvlašćivanje, „razbijanje jedinstva zemlje" itd., da takav kurs nije imao bezrezervnu podršku radnika.

U toku promena u razvojnoj politici istaknuto mesto je dobila poljoprivreda, kao i debata o putevima njenog daljeg razvoja. Izvlačenje akumulacije iz inače niskoproduktivne poljoprivrede, istrošenost njenih proizvodnih fondova, promene u svojinskim odnosima, masovno stvaranje seljačkih radnih zadruga neposredno posle sukoba sa Kominformom, nedostajanje roba za reprodukciju poljoprivrede i nizak standard zemljoradnika uslovili su niske proizvodne rezultate. Usled svega togá, nivo predratne proizvodnje u poljoprivredi nije dostignut sve do 1956. godine. U međuvremenu, u svetu je ostvaren krupan tehnološki napredak čije prenošenje nam je omogućilo da unapredimo poljoprivrednu proizvodnju i time povećamo njen doprinos promeni ukupne struk-

Digitized by Google

ture privrede i otvaranju bolje perspektive za rast standarda u zemlji.

Ovakav preobražaj je, međutim, bio u tesnoj vezi sa napuštanjem kolektivizacije, stvaranjem velikih društvenih gazdinstava na osnovama samoupravljanja i sa razvojem industrije, koja će biti sposobna da zadovolji osnovne potrebe poljoprivrede i za sredstvima za reprodukciju i za sredstvima za potrošnju tog, tada još preovlađujućeg, dela stanovništva. Napredak poljoprivrede je, dakle, bio neposredno povezan sa izgradnjom novih društvenih odnosa na selu, koji proizlaze iz opšteg okvira samoupravljanja i specifičnosti sela u Jugoslaviji, i sa postepenom transformacijom individualnog poseda — različitim oblicima udruživanja i kooperacije — uz veća ulaganja u poljoprivredu i jačanje onog dela industrije koji omogućuje razvoj poljoprivrede i preradu njenih proizvoda.

Prilikom utvrđivanja pravaca razvoja poljoprivrede bilo je mnogo dilema, ukazivanja na opasnosti od monopola sitne robne proizvodnje, jačanja kapitalističkih odnosa na selu itd. Međutim, SKJ je u novoj politici prema selu i poljoprivredi mogao računati na podršku seljaka, pri čemu su dobri početni rezultati u razvoju poljoprivrede doprineli tome da se preostala dogmatska i zastarela shvatanja o razvoju poljoprivrede i sela postepeno prevazilaze. Na primeru razvojne politike u poljoprivredi SKJ je razbio dogmu o nužnosti nasilne kolektivizacije sela i poljoprivrede i stekao nova saznanja i iskustva značajna za razvoj socijalizma.

Postepeno širenje prerađivačke industrije dalo je jak podstrek industrijalizaciji svih delova Jugoslavije. Umesto dotadašnje koncentracije na manji broj krupnijih objekata koji su bili oaze industrijskog razvoja, dok je stara industrija vegetirala, a celi delovi Jugoslavije ostali bez industrijskih objekata, orijentacija na brži razvoj prerađivačke industrije otvorila je perspektive svim delovima zemlje da i oni stupe na put industrijalizacije.

Takav razvoj ponekad je omogućavan uskraćivanjem sredstava za dovršenje ključne kapitalne izgradnje, a delom lokalnim sredstvima i mobilizacijom skromnih fondova i amortizacije postojećih preduzeća. To je bio nezadrživ proces koji je, očito, bio u skladu sa daljim razvojem samoupravljanja i zadovoljavanjem dugo potiskivanih, a naraslih potreba radnika. Ukidanje ministarstava, više puta ponovljena reorganizacija državne uprave, razvoj komunalnog sistema i jačanje uloge republika i pokrajina — samo su druga strana procesa iniciranog razvojem samoupravljanja, potrebom razrešavanja nastalih protivrečnosti i neizbežnim promenama koje su iz takvog razvoja sledile.

Jedna od najznačajnijih faza u menjanju razvojne politike bilo je tretiranje trgovine na nov način. Promene u raspodeli dohotka, u strukturi proizvodnje, delovanje tržišta na formiranje cena, i pored zadržane velike ingerencije države u njihovom formiranju, omogućile su postepen razvoj trgovine. U stvari, ona je bila jedno od uskih grla razvoja privrede u celini. Samoupravljanje i neki

Digitized by Google

začeci raspolaganja dohotkom i u trgovini omogućili su joj da gradi skladišta, hladnjače, novi trgovinski prostor, da razvija savremenije oblike trgovanja i pozitivno utiče na strukturu, kvalitet i asortiman proizvoda i način zadovoljavanja i strukturu potrošnje. To je ubrzo delovalo u pravcu objektivnijeg tretiranja trgovine, u skladu sa ulogom koju ona mora imati u sistemu u kome se na tržištu susreću samostalni privredno-pravni subjekti koji teže ekonomski racionalnom merenju rezultata rada. Napredak trgovine je bitno izmenio oskudan asortiman proizvoda, poboljšale su se trgovinske usluge. Na primeru trgovine potvrdilo se da je samoupravljanje univerzalan proces u društvu, koji nije rezervisan samo za proizvodnju i da samoupravljanje treba da bude prošireno na sve oblasti privrede i društvenog života.

Naše prometne, a zatim i proizvodne organizacije mogle su biti samostalni subjekti samo u granicama našeg privrednog prostora. Diverzifikacija privrede, sve veća potreba za novom tehnikom i tehnologijom i nužnost razmene sa inostranstvom, doveli su u pitanje monopol države nad spoljnom trgovinom. Otvoren je niz problema suštinskog ekonomskog karaktera, povezanih sa negativnim posledicama autarkičnog razvoja, sa potrebom uvažavanja međunarodne podele rada radi ostvarivanja bržeg napretka i, pre svega, ekvivalentnije razmene sa inostranstvom. Devizni kurs, upoređivanje domaćih i stranih troškova u istoj vrsti proizvodnje, potreba smanjivanja razlika u produktivnosti rada, uočavanje značaja izvoza i ekonomske saradnje sa inostranstvom za jačanje ekonomske nezavisnosti i međunarodnog položaja Jugoslavije, sve su to bili složeni ekonomski problemi u stvarnosti prepunoj državnog intervencionizma, izukrštanih kurseva, klirinške razmene, distorzije cena i, usled svega toga, ekonomski nemotivisane raspodele i preraspodele koja je otežavala uvid u stvarno stanje i zamagljivala odnose u privredi, i time otežavala ekonomsko zaključivanje i nalaženje adekvatnih rešenja.

Konačan zaključak o potrebi otvaranja naše privrede i društva prema svetu, uz izgradnju mehanizma zaštite, koji će voditi računa o nivou razvoja materijalnih proizvodnih snaga u nas i dostignutom stepenu produktivnosti rada, imali su ogroman značaj za budući razvoj privrede Jugoslavije, njenog tržišta, a, povezano s tim, takva orijentacija prema svetu otvorila je u praksi perspektive za svestranu saradnju sa svim zemljama, za politički i ekonomski opravdane i balansirane odnose sa pojedinim ekonomskim grupacijama i nove vidike za privrednu saradnju sa zemljama u razvoju.

Jugoslavija od oslobođenja do danas ima neprekinutu uzlaznu liniju dinamičnog razvoja, da je apsorbovala u svom razvoju njoj dostupna savremena naučna i tehnološka dostignuća, da je diverzifikovala proizvodnju i razmenu sa inostranstvom i omogućila neprekidan rast potrošnje i standarda, između ostaloga, to treba zahvaliti i ovakvom pogledu na ekonomske odnose sa inostranstvom.

Digitized by Google

Korišćenje inostranog kapitala, ali pod uslovima koji ne pretpostavljaju bilo kakve koncesije u sistemu samoupravljanja, omogućilo je postepeno uvećavanje domaćih sredstava namenjenih proširenoj reprodukciji inostranim sredstvima, najpre u vidu zajmova, a znatno kasnije i zajedničkih ulaganja. Konkretno koncipirani odnos prema inostranom kapitalu, saradnja na bazi obostranih interesa i puna zaštita vlastitog produkcionog odnosa, spustili su ovaj problem sa nivoa doktrinarne rasprave i ideoloških predrasuda na teren praktične politike. Iako se određeni deo profita mora ustupiti stranom vlasniku kapitala, iako se mora platiti njegova cena, u praksi se pokazalo da sistem samoupravljanja može obezbediti vlastitu ekonomsku nezavisnost uz tehnički i tehnološki napredak i povećanje razmene sa inostranstvom. Politika razvoja je tako stekla proširenu osnovu za dalje jačanje materijalne osnove samoupravljanja.

Monetarna sfera, kredit i banke, trpeći sve promene izazvane temeljitim procesima u društveno-ekonomskim odnosima, doprinosili su, sa svoje strane, raščišćavanju, pre svega, uloge i mesta novca i emisije u socijalističkoj samoupravnoj privredi, ali su u značajnoj meri zaoštrili i neke druge kontroverze u finansijskoj sferi. Tako, na primer, razvlašćivanje države od neposrednog raspolaganja akumulacijom zamenjeno je u prvoj fazi stvaranjem investicionih fondova koji su bili locirani u bankama, kojima je povereno u prvo vreme administriranje, a kasnije i upravljanje tim sredstvima. Prenošenjem fondova iz domena direktnog upravljanja države na upravljanje u bankama zadržana je i dalje centralizacija sredstava akumulacije i došlo je do svojevrsne sprege države, glavnih faktora u njoj — izvršnih veća i administracije, sa rukovodećim kadrovima u bankama, što je predstavljalo ozbiljnu opasnost za dalji razvoj samoupravljanja. Počeo se ispoljavati kapital-odnos sa svojim poznatim delovanjem na ekonomske i društvene odnose. Koncentracija kapitala u bankama i krupnim spoljnotrgovinskim organizacijama pretila je ne samo da zakoči samoupravljanje u njegovom razvoju nego i da izazove u njemu raslojavanje, zastoj i teške deformacije. Otpor takvom kursu razvoja je dala radnička klasa i SKJ, koji je razvio široku aktivnost koja je dovela do daljeg krupnog pomeranja u sistemu samoupravljanja u pravcu otvaranja procesa postepenog ovladavanja od strane radničke klase i tom, inače najotuđenijom sferom ekonomije — monetarnom sferom. „Radničkim amandmanima" iz 1971. i, kasnije, Ustavom iz 1974. godine stvorene su normativne i institucionalne pretpostavke za to. Od praktične razrade ovih problema zavisi dalji uspešan tok transformacije monetarne sfere.

Sve ove promene su se najdirektnije reflektovale na menjanje razvojne politike koja u sebi sadrži sve protivrečnosti krivudavog puta osvajanja novih pozicija za samoupravljanje. Imajući u vidu i objektivne okolnosti koje deluju na sadašnju raspodelu društvenog proizvoda, činjenica da radnici raspolažu manjim delom dohotka, a da se o preostalom delu dohotka još odlučuje mimo njih, van organa samoupravljanja i istinskog delegatskog odlučivanja,

Digitized by Google

ipak svedoči o tome da i razvojna politika odražava tu hibridnu situaciju u kojoj staro, iako normativno eliminisano u bazičnim društvenim dokumentima, živi i veoma je izraženo u sferi razvojne politike, potencirajući teškoće koje su već postojale i bile uzrokovane međunarodnom stvarnošću i domaćim ekonomskim i društvenim protivrečnostima. Politika razvoja je, dakle, bila, a i danas je jedan od frontova na kome se vodi borba za ovladavanje od strane radnika dohotkom i viškom rada, a na tome se domenu često, u ime nacionalnih i drugih interesa, birokratske i druge nesamoupravne snage žilavo bore za očuvanje svojih pozicija.

Regionalni aspekti razvojne politike

Savez komunista Jugoslavije je u svim periodima razvoja regionalni aspekt razvojne politike smatrao izuzetno značajnim. Uvek je taj deo ekonomske politike i sistema bio u funkciji ostvarivanja načela ravnopravnosti i solidarnosti naroda i narodnosti unutar jugoslovenske socijalističke zajednice. Nije, dakle, reč samo o nastojanju da se postigne što ravnomerniji regionalni razvoj i, na toj osnovi, brži ukupni razvoj, već o stvaranju uslova ne samo za političku već i što veću ekonomsku ravnopravnost, za nacionalnu ravnopravnost, za postepeno otklanjanje nasleđenih razlika u ekonomskom, kulturnom i ostalim aspektima društvenog razvoja. Reč je, prema tome, i o strateškom opredeljenju, o dugoročnoj politici, ali i o postupnom i realnom ostvarivanju jednog takvog cilja.

Težinu tog zadatka opredelila je činjenica da je Jugoslavija u celini bila na niskom stepenu materijalnog razvoja (prema evropskim merilima, posebno), a da su pri opštem niskom stepenu razvijenosti nasleđene velike razlike u stepenu razvijenosti između pojedinih republika i pokrajina, pa i između pojedinih regiona u republikama. Opredeljenje već na početku socijalističkog razvoja, da se nasleđene razlike u toku zajedničkog razvoja postepeno smanjuju i da ostvarivanju tog cilja daju svoj doprinos sve republike i pokrajine, srazmerno svojoj materijalnoj snazi, svakako je jedno od najznačajnijih opredeljenja Saveza komunista Jugoslavije, koje je posebno došlo do izražaja u Programu SKJ i Ustavu.

Pri tom, treba posebno istaći da se nije ostalo na proklamovanja takve politike, već su permanentno tražena adekvatna sistemska i praktična rešenja za njenu realizaciju. Brižljiva analiza pojedinih perioda razvoja ukazala bi na različite oblike sprovođenja te politike, na stalna traženja novih, adekvatnijih oblika i metoda za realizaciju te politike i na intenzivnu debatu i akciju SKJ da se izbori za opšte prihvatanje takve orijentacije, nezavisno od trenutnih teškoća kroz koje je zemlja prolazila u toku svog društvenog i ekonomskog razvoja. Otuda se može reći da generalni pravci politike bržeg razvoja nerazvijenih područja i, uopšte, borba za ekonomsku ravnopravnost naroda i narodnosti Jugoslavije spadaju u red onih činilaca koji uslovljavaju i doprinose ko-

Digitized by Google

heziji naše višenacionalne zajednice i njenom socijalističkom samoupravnom i humanom liku.

Ispravno načelno tretiranje ovog problema u sopstvenoj zemlji pomoglo je Savezu komunista Jugoslavije da spozna i svu složenost problema produbljivanja razlika u materijalnom razvoju i u međunarodnoj zajednici, da analizira suštinske ekonomske i društvene protivrečnosti današnjeg sveta i na međunarodnu scenu istupi i, uz ostale progresivne snage, postane jedan od najaktivnijih činilaca u borbi za neodložne radikalne promene zatečenog stanja u interesu mira, međunarodne saradnje i za otvaranje perspektive da svaki narod, na bazi suverenog raspolaganja svojim prirodnim bogatstvima i političke i ekonomske ravnopravnosti, razvija svoje potencijale uz pomoć međunarodne zajednice. Cilj takve politike je izgradnja osnove novog međunarodnog ekonomskog poretka.

U realnosti, politika bržeg razvoja nerazvijenih područja doživljavala je u Jugoslaviji određene oscilacije, bilo pod pritiskom međunarodne situacije, zbog neophodnosti promena u zemlji, njenoj razvojnoj politici, ili u društvenim odnosima. U načelu se i za taj segment razvojne politike može reći da je sledio duh i tempo opšteg društvenog i ekonomskog razvoja. Tako je, na primer, u periodu Kominforma — a naročito u najtežim godinama — zadatak odbrane zemlje i razmeštaj proizvodnih snaga, povezano s tim, stavio, u određenom smislu, u drugi plan zadatke veće mobilizacije za brži razvoj nerazvijenih područja. Period izgradnje ključnih objekata bazične industrije je takođe limitirao ukupne mogućnosti za brži razvoj nerazvijenih područja, a do toga je dolazilo i u pojedinim etapama borbe za stabilizaciju privrednih tokova i slično.

Isto tako, traganje za adekvatnim mehanizmom podsticanja bržeg razvoja nerazvijenih, određivanje koji se regioni i po kom principu mogu tretirati kao nedovoljno razvijeni i koristiti dodatna sredstva za brži ekonomski razvoj i razvoj društvenih službi uslovljavali su određene promene bilo u kriterijumima koje se područje može smatrati nedovoljno razvijenim, ili na koje pogodnosti polaže pravo, ali, posmatrano na duži rok, može se uočiti nekoliko značajnih momenata.

a) Posle početnih iskustava i lutanja čvrsto se stalo na stanovište da je zajednička briga o uklanjanju prevelikih razlika u stepenu razvijenosti, pre svega, problem tretiranja razlika i odnosa između republika i pokrajina, odnosno naroda i narodnosti koji u njima žive, dakle problem nacionalne ravnopravnosti i ravnopravnosti republika i pokrajina kao suverenih društveno-političkih zajednica. To ne znači da se previđa problem različite razvijenosti unutar republika i pokrajina, ali različiti su karakter i kvalitet tih problema, a naročito metodi i izvori za njihovo rešavanje. Naime, njihovo rešavanje vezano je za uvažavanje ekonomskog i društveno-političkog značaja tih problema u svakoj republici i pokrajini ponaosob. Vremenom se iskristalisao kao opštejugoslovenski stav neophodnost posebne brige i tretmana i pove-

Digitized by Google

ćane ekonomske podrške bržem razvoju Pokrajine Kosovo, koja po svim ekonomskim i društvenim parametrima predstavlja poseban slučaj.

b) Svi oblici podsticanja bržeg razvoja nerazvijenih područja moraju počivati na jedinstvenim osnovama sistema samoupravljanja i privrednog sistema, koji deluje na jedinstvenom jugoslovenskom tržištu. Drugim rečima, jedinstveni produkcioni odnos i uslovi privređivanja su osnova za privredno poslovanje svih subjekata privređivanja, nezavisno od njihove regionalne pripadnosti, a razlike u dohotku i ekonomskim mogućnostima, do kojih dolazi pod dejstvom tržišta, i različite produktivnosti i racionalnosti poslovanja — osnova su za doprinos svakog pojedinog subjekta u zajednički fond namenjen bržem razvoju.

Naime, tržište sa svojim zakonitostima, i u uslovima socijalističke robne proizvodnje, proizvodi određene posledice koje kroz tržišnu realizaciju društvenog proizvoda, cene koje se na njemu formiraju, pod dejstvom različitog organskog sastava sredstava, monopolističkih i drugih pojava, dovode do raspodele koja bi, ukoliko ne bi bila korigovana, produbljivala neravnomernosti u razvoju i prouzrokovala „nepravedno" prelivanje dohotka, koje bi se negativno odrazilo i na razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa. Povezano sa solidarnošću, ovakva korekcija dobija svoj socijalistički smisao, jer, ne dirajući u slobodu i samostalnost i jednake uslove poslovanja svakog pojedinog subjekta u opštejugoslovenskim razmerama, omogućuje ravnopravnije odnose među republikama i pokrajinama i značajno doprinosi koheziji radničke klase i celokupnog jugoslovenskog društva.

Mehanizam podsticanja bržeg razvoja nerazvijenih područja sledio je logiku ekonomskog razvoja samoupravnog i političkog sistema u celini. Od centralističkog prikupljanja sredstava iz privrede za Fond za bespovratno finansiranje bržeg razvoja nerazvijenih područja postepeno se prelazilo na fondove koji počivaju na kreditnoj osnovi, uz unošenje nekih početnih elemenata udruživanja rada i sredstava. Taj proces transformacije sistema centralnog fonda, njegove raspodele po republikama, revizija kriterijuma po kojima se određuje stepen razvijenosti pojedinih republika i pokrajina, kao i rešavanja ostalih problema vezanih za sistem podsticanja bržeg razvoja nerazvijenih područja, u toku je. Dva pravca njegovog rešavanja moraju se, pri tom, posebno imati na umu. Najpre, nikakve trenutne teškoće ne mogu biti izgovor za napuštanje ili slabljenje trajnih osnova te politike — dugoročnije tretiranje ovog problema sa stanovišta veće ekonomske ravnopravnosti naroda i narodnosti Jugoslavije, sve dok tržište i uslovi poslovanja pod njegovim uticajem stvaraju različite mogućnosti sticanja i raspodele dohotka, i uvažavanja principa solidarnosti.

No ne sme se zanemariti ni potreba za stvaranjem sistemskih i praktičiih uslova i mera — da sredstva namenjena bržem razvoju nerazvijenih područja slede logiku sve veće neophodnosti razvoja ekonomije u celini, udruživanja rada i sredstava i međusobnog usklađivanja planova razvoja na bazi podele rada, specijalizacije

Digitized by Google

i kooperacije, zajedničkog izbora tehnologije i naučnog istraživanja.

Ta potreba je očevidna i nezavisno od problema razvoja nerazvijenih područja, i ukoliko se ona bude realizovala u celini ekonomskih odnosa, među svim činiocima unutar udruženog rada, stvoriće se uslovi za to da se sadašnji oblici ostvarivanja politike bržeg razvoja nerazvijenih zamenjuju oblicima koji više odgovaraju generalnom pravcu razvoja sistema. Time će ona postati još značajniji činilac u izgradnji zajedničke politike razvoja SFRJ i jedinstvenog jugoslovenskog tržišta.

Velike razlike u stepenu razvijenosti, kao jedna od najozbiljnijih protivrečenosti našeg društva, izazvale su, i danas izazivaju, razlike u pogledima na pravce i metode rešavanja ovog dugoročnog problema. Razni nacionalistički i drugi elementi često su koristili određene slabosti u realizaciji ove politike i izražavali nezadovoljstvo obimom sredstava namenjenih razvoju nerazvijenih, ceneći ih nedovoljnim i potcenjivali postignute rezultate, potencirali činjenice da su se razlike produbljivale, ne vodeći računa o nužnosti proteka dužeg istorijskog perioda da bi došlo do postepenog ublažavanja razlika itd. Bilo je i neuvažavanja problema koji se javljaju u razvijenijim sredinama, nezavisno od dostignutog stepena razvoja i slično.

Na drugoj strani, pak, ispoljavano je nezadovoljstvo u nekim sredinama u razvijenim područjima zbog izdvajanja značajnih sredstava, isticane su mogućnosti koje bi te sredine imale za sopstveni razvoj kada ovo „breme" ne bi postojalo, preuveličavani su neki propusti i promašaji u razvojnoj politici i ulaganju sredstava na nerazvijenim područjima, posebno za razne potrebe društvenih delatnosti, čime su podsticani egoistički pogledi i potcenjivan značaj ravnomernijeg razvoja Jugoslavije za opšti ekonomski napredak i razvijenih i nerazvijenih.

Kada se danas konstatuje da jaz između razvijenih i nerazvijenih zemalja u svetu predstavlja objektivno ograničenje ukupnom razvoju, i da razvijeni bez aktivne politike pomoći nerazvijenim zemljama i promene sadašnjeg međunarodnog poretka ne mogu izići iz stagnacije i obezbediti dalji dinamični razvitak, onda se, i bez neke grube analogije, o tome mora voditi računa i kod nas.

Razlike će, naravno, postojati i ubuduće, jer izražavaju različite uslove rada i razvoja, ali činjenica da one nisu dovele do promene generalnog kursa svedoči o tome da je politika SKJ i u ovom pitanju uživala i uživa podršku radničke klase i svih naroda i narodnosti. Prihvatanje rasprave o svim aspektima ovog složenog i dugoročnog problema, spremnost na traženje pogodnijih solucija u sistemu i razvojnoj politici, koja će kroz tešnje proizvodno povezivanje i zajedničko sticanje dohotka doprinositi postepenom rešavanju ovog problema, garancija su da će SKJ i u narednom periodu, i u zemlji i u inostranstvu, demonstrirati primer principijelnog i efikasnog rešavanja ovog problema. Biće to još jedan primer jedinstva i konsekventnosti stavova SKJ na unutrašnjem i međunarodnom planu.

Digitized by Google

Današnji problemi razvojne politike

Problemi razvojne politike Jugoslavije danas ne samo da nisu izgubili na važnosti nego bi se moglo reći da su ponovo aktuelni, u punom smislu te reči. Njihov značaj opredeljuju sledeći momenti. Bitne promene u međunarodnoj ekonomiji traže temeljno preispitivanje naše razvojne politike, unutrašnjih ekonomskih disproporcija i protivrečnosti koje otuda proizlaze i potpuno usklađivanje realizacije razvojne politike sa ustavnim opredeljenjima i odredbama Zakona o udruženom radu i drugim zakonima koji razrađuju osnove našeg društveno-ekonomskog i političkog sistema, pri čemu imam na umu odgovornost republika i pokrajina za sopstveni razvoj i razvoj celokupne jugoslovenske zajednice. Prilikom razmatranja svih ovih aspekata ne treba izgubiti iz vida i značaj koji za određivanje pravaca razvojne politike ima dostignuti stepen ekonomskog razvoja i zahteve koji iz toga proizlaze za našu zajedničku politiku razvoja, za naše prisustvo na svetskom tržištu i naš dalji tehnički i tehnološki napredak.

Izuzetna složenost ekonomske situacije u svetu danas je očevidna, pogotovu što nije samo reč o krizi u uobičajenom cikličnom kretanju kapitalističke ekonomije već i o nekim pojavama u društvenim i ekonomskim kretanjima u svetu koje ukazuju na potrebu dubljih promena u međunarodnim odnosima, političkom i ekonomskom poretku u svetu. Razvojna politika mora uzeti te momente u obzir da bi dala odgovor na pitanje kojim orijentacijama u razvoju treba dati primat, da bi naša ekonomija i društvo kao celina ne samo izbegli stagnaciju nego obezbedili dalji dinamični razvoj, afirmaciju socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa i pojačano prisustvo i uticaj na kurs promena koje su u međunarodnim okvirima neizbežne. SKJ je na vreme uočio neminovnost takvih promena i ukazao na osnovne uzroke sadašnjeg stanja u svetu i na političkom i na ekonomskom planu.

U Programu SKJ i na svim kongresima, od Osmog do poslednjeg, postepeno je razrađivana koncepcija razvoja ekonomskih odnosa u svetu koja je u centar akcije i neophodnih promena stavljala problem razvoja zemalja u razvoju, ukazivala na tu najdublju protivrečnost današnjeg sveta. Neke od tih analiza savremenog sveta sadržale su visok stepen anticipacije i predviđanja, naročito ako se ima na umu da su prethodne decenije, do 1973. godine, predstavljale jedan od najplodnijih perioda razvoja industrijalizovanih zemalja, mereno stopama rasta nacionalnog dohotka i standarda stanovništva. To je vreme kada je u tim zemljama propagirano potrošačko društvo i država blagostanja kao vrhovni ideal, a u socijalističkim zemljama takozvani realni socijalizam.

Energetska kriza i njeni efekti na celu svetsku ekonomiju ukazali su na mnoge slabe tačke dotadašnjeg buma, na nerealnost procena da je kapitalističko društvo našlo u kejnzijanskom učenju odgovor za trajni uspešni razvoj u uslovima pune zaposlenosti i neprekidnog rasta potrošnje. Strukturni problemi privrede i institucionalni problemi organizacije društva izbili su u prvi plan. Po-

Digitized by Google

stojeća ekonomska kriza je zaoštrila probleme razvoja zemalja u razvoju i produbila postojeći jaz između njih i razvijenih zemalja.

Naime, iako je Jugoslavija, u skladu sa promenama globalnih društvenih i ekonomskih kretanja u svetu, izvukla ispravne zaključke u pogledu generalnog kursa današnje i buduće politike razvoja, ne može se reći da je u dosadašnjoj realizaciji te politike pokazana odlučnost i doslednost koju današnja kretanja u svetu zahtevaju. Pri tom imam na umu nedoslednost u realizaciji neophodnih strukturnih promena u privredi (energetika, određene sirovine, hrana), prenebregavanje nužnosti razvoja sopstvene tehničko-tehnološke osnove privrede i naučnih istraživanja, kao i unapređivanja preuzete strane tehnologije. Velika zavisnost od stranih licenci, uvozne tehnike i tehnologije povezana je i sa rastućim uvozom poluproizvoda i delova za sklapanje, tako da su cele grane industrije ograničene u svom razvoju mogućim uvozom komponenti za tekuću reprodukciju. Ta činjenica je uslovila ne samo našu zavisnost već i dalje zaostajanje u tehnološkom razvoju u odnosu na razvijene zemlje.

Predimenzionirana unutrašnja potrošnja, posebno investicije koje su prešle razumnu ekonomsku granicu (učešće bruto investicija u bruto društvenom proizvodu premašuje 40%) uslovile su unutrašnji bum, dinamičan razvoj, oslonjen na predimenzionirane investicije i zaduživanje u inostranstvu. Posledice toga su inflacija, iscrpljivanje dohotka privrede i, posebno, opadanje njene akumulativne i reproduktivne sposobnosti, sužavanje materijalne osnove samoupravljanja, dohotka i viška rada o kome odlučuju radnici. Neposredne posledice takvog kretanja su zanemarivanje kvalitativnih rezultata u privređivanju — produktivnosti rada i ekonomičnosti proizvodnje. Ovakav tok vodio je ekstenzivnom razvoju, za svako novo radno mesto i svaku jedinicu nove proizvodnje bilo je neophodno ulagati sve više i više sredstava (pogoršao se kapitalni koeficijent), usporen je obrt društvenih sredstava. Tako su troškovi proizvodnje naše privrede uslovili slabljenje njene konkurentske sposobnosti. Izvozni kapacitet naše privrede je opadao, a zaduženost prema inostranstvu rasla. Stagniranje, pa i realno opadanje naše razmene sa inostranstvom i našeg učešća u međunarodnoj razmeni u očitoj su suprotnosti sa strateškim opredeljenjem za jačanje ekonomske saradnje sa svetom, posebno sa zemljama u razvoju. Ta saradnja je, u stvari, u opadanju, naročito ako se iz razmene sa zemljama u razvoju isključi vrednost uvezene nafte po osnovi povećanja cena. Nastavak takvog trenda ne bi mogao ostati bez uticaja i na naše političko prisustvo i saradnju sa tim zemljama.

Značaj ekonomskih odnosa sa inostranstvom, iako pravilno načelno procenjen, u praktičnoj realizaciji planova nije dovoljno respektovan, a razmena je, uprkos utvrđenoj orijentaciji, imala u značajnoj meri stihijski karakter. Sporazumevanje o energetskoj politici dugo je trajalo, pravili smo krupne kompromise, a u realizaciji je ispoljena nedovoljna pripremljenost i sporost. Kritička ocena te politike bi pokazala da ni u postignutim sporazumima,

Digitized by Google

upravo zbog velikog broja kompromisa, nisu poštovani ekonomski kriterijumi koji bi zahtevali da se koriste najekonomičniji resursi, da se zajedničkim ulaganjima obezbeđuje energija za zainteresovane partnere. Jednom rečju, utvrđivanje i realizacija energetske politike nisu počivali na proverenoj strategiji razvoja energije po vrstama i izvorima, na daljem domaćem angažovanju i unapređivanju sopstvene proizvodnje opreme, već na parcijalno sagledanim regionalnim potrebama i mogućnostima i njihovom rešavanju, prenebregavajući alternativne jevtinije izvore energije, neophodnu preorijentaciju, štednju energije i slično (termoelektrane na naftu, zaostajanje u proizvodnji uglja, nedovoljna istraživanja rezervi nafte i gasa, zapostavljanje potrebe da se osvoji proizvodnja opreme za termoelektrane itd.).

Zapostavljanje razvoja poljoprivrede, iako je ona u strategiji razvoja stavljena među osnovne prioritete, još jedan je dokaz raskoraka između utvrđenih i realiziranih ciljeva. Prirodne pogodnosti, sopstveni tehnološki napredak i tržišni uslovi omogućavali su značajniji uspon poljoprivrede. Umesto toga, po prvi put se javio negativni saldo uvoza i izvoza poljoprivrede. Jugoslavija je poslednjih godina postala neto uvoznik poljoprivrednih proizvoda.

Slično se dogodilo i u proizvodnji i preradi sirovina. Jugoslavija nema značajnije sirovinske izvore, osim obojenih metala i nemetala. U uslovima otežanog snabdevanja iz inostranstva i nedovoljnih deviznih sredstava očevidna je potreba da se u zemlji razviju oni izvori koji mogu dati ekonomičnu proizvodnju, i zbog određene sigurnosti u snabdevanju i zbog velike oskudice deviza. Takva su ulaganja samo delom realizovana, sa zakašnjenjem i slabijim ekonomskim rezultatima od planiranih.

Najzad, perspektiva jugoslovenske privrede, s obzirom na kadrovske mogućnosti, tehnički i tehnološki nivo i povoljan međunarodni položaj je, svakako, izvoz mašina, postrojenja, gotovih objekata, kao i najšira kooperacija usmerena ka zajedničkom razvoju i podeli rada sa zemljama u razvoju. To je, nema sumnje, najveća perspektiva jugoslovenske privrede. Razvoj energetike i sirovinske baze samo je preduslov za razvoj i ekspanziju onih grana industrije koje omogućuju dugoročnu, stabilnu i kontinuiranu saradnju, a to je razvoj mašinogradnje, hemijske, elektroindustrije i drugih grana koje omogućuju sve veći izvoz i proširenje tržišta.

Izvoz opreme i postrojenja i izvoz hrane su dva najperspektivnija pravca razvoja. Ni jedan ni drugi, međutim, nisu postavljeni na trajnije ekonomske osnove, niti su osnovna preokupacija društvenih i privrednih faktora. Drukčije se ne može objasniti kako u okviru povećanog zaduženja Jugoslavije od 1974. do 1979. godine u iznosu od 12 milijardi dolara nije moglo da se nađe sredstava za veće kreditiranje izvoza opreme, za zajedničke investicione poduhvate sa zemljama u razvoju, za izvoz brodova, za ulaganja u sopstvena tehnička i tehnološka istraživanja i za brži razvoj poljoprivrede.

Ekonomska politika u zemlji, iako je isticala značaj strateških pravaca razvoja, nije pravovremeno učinila sve što je neop-

Digitized by Google

hodno da takva orijentacija prevlada, naročito da se stvore takvi objektivni okviri delovanja koji sve subjekte upućuju na nužnost ekonomski racionalnog ponašanja. Preovlađujući uticaj faktora van udruženog rada na raspodelu dohotka, stihijni razvoj izvoza i uvoza, predimenzionirana potrošnja, rast cena, inflacija i zaduživanje u inostranstvu dovodili su u pitanje utvrđene opšte pravce razvojne politike i umnogome otežali sagledavanje stvarnih rezultata rada i gospodarenja društvenim sredstvima. Stvarala se iluzija da se može lagodno živeti i bez većih napora i obaveza. Nismo izvukli neophodne zaključke iz međunarodnog ekonomskog razvoja i naraslih unutrašnjih ekonomskih protivrečnosti. Povremena ukazivanja najodgovornijih foruma u SKJ i pokretanje subjektivnih snaga u akciju za zaustavljanje nepovoljnih trendova nisu mogli imati odlučujući značaj u proteklim godinama. Razlog tome je što takvu aktivnost nisu pratile adekvatne mere, kako opšteg tako i praktičnog značaja, koje bi bile usmerene, pre svega, na stvaranje uslova za to da udruženi rad preuzme na sebe i prava i odgovornosti za raspolaganje rezultatima svoga rada. U funkciji toga su morale biti i sve druge mere ekonomskog i društveno-političkog karaktera. Za odlučniji kurs u ovom pravcu nisu mogle biti zamena administrativne mere, apeli i slično.

U stvari, centralno, odlučujuće pitanje je ko i kako raspolaže dohotkom i akumulacijom i ko snosi posledice, pre svega ekonomske, za rezultate. Bez neposrednog raspolaganja njima i odgovornosti za to od strane organizacija udruženog rada i, na toj osnovi, međusobnog usklađivanja njihovih interesa, sporazuma i dogovora o planovima razvoja, svaka razvojna politika je zgrada na živom pesku. A upravo tu se koncentrišu svi naši problemi od čijeg rešenja zavise i stabilniji odnosi u privredi i njen dalji razvoj.

Ni najbolje analize i zaključci o stanju privrede i položaju udruženog rada nisu dovoljni ako osnovni nosioci razrešavanja uočenih protivrečnosti i otklanjanja ekonomskih slabosti nisu osnovne organizacije udruženog rada i njihove asocijacije. Zahtevi za „radikalnijom" promenom današnjeg stanja nailaze na prigovore da se duboko zagazilo u investicione obaveze za neke krupne i dugoročne projekte, da se preko noći ne mogu povezati proizvođači istovrsnih proizvoda (automobilska industrija, elektronska, telekomunikacioni uređaji i slično), da postoje ranije preuzete velike obaveze u raznim oblastima privrede i društvenih delatnosti, koje nije moguće anulirati itd., da je ovladavanje od strane radnika dohotkom i akumulacijom dugoročan proces itd. Razume se, u svemu tome ima istine. Reč je o složenom i mukotrpnom procesu ovladavanja dohotkom od strane radnika, o procesu razvlašćivanja raznih posrednika, koji nerado ustupaju svoje pozicije, a, pre svega, o birokratskim i tehnokratskim elementima u raznim organima i u samom udruženom radu.

Setimo se samo sudbine ključnih objekata pedesetih godina, kolebanja i otpora u vezi s tim, gomilanja protivrečnosti i intervencija SKJ, koje su morale da prelaze preko svih upozorenja o postupnosti, realizmu i slično, jer je u pitanju bilo ostvarivanje

Digitized by Google

mnogo značajnijeg cilja — da se otvore vrata daljem razvoju samoupravljanja, time i ekonomski opravdanijem daljem razvoju privrede i društva. Danas je ne manje bitno, s obzirom na međunarodne prilike i složenost domaćih ekonomskih problema, da se udruženi rad oslobodi stega i ograničenja koji onemogućuju da njegova inicijativa i ogromne rezerve u materijalnim i ljudskim potencijalima dođu do izražaja, kako bi se u ovoj etapi razrešile protivrečnosti između naraslih proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa koji ne odgovaraju ni objektivnim potrebama i mogućnostima, niti subjektivnim saznanjima društva, koja su već pretočena u ustavne i druge norme.

Ovladavanjem dohotkom i viškom rada od strane radnika razvojna politika će sve više biti u funkciji jačanja materijalne i društvene pozicije radnika. Potreba za koncentracijom društvene akumulacije ostvarivaće se, pre svega, udruživanjem rada i sredstava, samoupravnim sporazumevanjem unutar udruženog rada uporedo sa izradom planova organizacija udruženog rada i planova društveno-političkih zajednica. Zajedničko programiranje i planiranje u procesu reprodukcije međusobno povezanih organizacija udruženog rada, zajednički naučnoistraživački rad i zajedničko nastupanje na tržištu zahtevaće napuštanje celokupnog instrumentarijuma državne regulative i intervencije. U tom kontekstu je povezivanje organizacija udruženog rada iz razvijenih i nerazvijenih područja moguće ostvarivati na bazi međusobnog povezivanja interesa tih organizacija i zajedničke razvojne politike.

U tom svetlu i prioriteti u razvojnoj politici određivaće se u procesu planiranja, od osnovnih organizacija do složenog procesa utvrđivanja zajedničke razvojne politike u federaciji. Razvojna politika u takvom postupku neće proisteći iz nekih prejudiciranih planskih projekcija u federaciji i pogodbi između nje i republika i pokrajina, već iz utvrđenih potreba interesa udruženog rada. Pod pretpostavkom da se prioriteti u postojećem planu potvrde i u praksi, na osnovi planiranja razvoja i koncentracije akumulacije od strane organizacija udruženog rada, sa mnogo većom sigurnošću će biti utvrđena težina i značaj pojedinih prioriteta, proporcije investicija za pojedine namene, grane i oblasti privrede nego što je to sada slučaj.

I socijalna politika, bolje reći razvojna politika u društvenim delatnostima, postajaće sve više deo ukupne politike razvoja privrede i društva sa preovlađujućim uticajem udruženog rada u njenom određivanju i realizaciji, kroz najrazličitije oblike interesnog povezivanja. Tako ćemo prekinuti lošu praksu odvojenog razmatranja politike privrednog razvoja i politike razvoja društvenih delatnosti.

Veliki je nedostatak što su dosad u okviru politike razvoja gotovo isključivo razmatrani problemi politike razvoja u materijalnoj sferi. Međutim, do potpunijih zaključaka o ovoj politici može se doći ako se paralelno analiziraju i cene rezultati i problemi razvoja takozvanih vanprivrednih delatnosti, i zbog njihovog dejstva na sam privredni razvoj i zbog ogromnog samostalnog,

Digitized by Google

rastućeg značaja za opšti razvoj privrede i društva, nauke, obrazovanja, kulture, zdravstva i drugih delatnosti.

U ovom saopštenju nije se u većoj meri ulazilo u probleme mesta i uloge društveno-političkih zajednica u razvojnoj politici, jer se doslednijom realizacijom mesta i uloge udruženog rada određuju i okviri delovanja društveno-političkih zajednica u ovoj sferi. U svakom slučaju, svođenje državnih atributa u svim društveno-političkim zajednicama u okvire koje određuje Ustav, i širenje samoupravnih komponenata u društveno-političkim zajednicama, omogućuje njihovu transformaciju i jačanje uloge samoupravnog udruženog rada. Jedno od drugog se ne može odvojiti. I ovaj problem zaslužuje poseban osvrt u vezi s politikom razvoja.

Najzad, treba istaći još tri momenta opštijeg značaja od kojih zavisi politika razvoja:

a) Jugoslovenska privreda raspolaže modernim kapacitetima, koji tek u uslovima većeg udruživanja mogu dati pune efekte, a za sada predstavljaju samo rezerve, mogućnosti. Sve vodeće grupacije u industriji, od čijeg razvoja zavisi naš budući privredni rast, na niskom su stepenu podele rada, organizovanosti i povezanosti na načelima udruživanja rada i sredstava, odnosno ravnopravnog partnerstva, kada je reč o ulaganjima sredstava stranih lica u domaće organizacije udruženog rada.

Prenošenje tehnike i tehnologije iz inostranstva, bez njenog daljeg razvijanja u zemlji, i nedovoljan vlastiti napor u razvoju tehnike i tehnologije, uzrok su zaostalosti i niskih ekonomskih efekata i ograničene mogućnosti daljeg razvoja na konkurentskoj osnovi. U zemlji, pak, različite uvezene tehnologije, suboptimalni kapaciteti (paralelni kapaciteti) i slično takođe uslovljavaju visoke troškove proizvodnje i zaostajanje za napretkom nauke i tehnike. Odlučan kurs na podelu rada u zemlji, zajednički izbor tehnologije, naučnoistraživački razvoj i usavršavanje postojeće tehnologije, uz znatno bolju organizovanost na domaćem i inostranom tržištu, otvaraju mogućnosti da se svi parametri u politici razvoja razmatraju u novom svetlu, što će doprineti podizanju i individualne i društvene produktivnosti rada.

b) Orijentacija na izvoz i adekvatno tretiranje svih oblika ekonomske saradnje sa inostranstvom mora biti jedan od polaznih kriterijuma za ocenu pravaca razvojne politike u narednom periodu i uslov stabilnijih privrednih kretanja u celini.

Na ovom pitanju će polagati ispit svi činioci od čijeg delovanja zavisi ostvarivanje tesne međuzavisnosti i konsekventnost naše unutrašnje i spoljne politike. Ceo naš mehanizam privređivanja i naša razvojna politika treba da omoguće da se udruženi rad sve više osposobljava za preduzimanje praktičnih koraka u smislu implementacije novog međunarodnog ekonomskog razvoja. U prvom redu naša politika razvoja mora biti, gde god je to moguće, oslonjena na razvojne projekte i orijentaciju na što širi krug zemalja u razvoju, uz oslonac na zajedničke projekte i izvore snabdevanja, težeći višim oblicima ekonomske saradnje i postupnom napuštanju metoda poslovanja, ulaganja i trgovanja koji

Digitized by Google

polaze od kapital-odnosa. Moraju se, dakle, u praksi nalaziti takvi metodi uspostavljanja ekonomskih odnosa koji će postepeno dovoditi do oblikovanja drugačijih, neeksploatatorskih odnosa i saradnje na bazi ravnopravnosti i uzajamne koristi.

c) Ekonomski motivi u upravljanju društvenim sredstvima, dohotkom i viškom rada moraju doći do većeg izražaja nego do sada. U tom pravcu će delovati, pre svega, ovladavanje dohotkom od strane radnika i sve što je s tim povezano i što mora da se menja u privrednom mehanizmu i u ingerencijama države, ali je neophodno i jačanje svesti o potrebi revalorizovanja značaja ekonomske motivacije radnika i organizacija udruženog rada i svođenje pojma solidarnosti na stvarnu, socijalističku solidarnost, kvalifikujući negativne rezultate zbog nerada, rasipanje društvenih sredstava, gubitke i slično pravim imenima, a ne solidarnošću.

Takvim poimanjem ekonomske motivacije i solidarnosti moći će bliže da se odredi ekonomska odgovornost za rad i poslovanje, uvažavanje tržišta i značaja jedinstva jugoslovenskog tržišta za razvoj i afirmaciju našeg sistema i jedinstva jugoslovenskog privrednog prostora. U takvoj klimi moći će da se objektivnije i realnije mere rezultati svakog kolektiva i njihov doprinos povećanju društvenog proizvoda. Tada će i odnosi u cenama više odražavati doprinos svake organizacije povećanju novostvorene vrednosti, a razmena sa inostranstvom će odražavati stvarne razlike između naše i svetske produktivnosti, približavajući nas ekvivalentnijim odnosima razmene. Za razvojnu politiku i procenu valjanosti, ekonomske opravdanosti i vrednosti svakog investicionog projekta to su nezamenljivi činioci.

Digitized by Google

Najdan Pašić

Savez komunista u sistemu pluralizma samoupravnih interesa

Objektivni koreni otuđenosti političke sfere

Socijalizam shvaćen kao društveno oslobođenje rada otvara istorijsku perspektivu podruštvljavanja politike. Ukoliko razvoj novih produkcionih odnosa zasnovanih na društvenoj svojini znači stvarno ukidanje otuđenosti sredstava i uslova rada od samih proizvođača, i postojanje javne (državne) vlasti kao sile iznad društva gubi svoju društveno-istorijsku osnovu. Društvo postaje sve sposobnije da živi bez države i u toj meri i državne funkcije vlasti i upravljanja prelaze na same radnike samoupravno organizovane ne samo u proizvodnji i za proizvodnju već i u svim drugim sferama i vidovima zajedničkog života (izražavanja i usklađivanja ličnih zajedničkih i opštedruštvenih interesa).

No ova istorijska perspektiva i *mogućnost* stvaranja društva udruženih slobodnih proizvođača ne ostvaruje se sâma od sebe, spontanim kretanjem nekim unapred već trasiranim putevima istorijskog determinizma. Takva očekivanja — kao što istorijsko iskustvo pokazuje — predstavljaju veliku iluziju i zabludu. Protivrečnosti državne vlasti i samoupravljanja, imanentne društvu

Digitized by Google

prelaznog perioda, imaju svoje duboke i relativno trajne korene u opštim materijalnim uslovima društvene egzistencije. Privatna kapitalistička svojina je ukinuta, ali robno-novčani odnosi i dalje se održavaju i deluju kao objektivna zakonitost prelazne epohe, reprodukujući suprotnosti interesa u globalnom društvu (pa i unutar udruženog rada) između proizvodnje i potrošnje, između različitih privrednih grana i različitih užih i širih teritorijalnih zajednica.

Svi ti objektivno uslovljeni konflikti interesa rađaju nužnost političkog posredovanja i političke vlasti, a s tim i nove posebne (i posebno uticajne) interese onih društvenih slojeva čija se egzistencija zasniva na neposrednom vršenju funkcija vlasti i upravljanja. Istorijska tendencija podruštvljavanja politike nalazi se u stalnoj i dinamičnoj protivrečnosti sa tendencijama reprodukovanja novih vidova političkog otuđenja i podređivanja udruženih proizvođača silama koje upravljaju u njihovo ime, ali su van stvarnog domašaja njihove kontrole.

U periodu u kome se, uz pomoć instrumenata organizovane političke sile, vodi napregnuta borba za nove produkcione odnose i u kome je ekonomski dominantan položaj udruženog rada više programska projekcija nego realnost svakodnevnog života (a to je, po dosadašnjim iskustvima, period koji traje više decenija), suprotnost i sukob interesa između sloja profesionalnih nosilaca funkcija vlasti i upravljanja društvenim poslovima i osnovne proizvođačke mase ne može biti spontano razrešen i sam od sebe iščeznuti. Naprotiv, u određenim okolnostima, kao što iskustvo pokazuje, upravo ovaj sukob interesa može da izraste u osnovnu protivrečnost društveno-političkog života. Pošto je u osnovi ovog sukoba borba za raspolaganje društvenim viškom rada, iz njega se zakonito rađaju tendencije obnavljanja politike kao sfere otuđenja i opresije. Komuna koja je, pored ostalog, oblik organizacije državne vlasti odumiruće države, ne samo da nije imuna od ovih regresivnih tendencija nego može da bude glavno polje njihovog ispoljavanja. (Istorijskih ilustracija ima napretek. Setimo se samo »opštinskih slučajeva« iz jugoslovenske političke prakse.)

Nužnost političke borbe protiv birokratsko-tehnokratske dominacije

Sukob oprečnih tendencija: samoupravne transformacije političke vlasti u neposrednu društvenu moć udruženih proizvođača i novih oblika političkog otuđenja, kao što su »decentralizovani etatizam« ili prosto vraćanje na komunu kao najnižu stepenicu centralizovane državne vlasti — ne javlja se, po pravilu, u čistom vidu kao sučeljavanje i konflikt samoupravno organizovanih proizvođača i državne birokratije. U igru je upleten i treći faktor — tehnokratizam i njegovi nosioci unutar samog udruženog rada. Konstituisanje organizacija udruženog rada kao autonomnih robnih proizvođača za tržište, velika tehnološka i ekonomska složenost

Digitized by Google

procesa stvaranja i raspodele dohotka i velika neravnomernost u raspodeli stručnih znanja i raspolaganju informacijama — sve to daje veliku faktičku moć tehnokratskom sloju koji pokazuje tendenciju da se reprodukuje u proširenim razmerama pretvarajući upravljanje stvarima u nove oblike vlasti nad ljudima, nad osnovnom proizvođačkom masom.

Boreći se da ojača svoje pozicije i uspostavi neke oblike svoje dominacije, tehnokratski sloj se ponaša protivrečno i ulazi u složene odnose rivalstva i saveza sa drugim »socijalnim partnerima«, posebno sa političkom birokratijom.

S jedne strane, u borbi za emancipaciju udruženog rada od etatističkog tutorstva tehnokratija nudi i nameće rešenja koja se oslanjaju na logiku »velikih sistema«, to jest na osamostaljivanje »društvenog kapitala« faktičkim restauriranjem kapital-odnosa na mikro i makro-planu. Time ona osporava — potencijalno, a nekad i stvarno — »primat politike«, to jest dominantnu poziciju profesionalnog državno-partijskog upravljačkog sloja i dolazi sa njim u latentan, pa i otvoren sukob.

S druge strane, u spontanom pa i svesnom nastojanju da očuva svoj povlašćeni položaj, pa i svoju »vlast« u odnosu na radničku klasu — na osnovnu masu neposrednih proizvođača — tehnokratski sloj nalazi u političkoj birokratiji svog prirodnog saveznika. Tako se formira čas čvršća čas labavija tehnokratsko-birokratska sprega kao glavna subjektivna prepreka na putu ka daljem samoupravnom preobražaju osnovnih produkcionih odnosa i stavljanju celokupne proizvodnje i raspodele pod kontrolu samih udruženih proizvođača.

Ovi složeni odnosi suparništva i savezništva tehnokratije i političke birokratije čine nedovoljno osvetljenu ali vrlo važnu stranu političkog života i raspodele realne moći u društvu. Dok god se takvo stanje održava — dok god samoupravljanje mora da traži svoje mesto u prostorima koje stvara međusobno ograničavanje birokratije i tehnokratije (njihovo partnerstvo i rivalstvo), dotle osnovna masa proizvođača ostaje — u većem ili manjem stepenu — predmet političke manipulacije, bilo da se u praksi potiskuje u stranu od osnovnih tokova političkog odlučivanja, bilo da se poziva i privlači na aktivno učešće u političkom životu, ali u svojstvu »zavisnog faktora« i oslonca u borbi glavnih rivala.

S obzirom na dalekosežne ingerencije državnih i paradržavnih organa i mehanizama u određivanju opštih uslova stvaranja i raspodele dohotka (što karakteriše relativno dug period pretvaranja državne u društvenu svojinu), i na faktičku raspodelu moći i uticaja koja još ide u prilog profesionalnom političko-upravljačkom sloju — samoupravni oblici proizvodnog i društvenog organizovanja ne obezbeđuju još, sami po sebi, dominantnu poziciju udruženog rada u rešavanju fundamentalnih pitanja društvene reprodukcije i upravljanja sopstvenim odnosima. U društvu gde još postoji politička vlast i država, i radnička klasa mora biti politički organizovana.

Digitized by Google

Samo podruštvljavanje politike je politički proces nezamisliv bez jasno usmerenog delovanja organizovanih političkih snaga. Ukidanje svake otuđene vlasti nad udruženim radnicima (— a to je suština podruštvljavanja politike —) predstavlja *dugoročan istorijski interes* cele radničke klase — interes koji nije ni sama ni puka rezultanta konflikta parcijalnih interesa u društvu i unutar samog udruženog rada. Dok god tehnološka i ekonomska razmrvljenost udruženog rada nije dokraja prevladana i dok god se, zbog toga, spontano reprodukuje odvojenost funkcija upravljanja radom od samog rada, dotle se ni dugoročni interes klase ne može izraziti i ostvariti bez političkog posredovanja, bez one integrativne političke i ideološke uloge koju preuzimaju na sebe organizovane političke snage radničke klase, a pre svih njena partija. U toj neophodnoj posredničkoj ulozi »političkog faktora« u samom procesu podruštvljavanja politike, kao najsloženije protivrečnosti prelaznog perioda i čitavog istorijskog procesa socijalističko-samoupravne transformacije društva, i sama ta uloga se menja.

Dileme revolucionarne partije na vlasti

Političko posredovanje dobija u prelaznom periodu nov istorijski sadržaj i smisao. Ako bi partija uspostavila i institucionalno učvrstila svoj monopol izražavanja i ostvarivanja istorijskih interesa radiičke klase na način koji znači suprotstavljanje i nadređivanje ovih interesa onim brojnim i izukrštanim interesima koji se rađaju svakodnevno iz objektivne pozicije parcijalnog radnika i izdvojenih (samo preko tržišta povezanih) delova udruženog rada, to bi neminovno postalo izvor novih oblika političkog otuđenja, novog jačanja birokratsko-tehnokratskog tutorstva nad udruženim radom. U borbi za dugoročne interese udruženog rada, pa i za sâmo podruštvljavanje politike, partija ne bi mogla da se osloni na spontane inicijative i dobrovoljno angažovanje milionskih masa proizvođača, već na organizovanu političku silu države, što bi sredstva i ciljeve njene politike dovelo u nepomirljiv sukob.

Neophodnost postojanja političke avangarde radničke klase izgleda neosporna, kako sa teorijskog stanovišta tako i sa stanovišta ukupnih iskustava revolucionarne borbe proletarijata. Ali, čim se krene korak dalje od onoga što je nesporno, zalazi se u oblast velikih sporova — velikih ideoloških i političkih kontroverzi koje traju koliko i dosadašnja istorija radničkog pokreta. Suština tih sporova koji se reprodukuju i dobijaju novu konkretnu sadržinu u svakoj etapi borbe radničke klase za svoje društveno oslobođenje, na svakoj deonici puteva i stranputica kojima se kreću revolucionarne sile ukidanja klasnog društva — jeste u tome kako da revolucionarna avangarda ostane zaista revolucionarna, kako da ne podlegne snažnim tendencijama sopstvene birokratizacije koje su imanentne objektivnim istorijskim uslovima njenog delovanja. Jer partija radničke klase — i kad je kon-

Digitized by Google

stituisana kao partija »koja stoji nasuprot svim starim partijama koje su stvorene od imućnih klasa«[1] — ipak predstavlja *političku partiju*, i kao takva ona je *deo* političke stvarnosti buržoaskog društva u širem istorijskom smislu reči. A u toj stvarnosti, uporedo sa delovanjem robno-novčanih zakona i pod njihovim dejstvom, važe zakoni otuđenja celokupne političko-pravne sfere društvenog života, svih političkih institucija i organizacija koje vrše političku (državnu) vlast ili se bore za to da je osvoje. Kako radnička revolucionarna partija — stvarajući svoju *posebnu organizaciju* za borbu protiv postojećeg sistema, ali u *njegovim okvirima* i prema principima organizovanja i delovanja *koji su samim tim sistemom nametnuti* — može savladati opasnost od sopstvene degradacije u instituciju postojećeg sistema? Kako da davanje primata ovim instrumentalnim vrednostima u sopstvenoj organizaciji, koje diktiraju uslovi borbe danas i ovde (najstroža disciplina, centralizam, hijerarhija, profesionalni aparat), ne potisne njene osnovne kvalitete one revolucionarne snage koja stalno prednjači u akciji radikalnog menjanja postojećeg stanja?[2] Kako izbeći opasnost da onaj tip političke organizacije avangarde koji je u konkretnim istorijskim okolnostima prihvaćen kao sredstvo borbe za osnovni cilj — za besklasno komunističko društvo — ne dobije dignitet i tretman samostalnog cilja, izrastajući tako u oblik u kome se u novim istorijskim uslovima konzerviraju i dalje reprodukuju elementi političke stvarnosti klasnog društva?

Nespremnost ili nesposobnost da se iznađu i prihvate adekvatni odgovori na ova pitanja leže u osnovi najtežih neuspeha i poraza koje su doživljavali radnički pokreti i partije u pojedinim zemljama, kako u borbi za vlast tako i posle njenog preuzimanja. To najbolje govori o ključnom značaju problema revolucionarne partije s gledišta realizovanja istorijskih mogućnosti za pobedu socijalizma. Nije reč samo ni prvenstveno o gubljenju vlasti nego o teškim deformacijama i izopačenjima onih principa i odnosa u ime kojih se ta vlast uspostavlja. Da bi se objasnilo i razumelo ono što se događa u pojedinim zemljama u kojima je kapitalistički sistem srušen revolucionarnim putem, mora se bliže osvetliti i analizirati ono što se događa sa samom revolucionarnom parti-

[1] K. Marks, *Opšti statut Međunarodnog radničkog udruženja*, u: K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela u dva toma*, »Kultura«, Beograd, 1949, str. 360.

[2] Oslobađanje komunističkih partija širom sveta od robovanja staljinističkom dogmatizmu dovelo je do značajnog oživljavanja marksističke teorijske misli, a naročito političke teorije marksizma. U jednoj ranijoj fazi na udaru kritičkog preispitivanja bila je staljinistička fetišizacija države. Javio se veliki broj radova u kojima je revalorizirana, pa i dalje razrađena teorija odumiranja države i kritika birokratizma. Razvoj samoupravljanja u Jugoslaviji dao je praktičan podstrek i empirijsku osnovu dubljem teorijskom osvetljavanju ovih pitanja. Sada sve više i u svetu i kod nas u centar pažnje dolaze problemi revolucionarne partije. Karakteristično je da je i šezdesetogodišnjica Saveza komunista Jugoslavije propraćena ne samo prigodnim člancima i referatima nego i brojnim teorijsko-kritičkim raspravama.

Digitized by Google

jom u borbi za vlast i posle njenog osvajanja. Ako problem partije ostane tabu-tema, onda nikakve druge analize ne mogu dovesti do pouzdanih, naučno zasnovanih zaključaka i saznanja o stvarnom stanju društvenih odnosa.

Ključno pitanje: odnos revolucionarne klase i njene političke avangarde

Rešenje pitanja revolucionarnog karaktera partije proletarijata u svim fazama kroz koje prolazi borba radničke klase za svoje društveno oslobođenje ne može se naći u samoj partij niti u nekim opštim i jednom zasvagda datim principima njene institucionalne strukture i organizacije, nego samo u konkretnim odnosima koji se uspostavljaju između partije i klase koja je svojim objektivnim položajem u procesu društvene reprodukcije predodređena da, oslobađajući se svoje podređenosti kapitalu, oslobodi celokupno društvo od okova klasne podeljenosti.

Partija ne pravi fetiš od sebe i svoje sopstvene organizacije. Ona stiče autoritet revolucionarne avangarde i duboko poverenje radničke klase i svih radnih ljudi ne propovedanjem ili propisivanjem svoje uloge vodeće idejne i političke snage, nego stalnom borbom, stalnom akcijom kojom u praksi dokazuje svoju sposobnost da prednjači razumevanjem »uslova, toka i opštih rezultata proleterskog pokreta« i da se dosledno, u svim situacijama i u svim etapama borbe, zalaže za osnovne, istorijske interese cele radničke klase — za društveno oslobođenje rada.[3]

Radnička partija nalazi stalan izvor svoje revolucionarnosti i snage da nadrasta zakonitosti i okvire političke stvarnosti gra-

[3] Na Jedanaestom kongresu SKJ, citirajući direktno Marksove i Engelsove stavove iz *Manifesta komunističke partije*, Edvard Kardelj je govorio o onome što je smatrao ključnim pitanjem celokupnog sistema socijalističke samoupravne demokratije, o odnosu Saveza komunista i radničke klase i ostvarivanju njegove rukovodeće uloge u delegatskom sistemu zasnovanom na pluralizmu samoupravnih interesa.

»Savez komunista neće biti vodeća partija u društvu time što će se »busati u prsa« da to jeste. On neće biti vodeća partija ni time što je u Ustavu zapisano da ima takvu ulogu u društvu, kao ni time ako vlada društvom pomoću državne administracije i tehnokratskih organa u privredi i drugim društvenim delatnostima. On, takođe, neće biti vodeća partija ako politiku bude identifikovao sa raznim demagoškim, liberalističkim, ultralevičarskim, sektaškim i sličnim frazama i obećanjima, to jest ako se bude bavio samo pričanjem i agitacijom, a ne menjanjem društva u progresivnom i humanističkom pravcu. A pogotovo Savez komunista neće biti vodeća partija ako bi se na vlasti održavao nasiljem, to jest ako ne bi bio sposoban da pridobije demokratsku podršku najširih radnih masa za neposredne i dugoročne ciljeve svoje politike.

Vodeća uloga Saveza komunista u svom pravom obliku, po mome mišljenju, u stvari, može doći do izražaja samo ukoliko je tako reći *organski sastavni deo svakodnevnih i dugoročnih interesa, kao i neposredne vladavine radničke klase i svih radnih ljudi u društvu, to jest ako je njena unutrašnja pokretačka snaga*« (vidi E. Kardelj, *Izbor iz dela*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1979, tom VII, str. 482).

Digitized by Google

đanskog društva ne u samoj sebi, nego u klasi kojoj pripada, jer se upravo u objektivnom položaju te osnovne proizvođačke klase savremenog društva kriju potencijalne snage negacije postojećeg sveta klasne podeljenosti.

Kao što se radnička klasa razlikuje suštinski od svih eksploatatorskih klasa koje su do sada vladale jer ne teži ovekovečenju svoje klasne vladavine, nego ukidanju svake klasne podele, tako se i proleterska partija mora suštinski razlikovati od svih drugih političkih partija građanskog društva time što se ne organizuje i ne bori za to da trajno vlada u ime klase, nego unosi u revolucionarnu klasu one elemente organizovanosti i ideologije koji će je osposobiti da ukine svaku političku vladavinu nad sobom i nad društvom.[4] Svaki poremećaj ovakvog odnosa između radničke klase i njene političke avangarde dovodi neminovno do birokratskih deformacija u samoj partiji: u njoj jačaju elementi političkog otuđenja svojstveni građanskom i etatističkom društvu — oligarhijske tendencije, frakcionaške borbe, udaljavanje od sopstvene klasno-socijalne osnove. »Izdižući se« iznad klase kao elita koja treba da je politički predstavlja i društveno-istorijski supstituiše, partija proletarijata pada na nivo klasičnih političkih partija građanskog društva, odnosno pretvara se u mehanizam preko kojeg profesionalni političko-upravljački sloj drži poluge državne vlasti.

Odnos revolucionarne klase i njene političke avangarde izražava se najkonciznije u funkciji koju partija ima kao onaj deo klase koji je sposoban da sagleda i artikuliše njen fundamentalni

---

[4] U ovom smislu tumači Marksovo shvatanje odnosa klase i partije i Slaven Ravlić u interesantnoj raspravi objavljenoj u časopisu »Marksistička misao«.

»Proleterska partija — piše Ravlić — predstavlja nužno posredovanje uz pomoć kojeg subjekt revolucije — proletarijat organizira sebe kao klasu definirajući vlastite ciljeve i povijesne težnje. Ona tako nije instrument političke akcije s vlastitim ciljevima koji bi predstavljali nešto izvan ili iznad klasne borbe proletarijata. Proleterska se partija javlja kao instrument organiziranja radnika u klasu svjesnu svoje povijesne misije, jer oslobođenje te klase može ostvariti samo ona sama. U *Manifestu komunističke partije* Marks će stoga pisati o »organizovanju proletarijata u klasu, a s time i u političku partiju« ... Marks uočava da proleterska partija koja se na datom stupnju razvoja klasne borbe proletarijata odvaja od stvarnog klasnog pokreta, pokušavajući pokretu propisati svoje »doktrinarne principe«, umjesto da te principe izvodi iz aktuelnih borbi pokreta, nužno završava u sektaštvu i dogmatizmu. Umjesto proletarijata kao svjesnog i djelatnog subjekta stoji politička partija koja u političkoj utakmici s drugim partijama nastoji realizirati svoje posebne ciljeve. No, to i nije više proleterska partija, već partija u uobičajenom građanskom smislu riječi, jer njeno pozivanje na interese proletarijata ima u ovom slučaju isto takvo značenje kao i pozivanje građanskih partija na interese naroda. Povijest proleterskog pokreta rječito pokazuje da se svjesna revolucionarna uloga proletarijata ne može supstituirati djelovanjem političke partije, jer u tom slučaju partija, ma kakva bila njezina socijalna struktura i kvalitet ljudi koji je sačinjavaju, nužno pada na buržoaske pozicije i birokratizira se« (Slaven Ravlić, *Proleterska partija*, »Marksistička misao«, br. 5/79, str. 37. i 44—45).

Digitized by Google

istorijski interes i da mobiliše i organizuje klasu i druge progresivne snage u borbi za to da se taj interes ostvari. Takav prilaz pitanju političke avangarde proletarijata jasno proizlazi iz Manifesta komunističke partije. Ta »partija u velikom istorijskom smislu reči« (Marks) vrši integraciju najamnih radnika u revolucionarnu klasu time što u revolucionarnoj akciji povezuje njene neposredne (dnevne) i osnovne istorijske interese. Razrešavajući u praksi uvek izraženu dijalektičku protivrečnost neposrednih i dugoročnih interesa proletarijata, usklađujući i povezujući interese i motive koji inspirišu i pokreću spontanu akciju radnika u okviru postojećeg sistema odnosa sa dugoročnim interesima i ciljevima rušenja, to jest radikalnog menjanja toga sistema, partija omogućuje da sama radnička klasa (a ne neko u njeno ime) postane glavni subjekt istorijskih zbivanja prelazne epohe, okosnica snaga koje grade novo, besklasno društvo.

Ostvarivanje sinteze neposrednih i istorijskih interesa radničke klase

Ni u društvu, pa ni unutar pojedinih klasa ne postoji nikakav apriorni sklad neposrednih, parcijalnih interesa grupa i pojedinaca niti se on može jednom zanavek uspostaviti. Društvena podela rada izražena kroz delovanje zakona vrednosti i sistem robno-novčanih odnosa stavlja i pripadnike iste klase u odnose međusobne konkurencije i stalnog sučeljavanja njihovih oprečnih parcijalnih interesa. I dok traje konflikt antagonističkih interesa eksploatatora i eksploatisanih i kada je on otklonjen ukidanjem privatne svojine na sredstvima za proizvodnju, robna proizvodnja rađa uvek iznova oprečne parcijalne interese u raspodeli i prisvajanju društvenog proizvoda između privrednih i drugih organizacija iste grane proizvodnje, između različitih privrednih grana i oblasti rada u okviru nacionalne ekonomije i na međunarodnom tržištu, i, najzad, između proizvodnje i potrošnje uopšte.

Kao integralni deo društva u kome deluju robno-novčani zakoni, i radnička klasa neposredno je uvučena u ceo taj splet interesnih konflikata i ne može se iz njega isključiti. Zato *ostvarivanje sinteze* neposrednih i istorijskih interesa radničke klase u samoj praksi klasne borbe i revolucionarne akcije proletarijata i *način* na koji se to postiže predstavlja *ključno pitanje* osposobljenosti radničke klase za ulogu glavnog nosioca socijalističkog društvenog prevrata. Upravo to pitanje bilo je i ostaje aktuelno u svim fazama kroz koje je prolazila i kroz koje danas prolazi borba radničke klase za menjanje sopstvenog društvenog položaja, a time i za transformaciju društvenog sistema u celini. Ono leži u samoj osnovi dubokih diferencijacija i podela u radničkom pokretu u prošlom i ovom veku, i nemoć da se to pitanje reši na podlozi praktično ostvarene revolucionarne sinteze predstavlja stalni izvor liberalističkog antirevolucionarnog reformizma, na jednoj strani, i sektaštva i antidemokratskog birokratskog tutorstva nad radničkom klasom, na drugoj.

Digitized by Google

Revolucija je pobeđivala i ostajala sposobna da probija nove puteve društvenog progresa samo tamo i dotle gde je i dok je uspevala da ujedinjuje spontane težnje ogromne većine radnih ljudi i one njihove interese koji leže preko granica istorijskog vidokruga građanskog i svakog klasnog društva. Autentična iskustva naše sopstvene revolucije nedvosmisleno potvrđuju ovu opštu zakonitost.

Osvrćući se na istorijski put koji je prešao Savez komunista nalazeći se uvek u prvoj liniji klasne borbe, drug Tito ističe da je glavni izvor snage Partije bila njena sposobnost da se u praksi potvrđuje *ne* kao osamostaljena politička elita koja manje ili više vešto angažuje mase u ostvarivanju *svoga* programa i učvršćivanju *svoje* vlasti, nego kao organizovana sila same radničke klase, kao istorijsko oruđe ostvarivanja njenih dugoročnih interesa:

„Komunisti Jugoslavije uspješno su obavili i obavljaju zadatke rukovođenja procesima revolucionarnog preobražaja našeg društva, jer su uvijek nastojali da izražavaju interes i težnje radničke klase, te najnaprednije društvene snage, historijski pozvane da izvrši misiju prelaženja iz klasnog u besklasno društvo. Zahvaljujući tome oni su uvijek mogli da nađu i da u osnovi pravilno formulišu rješenja za kretanje ka socijalizmu koja su odgovarala datim historijskim uslovima. U dosljednosti takve aktivnosti nalazi se odgovor koji objašnjava dosadašnji uspjeh borbe za socijalizam u Jugoslaviji. U tome se nalazi i garantija za pravilnost i uspjeh politike Saveza komunista Jugoslavije."[5]

Sa razvojem samoupravljanja sazrevalo je i saznanje o tome da su politički mehanizmi usklađivanja i sinteze interesa i dalje neophodni i da u tom pogledu avangardna organizacija radničke klase ima posebno važnu i odgovornu ulogu. No u isto vreme u svoj ozbiljnosti postavljalo se pitanje na koji način, u kojim konkretnim oblicima treba da se ostvaruje ta uloga da bi to bilo kompatibilno sa punim razvojem samoupravnih odnosa. Do shvatanja da Savez komunista mora biti unutrašnja sila samoupravnog sistema, — faktor svesne demokratske autokontrole — a ne faktor koji ga spolja kontroliše, došlo se relativno rano, što je imalo presudan značaj za opšti pravac društvenog kretanja. U Programu Saveza komunista Jugoslavije, donetom pre više od dvadeset godina, izričnо se naglašava:

„Jugoslovenski komunisti ne smeju, a i ne žele, da preko državnog aparata postanu vlast umesto radničke klase i radnih ljudi. Samo društveno-ekonomski interes radničke klase, radnih ljudi koji proizvode društvenim sredstvima za proizvodnju, i na tome interesu zasnovana socijalistička svest, mogu biti osnovni trajni pokretač društvenog napretka.

Komunisti se ne odriču svoje rukovodeće društvene uloge. Socijalistička svest igra odlučujuću ulogu u razrešavanju protivrečnosti socijalističkog razvitka. Ali rukovodeće socijalističke

[5] Referat Josipa Broza Tita na svečanoj sednici CK SKJ povodom proslave 40-godišnjice osnivanja i rada KPJ.

Digitized by Google

snage mogu pobeđivati samo ako dejstvuju u skladu sa objektivnim zakonima razvitka i potrebama društva uopšte i, posebno, ako dejstvuju u skladu sa opštim društveno-ekonomskim interesima radničke klase, odnosno radnih ljudi koji proizvode društvenim sredstvima za proizvodnju."[6]

Razume se, ova načelna opredeljenja nisu bila dovoljna da otklone u praksi složene probleme, idejne kontroverze, pa i političke sukobe povezane sa promenom uloge, strukture i ukupnog načina delovanja Saveza komunista u uslovima dubokih društvenih promena izazvanih samoupravnom transformacijom produkcionih odnosa. Borba protiv liberalističko-anarhističkih i konzervativno-etatističkih tendencija, trajno aktuelna, dobijala je s vremena na vreme i vrlo zaoštrene ideološke i političke izraze jer nije bila u pitanju samo inercija starih navika i shvatanja nego i razlozi dublje ukorenjeni u društveno-političkoj stvarnosti: s jedne strane, zasecanje u najosetljivije interese profesionalnog političko-upravljačkog sloja, a, s druge, otvaranje niza problema vezanih za neophodne promene u mehanizmu političkog odlučivanja u skladu sa novom pozicijom i odgovarajućim potrebama udruženog rada, u kom pogledu ne postoje nikakva već gotova i u praksi isprobana rešenja.

Političko usmeravanje i samoupravna revolucija u sferi izražavanja interesa

Dimenzija i sama suština problema koji se otvaraju u procesu izgrađivanja samoupravljanja kao celovitog sistema društvene organizacije mogu se sagledati samo u širem kontekstu dubokih promena koje nastupaju u pogledu mogućnosti neposredno-demokratskog izražavanja postojećeg pluralizma užih i širih, ličnih i grupnih interesa i realnih mogućnosti njihovog uticaja na političko odlučivanje u društveno-političkim zajednicama od opštine do federacije.

Samoupravljanje je u stvari izraz i oblik revolucionarnog menjanja produkcionih odnosa u korist udruženog rada. Baš zbog toga, ono i ima takav presudan uticaj na menjanje svih političkih odnosa u društvu, svih političkih institucija. To se odnosi u punoj meri i na društveno-političke organizacije i posebno na Savez komunista kao vodeću idejno-političku snagu.

Samoupravljanje donosi pravu *revoluciju u sferi izražavanja interesa* koji u društvu postoje, pre svega interesa radnih ljudi i građana uopšte. Jer samoupravljanje znači rušenje stubova na kojima je postojalo svako klasno društvo. To je, prvo, svojinski monopol, privatni ili državni (monopol koji je van kontrole samih udruženih radnika). Drugo, to je hijerarhijska organizacija u svakom preduzeću, u svakoj radnoj organizaciji, u svakoj insti-

[6] Vidi *Program Saveza komunista Jugoslavije*, »Kultura«, Beograd, 1958, str. 125.

Digitized by Google

tuciji, pri čemu su odvojene upravljačke od izvršilačkih funkcija, neposredne radne funkcije od funkcija upravljanja radom. I, najzad, to je državni monopol izražavanja opštih društveiih interesa.

U svakom klasnom društvu postoji podela na javnu i privatnu sferu i u javnoj sferi država je zvanični nosilac opšteg društvenog interesa. Država (to jest državni aparat, odnosno ona politička partija, politička grupa koja upravlja državom) ima monopol na tumačenje i odlučivanje o opštim društvenim interesima. Samoupravljanje potkopava, razara sve te stubove na kojima je počivalo svako klasno društvo, pa i društva u savremenom prelaznom periodu, i samim tim otklanja sve one prepreke koje su sputavale i prigušivale izražavanje neposrednih interesa radnih ljudi.

U samoupravljanju postoje hiljade centara samostalnog samoupravnog odlučivanja o različitim društvenim pitanjima. Svaka najmanja društvena ćelija predstavlja samoupravni organizam gde ljudi mogu neposredno da izraze svoje interese povezane bilo sa radnim mestom, bilo sa svakodnevnim uslovima života u mestu stanovanja, bilo sa zadovoljavanjem njihovih različitih potreba preko samoupravnih interesnih zajednica.

Širina socijalističke samoupravne demokratije ogleda se u pluralizmu samoupravnih interesa koji ona politički izražava i obezbeđuje. Oslobođeni etatističkih stega, autentični interesi radnika-samoupravljača postaju sve više opredeljujući faktor demokratskog upravljanja društvenim poslovima. A time se realno proširuju mogućnosti da se čovek u udruženom radu izrazi i afirmiše kao celovita slobodna ličnost — subjekt odlučivanja o svim uslovima i pretpostavkama svoga života i rada. Upravo tu karakteristiku političkog sistema socijalističkog samoupravljanja ističe i drug Tito u svom referatu na Jedanaestom kongresu SKJ:

»Politički sistem samoupravne demokratije obezbjeđuje da se izrazi mnoštvo različitih potreba i interesa — i čovjeka kao pojedinca i njegove uže zajednice, i društva u cjelini — koji su posljedica društvene podjele rada, različitih uslova privređivanja i drugih objektivnih okolnosti. Istovremeno, taj sistem obezbjeđuje da se ovi samoupravni interesi demokratski usklađuju na opštoj socijalističkoj osnovi i da na najbolji način budu sadržani u donesenim odlukama. Time se kroz delegatski sistem, samoupravno i demokratski, ostvaruje neophodna integracija u društvu.«

Međutim, takav pluralizam interesa nikako ne znači da naš politički sistem socijalističkog samoupravljanja može i treba da bude velika arena gde se nesputano i bezobzirno sudaraju različiti egoistički, parcijalni interesi po principu — »ko je jači, onaj kvači« i »veća riba guta manju ribu« itd. Naprotiv, razvijeni sistem samoupravne socijalističke demokratije moguć je samo ako postoji (baš zbog slobode izražavanja različitih interesa) moćan demokratski mehanizam selekcije, povezivanja i usklađivanja različitih interesa. I to je sistem koji se izgrađuje razvijanjem delegatskog sistema, razvijanjem slobodne razmene rada i drugih samoupravnih formi organizacije društva kao celine.

Digitized by Google

U složenim procesima demokratske integracije samoupravnih interesa Savez komunista — zajedno sa drugim društveno-političkim organizacijama — pojavljuje se kao nezamenljivi faktor usmeravanja i sinteze. To je upravo ona uloga koju je Marks pripisivao komunistima.[7] Ostvarujući funkcije povezivanja parcijalnih i opštih, neposrednih i dugoročnih interesa samoupravno organizovanih radnika i svih radnih ljudi, Savez komunista obezbeđuje radničko-klasni karakter političkog sistema. On deluje *unutar* svih ćelija samoupravnog sistema i delegatskog mehanizma odlučivanja, ali ne kao neutralni arbitar, već jasno angažovan na strani istorijskih interesa radničke klase koji se, upravo zahvaljujući njemu, probijaju kroz mnoštvo različitih parcijalnih interesa. Upravo o takvoj ulozi Saveza komunista govori i Rezolucija Jedanaestog kongresa:

»Politički sistem socijalističkog samoupravljanja omogućuje slobodno ispoljavanje, suočavanje i demokratsko usklađivanje mnoštva samoupravnih, odnosno materijalnih, socijalnih i drugih interesa, doslednim ostvarivanjem principa samoupravnog sporazumevanja i društvenog dogovaranja u okviru delegatskog sistema.

Savez komunista više nego ikada ranije ima mogućnost i uslove da idejno-politički usmerava ispoljene interese u društvu, osvetljava njihovu prirodu i značaj i utvrđuje kriterijume razgraničenja između interesa koji imaju radničko-klasnu socijalističku sadržinu i onih čiji su nosioci birokratsko-tehnokratske, liberalističke i druge antisamoupravne snage, kao i onih koji su rezultat sitnoburžoaske stihije i zaostale svesti. Savez komunista ima istorijsku odgovornost i zadatak da se na čelu svih socijalističkih snaga bori za to da se svi interesi u našem socijalističkom samoupravnom društvu usaglašavaju s *neposrednim* i društveno-istorijskim interesima i ciljevima radničke klase kao celine, s tekovinama naše socijalističke revolucije.«[8]

U fazi borbe za neposrednu samoupravnu demokratiju Savez komunista može i dalje da igra ulogu osnovnog političkog oruđa radničke klase samo ako svojom celokupnom aktivnošću omogućuje i doprinosi da se otklone elementi posredne vladavine u ime radničke klase i tako otvori put slobodnom delovanju udruženih proizvođača ne samo u sferi proizvodnje nego i u sferi upravljanja svim poslovima šire društvene zajednice. To zahteva da se Savez komunista odrekne monopola upravljanja društvom s pozicija vlasti i da u sopstvenoj organizaciji i načinu delovanja otkloni sve elemente vladanja u ime radničke klase. Samo tako on ostaje veran svojoj ulozi legitimnog zastupnika istorijskih interesa radničke klase.

---

[7] »*Komunisti se bore* za postizanje najbližih ciljeva i interesa radničke klase, ali u sadašnjem pokretu oni ujedno zastupaju i budućnost pokreta.« (K. Marks — F. Engels, *Izabrana dela u dva toma*, tom I, cit. izd., str. 24. i 25) (*kurziv* — N. P.).

[8] XI kongres Saveza komunista Jugoslavije, Predlog rezolucija Jedanaestog kongresa SKJ, Beograd, 1978, str. 12.

Digitized by Google

Ne zato što se odriče rukovodeće uloge u usmeravanju društvenog razvitka prema besklasnom socijalističkom društvu, nego baš zato da bi tu ulogu i dalje uspešno obavljao, Savez komunista mora da prebaci težište svoje aktivnosti iz sfere političkog vladanja u sferu samoupravnog odlučivanja. To je istorijski uslov i osnova njegovog sopstvenog preobražaja.

U političkom sistemu neposredne socijalističke demokratije, zasnovane na samoupravljanju, promenjen položaj radničke klase u produkcionim odnosima omogućuje da se njen dominantan uticaj u društvenom životu i razrešavanju društvenih protivrečnosti ostvaruje sve manje preko aparata državne vlasti, pa i položaj i karakter organizovane, svesne političke avangarde radničke klase — njene partije. Savez komunista ostaje i dalje organizacija koja nosi i obezbeđuje dugoročne interese radničke klase. Svojim idejnim uticajem i svojim političkim delovanjem on ostvaruje neophodnu funkciju povezivanja i akcione integracije svih društvenih snaga koje se, u datoj etapi razvoja, mogu uključiti u borbu za dalji razvoj socijalističkih društvenih odnosa. Već izvršene socijalističke promene u društvenom životu i organizaciji političkog sistema uslovljavaju i promenu u načinu na koji Savez komunista ostvaruje svoju funkciju usmeravajuće idejno-političke snage. Suština promene je u tome što on tu funkciju ne ostvaruje više prvenstveno kao partija koja upravlja državom *u ime* radničke klase, nego kao faktor idejnog uticaja koji deluje unutar sistema samoupravnih društvenih odnosa i predstavlja njihovu unutrašnju stvaralačku i kritičku snagu.

Digitized by Google

Vučina Vasović

Savez komunista u političkom sistemu socijalističkog samoupravljanja

Pre svake šire rasprave o političkoj prirodi i uopšte perspektivi partija, računajući tu i Savez komunista, uz znatne specifičnosti, naravno, potrebno je ukazati na vanrednu složenost ovog pitanja. Govoriti danas o partiji, pa i o Savezu komunista, znači, u neku ruku, govoriti o celini političkog sistema, ma koliko se bilo svesno svih onih negativnih implikacija zamene *pars pro toto*. Ne zato što partija pokriva ili kontroliše celinu društveno-političkog života, već zato što je ona vezana, na jedan ili drugi način, za određene noseće faktore-subjekte i tokove političkog procesa, a time i za celokupnu strukturu i način funkcionisanja političkog sistema.

U širem komparativnom svetlu posmatrano, dve činjenice nas upozoravaju na vanredno velik značaj i aktuelnost političkih partija. Prvo, njihov nagli razvoj. Za svega nešto oko sto godina, partije uspevaju ne samo da se pojave već i da zagospodare političkom pozornicom. U novijim udžbenicima i studijama političkog sistema mesto prvog poglavlja, koje je ranije bilo namenjeno kraljevskoj ili parlamentarnoj instituciji, sve češće zauzimaju političke partije. Drugi izraz snage ovih organizacija ogleda se u njihovom brojčanom porastu. Gusta mreža što obuhvata više od 500

Digitized by Google

partija prekriva bezmalo ceo savremeni svet. Od ukupno oko 150 konstituisanih političkih sistema svega nekoliko nema političkih partija.

Ova društveno-politička činjenica ne može a da ne vrši objektivan „pritisak" na opštu političku konfiguraciju i političke procese u pojedinačno uzetim političkim sistemima u ovom koliko podeljenom toliko, u određenom smislu, i integrisanom svetu. I nešto više od toga. Ova pojava nije prosta istorijska incidentalnost ili nešto čega se društvo može tako lako osloboditi a da, zajedno sa oslobađanjem od izvesnih negativnih svojstava eventualne partijske dominacije, ne ugrozi i neka dostignuća demokratije, koja su se, po nekoj istorijskoj slučajnosti ili imanenciji, razvijala naporedno s partijama. Niz indikacija navodi nas na pomisao da je ovaj fenomen i njegova ekspanzija rezultat nekih dubljih društvenih procesa ili zahteva i tendencija. Od ovih okolnosti i mogućnosti će, verovatno, zavisiti i tok njegovog daljeg razvoja. Kakve su šanse i perspektiva Saveza komunista u ovom opštem kontekstu i toku istorijskog razvoja postaje danas jedno od najznačajnijih pitanja.

Po sebi je razumljivo da okviri ovog izlaganja ne dozvoljavaju ulaženje u sve relevantne aspekte složene prirode i uloge partija, posebno Saveza komunista. Stoga ćemo se zadržati samo na nekima od njih, uglavnom onima koji su vezani za problematiku identifikacije osnovnih funkcija Saveza komunista i problema odnosa ovih funkcija i njegove sposobnosti, odnosno uslova da se one realizuju. Pri tom će se neki od problema i traženje rešenja posmatrati, koliko je to moguće, naravno, u nešto širem istorijsko-komparativnom smislu. Uvođenje u kontekst rasprave šireg komparativnog iskustva ima za cilj da proširi, bar potencijalno, empirijski horizont i područja argumentacije za određene opcije, uz napomenu o rizicima i manjkavostima svake analogije. Ovo utoliko pre što je već gotovo uobičajeno u velikom delu socijalističke teorije da se problemi komunističkog pokreta, revolucije i partije raspravljaju spekulativno ili empirijski u svetlosti dosadašnjeg dosta ograničenog socijalističkog iskustva, bilo administrativno-socijalističkog ili socijaldemokratskog ili, u novije vreme, evrokomunističkog ili pak samoupravnog, a malo ili nimalo u širem komparativnom okviru, koji može biti i te kako inspirativan, svojim pozitivnim i negativnim primerima, u traženju optimalne alternative političkog razvoja i organizovanja.

1. Opšti odnos partije i savremene demokratije

Ako se želi rezimirati dosadašnje istorijsko iskustvo društva sa partijama, moglo bi se, vrlo kratko, reći da je ono protivrečno. Ova protivrečnost je bila, verovatno, i jedan od uzroka različitog odnosa i stavova prema partijama. Mora se priznati da su partije i demokratija u razvijenom modernom društvu, u određenom smi-

Digitized by Google

slu, nastajali, rasli i razvijali se zajedno.[1] To, svakako, ne znači da su partije nužan uslov demokratije ili da se demokratija u budućnosti ne može razvijati bez partija, ali u svakom slučaju zahteva da se ta činjenica, prilikom svakog razmišljanja o partiji, ima u vidu. Gotovo od svog nastanka, partije su se razvijale u svojoj, potencijalno ili efektivno, protivrečnoj ulozi. S jedne strane, one su izražavale ili stimulisale dalji razvoj demokratije, da bi, na drugoj strani, bile faktor njenog ograničavanja. I kad su stvarane kao kanal uticaja određenih slojeva stanovništva na vlast, one nisu mogle a da, pre ili kasnije, ne postanu i sredstvo vlasti ili vrha za uticaj na te šire slojeve. U uslovima stvaranja moćne države i opasnosti etatizacije, ova protivrečnost svojstva partije i partijskog sistema još više dolaze do izražaja. Štaviše, novija iskustva pokazuju da partija, u određenim uslovima, dosta lako postaje sastavni deo državnog mehanizma u širem smislu i da u sprezi sa državom može biti jedno od centralnih uporišta monopolizacije i birokratizacije vlasti. Ovo se može odnositi kako na jednopartijske tako i na višepartijske države. Stoga nije čudno što jedan broj političkih mislilaca govori o partokratiji kao novoj opasnosti za demokratiju. U najekstremnijim slučajevima partija je mogla poslužiti i kao čvrsti oslonac staljinističke opresije ili pak nekih vidova buržoaske autokratije.

S druge strane, isto tako je činjenica da danas partije ne postoje gotovo isključivo ili u tradicionalnim apsolutnim monarhijama, kojih je sve manje, ili tamo gde su vojne diktature, odnosno privremene vojne vlade ili, pak, nedovoljno konstituisani, odnosno nedovoljno stabilizovani politički sistemi zemalja u razvoju. U Nepalu je Mahendra upravo u partijama video glavnu smetnju za ostvarivanje neposrednog kontakta kralja i naroda. Ni u visokorazvijenom zapadnom svetu, kraljevima, autoritarnim vladarima, nisu uvek po volji partije. Ove činjenice idu u prilog svima onima koji tvrde da je savremenu demokratiju, posebno u velikim društvima, nemoguće zamisliti bez partija.

Na širem teorijskom i idejnom planu, bespartijske projekcije karakterišu vizije socijal-utopista, ekonomističke i anarhosindikalističke skice i akcije. Kod prvih je to uslovljeno političko-filozofskom i antropološkom pozicijom o idealnom zajedništvu, beskonfliktnosti društva i kooperativnoj prirodi čoveka. Doduše, aktivnost i mislilaštvo „utopista", od Tomasa Mora do Etjena Kabea, pada u vreme kada partije u modernom smislu nisu postojale, te je sasvim razumljivo što ovaj politički fenomen i nije mogao naći mesto u njihovim političkim konsideracijama. U pogledu sindikalističko-anarhističkih orijentacija, bar kad je reč o nekim njihovim

[1] Sindler nas podseća da je u evoluciji zapadnog konstitucionalizma razvoj partija bio vezan za razvoj demokratije i da su čak i „mnogi neprijateljski orijentisani kritičari partije... implicitno priznavali čvrstu vezu vartije i demokratije" (A. Sindler, *Political Parties in the United States*, New York, 1966).

Digitized by Google

strujanjima, ne treba zanemariti ni ono „etičko odbacivanje" malograđanskih korumpiranih i kontrarevolucionarnih starih partija.[2]

Sva ova kontroverzna realnost i stanovišta ukazuju na to da nije jednostavno utvrditi pravi smisao i prirodu političke partije i na delimičnu ispravnost tvrdnje jednog od boljih poznavalaca partijskog života, LaPalombare, da određivanje političkih partija još ostaje „konceptuološka glavobolja" političkih sociologa.[3] Ne treba posebno isticati da ova „glavobolja" nije ništa manja ni pri određivanju karaktera i perspektive partije u jednom samoupravnom društvu, koja sve više gubi klasična partijska svojstva, ali koja živi i dela u mnogo složenijim uslovima, jer se nekim starima dodaju još i nove okolnosti i protivrečnosti.

Smisao na prvi pogled protivrečnog a u suštini dijalektičkog odnosa klasika marksizma prema partiji treba tražiti u otkrivanju, s jedne strane, potrebe ili značaja političkog pa i partijskog organizovanja za uspeh socijalističke revolucije i transformacije i, s druge, u ukazivanju na nužnost njenog menjanja pa i odumiranja, zajedno sa državom u jednom kasnijem besklasnom društvu.

Klasici marksizma su ne jednom isticali da se proleterska revolucija i oslobođenje radničke klase ne mogu realizovati bez njenog ne samo društveno-ekonomskog već i političkog organizovanja. Treba li podsećati da je Marks ne jednom naglašavao da je za ostvarenje njegovih istorijskih interesa proletarijatu potrebna, pored njegove brojnosti, i organizacija i da u svojoj borbi protiv imućnih klasa „proletarijat može dejstvovati kao klasa jedino ako se organizuje u posebnu političku partiju".[4] Partija se stavlja u funkciju revolucije, a cilj revolucije je uništenje klasa. Samo uz ovu ili komplementarno sa ovom idejom treba razumeti u osnovi Marksov stav koji se može naći i kod Lenjina, da oslobođenje radničke klase mora izvojevati sama radnička klasa. U stvari, samo jedinstvo revolucionarne aktivnosti radničke klase kao socijalne osnove revolucije, i partije kao instrumenta revolucije, uz revolucionarnu teoriju, naravno, u određenim uslovima, može da dovede do onoga što se obično zove pokretom koji vodi ostvarenju postavljenog cilja.

Praksa je posle pokazala da su anomični i neinstitucionalizovani vidovi, bolje reći, dezagregirani „parčići" pokreta brzo postajali plenom moćnih vladajućih grupa.

Polazeći od Marksove vizije revolucije i konkretnih uslova, Lenjin ističe značaj organizacije kao najubojitijeg oružja radničke klase i razvija teoriju partije kao avangardnog odreda radničke klase koji treba da otelovljuje jedinstvo idejnih akcionih, moralnih, političkih i organizacionih obeležja. U uslovima malobrojne radničke klase, terora vladajućeg poretka, žavere međunarodnog

[2] G. Lukács, *Etika i politika*, Zagreb, 1972, str. 89.

[3] J. LaPalombara, *Politics Within Nations*, New Jersey, 1974, str. 509.

[4] Marks-Engels, *Izabrana dela u dva toma*, tom I, Beograd, 1949, str. 343.

Digitized by Google

kapitala i reakcije, sva ova obeležja mogla su da se steknu samo u jednoj manjoj skupini posvećenih ili profesionalnih revolucionara, koji su u stanju da se stave na čelo pokreta za menjanje sveta i istorije. Neuočavanje potrebe za jednom ovakvom organizacijom proletarijata bio je i osnovni razlog oštrog obračunavanja Lenjina sa ekonomizmom, odnosno „ruskim prudonizmom".

Naporedo sa isticanjem značaja partije klasici su ukazivali i na odgovarajući karakter i smisao partije, zavisno od uslova u kojima se deluje. Ne treba zaboraviti da i u uslovima kad je, usled niza objektivnih i subjektivnih okolnosti, trebalo posebno voditi računa o organizacionom, pa i konspirativnom aspektu partije, Lenjin nikad nije zapostavljao potrebu stalnog kontakta ili tekuće interakcije partije i klase. Partija može izražavati, definisati i boriti se za razvijanje proleterske svesti samo ako je spremna i sposobna „da se uvek stavi na čelo masa i da se podredi njihovom revolucionarnom pokretu".

Ova dijalektika odnosa organizacije i pokreta, partije i klase otvara mogućnost da se, zavisno od konkretnih istorijskih uslova, naglašava jedno ili drugo. Činjenica da je u Boljševičkoj partiji bio naglašen organizaciono-kadrovski i konspirativni aspekt izražavala je više potrebu adaptiranja partije i pokreta određenim okolnostima nego stav zatvorenosti i konspirativnosti kao univerzalnog i trajnog svojstva radničke partije. Kao teoretičar i revolucionar, istovremeno, Lenjin nije mogao a da ne zapazi izvanredno veliki značaj organizacije za uspeh pokreta i revolucije u tadašnjim uslovima carske Rusije i da svoju koncepciju partije ne uskladi i sa zahtevima konkretnog trenutka. Ali, ako je sredstvo, organizacija nije nešto što supstituiše, ekspropriše ili što se nadređuje revoluciji. Nasuprot tome, „Lenjinov plan — kako ispravno primećuje Lukač — pretpostavlja aktuelnost revolucije.«[5]

Zbog toga se čini ne sasvim adekvatno oštro razlikovanje Marksove i Lenjinove koncepcije partije, pri čemu bi prva bila široka, otvorena i demokratska, a druga uska, zatvorena, gotovo sektaška organizacija. Svojstvo avangardnosti se nalazi i u Marksovoj i u Lenjinovoj projekciji partije, ako ih uopšte treba razlikovati kao dve odvojene koncepcije partije. U Manifestu komunističke partije jasno je istaknuto da su »komunisti, dakle, praktično najodlučniji stalno napred prodirući deo radničkih partija svih zemalja. Oni teorijski prednjače ostaloj masi proletarijata kako razumevanjem uslova tako i opštih rezultata proleterskog pokreta«. Nešto kasnije, Marks još više akcentira to i organizacioni aspekt, i postaje oštriji u kritici anarhističkih, utopističkih ili drugih sektaških grupa i partija. Uz to, Marks nikad nije zaboravljao da istakne neophodnost široke socijalne osnove partije i pokreta. »Razvitak socijalističkog sektaštva — piše Marks Bolteu — i razvitak pravog radničkog pokreta, vazda stoje u obrnutom razmeru jedan prema drugom.«

Nova istorijska uslovno shvaćeno postrevolucionarna situacija nalaže potrebu da se dalje razvije ili reproblematizira pitanje na

[5] G. Lukács, *Etika i politika.*

Digitized by Google

izgled protivrečnog odnosa marksizma prema partiji ili pitanje odnosa partije i društva, koje bi se moglo izraziti i na sledeći način: kako se to putem partijsko-političkog organizovanja može steći ili izgrađivati besklasno i bespartijsko stanje društva. Ovo utoliko pre što se i danas u krilu manje ili više ortodoksnog marksizma pojavljuju stavovi o neophodnosti postojanja partije i u budućem komunističkom bezdržavnom društvu, doduše u njegovoj prvoj fazi.[6] Upravo iz perspektive potrebe za ovom novom problematizacijom partijske tematike nama danas izgledaju izuzetno značajna tri pitanja. Prvo, ono koje je i Lukač svojevremeno postavio: »Ostaje li odnos partije i mase jednak i u tijeku cijelog procesa?«[7] Da li će ova partija celim tokom ovog preobražaja imati revolucionarni, odnosno avangardni karakter? Drugim rečima, da li je radnička klasa toliko ojačala da bi na neposredan način izborila i obezbedila svoju vladajuću poziciju i »nametala svoje interese«? Drugo, na koji način i pod kojim uslovima partija, kao revolucionarna organizacija, odnosno sredstvo revolucije i socijalističke transformacije društva, može da produži svoje trajanje, a da, pri tom, sama, posredno ili neposredno, ne preraste u glavni ili pomoćni deo uže upravljačke strukture, odnosno mehanizma vlasti, koji se u dosadašnjoj socijalističkoj istoriji izražavao i delovao najvećim delom u vidu državnih ili paradržavnih struktura. U stvari, ovo je samo modalitet jednog inače starog teorijskog i praktičnog pitanja: koliko je moguće, u kojim uslovima i na koji način da partija bude instrument i oblik učešća naroda u upravljanju društvenim poslovima i šta bi trebalo uraditi da se ona, iz ovog potencijalnog demokratskog instrumenta, ne pretvori u sredstvo upravljačkog kruga i produženu ruku državnog aparata? Ko će, u stvari, ovladati ovim toliko značajnim političkim instrumentom: šire mase, odnosno društvena većina, ili uža struktura vlasti — ostaje i u socijalizmu jedno od značajnih pitanja, bez obzira na to što je opšti odnos naroda i vlasti kvalitativno drukčiji od onog u građanskim procesima. I, najzad, treće, kako možemo znati kada i kojim tempom partija treba da vrši svoje preobražaje prema stvaranju šire bespartijske demokratije?

Na sva ova i druga pitanja mogući su različiti odgovori. Moguće je da na neka pitanja različiti sistemi ili teorijski modeli odgovaraju na sličan, a na neka druga — na različit način. Jedni će misliti da je tok socijalističkog razvoja moguće obezbediti jakim i ekspanzivnim partijsko-državnim kompleksom. Drugi ističu potrebu odumiranja države, ali zadržavanja partije kao organizovane pokretačke snage, koja je u neposrednoj komunikaciji s masama i sposobna da usmerava, razvija, pa i »kontrabalansira« široku »demokratsku stihiju« i ne postavljajući mnogo pitanja da li je moguće da ova snaga u određenim uslovima još više ojača uprkos

[6] »Partija će zauzimati vodeću poziciju za dugo vreme i u komunističkom društvu...« (D. J. Chesnokov, *Od gosudarstvennosti k obščestvennomu samoupravleniju*, Moskva, 1960, str. 25, 26).

[7] G. Lukács, *Etika i politika*, str. 115.

Digitized by Google

odumiranju države. Neki će se pitati da li je moguće sprečiti ili umanjiti eventualnu monopolizaciju postojanjem i drugih partija u nekom širem socijalističkom okviru. Ili se pak treba orijentisati na neku vrstu »polupartije«, koja i jeste i nije partija. Ona bi se aktivirala prema potrebi, a potrebe se utvrđuju prema *ad hoc* procenama određenih partijskih krugova. Prema izvesnim stanovištima, već je kucnuo taj dugo očekivani čas bespartizma, dok je prema drugima izlaz u stvaranju jednog širokog nedovoljno definisanog semipartijskog okvira. Kakve rezultate u praksi pokazuje socijalistička samoupravna orijentacija i kakvu partiju ona pretpostavlja i traži? Može li nam ovde od bilo kakve koristi biti istorijsko-komparativno iskustvo?

2. Mogućnost različitih alternativa i optimalnosti samoupravne usmerenosti Saveza komunista

Odmah treba reći da će »težina« ovih različitih odgovora zavisiti od niza pretpostavki i da su već i dosadašnjom praksom izbačeni na svetlost dana mnogi aspekti ili posledice raznih rešenja, odnosno projekata. Ukazivanje na to doprinosi jasnijem uočavanju prednosti izbora samoupravne alternative i nove uloge Saveza komunista. Svest o istorijsko-komparativnim prednostima i perspektivi samoupravnog smera razvoja može biti i snažan motiv da se u borbi za njegovo ostvarivanje istraje.

Iskustvo je već pokazalo ograničeni domet orijentacija koja rešenja traže isključivo u okviru opšteg manje ili više institucionalizovanog odnosa između partije i države, odnosno vlasti, bez obzira na to da li je reč o slučaju »distanciranja« partije od države ili o slučaju njihove političke, funkcionalne ili personalne unije. Stisnuta između partije i države, revolucija nema dovoljno izgleda da nadiđe dato i zakorači u »polje mogućeg«. Naglašen značaj partije i njeno delovanje preko ili poput države otvara prostor za formiranje novih hijerarhija i raspodele moći i na njima zasnovane socijalne stratifikacije, koja, po prirodi stvari, teži svom učvršćenju i produženju.

Pored toga, u uslovima postojanja sprege ili paralelizma državnog i partijskog aparata dolazi do enormnog povećanja administracije, koja vremenom počinje da stiče svoj sopstveni interes naspram širih interesa radničke klase i društva. Partija se pretvara iz idejno-političke i usmeravajuće snage u operativno-upravljačku strukturu i počinje delovati po logici državnog aparata.

Uz to, okretanje partije ka sprovođenju prihvaćene politike preko države još više učvršćuje i jača državu, a otežava ili odugovlači osposobljavanje drugih nedržavnih ili samoupravljačkih organizacija za samostalno delovanje. Ovo je utoliko štetnije ukoliko je reč o društvu s višim nivoom razvijenosti proizvodnih snaga i mogućnosti i u kome, zbog toga, radnička klasa postaje sposobna da preuzima na sebe teret i odgovornost upravljanja društvenim poslovima.

Digitized by Google

Tu, u stvari, i leži prva i osnovna pretnja revoluciji — da se izgubi u visovima institucija. Gotovo sva vođstva u socijalističkim zemljama, u određenim periodima, kritikovala su ovo manje ili veće asimilovanje partije od strane državnog aparata i sama pokretala kulturne revolucije i druge akcije s namerom da suzbiju ovaj pragmatizam, koji se razvija nauštrb ideološke »čistote« i preti restauracijom starih hijerarhija ili građanskih odnosa. S druge strane, iskustvo je pokazalo dosta ograničeni domet ovih akcija i u celini ograničeno dejstvo partijske supremacije nad državom. Ako hoće da konkretno kontroliše i upravlja državom i u isto vreme da obezbedi racionalno i efikasno upravljanje, partija se mora osposobiti i organizovati za takve funkcije. Drugim rečima, ona mora postati i dovoljno »stručna«. I, šta se dešava? U nameri da kontroliše i usmerava tehnokratiju, ona sve više uvlači u svoje redove stručnjake i postepeno i sama biva osvajana iznutra od tehnokratije. Sastav odgovarajućih partijskih organa u određenim periodima to jasno pokazuje.

Drugi »odgovor« ukazuje na opasnost bilo kakvih rešenja koja ostaju u horizontu vlasti i smatraju da se i u najboljim mogućim aranžmanima između partije i države ne može obezbediti brži razvoj socijalizma kao slobodnog društva i da, pre ili kasnije, takav okvir razmišljanja i delovanja utapa revoluciju u instituciju, a pokret u statičnu hijerarhiju, koja postaje izvor nove stratifikacije i time sredstvo i način da se produže stare podele na upravljače i one kojima se upravlja. Stoga, po ovim viđenjima, partija treba da preraste u deo kritičke svesti i socijalizma kao aktivne neinstitucionalizovane utopije, koja je jedino u stanju da sprečava stvaranje i okoštavanje hijerarhijskih odnosa i zamiranje revolucije u instituciji. Pravi put razvoja i revolucije je vraćanje utopiji koja se posle Marksa zatvorila u ideološku »racionalizaciju« i mistifikaciju države.[8]

Kako se sve to može i praktično ostvariti, nosioci ovih stanovišta ne kažu sasvim eksplicitno. Jedan od implicitnih zaključaka ovih orijentacija bi bio i iščezavanje partije kao organizacije, odnosno kao institucije, i stvaranje neke vrste socijalističkog antisistema. U nekim proanarhističkim starim i novim projekcijama ovo je osnovna poenta i zahtev. Na to se svodi i gledište da se radnička vlast može uspostaviti samo putem radničkih saveta i da je bilo kakva radnička partija stvar prošlosti.[9]

Ne treba trošiti mnogo reči da bi se pokazala manjkavost ovakvih shvatanja. U vreme kad borba između demokratskih i oligarhijskih tendencija ili smerova i grupa još nije završena i kad razne grupe nastoje da eksproprišu demokratiju i pretvore je u sredstvo manipulacije ili samo veo legitimnosti i kad mnoge hijerarhije čekaju i vide spontaneitet kao svoju pravu šansu, tražiti nestanak partije, ako je ona socijalistička i demokratska, naravno,

[8] Z. Bauman, *Socialism, the Active Utopia*, London, 1976.
[9] A. Pannekook, *Démocratie et les conseils ouvriers*, u: *Textes choisis*, E. D. I, Paris, 1960.

Digitized by Google

znači lišiti demokratiju i radničku klasu jednog od njihovih moćnih oružja. Proanarhistička orijentacija, koja stalno doziva participaciju i prepušta društvo samotoku, ne vodi dovoljno računa o realnim ekonomskim mogućnostima niti vidi potrebu sistema za onim selekcionim mehanizmima koji će biti u stanju da, polazeći od radničko-klasnog interesa, u slobodnom sučeljavanju mnoštva zahteva i mišljenja obezbede izlučivanje prioritetnih interesa i optimalne alternative. Drugim rečima, anarhizam ne uočava dovoljno opasnost od nečega što bi se moglo nazvati »pregrejavanjem« demokratije, u kome se traži šta se želi i zato dobija mnogo manje nego što se očekuje. Ovo može još više ojačati sukobe i dovesti do blokiranja procesa odlučivanja ili onoga što je poznato kao entropija. Nije stoga besmisleno što jedan broj autora upozorava da hiperdemokratizacija može takođe biti neprijatelj demokratije, jer je čini neracionalnom i nefunkcionalnom.[10]

Pored toga, iskustvo pokazuje da je u slučaju nestajanja ili potiskivanja partije moguće jačanje drugih struktura, koje su po svojoj prirodi i organizacionom ustrojstvu zatvorenije i manje demokratske od partija, kao što su, na primer, izvršna vlast, odnosno vlada ili vojska. Tamo gde ne postoje šire socijalne pretpostavke i čvrsta ili iskrena orijentacija na razvijenije demokratije, ove opasnosti su dosta realne.

U novije vreme gotovo nigde više ne postoji neutralna ili samo činovnička vlada. Pomeranje vlasti iz parlamentarno-partijskih institucija u vladu i birokratiju dovodi do snažne politizacije i širenja aspiracija ovih drugih. Vlada se ne bavi samo administrativnim poslovima već, katkad, što najvećim delom zavisi od odnosa snaga i opšte klime, i onim širim i delikatnijim usmeravajućim i kadrovskim funkcijama. Dosta dugo postoji određeni stepen kompetitivnosti, pa i sukoba vlade, odnosno države (u užem smislu) i partije, u izvesnom smislu, sličnog onome koji je postojao između države i crkve, svojevremeno. Nisu razlozi postojanja ove pojave samo u razlikama između ideološke i upravljačko-operativne, odnosno između duhovne i svetovne branše vlasti, koje počivaju na različitim izvorima ili funkcijama i koje se bore za određene pozicije, već i u težnji svake od njih da zagospodari totalnom vlašću. Ovo je bio slučaj kako sa buržoaskim tako i sa nekim socijalističkim sistemima. U Britaniji se ovo delimično izražavalo i u nekoj vrsti sukoba oko toga da li vladu obavezuju odluke partije, odnosno njenih rukovodećih organa. U svom praktičnom funkcionisanju vlada se čak i »emancipovala« od partijske supremacije. U socijalističkom iskustvu takođe nisu nepoznate težnje izvršne vlasti ili vlade da proširi svoj uticaj van okvira svojih nadležnosti. U ovom nastojanju ili intenciji, usled niza okolnosti, pravac eks-

[10] J.M. Crozier, P.S. Huntington, J. Watanuki, *The Crisis of Democracy*, New York, 1975. Iako su najvećim delom inspirisana strahom da neposredna demokratija može biti efikasan put menjanja kapitalističkih odnosa, upozorenja ove grupe autora nisu lišena i nekih racionalnih zapažanja o kojima teorija demokratije mora voditi računa.

Digitized by Google

panzije izvršne vlasti bilo je lakše usmeriti prema predstavničkom telu nego prema partiji. Gotovo svugde vlade imaju velik, ako ne i presudan, uticaj na odlučivanje u predstavničkom telu, koje je inače normativno i ustavno predviđeno kao vrhovni organ vlasti. Ova težnja je pokazana i prema partiji, i to upravo proporcionalno brojčanom porastu nosilaca izvršnih funkcija. Nije isključeno da ovaj proboj egzekutive ne bi bio sproveden i prema partiji, samo da je bila »mekša«. Da bi se ova administrativna »lavina« ukrotila, partija (odnosno njeni rukovodeći organi ili njihov dominirajući deo) držala je u svojim rukama moćno sredstvo regrutacije kadrova, pa i njihove nominacije na ključne izvršno-političke i administrativne položaje. Možda u svetlu ovih pretpostavki i mogućnosti, bar delimično, treba razumeti relativno visok stepen mobilnosti na određenim izvršnim funkcijama u nekim socijalističkim sistemima.

U slučaju da izgubi odgovarajuću količinu uticaja koja je dovoljna za kontrolu nad državom, odnosno vladajućom grupacijom u njoj, partija (odnosno vladajuća formacija u njoj) može potražiti i drugi način obezbeđenja ove kontrole, računajući tu i razne vanpartijske »mehanizme«. Situacija u Kini[11] u vreme kulturne revolucije nas podseća na to da je moguće da iščezavanje ili potiskivanje partije, uz nepostojanje drugih institucionalizovanih demokratskih mehanizama za upravljanje društvenim poslovima, bude praćeno i stvaranjem određenih organizama i tokova za koje se teško može reći da doprinose demokratiji. Smisao samoupravne orijentacije i jeste u tome da razvojem regularnih demokratskih mehanizama-procesa prevlada opasnosti snaženja raznih državnih, paradržavnih ili anarhističko-militantnih orijentacija, tendencija ili grupa u situaciji kad se partija transformiše i sve više napušta stare »državotvorne« ili kratološke funkcije i pozicije.

Kad je reč o odnosu između partije i armije, treba reći da nije van svakog razuma pretpostaviti da će, u određenim okolnostima, značaj armije rasti u slučaju opadanja uloge i uticaja partije. Ovo naročito usled međunarodnih okolnosti i podeljenosti, ali i nekih drugih razloga, koji su, naravno, čvrsto vezani za međunarodnu konstelaciju, kao što su brojnost, visok obrazovni nivo, posedovanje vrlo opipljivog izvora moći, politizacija, a s njom i latentne ili otvorene aspiracije da se učestvuje u upravljanju i usmeravanju društva. Balansirati ovu objektivnu snagu u savremenim uslovima nije nimalo jednostavno i nema nekih realnijih izgleda da će to u bliskoj budućnosti biti lakše. Razlozi i priroda izvesne kompeticije partije i armije mogu biti različiti, manje ili više opravdani, ali oni ostaju kao tendencija, bar u horizontu političke fenomenologije. Primeri Žukova i Lin Pijaoa to jasno pokazuju. Vrednost samoupravljanja takođe treba videti i u otvaranju mogućnosti i puta za prevladavanje ove opasnosti. Samoupravni sistem, prirodno, iz svog bića »izlučuje« ili traži socijalizaciju ili de-

[11] R. Ch. Troung, *Communist Party Over the Bureaucracy, The Case of China*, »Comparative Politics« № 3/1979.

Digitized by Google

mokratizaciju odbrambene funkcije i upućuje na koncept opštenarodne odbrane.

Sasvim je sigurno da se odnosi između partije i drugih institucija ne mogu posmatrati van šire socijalne i klasne osnove, odnosno van socijalnog konteksta i van saznanja o dubljim motivima ponašanja osnovnih nosilaca ovih funkcija. Moguće je da se određeni sukobi između pojedinih delova samog užeg partijskog rukovodstva spolja pokazuju kao sukobi između pojedinih institucija i da se onda sasvim pogrešno pluralizam institucija smatra kao osnovni uzrok podela i sukoba. Za pravo objašnjenje sukoba, pa i odnosa, mora se prodreti ispod debele kore političke fenomenologije — u sferu osnovnih tendencija i tokova društveno-ekonomskog razvoja.

Osnovni smisao razmatranja odnosa partije i drugih institucija i jeste upravo u nastojanju da se ukaže na neke od takvih tendencija. Dve od njih zaslužuju i posebnu pažnju s obzirom na to da u velikoj meri postavljaju realne okvire budućeg razvoja i mogućnosti uspostavljanja ovih odnosa. Prvo, vidno je usložnjavanje, množenje i pluralizacija upravljačke funkcije u razvijenijim zemljama. Ekonomsko-tehnološki i opšti društveni razvoj, niz unutarnjih i spoljnih, objektivnih i subjektivnih uslova dovodi do veće socijalne, pa i upravljačke diverzifikacije. Nigde više uska monistička institucija ne može pokriti ovu složenu upravljačku funkciju. Drugo, naporedo s tim ide i jačanje državne izvršne vlasti, pa i armije. Veliko je pitanje da li bi pri takvim tendencijama potiskivanje ili iščezavanje partije jačalo izvršnu vlast ili imalo obrnuti efekat — slabljenje te vlasti. Moguće je da određeni tip i način delovanja partije još više učvršćuje ili pospešuje ove tendencije, kako smo to već ranije razmotrili. Ali ovde treba imati na umu i to da činjenica postojanja ili nepostojanja partije nije sama po sebi uzrok snaženja državne vlasti ili operativno-upravljačke funkcije, već prvenstveno oni dublji uzroci o kojima je ukratko bilo reči. Kad se to zna, onda je lakše pretpostaviti da bi u slučaju iščezavanja ili obezvređivanja partije, i nepostojanja drugih nedržavnih regulirajućih mehanizama, bilo moguće jačanje države, odnosno njene izvršne vlasti. Iskustvo nerazvijenih zemalja pokazuje da je i u njima moguće slabljenje parlamentarno-partijske formacije u interesu izvršne vlasti, odnosno birokratije, ili da tamo gde deluju suviše široke i ideološki nedovoljno profilirane ili definisane partije, čak i tamo gde se javljaju u vidu pokreta, postoje dosta snažne tendencije ka nekoj vrsti predsedničkog sistema.[12]

Pored toga, nije izvesno da bi u svim uslovima bespartizam bio više demokratski i iz drugih razloga. Moguća je monopolizacija vlasti od drugih moćnih poslovnih korporacijskih, agrarnih ili profesionalnih grupa, i to u većem stepenu, odnosno sa gorim posledicama nego u slučaju postojanja partija. Tako neka istraživanja pokazuju da u oko 2/3 američkih zajednica sa više od 5.000 stanovni-

[12] Vidi: J. Wallerstein, *The Decline of the Party in African Singl Party States*, u knj. J. LaPalombara i M. Weiner, Ed., *Political Parties and Political Development*, Princeton, 1966, str. 201—214.

Digitized by Google

ka, u kojima se drže nepartijski izbori, kandidati zavise više od priloga i usluga krupnih poslovnih grupa nego u partijskim izborima.[13] U našim uslovima bi, verovatno, neke tehnomenadžerske ili slične grupe i snage jedva dočekale svako potiskivanje Saveza komunista.

Treća mogućnost je vezana za one situacije kad se, umesto klasične partije, za obavljanje partijskih funkcija traži ili postavlja jedna široka, dosta fluidna, idejno nedovoljno definisana i zato otvorena raznim grupama i idejnim opredeljenjima, bez dovoljno organizacione čvrstine i rukovodnih principa, partijska formacija ili sistem, u kome će takva široka i otvorena partijska struktura biti dominirajuća politička snaga. Postuliranje ovakvog sistema pretpostavlja i niz mehanizama kojima se isto tako onemogućava snažna državna vlast, odnosno moć vlade ili drugih političkih institucija. U globalnim razmerama možda glavno obeležje ovakvog modela političkog sistema treba tražiti u njegovoj nedovoljnoj institucionalizaciji vlasti i, prema tome, nedovoljno jasnoj kristalizaciji i prozračenosti stvarnih centara moći i odlučivanja.

Za nas je bitno da vidimo da li ovo smanjenje moći institucija i partije kao institucije dovodi do stvarnog prevazilaženja vlasti ili samo do njenog prerušavanja i mimikrije. Neki savremeni politički sistemi, kao što su, na primer, sistemi Meksika, pa delimično i Senegala, pokazuju dovoljno jasno mogućnost da, u slučaju nepostojanja jasno fiksiranih partijskih ili državnih centara odlučivanja, i uz odsustvo drugih demokratskih mehanizama, dođe do enormne personalizacije vlasti i ličnih neformalnih sprega koje deluju zakulisno, ali odlučujuće na politički proces. Lične veze, a ne ideološka usmerenost, pa ni partijska lojalnost ili vrline, određuju poziciju pojedinca u društvu i u politici. Osećanje zavisnosti od ličnih veza bitno utiče na formiranje karaktera ili ponašanja i u suštini otvara prostor za nesmetanu dominaciju vladajućih grupa i pojedinaca. Ovakav tip partije pruža pogodan okvir za ostvarenje i nesmetano delovanje onoga što bi se moglo nazvati klijentelističkim političkim sistemom, gde se najmoćnije strukture formiraju u borbi za političke pozicije u vidu neformalnih grupa i klijentele na bazi lične lojalnosti i izgleda na politički uspeh. Političke pozicije, sa svoje strane, koriste se i kao osnova ličnog ekonomskog prosperiteta. Nije zato slučajno što posle određenog perioda obavljanja političkih funkcija jedan broj političara ulazi u onaj inače uski krug bogataša.

Ovu alternativu treba osvetljavati danas i zato što u njoj jedan broj političkih sociologa[14] vidi i mogućnost demokratizacije jedno-

---

[13] N. T. Clark, *Community Structure and Decision Making*, Chauldes, San Francisco, 1968, str. 108.

[14] Vidi: S. M. Grundle, *Bureaucrats, Politicians and Peasants in Mexico: A Case Studdy in Public Policy*, Berkeley, 1977; Slično tome, i J. E. Schumacher, *Politics Bureaucracy and Rural Development in Senegal*, Berkeley, University of Californija Press, 1975; W. S. Schmidt i drugi, *Friends Followers and Factors*, Berkeley, 1976.

Digitized by Google

partijskih sistema, odnosno mogućnost postojanja pluralizma i pri postojanju jednopartijskog sistema ili u okviru jedne dominirajuće partije. Štaviše, ova grupa, reklo bi se umerenijih sociologa, umerenijih kažemo zato što nastoji da prevaziđe uski okvir identifikacije pluralizma i višepartizma, ovaj odgovor nudi kao put izlaska socijalističkih političkih sistema iz svoje manje ili više tradicionalne jednopartijske zatvorenosti i monističke rigidnosti. Nama izgleda da već i savremena praksa nekih zemalja pokazuje da klijentelistički sistem ne bi pružao ništa bolju alternativu jednom socijalističkom društvu, čak ni u poređenju sa klasičnim jednopartizmom, pod uslovom, naravno, da se taj jednopartizam ne zloupotrebljava. Zato, ovakva orijentacija ne može biti alternativa razvoju jednog društva koje želi da gradi i razvija sistem istinske socijalističke demokratije i posebno samoupravne zajednice.

Ako se pažljivije analizira savremeno društvo i političko stanje, ne može a da se ne nametne pomisao ili utisak da ove opšte mogućnosti razvoja nisu samo imaginarne pretpostavke ili tendenciozne improvizacije kojima treba pravdati određene pojave ili projekcije, niti samo specijaliteti — pojave drugih sistema već i izvesne tendencije i u jednom nedovoljno konstituisanom socijalističkom samoupravnom društvu, koje proizlaze iz realnih interesa, ponašanja ili očekivanja određenih grupa ili pojedinaca. Kad je reč o našem društvu, treba reći da ovakve tendencije ili pojave nisu šire izražene niti su njihovi eventualni nosioci politički konstituisani ili artikulisani kao širi idejni i politički pravci te, prema tome, i ne predstavljaju neku veću i akutnu opasnost. S druge strane, ne treba ni potcenjivati mogućnost njihovog šireg utemeljenja u određenim okolnostima i posebno mogućnost njihovog „uklapanja" u koncept samoupravnog razvoja, s težnjom da se i samo samoupravljanje iznutra usmerava ili transformiše u smislu etatističkog, anarholiberalističkog ili personalističko-klijentelističkog političkog sistema. Ali, ako izlaz ne treba tražiti u ovakvim odgovorima, nije nimalo lako operacionalizovati i implementirati već izabrani način i put optimalnog socijalističkog samoupravnog razvoja i upravljanja društvenim poslovima. Osnovni smisao i opravdanje jedne avangardne revolucionarne organizacije treba upravo tražiti u mogućnostima i njenoj sposobnosti da otkriva i ukazuje na takav put. Ali i ne samo to. Takva organizacija mora biti spremna i sposobna da izbegne sve one zamke o kojima je ovde već bilo reči i da prilagodi svoje biće i funkcije ovakvim zahtevima.

3. Opšti uslovi i funkcije Saveza komunista

Već je rečeno da će karakter Saveza komunista zavisiti ne samo od njegovih projekcija već i od stvarnih uslova u kojima deluje. Priroda ovih uslova, naravno, nije nešto zamrznuto, već i nešto što se može menjati i, prema tome, nešto na što se može i treba

Digitized by Google

uticati. Tu, s jedne strane, valja imati na umu niz povoljnih okolnosti vezanih gotovo za opšte nastojanje da se društvo brže samoupravno razvija i mnoga stvarna pozitivna dostignuća samoupravljanja i, s druge, neke ograničavajuće faktore. Od ovih drugih moguće je istaći relativno ograničene ekonomske uslove koji objektivno sputavaju željeni tempo razvoja. Tu, naravno, treba pomenuti i ostatke starih odnosa koji se žilavo održavaju i vuku restauraciji starog stanja. Zajedno s tim, valja voditi računa o međunarodnim okolnostima i činjenici geografske pozicije, na raskrsnici različitih ideoloških poredaka koji, uz to, pokazuju i snažne tendencije ekspanzije. Ništa manje ne treba prenebregnuti, već istaknuti manje ili više opštu tendenciju savremenog političkog sveta izraženu u stalnom ali sigurnom porastu administracije sa potencijalnim birokratskim svojstvima i većim političkim aspiracijama. Isto tako, porast tehnokratije i njenih aspiracija ne daje mnogo osnova za verovanje da je već uočena dilema „crveni" ili „ekspert" sasvim besmislena i maliciozna improvizacija. Svemu tome treba dodati i onu, još bitnije nepromenjenu, u osnovi dosta posesivnu stranu prirode čoveka, koja — danas izgleda očitije nego ikad ranije — nije plod samo dosadašnjih klasnih društava ili bezdušno i neznalački ustrojenog političkog sistema, kako su neki utopisti verovali, već u izvesnom smislu i šire svojstvo koje će čovek morati da balansira nekim drugim svojim svojstvima i mogućnostima, pa i društvenim uređenjem, bar u doglednoj budućnosti. Tu, svakako, treba imati na umu i nedovoljno razvijenu svest, kao i tržišne uslove i odnose, ma koliko se oni balansirali drugim mehanizmima, koji razvijaju ili produžuju akvizitivnu stranu čovekova ponašanja. U takvim opštim okolnostima iluzorno je očekivati spontani razvoj socijalističkog samoupravljanja kao stihijnog pokreta radnog naroda ili radničke klase. Priroda ovih uslova, koji uzrokuju niz protivrečnosti ne samo u društvu već i u samoj radničkoj klasi, stvara potrebu za postojanjem i delovanjem Saveza komunista kao avangardne organizacije. Uz to, sve one opasnosti i moguće »zamke« o kojima je bilo reči potvrđuju ovakvo opredeljenje, ali i zahtevaju da se Ustavom i Programom, odnosno Statutom fiksirana vodeća uloga Saveza komunista postulira i ostvaruje na odgovarajući način. Treba reći da je idejno i intencionalno jedinstvena vodeća uloga Saveza komunista, u stvari, dosta složena i da nije uvek jednostavno utvrditi šta sve sadrži ovaj vodeći »sindrom«. Ne ulazeći dublje u sadržaj i ne navodeći sve aspekte ili funkcije koji čine ovu opštu ulogu, ovde će biti pomenuto samo nekoliko značajnijih.

Pre svega, čini se vredno istaći usmeravajuću funkciju Saveza komunista, koja je vezana za jasna idejna opredeljenja, a zatim integrativnu u horizontalnom i vertikalnom smislu, kadrovsku obrazovno-socijalizirajuću, mobilizacionu, demokratizujuću i učestvujuću.

Ovde valja odmah izneti i neke napomene. Prvo, najveći broj ovih funkcija Savez komunista ne vrši sam, već ih deli ili obavlja zajedno s drugim subjektima. Drugo, niz ovih funkcija se među-

Digitized by Google

sobno prepliće te ih je teško sasvim jasno razdvojiti ili razlikovati. Treće, a što je za nas od posebnog interesa, ne može se očekivati da se ove funkcije uvek ostvaruju u podjednakoj meri te se njihova sinhronizacija, doziranje i kombinovanje postavlja kao jedno od najznačajnijih pitanja.

U svom ukupnom dejstvu, smislu, efektima i karakteru i posebno po načinu vršenja, ove funkcije čine ili predstavljaju ono bitno diferencirajuće svojstvo Saveza komunista naspram drugih starih i novih, zapadnih i istočnih partija. One doprinose tome da Savez komunista bude snažan faktor-poluga razvoja socijalizma i njegovog ostvarenja kroz demokratski proces odlučivanja. Da bi ovo bio, Savez komunista treba da sprovodi i razvija svoju delatnost najvećim delom u samoupravnim procesima odlučivanja. Ova orijentacija i način delovanja Saveza komunista, uz druge uslove, naravno, gotovo radikalno menja i neka obeležja ukupnog političkog sistema, kao i položaj i ulogu pojedinih njegovih elemenata.

Kao faktor razvijanja socijalističke svesti i unutrašnja snaga samoupravljanja, Savez komunista ne može da, kao neki spoljni činilac i organ vlasti, šalje direktive telima samoupravnog odlučivanja i političkog, odnosno delegatskog sistema. Upravo u demokratskim delegatskim telima, zajedno sa samoupravljanjem i svim socijalističkim snagama, u odgovornoj demokratskoj borbi mišljenja i slobodi postavljanja alternativa, Savez komunista treba da se bori za afirmaciju svoje politike i svojih stavova.[15] »Ako bi Savez komunista ostao izvan te samoupravne strukture, onda postoji opasnost da tu strukturu pomalo osvajaju druge tendencije, pa čak i drugi politički faktori sa ciljem ponovnog potiskivanja Saveza komunista iz sistema, kao što je to bila tendencija malograđanskog liberalizma i pristalica stranačko-političkog pluralizma ili će, pak, sam Savez komunista biti prinuđen da ponovo pravi zaokrete i nameće rešenja odozgo.«[16]

U takvim uslovima i druge društveno-političke organizacije mogu biti samostalnije u svom delovanju i odgovorne svom članstvu. I u njima Savez komunista deluje snagom svojih argumenata i kao faktor daljeg razvoja samoupravljanja i socijalističkog sadržaja samoupravnog odlučivanja. Tako delegatski sistem i društveno-političke organizacije postaju ono realno tlo na kome Savez komunista uspostavlja stalnu komunikaciju sa svojom klasom i najširim slojevima stanovništva. To je uslov i način da se Savez komunista oslobodi sektaškog delovanja i pritiska, odnosno iskušenja da bude izvršilac odluka raznih užih upravljačkih grupa ili samo mobilizator masa za sprovođenje takvih odluka. Na taj način dobijamo jednu novu istorijsku situaciju da partija koja je vodeća snaga u jednom društvu ne deluje sa pozicija vlasti niti koristi klasične državno-pravne instrumente kao prevashodne poluge ostvarivanja svoje politike.

---

[15] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Beograd, 1977.

[16] Isto.

Digitized by Google

4. Funkcije Saveza komunista i mogućnosti njihovog ostvarenja

Za racionalno i efikasno, praktično funkcionisanje ne samo Saveza komunista već i ukupnog političkog sistema od velike je važnosti saznanje o tome u kakvom međusobnom odnosu stoje ove funkcije i kakav je odnos između njih i opštih uslova, s jedne strane, i između funkcija i sposobnosti Saveza komunista da ih ostvaruje i nosi ili njegove ukupne političke »nosivosti«, s druge. Prvo je važno zato što je ponekad nemoguće da se u istoj meri ostvaruju sve funkcije, a drugo zbog toga što se prilikom dimenzioniranja funkcija mora voditi računa i o sposobnosti i uopšte mogućnosti da se one ostvaruju. Negde se čas postavlja i pitanje kompatibilnosti ovih funkcija i ukazuje na značaj, odnosno neophodnost postojanja, makar i u rezervi, neke vrste prioriteta između njih za onaj slučaj kad ih je teško sinhronizovati ili izbalansirati na odgovarajući način. Tako se i strani posmatrač našeg sistema, Berč, pita nema li izvesne kontradiktornosti između vodeće uloge i zahteva da Savez komunista bude faktor demokratizacije i da deluje kroz samoupravne strukture, i neće li to dovesti do neke vrste »nepartijskog« sistema u kome partija kao dominantan iako nevidljiv duh vreba u zasedi.[17] Ovde zaista nesporazum može nastati ako se nova uloga shvati samo kao neka amorfna, nedovoljno artikulisana delatnost, koja dolazi do izražaja samo unutar šireg samoupravnog procesa odlučivanja, a ne i kao aktivnost jedne samostalne političke organizacije.

U sklopu ovih opštih zahteva i procesa, danas posebno interesantna izgledaju dva pitanja: prvo, kakav je odnos između integrativne i demokratske ili demokratizujuće funkcije i, drugo, kakav je odnos između usmeravajuće i učestvujuće funkcije? Oba pitanja ću se ovom prilikom više dotaći i otvoriti nego šire raspravljati.

Kad je reč o prvom, treba odmah istaći da ono još nije u dovoljnoj meri postalo predmet ozbiljnije pažnje teorije socijalističkog samoupravljanja. Sasvim je jasno da nije uvek jednostavno ostvarivati integrativnu funkciju s obzirom i na niz okolnosti. To nije moguće očekivati ni zbog činjenice da, u uslovima širokog pluralizma interesa, otvorenosti društva i orijentacije Saveza komunista da deluje na nov, demokratski način, pa i njegove brojnosti, niz protivrečnosti koje se danas javljaju u društvu ekspandira i ulazi i u »telo« Saveza komunista. Štaviše, nije isključeno da se neke postojeće društvene protivrečnosti još drastičnije i oštrije ispoljavaju u okviru Saveza komunista. Ovo naročito iz dva razloga: prvo, zato što organizacija koja u svojoj ideologiji sadrži jednakost kao jednu od svojih bazičnih vrednosti postaje osetljivija na pojave nejednakosti u svojim sopstvenim redovima; drugo, zbog toga što se upravo u Savezu komunista nalaze slojevi i strukture sa najvišim položajem u društvenoj podeli rada, kao i oni koji stoje

[17] K. G. Berch, *Yugoslavia: The Elevent Congress, the Constitution and the Succession, Government and Opposition*, zima 1979.

Digitized by Google

u samom podnožju društvene »lestvice«. Stoga se kao ključno pitanje postavlja: koliko socijalna diferencijacija unutar Saveza komunista, koja u sebi sadrži dosta i širih društvenih podela i protivrečnosti, utiče na ideologiju, jedinstvo svesti i akcije Saveza komunista i kako se braniti od negativnih posledica ove svoje unutrašnje, inače u određenoj meri nužne, diferencijacije, odnosno diverzifikacije. Verovatno ove okolnosti sa tragovima na stanju svesti dovode i do razlika u izvesnim opredeljenjima i uzrokuju potrebu da se integrativna funkcija, u određenim slučajevima, ne ostvaruje u optimalnom skladu sa demokratskom funkcijom.

Interesantno je da, i pored takve svoje otvorenosti, Savez komunista predstavlja najintegralniji deo naše društvene strukture i da je uticaj slojevnih razlika na idejna opredeljenja članova Saveza komunista manji nego uticaj ovih razlika na idejne stavove i opredeljenja onih koji nisu članovi Saveza komunista. Šta sve uzrokuje ovakve pojave? Treba reći da je priroda ovih razloga različita, ali da ubedljivo pretežu oni faktori koji su u skladu sa odgovarajućim demokratskim zahtevima. Bez pretenzija da ulazimo detaljno u sve moguće razloge, navešćemo samo nekoliko značajnijih. Prvo, treba istaći manje ili više jedinstvenu orijentaciju članova Saveza komunista u pogledu osnovnih strategijskih ciljeva, posebno izgradnje socijalističkog i komunističkog društva. Drugo, intenzivnije idejno-političko obrazovanje i rad u Savezu komunista nego u društvu uopšte. Treće, osećanje pripadnosti i oslonca na jednu takvu popularnu i značajnu organizaciju ne može ostati bez odgovarajućeg idejnog i psihološkog efekta. Četvrto, demokratski centralizam kao princip organizacije i delovanja Saveza komunista čini okvir za jedinstveno delovanje njegovih članova bez obzira na razlike u pojedinim gledanjima. Peto, ne treba izgubiti iz vida, naravno, i bogatu revolucionarnu tradiciju Saveza komunista. Nije teško primetiti da su svi ovi aspekti i činioci u skladu sa osnovnom orijentacijom Saveza komunista da u procesu demokratizacije društva i sam demokratski deluje.

S druge strane, može se postaviti pitanje da li bi Savez komunista mogao obavljati svoje osnovne funkcije na tako efikasan način bez nekih drugih »dopunskih« oslonaca, koji nisu baš uvek sazdani od čvršćeg demokratskog »materijala«. Ako je teško na ovo pitanje odgovoriti sa da ili ne, nije nemoguće pretpostaviti da bi bez tih oslonaca obavljanje nekih funkcija bilo otežano. Osvetljavanje ovih tačaka je takođe neophodno za dalji i brži demokratski razvoj jedne revolucionarne avangardne organizacije.

Ako bismo želeli da skiciramo nekoliko takvih »momenata«, onda ne bismo mogli a da možda i pre svih drugih ne istaknemo pojavu kumulacije funkcija u jednom delu užeg jezgra Saveza komunista. Neka istraživanja to uverljivo potvrđuju podacima da je i po 46% članova Saveza komunista bilo bez funkcija, dok je u isto vreme 2% imalo po sedam.[81] Tako bi i naivno bilo verovati da je u

[81] G. Stanič, *Kadrovski ili masovni Savez komunista — stvarna ili izmišljena dilema*, Simpozijum posvećen Savezu komunista u organizaciji časopisa »Socijalizam«, Beograd, 1977.

Digitized by Google

ovoj fazi razvoja moguće sasvim ukloniti kumulaciju funkcija. To, na kraju, ne bi bilo ni racionalno. Međutim, čini se moguće i neophodno svođenje ove pojave na nužnu meru. Verovatno će i ostvarivanje ideje o kolektivnom radu i rukovođenju pozitivno uticati i u ovom pravcu.

Pored toga, treba istaći činjenicu relativno zadovoljavajućeg statusa većine članova Saveza komunista, što se vidi i iz nekih podataka da oko 85% njegovog članstva ima primanja iznad proseka. Tome znatno doprinosi i kvalifikaciona struktura njegovog članstva, sa niskom stopom učešća polukvalifikovanih i nekvalifikovanih radnika. Ovo može da deluje kao relativno integrirajući faktor unutar organizacije Saveza komunista, ali i kao faktor koji otežava njegovu integrativnu funkciju u širim razmerama društva ili dovodi do izvesne kolizije između ovako postavljene integrativne funkcije i nastojanja da se odluke donose širokim učešćem radnih ljudi i građana. Ovo je naročito slučaj kad se donose konkretne odluke koje se tiču najvećim delom i pitanja raspodele, a Savez komunista, kao sastavni deo skupštinske strukture, učestvuje neposredno u tom procesu. Kasnije će o tome biti nešto više reči.

Uza sve to, ne može se zanemariti ni činjenica da članovi Saveza komunista pokrivaju gotovo sve značajnije izvršne funkcije na višim nivoima organizovanja i u značajnijim centrima odlučivanja.[19] Ako se ima na umu dosta velik uticaj izvršnih organa i stručnih službi u procesu odlučivanja, onda je ova činjenica značajna s aspekta integrativne uloge Saveza komunista. S druge strane, ona nas upućuje na moguće objašnjenje zašto se sporo prevazilazi pojava relativno velike moći izvršnih organa, uprkos proklamovanim principima. Kao što se vidi, »zaposedanje« izvršnih funkcija od strane članova Saveza komunista ima protivrečna svojstva i dejstva i uzrokovano je širim socijalnim i političkim razlozima. Dakle, obavljanje integrativne funkcije traži i neke »dodatne« rezerve koje ne moraju u svim aspektima biti u skladu sa demokratizacijom ni društva ni Saveza komunista. Pošto se ne mogu odstraniti bez rizika da se ne povredi efikasno ostvarivanje integrativne funkcije, sva mudrost se sastoji u tome kako da se na optimalan način komplementiraju integrativna funkcija u svojim različitim dimenzijama i demokratska funkcija Saveza komunista.

Do koje granice se mogu tolerisati one »dodatne« tačke oslonca a da se ne povrede demokratska priroda i demokratizujuća funkcija SK — ostaje značajno pitanje.

Drugi uvek akutan problem radničkog pokreta i svake radničke partije, pa i Saveza komunista, jeste sinhronizacija usmeravajuće i učestvujuće funkcije ili balansiranje strategijskih odnosa daljih i tekućih, to jest bližih ciljeva. Već je rečeno da su raz-

[19] Dok je od ukupnog broja delegata opštinskih skupština u Srbiji oko 75% članova Saveza komunista, članova SK u izvršnim organima istih skupština je više od 97%. Na višim nivoima učešće članova Saveza komunista je još i veće. Što se tiče sastava inakosnih poslovodnih organa u OOUR udeo članova Saveza komunista je povećan od 85% na više od 88% u 1977.

Digitized by Google

like, pa i moguće konfrontacije veće oko etapnih ili tekućih, odnosno konkretnih nego oko strategijskih pitanja, u određenim okolnostima, naravno, jer su etapni ciljevi vezani na mnogo vidljiviji i neposredniji način za konkretne interese pojedinaca i grupa. Izbor pravaca ili reda poteza tekuće politike i konkretnih prioriteta jesu upravo pitanja oko kojih, najvećim delom, dolazi do izvesnog razdvajanja određenih grupa ili slojeva, koji inače mogu biti istog strategijskog opredeljenja. Pošto su članovi Saveza komunista u svim upravljačkim strukturama i na materijalno bolje situiranim mestima, bez obzira na to što članstvo u SK ne nosi sobom nikakve privilegije, i pošto je Savez komunista postao i strukturalno deo skupštinskog mehanizma i procesa tekućeg odlučivanja, postavlja se pitanje: neće li on doći u situaciju da se opredeljuje i za odluke koje će biti bliže interesu bolje stojećih grupa i slojeva, dakle, odgovarajućim parcijalnim interesima nego strategijskom interesu radničke klase i većine u društvu. Ovo se svakako može desiti u slučajevima kad deo Saveza komunista, koji je postao i deo upravljačke strukture, nije spreman da se izdigne i deluje sa nivoa interesa i zahteva cele organizacije i klase, za koju je inače životno vezan. Parcijalni oblici odlučivanja, ma koliko nužni i nezaobilazni, mogu biti katkad i povoljni okviri da se, s jedne strane, prihvataju načelni stavovi i, s druge, istovremeno učestvuje u donošenju odluka koje štite parcijalne interese, bez dovoljno poštovanja opštih. U tome se mogu delimično tražiti i razlozi zašto se katkad i u delegatskim skupštinama, čiji je deo i delegacija Saveza komunista, donose odluke koje ne odgovaraju željama i zahtevima šire delegatske osnove. Sve u svemu, inkorporiranje Saveza komunista u strukturu i proces tekućeg odlučivanja, pored svih pozitivnih strana, o kojima ovde nije bilo reči, nosi i opasnost utapanja i gubljenja u protivrečnostima, a time i opasnost pragmatizacije koja objektivno može otežavati uspešno obavljanje njegove usmeravajuće funkcije. Stoga zanemarivanje strategijske usmerenosti i akcija na ostvarivanju dugoročnih interesa radničke klase i pragmatsko povijanje tekućim zahtevima i pritiscima nanosi isto toliko štete pokretu i avangardnoj ulozi Saveza komunista koliko i lenja teleološko-futuristička usmerenost, bez traženja optimalnih puteva prevođenja ciljeva u praksu i bez ulaženja u konkretni »vrtlog« odlučivanja. Po sebi je razumljivo da se to ne može postići bez eksperimentisanja i rizika lutanja. Nije ovde reč o distanciranju Saveza komunista od procesa odlučivanja i konkretnih životnih dilema, već o potrebi da se on uključuje u taj proces ostavljajući odgovarajući deo snaga ili energije na frontu osnovnog istorijskog i dugoročnog interesa radničke klase i socijalističkog samoupravljanja. Ovo nas upućuje na potrebu stalnog afirmisanja i razvijanja osnovnih marksističkih ideja i usmerenosti, kao inspiracija i u praktičnom ponašanju. Držanje ovog fronta je, naravno, teško očekivati bez razvijene moralne funkcije Saveza komunista. A ovu moralnu funkciju mogu nositi samo ljudi koji iskreno veruju u ciljeve Saveza komunista i koji su spremni da svoje trenutne i uže interese na odgovarajući način usaglase ili podrede opštim intere-

Digitized by Google

sima društva i radničke klase. Zbog toga ni danas nije irelevantno pitanje da li bi Savez komunista i dalje trebalo da bude kadrovska partija. On mora, pri svoj svojoj širini i otvorenosti, biti i dobrim delom kadrovska organizacija, s obzirom na prirodu njegovih avangardnih zadataka. Uz to, on mora živeti i delovati i kao deo samoupravno-skupštinskog mehanizma i kao samostalna organizacija, otvoreno, demokratski i javno.

No mora se priznati da, uz svu privrženost strategijskim i moralnim vrednostima i uz odgovarajuću organizacionu prilagođenost Saveza komunista svojim funkcijama, rešenja za trajnije adekvatno uspostavljanje odgovarajućeg odnosa pojedinih funkcija Saveza komunista, pa i između partije i klase nije moguće tražiti samo u okviru partije, pa ni Saveza komunista. Širi oblici samoupravnog odlučivanja u kojima će radnička klasa biti u mogućnosti da neposredno izrazi svoje interese i da se bori za njihovo ostvarenje je i realna brana eventualnom odvajanju partije od klase i pouzdan način da jedna avangardna organizacija meri svoju stvarnu revolucionarnost i delatnost.

Digitized by Google

Mijat Šuković

Kolektivni rad i kolektivno odlučivanje

U socijalističkom samoupravnom društvenom uređenju kolektivni rad i kolektivno odlučivanje su oznake za oblik rada i odlučivanja zasnovan na socijalističkom samoupravljanju i prožet socijalističkim samoupravnim odnosima. To su pojmovi, načela za društvene odnose. Njima se, u *njihovom jedinstvu,* u suštini, iskazuje razvijena koncepcija o karakteru društvenih odnosa koji postoje i koje treba stvarati na području vršenja političke vlasti i odlučivanja o drugim društvenim poslovima.[1] Njihov sadržaj, kao koncepcije i kao društveno-političkog odnosa, vrlo je složen i kompleksan. Ima komponente: klasno-socijalne, ali i opšteljudske; teorijske, ali i akciono-političke; organizaciono-institucionalne (u okviru kojih je i vremensko trajanje mandata nosilaca pojedinih funkcija), ali i druge, šire i dublje, koje u sebi sadrže obilježja procesa i puteva borbe za društveno oslobođenje rada i

[1] Kolektivni rad i kolektivno odlučivanje čine jednu cjelinu. Zajedničko im je to što je u njihovoj srži — radni čovjek sa njegovim samoupravnim položajem i afirmacija socijalističkog samoupravljanja. Njihova sadržina se, međutim, ne poklapa. Drugo slijedi prvo, u pravilu, ali i ne mora. Zato nije ispravno oboje svoditi na jedno.

Digitized by Google

čovjeka. Njihov sadržaj ima za cilj sve punije oživotvorenje postojećeg sistema, ali i preobražaj pojedinih društvenih funkcija i institucija u tom sistemu, stvaranje uslova i odnosa za njegovo dalje razvijanje, unapređivanje.

Njihov sadržaj, tako kompleksan, direktno je povezan sa produkciono-samoupravnim i društveno-svojinskim odnosima, socijalističkom samoupravnom demokratijom i ulogom avangarde u tim odnosima; sa sadržajem istorijskog procesa podruštvljavanja političke vlasti, prevazilaženja političkog upravljanja (koje se ogleda u upravljanju ljudima) i sa procesom njegove zamjene socijalističko-samoupravnim sporazumijevanjem i dogovaranjem, kao i sa drugim osnovnim vrijednostima i glavnim ciljevima socijalističke revolucije. To je i osnova njihove sadržine. To napaja i opredjeljujuće određuje njihovu osnovnu sadržinu i ciljeve. S druge strane, kolektivni rad i kolektivno odlučivanje su svojstvo i uslov postojanja svih nabrojenih i njima komplementarnih odnosa, procesa i pojava. Između njih, dakle, postoje uzajamno, višesmjerno sadržinsko prožimanje, uticanje, međuzavisnost. Uzajamno jedno drugome »preuzimaju« sadržaje, bogateći se sadržajno, pojedinačno i ukupno.

Suština kolektivnog rada i odlučivanja, zapravo, doseže do supstance socijalističkog produkcionog odnosa, a ciljno do snaženja postojećih i stvaranja novih pretpostavki i novih sadržaja socijalističkog samoupravnog demokratizma — najvažnijeg uslova kretanja ka komunizmu.

Tako i mora biti. Jer kvalitet oblika rada i načina odlučivanja neposredno, direktno, utiče na položaj ljudi, radničke klase, avangarde, samoupravnih i državnih organa. Zato su oblik i način odlučivanja krupno teorijsko-političko pitanje, a ne prije svega organizaciono.

To kolektivnom radu i odlučivanju daje demokratska i revolucionarna svojstva.[2]

U složenom i kompleksnom sadržaju kolektivnog rada i odlučivanja, kao koncepcije i društveno-političkog odnosa, glavna, centralna komponenta i okosnica je: pravo i dužnost udruženih i organizovanih radnika i drugih radnih ljudi da, u svom interesu i u interesu društva kao cjeline, upravljaju uslovima, sredstvima i rezultatima svoga i društvenog rada u svim sferama ekonomskog, političkog i kulturnog života; da slobodno uspostavljaju političke i druge organe, ili forume i tijela i da putem njih, udruženo i zajednički, ostvaruju političku vlast i odlučuju o svim drugim društvenim poslovima, da utvrđuju politiku, kontrolišu njeno izvršenje, da upravljaju društvom. A osnovni društveni smisao i cilj cjelo-

[2] S metodološkog i pedagoškog stanovišta može se prigovoriti što se, prije analize, iskazuju stavovi o složenosti i kvalitetu fenomena o kome se piše. Uprkos tome, smatram korisnim da se na početku iskažu ovi stavovi, kako bi se odmah naglasilo, makar u osnovi, šta je predmet analize i sa koje pozicije se analiza vrši. To dopuštaju i metodologija i pedagogija ako i kada iza toga slijedi analiza, kao što se ovdje i čini.

Digitized by Google

kupne koncepcije je: uspostavljanje i ostvarivanje, na području upravljanja društvenim poslovima, takvih društvenih odnosa, institucionalno obezbijeđenih, koji omogućavaju i osiguravaju da sve više, mada postepeno, raste moć udruženih radnih ljudi, radničke klase, u procesima odlučivanja o društvenim poslovima, da se razvijaju i jačaju istinski ljudski odnosi u tim procesima, a da se sprečavaju i suzbijaju stanja u kojima će sve veće i ogromno povećavanje moći čovjeka nad prirodom biti korišćeno za podjarmljivanje čovjeka čovjekom, makar u »savremenim« formama, što bi bilo novo varvarstvo, a ne civilizacija.

Takva sadržina, glavna komponenta, osnovni smisao i ciljevi kolektivnog rada i odlučivanja čine da oni jesu i moraju biti *strateška*, a ne taktička i kratkotrajno aktuelna opredjeljenja socijalističke revolucije i razvijanja socijalističkih odnosa. Konstantna su svojstva i uslov razvijanja socijalističke revolucije. I nastaju sa početkom revolucionarnog djelovanja. Socijalistička revolucija i jeste čin kolektivnog napora, rada, odlučivanja. I trajaće, u ovom ili onom obliku, više ili manje razvijenom, sve dok se ne završi socijalistička revolucija, dok se ne izgradi socijalizam (izgrađeni socijalizam je — komunizam), kada će nastati novi, viši, komunistički oblik kolektivnosti. To potvrđuju procesi i odnosi u Pariskoj komuni, oktobarskoj revoluciji i drugim socijalističkim revolucijama.[3]

Razumije se, ali ima razloga da se i izričito kaže: rečeno ne znači da u svim socijalističkim revolucijama, i u svim fazama nji-

---

[3] Komunistički pokret i njegova ideologija, po načinu konstituisanja, širini socijalne osnove, ciljevima, nosiocima, oblicima ispoljavanja i djelovanja, sadrže u sebi suštinska svojstva kolektivnog rada i odlučivanja. Brojna su ostvarenja komunističkog i radničkog pokreta koja su rezultat kolektivnog stvaralaštva masa. I socijalističke revolucije su čin kolektivnog rada i odlučivanja. Potvrda za rečeno nalazi se u Marksovim ocjenama Pariske komune i kolektivnosti u njoj. Nalazi se i u brojnim Lenjinovim kazivanjima o Pariskoj komuni i oktobarskoj revoluciji. Među njima su i sledeća: Pariska komuna, a u okviru toga i oblik odlučivanja u njoj, stvoreni su kolektivnim radom masa, genijalnim »čulom pobunjenih masa«. »Da narodno stvaralaštvo revolucionarnih klasa nije stvorilo sovjete, proleterska revolucija u Rusiji bila bi beznadežna stvarnost.« Kolektivnim radom mnogomilionski narod »stvarao je demokratiju na svoj način«.

No, iako su svojstvo socijalističke revolucije, kolektivni rad i kolektivno odlučivanje nijesu na isti način i u istom stepenu ostvarivani u svim socijalističkim revolucijama i u svim njihovim fazama. Nekada su potiskivani i zamenjivani hijerarhijskim odnosima, direktivizmom užih grupa ili pojedinaca. Niz subjektivnih i objektivnih faktora na to je uticao i to je uslovljavao. Svaki oblik devijacija i degradacija u tokovima socijalističke revolucije smanjivao je stepen kolektivnosti rada i odlučivanja, a svaki stepen smanjivanja kolektivnosti rada i odlučivanja vodio je devijacijama u sadržini socijalističke revolucije. Istorija je dala obilje dokaza za to. Nijedna socijalistička revolucija, do sada, nije ni uspjela da »do kraja« i trajno u *praksi* ostvari punu kolektivnost rada i odlučivanja. No to znači da je takvo svojstvo revolucije i stanje i proces, da je stalna borba, kao što je i revolucija borba, a ne znači negiranje kolektivnosti kao bitnog svojstva socijalističke revolucije.

Digitized by Google

hovim, moraju biti jednoobrazna organizaciono-institucionalna rješenja (u koja spada i vremensko trajanje mandata) kojima se uspostavljaju, razvijaju, učvršćuju i obezbjeđuju društveno-politički odnosi koji se nazivaju kolektivnim radom i odlučivanjem. Ti oblici mogu i moraju biti različiti u pojedinim socijalističkim revolucijama i pojedinim njihovim fazama, kao što mogu biti različite i forme revolucije. Svako okamenjivanje oblika i formi njihovog ostvarivanja suprotno je njihovom društvenom biću.

Sa nastankom socijalističke revolucije u Jugoslaviji nastali su, makar tendencijski, i kolektivni rad i kolektivno odlučivanje, kao društveno-politički odnos, kao sadržaj njenih tokova.[4] I razvijali su se, nekada manje, a nekada više uspješno, kao sastavni i neodvojivi dio ukupnih tokova jugoslovenske socijalističke revolucije. Sa »kolektivnim radom uvijek (smo) iznalazili najbolja rješenja i stalno otvarali nove vidike u razvoju revolucije«, i u »predratnom, ratnom i poslijeratnom periodu«.[5] Ta dragocjena i »bogata iskustva iz rada u praksi« upravo i daju osnovu i putokaz da se ide dalje u razvijanju »do kraja« kolektivnog rada i odlučivanja.[6] Socijalističko samoupravljanje i delegatski sistem, kao njegov izraz i oblik ostvarivanja, od svog nastanka, takođe nose u sebi, kao

---

[4] Klice demokratskog kolektivnog rada i odlučivanja nastale su i ugrađene su u rad i odlučivanje narodnooslobodilačkih odbora. Njegovanje inicijative građana i [illegible] sudjelovanja najširih narodnih masa u rješavanju revolucionarnih zadataka u svim fazama socijalističke revolucije elementi su kolektivnog rada i odlučivanja. Način pripremanja i donošenja odluka AVNOJ-a takođe je izraz i ostvarenje revolucionarne kolektivnosti rada i odlučivanja.

[5] Josip Broz Tito, izlaganje na Jedanaestom kongresu Saveza komunista Jugoslavije.

[6] To je i drug Tito izričito iskazao i na Jedanaestom kongresu Saveza komunista Jugoslavije i na Osmom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije. Nije, dakle, ispravno Titove riječi i misli, iskazane na tim skupovima, interpretirati tako da je on inicirao da se *tek onda, prvi put i od početka,* uvode kolektivni rad i kolektivno odlučivanje u tokove i sadržaje socijalističkog samoupravljanja. Suština njegovih misli je: kolektivni rad i kolektivno odlučivanje su bitno svojstvo i faktor uspjeha jugoslovenske socijalističke revolucije u cjelokupnom njenom trajanju. Oni čine suštinu socijalističkog samoupravljanja i delegatskog sistema. A inicirao je dalje unapređivanje i razvijanje »do kraja« kolektivnog rada i odlučivanja foruma i organa, ističući da na to upravo obavezuju suština socijalističkog samoupravljanja i potreba »nesmetanog funkcionisanja i daljeg razvijanja delegatskog sistema«, kao i nastajanja u praksi pojava suprotnih kolektivnosti, a koje se ispoljavaju u vidu »samovolje pojedinaca i grupa«, »tendencije uzurpacije vlasti radničke klase« i donošenja »odluka koje nisu izraz interesa i želja samih radnih ljudi«. Sastavni i vrlo značajan dio te inicijative je i *novi* element — uvođenje jednogodišnjeg mandata predsjednika, odnosno predsjedavajućih u forumima i organima. No jednogodišnjem mandatu, i u samoj inicijativi, dat je karakter instrumenta za ostvarivanje dublje suštine. To jest novi element među raznovrsnim sredstvima i putevima kojima se teži obezbjediti suština kolektivnosti. Značajan je. Istorijski je vrijedan, naročito u uslovima postojanja opisanih pojava. U tom smislu jeste i revolucionarni korak. Ali to je nešto drugo od tvrdnje da se time inicira tek sada uvođenje kolektivnosti u radu i odlučivanju u sadržaje socijalističkog samoupravnog društvenog uređenja.

Digitized by Google

svoje bitno svojstvo, upravo kolektivnost rada i odlučivanja. Demokratske rasprave, uključivanje svih zainteresovanih u procese donošenja odluka, zajedničko odlučivanje svih zainteresovanih, unutrašnja je potreba, suština, bit, socijalističkog samoupravljanja i delegatskog sistema. Bez toga nema ni ostvarenja njihove suštine.

U jugoslovenskoj praksi do sada su postignuta i izvjesna ostvarenja suštine kolektivnog rada i odlučivanja, mada su opterećena mnogim slabostima. Društveni tokovi su se i do sada, mada polako i ne bez suprotnih tendencija, kretali u pravcu jačanja kolektivnog rada i odlučivanja. Sa dosta argumenata može se kazati: u teorijsko-normativnu ravan stvarnosti našeg društva i do sada su ugrađivani i u njoj i sada postoje značajni sadržaji kolektivnog rada i odlučivanja, iako se i u toj ravni mogu i moraju dalje razvijati i obezbjeđivati. No, ne potcjenjujući rezultate i dosadašnja nastojanja, obaveze ostvarivanja i daljeg razvijanja kolektivnosti rada i odlučivanja *veće* su od dosadašnjih ostvarenja, što kazuju i citirane Titove ocjene o pojedinim pojavama u praksi. Ali ne samo one. Zato njegovanje i dalje unapređivanje kolektivnog rada i odlučivanja i ima »izuzetnu važnost« za dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja da bi se *nesmetano* mogla ostvarivati i dalje razvijati suština socijalističkog samoupravljanja i delegatskog sistema.

Pri tome, u sadašnjem periodu razvoja jugoslovenskog socijalističkog samoupravnog društva, zbog stanja u praksi, naglasak (ali ne i svođenje ukupne pažnje i akcije na to područje) mora biti na njegovanju i razvijanju kolektivnog rada i odlučivanja foruma i organa. Ali ne samo radi sprečavanja da pojedinci u njima ne uzurpiraju prava drugih članova foruma i organa i da ne izrasta liderstvo pojedinaca, što je, nesumnjivo, veoma važno, već i radi otklanjanja uslova i odnosa koji omogućavaju da se pojedini organi i forumi ponašaju kao faktori nadređeni društvenoj osnovi, kojoj treba da služe, da se ponašaju kao naredbodavci i vlast, umjesto kao delegatski organi u istorijskom značenju riječi. Ovo drugo zato što su takva ponašanja snažna prepreka ostvarivanju i razvoju socijalističkog samoupravljanja i delegatskog sistema, kolektivnosti rada i odlučivanja.

Sadržaj socijalno-političkih procesa u savremenom jugoslovenskom društvu, tendencija porasta političke moći (u klasičnim ili preobraženim formama) pojedinih društvenih grupa i slojeva, odnosno porasta nemoći drugih, u svijetu, sadržaj kolektivnog rada i odlučivanja i njihova uloga u razvoju socijalističkog samoupravljanja, kao i razlozi teorijske prirode, dakle, pogoduju, podstiču i obavezuju da se šire, dublje i što je moguće obuhvatnije analiziraju, odrede i objasne: društveni sadržaj, klasna i druga svojstva kolektivnog rada i odlučivanja; korijeni, izvorišta, garancije, metodi i sredstva njihovog ostvarivanja i obezbjeđivanja; njihova istorijska uloga i značaj u datim društveno-istorijskim uslovima i okolnostima; odnos njihov i socijalističkog samoupravljanja i socijalističke samoupravne demokratije. Na takav

Digitized by Google

pristup obavezuje i bitna odrednica nauke: sveobuhvatnost analize predmeta izučavanja.

To je potrebno tim više što saznanja, iskazana u stranoj i našoj ranijoj literaturi o kolegijalnosti i kolektivnosti rada i odlučivanja državnih organa i političkih foruma, o »kolektivnom rukovođenju« u društvima koja ne odlikuje socijalističko samoupravljanje — sa kojima socijalističko-samoupravni kolektivni rad i odlučivanje imaju izvjesnih sličnosti — nijesu dovoljna, a po mnogo čemu ni podobna, da se objasne klasna suština i ciljevi kolektivnog rada i odlučivanja. Kolektivnost rada i odlučivanja i »kolektivno rukovođenje« u tim društvima, naime, zasnivaju se na drugačijoj filozofskoj osnovi i koncepciji, sa drugačijim suštinskim svojstvima i društvenim konzekvencama.[7] Zato, umjesto lijenog preuzimanja, sređivanja i sistematizovanja čestica saznanja iz ranije i strane literature, potrebni su traganje, originalnost, inventivnost, nova teorijska uopštavanja i osmišljavanja sa teorijom samoupravljanja, kolektivnog rada i odlučivanja. Nove pojave se i moraju izučavati i objašnjavati na nov način. Jer stari načini su, u pravilu, primjereni potrebama očuvanja postojećeg, pa ne mogu ni otkrivati mogućnost revolucionarnog kretanja naprijed, revolucionarnog mijenjanja postojećeg.

---

[7] Sadržaj i domet kolegijalnosti i kolektivnosti rada i odlučivanja državnih i drugih političkih organa u tim društvima *iscrpljuju* se u tome da se: potisnu monarhizam, monokratizam u raznim oblicima, lična vlast, kult pojedinaca i slični oblici upravljanja društvom, i da se oni zamijene takvim oblicima kolektivnosti koje će karakterisati odnosi u kojima kolegijalni organi, manje ili više brojni, upravljaju društvom, narodom. A to je oblik upravljanja u kome postoji podjela na jedne (organe) koji vladaju, na principu političkog predstavljanja i reprezentovanja, i druge (građane, narod, primarne ćelije života i rada) kojima se vlada. Takav oblik upravljanja, odlučivanja, iako znači napredak u odnosu na monarhizam i monokratizam, po demokratskom dometu ne ide dalje od tradicionalnog dobijanja pristanka građana na odluke koje osamostaljeno donose državni i politički organi. Zato se može okarakterisati samo kao tjmokratski oblik odlučivanja, upravljanja, a ne i kolektivni oblik odlučivanja u punijem, dubljem demokratskom smislu riječi. Jer za ostvarivanje istinske kolektivnosti u dubljem njenom sadržaju, osim likvidiranja monarhizma i monokratizma, treba još dosta učiniti. Takav sadržaj kolegijalnosti odlučivanja u nesamoupravnim društvima uslovljen je i determinisan osnovnim nesamoupravnim produkcionim i privatno, odnosno državno-svojinskim odnosima i ograničenostima za demokratiju. Određen je i filozofskim pogledima političko-predstavničke demokratije u tim društvima, za razliku od socijalističke samoupravne demokratije.

Ta i takva filozofska, produkciona, svojinska i ukupna osnova i potka determinisale su da iskazana saznanja o tim oblicima odlučivanja i rada ne prevazilaze granice političko-predstavničke demokratije, da iskazuju filozofiju o odnosima u sferi odlučivanja, o ulozi radnika i svih radnih ljudi u odlučivanju, drugačiju od one na kojoj se zasniva socijalističko samoupravljanje i kolektivni rad i kolektivno odlučivanje u njemu. Zbog toga ta saznanja nijesu, i ne mogu biti dovoljna i podobna da se sveobuhvatno, dubinski utvrde, osvijetle i objasne suština, društveni smisao i ciljevi kolektivnog rada i odlučivanja u integralnom sistemu socijalističkog samoupravljanja.

Digitized by Google

Društvena sadržina, svojstva, smisao kolektivnog rada i odlučivanja

1. *Demokratičnost unutar kolegijalnih organa, tijela, rukovodstava*

Postojanje demokratskih odnosa *unutar* kolegijalnih državnih i samoupravnih organa, tijela i rukovodstava društveno-političkih organizacija, svakog od njih pojedinačno, i svih njih, komponenta je sadržaja i svojstava kolektivnog rada i odlučivanja u socijalističkom samoupravnom društvu. Ta komponenta obuhvata i podrazumijeva: (a) aktivno, zajedničko, ravnopravno i jednako odgovorno učešće svakog člana, svakog pojedinog organa, tijela ili rukovodstva u izgrađivanju stavova, politike i predloga koje utvrđuje odnosni organ, tijelo, rukovodstvo; (b) stvaralački dijalog između članova i ustaljenu praksu uzajamne kritike u procesu utvrđivanja politike, stavova i odluka i u procesu rada na njihovom ostvarivanju; (c) nepostojanje u njima faktičke premoći, supremacije, zasnovane na principu hijerarhije funkcija, pojedinaca i njihovih mišljenja i predloga u odnosu na druge članove i njihova mišljenja i predloge.

Rad i odlučivanje unutar organa, foruma, rukovodstava, sa ovakvim obilježjima, imperativni su zahtjev socijalističkih samoupravnih i delegatskih odnosa. Normativno ili praksom uspostavljanje takve pozicije jednog člana iz sastava kolegijalnog organa, tijela ili rukovodstva da on ima, u odnosu na druge članove, posebna prava i ovlašćenja, posebnu odgovornost u vršenju funkcija organa, odnosno rukovodstava, nema i ne može imati izvor u socijalističko-samoupravnim i delegatskim odnosima, iz kojih tijela, organi, naime rukovodstva proizlaze u socijalističkom samoupravnom društvu. To može biti samo ostatak starih odnosa i plaćanje danka starim shvatanjima. Jednakost i ravnopravnost ljudi u samoupravnim i delegatskim odnosima, u bazičnim društvenim sredinama implicira, podrazumijeva jednakost i ravnopravnost članova u svim izvedenim organima, tijelima, rukovodstvima i u odnosima između njih. Svaki organ, svako tijelo, svako rukovodstvo, da bi bili stvarno u funkciji ostvarivanja interesa radničke klase, moraju raditi i odlučivati na istim principima na kojima radi i odlučuje radnička klasa. To jest na principima: ravnopravnosti, jednakosti, podjele rada, međuzavisnosti djelovanja članova i cjeline, *kolektivne* discipline, razvijene odgovornosti itd.

Ova komponenta sadržaja kolektivnog rada i odlučivanja veoma je važan dio cjeline kompleksnog sadržaja kolektivnog rada i odlučivanja. Jer, ako i kada postoje prikazani odnosi *unutar* kolegijalnih organa, tijela i rukovodstava, svakog od njih pojedinačno i svih njih skupa, postoje i mogućnosti za slobodno i stvaralačko angažovanje i iskazivanje svakog pojedinog njihovog člana (njihov broj je velik), i svih njih zajedno, udruženo. A aktiviranjem njihovog znanja, stručnih, političkih i ukupnih radnih potencijala u procesima rješavanja ekonomskih, političkih, kulturnih i

Digitized by Google

svih drugih društvenih poslova, garancija je (mada ipak samo jedna) da organi, tijela i rukovodstva maksimalno angažuju i koriste sposobnosti svakog svog člana i da, u okviru svojih ovlašćenja, nalaze objektivno najoptimalnije solucije za društvene probleme u čijem rješavanju učestvuju. To je od velikog značaja za ekonomski, politički, kulturni i sveukupni razvoj društva, što nije potrebno dokazivati.

Značaj ove komponente sadržine kolektivnog rada i odlučivanja povećava to što demokratičnost odnosa unutar kolegijalnih samoupravnih i državnih organa i rukovodstava društveno-političkih organizacija podstiče i dinamizira demokratizaciju odnosa i političkog života u samoupravnim organizacijama i zajednicama, u udruženjma, društvenim i društveno-političkim organizacijama, u društvu u cjelini. Nepostojanje odnosa jednakosti, ravnopravnosti i demokratičnosti unutar foruma i organa i njihova zamjena hijerarhijskim odnosima unutar njih ograničava mogućnost za demokratsko raspravljanje i izjašnjavanje radnih ljudi, a time i koči razvijanje demokratskih odnosa u društvu u cjelini i neizbježno vodi zakržljavanju tih odnosa, birokratizaciji. Jer potiskivanje odnosa jednakopravnosti članova unutar foruma u procesu rada i odlučivanja i ustaljivanje, u praksi, unutarforumske hijerarhije, izražene u posebnom položaju »čelnih« ili drugih pojedinaca u forumima, neizbježno prati i »hijerarhijska istina«, što dovodi do ćutanja članova i onda kada imaju razloga da govore i kada subjektivno žele govoriti. A to, po zakonima političkog života, sužava prostor i za dijalog izvan foruma, u društvu u cjelini, o brojnim i značajnim rješenjima i stavovima koje forumi iniciraju, izražavaju, predlažu, za koje se zalažu. Rezultat je: sužavanje prostora za razvoj demokratskih odnosa u procesima odlučivanja u društvu u cjelini.

Drugačije rečeno, kao što odnosi u organima, tijelima i rukovodstvima, naime u vrhovima, izražavaju šire odnose u društvu, ili su adekvatan refleks odnosa snaga u društvu, tako su i odnosi unutar njih faktor ograničavanja ili podsticanja demokratizacije političkog života u društvu u cjelini.

Stoga je veoma pogrešno, naučno neosnovano, svako čak i najmanje zanemarivanje, potcjenjivanje ili minimiziranje značaja i vrijednosti kolektivnog rada i odlučivanja unutar kolegijalnih samoupravnih i državnih organa i tijela i rukovodstava društveno-političkih organizacija ili nastojanja da se ostvaruju, ustaljuju i stalno unapređuju u praksi. I štetno je sa stanovišta učvršćivanja i razvijanja socijalističke samoupravne demokratije.

Naglašavanje ovih saznanja naročito je potrebno i značajno u društvenim situacijama kada se u praksi ustali i počinje preovlađivati unutarforumska hijerarhija u procesima rada i odlučivanja i kada se ona počne hraniti međusobnim povezivanjem produkata unutarforumske hijerarhije. A te situacije nastaju kako onda kada pojedini članovi foruma (najčešće su to »čelni« u forumima, ali nekada to mogu biti i drugi pojedinci) u svom političkom djelovanju, u ime foruma, organa, rukovodstava, zauzimaju stavove,

Digitized by Google

daju ocjene, prihvataju obaveze i bez prethodne rasprave u njima, čime prejudiciraju ocjene, stavove i odluke organa, tijela, odnosno rukovodstava, tako i onda kada svoje ocjene, mišljenja i predloge koje iznose na sjednicama organa, tijela, rukovodstava argumentišu i sa, naročito ako to čine prije svega ili jedino time, dogovorom sa drugim čelnim, politički relevantnim pojedincima, ili grupom čelnih pojedinaca. Jer time ovi pojedinci dobijaju, faktički, poseban, nadređen položaj u odnosu na druge članove, na osnovu čega njihovi predlozi, mišljenja i stavovi, vrlo često, čak skoro uvijek, dobijaju jake elemente zahtjeva da se prihvataju bez pitanja, prigovora i pogovora, što neizbježno sputava razmah znanja i akcione spremnosti brojnih članova, brojnih tijela, organa, rukovodstava. A to ima brojne, ne malo značajne, štetne posljedice po demokratiju i nalaženje optimalno mogućih rješenja za društvene probleme. Bilans štetnih posljedica je naročito velik ukoliko unutarforumska hijerarhija zavlada u organima, tijelima, rukovodstvima koja imaju veći politički uticaj, veću političku moć u procesima utvrđivanja politike i rješavanja društvenih poslova.

2. *Demokratizacija sveukupnih društvenih odnosa*

Demokratizacija odnosa unutar kolegijalnih samoupravnih i državnih organa i tijela i rukovodstava društveno-političkih organizacija, ma koliko da je značajna, ne čini, ne obuhvata najbitniju suštinu kolektivnog rada i odlučivanja. Samo time se i ne obezbjeđuje kolektivnost rada i odlučivanja u pravom, dubljem demokratskom smislu riječi. Jer time se može samo suzbiti monopol pojedinaca u procesima odlučivanja, ograničiti njihova moć i »vlast« u korist užih organa, tijela, rukovodstava, a ne obezbjeđuje se da oduzimanje moći pojedincima bude u korist samoupravno i politički organizovanih radnika i drugih radnih ljudi, radničke klase kao cjeline, u korist istinske demokratije. Može se samo obezbijediti da, umjesto pojedinaca, odlučuju uže ili šire grupe odabranih, da one, u ime radnih ljudi, u ime radničke klase, odlučuju o društvenim poslovima. A i u tim uslovima moguć je forumski način rada, spoj političkih vrhova i njihovo osamostaljeno odlučivanje o društvenim poslovima, osamostaljeno utvrđivanje politike i definisanje odluka. Moguće je pripremanje i donošenje odluka bez inicijative i stvarnog sudjelovanja samoupravnih subjekata na način i u granicama koje podrazumijevaju socijalistički samoupravni i delegatski odnosi. Moguće je, dakle, forumsko (kolektivno) uzurpiranje istinske kolektivnosti rada i odlučivanja, timokratsko odlučivanje, u formi kolektivnog rada i odlučivanja. Radnici i drugi radni ljudi, i u tim uslovima, i dalje ostaju obezvlašćeni. Oni su, naime, obezvlašćeni *uvijek* kada se bez njihovog aktivnog, odgovornog i odlučujućeg učešća odlučuje o društvenim poslovima, bilo da odluke donose pojedinci, bilo uži kolegijalni organi, tijela, rukovodstva. Položaj radnika i drugih radnih ljudi suštinski se, dakle, ne mijenja ako se promijeni nosilac njihovog

Digitized by Google

obezvlašćivanja, ako pojedince koji ih obezvlašćuju zamijene uži forumi koji to također čine, na forumski način.

Kolektivni rad i kolektivno odlučivanje postoje samo onda kada odluke pripremaju i donose radni ljudi ličnim izjašnjavanjem i putem delegata, a ne kada se to čini u ime njih i mimo njih. Zato je samo onaj oblik rada i odlučivanja koji prevladava samostalno i otuđeno utvrđivanje politike i donošenje odluka od političkih vrhova, prevladava obezvlašćivanje radnika i drugih radnih ljudi, — kolektivni u dubljem demokratskom značenju riječi.

Drugim riječima, srž, najdublja klasna i ukupna društvena suština, društveni smisao i ciljevi kolektivnog rada i odlučivanja u socijalističkom samoupravnom društvu izražavaju se u uspostavljanju i ostvarivanju takvog sistema društvenih odnosa koje će odlikovati: (1) stalno i sve više širenje kruga radnika i drugih radnih ljudi koji će, u okviru i putem svojih samoupravnih i delegatskih oblika organizovanja i djelovanja, aktivno i sa odlučujućom ulogom sudjelovati u odlučivanju o društvenim poslovima, u ostvarivanju političke vlasti; (2; stalno i sve više jačanje uloge i društvene moći svakog samoupravno organizovanog radnika i drugog radnog čovjeka, svih udruženih i samoupravno organizovanih radnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica, radničke klase kao cjeline u procesima odlučivanja o ekonomskim, političkim, kulturnim i svim drugim društvenim poslovima, bilo da se o njima odluke donose u organizacijama udruženog rada, samoupravnim interesnim zajednicama, mjesnim zajednicama, izabranim delegatskim organima opština, autonomnih pokrajina, republika ili federacije, bilo da se zauzimaju stavovi u rukovodstvima društveno-političkih organizacija, a naročito o onim pitanjiina čije rješavanje ima bitniji značaj za njihov položaj sada i u budućnosti, kao što su utvrđivanje politike razvoja i poslovi u sferi proširene reprodukcije; (3) sve dublja i svestranija demokratizacija društveno-ekonomskih i političkih odnosa *svuda* u društvu, svakom dijelu društva, u svakom organu, tijelu, rukovodstvu, u svakoj osnovnoj i drugoj organizaciji i zajednici udruženog rada, u svakoj mjesnoj zajednici, u svakoj društveno-političkoj zajednici, svakoj društvenoj i društveno-političkoj organizaciji, u odnosima između njih. Svuda. Zato se može govoriti o kolektivnom radu i odlučivanju u društvu, ali i u osnovnoj, odnosno drugoj organizaciji udruženog rada, u mjesnoj zajednici, u skupštini, u svakom kolektivnom organu, tijelu, rukovodstvu, u društveno-političkoj organizaciji itd. Kolektivnog rada i odlučivanja teško će i biti ako se ne ostvaruju i razvijaju u četrdeset i više hiljada osnovnih organizacija udruženog rada, u desetinama hiljada mjesnih zajednica, u više od pet stotina opština, u desetinama hiljada osnovnih organizacija Saveza omladine, Sindikata, Socijalističkog saveza, Saveza komunista, i u svim organima, tijelima, rukovodstvima, od društvene baze do Skupštine SFRJ, do centralnih komiteta.

Demokratizacija odnosa, kolektivnost rada i odlučivanja u organizacijama udruženog rada i svim samoupravnim organizaci-

Digitized by Google

jama i zajednicama, pretpostavka su i najsnažnija garancija demokratizacije i kolektivnosti rada i odlučivanja u organima, tijelima, forumima »na vrhu« svakog oblika društvene organizacije. I razbijanja tehnokratske logike i sprega raznovrsnih vrhuški. I tendencija malograđanskog i svakog drugog liberalizma.

Govoreći Marksovim rečnikom, suština, smisao i cilj kolektivnog rada i odlučivanja je: samoupravno podruštvljavanje politike, obezbjeđenje da odlučivanje bude izraz funkcije rada i oblik njenog ostvarivanja, da se ostvaruje vlast same klase, umjesto da u njeno ime vlast vrše uže, odabrane strukture.

Izražavajući se s upotrebom pojmova sadašnjeg samoupravno-delegatskog organizma jugoslovenskog društva, kolektivni rad i kolektivno odlučivanje znače i podrazumijevaju:

a) Da se sadržina odluka o ekonomskim, političkim, kulturnim i svim drugim društvenim poslovima, kojima se utvrđuje politika i uređuju odnosi, izgrađuje, istinski, u delegatskim tijelima i stvarno na delegatski način, a ne izvan delegatskih organa, od strane užih izvršnih organa, tijela i rukovodstava i na principu forumskog rada, na zatvorenim sjednicama. Naime, da ojača i stalno jača uloga radničkih savjeta, skupština i drugih delegatskih tijela, da se skupštine, njihova vijeća i drugi delegatski organi ispoljavaju kao radna tijela kolektivnog rada, dogovaranja i sporazumijevanja radnih ljudi, a da se karakter rada izvršnih organa mijenja tako što će se sve više baviti izvršavanjem politike, zakona, odluka.

b) Da se sadržina odluka o društvenim poslovima u delegatskim organima izgrađuje uz aktivno i odgovorno sudjelovanje, na principu ravnopravnosti i uzajamnosti, svih radnih ljudi i njihovih samoupravnih organizacija i zajednica o čijim se potrebama i interesima odlučuje, uz mogućnost da to sudjelovanje ostvaruju kroz sve oblike njihovog samoupravnog i političkog djelovanja i iskazivanja u primarnim društvenim ćelijama rada i života i preko njih, kroz razne oblike rada u udruženjima, društvenim i društveno-političkim organizacijama, putem delegacija, konferencija delegacija i putem delegata izabranih u radničke savjete, skupštine i druge delegatske organe. Naime, da se delegatski organi, a naročito »skupštine otvaraju prema društvu i postaju sposobne da organizuju najšire kreativne snage društva«[8] u procesima odlučivanja, da se između delegatskih organa, tijela, rukovodstava i njihove društvene osnove, uz aktivno i odgovorno učešće organizovanih snaga socijalističke svijesti i akcije, ostvaruje intenzivna i recipročna razmjena ideja, predloga, mišljenja, međusobnog uticaja, i to kroz i putem svih elemenata delegatskog sistema, i da tako ojačaju i sve više jačaju uloga i uticaj najšire delegatske osnove, da jača uticaj rada i znanja udruženih proizvođača na rad skupština i drugih delegatskih organa kada utvrđuju politiku i donose zakone ili druge odluke, a da se onemogućuje uzurpatorski uticaj neformalnih grupa i pojedinaca u procesima odlučivanja.

[8] Edvard Kardelj, *Sistem socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji*, u zborniku *Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950—1976*, Beograd, 1977, str. 36.

Digitized by Google

c) Da svaki učesnik u odlučivanju može slobodno, bez bojazni od etiketiranja i antagoniziranja, iznositi svoje mišljenje, izražavati interese svoje i svoje uže društvene sredine, otvoreno i ravnopravno raspravljati o mišljenjima, stavovima, opredjeljenjima drugih, kritički ocjenjivati rad i ponašanje svakog drugog, te da tako svi učesnici u odlučivanju, zajednički, *kolektivno* i na demokratski način nalaze rješenja za društvene probleme koji se u društvu rješavaju, da rješenja usvajaju sporazumijevanjem i dogovaranjem, na osnovama socijalističkih samoupravnih odnosa, jednakih prava, obaveza i odgovornosti, a ne nametanjem zasnovanim na ekonomskom, političkom ili nekom drugom monopolu.

d) Da učesnici u odlučivanju, također zajednički, *kolektivno*, sa jednakom odgovornošću, organizuju i obezbjeđuju izvršavanje politike i odluka koje donose.

Bez toga nema kolektivnog rada i odlučivanja u pravom i punom značenju. Jer se bez toga vlast u ime klase ne može zamijeniti vlašću klase same. Suština kolektivnog rada i odlučivanja u socijalističkom samoupravnom društvu se i ogleda u tome da se uspostave takvi odnosi koji će omogućavati i obezbjeđivati da težište odlučivanja ne bude u organima i forumima, već na organizovanim radnim ljudima. Vrijedna je kolektivnost rada i odlučivanja unutar foruma i organa. Ali to nije ona prava kolektivnost kojoj se teži, koju podrazumijevaju socijalistički samoupravni i delegatski odnosi. Osnovno je da ti organi i forumi ne djeluju kao snaga otuđena od samoupravljača, od njihovih samoupravnih organizacija i zajednica, da se prema njima ne ponašaju nadređeno.

Kolektivnog rada i odlučivanja i ima samo u onoj mjeri u kojoj organizovani radnici i drugi radni ljudi, na zborovima, referendumom i drugim oblicima ličnog izjašnjavanja, i putem »svojih delegacija i delegata u društveno-političkim i interesnim zajednicama... *odlučuju o cjelokupnoj politici našeg društva, a posebno o politici društvene reprodukcije*«[9].

Dakle, suština, društveni smisao i cilj kolektivnog rada i odlučivanja nije samo u stvaranju brane hijerarhijskim i nedemokratskim odnosima unutar izabranih organa, tijela i rukovodstava i liderstvu pojedinaca i sličnim pojavama, koja izrasta iz takvih odnosa, iako je to važan dio njihovog sadržaja i cilja, već i u, zajedno s tim, jačanju i obezbjeđivanju samoupravnog položaja radničke klase, svakog radnika i svakog drugog radnog čovjeka u procesima odlučivanja, unutar udruženog rada i u političkom sistemu, naročito u procesima odlučivanja o razvoju društva, o

---

[9] Iz izlaganja Josipa Broza Tita na Osmom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije.

Ni delegatskog odlučivanja nema ako delegatska aktivnost počinje i završava se na sjednicama organa, foruma, tijela, ili ukoliko se komunikacije delegata iscrpljuju samo u vezama sa nosiocima funkcija, posebno onima koji ih vrše profesionalno.

Digitized by Google

društvenoj reprodukciji, o dohotku, jačanju uloge i uticaja samoupravno organizovanih subjekata u vršenju funkcija skupština društveno-političkih zajednica i afirmaciji sporazumijevanja i dogovaranja kao osnovnog oblika donošenja odluka. Time se najuspješnije i može obezbijediti demokratizacija odnosa unutar foruma i organa. I da odlučivanje o društvenim poslovima postane stvar cijelog društva, a da politička i samoupravna funkcija svakog pojedinca, svakog organa, foruma, rukovodstva, u stvari, bude izraz i produžetak samoupravnog odlučivanja.

To pokazuje da kolektivni rad i kolektivno odlučivanje, mada čine relativno samostalnu cjelinu, nijesu nešto izolovano, potpuno izdvojivo, neki samostalan kolosjek u društvenim odnosima, u razvoju društva, sa nekim posebnim ciljevima. Oni se javljaju i ispoljavaju u kontekstu podruštvljavanja politike i odlučivanja, podruštvljavanja države. Po značenju, po humanizmu u sadržajima, po komunističkoj usmjerenosti, to je, u stvari, neizdvojivi i važan dio složenih, ali jedinstvenih, procesa oslobođenja rada i radnika. Neizdvojivi, a po ulozi i značaju *neizostavni* i *nezamjenljivi*, dio napora za prevazilaženjem svakog otuđivanja dohotka i odlučivanja od organizovanih radnika, grupnosvojinskih odnosa i ponašanja, za prevazilaženjem forumskog načina rada i uspostavljanjem svakodnevne akciono-radne komunikacije između foruma, organa, tijela, rukovodstava i društvene osnove iz koje izrastaju, za ostvarivanjem neotuđivih prava radnika i drugih radnih ljudi u društveno-ekonomskom i političkom sistemu, za sve većom demokratizacijom cjelokupnog društvenog života i sveukupnih društvenih odnosa. U krajnjem, sastavni i neizostavni je dio borbe za sve humanije odnose u društvu, za ljudsko među ljudima, za afirmaciju čovjeka kao slobodnog proizvođača i stvaraoca.

U stvari, kolektivni rad i odlučivanje su veoma bitan činilac od kojeg zavise stepen i konkretan sadržaj demokratičnosti ukupnih odnosa u društvu, stepen i konkretan sadržaj razvoja socijalističke samoupravne demokratije, intenzitet i uspješnost tog razvoja. Kolektivnost rada i odlučivanja sa prikazanim svojstvima, u suštini, istovremeno su i uslov i svojstvo socijalističkih samoupravnih odnosa, socijalističke samoupravne demokratije. Kvalitetan i ničim zamjenljiv, a neophodan put za jačanje moći radnika, radničke klase u društvu, što je najvažnija pretpostavka kretanja ka komunizmu.

Radi izbjegavanja nesporazuma i pretjerivanja, neophodno je reći i sljedeće: kolektivni rad i kolektivno odlučivanje, kao i socijalističko samoupravljanje i delegatski sistem, ne podrazumijevaju, ne obavezuju da *apsolutno svi* radnici i drugi radni ljudi i građani aktivno sudjeluju u odlučivanju o *svim* pitanjima. To nije ni moguće. Jer delegatske skupštine i drugi delegatski organi donose svakog mjeseca desetine odluka, a ljudski kapaciteti su ograničeni. To nije ni neophodno. Jer svi radni ljudi nijesu podjednako zainteresovani za sadržinu i donošenje pojedinih odluka. Nikoga, zato, i »nije moguće prisiliti u ime njegovih sopstvenih de-

Digitized by Google

mokratskih prava da se angažuje u razrešavanju nekih opštih problema koje on ne oseća kao svoj neposredni interes« (Kardelj). Zahtijevati da učestvuju u odlučivanju o nekom pitanju i oni koji to pitanje »ne osećaju kao svoj interes«, bio bi pravi formalizam u ime demokratije. Bilo bi i društveno neracionalno, a socijalističko samoupravljanje i delegatski sistem podrazumijevaju i racionalan način cjelokupnog rada, odlučivanja i ponašanja.

Bitno je, a to se i podrazumijeva, da se, u procesima iniciranja, razrade, pripremanja i donošenja jedne odluke, omogući i obezbijedi aktivno sudjelovanje onih radnika i drugih radnih ljudi i građana koji donošenje te odluke i njenu konkretnu sadržinu »osećaju kao svoj neposredni interes«, a koji su spremni, koji hoće, da se uključe u procese njenog donošenja. Na kolektivni rad i kolektivno odlučivanje, kao i na delegatski sistem, mora se i »gledati kao na demokratsku instituciju *koju radni čovek može koristiti uvek kada je to u njegovom interesu (kurziv — M. Š.)*, a ne kao na nekakav oblik formalizma koji zahteva njegovo neprekidno učešće na raznim sastancima«. Suština kolektivnog rada i odlučivanja, kao i »delegatskog sistema, nije u širokom formalnom demokratizmu, u stotinama hiljada izabranih delegata, niti u njihovim čestim sastancima, nego *u neposrednom izražavanju volje i interesa radnih ljudi*« (Kardelj).

3. *Odgovornost: lična i zajednička*

Razvijena odgovornost svakog i svih učesnika u radu i odlučivanju o društvenim poslovima bitno je svojstvo i konstitutivni element kolektivnog rada i odlučivanja. Odsustvo odgovornosti stvara autokrate, a ne kolektivnost. Bez razvijene odgovornosti kolektivni rad i kolektivno odlučivanje i ne bi imali revolucionarnu sadržinu koju imaju, ne bi mogli biti faktor jačanja i razvijanja socijalističke samoupravne i unutarpartijske demokratije.

Odgovornost je i zajednička i lična. Obje su podjednako važne. Ne isključuju se međusobno, već između njih postoji dijalektički odnos, mada ne moraju uvijek pratiti jedna drugu. Zajednička odgovornost znači da nema više ili manje odgovornih, već da odgovornost za odluku i njeno izvršenje podjednako preuzimaju i imaju članovi organa, foruma, tijela, rukovodstava. Zajednička odgovornost je brana da niko, u ime neke posebne lične odgovornosti, ne proširuje svoja prava. Zato se naglašava, ali ne da se istisne lična odgovornost.

Ne podrazumijeva se, dakle, zajednička odgovornost sa sadržajem i intonacijom da niko pojedinačno ne može biti odgovoran zato što svi odgovaraju za sve. Takvo poimanje zajedničke odgovornosti je izvitoperivanje odgovornosti u socijalističkom samoupravnom društvu. Izvitoperivanje je i revolucionarnih sadržaja koncepta kolektivnog rada i odlučivanja. Kada bi takvo poimanje zajedničke odgovornosti bilo tačno, kolektivni rad i kolektivno

Digitized by Google

odlučivanje postali bi svojevrstan zaklon za neodgovornost. A neodgovornost je privilegija. I to takva da ugrožava i osnove i suštinu socijalističkog samoupravljanja, socijalističke samoupravne demokratije, i kolektivni rad i kolektivno odlučivanje.

Zajednička odgovornost, svojstvena kolektivnom radu i odlučivanju, zapravo, počiva na ličnoj odgovornosti. Bez lične odgovornosti nema ni odgovornosti uopšte, kao što nema odgovornosti ako ona postoji samo kao skup načela i zahtjeva, a ne postoji kao praksa. Zato je svako zanemarivanje i potiskivanje lične odgovornosti u kolektivnom radu i odlučivanju i svođenje odgovornosti na kolektivnu, zajedničku, potiskivanje odgovornosti uopšte. To je i potkopavanje socijalističke samoupravne demokratije. Jer socijalistička samoupravna demokratija i postojanje razvijene odgovornosti međusobno se pretpostavljaju, uzajamno prožimaju, uslovljavaju i određuju. To je njihov odnos. Socijalistička samoupravna demokratija se ostvaruje i kroz razvijanje i jačanje odgovornosti u društvu, a ne samo kroz ostvarivanje sloboda i prava. I sloboda sadrži u sebi odgovornost, neodvojiva je od odgovornosti, kao što razvijanje odgovornosti u društvu doprinosi garantovanju istinskih sloboda. Bez razvijene odgovornosti samoupravljanje i socijalistička samoupravna demokratija i ne mogu se izdići na viši nivo, a još manje trajno obezbijediti, kao što se ne može ni razviti odgovornost u uslovima nedemokratskih odnosa. Izolovano gledanje na slobode, njihovo istrzanje iz ukupnog procesa borbe za oslobađanje rada, što im je prirodan okvir, može voditi, nekada i vodi, zloupotrebi sloboda.

Stoga je sadržinski nedovoljna i malo djelotvorna usmjerenost ka razvijanju i unapređivanju kolektivnog rada i odlučivanja, ali bez programiranja i preduzimanja mjera i akcija u pravcu jačanja lične i zajedničke odgovornosti. Očekivanje da se kolektivnost može ostvariti i bez toga, a da će to kasnije, gotovo automatski, dovesti do jačanja odgovornosti, ne može se realizovati. Jer zavisnost između kolektivnog rada i odlučivanja i odgovornosti je takvog karaktera i takvog intenziteta da se nerazvijenost jednog javlja kao limitirajući faktor razvoja drugog. Zastoj ili nazadovanje u razvoju jednog neizostavno izaziva nastajanje takvih elemenata u sadržaju drugog koji vode njegovoj degradaciji, njegovom izvitoperivanju. Zato nema ni naučnu ni iskustvenu podlogu izostavljanje akcija i mjera za jačanje odgovornosti iz kruga akcija i mjera za razvijanje i unapređivanje kolektivnog rada i odlučivanja. Naročito nema podlogu izostavljanje mjera i akcija za jačanje odgovornosti nosilaca *najznačajnijih* funkcija u organizacijama udruženog rada, samoupravnim interesnim zajednicama, bankama, drugim institucijama, opštinama, republikama i federaciji. To usporava, a u krajnjem može i onemogućiti izdizanje na viši nivo kolektivnosti rada i odlučivanja. Jer svaka privilegija, a neodgovornost je velika privilegija, koja nije zasnovana na društveno verifikovanom radu i rezultatima rada, mora biti i jeste prepreka unapređivanju kolektivnog rada i odlučivanja. I suprotna je njihovom osnovnom biću.

Digitized by Google

Društvena uporišta, trajne garancije i pojedinačne poluge ostvarivanja kolektivnog rada i odlučivanja

1. *Temeljni faktori kolektivnosti — jačanje uloge samoupravnog udruženog rada i ostvarivanje delegatskog sistema*

Najjača društvena uporišta i trajna garancija za ustaljivanje i stalno unapređivanje u praksi kolektivnog rada i odlučivanja su: (1) učvršćivanje i stalno unapređivanje socijalističko-samoupravne sadržine u odnosima unutar i između organizacija udruženog rada, unutar i između samoupravnih interesnih zajednica, i sve veće jačanje uloge samoupravnog udruženog rada u političkom odlučivanju, i (2) punije ostvarivanje delegatskog sistema, sa sva tri njegova sastavna dijela — radničko-savjetski, samoupravno-interesni i skupštinski. Ako se to ne ostvaruje u većem stepenu, zahtjev za većom kolektivnošću rada i odlučivanja ostaće bez odziva, u najboljem slučaju biće odziva s vremena na vrijeme. Zato su to temeljni faktori kolektivnosti rada i odlučivanja.

To su putevi za jačanje moći radnika. To je ona društvena osnova koja usmjerava, koja gura, da se brže, sa dužim koracima i sigurnije, izlazi na put koji vodi obezbjeđenju odlučujuće uloge radničke klase i radnih ljudi u društvu, da oni posredstvom svojih samoupravnih zajednica i delegacija, a ne »preko nekih opštih i za sve ovlašćenih njihovih političkih predstavnika« (Kardelj) odlučuju o društvenim poslovima. To je i najsigurniji put koji vodi, u krajnjem, u Marksovu asocijaciju slobodnih i udruženih proizvođača, asocijaciju slobodnog rada i stvaranja, slobodnih i ravnopravnih naroda i narodnosti. Samim tim, to je i najsigurnije uporište, najsigurnija osnova kolektivnog rada i odlučivanja.

Delegatski sistem je velika garancija kolektivnosti zato što je, svojim društvenim bićem, ciljevima i ukupnošću, negacija odlučivanja u uskim krugovima, u vrhovima, od strane pojedinaca. On negira mogućnost i ispravnost hijerarhijskih odnosa i autoritet funkcije kao argumenata kojima se dokazuje vrijednost nekog predloga ili pravda neko ponašanje. Strana mu je i suvišna isprotokolisanost u procesima odlučivanja.

Na drugoj strani, delegatski sistem ima svojstva koja stimulišu živost i životnost debate, koja omogućavaju afirmaciju znanja, sposobnosti, revolucionarne odlučnosti, koja omogućavaju da se, umjesto autoriteta funkcija, afirmiše autoritet onog znanja koje vidi dublje, svestranije, dalje. Zapravo, kolektivnost rada i odlučivanja je konstitutivni element društvene suštine i ciljeva delegatskog sistema. I pretpostavka za otklanjanje već realne opasnosti formalizovanja (a to znači: izrođavanja) pojedinih delegatskih institucija ili njihovog zaobilaženja (što znači: izigravanja). Bez kolektivnog rada i odlučivanja mogu postojati samo surogati delegatskog sistema i delegatskih odnosa.

Prema tome, dosljedno realizovanje suštine delegatskog sistema trajan je i siguran put za ostvarivanje kolektivnog rada i odlu-

Digitized by Google

čivanja, kao što je taj oblik rada i odlučivanja sadržaj bez kojega i nema delegatskog sistema.

2. *Kultura — faktor jačanja kolektivnosti*

Kultura, obrazovanje, umjetnost, snaženje kritike, otvorene, reske ali ljudske, također vuku, snažno i stabilno, mada polako, ka višim djelovima vertikale kolektivnog rada i odlučivanja, iako, na prvi pogled, to nije međusobno povezano. Jer to je put usađivanja kolektivnosti u ljude, u svakog čovjeka, put snaženja njihovih demokratskih svojstava, toliko potrebnih za kolektivni rad i odlučivanje.

3. *Rotacija, inkompatibilnost funkcija i jednogodišnji mandat*

Od *pojedinačnih* poluga, instrumenata, sredstava značajnih za ostvarivanje kolektivnog rada i odlučivanja, posebno mjesto imaju: (1) rotacija, izmjenljivost nosilaca političkih funkcija; (2) kraće vremensko trajanje mandata nosilaca političkih funkcija, a naročito „čelnih", što se sada određuje kao jednogodišnji mandat, sa izmjenljivošću članova koji će za godinu dana vršiti funkciju „čelnog"; (3) inkompatibilnost istovremenog vršenja više funkcija, naročito u značajnijim političkim i državnim organima i tijelima; (4) svođenje profesionalnog vršenja političke funkcije samo na jedan mandatni period, sa obavezom vraćanja na rad u samoupravne organizacije i zajednice i na druge nefunkcionerske poslove; (5) javnost rada i razbijanje forumske zatvorenosti rada organa i tijela.

Izukrštano, zajedničko djejstvo svih ovih instrumenata, sredstava, principa i društvenih odnosa koje izražavaju širi prostor za jačanje uloge samoupravnog udruženog rada u političkom odlučivanju, širi krug onih koji odlučuju, sužava prostor za individualizam, za izdizanje pojedinaca zasnovano na hijerarhiji funkcija, za improvizacije i reklamerstvo, unosi ili može da unosi promjene u sam život, te da time doprinosi podsijecanju korijena birokratizmu i drugim nesamoupravnim pojavama, a jačanju kolektivnog rada i odlučivanja. Zato su važni, svi skupa i svaki pojedinačno. Zato ih sve treba učvrstiti i što dosljednije njegovati u praksi.

Za ostvarivanje ovih načela u praksi postoje društveni uslovi. Samoupravljanje je već obezbijedilo izrastanje brojnih sposobnih kadrova, spremnih da svoje znanje, svoju kreativnost angažuju radi zadovoljavanja društvenih potreba. Nužno je, a i moguće, otkloniti smetnje njihovom angažovanju. U takvim odnosima kolektivni rad će dobiti na snazi, u zamahu.

Zbog posebne aktuelnosti, iz ovog niza se *izdvaja* za iscrpniju obradu institucija jednogodišnjeg mandata predsjedavajućeg, odnosno predsjednika, sa obaveznom izmjenom nosioca funkcije.

Jednogodišnji mandat „čelnih" u političkim organima, tijelima i rukovodstvima, značajan je element za ostvarivanje u praksi ko-

Digitized by Google

lektivnog rada i odlučivanja. Iskustvo i teorijska saznanja uvjeravaju da jednogodišnji mandat predsjednika, odnosno predsjedavajućeg, više nego četvorogodišnji, stavlja nosioce tih funkcija, pa i druge, u društveno-politički položaj koji ih prisiljava da rade kolektivnije. Više doprinosi demokratizaciji odnosa u organima, tijelima, rukovodstvima. Više omogućava afirmaciju znanja i sposobnosti i obezbjeđivanje da se svestranije sagledavaju ekonomski, politički, kulturni i drugi problemi i donose kvalitetnije odluke.

Jednogodišnji mandat, mnogo više nego četvorogodišnji, može sprečavati konformističko ponašanje, ležernost u radu i osionost u ponašanju pojedinaca, čega u društvu ima i što se umnožavalo posljednjih godina. Uspješnije može doprinositi tome da se politički organi, tijela, rukovodstva odbrane od svog sopstvenog birokratizma, što je realna opasnost. Pruža i znatno veće mogućnosti za brže otkrivanje novih, sposobnih kadrova i za njihovo brže stvaralačko iskazivanje, pa i na području organizovanja rada tijela i organa, što može voditi novim rezultatima i na tom području. Poboljšava i uslove za ustaljivanje prakse kritičkog ocjenjivanja rada „čelnih" i istiskivanja liderstva, koje je u istoriji uvijek nosilo sobom brojne opasnosti. Zbog toga, jednogodišnji mandat predsjedavajućeg, odnosno predsjednika, sa izmjenljivošću članova koji će tu funkciju vršiti, podobno je sredstvo, u nizu drugih, za obezbjeđivanje kolektivnog rada i odlučivanja. To ga čini društveno korisnim i vrijednim. Jednogodišnji mandat prirodno i izvire iz delegatskih odnosa.

Stoga postoji potreba da se šire uvodi jednogodišnji mandat za vršenje funkcije predsjednika, odnosno predsjedavajućeg. I to svuda gdje analiza pokaže da je to moguće i društveno cjelishodno. A moguće je i društveno cjelishodno gotovo svuda. Jer organizovanost i stvaralaštvo kolektiva, kvalitet rada i politike obezbjeđuju kontinuitet i efikasnost, a ne prije svega ili isključivo duže vremensko trajanje mandata predsjednika, odnosno predsjedavajućeg. To je utoliko potrebnije što stvarnost upozorava da funkcionerstvo, u uslovima nerazvijene kolektivnosti i odgovornosti, nerijetko, navikava ljude na površnost, na ležernost, na uzdržljivost od zasijecanja u osjetljive probleme, pa i onda kada su oni gorući.

No zabluda je misliti da jednogodišnji mandat predsjednika, odnosno predsjedavajućeg, sam po sebi, mora automatski reprodukovati demokratičnost odnosa unutar kolegijalnih organa, tijela, rukovodstava i između njih i njihove društvene osnove. Jednogodišnji mandat to ne mora da obezbjeđuje automatski, kao što ni četvorogodišnji mandat predsjednika nije automatski i svuda reprodukovao uzurpacije i liderstvo. Zato je nerealno očekivati od jednogodišnjeg mandata „čelnih" da razriješi sve probleme i da obezbijedi kolektivnost rada i odlučivanja u punom značenju riječi.

Jedino uz istovremenu i istinsku primjenu demokratskih mjera, principa i odnosa označenih kao stvarna rotacija, dekumulacija funkcija, puna sloboda stvarnog dijaloga, kritika i samokritika, jednakopravnost svih, uzajamna odgovornost shvaćena kao konkretna praksa, a ne samo kao skup načela, javnost rada, prevazi-

Digitized by Google

laženje forumske zatvorenosti — jednogodišnji mandat može dati dobre rezultate u razvijanju kolektivnog rada.

Sadržaj, oblici i način rada i odlučivanja, a ne vremensko trajanje mandata samo za sebe, čine rad i odlučivanje kolektivnim. Kolektivnost rada i odlučivanja i ne obezbjeđuje se samo skraćivanjem vremenskog trajanja mandata čelnih, promjenom ljudi na funkcijama, već, prije svega, promjenom njihove sadašnje pozicije, unapređivanjem kvaliteta odnosa u kojima oni vrše funkcije, promjenom prirode same funkcije. Jer i nosioci funkcija, rukovodioci, ljudi su kao i svi drugi. I oni se prilagođavaju, saživljuju sa odnosima, a ne djeluju samo da se odnosi pozitivno mijenjaju. I oni podliježu istim negativnostima, a ne samo pozitivnostima, kao i društvena sredina u kojoj rade. I oni se ponašaju, pretežno, onako kako ih usmjeravaju odnosi u kojima se nalaze. Razlika u odnosu na druge ljude je najčešće samo u stepenu podložnosti negativnostima. Zato i jednogodišnji mandat sadrži u sebi mogućnost otuđenja, ako tu mogućnost pružaju odnosi u kojima se funkcija vrši. Promjena odnosa, a ne dužina trajanja mandata, otklanja mogućnost otuđivanja.

Za promjenu odnosa u rečenom smislu i prirode funkcije predsjednika, odnosno predsjedavajućeg, značajno je, takođe, afirmisanje udruženog rada i delegatskog sistema. Ali uporedo s tim potrebno je i moguće:

a) Stvarati u forumima i organima odnose u kojima će svaki član, uključujući i predsjednika, odnosno predsjedavajućeg, imati *jednaka prava*, bez oslonca na diferenciranje po pravima, bez posebnih ovlašćenja „čelnima", ali sa posebnim i povećanim obavezama za organizaciju rada i ostvarivanje dogovorenog. Ne znači to, naravno, uprosječivanje i nivelisanje stvarnog autoriteta, ugleda i stepena stvarnog doprinosa i stvarnog uticaja svakog člana. Jer u okviru istih prava, zavisno od znanja, sposobnosti, angažovanja, moguće su razlike u tom pogledu. Bitno je da nema razlika na osnovu pozicije i moći funkcije, a razlike koje su rezultat većih sposobnosti, dubljeg i daljeg sagledavanja problema, većeg doprinosa u rešavanju problema, ne mogu ugroziti, same za sebe, kolektivnost rada i odlučivanja. U tim uslovima i odnosima, funkcija predsjednika, odnosno predsjedavajućeg, nije uslov za stvaralačko iskazivanje, djelovanje, uticanje na tokove i ishodišta akcije. Za to je dovoljno biti član tima. Dovoljno je i da se sačuva, ili stekne, renome u stručnim, političkim, kulturnim i drugim sredinama. To će učiniti manje „korisnim" čelnu funkciju, demotivisati trku za tim funkcijama, što je bitan činilac za stvaranje uslova potrebnih za unapređivanje kolektivnog rada i odlučivanja u forumima, organima, rukovodstvima i u društvu u cjelini.

b) Podići i stalno podizati angažovanost i odgovornost svakog člana, organa, foruma, rukovodstva. Bez toga, skraćivanje vremenskog trajanja mandata predsjednika, odnosno predsjedavajućeg, može dati ograničene rezultate.

c) Ukinuti mogućnost održavanja na funkcijama osloncem na faktore „sa strane".

Digitized by Google

Za razvijanje i unapređivanje kolektivnosti rada foruma i organa izuzetno su bitni i: način, kvalitet i kultura rada predsjednika, odnosno predsjedavajućeg. Ne manje su bitni od dužine trajanja mandata. Naime, ako i kada predsjednik, odnosno predsjedavajući, iznosi stavove, predloge, koji su „presuđujući", a ne stavove i predloge za diskusiju; unosi netoleranciju u dijalog; interveniše, u ime usmjeravanja, na način i sa smjerom koji sputava slobodu izražavanja, članovi foruma, organa, rukovodstva stavljaju se u položaj koji ih podstiče, čak i sili, da se uzdržavaju od diskusije, što mora ugroziti kolektivnost rada i odlučivanja, bez obzira na vremensko trajanje mandata predsjednika, odnosno predsjedavajućeg. Isti smjer, mada manju ulogu, ima verbalizam predsjednika, odnosno predsjedavajućeg, njegovo nepoznavanje ili nedovoljno poznavanje predmeta razmatranja i odlučivanja, uzročno-posljedičnog lanca određenih pojava i odnosa, ponavljanje poznatog, razvodnjavanje ključnog, pasivnost u izvršavanju obaveze usmjeravanja diskusije prema zajedničkoj odluci. I obratno: kultura rada, na djelu, predsjednika, odnosno predsjedavajućeg, njegova usmjerenost na suštinske probleme, podsticanje i njegovanje dijaloga svojim primjerom, njegovo umijeće, njegova demokratska svojstva i borba za afirmaciju znanja mogu mnogo, čak veoma mnogo, doprinositi razvijanju kolektivnosti rada i odlučivanja. Često mnogo više nego i skraćivanja vremenskog trajanja mandata. Zato i ova pitanja moraju biti u vidokrugu pažnje, pa i u centru vidokruga.

Digitized by Google

Hamdija Pozderac

Nacionalna ravnopravnost u socijalističkom samoupravljanju

Nacionalno pitanje pokazalo se naročito značajnim za one zemlje i one radničke pokrete u kojima je višenacionalni sastav stanovništva, u uslovima verifikacije rezultata prvog svjetskog imperijalističkog rata, donio hegemoniju i nacionalno ugnjetavanje kao osnovnu karakteristiku državnih, društvenih i političkih odnosa u tim zemljama. Među takve zemlje spadala je i stara Jugoslavija; čak se može reći da je ona bila klasičan primjer takve zemlje.

Ta novostvorena država realizuje se pod hegemonijom i vodstvom velikosrpske buržoazije koja je iskoristila ogromne žrtve srpskog naroda i ugled koji je on stekao herojskom borbom za svoje oslobođenje da bi se nametnula i ostvarila integralnu državu na bazi teze o jednom troimenom narodu. Time je negiran nacionalni identitet svih naroda i stvorena situacija u kojoj je nacionalno porobljavanje bilo osnovna forma putem i preko koje se ostvarivala klasna eksploatacija radničke klase svih naroda. Zbog toga je nacionalno pitanje nužno moralo postati osnovno političko pitanje, osnovni društveno-istorijski problem i protivrječnost koja je potresala politički, kulturni i javni život stare Jugoslavije.

Digitized by Google

Međutim, tadašnje vodstvo radničke klase i Komunističke partije Jugoslavije nije bilo u stanju da uoči i da pravilno teorijski, strateški i taktički definiše situaciju, domašaj i značenje nacionalnog pitanja u političkom životu stare Jugoslavije i revolucionarnoj borbi radničke klase protiv velikosrpske buržoazije i njenih saveznika, buržoazijâ ostalih naših naroda.

Na svom Prvom kongresu, Kongresu ujedinjenja 1919. godine, koji je bio u znaku revolucionarnog raspoloženja nastalog u Jugoslaviji usljed uticaja oktobarske i mađarske revolucije, s jedne strane, i usljed nagomilanih socijalnih protivrječnosti, koje su bile naročito oštre i ispoljile se u toku prvog svjetskog rata i odmah poslije njega — s druge, Komunistička partija Jugoslavije nije uspjela da sagleda značaj principa nacionalnog samoopredjeljenja za cjelokupnu političku situaciju u Jugoslaviji i za kasniji razvoj prilika u njoj. Ona je prihvatila tezu buržoazije o jednoj državi jednog naroda koji, istina, ima tri plemena, i to: Srbe, Hrvate i Slovence, ali koji je etnički jedan i koji u novoj državi treba da se nacionalno homogenizuje. Time je radnička partija, na svom Prvom kongresu u Beogradu 1919. godine, priznala i valorizovala buržoasku tezu o jednom narodu i jednoj državi pod vodstvom srpske buržoazije. Priznala je nagodbu srpske, hrvatske i slovenačke buržoazije na račun ostalih jugoslovenskih i drugih naroda, i opravdala negiranje egzistencije Makedonaca, Crnogoraca, Muslimana, Albanaca i ostalih narodnosti koje su bile obuhvaćene u Jugoslaviji. Iako se može reći da je Kongres ujedinjenja još bio kongres kompromisa sa socijaldemokratijom, te zbog toga i nije mogao dosljedno postaviti i riješiti mnoga pitanja, pa ni nacionalno, nije to uspio ni Vukovarski kongres, koji je, po svojoj orijentaciji, bio revolucionarniji, dosljedniji i na kome je pobijedila komunistička orijentacija i program, strategija i taktika koje su komunisti predložili. Izmijenivši mnogo štošta u programskoj orijentaciji i organizaciji, kao i u politici Komunističke partije, Vukovarski kongres nije dirao u koncepciju nacionalnog pitanja, te je ona ostala u suštini ista kao i na Prvom kongresu. I dalje je Komunistička partija Jugoslavije stajala na stanovištu da u Jugoslaviji živi samo jedan narod, te da je integralna državna organizacija normalna posljedica te činjenice.

Obznana i teror koji je buržoazija provela nad komunistima i radničkim pokretom pokazali su da se cjelokupni društveno-politički konflikt u Jugoslaviji ne svodi samo na konflikt između buržoazije i proletarijata već da ima šire dimenzije i da obuhvata i teror velikosrpske buržoazije i njenih saveznika nad narodima i narodnostima koji žive u Jugoslaviji. Cijeli period od Trećeg kongresa Komunističke partije pa do 1928. godine, to jest do Četvrtog kongresa KPJ u Drezdenu, kao što je poznato, vodi se u Komunističkoj partiji Jugoslavije oštra teorijska i politička borba upravo povodom nacionalnog pitanja.

Napredne snage unutar Partije, a osobito one koje su bile zainteresovane za konkretnu političku i klasnu borbu i za povezivanje

Digitized by Google

svih snaga koje su spremne da se bore protiv hegemonizma, stajale su na stanovištu da se klasna borba mora usko povezati sa nacionalnooslobodilačkom borbom i da Komunistička partija Jugoslavije mora u svom programu i svojoj taktici i strategiji usvojiti i povesti dosljedno lenjinističko stanovište o nacionalnom pitanju. Četvrti kongres Komunističke partije Jugoslavije u Drezdenu zauzeo je pravilno stanovište o nacionalnom pitanju. Na njemu je donesen dokument u kojem su priznate i valorizovane težnje naroda koji živi u Jugoslaviji da se nacionalno emancipiraju i oslobode ugnjetavanja, te da u zajedničkom radu i životu sa ostalim narodima izgrađuju federativnu državu, koja bi mogla da bude dovoljno široka za sve narode što u njoj žive i da im osigura slobodan razvoj.

Međutim, od pravilnog principijelnog i opšteg stava o nacionalnom pitanju pa do pravilne konkretne politike moralo je proći mnogo vremena i niz značajnih političkih borbi, u kojima je sticano ogromno političko iskustvo. U tom razvoju i prelazu od opštih stavova do konkretnih političkih rješenja i sastoji se napredak, i u teoriji i u praksi, u pogledu nacionalnog pitanja.

Stoga je pravi rad na razvoju teorije i prakse o nacionalnom pitanju i nacionalnim odnosima i sadržan u procesu prevazilaženja nekih neodrživih rješenja. Prije svega, stanovište o tome da ne postoji jedan narod, već niz naroda koji žive na teritoriji Jugoslavije i koji su srodni po porijeklu, jeziku i drugim osobinama, ali su ipak istorijski individualizovani subjekti, navelo je neke na isticanje teza o potrebi razbijanja Jugoslavije kao buržoaske i versajske tvorevine. To su bile avanturističke teze koje su protivrječile stvarnim interesima naših naroda i nisu izražavale njihov istorijski interes, odnosno nisu odgovarale istorijskim uslovima u kojima svi narodi samo zajednički mogu osigurati svoju pojedinačnu i zajedničku slobodu i samostalnost. Te su teze prijetile da dovedu do kompromitovanja političkih namjera i programa komunista u odnosu na integritet države i do ponovne prevladavajuće uloge buržoaskih partija u budućem periodu borbe protiv hegemonizma i protiv nastupajuće fašističke opasnosti izvana.

Da bi se savladale sve ove stranputice i da bi ispravna teorijska pozicija prerasla u pravilnu programsku, stratešku, taktičku političku i organizacionu postavku, bilo je potrebno mnogo upornog rada i političke borbe. Prije svega, bilo je neophodno otresti se centralističkih i integralističkih elemenata u mišljenju i praksi, kao i u organizaciji Komunističke partije. U tom pogledu veliki doprinos predstavljala je odluka o formiranju nacionalnih partija, osobito hrvatske i slovenačke. Dalje, trebalo je osposobiti organizacije Komunističke partije u nekim zemljama, kao što su Bosna i Hercegovina, Makedonija, Crna Gora i tako dalje, kako bi teorijski, organizaciono i politički bile sposobne da se stave na čelo masa i da ih izvuku ispod vladajućeg uticaja buržoaskih partija. I, najzad, bilo je potrebno Komunističku partiju Jugoslavije organizaciono osposobiti da vodi konkretnu borbu u samoj zemlji, da odgovara svojoj radničkoj klasi i narodima i da bude nezavisna u utvrđiva-

Digitized by Google

nju strategije i taktike borbe, u određivanju političkih ciljeva i linije, a prije svega da bude finansijski samostalna, da se izdržava od priloga sopstvene radničke klase, članova i simpatizera i da na taj način ostvari potpuno jedinstvo sa njima.

Svi ovi ciljevi i pretpostavke počeli su da se realizuju tek kada je drug Tito ušao u rukovodstvo Partije, kao jedan od najistaknutijih aktivista, to jest od 1935. godine pa nadalje, a doživjeli su svoje puno realizovanje 1937, kada je drug Tito došao na njeno čelo. Tek od tada je, može se reći, Komunistička partija imala ne samo ispravnu teorijsku poziciju i shvatila nacionalno pitanje i njegovu usku povezanost sa klasnom borbom radničke klase i cjelokupnom njenom politikom već je imala i neophodne programske, političke i organizacione, to jest i strateške i taktičke pretpostavke da zaista uporedo vodi i klasnu borbu radničke klase i borbu naših naroda za slobodu i ravnopravnost, a protiv fašističke opasnosti, u skladu sa realnim istorijskim interesima i radničke klase i naših naroda, što se ubrzo i potvrdilo.

Upravo ta sposobnost Partije, koja je došla do izražaja u periodu između 1937. i 1940. godine, našla je svoj teorijski, politički i organizacioni izraz na Petoj zemaljskoj konferenciji, koja konačno i neopozivo svjedoči o tome da je naš radnički i komunistički pokret već tada imao, u osnovi i u pogledu najvažnijih elemenata, potpuno ispravno i teorijsko i praktično političko stanovište o nacionalnom pitanju i, na osnovi njega, o razrješavanju društvenih i političkih suprotnosti starog jugoslovenskog društva, to jest da je bio osposobljen da jasno sagleda uzajamnost i uvjetovanost međunarodne situacije i prijetnje fašizma kao opšte opasnosti za sve narode i narodnosti svijeta i konkretnog nacionalnog ugnjetavanja i neravnopravnosti u staroj Jugoslaviji i da, prema tome, bude spreman da se suprotstavi fašističkom osvajaču i domaćoj buržoaziji upravo afirmisanjem politike nacionalnog oslobođenja. Tako je nacionalno pitanje, kao teorijsko i političko pitanje prvoga reda, ušlo u teoriju, strategiju i taktiku i našeg pokreta i marksizma uopšte.

Komunistička partija Jugoslavije ušla je u oružanu revoluciju sa jasno definisanim programom nacionalnog i socijalnog oslobođenja i stvaranja nove društvene i državne zajednice, zasnovane na istinskoj nezavisnosti, nacionalnoj slobodi i punoj ravnopravnosti svih njenih naroda i narodnosti. Ideja bratstva i jedinstva i pune nacionalne ravnopravnosti postaju temeljne odrednice narodnooslobodilačke borbe i suštinske komponente strategije Komunističke partije u oružanoj revoluciji.

Istorijska formula o punoj ravnopravnosti svih naroda i narodnosti, odnosno svih republika i pokrajina, sankcionisana je još u vrijeme oružane socijalističke revolucije odlukama Drugog zasjedanja AVNOJ-a u Jajcu, 29. novembra 1943. godine, kao i odlukama zemaljskih vijeća u svim republikama. Osnovno obilježje ovih istorijskih dokumenata je beskompromisno opredjeljenje „za stvaranje buduće bratske, demokratske zajednice naših naroda, nove Jugoslavije", kako se u Rezoluciji AVNOJ-a ističe, uspostavljanje

Digitized by Google

takvog državnog vodstva „koje će i po svom sastavu i po svom programu biti jamstvo da će svim narodima Jugoslavije u federativnoj Jugoslaviji biti i stvarno osigurana istinska ravnopravnost".

Revolucionarna iskustva nas uče da ni jedan naš narod nije mogao, niti može, riješiti svoje osnovne klasne i nacionalne probleme sam, u svom okviru, svojim konceptom i samo svojim snagama, bez zajedničke borbe sa drugim narodima i narodnostima na platformi KPJ, odnosno SKJ, u okviru jugoslovenske zajednice ravnopravnih i zbratimljenih naroda i narodnosti.

Bratstvo i jedinstvo i ravnopravnost svih naših naroda, snažno iskazani i utemeljeni u narodnooslobodilačkoj borbi, kao i revolucionarni program korjenitih promjena društveno-ekonomskih odnosa, na osnovi podruštvljavanja sredstava za proizvodnju, predstavljali su osnovu ujedinjenja i demokratskog rješavanja političkih, nacionalnih i društveno-ekonomskih odnosa u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji nakon oslobođenja.

Promjene Ustava u svim fazama razvoja jugoslovenske samoupravne zajednice od oslobođenja do danas imale su snažnog odraza i na učvršćivanje ravnopravnosti naroda i narodnosti i jačanje uloge republika i autonomnih pokrajina u federaciji: one su, naime, redovno išle u pravcu proširivanja njihovih prava.

Najznačajnije promjene u tom pogledu izvršene su ustavnim amandmanima 1971. godine, kada republike i autonomne pokrajine dolaze u kvalitativno novi položaj: dobijaju daleko šira prava i nadležnosti u okviru federacije, ali se istovremeno potencira i njihova odgovornost za donošenje odluka u organima federacije.

Ravnopravnost i socijalističko zajedništvo naroda i narodnosti, republika i autonomnih pokrajina u jugoslovenskoj socijalističkoj samoupravnoj zajednici, utemeljeni u toku narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije, politički i pravno su najpotpunije i na nov način izraženi u ustavu SFRJ, ustavima socijalističkih republika i ustavnim zakonima socijalističkih autonomnih pokrajina donesenim u 1974. godini. Time je ostvaren kontinuitet politike Saveza komunista Jugoslavije o nacionalnom pitanju i nacionalnim odnosima, odnosno dosljedno su realizovani stavovi SKJ i druga Tita o stvarnoj ravnopravnosti naroda i narodnosti nove Jugoslavije u izgradnji republika i autonomnih pokrajina kao državnih i samoupravnih društvenih zajednica koje međusobne odnose uređuju na principu pune ravnopravnosti i uz jednaku odgovornost za vlastiti i opšti razvoj.

Stoga je Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija definisana kao savezna država i državna zajednica dobrovoljno ujedinjenih naroda i njihovih socijalističkih republika, kao i socijalističkih autonomnih pokrajina koje su u sastavu SR Srbije, zasnovana na vlasti i samoupravljanju radničke klase i svih radnih ljudi, i kao socijalistička samoupravna demokratska zajednica radnih ljudi i građana i ravnopravnih naroda i narodnosti. Jedno od osnovnih ustavnih načela je da radni ljudi, narodi i narodnosti ostvaruju svoja suverena prava u socijalističkim republikama i socijalističkim autonomnim pokrajinama u skladu sa njihovim ustavnim pra-

Digitized by Google

vima, a u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji — kad je to u zajedničkom interesu, što je utvrđeno Ustavom SFRJ.

Novi odnosi u federaciji, ustanovljeni Ustavom SFRJ, afirmišu jugoslovensku federativnu zajednicu kao zajednicu dobrovoljno ujedinjenih naroda i narodnosti i njihovih republika i autonomnih pokrajina u kojoj se zajednički interesi ostvaruju na način koji do sada nije bio primijenjen ni u jednoj federativnoj državi, a ni u jugoslovenskoj zajednici nije do tada bio dosljedno izveden. Ovi se odnosi zasnivaju na načelima sporazumijevanja republika i autonomnih pokrajina, njihovog ravnopravnog učešća u organima federacije, odlučivanja na osnovi saglasnosti republika i autonomnih pokrajina i načela solidarnosti i uzajamnosti, kao izraza razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa. Sve to stvara uslove za slobodan nacionalni razvoj svakog pojedinog nacionalnog individualiteta, za procvat nacionalne kulture i stvaralaštva svakog pojedinog naroda i narodnosti (u uslovima socijalističkog zajedništva), za jačanje samostalnosti i samoupravnog položaja republika i autonomnih pokrajina, uz sve snažniju afirmaciju vodeće uloge radničke klase, sa Savezom komunista na čelu, a time i za dalje produbljivanje ravnopravnosti i zajedništva naroda i narodnosti, republika i autonomnih pokrajina. Sva ova dostignuća temelje se na uspješnom dosadašnjem razvoju socijalističkog samoupravljanja, a istovremno su uslov i podstrek za dalje jačanje i afirmaciju socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji.

Stvaraju se sve povoljniji uslovi za to da udruženi rad snažnije utiče na rješavanje zajedničkih interesa u federaciji. Međutim, i ovom prilikom treba reći da se još nedovoljno ostvaruju zajednički interesi naroda i narodnosti, radnih ljudi i građana u našoj zemlji putem samoupravnog sporazumijevanja i društvenog dogovaranja organizacija udruženog rada, njihovih asocijacija i drugih samoupravnih organizacija i zajednica. Sporo se ostvaruje zahtjev same prakse da organizacije udruženog rada samostalno uređuju međusobne odnose u društvenoj reprodukciji i nerazrađeni su oblici ostvarivanja zajedničkih interesa u federaciji na toj osnovi.

Na Drugoj sjednici Centralnog komiteta SKJ ocijenjeno je da udruživanje rada i sredstava teče veoma sporo i da se na toj osnovi ne osigurava više od 4% ukupnih investicija. Još je nepovoljnije stanje u pogledu povezivanja i udruživanja organizacija udruženog rada u šire oblike izvan opština, regija i republika i pokrajina. Iako je dogovoreno da se 20% sredstava Fonda za razvoj nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo koristi direktnim udruživanjem sredstava organizacija udruženog rada sa razvijenih i onih u nedovoljno razvijenim područjima, taj se dogovor nije realizovao ili je ostvaren u zanemarujućem procentu.

Uzroci za takvo stanje su raznovrsni. Jedan od njih je i u tome što se pojedini organi društveno-političkih zajednica u vršenju političke vlasti ne pridržavaju Ustavom utvrđenih ovlaštenja. Svakako da i uticaj tehnokratsko-birokratskog monopola, što drug Tito naročito naglašava na Osmom kongresu Saveza sindikata Jugoslavije, predstavlja ozbiljnu i direktnu prepreku širem samouprav-

Digitized by Google

nom povezivanju i udruživanju rada i sredstava na dohodovnim principima. Sva ova pitanja trebalo bi temeljnije analizirati, radi efikasnijeg rješavanja problema od zajedničkog interesa i u cilju podsticanja širih inicijativa udruženog rada u tom pogledu. Jer Savez komunista Jugoslavije se bori za takvu stratešku orijentaciju koja obezbjeđuje da razvoj socijalističkih samoupravnih proizvodnih odnosa bude osnova i u našim nacionalnim odnosima. Proizvodni odnosi zasnovani na samoupravljanju oslobađaju proizvođače i dovode ih u poziciju da odlučuju o uslovima i rezultatima svoga rada, kao i o sudbini društvene reprodukcije. Ako je čovjek slobodan u proizvodnom odnosu, onda je utemeljena osnovna pretpostavka da bude slobodan u svim ostalim društvenim odnosima, pa i u nacionalnim.

Ako je društvena reprodukcija etatistički-birokratski i tehnokratski zasnovana i usmjerena, to jest van uticaja njenih neposrednih nosilaca, nacionalni odnosi se deformišu i dolaze u krizu. Praksa razvoja nacionalnih odnosa u nas to nedvosmisleno pokazuje. U takvim situacijama nisu rijetke pojave da partikularni interesi poprimaju oblike nacionalnih suprotstavljanja.

Radnička klasa Jugoslavije, kao organizovana društvena snaga, kao nosilac svih odluka društvene i materijalne reprodukcije, osnovna je snaga oslobađanja čovjeka, pokretačka snaga emancipacije našeg radnog čovjeka kao samoupravljača, kreatora i stvaraoca, a time je i nezamenljiv nosilac emancipacije naroda kome pripada.

To znači da se nacionalno pitanje i nacionalni odnos ne može posmatrati niti tretirati kao nešto izolovano, samo po sebi. Ono je inkorporirano u klasni odnos. U tome se ogleda osobitost klasnog pristupa nacionalnom pitanju koji je izgradio Savez komunista Jugoslavije.

Socijalističko samoupravno organizovanje društva, što će reći oslobađanje čovjeka na radu, temeljna je baza klasnog i nacionalnog oslobođenja. Socijalistički samoupravni odnos postaje konstitutivni element cjelokupnog rada i življenja, pa i u nacionalnom pitanju. Ako pojedinac doživljava punu slobodu i svoju ljudsku samopotvrdu, onda to doživljavaju i svi ostali, odnosno nacija u cjelini.

Zalažući se za klasnu emancipaciju radnih ljudi, Savez komunista se u isto vrijeme bori za dovršenje nacionalne emancipacije. Jer ne može se govoriti o emancipaciji čovjeka u socijalizmu ukoliko se ne govori o njegovoj sveukupnoj emancipaciji, pa i nacionalnoj. Uzajamna uslovljenost klasne i nacionalne emancipacije u socijalističkom samoupravnom društvu je više nego očigledna, iz prostog razloga što je uslov potpune slobode čovjekove, slobode svih vidova njegovog ljudskog ispoljavanja, pa i njegovog nacionalnog bića, u značenju njegovog humanizma, koji nije apstrakcija, nego konkretnost. Teze o apstraktnom, univerzalnom, kosmopolitskom humanizmu u čovjeku su antihumane i u svojoj posredovanosti najčešće nacionalističke.

Digitized by Google

S druge strane, i to treba posebno naglasiti, ako je bitna karakteristika naše revolucije čvrsta i neposredna povezanost njenog nacionalnog i klasnog karaktera, što je neosporiva činjenica, onda je izvjesno da je dalji razvitak našeg socijalističkog samoupravljanja, kao daljnje razrješavanje klasnih protivrječnosti, u znaku istovremenog razrješavanja nacionalnih protivrječnosti.

Stoga se nacionalna ravnopravnost i socijalističko zajedništvo svih naroda i narodnosti, svih socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina u socijalističkoj samoupravnoj Jugoslaviji manifestuju i potvrđuju kao nezamjenljiva moralna i politička snaga dinamičnog društvenog i ekonomskog razvoja cijele zajednice, garant njenog stalnog prosperiteta, stabilnosti, pune nezavisnosti i jačanja međunarodnih pozicija i ugleda u svijetu.

Upravo iz tih razloga, a u cilju daljeg jačanja ravnopravnosti i zajedništva u jugoslovenskoj socijalističkoj zajednici, Savez komunista Jugoslavije se mora stalno boriti kako protiv svih oblika partikularizma, egoizma i uskogrude interpretacije regionalnih, užih interesa tako i protiv pojava i tendencija etatističko-birokratskog i unitarističkog centralizma i hegemonizma u donošenju i sprovođenju odluka u organima federacije. On se mora još odlučnije suprotstavljati nosiocima hegemonističkih i paternalističkih ideja, ideja nacionalnog okupljanja, koji nastoje da se direktno suprotstave razvoju ravnopravnih odnosa na samoupravnim osnovama, istinskim i ravnopravnim odnosima među narodima i narodnostima Jugoslavije i, u suštini, socijalističkom samoupravnom demokratskom i federativnom uređenju i razvoju naše jugoslovenske zajednice. Jer takve su tendencije suprotne stvarnim društveno-ekonomskim, klasnim i nacionalnim interesima svih naših naroda i narodnosti; one su bile i ostale najveća prepreka ekonomskoj društveno-političkoj i kulturnoj emancipaciji, kako samih nosilaca tih tendencija tako i republika i pokrajina u kojima oni žive. U njima se još u revoluciji produbilo saznanje, a u izgradnji socijalističkog samoupravljanja se još više proširilo i učvrstilo, da je sloboda svakog naroda i narodnosti u Jugoslaviji uslov slobode, bratstva i ravnopravnosti za sve zajedno, odnosno da nema niti može biti afirmacije jednog naroda i narodnosti bez potvrđivanja i afirmacije svakog naroda pojedinačno i svih zajedno. U toj neoborivoj i u istoriji toliko puta potvrđivanoj istini sadržan je smisao i suština socijalističkog zajedništva.

To podrazumijeva da se Savez komunista Jugoslavije mora još više zalagati za to da pripadnici svih naroda i narodnosti slobodno ispoljavaju i izražavaju svoja nacionalna osjećanja i interese i, na osnovama ravnopravnosti, bratstva i jedinstva, jačaju i učvršćuju socijalističko zajedništvo.

Sigurno je da dalji socijalistički samoupravni razvoj neće teći glatko, bez teškoća i sukoba sa ostacima klasnog neprijatelja, sa antisamoupravnim otporima dogmatsko-birokratskih, nacionalističkih i liberalističkih snaga. Ali se sa sigurnošću može tvrditi da će svi pokušaji restauriranja ili povremenog oživljavanja prevaziđenih odnosa doživjeti poraz i u političkom i u idejnom pogledu. Jer jugo-

Digitized by Google

slovenska socijalistička samoupravna zajednica, izgrađena na integralnom sistemu samoupravljanja, ne pruža više šanse onima koji bi željeli da po svojim mjerilima i van okvira socijalističkog samoupravljanja i ravnopravnosti svih radnih ljudi i naroda i narodnosti rješavaju aktuelna pitanja jugoslovenske zajednice.

Neotuđivo je i suvereno pravo radnih ljudi i građana da sami, pod rukovodstvom Saveza komunista, izgrađuju svoju zajednicu — socijalističku samoupravnu Jugoslaviju. Radnik se ne javlja kao samoupravljač samo ove ili one republike nego kao samoupravljač cjelokupnog jugoslovenskog samoupravnog društva, bez obzira na republičke, pokrajinske ili nacionalne granice. I onda kada se samoupravna integracija republika i autonomnih pokrajina ističe i kao realnost i kao opredjeljenje subjektivnih snaga u svakoj od njih, riječ je o samoupravnoj integraciji našeg društva u njegovoj konkretnosti. Neosporno je da samoupravna organizacija i integracija republika i autonomnih pokrajina čini sastavni dio samoupravne integracije Jugoslavije, jer ta integracija nigdje nije stala i ostala na republičkim i pokrajinskim granicama. U protivnom, sama bi kočila vlastiti istorijski progres, realizaciju istorijskih interesa radničke klase, odnosno naroda i narodnosti u republikama i pokrajinama.

Znači, svaka zatvorenost u republičke i pokrajinske granice izazvala bi rascjepkanost i izolovanost radničke klase i proizvodne asocijacije, imala bi teške posljedice po naš razvitak uopšte. Stoga bitnu komponentu u jačanju i razvijanju socijalističke samoupravne federativne Jugoslavije, a samim tim i socijalističkih republika i socijalističkih autonomnih pokrajina, predstavlja uspostavljanje novih odnosa u federaciji.

Isto tako, kao što se radni čovjek dovodi u poziciju da svoja samoupravna i ljudska prava normira u organizaciji udruženog rada, u opštini, u ustavu republike, ustavnom zakonu pokrajine i Ustavu federacije, taj isti subjekt mora svoja nacionalna prava i svoje nacionalne potrebe ostvarivati u okviru organizacije udruženog rada, mjesne zajednice i drugih samoupravnih zajednica, zatim u okviru opštine, republike i pokrajine i federacije, jer je to najbolji put da se prevladaju tendencije nacionalnog zatvaranja i posebnog nacionalnog okupljanja, koje povlači suprotstavljanje jedne nacije drugoj i pojavljivanje nacionalnih antagonizama.

Upravo smisao i suština samoupravnog organizovanja društva je u tome da se likvidira zatvaranje u isključivo vlastite okvire koje bi kočilo ispoljavanje opšteg istorijskog interesa radničke klase. Zato se ne može omeđivati interes radničke klase i sputavati otvorenost samoupravnih odnosa i integraciono povezivanje ljudi u procesu rada i života uopšte. Samo u ostvarivanju klasnog interesa radničke klase izražava se puna ravnopravnost i posebnost svake ponaosob uzete nacije i svih zajedno u jugoslovenskom socijalističkom zajedništvu.

Napori koji se danas čine i rezultati koji se postižu na planu razvoja samoupravnih odnosa i unapređivanja funkcionisanja po-

Digitized by Google

litičkog sistema na delegatskim osnovama doprinose jačanju ravnopravnosti i zajedništva u federaciji. Sva dosadašnja iskustva potvrđuju da je delegatski sistem od dalekosežnog značaja za izgradnju i razvoj jugoslovenske federativne zajednice, na liniji kontinuiteta revolucije i produbljivanja i jačanja ravnopravnosti naroda i narodnosti, republika i autonomnih pokrajina, socijalističkog zajedništva, bratstva i jedinstva. Delegatski sistem odlučivanja uspješno obezbjeđuje zadovoljavanje interesa radnih ljudi, naroda i narodnosti, kao i interesa samostalnosti i odgovornosti svake republike i autonomne pokrajine, kako za sopstveni razvoj tako i za razvoj SFRJ kao cjeline.

Da zaključim: odnosi ravnopravnosti naroda i narodnosti i njihovog socijalističkog zajedništva moraju trajno ostati u žiži interesovanja subjektivnih snaga samoupravnog društva, Saveza komunista u prvom redu, njima se kontinuirano mora posvećivati odgovarajuća pažnja jer je riječ o uvijek aktuelnom i živom fenomenu — imajući pri tome na umu ostvarena dostignuća na tom planu, ali i probleme koji proističu bilo iz nasleđa prošlosti ili iz objektivnih protivrječnosti savremenih društvenih kretanja.

Digitized by Google

Stevo Ilić — Franjo Feldi

Savez komunista i opštenarodna odbrana i društvena samozaštita

»Savez komunista, kao vodeća i usmjeravajuća snaga društva, ima posebnu političku odgovornost i kohezionu ulogu i u opštenarodnoj odbrani i društvenoj samozaštiti. Svojom idejno-političkom akcijom, stalnim prisustvom i uticajem, Savez komunista i u ovoj oblasti mora ostvariti kontinuitet svoje jedinstvene revolucionarne političke linije« (Tito, referat na Jedanaestom kongresu SKJ).

U našoj epohi ne zna se šta je za revolucionarne pokrete i male i nesvrstane zemlje teže — izvesti revoluciju ili održati slobodu i nezavisnost.

U posljednjih tridesetak godina brojni su pokreti i zemlje koji su bili blizu željenog cilja ili ga postigli, ali su, ipak, bitku izgubili — samo zato što su se zanosili iluzijama u odnosu na oružane snage, njihovu izgradnju ili rukovođenje njima.

Sasvim je sigurno da će i ubuduće biti zemalja koje će, zbog nedovoljno izgrađenog stava prema oružanoj borbi, odnosno prema problemima odbrane nezavisnosti i slobode — usporiti svoj razvoj, pa ga čak i onemogućiti.

Digitized by Google

Zato je odnos revolucionarne partije prema oružanim snagama bio i ostaje jedno od prvorazrednih pitanja svakog pokreta i zemlje.

Savez komunista Jugoslavije je u tom pogledu bio na nivou svog istorijskog zadatka, rješavajući te probleme na svakoj etapi svog razvitka smjelo i originalno. U tom pogledu on može služiti kao primjer, a sasvim je sigurno da je svojim uticajem i iskustvima doprinio današnjem međunarodnom ustrojstvu i odnosima, kao i razvoju teorije revolucije i teorije odbrane zemlje.

I najnevještiji istraživač neće imati muke da uoči da se u politici Partije i Tita u odnosu na oružane snage i probleme odbrane zemlje — kao crvena nit stalno provlači isticanje rukovodeće uloge SKJ. U tom pogledu u SKJ, od kada je na njegovom čelu drug Tito, nikada nije bilo dilema.

Nama, članovima SKJ, to je toliko prirodno i logično da nam izgleda smiješno da to ističemo. Međutim, zablude te vrste se mogu očekivati i ubuduće u mnogim pokretima i zemljama širom svijeta.

SKJ je u svim etapama svoga razvoja morao jasno određivati ne samo svoje političke ciljeve i platformu borbe već i političku i vojnu strategiju. I ne samo to. Morao je danomice rješavati konkretne zadatke pokreta i revolucije u kojoj su komunisti bili čelni vojnici i izvršavali najteže i najsmjelije poduhvate.

Zahvaljujući takvome odnosu SKJ, dospjeli smo do koncepcije opštenarodne odbrane (ONO) i društvene samozaštite (DSZ) kakvu danas imamo. Otuda s pravom ističemo da koncepcija opštenarodne odbrane i društvene samozaštite nije ništa drugo nego stvaralačka primjena ideje klasika marksizma »o naoružanom narodu«. To je originalan, naš, jugoslovenski način izvođenja revolucije.

Korjeni koncepcije ONO sežu čak u predratni period. Svoju snagu i punu potvrdu našla je u narodnooslobodilačkom ratu, da bi se kontinuirano razvijala sve do današnjih dana. U njenom stvaranju, neprekidnoj dogradnji i usklađivanju sa društveno-istorijskim tokovima, KPJ (SKJ) bila je i ostala revolucionarna avangarda radničke klase, idejno-politički predvodnik i kreator. Naša partija je uvijek bila spremna i sposobna da u hodu revolucije zastane, ocijeni pređeni put, izvuče potrebne pouke i odredi dalji razvoj. Zahvaljujući tome, SKJ je mogao da usmjerava razvoj još neposrednijim stapanjem odbrambenih djelatnosti sa biti socijalističkog samoupravnog društva u kome radni čovjek sve više postaje istinski nosilac svih društvenih djelatnosti.

Kao što nam je dobro poznato, u sudbonosnim danima pred drugi svjetski rat KPJ je ocijenila da jedino osloncem na široke narodne mase i zadovoljenjem njihovih nacionalnih i socijalnih interesa može da se suprotstavi fašizmu i domaćoj buržoaziji.

Na toj osnovi počinje okupljanje svih naprednih i slobodoljubivih snaga, koje će se, kasnije, pretvoriti u široki nacionalnooslobodilački front — kao nepresušni izvor i snaga oslobodilačke borbe. To je, u suštini, bila idejno-politička platforma revolucionarne avangarde radničke klase, na kojoj su se, u tom istorijskom trenut-

Digitized by Google

ku, jedino mogli okupiti svi narodi i narodnosti — svi napredni i potlačeni društveni slojevi.

U to vrijeme ne manje važna stvar bila je i orijentacija Partije na pripremu kadrova za vođenje rata i revolucije. Govoreći o tom zadatku komunista, drug Tito u »Proleteru« još 1937. godine piše o potrebi da se izgrade »kadrovi koji će u trenutku oružanog sukoba sa neprijateljem moći i vojnički predvoditi narod u borbi« i da je, pored političke pripreme, apsolutno potrebna i vojnička.

Svjesni toga da predstoji duga i beskompromisna borba, koja će zahtijevati velike žrtve i savlađivanje najvećih iskušenja, drug Tito i KPJ izvorište snage za akciju nalaze u čvrstom uvjerenju u pravednost borbe za ciljeve koje postavljaju i u bezrezervno pouzdanje i snagu naroda. KPJ nijednog trenutka nije gubila iz vida da radnička klasa ne može samu sebe da oslobodi »a da u isto vreme zanavek ne oslobodi i čitavo društvo« i da jedino osloncem na široke narodne mase, kroz revoluciju, može ostvariti i svoje oslobođenje.

Povezujući u jedinstven cilj nacionalno i socijalno oslobođenje, KPJ i drug Tito u isto vrijeme utvrđuju da je jedini put za ostvarivanje tog cilja bespoštedna oružana borba u partizanskom ratu, kao njenom glavnom obliku. Odlučujući se za oružanu borbu kao osnovni sadržaj revolucije, KPJ svjesno uzima na sebe odgovornost za pripremu, organizovanje i vođenje te borbe.

Vojska stare Jugoslavije, kao što je poznato, brzo je kapitulirala, a naoružanje i oprema su zaplijenjeni. Ostali smo bez ičega. Znači, trebalo je iz osnova stvarati, opremati i naoružavati novu vojsku i naučiti je da se bori — izgraditi vlastitu vještinu ratovanja. Učinili smo ono što je sa stanovišta klasičnih vojnih škola do tada bilo nepoznato i nemoguće. Poveli smo, tako reći goloruke, naše narode i narodnosti u ustanak i revoluciju. Partizanski način organizovanja i partizanska taktika i strategija postali su osnovni način organizovanja, borbe, snabdijevanja i sticanja ratnih iskustava, ali u isto vrijeme i izgradnje vlastite vojske i najoriginalnije ratne vještine.

»Ako bismo iz svega toga u najkraćim crtama izdvojili bitna obilježja te vojne strategije — kako ističe general armije N. Ljubičić — neophodno je zaključiti da se ona razvijala u tri etape. Početna etapa, koja nastaje sa oružanim ustankom i traje do kraja 1941. godine, nosi obilježje partizanske vojne organizacije i partizanskog oblika oružane borbe na čitavoj teritoriji. Prerastanje partizanske (teritorijalne) vojske u pokretne i udarne jedinice — brigade predstavlja onaj period u NOR-u kada je ustanak prerastao u opštenarodni oslobodilački rat. Druga etapa, od kraja 1941. do sredine 1944. godine, odlikuje se kombinovanim oblikom vojne organizacije (operativna, teritorijalna, vojnopozadinska komponenta) i kombinovanjem oružane borbe, oblikom ratovanja u kojem se na osoben način prožimaju frontalna i partizanska dejstva. U trećoj, završnoj etapi — koja traje od sredine 1944. do oslobođenja zemlje, i u kojoj se formiraju strategijske jedinice, armij-

Digitized by Google

ske grupe i armije — u vojnoj strategiji NOR-a sve više dominira strategija uništavanja, što podrazumijeva prihvatanje i nametanje odlučujućih sudara radi oslobođenja zemlje vlastitim snagama.

U svakoj od tih etapa skladno i jednovremeno su se razvijali i organizacija oružanih snaga i način njihove upotrebe, kao dvije međusobno povezane funkcije opštenarodnog rata, čija se društveno-politička i vojna sadržina i suština stalno dopunjavala za sve vrijeme rata.«[1]

Istorijske odluke druga Tita i KPJ u 1940. i 1941. godini predstavljale su temelj svih priprema, organizovanja i najneposrednijeg idejno-političkog i praktičnog djelovanja usmjerenih na mobilizaciju svih društvenih snaga, ističući u prvi plan najneposredniju političku odgovornost KPJ za pripremu, organizaciju i vođenje oružane borbe.

Komunisti primjerom pokazuju kako se treba boriti, odricati i žrtvovati. Samo tako shvatajući svoju odgovornost, mogla je KPJ izboriti povjerenje i mobilisati široke narodne mase u oružanu revoluciju. Tako CK KPJ u Proglasu od 4. jula 1941. godine od komunista zahtijeva:

»Smjesta prilagodite svoje organizacije i njihov rad za taj posljednji boj... Stanite na čelo radnih i nacionalno ugnjetenih masa i vodite ih u borbu protiv fašističkih tlačitelja naših naroda. Odvažnost, disciplina i hladnokrvnost neka vlada među vama, jer vi morate dati primjer drugima.«

Vojni komiteti, komisije i povjereništva pri rukovodstvima i organizacijama KPJ prerastaju u najneposredniji organizacioni oblik rukovođenja oružanim akcijama. Najistaknutiji članovi KPJ odlaze u sve krajeve zemlje radi formiranja oružanih odreda i pružanja pomoći na terenu. Oružana borba postaje prvi i najvažniji sadržaj rada partijske organizacije i rukovodstava na svim nivoima.

Uvođenjem funkcije političkog komesara u svim jedinicama i štabovima još više se ističe rukovodeća uloga Partije. Za shvatanje odnosa partijskih rukovodstava i štabova može najbolje da posluži pismo druga Tita Pokrajinskom komitetu KPJ za Makedoniju, u kome se kaže:

»Vodite računa da se partijske organizacije u odredima, a i partijskim forumima na terenu, ne pretvore u tutore štabova. Odnos mora biti postavljen tako da Partija stvarno bude rukovodilac, ali da to ne koči samostalnost i inicijativu vojne komande i da bude obezbijeđeno sprovođenje partijskih direktiva, a, s druge strane, da vojna komanda po svim pitanjima ima siguran oslonac i pomoć partijske organizacije kao rukovodećeg faktora Narodnooslobodilačke vojske.«

Samo najneposrednijim djelovanjem i odlučivanjem KPJ o bitnim pitanjima vođenja oružanih akcija i oružanog ustanka u

[1] General armije N. Ljubičić, *Tito — strateg oslobodilačkog rata i revolucije*, u: *Revolucionarni put Partije*, VŠ Split, 1979, str. 133.

Digitized by Google

cjelini bilo je moguće obezbijediti da — u složenim uslovima bespoštedne borbe na život i smrt, protiv daleko nadmoćnijih i opremljenijih fašističkih vojnih snaga — pokret stalno jača. To je istovremeno na najbolji način garantovalo da će se postići i konačni cilj revolucije: nacionalno i socijalno oslobođenje i stvaranje novog društva u kome će svi narodi i narodnosti moći, zbratimljeni i slobodni, da odlučuju o svojoj budućnosti.

Kada danas osvetljavamo taj put KPJ (SKJ) i rast njene uloge i ugleda, onda moramo naglasiti da njena *vodeća uloga*, kako ističe drug Kardelj, »nije bila nikakav nametnuti status, nego izraz njene sposobnosti da svojim idejnim i političkim uticajem i svojom akcijom organizuje široke mase naroda i pokreće ih na narodnooslobodilački ustanak. Upravo u takvoj istorijskoj ulozi KPJ i jeste pravi smisao i sadržina pojma njene vodeće uloge. Tu ulogu Partiji niko nije doneo na zlatnom tanjiru, niti ju je ona nametnula nekim svojim ideološkim stavom, nego ju je stekla svojom sposobnošću da postane uspešan i priznat vođ i snaga naroda u jednoj teškoj istorijskoj borbi za njegov opstanak i slobodu...«[2]

Takva uloga i odnos SKJ su se održali sve do današnjeg dana. Ostajući dosljedno na principima dijalektičkog materijalizma, SKJ ne robuje šablonima i dogmama, već temeljito analizira konkretne društveno-istorijske uslove i, na toj osnovi, gradi vlastitu politiku, doktrinu i strategiju. On vizionarski određuje ciljeve borbe za svaku etapu i prilagođava svoju organizaciju i forme borbe i djelovanja novonastalim uslovima.

»Govoriti danas o KPJ i razvoju naše ONO nemoguće je a da se ne istakne epohalni doprinos druga Tita. Kao velikan marksističke teorije i prakse, drug Tito pokreće i budno prati sve aktivnosti Partije u toku oružane borbe na stvaranju Narodnooslobodilačke vojske, njene strategije i taktike, koje su po mnogo čemu originalne i jedinstvene.

Tito je uvek imao osobine koje su mu omogućavale da u mnoštvu događaja vidi ono što je glavno. Među tim osobinama istakao bih dve.

Tito je bio duboko svestan da u takvom istorijskom pokretu kakav je bio naš narodnooslobodilački ustanak, politička i vojna strategija apsolutno uzajamno zavise. Jer samo odgovarajućom politikom moglo se u masama stvoriti uverenje u mogućnost i nužnost ustanka, odnosno od naše politike i poverenja masa u tu politiku zavisilo je da li će naš ustanak zaista imati, to jest stvoriti svoju vojsku. I obrnuto, samo odgovarajućom vojnom strategijom bilo je moguće izgraditi u svesti masa uverenje da se oružjem može postići pobeda. Tito nikada nije bio samo vojnik, a da istovremeno nije bio i političar i nikada nije bio samo političar a da istovremeno nije bio i vojnik. A zatim, Tito je uvek bio revolucionar realista...«[3]

---

[2] E.Kardelj, *Titovo vojno delo*, »Narodna armija«, 1977, str. 85.
[3] E. Kardelj, *Revolucija i vojna misao*, Beograd, 1979, str. 511.

Digitized by Google

Do tada jedinstven primjer u istoriji stvaranja oružanih snaga mogla je pružiti KPJ samo zahvaljujući osloncu na široke narodne mase, od formiranja prvih udarnih grupa i odreda do Narodnooslobodilačke vojske, koja je, predvođena KPJ, ne samo ponikla iz naroda nego je u njemu za sve vrijeme sačuvala i svoju snagu i nalazila neprekidno siguran oslonac. Ta duboka klasna, nacionalna i socijalna povezanost naroda s svojim oružanim snagama predstavlja jednu od najznačajnijih tekovina SKJ u narodnooslobodilačkom ratu. Ona će poslije toga predstavljati osnovu na kojoj se ostvaruje društveno-politički i socijalni preobražaj zemlje i razvija i obogaćuje naš socijalistički preobražaj sve do današnjih dana.

Kad se poslije završetka narodnooslobodilačkog rata postavilo pitanje odbrane tekovina narodnooslobodilačke borbe i obezbjeđenja uslova za miran i nesmetan razvoj socijalizma, KPJ nije morala stvarati nikakvu novu vojnu organizaciju. Ona se oslanja na Narodnooslobodilačku vojsku koja je po snazi bila, tada, druga u Evropi, a po ugledu poznata i priznata u cijelom svijetu. Uz rast nove države izgrađivane su i oružane snage. One su po organizaciji, naoružanju, a naročito visokom borbenom moralu bile uvijek spremne da odbrane vitalne interese radničke klase. Međutim, mi ne bismo bili dosljedni marksisti ako ne bismo istakli da je to u isto vrijeme bio i period borbe KPJ (SKJ) sa birokratsko-etatističkim, tehnokratskim i drugim oportunističkim tendencijama, čiji su nosioci nastojali da oružane snage zadrže isključivo kao instrument države, a da odlučivanje o poslovima narodne odbrane bude isključivo pravo državnih organa.

Činjenica je da su oružane snage po načinu svoje organizacije bile armija socijalističke države, ali je njihovu društvenu suštinu, prije svega, opredjeljivala njihova uloga u toj državi u kojoj armija nije bila činilac jačanja državnog aparata, već je, prije svega, svojim postojanjem obezbjeđivala razvoj socijalističkih odnosa, uprkos svim nasrtajima spolja i unutar zemlje. Naše oružane snage su bile faktor stabilnosti i sigurnosti koji je Savezu komunista Jugoslavije obezbjeđivao i omogućavao kontinuitet idejno-političkog i revolucionarnog djelovanja u daljnjem organizovanju širokih narodnih slojeva da samoupravno odlučuju i izgrađuju svoje međusobne odnose u svim djelatnostima društva. U isto vrijeme naše oružane snage su nastavile da njeguju i još više produbljuju svoje veze sa narodom, sa kojim su čvrsto srasle još u toku narodnooslobodilačkog rata.

Znači, naše oružane snage (JNA i teritorijalna odbrana) po svojoj suštini i funkciji jesu oblici naoružanog naroda — nezamjenljivi u savremenim uslovima. Ovakva društvena suština oružanih snaga je i omogućila da se proces podruštvljavanja, pokrenut u društvu, brzo proširi i na oblast organizovanja društva na području opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. Bez toga bi i proces samoupravljanja u društvu bio nepotpun i kad-tad usporen. Prema tome, podruštvljavanje poslova ONO je bio imperativ našeg razvitka. Šta to praktično znači?

Digitized by Google

Neka to ilustruju samo neki podaci: do danas smo obučili i pripremili deset miliona građana za oružanu borbu. Oružane snage su, dakle, samo dio i okosnica odbrane i otpora. One su udarna snaga i najbolje naoružani i obučeni dio naroda, u koji će se, u slučaju potrebe, uključiti svi sposobni građani.

Cijela Jugoslavija je prekrivena mrežom jedinica teritorijalne odbrane o čijem formiranju, obuci i naoružanju brinu društveno-političke zajednice — od mjesnih zajednica i osnovnih organizacija udruženog rada do federacije. Neuništivost oružanih snaga počiva upravo u tome što će jedinice teritorijalne odbrane i JNA biti uvijek popunjene i obrazovane nove iz redova naroda. Zato i kažemo da su takve oružane snage neuništive. To je najbolje potvrdio naš narodnooslobodilački rat, a i mnogi drugi revolucionarni ratovi u posljednje vrijeme.

Zahvaljujući brizi SKJ, a naročito druga Tita, naše oružane snage su savremeno organizovane i naoružane. Ići ukorak sa tehnološkim razvitkom, danas, nije lako ni armijama najbogatijih zemalja. Zahvaljujući brizi SKJ i razumijevanju svih naših naroda i narodnosti — naše oružane snage u tome uspijevaju. Od posebnog značaja je i to što naša industrija proizvodi 80% naoružanja i opreme koji su potrebni našim oružanim snagama, s tim što se vrše obimne pripreme kako bi se proizvodnja nastavila i u ratnim uslovima. Mi uvozimo samo dio vrhunske tehnike koju još nije osvojila naša industrija, ili koju je nerentabilno proizvoditi.

Formiranje komitetâ opštenarodne odbrane i društvene samozaštite predstavlja zaokružavanje procesa razvoja i usavršavanja rukovođenja opštenarodnom odbranom i još naglašeniju odgovornost SKJ za bezbjednost zemlje i nesmetani razvoj samoupravnog društvenog sistema na sadašnjem stepenu našeg razvoja.

Putem komiteta u rukovođenje opštenarodnom odbranom i društvenom samozaštitom je uključeno oko 400.000 radnih ljudi, što još jednom pokazuje da građani imaju ne samo obaveze nego veoma izražena prava u svim oblastima opštenarodne odbrane i društvene samozaštite.

Komiteti opštenarodne odbrane i društvene samozaštite su operativno-politički organi preko kojih SKJ neposredno obezbjeđuje svoju rukovodeću i kohezionu ulogu, i već su u punoj mjeri dokazali i u praksi svoju opravdanost i potpuno se afirmisali. Za njihov efikasniji i odgovorniji rad od posebnog značaja su izbor i što bolje osposobljavanje kadrova, što zahtijeva izuzetnu brigu i najneposrednije angažovanje SKJ. Od tih kadrova se očekuje ne samo da dobro planiraju i organizuju poslove već da, prije svega, budu nosioci, koordinatori i kreatori stvaralačkih akcija svih elemenata razgranatog sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite. Dalje, od komiteta se s pravom očekuje da uspješno djeluju u svim, pa i najtežim situacijama u miru i ratu — čak i u uslovima kada su narušeni izvjesni elementi sistema opštenarodne odbrane ili državne vlasti.

Od značaja za bolju organizovanost društva u oblasti ONO jeste i povezivanje odbrambenih i samozaštitnih funkcija društva

Digitized by Google

u jedan jedinstven sistem. To je u prvom redu rezultat razvoja samoupravnih funkcija i svijesti naših građana u oblasti odbrane i samozaštite. Djelimično je na to uticala smišljena i dobro organizovana neprijateljska djelatnost iz inostranstva, koja u vidu »specijalnog rata« i ostalih podrivačkih aktivnosti neprekidno dejstvuje.

Strategija »posrednog nastupanja« i specijalni rat su se u posljednjoj dekadi toliko razvili da danas predstavljaju glavni oblik ugrožavanja naše slobode i nezavisnosti. Često je teško povući granicu između perfidnih oblika »specijalnog rata« i efekata stvarne oružane agresije. Zato je sasvim logično što se i naše društvo postaralo da se zaštiti na najbolji mogući način.

Dakle, SKJ shvata opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu kao jedinstven odbrambeni mehanizam socijalističkog samoupravljanja, čiji je cilj jedinstven, ali ne i načini organizovanja i djelovanja. Oni su specifični i — kad su u pitanju pojedinosti — drukčiji za opštenarodnu odbranu, a drukčiji za samozaštitu.

Ima pokušaja u inostranstvu da se jačanje sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite, a naročito formiranje komiteta ONO i DSZ, prikaže kao »militarizacija« našeg društva. To pokazuje da je riječ o potpunom nepoznavanju stvari, odnosno zlonamjernom interpretiranju društvene suštine i značaja razvoja naše opštenarodne odbrane, što se ogleda u odlučnijem i radikalnijem uključivanju svih subjektivnih snaga našega društva u odbranu svog mirnog i nesmetanog razvoja.

Međutim, istina o snazi i razmjerama podruštvljavanja ONO nije mogla ostati nezapažena. Mnogi upućeni krugovi u inostranstvu ubrajaju Jugoslaviju među najstabilnije zemlje i područja u Evropi, upravo zahvaljujući spremnosti i riješenosti oružanih snaga i naroda da brane slobodu i nezavisnost. Posljednjih godina se u nekim zemljama događa nešto što se, nekad, nije moglo ni pretpostaviti: objavljuju se knjige i studije u kojima se zagovara podrška SKJ, kao glavnoj snazi koja se bori za integritet i nezavisnost Jugoslavije. U pitanju su uticajne izdavačke kuće i redakcije koje su, inače, poznate po svojoj antikomunističkoj djelatnosti. Za nas Jugoslovene i naš SKJ to je priznanje koje ne treba da odbijamo, već po kome treba da sudimo, pored ostalog, u kojoj mjeri su evoluirala gledanja čak i reakcionarnih krugova na razvoj u Jugoslaviji. Znači, zbog naše snage i dokazanih uspjeha sve više nas cijene prijatelji, a neprijatelji i potencijalni agresori sve više uvažavaju. Međunarodni ugled i uvažavanje je bilo vrlo važno oduvijek i za svaku zemlju. Ali nikada to nije bilo toliko značajno kao danas zbog sve većih prijetnji miru i stalnog povećavanja ratnih žarišta. Povjerenje i međunarodni ugled svake zemlje je u direktnoj funkciji strategije odvraćanja. Poznato je da je najbolja ona strategija koja unaprijed obeshrabruje potencijalnog agresora da izvrši agresiju.

Jugoslavija je po broju stanovnika mala zemlja. Isto tako i po ekonomskoj moći. Međutim, po ugledu i idejno-političkom uti-

Digitized by Google

caju, kao i odbrambenom potencijalu, ona se može porediti sa velikim zemljama. Nema toga agresora koji može da se upusti u avanturu i izvrši agresiju, sa pretenzijom na brzi uspjeh, na zemlju u kojoj je svaki sposoban građanin pripremljen, a, što je najvažnije, voljan da brani svoju slobodu i nezavisnost. Zato mi Jugosloveni s pravom kažemo da možemo izgubiti prvu bitku, ali rat nikada. Drznuti se i dići ruku na takvu zemlju nije lako, i to je, pored ostalog, jedan od faktora naše stabilnosti.

Kad govorimo o međunarodnom ugledu i uticaju Jugoslavije, onda je moguće ukazati i na prostor za još veće djelovanje SKJ. Poznato je da mnoge zemlje, naročito vojni blokovi i velike zemlje, nastoje da ostvare što veći uticaj ili učine ovisnim male i nesvrstane zemlje. U tu svrhu se koriste najraznovrsnija sredstva, kao što su: stvaranje vojnih baza, vojna pomoć, ovisnost u naoružanju, uticaj na vojnu organizaciju i doktrinu, indoktrinacija kadra školovanjem u svojim školama itd.

U Jugoslaviji se danas školuje više od 1.000 starješina iz nesvrstanih zemalja i nekih oslobodilačkih pokreta. Kod nas oni stiču solidno stručno obrazovanje, no pošteđeni su indoktrinacije. Mi o tome strogo vodimo računa, što nije slučaj u drugim zemljama.

Dalje, postoje realne šanse da se, udruživanjem tehnologije i kapitala nesvrstanih zemalja, smanji ovisnost o uvozu naoružanja i opreme od onih zemalja koje za to postavljaju političke i druge uslove.

Izučavanje borbenih iskustava, organizacije i taktike oružanih snaga na naučnim skupovima — najprihvatljiviji je oblik unapređenja saradnje nesvrstanih zemalja u oblasti jačanja njihove odbrane.

Ove i slične inicijative koje je Jugoslavija i do sada pokretala dolaze u obzir samo u mjeri u kojoj nesvrstane zemlje to prihvataju sa razumijevanjem i u tome nalaze svoj interes. Za početak je dovoljno razvijati i osjećaj nedostatnosti u tom pogledu, te će se vremenom stvari same po sebi nametnuti.

Period od pokretanja oružanog ustanka i stvaranja naših oružanih snaga do izgradnje jedinstvenog sistema opštenarodne odbrane i društvene samozaštite samoupravnog socijalističkog društva, kakav danas imamo, istorijski posmatrano, kratak je istorijski period. I pored toga on obiluje bogatstvom formi i metoda djelovanja KPJ (SKJ) na stvaranju, razvoju i neposrednom usklađivanju ne samo organizovanja oružanih snaga sa društvenim tokovima već sveukupnog osposobljavanja radničke klase i ostalih društvenih slojeva za što neposrednije uključivanje u obavljanje poslova koji se tiču odbrambenog organizovanja društva u cjelini. U tom smislu, komunisti su svoju idejno-političku oštricu i revolucionarnu akciju usmjeravali uvijek u pravcu oslobađanja čovjeka od svake potčinjenosti i vlasti nad njim. Radni čovjek i građanin, idejno-politički osviješćen i kao borac u toku narodnooslobodilačke borbe i kao slobodan građanin socijalizma, bio je i ostao za komuniste nosilac svih oblika odlučivanja i nosilac svih

Digitized by Google

društvenih funkcija, posredno ili neposredno, u borbi za potvrđivanje sebe kao subjekta svih društvenih kretanja i aktivnosti. Zato je borba za oslobođenje od svih posredničkih instrumenata, koji su neminovnost svakog državnog pa i socijalističkog samoupravnog društvenog uređenja kao države u odumiranju, i za što neposrednije uključivanje radnog čovjeka i njegovih interesa u proces odlučivanja i neposrednog djelovanja i u oblasti odbrane bilo i ostalo jedno od centralnih pitanja idejno-političkog djelovanja i akcija SKJ. Borba za takvog radnog čovjeka i građanina, kao subjekta sveukupne društvene moći socijalističkog samoupravnog društva i njegove odbrambene sposobnosti, dugoročno postavlja pred SKJ posebnu političku odgovornost — da bude neprekidno ona revolucionarna i idejno-politička snaga koja će, potvrđujući se u bazi društva, postajati materijalna snaga za pokretanje i povezivanje svih subjektivnih snaga ka jačanju stabilnosti progresivnih društvenih kretanja u kojima ONO i DSZ jesu jedan od izuzetno značajnih faktora.

A »SKJ biće realna materijalna snaga koja je sposobna da menja postojeće stanje u progresivnom smislu samo tada, ako bude znao da otkriva, olakšava i podstiče razvoj zametka sutrašnjeg dana u današnjem danu, to jest ako bude neprekidno doprinosio jačanju onih objektivnih odnosa, interesa i faktora u društvenim kretanjima koji su istorijski nosilac i uslov društvenog napretka i ako, kao avangardna revolucionarna snaga, bude tu materijalnu snagu neprekidno pretvarao u socijalističku akciju, i to svojim uticajem na svest masa koje jedino mogu biti nosilac te akcije"[4].

A to znači da i sada, kao i nekada kada je bila riječ o pitanjima od sudbonosnog značaja za radničku klasu, narod i revoluciju, SKJ, dosljedno svojoj revolucionarnoj ulozi avangarde radničke klase, mora preuzeti na sebe odgovornost za još čvršće uklapanje radnog čovjeka u odbrambeno-samozaštitni bedem, svjestan neiscrpne stvaralačke energije koja leži u širokim slojevima radnih ljudi i građana i njihove spremnosti da se najodlučnije suprotstave svim nasrtajima na miran i slobodan socijalistički razvoj.

Kao što je 1941. godine KPJ pokrenula sve narode i narodnosti na oružani ustanak, postavljajući nacionalno i socijalno oslobođenje i viziju novog, pravednijeg društva u osnovu svog idejno-političkog i revolucionarnog djelovanja, koncepcija ONO i DSZ, danas, predstavlja idejni, političko-doktrinarni odgovor SKJ na ključna pitanja naše odbrane i samozaštite. To je istovremeno i najšira platforma za mobilizaciju svih društvenih snaga na jačanju ONO i DSZ, zasnovana na temeljnim vrijednostima našeg socijalističkog samoupravnog društva: socijalističkom samoupravljanju, politici nesvrstavanja, nacionalnoj ravnopravnosti i bratstvu i jedinstvu.

[4] E. Kardelj, *SKJ u revolucionarnoj akciji*, Centar PK SKV, Novi Sad, 1976, str. 277.

Digitized by Google

Dakle, otvorenost i stalni razvoj su bitne odlike sistema ONO i DSZ. To daje dovoljno prostora za stabilnost sistema i njegovo stalno usavršavanje i razvoj u srazmjeri sa opštim društvenim kretanjima, razvojem naoružanja i stepenom ugroženosti iz inostranstva. Veliki uspjesi koje smo imali u oblasti priprema oružanih snaga i društva za ONO — a koje su potvrdili Deseti i Jedanaesti kongres — ne bi trebalo da utiču na nas da od dobrog ne pravimo još bolje. Kritički odnos i stvaralački nemir svojstveni su komunistima u oružanim snagama i u društvu.

Zato Jedanaesti kongres insistira na potrebi još većeg djelovanja SKJ na svijest radnih ljudi i građana i na njihovom još neposrednijem učešću u svim poslovima ONO. Komunisti treba još bolje da ovladaju idejnom stranom koncepcije ONO i DSZ i da se osposobe za njeno sprovođenje u samoupravnoj praksi. SKJ ne može samo davati političku podršku u realizaciji zadataka ONO i DSZ, jer on snosi punu odgovornost za njihovo dosljedno sprovođenje. On mora najneposrednije da doprinosi iznalaženju konkretnih rješenja vlastitim uključivanjem u njihovo izvršenje. Zato o bitnim pitanjima odbrane i zaštite u SKJ nema, niti može biti lutanja i nepoznanica.

U ovome trenutku veoma je bitno da svi elementi sistema opštenarodne odbrane i samozaštite djeluju harmonično i efikasno. Naročito je važno izboriti se što je moguće prije za veću efikasnost privrednog sistema. Na toj liniji potrebno je brže i energičnije riješiti neke aktuelne probleme, posebno ekonomske (gubici u privredi, nezaposlenost, nedovoljna produktivnost rada i zaostajanje u pojedinim granama privrede, nestašica pojedinih izvora energije i drugo). Ovi problemi, ako se dugoročno ne budu uspješno rješavali, mogu postati potencijalni uzroci vanrednih, pa i kriznih situacija.

Odlučnije angažovanje SKJ na bržem rješavanju problema privredne stabilizacije neposredno se odražava ne samo na obezbjeđenje materijalnih rezervi i priprema za vođenje dugotrajnog rata, ako nam bude nametnut, nego i na otklanjanje kriznih situacija, a time i na dalje jačanje sveukupne odbrambene sposobnosti i stabilnosti društva u cjelini.

U dugogodišnjoj revolucionarnoj aktivnosti SKJ pokazalo se da je u onim periodima i društvenim sredinama i oblastima života gdje je njegova politička budnost i idejno-politička akcija slabila, po pravilu, stvaran prostor za narastanje snaga neprijatelja. Zato aktivnost SKJ na daljem idejno-političkom, naučnom i teorijskom dograđivanju ONO i DSZ, u skladu sa razvojem društveno-političkog i ekonomskog sistema, i njegovo najneposrednije praktično djelovanje u svim porama društva na osposobljavanju svih samoupravnih subjekata (MZ, DPZ, DPO, OUR, radnih ljudi i građana) predstavlja ne samo obezbjeđenje njihovih ustavnih i zakonskih prava već i sužavanje prostora za djelovanje svih onih snaga koje nastupaju sa raznih antisamoupravnih pozicija.

Digitized by Google

Za izvršavanje ovakvih zadataka SKJ neprekidno usmjerava brigu i svoju političku akciju na izgradnju takvih kadrova i instrumenata svog vodećeg idejno-političkog djelovanja koji će u svim situacijama obezbjeđivati njegovu rukovodeću i kohezionu ulogu i funkcionalno povezivati sve elemente i snage opštenarodne odbrane i društvene samozaštite.

Zahvaljujući politici i brizi SKJ i druga Tita, poslovima ONO i DSZ poklanja se izuzetno velika pažnja. Za potrebe odbrane naša zemlja odvaja značajna materijalna sredstva. U uslovima dinamičnog ekonomskog razvoja ta sredstva bi se mogla korisno upotrijebiti i u druge — proizvodne svrhe. Međutim, mi to činimo svjesno jer su se SKJ i naš radni čovjek i građanin već više puta uvjerili da dinar uložen za odbranu slobode, nezavisnosti i nesmetanog razvoja socijalističkog samoupravnog društva — predstavlja najbolju investiciju.

Sadašnji stepen razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa, na kome su, kako ističe drug Tito, »krupni rezultati koje smo postigli i koje postižemo u svim oblastima najbolja potvrda ispravnosti našeg puta«, predstavlja ujedno i najširu bazu i garanciju da će SKJ i ubuduće uspješno ostvarivati svoju vodeću i kohezionu ulogu i u oblasti ONO i DSZ, produžavajući kontinuitet svog revolucionarnog djelovanja.

Zbog toga su naši narodi i narodnosti spokojni kad je u pitanju sadašnjost — bez obzira na prijetnje, a veliki optimisti kad je u pitanju budućnost.

Digitized by Google

Jovan Raičević

Komunisti i organizacija

Komunistička organizacija kao partija radničke klase i danas je aktuelan predmet naučnih istraživanja, pa i raznih kontroverzi u teoriji i praksi međunarodnog komunističkog pokreta, jer je to jedno od »najosetljivijih pitanja« samog revolucionarnog procesa, bilo da je reč o partijama koje su na vlasti bilo o onima koje se tek bore za osvajanje vlasti ili, pak, preispituju dosadašnju i stvaraju novu strategiju i taktiku sopstvenog delovanja. Sve te rasprave i razlike koje se javljaju o društvenom biću, ulozi, karakteru i oblicima političke organizacije radničke klase (partije), u krajnjoj liniji, izražavaju samo stvarne razlike koje postoje u različitim putevima revolucije i »izgradnje socijalizma« u pojedinim zemljama. To je, donekle, i prirodno. Jer, neka *opšta teorija* o radničkoj, odnosno komunističkoj partiji, koja bi bila van prakse i na njoj zasnovanih teorijskih koncepcija revolucionarnog pokreta ili socijalističkog razvitka u nekoj određenoj zemlji, naprosto je *nezamisliva*, nespojiva sa realnim tlom i odnosima. Razume se, revolucije i socijalistički procesi — generalno uzev — imaju nešto zajedničko, makar u definisanju opštih i klasnih ciljeva, ali se sve ono što je opšte i zajedničko uvek ostvaruje na *konkretan i poseban način*, različitim putevima i različitim tempom, uz uspone i padove, i uz primenu različitih sredstava borbe za socijalizam. Otuda se danas teško može govoriti o nekoj univerzalnoj teoriji partije radničke klase, primenljivoj u revoluciji u svakoj

Digitized by Google

zemlji, odnosno o jedinstvenoj i koherentnoj »teoriji partije u socijalizmu uopšte«. »Generalizacije takve vrste nosile bi rizik doktrinarnog i skolastičkog razmatranja«[1]; a mogle bi biti, ponekad i jesu, osobito kad se nekritički preuzimaju, oblik »uvoza revolucije«, veštačkog presađivanja tuđih shema i kalupa, što vodi paralisanju unutrašnjih subjektivnih snaga svakog revolucionarnog pokreta.

Uprkos tome, ipak postoje »opšte« teorije o partiji. Jedna od njih, na primer, »rukovodeću ulogu partije u upravljanju državom i društvom«, kao svoje sopstveno iskustvo, proglašava »bitnom zakonitošću u izgradnji socijalizma«; druge se, pak, bave konstituisanjem raznih »modela partije«, ali svaka od tih teorija uglavnom pretenduje na to da je ona — »prava«! Tako se, neretko, iskonstruiše nekakav »idealan model partije«, ponekad i van konteksta teorije i prakse vlastite revolucije, što znači van vremena i prostora, pa se sa stanovišta tog »čistog modela« destruiše partijska praksa. U oba slučaja je sve po meri partije, to jest — revolucija je po partiji, a ne partija po revoluciji; bît partije se ne izvodi iz bića revolucije, već se u biću partije poništava biće revolucije.

Takve rasprave ne mimoilaze ni našu društvenu nauku, ni naš Savez komunista, mada su one stavljene u jedan drugi idejni i društveni kontekst, a potreba za njima javila se uporedo sa krupnim promenama u ekonomskim odnosima, posebno u koncipiranju i izgrađivanju političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Iz te obimne i složene tematike nastojaću da problematizujem organsku vezu između *bîti* Saveza komunista danas i njega kao *organizacije*, između njegovog društvenog položaja i načina njegove stvarne egzistencije, između njegovih revolucionarnih zadataka i takozvanog organizacijskog pitanja. Ukratko: namera mi je da problematizujem ta pitanja, pre svega na osnovu uvida u praksu, a ne da dajem »gotove«, pogotovu ne »konačne«, odgovore.

I

Poznato je da su još Marks i Engels istakli nužnost političkog organizovanja radničke klase, da je to »organizovanje proletarijata u političku partiju potrebno radi toga da bi se obezbedila pobeda socijalne revolucije i njen krajnji cilj — uništenje klasa«, da je »osvajanje političke vlasti postalo velika dužnost proletarijata«[2].

Ti stavovi dovode do pitanja: a šta biva kad se jednom osvoji politička vlast, da li se razvojem revolucije razvija i menja

[1] Vidi: Budislav Šoškić, *Suština i način ostvarivanja vodeće uloge Saveza komunista Jugoslavije*, u: *Savez komunista i samoupravljanje* (zbornik radova), Marksistički centar CK SK Srbije i Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1979, str. 126.

[2] K. Marks — F. Engels, *Statut Međunarodnog radničkog udruženja*, u: *Izabrana dela u dva toma*, tom I,»Kultura«, Beograd, 1949, str. 362, 363.

Digitized by Google

i sama partija? Tačnije: da li u osnovi isti tip organizacije, koja je vodila revoluciju i dovela do pobede, pod čijim je autoritetom i neposrednom vlašću izvršena eksproprijacija eksproprijatorâ i stvorene osnovne (početne) materijalne pretpostavke za »izgradnju socijalizma« — može uspešno da rešava dalja sudbinska pitanja revolucije: stvarno oslobođenje radničke klase njenim uvođenjem u sve vitalne procese društvene reprodukcije i stvarno obezbeđenje njene rukovodeće uloge u svim sferama društvenog života?

1. Istorijska praksa je dala, i daje, više alternativa u tom pogledu. Teorijski i metodološki, kritička analiza te prakse može se početi sa odnosom partija — klasa. U jednosmernom odnosu partija — klasa, u kome se poništava svaka dijalektika tog odnosa, partija se *trajno javlja u ulozi zastupnika klase;* ona je njen elitni reprezentant, »komunisti su ljudi specijalnog kova«, »Partija je zborno mesto najboljih elemenata radničke klase«, »najbolja škola vođa radničke klase«. Partija je »po svom iskustvu i autoritetu jedina organizacija sposobna da centralizuje rukovođenje borbom proletarijata i na taj način pretvori sve nepartijske organizacije radničke klase u pomoćne organe i transmisione kaiše koji je vezuju s klasom«.[3] »Radnička klasa — kaže dalje Staljin — bez revolucionarne partije — to je vojska bez štaba. Partija je bojni štab proletarijata«.

Partija kao »bojni štab« radničke klase nakon osvajanja političke vlasti može se realizovati samo u uslovima državno-svojinskog monopola, u kome vrhovi partije ostvaruju personalnu uniju s vrhovima države, pa se na taj način — a na osnovi direktiva partije i pod njenom kontrolom — stvara i usavršava sistem centralističkog rukovođenja proizvodnjom i raspodelom, celokupnim političkim i kulturno-duhovnim životom društva, u kome partija ima sveopšti ideološki monopol. Radnička klasa je sabijena u granice vlastitog, ipak najamnog bića, a svi njeni oblici nepartijskog organizovanja su samo transmisije putem kojih partija sprovodi svoju volju, a, na drugoj strani, ukoliko uopšte i postoje, oblici participacije radnika u upravljanju njihovim proizvodnim pogonima su krajnje formalizovani, jer u najboljem izdanju imaju samo savetodavni karakter, a praktički su sredstvo manipulacije radnim ljudima od strane podržavljenih fabričkih i partijskih rukovodstava. Takav trajni *zastupnički* i *paternalistički* odnos partije prema klasi vodi supstituiranju klase od strane partije, vladavini manjine (partije) nad većinom (klasom), pa se u ime diktature proletarijata ostvaruje *diktatura nad proletarijatom* (Bloh), jer je partija svesni (čitaj: sveznajući) subjekt, a klasa neosvešteni objekt.

Ali bitna pretpostavka takvog odnosa partije prema klasi jeste *okoštavanje* i same partijske organizacije, odnosno supstituiranje članstva i organizacija od strane partijskih rukovodstava,

[3] J. V. Staljin, *Pitanja lenjinizma*, »Kultura«, Beograd, 1946, str. 73—84.

Digitized by Google

uspostavljanje čvrstih centralističkih hijerarhijskih odnosa između viših i nižih organa i funkcionera, a sve u ime toga da je »izvojevanje i održanje diktature proletarijata nemoguće bez partije, jake svojom kompaktnošću i gvozdenom disciplinom« (Staljin). Dakle, isto onako kako se klasa potčinjava vladavini partije, tako se i članstvo i organizacije potčinjavaju *jedinstvenoj volji* partijskih funkcionera, partija se *reducira na rukovodstva* i njihov međusobni odnos u koji je ugrađen princip *subordinacije*. I najmanje kršenje tog principa smatra se kao »razbijanje vlasti u partiji« (Staljin), jer uslov da partija vlada na globalnom planu, nad klasom i društvom, jeste da rukovodstva vladaju nad članstvom i organizacijama. Funkcioneri tada zastupnički deluju *za* i *u ime* partijske mase; oni imaju sva *aktivna prava*, a partijska masa *pasivne dužnosti*. Ako je sama bît partije data u njenom vladanju klasom i društvom — onda je toj bîti primerena suština i fizionomija njene organizacije.

2. Postoji i drugi, dvosmerni odnos: partija — klasa i klasa — partija, kao dijalektički proces prožimanja partije i klase i klase i partije. Taj obostrani odnos, njegovo uspostavljanje uopšte, uslovljen je samim razvitkom revolucije. On je omogućen onda kada je klasa u takvoj poziciji da može putem razuđenog mehanizma neposredne socijalističke demokratije revolucionisati ekonomske oblike i odnose vlastite egzistencije i upravljati društvom u celini. Ne postoji, dakle, više samo onaj ogoljen prostor za jednosmerno uticanje partije na klasu, jer se klasa podigla do nivoa *aktivnog subjekta* upravljanja društvom. Prema tome, organizaciona forma partije i njen karakter kao organizacije imaju nužne tačke prelaza, zavisno od razvoja same revolucije, njene širine i dubine, dometa njenih stvarnih socijalističkih i demokratsko-humanističkih preobražaja. Ali se, osobito nakon osvajanja političke vlasti, otvara *protivrečnost između partije i revolucionarnog pokreta* i između *pokreta i sistema*.[4] Od načina i rezultata razrešavanja te protivrečnosti zavisi karakter i razvoj ekonomsko-

[4] Odnos partija — pokret i pokret — sistem jeste tema za sebe, mada je delimično i u ovom radu dotaknuta, pa se ograničavam samo na nekoliko napomena.

Najpre o pojmu *revolucionarni pokret*. Pod njim se, u najširem smislu, podrazumevao (a i danas se podrazumeva) organizovan pokret radničke klase za vlastito oslobođenje, to jest za socijalnu revoluciju i socijalizam, i u nacionalnim i u međunarodnim razmerama. Kako su samim razvojem tog pokreta nastajale različite radničke partije, on se, kao što se zna, podvojio na dva glavna krila: socijaldemokratsko (socijalističko) i komunističko, pa su stoga i danas u upotrebi termini radnički pokret i komunistički pokret.

Međutim, u nekim zemljama u kojima je izvedena revolucija pokret je u nacionalnim (državnim) razmerama praktično redukovan na *postojeći sistem plus partija*, ili obrnuto — partija plus sistem. Partija je duša sistema (poretka); ona ga brani od unutrašnjih i spoljnih protivnika, bdi nad njim, kontroliše ga, preduzima mere za njegovo jačanje i usavršavanje, dok su radnička klasa, radne i narodne mase totalno obuhvaćene sistemom njihove revolucionarne akcije, inicijative i organizacije su ugušene samim sistemom, a time i obezličene, odnosno radni ljudi nisu po sopstvenim htenjima i potrebama,

Digitized by Google

-političkog sistema što ga uspostavlja radnička klasa, odnosno njene ključne pozicije koje joj obezbeđuju rukovodeću ulogu u tom sistemu. Klasa ne dopušta tutorstvo i komandovanje od strane partije i države, jer je revolucionarni pokret, i po masovnosti i po zrelosti, *prevazišao i prerastao* postojanje starog oblika partije kao partije, bilo da je reč o zadržavanju jakobinskog tipa partije kao organizacije manje-više profesionalnih revolucionara, bilo o partiji kao monolitnoj i hijerarhizovanoj organizaciji koja uspostavlja legalnu i vremenski dugu sopstvenu vladavinu putem čvrstog jednopartijskog sistema. Ako se ta unutrašnja protivrečnost: partija — pokret razrešava u smislu jačanja pozicija klase i radnih ljudi, ako je razvitak odnosa proizvodnje takav da dopušta radničkoj klasi prisvajanje ekonomsko-političke moći za sebe (a prisvajajući tu moć za sebe — ona je prisvaja i za druge radne slojeve društva) — onda je na delu početak samodelatnosti klase, produbljivanje i širenje revolucionarnog pokreta masa, što daje sasvim drugačiji karakter partiji: umesto delovanja u ime klase, njen je zadatak da *intenzivira delovanje same klase.* To bitno menja i prirodu partije kao organizacije. Takav proces bio je upravo otvoren prerastanjem Komunističke partije u Savez komunista Jugoslavije.

---

već po volji sistema. Otuda i paradigma: *sistem je sve,* a pokret — ništa!

Postoji i drugi ekstrem: *pokret je sve,* a partija i sistem su suvišni. To su, zapravo, one struje mišljenja koje polaze od toga da, nakon političke pobede revolucije, socijalizam postaje aktivna i neinstitucionalizovana utopija, jer se navodno samo na taj način revolucija može osloboditi birokratske hijerarhije i okoštavanja državnog sistema vladanja ljudima. Po jednima, tu ima mesta za partiju, ali samo pod uslovom ako postane sastavni deo ukupne kritičke svesti, ako vrši permanentnu destrukciju svega postojećeg. Po drugima, tu nema mesta za partiju kao organizaciju, jer ona tobože blokira ne samo samodelatnost klase nego i revolucionarnog pokreta u celini kome pripada ogromna većina društva, maltene svi njegovi članovi. Jednom rečju, pokret se spontano razvija i spontano upravlja sâm sobom. Moglo bi se navoditi još sličnih anarholiberalističkih mišljenja, bilo da počivaju na starim, bilo na novim, osavremenjenim idejnim zasadama, ali to prelazi okvir ovih napomena.

Neprihvatljivo je ni *apsolutizovanje* sistema, sa partijom kao njegovim štićenikom i kontrolorom, ni apsolutizovanje pokreta, u njegovoj proanarhističkoj i utopijskoj varijanti. U procesu nastajanja socijalističkog načina ukupnog društvenog života — dakle, u „pocepanoj" stvarnosti prelazne epohe — radnom čoveku su *potrebni* i sistem, i avangardne snage i pokret sa širokom inicijativom radnih masa, ali samo kao *sredstvo* pomoću kojeg će on, udružen s drugim ljudima, moći što slobodnije da ispoljava svoju ličnost. „Sreću čoveku — kaže Edvard Kardelj — ne može doneti ni država, ni sistem, ni politička partija. Sreću čovek može sebi stvoriti samo on sâm. Avangardne snage socijalizma i socijalističko društvo, prema tome, mogu imati samo jedan cilj — da prema mogućnostima datog istorijskog trenutka stvaraju uslove u kojima će čovek biti što slobodniji u takvom ličnom izražavanju i stvaranju da može — na osnovi društvene svojine na sredstvima za proizvodnju — slobodno raditi i stvarati za svoju sreću. To je samoupravljanje" (Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* IC „Komunist", Beograd, 1977, str. 10).

Digitized by Google

Da ponovim: do utvrđivanja, identifikacije *same bîti* partije može se doći samo ako se sazna ukupna istorijska okolina u kojoj ona deluje, karakter i protivrečnosti odnosa proizvodnje u kojima živi i deluje radnička klasa i drugi radni slojevi, odnosno društveni bîtak te klase i klasna svest koja se na osnovu njega oblikuje. Tek spoznajom bîti partije i revolucionarnih zadataka koji stoje pred njom može se *zbiljski shvatiti i njezina organizacija*. Ma koliko partija bila organizator i predvodnik revolucije, ona nije neki dovršen i savršen organizam, jednom zasvagda dat, »*ona nije, nego i sama postaje*« — kako bi to rekao Lukač.[5]

Drugim rečima, partija sama *ne tvori* revoluciju; ona *nije* istorijski na delu ako opstoji kao odvojen i zatvoren organizam *izvan i iznad klase*, kao politička moć po sebi i za sebe; ona istorijski i postoji radi revolucije, ali samo ako se uvek i iznova na svakoj etapi razvoja revolucije — potvrđuje kao *stvarni instrument revolucije*, bilo da *priprema* radne mase za revoluciju, bilo da, nakon osvajanja političke vlasti, *intenzivira* delovanje same klase i radnih ljudi na stalnom prisvajanju društvene moći, osvajanju novih horizonata slobode i čovečnosti. Stoga partija kao organizacija svoj kontinuitet jedino i može ostvarivati u savlađivanju sopstvenog diskontinuiteta; ona je ta koja mora uvek iznova *postajati*, potvrđivati se i prilagođavati novim potrebama i zahtevima revolucije i klase. Svaki novi stupanj u razvitku revolucije je upravo ono što bitno opredeljuje *suštinu i smer* delovanja partije, a svako kvalitativno novo revolucionarno delovanje zahteva i nov način egzistencije organizacije.

II

Savez komunista Jugoslavije nastojao je da se afirmiše kao organizacija koja ne stoji mimo i iznad ekonomskog i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja, kao neki spoljni kontrolni organizam tog sistema. On se kao organizacija morao opredeliti za delovanje u klasi i kroz nju, u pokretu i kroz njega, u društveno-političkim organizacijama, kroz celi sistem socijalističke demokratije, odnosno kroz samoupravne radne organizacije i zajednice, jer je naša revolucija krenula tim osobenim, konkretno-istorijskim putem. Savez komunista je na tom putu imao uspona, pa i zvezdanih trenutaka, ali i izvesnih padova: neretko je ostajao razapet između vlasti i samoupravljanja, između novih zahteva klase i revolucionarnih zadataka i sopstvene nemoći da ih u potpunosti ostvari. Istina, često mu nisu išli naruku ni mnogi spoljni ni unutrašnji činioci, a i mnoge protivrečnosti materijalnog razvitka jedne još relativno nerazvijene zemlje nagrizale su i još nagrizaju i njegovo sopstveno biće.

---

[5] G. Lukács, *Etika i politika*, »Liber«, Zagreb, 1972, vidi odeljak od 153—163. strane.

Digitized by Google

Pa ipak, jugoslovenska revolucija, na ovoj etapi svoga razvoja, dobila je glavnu bitku — ona ima *osnovnu strategiju*, stvorenu na temeljima socijalističkog samoupravljanja. To, razume se, ne znači da je ta strategija potpuno zaokružena, da je u svemu razrađena, da joj ne nedostaju pojedini »vezni« i »srednji članovi«, da se ona, u etapama svoje realizacije, neće u nečemu i menjati, dopunjavati i dalje razvijati. Ali osnovna opredeljenja su data; ona se — istina, možda ne onim tempom, dubinom i širinom kako bismo to želeli — već ostvaruju, praksa ih dobrim delom potvrđuje. Ako neki stav ili načelo praksa još ne prihvata ili ih čak odbacuje — to je samo dokaz da je na tom području izostala revolucionarna akcija ili, pak, da sâmo rešenje nije dobro. Sve u svemu, na osnovu te strategije revolucije izvedena je i sama bît Saveza komunista, koncepcijski je definisana njegova društvena uloga. Problem je, međutim, u tome kako tu ulogu osmisliti, kako je u praksi ostvariti, kako stvarati uslove da Savez komunista sve više zaista *postaje*, svakako u jednom procesu, upravo ona organizacija koja će biti primerena potrebama i zahtevima razvoja socijalističkog samoupravljanja. Često se više zna šta Savez komunista ne treba da bude, kako ne treba da radi, a mnogo manje kako i na koji način treba da deluje, što je donekle i razumljivo, jer se u njegovom društvenom okruženju još nisu dovoljno razvili takvi novi ekonomski i politički oblici i odnosi koji će ga naprosto *prinuditi* da im se saobražava i prilagođava.

1. Savez komunista, kao idejna i politička avangarda radničke klase i radnih ljudi i kao faktor njihove socijalističke svesti u uslovima razvitka samoupravljanja, morao je i dalje u organizacionom smislu ostati odvojen od radničke klase, to jest *ostati manjina*. To je i prirodno, jer, ako ne bi bio posebna organizacija, — znači ne bi ni bilo razloga za njegovo postojanje, a naša istorijska situacija je takva da će potreba za njim još dugo postojati. Ali činjenica da je manjina nikako ne znači da Savez komunista treba izolovano da se bori umesto same klase, da bude arbitrarni tumač njenih interesa, odnosno da na sopstvenoj manjinskoj političkoj vlasti radničkoj klasi i radnim masama nameće ili omogućuje »idejnu spoznaju koje i kakvo socijalističko društvo najviše odgovara njenim interesima«[6].

---

[6] Kritikujući Lukačeve radove, *Legalnost i ilegalnost* i *Metodske napomene o organizacionom pitanju*, grupa autora iz Zapadnog Berlina smatra da on polazi od teze da svesna avangarda proletarijata ipak mora prethodno uspostaviti manjinsku vlast u interesu proleterskih masa, da bi „još nesvesnom proletarijatu omogućila idejnu spoznaju koje društvo odgovara njegovim interesima. Tek u onoj meri u kojoj proleterske mase razvijaju svest o podesnosti tog društvenog oblika, i manjinska vlast treba postupno da se preobrazi u vlast većine". Ti kritičari mu s pravom pripisuju i „neku blankističku predstavu o ubrzanju socijalističke emancipacije proletarijata i ustanovljenju njenog političkog oblika" (vidi: časopis „Marksizam u svetu", 7—8/78).

Međutim, takvih shvatanja — istina, u manjoj ili većoj meri — još ima i u mnogim komunističkim partijama i savremenim marksističkim raspravama.

Digitized by Google

Šta, zapravo, znače sintagme: Savez komunista je »idejna i politička avangarda radničke klase i radnih ljudi« ili »Savez komunista je faktor njihove socijalističke svesti u uslovima razvitka samoupravljanja«. Šta, opet, znače te sintagme u svom jedinstvu, da li se *avangarda*, budući da najbolje poznaje puteve i uslove razvitka društva, finalizuje *kao faktor svesti* koju *a priori* ili *post festum* unosi u radničku klasu i radne ljude. Da li, naposletku, Savez komunista i postoji samo zato da bi *unosio svest* u radničku klasu, jer je njena svest još *principijelno ograničena* (Lukač), jer proces prerastanja proletarijata u radničku klasu, to jest od klase po sebi u klasu za sebe, još traje u uslovima prelazne epohe, pa i u uslovima društva koje se razvija na osnovama socijalističkog samoupravljanja?

Ako se ide postavljenim redom, sledilo bi pitanje: po čemu je Savez komunista *idejna i politička avangarda?* Da li po tome što je on po sebi, po definiciji, nosilac marksizma, odnosno naučnog socijalizma, posednik apsolutnog znanja uopšte, pa putem tog *znanja*, kao čistog idejno-teorijskog saznanja, kao neophodne posredne karike, deluje na klasu, odnosno na *razvitak klasne svesti* neposrednih proizvođača i kao samoupravljača.

Taj opisani proces delovanja na razvoj klasne svesti u realnosti zaista postoji posredstvom Saveza komunista, ali svoju avangardnu ulogu — bez obzira na to što je marksizam osnova njegove idejne i teorijske delatnosti — on ne može zasnivati samo na toj posrednoj karici, *posedovanju znanja* o naučnom socijalizmu, jer se samo pomoću te »karike« ne može izložiti ukupna *geneza* saznanja konkretno-istorijske ekonomske strukture i unutrašnje logike njenih oblika i odnosa i oblika stvarne svesti. Ne može, *prvo*, zbog toga jer se odmah postavlja pitanje: *koji je i kakav* taj marksizam, kako se on shvata, interpretira, razvija. Za komuniste je prihvatljiv samo onaj marksizam prema kome se oni »odnose aktivno i stvaralački, kao prema nauci koja se stalno razvija i obogaćuje savremenom društvenom praksom i novim saznanjima ljudske misli«.[7] I, *drugo*, tada bi došlo do *oštrog podvajanja* između partijske i klasne svesti, a time i do odvajanja Saveza komunista od radničke klase. Kad se na razvoj klasne svesti i partijske svesti gleda kao na *dva odvojena procesa*, a ne kao na jedan te isti konkretno-istorijski proces, onda se podleže iskušenju da »svijest može da se emancipuje od svijeta i da pređe na stvaranje ‚čiste' teorije« (Marks).[8] Tada je partija hipostazirani subjekt, koji u ideološkoj sferi deluje sa pozicija posednika *čiste svesti*, a u društvenoj sferi kao *politička svest* koja je iznad stvarnog sveta, kao nosilac *apsolutnog znanja*. Čovek i klasa su objekt te političke svesti, bilo time što se ona u njima opredmećuje bilo time što su oni njeni neposredni izvršioci, čija se sloboda kreće u okvirima *racionaliteta*, kao datog cilja i angažmana na osnovu saznate nužnosti. I u jednom

[7] *Statut SKJ*, usvojen na Jedanaestom kongresu SKJ.

[8] K. Marx — F. Engels, *Rani radovi*, „Naprijed", Zagreb, 1966, str. 376—377.

Digitized by Google

i u drugom slučaju transcendentalna svest ne dovodi u pitanje sebe samu, svoju valjanost i meritornost, jer se ona *predstavlja kao misao revolucije*, njen demijurg, a stvarni, empirijski proces shvata samo kao funkcionalno realizovanje te »čiste« ili političke svesti.

Savez komunista, bar u principu, sebe smatra organizacionim oblikom koji je nastao kao *rezultat* razvitka revolucije i klasne svesti radničke klase, pa iz tog rezultata, kao njegovog bitnog konstituensa, izvodi i njemu prilagođava svoju idejnu i političku ulogu. Klasna svest nije ovde transcendentalni etički imperativ, koja bi polazila od toga da je revolucionarna akcija dobra samo ako je moralno motivisana. Klasna svest nastaje na osnovu *povezanosti ekonomskih određenja oblika i odnosa* u kojima klasa deluje *i oblika stvarne svesti*, jer »lako je uvidjeti nužnost toga da cjelokupno revolucionarno kretanje nalazi kako svoju empirijsku, tako i teorijsku bazu ... upravo u kretanju ekonomike«.[9]

Prema tome, uloga Saveza komunista može se konstituisati i shvatiti samo kao *nalog revolucije* na datoj etapi i kao *proces posredovan razvitkom radničke svesti*, koja se stvara mišlju i praksom nastajućih oblika i odnosa socijalističkog samoupravljanja. Savez komunista, dakle, ne može se razvijati nezavisno i izolovano od opšteg kretanja i razvoja same klase, jer je radništvo, budući da poseduje svest i po sebi i za sebe, kadro da shvata proces samoupravljanja u kome samo učestvuje i razvija ga, bez obzira na to što je svojevremeno ideja o njemu inaugurisana odozgo, to jest od KPJ. Ako iz tih ekonomskih oblika i odnosa samoupravljanja izrasta i izokrenuta svest pojedinih delova radničke klase, koja im se predstavlja u nekakvom »objektivnom« vidu, zar to ne važi i za »naučnu spoznaju«, kao partijsku svest o unutrašnjoj strukturi tih odnosa? I razvitak svesti radničke klase i razvitak svesti Saveza komunista su i u uslovima nastajanja samoupravljanja momenti jednog te istog procesa, jer su obe, u načelu, podložne istim uslovima i pretpostavkama. Može, razume se, svest klase ponekad zaostajati, ali, da li zbog toga Savez komunista može zauzeti *stav protiv klase i radnih masa*, da bi zategnutost između mogućnosti i stvarnog stanja svesti rešio na način koji »unapređuje revoluciju«. Ne, Savez komunista tada mora ići na kompromise, pravac njegove akcije ne može biti usmeren protiv masa, već na revolucionisanje oblika i odnosa koji će »objektivne mogućnosti« učiniti dostupnim masama. Isto tako, može biti i obrnuta situacija: Savez komunista, neki njegov deo ili organizacija, može biti *ispod* svog *istorijskog zadatka*, odnosno može izostati revolucionarna akcija upravo onda kada se nude objektivne mogućnosti, jer komunisti iz ovih ili onih razloga blokiraju akciju radnih ljudi.

Sve u svemu, avangardna uloga Saveza komunista, i u smislu idejno-teorijskog prednjačenja i u smislu praktičko-političkog angažovanja, *nije data, nego zadata* samim revolucionarnim procesom, komunisti se za nju moraju izboriti u revolucionarnoj praksi radničke klase i radnih masa.

---

[9] Isto, str. 276.

Digitized by Google

Tu i jeste ključni problem: kako da Savez komunista, kao avangardna organizacija radničke klase, ostane manjina, ali manjina koja se ne nameće ni klasi ni društvu kao izvanjska politička vlast, pa ni kao ideološki monopol, u ime toga što je on *po definiciji* predodređen da bude vodeća idejno-politička snaga. Drugim rečima, kako da Savez komunista, takav kakav jeste i kakav bismo želeli da bude, od »manjine« kao organizacija postane sastavni deo »*većine*« u društvu, to jest integrisan u celokupnu socijalističku samoupravnu strukturu društva?

U tome je sadržana realna protivrečnost društvenog položaja i uloge Saveza komunista danas: on teži da se organski razvija na osnovu samog razvitka udruženog rada i samoupravljanja, na osnovu teorijskih i praktičkih saznanja do kojih je došao naš revolucionarni pokret, ali u tome samo delimično uspeva, odnosno »samo u onoj meri u kojoj je sposoban da njegovi idejni i političko-praktični stavovi zaista postaju stavovi mnoštva samostalnih zajednica samoupravnih interesa« (Kardelj), jer se nalazi pod snažnim pritiskom inercije starih, preživelih etatističkih odnosa i raznih oblika konzervativne svesti. Ti pritisci ne dolaze samo spolja već i iz njegovih redova. Nije reč samo o raznim »izmima«, kao oblicima otpora socijalističko-samoupravnom kursu razvitka, mada ih nikako ne treba potcenjivati, već i o objektivnim i subjektivnim *teškoćama prelaza* na kvalitativno nove odnose i sistem, u osnovi inaugurisan novim Ustavom i Zakonom o udruženom radu, ali sistem koji još nije dograđen, koji se relativno sporo uhodava i s teškoćama probija u ekonomskim i političkim odnosima.

Sve to, kao i mnogi drugi momenti, izaziva *određena kolebanja* u samom Savezu komunista, pa i sumnje u mogućnost ostvarivanja njegove uloge kako je ona koncipirana u Programu SKJ, na Desetom i Jedanaestom kongresu. Određene snage ga vuku nazad, na klasične pozicije komunističke partije na vlasti[10];

---

[10] Poslednjih godina je, na primer, sve češći slučaj da se, umesto Savez komunista, upotrebljava izraz *partija*. Nekima se čini da je „revolucionarnije" govoriti o Partiji nego o Savezu, a neki, verovatno, između ta dva pojma i ne vide nikakvu razliku, a ako je i vide — smatraju da je formalne prirode.

Da nije reč samo o pogrešnoj upotrebi pojmova nego i o jakim ostacima stare svesti pokazuju i druge činjenice. Neke od njih je navela i dr Anđelka Milić u svom saopštenju, koje je nastalo na osnovu istraživanja o ideološkoj svesti i angažovanosti članova Saveza komunista, sprovedenog u okviru Instituta društvenih nauka u Beogradu. Na pitanje na koji način SK treba da ostvaruje svoj uticaj na sadržaj i pravce delovanja države, dr Milić kaže da „46% ispitanika smatra da SK treba neposredno da utiče na rad državnih organa (da daje direktive) ili da taj uticaj ostvaruje čvrstom vezom partijskog i državnog rukovodstva".

Teško je poverovati da toliki procenat članova Saveza komunista nije obavešten o prirodi svoje organizacije i načinu njenog delovanja, makar u elementarnom smislu. Posredi je, po mom mišljenju, nešto drugo: „fatalističko" verovanje ljudi, pa i radnika, u državu, jer oni — na osnovi svog iskustva — znaju da kad država nešto čini — ipak »čini«, da garantuje kakvu-takvu socijalnu sigurnost, zaposlenost

Digitized by Google

Savez komunista se opire takvim pritiscima i zahtevima, ali ponekad im i podleže, bilo zbog toga što ga njegove unutrašnje snage gone na stari način rada bilo što je zbog objektivnih teškoća (a često i odnosa političkih snaga) prinuđen na određene kompromise.

Ne treba, svakako, gajiti iluzije da će Savez komunista kao »manjina« tako lako i jednostavno postajati sastavni deo »većine u društvu«, u smislu o kome smo ranije govorili. To je složen dijalektički proces. Njegovo razrešenje, uostalom, i ne zavisi samo od subjektivne volje Saveza komunista nego i od datih konkretno-istorijskih okolnosti u kojima on deluje, mada je on najodgovorniji da se te okolnosti što pre menjaju, ali u smislu intenziviranja borbe same klase i radnih ljudi.

2. Ekonomski i politički sistem, počev od osnovne organizacije udruženog rada i mesne zajednice, preko opština, pokrajina i republika, do federacije, a u okviru njega posebno delegatski sistem, veoma je razgranat, pa i dosta komplikovan. Ako se tome dodaju i mnoge društveno-političke organizacije (SSRN, Sindikat, SSOJ, SUBNOR), druge društvene organizacije i udruženja, društveni saveti i nauka — dakle, sve organizovane socijalističke snage društva, onda se broj samoupravnih zajednica u kojima Savez komunista neposredno deluje i subjekata s kojima mora održavati neposredne, tako reći svakodnevne, veze i odnose — enormno povećava.

Kad je već reč o tome, valja se pitati: šta se, pre svega, može učiniti da se propisi postojećeg ekonomskog i političkog sistema, izgrađenog na osnovu Ustava i Zakona o udruženom radu, kao i oni koji će tek biti doneti, što je moguće više »pojednostavne«, »uproste« i učine razumljivijim radnim ljudima. Inače, razni »sistemi« u sistemu, te mnoštvo podsistema u pojedinačnim sistemima i mnoštvo institucija i subjekata koji imaju svoje sopstveno zakonodavstvo — ne samo što prete međusobnom kolizijom, sudarom »nadležnosti«, nego i otežavaju snalaženje radnih ljudi u velikom broju propisa i institucija, ponekad ih čak demobilizuju u njihovim inicijativama da se principijelno izbore za neku stvar, da razlikuju šta je bitno, a šta sporednije. Jer, recimo, neko načelo opšteg sistema jednostavno »izbaci iz igre« neki podsistem ili odluka državnog organa neke republike, pokrajine ili opštine. Razume se, nije lako stvoriti novi sistem koji adekvatno treba da izrazi sve nastajuće promene u razvoju ekonomskih i političkih odnosa socijalističkog samoupravljanja, ali se ipak može postaviti pitanje: da li je sistem, dosadašnjom logikom svog razvoja,

---

i lični dohodak ili platu, s jedne strane, i relativno visok stepen neverice u efikasnost mehanizma samoupravnog sistema, pa i strah da će on zatajiti i ugroziti i onu minimalnu socijalnu sigurnost koju daje država, s druge strane. To pokazuje da država nije samo ekonomsko-politička već i ideološka sila i da se njen monopol neće ukinuti samo lepim parolama o njenom odumiranju već stalnim i upornim revolucionisanjem oblika i odnosa udruženog rada u ekonomskoj i političkoj sferi.

Digitized by Google

pa i izvesnom hipertrofijom propisa, dovoljno *propusan i fleksibilan* za revolucionarnu akciju radničke klase i radnih ljudi i svih njihovih organizovanih subjektivnih snaga?

Takvo pitanje može se postaviti sa stanovišta idejnih i političkih snaga i njihovih društveno-političkih organizacija, pa i sa stanovišta Saveza komunista, bez obzira na to što su te organizacije, preko svojih delegacija, uključene u delegatski sistem. »Postoji jedna druga opasnost — kaže Edvard Kardelj — to jest da Savez komunista — u uslovima kada su se centri političke snage definitivno pomerili iz državnog aparata u sistem samoupravnih zajednica — ostane suviše na periferiji stvarnih društvenih zbivanja koja se odvijaju u sistemu samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa udruženog rada, kao i u delegatskom sistemu, a samim tim i da oslabi njegova povezanost sa radnim masama.«[11]

Uključivanje vodećih idejno-političkih snaga, kao i Saveza komunista, u strukturu delegatskog sistema ima za cilj da one deluju u samom sistemu, a ne van njega — kao nekakva izvanjska politička sila ili kontrolor, što bi mogla biti osnova za stvaranje monopola tih snaga. S druge strane, to uključivanje *nosi opasnost »urastanja« tih snaga u sistem;* njihovo saglašavanje sa odlukama koje donose delegatske skupštine može im ponekad i »vezati ruke«, jer *post festum* kritika već donetih odluka mogla bi imati i *prizvuk sektaštva.* Najzad, *»poistovećivanje«* revolucionarnih subjekata, pre svega Saveza komunista, sa sistemom može oslabiti njihove veze sa radnim masama i celokupnom progresivnom i demokratskom strukturom društva.

Otuda i veliki značaj pitanja: kako da Savez komunista deluje kroz sistem, a da u isto vreme jača svoju povezanost sa radnim masama, da se uvek nalazi *»tamo gde se odvija samoupravna i politička aktivnost masa«* (Kardelj). Da bi to postigao, Savez komunista je prinuđen da način svog delovanja menja i prilagođava promenama koje su nastale u našem društvu. Taj novi *način delovanja,* iako na prvi pogled ne zadire u već određenu fundamentalnu ulogu i položaj Saveza komunista, ipak nije neka *posve praktična stvar,* kako se obično misli.

Široko je, na primer, rasprostranjeno mišljenje da se avangardna uloga komunista svodi isključivo na teorijsko prednjačenje, a to je pogrešno. Avangardna uloga ima dve komponente: idejno-teorijsku i praktičko-političku; one se teško mogu odvojiti. Avangarda se ne može zamisliti bez jedne od njih, kao što se ni mišljenje ne može zamisliti bez delovanja ni delovanje bez mišljenja.

Prostor ne dopušta da se detaljnije upuštamo u tu praktičko-političku funkciju avangardne uloge Saveza komunista, ali je reč o vrlo složenom kompleksu: detaljnijoj razradi same organizacije Saveza komunista, takozvanom organizacijskom pitanju, načinu i metodu rada i — što je možda najvažnije — izgradnji odnosa i

[11] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja,* cit. izd., str. 179.

Digitized by Google

komunikacija sa mnoštvom samoupravnih subjekata i društveno-političkih organizacija, a sve u cilju da bi se što efikasnije ostvarivala očekivana avangardna uloga.

Postoji i druga strana medalje: u kojoj je meri Savez komunista, kao organizacija u celini i svaki njegov sastavni deo pojedinačno, idejno i praktičko-politički osposobljen za taj novi način delovanja i demokratsko komuniciranje sa tolikim mnoštvom samoupravnih subjekata, s jedne, i sa samoupravnom strukturom društva kao celinom, s druge strane? Jer, kada se, recimo, deluje s pozicija političkog monopola, onda je sve relativno vrlo jednostavno — partijska organizacija svoju ulogu ostvaruje neposredno preko države, putem obavezujućih direktiva državnim organima, a sasvim je druga stvar kada Savez komunista svoju ulogu treba da ostvaruje na *demokratski način* u samoupravnim zajednicama i u delegatskom sistemu, kada treba, da bi uspešno delovao, da postane sastavni deo demokratskog pluralizma samoupravnih interesa. Savez komunista se, verovatno, za vršenje takve društvene uloge ne može osposobiti samo time što će poboljšavati *postojeći metod rada.* Nije li, možda, neophodna temeljitija izgradnja Saveza komunista kao organizacije, jačanje nekih bitnih odnosa unutar njega samog, jer, ako njegovi unutrašnji odnosi nisu zasnovani na principima *revolucionarnog demokratizma,* onda on neće moći ni svojom ukupnom delatnošću u društvu da se predstavi kao *kreativno-demokratska snaga* razvitka socijalističkog samoupravljanja. Ali o tome će biti više reči kasnije.

3. Vladajuća komunistička partija ne može ostati samo kao faktor odbrane osvojenih tekovina revolucije, ona mora ići dalje od toga, a to znači od datog poretka.

Društvo se, naposletku, ne može ni razvijati bez revolucionarnih projekata o promeni postojeće i uvođenju nove prakse, jer se ne može sve i odjednom oblikovati po meri i zamisli nekog dovršenog ili — kako se to često neadekvatno kaže — izgrađenog socijalizma. Naš Ustav i Zakon o udruženom radu su, na primer, takvi veliki projekti.

Spontanost, pak, koja bi sama stvarala društvene oblike i njih bivala svesna tek kad ih potpuno razvije, ne odgovara revolucionarnom nestrpljenju i brzim tokovima, pogotovu ne nosiocima istorijskog procesa koji nastoje da njegovo trajanje skrate i ublaže njegove »porođajne bolove«, mada Program SKJ, jedini među programima komunističkih partija koje su na vlasti, računa i sa *socijalističkom stihijom* kao objektivnom zakonitošću u procesu razvoja novog društva.[12]

[12] U Programu SKJ se kaže: „Ukoliko svaka objektivna stvarnost stihijski deluje snagom svojih zakonitosti, utoliko se može govoriti o dve vrste stihije u našoj društvenoj stvarnosti, o sitnosopstveničkoj i birokratskoj stihiji — koje u sebi sjedinjuju nasleđeno, zaostalo i preživelo i koje, prema tome, vuku nazad — i o socijalističkoj stihiji koja izrasta na tlu socijalističkih društvenih odnosa i snagom objektivnih zakonitosti deluje na društveno biće i na svest ljudi u smislu njihovog progresivnog menjanja."

Digitized by Google

Gotovo svaki projekt promena, a dobrim delom i samoupravni normativizam, nužno ima inauguralni, anticipativni karakter; često se *u ime budućnosti preskače sadašnjost*, gotovo da nema izuzetka od pravila, načela, delovi se podređuju celini itd. Inauguracija, shvaćena kao čin uvođenja pravne norme pre pojave samog oblika ili odnosa, kao pravno i normativno »uvođenje u igru« novih ideja, samo naznačuje mogućne bitne tendencije budućeg razvitka, a daje i određena »reformatorska« sredstva. Ali pravo ne iskazuje *stvarne društvene procese*, njihovu ukupnost i protivrečnost, ono ih uvek pretpostavlja, zapravo samo normativno odmerava čovekovu zbilju. Projektujući društvene promene, pravo često oblikuje stvarnost koja praktički ne postoji, pa se ne tako retko događa da ono inauguriše subjekt bez sadržaja ili sadržaj bez subjekta, odnosno sâmo *oblikovanje prethodi vlastitom obliku*. Zakon često uvede neku bitnu pretpostavku, ali bez uslova kako da se ona realizuje. Na drugoj strani, pravo svoje pojmove smatra integralnima, dovršenima, stvarnima, a kad nekritička društvena svest preuzme tu logiku — dobija se *idealizovana slika društva* ili nekog njegovog dela, oblasti, odnosno zamenjuju se teze: *normativno se potura za stvarno!* A u stvarnosti, međutim, ne tako retko postoji razlika između *pravnog pojma i stvarnog kretanja*, a ponekad se događa i obrnut proces — praksa se kreće u suprotnom pravcu od neke norme ili načela.[13]

Sve ovo iznosim zbog toga što je, po mom mišljenju, i sâm Savez komunista dobrim delom podlegao takozvanoj normativističkoj svesti i institucionalizmu. A normativistička svest je *ostvarenost i dovršenost ideologije* po sebi, njene predstave o društvu date su u njoj samoj, ona ne misli o društvu onakvom kakvo ono jeste, već onakvom kako je ono zamišljeno i dato u njenoj normativnoj slici. A o društvu uopšte, pa »ni o ovakvoj prevratnoj epohi ne možemo stvarati sud iz njene svesti, već, naprotiv, moramo tu svest da objašnjavamo iz protivrečnosti materijalnog života« (Marks). Uostalom, proces revolucije je uglavnom istoznačan s razvojnim procesom radničko-klasne svesti, mada svest pojedinih delova klase uvek oscilira ispod ili iznad njenog proseka. Inauguralni normativizam o tome uopšte ne vodi računa, a kad se previše veruje u njegovu moć, to nosi opasnost da se on počne razvijati kao *potpuno samostalan proces* odvojen od stvarnosti, što bi moglo ozbiljno da blokira revolucionarnu praksu i akciju i stvarno mogućne društvene preobražaje.[14]

---

[13] Vidi: Jovan Raičević, *Odnos revolucionarne teorije i prakse*, »Socijalizam«, br. 1/79. i dr Gordana Bosanac, *Odgojno-obrazovna djelatnost i udruženi rad*, poglavlje „Inauguralni paradoks", „Školska knjiga", Zagreb, 1975.

[14] Svaki sistem se, što je sasvim razumljivo, mora zakonski oblikovati i normirati, inače ne može funkcionisati i opstati kao sistem. Najzad, normiranje i institucionalizovanje jesu u određenoj meri i *brana birokratizmu i samovolji*, ali ovde je reč o hipertrofiji normativizma. Uzmimo kao primer radne organizacije udruženog rada. One moraju, na osnovu opštih propisa, imati više od dvadesetak raznih

Digitized by Google

Svaka norma, načelo ili društveni projekt moraju proći kroz žrvanj društvene prakse, jer se u njoj proverava njihova vrednost. To je bitno za svaki revolucionarni pokret. Razume se, Savez komunista mora biti uporan u svojoj idejnoj borbi i političkoj orijentaciji na razvoj socijalističkog samoupravljanja, pa i u borbi za ostvarenje velikih društvenih projekata koje je sâm inicirao, ali on mora biti i *spreman na korekciju* i izmenu pojedinih rešenja datih u tim projektima ili nekog svog stava kada ga praksa odbacuje, demantuje ili postojeća društvena svest nije spremna da ga prihvati.

Kad je reč o delovanju s pozicija normativizma, valja podsetiti i na jedan stav iz Programa SKJ: »Vera da su dekreti sve — deformiše komuniste, slabi u njima osećanje odgovornosti pred masama, vodi njihovom idejnom i moralnom zaostajanju i nazadovanju, jer se komunisti u takvim uslovima odvikavaju od borbe za svoja ubeđenja, a time i od svakodnevnog proveravanja pravilnosti tih ubeđenja kroz praksu i borbu mišljenja.«

Današnji Savez komunista, kao kreativna i revolucionarno-demokratska snaga, mora se sve više navikavati i da javno *priznaje svoje konkretne greške, iluzije i zablude*, a ne da sopstvene promašaje uglavnom tumači objektivnim teškoćama. Ak se samokritika zahteva od drugih, zašto se taj princip ne bi još doslednije primenjivao ne samo na pojedince nego i na cele organizacije Saveza komunista. Ako su komunisti, već po prirodi svog revolucionarnog poziva, obavezni da se kritički odnose prema raznim pojavama u društvu, zašto u kritiku drugih ne bi uključivali i *sopstvenu samokritiku*. Nije ovde reč o moralno-etičkoj strani kritike i samokritike, o »posipanju pepelom po glavi«, o pojavama raznih zloupotreba, privilegija itd. (toga, uostalom, povremeno i ima), nego, pre svega, o javnom priznavanju grešaka, recimo, u nekom teorijskom stavu, u postavljanju taktike, lošoj proceni položaja organizacije u datom momentu, ili, pak, u neadekvatnim organizacionim sredstvima da bi se određeno idejno-teorijsko op-

---

pravilnika i akata, inače ne mogu postojati i normalno poslovati, a one koje su revnosnije i savesnije prate opšte propise — imaju od 40 do 50 takvih akata, pa i više od toga. Da ne govorimo o tome da su pojedini od tih pravilnika ili statuta u našim radnim organizacijama obimniji nego ustavi nekih zemalja.

Radnici reaguju na takvo stanje i praksu, pa često — kad vide da je na dnevnom redu njihovih zborova rasprava o normativnim aktima — beže sa takvih sastanaka ili ta akta formalno usvajaju. Razume se, njih zanimaju ona bitna pitanja koja se tiču njihove proizvodnje i organizacije, raspodele, razvoja i međusobnih odnosa, ali se sve to može sažetije, jasnije i efikasnije reći u nekoliko normativnih dokumenata.

Negde se i „kvalitet" i „razvijenost" samoupravljanja ceni po broju normativnih akata, a ne po realnim odnosima, ali takvu hipertrofiju normativizma ipak „proizvode" administracija i birokratija. Jer opšte zakonodavstvo i država osnovnu organizaciju udruženog rada prvenstveno tretiraju kao formalno-pravnu kategoriju, a ne u dovoljnoj meri i kao društveno-ekonomsku suštinu, proces nastajanja osnovne ćelije novih odnosa proizvodnje.

Digitized by Google

redeljenje sprovelo. Takva samokritika, pogotovu kada se ona vrši sa stajališta prakse, nikada ne ruši, već, naprotiv, jača ugled komunista i njihovih organizacija. Pojedinačna greška može biti i sekundarna za *bitnu samokritiku*, pogotovu onda kada se, polazeći od nje, ide na viši nivo istraživanja društvenog kompleksa u kome je ta pojedinačna greška i nastala. Naposletku, revolucije ne idu pravolinijski, do pobede na glavnom frontu dolazi se preko poraza na sporednim; nikad nema »čistog« kontinuiteta, on se uvek uspostavlja savlađivanjem diskontinuiteta.[15]

Posebna slabost Saveza komunista u ostvarivanju njegove uloge u sadašnjim uslovima jeste u tome što on previše deluje na *uopšten način*. »Savez komunista je — kaže Kardelj — sada prisiljen da dejstvuje veoma mnogo donošenjem opštih deklaracija i rezolucija, koje, doduše, kao preciziranje njegovih stavova imaju svoj smisao i ulogu, a koje će visiti u vazduhu ako se ne budu oslanjale na sistem demokratskih veza subjektivnih socijalističkih snaga uopšte i posebno Saveza komunista sa celokupnim demokratskim mehanizmom samoupravljanja i njegovim delegatskim sistemom.«[16]

Ima se, međutim, utisak da se previše dugo održava metod rada putem raznih rezolucija i deklaracija, da se njihovi sadržaji u velikoj meri ponavljaju, da se u njima često prepričavaju pojedina ustavna načela i paragrafi Zakona o udruženom radu, odnosno da imaju normativistički karakter, a manje sadrže kritičku obradu prakse i realnih odnosa.[17] Istina, veoma je širok front Saveza komunista u današnjem trenutku, primena Ustava i Zakona o udruženom radu još više ga proširuju, zapravo zahvataju celo društvo, pa je i to, verovatno, jedan od razloga što je Savez komunista, u nedostatku dobrih klasno-političkih analiza prakse, prisiljen da više dejstvuje sa takvog nivoa opštosti i s pozicija inauguralnog normativizma. Nema ni dovoljno jasno *definisanih etapa* u delovanju komunista, recimo, u ostvarivanju Ustava i Zakona o udruženom radu; gotovo da je iščezlo ono što se nekada podrazumevalo pod *pojmom taktike*, a bez taktike organizacija ne može praktički da funkcioniše, pa ni da se ostvaruje strategija.

---

[15] Da ne bi bilo nesporazuma, valja reći da je u Savezu komunista i van njega, u celom društvu, bilo i danas ima relativno dosta kritike, mada nje nije nikad previše, ali *samokritika je mnogo ređa*. Nije, dakle, stvar u kvantitetu, već u kvalitetu kritike, ponekad ima i neodgovorne kritike, pa i kritizerstva. Problem je u prevelikoj uopštenosti kritike, u zaobilaženju njenog pravog predmeta, a verovatno i u tome što se posle mnogih kritika u praksi malo šta menja. Ovde je, međutim, *reč o samokritici*, kao obliku priznavanja pojedinih grešaka u delatnosti Saveza komunista.

[16] Edvard Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, cit. izd., str. 182.

[17] Taj nivo opštosti je svuda prisutan. Ako se, recimo, upoređuju referati, zaključci ili rezolucije, koje donose opštinski komiteti, republički centralni komiteti ili CK SKJ, onda zaista zapanjuje njihova tekstualna sličnost i podudarnost. Ima, recimo, referata na sednicama nekih opštinskih komiteta, koji se — po nivou opštosti i generalizacijama — mogu komotno pročitati i na sednici nekog republičkog centralnog komiteta.

Digitized by Google

III

Marks je, kao što se zna, u toku rada Prve internacionale pridavao veliki značaj takozvanom *organizacijskom pitanju*. Lenjin ga je uvek smatrao *političkim* pitanjem. Lukač je išao i dalje od toga, pa je neke strane organizacijskog pitanja smatrao čak i jednim od »najvažnijih i najviših *duhovnih* pitanja revolucionarnog razvitka«.

Zašto se takav značaj pridaje organizacijskom pitanju?

Upravo zato što je komunistička organizacija, sama po sebi, *posrednik između teorije i prakse i prakse i teorije*, što je radnička avangarda koja intenzivira borbu klase, na osnovu teorijskih spoznaja o revolucionarnim zbivanjima i tokovima. »Organizacija (misli se na Komunističku partiju — J.R.) je, naime, oblik posredovanja između teorije i prakse, a kao u svakom dijalektičkom odnosu i ovdje članovi dijalektičke veze tek u posredovanju i pomoću svoga posredovanja postižu konkretnost i zbiljnost. Taj karakter organizacije koja posreduje između teorije i prakse najjasnije se pokazuje u tome što organizacija pokazuje mnogo veću, finiju i sigurniju osjetljivost za smjerove koji se međusobno razlikuju nego bilo koje drugo područje političkog mišljenja i djelovanja. Dok u pukoj teoriji najraznovrsniji nazori i smjerovi mogu mirno živjeti naporedo, i njihove suprotnosti poprimaju samo oblik diskusija koje se tiho mogu odvijati u okviru jedne te iste organizacije a da ovu ne moraju razbiti, ista se pitanja, ukoliko se formuliraju organizaciono, pokazuju kao oštri, međusobno isključivi smjerovi...«[18]

Avangardnost komunističke organizacije, kao što je već rečeno, prevazilazi funkciju teorijskog prednjačenja. Ona uključuje i političku delatnost, jer bez nje nema ni revolucionarne teorije ni revolucionarne prakse. Komunistička organizacija daje teorijskoj delatnosti, na određen način, karakter političko-praktičke aktivnosti, i obrnuto. U tom sklopu, organizacijsko pitanje je političko. Svaka politička akcija ili zadaci, što ih pred partiju postavljaju sâm razvitak revolucije i delovanje klase, imaju i svoju organizacionu stranu, odnosno komunisti se moraju na adekvatan način organizovati kako bi što uspešnije ostvarili te akcije i zadatke. Svako *ukrućivanje organizacije*, shematizovanje odnosâ u njoj i postvarivanje organizacijskih oblika vode *okoštavanju* same partije i njenom sektaškom odvajanju od borbe masa.

Kada se sa tog opšteg, pomalo i apstraktnog, plana pređe na našu današnju situaciju, onda se tek može sagledati koliko značenje ima organizacijsko pitanje za Savez komunista, za ostvarivanje njegove uloge u sadašnjim uslovima. To je, međutim, obimna i složena problematika, koja se ovde ne može u celini izložiti, pa se ograničavamo samo na neke aspekte organizacijskog pitanja u funkciji osposobljavanja Saveza komunista.

---

[18] G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, »Naprijed«, Zagreb, 1970, str. 396.

Digitized by Google

1. Jedno od ključnih organizacijskih pitanja u Savezu komunista jeste odnos organizacije prema članu i člana prema organizaciji. Ti odnosi nisu šire teorijski istraživani u nas, mada je na toj liniji bilo promena, pre svega statutarnih, ali je činjenica da u njima ima dosta starih, preživelih elemenata, da se oni još zasnivaju na principu — »prava i dužnosti«, gde član obično ima više dužnosti a manje prava, a organizacije, najčešće rukovodstva koja ih predstavljaju, imaju i jedno i drugo. Istraživanjem tih odnosa dolazi se, zapravo, i do bîti Saveza komunista, kao »konkretnom principu posredovanja između čovjeka i povijesti« (Lukač). Ali nas ovde više zanima praktičko-politička nego teorijska strana tih odnosa.

O članu Saveza obično se razmišlja na dva načina: jedni stavljaju glavni akcenat na njegove visoke *moralno-etičke osobine*, odanost i disciplinu — dakle, na »osavremenjeni« jakobinski lik, dok drugi smatraju da je bitna samo njegova aktivnost na *redovnim poslovima i zadacima*, a da odnos prema organizaciji može i treba da bude *nešto labaviji*. To su, svakako, krajnosti, ali je, po mom mišljenju, neophodno razmišljati o pretpostavkama kako da član Saveza u svojoj organizaciji *delatno i angažovano ispolji celokupnu svoju kreativnu ličnost*.

Od člana Saveza se, na primer, zahteva da bude *osnovni subjekt* u izgrađivanju politike i stavova Saveza, bar tako je zapisano u Statutu. U praksi, međutim, često nije tako: član je ne tako retko u poziciji da sprovodi politiku koja je formulisana negde van njega, van njegove organizacije, tako da je on *više objekt* te politike nego njen subjekt. Mnogi empirijski podaci ukazuju čak i na to da se prema članovima Saveza koji izreknu neku kritiku preduzimaju razne sankcije, ponekad vrlo oštre, čak i egzistencijalne prirode. Ako se i povede kakav postupak, koji pokreće uglavnom samo ugroženi član, onda se u najboljem slučaju sve svodi na to da se tom članu eventualno povrati »zakinuto« statutarno pravo, odnosno vodi se spor član — organizacija, a potpuno se zanemaruje ispitivanje ukupnih unutrašnjih odnosa u organizaciji koja tako postupa sa svojim članovima. Poslednjih godina se na raspravama u statutarnim komisijama, kada se odlučuje o žalbama, pozivaju i kažnjeni članovi i predstavnici organizacija koje su im izrekle kaznu. To se u praksi pokazalo vrlo korisnim. Ali, kada se na kraju ispostavi da su kažnjeni članovi bez krivice bili okrivljeni, njihovim mukama ipak nije kraj — prema njima se i dalje preduzimaju razne sankcije, ali gotovo da nema primera da su na odgovornost pozivani i oni ljudi koji su se smišljeno, na ovaj ili onaj način, borili protiv svog druga iz organizacije.

Može se reći, to su *sitna*, prakticistička pitanja, tako se na njih obično i gleda, ali su njihove posledice vrlo značajne. Pomenute, kao i mnoge druge njima silčne »sitnice«, ipak otkrivaju velike stvari: u pojedinim organizacijama Saveza komunista ima bezdušnog odnosa prema ljudima, samovolje i birokratizma, pa čak i manje slobode i demokratije nego u nekim drugim oblastima društvenog života. Logički sledi pitanje: kako takve organiza-

Digitized by Google

cije, u kojima nema demokratije, mogu da se bore za demokratiju u društvu, da usvajaju i razvijaju demokratske metode delovanja i komuniciranja u samoupravnim organizacijama i zajednicama?

Takav birokratski odnos prema članu Saveza, koji je pretrpeo neopravdane sankcije zbog kritike ili čega drugog, vrlo porazno deluje na ostale komuniste, pre svega na radnike i mlade ljude, a mladi čine više od trećine ukupnog članstva. Dovoljan je, čini se, samo jedan takav slučaj pa da radnici dođu do zaključka da malo šta mogu da urade u sopstvenoj organizaciji. *A radnik-komunist može steći ličnu afirmaciju samo u svojoj komunističkoj organizaciji i pomoću nje*, dok intelektualac-komunist raspolaže obrazovanjem, što mu omogućuje da i drugim kanalima, van organizacije, ispoljava svoje sposobnosti i stiče ugled.

U politici uzdizanja i odabiranja kadrova često se upravo zaboravlja na tu činjenicu — da se radnik-komunist može afirmisati samo putem svoje organizacije. Istorija Komunističke partije Jugoslavije daje mnogo dokaza da je ona upravo imala takav kurs u kadrovskoj politici, da su u najužem rukovodstvu svih nivoa njene organizacije većinu mahom činili radnici. Naposletku, mnoge slavne ličnosti našeg revolucionarnog pokreta su poticale iz radničkih redova, pa i Josipa Broza Tita je, uz sve njegove izuzetne vrednosti i lične osobine, uzdigla na visoke rukovodeće položaje u Partiji upravo njegova zagrebačka organizacija, uz odlučujuću podršku radnika-komunista. Razume se, Partija je tada bila uglavnom strogo kadrovska, uslovi rada ilegalni itd. Uslovi rada komunističke organizacije danas su bitno promenjeni, ali je karakteristično da u njenim rukovodstvima, posebno u najužim izvršno-političkim telima svih nivoa, ima sve *manje radnika*, a u ponekim nema čak ni jednog! Među sekretarima opštinskih komiteta se, takođe, ređe susreću radnici. Zašto je tako?

Svaki prebrz odgovor, bez dubljeg istraživanja, mogao bi biti čak i politički pogrešan, a pogotovu onaj koji bi, na osnovu pomenutih podataka, pošao od toga da se intelektualci u Savezu komunista svesno preferiraju u odnosu na radnike, mada, verovatno, ponegde i toga ima. Možda bi bila bliža istini tvrdnja da se intelektualci, svojim znanjem, više nameću, a da u životu, radu i unutrašnjim odnosima Saveza komunista nisu stvoreni takvi uslovi da se radnik-komunist može afirmisati u svojoj organizaciji.

Radnika-komunista iz neposredne proizvodnje, na primer, ima u republičkim centralnim komitetima, pa i u CK SKJ. Oni su na te funkcije predloženi iz svojih sredina kao dobri komunisti, ali uglavnom ne zbog toga što su afirmisani i poznati u široj javnosti (ponekad ih čak i sopstvena sredina slabo poznaje), nego zbog zahteva kadrovskih komisija da bi se obezbedila odgovarajuća (najčešće unapred dogovorena) socijalna, dobna, polna ili kakva druga struktura komiteta. Takvi radnici, upravo zbog toga što se nisu uzdizali i prekaljivali kroz i pomoću svoje organizacije, što nemaju šireg političkog i partijskog iskustva — ne mogu mnogo da doprinesu radu centralnog komiteta čiji su članovi, da autoritativno, jezikom radnih ljudi, iznesu stvarne probleme koji se

Digitized by Google

javljaju u praksi i realnim odnosima. Mnogi od njih, uostalom, ne progovore nijednu reč na sednicama tokom celog trajanja mandata, ali se nakon toga uglavnom svi vraćaju na svoja radna mesta u proizvodnji. Dok se intelektualci-komunisti biraju u centralne komitete kao već manje ili više afirmisane i poznate ličnosti, na visokim društvenim položajima, a članstvo u takvom forumu samo doprinosi jačanju njihove socijalne mobilnosti i društvenog ugleda, pa se nekima čak i obnovi mandat, a drugi zaposedaju odgovorne funkcije u društveno-političkim organizacijama, skupštinskoj, državnoj ili privrednoj strukturi.

Drugi mogući odgovor zašto se radnici-komunisti nedovoljno afirmišu kroz i pomoću svoje organizacije — verovatno, i najznačajniji — leži upravo u stvarnom *položaju i značenju* njihove radničke organizacije *u sistemu komunikacija i odnosa* u opštinskoj organizaciji, a ove opet u pokrajinskoj i republičkoj organizaciji Saveza komunista.

Kad bi radničke organizacije u sistemu opštinske organizacije, a ove opet u široj strukturi, imale zaista odgovarajuću specifičnu težinu koja im pripada u pomenutom sistemu komunikacija i odnosa — onda bi i bila mogućna afirmacija radnika-komunista na širem planu. Te organizacije bi, radničke i opštinske, izbacile iz svoje sredine više radnika-komunista koji bi stekli autoritet i u užoj i u široj društveno-političkoj sredini, koji bi se — izražavajući interese i poglede svojih organizacija — sami nametnuli za najodgovornije dužnosti u Savezu komunista i njegovim rukovodstvima, u celoj društvenoj i samoupravnoj strukturi. Tada bi »kadrovske kombinatorike« ustupile mesto jednom normalnijem procesu odabiranja i uzdizanja kadrova. A radnici-komunisti ne bi *apstraktno* predstavljali interese svoje klase, već stvarne interese svojih organizacija Saveza komunista i svog udruženog rada.

S druge strane, valja naglasiti da zalaganje za veću afirmaciju radnika-komunista u pomenutom kontekstu nema nikakve veze sa poznatim tezama o »poradničenju« partije i njenih rukovodstava, pa i s »poradničenjem« države, kojih je, kao što se zna, bilo u prošlosti. Jer, sva partijska rukovodstva, od vrha do dna, na primer, mogu biti sastavljena isključivo od radnika, mada takvog istorijskog primera nije bilo, a da bît partije bude izražena u njenom monopolu vladanja društvom, u trajnom apstraktnom i zastupničkom predstavljanju klase. Isto tako, kategorije, kao što su »radnik«, »proizvodni rad« i »radnička klasa«, imale su svoju evoluciju od vremena kad je Marks o njima pisao; nauka, na primer, sve više postaje neposredna proizvodna snaga itd., pa ima teškoća u klasifikaciji ko je radnik a ko nije, iako razvoj i socijalna struktura Saveza komunista nikad, na žalost, nisu temeljitije istraženi.[19]

[19] Mnogo manje partije nego što je Komunistička partija, odnosno Savez komunista Jugoslavije, imaju debele tomove o svom razvoju, kretanju članstva, socijalnoj, nacionalnoj, dobnoj strukturi itd. A u našoj literaturi je, recimo, vrlo teško utvrditi broj članova u po-

Digitized by Google

Uz uvažavanje svih rečenih momenata, stoji ipak činjenica da jugoslovensko društvo nikad nije imalo brojniju i školovaniju radničku klasu nego što je ima danas, da postoje relativno vrlo jaki industrijski i radnički centri, da, naposletku, imamo politički sistem, zasnovan na samoupravljanju i delegatskom sistemu, zatim bezmalo dvomilionski Savez komunista, a da u celokupnoj toj strukturi imamo vrlo malo afirmisanih radnika-komunista.

2. Sadržaj i metod rada osnovne organizacije Saveza komunista je tema za sebe, a ovde je reč o njenom položaju u sistemu komunikacija i odnosa u opštinskoj organizaciji. Radničke organizacije, to jest osnovne organizacije u radnim organizacijama udruženog rada u materijalnoj proizvodnji, dosta su međusobno nepovezane i nekako »rascepkane« u širokoj mreži osnovnih organizacija koje čine opštinsku organizaciju, pogotovu kad ih je veliki broj, tako da se ima utisak da komunisti-neposredni proizvođači nemaju dovoljan, da ne kažemo odlučujući, uticaj na formiranje i sprovođenje politike Saveza komunista u opštini.[20] Te radničke osnovne organizacije, čak i tamo gde imaju oblike takozvanog akcionog povezivanja, ipak su dosta udaljene jedna od druge, okrenute svojim OOUR, kao da ne čine jedinstvenu organizaciju u okviru svoje radne organizacije udruženog rada, ali o tome više kasnije. Radničke organizacije, uostalom kao i sve druge, gotovo da nemaju nikakve neposredne međusobne kontakte, niti su povezane sa organizacijama u mesnim zajednicama, izuzev preko individualne aktivnosti svojih članova u radu saveta i sekcija Socijalističkog saveza, ali i takva aktivnost je povremena i pojedinačna. Horizontalno povezivanje organizacija posmatrano u celini — jedna je od najslabijih karika u sistemu odnosa među organizacijama u Savezu komunista.

Osnovne organizacije su, preko svojih delegata, zastupljene u opštinskoj konferenciji Saveza komunista, ali njihov rad nije dovoljno utemeljen i afirmisan[21], tako da u praksi odlučujuću reč u formulisanju politike još imaju opštinski komiteti. Postoji obostrana komunikacija i međusobni uticaj između opštinskih komiteta i osnovnih organizacija, ali se u praksi najčešće primenjuje

---

jedinim godinama, a da i ne govorimo o nekim širim analizama, pa smatram da je krajnje vreme da se takve studije o razvoju Saveza komunista što pre naprave.

[20] To je i bio razlog što se pre nekoliko godina javila ideja o osnivanju aktiva radnika-komunista da bi se pojačao radničko-klasni uticaj, donekle i izvršio pritisak, na politiku i praksu Saveza komunista. Ta privremena organizaciona mera je, verovatno, imala svoje opravdanje u vremenu u kome je nastala, mada su u nekim sredinama upravo preko te forme izražavana i pojedina radikalistička i sektaška shvatanja, ali praksa je pokazala da to ne može biti trajan organizacioni oblik i „kanal" uticaja radnika-komunista na politiku Saveza komunista.

[21] O afirmaciji uloge konferencije, kao najvišeg organa Saveza komunista u opštini, bilo je dosta govora na Osmoj sednici Centralnog komiteta SKJ, posebno u referatu Branka Mikulića, pa nema potrebe ovde ponavljati stavove i ocene iznete na toj sednici.

Digitized by Google

direktno saobraćanje komiteta sa sekretarima osnovnih organizacija i prisustvovanje članova komiteta sastancima osnovnih organizacija. Prva »veza« je, zapravo, i najčvršća: njena svrha je da sekretari podnesu izveštaj o stanju u svojim organizacijama i da prime »direktive« i uputstva za rad, koje onda prenose u svoje organizacije. Ta vertikalna, jednosmerna veza: komitet — osnovna organizacija je *bitna* i *preovlađujuća* u većini opštinskih organizacija. Ona, ma koliko bila prirodna i neophodna, razbija celinu opštinske organizacije, s jedne, i na određen način postvaruje »odnose i veze«, svodi ih na uprošćeniju relaciju: rukovodstvo (komitet) — organizacije i članstvo, s druge strane. Otuda, u stvarnosti, komitet stoji iznad opštinske konferencije, a trebalo bi da bude obrnuto — da konferencija bude centar u kome se povezuju sve osnovne organizacije, razmatraju iskustva i mišljenja, iznose problemi i ostvaruju dogovori o zajedničkim akcijama. Konferencija treba da bude onaj stožer u koji se slivaju inicijative, predlozi i kritike članstva i organizacija, preko kojeg, zapravo, organizacije treba da se osposobljavaju za svoju *integrativnu* i *demokratsku funkciju* u svojim sredinama i da izgrađuju svoju opštinsku organizaciju kao jedinstvenu. U konferenciji se sagledava celina života komune i razvoja, formuliše dugoročnija politika i neposredni praktičko-politički zadaci, pretresa aktivnost delegacija i delegata, pre svega delegacija Saveza komunista u delegatskim telima i u društveno-političkim organizacijama. Na osnovu takvih informacija i ocena, kritički se može razmatrati rad komunista i njihovih delegacija u celoj samoupravnoj strukturi, izvlačiti zaključci i pouke iz takve delatnosti, korigovati i usavršavati način i metod rada komunista i organizacija. Ako se stvar tako postavi, onda opštinski komitet treba da preraste u kolektivni političko-izvršni organ konferencije.

Izgrađivanje i osposobljavanje opštinske konferencije, a preko nje i cele opštinske organizacije, jeste jedan od najvažnijih organizacijskih zadataka u ovom trenutku, od čijeg rešavanja umnogome zavisi i aktivnost Saveza komunista u celini.

3. Dok je u sistemu odnosa predominantna vertikalna veza među organizacijama, odnosno njihovim rukovodstvima, to ipak nije slučaj sa organizacijama Saveza komunista u udruženom radu u materijalnoj proizvodnji. Tu je, uglavnom, rigorozno primenjen princip: jedna osnovna organizacija udruženog rada ili radna zajednica — jedna osnovna organizacija Saveza komunista. U većim OOUR postoji i više osnovnih organizacija, ali ne i statutarna mogućnost uvođenja stalnih oblika njihovog organizacionog povezivanja. Statutom je, istina, predviđena mogućnost da se u radnim i složenim organizacijama udruženog rada održavaju povremene tematske i akcione konferencije, seminari i različiti konsultativni sastanci itd., ali to su oblici razmene mišljenja i iskustava, a ne tela koja usvajaju zaključke obavezne za sve. Učesnici takvih sastanaka obaveštavaju svoje osnovne organizacije o rezultatima takvih rasprava, ali ih one mogu prihvatiti ili odbaciti. Otuda i mišljenja da je Savez komunista u udruženom radu, u organizacionom smislu,

Digitized by Google

nepovezan i u neku ruku *atomiziran*, a u okviru njega se, s druge strane, i vodi *odlučujuća borba* za to da radnička klasa ovlada celinom društvene reprodukcije. Neki u tome vide i *nesaglasnost* između *zadataka i ciljeva* klase i *organizacionih mogućnosti* komunista u udruženom radu da se ti zadaci i ciljevi što efikasnije ostvaruju.

Međutim, prevagnuli su stavovi da osnovne organizacije Saveza komunista ne treba da se funkcionalno i horizontalno organizaciono povezuju u okviru radnih i složenih organizacija udruženog rada, jer bi se takve organizacije pretvorile u svojevrsnu »federaciju poslovnih organizacija« i postale snažno *uporište tehnokratije*. Posle Jedanaestog kongresa ponovo su se javile dileme oko organizovanja i povezivanja komunista u udruženom radu: jedni su za to funkcionalno povezivanje, a drugi su protiv njega. U svakom slučaju takva dilema i njeno razrešavanje zahtevaju temeljito istraživanje.

Argumenata, svakako, ima i za jednu i za drugu alternativu. Neki od njih se mogu naći u realnim ekonomskim odnosima. Često se čuju konstatacije da je udruženi rad u materijalnoj proizvodnji »razdrobljen«, parcijalizovan, da je »društveni kapital« teritorijalizovan u opštinama, pokrajinama i republikama, da se sporo i nedovoljno ostvaruje udruživanje rada i sredstava — kako se to obično kaže. Dokaza za to ima više. Od vrednosti ukupnih privrednih investicija, krajem 1977. godine, na primer, samo 1,3% su činile zajedničke investicije republika i pokrajina. To bitno utiče na karakter jedinstvenog tržišta, ekonomiju sredstava i smanjenje troškova proizvodnje, jača *autarkične tendencije* i, na kraju, vodi ka sve većem zatvaranju pojedinih nacionalnih ekonomija, čime se narušavaju normalni tokovi društvene reprodukcije. Ako je ta »dijagnoza« tačna, onda bi integrativna funkcija Saveza komunista morala da jača, ali na proklamovanim demokratskim načelima, uz puno poštovanje interesa organizacija udruženog rada i nacionalnih interesa, što znači da bi komunisti morali da razvijaju metode i oblike svog organizacionog povezivanja u svim oblicima udruživanja rada u materijalnoj proizvodnji.

Ako bi, međutim, takvo povezivanje komunista vodilo nekom svojevrsnom *paralelizmu*, odnosno stvaranju posebne organizacije Saveza komunista u udruženom radu, sa svojim komitetima koji bi jedni drugima odgovarali za svoj rad, onda bi taj deo Saveza komunista, *nepovezan* sa opštinskom, pokrajinskom i republičkom organizacijom, izgubio sve veze sa celinom *društvenih zbivanja*, a mogao bi postati i oslonac tehnokratske strukture. Ovo prvo je *bitno*, a drugo *sekundarno*. Jer tehnokratija ako postoji — ona postoji i bez komunista i sa njima, ona ne postoji samo u OOUR nego u svim oblicima organizovanja udruženog rada. Stoga komunisti, zapravo, i treba da se organizuju da bi je razbili, da bi unapredili samoupravljanje neposrednih proizvođača i intenzivirali njihovo povezivanje na osnovu njihovih vlastitih interesa. Kakvi će biti oblici tog organizacionog povezivanja, *čvršći* ili *labaviji*, *stalni* ili

Digitized by Google

povremeni, to treba da pokaže sama praksa, ali je cilj komunista u udruženom radu ne samo da se bore protiv *sopstvene tehnokratije* nego i protiv *političke birokratije* na svim nivoima, a naročito protiv sprege političke birokratije i tehnokratije u privredi, jer presecanjem tog Gordijevog čvora omogućuje se brže i šire ekonomsko povezivanje organizacija udruženog rada.

Komunisti moraju biti prisutni svuda gde se ostvaruje politička i samoupravna atkivnost radnih ljudi, posebno tamo gde se donose meritorne ekonomsko-političke odluke. Centri političke moći i odlučivanja nisu više u državi i njenim organima, bar ne u principu, već u sistemu samoupravnih zajednica i organizacija. O sticanju, raspodeli i trošenju ostvarenog dohotka, na primer, ne odlučuje se samo u delegatskim telima (skupštinama) nego i tamo gde se on stvara — u organizacijama udruženog rada u materijalnoj proizvodnji. U OOUR se, istina, donose bitne odluke o dohotku, stoga tu i postoji osnovna organizacija kao bazična ćelija Saveza komunista, ali dohodak, materijalizovan u »društveni kapital«, iako u principu neotuđiv od onoga ko ga je stvorio — ne ostaje »zakovan« u OOUR, nego se kreće u okviru radne i složene organizacije, pa i van tih okvira. Ako bi komunisti u proizvodnoj OOUR bili okrenuti samo svojoj samoupravnoj strukturi i ako bi uz to njihova osnovna organizacija bila vertikalno povezana samo sa jednim centrom — opštinskim komitetom i konferencijom, onda bi se komunisti mogli naći na periferiji stvarnih zbivanja u društveno-ekonomskim odnosima udruženog rada u materijalnoj proizvodnji. Tako rascepkani, ne bi mnogo učinili ni u opštinskoj organizaciji Saveza komunista, a preko ove ni u samoupravnoj strukturi, pa ni u delegatskim telima. Komunisti u udruženom radu moraju biti tako organizovani i povezani da mogu *vršiti uticaj i pritisak* i na svoju sopstvenu samoupravnu strukturu i na samoupravnu strukturu društveno-političkih zajednica. Neophodno je, dakle, i jedno i drugo: povezivanje komunista iz udruženog rada u materijalnoj proizvodnji sa opštinskom, pokrajinskom i republičkom organizacijom, radi intenziviranja učešća radnika i njihovih delegacija u upravljanju svim društvenim poslovima, ali i međusobno povezivanje njihovih organizacija radi uvlačenja radnika i njihovih samoupravnih organa u rešavanje zajedničkih problema i odnosa u proizvodnji i raspodeli, tehničko-tehnološkom razvoju i planiranju i što efikasnijem udruživanju rada. Tek tako komunisti u udruženom radu *mogu biti* u celini društvenih zbivanja, čuvajući se pri tom svakog krutog organizacijskog zatvaranja u sebe i svakog podvajanja od organizacija Saveza komunista u društveno-političkoj zajednici u kojoj su locirane njihove radne organizacije.

4. Kao što bi »svako dogmatizovanje pojedinih oblika i puteva socijalizma iz osnova bilo pogrešno« (Tito), tako bi i svako *ukrućivanje organizacija* Saveza komunista i *šablonizam* u uspostavljanju njihovih međusobnih veza i odnosa bili pogrešni, jer se organizovanje komunista mora prilagoditi osnovnim strategijskim opredeljenjima same revolucije, odnosno prirodi zadataka koji se postavljaju na svakoj njenoj etapi.

Digitized by Google

O kakvom je *šablonizmu* reč u organizacijama Saveza komunista u izgrađivanju *sistema njihovih međusobnih komunikacija i odnosa?* Pre svega, o postojanju inercije preživelih odnosa, o još relativno jakoj *vertikalnoj liniji* saobraćanja odozgo, preko rukovodstava, pri čemu članstvo i njegove bazične organizacije imaju ne samo još sužene okvire *horizontalnog povezivanja* nego im i sâm *položaj* u ukupnoj strukturi odnosa još ne omogućuje da u adekvatnoj meri povratno deluju na rukovodstva — od najnižeg do najvišeg. Time se ne želi reći da se ukupni odnosi u Savezu komunista nisu *bitno* promenili, da centralistička komponenta sasvim potiskuje demokratsku komponentu u primeni načela demokratskog centralizma, iako kvalitet tih promena nije jednak u svim sredinama, pa ni u svim rukovodstvima. Ukoliko pojedina rukovodstva još forumski i rutinski deluju, u njihovom radu će se, sasvim prirodno, zadržavati, pa i jačati centralizam, jer ona polaze od toga da je *poreklo* centralizma dato u njima samima, kao što je to nekad i moglo biti. A »ono što je sadržano u sebi i sobom začinje« može, u određenim uslovima i sa formalnim preinakama, da »teži da se potvrdi, očuva i proširi« (Spinoza).

Demokratski centralizam, kao bitno načelo ustrojstva Saveza komunista, ima, međutim, »ograničeno poreklo« (Gramši); on znači i »centralizam« i »demokratiju« u kretanju, to jest stalno prilagođavanje organizacije stvarnom kretanju. Organizacije Saveza komunista deluju u sistemu socijalističkog samoupravljanja, one su, dakle, ukorenjene u klasi i radnim masama, iz njihovih dubina one izvlače revolucionarno-demokratske sadržaje, inicijative i podsticaje. Na toj *revolucionarnoj energiji odozdo i njenom prožimanju sa usmeravanjem odozgo* — treba da se izgrađuje i praktički konstituiše demokratski centralizam. Stoga je neophodan razuđeniji i demokratskiji sistem komunikacija i odnosa koji se ne gradi samo »odozgo« nego i »odozdo«, pri čemu *položaj* i *uloga članstva* i njegovih bazičnih organizacija treba stalno da jača.

Digitized by Google

Zoran Vidojević

Odnos klase i partije u svetlosti sadašnjih granica samoupravljanja

Razmatranje odnosa klase i partije često se kreće na ravni neproblematskog mišljenja, funkcionisanja mehanizma njihovih institucionalnih veza, ne dopirući do sadržine tog odnosa kakva ona stvarno jeste i kakva bi, sa stanovišta razvijenije revolucionarne prakse, mogla biti i ne dospevajući do onih determinanti u društvenom biću koje sam taj odnos uslovljavaju. Međutim, razmatranje tog odnosa često se kreće i u okvirima idealnog tipskog modela i na čisto kategorijalnoj ravni. Takvim pristupom, doduše, mogu se postići određena dijalektičko-spekulativna izvođenja koja imaju unutrašnju koherentnost, zavodljivu formu i edukativnu vrednost. Na prvi pogled se čini da ona značajno unapređuju teorijsku misao o klasi, njenoj partiji i njihovom odnosu. Takav pristup obiluje »problematizacijom«, ali na literarnom nivou samodovoljne doktrine. Na tim osnovama razvija se jedna »teorija partije« koja smatra da prevazilazi empirističko-pragmatističko i voluntarističko-subjektivističko stanovište, i da ulazi u samu bit klase i partije i njihovog odnosa. Međutim, ta bit ostaje vanvremenska te stoga i besadržajna. U takvom pristupu izostaje ono što je nezaobilazno i neophodno za marksističku teoriju i njoj imanentan metod: *konkretna*

Digitized by Google

analiza konkretnog društva, razume se, vodeći računa o nezamenljivoj ulozi dobre, unutar sebe bogate apstrakcije, i o opasnostima teorijskog lokalizma, provincijalne samodovoljnosti, empirizma kao »nauke o neslobodi« (Hegel). Bez toga bitnog preduslova susret s konkretnim društvenim realitetom je često *spoljašnji i veštački*, jer se, umesto stvornom klasom i partijom, stvarnim sadržajem njihovog odnosa (naravno, to stvarno uključuje i dimenziju mogućeg, dijalektiku stanja i tendencija razvoja, ali ne samo onih »poželjnih« nego svih koje su na delu) operiše njima kao pukim kategorijama i nemim opštostima. Dijalektika u takvim izvođenjima ponovo postaje »moda«, a njena revolucionarnost iluzorna i lažna.

U ovom radu se mogu naznačiti samo neki *elementi puta*, kojim se teorijsko sagledavanje odnosa klase i partije u savremenom jugoslovenskom društvu pokušava zasnovati na jedinstvu nekih opštih teorijskih pitanja i stvarne analize tog odnosa »danas i ovde«, polazeći, pre svega, od konkretno-istorijskih mogućnosti, potreba i granica društvenog kretanja u pravcu celovitog, integralnog samoupravljanja.

Elaboracija tog puta, jedinstva njegovih pretpostavki, procesa i rezultata može da bude plod *kolektivnog traganja*, misaonosti i borbe celokupnog našeg revolucionarnog pokreta.

Razlozi egzistencije partije u procesu samoupravljanja

Ne postoji apriorna prinuđenost radničke klase na revolucionarno delovanje, niti neizbežnost nastanka samoupravljanja usled prirode protivrečnosti savremenog klasnog društva u različitim njegovim istorijskim modalitetima. Teza o radničkoj klasi kao predodređenom nosiocu revolucije vodi fatalističko-determinističkom stanovištu o toj klasi kao izabranom istorijskom subjektu. Sa te pozicije ne može se ni doći do smisla pitanja: *čemu partija i organizovane političke snage radničke klase u celini*, čemu njihova egzistencija ako samoupravljanje znači samodelatnost te klase i samoodređivanje čoveka.

Kad je reč o smislu egzistencije partije u uslovima nastupajućeg samoupravljanja, na prvo mesto se mora istaći da je samoupravljanje dugotrajni i duboko protivrečni istorijski proces koji je u sadašnjim uslovima razvoja našeg društva mnogo bliži klasnom nego besklasnom društvu, da taj proces upravo zato što u sebi još nosi klasno društvo ima značajne vlastite granice i nedostatke i da se ne razvija u znaku linearnog, unapred određenog progresa, nego kao objektivna dijalektika napredovanja, zastoja, kriza, pa i nazadovanja u svojoj realizaciji. U tom procesu *radnička klasa još nije* hegemon društvenog razvoja. U svom biću ona sadrži različite slojeve i kategorije, te stoga i značajne protivrečnosti i sukobe interesa pojedinih njenih delova, različitost nivoa svesti i tendencija u njenoj političkoj praksi. Te unutarnje protivrečnosti

Digitized by Google

bića same klase određene su nizom međusobno povezanih uslova i činilaca. Pre svega, one nastaju usled robnog oblika proizvodnje kao dugotrajne nužnosti načina proizvodnje društva prelaznog perioda, konkurencije među proizvođačima na tržištu, usled prelivanja novostvorene vrednosti od jednih ka drugim radnim kolektivima i razlika u ekonomskom položaju i interesima koje se u tim uslovima objektivno javljaju. Međutim, protivrečnosti bića savremene naše radničke klase nastaju i usled snažnih tendencija *etatističkog i uopšte ekonomsko-političkog posredovanja* između njenih delova, dejstva faktora istorijskog nasleđa u svim njegovim komponentama i različitih startnih pozicija sa kojih su pojedini njeni delovi krenuli u svom razvoju. Osim toga, te protivrečnosti treba posmatrati i u kontekstu svetskih ekonomskih, političkih, ideoloških procesa i njihovih uticaja na našem tlu.

Kad je reč o robnoj proizvodnji, treba istaći da ona nije, nezavisno od opšteg društvenog položaja proizvođača i ukupnih rezultata samoupravljanja, inkompatibilna sa procesom usmeravanja privrednog i opšteg društvenog razvitka. Razume se, pri tom je bitno *ko je subjekt tog procesa* — da li je to tendencijski, i sve više, sama radnička klasa, samoupravno organizovana u globalnim društvenim razmerama, ili pak od nje odvojeni politički reprezentanti u savezu sa raznovrsnim tehnokratskim elitama. Ukoliko je na delu napredak u ukupnoj društvenoj poziciji i mogućnostima samopotvrđivanja radničke klase kao odlučujuće snage društvenog razvoja, robna proizvodnja i proces usmeravanja privrednog i celokupnih društvenih tokova čine dijalektičko jedinstvo. Ali to jedinstvo se *neprekidno mora graditi svesnom akcijom proizvođača* i njihovih organizovanih političkih snaga. Usled prirode samog načina proizvodnje društva prelaznog perioda, samoupravljanja koje je, s jedne strane, snaga transcendiranja klasnog društva, a, s druge, to društvo sadrži u samom sebi, to jedinstvo je nestabilno, lomljivo i teško ostvarljivo. Međutim, ono je moguće, razume se, u ograničenom istorijskom smislu, shvaćeno i samo kao proces, ukoliko izrasta iz *svesti proizvođača o svojoj istorijskoj ulozi, sadašnjem i mogućem društvenom položaju, zajedničkim i opštim interesima kao klase i njihove adekvatne praktične borbe za svoju emancipaciju kojom se ta svest »materijalizuje« u konkretnim odnosima proizvodnje i celokupnoj reprodukciji društvenog života.* Time se dolazi i do osnovnih elemenata odgovora na pitanje čemu partija i organizovanje političke snage radničke klase u celini i u uslovima nastajućeg samoupravljanja. Delatnost organizovanih subjektivnih snaga postaje *unutrašnji element* i svojevrsni *objektivni faktor* načina proizvodnje. Bez nje robna proizvodnja nužno pojačava unutrašnja raslojavanja, razlike interesa i pozicija između pojedinih delova radničke klase, jača elemente građanskog društva u biću te klase i procesu samoupravljanja.

U sklopu istorijske potrebe svesnog ovladavanja proizvodnjom društvenog života, konstituisanja radničke klase kao subjekta vlastitog oslobađanja i opšte društvene emancipacije, posredstvom samoupravljanja kao integralnog društvenog procesa i sistema,

Digitized by Google

treba sagledati *glavne razloge* postojanja organizovanih političkih snaga radničke klase. Tek u svetlu te potrebe vidi se svrha i značaj partije radničke klase. Kada deluje kao autentični unutrašnji organ njene emancipacije, ona sadržaj i smisao svoje uloge izvodi upravo iz prevazilaženja protivrečnosti bića te klase, afirmacije njenih interesa kao celine, sinteze tekovina i puteva klasne borbe za samoupravljanje, preovladavanja tendencija etatističkog patronata nad klasom, veštačkog jedinstva i klase i društva koje on proizvodi, kao i svakog vida parcijalizacije klase i vlasti nad njom i u njeno ime koja na tim osnovama nastaje, okupljanja najširih delova društva na platformi istorijskih interesa te klase i ostvarivanja samoupravljanja kao *permanentne socijalne revolucije.* Rečju, proces samoupravljanja u svetlu tih okolnosti ne samo da ne isključuje nego *traži* takvo delovanje partije radničke klase, sagledavane uvek unutar celine organizovanih političkih snaga te klase, i, pre svega, *pokreta* te klase za svoje oslobađanje, koji je »stariji« od svake njene političke organizacije.

Međutim, ovde treba skrenuti pažnju na još jednu mogućnost dogmatizma, nerazumevanja i odbacivanja stvarne dijalektike odnosa klase i partije. Reč je o onom stanovištu koje, polazeći od toga da ne postoji apriorna prinuđenost radničke klase na revolucionarno delovanje i neminovnost rađanja samoupravljanja iz protivrečnosti društvenog razvoja i klasnih borbi, dolazi na poziciju s koje se ta klasa zaobilaznim putem, posredstvom prosvetiteljske akcije političke elite, njenog hiperaktivizma i staranja — primorava na revolucionarnost. Rusoovska prinuda na slobodu zamenjuje se svojevrsnom prinudom radničke klase na svesnost i revolucionarnost. Zato ova pozicija nužno završava voluntarizmom »svesnih manjina« i prećutnim uverenjem da radnička klasa mora da ostaje na nivou mase koju treba stalno učiti šta joj je pravi interes i ko joj je autentični politički vodič.

Delatnost partije u svetlosti protivrečnosti načina proizvodnje i procesa klasne borbe

Odnos klase i partije najčešće se sagledava kao *ideološko-politički* odnos i situira u područje »nadgradnje«. Međutim, bit tog odnosa morala bi realno proizlaziti i teorijski se sagledavati polazeći od suštinskih *promena rada* kao osnove razvoja novog načina proizvodnje društvenog života. Reč je o potrebi da se taj odnos sagledava polazeći od pitanja: koliko radnik (u suštini, koliko čovek) postaje subjekt svog proizvodnog života. Nerazdvojno s tim su povezana i pitanja da li se proizvodne snage rada ne samo uspešno razvijaju nego i da li se razvijaju sa stanovišta autentičnih potreba proizvođača kao klase, i da li se ostvaruje proces jedinstva radnika, sredstava za rad i proizvoda rada u kome nestaje svaki oblik najamnih odnosa i eksploatacije: To su temeljna pitanja kroz koja se mora *prelamati konkretni odnos klase i partije* i sagledavati stvarna avangardnost partije.

Digitized by Google

Ideološko-političko prednjačenje nije moguće van bitnog istorijskog zadatka: oslobađanja rada, shvaćenog u Marksovom smislu (zapravo, radničke klase i opšteljudskog oslobađanja). U horizontu tog zadatka smešta se smisao i sadržaj avangardne uloge partije sa stanovišta ostvarivanja samoupravljanja kao socijalne revolucije.

Svaka istorijska etapa društvenog razvoja ima neku osnovnu *unutrašnju kritičnu tačku* u kojoj se sabiraju ključne društvene protivrečnosti. Kad je reč o našem savremenom društvu, ona se izražava u objektivnoj protivrečnosti između prakse koja je u znaku *delimičnog samoupravljanja* i istorijske neophodnosti (i određenih objektivno postojećih mogućnosti) *kvalitativnog prelaza* celokupnog društvenog razvoja i konstituisanja društvenog sistema od »dna do vrha«, *u smislu integralnog samoupravljanja.*

Kad je reč o sadržajnom određenju pojma »integralno samoupravljanje«, onda pre svega treba naglasiti da se takvo samoupravljanje ne shvata u smislu čarobnog štapića i rešenja svih zagonetki istorije. Taj pojam ne označava ono idealno »treba da«, između koga i društvenog realiteta zjapi ponor. Ako u društvenoj stvarnosti nema vidljivih i skrivenih potencijala i snaga za realizovanje takvog samoupravljanja, onda o njemu nema smisla govoriti. Drugo je pitanje pod kojim uslovima se takvo samoupravljanje može ostvariti.

Imajući to na umu, može se reći da integralno samoupravljanje podrazumeva:

— da celokupni tokovi materijalne reprodukcije i društva budu usmeravani i kontrolisani od udruženih proizvođača;

— da se radnička klasa, shodno svojim zajedničkim i opštim interesima, globalno samoupravno organizuje u ekonomskom i političkom životu u horizontalnom i vertikalnom pravcu;

— da se stvara celovit sistem samoupravljanja koji proizlazi iz pokreta radničke klase, njene klasne borbe za ostvarivanje vlastitih interesa, da se u tom sistemu kristališe i da postaje dominantan njen interes kao celine, i

— da se prevazilazi dualizam između radničkog samoupravljanja i političke vlasti na celoj liniji kretanja viška rada i na svim nivoima političkog odlučivanja, da se ostvaruje jedinstvo principa komune i principa radničkog saveta u celokupnom društvenom sistemu.

S obzirom na primarnu potrebu razvoja našeg društva, u smislu integralnog samoupravljanja, odnos klase i partije mora da se sagledava u *novom svetlu*, zapravo u svetlu onih uslova i snaga koji virtuelno vode ostvarivanju takvog samoupravljanja, ali i glavnih prepreka, njihovog karaktera i jačine, koji otežavaju ili čak blokiraju društveni razvoj u tom pravcu.

Zato analiza tog odnosa *mora da izađe iz okvira neposrednog razmatranja para: klasa — partija i da pokuša da dosegne do onih dubljih determinanti, sadržanih u načinu proizvodnje društvenog*

Digitized by Google

života, ukupnoj klasno-socijalnoj strukturi, karakteru savremene klasne borbe i njenih protagonista, koje taj odnos uslovljavaju.

Pre svega, praktični odnos klase i partije, primeren toj bitnoj istorijskoj potrebi, može da izrasta samo iz jačanja onih sadržaja načina proizvodnje koji su usmereni ka tome da »predmetni momenti proizvodnje gube oblik otuđenja« i postavljaju se kao »organsko društveno tijelo u kojem se individue reproduciraju kao pojedinci, ali kao društveni pojedinci«, gde mašine postaju »agenti društvene proizvodnje« čim postanu »vlasništvo udruženih radnika«.[1]

U tom procesu nastanka novog načina proizvodnje partija mora da se suočava sa nužnošću izlaska iz granica društva oskudice, razvoja proizvodnih snaga rada, tehničko-tehnoloških uslova i činilaca tog razvoja, produktivnosti rada i slično. Međutim, ona je snaga transcendiranja klasnog društva ukoliko tu nužnost sagledava polazeći od izvornih, *važnijih pitanja: radi čega brži razvoj proizvodnih snaga, viša produktivnost rada, veća akumulacija i ukupni višak rada, ko tim viškom rada i akumulacijom kao njegovim najvažnijim delom doista upravlja i raspolaže.* Za partiju radničke klase ta pitanja su, zapravo, pitanja *emancipacije te klase,* konkretnih klasnih borbi u odnosima proizvodnje i raspodele. Partija je »svesni faktor« ukoliko činioce i rezultate materijalnog razvoja prelama kroz prizmu dugoročnih interesa radničke klase, a *ne tretira ih kao datosti i vrednosti po sebi.*

Borba za »udruženi način proizvodnje« pretpostavlja razvoj unutrašnjeg jedinstva klase na temelju njenih interesa kao celine. Ti interesi nisu samo materijalni, oni se tiču celovite emancipacije te klase. Jedan od oblika vulgarnog materijalizma i njemu odgovarajuće političke prakse je svođenje interesa radničke klase na materijalne interese. Razume se, ovi interesi su životno važni. Ali bitan je *totalitet interesa* klase, usmerenih na njeno samopotvrđivanje kao odlučujuće istorijske snage. Partija deluje kao »partija socijalne revolucije« ako polazi od totaliteta tih interesa. Tek tada se pokazuje da je ekonomska emancipacija bitno povezana s političkom (u smislu da politika bude svesna delatnost usmeravanja proizvodnje društvenog života čiji su subjekt udruženi proizvođači) i kulturno-duhovnom, i obrnuto. Međutim, to stanovište totaliteta uvek pretpostavlja razotkrivanje ukupne *klasne situacije društva.*

Pri tom je bitno sagledati da je od ključnog značaja *karakter viška rada,* da je na delu sukob tendencija koje vode njegovom pretvaranju u višak vrednosti i onih koje su, premda znatno slabije, usmerene na njegovo spajanje s potrebnim radom, da se ti procesi produžuju i u institucijama ekonomsko-političke moći, da borba oko stvarnog raspolaganja viškom rada i osnovnim centrima društvene moći između radničke klase i birokratsko-tehnokratske grupe čini istorijski preobraženi oblik klasne borbe u našem

[1] K. Marx, *Temelji slobode. Osnovi kritike političke ekonomije,* »Naprijed«, Zagreb, 1974, str. 318—319.

Digitized by Google

savremenom društvu. Iako tu nije reč o sukobu: klasa — »kontra-klasa«, a ta grupa se ne sme identifikovati sa rukovodilačko-upravljačkim slojem kao takvim, u meri u kojoj postoje tendencije otuđivanja viška rada i političke moći od radničke klase, ona se objektivno nalazi nasuprot toj klasi. Treba istaći da se nasuprot toj klasi nalazi i veoma uzak, bogataški deo privatnosvojinskog sloja koji je u nekim elementima svoje egzistencije, ideološke svesti i vrednosti za koje se zalaže mnogo više udaljen od radničke klase nego pripadnici birokratsko-tenhokratske grupe. Konstituisanje birokratsko-tehnokratske grupe ne treba shvatiti u smislu izdvajanja nekog fiksiranog, personalizovanog dela rukovodilačko-upravljačkog sloja, nego kao proces, tendenciju grupisanja, strukturiranja i destrukturiranja, čija jačina zavisi od ukupne snage samoupravljanja, nivoa i domašaja borbe proizvođača za svoje oslobađanje, ali i od svih relevantnih uslova i činilaca materijalnog i opšteg preobražaja klasnog u besklasno društvo.

Stvarni odnos klase i partije je, s jedne strane, unutrašnji činilac, a, s druge, rezultanta te borbe. Ukoliko partija deluje tako da uvećava mogućnosti za jačanje pozicije proizvođača, ograničavanje i prevazilaženje izvora birokratsko-tehnokratske vlasti, taj odnos se konstituiše kao pokretačka snaga klasne borbe za celovito samoupravljanje. Svako udaljavanje klase i partije dovodi do slabljenja rezultata klasne borbe proizvođača za svoju emancipaciju, jenjavanja i krize samoupravljanja. Međutim, taj odnos ne zavisi samo od činioca »partija«, njene svesti, aktiviteta, mobilizatorske uloge i sastava. On zavisi, i to suštinski, od realne snage same klase. Izrastanje same klase u odlučujuću društvenu snagu mora da se situira u ukupni konkretno-istorijski kontekst kome bitan pečat daje činjenica da ta klasa proizvodi *robe*, da je u robi sadržana protivrečnost upotrebne i razmenske vrednosti, da se ta protivrečnost uvlači u samo njeno biće, da tendencije njene parcijalizacije, etatističkog i tehnokratskog posredovanja nisu slučajne ni kratkotrajne, te da problem izgradnje njenog jedinstva kao klase nije prvenstveno problem volje i svesti, nego savladavanja samih tih izvora koji je iznutra razjedinjavaju. Iz tog ugla se moraju sagledavati razlike pozicija i sukobi interesa koji postoje unutar same radničke klase, njihovi politički, vrednosni i, uopšte, ideološki izrazi. Grupno-svojinsko zatvaranje, monopolističko-eksploatatorski položaj jednih u odnosu na druge delove samih proizvođača, makar bili ograničeni, nesistematski, privremeni itd., upozoravaju ne samo na »spoljašnji« aspekt modifikovanih klasnih odnosa nego i na *krupne unutarklasne* razlike i sukobe. Spoznaja i jedne i druge relacije u njenim konkretno-istorijskim oblicima i jačini od bitnog je značaja za sagledavanje živih pitanja odnosa klase i partije, suprotnosti i razlika koje postoje u samoj klasi i stvarne strategije njihovog prevazilaženja.

Teorijski, strategija slobodnog i udruženog rada otvara niz novih pitanja i u pogledu odnosa klase i njene partije. Ne dolazi li ta strategija u oštar sukob s postojećim rasporedom klasnih sna-

Digitized by Google

ga, stvarnom strukturom društvene moći? Nije li izuzetno mali obim i nizak stepen ujedinjavanja sredstava akumulacije i udruživanja proizvođača ponajpre posledica primarnog rasporeda socijalnih grupa u odnosima proizvodnje i raspodele, te se stoga ne može objašnjavati prvenstveno formulom o »neuhodanosti novog«, odnosno dugotrajnoj perzistenciji »starog«, iako te činjenice same po sebi nisu sporne? Jasna kritička svest o ključnim preprekama, ali i uvid u objektivne mogućnosti njenog ostvarivanja nezaobilazna je pretpostavka situiranja odnosa klase i partije u konkretno-istorijsko milje.

Zato je od primarne važnosti da se taj odnos sagleda u svetlu te bitne potrebe kvalitativnog prelaza od delimičnog ka integralnom samoupravljanju, pri čemu bi se u totalitetu društvenih kretanja i tekovinama društvenog razvitka, u dijalektičkoj vezi otkrivale tačke oslonca tog prelaza i istovremeno granice i nedostaci društvenog razvitka koji bitno otežavaju i blokiraju taj prelaz. Naravno, reč je, pre svega, o modifikovanim klasnim granicama odnosa proizvodnje i raspodele novostvorene vrednosti, ali i o celokupnom onom objektivno-subjektivnom bremenu prošlosti koje se sintetički izražava sintagmom »teški socijalizam«, kao i o spletu savremenih svetskih tokova, ekonomske dominacije kapitala i države u planetarnim okvirima. A to nisu samo spoljne okolnosti nego i elementi koji se uvlače u socijalnu okolinu i sâm proces samoupravljanja.

Od suštinskog je značaja kako se Savez komunista odnosi naspram svih tih doista epohalnih pitanja, koliko, kao imanentna snaga radničke klase, uspešno gradi alternativu svim vidovima najamnih odnosa (od državnosvojinskih, preko grupnosvojinskih, pa sve do privatnosvojinskih), razjedinjavanja te klase i dominacije parcijaliteta. Njegova avangardnost se potvrđuje ukoliko se on zajedno sa celinom snaga socijalističkog kretanja uspešno suprotstavlja svim tendencijama partikularizacije, ali i veštačkog ujedinjavanja klase i društva pod dominacijom političke birokratije i menadžersko-tehnokratskih elita. U tom kontekstu je izuzetno važno kako se partija *kao celina* praktično postavlja naspram snažnih izvora reprodukovanja u osnovi *klasne podele rada* na proizvodni i neproizvodni, pri čemu se ovaj drugi sve više širi i jača, *šta čini* da se prevazilazi razjedinjenost i čak elementi antagonizma neproizvodne i proizvodne sfere društva, koliko se uspešno bori protiv novih oblika monopolskog posredovanja koji se javljaju u različitim institucionalnim vidovima u odnosima između ovih dveju sfera. Tek na tim osnovama može se jasno sagledati i problem razvoja delegatske demokratije, pretpostavki i činilaca tog razvoja i odgovoriti na pitanje *čiji se interesi* u praksi delegatskog sistema »na kraju krajeva« pokažu kao dominantni, jesu li to interesi radničke klase kao celine ili pak drugih socijalnih grupa i slojeva.

Svako razmatranje odnosa klase i partije van tih pitanja ne samo da u biti promašuje nego predstavlja i bekstvo od njih i zaklanjanje u bezbedne rezervate neutralne teorije.

Digitized by Google

U svoj svojoj aktuelnosti ističe se potreba razotkrivanja društvenog totaliteta, marksizma kao konkretne istraživačke nauke koja obuhvata *empirijsko, ali na način pojmovnog mišljenja*, traži ne samo vidljive nego i skrivene potencijale revolucionarnog kretanja, identifikuje granice, u osnovi klasne, postojećeg načina proizvodnje (uvek je reč o proizvodnji celokupnog društvenog života) i socijalnih snaga čiji su pozicioni, interesni i ideološki izraz upravo te granice. Pri tom treba imati na umu *zamke apsolutizacije klasnog pristupa i samodelatnosti klase*, zanemarivanja celokupnog kompleksa problema koji se tiču istorijski neophodnog *dovršavanja i istovremenog prevazilaženja, nadmašivanja, pretpostavki građanskog društva*. Sa svom ozbiljnošću se postavlja problem *naučno-tehničke revolucije, nauke kao moderne proizvodne snage*, ali i njenog osmišljavanja i posredovanja interesima radničke klase i celovite ljudske emancipacije. Zaostajanje u tom razvoju se »sveti« i ponutruje u same odnose proizvodnje i raspodele, u konkretnu veličinu društvenog proizvoda, u kvalitet i brzinu društvenog preobražaja. Odnosi klase i partije koji odgovaraju društveno neophodnom integralnom samoupravljanju nikako nisu nezavisni od problematike razvoja modernih proizvodnih snaga, naučno-tehnološkog napretka usmerenog ka potrebama čoveka proizvođača i, pre svega, rešavanja protivrečnosti između razvoja savremenih proizvodnih snaga (uključujući radničku klasu kao najvažniju proizvodnu snagu) i onih sadržaja odnosa proizvodnje koji u različitim istorijskim vidovima vuku natrag. Naprotiv, relacija klasa — partija uvek je uslovljena, i ako ne u svemu, niti uvek na isti način, upravo tom *temeljnom relacijom: razvoj proizvodnih snaga — odnosi proizvodnje*.

Ima dosta indikacija koje govore o tome da se naše savremeno društvo razvija u znaku istorijski preobraženog sukoba između relativno naraslih proizvodnih snaga i onih tendencija unutar odnosa proizvodnje koje u raznim oblicima vode najamnom položaju proizvođača. Postojali su i postoje snažni izvori tendencija najamnog karaktera rada koji sputavaju razvoj relativno naraslih materijalnih proizvodnih snaga i radničke klase kao najvažnije proizvodne snage koja, i pored svoje parcijalizacije i sukoba interesa njenih delova, u svom biću sadrži sposobnost da proizvodi ne samo novu vrednost nego potencijalno i novi svet. Ako se proizvodne snage shvate kao dijalektičko jedinstvo njihovih materijalnih elemenata, radnih sposobnosti i revolucionarne prakse proizvođača (tendencija te prakse), onda se može reći da se one nalaze u sukobu, pre svega, sa onim sadržajima odnosa proizvodnje koji reprodukuju grupnosvojinske i državnosvojinske oblike najamnog položaja proizvođača (naravno, ne smeju se zanemariti ni privatnosvojinski izvori tog položaja) i s njim povezane ograničene, posredne i neposredne eksploatacije. Svest o toj protivrečnosti i borba za jedinstvo relativno značajnih potencijala kojima raspolažu naša savremena radnička klasa i društvo u celini i onih emancipatorskih elemenata sadržanih u odnosima proizvodnje koji su zapravo elementi samodelatnosti, samoupravne prakse te kla-

Digitized by Google

se čini *bitnu polaznu tačku* sagledavanja pretpostavki kvalitativnog skoka od delimičnog ka integralnom samoupravljanju i u tom svetlu konkretizovanija odnosa klase i partije.

Ozbiljni problemi proširene reprodukcije, stalno smanjivanje dela akumulacije koji ostaje na raspolaganju proizvodnom delu privrede, ugrožavanje materijalnog položaja širih delova radničke klase i uopšte neprivilegovanih delova društva, snažne tendencije ekonomskog i političko-teritorijalnog zatvaranja, veoma nizak stepen udruživanja proizvodnih radnih organizacija, premoć političke nadgradnje i jak državni intervencionizam — upozoravaju na izvore i činioce ograničavanja razvoja samoupravljanja u pravcu integralne društvene prakse, koji, ukoliko bi produžili da deluju, pogotovo većim intenzitetom, mogu dovesti do ozbiljnih zastoja i krize tog razvoja. S druge strane, postoje veoma značajni potencijali: materijalni, kadrovski, politički i idejni, koji mogu da čine realnu osnovicu za prevladavanje sadašnjih ograničenja samoupravljanja i opšteg društvenog razvitka. Najvažniji su potencijali sadržani u samoj radničkoj klasi, njenoj proizvodnoj i ukupnoj društvenoj praksi, borbi za to da samoupravljanje preraste u integralni proces i sistem njenog oslobađanja, u njenoj narasloj svesti o svojoj sadašnjoj i mogućoj društvenoj poziciji i ulozi, sve većem broju kvalifikovanih, obrazovanih, stručnih i klasno-svesnih proizvođača koji se nalaze u njenim redovima. Savez komunista je pred bitnim zadatkom da bude praktični *istorijski izraz tih potencijala.* Opet treba upozoriti na to da se time ne iscrpljuju sve empirijske odlike savremene naše radničke klase, da u njoj postoje i uski parcijalni grupnosopstvenički interesi, da u pojedinim njenim delovima živi, a možda i jača težnja za *povratkom državi* kao glavnoj regulativnoj snazi privrednih i opštih društvenih tokova. Sve te protivrečnosti njenog bića moraju se smestiti u celokupan kontekst reprodukcije društvenog života, pre svega u stvarne odnose klasnih snaga, stvarnu raspodelu novostvorene vrednosti. Van tog konteksta kritika takvih tendencija i ponašanja poprima odlike moralističke svesti u kojoj postoji principijelni jaz između onog »treba da« i onog što jeste u svim njegovim vidovima. I jednu i drugu dimenziju bića naše savremene radničke klase moraju uzeti u obzir organizovane subjektivne snage (i nauka kao subjektivna snaga), sagledavati ih kao protivrečno jedinstvo determinisano opštim procesom reprodukcije društvenog života i od toga polaziti u određivanju adekvatne strategije izlaska iz granica postojećeg.

»Materijal« za ostvarivanje tog istorijskog zadatka postoji, pre svega, u tekovinama opšteg društvenog razvoja, iskustvima i dostignućima klasne borbe za samoupravljanje, u onim, za revolucionarnu praksu bitnim, težnjama radničke klase koje su usmerene na jačanje tih dostignuća, na njihovo razvijanje kao celovite društvene prakse, na to da ona kao klasa izađe iz »kruga fabrike«, da se potvrđuje u smislu odlučujuće snage na svim strategijskim tačkama reprodukcije društvenog života. Da bi odgovarao tom zadatku, Savez komunista mora celokupno svoje biće da za-

Digitized by Google

sniva na borbi za *bitnu promenu odnosa klasnih snaga u celini reprodukcije društvenog života u korist radničke klase, za adekvatni društveni tretman proizvodnog rada i prelom u odnosima sfere rada i sfere političko-ekonomske moći, prevazilaženje sila parcijaliteta ali i svih tendencija veštačke i spoljne integracije, za način proizvodnje u kome razvoj materijalnih proizvodnih snaga i najdublja samoupravna demokratija čine jedinstvo.* On se i sam mora duboko preobražavati, polazeći od tog istorijskog zadatka, a proizvođačko jezgro, koje kao njegov vlastiti veliki potencijal postoji, mora dolaziti do svog punog izražaja u njemu samom. Tek na taj način se može formirati i onaj sadržaj odnosa klase i partije koji je ukorenjen u dijalektici konkretnog, primeren bitnim potrebama ostvarivanja samoupravljanja kao celovite socijalne revolucije.

Samoupravljanje dospeva na nivo svog pojma kao sadržaj i oblik borbe radničke klase za svoju emancipaciju, oposredovano svešću o konkretnim uporištima, potencijalima i snagama kretanja u tom pravcu, ali i jasnim saznanjem onih socijalnih tendencija koje snažno generiraju klasno društvo. Ukoliko bi se trajnije reprodukovalo kao ograničena društvena praksa, samoupravljanje bi moglo postati svojevrsna forma građanskog društva, da trpi i čak proizvodi razne partikularizme, privatnost i egoizam. Zbog toga je neophodna kritička svest o višestrukosti tendencija društvenog razvoja, njihovom karakteru i dejstvu i, pre svega, jedinstvo te svesti i revolucionarne prakse putem kojeg se sagledavaju i prevazilaze izvori građanskog društva. Razume se, u praksi samoupravljanja, makar i ograničenoj, sadržane su i snage negiranja građanskog društva. Međutim, one mogu postajati istorijski dominantne samo ukoliko se ostvaruje ono organsko jedinstvo koje konstituira uspešan razvoj materijalnih proizvodnih snaga i takav razvoj odnosa proizvodnje koji rezultira napretkom u oslobođenju radničke klase i opšteljudskoj emancipaciji. To jedinstvo se »osvaja«, formira i razvija u proizvodnoj i ukupnoj društvenoj praksi te klase u kojoj partija mora da deluje ne samo kao faktor »ubrzanja« istorijskog hoda nego, pre svega, kao snaga *dijalektičkog preokretanja* društvenog razvoja od delimičnog ka celovitom samoupravljanju, od samoupravljanja još ograničenog dejstvom tendencija nekontrolisanog delovanja ekonomskih zakonitosti, političkog voluntarizma, tehnokratske vlasti, ograničenog sukobima interesa i parcijalizacijom same radničke klase — ka samoupravljanju koje sve više postaje svesno ovladavanje proizvodnjom društvenog života, čiji su subjekti udruženi proizvođači. To je taj istorijski raspon u koji se mora situirati problematika avangardnosti partije proletarijata »danas i ovde«, odnos klase i partije (i obrnuto).

Nikada iz protivrečnosti razvoja proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje ne sledi neposredno revolucionarni, kvalitativni skok u celokupnom društvenom razvitku. Zaoštrenost te protivrečnosti samo je objektivna podloga revolucionarnog procesa. Još bliže,

Digitized by Google

ona naznačuje objektivnu mogućnost tog procesa. Od svesno-subjektivnog momenta, zapravo dejstva organizovanih svesnih snaga društva koje se ne svode na partiju (ali, kako istorijsko iskustvo pokazuje, uključuju partiju kao nezamenljivu svesnu snagu, ukoliko ona doista odgovara bitnim potrebama jedne epohe), već prvenstveno označuju revolucionarnu radničku klasu, *zavisi šta biva s tom objektivnom mogućnošću*, da li ona ostaje u stanju neiskorišćene potencijalnosti, ili se ostvaruje u revolucionarnoj praksi.

Stoga očekivanje da će »pritisak« razvoja modernih proizvodnih snaga »na kraju« razbiti i iza sebe ostaviti sputavajuće segmente odnosa proizvodnje (i širih društvenih odnosa) znači padanje na nivo mehanicističkog poimanja istorije, koje nije sposobno da otkrije svu složenost uslova, komponenti i snaga istorijskog napretka, isključuje iz polja analize klasni moment, *objektivnost* i značaj klasne borbe, revolucionarne svesti i organizacije. Ne shvata se da su konkretna klasna struktura i društveni položaj proizvođača *unutrašnji elementi* načina proizvodnje, da se oni uvlače u sam razvoj proizvodnih snaga i postaju njegova kočnica ili stimulans, zavisno od toga kakav je njihov opšti karakter, polazeći od stanovišta emancipacije proizvođača kao celine.

Važno je pri tom upozoriti da je neophodno prevladavanje svih vidova i primesa koncepcije samoupravljanja kao univerzalnog leka za sve nedaće i probleme društva, njegove sakralizacije i neistorijskog poimanja. Takva koncepcija je, u stvari, kvazirevolucionarna i odvodi teoriju i praksu od pravih problema realno mogućeg napretka samoupravljanja, stvarnih prepreka i ozbiljnih teškoća koje se javljaju u njegovom razvitku. Zato je neophodno u centar pažnje staviti jednu dijalektičniju koncepciju samoupravljanja, dovoljno istorijski konkretizovanu i istovremeno teorijski osmišljenu sa stanovišta »krajnjeg cilja«, koja se osniva na posredovanju postojećih društvenih uslova i tog cilja, u kojoj se jasno vide zadaci i problemi sadašnjosti i istovremeno u tu sadašnjost ugrađuju klice budućnosti.

U svetlu tog posredovanja mora se sagledavati i neophodni sadržaj odnosa klasa i partije. Ti odnosi nisu, niti mogu biti idealno-tipski. Oni su, i biće, odnosi dijalektičkog jedinstva i izvesne napetosti. Odnosi klase i partije nisu odnosi ravnoteže. Ali nisu ni odnosi mehaničkog primata klase kao empirijske datosti u odnosu na partiju, niti pak odnosi u kojima partija-elita vaspitava i stara se o »uzdizanju klase« u vladajuću društvenu snagu. Oni su odnosi *dijalektičke interakcije*. U toj interakciji klase i partije nužno je da se neprekidno polazi od pitanja: *ko radi koga postoji?* Čim se u teoriji i praksi izgubi to jednostavno pitanje, dolazi do niza neželjenih posledica u društvenom razvitku. Partija ima smisla samo kao unutrašnja snaga koja deluje u procesu samooslobođenja klase i radi razvijanja tog procesa. To je ona bitna nezaobilazna postavka odnosa klase i partije koji je primeren marksističkoj teoriji revolucije i stvarnim potrebama praktičnog revolucionarnog preobražaja.

Digitized by Google

Samodelatnost klase i problem jedinstva teorijske i praktičko-političke funkcije partije

Odnos klase i partije, prelomljen kroz teorijsku dimenziju avangardne uloge partije, znači upravo da komunisti kao »teoretičari klase proletarijata treba da polažu računa samo o tome šta se odigrava pred njihovim očima i da se postave kao organ toga« (K. Marks). To znači suštinski preokret u pogledu sadržaja i načina ostvarivanja teorijske i celokupne ideološke funkcije partije: od unošenja svesti (i organizacije) »sa strane« u radničku klasu ka razvijanju i formiranju vlastite klasne svesti radnika, *izvođenju ideološke funkcije i teorije iz iskustva njihove klasne borbe i ukupne prakse samoupravljanja.* Pri tome klasa nije *pasivan činilac,* objekt teorijsko-političkog prosvećivanja i ideološke indoktrinacije, nego i sama sve više *subjekt svesti o samoj sebi.* Ako je teorija unutrašnji element revolucionarnog pokreta, a partija deo same klase, onda teorija čini jedinstvo s primarnim životnim iskustvom klase, ona je logični i istorijski izraz njenih težnji, prerađeno i osmišljeno iskustvo borbe te klase za svoju emancipaciju. Dakle, neodrživ je odnos: partija — vaspitač, klasa — vaspitanik. Dualizam pozicije vaspitača i vaspitanika prevazilazi se samo u onoj društvenoj praksi koja vodi istorijski hegemonoj ulozi radničke klase, njenoj samodelatnosti i delovanju partije kao organa te samodelatnosti.

Razume se, takva ideološka funkcija partije u odnosu na radničku klasu ostvariva je samo u jedinstvu bitnih promena u društvenom položaju i ulozi te klase i potvrđivanja partije kao praktički najborbenije revolucionarne snage klase. Bitno povezano s tim je i pitanje kako omogućiti puni politički »život baze«, stalnu demokratizaciju unutarpartijskih odnosa i efikasno suzbijanje tendencija birokratizma unutar same partije, ostvarivanje jedinstva klase i partije na temelju jedinstva njihovog bića, odlučujuće pozicije i uloge klase u opštim društvenim tokovima, a partijskog članstva u okvirima vlastite partije. Tek tada teorija ne poprima odlike oficijelne doktrine koja se prima i uči, a ne stvara se i ne izvodi iz potreba i iskustva klasne borbe, a političko delovanje partije odlepljuje se od pragmatističke operative i iluzorne efikasnosti »grozničavog aktivizma«, nemogućnosti da se izađe iz kruga neposrednih poteza i interesa. Iskustvo, i naše i tuđe, pokazuje da su i pragmatizam i pad teorijskog mišljenja uvek bili proizvod nečeg dubljeg: krize samog revolucionarnog kretanja, stvarne pozicije i uloge radničke klase, odnosno članstva i njegovih mogućnosti u partijskim okvirima. I obratno, jačanje tog pokreta i unutrašnji demokratski preobražaj same partije rezultiraju i poletom teorijske misli, novim sadržajima praktičko-političke delatnosti partije, inicijativom i aktivizmom klase u širokim razmerama, kao i svih njoj bliskih socijalnih grupa i slojeva. Tek tada partija svoju ideološku funkciju *materijalistički utemenjuje,* razvija u smislu Marksovog »novog materijalizma«: *svoje spoznaje i svoju preobražavalačku delatnost izvodi iz revolucionarne prakse, proizvodnje*

Digitized by Google

novog sveta i borbe za taj svet. Tek na tim pretpostavkama svest se ne otkida od bića u smislu iluzorne, krive ideološke svesti, niti se tako odvojena i prerađena u laboratorijumu intelektualne i političke elite natura radničkoj klasi i većini društva, kao jedina moguća spoznaja istine. Tada i klasa i partija žive jedinstvenim idejnim životom koji sve jače gura od sebe ideologiju kao lažnu svest i onaj njen sloj sastavljen od »revolucionarne« frazeologije, praznog, isforsiranog optimizma i neproblematskog mišljenja. Sami tvorci teorije nisu više zanatlije mišljenja *o revoluciji, nego se teorija javlja kao osmišljena revolucionarna praksa, a praksa kao istorijski proces realizacije proleterskog uma.* I tek na tim osnovama moguća je *dijalektika imanencije i transcendencije* u ostvarivanju avangardne uloge partije. Iz nje izniče kvalitet avangardnosti: *biti u klasi i ispred nje.* Taj kvalitet se postiže samo ukoliko je partija organ razvijanja samodelatnosti klase.

Odnos klase i partije mora se posredovati klasnom svešću naše savremene radničke klase, ne samo onom »pripisanom«, mogućom, nego i stvarnom, već osvojenom i formiranom svešću o svom društvenom položaju u smislu istorijske egzistencije, ali i onim slojevima te svesti koji vuku nazad ili su nesvesnost klase o tom položaju, svojim interesima kao klase i svojoj istorijskoj ulozi. Zato ostaje problem koji Lukač izražava stavom da je »klasna svijest... ujedno klasno *određena nesvjesnost* u pogledu vlastitog društveno-istorijskog, ekonomskog položaja...«[2] Ta protivrečnost između svesnosti i nesvesnosti vlastitog položaja i mogućnosti, koja karakteriše savremenu jugoslovensku radničku klasu, zapravo proizlazi iz protivrečnosti samog tog položaja, i šire, iz bića same te klase. U biti to je protivrečnost između tendencija oslobođenja (samooslobađanja) i onih koje reprodukuju njen najamni položaj i njemu imanentnu svest. Rečju, to je protivrečnost između klase za sebe i klase po sebi u biću savremene jugoslovenske radničke klase, izražena na ravni strukture i divergentnih tendencija u razvoju njene svesti i praktičnog delovanja. Borba za svest ostaje trajni zadatak partije, ali uvek sjedinjena sa borbom za praktične promene totaliteta društvenog bića i uvek unutar tog nužno nesavršenog istorijskog subjekta, stvarne, »žive« radničke klase, njene društvene prakse.

Ukoliko se razvija kao revolucionarna samodelatnost radničke klase, *samoupravljanje modifikuje odnos klase i partije u još jednom pravcu.* Naime, tada nisu samo komunisti oni koji u »teorijskom pogledu imaju to preimućstvo nad ostalom masom proletarijata što razumeju uslove, tok i opšte rezultate proleterskog pokreta«, niti je partija, i kad je na visini principa, jedina snaga spoznaje suštine istorijskog kretanja. Kroz praksu samoupravljanja, ukoliko se ta praksa doista razvija kao celovit revolucionarni proces, tendencijski sve više sama radnička klasa stiče tu sposobnost

[2] G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, »Naprijed«, Zagreb, 1977, str. 224.

Digitized by Google

samorazumevanja vlastitog položaja, društvenih kretanja i istorijskih mogućnosti svog delovanja. Nova istorijska uloga partije izražava se u potrebi da ona radi na tome da se smanjuju i u perspektivi nestaju razlike u nivou znanja i svesti između nje i »mase proletarijata«, da zapravo iščezava egzistencija proletarijata u obliku i na nivou »mase«, a partije kao elite revolucije, da prestaje aktuelnost razloga za »teorijskim preimućstvom« partije nad klasom i njenim političkim prednjačenjem. To je proces u kome je od ključne važnosti jedinstvo razvoja radničke klase kao istorijskog subjekta i njeno (a time i njene partije) nestajanje kao klase. Zato, i teorijsko i političko prednjačenje partije dobija svoj smisao ukoliko smera ukidanju razloga iz kojih proizlazi. Pri tome se ta nužna generalna orijentacija uvek mora *situirati u konkretan istorijski kontekst. Ona nije neposredno i na isti način primenljiva* na sve posebne društvene uslove, niti znači mehaničko ukidanje potrebe na avangardnom ulogom revolucionarne partije radničke klase. Mešanje nivoa, bitnih potreba sadašnjosti (u kojoj je izuzetno važna uloga revolucionarne partije radničke klase) i ciljeva budućnosti ne samo da je teorijski pogrešno nego može delovati dezorijentirajuće i u praktičko-političkom smislu i na tom polju proizvoditi niz štetnih posledica. Uvek je reč o dijalektičkom odnosu sadašnjosti i budućnosti, revolucionarnog procesa i sistema, pokreta i krajnjeg cilja, u kojem je taj cilj posredovan nizom etapnih i neposrednih ciljeva i revolucionarnom praksom u kojoj se oni međusobno uslovljavaju i sadržajno određuju.

Ukoliko razvija samoupravljanje kao svoju samodelatnost, celovitu revolucionarnu praksu, klasa postaje subjekt vlastite klasne svesti i na specifičan, neprofesionalan način i revolucionarne teorije. U tom smislu valja se setiti čuvene Gramšijeve misli prema kojoj su svi ljudi intelektualci, ali ne vrše svi intelektualnu funkciju.

Zato svesnost nije rezervisana za partiju, dok bi klasa bila nedovoljno svesna masa, nesređeni empirijski materijal koji partija politički i ideološki oblikuje i obrađuje. Sa stanovišta samoupravljanja kao doista revolucionarne prakse, makar ono postojalo samo kao tendencija u društvenom razvitku, *klasna svest se ne može doneti spolja i utisnuti u tu praksu.* Nikada to nije ni bilo sasvim moguće ni onda kad se činilo da je to obrazac odnosa u kome je partija vaspitač, a klasa vaspitanik. Onda kad se iz revolucionarne prakse i svesti radničke klase razvija i formuliše konkretna teorija i adekvatna strategija transformacije društva u određenoj istorijskoj etapi, stvara se istinska podloga za *unutrašnje* jedinstvo klase i partije koje je izuzetno važno za revolucionisanje celine društvenih odnosa.

I klasa i partija su revolucionarno aktivne i relativno samostalne u svojim odnosima, ali uvek na temeljima one dijalektike čijim posredstvom se klasa potvrđuje kao stalno »starija« od partije, subjekt celokupnog društvenog razvitka. Zato je samodelatnost radničke klase ono *izvorno i određujuće,* delovanje partije je unutrašnji

Digitized by Google

moment te samodelatnosti, veoma važan za ukupni proces oslobađanja klase. Ali ta samodelatnost se ne može svesti na rezultat avangardnog delovanja partije, njenog »svesnog vođstva«. Nije partija otelotvorenje uma, pa joj je zato unapred garantovana »ispravna« spoznaja i prava strategija.[3] Drugo, kako dosadašnje iskustvo socijalizma pokazuje, onda kad je partija duboko birokratizovana, vlastodržačka organizacija, ona postaje prepreka (razume se, ovde nije reč o svakom njenom empirijskom delu, nego o onom što u njoj drži dominantnu moć) emancipaciji klase. Umesto prednjačenja partije, tada dolazi do njenog konstituisanja u političku silu nad klasom i društvom, umesto napretka teorijske misli i istinskog idejnog života, na delu je stagnacija i nazadak teorijske misli, umesto unutarpartijske i najšire socijalističke demokratije — monopol ekonomske, političke i ideološke moći.

Zato, kada je reč o odnosima klase i partije, nije glavni problem efikasna kontrola partije od strane klase, već nešto bitno drugo — da *nestaju istorijski uslovi i razlozi* iz kojih se rađaju i klasa i potreba za njenom partijom. Na isti način može se reći da je jednostrana koncepcija koja pledira za uspostavljanje »neposrednih kontakata« i povezivanje radničke klase i njene partije na osnovi tih kontakata. Takva koncepcija u suštini ide mimo one istorijske potrebe u čijem je temelju dijalektičko jedinstvo klase i partije. Jer nije bit odnosa među njima u „neposrednom kontaktu« i traženju najpogodnijih »mehanizama« demokratskih komunikacija između njih. Osnovna teorijsko-praktička pozicija, kada je reč o odnosu klase i partije na temelju samoupravljanja, nije neposredni kontakt, nego *dijalektika identiteta i razlike* klase i partije.

Ta dijalektika ne negira relativnu samostalnost partije. Naprotiv, ona je tek omogućuje i traži, ali na novim istorijskim osnovama. Ako se komunikacija klase i partije sagledava kroz prizmu njihovog neposrednog kontakta, nesvesno se usvaja stanovište odvojenosti njihovog bića, pa se izlaz traži u nekoj naknadnoj vezi između njih. Faktički se polazi od stava da one imaju neku svoju *paralelnu egzistenciju*, pa ih institucionalnim mehanizmom tek treba dovesti u odgovarajuću »vezu«.

Ta koncepcija naknadne veze putem »odgovarajućeg« institucionalnog mehanizma i spoljašnjeg jedinstva klase i partije — deo je jedne šire koncepcije-prakse u kojoj se partija tretira kao novi *apsolut*, kao *deus ex machina*. Međutim, ova šira koncepcija (od-

[3] »Mogli bismo kazati da se u koncepciji partije, naročito u nekim dijelovima komunističkog pokreta, realizira novovjekovni antropocentrizam kojemu je poseban obol dala njemačka klasična filozofija (Fichteov subjektivizam). Na toj crti svi drugi »subjekti« nužno se javljaju kao akcidenti, kao usputni momenti izvan matice pokreta koji moraju biti podvrgnuti tom mandatoru povijesti, tj. mandatoru koji je osnovni nosilac i garant realizacije definiranih zakona povijesnog kretanja...« (V. Mikecin, *Povijest i kritička svijest*, »Mladost«, Zagreb, 1974, str. 9—10).

Digitized by Google

nosno praksa odakle ta koncepcija izvire) ne javlja se samo kao birokratski izbor nego i kao posredna, svojevrsna kriva reakcija na neposredno-empirijsko biće radničke klase, protivrečnosti tog bića, nemogućnost poklapanja »žive« klase sa zamišljenim revolucionarnim modelom i njene svakodnevne prakse s kategorijom revolucionarne prakse. Onda kad se ne sagleda da se radnička klasa »... ne može definirati naprosto kao apsolutno praktično Ja, kao subjekt istovetan s objektom«[4], kako primećuje A. Zanardo povodom evolucije Lukačevog shvatanja te klase, često se dođe na poziciju traženja novog apsoluta i izbavitelja klase iz neposrednosti njene egzistencije. On se najpre nalazi u partiji (ili, sa klasičnih građanskih pozicija, u tehnokratskoj eliti, pri čemu u svetsko-istorijskim okvirima jačaju tendencije prožimanja partije monopola vlasti i te elite). Partiji se tada namenjuje uloga *da stvori* revolucionarnu klasu. Akcenat interesovanja, težište teorijskih izvođenja pomera se od klase na partiju. Partija postaje, u krajnjoj liniji, ne samo vaspitač klase nego i staratelj koji klasu spasava od njene empirijske nerevolucionarnosti. U suštini, jedna empirijska situacija u kojoj »živa« klasa u određenim uslovima nije »na visini principa«, ne deluje u skladu sa svojim istorijskim interesima, uzdiže se na opšti plan i prećutno dovodi do nivoa činjenice imanentne biću radničke klase. Tu je taj empirijsko-teorijski koren pretvaranja marksističke teorije revolucije, ponajpre koncepcije uloge klase i partije, u svojevrsnu *elitističku teoriju* u kojoj, doduše, figurira klasa kao glavna istorijska snaga, ali na apstraktno-opštem planu, dok se na nivou konkretnih situacija i rešenja pojavljuje faktor-partija kao odlučujuća, stvarna sila.

Problem je nesumnjivo složen: pošto jedna nužno »nesavršena klasa«, sa svim svojim nedostacima i protivrečnostima, može doista postati subjekt društvenog razvitka, kako da se izbegne to teorijsko-praktično skliznuće na poziciju partije-demijurga (u suštini, isti problem je i kad je reč o tome kako prevazići opasnost tehnokratske elite). Pri tom je bitno poći od sledećih momenata.

I kad još sadrži u svom biću odlike klase po sebi, dakle sa svojim empirijskim protivrečnostima i nedostacima, radnička klasa kroz borbu za svoje oslobađanje i za svoje jedinstvo razvija se i čisti od vlastitih nedostataka, slama i istorijski negira svoje protivnike. Partija ispunjava svoj smisao kao avangarda te borbe koja nije samo politička, ideološka ili ekonomska nego borba za *menjanje celine društvenog života*, načina proizvodnje tog života. Čekanje da se najpre stvori klasa za sebe, spoljašnjim uticajem partije, intelektualne elite itd. znači da klasa ostaje u poziciji objekta nečijeg starateljstva, brige i »usavršavanja«. Samoupravljanje, ukoliko ga pokreće ta klasna borba za temeljnu promenu celine društvenog života, postaje onaj revolucionarni proces u kome

[4] A. Zanardo, *Marksizam i socijalizam*, »Komunist«, Beograd, 1976, str. 201.

Digitized by Google

se iznutra pročišćava i snaži sama radnička klasa, sprečava svaka vrsta političke i ideološke degeneracije partije, ostvaruje kontrola klase nad partijom i jedinstvo njihovog bića. Rezultati i posledice samoupravljanja kao dela radničke klase i njene globalne borbe za svoju emancipaciju teraju je na dalje, dalekosežnije i dublje revolucionarne korake.

To dalje znači da se odnos klase i partije može dijalektički konstituisati samo onda kada se u raznovrsnim organima i oblicima samoupravljanja, povezanim u jedinstvenu celinu, doista rešavaju najvažnija društvena pitanja i u tome partija učestvuje kao onaj činilac koji svoju avangardnost potvrđuje borbom za *najbolja rešenja životnih problema* te klase i svih neprivilegovanih socijalnih grupa i slojeva, za integralno samoupravljanje, od osnovnih proizvodnih i političkih ćelija do globalne društvene ravni. Sposobnost adekvatne borbe za napredak takvog samoupravljanja je ključni kriterijum njene avangardnosti.

Zato odnos klase i partije ne bi smeo biti odnos u kome klasa samo sledi partiju. U suštini, teza o sledbeništvu predstavlja izmenu istorijskog subjekta: umesto klase kojoj se ta uloga ideološki pripisuje, stvarni subjekt vidi se u partiji. Komunikacija klase i partije mora biti obostrana, pri čemu je od primarnog značaja uticaj klase i njenih interesa kao pokreta, njenih iskustava i potreba na sadržaj delatnosti partije.

Sa stanovišta početnih procesa samoupravljanja i, pre svega, njegovog istorijskog smisla, partija ne samo da nije isključivi posrednik između klase po sebi i klase za sebe nego se njena istorijski neophodna uloga tako ne može ni ostvarivati. Drugim rečima, praksa samoupravljanja u svojoj celovitosti i raznovrsnosti i po svojoj unutrašnjoj logici je *glavni činilac* preobražaja klase po sebi u klasu za sebe. Aktivitet partije kao unutrašnje snage klase, »partije socijalne revolucije«, veoma je važan i u relativno dugom istorijskom razdoblju nezamenljivi činilac tog preobražaja. Ali on nije jedini i, što je najvažnije, on je bitno određen potrebama i procesom samooslobađanja radničke klase.

Partija je organizovani (iako ne jedini) oblik emancipacije radničke klase. Ali, istovremeno, ona je *istorijski prolazni* oblik te emancipacije. To što se partija mnogo manje sagledava po ovoj prolaznoj strani u savremenoj »teoriji partije« dok se daleko više razmatra pitanje jačanja partije kao »rukovodeće snage« i organizacije, svakako nije slučajno. Međutim, teza o istorijskoj prolaznosti partije izraz je jednog temeljnijeg stava marksističke teorije: da oslobađanje radničke klase istovremeno mora da bude i opšteljudska emancipacija.

Prolaznost partije može se razumeti samo u svetlu one istorijske perspektive i revolucionarnog procesa u kojima nestaje *potreba* za političkom (i idejnom) avangardom. Jer ta avangarda ima, u krajnjoj liniji, razloge svoje egzistencije u negiranju klas-

Digitized by Google

nog društva.[5] Oslobađanje čoveka na najširem društvenom prostoru, posredstvom afirmacije ukidanja radničke klase, razvojem društva u pravcu asocijacije proizvođača, razvija se čovek kao subjekt vlastitog društvenog života. Nestaje i same radničke klase kao klase, te stoga nestaje i potreba za njenom avangardom. Razume se, taj istorijski proces negacije klasnog društva i potrebe za partijom mora da prolazi kroz *veoma dugotrajna i složena posredovanja sadašnjosti i budućnosti*, jačanja subjektiviteta radničke klase, njene hegemone istorijske uloge i delovanja partije na tom istorijskom pravcu, i istovremeno nestajanja same klase i razloga za njenom partijom. Pri tom se *ne može iz sadašnjosti neposredno »skočiti« na nivo krajnjeg cilja*, ali, isto tako, taj cilj ne sme da bude odsečen od sadašnjosti, već u klici sadržan u njoj. Ma koliko perspektiva nestanka klase te stoga i njene partije bila udaljena a potreba za *jedinstvom afirmacije klase, konstituisanja i jačanja partije kao prvenstveno njenog organa bila od primarnog značaja u sadašnjim uslovima*, sagledavanje te perspektive ima *principijelni značaj* za samoupravno društvo. Jer se samo dovođenjem u bitnu vezu sadašnjosti i »krajnjeg« cilja može sagledati smisao socijalističkih procesa i izbeći apsolutizam i klase, i samoupravljanja i partije.

[5] Taj bitni moment naglašava L. Altise kad kaže: »U marksističkoj teoriji i tradiciji — ni partijsko jedinstvo ni sama partija nisu cilj po sebi. Partija je privremena organizacija radničke klasne borbe. Postoji jedino da bi služila klasnoj borbi i njeno je jedinstvo postignuto jedino stoga da bi služilo njenoj akciji« (L. Althusser, *Što više ne smije trajati u Komunističkoj partiji Francuske*, »Kulturni radnik«, br. 3/1978, str. 169—170.

Digitized by Google

Stipe Šuvar

Savez komunista Jugoslavije i njegova klasno-socijalna osnova

1. KPJ i njezina klasno-socijalna osnova prije revolucije

Kada je prije šezdeset godina osnovana Komunistička partija Jugoslavije, industrijski radnici činili su ne više od tri posto stanovništva netom stvorene Jugoslavije; seljaštvo, mahom takozvano sitno, siromašno, činilo je, pak, oko 80 posto stanovništva, a preostali postoci apsorbirali su seoske bezemljaše i poluproletarijat, sitnu buržoaziju, sloj obrtnika i nešto pravih buržuja i preostalih feudalaca. Ponikla iz dotadašnjeg socijalističkog pokreta u našim zemljama, a nadahnuta pobjedom socijalističke revolucije u Rusiji i tadašnjim revolucionarnim vrenjima u Evropi, Komunistička partija Jugoslavije je sebe definirala kao radničku partiju, koja želi povesti radničku klasu u radničku revoluciju i uspostaviti vlast radničke klase.[1] Uostalom, svaka komunistička partija koja

[1] Program usvojen na Drugom, Vukovarskom kongresu polazio je od tvrdnje da je kapitalizam ušao u imperijalističku fazu i vrijeme proleterskih revolucija. Stoga je zadatak jugoslavenskih komunista da se bore za slamanje buržoaskog državnog aparata, uništenje kapitalističkih odnosa i stvaranje sovjetske republike u Jugoslaviji. Vidjeti: *Program Komunističke partije Jugoslavije*, Istorijski arhiv KPJ, tom II, str. 28—37.

Digitized by Google

se u tom vremenu, a i kasnije, pojavila to je imala i ima kao svoj osnovni programski zadatak, u tome je vidjela svoju avangardnu ulogu, a bez obzira na klasno-socijalnu strukturu i razvijenost proizvodnih snaga u nekoj zemlji i bez obzira na vlastitu klasno-socijalnu strukturu. Riječ je bila samo o većoj ili manjoj izravnosti u formuliranju programa, a posebno u svjetlu svojedobnog robovanja komunističkog pokreta shemi o dvije faze revolucije (kojeg se prva oslobodila, s ulaskom u oružanu oslobodilačku borbu i ujedno i društvenu revoluciju, upravo Komunistička partija Jugoslavije).

Ne postoje tačni podaci o socijalnoj pripadnosti članova Komunističke partije Jugoslavije, niti pak o sastavu onog dijela glasačkog tijela koji se za nju i njezinu politiku opredijelio na općinskim i skupštinskim izborima u tim prvim godinama njezina postojanja, a kada je jedino legalno i djelovala u razdoblju dok socijalistička revolucija nije pobijedila. No postoje podaci o snazi njezina utjecaja, koji ukazuju na njezinu klasno-socijalnu osnovu u jednom dubljem smislu, i bez obzira na »ne-radničku« strukturu društva (riječ je bila o nerazvijenom buržoaskom društvu, sa seljačko-sitnoburžoaskom fizionomijom i s koegzistencijom raznih načina proizvodnje, a s prevlašću kapitalizma) i vlastitu socijalnu strukturu.[2]

Staro jugoslavensko društvo nije bilo sposobno da se iole brže razvija na kapitalistički način. Stoga se sporo mijenjala i njegova klasno-socijalna struktura. Industrijski su radnici na završetku života stare Jugoslavije činili oko sedam posto stanovništva. Društvo je po svojoj strukturi i dalje bilo seljačko-sitnoburžoasko.[3]

Ako se izuzme kratko vrijeme legalnog rada, KPJ je sve do trenutka kada se stavila na čelo narodnooslobodilačkog pokreta, u uvjetima drugog svjetskog rata, djelovala kao brojem mala, ilegalna kadrovska partija. Broj njezinih članova, doduše, poveća-

[2] Uoči Drugog, Vukovarskog kongresa KPJ je imala oko 65.000 članova, a revolucionarni sindikati oko 208.000. No teško je procijeniti koliko je među njima bilo radnika, koliko seljaka, a koliko pripadnika ostalih društvenih slojeva. Utjecaj Partije bio je, međutim, kudikamo veći nego što bi se to moglo zaključiti po broju članova, o čemu svjedoči i činjenica da je na izborima za Ustavotvornu skupštinu KPJ, po broju glasova i poslanika, zauzela treće mjesto, iza Srpske radikalne partije i Hrvatske seljačke stranke.

[3] Ivo Vinski pruža ove podatke o klasnoj strukturi jugoslavenskog stanovništva 1938. godine: proletarijat 34,6%, srednji slojevi 59,2%, buržoazija 5,3% i klasno neraspoređeni 0,9%. U proletarijat on je, međutim, ubrojio oko četiri milijuna seljaka — nadničara i slugu i seljake s posjedom od 0,01—2 ha zemlje, a zatim i 70 hiljada učenika u privredi, 63 hiljade kućnog pomoćnog osoblja i 190 hiljada pretežno nezaposlenih izvan poljoprivrede. Pravih najamnih radnika bilo je samo 913 hiljada (aktivno i izdržavano stanovništvo). A u industriji i rudarstvu radilo je samo 310 hiljada osoba. Napomenimo i to da je I. Vinski sve ostale seljake uvrstio u srednje slojeve. Vidjeti: Ivo Vinski, *Klasna podjela stanovništva i nacionalnog dohotka Jugoslavije u 1938*, Ekonomski institut, Zagreb, 1970.

Digitized by Google

vao se u fazi konsolidacije 1937—1941, tako da je u rat i revoluciju ušla sa oko 12 hiljada članova i sa još oko 30 hiljada pripadnika komunističke omladinske organizacije (SKOJ-a). Njezin socijalni sastav, upravo s obzirom na tu činjenicu, i nije imao toliki značaj koliko je bilo presudno da li ona ostvaruje svoj idejni i politički utjecaj i akciono djelovanje u narodnim masama.

Radnici su, po svemu sudeći, u cijelom razdoblju od prelaska u ilegalnost pa do podizanja ustanka 1941. godine činili glavninu članstva KPJ, pa i njezinih rukovodstava. O tome za pojedine godine i razdoblja, doduše, nema sačuvanih podataka (nije bilo partijske statistike poput današnje!), ali se to može zaključiti na osnovi uvida u revolucionarne akcije koje je Partija pokretala, kao i u sva zbivanja vezana za komuniste u staroj Jugoslaviji, a koja su nam danas pobliže poznata. Pri tome broj radnika u Partiji i broj članova Partije nisu sami po sebi bili pokazatelji ni njezinog radničkog karaktera ni snage njezinog utjecaja, već su o tome svjedočila zbivanja: štrajkovi, protesti, demonstracije, proslave, akcije i slično.

Može se to razabrati i iz ovih riječi i ocjena Josipa Broza Tita u predavanjima u Kumrovcu: »U vrijeme održavanja Osme zagrebačke konferencije, mi smo imali 134 člana Partije (a ta je zagrebačka organizacija radila čuda) i 90 simpatizera, obuhvaćenih u 22 ćelije i 18 simpatizerskih grupa u pet rejona. U Zagrebu je u to vrijeme bilo više od 30.000 socijalno osiguranih radnika i privatnih namještenika.« A Partija se u Zagrebu tada uspjela povezati s radnicima, tako da je snaga njezina utjecaja bila daleko veća nego što to pokazuje broj članova. »Mi smo tada mogli da pokrenemo desetine hiljada ljudi u Zagrebu na proteste i demonstracije.«[4]

Osnovno za KPJ bilo je da prijeđe put od »ograničene sekte koja upotrebljava revolucionarne fraze« do »jezgre i pokretačke snage velikog kretanja masa u cjelokupnoj društvenoj strukturi, što znači u svim organizacijama društva«[5]. A ona je taj put prešla kada se stavila i na čelo i u maticu latentne i rastuće organizirane snage narodnih masa koje su težile za dubokim društvenim promjenama, kako bi se otvorio put za zadovoljavanje njihovih osnovnih socijalnih i nacionalnih interesa i potreba, kada je postala nezaobilazni i zapravo jedini nosilac artikuliranja snage narodnih masa u pravcu revolucionarnih promjena i revolucionarnih perspektiva.[6]

Zaključno bismo mogli ustvrditi: klasno-socijalna osnova KPJ između dva rata bila je određena nerazvijenošću klasno-socijalne

---

[4] Josip Broz Tito, *Borba i razvoj KPJ između dva rata*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1978, drugo izdanje, str. 23—24.

[5] Edvard Kardelj, *Sjećanja na suradnju s Titom*, »Oko«, 19. 5. — 2. 6. 1977.

[6] Pobliže o tome pisao sam u referatu »Subjektivne snage socijalističke revolucije u Jugoslaviji«, Cavtat, 1979.

Digitized by Google

strukture društva i nerazvijenošću proizvodnih snaga, kadrovskim karakterom ilegalne partije; snagom utjecaja i akcionim djelovanjem u radničkoj klasi, seljaštvu i ostalim radnim slojevima; jasnoćom programske orijentacije na postizanje historijskih ciljeva radničke klase; najzad, i pretežno radničkim sastavom članstva i rukovodstava.

Inače, dijalektika odnosa partije i klase na primjeru razvitka i djelovanja KPJ i radničkog pokreta u našoj zemlji u razdoblju pripremanja socijalističke revolucije, obilježenim onim što je Lenjin nazvao *revolucionarna situacija*, još nije dovoljno proučena.

2. Klasno-socijalna osnova KPJ u razdoblju oslobodilačkog rata

KPJ je u travnju 1941. godine imala oko 8.000 članova, u mjesecima ustanka u ljeto te godine oko 12.000, da bi nakon osam mjeseci oružane borbe poginulo više od 3.000 njezinih članova. Ali priliv novih članova osiguravala je već rasplamsala oslobodilačka borba. U toku oslobodilačkog rata i revolucije komunisti su postojali i djelovali u svakom kraju i u svakom naselju. Partija se potvrdila kao rukovodeća snaga širokog antifašističkog, narodnooslobodilačkog fronta. Dvije trećine njezinih prijeratnih članova su poginule, i još oko 50.000 onih koji su u toku borbe primljeni u njezine redove. U času oslobođenja KPJ je bila brojčano dvanaest puta jača nego na početku oslobodilačke borbe — imala je oko 140.000 članova. *Većina su u času primanja bili seljaci.*

Narodnooslobodilačka borba se razvijala i kao specifična socijalistička revolucija upravo po tome što je u jedan program sjedinila socijalno oslobođenje radnih klasa i slojeva i nacionalno oslobođenje naroda i narodnosti. Ona je mogla pobijediti samo ostvarivanjem saveza radnika i seljaka.

Ovdje je moment da ipak pobliže dotaknemo *fenomen seljaštva kao jedan od klasnih osnova KPJ*, pa i dan-danas SKJ.

Socijaldemokratske partije i organizacije na današnjem području Jugoslavije prije prvog svjetskog rata »nisu znale da u radnom seljaštvu nađu svog saveznika u borbi protiv buržoazije, već su, većinom, zauzimale prema seljaštvu rezervisan stav, pravdajući to redovno svojom brigom za »klasnu čistoću« proleterske borbe, to jest strahom da se proletarijat ne utopi i ne izgubi svoj klasni lik u masi seljaštva, »seljačkoj stihiji«.«[7] Na Osnivačkom kongresu 1919. godine KPJ (tada JSRP(k)), u Rezoluciji o agrarnom pitanju, proklamirano je i stvaranje seoskih partijskih organizacija i sindikalnih organizacija poljoprivrednih najamnih radnika, ali nije uočavana bit takozvanog seljačkog pitanja. KPJ

[7] *Pregled istorije Saveza komunista Jugoslavije*, Beograd, 1963, str. 26—27.

Digitized by Google

je na izborima za općinske uprave u Hrvatskoj i Crnoj Gori krajem 1919. dobila većinu i u mnogim selima. U zimu 1919—1920. stvorene su mnoge seoske partijske organizacije, tako da ih je, na primjer, u čačanskom okrugu bilo 35, u valjevskom 24, u Srbiji i Makedoniji ukupno 268 s 5.000 članova, u Hrvatskoj 39. Kada je KPJ zabranjena, opao je i njezin utjecaj u selu. Ponovo je počeo rasti negdje oko 1933; u godinama vlastitog jačanja i konsolidacije, uoči rata, Partija stvara svoje organizacije i u selima.[8] No stvarni i široki utjecaj komunista i komunističkih uvjerenja i težnji na seljačke mase ostvaren je tek u vatri oslobodilačkog rata i oružanog toka socijalističke revolucije. Selo i seljak su tek u tom historijskom trenutku postali i politički subjekt u društvu, a ujedno i prestali biti objekt političke manipulacije. Tek je NOB, sve ono što je ona donijela i u odnosima, moralu, oblicima svijesti, omogućila njihovo snažno učešće u političkom životu, potakla ih na plebejska pregnuća, da bi se stvorio »novi, ljepši i bolji život« i izvukla ih iz patrijarhalne učmalosti.[9]

Seljak je bio masovna vojska NOB, radnik njezin najorganiziraniji činilac, a KPJ, kao radnička partija po svom programu, postala je pretežno seljačka po svom sastavu.[10]

Relativnu većinu narodnih heroja činili su rudarski i industrijski radnici — 34%, a većinu rukovodećih kadrova NOP-a radnici, studenti i učenici.

KPJ, kao idejni i politički predvodnik NOB, nije bila sektaški zatvorena ni prema jednoj klasi ili sloju društva. Primala je u svoje članstvo svakog tko se na djelu potvrdio kao komunista. Ali masovna osnova same NOB ujedno je bila i klasno-socijalna osnova KPJ.

3. Promjene u društvenoj strukturi i u društvenoj podjeli rada i klasno-socijalna struktura SKJ od oslobođenja do danas

Kao karakteristične godine u našem društvenom razvitku mogle bi se uzeti 1946 (prva godina poslije oslobođenja), 1950 (prva godina normativnog kursa na socijalističko samoupravljanje), 1958 (godina Programa SKJ), 1966 (prva godina nakon najpoznatije privredne reforme, Brionski plenum), 1971 (godina idejno-političkih raščišćavanja i takozvanih radničkih amandmana), 1974 (novi Ustav) i posljednja istekla — 1978. godina. Pogledat ćemo podatke o socijalnoj strukturi SKJ u tim godinama.

---

[8] Isto, str. 43, 45, 57, 65, 185—196, 213—215, 260.

[9] O tome sam pobliže pisao u tekstu *Nekoliko općih zapažanja o političkom položaju i ulozi seljaštva u našoj novijoj historiji*, prvi dio knjige: Šuvar, Jelić, Magdalenić, *Društvene promjene i djelovanje komunista u selu*, Zagreb, 1968.

[10] Godine 1946. KPJ je imala 258.303 člana, a od toga 130.157 seljaka.

Digitized by Google

Socijalni sastav članova KPJ-SKJ

Godina	Broj članova	Indeks	Radnici	Indeks	Službenici	Indeks	Poljoprivrednici	Indeks	Ostali	Indeks
1946.	258.303	100	71.177	100	26.690	100	130.157	100	30.279	100
1950.	607.443	235	189.412	266	115.318	432	263.474	202	39.239	130
1958.	829.953	321	271.100	381	289.099	1.083	121.684	93	148.070	489
1966.	1,046.018	405	355.022	499	408.378	1.530	77.134	59	205.484	679
1971.	1,025.476	397	295.650	415	410.970	1.540	64.867	50	253.989	839
1974.	1,192.466	462	337.245	474	490.386	1.837	62.178	48	302.657	1.000
1978.	1,774.624	687	519.052	729	736.296	2.759	82.707	64	436.569	1.442

Kako vidimo, SKJ je tokom 32 godine šest puta povećao broj članova. A to znači da je povećao i svoju *proširenost u društvu*, budući da se stanovništvo Jugoslavije u istom vremenu povećalo za šest milijuna i 633 hiljade, ili za 34 posto. U SKJ je na kraju 1978. godine bilo 8,1% stanovništva, a 25,8% zaposlenih u društvenom sektoru. Postoci članova SK među stanovništvom po republikama i pokrajinama bili su 1976. godine (novije podatke nismo obrađivali) slijedeći: Bosna i Hercegovina 5,5, Crna Gora 9,5, Hrvatska 5,8, Makedonija 5,3, Slovenija 5,1, Srbija — uže područje 7,5, Kosovo 4,5, Vojvodina 8,2 (u cijeloj Jugoslaviji te godine 6,7). Među zaposlenima u društvenom sektoru najmanje članova je bilo u Sloveniji — 10,7% i Hrvatskoj — 19,0%, a najviše u Crnoj Gori — 32,3% i na Kosovu 30,1%.[11]

Što se tiče zastupljenosti osnovnih socijalnih grupa (klasa i slojeva), vidljivo je da se broj radnika u SKJ povećao u nešto više od tri decenije oko 8,5 puta. Ali se brže povećavao i mnogo više povećao broj službenika, ma koliko pojam »službenik« bio rastegljiv. Broj seljaka se prepolovio. Broj »ostalih« (učenika, studenata, oficira, penzionera, domaćica) također se jako povećao, više od trinaest puta.

Uporedimo li ove podatke s onima o promjenama u socijalnoj strukturi društva, dolazimo do slijedećih zaključaka: društvo se brže *poradničavalo* od samog SKJ, to jest broj i udio radnika u društvu brže je rastao nego u SKJ; naprotiv, SKJ se brže *činovnizirao* nego društvo, to jest broj i udio službenika u SKJ brže su se povećavali nego u društvu; broj i udio seljaka brže su opadali u SKJ nego u društvu.

No nije dovoljno ostati na ovim općim zaključcima, koji inače, uzeti izvan konteksta osnovnih društvenih procesa i promjena

[11] Gojko Stanič, *Kadrovski ili masovni Savez komunista — stvarna ili izmišljena dilema*, »Socijalizam«, br. 3/78, str. 116.

Digitized by Google

u društvenoj podjeli rada, sugeriraju također jedan opći, a politički veoma nepoželjan zaključak da je slabila klasno-socijalna osnova SKJ, odnosno da se on, s obzirom na socijalni sastav svog članstva, udaljavao od radništva i seljaštva.

Upozoravamo, bez ikakve razrade, na neke globalne procese, koji su se odražavali na socijalni sastav SKJ. Na prvom mjestu spomenimo *proces deagrarizacije*. Udio seljaštva (stanovništva koje živi od obrade vlastite zemlje) opao je sa oko 73% u času oslobođenja na oko 28—29% danas (popis stanovništva 1981. godine vjerojatno će potvrditi ovu našu procjenu). Broj članova SKJ iz redova seljaštva se prepolovio. Mlađe, vitalno seljačko stanovništvo zapošljavalo se i dobrim dijelom preseljavalo u gradove. Većina seljačke djece obrazuje se pak za nepoljoprivredna zanimanja, i odlazi. U razvijenim područjima danas je rijedak seljak koji je mlađi od 50 godina. Senilizacija i feminizacija seljačkog stanovništva, uslijed selektivnog učinka deagrarizacije, migracija i urbanizacije, nepovoljno su utjecali na priliv seljaštva u SKJ. Pored toga, na priliv, zapravo opadanje broja i udjela seljaka u SKJ, utjecale su dvije političke okolnosti: izlaženje seljaka iz SKJ, odnosno »čišćenje« SKJ od »neposlušnih« članova-seljaka u godinama kolektivizacije[12] i pasivna politika organizacija i rukovodstava SKJ prema seljacima-kooperantima sve do danas.

Simboličan broj seljaka u SKJ ne bi, međutim, trebalo uzimati i kao dokaz da je selo ostalo bez komunista. U velikoj većini seoskih naselja seljaci nisu više u većini, već brojčano prevladavaju seljaci-radnici i seljaci-službenici, a sve je više i onih stanovnika koji uopće nemaju zemlju. Sela su se uvelike urbanizirala i po socijalnoj strukturi i po načinu života. U selima je danas nastanjena najmanje trećina članova SKJ.

Radništvo u užem smislu (nekvalificirani, polukvalificirani, kvalificirani i visokokvalificirani radnici) danas obuhvaća oko četiri milijuna ljudi. Svaki šesti-sedmi radnik je član SKJ. Godine 1946. u SKJ (KPJ) bio je svaki četvrti-peti radnik. No događalo se unutar radništva nešto zanimljivo: ostala je zadovoljavajuća i čak rasla zastupljenost kvalificiranih i posebno visokokvalificiranih radnika u SKJ, a opadao je i danas je veoma nizak udio nekvalificiranih i polukvalificiranih radnika. To znači da je SKJ u svojoj politici primanja, a i u svojoj ukupnoj politici zanemario ove »niže« slojeve radništva, a vjerojatno ni oni sami nisu »pritiskali« da ih SKJ prima, jer možda nisu očekivali, kao ni seljaci, da bi im ulaženje u SKJ donijelo kakav oblik socijalne promocije, što se vjerojatno ne bi moglo tvrditi za pripadnike drugih socijalnih grupa, pa ni za kvalificirane i visokokvalificirane radnike.

---

[12] Od 1946. do 1952. broj seljaka u SKJ povećao se za oko 200 hiljada, a od 1952. do 1958. smanjio za 200 hiljada, što znači da se 1958. vratio na stanje iz 1946.

Digitized by Google

Od oslobođenja naovamo snažno su se razvile (i morale su se razvijati, da bi se razvijalo društvo) razne neprivredne djelatnosti, odnosno društvene djelatnosti: prosvjeta, zdravstvo, kultura, nauka, informativna djelatnost. Po prirodi stvari, zastupljenost radnih ljudi iz tih djelatnosti u SKJ značajno je veća, u današnjoj podjeli rada zapravo i mora biti, nego zastupljenost pripadnika dviju radnih, proizvođačkih klasa društva, radništva i seljaštva. Svakako da je u etapi državnog socijalizma došlo do pojačanog priliva tradicionalnog upravnog (državnog) činovništva i da se u dosadašnjim etapama socijalističkog samoupravljanja održavala tendencija da službenički element i u materijalnoj proizvodnji u SKJ bude jače zastupljen nego neposredni proizvođač. No *tercijarizacija društvenog rada* je ipak bila osnovni uzročnik naglašene zastupljenosti službeničkog elementa u cjelini u SKJ.

Najzad, udio kategorije »ostali« u sastavu SKJ povećavao se zbog brzog porasta broja penzionera, a u njihovim redovima su relativno zastupljeniji nego u radnom stanovništvu ljudi koji su u SKJ još od doba NOB i prvih poratnih godina. Jednako tako raslo je njeno učešće i zbog sve veće skolarizacije mladih naraštaja, što je povećalo priliv učenika i studenata.

Statističko grupiranje članstva u SKJ danas je u svakom slučaju zastarjelo, potječe iz prvih poratnih godina kada je klasno-socijalna struktura društva bila znatno »jednostavnija«. Dok nije sporno da nosioci zanimanja koja se i danas razvrstavaju u radnička po kriteriju *kvalificiranosti* jesu neposredni proizvođači, odnosno pripadnici *radničke klase*, danas je sporna, široka i neodređena kategorija *službenika*, u koju se i dalje svrstavaju nosioci *novih*, neklasičnih radničkih i službeničkih zanimanja. Snažno su u društvu brojčano narasle nove socijalno-profesionalne grupe, koje imaju i relativno sve značajniju ulogu i u ukupnom procesu materijalne proizvodnje i društvene reprodukcije: tehničari, inženjeri, liječnici i drugo zdravstveno osoblje, prosvjetni, naučni i kulturni radnici, osoblje nematerijalnih usluga, pravnici, ekonomisti itd. Njih se sve u partijskoj statistici svrstava u službenike.[13]

Danas smo u socijalističkom razvitku došli do etape udruženog rada, u kojoj se metodama i oblicima socijalističkog samoupravljanja teži za proizvođačkim vladanjem proširenom reprodukcijom u radnim i interesnim asocijacijama, čije je ishodište i žarište osnovna organizacija udruženog rada, za dogovorenom razmjenom rada između materijalne proizvodnje i društvenih djelatnosti i za smanjivanjem i, najzad, i likvidiranjem viška rada, a povećavanjem potrebnog rada (daleki je cilj da sav društveni rad bude potreban rad, a što je istoznačno s besklasnošću društva).

[13] U jednom elaboratu o novom sistemu evidencije i statistike u SKJ, od juna 1977. godine, a izrađen je u IK Predsjedništva CK SKJ, predviđalo se za pet grupa, privatnih vlasnika, te izvornih, osnovnih slojeva radničke klase, zasebnih skupina radnika i razvijenih kategorija radničke klase.

Digitized by Google

Iz tog ugla aktualni značaj i značenje ima i pitanje: koliko su fizički i umni rad još razdvojeni i koliko se po klasnom položaju razlikuju fizički i umni radnici. Društvo će postajati, ako je na djelu socijalistički razvitak na načelima udruživanja rada, sve manje radničko u smislu tradicionalnog reproduciranja nekvalificiranih, polukvalificiranih, kvalificiranih i visokokvalificiranih radnika. A na drugoj strani ono će postajati i sve više radničko, jer i radni ljudi koji se po tradicionalnom redu razvrstavaju u službenike niže, srednje, više i visoke spreme postaju u udruženom radu »bliži« radnicima, neposrednim proizvođačima, postupno se izjednačujući s njima u novim odnosima proizvodnje i društvene reprodukcije.

Klasno-socijalnu osnovu SKJ stoga danas, ako je jučer i bilo, nije moguće više razmatrati samo kao *kvantitativno* već prvenstveno *kvalitativno pitanje*, odnosno kao pitanje koliko se i što mijenja u društvenoj podjeli rada, naslijeđenoj iz starog klasnog društva, i da li i koliko svi postajemo radnici, odnosno koliko se društvo kreće u pravcu klasno-socijalne jednorodnosti, besklasnosti.

Opći zaključak: klasno-socijalna osnova SKJ različito se pokazivala u tri različite historijske etape: etapa pripremanja socijalističke revolucije, etape oslobodilačke borbe i oružane revolucije, etapa socijalističkog razvitka (sa raznim podetapama). Još nedostaju dublje i razrađenije obrade ove teme za svaku od tih etapa.

Digitized by Google

Božidar Debenjak

Savez komunista i marksizam

I

Kad pokušavamo jednom ovakvom skupu dati prilog o odnosu marksizma i Saveza komunista, to nije nimalo lak posao, pa se veoma lako može i pogriješiti, pogriješiti ne samo u jednom pravcu. Jedna bi moguća pogreška bila upasti u banalni trijumfalizam, pa se busati i hvalisati dostignućima. To ne bi bilo samo pomanjkanje ukusa već bi svjedočilo i o tome da se referent udaljio od samog političkog pravca Saveza komunista, kome je hvalisanje sopstvenim uspjesima za posljednjih trideset i koju godinu često predbacivano, ali koji sâm nikad nije nekritički govorio o sebi i svojim zalaganjima i uspjesima u dugogodišnjoj borbi. Druga bi pogreška bila suprotnost onoj prvoj: uvjerenje da je ono što se u marksističkoj teoriji pojavilo kao rezultat borbe Saveza komunista tek neka posebnost, doduše značajna za našu zemlju i za Savez komunista, ali malo interesantna sa stanovišta velikih problema marksizma. Treća bi pogreška bila ponavljati one stavove koji značajne teorijske inovacije traže samo i isključivo u »kritičkom marksizmu« i u »nezavisno-kritičkom« razmatranju društvene prakse.

Pokušaja da se uloga marksizma u našem društvu i odnos marksizma i Saveza komunista pokaže u svjetlu takvih i sličnih

Digitized by Google

pristupa — takvih pokušaja svakako ima; oni prate naše teorijske diskusije i pratit će ih još dalje. Uvidajući pogrešnost takvih pristupa, mi ćemo pokušati da pokažemo ulogu marksizma i njegovu historijsku prisutnost polazeći od jedinstva teorije i prakse, od praktične teorije i teorijske prakse.

Šezdeset godina je u životu jedne organizacije radničkog pokreta prilično dug period vremena. Šezdeset godina radničkog pokreta u vrijeme kad je napokon nastupilo razdoblje socijalnih revolucija još je značajniji period vremena. A tih šezdesetih godina u svjetskom radničkom pokretu ne znače samo velike uspjehe i pobjedonosne revolucije, ne znače samo početak svjetskog procesa socijalizma već i mnogobrojne poraze i stranputice, koji nisu samo porazi i stranputice dnevne prakse i taktike već i bitne izmjene u strategiji — pa i stranputice i porazi i bitne inovacije u teoriji, koja je bila i ostala teorija baš radničke klase i njenog pokreta. Način obrade teorijskih problema, koji se primjenjuje na ovom našem skupu, ne svjedoči samo o našoj sposobnosti ili nesposobnosti koja bi rezultirala iz individualnih osobina pojedinaca i iz njihovog u taj posao investiranog rada. Sam po sebi, taj način obrade svjedoči već o historijskom tlu na kome je nastao; demokratska, radna atmosfera razmišljanja o teoriji, kao što znamo, u radničkom pokretu, na žalost, nije ni izdaleka toliko prirodna kao što bi trebalo da bude. Zato smo i mi, koji smo se ovdje okupili, subjektivno svjedočanstvo o karakteru naše revolucije.

U prvoj deceniji svog postojanja Komunistička partija Jugoslavije, i pored svoje značajne uloge naročito u vrijeme revolucionarnog previranja nakon prvog svjetskog rata i oktobarske revolucije, ne odudara od mnogih drugih partija. Na teritoriji Jugoslavije nisu tada postojali svi uslovi za revoluciju, tu se nije, kao u Njemačkoj i nekim drugim dijelovima Evrope, u godinama 1918—1923, rješavala sudbina internacionalne revolucije. Zato ne iznenađuje da, i pored vrsnih teoretičara, naš prostor u ono vrijeme ne daje teoretičare svjetskog ranga. Druga decenija života Komunističke partije Jugoslavije počinje u toj istoj 1929. godini u kojoj kapitalizam doživljava početak jedne od svojih najoštrijih kriza i u kojoj Salazar zavodi fašističku diktaturu u Portugalu, a kralj Aleksandar diktaturu u Jugoslaviji. Kriza kapitalizma pogađa i radnički pokret u svijetu, zaoštravaju se frakcijske borbe u SKP(b), dolazi do rascjepa i čistki u mnogim partijama, dok našu partiju desetkuje teror bijele diktature. Iz tog poraza KPJ ipak izlazi dovoljno snažna — da započne ne samo svoje kadrovsko obnavljanje i širenje već i misaono, teorijsko obnavljanje. Novi partijski kadrovi — iz generacije koja je kasnije nosila glavni teret revolucije — i novo rukovodstvo, koje se postepeno konstituira do kraja druge decenije, a čija je centralna ličnost drug Tito, ne samo što su bili sposobni organizirati Partiju za revoluciju, već se pred njih postavljao i zadatak: shvatiti specifičnost jugoslavenske situacije i reagirati i djelovati u skladu sa zadacima vremena. Neka pitanja strategije tada još nisu zahtijevala neki novi odgovor. Bilo je, razumije se, jasno da Jugoslaviji predstoji put revolucionarnog

Digitized by Google

nasilnog svrgavanja stare vlasti, kad dođe vrijeme za to — a to se vrijeme nije moglo točno predvidjeti, jedino se moglo vezivati za ratnu opasnost. Isto tako, bilo je jasno da će svrgavanje stare vlasti biti i vrijeme zavođenja diktature proletarijata, razvlašćivanja vladajuće klase i revolucionarnih socijalnih mjera u korist radnika i radnog seljaštva. No jedno je pitanje zahtijevalo poseban teorijski zahvat: nacionalno pitanje. Doduše, bilo je poznato Lenjinovo teorijsko razmatranje i praktično rješavanje nacionalnog pitanja, ali tu je postojala postoktobarska praksa, koja je dokazivala da u primjeni teorijskih stavova nije sve teklo lako i bez problema. Ni tu marksistički odgovor nije bio moguć bez nepoštedno kritičkog izučavanja sopstvenog nacionalnog problema i svih nacionalnih mitova s kojima je buržoazija iskitila životne probleme nacije i ugradila nezadovoljstvo porobljenog naroda u svoje klasne strategije. Jedan od velikih teorijsko-praktičnih koraka jeste odluka o osnivanju nacionalnih partija, u kojima dolazi do izražaja jedinstvo nacionalnog i proleterskog klasnog interesa. Ali ono što ta titovska odluka traži u daljoj teorijskoj razradi, naime marksističku analizu položaja i historije svake od jugoslavenskih nacija, ostaje za većinu nacija fragmentarno, dok sintetičku obradu predstavlja samo Kardeljev *Razvoj slovenačkog nacionalnog pitanja*. No taj rad, ma koliko bio posvećen samo analizi jedne nacije, izražava i teorijski stav kolektivnog subjekta — Komunističke partije Jugoslavije — i prije svega stav Titovog rukovodstva Partijom. Taj stav omogućava da KPJ u tragediji fašističkog razbijanja versajske Jugoslavije ne prihvati svršeni čin, već da započne rat za oslobođenje i stvaranje nove, drukčije Jugoslavije. No ta samostalnost i nezavisnost teorijskog stava Partije moguća je samo na tlu njene političke samostalnosti. Nimalo nije laka borba za tu nezavisnost, kao što to pokazuju dokumenti, a koju najplastičnije slika njen glavni nosilac i organizator, drug Tito, u svojim izlaganjima u Kumrovcu 1977. godine; ta borba implicite sadrži i mnoge teorijske stavove koji su izrečeni a potpuno shvaćeni tek kasnije. Treća decenija (1939—1949) donosi ne samo revoluciju, ne samo pobjedu u međunarodnom i građanskom ratu već i neizbježni konflikt s hegemonizmom. Taj konflikt je rezultat teorijsko-praktične samostalnosti, koja je hegemonizmu morala biti nepodnošljiva. Podvlačim: teorijsko-praktične samostalnosti. Jer, prvo, i u samim praktično-političkim stavovima sadržana je teorija, mada ponekad nesvesno. Praktično-politička razmimoilaženja, do kojih je dolazilo već od 1941. godine, a koja su bila implicite programirana već u svim suštinskim odlukama predratnog Titovog perioda KPJ, sadržala su nov, drukčiji pristup revoluciji i radničkom pokretu, koji je »težio ka svijesti« i čija je »prava svijest« nastala tek kasnije, dok se u početku činilo da je riječ samo o taktičkim razmimoilaženjima. Drugo, u političkim odlukama KPJ sadržani su često i novi teorijski stavovi. Koncepcija »narodnog fronta« u Jugoslaviji, na primjer, ne ograničava se na zadatke klasičnih »narodnih frontova«, već na nov način otkriva ono što je Gramsci pokušavao teorijski zahva-

Digitized by Google

titi u formuli «historijskog bloka«, a što je dostupno javnosti tek u kasnim četrdesetim godinama. Koncept Osvobodilne fronte, koji su sačinili Kardelj i Kidrič, predstavlja teorijsko-praktičan model »historijskog bloka« koji je, očito, nastao nezavisno od Gramscija i u mnogim elementima prevazilazi misaoni model ovog velikog marksističkog mislioca. Staljinistički kritičari zaista su svojim oštrim okom u jugoslavenskom tipu narodnog fronta (koji nije bio višepartijska koalicija) zapazili opasnu komponentu političkog sistema, koji se inače formalno ugledao na sovjetski, pa nisu zaboravili uputiti zamjerku da se tu partija tobože »utopila«. Umjesto da koči političku revoluciju, ograničavajući se samo na narodnooslobodilački pokret i narodnooslobodilački rat, kao što su činile mnoge druge partije, KPJ stvara novu političku vlast i trasira put kojim će krenuti i neke kasnije revolucije. U rješavanju problema nacionalnog oslobođenja revolucija se teorijski i praktično sukobljava s građanskim »pokretom otpora«; iskustvo s Dražom Mihailovićem pokazuje i dokazuje, jednom zauvijek, nemogućnost saradnje narodnooslobodilačkog pokreta i građanskog nacionalističkog pokreta, s njegovom isključivošću prema drugim nacijama, koja ga unaprijed programira da, pri prvom iskušenju, podlegne kolaboraciji.

Konflikt 1948. godine, dakle, nije slučajan; on predstavlja obračun zbog samostalnosti, obračun zbog novih teorijskih i praktičnih rješenja koja su demantirala staljinsku strategiju »širenja socijalizma«.

U jeku polemike koja je uslijedila nakon Rezolucije IB i naročito nakon Petog kongresa KPJ, sve je više izbijala u prvi plan potreba za istraživanjem društvenih uzroka konflikta, društvenih uzroka Rezolucije i klevetničke kampanje i brutalnih pritisaka do kojih je zatim došlo. Ako, dakle, tek nakon 1948. godine, tek u jeku javnih razgraničavanja prema staljinskom Sovjetskom Savezu, dolazi do sve izoštrenijih analiza sovjetskog društva, to nimalo ne znači, kao što bi slijedilo iz nekih ahistorijskih stavova, da je tek sada ta razlika između naše i staljinske prakse nastala, nego znači samo to da se ta postojeća razlika, ta nespojivost stavova, tek sada ispoljila, postala očita i svjesna. Praksa ne plovi više pod neadekvatnom teorijskom zastavom, već mora svoja teorijska i praktična rješenja izraziti i jezikom adekvatne teorije. A jasnoća vlastitog praktičnog stava proizlazi iz svjesnog izgrađivanja tog stava: izgrađivanja teorije i prakse socijalističkog samoupravnog društva.

Izgradnja socijalističkog samoupravnog društva obuhvaća sada već polovinu života KPJ, odnosno SKJ. Korijene samoupravljanja možemo tražiti u raznim oblicima demokratizma u NOB. No njegov je glavni korijen u saznanju o tome da novi veliki problemi revolucije nastaju s njenom pobjedom. Samoupravljanje je proisteklo iz saznanja o tome da revolucija — i pored svjetlosti svojih ideala izraženih u herojskoj borbi — ne stvara beskonfliktno društvo, društvo bez protivrječnosti, društvo čiste harmonije, čiji bi jedini konflikti proizlazili iz snaga poražene klase i iz ro-

Digitized by Google

varenja vanjskog neprijatelja; društvo u kome bi, dakle, jedina protivrječnost bila između »starog« i »novog«, a jedina borba suprotnosti »sukob starog i novog«. Već su kasnije godine oružane revolucije pokazale da i unutar samog revolucionarnog subjekta dolazi do protivrječnog položaja vlasti i do mogućnosti osamostaljenja egzekutivne vlasti, pa je Jugoslavija sigurno jedina zemlja u okupiranoj Evropi gdje se 1944. godine u javnoj partizanskoj štampi, dok okupator još drži vlast u centrima, mogao pojaviti tekst, poput Kidričevog dugog kritičkog napisa: *Borba protiv karijerizma, birokratizma i drugih nezdravih pojava.* Tri godine nakon oslobođenja zemlje dovoljne su da pokažu kako se preuzimanjem etatističkog modela i sovjetskih državnih institucija mogu samo zaoštriti unutarnje protivrječnosti društva, koje bi mogle u daljem toku brzo dovesti do međusobnog otuđenja klase i Partije. Prije trideset godina, prvi radnički savjet ukazuje na put njihovog razrješavanja. Godinu dana kasnije, radnički savjeti postaju sistemska mjera, a time započinje i samoupravna era. Slijedeći korak u razvijanju specifičnog marksističkog iskustva iniciran je Titovim govorom početkom pedesetih godina — historijskim pozivom: neka socijalizam, počev od standarda radnih ljudi pa do razvijanja ljudskih mogućnosti, ne počinje tek u dalekoj budućnosti, već odmah, već za generaciju koja sada živi i bori se. I taj je korak za teoriju suštinski: on označava buđenje radničkog pokreta iz iluzije, koja je pogodovala tutorskom odnosu prema radnim ljudima i radničkoj klasi, tražeći od njih ogromne žrtve koje će biti plaćene tek obećanom srećom za — unuke. Time je izvršena revolucionarna sekularizacija socijalizma. Nije bila riječ samo o standardu, samo o zadovoljavanju potreba, već je time ukinuta transcendencija „apsolutne budućnosti", u ime koje otuđena vlast djeluje u okviru svog mandata. Pojedinci, ljudske jedinke socijalističkog društva tom su sekularizacijom ponovo postali priznati subjekti svoje historije, dok se Partija svjesno odrekla društvene uloge koja bi je, i pored sve dobre volje, vodila u otuđenje. Pošto je socijalizam to što je „tu i sada", a ne neka neodređeno udaljena „svijetla budućnost", imamo tu i živo mjerilo politike. Za razliku od socijalističkih praksi gdje vlast izdaje mjenice na budućnost, gdje, dakle, egzekutivi pripada neograničen, jednom zauvijek dobiven mandat vlasti, sekularizacijom budućnosti se dobija objektivno mjerilo, koje omogućava demokratsku kontrolu odozdo. Novo određivanje odnosa između vlasti i Partije, pretvaranjem KPJ u Savez komunista, nije samo krupan korak u demokratizaciji već je, prije svega, novo određivanje položaja avangarde nakon pobjede i osvajanja vlasti. Etatistički model spajanja Partije i države nužno dovodi do raskidanja dijalektičkog jedinstva avangarde i klase i pretvara Partiju od marksističke avangarde u nosioca »vaspitne diktature«, kakvu su sebi zamišljali predmarksistički materijalisti. Nastaje situacija koju Marx kritikuje u Trećoj tezi o Feuerbachu: razdvajanje društva na dva dijela, na »vaspitače«, koji su uzdignuti iznad društva, i »vaspitavane«, kojima preostaje samo da prate mudre direktive. Ono određenje uloge avan-

Digitized by Google

garde koje je, saglasno Marxu, sebi zadao Savez komunista, razumije se, mnogo je teže i odgovornije, ali zato znači i vraćanje »revolucionarnoj praksi«, koja je jedinstvo »mijenjanja okolnosti i samomijenjanja«. A time se vraća i marksistička dijalektika.

Teorijsko saznanje, tako strano etatizmu, o tome da i društvo koje se rađa iz socijalističke revolucije nije imuno od protivrječnosti i da u njemu nastaju i konflikti koji su rezultat samih protivrječnosti društva, dovodi, s jedne strane, do analize tih protivrječnosti, a, s druge, do iznalaženja mjera za što bezbolnije razrješavanje tih protivrječnosti, protiv okoštavanja suprotnih tendencija u antagonističke subjekte. Socijalističko društvo — društvo prelaznog perioda ka besklasnom društvu — doživljava u svojim okvirima mnoštvo konflikata koji cijepaju »historijski blok« revolucije, dovode pojedine grupacije unutar njega u iskušenje da isprobaju svoj poseban put koji možda smatraju prečicom do postavljenog cilja, ili sebi postavljaju neki cilj koji one same smatraju boljim i realnijim. Druga polovina historije KPJ-SKJ obiluje takvim primjerima: od đilasovštine, preko rankovićevštine, do liberalizma i nacionalizma, koji su svi nastajali kao frakcionaška djelatnost unutar SKJ. Zdrava priroda SKJ bila je daleko jača od takvih pojava bolesti. Ali kao teorijsko iskustvo svega toga nam je ostalo — a što je teorija SKJ i konstatovala — da do svih tih pojava nije dolazilo prevashodno zbog lične taštine njihovih nosilaca ili iz njima urođenih zavereničkih ambicija (mada su ti nosioci i bili tašti i mahom pribegavali zavereničkim postupcima), već da su se u njima kao ličnostima ispoljavale objektivne društvene tendencije i da su subjektivni nosioci i personifikacije mnogo manje važni od samih tendencija. Reagirajući protiv često ponavljanih zdravorazumskih (a time i nedijalektičkih) zahtjeva da se najoštrije kritikuju pojedine ličnosti, drug Kardelj nikad nije propuštao priliku da skrene pažnju na objektivne tendencije koje treba suzbijati sistemskim mjerama, jer te tendencije, koje su objektivno genetski vezane uz same realne protivrječnosti, stvaraće svoje nosioce, dokle god budu postojale. Ono što je »zdravom razumu« izgledalo kao izbjegavanje lične kritike bilo je baš prevazilaženje ograničenog zdravorazumskog horizonta i primjena poznatog Marxovog stava iz Predgovora prvom njemačkom izdanju *Kapitala* o ličnosti kao personifikaciji historijske tendencije — primjena na socijalističko društvo. Da bi takva primjena bila moguća, trebalo je pristupiti istraživanjima društvenih protivrječnosti socijalizma.

Realne protivrječnosti društva prelaznog perioda — socijalističkog društva — još su više iskomplicirane činjenicom što se najprogresivnija politička praksa ne ostvaruje u zemlji koja bi bila ekonomski dominirajuća ili barem brojem svog stanovništva i svoje teritorije velika; bilo koja zemlja bi se našla u sličnoj situaciji u svjetskom procesu socijalizma, našla bi se istovremeno u kompleksu protivrječnosti. Prva protivrječnost jeste sâm karakter prelaznog društva o kome govori Marx u *Kritici Gothskog programa:*

Digitized by Google

naslijeđena ekonomska osnova društva, način proizvođenja, karakter rada, gdje je tehnološki avangardizam, u smislu iznalaženja novih, humanijih i uspješnih ophođenja unutar samog procesa materijalnog proizvođenja, na velikim područjima dugo nedostižan i gdje se društvena akcija mora koncentrirati na način upravljanja proizvodnjom, pa s tim u vezi i na podizanje produktivnosti rada i povećanje obima proizvodnje, dakle briga za brzi privredni razvoj i dostizanje razvijenijih zemalja svijeta. Druga protivrječnost jest karakter socijalizma kao svjetskog procesa: elementi socijalizma nastaju u planetarnim okvirima dominacije kapitala na svjetskom tržištu, pa i zemlje koje su ostvarile revolucionarni preobražaj djeluju u okvirima koji im nameću neka rješenja bez kojih bi njihovo učešće na svjetskom tržištu bilo nemoguće. Iz toga nastaje iskušenje da se izađe iz svjetskog tržišta i da se stvore neki novi referencijski okviri, da se, umjesto zakona vrijednosti, dekretira nova ekonomija i slično, ili pak da se bez rezerve prihvati zakon tržišta i važenje »prirodnih zakona ekonomije«. Treća je protivrječnost između načina rada, koji je naslijeđen iz klasnog društva, i svrhe, ciljnosti tog rada u socijalističkom društvu, pa i protivrječnost hijerarhijske organizacije radnog procesa i socijalističkog karaktera društva.

Te realne protivrječnosti predstavljaju osnovu za tri moguće društvene opcije koje su se na taj ili drugi način i realizirale u raznim socijalističkim društvima, a koje se izražavaju i u historiji našeg društva, kroz spomenute frakcionaške tendencije i u glavnom pravcu našeg razvoja. Prva je moguća opcija etatizam. U svom čistom historijski datom obliku etatizam je bio odgovor na dominaciju kapitala na svjetskom tržištu, na raspadanje svjetskog tržišta u fazi ekonomske krize, pa je značio i zavođenje totalne planske privrede koja će ostvarivati i proizvodnju i vršiti raspodelu po detaljnom planu, što će, prema predviđanjima etatista, najviše ubrzati ekonomski rast; ukidanjem regulacije zakonom vrijednosti ukidaju se, prema toj koncepciji, sve nedaće kapitalizma; planska privreda zatvara se kao autarkičan sistem, učauri se nasuprot svjetskom tržištu koje prepušta kapitalu. Taj sistem sadrži u sebi imanentan zahtjev za svemogućnom egzekutivom, koja će potpuno nesputano od svih mehanizama demokratske kontrole moći ovladati privredom, pa i društvom u cjelini. Već u ranom periodu samoupravljanja, Kidrič, Kardelj, Bakarić i drugi vrše analizu te opcije na njenoj najpotpunijoj realizaciji. Oni ukazuju ne samo na nezgrapnost detaljnog plana već, prije svega, na društvenu cijenu, na deformaciju socijalističkog društva. Etatizam oni s pravom dopuštaju samo kao početnu etapu »revolucionarnog etatizma«, čiji je osnovni zadatak rušenje vlasti vladajuće klase i njena eksproprijacija. Mandat diktature »u ime proletarijata« dat je revolucionarnoj egzekutivi samo za sprovođenje tih mjera, a ako egzekutiva i nakon toga zadržava takav način rukovođenja društvenim poslovima, onda se, prema poznatim Kardeljevim riječima, diktatura »u ime proletarijata« pretvara u diktaturu »umesto proletarijata«, dolazi do nastajanja društvenih struktura koje u svom odnošenju

Digitized by Google

spram procesa proizvodnje podsjećaju na menadžere vladajuće kapitalističke klase.

Druga isto tako realno postojeća opcija jest opcija ekonomizma, koja polazi od teorijskog i praktičnog izjednačavanja kapitalističkog društva i društva koje je svrglo kapitalizam. Pošto se i u jednom i u drugom društvu radi na osnovi iste tehnologije, na jednakim mašinama i u nasličnijim tehnološkim uslovima, ekonomističko-tehnokratska opcija i stavlja u prvi plan ekonomsku »uspješnost«, »konkurencijsku sposobnost« i »jednake uslove«, dok joj socijalizam ostaje samo kao politička i idejna »nadgradnja« nad jednakom ekonomijom. Razumije se da se u daljoj razradi tog modela, te opcije u razrješavanju protivrječnosti socijalističkog društva, nađe pod udarom i socijalistička »nadgradnja«, jer se sistem društvenih vrijednosti ne nalazi u zraku, nego je suštinski izraz društvenog bitka. Tako se pokazuje da bi čak najinteligentniji tehnokratizam nužno značio vraćanje društva u kolotečine socijaldemokratske desnice, a da u uslovima manje razvijene privrede tehnokratska opcija rađa i na idejnom planu preuzimanje otpisanih, zastarjelih misaonih modela, čak daleko ispod nivoa najdesnije socijaldemokratije.

Treća opcija jest opcija samoupravljanja kao sistema koji obuhvaća cijelo društvo. Poput onih ranije spomenutih, ni ta opcija nije jednokratni čin, već su sve tri opcije neprekidno izražene, kao što to jasno pokazuju veliki politički konflikti unutar našeg društva. I nakon izvršene velike opcije za samoupravljanje 1949/50, trebalo ju je obnavljati i protiv đilasovštine, i protiv rankovićevštine, i protiv liberalizma i nacionalizma. Može se čak reći da su svi idejni i politički konflikti društva prelaznog perioda na taj ili drugi način obojeni i osvijetljeni tim globalnim opcijama za pravac daljeg razvoja. Put nijednog društva, pa ni našeg, razumije se, nije pravolinijski, bez ikakvih odstupanja i kolebanja. Ali i pored sitnih odstupanja i kolebanja, riječ je o istim opcijama.

II

U drugom dijelu ovog izlaganja željeli bismo dati neke napomene o samom karakteru marksističke teorije koji korespondira sa samoupravnom društvenom opcijom. Nije nam, razumije se, namjera da dogmatiziramo neki određeni stav (jer svaka se dogma kosi s karakterom samoupravnog društva!), a isto tako ne želimo učiniti ono nemoguće, naime podvesti teorijske stavove pod političke opcije; takav bi redukcionizam kočio svaku teorijsku diskusiju i vodio dogmatizaciji.

Prvo treba upozoriti na potrebu za neprekidnom teoretizacijom prakse, jer se jedino teorijskim uopćavanjem, drugim riječima neprekidnim uspostavljanjem misaonog totaliteta, horizonta cjeline, može izbjeći prakticizam, fetišizacija pojedinih mjera i pojedinih koraka u apsolut, gubljenje razlike između suštinskog i prolaznih modaliteta. Samo proces neprestanog teorijskog uspo-

Digitized by Google

stavljanja konkretnog totaliteta može trajno zadržati dijalektičku napetost između »sredstva« i »cilja«, samo on sprečava da se zapadne u fetišizam »sredstava« i »mjera«.

Onaj dio marksističke teorije koji je posvećen baš pitanjima metoda mišljenja u tradicionalnoj podjeli rada u nauci pripada filozofiji. Nama je svima poznato da su Marx i Engels bitno izmijenili ulogu filozofije, pretvorivši njen rezultat u sastavni dio cjeline svog mišljenja. Međutim, i oni su ostavili kao poseban predmet filozofije »nauku o mišljenju samom«, dakle izučavanje, samorefleksiju mišljenja, dijalektiku.

U historiji marksizma, to je pitanje bilo u žiži brojnih diskusija i polemika, oko njega ima mnoštvo razmimoilaženja, u njemu se razlikuju sve bitne koncepcije koje plove pod zastavom marksizma. Prvo, iz građanske filozofije 19. vijeka i iz tradicija predmarksističkog materijalizma u takozvani »ortodoksni marksizam« uvuklo se uvjerenje da marksizam treba zasnovati na nekim »opštim zakonima svijeta«, pa da historiju čovječanstva treba promatrati samo kao specijalan slučaj i posebnu glavu i historiji prirode. Taj predmarksistički materijalizam vezuje se uz mnoge druge predhegelovske (pa čak i predkantovske) ideologeme. Njegova je najbitnija osobina da, poput starih građanskih učenja, polazi od novog apsoluta — Prirode ili Materije — pozivanje na koga jest glavna legitimacija stavova. Nije danas teško ustanoviti (nakon toliko sukoba s raznim vidovima oportunizma) da je ta ontologistička koncepcija mogla uzeti u marksizmu toliko maha baš zato što je davala neku prividnu sigurnost stavova u promatranju kosmosa, jer je na osnovi »zakona razvoja« prirode-kosmosa davala legitimitet teorijskim i praktičnim stavovima, točnije rečeno, jer je omogućavala da se stavovi i opredjeljenja legitimiraju ne historijom, nego nečim vječitim, nadhistorijskim, pa time i spasu od kritike. Nije slučajno da je ontologizam rođen u radničkom pokretu u vrijeme Druge internacionale i da je služio kao opravdanje oportunizmu; isto tako nije slučajno da je — i pored svih razlika između kautskijanstva i staljinizma — kautskijanski ontologizam, praktično bez izmjena, ušao u ideološki fond staljinizma. Ontologizam je shvaćen od svojih proroka kao »jedini pravi marksizam« baš zbog te svoje funkcije. Priroda jeste, kao što znamo, historijska kategorija; svako historijsko doba shvaća sav kosmos, svu prirodu na sebi specifičan način, ogleda se u kosmosu kao u svom ogledalu, iz njega crpi potvrdu svoje legitimnosti. Iz teocentričnog kosmosa feudalna je klasa dobivala potvrdu svog postojanja; iz »prirode« i »prirodnih zakona« crpla je svoju legitimaciju buržoazija. Oportunizam u radničkom pokretu kopirao je legitimacioni princip buržoazije, gubeći time iz vida specifični kompas radničkog pokreta: historijski proces čovječanstva samog, proces proizvodnje.

Samoupravno društvo nije, dakle, moglo ostati na pozicijama ontologizma u filozofiji. Uloga subjekta u historijskom procesu ne može se shvatiti na ontologistički način. Ontologizam je, po svojoj misaonoj fakturi, pogodan baš za tumačenje svijeta, a ne za nje-

Digitized by Google

govo mijenjanje; za tumačenje svijeta koji je, doduše, nastao kao rezultat revolucija, ali u kome je društveni proces čvrsto u rukama otuđenih centara društvene moći. Tim je centrima najprirodnija i najsmislenija koncepcija ona koja im omogućava da iz »vječitih zakona dijalektike«, koji su dobiveni »promatranjem prirode«, tumače svoje tekuće odluke i tok društvenog zbivanja. Društveni je smisao ontologizma baš u tome da opravdava svršeni čin. Već je Lenjin pokazao na primjeru Plehanova i na primjeru Kautskog da se u takvim ontologističkim konceptima dijalektika pretvara i degenerira u običnu sofistiku opravdavanja svršenih činova. Dijalektika koja je potrebna samoupravnom društvu jeste ona prava Marxova dijalektika koja obuhvaća i subjekt i objekt, a ne pseudodijalektika ontologističkog objektivizma. Ono što je u teorijskom smislu imao da ponudi ontologizam bila je, dakle, samo krajnja vulgarizacija Spinozinog panteističkog Boga-Prirode. Samoupravljanje kao proces koji tendencijalno zahvata sav proces proizvodnje (proces ljudskog života) nije, dakle, moglo usvojiti filozofiju ontologizma i njenu »objektivnu dijalektiku«. Ali, isto tako, nije moglo graditi ni na suprotnom, subjektivističkom stavu koji je vukao lozu iz čiste negacije ontologizma. Neofihteovska koncepcija djelatnog subjekta isto tako nije osnova na kojoj bi moglo da se zasniva samoupravljanje, jer po prirodi svojoj dovodi do uvjerenja u stvaralačku snagu neustrašivih elita koje tek u sukobu s društvenom zbiljom, u totalnoj kritici, mogu doći do istine. Taj je stav rađao razne samouvjerene ultraradikalne elite koje su bile sposobne podvrgnuti kritici sve osim samih sebe, pa su zbog toga zapadale u tragikomično preuveličavanje svoje uloge. Dok je bila u pitanju dječja bolest, vezana uz rađanje (odnosno ponovno rađanje) marksističke misaone cjeline, taj je protivstav, ta je antiteza ontologizmu čak igrala pozitivnu ulogu, koju ne bismo smjeli zaboraviti pod utiskom kasnijih tragikomičnih devijacija subjektivizma. Osnovna je teorijska mana subjektivista bila u tome što su razvijali samo jednu od strana hegelovske i marksističke sinteze: djelatni subjekt, dok su potpuno gubili iz vida realne uslove djelatnosti subjekta; u tom je stavu imanentno sadržana i nekritičnost prema sebi samima i apsolutizacija svog stava »kritičkog pojedinačnog subjekta«. To je sve parcijalne istine, koje su mogli s tog svog stanovišta postaviti, pretvaralo u dodatke one globalne neistine sadržane već u samom stavu da filozof, baš time što će se kritički izuzeti iz »prljave« svakodnevne prakse, što će se kritički »nepoštedno« odnositi prema njoj, izriče jedinu moguću istinu, a da se ta praksa mora prikloniti ovim »čistim« teorijskim zahtjevima. Takvo shvaćanje odnosa teorije i prakse pokazuje samo da su takvi »kritičari svega postojećeg« od Marxa, doduše, naučili tu formulu, ali da su propustili da nauče Marxov metod u cjelini; Marx i Engels su, prije svega, morali izvršiti i nepoštednu kritiku sebe samih i svojih »najboljih namjera«, morali su istražiti i sebe unutar historijskog procesa, a tom su prilikom — u *Njemačkoj ideologiji* — principijelno odbacili stav kritičkih kapucinada, stav vandruštvenog moraliziranja. U liku mladohegelovaca oni su kritizirali i svoje

Digitized by Google

ranije iluzije. Shizofrenija stava »nezavisne inteligencije« dovodi ne samo do pogrešnih teorijskih stavova već i do spremnosti da se uhvatiš za slamku raznih politikantskih intriga. Bilo bi korisno kad bi samozvani »jedini marksisti« samokritički razmotrili svoj realni stav i izvukli iz njega nužne historijske pouke. Ali, isto tako, potrebna je i napomena da u cjelinu marksističke sinteze nužno ulaze i elementi koje je ta »škola« apsolutizirala i karikirala: dijalektika subjekta ne u njenom subjektivističkom vidu, nego u jedinstvu subjekt-objekt. Bilo bi krajnje štetno kad bi se, umjesto »jedino marksističkog« praksizma, monopolno uspostavio »jedino marksistički« novi dijalektički materijalizam.

Da je samoupravni put socijalističkog društva zaista zasnovan na Marxovom učenju, pokazuje se i u tome što se dijalektika subjekta-objekta nama koji živimo i djelamo na tlu tog društva nameće baš u onom vidu koji je zacrtao Marx u svojoj kritici mladohegelovaca: kao društveno-praktičko jedinstvo »spinozističke supstancije« i »fihteovske samosvijesti«, materijalne nužnosti i ljudske slobode. Baš nas realnost samoupravljanja kao revolucionarne prakse uvjerava da »ljudi prave svoju historiju sami«, da su, dakle, aktivni subjekt svoje historije, ali da je ne prave »pod uslovima koje bi sami proizvoljno birali«, kao što glasi poznata formula iz *18. brumairea.* Ako je subjektivizam uvijek prenaglašavao slobodu aktivnog subjekta, ontologizam je prenaglašavao determinizam. Aktivna uloga masa u samoupravnoj praksi otvara put ka cjelini Marxove sinteze koja je ujedno i marksističko okretanje Hegelove sinteze.

No konfrontacija sa arhaičkim vidovima filozofije (dijalektički materijalizam) i njihovom jednostranom »čistom negacijom« nije, razumije se, bila jedina konfrontacija unutar misli. Od ranih pedesetih godina pa do danas postoji i pritisak neke druge tendencije, koji je čas jači, čas slabiji, naime pritisak mišljenja da je Marxovo učenje zapravo zastarjelo i da ga treba dopuniti ili čak zamijeniti nečim modernijim. Taj je pritisak najjači u vrijeme liberalizma, ali je njegov prvi izraz već dilasovština. Tu je riječ o pojavi koja je veoma slična, gotovo identična bernsteinovštini. Kao što je poznato, Bernstein je prvi kritizirao Marxa s tog stanovišta da je, najprije, Marxove stavove, recimo iz *Kapitala,* podijelio na »naučne« i »ideološke«, pri čemu je »nauka« tu shvaćena na način pozitivizma, kao »science«, a ujedno je ta »science« promatrana kao konglomerat raznih »teorija« koje treba onda usporediti sa sličnim »teorijama« drugih autora, pa onda prihvatiti jednu, a odbaciti drugu. Princip tog postupka revizije jeste, prvo, razbijanje dijalektičke cjeline marksizma na parcijalne »teorije«, koje, drugo, moraju biti »očišćene« od svih tragova angažiranosti i postavljene »naučno neutralno«, dakle »bez ideologiziranja« i, treće, zamjenjivanje »zastarjelih teorija« novim teorijama. Ono što je trebalo uslijediti na kraju učinjeno je, dakle, već na početku. Marksizam nije kao cjelina postavljen u konfrontaciju s »činjeničnim materijalom«, već je prvo razbijena njegova metodička cjelina, da bi nakon toga njegovi mrtvi »dijelovi« bili proglašeni mrtvima. Ali da »dijelove« ima

Digitized by Google

samo leš, to je poznata abecedna istina svake dijalektike. Ono što je trebalo dokazati, da je »marksizam mrtav", izvršeno je, dakle, već kao proizvoljna operacija na početku — ubijanjem i razbijanjem njegove metodične cjeline.

Taj je postupak s marksizmom manje izražen u samoj filozofiji, ali predstavlja osnovu krize mnogih društvenih nauka — od ekonomije i sociologije do nauke o kulturi. Bili bismo, razumije se, nepravedni kad ne bismo uvažili i to da je do takve revizije dolazilo i u situaciji kad su društvene nauke bile dosta nerazvijene, kad je dogmatska revizija marksizma u velikom dijelu svijeta sputavala razvoj društvenih nauka i kad su baš pozitivisti i nemarksisti analizirali činjenično stanje savremenog društva, dok su društvene nauke »pod zastavom marksizma« stagnirale, naročito u pogledu razvijanja metoda empirijskog istraživanja. Potreba da se razvije vještina u metodima i tehnikama empirijskog istraživanja dovela je, dakle, u tim uslovima do situacije da je trebalo učiti od nemarksističkih, pa čak i antimarksističkih istraživača. U nauci, razumije se, uvijek treba učiti i usvajati dostignuća drugih, vršiti kritičku recepciju. Ali nije svako učenje unaprijed postavljeno u tako neugodnu, za kritičku recepciju naročito nepovoljnu situaciju, kao što je bio susret s građanskom empirijskom društvenom naukom krajem pedesetih i početkom šezdesetih godina. Zato nije ni čudo što su tako mnogi klonuli i što su u recepciji građanske nauke tako zapostavili kritiku, pa su uz upotrebljive metode nekritički preuzeli i njihovu teorijsku pozadinu. No ta se nekritičnost već brzo osvetila, jer je tako postavljena društvena nauka bila van mogućnosti da shvati specifičnost našeg društva, nego je samo primjenjivala iste kategorije, kao i građanska nauka, na uslove drugog i drukčijeg društva. Još gore: najveći procvat doživjele su u kasnom kapitalizmu one empirijske društvene nauke koje su društvo istraživale bez kritičke note, više sa stanovišta otvorene apologetike, ili barem sa stanovišta pomirenosti s kasnim kapitalizmom. Tako je nekritička primjena dostignuća društvenih nauka Zapada donosila u naš prostor i elemente kasnokapitalističke, a napose tehnokratske ideologije. Ne smijemo zaboraviti da je monopolni položaj apologetske građanske nauke ugrožen tek s renesansom marksizma na Zapadu, od kraja šezdesetih godina naovamo, a da su ranije dominirale tehnokratske i funkcionalističke koncepcije.

Veliki uticaj građanske nauke objašnjava se i činjenicom da je kapitalističko društvo u pedesetim i početkom šezdesetih godina doživljavalo prosperitet, punu zaposlenost i blagostanje. Tek je nova strukturna kriza ponovo postavila u prvi plan shvatiti kapitalizam s njegove »slabije strane«, dok je blesak kapitalističkog prosperiteta zasljepljivao. I dalje će, razumije se, biti potrebna komunikacija s nemarksističkom filozofijom i nemarksističkom društvenom naukom, pa i s nemarksističkom tehničkom i medicinskom naukom. Ta komunikacija čak nije samo »nužno zlo« nego je životna potreba nauke. Ali u tu komunikaciju treba ulaziti otvorenih očiju, kao kritički subjekt. Tek takav pristup omogućava da se uoče rezultati misaonog napora i dostignuća prave naučne analize,

Digitized by Google

pa i postavljanja i otvaranja problema koji iziskuju rješenje. Nauci je — po njenoj suštini — stran svaki dogmatizam. Ali, pošto je nauci strana i beskonceptnost, ateoretičnost, prava će nauka biti i sposobna razotkriti istinsku sadržinu, a odbaciti ideološku ljusku empirijskog i misaonog istraživanja, ukoliko je i ono zaista nošeno naučnim impulsom, a ne puka vulgarna apologetika.

Samoupravno socijalističko društvo jeste praktična baza za svestrani razvoj nauke i filozofskog istraživanja, koje je i samostalno i kritičko i kritički otvoreno prema svim značajnim duhovnim zbivanjima savremenog svijeta. A baš takva nauka je nasušno potrebna daljem razvoju socijalističkog samoupravnog društva.

Digitized by Google

Anđelka Milić

Ideološka svest i angažovanost članova Saveza komunista

(Osnovni rezultati naučnog istraživanja[1])

Uloga pokretača revolucionarnih stremljenja i organizatora revolucionarne akcije, koju Savez komunista ostvaruje u jugoslovenskom društvu, ne stiče se jednom zauvek, već se stalno osvaja, a nosilac te uloge iznova se dokazuje. Istorijska praksa SK najbolja je potvrda ovog imperativa svakog avangardnog htenja, ali istovremeno i konkretan primer ostvarivanja tog htenja u društvenoj praksi.

Temeljit i vizionarski, ali i kritički uvid u stanje društva, i samokritičnost prema stanju u vlastitim redovima jesu ne samo sredstvo ostvarivanja avangardnosti već i njen bitan imanentni

[1] Istraživanje je preduzeto u okviru programske aktivnosti Marksističkog centra CK SKS. Realizator istraživanja je Centar za političke studije i javno mnenje IDN, Beograd, u kome je angažovana istraživačka ekipa u sastavu: dr Anđelka Milić, rukovodilac projekta, dr Vladimir Goati, dr Silvano Bolčić, dr Ratko Nešković, dr Dragomir Pantić i mr Snežana Joksimović. Ovaj prikaz, krajnje sažet, prenosi prva i osnovna saznanja koja su prezentirana u izveštaju o istraživanju, pripremljenom za diskusiju u Marksističkom centru CK SKS, koja je održana juna 1979.

Digitized by Google

sastojak. Stalno praćenje stanja i promena u članstvu, pogledâ kojima se rukovodi i svega onoga što postiže svojom političkom aktivnošću — jedan je od bitnih zadataka SK, jer se tim putem proverava i potvrđuje njegova sposobnost da predvodi klasu i celo društvo vodi ka novim dometima samoupravne zajednice. S obzirom na takvo shvatanje zadataka SK, preduzeto je i istraživanje ideološke svesti i angažovanosti članstva, čiji se rezultati, u osnovnim crtama, ovde i iznose.

U istraživanju je pažnja usmerena na dve dimenzije lika člana SK, koje su neophodne i suštinske odrednice za njegovu pripadnost revolucionarnoj avangardi Saveza komunista. S jedne strane, to je razvijena ideološka svest koja svoje izvorište ima u revolucionarnoj ideologiji SK, i, s druge, angažovanost, najšire shvaćena kao delatna usmerenost na menjanje postojeće društvene prakse. Skladan spoj revolucionarne svesti i ličnog angažovanja članstva rezultat je takvog spoja koji organizacija postiže svojim avangardnim delovanjem u celini, ali istovremeno i realna snaga i osnova na kojoj ukupno delovanje počiva.

Posmatrane dimenzije profila članova su operacionalizovane tako da je istraživanjem obuhvaćeno sledećih šest elemenata[1]:

1. Stav prema osnovnim ciljevima — vrednostima ideologije SK (širina i intenzitet njihovog usvajanja).
2. Stav prema načinu ostvarivanja avangardne uloge SK (prihvatanje koncepcije partije koju razvija SK).
3. Stav prema ulozi države (odnos partija — država) u ostvarivanju samoupravnog koncepta društvenog razvoja.
4. Posedovanje teorijskih znanja iz marksizma i obaveštenost o osnovnim principima ustrojstva jugoslovenskog društva i SK.
5. Akciona spremnost kao izraz akcionog potencijala članstva.
6. Društveno-politička aktivnost kao ostvareni akcioni potencijal članova u konkretnim oblicima društveno-političkog rada u SK i izvan njega.

U prikazu rezultata najpre će biti izneti osnovni podaci koji su dobijeni za svaki element profila ponaosob, a zatim će u zaključku biti iznesene neke opšte karakteristike strukture profila i činioci koji dovode do diferencijacije u članstvu.

Odnos članova prema osnovnim i suštinskim vrednosno-ciljnim odrednicama ideologije SK je od temeljne važnosti za realizaciju avangardne uloge partije. Samo ako članovi SKJ stvarno usva-

[1] Istraživanje putem anketnog upitnika sprovedeno je u periodu januar-mart 1977, a obuhvaćena su 2.562 člana SK na užem području Srbije. Uzorak ispitanih članova je dobijen metodom višeetapnog stratifikovanog izbora, gde je prva jedinica izbora bila osnovna organizacija SK. Prema proverama koje su do sada izvršene, postignut je visok nivo reprezentativnosti uzorka. Istraživanje po istoj metodologiji sprovedeno je i u Sloveniji (Centar za javno mnenje Fakulteta za sociologiju, političke nauke i novinarstvo, Ljubljana) na uzorku od 745 komunista. Uporedne analize rezultata ova dva istraživanja pokazale su validnost dobijenih podataka, što omogućava šira uopštavanja. Istraživanje još nije okončano, te se ovde iznose samo grubo obrađeni podaci.

Digitized by Google

jaju opredeljenja svoje organizacije i ako se zalažu za njihovo sprovođenje, samoupravna ideologija će se ostvariti kao samoupravna politika, društvena stvarnost će se stalno približavati ideološkoj viziji SK. Pri tom je za utvrđivanje stvarnog odnosa prihvatanje ovih ciljeva veoma značajno: tako će se ustanoviti odnos ne samo prema najopštijim ciljevima i vrednostima kojima se iskazuje istorijska perspektiva kojoj teži SK već i prema takozvanim srednjim, etapnim ciljevima, čije ostvarivanje u datom trenutku dokazuje predvodničku ulogu SK u društvu.

Najopštije opredeljenje se izražava kroz viziju članova o tome šta je socijalizam, kakvo je socijalističko društvo, šta se njime za čoveka postiže. Na osnovi dobijenih podataka proizlazi da se ta vizija razlikuje u većoj meri, pri čemu izgleda da do diferencijacije dolazi delom i usled različitih sposobnosti da se spozna i iskaže ono što je suština socijalizma, ali delom i zbog postojanja različitih vrsta interesa u društvu. Među anketiranima najviše je onih koji socijalizam vezuju za ostvarenje društvene jednakosti (31% u Srbiji, 24% u Sloveniji). A 17% se izjašnjava za »progresivan pravac društvenog razvoja« i za »samoupravljanje«, što je blisko prethodnom opredeljenju: 14% za »slobodu i demokratiju«, kao odredbe socijalizma, 5% za »moderno društvo i visok standard«, a za sve ostale odredbe se još manje njih opredeljuje (kao što su društveno vlasništvo, nacionalna ravnopravnost itd.). Značajno je da mlađi članovi SK, KV i VKV radnici češće vezuju socijalizam za ostvarivanje društvene jednakosti, dok je za rukovodioce, opet u većem broju, socijalizam ostvarivanje »slobode i demokratije«, ali i »moderno društvo i visok standard«.

Za viziju socijalizma, ali i za njegovo ostvarenje značajno je i to kako upravo članstvo avangardne organizacije sagledava ulogu i mesto radničke klase. Od članova obuhvaćenih istraživanjem 75% prihvata radničku klasu kao potencijalno i realno noseću snagu socijalističkog razvoja našeg društva, mada je zanimljivo da sami radnici pokazuju veću skeptičnost prema takvoj svojoj ulozi nego pripadnici ostalih socio-profesionalnih grupa. To se može tumačiti različitim polazištima ispitanika pri davanju odgovora: radnici su imali na umu više ono što klasa kojoj pripadaju danas realno jeste i može, a ostali — ono što tek treba da bude.

Na osnovi ispitivanja opredeljenja članova za fundamentalne vrednosti, kao što su samoupravljanje, nacionalna ravnopravnost i proleterski internacionalizam i solidarnost, može se zaključiti da članovi SK u visokom stepenu prihvataju ove ciljeve ideologije SK. Za njih se opredeljuje 68 do 92% anketiranih, što varira kod pojedinih vrednosti. Najviše njih (92%) prihvata koncepciju SK o ostvarivanju ravnopravne međunacionalne zajednice, zatim samoupravljanje (85%), a proleterski internacionalizam njih 68%.[3] Iste tendencije su zapažene i kod slovenačkih komunista, mada nisu

[3] Ostaje otvoreno pitanje šta ko podrazumeva pod proleterskim internacionalizmom.

Digitized by Google

toliko izražene razlike u prihvatanju ove tri temeljne ideološke odrednice.

Ovim nalazima se potvrđuju očekivanja u pogledu najšireg i vrlo intenzivnog prihvatanja osnovnih ideoloških opredeljenja SK od strane članstva, ali se istovremeno uočava da među članovima ima i manji deo onih koji takva opredeljenja ne usvajaju (najviše do 10%) ili su — neopredeljeni. Bez daljih istraživanja ne može se odgovoriti precizno na pitanje šta je osnovni uzrok takvom izjašnjavanju. Međutim, sigurno je već sada, bar kada je reč o većoj grupi neopredeljenih, da stečeno znanje i stepen obaveštenosti o osnovnim elementima ustrojstva jugoslovenskog društva imaju određeni uticaj na davanje takvih odgovora. To je naročito došlo do izražaja pri opredeljivanju u pogledu principa međunarodnog delovanja SK prema drugim komunističkim i radničkim partijama, u čemu članovi nemaju veće vlastito iskustvo niti pak imaju neposredniji uvid, pa blagovremena i iscrpna informacija značajno utiče i na opredeljenje. Time niukoliko ne želimo da pitanje ideološkog opredeljenja svedemo samo na saznajnu dimenziju, ali ona ima određenog udela, iz čega proizlazi potreba daljeg jačanja rada na pravovremenom upućivanju i obaveštavanju članova SK.

Istraživanje je takođe pokazalo da postoji razlika u širini i intenzitetu prihvatanja etapnih ciljeva u odnosu na usvajanje najopštijih vrednosti. Za dohodovne odnose kao princip sticanja dohotka izjasnilo se 71% anketom obuhvaćenih članova, a isto toliko i za delegatski sistem. Razlika, za sada, ne izaziva uznemirenost, s obzirom na to da je reč o principima koji se tek uvode u društvenu praksu, pa stoga nužno izazivaju probleme, nedoumice, zahtevaju promenu ponašanja članova, a što povlači za sobom i njihovu veću diferencijaciju.

Koncepcija partije kao »Saveza komunista« ponovo afirmiše Marksov stav iz *Manifesta* da je »prvi korak u radničkoj revoluciji podizanje proletarijata u vladajuću klasu, izvojevanje demokratije«. Pomeranje težišta aktivnosti partije sa državnih na delegatske skupštine i samoupravne organe i društvene organizacije, koje je u toku, zahteva od članstva razumevanje nove uloge i načina delovanja SK, ali i sposobnost i volju da se to u složenim društvenim kretanjima i ostvaruje. Rezultati ispitivanja odnosa članova prema načinu avangardnog delovanja SK pokazuju da je članstvu, po njegovoj oceni, u velikom stepenu jasno šta znači i šta zahteva ova nova orijentacija u radu i delovanju SK (85% njih smatra da je članstvu to jasno). Dalja provera ove samoocene pokazuje da se pod načinom delovanja SK podrazumevaju različite stvari. Naime, deo anketiranih se još nije odrekao prevaziđenog koncepta partije kao jedine rukovodeće snage koja drži svu vlast, a, s druge strane, ni dosta komotnog odnosa komunista u ispunjavanju svojih obaveza.

U pogledu uticaja SK na društvene tokove većina komunista ispravno uviđa da su odluke koje SK donosi putokaz za delovanje članova u konkretnim uslovima u kojima se ostvaruje samoupravn-

Digitized by Google

ljanje, ali jedna trećina članova ipak ove odluke smatra »zakonom za sve«, čime se SK nedvosmisleno poistovećuje sa aparatom vlasti, pa i prinude. Slične tendencije se mogu zapaziti i u odgovorima na pitanja o odnosu SK i drugih društveno-političkih organizacija, o odnosu SK prema udruženom radu i o uređivanju odnosa u samom SK. Samo jedna trećina komunista smatra da pravce delovanja pojedinih društveno-političkih organizacija treba da utvrđuju članovi tih organizacija, zatim trećina se izjašnjava za nametanje rešenja ovim organizacijama od strane samoupravnih i predstavničkih tela, dok ostali ističu da rukovodstva tih organizacija treba da odlučuju o njihovom delovanju (18%), odnosno da postupaju prema direktivama SK (18%). Sigurno je da nedoumice oko ovog pitanja ne proizlaze samo iz neznanja već iz kontroverznosti prakse i iskustava ispitanika, ali ovakvi odgovori upozoravaju da u svesti jednog dela komunista kompromisi prerastaju u principe. Upravo o takvoj usmerenosti svesti svedoči i podatak da trećina ispitanih članova smatra da član SK može uspešno da deluje a da nije uopšte uključen u rad drugih društveno-političkih organizacija. Očito je da je ovakvo uverenje rezultat odnosa članova prema radu ovih organizacija, pošto je utvrđeno da više od 40% njih ne deluje ni u jednoj drugoj društveno-političkoj organizaciji.

Delovanje SK u okvirima udruženog rada 41% komunista posmatra kroz svoju ulogu i zalaganje za to da stvaraoci dohotka odlučuju o uslovima njegovog sticanja i raspodele, 24% njih ističe da je nužno da se »čuju mišljenja i primedbe radnika«, što vuče ka jednoj zaštitničkoj koncepciji odnosa partije i klase; za 18% SK ima ulogu »zaštitnika zakonitosti« u radnoj organizaciji, 6% njih se zalaže za to da na svim važnim radnim mestima budu članovi SK, a sve to svedoči o nerazumevanju, ali možda i drugačijem opredeljenju u pogledu delovanja SK u udruženom radu.

Za demokratski centralizam, kao princip uređivanja unutrašnjih odnosa u SK, opredelilo se samo 29% komunista obuhvaćenih anketom. Većina smatra da samoupravljanje treba da bude osnovni princip uređivanja unutrašnjih odnosa i u SKJ, a 28% da se ti odnosi zasnivaju na načelu slobode članova da se angažuju u sprovođenju onih odluka koje su u skladu s njihovim shvatanjima i interesima.

U prethodno navedenim podacima uočava se jedna tendencija, kod jednog dela članstva, kada je reč o njihovom shvatanju načina delovanja i uloge SK, koja može, ako i dalje bude jačala, imati veoma štetne posledice. To je tendencija da se SK prema ostalim subjektima društveno-političkog procesa prihvata kao vlast, zaštitnik, a da se u pogledu ponašanja samoga članstva usvaja dosta neobavezan i komotan odnos prema izvršavanju zadataka, sprovođenju opredeljenja organizacije SK, prema usvojenoj taktici.

U odgovorima isto tako dolazi do izražaja objektivno snažan uticaj koji je SK imao i ima na sva prelomna zbivanja u našem društvu i potreba da se takav njegov uticaj održi i u budućnosti.

Digitized by Google

Međutim, odgovori takođe ukazuju na složenost temeljnih procesa u društvu u okviru kojih se ostvaruju delovanje i uticaj SK, što znači da ni objektivno, a ni u svesti nisu prevaziđeni i ne mogu biti prevaziđeni metodi, postupci i delovanje iz minulih razvojnih etapa. Kako stvari stoje s tim u vezi u sadašnjem trenutku, može se utvrditi na osnovi opredeljenosti članova prema ulozi države u razvoju jugoslovenskog društva i naročito prema odnosu države i Saveza komunista. Na osnovi skale kojom je ocenjivan opšti stav prema državi, »merena« takozvana legalna svest (ili etatistička svest) članova SK, ispostavlja se da je većina ispitivanih komunista (46%) opredeljena za programska načela o odumiranju države i razvoju samoupravljanja, dok su ekstremna opredeljenja gotovo zanemarljiva: kada se u državi vidi isključivi garant socijalističkog razvoja društva, ili se romantičarski odbacuje svaka potreba za državom (3%, odnosno 4,5% anketiranih).

Međutim, kada se sa opštih opredeljenja pređe na stavove vezane za konkretne situacije i odnose između partije i države, nadležnosti države u pojedinim oblastima delovanja u društvu, izbijaju veće razlike među ispitanicima. Ilustracije radi, navešćemo nekoliko takvih pitanja. Na pitanje: na koji način SK treba da ostvaruje uticaj na sadržaj i pravce aktivnosti države 37% članova SK obuhvaćenih istraživanjem zauzima stav koji je u skladu s ideološkim opredeljenjem SKJ (recimo, zalaganje za delovanje prema opšte utvrđenoj strategiji razvoja), ali zato 46% njih smatra da SK treba neposredno da utiče na rad državnih organa (da daje direktive) ili da taj uticaj ostvaruje čvrstom vezom partijskog i državnog rukovodstva. S obzirom na takve stavove, ne iznenađuje to da samo 2% komunista vide mogućnost uticaja Partije — putem kritike državnih organa. Dosta je često i pozivanje na centralizovano delovanje i moć države kada je nužno rešavati krizne situacije u radnim organizacijama ili regulisati odnose u pojedinim značajnim društvenim delatnostima, kao što su obrazovanje, spoljna trgovina itd. Da je država još otuđena od društva, svedoči i odnos ispitanih članova prema vlastitom vršenju upravnih i samoupravnih funkcija. Većina njih obavljanje samoupravnih funkcija ne posmatra kao oblik vršenja državnih funkcija, to jest kao podruštvljenje tih funkcija, kao što je i većina uzdržana prema mogućnosti da lično prihvati vršenje nekih viših društvenih i državnih funkcija.

Budući da marksizam predstavlja jedinstvo naučne teorije, ideologije i revolucionarne prakse, saznajna komponenta je izuzetno značajna za ideološki profil svesti članova, kao što je i značajan moment za njihovo aktiviranje u društveno-političkom životu. U istraživanju se išlo na proveravanje osnovnih znanja koja komunisti poseduju iz marksističke teorije, kao i na proveru njihove obaveštenosti o osnovnim principima ustrojstva jugoslovenske društvene zajednice i partije čiji su članovi. Utvrđeno je da ispitivani komunisti poseduju osrednje znanje (52,7% je postiglo prosečan rezultat na odgovarajućem testu), dok je među ostalima nešto veći broj sa iznadprosečnim rezultatima, a manji deo je u

Digitized by Google

tom pogledu — ispod proseka. U Sloveniji su rezultati nešto bolji, to jest u proseku se raspolaže većom količinom znanja. Pošto sličnim istraživanjem nisu obuhvaćeni nečlanovi (takvo istraživanje je sada u toku), ne postoji mogućnost da se dâ preciznija i validnija ocena o prednjačenju članstva. Pri tom treba naglasiti da se rezultati testa znatno razlikuju s obzirom na socio-profesionalne grupe kojima pripadaju članovi među članovima SK sa četiri razreda osnovne škole (12% ih je srednje informisano, a 85% među fakultetski obrazovanima). Drugi podatak upozorava na veoma veliku heterogenost u poznavanju pojedinačnih činjenica iz testa. Pri tom je uočeno da su neke činjenice poznate gotovo svim članovima (cilj politike nesvrstavanja — tačan odgovor je dobijen od 81% ispitanika), dok su druge opet poznate veoma uskom krugu članstva (demokratski centralizam kao princip idejnog i akcionog jedinstva SK — tačan odgovor je dalo samo 26% članova; marksističko shvatanje revolucije — samo 18% je dalo tačan odgovor). U celini uzev, utvrđeno je da su znanja komunista više informativnog karaktera (poznavanje činjenica u vezi s društvenim uređenjem), izostaje njihovo veće teorijsko znanje, u smislu poznavanja osnovnih stavova marksističke teorije.

Takvi nalazi istraživanja zahtevaju preduzimanje odgovarajućih akcija u SK, pri čemu je povoljna okolnost za njihovo pokretanje činjenica da su članovi većinom svesni nivoa svog znanja i njegove nedovoljnosti za vlastito delovanje (oko 60%). Ali, istovremeno, koliko ovaj podatak otkriva potencijalnu spremnost članova da se usavršavaju i podižu nivo svog znanja, toliko jedan drugi upozorava na jednostranu usmerenost komunista u sticanju znanja i na neke od izvora takve usmerenosti. Većina komunista je uverena da im je za uspešno praktično delovanje najpotrebnije poznavanje oblasti normativnog regulisanja samoupravljanja i društveno-političkog života uopšte, dok se znanja iz teorije marksizma, prema njihovim odgovorima, nalaze pri dnu lestvice potrebnih znanja. Takav stav anketiranih komunista nameće postavljanje jednog pitanja veoma značajnog za ukupno delovanje SK: koliko članovi SK vezuju svoju aktivnost i ukupni angažman samo za institucionalno funkcionisanje društveno-političkog sistema? Ako je takva tendencija dominantna u njihovoj svesti i praktičnom ponašanju, šta ona nosi za budućnost, s obzirom na potrebu da se postojeći sistem razvija i prevazilazi, da se idejni uticaj SK širi na sve sfere i sve oblike svakodnevnog društvenog života zajednice?

Time dolazimo do iskazivanja revolucionarnog ideološkog opredeljenja članstva gde ono dobija svoj autentični praktični izraz i učinak — angažovanost članova u društvenim zbivanjima i njihovom usmeravanju. Prema dobijenim rezultatima, akcioni potencijal članstva znatno je veći od onoga što se ostvaruje u konkretnoj praktično-političkoj aktivnosti. Takav rezultat je očekivan u meri u kojoj se u njemu izražava nužni nesklad između vrednosti i želja, volje i sposobnosti pojedinaca i objektivnih mogućnosti da se one izraze i ostvare. No ima indicija da je taj nesklad nešto veći nego što je to poželjno. Tako, dok većina ispitanih članova (69%)

Digitized by Google

izražava volju i spremnost da se angažuje u rešavanju konkretnih problema u svojoj sredini i isto tako veliki broj izražava spremnost da kritički reaguje na razne nepravilnosti u svojoj sredini (76%), dotle je stvarno aktivnih članova u osnovnoj organizaciji SK samo 28% (sa visokim stepenom aktivnosti), sa srednjim intenzitetom aktivnosti 31%, a 41% je neaktivno. U Sloveniji je u ovom pogledu situacija znatno povoljnija jer čak 42% komunista je zaista aktivno, dok je neaktivnih samo 27%. Dalje, 73% komunista nije u proteklih godinu dana ni u jednoj prilici uputilo javnu kritiku na rad, postupke pojedinaca ili određenih organa i tela, pa čak ni kritiku na rad svoje osnovne organizacije. O nedovoljnoj aktivnosti komunista svedoči i podatak da je samo 31% komunista učestvovalo u nekoj od akcija svoje organizacije, dok ostalih 70% izjavljuje da se nisu angažovali (34%) ili da akcija uopšte nije bilo (36%), uprkos činjenici što je ta godina bila posvećena pretkongresnim aktivnostima (Jedanaesti kongres SKJ).

Drugačije stvar stoji kada se posmatra aktivnost članova izvan SK, s obzirom na funkcije koje pojedinci obavljaju, mada se i ovde uočavaju veoma značajne razlike u stepenu aktivnosti i učešću komunista u pojedinim delovima društveno-političkog sistema. Pri tom treba imati na umu da ovom prilikom nije posmatran i kvalitet tog angažovanja, kao što je to učinjeno prethodno, kada je razmatrana aktivnost u osnovnoj organizaciji SK. Sudeći po broju onih koji obavljaju bar jednu samoupravnu funkciju (62%), može se zaključiti da su članovi SK snažno i široko angažovani u ostvarivanju samoupravljanja i delegatskog sistema. Štaviše, može se konstatovati da je u pogledu angažovanja masovne baze članstva u samoupravljanju ostvaren značajan prodor jer je, prema podacima kojima se raspolaže, u prethodnom izbornom periodu samo 39% članova imalo neku samoupravnu funkciju. To govori o širokom izlaženju Saveza komunista na poprište borbe za samoupravljanje. Međutim, primećuje se zatvaranje, odnosno izbegavanje članova SK da se angažuju u društveno-političkim organizacijama, društvenim, stručnim, umetničkim i drugim organizacijama i udruženjima građana. Samo 26% komunista ima neka zaduženja u ovim organizacijama, 40% njih nisu ni članovi drugih društveno-političkih organizacija, a čak 74% nisu članovi nijedne društvene organizacije ili udruženja građana.

Najzad, sliku o karakteru angažmana ispitanih članova može da upotpuni i podatak o gomilanju funkcija. Oko 30% članova nema nikakve funkcije (ni u samoupravnim telima ni u društveno-političkim organizacijama), 30% ima samo jednu, a 40% dve i više, a nailazi se i na članove sa tri i više samoupravnih funkcija (10%), pa se može pretpostaviti da obavljaju i više funkcija ako se dodaju one u društveno-političkim organizacijama.

Do sada izneti rezultati omogućavaju da se na osnovu njih priđe izvesnim uopštavanjima koja su neophodna kako bi mozaik pojedinačnih činjenica dobio smisao za organizacionu konsolidaciju SK u sadašnjem trenutku. Uopštavanje će se kretati u dva pravca: najpre utvrđivanje nekih opštih strukturnih odlika profila

Digitized by Google

članova i odnosa među njegovim pojedinim posmatranim elementima, a potom — ukazivanje na oblike i sadržaje diferencijacije članstva u odnosu na posmatrana svojstva.

Polazeći od opredeljenja za osnovne vrednosne odrednice ideologije, pa obuhvatajući zatim opredeljenja za način avangardnog delovanja SK, stav prema državi, posedovanje znanja, sve do angažovanosti, uočavamo stalno opadanje procentualnog učešća članova koji poseduju najviše ili odgovarajuće stepene merenih svojstava. Dok je opredeljenost članova za fundamentalne ideološke stavove i ciljeve kojima teži SK veoma često iskazivana (u nekim slučajevima je gotovo stopostotna), kada je reč o načinu delovanja i ostvarivanju avangardne uloge SKJ, manji je postotak opredeljenih za načelna programska načela, teorijska znanja se kod većine kreću oko proseka, dok je konkretna aktivnost samo kod trećine članova na visokom nivou. Ovaj opadajući trend nije nešto iznimno, pa ni neočekivano, bez obzira na to što je reč o specifičnoj populaciji koja je ispitivana — o članovima SKJ. Saglasnost i jedinstvenost u pogledu opšteg, to jest osnovnih ideoloških opredeljenja, najveća je jer opredeljenja nužno apstrahuju od posebnog i pojedinačnog. Ali zato postoji opasnost da opšte, osnovne smernice za aktivnost postanu nedelotvorne ako se ne konkretizuju kroz mnoštvo posebnih i pojedinačnih stavova i postupaka. Ovo dosta uverljivo potvrđuju istraživački nalazi. Intenzitet opredeljenja za opšte ideološke ciljeve — njihovo dosledno prihvatanje od strane članova — pojačava se ukoliko je praćen višim stepenom teorijskih znanja i obaveštenosti i visokim aktivitetom. S druge strane, neopredeljenost prema konstitutivnim ideološkim odrednicama ideološkog projekta SKJ, po pravilu, sreće se kod članstva koje ne poseduje dovoljno znanja, a čija je aktivnost slaba ili uopšte izostaje.

Nagoveštaj raskoraka između reči i dela, ideološkog opredeljenja i revolucionarnog angažmana kod jednog dela članstva, prema iznetim podacima, zahteva preduzimanje odgovarajućih akcija u SK, ali i u društvu u celini. Naravno, akcije mogu biti uspešne samo ako se, na osnovu indicija koje pružaju izneti podaci, izvrši kompleksna analiza uslova i uzroka koji dovode do te pojave. Postoje brojni razlozi, subjektivni i objektivni, koji u tadašnjim okolnostima utiču i prouzrokuju takav raskorak. Ovo naše istraživanje nije imalo nameru niti je moglo da se bavi svim tim razlozima, ali je došlo do nekih saznanja koja treba dalje proveravati, a koja su značajna sa stanovišta ukupnog delovanja SK. Među činiocima koji uslovljavaju raskorak između opredeljenja i angažmana članova, teorijski gledano, dva imaju svakako veliki udeo. Jedan činilac ili, bolje reći, splet činilaca proizlazi iz činjenice da se strukturna diferenciranost društva prenosi i na SK, u obliku socio-profesionalne diferencijacije članstva i osnovnih njenih karakteristika. Drugi činilac se izražava u mnoštvu organizacionih momenata u delovanju SK, od kojih neki mogu manje ili više uticati na ograničavanje masovnog angažovanja članstva. Na mestima na kojima dolazi do ukrštanja i susretanja ova dva niza činilaca formiraju se

Digitized by Google

posebni segmenti članstva s obzirom na način i karakter svoga ispoljavanja u SK. Ovde bismo ukazali samo na tri takva segmenta, koji su fundamentalni sa stanovišta ukupnog razvoja SK, a čija svest i angažovanje, prema istraživačkim nalazima, pokazuju neke značajne diferencirane kvalitete. To su mladi komunisti, radnici i grupa stručnjaka i rukovodilaca.

Mladi čine gotovo polovinu sastava Saveza komunista, te je već njihov brojčani udeo u sadašnjem trenutku značajan momenat za ukupno delovanje SK, a pogotovo u budućnosti. Neke karakteristike njihovog profila, sa stanovišta dobijenih podataka, bar na prvi pogled, čine se nepovoljnim. Mladi komunisti, i po starosti i po stažu u SKJ, na većini merenih svojstava pokazuju negativne predznake u odnosu na ostale delove članstva ili pak poseduju ta svojstva u manjem obimu nego što bi to bilo poželjno ili što se pretpostavlja i očekuje od mladih. Mladi imaju pozitivan stav prema osnovnim ideološkim vrednostima na nivou članova-radnika, ali sa značajnim postotkom neopredeljenih. U pogledu opredeljenja za način delovanja SK kao avangarde kod mladih se nailazi na dosta velike protivrečnosti. Na testu mladi komunisti su pokazali nezadovoljavajući stepen znanja i obaveštenosti, njihova aktivnost je primetno slaba, a, što je karakteristično, i akciona spremnost je kod njih na nižem stepenu nego kod najstarijih komunista sa najdužim stažom u SKJ. Svako tumačenje i ocena takvog držanja na osnovu za sad »sirovih« podataka, bili bi ishitreni i naneli samo štetu budućim akcijama SK. U daljim traganjima moralo bi se najpre poći od tumačenja stavova koje su mladi zauzeli prema pitanjima postavljenim u anketi. Ako se pokaže da su mladi, odgovarajući na pitanja o ideološkom opredeljenju i angažmanu, mahom iskazivali svoj odnos prema do sada uobličenoj stvarnosti i praksi sistema, a manje odnos prema projekciji budućnosti, postoje osnove da se dobijeni nalazi tumače kao njihova nemirenja i nepristajanje na postojeće. U protivrečnostima njihovog iskazivanja kao članova treba obazrivo i temeljito tražiti klice novog, revolucionarnog nazora.

Radnici su, bez daljeg, najznačajnija skupina za SK, te otuda proističe posebno zanimanje za ideološko-političke osobine njihovog učešća u SK. Pri tom ni radnici nisu jedinstvena grupacija, uočavaju se značajne razlike između onih sa nižim i onih sa višim kvalifikacijama. Prema dobijenim podacima, radnici su dosta široko i intenzivno opredeljeni za fundamentalne ideološke vrednosti, ali ipak u manjoj meri u odnosu na grupu stručnjaka i rukovodilaca. Dosta izrazitih kolebanja, neopredeljenosti ili zauzimanja stanovišta koja nisu u skladu sa osnovnim programskim načelima ima kod radnika u pogledu načina delovanja SK i, naročito, u pogledu odnosa prema državi, pa ovde »legalistička svest« nalazi dosta snažno uporište. Teorijska znanja i obaveštenost su manja nego kod nekih viših obrazovnih grupa, ali se približavaju nivou grupa koje su im po socio-profesionalnom statusu bliske (tehničari, administrativni službenici), što je povoljno, dok se angažovanost, takođe, kreće oko srednjih vrednosti.

Digitized by Google

Grupa stručnjaka i rukovodilaca pokazuje najveće vrednosti u pogledu većine merenih svojstava. Kod njih je najšire i najintenzivnije opredeljenje za osnovne vrednosti ideologije, imaju najviše teorijskih znanja, najbolje su informisani o karakteristikama funkcionisanja društveno-političkog sistema, najviše angažovani i najčešće nosioci raznih funkcija. Pri tom treba istaći da se i ovde pojavljuju razlike između stručnjaka i rukovodilaca, tako da ne može biti reči o jedinstvenoj grupi, kao što se i kod jednih i kod drugih sreću protivrečna opredeljenja kako na opštem nivou tako i kada su u pitanju stavovi prema nekim konkretnijim pitanjima delovanja SK.

Bez sumnje, iznete razlike u pojedinim segmentima članstva rezultiraju iz objektivne diferenciranosti društva i društvenih interesa pojedinih skupina, te stoga predstavljaju realnost koja na duži rok određuje postojanje i delovanje SK u jugoslovenskom društvu. No, isto tako, Savez komunista nosi odgovornost i ima zadatak da na sve načine i svim sredstvima kojima raspolaže tu realnost unapređuje ka korišćenju novih mogućnosti. U tim okvirima treba da se kreću i razmišljanja i nastojanja u vezi sa jačanjem i osmišljavanjem organizacionog koncepta delovanja SK u celini i njegovog članstva posebno.

Digitized by Google

Vladimir Cvjetićanin

Savez komunista u socijalističkom preobražaju poljoprivrede i sela

U nas je malo empirijskih istraživanja o djelovanju Saveza komunista u selu i poljoprivredi, iako postoji velika potreba za njima.[1] Poznato je, naime, da su se u našoj poljoprivredi i selu dogodile veoma krupne promjene u poslijeratnom periodu. One su radikalne i zasijecaju kako u materijalnu tako i u socio-kulturnu sferu. Predratno autarkično i zaostalo selo pod utjecajem nagle industrijalizacije u periodu socijalističke izgradnje postepeno se po uvjetima

[1] Među malobrojnim istraživanjima ove vrste treba istaći sljedeća tri značajnija: S. Šuvar, I. Magdalenić i J. Jelić, *Društvene promjene i djelovanje komunista u selu* (1968); — B. Dimković, *Savez komunista i selo* (1973); dr Miloš Tomin, dr Mihajlo Radić, dr Petar Marković, mr Jovan Bogdanović, dr Krsto Kilibarda, Vojin Todorović, *Samoupravno angažiranje individualnih poljoprivrednih proizvođača i uloga SK* (1972). Sva tri istraživanja provedena su u vrijeme priprema ili neposrednog provođenja značajnih društveno-političkih promjena u Jugoslaviji. Prvo istraživanje je provedeno samo na području SRH prije deset godina, drugo samo na području SAP Vojvodine prije šest godina, a treće na području osam sela užeg područja Srbije i Vojvodine prije osam godina. Dakle, riječ je o parcijalnim istraživanjima u različitim područjima i u različitim vremenskim razdobljima.

Digitized by Google

života približava urbano-industrijskim sredinama.[2] Te promjene su iz osnova izmijenile i uvjete djelovanja organiziranih subjektivnih socijalističkih snaga u selu i poljoprivredi, prije svega organizacijâ SK, SSO i SSRN. Poznavanje tih izmijenjenih uvjeta osnovna je pretpostavka za bolji i efikasniji rad ovih i drugih društveno-političkih i društvenih organizacija u seoskim sredinama. Zbog toga je svako istraživanje na ovu temu veoma dragocjeno. Polazeći upravo od takvog značaja ovih istraživanja, Predsjedništvo CK SKJ je početkom 1977. godine iniciralo izradu, a zatim i realizaciju naučnoistraživačkog projekta pod naslovom »Djelovanje SKJ u selu i poljoprivredi«[3]. Projekt je realizirao tokom 1978. godine Centar za sociologiju sela, grada i prostora iz Zagreba (sada Centar za društvena istraživanja Sveučilišta). O ovom istraživanju napisan je studijski izvještaj, iz kojega ćemo u ovom saopćenju iznijeti neke osnovne rezultate, polazeći, prije svega, od drugog dijela tog izvještaja, koji nosi naslov »Empirijsko istraživanje djelovanja Saveza komunista Jugoslavije u selu i poljoprivredi.«[4]

Empirijsko je istraživanje imalo za cilj da prikupi, sistematizira i obradi sve raspoložive podatke i informacije o udjelu individualnih poljoprivrednika u organizaciji SK na selu, da analizira djelatnost osnovnih organizacija SK na selu i ocijeni njihovu idejnu i akcionu osposobljenost za vođenje konkretne političke akcije na socijalističkom preobražaju poljoprivrede i sela.

Terensko istraživanje je provedeno putem tri upitnika: (1) upitnik za osnovne organizacije SK i druge društveno-političke organizacije, (2) upitnik za naselja i (3) podsjetnik za razgovor s pojedincima. Prva dva upitnika ispunjavana su u grupnom intervjuu s društveno-političkim aktivistima u izabranim selima. To su, u pravilu, bili rukovodioci svih društveno-političkih organizacija i

---

[2] O ovim promjenama proveden je veći broj neposrednih istraživanja na osnovi kojih je ostvaren veoma detaljan i produbljen uvid u različite aspekte, kao i u uzroke i posljedice tih promjena. Najveći broj tih istraživanja proveden je u okviru Agrarnog instituta, poslije Centra za sociologiju sela, a sada Centra za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu. Rezultati tih istraživanja većinom su publicirani u časopisu »Sociologija sela«.

[3] Istraživanjem su rukovodili suradnici Centra za sociologiju sela, grada i prostora (sada Centar za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu), dr Svetozar Livada i Milan Zupančić, a istraživačku ekipu su sačinjavali: Ivan Cifrić, dr Borislav Dimković, dr Svetozar Livada, Ivan Magdalenić, dr Vlado Puljiz, Dušan Radmanović i Milan Zupančić, koji su ujedno bili autori studijskog izvještaja o provedenom istraživanju. U koncipiranju i izradi projekta ovog istraživanja sudjelovao je i autor ovog saopćenja.

[4] Prvi dio izvještaja nosi naslov *Društveno-ekonomske promjene u selu i poljoprivredi*, a sadrži slijedeća poglavlja: (1) Opći pregled razvoja poljoprivredne proizvodnje; (2) Strukturne promjene u individualnom sektoru poljoprivrede; (3) Razvoj društvenog sektora poljoprivrede; (4) Pretpostavke, mogućnosti i oblici udruživanja individualnih poljoprivrednika; (5) Deagrarizacija poljoprivrednog stanovništva (str. 52—202). Pored toga, u Uvodu izvještaja se iznose osnove marksističkog pogleda na selo i poljoprivredu i osnovna idejno-politička obilježja djelovanja SKJ u našoj poljoprivredi i selu (str. 1—52).

Digitized by Google

drugi poznavaoci lokalnih prilika. Razgovori sa seljacima, članovima i nečlanovima SK, vođeni su pojedinačno. U izabranim selima anketirano je, u pravilu, po 5—6 članova SK koji su po zanimanju individualni poljoprivrednici i otprilike jednak broj ostalih seljaka. U svakom seoskom naselju anketiran je i dio seljaka koji su ranije bili članovi Saveza komunista, a danas to iz bilo kojeg razloga nisu. Sugovornike iz svake od tih triju kategorija seljaka birali su sami anketari, terenski suradnici Centra za društvena istraživanja.

Ukupno je istraživanjem obuhvaćeno 1.769 individualnih poljoprivrednika (od kojih je 47% bilo članova SK, 8,5% bivših članova SK, a 44,5% nečlanova SK) u 190 sela iz 77 općina u svim republikama i pokrajinama.

1) Provedena analiza u okviru ovog istraživanja pokazuje da se permanentno smanjuje relativno učešće individualnih poljoprivrednika u SKJ (a do 1974. godine i apsolutno). Od prvih poslijeratnih godina kada su seljaci činili oko 50% od ukupnog članstva KPJ danas je njihov udio pao na 4,7%.[5] Poslije 1974. godine apsolutno je porastao broj poljoprivrednika u SKJ — sa 62.178 na 82.707 u 1978, ali kako je istovremeno naglo poraslo ukupno članstvo SKJ, taj porast nije doveo i do relativnog povećanja učešća poljoprivrednika u ukupnom članstvu SKJ.

U osnovnim organizacijama SK u selu seljaci čine tek oko 20% ukupnog članstva, što znači da brojčanu nadmoć imaju druge profesionalne kategorije, kao službenici, penzioneri i drugi. Oko 15% osnovnih organizacija SK u mjesnim zajednicama na selu nema u svojim redovima nijednog seljaka: u Sloveniji takvih je organizacija 44%, u Crnoj Gori 16%, u Vojvodini oko 15%, u Bosni i Hercegovini 14%, u Hrvatskoj 12% i na užem području Srbije oko 6%. Jedino u Makedoniji i na Kosovu ovim istraživanjem nije bila obuhvaćena ni jedna takva organizacija. U više od polovine osnovnih organizacija u mjesnim zajednicama na selu seljaci čine gotovo jednu trećinu članstva. Značajno je ukazati i na to da gotovo dvije trećine sela nemaju osnovne organizacije SK, što zahtijeva da se odlučnije pristupi njihovom formiranju svugdje gdje za to postoje uvjeti.

Postavlja se pitanje koji uzroci opredjeljuju takva kretanja i dovode do gotovo simboličnog udjela individualnih poljoprivrednika u SKJ. Odgovor na to pitanje je složen jer je to posljedica djelovanja većeg broja uzroka zajedno, pa je utoliko teže nekom od njih pojedinačno pripisati značajniji ili manje značajan utjecaj.

Jedan od osnovnih činilaca koji djeluje na stalno smanjivanje poljoprivrednika u SKJ je brzo opadanje broja poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu naše zemlje. Danas se procjenjuje da imamo oko 30% poljoprivrednog stanovništva, što znači da brzo kopni »kadrovska baza« iz koje se regrutira seljački dio članstva SKJ.

[5] Relativno najveći postotak individualnih poljoprivrednika u SK nalazi se na Kosovu — 13,9%, zatim u Crnoj Gori — 7,8%, Srbiji bez pokrajina — 6,7%, Makedoniji — 6,5%, Bosni i Hercegovini — 4,3%, Hrvatskoj — 2,4%, Vojvodini 2,3% i Sloveniji 0,4% (1978. godina).

Digitized by Google

No podaci pokazuju da smanjivanje poljoprivrednika u SKJ teče znatno brže od procesa deagrarizacije i da se samo tim faktorom ne može objasniti slabo i neproporcionalno učešće seljaštva u Partiji.

Važan faktor smanjenja broja poljoprivrednika u SKJ jeste i socio-profesionalna pokretljivost seljaka-članova SKJ. Velik broj njih promijenio je zanimanje i našao zaposlenje u društvenom sektoru, te se u socijalnoj strukturi SK pojavljuju kao pripadnici drugih društvenih slojeva. Računa se da je ovim kanalom organizacije SK na selu napustilo i prešlo u druge organizacije SK oko 223.000 članova. Ovo su dva globalna faktora koji utječu na slabo učešće seljaštva u SKJ.

Slijedeći faktor je neadekvatna kadrovska politika organizacija SK na selu. U proteklih 25 godina broj isključenih poljoprivrednika-članova SK, zajedno sa onima koji su napustili SK i skinuti sa evidencije, bio je nesrazmjerno velik, odnosno činio je oko 60% od broja poljoprivrednika primljenih u SK. Brojčano izraženo to je za period 1953—1977. iznosilo: isključenih je bilo: 139.114, onih koji su svojevoljno napustili SK 16.554, skinutih sa evidencije 9.338, ili ukupno 159.056. S druge strane, primljeno ih je 268.580. Međutim, stvarno povećanje poljoprivrednika u SKJ, zbog velikog broja onih koji su po raznim osnovama napustili SK, iznosilo je samo 109.524. Kada se uzme u obzir i prethodno iznijeti podatak o broju otišlih uslijed deagrarizacije, ispostavlja se da je takvih, zajedno s onima što su napustili SK, 45% više od broja primljenih u navedenom periodu.

Značajni činioci su i specifična obilježja seljaštva i seoske sredine uopće. U selu i među seljaštvom još postoje tradicionalna svijest, utjecaj religije, opterećenost sitnosopstvenićkom psihologijom i drugo. Naše selo još nije oslobođeno utjecaja prošlosti, i to doprinosi manjoj zainteresiranosti seljaka za prijem u SKJ. U tom smislu su zanimljivi i odgovori samih seljaka na pitanje zašto ih je tako malo u SK (vidi tabelu na str. 190).

Dakle, na prvom mjestu se ističe nedovoljna angažiranost osnovnih organizacija SK na prijemu novih članova, što je očigledno subjektivna slabost u radu organizacija SK na selu, a na drugom mjestu — da su seljaci prezaposleni i da nemaju vremena. Uočljive su i značajne razlike u odgovorima po republikama i pokrajinama, što govori o tome da okolnosti nisu svuda iste. Tako, na primjer, u SR Sloveniji najveći postotak ispitanika navodi razlog: »utjecaj religije i tradicije«, dok se razlog »nedovoljna angažiranost osnovnih organizacija SK na prijemu novih članova« nalazi tek na četvrtom mjestu. U Crnoj Gori i užem području Srbije na prvom mjestu je razlog »seljaci su prezaposleni i nemaju vremena«, dok se na trećem mjestu nalazi razlog »nedovoljna angažiranost osnovnih organizacija na prijemu novih članova«. Na Kosovu, pak, na prvom mjestu je razlog »seljaci nisu zainteresirani za to« itd.

Digitized by Google

Stavovi seljaka o razlozima malog broja seljaka u SKJ

— u % —

Republike i pokrajine	Razlozi*							
	1	2	3	4	5	6	7	8
BiH	9,7	5,8	14,7	25,6	5,8	7,4	10,9	20,2
Crna Gora	24,1	—	25,9	22,2	1,9	—	7,4	18,5
Hrvatska	10,2	8,1	16,1	24,7	1,7	3,6	12,0	23,8
Makedonija	7,5	—	19,8	34,0	0,9	4,7	17,0	16,0
Slovenija	—	7,5	22,5	12,5	0,8	25,0	17,5	14,2
Srbija								
— bez pokrajina	21,2	3,1	25,8	12,6	4,0	2,8	12,6	17,8
— Kosovo	5,1	8,5	15,3	10,2	—	5,1	33,9	22,0
— Vojvodina	7,4	5,9	6,4	18,7	3,9	6,9	15,8	35,0
Ukupno	11,5	5,6	17,7	20,6	2,9	6,1	13,8	21,9

* *Razlozi:*

1. Nema na selu mladih ljudi, jer odlaze u grad.
2. U selu su stari ljudi koje ne interesira prijem u SK.
3. Seljaci su prezaposleni i nemaju vremena.
4. Seoske organizacije su nedovoljno angažirane na problemima prijema novih članova.
5. Seljaci su slabo organizirani.
6. Zbog utjecaja religije i tradicije.
7. Seljaci nisu zainteresirani za to.
8. Ostalo.

Međutim, osnovni razlog slabog učešća seljaštva u SKJ treba tražiti u društveno-ekonomskim odnosima u kojima se nalazi individualni poljoprivredni proizvođač. Sve dok ta kategorija proizvođača ne stekne približno isti položaj kakav imaju ostali radni ljudi u sistemu udruženog rada, teško je pretpostaviti da će biti uspostavljena čvrsta organska veza između poljoprivrednog proizvođača i SKJ. To znači da je bazični interes SKJ da stvara uvjete u kojima će poljoprivrednik postajati dio udruženog rada agrokompleksa, gdje bi, kao i ostali radni ljudi, stvarao i upravljao dohotkom, ovladavao cjelokupnom reprodukcijom. Moraju se preći klasične granice vlasništva koje dijele individualna gospodarstva, a udruživanje rada i sredstava individualnih poljoprivrednika mora se provoditi ne samo vertikalno kao do sada (na osnovi kupoprodajnog odnosa) već i horizontalno, formiranjem udruženog zemljišta, komasacijom kultura i drugim oblicima zajedničke obrade zemlje. Takav pravac razvoja je u skladu sa zahtjevima našeg socijalističkog sistema utvrđenog strateškim dokumentima, Ustavom i Zakonom o udruženom radu. No u praksi se za realizaciju osnovnih postavki tih dokumenata treba tek izboriti, za što je potrebna veća aktivnost svih subjektivnih snaga u selu, ali i šire u društvu. Posebno postoji potreba većeg angažiranja i poduzimanja širih inicijativa od poljoprivrednih organizacija udruženog rada — naročito kombinata — jer te organizacije omogućuju vertikalnu integraciju poljoprivrednih proizvođača u cjelovit sistem agroindustrijskog kompleksa. Na potrebu udruživanja poljoprivrednika i njihovog integriranja u udruženi rad agroindustrij-

Digitized by Google

skog kompleksa upućuje ne samo aktuelno stanje individualnog sektora već i kretanja koja možemo očekivati u budućnosti. Tako ćemo, na primjer, 1985. godine imati oko 20% poljoprivrednog stanovništva, što znači da će spomenuti problemi biti još izraženiji ukoliko ne budemo nalazili efikasna i pravovremena rješenja. Dakle, tek će u novim uvjetima poljoprivrednik (ne više inokosni) imati suštinski interes da uđe u SKJ i da se bori za ostvarivanje njegovih aktuelnih i historijskih ciljeva. Smatramo da je samo iz te pozicije moguće objasniti velike razlike u udjelu pojedinih kategorija u SKJ. Danas je praktično svaki četvrti zaposleni u društvenom sektoru član SKJ, dok je to svaki pedeseti poljoprivrednik, što već samo po sebi govori da nije u pitanju različita privrženost i opredijeljenost prema politici SKJ, već da postoje bitne razlike u društvenom položaju pojedinih slojeva našeg društva.

2) Rezultati istraživanja pokazuju da osnovne organizacije SK u seoskim sredinama svoju glavnu aktivnost usmjeravaju na komunalne probleme sela, što je i normalno, jer su to mjesne organizacije SK, dok znatno manje pažnje posvećuju problemima unapređenja poljoprivrede i akcijama na udruživanju inokosnih poljoprivrednika. Velik broj seoskih osnovnih organizacija SK ne uspijeva dovoljno »prizemljiti« svoju aktivnost i usmjeriti je na probleme vlastite sredine. Zapažena je i inače nedovoljna sposobnost za operacionalizaciju općih stavova i njihovu primjenu u svakodnevnoj praksi. Suštinski problem osnovnih organizacija SK u mjesnim zajednicama na selu je u tome što one okupljaju i organiziraju seljake i pripadnike drugih profesionalnih kategorija, pri čemu pokrivaju, manje-više, cijeli interes seljaka — »mjesni« i »proizvodni« — dok je proizvodno-dohodovni interes ostalih članova lociran na drugom mjestu. U takvoj konstelaciji seljaci ne mogu nametnuti svoj interes i potaći dovoljno cjelokupnu osnovnu organizaciju SK na one aktivnosti koje bi omogućavale zadovoljavanje njihovih potreba, a i to smanjuje zanimanje seljaštva za pristupanje Partiji. U nekim su sredinama — kao što je to slučaj u Vojvodini — poljoprivrednici koji kooperiraju ili su udruženi s organizacijama društvenog sektora partijski organizirani tamo gdje ostvaruju svoje dohodovne i druge samoupravne interese, a to znači u osnovnim organizacijama SK unutar osnovne organizacije udruženog rada. Čini se da su takva organizaciona rješenja prikladnija za aktiviranje samih poljoprivrednika nego što su to postojeći oblici djelovanja unutar osnovnih organizacija SK u mjesnim zajednicama. U svakom slučaju, treba šire otvoriti tu mogućnost i vidjeti kakve rezultate donosi takva praksa.

3) Rezultati istraživanja ukazuju na to da osnovne organizacije SK u seoskim sredinama ostvaruju uspješnu suradnju s drugim društveno-političkim organizacijama. U toj suradnji prevladava uzajamnost, a organizacije SK na demokratski način ostvaruju svoj utjecaj u političkom životu sela. Suradnja se najčešće realizira putem zajedničkih sastanaka rukovodstava svih društveno-političkih organizacija, na kojima se kreira politika koju ove organizacije sprovode. Ta se suradnja najčešće i najefikasnije ostvaru-

Digitized by Google

je na pitanjima komunalnog uređenja seoskih naselja, što je također pokazatelj da i druge društveno-političke organizacije svoju aktivnost najčešće usmjeravaju na problematiku razvoja i uređenja sela, a znatno manje na privredne probleme poljoprivrede.

4) Istraživanjem je dotaknut i »idejni profil« seljaka-komunista i drugih poljoprivrednika. Ispitani su stavovi o nekim aktuelnim pitanjima sela i poljoprivrede koji su od interesa za politiku Saveza komunista, kao što su stavovi o podruštvljavanju poljoprivrede, stavovi prema samoupravljanju kao mogućem putu prevladavanja »vlasničke psihologije«, stavovi o agrarnom maksimumu i drugi. Rezultati pokazuju da znatan dio individualnih poljoprivrednika vjeruje i prihvaća podruštvljavanje poljoprivrede kao najbolje rješenje za same seljake. Većina seljaka ne podržava zahtjev za povećanjem agrarnog maksimuma, iako manji broj njih smatra da bi trebalo neznatno povećati sadašnji maksimum. Seljaci-komunisti izdvajaju se po suvremenijim shvaćanjima i većoj spremnosti za pristupanje podruštvljavanju poljoprivrede, ali određena tradicionalistička raspoloženja zapažaju se i kod dijela komunista, što govori da opredijeljenost za novo ne slijedi uvijek liniju formalnog članstva u Partiji. Mlađi poljoprivrednici pokazuju veću otvorenost prema suvremenijim shvaćanjima i rješenjima u poljoprivredi i više su spremni da se bore za poboljšanje svog materijalnog i društvenog položaja.

*

Zaključak istraživanja je da seoski komunisti, iako djeluju u složenim i nepovoljnim okolnostima, uspješno ostvaruju vodeću idejno-političku ulogu u samoupravnom životu sela. Oni su pokretačka snaga razvoja i uspješnog funkcioniranja samoupravljanja u mjesnim zajednicama na selu, što rezultira, pored ostalog, zapaženim uspjesima u društvenom i komunalnom napredovanju seoskih sredina. Tako seoski dio komunističkog fronta doprinosi i pospješuje podruštvljavanje zatečenih uvjeta rada i života u selu. Na planu podruštvljavanja poljoprivrede i udruživanja individualnih poljoprivrednika mogu se očekivati bolji rezultati tek u narednom razdoblju.

Sve su to razlozi da se radu seoskih komunista posveti više pažnje i da im se pruži veća pomoć i podrška kao idejnim predvodnicima u borbi za socijalistički preobražaj sela i poljoprivrede. Istina, to nije samo njihov zadatak, ali su oni najviše angažirani i odgovorni za realizaciju navedenog cilja našeg društva.

Digitized by Google

Branko Mikulić

Značajan doprinos Šestog kongresa našem ukupnom razvoju

Ako nam je načelno o ulozi Saveza komunista u savremenim uslovima poznato i ako znamo da su stavovi o ovom pitanju ispravni, a o tome među nama nema razlika u mišljenjima, trebalo bi više napora uložiti u traženje odgovora, pored ostalog, i na ova pitanja: otkuda nerazumijevanja i tako uporno zadržavanje stare prakse, na primjer, u odnosima organa i organizacija Saveza komunista sa drugim društveno-političkim i društvenim organizacijama, zatim prema delegatskom i posebno skupštinskom sistemu; otkud takva snaga i uticaj tehnobirokratskog monopola koji nerijetko blokira ne samo da radnici odlučuju o politici reprodukcije već i da Savez komunista ostvaruje svoju ulogu, što se očituje, pored ostalog, i u još izraženoj težnji u dijelu organizacija udruženog rada da se u radnim i složenim organizacijama udruženog rada zadrže stari oblici organizovanja komunista i organi Saveza komunista; koje su to slabe tačke u primjeni teorijski ispravnih stavova o ulozi Saveza komunista u sistemu socijalističkog samoupravljanja u praksi; zašto se brže ne ostvaruje inicijativa druga Tita o kolektivnom radu; šta je to čemu nismo poklonili odgovarajuću pažnju, zbog čega ne uspijevamo sprovesti ono što je, uvjereni smo, dobro i pravilno.

Digitized by Google

Nemam pretenzija da odgovaram na sva ova pitanja, pa ću samo o nekima od njih iznijeti svoje mišljenje. Meni izgleda da je sasvim izvjesno da se sadržaj i metodi rada i idejno-političke akcije organa i organizacija Saveza komunista teže mijenjaju, unapređuju nego što smo to pretpostavljali i da je zato, pored ovladavanja načelnim stavovima, potreban ogroman dnevni stvaralački napor da se praktično djela, u skladu sa zahtjevima date etape razvoja naše revolucije. A ljudi koji se bave teorijom, kreacijom načelnih stavova nisu dovoljno angažovani na njihovom primjenjivanju i provjeravanju u praksi. To, manje ili više, zavisi od rada partijskih radnika koji se bave »operativom«, to jest ostvarivanjem politike Saveza komunista. Oni su pod pritiskom brojnih zahtjeva koje život nameće i, najčešće, protiv svoje volje podliježu praktičizmu, pa i najbolje načelne stavove poimaju i ostvaruju rutinski. Kada na to ukazujemo, u ovakvim prilikama, ili na sastancima organa Saveza komunista, to činimo dosta načelno, a ti naši drugovi nam kažu da mi njima odgovorimo na pitanje: kako konkretno da postupe u rješavanju nekog problema kojim se bavi organizacija Saveza komunista u određenoj radnoj i samoupravnoj organizaciji. Naravno, iz ovako postavljenog pitanja mi bismo mogli izvući zaključak da je, na jednoj strani, riječ o pritisku, odnosno zadržavanju pritiska, ili zahtjeva da se organi i organizacije Saveza komunista angažuju na rješavanju i onih pitanja o kojima treba da se odlučuje u samoupravnim organima i institucijama sistema, a, na drugoj, da se veoma sporo mijenjaju stari odnosi između Saveza komunista i društveno-političkih organizacija — u smislu zadržavanja političkog centra u organima Saveza komunista i transmisionih odnosa između Saveza komunista i drugih društveno-političkih i društvenih organizacija. Kada to kažem, imam u vidu da se naročito sporo izgrađuje i afirmiše uloga Socijalističkog saveza radnog naroda kao fronta organizovanih socijalističkih snaga, u kome Savez komunista ima svoju ulogu i odgovornost, ali ne i politički monopol — ni u SSRN, ni u društvu.

Pitanje je gdje su uzroci zadržavanja ovakvog stanja, gdje ih treba tražiti? Iz razumljivih razloga o tome ne mogu šire govoriti, pa ću iznijeti svoje mišljenje samo o jednom od njih. Naime, mislim da se, tu i tamo, organi Saveza komunista još previše oslanjaju na državne organe i da je dio organizacija, a i organa Saveza komunista, ovisan o upravljačkoj strukturi u udruženom radu. Možda ćemo u tome naći odgovore i na pitanje zašto se sporo afirmiše uloga Saveza komunista u delegatskom i, posebno, skupštinskom sistemu, zašto se održava moć tehnobirokratskog monopola?

S tim u vezi podsjetio bih, pored ostalog, na referate druga Tita na Desetom i Jedanaestom kongresu SKJ i na diskusiju Edvarda Kardelja na Jedanaestom kongresu, što je trebalo ozbiljno uzeti u obzir i u ovoj našoj raspravi.

Očito je da se sve ovo neće uspješno prevazići našim većim angažovanjem samo na otklanjanju slabosti u sadržaju i metodu rada, već i pomjeranjem težišta našeg angažovanja — istraživačkog i konkretnog, akcionog — u prvom redu, u osnovne organiza-

Digitized by Google

cije Saveza komunista u osnovnim organizacijama udruženog rada i mjesnim zajednicama. Nisam siguran da je to karakteristično za cijelu zemlju, ali iz onoga što sam sâm doživio nosim utisak da radnici još premalo razgovaraju, a kamoli da odlučuju o planovima svojih organizacija udruženog rada, o slobodnoj razmjeni rada, o udruživanju rada i sredstava, o usaglašavanju samoupravnih interesa, o razvojnoj politici društveno-političkih zajednica itd. O tome se još vode diskusije u nekakvim superstrukturama. Ako se SK i druge subjektivne socijalističke snage ne izbore za to da — sada kada se vrše pripreme za donošenje sljedećih srednjoročnih planova — planiranje na samoupravni način počne od osnovne organizacije udruženog rada, radnička klasa neće ovladati politikom reprodukcije, niti će naše društvo djelovati u uslovima potpunije ekonomske, a time i društvene stabilnosti. Idejnom i političkom aktivnošću Saveza komunista i drugih organizovanih socijalističkih snaga može se održavati i jačati pozitivno političko raspoloženje radnih masa. Ali treba odlučnije otklanjati uzroke ekonomske nestabilnosti, koja je u našem društvu već postala ozbiljan problem i, sama po sebi, može da izazove ozbiljne društvene i političke poremećaje.

U vezi sa našom diskusijom, želim reći da je mnogo lakše sačekati da prođe 20, 30 godina, pa sa te vremenske distance kritički govoriti o ovoj etapi. To je lakše, ali nije najbolje i najkorisnije. Mi moramo primiti odgovornost na sebe za rješavanje problema sa kojima smo suočeni u ovoj etapi razvoja socijalizma i za planiranje budućeg razvoja društva, a ne samo za interpretaciju pređenog puta. Jučerašnje uvodno izlaganje druga Doronjskog je podsticalo na ovakvu vrstu rasprave. Ono je bilo konkretno, mnogo konkretnije od diskusije. Nismo uspjeli da ga slijedimo.

Zamolio bih da mi se dopusti da kažem nešto i u vezi sa danas, a posebno jučer, spominjanim Šestim kongresom Saveza komunista Jugoslavije.

O stavovima Šestog kongresa KPJ/SKJ o ulozi Saveza komunista u društvu, očito, i danas ima različitih mišljenja. Da bismo sa ove vremenske distance mogli pravilno ocijeniti značaj stavova tog kongresa, moramo imati u vidu, pored ostalog, i sljedeće:

Prvo, usvajanjem Zakona o predaji fabrika na upravljanje radnicima nužno se nametnula i potreba da se definiše i uloga Saveza komunista u društvu, u bitno izmijenjenim društveno-ekonomskim uslovima, za koje smo se 1950. godine, uvođenjem samoupravljanja, opredijelili. Jer, više nije bila riječ samo o daljem razvijanju koncepcije partije masa u smislu njene »utkanosti« u radne mase i u narod već o odricanju te iste partije od vršenja vlasti u ime klase i njenom opredjeljivanju za vlast klase.

Zajedno s tim, Kongres je upozorio na potrebu da Partija, koja je u međuvremenu preživjela »veliko iskušenje« u sukobu sa Staljinom, dalje razvija i jača svoju demokratsku praksu u »komuniciranju« s masama, razvijenu naročito u toku narodnooslobodilačke borbe i prvim poratnim godinama, da ojača svoj demo-

Digitized by Google

kratski karakter, da djeluje u stalnoj povezanosti sa radnim masama i da zajedno s njima pronalazi rješenja za zadovoljavanje njihovih dnevnih i dugoročnih interesa.

Svi dobro znamo da u sukobu sa Staljinom nismo branili samo pravo na vlastiti put u socijalizam već i nezavisnost zemlje. Da podsjetim, u tom vremenu mi bukvalno nismo imali ni kruha ni soli. Vršili smo otkup svega. I, naravno, u tom vremenu i uslovima pravili smo pojedinačne, istorijski zanemarljive greške, na primjer u razgraničavanju i sa onim pojedincima koji su ispoljavali i najmanji vid kolebanja, a i u primjeni metoda prisile, na primjer u provođenju otkupa. Time smo dolazili u sukob sa seljaštvom, koje je tada u Jugoslaviji činilo oko 70 odsto stanovništva. Situacija u kojoj smo se našli nije davala vremena za vođenje velikih rasprava i za ubjeđivanje svih koji su se kolebali, ili su se odupirali tadašnjim mjerama države. U svim drugim uslovima naša Partija je na tome insistirala i danas insistira.

Ostavljajući to vrijeme iza sebe, mada još pod ekonomskom blokadom i bez diplomatskih odnosa sa istočnoevropskim zemljama, Partija odlukama Šestog kongresa ponovo afirmiše svoju praksu, svoj originalan odnos prema klasi i narodu.

Drugo, ne smije se gubiti iz vida ni činjenica da je, neposredno poslije Šestog kongresa, istupio Đilas sa svojim kontrarevolucionarnim tezama. Bila je to reakcija na Šesti kongres sa buržoasko-liberalističkih pozicija, u prvoj fazi sračunata na likvidaciju KPJ/SKJ. Zatim, podsjetio bih da je na Drugoj plenarnoj sjednici CK KPJ, održanoj poslije tog kongresa, usvojen dokument u kome se ukazuje na štetnost shvatanja, na jednoj strani, da komunisti nisu više odgovorni za dalji razvitak socijalizma, da se uloga komunista svodi samo na držanje predavanja, da ih ne obavezuju stavovi organa i organizacija SK, a, na drugoj, da se poslije Šestog kongresa nije ništa promijenilo u metodu i načinu rada, da je borba za demokratiju naša trenutna taktika i slično. Plenum je ukazao na potrebu učvršćivanja Saveza komunista i da ga ne treba čistiti kampanjski od onih koji smetaju idejnom i političkom jedinstvu Saveza komunista, već ocjenjivati stvarnu političku aktivnost komunista u narodu i njihovu borbenost na liniji politike Saveza komunista. Međutim, provodeći stavove plenuma, iz SK su isključivani svi oni za koje se ocijenilo da su na bilo koji način prekršili partijsku disciplinu (izostanci sa sastanaka, neredovno plaćanje članarine i slično), ili su — po bilo kom osnovu — idejno zastranjivali. Tako je, u pojedinim organizacijama, po tom osnovu, a ne zbog slabosti na koje je ukazao plenum, broj članova SK gotovo prepolovljen. Dio seoskih organizacija Saveza komunista od toga se ni do danas nije oporavio. Iskrivljavanje stavova plenuma bio je, u stvari, sa dogmatskih pozicija ispoljen oblik otpora kursu usvojenom na Šestom kongresu. Insistiranjem na masovnom i kampanjskom čišćenju SK i od onih koji su činili čak i manje disciplinske prekršaje, a ne greške suštinskog karaktera, težilo se, jednako kao što je pokušao i Đilas, slabljenju Saveza komunista i njegove uloge u društvu.

Digitized by Google

Od tada do današnjeg dana diferencijacija sa pojedincima i grupama u Savezu komunista vršena je na suštinskim pitanjima politike i sistematski, a ne kampanjski, sve rasprave vođene su demokratski, javno. Iz njih je Partija uvijek izlazila jača i sve demokratskija.

Što se tiče konačnog rezultata koji smo ostvarili od tada do sada, uvjeren sam da su tome značajno doprinijele i odluke Šestog kongresa KPJ/SKJ. One su privremeno izazvale zabunu upravo zbog prakse u onih pet veoma teških, složenih godina, koje su Šestom kongresu prethodile. Zaokret od te prakse nije bio lak. To je tražilo totalnu promjenu, i načina mišljenja, i prakse. Nije to išlo lako i bez otpora. Jedan od vidova tog otpora izražavao se u ispoljavanju sumnji u takvu demokratsku orijentaciju za koju se opredijelio Šesti kongres — bilo sa dogmatsko-birokratskih, ili buržoasko-liberalističkih pozicija. Želim podsjetiti da je u referatu na Šestom kongresu drug Tito izvršio tako serioznu analizu staljinizma kakvu nismo učinili ni prije, ni poslije tog kongresa. I to je bio razlog za neke da značaj tog kongresa kasnije negiraju.

Digitized by Google

Stane Dolanc

Misao o partiji razvija se u okviru teorije revolucije

Pokušao bih, kratko, da iznesem neka svoja gledanja na problematiku, koja se ovde raspravlja već treći dan. Poći ću od konstatacije koju je u uvodnom izlaganju izneo drug Doronjski, koji je rekao da nama ne treba teorija partije i raspravljanje o teoriji partije van samoupravljanja, već da nama treba teorija revolucije i rasprava o teoriji revolucije. Sa njim se potpuno slažem. Išao bih još korak dalje. Kada drug Doronjski kaže da nama treba teorija revolucije, time svakako nije negirao da mi već imamo teoriju revolucije, koju svakodnevno razvijamo, ali bih pošao od toga da je ta revolucija u suštini daljnje učvršćivanje, razvijanje i traženje novih oblika i funkcionisanja socijalističkih samoupravnih odnosa. Jer naša revolucija, po svojoj sadržini, u suštini, predstavlja borbu za istinski socijalistički samoupravni odnos, odnosno — da ponovim ono što smo hiljadu puta rekli — borbu za to da čovek istinski upravlja i uslovima i sredstvima svoga rada i, jasno, time i rezultatima svoga rada. Ta revolucija još traje i samo u okviru njene teorije može se razvijati i teorija naše Partije, odnosno SKJ, koji i nije partija u klasičnom smislu tog termina.

Digitized by Google

Ako je tako, a uveren sam da jeste, onda dozvolite da iznesem i prve kritike, odnosno odjeke koje sam čuo na račun ovoga skupa koji se ovde održava. Naime, slučajno sam juče bio u jednoj naučnoj ustanovi, gde su mi iznesene određene zamerke na ovaj skup. I to zato što na njega nisu pozvani mnogi naučni radnici komunisti koji bi svojim učešćem mogli dati još veći doprinos rezultatima ovoga skupa. I ja se sa njima, da vam pravo kažem, slažem. Naime, ako mi tvrdimo da je samoupravljanje totalan društveni odnos ili da treba da postane totalan društveni odnos u našem društvu, onda je sasvim sigurno da o svim aspektima tog odnosa, koji obuhvata sve sfere društvenog, ekonomskog i političkog života, ne mogu raspravljati samo politikolozi, sociolozi ili profesionalni politički radnici. Jer teorija i praksa samoupravljanja traže interdisciplinarni pristup svih, i to, tvrdim, ne samo društvenih nauka, od politikologije, sociologije, politekonomije, prava, psihologije, istorije i drugih, već i egzaktnih, prirodnih nauka, kao što su tehnika, tehnologija, elektronika i još mnoge druge. Jer sasvim je sigurno da je i jedan od osnovnih zadataka vezanih za razvitak našeg socijalističkog samoupravnog društva — prevazilaženje razlika između fizičkog i umnog rada, a što traži upravo takav pristup.

Uveren sam da smo jedinstveni u oceni šta danas znači politika. Podsetio bih na jedan Kardeljev citat, u kojem se kaže: po svojoj suštini i krajnjim konsekvencama, politika je, pre svega, odlučivanje ljudi o društvenoj akciji. Podsećam na to prosto zbog toga jer je bilo određenih neshvatanja i nerazumevanja o odnosima između nauke i politike, i sasvim sigurno da ta nerazumevanja i neshvatanja delimično još postoje i na jednoj i na drugoj strani, i da smo često zbog toga pristajali na neke kompromise, koji su, po mom mišljenju, apsolutno značili veću štetu nego korist i za politiku i za nauku.

Kad govorimo o samoupravljanju kod nas i kad smo rekli da je teorija revolucije istovremeno teorija samoupravljanja, onda se ipak moramo podsetiti na neke stvari, a o kojima je i ovde bilo reči. Naime, ako je išta, bar po mom shvatanju, kontinuirano prisutno u strategiji Komunističke partije Jugoslavije, u strategiji revolucije koju je ona imala za cilj, kontinuirano od 1928. godine pa dalje, u poznatim istupanjima druga Tita kao sekretara zagrebačke partijske organizacije, sa manjim diskontinuitetom od nekoliko godina — to je jasna orijentacija Komunističke partije Jugoslavije na široke narodne mase, na angažovanje radničke klase u borbi za socijalno oslobođenje, za njezinu pobedu, u suštini za vlast radničke klase i radnog naroda u celini. To je linija naše Partije još pre kongresa Kominterne, linija od 1928. godine, koju je, sasvim nesporno, zacrtao drug Tito, a ta linija se održala u njenoj politici i praksi sve do danas. To je linija širokog otvaranja Partije prema svim demokratskim snagama, linija ulaska Partije u konkretan život masa — radnika, seljaka i inteligencije. To je borba za ljude, za otvaranje socijalnih i nacionalnih perspektiva. Strategija revolucije postaje i živi kao konkretna politička akcija.

Digitized by Google

Partija se oslobađa sektaštva u svim oblicima, od avanturizma do zatvorenosti, od elitizma do oportunizma. Tu vidimo jasan kontinuitet politike KPJ i SKJ sve do danas, i koji se može i naučno dokazati.

U našoj istoriografiji, po mom mišljenju, ponekad smo suviše okrenuti samo kretanju, da tako kažem, pojedinih članova Politbiroa i njihovim sastancima u predratnom periodu, a nismo dovoljno okrenuti izučavanju rada i života osnovnih organizacija, odnosno ćelija Komunističke partije Jugoslavije. Naši istoričari dobro poznaju određena dokumenta, depeše koje su dolazile iz Kominterne, i tu se često završava njihov rad; na osnovi tih depeša stvaraju sliku o razvoju politike naše Partije, a ne na osnovi stvarnog života i onog što se događalo u društvenoj i političkoj bazi u tom periodu. Kardelj je u vezi s tim često isticao: nije važno izučavati ono što se govori ili što se govorilo, nego ono što se radi i ono što se radilo. A to, sasvim sigurno, važi i za taj period. Međutim, mi možemo i naučno dokazati da je naša Partija shvatila ulogu društvenih masa i bila prema njima okrenuta još pre kongresa Kominterne 1935. godine i da je u suštini to povezivanje Partije dovelo do istorijske Pete zemaljske konferencije, na kojoj je ta linija potvrđena i reafirmisana, pa čak i pre toga na kongresima KP Hrvatske i KP Slovenije. Dokumenti sa tih i drugih skupova naše Partije u to doba, uostalom, najbolje govore o orijentaciji i liniji KPJ.

U vezi s tim još jedna činjenica. Ove godine mi slavimo 30-godišnjicu radničkog samoupravljanja, a gotovo ne pominjemo da je prvi radnički savet u Jugoslaviji postojao još 1941. godine, u Fabrici antimona u Krupnju, da je to bio radnički savet — baš se doslovno tako zvao — sa gotovo svim onim pravima koja smo formalno posle dali 1950. godine. Izgleda kao da zaboravljamo kakvi su bili i šta su značili mnogobrojni oblici upravljanja društvenim poslovima od strane narodnooslobodilačkih odbora, kao demokratskih oblika vlasti širokih radnih masa u doba oružane revolucije. Slično je i sa jednostranom ocenom perioda od 1945. do 1948. godine, a na koji se naši naučnici često koncentrišu, te ga proglašavaju za diskontinuitet, iako se zna da je objektivno u to doba bila takva situacija kada smo morali administrativno udruživati, pre svega, sva materijalna sredstva, koja su bila potrebna da bi se što brže obnovila ratom opustošena zemlja. Međutim, i u tom periodu se pojavljuju i dejstvuju radnički poverenici, radničke komisije i radničke kontrole i organizuju proizvodna savetovanja i nastaju mnogi drugi oblici samoupravljanja, odnosno već nastaju preduslovi za ono što smo uradili 1949. i 1950. godine, kad je donet Zakon o predaji fabrika na upravljanje radnicima.

Na ovo upozoravam prosto žato što mislim da je orijentacija Komunističke partije Jugoslavije neposredno posle pobede u oružanoj fazi revolucije apsolutno logički nastavak svega onoga što se pre toga događalo, već tamo od 1928. godine, pa od 1941. do 1945. u našoj narodnooslobodilačkoj borbi — i da mi ne samo da nismo hteli nego nismo mogli krenuti drugim putem do putem stvaranja

Digitized by Google

uslova za pronalaženje optimalnog društveno-političkog i društveno-ekonomskog sistema u kojem će, u suštini, biti na vlasti radni čovek.

Ako tako gledamo na celi taj kompleks naše politike i na liniju Komunističke partije Jugoslavije i, kasnije, Saveza komunista, onda vidimo da je ta principijelnost u pridržavanju te strateške linije u razradi marksizma, u uslovima u kojima je naša partija živela, u suštini jedan njen novi kvalitet koji je razlikuje od politike i linije mnogih komunističkih partija u svetu. Usudio bih se reći da su tu elementi — mi smo nekad sramežljivo o tome govorili, pa posle, iz raznoraznih razloga, jednostavno prestali — ideologije i politike koju su i u svetu mnogi nazvali titoističkom, da je to u suštini titoizam i — da je to ideja koja je večita, koja više ne može natrag, bez obzira na teškoće i probleme koje danas imamo i koje ćemo sutra imati. Hoću reći, materijalizirana je jedna ideologija u uslovima revolucije i u uslovima našeg višenacionalnog društva, koju su prihvatili svi radni ljudi naše zemlje i koja je postala njihova neotuđiva tekovina.

Zadatak Saveza komunista u ovom trenutku jeste da shvati da smo mi već dostigli jednu takvu fazu razvitka samoupravnih odnosa da on više nije jedini subjekt ovog društva, već samo jedan od subjekata u samoupravnom političkom sistemu. Mi smo na Jedanaestom kongresu SKJ o tome dosta govorili. Kardelj je svojom knjigom *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* obogatio teoriju revolucije. Savez komunista mora izučavati način i metode razvijanja svoje politike i ostvarivanja vodeće idejno-političke uloge u uslovima gde, pored njega, postoji više subjekata socijalističkog samoupravnog društva i koji su takođe nosioci napretka, od Socijalističkog saveza, Sindikata, Saveza omladine, društvenih organizacija i udruženja do nauke koja je takođe nerazdvojni deo i nosilac celokupne prakse našeg političkog sistema.

Mislim da tu sada nailazimo na jedno pitanje koje nije dovoljno razrađeno ni u teoriji ni u praksi. Naime, u praksi se često događa da metodi sa kojima Savez komunista realizuje svoju vodeću idejnu i političku ulogu u društvu nose u sebi određen konflikt sa bićem Saveza komunista, da ti metodi u suštini ponekad nisu u skladu sa njegovom današnjom ulogom u društvu, osobito kad se pristupa razrešavanju određenih društvenih konflikata, kad iskrsnu teškoće. Ima primera da se metodi našeg političkog rada katkad mnogo ne razlikuju od onog vremena kad smo se mi zvali još partija. Zato se potpuno slažem sa Šuvarom i sa drugovima koji su juče govorili, a i čitao sam neka izlaganja u diskusiji, da je u ovom trenutku osobito značajno kakav će odnos Savez komunista izgraditi prema delegatskom sistemu kao osnovi našeg političkog sistema, da je jako važno kakav će odnos izgraditi Savez komunista prema Socijalističkom savezu.

Mislim da smo konkretno sada, u danima u kojima živimo, svedoci jedne političke situacije u društvu koja je, da tako ka-

Digitized by Google

žem, fantastično dobra, situacije u kojoj su se narodi i narodnosti, svi radni ljudi i građani Jugoslavije prosto plebiscitarno opredelili za Titovu politiku, za politiku razvoja socijalističkih samoupravnih odnosa i izrazili punu odlučnost i spremnost da do kraja brane nezavisnost zemlje, da do kraja brane put koji su izabrali za svoju budućnost. Međutim, mi nismo dovoljno spremni da to raspoloženje ljudi shvatimo i prihvatimo, da se još bolje organizujemo, a to možemo jedino kroz Socijalistički savez, koji je u ovom trenutku, sasvim sigurno, ona organizacija koja mora iskoristiti i zahvatiti to široko socijalističko demokratsko raspoloženje naših ljudi, širokih radnih masa, među kojima ima milion i 800 hiljada komunista. Ogromna većina tih ljudi je sa nama, makar i ne bili po svom ideološkom ubeđenju komunisti, ali su za sve ove tekovine koje radnička klasa i Savez komunista ostvaruju, oni su čvrsto za onaj put koji inicira Savez komunista i otvara perspektive u budućnosti. Mislim da mi i u nauci, i to u svim društvenim i egzaktnim naukama, moramo voditi računa o tome, o tom raspoloženju naših ljudi.

Neki dan smo na jednom od simpozijuma konstatovali da praksa ponekad ide ispred nauke, da smo u praksi išli na određena rešenja, odnosno došli do određenih saznanja pre nego naši naučni timovi, da i ne govorim o tome da je negde čak i politika išla ispred nauke, da se nauka našla u položaju da samo tumači ono što se već dogodilo, umesto da je bila onaj subjekt koji otvara nove perspektive razvoja društva.

Uzmimo, recimo, ceo kompleks politekonomije. Mi imamo tu niz ozbiljnih problema, konkretnih, svakodnevnih, o kojima mi u nauci ne samo da nismo postigli određeni napredak nego čak nismo počeli ozbiljno da diskutujemo stvari. Ima stvari koje su u politekonomiji socijalizma, ako mogu taj termin da upotrebim — nejasne; to je, recimo, pitanje društvene svojine i njenog odnosa prema privatnoj svojini, problemi inidividualne svojine, etažne svojine i slično, sve do problema minulog rada. Pa, ako hoćete, do konsekvencija koje iz toga u svakodnevnoj praksi proizlaze. Mi smo se prosto sporili oko toga da li angažovati privatna sredstva za izgradnju stana ili ne, čak smo tvrdili da bi određeni potezi na tom području mogli biti maltene kontrarevolucionarni.

Uzmimo i drugu disciplinu — pravne nauke. Govorimo uvek o pravu kao klasičnom pravu i često to klasično pravo želimo da primenimo u društvu koje se temelji na socijalističkom samoupravnom odnosu, gde samoupravni dogovor, sporazum i druge samoupravne norme gotovo u svim oblastima društvenog života regulišu ono što su do juče regulisale klasične državne pravne norme. Na tom području imamo, s jedne strane, hiperprodukciju pravnih normi, a, na drugoj, oblasti koje su samoupravno neregulisane, netaknute. Uz tu hiperprodukciju imamo i komplikovanost nekih normi, da ih običan čovek — a radi njega te norme stvaramo — jednostavno ne može ni pročitati, a kamoli shvatiti. A na drugoj strani, opet, imamo praznine koje često dozvoljavaju i omogućuju devijacije, omogućuju iskorišćavanje vakuuma i time stva-

Digitized by Google

ranje situacija zbog kojih bismo mogli doći u konflikt sa radničkom klasom i radnim ljudima.

Uzeo sam samo kao primer ove dve-tri naučne discipline, što ne znači da drugde nema problema. Duboko sam ubeđen da je jedan od osnovnih zadataka Saveza komunista Jugoslavije da neprestano inicira naučnoistraživački rad u svim društvenim sferama. Daleko sam od toga da tvrdim da je njemu mesto samo na fakultetima, univerzitetima, akademijama ili institutima. Jer naučnoistraživački rad se i te kako razvija i postiže rezultate i u neposrednoj proizvodnji, u institutima raznih organizacija, a ostvaruju se, na kraju krajeva, određeni naučnoistraživački rezultati i u samom Savezu komunista, u našim marksističkim centrima, iako mislim da smo tu tek na početku rada. Jer ti bi centri trebalo da budu, po mom mišljenju, baš koordinatori, organizatori naučnoistraživačkog rada u celokupnom našem društvu, pa da dođemo do toga da i Savez komunista bude spreman da prihvati ono što je naučno dostignuto i dokazano. Podsetio bih ovde na jednu činjenicu — o kojoj se malo zna — da je Lenjin dvadesetih godina imao nameru da formira čak dva centralna komiteta; jedan centralni komitet koji je uobičajeni vodeći organ partije i drugi koji bi bio sastavljen isključivo od naučnih radnika, s tim da nijedna odluka onog prvog centralnog komiteta ne bi mogla biti sprovedena ako prethodno nije verifikovana od ovog drugog centralnog komiteta. Drug Kardelj je često govorio o ovom primeru i nastojao — i mi danas tu njegovu misao razvijamo — da u suštini društveni saveti, koje mi danas u našem političkom sistemu uvodimo i koji već, više ili manje, dobro funkcionišu — budu taj drugi, da tako kažem, »centralni komitet«, koji bi na određen način pripremao, vrednovao i predlagao odluke društvenim organima. Međutim, ti naši saveti često nisu ni adekvatno sastavljeni da bi mogli vršiti ulogu koju smo im namenili i, drugo, s obzirom na svoj sastav, oni se često stavljaju u položaj arbitra, a manje u položaj jednog tela koje će biti kvalifikovano da i naučno i, ako hoćete, politički nalazi izlaz iz situacija u kojima se mi u ovom trenutku nalazimo, u pogledu budućeg srednjoročnog plana, određivanja kriterija razvijenosti, odnosno nerazvijenosti, i mnogih drugih pitanja koja se neposredno postavljaju pred Savez komunista, pred naše samoupravno društvo.

Digitized by Google

Vladimir Bakarić

Inicijative komunista zavise od rezultata naše teorije

Pokušat ću se nadovezati na ono što je govorio drug Stane Dolanc. Imam kod toga nepriliku, ako hoćete tako, da nisam sudjelovao u pripremi ovog sastanka i da sam ga pratio relativno malo. Prema tome, mnoge stvari, možda, nisam primijetio i možda ću govoriti o nečemu o čemu vi niste govorili.

Ono što se meni čini da bi ovo savjetovanje trebalo da pridonese našem razvoju je upravo to da jače poveže neka pitanja, da jače naglasi međuzavisnost razvoja društva i Saveza komunista. Meni se čini da je to kod naših kadrova premalo u svijesti i da su mnoge diskusije, koje se vode na tu temu, temeljene na starim osnovicama, na osnovicama koje je historija već nadvladala.

U doba mladosti Marxa i Engelsa smatralo se da će radnička klasa putem parlamenta doći na vlast i ostvarivati socijalizam. Komunistička partija trebala je biti, i stvorena je kao dio tadašnjeg parlamentarnog političkog sistema. Još za Marxova života pojavila se nova stvar — Pariška komuna, koja je dala kritiku toga shvaćanja i nove koncepcije o načinu dolaska radničke klase na vlast i preobražaju društva. Zatim su došli sovjeti, koji su opet donijeli jedan novi moment. Sve je to imalo svoje osnovice. Me-

Digitized by Google

đutim, ostao je naziv — partija, koja se, kao što znadete, razvila negdje u jednopartijski sistem.

Mi smo išli drugim putem. Za nas se pitanje nije sastojalo u tome koja će frakcija radničke klase biti na vlasti, nego u tome kako da radnička klasa cijela bude na vlasti. Prema tome, »partija« uopće nema nikakvog smisla, nego je trebalo naći organizacionu formu kroz koju će se ostvariti diktatura radničke klase, odnosno razvoj ovog društva. Reći ću nekoliko riječi o tome kako se to kod nas razvijalo.

Tito je 1928. godine dao koncepciju koja se razlikovala od ranijih. Shvatio je ono što su Marx i Engels govorili, da će radnička klasa u svojoj borbi morati voditi niz bitaka, malih i velikih. Tito je — to je bilo za njega karakteristično — upozoravao na ovo: *niz bitaka malih i velikih*, i tada je već pravio koncepciju takve partijske organizacije koja će biti sposobna da vodi i ove male bitke, bitke koje su bile na mobilizaciji radničke klase i radnih ljudi toga vremena, koje su trebale da rastu do velikog masovnog pokreta. To je i ostvareno kad je Tito došao na čelo Partije. Tada je već postojao pogodan teren, jer generacija ljudi, koja je ušla u Partiju negdje 1931, pa pogotovo 1932, 1933. i 1934. godine, nije više razmišljala na onaj raniji način, da se treba boriti na visokom nivou frakcija, nego upravo kroz razvijanje ovih malih i velikih bitaka. Uslijedila je zatim pravilna partijska linija, linija obrane zemlje od fašizma, koja je postala, ili postajala, svojina čitavog naroda. Postavljalo se, naravno, i pitanje partijske organizacije, demokratskog centralizma. Mi smo čvrsto postavili demokratski centralizam i jedinstvo misli i akcije. Ako gledate praksu, vidjet ćete da u toku rata nije bilo gotovo nikakvih veza, ili su bile jako male. Međutim, jedinstvo u Partiji je postojalo, i to zato jer je nicalo iz svake partijske ćelije, iz svake partijske organizacije i iz svih organizacija koje je Partija tada stvarala.

Neposredno nakon oslobođenja narod je u Partiju imao ogromno povjerenje. Partija je predstavljala, da upotrijebim taj termin, emanaciju narodnog raspoloženja, i kad se rješavalo pitanje preuzimanja vlasti, bilo je potpuno jasno da će je preuzeti Partija, i to u ime masa, jer je s njima bila tako čvrsto vezana da se razlika tu nije mogla ni praviti. Međutim, što se još desilo u toku rata, osim što je partijska linija postala svojina naroda? Desila se revolucija. Sav radni narod, dakle ne samo radnička klasa, doživio je na svojim leđima krizu ranijeg sistema i tražio je njegovu promjenu. A imao je povjerenja da će Partija tu promjenu, promjenu njihovih općih životnih uvjeta, provesti. Zbog toga smo mi za sobom imali radničku klasu, seljake i niz drugih međuslojeva. I, naravno, organizirali smo vlast — preskačem one probleme i manevre koje smo morali napraviti da bismo tu vlast ostvarili — uzeli u ruke sve bitne momente vlasti, nacionalizirali poduzeća, uveli u njih direktore i dali velika prava radnicima. Sve je to bilo u uvjetima državnog vlasništva na sredstvima za proizvodnju.

Komunistička partija je još bila partija, ali partija koja se razvila u jednopartijski sistem. I tada je trebalo vidjeti kako ići

Digitized by Google

dalje, kako ostvariti isto ovo što smo imali do dolaska na vlast, kako se uključiti u masu, i ne samo to nego kako da ta radna masa, radnička klasa, preuzme svoju historijsku ulogu. Više nije bilo govora o tome da samo partija može biti reprezentant te klase, iako ona to u neku ruku mora biti i dalje, nego da ta radnička klasa i radni narod preuzmu tu svoju historijsku ulogu. Proveli smo niz prelaznih mjera, i došli smo do samoupravljanja kakvo je danas. Mnogi danas proučavaju samoupravljanje i smatraju ga jednim, da tako kažem, tehničkim rješenjem ove stvari. I kad govorimo o Partiji, onda, kažu, Partija treba da se baci u osnovnu ćeliju našeg društva, osnovnu organizaciju udruženog rada. I na tome se obično završi.

Mi smo, međutim, u posljednje vrijeme napravili i reorganizaciju partijske organizacije, koja je ranije išla po vertikali toga društvenog uređenja, to jest još je sjedila u višim forumima, u poslovnim organima, u komitetima... Sad smo rekli: idemo u osnovnu organizaciju udruženog rada. S tim u vezi odmah se pred nas postavilo pitanje da li će se time stvar prepustiti stihiji, mikro-interesu, i da li je Partija ta koja treba kohezionirati razne mikro-interese, u interesu historijskog zadatka radničke klase.

Pozadina tog razmišljanja bila je plan ili ne, zapravo da Partija treba da nadomjesti plansko gospodarstvo. Međutim, to nije tako, jer te mikro-interese ne treba da usaglašava Partija, nego za to stvoreni instrumentarij. Zato je i ustanovljen delegatski sistem. Mi danas ne dozvoljavamo da ti problemi idu u partijske komitete, nego tražimo da se o njima diskutira sve dotle dok se ne vidi koji je interes taj koji će nadvladati, da se stvari, dakle, rješavaju sporazumijevanjem i dogovaranjem. Naravno, Partija je tu prisutna i vrši svoju funkciju preko osnovnih partijskih organizacija. Osnovne organizacije Saveza komunista, vezane za općinsku partijsku organizaciju, politički raspravljaju probleme i utječu na proces sporazumijevanja i dogovaranja, na proces usklađivanja interesa. One vode brigu o tome da ne prevladaju nosioci sukobljavanja interesa. Vidite, i u posljednje vrijeme mogli ste pratiti sukobe interesa, zbog kojih nisu mogle biti donesene neke značajne odluke. Međutim, čim je postalo jasno da bi to moglo uzdrmati stabilnost ovog društva, stvar je prestala, »legla«, ljudi su počeli razmišljati ozbiljnije, ponašati se odgovornije. Nisu odmah i za sve našli rješenja, ali su se potrudili da ih traže, nalaze, i to da ih nalaze ne presijecanjem, arbitražom »odozgo«, nego takvim rješenjima koja unapređuju i produktivnost rada i našu stvar. Neke od tih diskusija traju još i danas, ali, vidite, nismo ih prenijeli u Centralni komitet, nego smo ih ostavili tamo »dolje« i komuniste zadužili da nalaze rješenja.

Dalje, šta je u našem političkom ili, ako hoćete, u društvenom sistemu sada napravljeno u odnosu Partije i tih radnih masa?

Prije davanja odgovora htio bih još nešto reći. U prošlom periodu mi smo ostvarili ogroman napredak, koji se može izraziti i cifarski. Da li je taj napredak rezultat velikih investicija, ili velike koncentracije sredstava? No, nije to bio osnovni uzrok. Os-

Digitized by Google

novni uzrok je bila revolucija, to jest zahtjev našeg radnika i našeg seljaka za društvenim napretkom. Ti zahtjevi bili su toliki da im svima nismo mogli ni udovoljiti. Bili su to zahtjevi za ulaganjima, za radom, za zaposlenjem. Tendencija je bila: hajde da mi nešto napravimo, negdje će se to već pokriti. I pokrivali smo i ostvarivali veliki napredak. Historija, inače, poznaje dosta sličnih pojava. Sličan je slučaj, recimo, s razvojem SAD poslije sticanja nezavisnosti, zatim Njemačke iza 1848. godine. Svi ti nagli razvoji bili su ostvarivani i praćeni najgorim destabilizacionim mjerama. Dolar je padao, dolar je rastao, štampane su novčanice, mnoga su poduzeća propala, ali su produktivne snage rasle. Radili su iste svinjarije koje smo radili i mi. Vremenom se to ipak mora svesti na neke normalnije mjere. To smo mi počeli raditi pomoću procesa stabilizacije. Pri tom nam se, naravno, najprije nametnulo rješavanje tehničkog pitanja. Tu smo mnogo pokrali od buržoaske ekonomije, i to iz jedne njene ranije etape.

Imate, na primjer, pitanje nezaposlenosti kod nas, koju mi gledamo kroz naočale velike svjetske ekonomske krize između dva rata i tako je pokušavamo riješiti. Naša nezaposlenost, međutim, uopće nije to. Ona nema veze s tim. Kapitalizam u ono vrijeme nije mogao apsorbirati radnu snagu, a kod nas je riječ o prodoru revolucije, koja traži svoja rješenja, i gdje se stvari ne rješavaju socijalom, nego daljnjom izgradnjom produktivnih snaga kod nas.

Vratio bih se sada na ranije pitanje odnosa Saveza komunista i radnih masa, odnosno historijskog zadatka radničke klase. Radnička klasa i radni ljudi trebaju biti nosioci rješavanja gornjih zadataka u društvu. Mi smo u tom smislu postavili naš politički sistem, delegatski sistem. Pri tom smo razmišljali i o tome da se osiguramo i protiv moguće stihije, da osiguramo vodeću ulogu Saveza komunista, odnosno svijesti koju on unosi u radničku klasu. To je uloga društveno-političkih vijeća u skupštinama. Ona su ta koja imaju pravo na inicijativu, ali i da stavljaju veto ako se nešto rješava suprotno historijskim interesima radničke klase. U tome je i posebna uloga predsjedništava. Predsjedništvo SFRJ, osim što mora da vodi računa o nacionalnoj ravnopravnosti, ima pravo na punu inicijativu i pravo veta, kao i pravo da predlaže predsjednika Saveznog izvršnog vijeća.

Zašto ga ono predlaže, a ne Savezna skupština? Upravo radi kontinuiteta revolucije. Skupština verificira ispravnost prijedloga Predsjedništva, može kandidata primiti i ne primiti. Ovo izgleda kao nekakva tehnika, ali, kao što vidite, nije tehnika, nego je pitanje kako osigurati vodeću ulogu Saveza komunista i istovremeno to verificirati putem izabranih ljudi sa samog terena. Prema tome, kad govorimo o današnjoj ulozi Saveza komunista, onda je ne možemo svesti na to da li se SK miješa ili ne miješa, da li je on koheziona snaga ili nije, nego da li je on dobro ugrađen u ovaj sistem, i koji je slijedeći korak.

Na funkcioniranje sistema ima danas mnogo kritičkih primjedbi. Pogledajmo kako stvari izgledaju, kako funkcionira, na primjer, delegatski sistem? Tko su delegati? To su dobrim dijelom stari

Digitized by Google

politički kadrovi koji nemaju velike veze s pravim delegacijama na terenu. To je za prvi mah podnošljivo, jer je iz mnogih političkih i drugih razloga bilo teško učiniti drugačije. I danas nam se dešava da se kao delegati pojavljuju bivši ministri, i obratno. Još zapravo nismo ostvarili ono što taj delegatski sistem zahtijeva. Inicijativa za kolektivnim rukovođenjem unosi tu već jedan novi, vrlo bitan element. Prva iskustva Predsjedništva SFRJ, koje funkcionira vrlo dobro, potvrđuju tu orijentaciju. Nema lidera, nema jednog nosioca, i odgovornost svih je ogromno povećana. Slijedeće je iskustvo Predsjedništva CK SKJ, koje isto tako funkcionira, mislim, bez zamjerki. Pitanje je tu samo sada unutrašnjeg razvoja, da se ta nova funkcija u potpunosti shvati. To, međutim, nije problem principa, nego problem rasta. To je jedan novi element u daljnjoj demokratizaciji, ali ne samo demokratizaciji nego i razvoju izvjesnih društvenih funkcija.

Dalje, kad govorimo o funkcioniranju i razvoju sistema, može se reći da ni osnovna organizacija udruženog rada nije još dobila ili nije osposobljena za vršenje svih prava koja ima. Tu je posebno pitanje SIZ-ova, pitanje, na primjer, odnosa nauke i udruženog rada, nauke i politike, gdje udruženi rad nema na nauku zapravo nikakav utjecaj. Uloga nauke kao produktivne snage odavno je priznata. Još je Adam Smith govorio o vještini radnika, koja je produktivna snaga tog radnika. Ono što mi sad hoćemo da napravimo jeste da ta vještina, koja podiže produktivnost, dakle nauka, bude svojina radničke klase i da podiže njenu produktivnost. To je proces koji sada spuštamo od budžeta na udruženi rad, ali u kom se javlja niz problema. Najveći instituti kod nas vezani su za svjetske institute i više rade kao njihova pomoćna sredstva nego za nas. Zatim, Tesla je, na primjer, rođen u Lici, dao je velike pronalaske, ali u Americi. Atomsku bombu je izmislila Evropa, ali ju je ostvarila Amerika s evropskim ljudima. Očito je pitanje u tome — gdje se nešto dešava. Gledajte današnje migracije. Mnogo naših stručnjaka, recimo inženjera, odlazi u Švicarsku, liječnika u Njemačku. Iz Njemačke liječnici idu u Ameriku, iz Indije u Englesku i slično. Dakle, ta se nauka odvezala od svoje neposredne sredine, međutim, ona sudjeluje u općoj društvenoj podjeli rada.

I što bismo mi sad tu htjeli napraviti? Ne baš zaustaviti taj proces, ali vezati nauku za to da diže našu produktivnost rada, dakle investirati u onu nauku koja neposrednije, ne neposredno, nego neposrednije, podiže produktivnost rada kod nas, o čemu onda povratno ovisi količina sredstava koja se može dati za nauku.

Odmah se tu možemo vezati za jedan problem, problem vlastite tehnologije, koji se ne sastoji u tome što mi uvozimo stranu tehnologiju — jer kad bismo za sve davali vlastita rješenja, kasnili bismo 50 godina — nego što se kod kupovine licenci našim radnim organizacijama ostavlja samo da proizvode i da se tuku za tržište, a unapređivanje tehnologije ostaje vani, tako da mi podupiremo razvijanje tehnologije vani, a unutra smo samo prosta radna snaga za tu tuđu tehnologiju. To je sadašnje stanje stvari. Da

Digitized by Google

li je to bilo nužno ili nije, možemo diskutirati, ali je sada nužno oslanjanje na vanjsku tehnologiju i uključivanje u podjelu rada na tom području.

S ovim u vezi nameće se i pitanje našeg odnosa prema multinacionalnim kompanijama.

Postoje tu dvije teze. Prva, koju smo dugo vremena i mi podupirali, da se, pojednostavljeno govoreći, od multinacionalnih kompanija može braniti zatvaranjem, a to onda znači vlastita tehnologija, vlastita sirovina, sve vlastito. Druga teza, koju smo usvojili, ide za tim da se uključujemo u svjetsku podjelu rada, da se otvaramo. A kad se otvaramo, to onda znači da se izlažemo izvjesnim teškoćama, s kojima se susreće kapitalizam i svijet uopće, ali i da se uključujemo u borbu za promjenu suvremenog svjetskog sistema, za novi ekonomski poredak u svijetu. To znači da se uključujemo u borbu ne dvaju blokova, nego borbu za cjelokupnu promjenu i za prisiljavanje razvijenog svijeta da svoju tehnologiju, svoje znanje proširi na one koji su nerazvijeni. Tako se uključujemo u najširu klasnu borbu, širu od bilo koje druge klasne borbe koja na ovom svijetu postoji.

Mi smo tu odluku donijeli, međutim, naš sistem ju ne slijedi. Mi se zatvaramo, postajemo zatvoreno društvo s tendencijom da se bogatimo, društvo koje ima povoljnije uvjete životnog standarda nego su vani i, prema tome, postajemo nekonkurentni i nesposobni za igranje uloge koju smo si postavili. Nauka, koja bi trebala ovo proučiti, potpuno je kod nas zaostala. Radilo se, na primjer, na proučavanju razvoja društvenog sistema u Americi, neki su radili na međunarodnoj trgovini, ali na povezivanju s ovim zadatkom uključivanja naše zemlje u bitku za promjene u svijetu nije do sada radio nijedan institut, mislim sistematski radio, radile su različite grupe. Ako u tom svjetlu gledamo raspravu o tome da li ćemo unutar zemlje imati slobodnu trgovinu, ili robnu proizvodnju, ili plansko tržište, ona sada postaje sasvim drugačija. Mi smo se opredijelili za robnu proizvodnju, tu više diskusije nema, ne treba je biti, ali koju robnu proizvodnju? Robnu proizvodnju današnjice. To, međutim, nije ona robna proizvodnja iz prošlog stoljeća, nego robna proizvodnja gdje su proizvodne snage već takve da se u nju može čovjek uplitati, da može donositi neke odluke i da se, u neku ruku, može na racionalan način i vladati tom proizvodnjom, poštivajući sve ove zakone. Ali sad joj treba dodati i ovaj moment, to jest ta robna proizvodnja mora odigrati svoju ulogu u razvoju svjetske privrede, i to tako da nas uključi u ovaj novi ekonomski poredak i nove zadatke. Ovdje je određen i sadržaj te partijske svijesti i mjesto njenog provjeravanja u odnosu na daljnji razvoj, kao i to što bi ona trebala da kao zadatak postavi. Nije riječ danas više o pitanju i temi nesvrstanosti, gdje je ta stvar u ogromnoj mjeri ostvarena, pogotovo u ovom današnjem svijetu u kome sve vodi na daljnje zaoštravanje i na daljnje teškoće. Riječ je o ovom dnevnom planu koji naša partijska svijest ne slijedi, a trebalo bi da je tu unesemo. Jer, ako smo mi dio svjetskog socijalističkog sistema i ako ta naša radnička klasa

Digitized by Google

treba da se povezuje i postavi prema svim problemima suvremenog svijeta, onda moramo na praktičnom planu nešto poduzimati, jer smo tu u jako velikom zaostatku, a samo političko angažiranje nije dovoljno.

Ovdje je već bilo govora o tome da nam katkada politika ide ispred nauke. Pariška komuna je, na primjer, išla daleko ispred nauke, i mi našom sadašnjom praksom idemo ispred nauke — ne tako daleko kao Pariška komuna — i došli smo do nekih problema koje je teško riješiti. Recimo, na unutrašnjem planu, zašto radnik ne vodi cio sistem? Ne može. Ovisan je o mnogo čemu. Mi smo, na primjer, prenijeli velike zadatke na naš bankovni sistem, a nismo dali odgovor na pitanje kako da radnička klasa, odnosno radnik na radnom mjestu, vlada sredstvima skupljenim u banci, koja u sebi sadrže mogućnost otuđenja od radnika. Na nas se vrši pritisak da donesemo zakon o bankama, ali ga još nismo donijeli. Ne samo da se nismo sasvim složili nego je pitanje da li smo kao društvo zreli da ga donesemo. Mi nismo dovoljno oživjeli one elemente koji bi to mogli učiniti. Međutim, stihija ide drugim putem, ona jača pozicije banaka. Sada je pitanje treba li donijeti jedan, da tako kažem, sistemski zakon za koji nismo zreli, ili napraviti jedan prijelazni režim koji razvlašćuje današnje moćnike u bankama i njihovu vezu sa starom strukturom partijskih komiteta i prenosi to na udruženi rad, ili ići nekim drugim putem. Diskusije su, naravno, velike, i očito je da je tu mnogo prostora za istraživanje, jer, s obzirom na to da društveni elementi nisu dozreli, nisu došli tako daleko, možemo zakasniti, ali i previše požuriti s nečim. Ta bi ispitivanja bila izvanredno važna, došla bi pred ekonomiste kao problem *par excellence*, poput problema proširene reprodukcije i njenoga prenošenja na udruženi rad. Međutim, mi se bavimo drugačijim problemima, izteoretiziramo se u smislu kategorija iz prošlog stoljeća, ne videći da, na primjer, čak i kategorija novca u sebi sadrži, zapravo, društvene odnose, koje treba izučiti i vidjeti kako se u toj istoj kategoriji novca danas reflektiraju društveni odnosi i koje društvene odnose treba poduprijeti da bi se vladalo tim novcem kao otuđenim sredstvom.

Postoji još niz drugih problema koje mi ne diskutiramo. To su, recimo, problem razvijenosti i nerazvijenosti kod nas i u svijetu, gdje smo primijenili metodologiju koja je birokratska, kapitalistička i koja ničemu ne vodi. To je ocjena razvijenosti prema veličini takozvanog društvenog proizvoda po kojoj se uopće ne vidi razvoj društvenih odnosa i forsiraju se onda neke stvari koje uopće nisu na mjestu i koje katkada izgledaju smiješne.

Sve je to predmet istraživačkog rada naše teorije. Partiji su rezultati toga rada potrebni da bi mogla poduzimati daljnje inicijative.

Tu treba reći nešto još u čast naše Partije. Sve društvene promjene koje su učinjene od 1928. do danas bile su na inicijativu Partije i sve su one testirane i potvrđene u praksi uz ogromnu podršku masa.

Digitized by Google

Tako je i sa ovim sadašnjim društvenim promjenama, koje naš čovjek još u potpunosti ne osjeća, osjećat će ih tek onda kad ga duboko zaronimo u te suvremene probleme. Kod toga mene ne zabrinjuje to što je veći dio tih milion i 800.000 članova Partije, odnosno članova Saveza komunista, pasivan. Oni ne moraju biti aktivni. Mi moramo učiniti aktivnim one koji utiču na razvoj društva i koji su dužni da rade na tome. Tito je mnogo puta rekao da radnika možemo primiti u Savez komunista makar je on pasivan i makar ne zna ništa o marksizmu. Ako taj radnik dođe u osnovnu organizaciju udruženog rada koja je aktivna i ako on mora da uzme učešća u organizaciji SIZ-ova, općine, stanogradnje i tako dalje, onda on može biti pasivan ako mu ti prijedlozi budu dobro dani. Ako oni za njega nisu, on će se aktivirati. To neće biti rezultat njegove misli, nego njegovog džepa, jer on to, ipak, plaća. On će to osjetiti u onoj svojoj platnoj vrećici i onda će pitati zašto je to tako i treba li biti tako, i tako ćemo ga aktivirati da bude neposredni učesnik dalje izgradnje našeg samoupravnog sistema.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 30.— DIN.

Digitized by Google

HX
8
.S67

SEP -4 1980
Current Serials

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

3
1980

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 300 dinara. Za inostranstvo 600 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

HX
8
.S67

Sadržaj

Godina XXIII 1980 Broj 3

Studije i članci

Ljubivoje Aćimović

Zastoj evropskog detanta — moguće posledice i alternative 3

Rudi Rizman

Kritika doktrine o „socijalističkoj naciji" 21

Zoran Stanojević

Protivurečnosti društveno-ekonomskih transformacija u zemljama Latinske Amerike 36

Boris Majer

Samoupravljanje i filozofija 58

Martin Vedriš

Samoupravljanje i pravo 69

Iz prakse za praksu

Milan Bajec

Društvena merila raspodele 85

Svetlana Božinović

Osnove politike cena i troškova života u Društvenom planu Jugoslavije za period 1976—1980. 95

Prilozi

Slobodan Lazarević

Lukač i Landlerova frakcija 108

Ljubiša R. Mitrović

Samoupravljanje i diktatura proletarijata 127

Risto Vukčević

Funkcionisanje privrednog sistema i domet tekuće ekonomske politike 138

Osvrti

Boris Nonevski

Neizbrojiva lica sveta 155

Prikazi 168

Digitized by Google

Содержание

Научные труды и статьи

Любивое Ачимович
Застой в смягчении напряженности в Европе — — возможные последствия и альтернативы 3

Руди Ризман
Критика доктрины о »социалистической нации« 21

Зоран Станоевич
Противоречия социально-экономических преобразований в странах Латинской Америки 36

Борис Мейер
Самоуправление и философия 58

Мартин Ведриш
Самоуправление и право 69

Из практики — практике

Милан Баец
Общественные мерила распределения 85

Светлана Божинович
Основы политики цен и стоимости жизни в Общественном плане Югославии с 1976 по 1980 год 95

Очерки

Слободан Лазаревич
Лукач и фракция Ландлера 108

Любиша Р. Митрович
Самоуправление и диктатура пролетариата 127

Ристо Вукчевич
Функционирование хозяйственной системы и досягаемость текущей экономической политики 138

Обзоры

Борис Моневский
Неисчислимые лики мира 155

Рецензии 168

Contents

Studies and Articles

Ljubivoje Aćimović
A Standstill in European Détente — Possible Consequences and Alternatives 3

Rudi Rizman
A Critique of the Doctrine on „Socialist Nation" 21

Zoran Stanojević
Contradictions in the Socio-Economic Transformations in the Latin-American Countries 36

Boris Majer
Self-Management and Philosophy 58

Martin Vedriš
Self-Management and Law 69

Practice for Practice

Milan Bajec
Social Standards in Distribution 85

Svetlana Božinović
Bases of the Policy of Prices and Costs of Life in the Social Plan of Yugoslavia for the Period 1976—1980 95

Contributions

Slobodan Lazarević
Lukács and Landler's Fraction 108

Ljubiša R. Mitrović
Self-Management and the Dictatorship of the Proletariat 127

Risto Vukčević
Functioning of the Economic System and Scope of the Current Economic Policy 138

Commentaries

Boris Nonevski
The Uncountable Faces of the World 155

Reviews 168

Digitized by Google

Ljubivoje Aćimović

Zastoj evropskog detanta — moguće posledice i alternative

1. U toku druge polovine 1970-tih godina došlo je do izrazitog pogoršanja međunarodne situacije i ta tendencija se i dalje nastavlja, dobijajući sve opasnije vidove i sve šire razmere. Paradoksalno izgleda, bar na prvi pogled, to što je do ovog pogoršanja došlo upravo u trenutku kada je proces popuštanja međunarodne zategnutosti, to jest detant, dostizao svoje najdalje domete: uspešno zaključenje sporazuma SALT I (1972) i sledećeg sporazuma u Vladivostoku (1974), kao prvog koraka ka SALT-u II; konsolidacija prilika u Evropi, posebno rešavanje otvorenih pitanja iz takozvanog nemačkog kompleksa (1970—1972) i održavanje Konferencije o bezbednosti i saradnji u Evropi (1972—1975); normalizacija kinesko-američkih odnosa (1972); okončanje rata u Indokini (1975) i raspad poslednje kolonijalne, portugalske, imperije (1975). Ipak, već sredinom ove dekade, gotovo neposredno posle Helsinške konferencije o evropskoj bezbednosti 1975, počinju da se ispoljavaju znaci drugačijeg, negativnog trenda.

Najpre se o ovom pogoršanju govorilo u terminima usporavanja procesa detanta, zatim zastoja, pa poremećaja i, najzad, krize detanta, da bi se posle sovjetske vojne intervencije u Avga-

Digitized by Google

nistanu pojavila čak i gledišta da detanta zapravo više i nema i da se nalazimo u fazi drugog hladnog rata. Terminologija ovde svakako nije bitna, ali ona dosta verno odražava eskalaciju nastalog pogoršanja međunarodne situacije u ovom razdoblju, kao što i pojedinačno kvalifikovanje njene najnovije faze kao drugog hladnog rata odražava ne samo dalje naglo zaoštravanje odnosa, već i krajnju zabrinutost javnosti zbog takvog toka stvari.

2. Temeljitije razmatranje nastalih promena u procesu detanta pretpostavlja bliže određivanje samog *pojma detanta*, to jest sadržine i istorijskog mesta tog procesa kao specifične faze u razvoju savremenih međunarodnih odnosa.

Najelementarnije objašnjenje detanta jeste da je to proces popuštanja međunarodne zategnutosti nastale u vreme hladnog rata. Već ovim se, međutim, automatski, postavlja kao prethodno i pitanje određivanja hladnog rata, njegove prirode i osnovnih obeležja.

Taj specifični međunarodni sukob, koji nazivamo hladnim ratom, izbio je ubrzo nakon završetka drugog svetskog rata, na relaciji Istok — Zapad, između bivših saveznika, vodećih članova pobedonosne antihitlerovske koalicije. Izbijanje hladnog rata je uslovljeno spletom istorijskih okolnosti, a pre svega fundamentalnim promenama u strukturi međunarodne zajednice, čiju jednu od bitnih karakteristika čini istovremena i nagla pojava dveju supersila na svetskoj sceni. Taj proces je tekao u uslovima višestrukih revolucionarnih promena u posleratnom svetu, naročito na tri krupna plana: klasno-socijalnom, nacionalnooslobodilačkom i naučno-tehničkom. Po svojoj prirodi, hladni rat je u suštini stanje bitno poremećenih međunarodnih odnosa u uslovima mira, na ivici rata. To je stanje produženog aktivnog sukoba između dveju supersila, zajedno s njihovim saveznicima, u okviru kojeg se ratovalo svim sredstvima, izuzimajući međusobni oružani obračun; stanje oštre polarizacije međunarodnih odnosa oko supersila kao dveju stožernih tačaka, s vojno-političkim blokovima, kao organizovanim jezgrima njihovih interesnih sfera i tendencija ka širenju, odnosno globalizaciji ove strukture odnosa i ka prenošenju konfrontacije na druga prostranstva u svetu; međusobne podvojenosti na relaciji Istok — Zapad, narušenih odnosa saradnje i bitno reduciranog međusobnog komuniciranja; hijerarhizacije odnosa unutar blokova sa tendencijom ka njenom širenju; politike ravnoteže snaga i trke u naoružavanju; lokalnih sukoba i kriza u funkciji međusobnog nadmetanja oko sfera uticaja; blokiranih napora na rešavanju otvorenih spornih pitanja; psihološko-propagandnog rata; međusobnog nepoverenja i antagonizma.[1]

Ova anatomska skica stanja hladnog rata može poslužiti ne samo tome da se adekvatnije odredi funkcija detanta već i da se

[1] Detaljnije o ovome videti od istog pisca: *Problemi bezbednosti i saradnje u Evropi*, Institut za međunarodnu politiku i privredu i „Prosveta", Beograd, 1977, str. 11—30.

Digitized by Google

jasnije oceni koliko se u toku minulog razdoblja procesa detanta odmaklo od hladnog rata, odnosno može li se sadašnja situacija podvesti pod taj isti pojam.

U stvari, detant je prelazno stanje savremenih međunarodnih odnosa — od hladnog rata ka pravom miru. To je proces prevazilaženja hladnog rata i njegovih posledica — deformacija međunarodnih odnosa do kojih je ovaj sukob doveo.

Pojavu i evoluciju procesa popuštanja međunarodne zategnutosti uslovilo je više faktora, a pre svega razvoj na nuklearno-strateškom planu (nuklearno-raketno naoružanje dostiglo je potencijale koji konfrontaciju čine isuviše rizičnom), društveno-ekonomskom polju (dinamika razvojnih tokova izbacila je u prvi plan nove probleme, preokupacije i zahteve) i na planu međunarodnih odnosa (otpori politici hladnog rata, koji su, nešto kasnije, u pokretu nesvrstanosti dobili i vid organizovane akcije).

U savremenoj nauci o međunarodnim odnosima i spoljnopolitičkoj doktrini postoje različite interpretacije detanta od kojih se neke više po formi i akcentima, a neke i po suštini međusobno razlikuju.

U sovjetskoj politikološkoj literaturi ovaj pojam je relativno malo razrađivan, čemu je razlog najviše to što se u njihovoj spoljnopolitičkoj doktrini dugo vremena — od sredine 1950-tih sve do početka 1970-tih godina — govorio o politici popuštanja zategnutosti u kategorijama i terminima miroljubive koegzistencije između država sa različitim društvenim sistemima. Relativno najrazrađeniju i najzaokruženiju definiciju detanta, s njihove strane, dao je u skorije vreme sam Leonid Brežnjev: »Detant, to je, pre svega, otklanjanje hladnog rata, prelazak na normalne, uravnotežene odnose između država. Detant — to je spremnost da se razmimoilaženja i sporovi rešavaju ne silom, ne pretnjom i zveckanjem oružjem, već mirnim sredstvima, za pregovaračkim stolom. Detant — to je određeno poverenje i sposobnost da se uzimaju u obzir legitimni interesi drugih.«[2] Međutim, u ovom elaboriranju pojma detanta ne vide se dve važne karakteristike sovjetskog prilaza, a to su, prvo, izostavljanje pitanja eliminisanja blokova i blokovske podeljenosti, kao jednog od bitnih ciljeva politike detanta (s čime ne bi trebalo poistovećivati predloge o raspuštanju vojno-političkih saveza), i, drugo, insistiranje na uporednom vođenju ideološko-klasne borbe na svetskom planu, pri čemu se kao nosioci te borbe podrazumevaju države, odnosno na strani socijalizma istočnoevropski socijalistički lager pod rukovodstvom SSSR-a.

Za zapadnu teorijsku misao i spoljnopolitičku praksu karakterističan je širi spektar pogleda na detant, ali i tu nedostaje orijentacija na prevazilaženje blokovske podeljenosti. Osnovni elementi kojima se operiše su popuštanje zategnutosti, sporazumevanje, kontrola sukoba i kriza, političko približavanje i saradnja. Od-

[2] Govor L. I. Brežnjeva u Tuli, objavljen u „Pravdi" 19. januara 1977.

Digitized by Google

govarajuće poglede na detant, a na temelju ovih i sličnih elemenata, ilustruju sledeći primeri:

Andre Fonten, na liniji jednog dosta uskog prilaza ovom pitanju, kaže: »Detant ne znači mir, inače ne bi postojala potreba da se upotrebljava neka druga reč. On jednostavno znači upravo popuštanje zategnutosti i u tom svojstvu predstavlja poglavlje hladnog rata, kao i svako drugo.«[3] Čarls Lerč u vezi sa detantom ističe »spremnost protivnika da kao novu polaznu premisu svog odnosa prihvate mogućnost postojanja zajedničke osnove i poželjnost postizanja ograničenih sporazuma o stvarima od zajedničkog interesa«[4]. Po mišljenju Georga Bluma, politika detanta javlja se u dva vida: prvo, kao politika kontrole konflikata, nastojanjem da se ublaže eksplozivni elementi, dozvoljavajući pri tom da date konfliktne situacije i dalje traju, i drugo, kao »politika razrešavanja sukoba stvaranjem novih uzajamno povezanih interesa, koja bi uticala na to da uzroci sukoba poprime više relativan nego apsolutan vid i koja bi mogla dovesti do njihovog razrešenja«[5]. Žan Laloj iznosi slično gledište kada kaže da se u okviru detanta međunarodni odnosi razvijaju na složen način, koji se ispoljava kroz »saradnju u rivalstvu«, ili kroz »rivalstvo ne bez saradnje«[6]. Maršal Šulman ističe politički smisao tog procesa sledećim rečima: »Mada u strogom smislu detant sugerira samo izvesno smanjenje napetosti, on se generalno koristi da označi političko približavanje«[7]. A zatim na jednom drugom mestu Šulman to dalje elaborira i kaže: »Ta nedovoljno jasna reč ‚detant' ovde je upotrebljena da označi kombinaciju produženog političkog nadmetanja sa još nedefinisanim stepenom uzdržavanja, nekim tentativnim elementima saradnje i izvesnim izgledima za razvoj ka supstancijalnijoj saradnji u budućnosti.«[8]

Među zapadnim interpretacijama detanta valja posebno ukazati na još dva gledišta koja odražavaju dva različita spoljnopolitička prilaza ovom procesu u vreme njegove uzlazne faze. To je, s jedne strane, stav Henrija Kisindžera, bivšeg državnog sekretara za spoljne poslove SAD, a, s druge, bivšeg francuskog predsednika Šarla de Gola. Kisindžer je prilično jednostrano gledao na detant kao na »ograničeni kompromis u kojem se stara rivalstva i kompeticija između kapitalističkih i komunističkih zemalja ne-

---

[3] André Fontaine, *Le dernier quart de siècle*, „Le Monde", 13. januar 1976.

[4] Charles Lerch, *The Cold War and After*, Prentice-Hall, Inc. Englewood Clifts, N. Y., 1965, str. 117—118.

[5] George Bluhm, *Détente and Military Relaxation in Europe: A German View*, „Adelphi Papers", br. 40, septembar 1967, str. 2—15.

[6] Jean Laloy, *Perspective et limites des raports Est-Ouest*, „Politique Etrangère", br. 5—6, 1966, str. 462.

[7] Marshall Shulman, *Europe versus Détente?*, „Foreign Affairs", br. 3, sv. 45, april 1967, str. 398.

[8] Marshall Shulman, *Some Conceptual Elements of East-West Relations in Europe*, objavljeno u knjizi N. Andrén and K. Birnbaum (eds.), *Beyond Détente: prospects for East-West cooperation and security in Europe*, A. W. Sijthoff, Leiden, str. 3.

Digitized by Google

smanjeno nastavljaju — samo uz nekoliko pravila koja smanjuju mogućnost uzajamne propasti i uništenja«.[9] De Gol je, opet, lansirao jedan mnogo ambiciozniji i dinamičniji koncept procesa prevazilaženja hladnog rata i njegovih posledica, koji bi trebalo da se ostvari u tri etape: popuštanje (détente), sporazumevanje (entente) i saradnja (coopération).[10] Kao što se vidi, De Gol je terminom detant obeležavao samo početnu fazu ovog dugoročnog prelaznog procesa, ali bitno je da je on tom procesu u celini davao fundamentalniji smisao i dalekosežniji domet.

U stvari, izraz detant nije sasvim adekvatan jer on pojmovno obuhvata samo negativan vid ovog procesa (slabljenje napetosti), a izostavlja njegovu pozitivnu komponentu (približavanje i saradnja), koja vremenom postaje sve značajnija. Naime, ono što nazivamo detantom zapravo je proces prevazilaženja hladnog rata i njegovih posledica, i sastoji se iz postepenog napuštanja hladnoratovskog ponašanja njegovih aktera, eliminisanja deformacija nastalih u tim uslovima i izgrađivanja novih, normalnih međusobnih odnosa — odnosa saradnje. Međutim, izraz detant ipak prihvatamo, jer je široko ušao u upotrebu, kako u tekućoj politici tako i u stručnoj literaturi i istovremeno dobio neophodno — u većoj ili manjoj meri — šire tumačenje.

Nosioci takvog šireg i celovitog shvatanja detanta su, pre svega, nesvrstane zemlje i autori te škole mišljenja, što sasvim prirodno proističe iz same filozofije pokreta nesvrstanosti koji vidi put ka istinskom miru i prosperitetu u fundamentalnoj transformaciji međunarodnih odnosa na liniji njihove demokratizacije. To je izraženo i u svim važnijim dokumentima ovog pokreta, uključujući Deklaraciju poslednje, Šeste konferencije na vrhu u Havani 1979, u kojoj, pored ostalog, stoji da se »popuštanje međunarodnih napetosti ne može zasnivati na politici ravnoteže snaga, sfera uticaja, suparništva među blokovima sila, vojnih saveza i gomilanja oružja, naročito nuklearnog, i da popuštanje zategnutosti ne može biti potpuno postignuto bez aktivnog i ravnopravnog učestvovanja nesvrstanih zemalja u donošenju bitnih odluka o svetskom miru i bezbednosti«.[11]

Neophodnost univerzalnosti i integralnosti procesa detanta posebno je reljefno podvučena u rečima predsednika Tita na samitu u Havani u kojima on ističe: »U svijetu koji je jedinstven i u kome je mir nedjeljiv, detant mora da bude sveobuhvatan. To podrazumijeva da u njemu ravnopravno učestvuju sve zemlje, i najveće i najmanje, da se proširi na sve regione svijeta i da obuhvati sva ključna pitanja međunarodnih odnosa i razvoja.«[12]

---

[9] Navedeno prema članku Jamesa Restona, *The Quiet Potomac*, „The International Herald Tribune", 16—17. avgust 1975.

[10] Vidi članak: *Modèles de sécurité européenne*", „Politique Etrangère", br. 6, 1967, str. 519—541.

[11] Završna deklaracija Šeste konferencije šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja, Havana, 1979, „Međunarodna politika", br. 707, 16. IX 1979, str. 32.

[12] „Međunarodna politika", br. 707, 16. IX 1979, str. 13.

Digitized by Google

Iz do sada rečenog proizlazi da postoje, u stvari, dva osnovna prilaza detantu: prvi, sa pozicija *statusa quo*, kojim se teži popuštanju zategnutosti i stabilizaciji odnosa na postojećoj blokovskoj osnovi, i, drugi, reformistički, kojim se rešenje problema vidi u suštinskom menjanju postojećih odnosa, u smislu prevazilaženja njihove blokovske strukture i demokratizacije odnosa na svetskom planu. Protagonisti ovih dveju škola mišljenja ne samo što su u prethodnom izlaganju apostrofirani već se i po prirodi stvari mogu lako identifikovati. Celokupno ovo razmatranje pojma detanta i njegovih različitih interpretacija, kako u teoriji tako i u praksi međunarodnih odnosa, u svakom slučaju je instruktivno, ali su ti različiti pristupi, pre svega oni bazični, posebno relevantni upravo kad se tretira pitanje kojem je i posvećen ovaj članak.

3. U svom dosadašnjem razvoju *detant je prošao kroz različite faze*. Doduše, i u pogledu veka detanta, to jest momenta od kada se smatra da je taj proces započeo, postoje različita gledišta. Jedan broj pisaca i političara ograničava detant samo na period sedamdesetih godina. Drugi, pak, obuhvataju i šezdesete godine — posle kubanske krize (1962), odnosno Sporazuma o delimičnoj zabrani nuklearnih proba (1963). Treći, opet, idu još dalje, i prve početke procesa popuštanja zategnutosti nalaze već u drugoj polovini pedesetih godina — kada je posle berlinske krize i korejskog rata došlo do izvesnog smirivanja, obnove kontakata (ženevski sastanak na vrhu 1955. i drugi) i prvih sporazuma između Istoka i Zapada (pre svega, Austrijski državni ugovor 1955). Po našem mišljenju, ako se pod detantom podrazumeva proces postepenog stišavanja i prevazilaženja hladnog rata i njegovih posledica, što je i najlogičnije, onda za ovo poslednje gledište ima najviše osnova. U stvari, svaki od ovih perioda predstavlja, u neku ruku, posebnu razvojnu fazu detanta: dok je prva faza značila početno stišavanje hladnog rata, a druga, pored daljeg smirivanja, bila obeležena i širokim razvijanjem inicijativa na liniji približavanja i sporazumevanja između Istoka i Zapada, dotle treću karakterišu realizacija plodova prethodnih napora i dostizanje najviše tačke u dosadašnjem razvoju tog procesa, ali istovremeno i nesposobnost da se održi taj nivo, što se manifestuje u kriznim padovima (a to bi, opet, moglo značiti i ulazak u jedno novo razdoblje — razdoblje oseke detanta). Međutim, ova pojednostavnjena periodizacija evolucije procesa detanta nikako ne bi smela da zamagli njegovu veoma složenu i protivrečnu prirodu u svim fazama, sa mnogo oscilacija, naročito ranijih godina. Isto tako treba imati na umu da ovim fazama daje obeležje i odgovarajuća evolucija pokreta nesvrstanosti, tako što bi se — opet telegrafskim jezikom — moglo reći da je prva faza predstavljala razdoblje formiranja, druga stasanja, a treća razrastanja ovog pokreta u snažan činilac svetske politike.

Pogoršanje stanja u međunarodnim odnosima, posebno u odnosima između supersila, do kojeg je došlo u drugoj polovini sedamdesetih godina, dobilo je takve razmere da se ono, očigledno,

Digitized by Google

ne može tretirati kao trenutna oscilacija, već kao trajnija tendencija, koja je već nekoliko godina izražena i sada dobija sve ozbiljnija obeležja. Stoga je sasvim prirodno što je takva situacija privukla pažnju svetske javnosti, izazvala sve veću zabrinutost i otvorila mnoga pitanja i nedoumice. Osnovna pitanja koja se tim povodom nameću odnose se, pre svega, na prirodu ovog pogoršanja međunarodnih odnosa i uzroke koji su doveli do njega, posledice i opasnosti koje mogu proisteći iz takve situacije, kao i na izglede i puteve za njeno prevazilaženje. U sklopu toga, s obzirom na specifično mesto i značaj Evrope u procesu detanta, posebnu pažnju zaokuplja pitanje efekata date krize na ovo geopolitičko područje.

U našoj javnosti, koja je i zainteresovana i zabrinuta ovim razvojem stvari, bilo je, razumljivo, već dosta reči o svemu tome i u suštini osnovni odgovori su u velikoj meri već dati. U ovom trenutku i ne može se otići mnogo dalje od toga, te je i osnovni cilj ovog članka da pruži celovit pogled na problem s kojim smo suočeni, kao i da dâ određen doprinos i podsticaj daljim razmišljanjima o toj temi, posebno u vezi sa razvojem situacije u Evropi — regionu u kojem se naša zemlja nalazi.

4. Prilikom razmatranja ovog pitanja mora se svakako poći od *međusobnog odnosa razvojnih tokova detanta na svetskom i evropskom planu.* U tom pogledu mora se, pre svega, poći od činjenice da detant u Evropi čini integralni deo svetskog procesa detanta, ali se mora imati na umu i to da između ova dva plana detanta ne postoji automatizam interakcije. To znači da se stanje detanta u Evropi nužno mora posmatrati i tumačiti u sklopu njegovog globalnog konteksta, ali se, istovremeno, ove dve situacije ne mogu sasvim poistovetiti, ni u pogledu pojavnih karakteristika ni njihovih uzročnika. Evropska situacija nije prosto segment svetskog kompleksa detanta, već ima i svoje određene specifičnosti i određenu, relativnu — u različitim okolnostima i u različitom stepenu izraženu — autonomiju.

Specifičnost evropskog detanta ima svoje korene u izuzetnom mestu i ulozi ovog geopolitičkog područja u hladnom ratu — koji je upravo tu ne samo izbio već i eskalirao do jedne od svojih kulminacionih tačaka — čije je Evropa bila kako glavno poprište tako i plen oko kojeg se u tom sukobu »ratovalo«; na njenom tlu je ostvarena glavna vojna koncentracija i izvršene najdalekosežnije deformacije međunarodnih odnosa (blokovske strukture i podele, pre svega). Zbog toga je sasvim prirodno ne samo što je i proces detanta upravo tu počeo već i što je taj njegov početni stadijum u smislu konsolidacije prilika u tom regionu (posebno na planu takozvanog nemačkog pitanja) bio i preduslov razvoja tog procesa u širim, globalnim okvirima i što je on takođe tu ostvario i svoj najveći domet, čiji je koncentrisani izraz helsinška Konferencija o bezbednosti i saradnji u Evropi.

5. Početni znaci *krize detanta u svetu* javili su se, kao što je istaknuto, ubrzo posle Konferencije u Helsinkiju, kada je došlo do iz-

Digitized by Google

vesnih zastoja i poremećaja u odnosima na relaciji Istok — Zapad, posebno između dveju supersila. Ovo se manifestovalo u određenim komplikacijama ili pogoršanjima stanja na više planova: sfere uticaja i u vezi s njima mešanje u unutrašnje stvari drugih i pribegavanje sili; trka u naoružavanju, odnosno inicijative za njeno obuzdavanje; međusobno komuniciranje i saradnja; propagandno-ideološko sučeljavanje i drugo. Ovo pogoršanje se iz godine u godinu povećavalo, da bi poslednjih nekoliko meseci ušlo u posebno zaoštrenu fazu, pri čemu je ta eskalacija dobila naglašeni impuls u odluci NATO-a o proizvodnji i raspoređivanju novih nuklearno-strateških oružja srednjeg dometa u Evropi, a zatim dostigla kulminacionu tačku u vojnoj intervenciji SSSR-a u Avganistanu.

Postavlja se pitanje koji su *uzroci ove krize*, šta je uticalo na takav razvoj, i to upravo u trenutku kada je detant uspešno, do tada najkrupnijim koracima krenuo napred.

Prvo što se u tom pogledu može uočiti, to je činjenica da je detant, u stvari, zastao pred određenim novim situacijama, pod uticajem promena do kojih je došlo u međunarodnom životu. U tako izmenjenim uslovima on je izgubio svoj uzlazni zamah prve polovine sedamdesetih godina i izazvao veće ili manje nedoumice u pogledu njegove vitalnosti i dalje perspektive. Ti novi momenti su, pre svega, sledeći: novi dometi naučno-tehničkog razvoja u oblasti naoružanja i novi izazovi koji su time stvoreni; pomeranja i promene do kojih je došlo u sferama uticaja supersila u vanevropskim prostorima (pre svega, američki bliskoistočni prodor na liniji kempdejvidskog aranžmana i sovjetsko širenje uticaja u Africi i Jugoistočnoj Aziji); postvijetnamska spoljna politika SAD, sa promenama u prioritetima i taktici nastupanja prema suparničkoj strani i sa novim asimetrijama koje su iz toga proistekle; praktična realizacija spoljnopolitičkog otvaranja NR Kine iz ranih sedamdesetih godina njenim aktivnim i širokim nastupanjem na svetskoj sceni u postmaovskoj eri, uz istovremeno produžavanje konfrontacije sa SSSR-om; značajni dalji koraci u razvoju radničkog pokreta u svetu na liniji emancipacije i programsko-akcionog osavremenjivanja komunističkih partija; naglo zaoštravanje problema energije u svetu i njegove političko-ekonomske implikacije. Sve ovo se zbivalo u uslovima daljeg postojanja brojnih krupnih problema koji već dugo opterećuju savremene međunarodne odnose, kao što je, pre svega, dalje produbljivanje jaza između industrijski razvijenih zemalja i zemalja u razvoju.

Međutim, iza ovog spleta okolnosti koje su neposredno uticale na narušavanje procesa detanta stoji fundamentalan problem ovog procesa, koji uzrokuje njegovo suštinsko ograničenje, a to je problem kvalitativnog, suštinskog preobražaja postojećeg sistema međunarodnih odnosa. Ceo dosadašnji razvoj detanta ostvarivan je na starim osnovama, prevashodno kvantitativnim promenama (povećavanjem i jačanjem pozitivnih vidova međusobnih odnosa, to jest saradnje, a smanjivanjem, naime ograničavanjem negativnih vidova tih odnosa — konfrontacije). Takav tok stvari je

Digitized by Google

bio ne samo moguć već i nužan u početnoj fazi detanta, koja je dala nesumnjive rezultate, ali taj potencijal je sada, na dostignutom stupnju razvoja, uglavnom iscrpen i dalji napredak, uz razrešavanje krupnih problema s kojima se svet suočava, neminovno zahteva zahvate kvalitativne prirode. U tom pogledu se na nekim tačkama dospelo do praga takvih početnih prodora u sferu kvalitativnog preobražaja međunarodnih odnosa ili se bar krenulo u tom pravcu (pre svega, Konferencija o bezbednosti i saradnji u Evropi, zatim Šesto specijalno zasedanje Generalne skupštine UN o novom međunarodnom ekonomskom poretku i Deseto specijalno zasedanje UN o razoružanju), ali taj prag nije pređen, već su samo stvoreni određeni potencijali koji bi tek trebalo da budu realizovani, a koliki je to posao, i sa koliko neizvesnosti, nije potrebno isticati. Ukratko, u sadašnjoj krizi detanta reč je o jednoj vrsti krize rasta koja se ispoljava u nesposobnosti osnovnih učesnika toga procesa da sa dostignute razine učine neophodan sledeći, kvalitativno novi korak na putu unapređenja međunarodnih odnosa. A to, u uslovima protivrečnosti u kojima teče proces detanta, ne dovodi samo do njegovog zastoja već i do jačanja u njemu negativnih komponenti, što stvara nove poremećaje i napetosti. Drugim rečima, detant kao prelazni, transformacioni proces ne može se zaustaviti na pola puta i tu stagnirati; on mora dalje napredovati, jer u protivnom kreće nizlaznom linijom i zapada u krize, kao što je to sada upravo slučaj.

To shvatanje je odraženo i u rečima predsednika Tita na Šestoj konferenciji na vrhu nesvrstanih zemalja u Havani kada je, govoreći o detantu, rekao: »Na žalost, taj proces nije stabilan i prolazi kroz velika iskušenja. Štaviše, on je u ozbiljnom zastoju. Njegova osnovna slabost je u tome što je još uvijek ograničen blokovskim interesima. A to nosi u sebi opasnost novih konfrontacija sa nesagledivim posljedicama.«[13] Upravo to je u srži problema sa kojim smo suočeni: odsustvo spremnosti i sposobnosti da se napusti blokovski prilaz i krene putem detanta utemeljenog na vanblokovskim osnovama. Naime, već davno je napuštena ideja nadvladavanja putem rata, ali ne i politika u osloncu na silu, detanta sa pozicija moći. Velike sile nisu spremne da odustanu od ekspanzije svoje moći — ekspanzije naoružanja i sfera uticaja. Svi su za mir, miroljubivu koegzistenciju i detant, ali kakav mir i kakav detant — onaj koji favorizuje njihove sopstvene interese na račun drugih. Svi su protiv mešanja, ali se pojedini mešaju u ime suprotstavljanja navodnom mešanju drugih. Svi su za ravnopravnost, ali oni moćniji su za ravnopravnost pod njihovim okriljem. Svi se opredeljuju za vernost Ujedinjenim nacijama, ali ih ignorišu kada im njihove odluke ne odgovaraju.

6. U skladu sa napred izloženim, trenutni *zastoj detanta u Evropi*, kao deo opšte krize detanta u globalnim razmerama, uslovljen je

[13] Govor predsednika Tita na Šestoj konferenciji šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja, Havana, 1979, „Međunarodna politika", br. 707 od 16. IX 1979, str. 13.

Digitized by Google

u osnovi tim istim opštim okolnostima. Međutim, kao što je već istaknuto, on ima i svoje određene specifičnosti. No, pre prelaska na bliže razmatranje ove pojave, valja precizirati da pod evropskim detantom podrazumevamo prilike i odnose u Evropi i povodom nje, u čiji krug subjekata nužno spadaju obe supersile.

Sadašnje stanje evropskog detanta, koji se u analitičke svrhe može uslovno ekstrapolirati iz sklopa opšteg, globalnog procesa, karakterišu određena negativna i pozitivna obeležja na osnovi kojih se može izvesti polazni bilans u njegovom ocenjivanju.

Na negativnoj strani ovog bilansa ima nekoliko posebno relevantnih pojava koje, uglavnom, predstavljaju bilo nastavljanje nekih dugoročnih negativnih trendova bilo, u nekim drugim slučajevima, promene — različitog pravca — u intenzitetu određenih procesa. Pre svega, nastavljena je trka u naoružavanju i na samom evropskom tlu, iako je bilo normalno očekivati da posle Helsinkija, posebno u sklopu implementacije Finalnog akta KEBS-a, uslede izvesni, bar početni, rezultati na ovom polju, što je, uostalom, kao orijentacija bilo implicitno sadržano i u uspostavljenom početnom paralelizmu pregovora o smanjenju oružanih snaga (MFR u Beču) i pregovora o Finalnom aktu (druga faza KEBS-a u Ženevi). Ova trka u naoružavanju pretežno se sprovodi na kvalitativnom planu, to jest na planu modernizacije i daljeg usavršavanja oružja koncentrisanog na tlu Evrope, u smislu povećanja njegove efikasnosti i ubojitosti (pre svega na liniji povećanja strategijske mobilnosti, dometa, kao i preciznosti i sigurnosti sistema vođenja raketa, širenja arsenala taktičkog nuklearnog oružja, njegove diversifikacije i minijaturizacije, uvođenja novih tipova aviona, raketa i tenkova sa kvalitativno novim karakteristikama; uz masovnu koncentraciju modernog protivtenkovskog naoružanja i drugog). Najveći prodor, jednu vrstu eskalacionog skoka na planu evropskog naoružavanja u ovoj novijoj fazi predstavljaju, s jedne strane, sovjetsko uvođenje novih raketa srednjeg (kontinentalnog) dometa SS-20, a, s druge, odluka NATO-a o proizvodnji i raspoređivanju u Zapadnoj Evropi američkih raketa takođe srednjeg (kontinentalnog) dometa, zvanih Peršing-2 i Tomahok (lutajuće rakete). Konstantna trka u naoružavanju sve ovo vreme je opterećivala proces konsolidacije odnosa u Evropi, ali ovaj najnoviji razvoj, koji je doneo veoma značajnu kvalitativnu promenu na vojno-strateškom planu[14], delovao je naglašeno negativno na

[14] Sovjetske rakete SS—20, kojih je do sada, kako se procenjuje, instalirano oko 100 u evropskom delu SSSR-a, ne predstavljaju usavršeni model nekog starog sistema, već potpuno nov sistem, sa više značajnih odlika: to je prvi pokretni raketni sistem dalekog dometa koji je baziran na kopnu u evropskom regionu; lanser svake od ovih raketa može se ponovo napuniti i izvršiti paljbu; svaka raketa nosi po tri bojeve nuklearne glave; svojim dometom rakete dosežu svaku tačku u Evropi iz baza duboko na evropskoj teritoriji SSSR; osim toga, one su znatno preciznije od dosadašnjih sovjetskih raketa (navodno tri do šest puta). Iako se ne povećava ukupan broj lansera, odnosno raketa, uvođenjem ovih, sa trostrukim, umesto onih starijih

Digitized by Google

proces detanta. To je, zapravo, od svih događaja, odnosno procesa koji su izazvali poremećaj detanta u Evropi, jedini koji se zbio na terenu samog ovog kontinenta, mada su nosioci ovih akcija dve svetske velesile.

Osim ovoga, na evropskom planu se refleksi opšteg narušavanja procesa detanta manifestuju i u opadanju frekvencije političkih kontakata, posebno na najvišem nivou (na primer, od Helsinkija do sada nije došlo do očekivanog susreta na vrhu između dve Nemačke), a ukoliko je i dolazilo do takvih susreta, njihovi ishodi su bili nešto slabijeg efekta. I u atmosferi međusobnih odnosa oseća se ne samo izvesna uzdržanost već ima i nešto više kritičkih tonova, pa i podozrivosti, uz povremene ideološko-propagandne čarke. Najzad, došlo je i do relativnog usporavanja (sporije od očekivane) dinamike rasta ekonomskih odnosa na relaciji Istok — Zapad (što je, pored političkih okolnosti, rezultat i određenih ekonomskih realnosti).

Nasuprot ovome, pozitivnu stranu sadašnje faze odnosa u Evropi vidimo, pre svega, u odsustvu određenih negativnih manifestacija čije bi se izbijanje, inače, moglo pretpostaviti u uslovima opšte krize detanta u svetu. U odsustvu tih negativnih pojava ispoljena je u stvari vitalnost detanta na evropskom planu, njegova sposobnost da odoli određenim oscilacijama šireg dometa i očuva ili zaštiti svoje osnovne pozitivne tokove. U ovom pogledu bi kao pozitivnu stvar, pre svega, trebalo istaći da u proteklom trogodišnjem periodu u Evropi nije bilo nikakvih kriznih situacija, pa ni trenutnih zaoštravanja odnosa (kao što se to ranije, na primer, često dešavalo oko Berlina); nije bilo ni slučajeva demonstracije sile; izostale su i ideološko-propagandne kampanje hladnoratovskog tipa i razmera; međusobno komuniciranje, posebno na relaciji Istok — Zapad, nije narušeno, već je ispoljilo određenu stabilnost; na svim područjima je nastavljena saradnja, bez obzira na izvesne oscilacije, odnosno usporavanja u njenoj dinamici; pregovori o smanjenju oružanih snaga u Evropi nastavljeni su sve ovo vreme, što, i pored njihove sterilnosti, predstavlja izraz stava da se to pitanje smatra akutnom tačkom dnevnog reda odnosa Istok — Zapad.

Iz ovoga što je rečeno proizlazi da se, u stvari, samo uslovno može govoriti o krizi evropskog detanta — utoliko ukoliko je taj

---

raketa sa jednostrukim punjenjem, trostruko se uvećava sovjetska nuklearna vatrena moć u odnosu na evropsko bojište.

Američke rakete Peršing—2 i Tomahok — pored dalje poboljšanih performansi dosadašnjih raketa srednjeg dometa NATO-a, naročito u pogledu preciznosti, a kod Tomahok (zbog specifičnosti njene putanje leta) i u pogledu izuzetne prodornosti, odnosno „neranjivosti" — naročito značajnu kvalitativnu novinu donose svojim velikim dometom koji pokriva praktično celu evropsku teritoriju SSSR-a. Na taj način je i Evropa (preciznije, Zapadna) uvučena u sistem nuklearno-strateškog suočeljavanja supersila. Time je, kako to pojedini pisci kvalifikuju, Zapadna Evropa preuzela na sebe funkciju nuklearno-strateškog gromobrana SAD. To je značajna, kvalitativno nova situacija.

Digitized by Google

proces deo svetskog detanta. Ograničeno, samo u regionalnim okvirima posmatrano, sadašnje stanje međunarodnih odnosa u Evropi ne bi, inače, trebalo kvalifikovati kao krizu, već kao usporavanje, odnosno zastoj procesa detanta. To bolje odgovara pravom stanju stvari.

7. S obzirom na to da je proces detanta u Evropi, uza sve svoje specifičnosti, integralni deo svetskog detanta, neophodno je da se najpre razmotre *implikacije koje po evropski detant proističu iz njegovog svetskog konteksta.*

U tom smislu valja, pre svega, istaći da su pogrešne kvalifikacije ovog pogoršanog stanja međunarodnih odnosa kao novog, trećeg hladnog rata. Ako se uporedi slika ovog stanja sa slikom minulog hladnog rata, onako kako smo je na početku u bitnim komponentama skicirali, jasno će se uvideti razlike. Štaviše, pogrešno je govoriti i o mogućnosti povratka na hladni rat, jer, ubeđeni smo, i dalje stoji teza da nema alternative politici detanta. Drugim rečima, napuštanje detanta ne bi vodilo nekom novom hladnom ratu, već novom, katastrofalnom svetskom ratu. Toga su, ipak, svesni svi — i velike sile, i pored nekih riskantnih poteza kojima povremeno pribegavaju. Ova konstatacija ne umanjuje težinu postojeće krize detanta u svetu i ozbiljnost posledica koje iz nje mogu proisteći. Osim toga, podrazumeva se da su se i dalje održale iz hladnog rata nasleđene deformacije međunarodnih odnosa i elementi hladnoratovskog ponašanja, koji u periodima kriza bivaju još više izraženi.

Sama ova kriza detanta, ma koliko krajnje nepoželjna, ne bi trebalo da je i potpuno neočekivana. Pre svega, ranije iskustvo je pokazalo da je ovaj, u mnogo čemu protivrečan, proces stalno tekao uz povremene — veće ili manje — oscilacije i da su se one i dalje morale očekivati s obzirom na nedovoljnu stabilizaciju uslova u kojima se on ostvaruje. Štaviše, neki stalni negativni trendovi (trka u naoružavanju i tendencija širenja sfera uticaja, pre svega) bili su jasan nagoveštaj i upozorenje u tom pogledu. Najzad, složenost nove faze detanta, to jest faze neophodnih kvalitativnih promena, do koje se došlo u dosadašnjem razvoju, implicirala je velike zahvate i neminovne teškoće u njihovom ostvarivanju. Međutim, ako se kriza detanta i mogla pretpostaviti, ipak su njene razmere i intenzitet donekle mogli iznenaditi.

Osnovne linije međunarodnog delovanja i ponašanja na kojima je neposredno izbila kriza detanta svakako su mešanje u unutrašnje stvari drugih, pribegavanje sili i trka u naoružavanju. Sva tri ova elementa su međusobno povezana i svode se na težnju velikih sila za ekspanzijom svoje moći i uticaja u svetu. Štaviše, međusobna uslovljenost i povezanost ovih aktivnosti, kao i interakcijsko reagovanje njihovih glavnih nosilaca, čine ovu situaciju izuzetno složenom i teškom za obuzdavanje, a ona delimično poprima karakter začaranog kruga.

To što se isključuje mogućnost povratka na hladni rat ne znači da se situacija može smatrati lakšom a rizici manjim. U

Digitized by Google

stvari, tekuća kriza detanta nosi u sebi vrlo ozbiljne negativne posledice po savremene međunarodne odnose i svet uopšte. Pre svega, nema sumnje da eskalacija, sa elementima stihijne interakcije u nadmetanju velikih sila, može dosegnuti takve kritične tačke na kojima stvari lako mogu izmaći kontroli. Taj rizik, koji je univerzalan, potencijalno inače postoji, ali je utoliko veći ukoliko je kriza dublja. To, opet, samo po sebi ozbiljno remeti atmosferu relativnog poverenja i spokojstva i time još više destabilizuje situaciju, što se najbolje osetilo prošle zime. Zatim, sledeća posledica ovakvog stanja krize detanta pogađa prvenstveno vanblokovske zemlje, naime, u ekscesnim fazama nadmetanja velikih sila najčešće dolazi do povrede suvereniteta i teritorijalnog integriteta neke treće, pre svega nesvrstane zemlje. To se i ovoga puta desilo. Uostalom, pravac širenja sfera uticaja i jeste treći svet. Najzad, ovi krizni poremećaji deluju ograničavajuće ili usporavajuće na sve komponente procesa slabljenja napetosti, približavanja i unapređenja međunarodne saradnje, što neminovno ima mnogostruke, neposredne i posredne, negativne efekte praktično za sve zemlje. Time, razume se, posebno bivaju otežani i usporeni tokovi rešavanja problema koji zahtevaju udružene napore na svetskom planu, odnosno univerzalna rešenja, kao što je prevashodno problem razvoja nedovoljno razvijenih zemalja.

Ovo bi, u grubim potezima, bile osnovne negativne posledice krize detanta na opštem, svetskom planu, koje samim tim pogađaju i evropski region.

8. S razmatranjem opštih efekata *krize detanta u svetu* povezano je *i pitanje puteva za njeno prevazilaženje.* Ne ulazeći u opšta pitanja strategije detanta, ukazaćemo samo na neka posebna pitanja koja su u fokusu ovih preokupacija. Pre svega, jasno je da se uzvraćanjem istom merom ne može zaustaviti eskalacija i otkloniti ekscesno ponašanje, ali se istovremeno ne sme prihvatiti ni politika svršenog čina. Mora se dosledno istrajati u otporu svakom nasilju i povredi osnovnih načela Ujedinjenih nacija, posebno načela suverene jednakosti, teritorijalnog integriteta, nemešanja i nepribegavanja sili — sve dok se ta povreda ne otkloni. U pitanju je ostvarivanje kontinuirane političke akcije kolektivnog suprotstavljanja nezakonitim aktima i destruktivnom ponašanju u međunarodnim odnosima koji ugrožavaju proces detanta. Važno je, pri tom, da se u otporu negativnim pojavama ne naruši osnovna komunikacija i ne prekinu preostale niti detanta.

Osnovne negativne pojave na koje će morati posebno da se usredsrede napori u korist detanta jesu težnje velikih sila za ekspanzijom svojih sfera uticaja — mešanjem u unutrašnje stvari drugih, sve do vojnih intervencija — kao i nastavljanje trke u naoružavanju. Borba za detant mora se, pre svega, na tim kolosecima voditi.

Međutim, ta bitka se ne može dobiti samo na negativnoj osnovi, to jest suprotstavljanjem negativnim pojavama i konfrontaciji sa njihovim nosiocima, već se takođe mora uložiti napor

Digitized by Google

da se obezbedi opšte prihvatanje istinskih ciljeva detanta i odgovarajućih puteva za njihovo ostvarenje. I velike sile, pored ostalog, moraju uvideti da su relativne prednosti koje im pruža politika blokovskog nadmetanja i interesnih sfera praćene isuviše velikim rizicima, a da istinsko dugoročno zadovoljenje svojih nacionalnih interesa mogu postići samo doslednim ostvarivanjem politike detanta. Da bi se i jedno i drugo postiglo, neophodna je istrajna i principijelno dosledna politička akcija što širih razmera. Po prirodi stvari, nesvrstanim zemljama i njihovom pokretu kao celini pripada u svemu tome izuzetno važno mesto.

Uostalom, nesvrstane zemlje su ne samo u položaju da odigraju ovu značajnu ulogu u naporima za prevazilaženjem sadašnje krize detanta već je u svemu tome i njihov poseban interes, s obzirom na to da su u ovoj krizi detanta *de facto* one, pre svega, na udaru — borba velikih sila za ekspanziju interesnih sfera, mešanjem u unutrašnje stvari i intervencijama, vodi se upravo na tom terenu, dok istovremeno ta kriza i trka u naoružavanju deluju ograničavajuće na razrešavanje gorućeg problema zemalja u razvoju. Sve ovo u isti mah ukazuje na neophodnost da detant što pre i u što većoj meri dobije univerzalan karakter, a to znači da uključi sve države kao aktivne činioce tog procesa, da se po svom efektu rasprostre na sve delove sveta i da obuhvati sve oblasti međunarodnih odnosa — političku, vojnu, ekonomsku, kulturnu i druge.

Najzad, ne upuštajući se ni u kakve prognoze, zaključili bismo ovo razmatranje svetske krize detanta i njenih implikacija mišljenjem da je sa avganistanskim događajima kriza, verovatno, dostigla svoj vrhunac i da ima osnova očekivati njeno postepeno smirivanje i poboljšanje situacije. Međutim, imajući na umu sve okolnosti o kojima je napred bilo reči, posebno težinu problema koji čekaju razrešenje i stepen pogoršanja međunarodne klime, mora se računati s tim da će proces revitalizacije detanta teći dosta sporo i uz mnogo teškoća.

9. U prethodnom razmatranju u vezi sa sadašnjom krizom detanta u svetu već su sadržani uglavnom i odgovori na pitanja o posledicama zastoja detanta na evropskom planu, kao i o mogućim alternativama, odnosno izgledima za prevazilaženje tog stanja. Međutim, postoje i neke specifičnosti koje proističu iz osobenosti položaja Evrope u međunarodnim odnosima, i o njima će upravo biti reči u daljem izlaganju. To bi bio upravo specifični deo odgovora na pitanje postavljeno u naslovu članka.

Pre svega, istakli bismo još jednom da se o krizi detanta u Evropi može govoriti uglavnom u širem smislu, utoliko ukoliko je on deo svetskog detanta koji je nesumnjivo u krizi; uže posmatrano, međutim, trenutnom stanju odnosa u Evropi više bi odgovarala kvalifikacija zastoja u razvoju detanta. U stvari, pitanje je da li bi u Evropi i moglo doći do neke dublje krize detanta u pravom smislu, do grubljeg narušavanja ovog procesa, s obzirom na to da bi poremećaji takve vrste i intenziteta, čije prisus-

Digitized by Google

tvo obično kvalifikujemo krizom, najverovatnije doveli u pitanje same osnove mira i koegzistencije u ovom regionu, a time i u svetu. Zbog tog nesumnjivog rizika, kao i zbog svojih specifičnih interesa, velike sile pokazuju određenu, relativno veću, uzdržanost i obazrivost u svojim postupcima kad je u pitanju ovaj region. Toj relativno većoj stabilnosti odnosa u Evropi bitno doprinose same evropske države, kako one svrstane u blokove tako i one izvan njih, rukovođene svojim posebnim interesima bezbednosti i saradnje (kao što su specijalni međunemački odnosi; snabdevanje prirodnim gasom iz SSSR-a; investicioni poduhvati u toj zemlji itd.). Štaviše, evropske članice vojno-političkih saveza svojim stavovima u odnosu na ekscesne pojave u nadmetanju velikih sila deluju, u neku ruku, kao amortizeri potresa do kojih dolazi. Sve te okolnosti utiču na relativno veću stabilnost stanja međunarodnih odnosa u ovom regionu.

Ipak, poremećaji do kojih je došlo u detantu imali su određenih *negativnih posledica na odnose u Evropi*, koje bi mogle još u većoj meri da dođu do izražaja ukoliko bi ovakvo stanje duže potrajalo. Opšta karakteristika stanja je, u celini posmatrano, stagnacija. Rezultati koji su ostvareni u dinamičnom procesu prve polovine sedamdesetih godina, čiju najvišu tačku obeležava helsinška Konferencija o bezbednosti i saradnji u Evropi, nisu napušteni, niti u osnovi narušeni, ali se nije ni otišlo dalje od tih dometa. Nije bilo, naročito u poslednje dve-tri godine, daljeg progresa na polju političkog približavanja, međusobnog otvaranja i razvijanja saradnje na relaciji Istok — Zapad. Za razliku od toga, vanblokovske zemlje su, u većoj ili manjoj meri, uspevale da nastave pozitivan trend u duhu Helsinkija. Najbolji su primer u tom pogledu rezultati koje je Jugoslavija ostvarila — počev od široko već citiranih Osimskih sporazuma, preko unapređenja odnosa gotovo sa svim susedima, do najnovijeg sporazuma sa Evropskom zajednicom.

Trka u naoružavanju na tlu Evrope, jedan od najkomplikovanijih problema koji čekaju svoje razrešenje, stvorila je neku vrstu začaranog kruga, jer predstavlja faktor usporavanja i narušavanja procesa detanta, da bi ti poremećaji zatim, sa svoje strane, delovali kao podsticaji daljem nastavljanju ove utakmice na vojnom polju. Sadašnja faza uvođenja novih nuklearno-raketnih sistema kontinentalnog dometa veoma je karakteristična u tom pogledu. Ti potezi ne samo što su znatno otežali uslove za pregovore u oblasti evropskog razoružanja, bez kojeg nema daljeg vidnijeg napretka detanta u Evropi, već su i pogoršali klimu za poboljšanje odnosa na ovom kontinentu. Stoga ovaj problem nužno izbija u prvi plan preokupacija u vezi s detantom.

Verovatno da je najnegativniji, a u svakom slučaju najvidnije negativan efekt narušavanja procesa detanta bio na planu prevazilaženja blokovske podeljenosti Evrope. U atmosferi zaoštravanja razumljivo je da blokovska dimenzija odnosa biva potencirana. To se upravo dogodilo i ovom prilikom, mada takvo reagovanje sve više ima u određenoj meri protivrečan karakter. Naime,

Digitized by Google

iako evropske članice vojno-političkih saveza nastoje da izbegnu automatizam u praćenju supersila u njihovim međusobnim odnosima, te da delimično ostanu po strani od njihovog nadmetanja i obezbede izvesnu autonomiju evropskog detanta i svojih specifičnih interesa, ipak u uslovima povećanja napetosti i pojačane konfrontacije između dveju supersila neminovno dolazi i do većeg svrstavanja unutar saveza, do jačih akcenata blokovske solidarnosti. To je upravo ovom prilikom bio slučaj u oba smisla — i u pogledu nastojanja da se očuva do izvesnog stepena autonomija delovanja evropskih država i u pogledu potenciranja blokovske dimenzije odnosa u Evropi. Ovo je, u različitom vidu i stepenu, došlo do izražaja i u slučaju donošenja odluke NATO-a u vezi sa novim nuklearno-strateškim raketama u Evropi (među zapadnim zemljama) i u slučaju Avganistana (i na Zapadu i na Istoku).

Teškoće i zastoji u razvoju evropskog detanta posebno se odražavaju na procesu KEBS-a. To se, uostalom, samo po sebi podrazumeva jer je KEBS, u svom kontinuitetu, integralni deo procesa detanta. Na beogradskom sastanku KEBS-a posledice poremećaja u detantu su veoma vidno, čak i burno došle do izražaja, tako da je taj značajan skup bio dobrim delom podređen ciljevima konfrontacije supersila i pretvoren u poligon blokovskog nadmetanja. Međutim, pri tom treba istaći da je beogradski sastanak istovremeno dokazao vitalnost KEBS-a i njegov izuzetan značaj za proces detanta u Evropi.

10. Kada je reč o *alternativama u vezi sa krizom detanta u Evropi,* kao i svetu uopšte, tu se nameću, u stvari, dva pitanja: ima li alternative detantu i kakav je izlaz iz te sadašnje krize. Na oba pitanja je, bar u opštim crtama, u osnovi već odgovoreno. Tvrdnja da nema alternative detantu u punoj je meri valjana danas, kao i juče, i te istine su svi svesni, a razlike, a time i teškoće, nastaju u stvari u vezi sa shvatanjem pojma detanta i puteva njegovog ostvarenja. Što se tiče puteva za izlazak iz nastale krize, na njih je u opštim okvirima takođe već ukazano i, u najkraćem, oni se svode na još doslednije, još aktivnije i još šire angažovanje svih u naporima za ostvarivanjem istinskog detanta, kombinujući suprotstavljanje negativnim pojavama sa pozitivnim inicijativama za unapređenje odnosa saradnje i političko približavanje.

Svakako da bi u naporima za unapređenjem detanta u Evropi, a time i prevazilaženjem njegovog trenutnog zastoja, centralno mesto trebalo da zauzme KEBS i aktivnosti u okviru njega. Doduše, nije sasvim izvesno da će u praksi tako i biti, i za takvu orijentaciju se valja izboriti. Jer, kao i do sada, detantu se prilazi dvojako: na liniji sveevropskog (u suštini vanblokovskog) multilateralizma i na liniji bilateralizma Istok — Zapad, kojem se teži podrediti sveevropski okvir delovanja.

Međutim, izražena je bojazan da bi održavanje madridskog sastanka u sadašnjim uslovima moglo naneti štetu KEBS-u, ugroziti ovaj specifičan multilateralni proces. Na ovakve stavove utiču kako ona loša iskustva sa beogradskog sastanka tako i tendencija

Digitized by Google

da se na kontinuitet KEBS-a gleda kao na prateću komponentu evropskog detanta, a ne kao na njegov aktivan činilac. Nije, naime, beogradski sastanak bio ugrožen time što se održavao u uslovima poremećenog detanta i što su ti problemi stavljeni na konferencijski sto, već time što je ta prilika bila zloupotrebljena u svrhe blokovskog nadmetanja. Uostalom, nije KEBS stvoren u paradne svrhe, za to da se na njegovim sastancima samo potvrđuju ostvareni rezultati i podstiču nove inicijative, već mu je namenjeno da bude aktivan činilac, instrument borbe za očuvanje i unapređenje detanta u Evropi. Jedina racionalna polazna premisa je ta da on mora aktivno delovati u svim uslovima. Štaviše, upravo u trenucima zastoja i krize detanta KEBS dobija posebno značajnu ulogu. Ako bi bilo drugačije, on bi izgubio svoj raison d'être.

Iz prethodnog izlaganja jasno proizlazi da bi se ovaj sastanak u okviru kontinuiteta KEBS-a morao u punoj meri okrenuti detantu, odnosno njegovoj sadašnjoj krizi. Taj sastanak bi mogao i trebalo da odigra prilično značajnu ulogu u zaustavljanju procesa erozije detanta, jer on pruža dobru priliku da se od konfrontacije pređe na pregovaranje. On bi, istovremeno, mogao doprineti stvaranju povoljnije međunarodne atmosfere i dati podsticaje oživljavanju pozitivnih tokova u Evropi i šire u svetu. Stoga bi tekuća kriza detanta i njeno prevazilaženje morali *de facto* da čine osnovnu tematsku sadržinu madridskog sastanka. U skladu sa Finalnim aktom i u okviru sistema kontinuiteta KEBS-a i njegovih nadležnosti, sastanak bi trebalo kritički da razmotri aktuelno stanje detanta i njegove korene i da ostvari konsenzus o putevima njegovog prevazilaženja, kao i daljeg unapređivanja međunarodnih odnosa na liniji ostvarenja načela i ciljeva utvrđenih u Helsinkiju.

Izvesne rezerve se iznose i u ovom pogledu, s motivacijom da bi neposredno razmatranje krize detanta moglo dovesti do političko-propagandne konfrontacije supersila i izvitoperiti madridski sastanak, što bi samo nanelo štetu KEBS-u. Međutim, kao što bi bilo pogrešno odlagati sastanak zbog krize detanta, isto tako je neprihvatljivo i neprirodno izbegavati da se taj skup neposredno usredsredi na to fundamentalno pitanje aktuelne međunarodne situacije. No treba izbeći devijantno ponašanje učesnika na sastanku, a ne razmatranje stanja detanta, u čijoj funkciji je KEBS i nastao. U stvari, ako se na sastanku postigne da se, umesto međusobne konfrontacije (pre svega supersila), države učesnice zajednički sučele sa problemima narušenog detanta, da se, umesto krivca, traže koreni neželjenog stanja, a umesto međusobnog optuživanja, pristupi pregovorima za iznalaženje rešenja — u tom slučaju ne samo što sastanak neće biti ugrožen već će on moći da ispuni svoju osnovnu funkciju i pruži blagotvoran doprinos naporima za revitalizacijom i daljim unapređenjem detanta. Ukratko, bitan je pristup sastanku i njegovom radu i u tom pogledu vanblokovske (neutralne i nesvrstane) zemlje mogu odigrati — kao i ranije, a sada možda još i više — veoma značajnu ulogu.

Digitized by Google

S obzirom na to da se u osnovi ove krize detanta nalaze dve njene osnovne komponente: borba velikih sila za proširenje sfera uticaja (intervencijama i mešanjem u unutrašnje stvari drugih) i trka u naoružavanju — obe ove stvari bi morale da dobiju adekvatan tretman na madridskom sastanku. Što se tiče obuzdavanja trke u naoružavanju, takozvanih vojnih vidova bezbednosti, tu bi imalo osnova očekivati da dođe do otvaranja jednog zamašnijeg procesa (poželjan ishod bi bio, na primer, da se na madridskom sastanku usvoje, prvo, načelni stavovi u ovom pogledu, drugo, određena poboljšanja postojećih mera za jačanje poverenja ili dodatne mere i, treće, odluke o sazivanju sastanka eksperata koji bi imao dvostruki zadatak — da dalje razradi moguće nove mere za jačanje poverenja i da obavi pripremne poslove za sazivanje eventualne Evropske konferencije o razoružanju). Razume se da bi se sastanak bavio i nizom drugih aktuelnih pitanja, kako u političkoj tako i u ekonomskoj i humanitarno-kulturnoj oblasti, pri čemu posebno treba imati na umu da Finalni akt predstavlja integralnu i uravnoteženu celinu i da se u skladu s tim on mora i primenjivati.

Budući da je i najnoviji razvoj događaja potvrdio osnovanost stava Jugoslavije u pogledu svetske dimenzije evropske bezbednosti i saradnje, koji je, upravo zahvaljujući njoj, široko ugrađen u Finalni akt KEBS-a, nužno će biti da se taj koncept, načelno i praktično, u Madridu ponovo afirmiše.

Najzad, složenost i delikatnost zadatka koji stoji pred madridskim sastankom iziskuju veoma veliki političko-diplomatski pripremni rad. Bez svestranih i adekvatnih priprema neće moći da se obezbedi odgovarajući prilaz država-učesnica sastanku, kao i preliminarni konsenzus o njegovoj fizionomiji i ulozi. Osim toga, ovakvim pripremama bi trebalo obezbediti što povolnije uslove i atmosferu za rad sastanka. Sve ovo je od bitnog značaja za postizanje željenog cilja.

I u ovoj prethodnoj fazi, kao i u toku samog madridskog sastanka, od izuzetnog je značaja uloga neutralnih i nesvrstanih zemalja Evrope. Od toga koliko će one razviti intenzivnu i adekvatnu aktivnost zavisi u priličnoj meri uspešan ishod ovog skupa. Jer ne treba smetnuti s uma da se bez aktivne samostalne uloge vanblokovskih zemalja KEBS pretvara u dijalog dvaju blokova.

Digitized by Google

Rudi Rizman

Kritika doktrine o „socijalističkoj naciji"

„Proletarijat neće postati svet i siguran od grešaka i slabosti samo zato što će izvršiti socijalnu revoluciju."

(Lenjin)

„Naravno, razvoj vodi u internacionalizam, ali polazna tačka je nacionalna, i od te polazne tačke moramo polaziti."

(Gramši)

Raspravljanje o teoriji »socijalističke nacije«, koja se razvija u Sovjetskom Savezu i, s većom ili manjom doslednošću, u nekim drugim socijalističkim zemljama istočne Evrope, postavlja nas odmah pred neizbežno pitanje o održivosti njenog teorijskog statusa. Ima, naime, autora koji teoriji o »socijalističkoj naciji« odriču svaku naučnu vrednost[1], pa i sami sovjetski autori i ne pokušavaju da prikriju da je ta teorija podređena izvanteorijskom ili, bolje, sasvim pragmatičnom interesu konkretne sovjetske dr-

[1] Tako misli, na primer, Radovan Radonjić, *Suština i smisao teorije socijalističke nacije*, „Naše teme", Zagreb, 1977, XXI, br. 12, str. 2665.

Digitized by Google

žave. A ako je uslovno ipak tretiramo kao teoriju, ne smemo gubiti iz vida da njeno stavljanje u službu ideologije, kao i uopšte shvatanje nacionalnosti u sovjetskoj društvenoj misli, ima za posledicu prilično uočljivo teorijsko osiromašenje.

Uprkos deklarativnom uzdizanju teorijske delatnosti i čak strogo »naučnog« rukovođenja društvom, takva »teorija« ostaje sada kao i ranije zarobljenik subjektivno važećih zakonitosti, kojima se u jednoj jedinoj zemlji pripisuje »univerzalnost«, to jest važenje u svakoj situaciji.[2] Teoriji je dodeljena samo funkcija pasivnog »odražavanja« objektivnih zakonitosti, a monopol na njihovo autentično, »pravoverno« objašnjenje mora bez ikakvog dvoumljenja pripasti zemlji koju je još Staljin proglasio »živi uzor budućeg udruživanja narodâ u jedinstvenu svetsku privredu«[3], za kojim nimalo ne zaostaju savremena sovjetska ideološka upoređivanja istočnog bloka narodâ kao »prototipa budućeg svetskog društva slobodnih naroda«.[4] Često ponavljana tvrdnja da Sovjetskom Savezu pripada objektivno »najodgovornija« i »posebna« uloga i da je taj »najzreliji« socijalistički sistem (samo po sebi mora biti jasno da je to Sovjetski Savez) najbliži idealno zamišljenim (inter) nacionalnim uslovima[5] — samo još više opterećuje teoriju neprikosnovenim ideološkim dogmama i velikodržavnim interesima. Prema tome, nije nimalo čudno što se kategoriji »opstanka«[6] i impliciranog geografskog širenja ili rastezanja »svetskog socijalističkog sistema« daje tako jak naglasak i što se tako svakodnevna ideologija, kao i teorijska misao, opterećuje teološkim imperativima »vernosti«, »čistote«, »žrtvovanja«, »dužnosti« i slično.[7]

Pritisak vanteorijskih, uglavnom uskih ideoloških interesa je jedan od glavnih razloga što su sovjetska teorijska osmišljavanja pitanja nacije po pravilu nekoherentna i u biti protivrečna.[8] Ta ocena važi, kao što ćemo se u to moći da uverimo u toku daljeg izlaganja, kako za centralnu kategoriju »socijalističke nacije« tako i za shvatanje »sovjetskog naroda«, »proleterskog«, odnosno

---

[2] Vidi, na primer, M. S. Junusov, M. M. Skibitsky i I. P. Tsameryan, eds., *The Theory and Practice of Proletarian Internationalism*, Progress Publishers, Moscow, 1976, str. 400.

[3] Stalin o *Osnovah leninizma*, CZ, Ljubljana, 1946, str. 59—60, odnosno K. F. Katušev, *Ukreplenie edinstva socialističeskih stran — zakonomernost razvitija mirovogo socializma*, u zborniku *Socializm i nacii*, Izdatel'stvo „Mysl", Moskva, 1975, str. 10.

[4] A. I. Doronchenkov, *Internacional'noe i nacional'noe v mirovoj socialističeskoj sisteme*, Izdatel'stvo „Naukova dumka", Kijev, 1975, str. 87.

[5] Vidi, na primer, M. S. Junusov i dr., *nav. delo*, str. 88.

[6] Vidi I. V. Dudinskij, *Internacional'noe i nacional'noe v razvitii socialističeskih gosudarstv*, u: *Rasy i narody — sovremennye etničeskie i rasovye problemy*, Akademija nauk SSSR, 5, 1975, str. 20.

[7] Vidi: Zoltan Komočin (Zoltan Komocsin), *Nacional'nye interesy i internacionalistskie celi*, Izdatel'stvo „Progress", Moskva, 1976, str. 111; Doronchenkov, *nav. delo*, str. 23. i 80; M. S. Junusov i dr., *nav. delo*, str. 42. i dr.

[8] O protivrečnosti sovjetske teze o „socijalističkoj naciji" vidi: Ivan Perić, *Neke osnovne odrednice teorije socijalističke nacije*, „Naše teme", Zagreb, 1977, XXI, br. 12, str. 2672—2674.

Digitized by Google

»socijalističkog internacionalizma«, za definisanje uloge ruskog naroda i, posebno, njegove kulture, jezika itd. Otuda i paradoks ideologije koja nastoji istovremeno da sačuva teorijski status, a pri tom stalno dokazuje svoju nemoć da naciju shvati kao supstancijalnu društvenu pojavu, kao neposredni medij istinskog socijalističkog društvenog preobražaja, a ne samo kao prelaznu, hipertrofiranu istorijsku kategoriju na zalasku. Prvi usiov koji takva teorija ne ispunjava nesumnjivo je onaj koji je u vezi s društvenom pojavom nacije formulisao Lenjin: »Ne priznavati ono što jeste — nije moguće: ono što postoji iznudiće svoje priznanje samo.«[9] Ne samo do kraja ideologizovana teorija, već teorija uopšte neće, dakle, moći da presuđuje o (ne)objektivnom karakteru date društvene pojave, mada važi i to da neodgovorna teorija može da izazove negativne društvene posledice.

Sovjetski pogledi na ulogu i mesto nacionalnosti u socijalizmu ne mogu se odvojiti od ostale globalne političke doktrine subjektivnih snaga u Sovjetskom Savezu po kojoj se istorija može planirati i proračunavati na osnovu uverenja da se istorijom može ovladati na isti način kao prirodnim procesima.[10] Dalja društvena posledica takve pretpostavke izražava se pre svega u bezuslovnom zahtevu za funkcionalizacijom totalnih društvenih procesa, koji se oslanja na ideološku iluziju socijalističkog društva kao strogo harmoničnog organizma.[11] Pri tom glavni društveni nosilac funkcionalizacije nije radnička klasa ili društvo u celini, već je to svemoćna država, koja je, umesto da sama bude objekt socijalizacije, jedan od glavnih, ako ne gotovo i jedini subjekt podruštvljavanja društvenog, privrednog i kulturnog života. Odumiranje države se samo uzgred pominje, i to u vezi sa kvazidijalektičkim objašnjenjima o neprotivrečnom karakteru kontinuiteta između sve moćnije države i procesa njenog stvarnog odumiranja. Država se shvata samo instrumentalno i bez potencijalnih realnih »baza« osamostaljenja i nacionalnih interesa, a da pri tom njeno posredništvo ne prelazi granice »neutralnosti«.

»Socijalistička nacija« je jedna od tri osnovne kategorije, među koje spada još pojam »sovjetskog naroda« i naročito utemeljivanje »proleterskog«, odnosno »socijalističkog internacionalizma«. Te tri kategorije dominiraju u savremenim sovjetskim raspravama na temu o naciji. Sva tri pojma su među sobom tesno povezana i s njima se — prema tvrđenju onih koji njima operišu — može postići apsolutna racionalizacija celokupne nacionalne problematike.

Tipologiju nacija na »buržoaske« — taj pojam su sovjetski autori kasnije zamenili pojmom »kapitalističke« jer, navodno, više

---

[9] V. I. Lenjin, *Referat o partijskom programu na Osmom kongresu RKP(b) 18. marta 1919.* u: *Izabrana dela u dva toma*, tom II, knjiga druga, Beograd, 1950, str. 117.

[10] Vidi: Fuad Muhić, *Proleterski um*, „Delo", 16. jul 1977.

[11] Ivan Perić, *nav. delo*, str. 2671.

Digitized by Google

odgovara svom suprotnom tipu (»socijalističke«)[12] — i »socijalističke« nacije razvio je J. V. Staljin 1929. godine u delu *Nacionalno pitanje i lenjinizam — odgovor drugovima Mješkovu, Kovaljčuku i drugima.*[13] U tom odgovoru Staljin je u svom karakterističnom uzvišenom i podrugljivom tonu odbacio predlog pomenutih drugova u pismu upućenom njemu, u kojem su se oni »usudili« da izraze mišljenje da Staljinovoj definiciji nacije — Staljin bez rezerve naziva »teorijom« nacije — nedostaje uz četiri poznata obeležja peto — nacionalna državnost. Svoj odgovor Staljin je iskoristio i za to da ga proširi i na problem tipologije nacija, na njihove perspektive i na sudbinu nacionalnih jezika.

Staljin izražava uverenje da se »buržoaske nacije«, koje svoju sudbinu vezuju isključivo za sudbinu kapitalizma, mogu prepoznati po sledećim karakteristikama: vodeća snaga tih nacija pripada buržoaziji i njenim nacionalističkim strankama, »nacionalno jedinstvo« nameće vladavinu ideologije klasnog mira, takva nacija širi svoju teritoriju osvajanjem i na račun teritorije drugih nacija, nepoverenje i mržnja prema drugim nacijama, tlačenje nacionalnih manjina i jedinstven front s imperijalizmom.[14] Idejni i društveno-politički sadržaj »socijalističkih nacija« — za njih Staljin upotrebljava i izraz »sovjetske« — bitno se razlikuje od »buržoaskih nacija« po njihovoj klasnoj suštini i duhovnom ustrojstvu. »Socijalističke nacije« su se razvile iz starih »buržoaskih nacija« svrgavanjem kapitalizma i likvidacijom buržoazije i njenih nacionalističkih stranaka, učvršćenjem socijalističkog sistema i opštim preobražajem u duhu socijalizma. Društvena obeležja »socijalističkih nacija« su ova: vodeća uloga u tim nacijama pripada radničkoj klasi i njenoj internacionalističkoj partiji, dalje je značajan savez radničke klase i seljačkih slojeva, likvidirani su svi ostaci nacionalnog tlačenja i uspostavljeni odnosi prijateljstva među nacijama, internacionalizam i još jedinstveni front takvih socijalističkih nacija sa svim potlačenim narodima protiv politike zavojevanja i osvajačkih ratova, jednom rečju — u borbi protiv imperijalizma. Na osnovu svih ovih svojstava Staljin je »socijalističke nacije« smatrao sposobnijim za život i uopšte humanijim nego što može da bude bilo koja buržoaska nacija.[15] Zanimljivo je da se Staljin, za razliku od savremenih sovjetskih autora, nije pozivao na Lenjina kad je kovao svoj pojam »socijalističke nacije«. Sovjetskim autorima je mnogo stalo do uveravanja da je podela nacija na »kapitalističke« i »socijalističke« sastavni deo marksističko-lenjinističke teorije, mada klasike marksizma, kao što je poznato, nisu u prvom redu zanimale definicije, a još manje neke tipologije. Takav pristup je bio karakterističan više

[12] O toj zameni i njenoj opravdanosti vidi u: *Leninizm i nacional'nyj vopros,* str. 38.

[13] Objavljeno u: J. V. Stalin, *Sočinenija,* tom 11 (1928 — mart 1929), „Gosudarstvennoe izdatel'stvo političeskoj literatury", Moskva, 1949, str. 333—355.

[14] *Isto,* str. 338.

[15] *Isto,* str. 339—341.

Digitized by Google

za Staljina i, još ranije, za ideologe pozitivizma iz vremena Druge internacionale.

Savremena sovjetska objašnjenja pojma »socijalističke nacije« su po slovu i još više po duhu ostala najvernija Staljinovoj definiciji iz 1929. godine. Pogledajmo sledeću obavezujuću definiciju »socijalističke nacije« koju su dali autori zbornika *Leninizm i nacional'nyj vopros v sovremennyh uslovijah:* »Socijalistička nacija je nova društvena zajednica ljudi koja se razvila iz nacije ili nacionalnosti kapitalističkog društva u procesu likvidacije kapitalizma i pobede socijalizma. Mada se radi o kvalitativno novoj osnovi, socijalistička nacija zadržava određene etničke specifičnosti, ali se njen celokupan način političkog, društveno-ekonomskog i kulturnog života preobrazio u skladu sa socijalističkim, internacionalističkim načelima.« Za Kuličenka, jednog od najautoritativnijih tumača sovjetske nacionalne politike, kvalitativna razlika između »kapitalističkih« i »socijalističkih nacija« se izražava u prvom redu na područjima ekonomskih, socijalnih, političkih, idejno-kulturnih i moralno-psiholoških odnosa. Kod »socijalističkih nacija« društveni (ekonomski, razvoj proizvodnih snaga) i klasni faktori imaju odlučujuću ulogu u poređenju s etničkim, odnosno samo nacionalnim faktorima. Uloga nacije u socijalizmu je bitno određena i takvim društvenim faktorima kao što su jačanje saveza radničke klase i radnog seljaštva i zbližavanje klasa i društvenih grupa. U poređenju s kapitalizmom korenito se izmenio karakter odnosa između nacionalnog i internacionalnog: nacionalno i internacionalno nisu više u suprotnosti jedno s drugim, već su u harmoničnom odnosu, pri čemu internacionalni faktor ima odlučujuću ulogu. Pripadnici svake nacije se u Sovjetskom Savezu s ponosom smatraju sovjetskim ljudima, koji opšteljudske i opštesavezne interese postavljaju iznad nacionalnih. Zajednica ekonomskog života, koja je ključna determinanta nacije, ima u uslovima sovjetskog društva pre internacionalni nego nacionalni karakter. Takav »harmoničan« odnos između nacionalnog i internacionalnog ima značajan uticaj na svest i psihologiju sovjetskih ljudi, na njihov svakodnevni život i tradiciju. Partija postavlja sebi kao poseban zadatak da kod »sovjetskih ljudi razvije duboku svest o tome da je dalji procvat narodâ SSSR mogućan samo učvršćivanjem njihovog jedinstva i zbližavanja«. Kod sovjetskih ljudi je briga za nacionalni razvoj spojena s njihovom vernošću internacionalnom dugu.[16]

[16] M. I. Kuličenko, *Aktual'nie problemy marksistsko-leninskogo učenija o nacijah i nacional'nyh otnošenijah v uslovijah socializma,* u zborniku *Socializm i nacii,* Redakcionna kollegija, Izdatel'stvo „Mysl", Moskva, 1975, str. 69—72. Identične teze o odlučujućoj ulozi socijalnih faktora i internacionalne i klasne komponente u vezi sa shvatanjem nacionalnosti zastupa većina sovjetskih autora. Vidi, na primer, delo koje je izdao Uredrički kolegijum Akademije nauka SSSR i Institut za istoriju SSSR pod naslovom *Sovetskij narod — novaja istoričeskaja obščnost' ljudej — stanovlenie i razvitie,* Izdatel'stvo „Nauka", Moskva, 1975, str. 149—153. (Dalje ćemo ovo delo navoditi skraćeno: *Sovetskij narod.)*

Digitized by Google

Kako »sovjetske« tako i druge »socijalističke nacije« se od drugih nacija razlikuju po identitetu ekonomskih i političkih interesa svih pripadnika nacije, koji proističe iz sve potpunije društvene homogenosti. Jedinstvo nacije je rezultat pre svega ostvarenog čvrstog saveza radničke klase i radnog seljaštva, koji time što aktivno sarađuju u izgradnji besklasnog društva stvaraju povoljno tlo za zbližavanje i konačno ujedinjavanje nacija.[17] Vodeći subjekt toga istorijskog procesa je marksističko-lenjinistička partija, koja je sebi postavila obavezan zadatak da sve sovjetske ljude vaspitava u duhu proleterskog, socijalističkog internacionalizma. Taj novi istorijski kvalitet društvenih odnosa unutar pojedinih socijalističkih zemalja stvara u međunarodnim razmerama »novi tip« odnosâ među socijalističkim nacijama.[18] Proces oblikovanja internacionalne zajednice iznutra i spolja snažno dalje podstiče specijalizacija i kooperacija u proizvodnji, odnosno međunarodna podela rada među socijalističkim zemljama.[19]

Takvo »prevaspitavanje nacija u duhu socijalizma«[20] omogućila je tek socijalistička revolucija: na njenoj osnovi izrasla je zajednica ekonomskog života koja se temelji na nacionalizaciji sredstava za proizvodnju i njihovom prelasku u objekt opštenarodne svojine. Takvi uslovi su omogućili da se zauvek odstrani ekonomska osnova antagonizma u samoj naciji, što je zajedno sa socijalističkom industrijalizacijom i proizvodnim udruživanjem seljaštva dokrajčilo kapitalističke, feudalne i patrijarhalno-feudalne odnose.[21] U takvom shvatanju nacije i etničnosti uopšte očigledan je socijalno-deterministički pristup, u kome se zanemaruje kvalitativni aspekt nacije kao društvene pojave, pri čemu se pojam nacije bez ostatka svodi samo na društvenu ili klasnu komponentu. Pojam nacije je žrtvovan izričito formulisanom interesu za uspostavljanje neprotivrečnog društva — društva u mirovanju, odnosno — kako se to obično kaže — »monolitnog jedinstva« ili »društvene monolitnosti«.[22]

»Sovjetski narod« se pojavio istovremeno sa »socijalističkom nacijom« i nikao je iz iste nove društveno-istorijske osnove kao prvi i glavni rezultat revolucije. Osetila se potreba da se već u samom uvodnom delu novog sovjetskog Ustava iz 1977. godine »sovjetski narod« definiše ovako: »To je društvo zrelih socijalističkih društvenih odnosa, u kome je na osnovu zbližavanja svih socijalnih slojeva, pravne i stvarne jednakosti svih naroda i narodnosti nastala nova istorijska zajednica ljudi — sovjetski narod.«[23]

---

[17] *Leninizm i nacional'nyj vopros*, str. 421.
[18] *Isto*, str. 221.
[19] *Sovetskij narod*, str. 149. i *Leninizm i nacional'nyj vopros*, str. 429.
[20] V. E. Evdokimenjko, *Internacional'noe i nacional'noe v socialističeskom obščestve*, Kijev, 1976, str. 14. i 33.
[21] *Sovetskij narod*, str. 150—151.
[22] *Isto*, str. 153. i dr. i G. E. Glezerman, *Klassy i nacija*, u: *Socializm i nacii*, str. 119.
[23] „Izvestija", 4. jun 1977, str. 1.

Digitized by Google

Uprkos prividnoj logičnoj i idejnoj koherentnosti koncepcije »sovjetskog naroda«, mogu se u sovjetskoj sociološkoj i političkoj literaturi uočiti razlike interpretacije, koje se ponekad među sobom razilaze toliko da pojmu »sovjetski narod« pripisuju isključivo socijalna ili isključivo etnička obeležja. Zato je teško naći zadovoljavajuću i fundiranu definiciju »sovjetskog naroda«. I pored toga, ta nam se činjenica u određenom smislu pokazuje politički »funkcionalna« s obzirom na to da ambivalentnost toga pojma pruža veću mogućnost prilagođavanja svakodnevnim i teško predvidljivim izazovima nacionalne, odnosno međunacionalne problematike.[24] Čak i autoritativni prikaz sovjetskih stavova o nacionalnom pitanju otvoreno priznaje da pri definisanju pojma »sovjetski narod« postoje dve suprotne pozicije. Po jednoj, »sovjetski narod« ima sve karakteristike nacije: zajednicu ekonomike, teritorije, (međunacionalnog ruskog) jezika i duhovnih svojstava, tako da se umesto pojma »sovjetski narod« može upotrebiti i pojam »sovjetska nacija«. Po drugom stanovištu, pojam »sovjetski narod« znači pre svega političko, odnosno državno jedinstvo.

Za »sovjetski narod« se dalje konstatuje da je nikao iz iste društvene osnove kao i »socijalistička nacija«, to jest iz »prerastanja države diktature proletarijata u opštenarodnu državu«, kao odraz sve jačeg bratstva i jedinstva svih klasa i društvenih grupa, narodâ i narodnosti SSSR, odnosno sve veće homogenosti sovjetskog društva. »Sovjetski narod« se u skladu s takvim objašnjenjem predstavlja kao »viši stupanj zajedništva radničke klase i seljaštva, saradnje tih klasa i socijalističke inteligencije i bratstva i jedinstva svih sovjetskih naroda i narodnosti«. Komunističkoj partiji Sovjetskog Saveza pripada uloga izvora toga jedinstva.[25] Takav novi društveno-politički sadržaj sovjetskog društva je na jednoj strani rezultat, a na drugoj i stimulator »proleterskog internacionalizma«, koji je u Sovjetskom Savezu doživeo novi kvalitativni preobražaj u obliku »socijalističkog internacionalizma«. »Sovjetski narod« je, drugim rečima, narod »internacionalist« zbog »svetskoistorijskog karaktera svojih iskustava u izgradnji socijalizma i komunizma«. »Sovjetskom narodu« se, dalje, pripisuje uloga avangarde u borbi za društveni napredak u svetskom okviru[26], što je samo obnovljen stav iz programa Komunističke in-

[24] Jedan od glavnih stručnih „arhitekata" novog sovjetskog Ustava, dr A. P. Sosicin, priznao je u razgovoru s Janezom Staničem u emisiji RTV Ljubljana 29. decembra 1977. godine da pitanje „sovjetskog naroda" još nije sasvim teorijski raščišćeno (mada je uprkos tome formulacija o „sovjetskom narodu" dobila svoje mesto u Ustavu!). Sam Sosicin je dao protivrečnu definiciju „sovjetskog naroda" kao kategorije koja udružuje i *socijalnu* („zajednica prijateljskih klasa": radničke klase, kolhoznih seljaka i radne inteligencije) i *nacionalnu* komponentu (da nije reč samo o klasnom aspektu, već i o nacijama, o „novoj međunacionalnoj zajednici"). Sosicin je još dodao da „ne bi mogao reći da je reč o pravoj etničkoj zajednici".

[25] *Leninizm i nacional'nyj vopros*, str. 364.

[26] *Sovetskij narod*, str. 481. i 483.

Digitized by Google

ternacionale iz godine 1928, kad je Sovjetski Savez bio nazvan »jedinom pravom domovinom svetskog proletarijata«. Isto tako se često naglašava da je »sovjetski narod« viši oblik ljudske zajednice, uopšte viši tip organizacije internacionalne zajednice, »obrazac« novog i višeg tipa izgradnje ljudske zajednice i slično.[27] Autori zbornika o ulozi internacionalne i nacionalne komponente u socijalističkom društvu ističu svetski karakter »sovjetskog naroda« kao »obrasca i zajednice ljudi svetske socijalističke solidarnosti i jedinstva radničkih masa u celom svetu«. »Sovjetski narod pokazuje svim narodima njihovu budućnost i — njihov sutrašnji dan.«

Uprkos raspršenosti i različitim naglascima pri navođenju obeležjâ i karakteristika »sovjetskog naroda«, sledeća definicija toga pojma predstavlja zajednički imenilac većine rasprava. Pored opšteprihvaćene oznake da je reč o »novoj istorijskoj zajednici«, usvojene su i sledeće opšte odredbe: društveno-klasna zajednica na osnovi prijateljskih odnosa među radnicima, kolhoznim seljacima i inteligencijom; međunacionalna zajednica koju sačinjavaju bratski sovjetski narodi u okvirima opšte socijalističke ekonomske osnove, »jednotipna« socijalno-ekonomska struktura i zajednička socijalistička otadžbina — Savez Sovjetskih Socijalističkih Republika; zajednica koju povezuje zajednička marksističko-lenjinistička ideologija, zbijena oko svoje avangarde — Komunističke partije; i, ne na poslednjem mestu, zajednica koju karakterišu opšta moralno-politička i duhovna svojstva ljudi, kao što su, na primer: odanost stvari komunizma, socijalistički patriotizam i internacionalizam, intenzivna radna i društveno-politička aktivnost, nemirenje s eksploatacijom i ugnjetavanjem, nacionalnim i rasnim predrasudama, klasna solidarnost s radnim ljudima svih zemalja.[28]

U sovjetskim raspravama, odnosno — bolje — u sovjetskoj nacionalnoj doktrini učenje o internacionalizmu zauzima mesto nezamenljive idejne postavke socijalističkog razvoja narodâ. Marksizmu pripada zasluga što je otkrio »objektivna načela zbližavanja narodâ i što ih je ugradio u pojam proleterskog internacionallizma«. »Proleterski internacionalizam« obuhvata sva područja društvenog zbivanja (od psihologije do politike i celokupne društvene prakse) u socijalističkom društvu i predstavlja, zapravo, kako njegovo opšte načelo tako i načelo komunističkog morala.[29]

Sovjetski stručnjaci za međunarodno pravo su početkom šezdesetih godina proširili »proleterski internacionalizam« kao političku i moralnu kategoriju i na normu međunarodnog prava koja treba da važi za odnose među socijalističkim državama. Novi ustav SSSR je u tom smislu i sa svim »posledicama« za članice

[27] Vidi, na primer, *Leninizm i nacional'nyj vopros*, str. 362.

[28] *Sovetskij narod*, str. 3; vidi takođe: V. F. Šamojlenko, *Sovetskij narod — novaja istoričeskaja obščnost' ljudej*, u: *Socializm i nacii*, str. 322.

[29] *Leninizm i nacional'nyj vopros*, str. 228.

Digitized by Google

»socijalističke zajednice« proklamovao »proleterski internacionalizam« za jednu od značajnih ustavnih kategorija. Za odnose između SSSR i socijalističkih država ne mogu važiti načela miroljubive koegzistencije, koja kao »oblik klasne borbe» važe za odnose SSSR sa kapitalističkim državama. Odnose sa socijalističkim zemljama može da reguliše samo »nenarušivi zakon strogog poštovanja načelâ marksizma-lenjinizma i načelo proleterskog internacionalizma«. Načela iz opšteg međunarodnog prava, kao što su suverenost, ravnopravnost, samoopredeljenje, teritorijalni integritet, nemešanje u unutrašnje poslove, imaju u odnosima među socijalističkim zemljama potpuno »novi sadržaj«, koji diktiraju (objektivni) interesi »najinternacionalističkije« socijalističke države — Sovjetskog Saveza. Mada se u Sovjetskom Savezu formalno odbacuje »teorija ograničenog suvereniteta« kao »buržoaska izmišljotina«, novi sovjetski Ustav svojom formulacijom o »proleterskom internacionalizmu« uvodi još izrazitiji oblik »starateljstva» nad sudbinom socijalizma ne samo u Sovjetskom Savezu, već i u drugim socijalističkim zemljama. »Briga« za pravilan socijalistički razvoj ne može, dakle, biti prepuštena samo jednoj socijalističkoj zemlji (s izuzetkom Sovjetskog Saveza!). U Sovjetskom Savezu nimalo ne kriju da je sloboda narodâ socijalističkih država i njihovih partija ograničena osnovnim interesima »socijalističke zajednice« i da zato shvatanje suverenosti i prava naroda na samoopredeljenje treba uvek ocenjivati sa stanovišta »klasnosti« i »internacionalizma«. Ustavni karakter tog objašnjenja danas više ne služi samo za opravdavanje vojne intervencije Sovjetskog Saveza i njegovih saveznika 1968. godine u Čehoslovačkoj, već mu se pokušava dati šire i trajnije značenje. Izuzetak koji je u tom pogledu napravio Sovjetski Savez bila je Kina, s kojom je Sovjetski Savez deklarativno bio spreman da razvija međudržavne odnose na osnovu načelâ miroljubive koegzistencije.[30] Pojedini sovjetski autori i ne pokušavaju da skrivaju stav da za odnose među državama socijalističke zajednice moraju važiti odnosi kakvi postoje među sovjetskim republikama.[31]

Nacionalni interesi i socijalizam se uopšte ne mogu potpuno ostvariti van okvira »svetskog socijalističkog sistema«[32]. Marksističko-lenjinističke partije nisu odgovorne u prvom redu u svojoj

[30] Navedeno prema: Miran Šuštar, *Proletarski internacionalizem*, „Delo", 2. jul 1977, str. 28. Aktuelno političko obrazloženje ograničavanja nacionalnih interesa socijalističkih država je naročito decidirano formulisao S. Kovalev u: *Suverenitet i internacional'nye objazannosti socialističeskih stran*, „Pravda", 26. septembar 1968. Takva uloga Sovjetskog Saveza bila je zapisana još u Programu Komunističke internacionale na njenom Šestom kongresu godine 1928, i to kao „hegemona celokupnog svetskog revolucionarnog pokreta", „najvećeg faktora svetske istorije" i „jedine prave otadžbine svetskog proletarijata".

[31] O tome vidi, na primer, stav sovjetskog teoretičara Gorbačeva u časopisu „Voprosy istorii KPSS", kako ga je Tit Doberšek izložio u članku *Odnosi nove vrste*, „Delo", 23. septembar 1977.

[32] *Leninizm i nacional'nyj vopros*, str. 426; M. S. Junusov i dr., *nav. delo*, str. 75. i u drugim delima.

Digitized by Google

zemlji — svojoj radničkoj klasi, već faktorima izvan sopstvene zemlje; bilo kakvo traženje »svoga«, »nacionalnog« puta u socijalizam ili pozivanje na »samostalnost« znači negiranje »opštih zakonitosti socijalističke izgradnje« i može da ugrozi stvar internacionalizma i socijalizma.[33] U teorijskim raspravama takav stav se prikazuje kao univerzalno važeća teza o »vodećoj ulozi internacionalnog momenta u poređenju s nacionalno-specifičnim«, odnosno o dalekosežnijem značaju internacionalnih interesa, o nužnosti da se nacionalni interesi podrede internacionalnim, o »nacionalnom« samo kao »obliku« i »internacionalnom« kao »sadržini« itd.[34]

Idejna i logička protivrečnost sovjetskih obrazlaganja internacionalizma još više se zaoštrava kad sovjetski autori preterano naglašavaju »posebne kvalitete« i naročito istaknutu, ako ne i odlučujuću ulogu ruskog naroda i njegove kulture u višenacionalnoj sovjetskoj društvenoj zajednici. Svođenje internacionalizma u svetskim razmerama u prvom redu na »vernost« Sovjetskom Savezu, na priznavanje njegove »avangardne« uloge i karaktera »prototipa« za ceo svet, u unutrašnjim odnosima Sovjetskog Saveza se naglašavanjem glavne i bitne uloge ruskog naroda još više sužava. Na svesaveznoj naučno-praktičnoj konferenciji u Tbilisiju 1976. godine, na kojoj se raspravljalo o ostvarivanju nacionalne politike i o aktuelnim pitanjima internacionalističkog vaspitavanja sovjetskih ljudi u svetlosti Dvadeset petog kongresa KP SS, prvi sekretar CK KP Gruzije Edvard Ševarnadze je razvijao tezu o ulozi ruskog naroda kao »cementa« u nastajanju nove istorijske zajednice — »sovjetskog naroda« i o specifičnim vrlinama ruskog naroda. Stavovi Edvarda Ševarnadzea izgledaju, možda, ekstremni, ali ipak su dovoljno tipični za određena sovjetska razmišljanja o problematici nacija u sovjetskom društvu. Ševarnadze smatra da ruski narod ima »urođeno, izoštreno osećanje za socijalnu pravičnost« i, posebno, da ima »razvijeno osećanje za nacionalnu slobodu i nacionalnu pravičnost«, da je »u formiranju njegovog karaktera igrala ne malu ulogu činjenica da raspolaže ogromnom, neizmernom teritorijom i neiscrpnim prirodnim bogatstvima, da je »ruski narod od davnina mnogobrojan, moćan, genijalan i velikodušan«. »Na svetu nema naroda koji je za sreću i dobro drugih naroda učinio toliko mnogo i tako iskreno i nesebično, mada ponekad i po cenu velikih žrtava i odricanja, kao što to čini ruski narod.« Ševarnadze je u istom dahu upozorio na one težnje u međunarodnom komunističkom radničkom pokretu koje su »nacionalistički« obojene, koje zagovaraju nacionalnu izolova-

[33] *Leninizm i nacional'nyj vopros*, str. 229. i 331.

[34] O pomenutim tezama vidi u sledećim delima: *Leninizm i nacional'nyj vopros*, str. 35; A. I. Doronchenkov, *Internacional'noe i nacional'noe*, str. 64; V. E. Evdokimenjko, *nav. delo*, str. 62. (Autori ovog dela su došli u direktan sukob s pravilima formalne logike kad na str. 56—58. pišu da se ne sme potcenjivati niti precenjivati nijedan od ova dva momenta!) i C. T. Kaltahčjan, *Edinstvo, rascvet i sbliženie nacij — zakonomernost' socializma*, u zborniku *Socializm i nacii*, str. 262; ili M. S. Junusov i dr., *nav. delo*, str. 14.

Digitized by Google

nost i zatvorenost i uopšte ignorišu opšte klasne interese. Ševarnadze je čak i za carističku nacionalnu politiku — razume se, dukčije i sasvim suprotno od Lenjina — imao samo reči pohvale; naime, govornik je zahtevao da se naučna literatura koja opisuje priključenje Gruzije pre što devedeset tri godine odrekne ocene o »manjem zlu«. Po njemu, tada nije bilo posredi podjarmljivanje gruzijskog naroda od strane carske Rusije, jer »ko iza carskog dvoglavog orla ne vidi istinskog orla istorije — veliki ruski narod, taj ili je slep ili je protivnik prijateljstva naših naroda«[35].

Uporedo s pridavanjem ruskom narodu atributâ »velikog naroda« i »starijeg brata« i ruskom jeziku se pripisuje karakter »velikog i moćnog« jezika.[36] U poređenju s drugim jezicima ruski jezik je »razvijeniji« i »bogatiji«, a, pored toga, odlikuje se i nizom drugih preimućstava — na primer, neznatnim razlikama narečjâ, vrlo malim razlikama između govornog i književnog jezika, znatnom podudarnošću govorne i pisane reči itd.[37]

Ideološka formula »procvata i zbližavanja« socijalističkih nacija ogleda se i na takozvanom području »politike jezičke izgradnje«, za koju je u socijalističkom društvu karakteristično da se pojavljuje kao »prirodno istorijski, a ne stihijni proces«[38]. Formula »procvata i zbližavanja« je na jezičkom području malo preinačena, bolje — specificirana kao »ravnopravnost« i »uzajamno bogaćenje jezikâ«[39]. Ipak je, kao i u prvom slučaju, gde je naglasak na »zbližavanju«, odnosno »internacionalnosti«, i na ovom području naglašen i društveno favorizovan proces »uzajamnog bogaćenja jezikâ«, što, naravno, ne iznenađuje i samo se logično dopunjuje sa sovjetskim koncepcijama o »socijalističkoj naciji«, »sovjetskom narodu«, »proleterskom«, odnosno »socijalističkom internacionalizmu« i uopšte s vizijom o homogenom i monolitnom, etnički »oslobođenom« društvu. Sovjetski autori navode mnoge faktore koji ne govore u prilog proširivanja jezikâ — pored ekonomskog faktora se još posebno ističu uticaji i posledice daljeg razvoja naučno-tehničke revolucije.[40] Opštija idejna formula sovjetske politike u oblasti jezika glasi ovako: »Za epohu socijalizma nije karakteristična diferencijacija jezikâ (nastajanje dijalekata) niti integracija u tom smislu da bi jedan književni jezik asimilovao drugi, već leksičko i drugo uzajamno bogaćenje na osnovi njihove ravnopravnosti.«[41] Time što su se jezici neruskih naroda i narodnosti »združili« u zajedničkom imeniocu ruskog pisma, došlo je do intenzivnijih i ubrzanih procesa uzajamnog uticanja je-

[35] Citirano prema dva izvora: Tit Doberšek, *Rusi kao cement*, „Delo", 10. decembar 1976. i Janez Stanič, *O socijalističkoj naciji*, „Start", br. 231/1977, str. 40.

[36] *Leninizm i nacional'nyj vopros*, str. 315; Tit Doberšek, *Polemično vzdušje*, „Delo", 6. oktobar 1977.

[37] *Leninizm i nacional'nyj vopros*, str. 316.

[38] *Isto*, str. 321.

[39] *Isto*, str. 324.

[40] Ju. D. Dešeriev, *Nacional'nye jazyki v uslovijah razvitogo socialističeskogo obščestva*, u: *Socializm i nacii*, str. 186.

[41] *Leninizm i nacional'nyj vopros*, str. 318.

Digitized by Google

zikâ, pri čemu je naglašeno u prvom redu ideološki favorizovano uticanje u pravcu: ruski jezik — jezici neruskih naroda i narodnosti. Štaviše, Burmistrova je upozorila da se kao najznačajniji zadatak na području lingvističkog zbivanja u SSSR pokazalo »dalje širenje društvenih funkcija ruskog jezika, i to kako u značenju jezika za međunacionalno opštenje tako i jezika kao sredstva za razvoj sovjetskih naroda«[42]. Sovjetske analize jezika se svesno ograničavaju na istraživanje funkcionalnosti odnosa između »razvoja jezikâ« i »nove istorijske zajednice — sovjetskog naroda«: opštije metodološki rečeno, posredi je ograničavanje sociološke analize jezikâ na funkcionalni aspekt, u koji spadaju posebno izabrani društveno-ideološki faktori. Stupanj razvijenosti jednog jezika može se odrediti po njegovoj leksici i njegovoj »stilističkoj diferencijaciji«. U leksici se s naročitom jasnoćom ogleda stanje datog društva. Ti kriterijumi imaju odlučujući značaj pri daljem razvrstavanju funkcija pojedinih jezika na »internacionalne« i na samo »nacionalne« ili na »javne« i »domaće« itd. »Posredovanjem« ruskog jezika, a pre svega »posuđivanjem« iz ruskog književnog jezika, u jezicima drugih naroda SSSR javlja se sve više internacionalnih izraza. Predlozi nekih lingvista i drugih da se na nacionalne jezike prevode takvi već usvojeni internacionalni izrazi kao što su »revolucija«, »sovjeti«, »komunizam«, »kosmonaut« itd. ocenjeni su negativno. Rast »internacionalne leksike« predstavlja progresivnu težnju, koju treba samo podupirati. Kao primer sve jačeg trenda »internacionalizacije« izrazâ sovjetski autori navode podatak da u baškirskom jeziku od ukupno 1.764 izraza iz fizike ima 1.400 onih koji su na jedan ili drugi način povezani s ruskim jezikom; u hemiji je od 1.948 izraza samo 148 baškirskog porekla.[43] Jedna druga grupa lingvista je posle dugotrajnog proučavanja došla čak do podatka da u većini jezika sovjetskih naroda 70 do 80 procenata novih naučno-tehničkih, društveno-političkih i nastavno-pedagoških izraza predstavljaju pozajmice iz ruskog jezika ili se radi o posledici njegovog »posredovanja«.[44] Književni jezici narodâ SSSR, naime, preuzimaju mnoge izraze iz »internacionalnog rečničkog fonda« ruskog jezika.

Ovakvi stavovi u savremenim sovjetskim razmišljanjima o naciji uzeti su većinom iz teorije o državi. Racionalizaciji velikodržavnog interesa, ne samo za unutrašnje svrhe, već i u međunarodnim razmerama, podređena su, dakle, kako metodološka ishodišta tako i sami konačni rezultati proučavanja uloge i mesta nacije u socijalističkom društvu. Tu činjenicu otkriva često i hipertrofirano manipulisanje apstraktnim pojmovima klase i internacionalizma, kojima se obično iscrpljuje suština nacionalnog bića. Sličnu sudbinu doživljava i jezik, kome se pripisuje u prvom redu uloga nekakvog »sredstva« koje se po volji može birati, a ne uzi-

[42] T. Ju. Burmistrova, *Teorija socialističeskoj nauci*, Leningrad, 1970, str. 65.

[43] *Leninizm i nacional'nyj vopros*, str. 319.

[44] T. A. Bertagaev, Ju. A. Dešeriev, M. I. Isaev i dr., *Rol' ruskogo jazyka v razvitii slovarnogo sostava jazykov narodov SSSR*, Moskva, 1959, str. 2.

Digitized by Google

ma se kao svojstvo povezano sa osnovnim elementima ljudskog mišljenja. Tretiranje nacije i jezika kao perifernih pojava ima negativne teorijske posledice ne samo za te dve društveno relevantne pojave, već povlači za sobom i iskrivljeno shvatanje svih ostalih kategorija povezanih s tim. Naime, moramo se složiti s ocenom Režisa Debreja da se, očigledno, »ne može imati rigorozna definicija internacionalizma sve dotle dok se nema rigorozan stav prema nacionalnom pitanju«[45].

U teorijskoj hijerarhijskoj klasifikaciji pojmova država zauzima centralno mesto — svi drugi pojmovi su joj podređeni i njihovo jako relativizirano značenje je određeno baš tom činjenicom. Time što se država prikazuje ili samo pretpostavlja kao otelovljenje neotuđivog državnog interesa, ujedno se potvrđuje shvatanje da je socijalističko društvo harmoničan organizam koji teži još samo svojoj totalnoj funkcionalizaciji. Sovjetska raspravljanja o nacionalnoj problematici opterećena su, dakle, sasvim pragmatičnim interesima, koji su oslonjeni u prvom redu na raison d'Etat. Sve te više ili manje modifikovane (neo)staljinističke varijante shvatanja nacije imaju zajednički imenilac u pozivanju na »čisti« internacionalizam, jer naglašavanje nacionalnog momenta samo »muti« klasnu borbu, a tim i jasnu sliku internacionalno usmerene klasne strategije, koja je još Staljinu značila samo strategiju »bez obzira na nacionalnost«. U tom pogledu je ilustrativna prognoza uglednog predstavnika sovjetske nauke o društvu V. F. Kotoka da će značaj nacionalnog pitanja, u sledećih nekoliko decenija sve više slabiti zbog nagle urbanizacije i industrijalizacije periferije i, posebno, zbog jačanja mreže kulturnog komuniciranja po celom Sovjetskom Savezu.[46] Ovaj karakteristični stav se sasvim dobro slaže sa buržoaskim marginalizacijama nacije, koje svoja predviđanja oslanjaju na procese planetarizacije, kibernetizacije, naučno-tehničke revolucije, ukratko — na racionalizaciju uopšte. Oba ova, za shvatanje nacije prilično ekstremna gledišta prizivaju u život ideje iz XIX veka koje su na naciju gledale kao na »staromodnu predrasudu«. Oba ta savremeno »nesavremena« shvatanja ukidaju naciju (ili nacije) u ime ili »čistokrvnog« internacionalizma ili svespasavajućeg univerzalizma. U buržoaskoj varijanti oslonac takvog ukidanja nacije je kapital, dok je u dogmatičkoj reviziji marksizma to apstraktna »internacionalna klasa«, koja je, u stvari, samo produženi interes konkretne (sovjetske) države. Ukoliko pri tom još ima pozivanja na marksizam, u njega se uvodi imperativni stav o nužnosti prevođenja posebnih nacionalnih interesa na istorijski »viši« zajednički imenilac interesâ »socijalističke metropole«, nekakve »matične« nacionalne klase.

Međutim, za razliku od savremenih sovjetskih shvatanja nacije, u klasičnoj marksističkoj dijalektičkoj skici odnosa nacio-

[45] Régis Debray, *Marxism and the National Question*, „New Left Review", London, 1977, br. 105, str. 34.

[46] Navedeno u: Eisenstadt S. N. and Rokkan S., eds.,*Building States and Nations*, vol. I, Sage Publications, 1973, str. 32.

Digitized by Google

nalnog i klasnog nije bilo mesta ni za kakvu apriornu i neistorijsku hijerarhizaciju tih pojmova. Još od klasikâ marksizma se održava saznanje da se apstraktna apologija sasvim »izolovane« nacije ne može završiti ničim drugim već osiromašenjem i sadržaja klase i demokratskog shvatanja internacionalizma. Internacionalizacija nacije klasicima marksizma nije značila nikakvu denacionalizaciju, već samo jedan vid nacionalne afirmacije, gde nacionalna sloboda predstavlja jednu od značajnih dimenzija ljudske slobode u procesu dugotrajnog prelaženja nacionaliteta u humanitet.[47] Protiv sivila mehanički shvaćenog internacionalizma beskompromisno je istupao i Lenjin kad se bez rezerve opredelio za stav koji je neprihvatljiv za savremene sovjetske teoretičare, to jest da će pad »internacionalne buržoazije« milion puta uvećati diferencijaciju čovečanstva u pogledu bogatstva i raznovrsnosti oblikâ duhovnog života i idejnih strujanja, težnji i varijanata.[48] Lenjin je imao izvanredan sluh za neotuđiva prava narodâ, koja je i teorijski i praktično-politički branio od takvih nacionalističkih predrasuda kao što je »uzorna nacija« ili, pak, uverenje da se sve zemlje moraju ravnati po »boljševičkom revolucionarnom kalendaru«.[49]

Klasični marksistički stav da se revolucije izvode »s narodima« i njihovim karakteristikama, a ne bez njih ili mimo njih, prihvatila je i stvaralačka marksistička misao u XX veku. Uzmimo za primer Gramšija, koji se, doduše, nije mnogo bavio nacionalnim pitanjem, ali je, ipak, jasno shvatao složenu prirodu dijalektičkih odnosa između nacije, klase i internacionalizma. Za Gramšija je, na primer, nacionalno pre svega rezultat »kombinacije« koju treba shvatiti kao »neponovljivu i izvornu«. Gramši nije sumnjao u to da razvoj vodi u internacionalizam, »ali je polazna tačka »nacionalna« i od nje moramo polaziti«. Klasa se, dakle, u određenom smislu mora »nacionalizovati«, jer pre nego što dođe do uslovâ u kojima će ekonomija vladati u svetskim razmerama, »treba proći mnoge faze u kojima regionalne kombinacije (grupisanje nacija) mogu biti veoma raznolike«. Za Gramšija je uvažavanje nacionalnosti svojevrstan zakon nužnosti, koji dijalektički neće biti ukinut pre nego što preovladaju snage koje »teže građenju mirne i solidarne podele rada«. Neuzimanje u obzir toga »zakona« ukazuje na prisutnost »starog mehanizma«, čiji pogledi na nacionalno pitanje imaju za posledicu »pasivnost« ili očekivanje nekakvog »anahronističkog i protivprirodnog oblika »napoleonstva««[50].

---

[47] Uporedi: Kasim Suljević, *Uporedna polazišta u pristupima nacionalnom fenomenu*, „Pregled", Sarajevo, 1978, br. 2, str. 240.

[48] Uporedi: V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, tom 9, „Kultura", Beograd, str. 290.

[49] Vidi: V. I. Lenin, *Izbrani spisi o nacionalnem vprašanju*, „Cankarjeva založba", Ljubljana, 1974, str. 77. i V. I. Lenin, *O nacionalnem vprašanju*, „Cankarjeva založba", Ljubljana, 1951, str. 397.

[50] Antonio Gramsci, *Izbrana dela* (uredil Antun Žun), „Cankarjeva založba", Ljubljana, 1974, str. 226—228.

Digitized by Google

I jugoslovenska marksistička misao je dala značajan doprinos kritičkom osvetljavanju problematike dijalektičkog postavljanja odnosa nacionalnog i klasnog, na jednoj, i nacionalnog i internacionalnog, na drugoj strani. U prvom redu je značajno saznanje da se s političkom pobedom socijalističkih snaga ne rešavaju automatski i sva pitanja povezana s nacionalnošću i da istinska internacionalistička orijentacija pretpostavlja neprestano rešavanje nacionalnog pitanja, borbu protv svakog oblika nacionalnog hegemonizma i neravnopravnosti, a za ravnopravnost kako malih tako i velikih naroda u užim višenacionalnim, pa i u širim okvirima međunarodne zajednice. Jugoslovenska marksistička misao je među prvima upozorila na izrazito idealistički način teorijskog tretiranja nacionalnog pitanja u slučaju Staljinovih i neostaljinističkih varijanata podele nacija na »buržoaske«, odnosno »kapitalističke« i »socijalističke nacije«. U vezi sa Staljinovim očekivanjem da će se jezici spajati u nekakve »zonalne jezike« pomoću administrativne centralizacije i propagande internacionalističkih shvatanja naglašena je besmislenost povezivanja procesa odumiranja nacija s procesima spajanja jezikâ, bez obzira na to što su jezici postojali i pre nastanka nacija i na činjenicu da će se ljudi, a ne jezici povezivati u više oblike udruživanja čovečanstva.[61]

[61] Vidi: Edvard Kardelj, *Razvoj slovenskega narodnega vprašanja*, DZS, Ljubljana, 1970, str. 67—70. i dr.

Digitized by Google

Zoran Stanojević

Protivurečnosti društveno-ekonomskih transformacija u zemljama Latinske Amerike

Uvod

Borba za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka (NMEP) koja poslednjih godina sažima vitalne interese zemalja u razvoju u međunarodnim odnosima, razvila se zapravo na bazi širenja svesti u ovim zemljama da se mehanizmi razvoja opasno otuđuju iz nacionalnih okvira. Teorijski prodor u tkivo struktura zavisnosti koje uspostavljaju novi nosioci akumulacije kapitala na svetskom nivou (transnacionalne kompanije), koji je izvršen tokom poslednjih petnaestak godina, omogućio je da se, posredstvom međunarodnih skupova i konferencija, posebno u okviru pokreta nesvrstanih zemalja, otpočne sa kristalisanjem strategije suprotstavljanja imanentnoj tendenciji kapitala da u polju svoga dejstva (a to je danas čitav svet) rađa na jednoj strani razvoj, a na drugoj nerazvijenost.

Međutim, često se dešava da ova »imanentna logika kapitala« dobija, u teoriji, fetiški, »katastrofičan« vid, u smislu da se

Digitized by Google

realni društveno-politički razvoj i klasna borba tumače kao neposredna »izlučenja« ove »logike«, koja se uz to sužava najčešće na svoju usko ekonomsku dimenziju. Ovo vodi izvesnom okoštavanju i dogmatizaciji teorije o »razvoju nerazvijenosti«, njenoj nesposobnosti da tumači najnovija zbivanja, i taj trend je danas najuočljiviji možda u Latinskoj Americi, u regionu u kome su ove teorije u velikoj meri i formulisane.

Drugim rečima, borba za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka ne zavisi samo od naučne, logičke i etičke koherencije i istinitosti stavova koje zemlje u razvoju zauzimaju i nastoje da brane u odnosima sa razvijenim zemljama, već u najvećoj meri i od realne sposobnosti ovih zemalja (ZUR) da *nametnu* pravednije međunarodne ekonomske odnose. Ovo, sa svoje strane, direktno zavisi, između ostalog, i od društvenih struktura i političkih oblika vladavine u pojedinim zemljama i regionima u razvoju, a taj je aspekt problema u dosadašnjim raspravama o NMEP-u često bio zaobilažen.

Polazna pretpostavka ovog rada sadržana je u uverenju da se teorijsko osmišljavanje borbe za novi međunarodni ekonomski poredak ne može izvesti bez analize društvenih struktura, klasne borbe i političkih oblika vladavine u zemljama u razvoju. Transformacije u ovim oblastima tokom vremena jačaju ili slabe ukupan odnos snaga na međunarodnoj sceni, a od njega u osnovi zavisi mogućnost promene postojećih ekonomskih odnosa u svetu. Ponekad, u težnji da se ovo »dovede do kraja«, formuliše se stav da je, u krajnjoj liniji, borba za socijalizam isto što i borba za novi međunarodni ekonomski poredak, odnosno da bez socijalističke transformacije zemalja u razvoju nema ni NMEP-a. Kada je u pitanju borba za NMEP, međutim, potrebno je prodreti dublje iza ideoloških parola i u protivurečnom i složenom tkivu današnjeg sveta tražiti one impulse i njihove društvene nosioce koji pospešuju samostalnost i nezavisnost narodâ, njihovo uspešno suprotstavljanje svim vidovima dominacije i eksploatacije koji se danas snažno manifestuju u svetu.

Rezultati istraživanja političkog procesa u Latinskoj Americi imaju, nesumnjivo, veliki značaj za strategiju borbe za NMEP, iz više razloga. Pre svega, u ovom regionu su pedesetih godina ispitani glavni recepti buržoaskog reformizma za rešavanje pitanjâ razvoja polukolonijalnih, monokulturnih privreda. Rezultati su bili uglavnom negativni i proizveli su niz značajnih posledica: s jedne strane, njihovo uopštavanje je dovelo do uobličavanja teorije zavisnosti i »razvoja nerazvijenosti«, a kasnije i strategije NMEP-a, a, s druge, razočarenje socijalnih slojeva odrazilo se u radikalizaciji i jačanju socijalnih dimenzija političkih borbi koje će kulminirati sa kubanskom i čileanskom revolucijom. Drugo, u ovom regionu je ispitano još jedno »sredstvo« borbe za održavanje postojećeg međunarodnog ekonomskog poretka zasnovanog na dominaciji i eksploataciji: uspostavljanje vojnih autoritarnih režima, koji su zbog represivnosti svojih mehanizama vladanja često dobijali epitet fašističkih. U prvom trenutku je izgledalo da

Digitized by Google

ovi režimi efikasno rešavaju zadatke koji su im postavljeni, ali najnoviji razvoj događaja u Latinskoj Americi (a posebno revolucija u Nikaragvi) pokazuje da je reč o palijativima koji zapravo samo podgrejavaju žarišta »bolesti«. Treće, Latinska Amerika, zbog svog nešto višeg nivoa razvijenosti proizvodnih snaga u odnosu na ostale zemlje u razvoju u Africi i Aziji, što je sa svoje strane uslovilo snažnu penetraciju stranih ekonomskih, ideoloških, političkih i vojnih faktora, u izvesnoj meri pruža sliku ovim regionima njihove budućnosti, ukoliko ne dođe do promena u međunarodnim ekonomskim odnosima. Najzad, Latinska Amerika pruža lep primer rezultata koje postiže levica kada svoju strategiju ne zasniva na uopštavanju protivurečnosti sopstvenih sredina, već na autoritetu širih, međunarodnih ideološko-političkih struja.

Ekonomska i društveno-politička slika Latinske Amerike je izuzetno složena. Ovaj region čine zavisne države koje su, ponekad, u situaciji da bolje kontrolišu sredstva za proizvodnju nego neke razvijene zemlje (recimo Kanada)[1]; dve društveno-ekonomski najrazvijenije zemlje kontinenta (Argentina i Brazil) imaju vojne autoritarne političke režime; pokazatelji ekonomskog razvoja ovog regiona u poslednjih nekoliko godina ukazuju na činjenicu da *potencijalna* autonomija kontinenta u odnosu na ostali deo sveta sa godinama raste, što se izražava u dostignutom nivou ekonomskog rasta u pojedinim zemljama, diverzifikaciji privrede, dostignutom tehničkom nivou, potencijalno rastućim mogućnostima akumulacije u znatnom delu regiona itd.[2] Međutim, na 100 dola-

[1] Vidi: Göran Therborn, *The Travail of Latin American Democracy*, „New Left Review", London, 1979, No. 113—114, p. 72.

[2] „Oko 1950. g. ukupan proizvod Latinske Amerike je bio 60 milijardi dolara; 1974. g. je bio 220 milijardi dolara (računato po vrednosti dolara iz 1970. g.); to je gotovo četiri puta više. Te godine su snažnije privrede ovog regiona dostigle nivo razvoja zapadnoevropskih zemalja pedesetih godina" (*Latin America and the transition to a new international economic order*, „Economic Survey of Latin America", United Nations, 1975, p. 42). Danas se u Latinskoj Americi kao regionu ostvaruje oko 800 dolara po stanovniku. Međutim, jako je izražen neravnomeran razvitak: dve trećine bruto proizvoda kontinenta otpada na tri zemlje: Brazil, Meksiko i Argentinu. Enrike Iglesias, izvršni sekretar CEPAL-a, ovako sažima aktuelni društveno-ekonomski trenutak Latinske Amerike: „Latinska Amerika važi kao „polurazvijeno" područje... koje se nalazi na prijelazu između najrazvijenijih oblika bogatog društva i ekstremnog polusiromaštva. Neobično visoka stopa razvoja te regije u posljednjih nekoliko godina (u prosjeku 7% godišnje tokom ovog desetljeća)... te zapažen napredak na polju obrazovanja, zdravstva i stanovanja — sve to nije moglo prikriti velike suprotnosti koje postoje u Latinskoj Americi, gde je ukupan broj stanovnika dosegao brojku od 300 miliona... Industrijska aktivnost u Latinskoj Americi je posljednjih godina bila jedna od najdinamičnijih. Ali, industrijski sektori o kojima je riječ uglavnom ovise o potrošnji tzv. luksuzne robe ili robe namijenjene samo jednom uskom krugu ljudi. Statistike pokazuju da je posljednjih godina uglavnom proizvodnja trajnih dobara i automobila najviše stimulirala industrijski razvoj Latinske Amerike. I tako je ona zapala u *izvitoperene kružnice* (*kurziv* Z. S.), s pogubnim posljedicama. Pokretači ekonomskog sistema pos-

Digitized by Google

ra prosečnog porasta dohotka per capita tokom šezdesetih godina, samo dva dolara su pripala najsiromašnijima koji čine 25% stanovništva. Danas od 300 miliona i više stanovnika Latinske Amerike 110 miliona živi u uslovima krajnjeg siromaštva[3], a od njih su 65 miliona na selu, »isključeni iz celokupne dobiti ekonomskog razvoja«[4]. U poslednjim izveštajima CEPAL-a se navodi toliki broj indikatora bede ovih slojeva da to samo po sebi eliminiše neke od prepreka da se razumeju siloviti oblici izražavanja nezadovoljstva koji karakterišu politički proces u ovom regionu. Možda ni jedno područje zemalja u razvoju u svetu, pa ni ona koja su do nedavno bila pod direktnom kontrolom kolonijalnih gospodara, nije bilo pod jačim pritiskom jedne imperijalističke sile kao što je to slučaj sa Latinskom Amerikom. Nigde taj pritisak nije ni tako sinhronizovan i jedinstven (vlade i monopoli) kao u ovom regionu. Najzad, a to je novija tendencija, u isto vreme dok Sjedinjene Države nastavljaju da budu glavni izvor kapitala za Latinsku Ameriku i Karibe (i dok ova zona održava svoj »značaj« kao glavni primalac ovih kapitala na »periferiji«), primećuje se trend smanjivanja dostignutog severnoameričkog učešća i srazmerno povećavanje učešća drugih »centralnih« ekonomija.[5]

Ovih nekoliko karakteristika protivurečnog društveno-ekonomskog procesa u Latinskoj Americi trebalo bi da bude fon na kome će se odvijati istraživanje unutrašnjih društveno-ekonomskih transformacija u zemljama Latinske Amerike u posleratnom razdoblju. Ovaj je period, na bazi kriterijuma specifičnih značenja za novi međunarodni ekonomski poredak, podeljen u sledeće faze: 1. Razvoj i kriza desaroljizma i populizma; 2. Revolucija i kontrarevolucija u Latinskoj Americi; 3. Savremene tendencije. Na kraju će biti učinjen pokušaj da se opredeljenje za NMEP u zemljama Latinske Amerike fundira u proces njihove unutrašnje društveno-ekonomske transformacije i emancipacije.

1. Razvoj i kriza desaroljizma i populizma

Od 1945. g. do početka pedesetih godina društveno-političkom i idejnom realnošću Latinske Amerike dominirala je demokratsko-liberalna vizija proizvodnje, razvoja i strukturiranja društva. U

taju sve više ovisni o potrošnji sektora s visokim primanjima; no i takva potrošnja ima svoje granice. Situacija je, na neki način, slična onoj koju nalazimo u bogatim društvima, kada ona više nisu u stanju razviti potrošnju nekih trajnih dobara jer su dosegla stupanj zasićenja potražnje, naročito tih trajnih dobara" (Enrique Iglesias: *Stil razvoja za Latinsku Ameriku*, „Marksizam u svetu", Beograd, 1978, br. 2, str. 166).

[3] Vidi: *Notas sobre la economía y el desarrollo de América Latina*, CEPAL, enero de 1979.

[4] Enrique Iglesias, *Latin America: The new regional and world setting*, Caudernos de la CEPAL, Santiago de Chile, 1975, No. 1, p. 24.

[5] Vidi, *Las empresas transnacionales en la América en desarrollo, Notas sobre la economía y el desarrollo de América Latina*, Naciones Unidas, mayo de 1978, No. 270.

Digitized by Google

oblasti ideologije ova vizija se obično naziva desaroljizam, dok se specifični tip klasnih poredaka nastalih kao emanacija, ali i generator, ovih ideologija naziva populizam (u različitim varijantama: peronizam, vargizam, aprizam, specifični oblik meksikanskog populizma itd.).

U to vreme je, naime, prosperitet kapitalizma nagomilao u političkoj svesti buržoaskih reformističkih krugova u svetu takav optimizam da su se njegovi teorijski izrazi lagodno koncentrisali na negiranje cikličnog karaktera kapitalističkog načina proizvodnje, označavajući, na taj način, promene u kvalitetu kapitalizma koje ga čine imunim od krize. Vitalnost kapitalizma je učinila da poraste ova klima optimizma, koja je dominirala radovima Galbrajta, Rostova, Hozelica i drugih, i da se, kroz aktivnost Raula Prebiša i Ekonomske komisije UN za Latinsku Ameriku (CEPAL), kojoj je on stajao na čelu, prenese, u formi ideologije desaroljizma, i na tle Latinske Amerike.

Navešćemo ukratko bazične ideje desaroljizma, da bi bili jasniji društveno-ekonomski uslovi javljanja populističkih režima, čija će kriza i neuspeh zapravo usmeriti latinskoameričke zemlje i političke snage na put aktivnog zalaganja za izgradnju novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Prvi zahtev nacionalnih društveno-ekonomskih politika odnosio se na izmenu razvoja »prema spolja« ka razvoju »prema unutra« (»zamena uvoza«), kako bi se ove nerazvijene zemlje izvukle iz zavisnosti od spoljne trgovine i stvorile ekonomije koje bi bile kontrolisane unutar granica sopstvenih zemalja. Nesumnjivo, situacija se razvijala u mnogo čemu drugačije. Kasniji razvoj je pokazao da je težnja ka supstituciji uvoza vodila sve većoj zavisnosti spoljne trgovine ovih zemalja od pojedinih centara visokorazvijenog kapitalizma koji su visoko naplaćivali cenu industrijalizacije.

Efekat koji se očekivao od industrijalizacije, kao glavnog instrumenta ove izmene, bio je slabljenje moći tradicionalne oligarhije i, konsekventno tome, politička demokratizacija. Oligarhija, međutim, jeste oslabila ekonomski, ali ne i politički. Ekonomsko slabljenje nije dovelo do rušenja stare agrarne strukture, koja je nastavila da »živi« uz ekspanziju urbano industrijskog sektora. Postavlja se pitanje: kako je ovo bilo moguće, koji su aspekti strukture društva i ekonomije Latinske Amerike dozvolili ovo održavanje? Ekonomija izvoznog sektora bila je baza industrijskog razvoja. Supstituisanje uvoza pretpostavljalo je kompromis agrarne izvozne strukture i industrijske strukture. Ovaj kompromis, koji se pokazao neizbežnim, zasnivao se na sledeće tri činjenice. Prvo, razvoj industrijskog sektora se bazirao, uglavnom, na tražnji oligarhije i radnika u tom sektoru, a sasvim sporedno na tražnji srednjih klasa grada i sela. Drugo, mašine i sirovine koje su bile neophodne za stvaranje industrije bile su dobavljane iz inostranstva uz pomoć deviza koje je obezbeđivao izvozni sektor (kojim je dominirala oligarhija). Treće, veliki deo investiranog kapitala je poticao direktno ili indirektno (pre svega

Digitized by Google

preko bankarskog sistema) iz ogromnih renti agrarnog sektora koje se nisu reinvestirale u njemu samom. Naravno da je u ovim uslovima bilo nemoguće oslabiti politički uticaj oligarhije.

Suština desaroljističke ideologije se svodi na težnju ka stvaranju nezavisnih nacionalnih država zasnovanih na snažnim industrijalizovanim ekonomijama, orijentisanim ka unutrašnjim tržištima. Nacionalne buržoazije, kojima je bio cilj da upravljaju ovim procesima, uključile su se, međutim, u strukture i aktivnosti inostranog kapitala.[6] Sputavana svojom socijalnom osnovom, nacionalistička i desaroljistička ideologija slabi i sve jasnije se ukazuju suprotstavljeni interesi koji je sačinjavaju.

Na bazi ideologije desaroljizma javljaju se pedesetih godina u Latinskoj Americi razne struje buržoaskog reformizma (peronizam, aprizam, hrišćanski socijalizam, meksički institucionalizam itd.), koje se u literaturi obično nazivaju skupnim terminom populizam.[7] Njega karakterišu tri fenomena: državni intervencionizam, specifični latinskoamerički nacionalizam i antiimperijalizam.[8] Široki populistički pokreti se oslanjaju na njih u borbi protiv spoljne konkurencije i pritisaka. Većina latinskoameričkih

---

[6] Interesantno je videti šta danas misle o neuspehu desaroljizma oni autori koji su ga u to vreme teorijski utemeljivali. Tako, recimo, Raul Prebiš u jednom svom skorašnjem sintetičkom radu piše: „Uvođenje potrošačkog društva se duguje stranim preduzećima, posebno transnacionalnim korporacijama... za razliku od inovativnog kapitala centra, periferni kapitalizam je suštinski imitativan... Penetracija tehnologije iz centara zahteva sve više kapitala, koga sve više nedostaje, a u isto vreme on teži da apsorbuje sve manje i manje radne snage, koja je relativno obimna per se i koja, štaviše, raste po jednoj izuzetnoj stopi, što je još jedna posledica naučnog i tehnološkog progresa. Prodor proizvodne tehnologije iz centra igra dominantnu ulogu u razvoju periferije. Rast produktivnosti koji ovo prati unosi promene u strukturu društva, a unutar ovog procesa viši slojevi jačaju svoju snagu koncentrišući u svojim rukama većinu sredstava za proizvodnju. Srednji slojevi takođe proširuju svoju poziciju, jer rastu sa razvojem industrije i ostalih aktivnosti u vezi sa njom, ali niži slojevi su uglavnom isključeni iz ovog procesa. Ove strukturne promene, opet, utiču na promene odnosa snaga i distribuciju dohotka koja proističe odatle. Takozvana slobodna igra ekonomskih faktora je u stvari podređena ovim odnosima snaga i interesima i podsticajima koji njima vladaju" (Raul Prebisch, *A critique of peripheral capitalism*, „CEPAL Review", United Nations, first semester 1979, p. 11, 12).

[7] Pablo Gonsales Kasanova u svom referatu *Politički sistemi i borba za socijalizam u Latinskoj Americi*, pripremljenom za okrugli sto „Socijalizam i politički sistemi", koji je održan u Cavtatu 1977. g., ovako je definisao populizam: „Latinskoamerički „populizam" je bio preovlađujuća politička stvarnost XX veka. Pod „populizmom" se u Latinskoj Americi podrazumeva političko stanje ili sistem u kome radničke klase dobijaju „izgled mase" i veličaju državu preko lidera, iznad klasa. Ideja naroda i „nacionalizma"... prikriva klasne sukobe i interese. „Lideri i mase tumače reformističku politiku kao revolucionarnu". Nacionalizam, reformizam i socijalizam shvaćeni su kao jedinstven istorijski proces pod jedinstvenim rukovodstvom i organizacijom" („Socijalizam", Beograd, 1977, br. 9, str. 1553).

[8] Vidi: Ljubomir Paligorić, *Političke doktrine levice u Latinskoj Americi*, Institut za izučavanje međunarodnog radničkog pokreta, Beograd, 1972, str. 184.

Digitized by Google

pokreta u to vreme imala je veoma raznoliku i široku klasnu osnovu, socijalno je veoma heterogena. Suštinsko njihovo obeležje je u tome da, premda teže promenama strukture sistema, ne prevazilaze sam sistem, ne dovode ga u pitanje kao kapitalistički, nego ga samo »popravljaju« pokušavajući da ga prilagode uslovima nerazvijenih i zavisnih zemalja. Međutim, ovaj reformizam ne treba gledati evropskim očima.[9] Buržoazija je u Latinskoj Americi na svom razvojnom putu naišla na prepreke karakteristične za nerazvijene zemlje, a nepoznate istoriji kapitalističkog razvitka u Evropi. Stvarna ekonomska i politička dominacija, monopoli, imperijalizam, značili su i konkretne, opipljive prepreke sopstvenoj akumulaciji kapitala. Zbog toga najnapredniji deo nacionalne buržoazije pribegava formama i sredstvima koji nisu bili imanentni logici evropskog kapitalističkog razvoja u njegovoj liberalnoj fazi. Ovde se misli pre svega na ulogu države u borbi za nacionalnu afirmaciju pred sve moćnijim pritiskom inostranih monopola, traženje pomoći u snazi nacionalnih osećanja, oslanjanje na široke socijalne slojeve u političkoj akciji, što podrazumeva i zadovoljavanje njihovih minimalnih zahteva i interesa. Dakle, ova buržoazija nije videla protivnike samo u zemljoposedničkoj oligarhiji, nego i u inostranom kapitalu, stranoj intervenciji.[10] Ovo bi, delimično, bilo objašnjenje porekla masovne baze političkih partija koje formira jedan deo nacionalne buržoazije Latinske Amerike.

Dakle, političke partije nosioci populističkih rešenja u pojedinim zemljama Latinske Amerike, prihvatile su mnoge elemente socijalističkih ideologija. U evropskom iskustvu su takve ideologije uglavnom bile istorijski povezane sa radničkom klasom. Ovo treba imati na umu da bi se razumeo kasniji proces rastućih socijalnih tenzija na bazi slabljenja populističkih političkih tvorevina i kreiranja morfologije nestabilnosti i revolta koju su odredile one snage koje su, razočarane socijalnim i političkim ćorsokakom u koji je vodio buržoaski reformizam, potražile rešenja u pravcima koji su ga, više ili manje, nadilazili.

---

[9] „Ograničeni ekonomskim i društvenim uslovima u kojima se nalaze, mnogi sektori srednjih klasa, podvrgnuti političkim pritiscima od strane konzervativnih vlada, tendiraju opoziciji. Slično je i sa pojedinim sektorima vojske i crkve. Tako, prema marksističkoj teoriji, sazrevaju uslovi za buržoasku revoluciju. Ali, postoje različiti oblici ove revolucije. Zahvaljujući snažnoj, realnoj ili potencijalnoj mobilizaciji masa, ova buržoaska revolucija može da bude veoma različita od evropskog modela. Toliko različita da može da se preokrene i u socijalističku revoluciju" (Torcuato S. di Tella, *Populismo y reformismo, Populismo y contradicciones de clase en Latinoamèrica*, Serie Popular Era, Mèxico, 1973, p. 39).

[10] „Iako nije formiran kao koherentna socijalno-politička doktrina (antiimperijalizam — prim. Z. S.) prerasta u najrašireniju i najpopularniju ideju u Latinskoj Americi. Moglo bi se reći da u Latinskoj Americi gotovo da nema pokreta koji u sebi ne sadrži tu specifičnu crtu latinskoameričkog antiimperijalizma" (Ljubomir Paligorić, *nav. delo*, str. 187).

Digitized by Google

U periodu 1951—1955. g. Latinska Amerika je predstavljala oblast koja je apsorbovala najviše inostranog kapitala (blizu 33 milijarde dolara, 30% od ukupnog međunarodnog kretanja kapitala u svetu). Između 1956. i 1960. g. ovaj se iznos udvostručio (56 milijardi dolara).[11] Ulaganja su bila uglavnom u obliku direktnih investicija i, za razliku od prethodnog razdoblja kada je to činjeno uglavnom u proizvodnju sirovina, kapital se usmeravao ka prerađivačkim industrijama. Taj trend je kasnije ubrzan, ali ono što se u to vreme činilo da predstavlja specifične klasne kompromise koji vode razvoju nacionalnih kapitalizama u Latinskoj Americi ubrzo je otpočelo da poprima drugačiji lik. Inostrani kapital, pretežno severnoamerički, uspostavio je kontrolu nad proizvodnim aparatom latinskoameričkih zemalja, apsorbovao je nacionalna preduzeća i unutar međunarodnih kapitalističkih kompleksa integrisao interese domaćih kapitalističkih i oligarhijskih grupa.[12]

Ono što se dešavalo u biti ovog procesa je zapravo penetracija elemenata novog modela akumulacije u latinskoameričku privredu, koji se zasnivao uglavnom na proširenom udruživanju transnacionalnog kapitala i na supereksploataciji najamnog rada.[13] Ova se unutrašnja logika proizvodnog procesa u zavisnim zemljama Latinske Amerike odrazila i na menjanje klasnih struktura i političkih oblika vladavine u njima: vladajuće klase su otpočele da napuštaju reformističke projekte autonomnog nacionalnog razvoja, izazivajući na taj način rastakanje populističkih političkih tvorevina. Samim tim su ukinuti i »ustupci« koji su ranije činjeni nižim klasama, a to je, sa svoje strane, zaoštrilo socijalne tenzije i vodilo radikalizaciji radničke klase i proletarizovanog ili pauperizovanog seljaštva. Ranije osamostaljeni radnički i narodni pokreti su se radikalizovali i osnažili, a iz međuklasnih populističkih pokreta izdvojile su se, ili su se borile za prevagu u tim pokretima, radikalizovane i plebejske struje, koje evoluiraju ka nepomirljivim klasnim zahtevima, različitim oblicima revolucionarne organizacije, pa i idejama i programima socijalizma.

---

[11] Vidi: Zoran Vidaković: *Stari i novi fašizam*, IC „Komunist", Beograd, 1976, str. 208.

[12] „Globalna (svetska) uslovljenost duboke strukturalne krize latinskoameričkih zemalja pre svega je u tome što ih kapitalistički *razvoj* integriše u celinu na način koji ih čini *sve više zavisnim* od te *celine*. Pod dejstvom globalnog procesa u koji se integrišu, formiraju se *unutrašnje privredne i društveno-ekonomske strukture* koje bitno *sužavaju mogućnosti* autonomnih društvenih opredeljenja i političkih izbora u razvojnoj politici i uređivanju celine društvenih odnosa. Na taj način se zavisnost od *globalnog kapitalističkog procesa objektivira u vlastitom društvenom biću tih zemalja*. U isto vreme, globalni proces u koji se integrišu prevaljuje na ove zemlje *najveći teg protivurečnosti svetske kapitalističke celine*, jer se od početka uključuju sa inferiornim mogućnostima u odnosu na metropole" (Zoran Vidaković, *nav. delo*, str. 200).

[13] Vidi: Pedro Vuskovich, *Klasna borba u uvjetima novog modela kapitalističke akumulacije*, „Naše teme", Zagreb, 1978, br. 7—8, str. 1460.

Digitized by Google

2. Revolucija i kontrarevolucija u Latinskoj Americi

Događaji u Boliviji (1952) i Gvatemali (1954) bili su prve značajnije pretnje uspostavljanju globalne dominacije novog modela akumulacije u Latinskoj Americi. U Boliviji je radničko-seljački ustanak, koji je vodio Nacionalni revolucionarni pokret (MNR) oborio vojnu vladu, nacionalizovani su veliki rudnici kalaja, izglasani dekreti o agrarnoj reformi kojima su velikoposedi rasparčani i dati Indijancima, spoljna trgovina je podržavljena, ozakonjeno je socijalno osiguranje, a sindikatima je dato pravo radničke kontrole u rudnicima. U Gvatemali je eksproprisano preko pola miliona hektara zemljišta koje je pripadalo veleposednicima, od čega je oko 160.000 hektara bilo u rukama »Uniter Fruit«.[14]

Kubanska revolucija je, međutim, snažno uzdrmala imperijalističke strukture zavisnosti u Latinskoj Americi. Produbljivanje njene socijalne dimenzije (Zakon o agrarnoj reformi, nacionalizacija industrije, rudarstva, trgovine i saobraćaja, povezivanje sa socijalističkim zemljama) i proglašavanje aprila 1961. g. njenog socijalističkog karaktera predstavljalo je pravi šok za čitavu zapadnu hemisferu, a posebno za SAD. Kubanski primer je iskazivao mogućnost drugačijih puteva ekonomskog i socijalno-političkog oslobođenja i emancipacije od onih koji su do tada figurirali u strategijama političkih snaga levice na kontinentu, i nije trebalo dugo čekati na pokrete koji su težili da slede ovo iskustvo. Mreža oružanih borbi je prekrila čitav kontinent, ali je ubrzo postalo jasno da kopiranje kubanskog modela u drugim zemljama daje potpuno suprotne rezultate od očekivanih.

Spirala revolucionarnih kretanja u Latinskoj Americi, koja je otpočela da se razvija kroz krizu populističkih režima, a naročito nakon kubanske revolucije, dostigla je svoj vrhunac početkom sedamdesetih godina, kada je ovaj region zaista pružao sliku zamašnih klasno-revolucionarnih previranja.

Sredinom šezdesetih godina je u Dominikanskoj Republici došlo do produbljivanja sukoba u vojsci, što je otvaralo mogućnosti građanskog rata. General Kamanjo, vođa jedne frakcije, otpočeo je da deli oružje narodu, na šta je usledio hitan odgovor imperijalizma: došlo je do severnoameričke invazije Santo Dominga, uz podršku Organizacije američkih država (OAS) i interameričkih vojnih snaga kojima je rukovodio Brazil.

U isto vreme u Argentini su činjeni pokušaji uspostavljanja vojnog režima po uzoru na Brazil (uveden 1964. g.), pod rukovodstvom generala Onganije. Ovome se suprotstavio organizovani

[14] Ova je kompanija u to vreme u oblasti Kariba posedovala, ili držala pod zakupom, više od milion hektara zemljišta i zapošljavala više od 90.000 ljudi. Njena čista dobit je 1953. g. iznosila 44,5 miliona dolara. Jedan deo ove dobiti je išao i Džonu Fosteru Dalsu, državnom sekretaru i šefu severnoameričke diplomatije, i Alanu Dalsu, šefu CIA u to vreme (Vidi: J. Halcro Ferguson, *The Revolutions of Latin America*, Thames and Hudson, London, 1963, p. 102—110).

Digitized by Google

radnički pokret, koji je fleksibilnim i taktičkim potezima ograničavao dejstvo diktature. U isto vreme je jačao gerilski pokret usmeren na stvaranje uslova za povratak peronizma i Perona, što se i ostvarilo 1973. g. Politički neuspeh vojne diktature u ovom razdoblju u najvećoj meri je rezultat radikalizovanih klasnih borbi, koje su osujetile stvaranje »privlačnih uslova za inostrane kapitale«. »Veliki nacionalni sporazum« koji je 1973. g. doveo na vlast peronistički pokret bio je usmeren ka konsolidaciji vladajućeg socijalno-političkog bloka pomoću imitacije populističkog klasnog saveza. Argentinska zbivanja 1973—1976. g. su pokazala da je peronizam iskorišćen uglavnom za sprečavanje levice da zadobije masovnu političku bazu, ali se ovoga puta on pokazao kao neadekvatno i prevaziđeno sredstvo. U svakom slučaju, period između 1971. i 1976. g. je u Argentini bio obeležen velikim zamahom masa, naročito radnika, jednim od najznačajnijih na kontinentu.

U Peruu je 1968. g. otpočeo proces radikalnog pomeranja centara privredne, društvene i političke dominacije sa jedne klase na drugu, i to je ovoj zemlji obezbedilo jedno od najaktivnijih mesta u procesima emancipacije Latinske Amerike. Izvršena je nacionalizacija vlasništva međunarodnih petrolejskih kompanija, trgovine i bankarstva, industrije čelika, obojenih metala, cementa, hemijske industrije, industrije veštačkih đubriva i papira, industrije ribe, eksploatacije i prerade bakra, rudnika gvožđa itd., a u oblasti različitih privrednih sektora izvršene su značajne promene u oblicima svojine. Radikalnost peruanskog eksperimenta, koji se karakteriše i uvođenjem različitih oblika učešća radnika u upravljanju privredom, izazvala je nemilosrdan pritisak stranih uticajnih interesa.[15] U drugoj polovini sedamdesetih godina to će dovesti do razvodnjavanja i faktičkog zaustavljanja ovog procesa.

U Boliviji je tokom 1970—1971. g. uspostavljena nova politička situacija. Posle vojnih vlada osnovanih početkom šezdesetih godina, koje su težile da unište snažan radnički pokret, pojavila se nacionalistička i narodna vojna struja koja je preuzela vlast uz podršku radničkog i studentskog pokreta. Stvorena je Narodna skupština u okviru koje je dualizam vlasti proširivao prostor za neposredne manifestacije socijalističkih intencija. Ni u ovom slu-

[15] Sledeći podaci o kretanju učešća državnog, inostranog i domaćeg kapitala u ukupnim privrednim aktivnostima zemlje u periodu od 1950. do 1975. g. pokazuju da je inostrani kapital, kao, uostalom, i domaći, sa razlogom bio zabrinut:

	1950	1968	1975
Država	12%	18%	42%
Strana preduzeća	15%	34%	13%
Domaći kapital	73%	48%	35%

Izvor: „The Journal of Latin American Studies", Cambridge University Press, 1976, No. 1, p. 62.

Digitized by Google

čaju nije trebalo dugo čekati na odgovor desnih vojnih i reakcionarnih struktura, potpomognutih izvana. Godine 1971. pukovnik Banser je svrgnuo generala Toresa i tako prekinuo ovaj proces.

U Urugvaju je početkom sedamdesetih godina formiran savez levih snaga »Široki front« (Frente Amplio), koji je učestvovao na izborima sa dobrim rezultatima. I ova zemlja vekovne liberalne tradicije je, međutim, završila 1973. g. pod jednom od najrepresivnijih vojnih vlada kontinenta.

Slična konstelacija revolucionarnog talasa i kontrarevolucionarnog odgovora je obeležila politički proces i u Salvadoru i Gvatemali, a u većoj ili manjoj meri i u nekim drugim zemljama Latinske Amerike.

Vrhunac uspona revolucionarnih borbi u Latinskoj Americi predstavljala je vlada Narodnog jedinstva Salvadora Aljendea u Čileu 1970—1974. g.[16] Čileanski primer se sastoji u eksproprijaciji monopolističkog kapitala na osnovu ujedinjene političke moći i društveno-ekonomskih interesa širokog saveza antiimperijalističkih socijalnih snaga pod vođstvom radničkog pokreta. Aljendeov pokušaj ima širi značaj za određivanje strategije postizanja ekonomske suverenosti zemalja koje raskidaju neokolonijalni poredak. Time se ujedno dovode u pitanje uslovi reprodukcije novog modela akumulacije svetskog kapitala. U osnovi, Aljendeova doktrina se zasnivala na eksproprijaciji međunarodnog monopolističkog kapitala na bazi striktne ekonomske analize koja utvrđuje da je u do tada akumulisanim ekstraprofitima ne samo amortizovan investirani kapital, već su ostvareni i izuzetno visoki profiti, zasnovani na nadeksploataciji radne snage i destruktivnoj eksploataciji prirodnih dobara. Ovo »i sa građanskog, ekonomsko-pravnog stanovišta oslobađa suverenu zemlju koja vrši eksproprijaciju dužnosti nadoknade«.[17] Aljende je u svom poznatom govoru u Ujedinjenim nacijama izneo niz preciznih podataka o razornim posledicama delovanja monopolističkog kapitala u Čileu. Između ostalog, po bilansima američkog koncerna za bakar »Kenecott«, interes na uloženi kapital u 1967. g. je iznosio 106%. U 1968. g. stopa je povećana na 113%, a u 1969. čak na 205%. U toku petnaest godina (1955—1970) u proseku je realizovan profit od 52%. Kod druge firme, »Anaconda«, realizacija profita je iznosila 21%. Za četrdeset i dve godine, koliko su ova dva koncerna za bakar eksploatisala ovu rudu u Čileu, realizovala su profit od četiri milijarde dolara, dok su njihove investicije bile samo 30 miliona dolara. Prema tome, za to vreme uloženi kapital je više nego 30 puta

[16] Narodno jedinstvo je predstavljalo koaliciju više partija (socijalistička, komunistička, radikalna, socijaldemokratska, nacionaldemokratska, pokret narodnog jedinstva, nezavisna narodna akcija), a formirano je 1968. g. U njemu su se, oko zajedničkog programa koji je formulisao zajednički cilj i neposredne zadatke, okupile raznorodne političke snage, što je uticalo da ovaj pokret nije bio ideološki i politički homogen. Okosnicu i najveću snagu pokreta činili su socijalisti i komunisti.

[17] Zoran Vidaković, *nav. delo*, str. 249.

Digitized by Google

amortizovan.[18] Ulaganja SAD u Čile su bila ogromna. Mada je teško razmrsiti pravnu džungu koja skriva severnoameričko uplitanje, poznato je da su investicije SAD u Čileu prelazile milijardu dolara, dok se profit ceni na nekih 400 miliona dolara godišnje. Po nekim procenama, u 1972. inostrane investicije u Čileu su iznosile milijardu i 672 miliona dolara, od kojih su monopoli SAD imali milijardu i sto miliona dolara, od čega 60% u rudarstvu (uglavnom bakar) i 40% u prerađivačkoj industriji i trgovini. Ovi monopoli su potpuno kontrolisali 30,4%, a delimično još 13,2% čileanske industrije. Pored kontrole preko tehnologije i vlasništva, vlada SAD takođe je ostvarivala posrednu ekonomsku moć preko međunarodnih finansijskih ustanova.[19] Nije onda nerazumljivo što je Andre Gunder Frank čileansku kapitalističku klasu nazvao »lumpenburžoazijom.«[20]

SAD su protiv mera eksproprijacije Narodnog jedinstva povele pravi ekonomski rat. Kao akt odmazde zbog nacionalizacije bakra otkazani su krediti Međunarodne banke i Interameričke banke u iznosu od 80 miliona dolara, zatim 50 miliona dolara Američke agencije za međunarodni razvoj i 190 miliona kratkoročnih kredita američkih banaka koji su služili za finansiranje trgovine. Dakle, Čile je odjednom bio lišen inostranih kredita u iznosu od 320 miliona dolara. U isto vreme američke kompanije su pozvale inostrane sudove da oglase nevažećim dekrete Čilea o nacionalizaciji. Uporedo sa upotrebom finansijskog monopola kao kontrarevolucionarnog sredstva, centri monopolističkog kapitala su organizovali uskraćivanje rezervnih delova za mašine i tehnološku blokadu, naglo obaranje cene bakru na svetskom tržištu i bojkot čileanskog bakra u Evropi, privredni i socijalni poremećaj svih sektora čileanske privrede koji su bili pod njihovom direktnom i indirektnom kontrolom. To su, sa pokretanjem buržoaskih i srednjih slojeva protiv radničke klase u Čileu, bila osnovna sredstva kontrarevolucije. Fašistički prevrat kojim je 1973. g. oboren Salvador Aljende bio je samo logičan završetak jedne od najsramnijih zavera koju je svetski imperijalizam organizovao da bi jednu zemlju zadržao u svojim mrežama zavisnosti i eksploatacije.

Odgovor imperijalizma na rastući talas težnji ka emancipaciji u Latinskoj Americi, čiji su pojedini segmenti upravo opisani, u prvim godinama posle kubanske revolucije je težio da se zadrži na strategiji saveza sa značajnijim delovima nacionalnih buržoazija u tim zemljama i njihovim relativno samostalnim državnim aparatima. Predviđao se, pod nazivom »Savez za progres« (koji je pripremila Kenedijeva administracija), širi privredni razvoj Latinske Amerike pod hegemonijom SAD, posredstvom multilateralnog međudržavnog privrednog planiranja, fondova za razvoj i transfera nauke, tehnologije i obrazovanja u različite privredne

[18] „Ekonomska politika", Beograd, 2. april 1973, str. 45.
[19] Vidi: „Marksizam u svetu", Beograd, 1974, br. 1, str. 106.
[20] Vidi: Andre Gunder Frank, *Lumpenburguesia: Lumpendesarrollo*, Editorial Nueva Izguierda, Caracas, 1970.

Digitized by Google

grane.[21] Zamišljen je razvoj mnoštva privatnih kapitala, naročito u prerađivačkoj industriji, uz saradnju države. Time bi se u tim zemljama, s jedne strane, razvila kapitalistička klasa kao relativno samostalan nosilac eksploatacije i hegemonije, pod vrhovnim uticajem SAD, čiji bi se interes sastojao, u krajnjoj liniji, u proširivanju socijalno-ekonomske i političke baze kapitalističkog poretka u toj regiji i u sužavanju prostora za unutrašnje društvene napetosti i zamah revolucionarnih borbi. S druge strane, privredni i socijalno-ekonomski razvoj stvorio bi široko tržište u Latinskoj Americi, masovnu potrošnju građanskih i srednjih slojeva i delova stanovništva koji izlaze iz bede. U suštini, »Savez za progres« je bio poslednja injekcija koja je trebalo da povrati iz mrtvih desaroljizam, ali klasno-socijalne borbe su to onemogućile.

Umesto toga, otpočela je da se formira jedna druga strategija, koja će dominirati u Džonsonovom, Niksonovom i Fordovom periodu, i tek će Karter otpočeti da je menja, svestan njene dugoročne »kontraproduktivnosti«. Reč je o napuštanju zamisli o razvoju nacionalnih buržoazija u Latinskoj Americi i njihovom relativno samostalnijem i svestranijem kapitalističkom razvoju i razradi instrumenata za monopolističku eksploataciju prirodnih bogatstava i nadeksploataciju radne snage u uskim privrednim sektorima koje direktno kontrolišu svetski sistemi produkcije kapitala. A to podrazumeva zastoj i gušenje privrednog i društvenog razvoja latinskoameričkih zemalja izvan tih sektora.

Umesto posredništva »nacionalnih kapitalizama«, težilo se direktnoj dominaciji pomoću vojno-represivnog sistema koji se strukturira na imperijalistički centar, subimperijalističke transmisije i zavisne buržoazije pojedinih latinskoameričkih zemalja. Taj sistem u svakoj od zemalja zavisnog kapitalističkog razvoja treba da formira, finansira, obučava i vaspitava lokalne ogranke militarističke prinude i da usavršava aparat nasilja za suzbijanje otpora i revolucije. Umesto širokog tržišta robe za masu potrošača i prerađivačku industriju, planirana su tržišta robe za relativno uske slojeve sa velikom kupovnom moći. Vojni represivni politički režimi, često sa fašističkim karakteristikama, predstavljali su

[21] Kubanska delegacija na petoj plenarnoj sednici Interameričkog ekonomskog i društvenog saveta u Punta del Este (Urugvaj), koju je predvodio Če Gevara, podvrgla je oštroj i sarkastičnoj kritici planove „Saveza za progres". Gevara je u svom govoru upozorio delegate latinskoameričkih zemalja da se novac daje za izgradnju puteva, mostova, prokopa itd., a ne za opremu, mašineriju itd. Unapređivanju zdravstva i obrazovanja se poklanja daleko veća pažnja nego izgradnji onih temelja iz kojih bi izrastao viši nivo zdravstva i obrazovanja. Karikirajući dokument koji je bio na dnevnom redu, Gevara je tvrdio da se „fundamentalnim pitanjem smatra izgradnja nužnikâ". To otvara opasnost od „nužnikokracije" (letrinocracia). Naime, „njihove ideje mogu da se ostvaruju samo na taj način da se postignu efekti izvesnog filtra, čistača. Onaj ko pozajmljuje može da pozajmljuje onome kome on hoće; može jedanput da kaže da, a drugi put ne. To je prilično efikasno sredstvo da onaj ko nudi sredstva nameće zemljama Latinske Amerike određene uslove kao cenu" (vidi: Ernesto Che Guevara, *Escritos y discursos*, La Habana, 1977, t. 9, p. 53, 64).

Digitized by Google

adekvatnu političku superstrukturu za razmah i uhodavanje novog oblika akumulacije kapitala, koji se na taj način otpočeo da reprodukuje u zemljama Latinske Amerike.[22]

Prvi epicentar te tendencije, kao i celokupnog procesa jačanja vojnih represivnih režima u Latinskoj Americi, formiran je u Brazilu.[23] Vojna diktatura koja je u ovoj zemlji uvedena 1964. g. označila je uspostavljanje sprege interesâ nosilaca međunarodne reprodukcije kapitala i lokalnih eksploatatorskih klasa. Dominantne grupe domaće buržoazije otpočele su da usavršavaju režim sistematske prinude i nasilja nad radničkom klasom i seljaštvom.

Privredni rezultati ostvareni u periodu nakon vojnog udara izvajani su posredstvom svetskih centara javnog mnenja u takozvano »brazilsko privredno čudo«. »Čudo« se izražava pre svega u godišnjim stopama rasta od preko 10%. Osim klasične prerađivačke industrije, razvijane od početka stoleća, i automobilske industrije, izgrađene u pedesetim godinama, Brazil je dobio snažnu ekstraktivnu i bazičnu industriju, rudarstvo, metalurgiju i eksploataciju šuma, proizvodnju nafte i druge energetske izvore, petrolejsku i hemijsku industriju. Ovo »čudo« karakteriše i tehnička racionalizacija rada u velikim industrijskim kompleksima i srazmerno visoka produktivnost rada u odnosu na kapitalna ulaganja; zatim visoka industrijalizacija šumarstva i stočarstva, proizvodnje poljoprivrednih sirovina za industriju itd. Izgrađena je značajna saobraćajna infrastruktura koja otvara ogromna prostranstva »zelenih pustinja« Amazonije, Rio Plate i drugih područja.

I dok su svetskim kapitalističkim informativnim arterijama neprekidno kolale ove činjenice, druga strana medalje, socijalna sadržina ovog »privrednog čuda«, ostala je duboko sakrivena, bar za izvesno vreme. Realna najamnina brazilskih radnika je od indeksa 100 u februaru 1964. g. pala na indeks 45 u februaru 1974. Transnacionalne kompanije su ozakonile produžavanje radnog vremena sa 8 na 10 časova. Dekretima vojne vlade od 1967. i 1969. g. ukinute su ustavne odredbe Brazila iz 1964. g. koje su zabranjivale najamni rad dece ispod 14 godina i novčanu diskriminaciju rada maloletnih osoba. Ovim dekretima dozvoljen je najamni rad dece počev od 12 godina i dopušteno umanjenje najamnine

[22] „U stvari, novi model akumulacije bitno podrazumijeva sužavanje društvene baze političke podrške, kao i veće probleme reprodukcije, a tih se nedostataka pokušava osloboditi posredstvom izvanekonomskih mehanizama, dakle, stalnim intervencijama superstruktura, što zapravo znači da, nasuprot uobičajenim stavovima o razvoju, kapitalistička „modernizacija" naših zemalja (daleko od toga da im se suprotstavlja) *zahtijeva* najreakcionarnije političke sisteme. U tom smislu ono što se podrazumijeva pod „modernizacijom" nosi sa sobom novi pokušaj grubog određivanja građanskog društva iz modela države. U tome nalazimo izravnu vezu između promjena u modelu akumulacije i političkih termina koji se manifestiraju u uspostavljanju režimâ koje kvalificiramo kao fašističke ili neofašističke" (Pedro Vuskovich, *nav. delo*, str. 1462, 1463).

[23] Vidi: Theotonio dos Santos, *Socijalizam i fašizam u Latinskoj Americi danas*, „Socijalizam u svetu", Beograd, 1977, br. 1, str. 252.

Digitized by Google

dečje radne snage. Zajedno sa svetskim rekordima u stopi rasta, Brazil je postavio i svetski rekord u smrtnosti dece: od 1.000 novorođene dece 112 umire u prvoj sedmici života. Neka istraživanja procenjuju da nezaposleni ili povremeno zaposleni čine 30% brazilskog aktivnog stanovništva. Od 1964. g. pogoršani su uslovi života 72 miliona ljudi — blizu 80% stanovništva. Od ukupnog stanovništva 40% živi u krajnjoj bedi, a sledećih 40% u siromaštvu. Tih 80% stanovništva smanjilo je svoj udeo u nacionalnom dohotku od 45,5% u 1960. na 36,8% u 1970. g. Od toga 50% najsiromašnijih učestvuje samo sa 11% u nacionalnom dohotku. Sledećih 13 miliona Brazilaca, oko 15% stanovništva, nije izmenilo uslove života. To su srednji slojevi, koji samo delom i neujednačeno pokazuju tendenciju materijalnog poboljšanja i socijalnog uspona. Samo 4,5 miliona stanovnika (oko 5%) znatno je poboljšalo svoj položaj; u nacionalnom dohotku učestvuje sa 36,25% u 1970. g. u odnosu na 27,35% u 1960. g.

Ovi podaci se, u osnovi, mogu uzeti i kao indikator stanja u drugim zemljama Latinske Amerike u kojima su uvedeni vojni represivni režimi, u Boliviji, Urugvaju, Čileu i Argentini. Sredinom sedamdesetih godina političku panoramu Latinske Amerike je otpočela da karakteriše duboka polarizacija na vojne autoritarne i civilne režime, pri čemu dominira snažan militaristički blok, čije su granice zajedničke i koji obuhvata najveći deo Južne Amerike (oko 80% ukupnog stanovništva). Radnički i progresivni pokreti su širom Latinske Amerike pretrpeli teške udarce u suočavanju sa ekspanzijom tog bloka.

3. Savremene tendencije

Bez obzira na razlike koje postoje u analizi fenomena vojnih autoritarnih režima[24], čini nam se da na levici postoji jedan zajednički imenitelj u njegovoj identifikaciji: sadašnja dominacija vojnih režima je odgovor najreakcionarnijih slojeva domaće i strane buržoazije na jačanje klasne borbe u ovom regionu. U nekoliko zema-

[24] Neki su autori, naime, novi model akumulacije kapitala otpočeli da neizostavno vezuju uz vojne autoritarne režime, tvrdeći da čak i zavisnost proizlazi iz ovih režima, odnosno da je imanentno kapitalističkim društvima na periferiji da se organizuju u diktatorskim oblicima političkih režima (ovo mišljenje dele mnogi poznati latinskoamerički teoretičari zavisnosti, recimo Ruj Mauro Marini, Pedro Vusković itd). Time se, po našem mišljenju, pojednostavljuje problem. Kao primer se može navesti to da demokratsko-parlamentarni režimi u Venecueli i Meksiku mogu da obezbede interese finansijske, poljoprivredne i industrijske buržoazije isto tako dobro kao i vojni autoritarni režimi u Čileu, Argentini itd. Vojni režimi, dalje, osim što omogućuju olakšano „sporazumevanje" sa transnacionalnim kompanijama, podstiču i težnje za većom autonomijom vojske i državnog privrednog sektora. Opredeljivanje ovih režima za politiku nesvrstavanja potvrđuje ovu tezu. Mogu se navesti i primeri sukoba SAD i Brazila oko pitanja razvoja nuklearne energije u najvećoj zemlji Latinske Amerike, zatim eskalacija napetosti između Argentine i Čilea oko teritorijalnih pita-

Digitized by Google

lja Latinske Amerike, kao što je već rečeno, vladajuće klase su bile nesposobne da kontrolišu politički pritisak radnikâ i radikalizovanih slojeva srednje klase. U takvim okolnostima su vojne intervencije obezbedile kontrolu vlasti dominantnim klasama. Kada su socijalne i političke snage koje teže radikalnim društvenim preobražajima jake i organizovane, početne faze vojnog udara su dosta represivne, i tada se ističu fašističke komponente militarizma. Kasnije, učvršćivanje saveza između transnacionalnih, državnih i privatnih preduzeća ističe u prvi plan potrebu da se režim opravda u ime brzog procesa ekonomskog rasta.

Međutim, i pored toga što su vojni režimi i danas dominantna karakteristika političkog procesa u Latinskoj Americi, njega obeležavaju i neke nove pojave koje ga usložnjavaju i otežavaju njegovo neposredno razumevanje.

Pre svega, produbljuje se kriza ovih vojnih režima, što se izražava u najavljivanju ili početku realizacije procesa demokratizacije, odnosno njihovom pretapanju u civilne oblike vladanja. Međutim, smisao i dometi ove krize i procesa demokratizacije nisu lako uočljivi. Faktori koji deluju podsticajno na ovaj proces su mnogobrojni i međusobno se uslovljavaju.

Tu je, prvo, dostignuti stepen društveno-ekonomskog razvoja i procesa integrisanja ekonomskih delatnosti na regionalnom i kontinentalnom planu, koji sve više dozvoljava Latinskoj Americi da postavlja zahteve za autonomnijim oblicima učešća u svetskim ekonomskim kretanjima.

Drugo, vojni režimi su stalna prepreka produbljivanju procesa regionalne ekonomske integracije, koji je od velikog značaja za ekonomsku emancipaciju kontinenta.[25]

---

nja, što je 1978. g. stvorilo i atmosferu pretnje od izbijanja oružanog sukoba itd. Sporovi oko ovih pitanja su vezani za nerazlikovanje koncepta države i političkih režima. Identičan oblik države (kapitalističke i zavisne) može da koegzistira sa različitim oblicima političkih režima: autoritarnim, fašističkim, korporativnim, demokratsko-parlamentarnim itd. Poznati brazilski teoretičar Fernando Enrike Kardoso o tome piše: „Na najvišem nivou apstrakcije pojam države odnosi se na osnovne saveze koji postoje među društvenim klasama ili frakcijama dominantnih klasa i norme koje garantiraju njihovu dominaciju nad podređenim slojevima. U ovoj koncepciji države distinkcija je načinjena između sadržaja same dominacije i strukture njene organizacije. Pojam države obuhvaća dvije dimenzije pitanja: odnosi se na klasnu dominaciju i na organizaciju te dominacije uz korišćenje represivnog i administrativnog aparata i, da upotrebimo pomodan izraz, ideološkog aparata. Ali ključno značenje klasične definicije države odnosi se na strukturu klasne dominacije" (Fernando Henrique Cardoso, *Obilježja autoritarnih režima u Latinskoj Americi*, „Naše teme" Zagreb, 1978, br. 7—8, str. 1662).

[25] Neki kritičari oblika ovih integracija ukazuju na izvesne probleme koje takođe treba imati u vidu: „Mali opseg nacionalnog tržišta, kao posljedica nedostajanja kumulativnog rasta privrede, doveo je do paradoksalnog rezultata: u Latinskoj Americi prisutni strani trustovi sa svoje su strane postali zagovornici „zajedničkog latinskoameričkog tržišta". Takvom se politikom ne želi jedinstvenim carinama osigurati zaštita od robe koja dolazi iz SAD, Zapadne Evrope i Japana, nego otvaranje novih tržišta za vlastite industrijske proizvode

Digitized by Google

Treće, ovi režimi su u proteklih nekoliko godina zaoštrili eksplozivne probleme koji proističu iz dubokih socijalnih nejednakosti u Latinskoj Americi, a u isto vreme su odstranili sa političke scene one faktore koji su uticali na uravnoteženje mehanizama raspodele dohotka (sindikati, političke partije levice itd).[26] Stvoren je, dakle, jedan politički vakuum koji, dugoročno gledano, ne obećava nimalo stabilnosti ovom regionu.[27]

Četvrto, novi vidovi dominacije koji su se razvili sa vojnim autoritarnim režimima nisu, naravno, bili slučajan rezultat stalnih društvenih nemira, već su proisticali i iz težnje SAD da učvrste svoju kontrolu nad teritorijom koju smatraju neodvojivom od svojih geopolitičkih interesa. Međutim, očigledno je da se socijalna i politička cena koju je trebalo platiti da bi se ovo postiglo učinila previsokom Karterovoj administraciji, koja je otpočela sa pomeranjem akcenta u globalnoj američkoj spoljnopolitičkoj strategiji. Premda politika ljudskih prava (»ofanzivni liberalizam«) ima i svoj blokovski elemenat (kampanja je u osnovi bila usmerena prema socijalističkim zemljama), ona je, objektivno, poslužila i kao podrška demokratskim i progresivnim snagama u Latinskoj Americi u borbi protiv diktatorskih režima. To je, ujedno, dovelo i do zahlađivanja odnosâ sa onim zemljama u kojima vladaju ovakvi režimi, uključujući i ukidanje vojne pomoći. S druge strane, ohrabrila je političke snage u Latinskoj Americi (socijaldemokratske i demohrišćanske) da radikalnije postave zahteve za ukidanje vojnih diktatura, što je produbilo krizu ovih režima.

Paralelno delovanje nekoliko fakora (pritisci širokih narodnih masa i drugih unutrašnjih subjekata kao što su sindikati, jedan deo crkve i druge demokratske snage, politički kurs odbrane ljudskih prava koji zagovara Karter itd.) dovelo je, dakle, do prilagođavanja vojnih rukovodstava pojedinih režima u smislu okretanja pragmatskim politikama na štetu ekstremnih doktrina.

---

koje guše uske nacionalne granice... Ovaj interes stranih trustova ravan je interesu s njim usko povezanog „nacionalnog" kapitala, osobito na području teške industrije" (Ernest Mandel, *Imperijalizam i nacionalna buržoazija u Latinskoj Americi*, „Marksizam u svetu", Beograd, 1976, br. 4, str. 113).

[26] „Politička i organizaciona moć radne snage je jedino sredstvo suprotstavljanja ekonomskoj i političkoj snazi gornjih slojeva i jedini faktor koji utiče na deljenje plodova rastuće produktivnosti" (Raul Prebisch, *nav. delo*, p. 17).

[27] „Kako ove nejednakosti tako ni pritisci masa koje one izazivaju ne mogu da budu rešeni represivnim mehanizmima. Izvesni sektori, kako u SAD tako i u Latinskoj Americi, teže verovanju da je neophodno zasnovati autoritarne režime koji će osigurati stabilnost regiona da bi se izbegli eruptivni društveni efekti. Ovi mehanizmi, kako to pokazuje istorijsko iskustvo, vode obavezno u pogoršavanje situacije, čijem se sređivanju teži. Nije moguće dugo održavati izvesne zemlje pod autoritarnim režimima, koji produbljuju socijalne nejednakosti i nepravde, a da se ne uveća društveni potencijal koji vodi revolucionarnim eksplozijama. Time se kompromituje i sama mogućnost integralnog razvoja Latinske Amerike" (Foro Latinoamericano, *El desarrollo de America Latina y la politica de Estados Unidos*, „Comercio Exterior", Mèxico, julio de 1977, p. 841).

Digitized by Google

Sve je više obećanja da će se vlast predati civilnim garniturama, da će se organizovati izbori itd. S druge strane, međutim, produbljuju se i otpori ovakvim političkim tendencijama (naročito u Čileu, Argentini i Urugvaju), što nameće zaključak da treba računati na duži rok za rušenje vojnih režima.[28]

Najzad, pojavio se još jedan značajan faktor u ideološko-političkom koordinantnom sistemu Latinske Amerike: to je snažna ofanziva Socijalističke internacionale (SI), kao i najnoviji prodor demohrišćana. Prazan politički prostor koji je na levici stvoren represivnim aktivnostima vojnih vlada predstavlja pogodnost koju su SI i demohrišćani vrlo ofanzivno počeli da koriste, čineći mnoge kompromise, ali sa nesumnjivim izgledima da postignu neke rezultate. Po svemu sudeći, predstoji period nadmetanja ove dve ideološko-političke struje u Latinskoj Americi.

Dakle, latinskoamerički aktuelni politički proces karakterišu sledeći faktori: (a) dalje održavanje vojnih autoritarnih režima na pretežnom delu kontinenta; (b) modifikovanje funkcionisanja ovih režima, a u izvesnim slučajevima i njihova kriza i najavljivanje predaje vlasti civilima; (c) zaoštravanje suprotnosti između bloka vojnih autoritarnih režima i režima sa parlamentarnim oblicima vlasti; (d) reformistička politika SAD prema Latinskoj Americi, koja objektivno pomaže unutrašnje snage pojedinih zemalja u borbi za demokratske i progresivne promene u ovom regionu; (e) snažna ofanziva međunarodne socijaldemokratije, kao i pokušaj demohrišćana da nametnu svoju alternativu, što dovodi do tendencije ka nadmetanju ove dve ideološko-političke struje; (f) atomizacija i rascepkanost partija i pokretâ latinskoameričke levice, koja organizaciono i politički nije u stanju da okupi za svoje akcije šire slojeve naroda.

U celini ovih globalnih karakteristika političkog procesa Latinske Amerike izdvajaju se u poslednje vreme neki procesi u pojedinim zemljama ovog regiona koji zaslužuju posebnu pažnju sa stanovišta borbe za emancipaciju i nezavisnost zemalja u razvoju na ovom tlu, pa, dakle, i za borbu za NMEP u celini.

Od najvećeg je značaja revolucionarna situacija u Nikaragvi, stvorena osvajanjem vlasti od strane Sandinističkog fronta za nacionalno oslobođenje (FSLN) 1979. g. i uključenje ove zemlje u

[28] Od posebnog je značaja da se sagledaju društveni sadržaji ovog procesa demokratizacije. Marksistički autori, ne bez razloga, ukazuju na to da je reč o nastojanju reformističkih buržoaskih političkih snaga da „doteraju ružna lica" vojnih diktatura, da obezbede onoliko demokratije „koliko je to moguće" u uslovima nesmetanog funkcionisanja novog modela akumulacije kapitala (ovakav stav su, recimo, imali gotovo svi latinskoamerički učesnici u raspravi na okruglom stolu „Socijalizam i zemlje u razvoju", održanom u Cavtatu 1978. g. Takva „demokratija" je dobila naziv „dirigovana", „moguća", „formalna", „ograničena" „uslovljena" itd). Ova upozorenja ne idu za tim, bar što se tiče pretežnog dela latinskoameričke levice, da se sugeriše negativan odnos prema ovim projektima, već samo nastoje da ih precizno okarakterišu, priznajući im, u isto vreme, određenu perspektivu u sadašnjoj konstelaciji u Latinskoj Americi.

Digitized by Google

pokret nesvrstanih zemalja. Nema sumnje da je osnovni cilj FSLN uvek bio izvođenje socijalističke revolucije. Međutim, ovaj pokret je kroz iskustvo neprestanih borbi došao do saznanja da je na tom putu neophodna jedna faza koja bi se iscrpljivala u obaranju Somosinog režima i u destrukciji ekonomske i vojne baze na kojoj se on temelji. Zbog toga su se oni ograničili na dva zahteva u pogledu postsomosističkog perioda: raspuštanje Nacionalne garde i nacionalizacija imovine Somosinog klana. U tom pravcu su tražena savezništva kako na unutrašnjem tako i na spoljnom planu. Još oktobra 1977. g. otpočeli su sa intenziviranjem oružanih borbi, da bi, posle niza događaja u čiji opis ovde ne možemo ulaziti, jula 1979. g. ušli u Managvu. Treba istaći da je ovome u odlučujućoj meri doprinelo to što su, prvo, pronašli način da prevaziđu unutrašnje podele i, drugo, izuzetno fleksibilna politika savezništva unutar i izvan zemlje. S druge strane, Karterova politika u ovom pitanju, nakon niza pokušaja i manevara da se FSLN postavi na sporedan kolosek u procesima odlučivanja u zemlji, nije pribegla sredstvima koja su ranije bila uobičajena u ovakvim situacijama. U isto vreme treba naglasiti da je FSLN, posle obaranja Somose, postigao svoje osnovne ciljeve u ovoj fazi: Nacionalna garda je rasformirana, a imovina Somosinog klana nacionalizovana.

Uspeh sandinista je bio snažan impuls za jačanje pokreta masa u susednim centralnoameričkim zemljama. U Salvadoru, Gvatemali i Hondurasu slojevi seljaštva i radničke organizacije se sve više angažuju u organizovanju štrajkova i okupacijama zemlje, kao deo pokušaja da se na nacionalnim nivoima organizuju društveni i politički pokreti koji bi doveli do rušenja vojnih represivnih režima. Tako je u Salvadoru, sredinom oktobra 1979. g., došlo do prevrata mladih oficira koji su oborili predsednika, generala Karlosa Umberta Romera, i na taj način otvorili proces emancipacije ove zemlje. Ubrzo posle prevrata postavljen je i zahtev za prijem u punopravno članstvo u pokretu nesvrstanih zemalja, što potvrđuje opšte pravilo, iskazano mnogo puta: zemlje koje stupaju na stazu emancipacije, koje se oslobađaju složenog spleta međunarodne zavisnosti i eksploatacije, najadekvatniji okvir svoje međunarodne aktivnosti vide u pokretu nesvrstanih zemalja.

Jasni nagoveštaji da se krenulo putem demokratizacije političkih struktura pruženi su i u Peruu, Boliviji i Brazilu. Izvesna otvaranja se naziru i u Čileu i Argentini. Jedino u Paragvaju i Urugvaju, bar do sada, nema nagoveštajâ da bi mogao da otpočne proces evolucije i zamenjivanja izuzetno rigidnih i represivnih vojnih režima.

Ako uporedimo period poslednjih godinu-dve dana sa onim koji je obeležio sredinu sedamdesetih godina, vidimo da Latinska Amerika nezadrživo ide putem demokratizacije političkih struktura. Mada ova demokratizacija ima sužen, a ponegde očigledno i manipulativan karakter, ona u suštini znači krizu vojnih autoritarnih režima, njihovu nemogućnost da vladaju na stari način. Da-

Digitized by Google

lji oblici i sadržaji ovog procesa zavisiće u velikoj meri od odnosa snaga i klasnih i političkih borbi u svakoj zemlji Latinske Amerike.

Zaključak

Protivurečne manifestacije opisanog posleratnog procesa društveno-ekonomskih transformacija u zemljama Latinske Amerike kriju jednu zakonomernost koja se, doduše, ne može uočiti jasno i »bez ostatka«. Savremena latinskoamerička marksistička misao je danas pretežno okrenuta detekciji i uopštavanju momenata ove zakonomernosti. Reč je o tome da su latinskoameričke zemlje poprište žestokog sukoba, u osnovi klasno-socijalnog, ali prožetog složenim spletovima interesnih i grupnih borbi oko uspostavljanja ili razbijanja mreže zavisnosti koju pletu na celom području zemalja u razvoju centri visokorazvijenog i »transnacionalnog« kapitala.[29] Rezultati ove borbe se mogu dosta egzaktno utvrditi u ekonomskim pokazateljima, kroz njihovu analizu i socijalne implikacije, ali se sam proces borbe odvija na nivou klasnih sukoba i u domenima političkih oblika vladavine.

Na koji način prepoznajemo na površini procesa društveno-ekonomskih transformacija tendencije produbljivanja zavisnosti ili jačanja emancipativnih frontova? To je teško pitanje i pored toga što može da izgleda da je relativno lako na njega odgovoriti.[30]

Da navedemo, na primer, samo neke indikatore ovih teškoća. Poznato je da su se pojedini vojni autoritarni režimi u Latinskoj Americi opredeljivali za pokret nesvrstavanja, pa su čak i aktivno učestvovali u njemu. Za mnoge autore i političke pokrete Latinske Amerike to je bilo potpuno neprihvatljivo jer im se činilo da takva spoljnopolitička orijentacija predstavlja neprevladljivu kontradikciju sa društvenim sadržajima njihovih unutrašnjih političkih sistema. Kontradikcija je, na taj način, fiksirana duž linije koju povlače ideološko-političke pozicije, a ne u samom protivurečnom društvenom i političkom sadržaju vojnih autoritarnih

[29] Latinska Amerika je, zapravo, od prvih dana španskih osvajanja podvrgnuta, kao region, kapitalističkoj eksploataciji, koja se odvijala kroz različite forme pretkapitalističkih načina proizvodnje. Logiku ovog procesa, važnog za shvatanje savremenih formi akumulacije kapitala i nerazvijenosti kao fenomena sa kojim se suočavaju zemlje u razvoju, otpočeli su da istražuju latinskoamerički autori Andre Gunder Frank (*Kapitalizam i nerazvijenost u Latinskoj Americi*), Rodolfo Stavenhagen (*Sedam pogrešnih teza o Latinskoj Americi*), Serhio Bagu (*Ekonomija kolonijalnog društva*) i mnogi drugi. Danas, međutim, kao što je već rečeno, ova istraživanja prolaze kroz fazu u kojoj se javlja i formalizam i dogmatizam.

[30] Izgleda paradoksalno, ali upravo latinskoamerički autori na levici često upadaju u grešku pojednostavljivanja kada frontove emancipacije vezuju isključivo za socijalističke transformacije (u stvari, onda najčešće za ideološko-političke programe i aktivnosti pojedinih partija i pokretâ na levici, koji su jako usitnjeni i ne ostvaruju veliki uticaj na nacionalne politike).

Digitized by Google

režima.[31] Naravno, kada se stvore uporišta za snažnije emancipativne tokove, dileme oko opredeljivanja za nesvrstavanje nema. Nedavno je član nove Salvadorske hunte, dr Giljermo Manuel Ungo sa govornice Ujedinjenih nacija izjavio: »Odlučno podržavamo borbe naroda da postignu potpunu nezavisnost i neotuđivo pravo da odlučuju o svojoj sudbini, slobodni od svakog stranog mešanja. U skladu sa tim načelima, želimo da kao punopravni članovi uđemo u pokret nesvrstanih zemalja da bismo dali naš doprinos likvidaciji raznih oblika dominacije u svetu.«[32] Pre toga, u Havani, u pokret su primljene Nikaragva i Grenada, dve zemlje u kojima su upravo počeli procesi dubokih unutrašnjih društvenih promena. U Karibima, gde se ubrzano odvija proces dekolonizacije, nesvrstanost postaje prirodno opredeljenje zemalja koje stiču nezavisnost, kao što je to bio slučaj ranije i sa Azijom i sa Afrikom. U tom području je zato najveći broj latinskoameričkih nesvrstanih zemalja: Kuba, Jamajka, Gvajana, Trinidad i Tobago, Grenada i Surinam, a kao posmatrači još Barbados, Dominika i Santa Lusija. Opredeljenje za nesvrstavanje je neodvojivo od težnje ka uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka, a Latinska Amerika je upravo ono područje gde se najčešće inspiracija za pristupanje nesvrstavanju rađala iz želje (potrebe, nužnosti) da se učestvuje u borbi za NMEP.

Drugi primer: Najvažnija crta pokreta latinskoameričkih nacija za emancipaciju u današnjoj etapi je borba za brži ekonomski i društveni progres, ostvarenje nacionalnog suvereniteta nad sopstvenim prirodnim resursima i obuzdavanje nekontrolisanog delovanja inostranog kapitala. Jedna od važnih formi ove borbe su, svakako, regionalne ekonomske integracije, kojima se nastoji da se ograniči penetracija snažnih transnacionalnih kompanija. Poslednjih petnaest godina latinskoameričke zemlje su prošle put od jednostavnih oblika liberalne trgovine i ekonomskih veza do ekonomske integracije na regionalnim i subregionalnim nivoima. Stvoren je jedan broj ekonomskih grupacija koje su obuhvatile gotovo sve zemlje Latinske Amerike i Kariba.[33] Ove integracije, ne-

[31] Vojni autoritarni režimi ne predstavljaju homogene, monolitne sisteme podvrgnute totalnoj dominaciji stranih centara kao što to na levici ponekad želi da se prikaže. Politika nesvrstavanja ponekad ovim vojnim režimima pruža ne samo legitimaciju u odnosu na unutrašnje opozicione snage, već i jaču „pregovaračku" poziciju u odnosu na inostrane „partnere". Politike koje se baziraju na totalnim podređenostima rađaju snažne opozicije (koje ne moraju uvek da budu uočljive na površini političkih zbivanja) i obično izražavaju dugoročnu političku kratkovidost svojih nosilaca (poslednji primeri: Iran, Nikaragva).

[32] „Politika", 20. decembra 1979, str. 3. — Salvador je dvanaesta zemlja Latinske Amerike koja se opredeljuje za punopravno članstvo u pokretu nesvrstanih zemalja.

[33] Danas postoje sledeće integracije: Latinskoameričko udruženje slobodne trgovine (ALALC), Andska grupa (Comunidad Andina), Centralnoameričko zajedničko tržište (MCCA), Karipska zajednica (CARICOM), Sporazum o basenu reke La Plata (Cuenca del Plata), Latinskoamerički ekonomski sistem (SELA).

Digitized by Google

sumnjivo, same po sebi govore o započetom procesu emancipacije, o nastojanjima da se eliminišu posledice prilično slabih pozicija ovih zemalja na stranim tržištima. Ali se odmah javljaju i protivurečnosti. Međunarodni monopoli, u prvom redu oni iz SAD, teže da iskoriste trend integrisanja i liberalizacije trgovine između zemalja Latinske Amerike, radi sopstvenih interesa, koristeći se pri tom »rupama« u postojećim sporazumima.[34] To se dogodilo, recimo, Andskom paktu, čije su mere protiv inostranog kapitala izazvale veliku zabrinutost međunarodnih monopola i nacionalnih buržoazija. Čileanska vojna hunta je ovde odigrala ulogu »breše«, dejstvujući kao oruđe u rukama međunarodnih monopola. U leto 1974. g. njeni vođi su ukinuli restrikcije na delovanje stranih monopola u Čileu i garantovali im repatrijaciju profita. To je izazvalo oštre proteste ostalih zemalja Andske grupe, koje su bile primorane da odustanu od jednog broja industrijskih projekata.

Kako, dakle, kada je u pitanju opredeljivanje vojnih autoritarnih režima za nesvrstavanje (pa i za NMEP), kao i regionalno integrisanje latinskoameričkih zemalja, ocenjivati stepen i domete emancipacije? Ovakvih pitanja ima dosta.

Možemo reći da se iz izdvojene zakonomernosti u procesima društveno-ekonomskih transformacija u zemljama Latinske Amerike može izvesti zaključak da su emancipativni tokovi gotovo uvek vezani za širenje socijalne baze političkog procesa u pojedinim zemljama. Širenje socijalne baze redovno vodi jačanju snaga i organizacija levice, pa i širenju prostora za radikalnije socijalne preobražaje. Prema tome, borba za NMEP predstavlja okvir unutar koga se odvija i borba za socijalizam i obrnuto, jedno drugo uslovljava i podstiče, ali se one ne mogu izjednačiti. Borba za NMEP obuhvata i druge sadržaje koje treba ostvarivati, a oni su, bolje nego igde, dati u ekonomskim deklaracijama sa konferencija nesvrstanih zemalja na različitim nivoima. U svakom slučaju, tezu o nemogućnosti ostvarivanja NMEP-a dok ne »pobedi socijalizam« možemo prokomentarisati time da, u svetlosti iskustva, naročito poslednjih godina, važi i činjenica da neće biti pobede socijalizma ako nacije ne zasnuju svoje međusobne odnose na principima pravednijim od onih koji danas vladaju u svetu.

---

[34] Čileanski ekonomista Osvaldo Sunkel kaže: „Integracija može biti ili osnovni instrument za realizaciju nacionalnih ciljeva u Latinskoj Americi ili instrument koji bi pomogao ubrzanju rastuće zavisnosti ovog regiona. Sadašnja situacija i politika integracije koja se sprovodi na kontinentu izgleda da favorizuje ovu drugu tendenciju, budući da su privesci multinacionalnih korporacija koji deluju u samim zemljama regiona u povoljnijoj poziciji da planiraju svoje operacije tako da na najbolji način koriste zonu slobodne trgovine, istiskujući pri tom nacionalna preduzeća čak i sa njihovih domaćih tržišta" („Marksizam u svetu", Beograd, 1979, br. 4, str. 144).

Digitized by Google

Boris Majer

Samoupravljanje i filozofija

Da bismo mogli odgovoriti na pitanje kakav udeo, kakav doprinos treba i može da dâ filozofija dugoročnom interdisciplinarnom izučavanju i istraživanju razvoja socijalističkog samoupravnog društva u Jugoslaviji, neophodno je, pre svega, utvrditi o kakvoj je to filozofiji ili, tačnije, o kakvom shvatanju filozofije je tu reč. Ukratko: da bi se filozofija mogla stvaralački uključiti u interdisciplinarno izučavanje razvoja našeg socijalističkog samoupravnog društva, ona mora, pre svega, promisliti samu sebe, kako ne bi već u početku promašila svoje istinske mogućnosti, svoju istinsku ulogu i zadatak. Filozofija danas, pogotovo marksistička, nikako ne može biti puka refleksija o rezultatima posebnih nauka, njihovo teorijsko uopštavanje koje dolazi poput Minervine sove tek na kraju naučnog posla, a još manje izgrađivanje spekulativnih apriornih konstrukcija kao polazna tačka i putokaz naučnim istraživanjima (poput Hegelovog sistema ili Huserlove transcendentalno utemeljene apsolutne nauke), nego nešto sasvim drugo: promišljanje mogućnosti istorijskog bitka savremene epohe i ujedno učešća u ostvarivanju tih mogućnosti. Filozofija treba da postane praktična ne zato da bi se izgubila u praksi, u praktičkom menjanju sveta, nego zato da bi stvarnost postala više filozofska, da bi se stvarnost izdigla na nivo teorije. Filozofija se ne može ozbiljiti

Digitized by Google

— isticao je Marks — a da se ujedno ne ukine kao ideologijska svest (kao »rad pojma«), kao puko menjanje sveta u svesti, što ne dovodi do menjanja same društvene stvarnosti, a što Marks u svojoj kritici Hegela označava kao »nekritički pozitivizam«. Ali i obrnuto: filozofija se ne može ukinuti a da se ne »ozbilji«, realizuje ono što je sazrevalo do sada — kako kaže Marks — samo pod lubanjom filozofa, dakle, ono najvrednije i najprogresivnije što je stvorila filozofija u svom dosadašnjem razvoju, a bez čega se svaka praktična društveno-politička akcija nužno srozava na nivo pozitivizma, dakle, na jedno u razvoju filozofije već prevaziđeno stanovište.

Ukratko, reč je o specifičnoj dijalektici ukidanja i »ozbiljenja« filozofije, koja ne dozvoljava razdvajanje jednog pola od drugog, jedne suprotnosti od druge, nego njihovo uzajamno dijalektičko razrešavanje i prevazilaženje. To je važno istaći i zbog toga da se od filozofije ne bi očekivalo ono što filozofija ne može dati — a što se često dešava — naime, neposredni praktički rezultati, teorijska uputstva, neposredno primenljiva u praksi, a još manje ideološko legitimiranje postojeće prakse. To bi pretvaralo filozofiju u služavku politike, što bar kod nas niko ne želi, a što sigurno nije u istorijskom interesu radničke klase, što više nego jasno pokazuje fenomen staljinizma. »Praktičnost« filozofije nije isto što i praktičnost politike, pa čak ni politikologije. Preduslov njene praktičnosti je upravo njena relativna samostalnost u otvaranju novih pitanja, novih horizonata, novih aspekata, u problematizovanju onoga što se čini neproblematičnim — pod uslovom da su to istinska pitanja i istinski problemi. Tražiti »praktičnost« od filozofije u njenom podređivanju društvenoj empiriji, dnevnoj politici, pragmatičnim ciljevima konkretnih društvenih potreba — pa makar te potrebe bile i te kako opravdane — značilo bi (u Marksovom smislu) ukidati filozofiju bez njenog ozbiljenja. Ali i obrnuto: pretvarati filozofiju u samostalnu izolovanu svest iznad društvene istorijske prakse, iznad konkretne klasne borbe za oslobođenje rada, značilo bi (u istom Marksovom smislu) pokušati da se filozofija ozbilji bez njenog ukidanja — a to nije ništa drugo do ideološki postupak koji nije u svesti vlastitog ideološkog porekla. U biti, to je ideološka praksa, kojom se birokratsko-etatističke i tehnokratske tendencije, koje stoje u pozadini, maskiraju kao »bespoštedna kritika svega postojećeg«, zaboravljajući da jedno takvo »sve« uključuje i otkrivanje ideoloških korena same takve kritike.

Marksovo upozorenje da se filozofija ne može ozbiljiti a da se ne ukine, i obrnuto, nije neka slučajna ili sporedna Marksova pomisao. Upravo suprotno, Marks je time ukazao na suštinsku karakteristiku filozofije savremene epohe, njenu istorijsku ulogu u savremenoj epohi, njenu istinsku mogućnost i zadatak. Samo tako može savremena filozofija prevazići svoju ideološku stranu i postati *spiritus agens* revolucije, misao vremena, koja ne nastupa poput Minervine sove tek na kraju epohe, bojeći sivo po sivo-

Digitized by Google

me, nego kao istinski pokretač revolucionarnih zbivanja, kao misao revolucionarne prakse i praksa revolucionarne misli.

Neuvažavanje i nerazumevanje ove Marksove misli u razvoju međunarodnog radničkog pokreta imalo je više nego kobne posledice po razvoj tog samog pokreta, a i socijalizma kao svetskog procesa. Tako su revizionizam Druge internacionale, na jednoj strani, i staljinizam, na drugoj, dva različita izraza apsolutizacije ukidanja, odnosno ozbiljenja filozofije (pored mnogo drugoga, razume se). Revizionizam Druge internacionale praktično je ukida filozofiju time što je filozofiju, teoriju, izbacio iz radničkog pokreta, pretvorivši filozofiju u područje interesovanja uskih intelektualnih akademskih krugova (čime se marksistička filozofija našla pod uticajem savremene građanske filozofije, naročito novog kantovstva, a to je odmah otupilo njenu revolucionarnu oštrinu). Tako, prema Hilferdingu, možeš biti učesnik revolucionarnog pokreta a da uopšte nisi marksist, i obrnuto, možeš biti u teoriji marksist a da uopšte ne učestvuješ u revolucionarnom pokretu, a uz to još bolji od onih koji u njemu sudeluju. Šta je to značilo i za političku praksu Druge internacionale i za njenu teorijsku misao, dovoljno je poznato. Mogli bismo reći, revizionizam Druge internacionale »ozbiljuje« filozofiju (u vidu profesorske akademske filozofije) bez njenog ukidanja kao ideološke svesti (jer profesorska akademska filozofija teoretičara Druge internacionale bila je upravo to). Na drugoj strani, staljinizam takođe ukida filozofiju, ali tako da je »ozbiljuje« neposredno u političkoj pragmatici, pretvarajući filozofiju u službavku dnevne politike i vlastitog političkog voluntarizma, što je bio strahovit udarac kako za socijalističku praksu tako i za samu teorijsku marksističku filozofsku misao. Marksova teza o ozbiljenju filozofije njenim ukidanjem (i obrnuto) danas postaje sve više aktuelnom i zbog teške krize u koju sve više zapada savremena građanska filozofija. Slobodno se može reći da filozofija danas u svom klasičnom obliku više ne postoji — bar ne kao savremena misao. Tako, na primer, jedan od savremenih francuskih strukturalista, Rolan Bart, doslovce kaže: »Čini se kao da filozofija danas više ne egzistira. To ne znači da je ona jednostavno iščezla, nego samo to da se razdvojila na veliki broj pojedinačnih delatnosti: u tom smislu možemo delatnost aksiomatičara, lingvista, etnologa, istoričara, revolucionara, političara označiti kao oblike filozofske delatnosti. Ako je u 19. veku filozofija egzistirala kao refleksija o mogućnosti postojanja objekta, onda je danas filozofija ona delatnost koja omogućuje da se javi novi objekt spoznaje ili prakse, bez obzira na to da li ta delatnost pripada delokrugu interesovanja matematike, lingvistike, etnologije ili istorije.« Prema tim Bartovim rečima, pojam filozofije se sve više pomera u pravcu shvatanja filozofije kao specifične teorijske prakse unutar posebnih nauka, pa i političke delatnosti, čime ona gubi svoju teorijsku samostalnost. Da li to znači kraj filozofije? U savremenoj građanskoj filozofiji svedoci smo procesa koji svakako nagoveštava nešto tome slično: tako da se deo savremene anglosaksonske analitičke filozofije sve više približa-

Digitized by Google

va posebnim naukama, prelazi u posebne nauke (matematičku logiku, socio-lingvistiku, teoriju nauke), dok se drugi deo evropske kontinentalne filozofije — naročito egzistencijalizam — sve više približava pesništvu, umetničkom stvaralaštvu, gubeći kognitivno-naučni karakter filozofskog mišljenja. To bismo opet mogli označiti kao ukidanje filozofije bez njenog ozbiljenja, ukidanje filozofije bilo u posebnim naukama, u umetnosti, ili u specifičnoj (terapeutskoj) delatnosti unutar posebnih nauka, razgraničavanjem nauke i metafizike itd. Smatram da danas možemo slobodno reći da samo marksizam izvlači filozofiju iz ovog ćorsokaka, da samo marksizam pruža filozofiji nove mogućnosti, ali na jednom novom nivou, koji dijalektički prevazilazi kako klasičnu (ideološku) koncepciju filozofije tako i njeno rastvaranje, iščezavanje, bilo u posebnim naukama, u umetnosti, ili u praktičnoj političkoj društvenoj pragmatici. To je možda najveća šansa i za samu marksističku filozofiju da pobedi i svoj vlastiti dogmatizam, »neprirodnu sklerotičnost«, tako neprimerenu njenoj starosti, kako kaže Sartr, i da se reafirmiše kao najprodornija misao savremene epohe, kao idejno-teorijski pokretač u borbi za oslobađanje rada i čoveka.

Marks na drugom mestu govori u istom smislu — o neraskidivom dijalektičkom jedinstvu smisla za teoriju i revolucionarne strasti. »Smisao za teoriju«, to je upravo filozofska strana sagledavanja, osmišljavanja i prevladavanja stvarnosti, ono što upravo filozofija treba da unosi u praktičnu revolucionarnu akciju, u praktično revolucionarno menjanje stvarnosti. Bez toga, bez razvijanja teorijske moći mišljenja, takvog menjanja i nema. Ali sama teorija nije dovoljna. Potrebna je i »revolucionarna strast«, praktično-politička akcija čiji je cilj revolucionarno menjanje postojećih društvenih odnosa, i tek u dijalektičkom jedinstvu jednog i drugog — smisla za teoriju i revolucionarne strasti — rađa se revolucija. Bez toga se ne mogu održavati i dalje razvijati ni tekovine revolucije, socijalistički samoupravni preobražaj društvenih odnosa. Međutim, i sama »revolucionarna strast«, bez produbljene kritičke teorijske analize, nužno zapada u pozitivizam i pragmatizam ili, pak, na drugoj strani, u pseudorevolucionarni avanturizam i ultralevičarenje.

Ako se kratko osvrnemo na put koji je prošla jugoslovenska filozofija posle rata, ne možemo a da ne konstatujemo da je i ona u više navrata upadala u jednu ili drugu krajnost — ali je pri tome, ipak, više-manje uspešno prevladavala poznatu krizu posleratne marksističke filozofije, koja nije bila samo odraz naših vlastitih protivrečnosti — same naše filozofije i našeg društva — nego odraz mnogo šire i dublje krize marksizma na svetskom planu, uslovljene staljinističkom deformacijom marksizma. Iako je jugoslovenska marksistička filozofija u prvim godinama posle rata više-manje prihvatala dijamatsku koncepciju marksizma, ona je već tada, uprkos spoljnoj formi, unosila u dijamatske sheme novi, revolucionarni sadržaj, naše vlastito revolucionarno iskustvo: to je možda najsnažnije dolazilo do izražaja u Ziherlovoj filozofskoj, sociološkoj i pedagoškoj delatnosti (a, razume se, ne samo kod njega).

Digitized by Google

Time je jugoslovenska marksistička misao već tada probijala dogmatske staljinističke prepreke, vraćajući se od Staljinove percepcije, bolje rečeno, izopačenja lenjinizma ka proučavanju autentične Lenjinove misli, kojoj toliko duguje naša revolucija, i od Lenjina ka autentičnom Marksu i Engelsu. Staljinistička koncepcija marksizma zapravo nikada nije, uprkos spoljašnjoj sličnosti, toliko inficirala našu marksističku filozofsku misao da bi u celini potpala pod njen uticaj, nego je uvek postojala izvesna distanca, koja je jugoslovenskim marksistima omogućavala da se samostalno, nedogmatski i stvaralački ponašaju i u odnosu prema marksističkoj filozofiji, unoseći u nju vlastito revolucionarno iskustvo, uprkos Staljinovom autoritetu, u koji su u to doba mnogi još verovali. To treba posebno istaći jer se inače stvara pogrešna slika kao da je tek sukob sa Informbiroom omogućio našoj marksističkoj teorijskoj misli raskid sa staljinizmom. Politički sukob sa Informbiroom je taj proces, bez sumnje, ubrzao, ali ne i prouzrokovao. Sukob sa Informbiroom nije uzrok, nego posledica naše samostalne politike već u doba narodnooslobodilačkog rata, pa čak i pre, a ništa manje i u prvim godinama posle oslobođenja. To se odnosi i na našu marksističku teorijsku misao. Ubrzanje raskida sa staljinizmom i na području marksističke filozofije nastupilo je kao posledica sve dubljeg društvenog, političkog, pa i teorijskog saznanja o nužnosti prelaska od etatističkog ka socijalističko-samoupravnom konceptu socijalizma, a teorijsko utemeljenje ovog prelaska nije mogao dati staljinizam, deformisani marksizam u Staljinovoj redakciji, nego autentični stavovi samih klasika marksizma — Marksa, Engelsa, Lenjina i, razume se, naše vlastito revolucionarno iskustvo, koje je ponovo potvrdilo istinitost, životnost i revolucionarnost pomenutih stavova.

Tek kasnije, posle političke pobede nad Informbiroom, što treba posebno istaći, došlo je i u akademskim filozofskim marksističkim krugovima do snažnog zaokreta u razumevanju biti i zadataka marksističke filozofije — kako pod uticajem snažnog prodora samoupravnih tendencija u našem društvu tako i pod uticajem plejade zapadnoevropskih marksista koji su u sukobu sa zvaničnim marksizmom Staljinovog doba krčili put ka jednoj novoj, nedogmatskoj koncepciji marksizma. Postalo je sve jasnije da jednom socijalističkom samoupravnom društvu ne odgovara etatističko-dogmatska koncepcija marksističke filozofije — a to je i našu akademsku marksističku filozofsku misao podstaklo da traži jednu novu moguću nedogmatsku koncepciju marksizma i marksističke filozofije koja bi odgovarala potrebama i mogućnostima socijalističkog samoupravnog društva. Ali, čini se, naša akademska marksistička filozofska misao — ili bar jedan njen deo — za taj zadatak nije bila dovoljno pripremljena, a pre svega pravilno orijentisana. Umesto da svoje polazište i teorijsko utemeljenje traži u našoj vlastitoj revolucionarnoj društvenoj praksi, u našem vlastitom revolucionarnom iskustvu, uprkos svim nedostacima i kolebanjima naše društvene prakse, u ozbiljenju autentičnih Marksovih, Engelsovih i Lenjinovih stavova u našim speci-

Digitized by Google

fičnim istorijskim uslovima, ona se od te prakse, u koju se delimično razočarala, sve više vraćala ka knjiškim, apstraktno-teorijskim, vanistorijskim interpretacijama (autentičnog) marksizma, tragajući za novim teorijskim koncepcijama koje bi mogle služiti kao *differentia specifica*, nasuprot drugim savremenim filozofskim pravcima pred kojima bi se ovaj akademski marksizam mogao legitimisati kao savremena filozofska misao, u smislu jednog u biti građanskog filozofskog komonsensa. Ovaj teorijski koncept, koji bi trebalo da služi kao *differentia specifica*, nađen je u pojmu praksisa i time se filozofska misao vratila koncepciji filozofije kao »rada pojma«, čime je napuštena — bar u konsekvencijama — Marksova teza o nužnosti istovremenog ukidanja i ozbiljenja filozofije, jednom rečju, htela se ozbiljiti filozofija a da se ne ukine. Tako smo dobili jugoslovensku akademsku varijantu marksističke »čiste« filozofije, koja je bila, doduše, na visokom intelektualnom, pa čak i teorijskom nivou, koja je, bez sumnje, otvarala marksističkoj filozofiji neke nove mogućnosti — napuštanjem dijamatskih ontoloških teza i otvaranjem antropološke problematike, koja je bila dugo vremena u marksizmu zanemarivana — ali koja je, na drugoj strani, sve više gubila kontakt sa istorijskim subjektima naše revolucije, našeg revolucionarnog razvitka, postavljajući sebe iznad tog društva kao intelektualni teorijski arbitar, kao bespoštedna kritika svega postojećeg, zaboravljajući da, prema Marksovim rečima, komunizam nije ideal, nije stanje koje treba uspostaviti, nego stvarno, teško, mukotrpno istorijsko kretanje, rađanje novoga u krilu staroga, uz sve porođajne muke, protivrečnosti i zastranjivanja.

Danas je već prošlo toliko vremena da bi se moglo — bar po mom mišljenju — prići što objektivnijoj oceni ove »filozofske škole«, svega onoga što je ta škola — uprkos poznatim nedostacima — učinila teorijski vredno i da se s time, dakako, kritički, nastavi. Smatram da bi učešće filozofije, što šireg kruga jugoslovenskih filozofa u programiranju i dugoročnom izučavanju i istraživanju razvoja našeg socijalističkog samoupravnog društva bilo dobra prilika da se okupi što širi krug filozofa u tom poduhvatu, da bi se tako — u stvaralačkoj, kritičkoj saradnji — postepeno prevazišao ovaj filozofski, teorijski i praktično-politički neplodan sukob koji postoji unutar jugoslovenske filozofije, a koji treba bezuslovno rešiti, kako u interesu same naučne i filozofske misli tako i u interesu daljeg razvoja samog našeg socijalističkog samoupravnog društva.

Smatram da pluralizam samoupravnih interesa pruža i na tom području dovoljno mogućnosti za stvaralački dijalog i stvaralačku saradnju, uprkos razlikama koje su na jednom takvom poprištu kakva je filozofija prirodne i neophodne, ako se, naime, filozofija smatra onim što ona po svojoj najdubljoj biti jest — put ka slobodi.

Da bi marksistička filozofija mogla ostvariti svoju istorijsku ulogu, ona se mora osloboditi verbalističkog logocentrizma, koji na Marksa gleda kao na nekakvog boga, i koji hoće pukim pozi-

Digitized by Google

vanjem na »autentičnog« Marksa razrešiti sve probleme današnjice, a ukoliko naša današnja stvarnost odstupa od pojedinačnih citata, utoliko gore po tu stvarnost. Mislim da mora i filozofija učiniti ono što je Kardelj tražio od političke ekonomije: da prelazi od puke analize kapitalizma ka analizi protivrečnosti samog prelaznog razdoblja, naše današnje socijalističke stvarnosti i da pruži odgovor, polazeći od Marksovih naučnih otkrića, na naše današnje probleme, antinomije, alternative, mogućnosti, koje ni u Marksovoj misli nisu bile svuda eksplicitno razvijene, a neke možda ni implicitno.

Naša marksistička filozofija se mora više okrenuti našoj revolucionarnoj društvenoj praksi — ne kao služavka te prakse i ne kao njena spoljna spekulativna kritika — nego kao njen unutrašnji *spiritus agens*, koji u praksu unosi »smisao za teoriju«, bez čega nema ni »revolucionarne strasti«. Zbog specifičnih teorijskih okolnosti jugoslovenske revolucije (obračun sa dogmatizmom itd.), upravo je naše društvo postalo jedinstvena »praktična laboratorija« izvorne revolucionarne prakse, koja uspešno savlađuje prepreke etatističkog dogmatizma i revizionizma, društvo koje svim svojim protivrečnostima i teškoćama drži otvorenu perspektivu praktične realizacije osnovnih intencija ne samo klasika marksizma već i postklasične nedogmatske misli. Taj objektivno istorijski položaj pruža jugoslovenskoj filozofiji jedinstvenu mogućnost da se upravo iskustvom konkretne društvene prakse probije do najdubljeg teorijskog jezgra celokupne revolucionarne marksističke misli, i da to jezgro dalje stvaralački razvija. Ali, da bi tu mogućnost mogla i ostvariti — potrebno je da i sama naša marksistička filozofija nanovo promisli samu sebe, put kojim je prošla, iskustva koja je na tom putu stekla, pozitivna i negativna.

U čemu bi, dakle, mogao biti mogući doprinos marksističke filozofije misli u programiranju i budućem istraživanju razvoja socijalističkog samoupravnog društva? Promišljajući bit savremene filozofije, osnovni mogući doprinos naše filozofske misli mogli bismo odrediti kao pitanje: kako *obuhvatiti samoupravljanje kao globalni istorijski projekt*, koji — oslobođen svoje parcijalizovanosti (na ekonomsko, političko itd.) samoupravljanje — realizuje osnovnu misaonu intenciju celokupne novovekovne filozofije: da »supstanca postane subjekt«, što znači da se razbije dominacija otuđenih društvenih sila nad subjektima, da se konkretni društveni subjekti uspostave kao stvarni subjekti celokupnog procesa društvene produkcije i reprodukcije. Reč je o tome da se proces razvoja samoupravnih društvenih odnosa — u svom opštem jezgru — obuhvati kao onaj praktički proces koji tek razrešava misaone aporije, nerazrešive u mediju same teorije: probleme stvaralaštva, slobode itd. Bez tog filozofskog osmišljavanja samoupravljanje se nužno parcijalizuje u posebni ekonomski, politički itd. »model«, gubeći pri tome osnovnu emancipantnu sadržinu. Tu se odmah postavlja niz teorijskih i metodoloških pitanja (na primer, kako odrediti sam pojam subjekta, da li je to nešto kao »ko« ili kao »što«, kako je bilo rečeno u raspravi za

Digitized by Google

okruglim stolom, odnos između kauzalnosti i teleologije u samom procesu razvijanja samoupravnih odnosa i razrešavanja njegovih protivrečnosti, nameće se pitanje: da li samoupravljanje treba shvatiti kao sredstvo ili kao cilj, ili kao nešto treće, kao dijalektičko prevazilaženje suprotnosti između sredstva i cilja itd.). Dalje: kako obezbediti interdisciplinarnost istraživanja a da se pri tome izbegne »slaba beskonačnost« kvalitativnih analiza pojedinih sektora, odnosno nauka, ili da se rezultati (kao već poznati cilj) stave ispred empiričkih istraživanja, da li metodologija marksističke makrosociologije obezbeđuje generalizaciju, odnosno sintezu empiričkih istraživanja posebnih nauka, kojim teorijskim konceptima uspostavljati most između makro i mikrosocioloških istraživanja, između strukturalne i genetske metodologije, sinhronog i dijahronog pristupa u istraživanju i interpretaciji činjenica itd.? I zatim: čim se priđe samoupravljanju, ali ne sa aspekta pojedinih nauka ili sektora, nego kao globalnom istorijskom projektu, čim se traži mesto samoupravljanja u socijalizmu kao svetskom procesu, odmah iskrsava pitanje: u čemu je — uza sve razlike i suprotnosti savremenih socijalističkih pokreta (samoupravni verzus, etatistički socijalizam, problem evrokomunizma, protivrečnosti socijalističke izgradnje »zemalja u razvoju« itd.) — sadržinsko i metodičko jedinstvo istorijsko-materijalističkog pristupa, gde je granica između — istorijskim okolnostima uslovljenih i opravdanih — specifičnosti pojedinih varijanti marksističke teorije i prakse sa »revizionizmom«? Te granice se ne mogu apstraktno određivati postavljanjem nekih svima zajedničkih, iz istorijske situacije istrgnutih »osnovnih načela«, što bi značilo u osnovi neistorijski potez, bekstvo ka nekakvim »izvornim principima klasika marksizma«, koji bi trebalo da igraju ulogu neposrednog sudije u konkretnim pitanjima: kao da se možemo postaviti negde van istorije i spolja »upoređivati« »izvorne« principe sa istorijskom konkretizacijom, kao da se moć »izvornih principa« ne dokazuje upravo time što oni omogućuju istorijski konkretizovanu analizu i akciju. Sva gorepomenuta metodološka pitanja zapravo konvergiraju u to pitanje i polaze od njega. To nam pokazuje u kom smeru treba tražiti moguće sadržinsko i metodičko jedinstvo istorijsko-materijalističkog pristupa. Treba istaći da ni ontologistički ni antropološko-subjektivistički pristup ne obezbeđuju traženo sadržinsko i metodičko jedinstvo istorijsko-materijalističke metodologije, jer i jedan i drugi utemeljuju svoje viđenje samoupravnog društvenog procesa u jednoj od istorijskih konkretnosti izuzetoj osnovi, odnosno podlozi, pa makar to bila »opšta struktura sveta« ili neistorijski transcendentalno shvaćen »praksis«.

To baca novu svetlost i na problematiku same metodologije društvenih nauka, na metodologiju multidisciplinarnog izučavanja razvoja socijalističkog samoupravnog društva, socijalističkog samoupravljanja, a da se pri tom ne izložimo opasnosti »slabe beskonačnosti« izolovanih kvantitativnih analiza, u okviru pojedinih društvenih nauka i pojedinih više-manje izolovanih okružja

Digitized by Google

samoupravnih odnosa. I upravo tu bi marksistička filozofija mogla pružiti program jedne nove moguće *ontologije socijalističkog samoupravnog bitka* (da parafraziram Lukača) kao zajedničku teorijsku osnovu i teorijsko objedinjavanje multidisciplinarnih pristupa istraživanju pojedinih područja, okružja, aspekata, dimenzija samoupravnih društvenih procesa, a koja ne bi usledila tek na kraju kao filozofsko uopštavanje postignutih parcijalnih rezultata ni kao apriorni transcendentalni preduslov mogućih empirijskih istraživanja (znači, ne kao već poznati kraj ili apsolutno izvorište, ne kao nešto »ispred« ili »na kraju«), nego kao nešto »unutar», kao pretvaranje dijalektike, koja je imanentna samoupravljanju i koja proističe iz njegove temeljne usmerenosti ka oslobođenju rada, ka konačnoj emancipaciji celog društva — *iz dijalektike po sebi u dijalektiku za sebe*, znači u dijalektičku samosvest socijalističkog samoupravnog društva, kao jedan od bitnih preduslova za brže i uspešnije razrešavanje postojećih protivrečnosti, koje iskrsavaju na tom putu, a koje traže dijalektičko prevazilaženje, a ne mehaničko ukidanje. Drugim rečima, filozofija treba da podiže spontanu dijalektiku samoupravnih procesa na nivo teorije, koja obuhvata samoupravljanje kao globalni istorijski projekt, čime pojedinačna istraživanja pojedinih parcijalnih strana i aspekata samoupravnog društvenog razvoja dobijaju svoje ontološko dijalektičko utemeljenje i teorijski dignitet. Ali i obrnuto: bez konkretnog empirijskog istraživanja različitih strana, aspekata, dimenzija samoupravnih procesa u našem društvu, pa i šire u svetskim razmerama, filozofija će se nužno gubiti u spekulativnim konstrukcijama, u konstruiranju idealnog stanja na osnovi »izvornih principa«, »minimuma opštevažećih zakonitosti« i tome slično. Kao što empirijska istraživanja ne mogu bez teorije, tako se ni teorija bez empirijskih istraživanja, bez neposrednog učešća u praktičnom menjanju sveta, ne može uzdignuti na nivo *teorijskog momenta revolucionarnog procesa društvene emancipacije*, što je temeljna karakteristika jedne filozofije koja hoće da bude savremena. Osnovno jedinstvo marksističkog pristupa — a to je bitno i za metodologiju programiranog izučavanja samoupravnog društvenog razvoja — nije u vernosti »minimumu opštevažećih principa«, već u vernosti svojoj osnovnoj društvenoj funkciji: da bude upravo ono što smo rekli — teorijski moment revolucionarnog procesa društvene emancipacije.

Koji bi bili glavni problemski sklopovi u kojima bi marksistička filozofija u gorenaznačenom smislu mogla dati svoj doprinos?

Tu se, pre svega, nameće pitanje novog *kvaliteta života*, koji bi se razlikovao od načina života kako u državno-socijalističkom tako i u savremenom kasnokapitalističkom potrošačkom društvu. Da li i koliko razvoj samoupravnih odnosa u našem društvu obezbeđuje izgrađivanje jednog takvog novog kvaliteta života koji već izrasta iz samoupravnih društvenih odnosa, dokle smo u tome stigli, koliko u tome uspevamo, gde su osnovne prepreke i kako ih savlađujemo? Tu se otvara ceo kompleks starih i novih pojav-

Digitized by Google

nih oblika otuđenja u našem društvu — od onih koji neposredno iskrsavaju u samom produkcionom procesu, koji imaju svoju osnovicu u tehnologiji, preko onih koji izviru iz tržišnih odnosa robne proizvodnje, koji su uslovljeni delovanjem tržišta, do onih koji proističu iz zaostajanja same svesti, koji su plod različitih ideoloških uticaja i tome slično — da ne nabrajamo dalje. Koliko uopšte postavljamo ta pitanja — ne samo na jednom apstraktno-filozofskom, ideološkom nivou, nego u svakodnevnoj ekonomskoj, političkoj, kulturnoj, naučnoj, tehnološkoj praksi, da li smo i koliko uspešni u rešavanju tih pitanja? Tu se otvara niz problema tehnološke i ekološke prirode, da li i koliko iskorišćujemo emancipantne potencijale naučno-tehnološke revolucije u neposrednom radnom procesu za humanizaciju samog tog procesa, a koliko smo još zarobljeni zastarelom tehnologijom i kakav je uticaj te tehnologije na razvijanje samoupravnih odnosa, koliko smo tu inovativni. Upravo na tom području se pokušavalo neposredno, iz same neophodnosti savremenog proizvodnog pogona, opravdati centralističko-tehnokratski shvaćeno »planiranje«, vodeća regulativna uloga države, tehnokratije i slično. Pitanje jednog novog kvaliteta života otvara, dalje, celokupnu *problematiku ljudskih potreba*, takvog oblikovanja i zadovoljavanja potreba koje prevazilazi okvire kasnokapitalističkog potrošačkog mentaliteta, razvijanje novijih, drugačijih potreba, koje ne proističu iz logike profita — a to se kod nas još uvek dešava — nego iz sasvim drugačijeg shvatanja smisla života, njegovih vrednosti, mogućnosti i ciljeva. Koliko razvoj samoupravljanja otvara mogućnosti jednog novog vrednosnog doživljavanja sveta, čoveka, samih ljudskih potreba, društvene zajednice, slobode pojedinca u odnosu na društvo itd.? Da li i koliko uspevamo dati *slobodnom vremenu*, koje se sve više produžuje, sadržaj drugačiji od onoga koji daje savremeni kapitalizam, savremeno kasnokapitalističko potrošačko društvo? Tu se ponovo vraća već pomenuta dijalektika kauzaliteta i teleologije, sredstava i ciljeva. Mi danas mnogo govorimo o pluralizmu samoupravnih interesa, ali interesi ne lebde negde u vazduhu, nego su izraz ljudskih potreba, koje su opet, sa svoje strane, društveno uslovljene, imaju, dakle, pored svoje subjektivne, i objektivnu stranu, nezavisnu od volje i saznanja pojedinca. Kako se u našem društvu formiraju te potrebe i koje se od njih u praksi najviše favorizuju? Sve su to pitanja koja su, van sumnje, presudna za dalji razvoj samoupravnih društvenih odnosa. Na sva ta pitanja ne može se odgovoriti dedukcijom iz nekakvih opštih filozofskih principa, niti sanim empiričkim istraživanjima (jer se ova ograničavaju samo na fotografisanje datog stanja), nego je potrebno sudelovanje niza naučnih disciplina i filozofije, koja jedina može dati konkretnim empiričkim istraživanjima pojedinih nauka ontološku utemeljenost, u smislu izučavanja samoupravljanja kao univerzalnog društvenog projekta, koji prevazilazi nužnu metodološku ograničenost pojedinih naučnih disciplina. Ali i obrnuto: nikakva ontologija samoupravnog društvenog bitka nije moguća bez konkretnih

Digitized by Google

empiričkih istraživanja pojedinih naučnih disciplina, ako se ne želi ostati na neplodnom, spekulativno-filozofskom nivou.

Treći sklop problema, o kojima bi marksistička filozofija mogla dati vredan doprinos proučavanju razvoja našeg socijalističkog društva, jeste izgrađivanje marksističke teorije kulture. Na tom području je naša teorijska misao još uvek u velikom deficitu, a teško je zamisliti dalje proučavanje razvoja samoupravljanja bez takve jedne teorije. Tu smo u deficitu već u pogledu same definicije, samog shvatanja kulture, koja se još uvek, naročito u praksi, a delimično i u teoriji, prihvata kao zbir takozvanih kulturnih delatnosti, uprkos razvijanju samoupravnih interesnih kulturnih zajednica, a možda delimično i zbog toga.

Tu se otvara i celokupna problematika *umetnosti*, umetničkog stvaralaštva, uloge umetnosti u razvoju samoupravnog socijalističkog društva, različitih estetskih koncepcija, pa i same marksističke estetike itd.

Tu je, na kraju, i celokupna problematika *morala* socijalističkog samoupravnog društva. Upravo u samoupravljanju, koje teži postepenom prevladavanju svake (»državne, ekonomske itd.«) spoljne prinude u ljudskom delovanju, sa svom oštrinom se javlja i etička problematika. Osnovni zadatak naše filozofske misli tu, naravno, ne može biti izgrađivanje »konkurentnog« etičkog sistema, koji bi bio »bolji« od sistema normi i vrednosti neokapitalizma, državnog socijalizma itd., već upravo ukazivanje na radikalno izmenjen položaj same »etike«, na postepeno prevladavanje morala kao posebnog oblika ideološkog otuđenja u revolucionarnom delovanju društvenih subjekata. Marksistička kritika ideologije mora kod konkretnih pojava kršenja važećih društveno-etičkih normi sprečavati takođe apstraktno-moralističku reakciju na takve pojave, te, s druge strane, upozoravati na njihove konkretne društvene korene u protivrečnostima razvijanja socijalističkih samoupravnih odnosa.

To su, svakako, samo neka područja, neki sklopovi problema, u kojima bi marksistička filozofija mogla dati svoj doprinos programiranju i ostvarivanju dugoročnog istraživačkog projekta o kome je reč. Verujem da će rasprava o ovoj inicijativi još mnogo detaljnije i produbljenije ukazati i na niz drugih mogućih tema i područja, pa i samih problema, da bismo na taj način što svrsishodnije odredili šta naša marksistička filozofija može i treba da unosi u taj projekt.

Digitized by Google

Martin Vedriš

Samoupravljanje i pravo

I

Pravni problemi povezani sa samoupravljanjem nisu se pojavili istovremeno sa samom idejom samoupravljanja. Određena koncepcija samoupravljanja rodila se, zapravo, u krilu međunarodnog radničkog pokreta kao jedan od bitnih ciljeva klasne borbe. Međutim, konkretni pravni problemi samoupravljanja pojavili su se u momentu kad je samoupravni koncept ne samo društveno-ekonomskih odnosa, nego cjelokupne organizacije jednog globalnog društva postao bitna karakteristika i baze nadgradnje tog istog društva. Jednom riječju, prava juridička problematika samoupravljanja pojavila se kad se ideja samoupravljanja sa stranica znanstvenih i publicističkih radova spustila u pravu, nepatvorenu životnu realnost. A ta stvarnost bila je i jeste stvarnost našeg socijalističkog samoupravnog društva.

Realizacija samoupravljanja pretpostavlja totalnu likvidaciju svakog elementa koji se kao klin uvlači između neposrednih proizvođača i sredstava za proizvodnju. Taj razdvajajući faktor ili elemenat bio je identičan sa pravnim vlasnikom sredstava za proizvodnju. Prema tome, prva bitna pretpostavka realizacije samoupravljanja bila je likvidacija prava vlasništva na sredstvima za

Digitized by Google

proizvodnju. No, u prvom času ne nad svim sredstvima, nego samo nad onima koja su se nalazila u državnom vlasništvu. Taj proces likvidacije države kao pravnog vlasnika, kao »trećeg faktora« u proizvodnji započeo je onim povijesnim »Zakonom o upravljanju...« iz 1950. godine. Kao što je poznato, likvidacijom »trećeg faktora« ušli smo u realizaciju i postepenu afirmaciju *društvenog vlasništva.*

No, proces koji je od vlasničko-pravne organizacije društvene proizvodnje vodio ka njezinoj ne samo nevlasničko-pravnoj, nego u tendenciji i neimovinsko-pravnoj organizaciji nije mogao, a nije niti smio teći stihijski, niti se, pak, naslijeđene kapitalističke društveno-ekonomske odnose moglo *automatski* pretvoriti u socijalističke samo na osnovu činjenice zauzimanja političke vlasti od strane radničke klase i radnog naroda u rezultatu pobjedonosno završenog Narodnooslobodilačkog rata.

Naime, suvremeni je socijalizam jedini društveno-ekonomski sistem koji svoje odnose ne nalazi u potpunosti izgrađene u krilu prethodne, u pravilu kapitalističke društveno-ekonomske formacije. U tome se proces nastajanja socijalizma razlikuje od procesa formiranja svih ranijih društveno-ekonomskih formacija, od kojih je svaka ranija stvarno našla već formirane svoje odnose u krilu prethodne. Za socijalizam se to ne može reći. To postaje razumljivo ako se imade na umu da kapitalističke društveno-ekonomske odnose karakterizira postojanje eksploatacije čovjeka od čovjeka, što se vidno manifestira u alijenaciji rada upravo od onih koji od vlastitog rada žive. Naprotiv, socijalizam donosi nove društvene i društveno-ekonomske odnose koji imadu bitno druge i drukčije karakteristike. U osnovi to su odnosi u kojima se sve uočljivije manifestira oslobođenje rada.

Budući da savremene socijalističke revolucije nisu nastale na bazi gotovih i formiranih socijalističkih društvenih odnosa, jasno je da se revolucionarne socijalističke snage nakon osvajanja vlasti odmah nalaze pred novim zadatkom — zadatkom izgradnje socijalističkih društvenih odnosa. Socijalistički se društveni odnosi izgrađuju upornim i konstantnim razvijanjem društvenih proizvodnih snaga i društvene svijesti.

Prema tome, za formiranje socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa nije dovoljno samo osvajanje vlasti od strane radničke klase, nego je potrebna i znanstvena spoznaja zakonitosti kretanja društva i društveno-ekonomskih odnosa. Samo na toj osnovi svjesna intervencija u bazi društva dovodi do cilja.

Poznato je da se osiguranje dovoljno širokih okvira za razvoj društvenih proizvodnih snaga može u prvoj razvojnoj fazi socijalizma, nazovimo je makar i *per nefas* administrativnim socijalizmom, osigurati u prvom redu svjesnim intervencijama državne vlasti u postojeće odnose u oblasti materijalne proizvodnje. U drugoj razvojnoj fazi socijalizma, u novom i do sada nepoznatom samoupravnom socijalizmu intervencije državne vlasti sve se više zamjenjuju svjesnim akcijama slobodno udruženih proizvođača.

Digitized by Google

U svim dosadanjim razvojnim fazama socijalizma, podrazumijevajući ovdje samo razvoj socijalizmu u mirnodopskim uvjetima, instrumenat pomoću kojega su se ti odnosi regulirali i usmjeravali u određenom pravcu bilo je *pravo*.

Ako se pravo tretira kao instrumenat razvoja socijalističkih društvenih odnosa, a to uključuje u sebi i razvoj i stalno kretanje i usavršavanje i samoupravnih odnosa, postavlja se odmah jedno prethodno pitanje. Naime, postavlja se pitanje kakvu snagu imade pravna norma. Da li se njome mogu dosadanji društveno-ekonomski odnosi samo ukidati, mijenjati i usmjeravati ili se, pak, pravnom normom mogu stvarati novi odnosi u bazi, dakle novi društveno-ekonomski odnosi? U pravnoj teoriji imade zastupnika i jednog i drugog shvatanja. Odluka o prihvatanju bilo koje alternative može se donijeti samo na temelju iscrpne naučne analize o relaciji baze kao infrastrukture i pravne nadgradnje, dakle juridičke suprastrukture.

Za sada samo nekoliko napomena. Realistični pogled na odnos baze i nadgradnje upozorava na nezaobilazni elemenat koji se sastoji u činjenici da baza daje nadgradnji sadržaj. Taj sadržaj ulazi u sadržaj pravne norme u pravno prerađenom obliku, kao pravni pojam. Tu suptilnu vezu baze i nadgradnje treba stalno imati u vidu i računati uvijek sa tim da se cjelokupan sadržaj, na primjer, imovinsko-pravne norme ne može izmisliti. Nema takve juridičke pameti koja bi mogla u cijelosti izmisliti sadržaj efikasne građansko-pravne norme. A to pravilo važi za cjelokupnu pravnu nadgradnju koja se kao prvi pravni sloj nadvija nad društveno-ekonomsku bazu. Budući da se pravna norma *svjesno* formulira, moguće je da njezin stvaralac postupa u nekoliko pravaca: reakcionarno, konzervativno ili revolucionarno. Ako u sadržaj pravne norme uzima one elemente iz društvene stvarnosti koji određuju da ono što sada *jeste* (Sein) treba takvo da ostane (Sollen) i u budućnosti, norma će djelovati ili reakcionarno ili bar konzervativno. Naprotiv, ako se u sadržaj pravne norme unose elementi koji su u stvarnosti nosioci progresa, nosioci promjena, norma će djelovati revolucionarno na društvene odnose, određujući da ono što sada jeste ne treba takvo i da ostane i u budućnosti.

S druge strane, nagradnja daje bazi pravnu karakteristiku pretvarajući bazične odnose u pravne odnose. Najzad, pravna nadgradnja daje i kriterij za ocjenu, omogućujući da se ekonomsko-vlasnička neizdiferenciranost baze pojavi kroz razliku i različitosti pravnih instituta.

Ne smije se, nadalje, zaboraviti da je potrebno društveno-ekonomske odnose pretvarati u pravne odnose, među ostalim, i zato što takozvana materijalno-pravna norma daje i pretpostavke za prinudnu realizaciju jednom formiranog pravnog odnosa.

Prema tome, prava, obaveze i odgovornosti koje nastaju za sudionike u pravnom odnosu mogu se i prinudno izvršiti. Takve direktne prinude nema u samom, golom društveno-ekonomskom odnosu. Zbog toga se i ne može niti se smije kretanje društveno-

Digitized by Google

-ekonomskih odnosa prepustiti impulsima isključivo čistih ekonomskih zakonitosti.

Dakle, i revolucionarna pravna norma mora biti povezana sa bazom i ne smije biti od nje toliko udaljena da predstavlja takav model, idealnu sliku koja se u danim uvjetima i u danim okolnostima uopće ne može ostvariti.

No, događa se ponekad da se slika, model koji stvara apstraktna pravna norma, dakle model budućeg pravnog odnosa, pobrka sa realnošću u kojoj pulzira stvarno egzistentni drukčiji društveno-ekonomski odnos. Takvo poistovjećivanje ili u najmanju ruku nedopustivo izjednačavanje svijeta kauzalne zakonitosti sa svijetom normativne zakonitosti dovodi do shvaćanja prema kojemu se normom propisani i normom određeni *pravni odnos* tretira kao već ostvaren, kao već egzistentan društveni ili društveno-ekonomski odnos. U takvom slučaju neminovno dolazi u nesklad infrastrukturno i suprastrukturno i zato se ne bi smjelo bez daljega napadati stvarno, a da se i ne pita zašto ono nije u skladu sa normativnim. Ne bi se smjelo smetnuti s uma da i normativno nije uvijek doista pravi izraz ne samo realno postojećeg, nego ponekad nije u skladu sa realno mogućim kretanjima stvarnog produkcionog odnosa.

Prema tome, po našem je mišljenju prvi pravni problem u realizaciji i usavršavanju samoupravljanja znanstveno i tehnički ispravno formuliranje propisa od zakona do statuta. Od propisa se sve više traži da bude razumljiv ne samo našem čovjeku, nego i strancu, jer pravo treba da bude instrumenat koji spaja ljude i narode, a ne sredstvo njihovog razdvajanja.

Ovakav je zahtjev, doduše, lako postaviti, ali ga nije tako lako ostvariti. Koliko je pravno uređenje naših društveno-ekonomskih odnosa i usmjeravanje njihovog kretanja mukotrpan posao u kojem su se postepeno rađali, mijenjali i usavršavali pravni instrumenti, pokazuje razvoj pravnih instituta od prava vlasništva pa do prava rada društvenim sredstvima. I upravo u tom procesu nastali pravni instituti postaju danas predmet znanstvenih pravnih istraživanja i sa tim povezanih pravnih problema samoupravljanja.

II

Likvidacijom prava vlasništva na sredstvima za proizvodnju i drugim sredstvima koja su bila u državnom vlasništvu pokazao se osnovni produkcioni odnos u svom prvom i pravom društveno-vlasničkom obliku. Međutim, naša pravna znanost na tadanjem stupnju razvoja, tako oko 1950. godine, nije još bila spremna da znanstveno protumači krupne novine i stoga je u prvim reagiranjima na pojavu društvenog vlasništva odgovorila vlasničko-pravnom koncepcijom prema kojoj je društveno vlasništvo novi oblik prava vlasništva.

Digitized by Google

Međutim, taj je koncept u novim uvjetima bio jednostavno neodrživ i moralo ga se napustiti. Napuštanje vlasničko-pravnog koncepta društvenog vlasništva bilo je nužan konzekvens shvatanja prema kojemu svako pravo vlasništva nad sredstvima za proizvodnju, pa, prema tome, i društveno vlasništvo shvaćeno kao subjektivno pravo vlasništva neminovno svoga nosioca, vlasničko-pravnog subjekta, stavlja u ulogu »trećeg faktora« kojemu je konstantno osnovni zadatak da odvaja na bilo koji način neposrednog proizvođača (»prvi faktor«) od sredstava za proizvodnju (»drugi faktor«). Samim tim se gotovo automatski neposredni proizvođač stavlja u položaj najamnog radnika.

Silazak vlasničko-pravnog koncepta društvenog vlasništva omogućio je i uspon i prevagu nevlasničko-pravnog koncepta društvenog vlasništva.

Ovaj je novi koncept stavio i legislativu i pravnu znanost pred zadatak pronalaženja novih i do tada u pravu nepoznatih pravnih instituta.

Obrada društvenog vlasništva nije imala nikakvu pravno teoretsku tradiciju. U doktrini su se svi slagali u stavu da društveno vlasništvo nije pravo vlasništva. Dakle, negativni je koncept bio nesporan. Međutim, u pozitivnom konceptu koji traži odgovor na pitanje šta je zapravo društveno vlasništvo nije bilo potpune suglasnosti. No, iako su diskusije oko pravne prirode, karaktera i pojma društvenog vlasništva jenjale, ipak bismo se usudili reći da niti do danas ne postoji jedinstven i općeprihvaćen pozitivni pojam društvenog vlasništva u njegovom nevlasničko-pravnom konceptu.

Po danas veoma raširenom mišljenju, društveno je vlasništvo produkcioni, društveno-ekonomski odnos koji samim tim što je iz određenih razloga nazvan pravnim terminom još nije zbog toga automatski postao i pravnim odnosom.

Polazeći sa stanovišta da je osnovna karakteristika naših centralnih društveno-ekonomskih odnosa njihov društveno-vlasnički karakter, postavljena je teza prema kojoj je društveno vlasništvo takav socijalistički društveno-ekonomski, produkcioni odnos u kojemu sredstva za proizvodnju i druga sredstva društvenog rada kao i rudna i druga prirodna bogatstva pripadaju istovremeno svakom članu društva i svima zajedno, no nikom u cijelosti, nikome isključivo.

Očigledno je da se na ovakvom sadržaju društveno-vlasničkog odnosa nije moglo pravno formirati i formulirati pravo vlasništva. Međutim, ipak je u svojoj osnovi taj koncept bio robno-novčani i, prema tome, automatski *imovinsko-pravni*.

Novi pravni subjekti u tom su konceptu bile društvene pravne osobe, čiji je realni supstrat s jedne strane bio radni kolektiv (personalni elemenat), a s druge bila su tu društvena sredstva (realni elemenat). Međutim, iz tog spoja personalnog i realnog elementa bio je u nadgradnji formiran pravni subjekt, koji, istina, nije bio nosilac prava vlasništva, ali je zato na realnom elementu

Digitized by Google

supstrata svoje osobnosti bio nosilac novih *imovinskih* prava poznatih kao pravo korišćenja i pravo raspolaganja.

Međutim, poznato je da je ovaj, iako nevlasničko-pravni, ali u biti ipak imovinsko-pravni koncept društvenog vlasništva morao biti napušten. Naime, prema imovinsko-pravnim konzekvencama tog koncepta mogao je radnik kao i svaki drugi radni čovjek doći u aktivan dodir sa društvenim sredstvima samo posredstvom subjekta različitog od njega samoga, posredstvom društvene pravne osobe koja je bila nosilac imovinskih prava, prava korištenja i prava raspolaganja. Ta prava radnik i radni čovjek kao fizičke osobe nisu mogli imati. Stoga je društvena pravna osoba bila objektivno stavljena u ulogu »trećeg faktora«, a radnik i radni čovjek praktično u poziciju najamnog radnika.

Budući da se sa mentalitetom najamnog radnika ne može graditi samoupravni socijalizam, to su novi Ustav i ZUR postavili temelje novog, samoupravnog klasno-radnog koncepta društvenog vlasništva. Na temelju osnovnih obrisa tog koncepta trebaće znanstveno izgraditi cjelokupnu novu koncepciju koja će morati pokazati da teoretski utvrđene pozicije radnika u samoupravnom odnosu doista odgovaraju stvarno postojećem položaju i funkciji neposrednog proizvođača u osnovnom produkcionom odnosu.

Osnovno je u tom konceptu da se u njegovoj realizaciji ne samo teoretski, nego i praktički onemogućuje pojava »trećeg faktora« u ma kom vidu. Zato se u tom konceptu ne polazi od stvari, od sredstava za koja se tad nužno mora naći subjekt. To je imovinsko-pravni metod. Naprotiv, ovdje se polazi od čovjeka kao aktivnog subjekta koji svoju aktivnost dokazuje *radom*. Poznato je da se rad, misleći ovdje prvenstveno na proizvodni rad, ne može dokazati u svojoj vrijednosti u nekakvom zrakopraznom prostoru. Rad se afirmira i reaktivizira, egzistira samo u smislenom aktivnom dodiru sa sredstvima, u takozvanom svrsishodnom ekonomskom prisvajanju svojstava stvari potrebnih da bi se proizvod zamišljen unaprijed u glavi radnika, dakle idealni proizvod, materijalizirao kao stvarno egzistentni produkt.

Ako proces proizvodnje mora početi bez »trećeg faktora«, bez posrednika, bez najamnog odnosa, bez prodaje radne snage, tad radniku ostaje u društveno-vlasničkim uvjetima samo jedna mogućnost za proizvodni rad: on mora sa sebi sličnima i sebi ravnima i jednakima *udružiti svoj rad*.

Budući da je društvena proizvodnja u asocijativnom socijalizmu pretežno još robna proizvodnja, moraju se robno-novčani odnosi u pravnom prometu kao pravni odnosi formirati između *pravnih subjekata*. Zato udruživanjem rada nastaje istovremeno i novi pravni subjekt — osnovna organizacija udruženog rada. Ta je organizacija društvena pravna osoba. Međutim, njezin supstrat nisu više društvena sredstva, nego udruženi rad. Sredstva su sada samo *prirodna pretpostavka rada*. Budući da sredstva više nisu utkana u pravnu konstrukciju pravnog subjektiviteta društvene pravne osobe, to više takav subjekt ne samo da nije nosilac prava

Digitized by Google

vlasništva, nego društvena pravna osoba uopće ne može imati nikakvih originernih subjektivnih *imovinskih* prava.

To je novina o kojoj se mora veoma ozbiljno pravno razmisliti, jer je u svim dosadanjim pravnim sistemima imovina bila jedna od pretpostavaka postojanja pravnog subjektiviteta pravne osobe. Trebalo bi provesti veoma detaljne analize ovog fenomena pa da se vidi da li se ovdje radi o nekoj zakonskoj lakuni ili se radi o nužnom konzekvensu novog, samoupravnog koncepta društvenog vlasništva. Na to je pitanje doista potreban znanstveni odgovor, jer se bar u većini dosadanja praksa priklanja shvaćanju prema kojemu su organizacije udruženog rada i dalje nosioci stvarnih prava. Međutim, ni takva shvaćanja ni takva praksa nisu u skladu sa odredbama ZUR-a i njegovim propisima iniciranim pravnim režimom koji važi za stvari i društvena sredstva. Po ZUR-u, društvena sredstva mogu biti u pravnom prometu (član 242). Međutim, u takvom slučaju ipak društvena pravna osoba kao prometni subjekt ne prenosi nikakva prava na drugog sudionika u prometu, nego ili »prenosi društvena sredstva« ili »otuđuje društvena sredstva iz društvenog vlasništva«. Istina, društvena pravna osoba radi te prometne transakcije na osnovu svog prava raspolaganja (član 243. ZUR-a). Međutim, analiza tog prava raspolaganja može pokazati da to uopće nije nikakvo subjektivno pravo, nego zapravo pogrešan termin za poslovnu sposobnost. Čak i u slučaju kad društvena pravna osoba kao prometni subjekt ulazi u obavezne odnose i u njima stječe određena prava ili preuzima obveze, ostaje prema trećima samo formalno njihov nosilac. Stvarno i ta prava i te obaveze ulaze u sadržaj novog prava — *prava rada društvenim sredstvima.* Ali nosilac tog prava nije OUR. Međutim, kako u svakom uređenom pravnom poretku svako mora odgovarati za preuzete obveze, to taj princip materijalne odgovornosti nije mogao biti brisan niti iz našeg pravnog poretka. Zato je u članu 38. ZUR-a određeno da organizacije udruženog rada i druge društvene pravne osobe odgovaraju za svoje obaveze društvenim sredstvima kojima raspolažu. To znači da odgovornost nije omeđena pravnim pojmom imovine kao skupa subjektivnih prava jednog nosioca. Takva je odgovornost karakteristična za vlasničko-pravne režime. U našem društveno-vlasničkom samoupravnom režimu odgovornost je ovičena određenim skupom dobara koja su na određen način povezana s odgovornim subjektom. Jednom riječju, odgovornost je svedena na imovinu u ekonomskom smislu.

U logici ZUR-a ovakvo je rješenje razumljivo. Naime, ako neposredni proizvođač istom udruživanjem svoga rada sa radom drugih radnika može doći u neposredan kontakt sa društvenim sredstvima, ako mu, dakle, samoupravni sporazum o udruživanju treba da bude pravni osnov za stjecanje *prava rada društvenim sredstvima,* tad doista nad tim sredstvima ne smije i ne može biti formirano ničije pravo.

Ako je u samoupravnom konceptu bitni subjektivni elemenat, živi rad, osnovna karakteristika društveno-vlasničkog odnosa,

Digitized by Google

tad je postojanje živog čovjeka bitna pretpostavka udruživanja rada, a smisao tom udruživanju daje postojanje kristaliziranog ljudskog rada, dakle postojanje sredstava. Tad su sredstva prirodna pretpostavka rada. Na određenom krugu tih sredstava radnici stječu pravo rada društvenim sredstvima. Nema sumnje da radnik onog časa kada na zakonom propisan način svoj rad udruži sa radom drugih radnika, stječe upravo to pravo. Prema tome, pravo rada označava u prvome redu određenu pravnu situaciju u kojoj se nalazi radni čovjek kad ispuni određene pretpostavke.

Naime, društveno-vlasnička pripadnost društvenih sredstava svakom članu društva ne znači i automatsko usmjeravanje tokova koristi iz tih sredstava prema svakom. Društveno vlasništvo nije Alajbegova slama. Tokovi koristi okreću se samo prema onom pojedincu koji je svoj živi rad spojio sa društvenim sredstvima za proizvodnju. Iako se takvo spajanje vrši autonomno i dobrovoljno, ono se ipak ne odvija automatski i samovoljno. I u socijalističkom samoupravnom društvu svaki čovjek i svaki neposredni proizvođač živi u određenom pravnom poretku koji mora poštovati. Zbog toga svaki neposredni proizvođač može doći u proizvodni kontakt sa društvenim sredstvima za proizvodnju istom u onom slučaju kad u okviru postojećeg društveno-vlasničkog produkcionog odnosa formira pravni odnos. To se zbiva samoupravnim sporazumom o udruživanju rada. Zbog toga međusobni odnosi radnika u udruženom radu imadu karakter i funkciju osnovnog produkcionog odnosa u samoupravnom socijalističkom društvu. Taj pravni odnos uklapa u sebe, nazovimo ga, makar i *per nefas*, radni odnos, ali nije s njim identičan. Naime, i prava iz radnog odnosa baziraju se i izlaze iz prava rada društvenim sredstvima.

Problematika prava rada veoma je široka i kompleksna. Diskusije o njegovoj pravnoj prirodi zapravo su još na početku. Svi se slažu da je to novo pravo koje u dosadanjim pravnim porecima, ni vlasničko-pravnim niti u nevlasničko-pravnim, nije postojalo. Osnovna je tendencija u kretanju tog prava da se ono naporima prakse i teorije ne samo razvije, nego i afirmira kao jedan od centralnih pravnih instituta koji se rađaju u krilu i na bazi društveno-vlasničkih odnosa.

U ovome momentu čini nam se važnim i značajnim napomenuti da se to pravo ne smije i ne može svrstati niti među stara niti među nova imovinska prava. Pravo rada društvenim sredstvima *nije* imovinsko pravo.

Za imovinsko pravo je karakteristično da uvijek, a posebno u stvarnom pravu, izražava određeno *pripadanje* objekta subjektu. Pravom rada se juridički ne izražava pripadanje, jer je to, pored ostalog, i garant da društvenost društvenih sredstava ostane neokrnjena. Praksa je, naime, dokazala da juridičko reguliranje pripadanja uvijek ostaje pomalo jednostrano, čak pomalo vlasničko-pravno.

S druge strane, pravo rada je strogo osobno, neotuđivo, individualno pravo svakog radnika. Ove karakteristike postaju razumljive ako se imade u vidu da je realni okvir tog prava druš-

Digitized by Google

tveno-vlasnički odnos, da je stvarni osnov tog prava živi ljudski rad *pojedinca*, te da u samoupravnom odnosu radna snaga ne može biti roba. Prema tome, jedno pravo koje ne bazira na stvari, nego na jednom od bitnih svojstava ličnosti mora biti strogo personalno, neprometno — dakle neotuđivo i nezamjenljivo, dakle individualno. Osim toga, to pravo se ne odnosi na *pojedinu* stvar, što je, inače, karakteristično za imovinska prava. Iako je to pravo individualno, ono se ipak u svojim osnovnim manifestacijama vrši kolektivno. Takva društvenost imovinskih prava ne postoji.

Pravo rada samo juridički izražava činjenicu da rad, a ne pripadnost sredstava određuje ekonomsku, društvenu, pa i političku poziciju radnika u asocijativnom socijalizmu. Pravo rada određuje, dakle, okvire unutar kojih aktivna radna jedinka, čovjek radnik, može *legalno* u okvirima društvenog vlasništva i na njegovoj bazi ostvarivati svoje pojedinačne, zajedničke i opće interese u pluralizmu društvenih interesa. Ostvarivanje tih interesa ne izvodi radni čovjek izdvojeno jedan od drugoga, nego jedan putem drugoga.

U međusobnim odnosima radnikâ u udruženom radu kao pravnim odnosima svaki radnik stječe pravo rada koje određuje njegov položaj i prema drugim radnicima i prema ukupnosti sredstava društvene reprodukcije koja su prirodna pretpostavka ostvarivanja ciljeva udruženog rada.

Dosadanje kretanje i dosadanji juridički život prava rada društvenim sredstvima pokazuje sve više da to nije kombinacija, već simbioza svojstava i prava. To znači da u međusobnim odnosima radnikâ u udruženom radu kao pravnim odnosima radnik imade i dužnost da koristi društvena sredstva jer imade pravo rada, ima prava i dužnosti u pogledu raspolaganja društvenim sredstvima jer imade pravo rada, preuzima niz odgovornosti jer imade pravo rada itd.

Prema svemu tome, *pravo rada nije skup ovlaštenja niti skup pravâ, nego je u juridičkom smislu ishodišna tačka pravâ i obveza.*

U međusobnim odnosima radnikâ u udruženom radu kao pravnim odnosima radnik jedan prema drugome ne može imati nikakvo pravo na stvar, jer to ne samo da nije provedivo na bazi društvenog vlasništva, nego bi to bio uzrok nesavladivih suprotnosti koje bi dovodile do upropaštavanja proizvodnje. Radnik u tom pravnom odnosu može prema drugim radnicima imati, kako to određuje ZUR, doista samo pravo u pogledu korištenja, upravljanja i raspolaganja sredstvima. Ali ta prava radnici mogu vršiti samo dogovorno, kolektivno. Tako nam se ta prava koja ne »pogađaju« samu stvar, nego njezina bitna svojstva ukazuju kao istovremeno vezani i samostalni derivati prava rada.

Pravo rada nije, dakle, imovinsko pravo, pa, prema tome, niti prava u pogledu korištenja, upravljanja i raspolaganja ne bi juridički trebalo konstruirati kao klasična imovinska prava. To su sigurno nova društveno-ekonomska prava u kojima ispod starog ter-

Digitized by Google

mina pulzira novi sadržaj za koji još do ovoga momenta zapravo nemamo tehnički precizno izrađen termin i elegantan pravni izraz.

Ovo nije nimalo lak zadatak, jer se naše pravo i naša pravna znanost nalazi pred zadatkom da statičkom normom pokuša izraziti dinamiku života. No, prije nego odgovorimo na sekundarno pitanje kako svojstva objekta mogu biti predmet prava, trebali bismo odgovoriti na pitanje šta je supstanca prava rada. Zapravo, pitanje glasi — šta je rad? Znademo da rad nastaje upotrebom radne snage. Radna snaga je *bitan* dio čovjekove ličnosti. Do sada je objekt pravnog odnosa bila radna snaga. U asocijativnom socijalizmu radna snaga prestaje biti roba, ali ne treba zaboraviti da je iz klasičnog prava ostalo nasljeđe prema kojemu jedno bitno svojstvo (ovdje čovjeka) može biti objekt prava. Pravni poredak asocijativnog socijalizma postupa, po našem mišljenju, mnogo realnije. On ne traži udruživanje radne snage, nego energije koja njenom upotrebom nastaje. A to je doista rad, koji se može naći udružen kao kristalizirani rad u nekom zajedničkom proizvodu ili kao živi rad prije kristalizacije itd. No, u svakom slučaju pravno se mora znati da li se pojam rada ne zamjenjuje sa efektom rada, da li se u pravu misli samo na proizvodni rad itd. Jednom riječju, u jednoj diskusiji bila su sva ova pitanja svedena na jednostavan problem — da li je dežurstvo rad?

Kao što se vidi, pomalo se razbija princip prema kojemu pravo ne može regulirati suštinu stvari i odnosâ, nego samo pojavne oblike određene suštine. Kako se daleko u tome može ići, pokazat će znanstveno provjerena praksa.

Drugo pitanje je slijedeće: kako naglasiti i regulirati društvenost? Sigurno je da društvenost udruženog rada ne smije dolaziti do izražaja samo i isključivo unutar organizacije udruženog rada. Društvenost se mora manifestirati i prema široj društvenoj zajednici i prema trećima.

I društvenost društvenih sredstava, kao jedna od bitnih karakteristika društveno-vlasničkog odnosa, također zahtijeva otvorenost i prema trećima i prema zajednici.

Kad se radi o pravnoj organizaciji samoupravnih socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, postavilo se pitanje koje pravo ili koji elemenat iz internih, unutrašnjih odnosa treba istaknuti prema vani kao »točku vezivanja«.

Slijedeći odredbe i logiku ZUR-a, bilo bi to pravo u pogledu upravljanja društvenim sredstvima. Isticanje upravljanja kao karakterističnog momenta, po kojem se određuje u kojem se krugu udruženog rada realiziraju svojstva društvenog sredstva, odgovara biti socijalističkih odnosa. Naime, u svakom režimu u kojemu postoji »treći faktor« koji razdvaja i na svoj način spaja radnike sa sredstvima za proizvodnju komandne upravljačke funkcije se nalaze koncentrirane upravo u ličnosti »trećeg faktora« proizvodnje.

U režimu bez »trećeg faktora« radnik doživljava egzistenciju društveno-vlasničkog odnosa upravo u preuzimanju komandnih samoupravnih pozicija u proizvodnom odnosu.

Digitized by Google

Upravljanje je proces svjesnog usmjeravanja tokova i kretanja društvenih i društveno-ekonomskih odnosa prema realno postavljenom cilju. Upravljati procesima i odnosima mogu i oni koji u samim tim procesima aktivno ne sudjeluju, dakle upravljači »izvana«. Mogu to biti pravni vlasnici sredstava za proizvodnju — pojedinosti ili država. A mogu odnosima upravljati upravo oni koji su sami direktni i aktivni sudionici u tim odnosima. Tad se već ulazi na teren samoupravljanja.

Samoupravljanje je koncept organizacije društva i realizacija tog koncepta u pravcu donošenja meritornih odluka u određenim društvenim odnosima od strane onih koji su sudionici i nosioci samih tih odnosa. Prema tome, samoupravljanje je socijalizacija odluka, socijalizacija vlasti ili u proizvodnom odnosu socijalizacija svih onih funkcija koje se nalaze ujedinjene u pravnom terminu i pravnom odnosu nazvanom pravo rada.

U ovoj grupi pitanja koja su povezana prvenstveno sa društvenim vlasništvom posebno bismo naglasili ona koja istom treba normativno urediti.

U prvome redu to je skup propisa koji bi i juridičkim putem onemogućili da se društveno-vlasnički karakter društvenih sredstava praktički tretira u grupno-vlasničkoj maniri. Tu se radi u prvome redu o dohotku kao vrijednosnom izrazu rada i naglašenoj njegovoj klasnoj suštini. Dohodak je društveno sredstvo i objekt društveno-vlasničkog odnosa. Ali o njegovoj se sudbini raspravlja u OOUR-u.

Isto tako postoje organizacije u kojima radni ljudi upravljaju i raspolažu golemim materijalnim sredstvima, a sam broj udruženih radnika je razmjerno malen prema veličini sredstava. Ne bi trebalo zaboraviti da veoma često nije osnovni cilj prava rada samo stjecanje dohotka, nego i omogućavanje života i rada radnih ljudi i građana (na primjer, organizacije koje vrše takozvane »javne službe«, djelatnosti od posebnog društvenog interesa itd.).

Najzad, i ovdje bismo skrenuli pažnju na to da je pravna zaštita društvenih sredstava, po našem mišljenju, nedostatna. Za zaštitu društvenih sredstava stoje nam na raspolaganju zapravo samo posesorne tužbe. Zar nije došlo vrijeme da se razmisli i o petitornoj zaštiti?

III

Daljnja grupa pitanja vezana je uz problematiku samoupravnog prava i njegovih izvora. Na ovom području je situacija takva da zapravo nema gotovo niti jednog problema o kojemu bi postojalo jedinstveno shvaćanje u pravnoj teoriji. Moglo bi se čak reći da imade toliko koncepata samoupravnog prava koliko imade i autora koji su se bavili ili se bave tom problematikom.

Po našem mišljenju, to je normalno i dokaz više da jugoslovenska pravna misao nije anemična, nego vrlo živa. No, naša

Digitized by Google

je procjena da već dolazi vrijeme da se započne izgradnja jedne sve više općeprihvaćene koncepcije. Uostalom, takav put su prošle i diskusije o društvenom vlasništvu.

Možda bi se već približno mogle uočiti niti koje bi počele spajati pojedine koncepte i pojedina shvaćanja koja bi mogla izrasti u jednu posebnu samoupravnu pravnu teoriju, ili bar u teoriju samoupravnog prava.

Činjenica je da u svakom društvenom sistemu postoji uočljiva tendencija što duljeg održavanja upravo tog i takvog društvenog sistema. Realizacija takvih tendencija omogućuje se stalnom reprodukcijom centralnih bazičnih društveno-ekonomskih odnosa u određenom sadržaju i u određenom obliku, kao i u svjesnom određivanju pravca njihovog kretanja.

U svakom društvenom sistemu postoje odgovarajući regulativni mehanizmi koji utječu na kretanje bazičnih odnosa. U savremenim društvenim sistemima poznata su zapravo tri tipa regulacije. Dva su više-manje klasična, a jedan je potpuno nov i u svijetu do danas nepoznat.

Među klasične regulacije spada u prvome redu ona koja egzistira na podlozi robne proizvodnje i tržišta. Tu je tržište regulator društvenih i društveno-ekonomskih odnosa.

Drugi tip već više-manje klasične regulacije jeste onaj koji se oslanja na političku moć, na političku vlast. Tu je država osnovni regulator društvenih i društveno-ekonomskih odnosa.

Od tih klasičnih regulacija izdvaja se ona koja započinje svoj funkcionalni život u našem društveno-ekonomskom sistemu, u samoupravnom socijalističkom društvu. Za sada, u nedostatku boljeg termina, nazivamo je samoupravnom interesnom regulacijom. Osnovni regulator društvenih odnosa u tom tipu regulacije postaje društveno dogovaranje i samoupravno sporazumijevanje, odnosno u završnici društveni dogovori i samoupravni sporazumi.

Razumije se da u postojećim sistemima i u postojećim društvima nema niti jednog u kojemu bi postojao samo jedan regulator. Zapravo se tip regulacije određuje prema dominantnom regulatoru. Tržište i politička moć su regulatori u vlasničko-pravnim porecima bez obzira na to da li su kapitalistički ili socijalistički. Dakako, u svakom od njih je uvijek jedan predominantan.

Nasuprot tim tipovima regulacije, samoupravna se interesna regulacija oslanja na društveno-vlasničke odnose, a to istovremeno znači i na nevlasničko-pravnu organizaciju društvene proizvodnje.

Razumije se da niti samoupravna interesna regulacija nije isključiva u našem samoupravnom socijalističkom društvu. Realno postojeći bazični društveno-ekonomski odnosi još uvijek traže kao regulator i tržište, ali ponekad i političku moć. U započetom procesu odumiranja države nije niti još može biti totalno likvidirana ni država ni politička moć.

Napomenute tendencije održanja društvenog sistema putem reprodukcije bazičnih društveno-ekonomskih odnosa omogućuju

Digitized by Google

se, među ostalim, čak prvenstveno njihovim pretvaranjem u pravne odnose.

Transformacija društveno-ekonomskih u pravne odnose provodi se u svakom uređenom pravnom poretku, uz određene pretpostavke pomoću i putem za to adekvatnih pravnih instrumenata.

U vlasničko-pravnim porecima takav je instrumenat ili pravni posao ili državni plan.

U našem nevlasničko-pravnom poretku instrumenat koji kompliciranu društveno-vlasničku stvarnost prevodi u pravni odnos jeste prvenstveno samoupravni sporazum i društveni dogovor, uz druge samoupravne pravne akte.

Problematika samoupravnih pravnih akata spada u *samoupravno pravo*. I njegov naziv i njegova pravna priroda su u nauci veoma sporni. Imade autora koji samoupravnom pravu odriču karakter prava.

Ne ulazeći na ovom mjestu u te diskusije, smatramo da je samoupravno pravo interesantan skup autonomnih i heteronomnih normi koje izrastaju kao pravna nadgradnja nad društveno-vlasničkim i drugim samoupravnim odnosima. Autonomno pravo zapravo nadopunjuje državno pravo. U klasičnim pravnim porecima prepušta država uređivanje nekih odnosa samim sudionicima u takvim odnosima. Samoupravno pravo je također autonomno, ali i više od toga. Ono nema funkciju samo da nadopuni državne izvore prava. Samoupravno pravo u određenim oblastima isključuje državno pravo. Ono dolazi na njegovo mjesto i mjesto njega. Samoupravno pravo kao pravna nadgradnja nad društveno-vlasničkim i drugim samoupravnim odnosima je izraz i posljedica odumiranja zakonodavne funkcije države u tim oblastima.

Kao svako pravo, i samoupravno pravo imade svoje izvore. Materijalni njegovi izvori, govoreći u najklasičnijem smislu, i ovdje je volja naše radničke klase i radnog naroda. U formalnom smislu su to različiti oblici u kojima se izražava pravno pravilo. To su samoupravni opći akti, među kojima su ne samo najinteresantniji, nego i teoretski najsporniji društveni dogovori i samoupravni sporazumi. Posebno je sporna njihova pravna priroda.

Tako o društvenim dogovorima postoji niz shvaćanja, počevši od onih koja im niječu pravni karakter pa do onih koja ih smatraju novim pravnim formama i izvorima prava. I za samoupravne sporazume je iznađeno nekoliko osnovnih shvatanja, počevši od kontraktualne preko publicističke, normativne do pravno-poslovne itd. koncepcije.

Kako se mi priklanjamo mišljenju da su samoupravni opći akti izvori samoupravnog prava, daćemo samo najosnovnije karakteristike u prvome redu samoupravnih sporazuma, jer su neke od njih gotovo identične onima koje dolaze do izražaja i u društvenim dogovorima.

Samoupravni su sporazumi isključivo voljni akti samoupravnih subjekata (posebno udruženog rada i društvenih pravnih osoba). Samoupravni su sporazumi pravni instrumenti pomoću kojih se i putem kojih se društveno-vlasnički i drugi samoupravni od-

Digitized by Google

nosi pretvaraju u pravne odnose ili se na osnovu spomenutih bazičnih odnosa stvaraju, mijenjaju ili prestaju novi samoupravno-sporazumski pravni odnosi. Prema tome se u svakom samoupravnom sporazumu moraju ustanoviti prava, obveze i odgovornosti svih sudionika sporazuma, a ovisno o cilju koji se određenim samoupravnim sporazumom treba da postigne.

Samoupravni su sporazumi pravni instrumenti kojima se može jedinstveno pravno urediti i pravno regulirati nekoliko različitih društveno-ekonomskih odnosa pod pretpostavkom da se realizacija cilja i svrhe svakog od tih odnosa u finalnoj točki slije u zajednički cilj. Tako se, na primjer, pomoću kategorije zajedničkog prihoda (dakle, radi se o zajedničkom finalnom cilju) reguliraju društveno-ekonomski odnosi koji nastaju povodom prodaje proizvoda i usluga, koji su rezultat zajedničkog rada radnikâ u dvije ili više osnovnih organizacija koje su sastavu jedne radne organizacije ili više radnih organizacija (fazna proizvodnja, odnosno proizvodnja proizvoda koji se ugrađuju u jedinstven proizvod) i u suradnji između proizvodnih i drugih organizacija udruženog rada koje se bave poslovima prometa robe i usluga, bez obzira na to da li su u sastavu iste organizacije udruženog rada.

Samoupravni sporazumi koji u jednom aktu zahvataju, kako rekosmo, nekoliko različitih društveno-ekonomskih odnosa redovito su po svojoj prirodi zapravo multilateralni akti. To su redovito i takozvani athezioni akti, otvoreni akti koji omogućuju pristup u već formiran pravni odnos i onima koji nisu sudjelovali kod njihovog zasnivanja i postanka. Normalno je stoga da takvi akti u sebi sadrže i opća pravna pravila formulirana tako da mogu biti primjenljiva i na neodređen broj adresata pod pretpostavkom da ih potencijalni adresati prihvate kao svoja pravna pravila.

Osim toga, samoupravni sporazum je ponekad takav pravni instrumenat i takav voljni akt čiji se cilj ili kauza može postići samo putem sklapanja obvezno-pravnih ugovora. Pri tome su nekad ugovorni partneri vezani istim samoupravnim sporazumom u izvršenju kojega i sklapanju obvezno-pravni ugovor, a drugi put takve veze nema među sukontrahentima.

Eto, i tu bismo, možda, mogli naći »točku vezivanja« za društvene dogovore. Dakako da ovaj redoslijed izlaganja ne smije biti shvaćen kao nekakav hijerarhijski red među spomenutim aktima. Ako bismo baš pod svaku cijenu htjeli provesti hijerarhiju, za koju nemamo još izrađenih kriterija, tad bi društveni dogovori imali prednost, iako je neosporna činjenica da su oba akta tako povezana da stoje jedan uz drugog i jedan pored drugog, a ispunjenje jednog jeste i realizacija drugog.

Naime, sveobuhvatnost društveno-vlasničkog odnosa uz sve naglašeniji njegov klasni karakter, te uz istovremeno postojanje pluralizma samoupravnih interesa traži da pojedini sudionici u različitim pravnim odnosima, prvenstveno naše društvene pravne osobe, ostvarenjem svojih pojedinačnih ili zajedničkih interesa realiziraju i opće društvene interese. Opći se interesi uređuju i fik-

Digitized by Google

siraju društvenim dogovorima. Društveni dogovori u osnovi sadrže principe, načela i pravila koji se mogu realizirati samo stupanjem u posebne pravne odnose onih koji su zaključili društveni dogovor. To bi značilo da se prava i obveze iz društvenih dogovora mogu realizirati samo sklapanjem samoupravnih sporazuma. U toj alternativi društveni dogovori nisu direktno primjenljivi. U drugoj alternativi koja imade u vidu slučaj da zaključeni samoupravni sporazum nije u skladu sa društvenim dogovorom direktno se primjenjuje društveni dogovor.

U tim dilemama nama se čini da je odnos između društvenog dogovora i samoupravnog sporazuma ipak, možda, sličniji odnosu između kolektivnog i pojedinačnog ugovora u klasičnom pravu.

S druge strane, izgleda da pravni odnos koji se formira društvenim dogovorom sadrži u sebi neku imperfektnu normu. Međutim, čini nam se da ipak nije tako. Izgleda da sankcija postoji, samo nije odmah vidljiva, nego bi se mogla izvesti takozvanom stvaralačkom interpretacijom iz odredaba ZUR-a.

Mogu se zamisliti slučajevi u kojima za jednu našu društvenu pravnu osobu realizacija vlastitog interesa znači i realizaciju općeg društvenog interesa. Ako je taj opći interes uređen i fiksiran društvenim dogovorom, dobili smo tim pravnim aktom subjekta čiji je interes pravom zaštićen. Ako takvu društvenu pravnu osobu označimo sa »A«, a druge sudionike u društvenom dogovoru sa »B«, »C« itd., može se dogoditi da, recimo, »C« zaključi sa nekim subjektom »X« samoupravni sporazum i upravo tim sporazumom povrijedi obvezu koju je preuzeo društvenim dogovorom. A tim istim aktom je povrijedio i interes »A«. Prema članu 596. i 587. ZUR-a moglo bi se isposlovati poništenje samoupravnog sporazuma, a time indirektno realizirati poštovanje norme iz društvenog dogovora. Bio bi to, možda, jedan »civilistički« dokaz u prilog stava da su i društveni dogovori i samoupravni sporazumi izvori samoupravnog prava.

Posebno napominjemo da se među društvenim subjektima već formiraju pravila ponašanja koja stranke smatraju pravnim normama iako nisu fiksirane niti u jednom samoupravnom općem aktu. Ukoliko se ta konstatacija dokaže na širem području, postaćemo, možda, svjedoci stvaranja jednog novog samoupravnog običajnog prava.

IV

Treću veliku grupu pitanja predstavlja kompleks odgovornosti u samoupravnom socijalističkom društvu.

Odgovornost kao egzistentan društveni fenomen nije nastala tek u asocijativnom socijalizmu, nego je kao elemenat određenih društvenih odnosa poznaju u raznim vidovima i druge društveno-ekonomske formacije.

Digitized by Google

Odgovornost je semantičan pojam. I upravo semantičnost tog pojma omogućuje da se problematici odgovornosti priđe sa različitih aspekata te da se istovremeno formiraju i formuliraju i različiti koncepti odgovornosti. Prema tome moguć je i pravni koncept odgovornosti sa čitavim nizom podvrsti: materijalna, imovinsko-pravna, disciplinska, društveno-politička, individualna, kolektivna itd.

U pravnom konceptu odgovornost je u osnovi pravno izražena spremnost određenog pravnog subjekta da prizna posljedice svojeg ili tuđeg ponašanja. Odgovornost je i podložnost sankciji neke norme.

Ako podijelimo sve poretke na vlasničko-pravne i nevlasničko-pravne, tad je u sistemima vlasničko-pravnim odgovornost uvijek vezana uz nosioce obveze. Prema tome, drugi subjekti koji su nosioci prava, posebno, pak, prava vlasništva, mogu biti i neodgovorni.

Nasuprot tome, u nevlasničko-pravnom sistemu koji pulzira u društveno-vlasničkim odnosima naprosto nema mjesta neodgovornosti. Novina je u tome da se u pravnim odnosima odgovornost ne veže više samo za nosioca obveze, nego je odgovornost povezana i sa nosiocem prava. Tako smo dobili pravne odnose u kojima paralelno i ravnopravno postoje tri bitna sadržajna elementa: prava, obveze i odgovornosti.

Međutim, stvarni problem nije u pitanju odgovornosti, nego u pojavi *neodgovornosti.* U tim se slučajevima može postaviti pitanje da li pojava neodgovornosti pokazuje i ukazuje na pojave devijacija u kretanjima društveno-vlasničkih odnosa i, što je sa time povezano, na nestanak samoupravnih sadržaja u društvenim odnosima.

Posebno se isticalo kao problem odgovornost organa društvenih pravnih osoba i za donošenje odluka i za nastanak posljedica koje takve odluke proizvode u njihovoj realizaciji. Realizacijama pojedinih odluka samoupravnih organa moguće su povrede ne samo samoupravnih prava i društvenog vlasništva, nego su moguće i povrede prava građana. Postavlja se pitanje sankcija prema odgovornim osobama.

Ne zaboravimo da i u socijalističkom pravnom poretku i za socijalističko samoupravno pravo još uvijek važi staro pravilo i rukovodno načelo prema kojemu *ius est ars boni et aequi.*

Digitized by Google

Milan Bajec

Društvena merila raspodele

Ove godine su na snazi posebne mere za ostvarivanje društvene politike raspoređivanja čistog dohotka. Reč je o poznatoj odredbi Rezolucije Skupštine SFRJ o ostvarivanju srednjoročnog plana u ovoj godini, po kojoj lični dohoci treba da rastu sporije od dohotka kako bi se stvorili uslovi za jačanje materijalne osnove udruženog rada u skladu sa politikom stabilizacije.[1] A stvar je posebnih mera da se dogovorno i sporazumno obezbedi primena tog principa, i to što više diferencirano. Bez obzira na razlike koje su u tome došle do izražaja u republikama i pokrajinama, osnovno je da se svuda išlo za tim da se oni delovi udruženog rada koji su do sad povećavali lične dohotke brže nego što bi to bilo prihvatljivo sa stanovišta ostvarenog dohotka po radniku obavežu da ubuduće

[1] „Radi jačanja materijalne osnove udruženog rada i ostvarivanja skladnijih odnosa u reprodukciji ... osiguraće se: da se raspodelom dohotka obezbedi sporiji rast ličnih dohodaka od dohotka i time stvore uslovi za skladnije odnose u reprodukciji i brži rast sredstava za proširenje materijalne osnove udruženog rada od dohotka. U tom cilju ukupni lični dohoci organizacija udruženog rada u privredi mogu da rastu za pet procentnih poena sporije od rasta mase dohotka". (Rezolucija o politici ostvarivanja Društvenog plana Jugoslavije za period 1976—1980. godine, Beograd, 26. decembra 1979, tačka 15/1.)

Digitized by Google

budu u tome uzdržljiviji, dok bi oni koji su do sad bili uzdržljiviji mogli ići nešto brže od odgovarajućih proseka.[2]

Očigledno, reč je o nastojanju da se donekle isprave neravnomernosti u raspoređivanju dohotka i politici ličnih dohodaka. Za aktuelnu potrebu bezuslovnog obuzdavanja svih vidova potrošnje, koju diktira politika stabilizacije, ovakav pristup problemima raspodele može biti dovoljan i koristan. Sami problemi, međutim, ostaju i dalje otvoreni.

I

U društvene dogovore i samoupravne sporazume o raspoređivanju dohotka i raspodeli ličnih dohodaka, koji su sada na snazi, ugrađena je, kao večiti lajtmotiv, poznata ideja da je za naš društveno-ekonomski sistem najvažnije da svaka organizacija udruženog rada što više autonomno vrši to raspoređivanje i tu raspodelu, a da je dovoljno da se pri tom pridržava nekih, manje-više, uopštenih društvenih merila. Dakle, u granicama tih merila raspodela u organizacijama udruženog rada bila bi bezmalo njihova »privatna stvar«. A na to bi se, prema tim shvatanjima, svodio i smisao us-

---

[2] „U osnovnoj organizaciji udruženog rada koja ostvaruje čist dohodak po radniku na nivou proseka grupacije lični dohoci mogu se kretati:

— ako je ostvareni nivo ličnog dohotka na nivou proseka grupacije lični dohoci mogu da rastu najviše do okvira predviđenih Rezolucijom;

— ako je ostvareni nivo ličnog dohotka iznad proseka grupacije, lični dohoci treba da rastu srazmerno sporije od okvira predviđenih Rezolucijom;

— ako je ostvareni nivo ličnog dohotka niži od proseka grupacije, lični dohoci mogu da rastu srazmerno brže od okvira predviđenih Rezolucijom.

U osnovnoj organizaciji udruženog rada koja ostvaruje čist dohodak po radniku iznad proseka grupacije lični dohoci se mogu kretati:

— ako je ostvareni nivo ličnog dohotka na nivou ili ispod prosečnog u grupaciji, lični dohoci mogu da rastu srazmerno brže od okvira predviđenih Rezolucijom;

— ako je ostvareni nivo ličnog dohotka viši od prosečnog nivoa ličnog dohotka grupacije, lični dohoci treba da rastu srazmerno sporije od okvira predviđenih Rezolucijom.

U osnovnoj organizaciji udruženog rada koja ostvaruje čist dohodak ispod proseka grupacije lični dohoci se mogu kretati:

— ako je ostvareni nivo ličnog dohotka na nivou ili iznad proseka ličnog dohotka grupacije, lični dohoci treba da rastu srazmerno sporije od okvira predviđenih Rezolucijom;

— ako je ostvareni nivo ličnog dohotka niži od proseka grupacije, lični dohoci mogu da rastu do okvira predviđenih Rezolucijom." (Program akcija i mera sa osnovima i elementima za sprovođenje društveno dogovorene politike raspoređivanja čistog dohotka u 1980. godini, usvojen na zajedničkoj sednici Komisije Skupštine Srbije za praćenje ostvarivanja Zakona o udruženom radu i Koordinacionog odbora za praćenje sprovođenja politike raspoređivanja čistog dohotka i raspodele ličnih dohodaka od 31. januara i 8. februara 1980.)

Digitized by Google

tavne odredbe o neotuđivom pravu radnikâ da sami raspoređuju svoj dohodak.

U stvari, ovaj čin bi upravo po duhu Ustava morao mnogo određenije da bude izražen kao zaista društveni čin. Tako se u članu 17. Ustava SFRJ jasno naglašava da radnici donose odluke o tom raspoređivanju ne samo u skladu sa svojim pravima već i u skladu sa svojim odgovornostima prema drugim radnicima i društvu u celini.[3] A u članu 21. se još određenije kaže da oni to čine na temelju zajedničkih osnova i merila koje utvrđuju sa svim drugim radnicima.[4] I, najzad, u Zakonu o udruženom radu ima niz konkretnijih odredbi koje daju odgovor na sadašnje probleme u raspodeli.[5]

Očigledno je da smisao postulata o neotuđivom pravu radnika da raspoređuje dohodak nije samo u tome da on to čini *u* svojoj organizaciji udruženog rada, i da to čini sa dohotkom koji se *u* njoj ostvaruje, već i da to čini u skladu sa *celokupnim* društvenim dohotkom, što mu onda daje i pravo da *iz* te svoje osnovne organizacije utiče na raspoređivanje celokupnog društvenog dohotka.

Niz godina je izgledalo da će biti dovoljno ako se društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima osnove i merila za raspodelu vezuju naprosto za obim dohotka koji se po zaposlenom ostvaruje u nekoj organizaciji udruženog rada, pa da se samim tim obezbedi primena ustavnog načela raspodele prema radu. Međutim, još 1972. godine, u svome delu *Protivrečnosti društvene svojine*[6], Edvard Kardelj upozorava na to da ne može biti neke apsolutne slobode radnika u raspoređivanju dohotka, i to iz jednostavnog razloga što se celokupni društveni dohodak raspoređuje među delovima udruženog rada preko tržišta, a ne neposredno, što znači da se raspoređuje izrazito neravnomerno, zavisno, pre svega, od rasporeda sredstava za proizvodnju i njihovog organskog sastava, kao i od mnogih drugih faktora. Drugim rečima, kako kaže Kardelj, pravo na slobodno raspolaganje dohotkom moglo bi postojati samo kad bi dohodak radne organizacije, odnosno

[3] „O celokupnom dohotku, kao rezultatu zajedničkog rada radnika u osnovnoj organizaciji udruženog rada i ukupnog društvenog rada, ostvarenom u različitim oblicima udruživanja rada i sredstava na osnovi delovanja zakonitosti tržišta i na samoupravnoj osnovi društveno utvrđenih uslova sticanja dohotka, radnici odlučuju u osnovnim organizacijama udruženog rada u skladu sa svojim ustavnim pravima i odgovornostima prema drugim radnicima u udruženom radu i prema društvenoj zajednici u celini" (*Ustav SFRJ*, član 17, stav 1, Biblioteka Savezne skupštine, Beograd, 1974).

[4] „Radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada utvrđuju sa radnicima u drugim organizacijama udruženog rada zajedničke osnove i merila za raspoređivanje dohotka i raspodelu sredstava za lične dohotke" (*Ustav SFRJ*, član 21, stav 2, Biblioteka Savezne skupštine, Beograd, 1974).

[5] *Zakon o udruženom radu*, Glava II, Odnosi u raspoređivanju dohotka i čistog dohotka, „Radnička štampa", Beograd, 1976, str. 47—59.

[6] Edvard Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, „Radnička štampa", Beograd, 1972, str. 68.

Digitized by Google

dohodak po radniku, zaista izražavali »individualni kvantum rada« u Marksovom smislu, što bi, međutim, pretpostavljalo neki drugi, a ne tržišni oblik sticanja dohotka. U stvari, ovakvo objektiviziranje »individualnog kvantuma« praktično je nemogućno, pa iz toga proizlazi zaključak da će merila u raspodeli uvek biti stvar društvenih konvencija i dogovaranja, a ne nekih statičkih formula i recepata.

Već iz ovih napomena jasno proizlazi da težište u raspodeli mora biti na zajednički utvrđenim društvenim merilima, i to na mnogo široj i razuđenijoj osnovi nego što je to kategorija »dohotka po zaposlenom« koji se ostvaruje u nekoj organizaciji udruženog rada. A toga do sad nije bilo dovoljno. Rezultati su poznati. Sama činjenica da je tržište veoma neravnomerno raspoređivalo društveni dohodak među delovima i organizacijama udruženog rada, a da se na snazi i dalje održavala formula raspodele na osnovi »dohotka po zaposlenom«, izazivala je sve veće nepoverenje radnika prema tržišnom privređivanju uopšte. Uglavnom je to dolazilo do izražaja u stalno novim zahtevima za administrativnim prelivanjem dohotka, kao i za ujednačavanjem uslova privređivanja — što je i danas aktuelno, a što je svojevremeno Kardelj predvideo.[7]

O čemu je tu reč?

Bilo je, naime, jasno da bi dalje odmeravanje prema formuli »ostvarenog dohotka po radniku« dovelo do apsurdnih razlika u položaju raznih delova radničke klase i u njihovim ličnim dohocima, a da bi se ta formula mogla zadržati jedino pod uslovom da se njoj počne prilagođavati i samo tržište! Odnosno kada bi se, kako se to kaže, »izjednačili uslovi privređivanja«. Međutim, tu već dolazimo do sasvim naivne, a ipak stalne predstave da bi država nekim svojim spretnim instrumentarijumom podešavanja tržišnih i drugih uslova privređivanja mogla obezbediti ravnomernije raspoređivanje društvenog dohotka među grupacijama i granama, pa bi se, eto, tako počela automatski ostvarivati raspodela prema svačijem stvarno uloženom radu. A time bi onda i formula »dohotka po radniku« opravdala svoju društvenu misiju...

Ostavimo po strani pitanje šta bi uopšte i ostalo od tržišta koje bi se ovako podešavalo: to više i ne bi bilo tržište, već jedino nekakav totalitarni mehanizam regulisanja svega i svačega, iza kojeg bi mogao stajati jedino nepogrešivi državni aparat sa punom slobodom akcije, pa, svakako, i punom slobodom neizbežnog lutanja u traženju kriterijumâ raspodele koje bi uvek iznova

[7] „Svaki pokušaj da se ukupan dohodak jedne radne organizacije dovede u sklad sa „individualnim kvantumom rada" radnog kolektiva te radne organizacije nužno bi vodio otuđivanju najvećeg dela društvenog kapitala od neposrednog upravljanja baze udruženog rada i državnom određivanju plata radnicima. Takvi pokušaji vodili bi, dakle, vlasti birokratije i tehnokratije nad radnicima. I svaki drugi način raspolaganja i raspodeljivanja dohotka na osnovu nekih voluntarističkih utvrđenih „ključeva" u izjednačavanju dohotka po radnim organizacijama doveo bi u krizu celokupan razvoj proizvodnih snaga u društvu" (E. Kardelj, isto, str. 70).

Digitized by Google

proglašavao »objektivnim«. Uzgred, samo toliko: u raspravama o novom zakonu o cenama bilo je nemalo insistiranja na tome da se u budućem regulisanju tržišta predvide upravo ovakve intervencije (doduše, »društveno dogovorene«, kako se naglašavalo, a, u stvari, ipak etatističke), kojima bi se, u interesu raspodele prema radu, podešavali uslovi privređivanja.

Uostalom, ove predstave o odmeravanju svačijeg »kvantuma rada«, koje bi se na osnovi formule o »dohotku po radniku« ostvarivalo preko tržišta, nisu neki naš izum. Na njih, u svojevrsnoj verziji, nailazimo još u *Anti-Diringu*, u kojem se Fridrih Engels obračunavao sa Diringovim »privrednim komunama«, koje su takođe bile zamišljene kao akteri koji tržišnom razmenom odmeravaju svaka svoj »kvantum rada«. A to čine tako što počinju da »mere i sam rad«, i to ničim drugim nego proizvodima u kojima se on opredmećuje. Nazivajući ove konstrukcije nasleđem primitivnog socijalizma, Engels samo ovlaš ukazuje na smisao raspodele u društvu budućnosti, pa kaže da će se »ta raspodela, ukoliko njom budu gospodarili čisto ekonomski obziri, uređivati prema interesu proizvodnje, a proizvodnju najviše unapređuje takav način raspodele koji daje mogućnosti *svim* (*kurziv* u tekstu) članovima društva da što svestranije izgrade, održe i primene svoje sposobnosti«.[8]

Naravno, i u »diringovskim« vremenima, kao i ovo sada, ključno pitanje je bilo prevazilaženje najamnog položaja radnika i uspostavljanje njegovog prava da upravlja celinom proizvodnje i društvene reprodukcije. U tom smislu kategorija »dohotka po radniku« nije nas naročito približila ni problemima radničkog upravljanja ni raspodeli prema radu. Nasuprot tome, na pravi put upućuju ustavne odredbe o društveno utvrđenim merilima raspodele, a posebno o upravljanju sredstvima minulog rada i celinom društvenog dohotka.

II

Mnogo više obećavala je formula koja merila za raspodelu vezuje ne za sam obim dohotka po radniku, već za dinamiku njegovog rasta. Ova formula je, uglavnom, još na snazi. Njena polazna ideja je i dosta razumna: svaka organizacija udruženog rada povećava sebi lične dohotke u onoj meri u kojoj je povećala svoj dohodak, s tim što se istovremeno upoređuje i s drugima, a uz obavezu da još brže od ličnih dohodaka moraju rasti izdvajanja za akumulaciju. Ova ideja je bliže razrađena u *Platformi za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ*.[9] A nešto pre toga formulisana je i na Drugom kongresu samoupravljača.[10]

[8] Fridrih Engels, *Anti-Diring*, biblioteka „Marksizam i njegovi izvori", 13—14, „Kultura", Beograd, 1964, str. 244.

[9] „... potrebno je obezbediti da proporcije namenske raspodele dohotka u svim organizacijama udruženog rada budu stavljene u direktnu funkcionalnu zavisnost od kretanja dohotka po radniku (istih

Digitized by Google

Međutim, i ovako obogaćena formula raspodele na osnovi »dohotka po radniku« nije dala rezultate. Naprosto, svela se na opštu trku za obezbeđenjem što povoljnijih uslova sticanja dohotka, pri čemu je ta trka bila podsticana opštom inflacijom, kao što je sa svoje strane i sama nemalo doprinela inflaciji. Tržište je, naravno, ostalo sasvim ravnodušno prema opštem zahtevu da ono treba da priznaje koliki je čiji stvarni doprinos uvećanju društvenog kolača. Naprotiv, bilo je jasno da ono sa svim tim nema mnogo veze, ali da će zato, ukoliko se odgovarajućim društvenim konvencijama ne srede prilike u raspodeli, početi upravo da destimulira borbu za proizvodnju i produktivnost i da sve napore usmerava ka borbi za više cene.

I, najzad, ova formula je, sasvim nehotice, nanela najveću štetu onome čemu je najviše težila — stimuliranju rada na samom radnom mestu. Naime, baš zbog svoje polazne ideje, ona je morala naći rešenje i za problem različite kvalifikacione strukture zaposlenih po granama i delatnostima, kako bi se, prilikom upoređivanja »dohodaka po radniku«, i ove razlike uzimale u obzir. Rešenje je nađeno u svođenju svih radova i kvalifikacionih nivoa na »uslovno nekvalifikovanog radnika« i odgovarajuće koeficijente putem kojih bi se te računice izvodile.

Međutim, stvari su krenule drugim pravcem. Odjednom je svuda došlo do gomilanja formalnih kvalifikacija, valjda u težnji da se stekne povoljniji položaj u odnosu na ove ili one propozicije u društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima. A već sasvim loše je bilo to što je organizacijama udruženog rada nametnuto naopako tumačenje kategorije »uslovnog radnika«, otprilike kao da je tu reč o stvarnom društvenom priznavanju formalnih kvalifikacija za sticanje ranga na društvenoj lestvici nagrađivanja. U stvari, počeo se probijati stari sistem plata, prema zvanjima i diplomama, samo ovog puta sasvim ogoljen i lišen svih drugih elemenata stimulisanja.

Za sve ovo vreme zadržavale su se, pa i produbljivale neravnomernosti u uslovima sticanja dohotka, što je, pri odmeravanju rezultata rada na osnovi »dohotka po radniku«, često dovodilo do sasvim neodrživih razlika u ličnim dohocima. Prema jednom istraživanju[11], u toku četiri poslednje godine nalazile su se gotovo iste grane u grupi deset onih sa najnižim čistim dohotkom po radniku, kao i među deset onih sa najvišim čistim dohotkom. Čak je i redosled u obema grupama ostao bezmalo isti. Povezane s tim bile

---

kvalifikacija) kojim samostalno raspolaže; da pri porastu dohotka po radniku rastu lični dohoci, ali sporije od porasta dohotka (tj. rasta učešća akumulacije u dohotku), a da pri opadanju dohotka po radniku opadaju i lični dohoci, ali sporije od dohotka (tj. da opada učešće akumulacije u dohotku). *Platforma za pripremu stavova i odluka Desetog kongresa SKJ*, „Komunist", Beograd, 1973, str. 59—60.

[10] Rezolucija Drugog kongresa samoupravljača, tačka 5, Beograd, 1971, Tehnika Gradskog komiteta SK Beograda.

[11] *Ko snosi teret inflacije*, „Ekonomska politika", br. 1454 od 11. februara 1980, str. 24.

Digitized by Google

su i razlike u ličnim dohocima, gde se, bez ikakvog razumnog objašnjenja, već niz godina toleriše apsurdna situacija da ljudi iste struke i istih kvalifikacija primaju veoma različite lične dohotke, uglavnom zavisno od grane i delatnosti u kojoj je ko zaposlen.

III

Odmeravanje ličnih dohodaka srazmerno porastu dohotka po zaposlenom predstavlja svakako određeni parametar za neku organizaciju udruženog rada ili grupaciju, ali je to isuviše uopšteno merilo da bi se moglo primenjivati kao osnovno, a pogotovo kao jedino. Kao takvo, ono nije u stanju da izrazi najvažnije — odnos ljudi prema sredstvima za proizvodnju, prema ulaganjima i prema korišćenju uloženog.

U svojoj knjizi *Slobodni udruženi rad* Edvard Kardelj izričito insistira na sistemu merila koji će lične dohotke radnika dovoditi u zavisnost od njihovog tekućeg i minulog rada, kao i od upravljanja celokupnim društvenim kapitalom.[12] A odmah zatim navodi bliže kriterijume koji bi morali biti zastupljeni, kao što su: konkretni učinak na radnom mestu, složenost posla, radnikove uštede na materijalu, vremenu i drugom, porast produktivnosti, rezultati udruživanja i upravljanja akumulacijom i načela solidarnosti.[13] Pri tom Kardelj posebno naglašava da je »od neprocenjive važnosti« da lični dohodak svakog radnika bude sastavljen od ovih i sličnih komponenata, jer se upravo time i stvaraju uslovi za to da se postepeno počnu ujednačavati lični dohoci po pojedinim kriterijumima u raznim oblastima i granama privrede. Pažnju privlači i Kardeljevo mišljenje da se u »raspodeli na osnovu tekućeg rada mora više težiti ka ujednačavanju položaja radnika, a kada je reč o raspodeli na osnovu upravljanja društvenim kapitalom, onda treba imati u vidu da se taj kapital raspoređuje u različitom obimu, u zavisnosti od položaja organizacije udruženog rada u sistemu društvene reprodukcije«[14].

Očigledno je da pitanja gospodarenja minulim radom moraju sve više izbijati u prvi plan kad je reč o sistemu raspodele prema rezultatima rada. To, uostalom, proizlazi iz same logike razvoja proizvodnih snaga koja nedvosmisleno upozorava da za porast dohotka značaj minulog rada postaje sve izrazitiji, pa je i prirod-

[12] „Zato raspodela prema rezultatima rada podrazumeva raščišćavanje pitanja: šta je rezultat tekućeg rada radnika u svakoj pojedinačnoj osnovnoj organizaciji udruženog rada, šta je rezultat gospodarenja njihovim minulim radom, a šta je rezultat gospodarenja celokupnim društvenim minulim radom. Polazeći od toga, treba izgraditi sistem kriterijuma, to jest razraditi osnove i merila na bazi kojih se lični dohodak radnika formira i na osnovu njegovog tekućeg rada i na osnovu njegovog minulog rada, kao i na osnovu rezultata njegovog gospodarenja celokupnim društvenim minulim radom" (Edvard Kardelj, *Slobodni udruženi rad*, „Radnička štampa", Beograd, 1978, str. 137).

[13] Isto, str. 139—140.

[14] E. Kardelj, isto, str. 141.

Digitized by Google

no da se stimulisanje po toj osnovi brže ugrađuje u društvene dogovore i samoupravne sporazume. Da li će zbog toga biti potcenjena uloga tekućeg rada, pa otud zanemarena, recimo, pitanja sa kojima upravo sada imamo dosta nevolja, kao što su radna disciplina, niska produktivnost i slična?

U stvari, upravo ovakva rezervisanost prema minulom radu najbolje bi ukazala na nerazumevanje suštine. Pa reč je o tome da je zainteresovanost za rad na radnom mestu počela da slabi baš zbog toga što su radnici nepogrešivo osetili da su ostali bez pravog uticaja na rešavanje mnogo važnijeg pitanja nego što je tekući rad — pitanja gospodarenja minulim radom. Nije im bilo potrebno nikakvo posebno ekonomsko znanje da bi utvrdili kako im dohodak, pa time i lični dohodak, zavisi, pre svega, od tog gospodarenja.

Što se tiče samog tekućeg rada, očigledno je da radnicima ništa ne smeta da se tu u punoj meri afirmišu klasična merila utvrđivanja individualnih učinaka, kao što su norme, akordi, normativi utrošaka materijala i drugi, i da se ona dogovorno i sporazumno uvedu kao obavezna za sve. Lako bi se onda otkrilo da se iza visokog dohotka po radniku, pa i brzog porasta tog dohotka u raznim privilegovanim granama, kriju faktično vrlo niski učinci u odnosu na produktivnost najrazvijenijih zemalja. A, nasuprot tome, otkrilo bi se da i mršav dohodak nekih drugih delatnosti ili grana valja pripisati raznim okolnostima koje su često sasvim objektivne prirode, dok sa individualnom produktivnošću čak i ne zaostaju mnogo za svetskim prosecima. Očigledno je, otuda, da se u pogledu svega toga moramo više osloniti upravo na čisto tehničke i tehnološke normative. Svakako, ni oni se u našim organizacijama ne mogu pojavljivati drukčije nego u odgovarajućem odnosu prema ostvarenom dohotku, pa i prema dinamici njegovog porasta, ali i to jedino iz prostog razloga što se ne može deliti više nego što je ostvareno, kao ni više nego što to dopušta opšti tempo materijalnog razvoja.

Međutim, glavnu karakteristiku raspodele prema rezultatima rada u našem društvu treba da predstavlja upravo odmeravanje svačijeg doprinosa ukupnom društvenom dohotku po osnovi minulog rada. Ovakvim odmeravanjem radnici će sve više oslobađati državu ovlašćenja da ona putem raznih formula o proporcijama namenske raspodele štiti akumulaciju od njih, jer će, umesto toga, sebe učiniti odgovornim da štite akumulaciju od svih, pa i od države, odnosno od njenih prekomernih zahvatanja. Najzad, na ovakav način jedino može biti dovedena do potpunijeg izraza prava društveno-ekonomska uloga čistog dohotka za koji Edvard Kardelj s pravom kaže da se u njemu »izražava jedinstvo upravljanja radom i upravljanja društvenim kapitalom u rukama radnika«[15]. U stvari, baš zato što Kardelj u tom jedinstvu vidi dijalektičko jedinstvo upravljanja i tekućim i minulim radom, on

[15] E. Kardelj, isto, str. 128.

Digitized by Google

stalno insistira na posebnom odmeravanju radnikovog doprinosa društvenom dohotku po obe osnove.

Smisao je sledeći: da radnik konkretno vidi da su njegovi doprinosi ulaganjima, udruživanju i domaćinskom upravljanju društvenim kapitalom bili priznati od strane svih kao njegovo pravo da ih u odgovarajućoj meri uračuna u svoj lični dohodak; a isto tako da su njegovi rezultati po osnovi tekućeg rada bili uslov za dobro gospodarenje raspoloživim kapitalom društva, budući da on ovako i preko svog ličnog dohotka dospeva u punu povezanost sa celinom udruženog rada i društvene reprodukcije.

Dakle, nije nimalo »privatna stvar« nijedne organizacije udruženog rada hoće li i kako će odmeravati sve ove doprinose tekućeg i minulog rada stvaranju celokupnog društvenog dohotka. Njihova je obaveza da se podvrgnu tom odmeravanju. A pravo je svake od njih da ravnopravno i po svom viđenju suštine svojih i društvenih interesa učestvuje u tom zajedničkom poslu — u pripremanju i donošenju odgovarajućih društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma.

Bez takvog pristupa ovim zadacima ne može se izbeći stihija u raspodeli, pa ni ozbiljni ekonomski i socijalni poremećaji kojima ona preti. Uporedo s tim postaje i neizbežno da »red« u raspodeli počnu da uvode birokratske i tehnokratske snage, ostavljajući organizacije udruženog rada da žive u iluziji da su autonomne u raspoređivanju dohotka, a faktički ih lišavajući prava i mogućnosti da utiču na društveni dohodak, njegovo kretanje i raspoređivanje. Moglo bi se reći i ovako: ako se radnici i njihove osnovne organizacije udruženog rada ne bi pojedinačno podvrgnuli diktatu zajednički dogovorenih merila raspodele, onda bi se kao klasa našli bespomoćni pred stihijom administrativnog regulisanja i raspoređivanja od njih otuđenog društvenog kapitala.

U najnovijoj praksi sve su izrazitija nastojanja organizacija udruženog rada da što razuđenijim sistemom odmeravanja doprinosa po osnovi i tekućeg i minulog rada potvrde taj jedinstveni interes radničke klase. Iz jedne analize, pripremljene u Veću Saveza sindikata Jugoslavije, vidi se da pojedine organizacije već uvode tako postavljena merila.[16] Posebna pažnja se pri tom posvećuje minulom radu koji se u nekim slučajevima utvrđuje uz pomoć 11 pokazatelja.

Inače, u toj analizi se kao osnove za utvrđivanje ličnog dohotka (po osnovi minulog rada) navode: bolje gospodarenje minulim radom, udruživanje sredstava i ranija izdvajanja iz dohotka. A zatim se za svaku od ovih osnova predviđaju posebna merila.

---

[16] Stevo Čakširan, *Raspodela sredstava za lične dohotke i dosadašnja iskustva i unapređivanje merila*, „Ekonomika", Beograd, 1978, str. 143.

Digitized by Google

Za bolje gospodarenje merila bi bila:

— ostvareni dohodak OOUR i grupacije;
— stopa akumulacije OOUR i grupacije;
— dohodak po radniku OOUR u tekućem i prethodnom periodu;
— ukupan prihod prema prosečno korišćenim sredstvima OOUR u tekućem i prethodnom periodu;
— dogovoreno učešće u dohotku.

Za udruživanje sredstava merila bi bila:

— zajednički dohodak po radniku;
— dogovoreno učešće u dohotku;
— stopa akumulacije u OOUR i grupaciji;
— učešće u udruženim sredstvima.

Za ranija izdvajanja iz dohotka merila bi bila:

— dohodak OOUR;
— stopa akumulacije u ranijem periodu u OOUR i grupaciji;
— dogovoreno učešće u dohotku.

Očigledno, reč je o kompleksnijem pristupu problemu stimuliranja doprinosa po osnovi minulog rada. Odnosno, stimulira se i izdvajanje za akumulaciju, i udruživanje i domaćinsko upravljanje uloženim kapitalom.

A uporedo s tim ulažu se i napori da se što potpunije odmere i doprinosi po osnovi tekućeg rada, pre svega kad je reč o produktivnosti i uštedama.

Sve ovo pokazuje da se postupno već probija nova praksa odmeravanja u raspodeli koja zaista omogućava radnicima da se prema ostvarenom dohotku postavljaju kao pravi gospodari, zapravo da u svojim rukama drže prave poluge politike i ličnih dohodaka i akumulacije i da sa podjednakom zainteresovanošću za njihovo dalje povećavanje počinju stvarno da rešavaju pitanja ekonomske i društvene reprodukcije.

Digitized by Google

Svetlana Božinović

Osnove politike cena i troškova života u Društvenom planu Jugoslavije za period 1976 — 1980.

Društvenim planom Jugoslavije za period od 1976. do 1980. godine predviđeno je da će se »voditi politika ostvarivanja većeg stepena stabilnosti troškova života i cena uz dalje znatnije usporavanje stope inflacije u odnosu na porast zabeležen u periodu od 1971. do 1975. godine«. Određen je čitav niz zadataka čije je izvršenje trebalo da obezbedi ostvarivanje ovako definisanog cilja.

Sledeći politiku stabilizovanja privrednih i društvenih tokova, kao potke razvoja tekućeg srednjoročnog razvoja, u Rezoluciji o politici ostvarivanja Društvenog plana u 1979. godini istaknut je zadatak ostvarivanja nižeg rasta cena i troškova života od zabeleženog u 1978. godini. Taj cilj je stavljen u kontekst ostalih Rezolucijom usklađenih proporcija privrednih kretanja, kojima je trebalo obezbediti skladnije odnose u raspodeli, potrošnji, na kreditno-monetarnom području itd.

Dalju konkretizaciju ovako utvrđene globalne politike cena i troškova života postavio je Društveni dogovor o sprovođenju politike cena u 1979. godini. Kako je dinamika rasta cena i troškova

Digitized by Google

života na samom početku 1979. godine i narednih meseci išla znatno iznad svih predviđanja koja je postavio ovaj Društveni dogovor i vrlo brzo probila dogovorene okvire, početkom drugog polugodišta 1979. godine pristupilo se njegovim izmenama i preduzete su mere da se zadrži dalji zahuktali rast cena i troškova života.

Rezolucija o politici ostvarivanja Društvenog plana za period od 1976. do 1980. godine u 1980. godini postavlja kao osnovni zadatak u ovom području »da se zaustave nepovoljne tendencije i da se obezbedi usporavanje rasta cena i troškova života«.[1]

Dalju razradu ovog osnovnog zadatka obezbeđuje Dogovor o politici cena u 1980. godini, koji predviđa da cene proizvođača industrijskih i poljoprivrednih proizvoda u 1980. godini mogu porasti najviše do 13%, usluga 12%, a cene na malo do 19%.[2]

Ostvareni rast i osnovna obeležja u kretanju cena i troškova života u 1979. godini

Ostvareni rast cena i troškova života

U 1979. godini zabeležen je sledeći rast cena i troškova života:

Rast cena i troškova života u 1979. godini

U procentima

	Ø 1979 / Ø 1978	XII 1979 / XII 1978	Povećanje po Društvenom dogovoru	Ostvareni prosečan rast 1976—1978
Cene proizvođača industrijskih proizvoda	13,2	14,9	do 13,0	8,0
Cene proizvođača poljoprivrednih proizvoda	25,6	22,8*	do 18,0	12,7
Cene usluga	21,7	24,0	do 17,0	13,7
Cene na malo	21,9	23,9	do 19,0	12,4
Troškovi života	20,4	23,0	do 19,0	13,7

* Podatak za novembar 1979. godine.
Izvor: Saopštenje SZS, br. 2. od 13 januara 1980. godine.

Podaci o kretanju cena i troškova života u 1979. godini pokazuju:

Prvo, da je rast ispoljen u 1979. godini znatno brži od prosečnog rasta ostvarenog u prve tri godine tekućeg srednjoročnog razdoblja, a, isto tako, brži i od prosečnog rasta ostvarenog u raz-

[1] Tačka 19. Rezolucije o politici ostvarivanja Društvenog plana za period od 1976. do 1980. u 1980. godini („Službeni list SFRJ", br. 67. od 28. decembra 1979. godine).

[2] Misli se na rast u decembru 1980. prema decembru 1979. godine.

Digitized by Google

doblju 1971—1975. godine, koje je bilo karakteristično po izuzetno visokom rastu cena i troškova života.[3]

Drugo, u većini sektora rast cena i troškova života ostvaren u 1979. godini premašio je nove, korigovane okvire rasta za 1979. godinu.[4] Najmanje je probijen okvir rasta cena proizvođačâ industrijskih proizvoda (1,9 indeksnih poena), dok su na ostalim sektorima okviri bitno prekoračeni: kod cena proizvođačâ poljoprivrednih proizvoda skoro za jednu trećinu, usluga čak za dve petine, cena na malo za jednu četvrtinu i troškova života za petinu.

Prema režimu formiranja cena, u okviru ukupnog rasta, u 1979. godini ostvaren je brži rast cena proizvodâ i usluga koje su pod režimom društvene kontrole u odnosu na cene koje se slobodno formiraju, i to u uslovima pojačanog »administriranja« odluka, naročito u drugom polugodištu kada su cene bile maksimirane.

U 1979. godini uticaj poreza na promet na rast maloprodajnih cena bio je znatno veći nego ranijih godina, što govori o nastavljanju procesa daljeg širenja odnosâ u rastu cena proizvođačâ, i cena na malo, na štetu cena proizvođačâ. Veće zahvatanje trgovine negativno se odražava i na poziciju radnih ljudi zaposlenih u proizvodnji koji već duži period na ovaj način snose najveći deo tereta stabilizacije.

Za prošlu godinu, isto tako, karakteristične su i veće teritorijalne razlike u porastu cena na malo, usluga i troškova života. To se posebno odnosi na sektor usluga:

Cene na malo, cene usluga i troškova života u prvih jedanaest meseci 1979. godine

Regionalni pregled

U odnosu na isti period 1978. godine, u %

	Cene na malo	Usluge	Troškovi života
SFRJ	22	22	20
SR Bosna i Hercegovina	19	15	17
SR Crna Gora	19	14	19
SR Hrvatska	23	25	22
SR Makedonija	21	21	18
SR Slovenija	25	25	24
SR Srbija ukupno	21	18	19
Uže područje	21	19	20
SAP Kosovo	20	19	20
SAP Vojvodina	21	14	17

Izvor: Indeks SZS, br. 1/1980.

[3] U periodu 1971—1975. godine cene proizvođačâ industrijskih proizvoda porasle su prosečno godišnje za 18%, cene proizvođačâ poljoprivrednih proizvoda za 20%, usluga 18%, cene na malo za 20% i troškovi života za 19%.

[4] Misli se na okvire rasta koji su postavljeni izmenama i dopunama Društvenog dogovora u drugom polugodištu 1979. godine.

Digitized by Google

Uzroci visokog rasta cena i troškova života u 1979. godini

U rangiranju uzroka koji su u najvećoj meri odredili visok rast cena i troškova života treba prethodno uvažiti složenost sveukupne tekuće privredne situacije i imati u vidu duži trend u kretanju nekih osnovnih agregata privrednog razvoja i cena.[5] Bez toga bi bilo krajnje jednostavno i pogrešno zaključiti da isključivo politika cena u nas ne ispunjava uspešno svoj osnovni zadatak, a ne uzeti istovremeno u obzir i sve okolnosti i uslove u kojima se ta politika realizuje, kao i ekonomska politika u celini.[6]

Imajući u vidu složenost ukupne tekuće privredne situacije, pomenućemo samo neke osnovne elemente koji su imali presudan uticaj na realizaciju društveno dogovorene politike cena u 1979. godini.

Kako ublažavanje rasta cena znači pre svega određeni društveno-ekonomski cilj, a ne samo puko obezbeđivanje dogovorenog dometa tog rasta, to tada i *ponašanje određenih činilaca koji utiču na formiranje cena* govori o njihovom manjem ili većem doprinosu ostvarivanja tog cilja. Podaci pokazuju da je u 1979. godini na ukupan rast cena proizvođačâ industrijskih proizvoda, na primer, sa jednom trećinom uticao je udruženi rad, odnosno oko 33% od ukupnog povećanja cena tih proizvoda doneto je na osnovu odluka udruženog rada. Potom sledi povećanje cena odlukama SIV-a (sa 30%) te povećanje proizvođačkih cena iz nadležnosti republika i pokrajina (oko 16% od ukupnog povećanja), zatim povećanje po osnovu samoupravnih sporazuma o promenama zatečenih cena na koje je saglasnost dao Savezni zavod za cene (oko 16%) te povećanje cena po osnovu odluka iz rešenja iz ranijih godina, a realizovanih početkom 1979. godine (oko 9%).[7] Na sektoru maloprodajnih cena presudan uticaj na rast imale su povećane cene proizvođačâ i cene usluga (sa 50% od ukupnog uticaja). Sledeći u nizu faktora koji su najviše uticali na rast ostvaren u toj godini je povećani porez na promet (sa 16%), zatim porast cena takozvanih liberalizovanih proizvoda (sa 14%) te porast maloprodajnih cena poljoprivrednih proizvoda (sa 13%), kao i veće zahvatanje trgovine (sa 4%).

Na ostvareni rast troškova života najveći uticaj su imale povećane cene iz nadležnosti federacije (sa 35%), dok su cene iz nadležnosti ostalih društveno-političkih zajednica, cene liberalizo-

[5] Inflacija, izražena stopom rasta troškova života, u nas je dugotrajan proces, sa većim ili manjim promenama u intenzitetu. Od 1960. do 1978. godine stopa rasta troškova života iznosila je 15% prosečno godišnje, što je relativno visoko.

[6] Misli se na ukupan instrumentarij ekonomske politike, sistem cena, kriterijume u određivanju cena, mehanizam i funkcionisanje cena itd.

[7] Podaci o uticaju pojedinih nosilaca odluka na formiranje cena korišćeni su iz Analize o ostvarenom porastu i osnovnim karakteristikama realizacije politike cena (Savezni zavod za cene, Beograd, novembar 1979) i odnose se na prvih deset meseci.

Digitized by Google

vanih proizvoda i povećanje poreza na promet, kao i veće zahvatanje trgovine, u podjednakoj meri uticali na njihov rast (svaki sa po 20%). Uticaj porasta cena proizvodâ sa takozvane »zelene pijace« je u ovom periodu bio nešto skromniji i iznosio je oko 10%.

Svi ovi pomenuti nosioci uticaja i njihova »težina« u ukupnom rastu pojedinih cena i troškova života, međutim, samo su posledica znatno širih i složenijih uslova u kojima se odvijala realizacija društveno dogovorene politike na ovom sektoru. To su pre svega: dalji raskorak u odnosima ponude i tražnje; pojačani uticaj spoljnih cena na domaćem tržištu; postojeće strukture neusklađenosti i njihov uticaj na cene; znatno zahvatanje trgovine i porast poreza na promet, kao i problemi s područja cena preneti iz prethodnog perioda i njihov spontani nastavak u ovoj godini.

Odnos ponude i tražnje u 1979. godini nije bio zadovoljavajući, mada je raskorak iz prethodnog perioda u toj godini nešto smanjen. Nepovoljni uticaji na rast cena sa sektora nepodudarnosti ponude i tražnje i dalje su u velikoj meri prisutni. Tome u prilog govori i nestašica pojedinih artikala, a pre svega poljoprivredno-prehrambenih, i to prvenstveno u velikim gradskim centrima.

Primanja stanovništva, koja značajno opredeljuju tražnju, držala su se u 1979. godini na relativno visokom nivou i vršila snažan pritisak na cene (ukupan porast iznosi 35%). Isplaćeni lični dohoci, kao najznačajniji izvor ukupnih primanja stanovništva, bili su u 1979. godini za 26% viši u odnosu na 1978. godinu, a po zaposlenom za 21%. Izdvajanja stanovništva porasla su u prošloj godini u odnosu na 1978. godinu za 34%.[8]

Uticaj kretanja cena proizvodâ na *svetskom tržištu* na cene domaćeg tržišta u 1979. godini bio je izuzetno velik i nepovoljan. U prošloj godini je, naime, više nego do sada bila izražena reakcija domaćih cena na spoljna kretanja.[9]

U prošloj godini došlo je i do većeg *zahvatanja prometa* u maloprodajnim cenama. U pojedinim sporazumima je kroz postavljena rešenja unapred obezbeđeno prometnim organizacijama veće učešće u prodajnoj ceni. Nestašice koje su se javljale na tržištu su, sa svoje strane, pokazale da se trgovina ponekad rešavala pre na situacije da nekih proizvoda nema nego da ih prodaje po ceni koja joj ne odgovara, ne misleći pri tome na sve moguće po-

[8] Međutim, ovde treba napomenuti i to da podaci o kretanju ličnih dohodaka s kraja 1979. godine govore o stagnaciji pa i opadanju u pojedinim delatnostima i granama, realnih ličnih dohodaka. To znači da su tada lični dohoci polako počeli da „gube korak" u trci sa troškovima života, te su na taj način izgubili ulogu jednog od osnovnih generatora prošlogodišnjih inflatornih trendova.

[9] Računice Instituta za ekonomiku industrije, na primer, pokazuju da je porast uvoznih cena od 18% u godini delovao sa preko 30% na porast proizvođačkih cena u industriji. Ako se tome dodaju i neki drugi uticaji s deviznog tržišta, proizlazi da su skoro dve petine rasta domaćih cena izazvane uticajima spolja. Pri tome vredno je pomenuti da su ti uticaji vrlo šaroliki u pojedinim sektorima, što se odrazilo kroz različite pritiske na cene na domaćem tržištu (prema Analizi o ostvarenom porastu i osnovnim karakteristikama realizacije politike cena, cit. izd.).

Digitized by Google

sledice takve politike. Do povećanja raskoraka između maloprodajnih i proizvođačkih cena došlo je i zbog promene asortimana proizvodâ, odnosno uvođenja novih proizvoda u proizvodnju i promet, a povećana je i stopa poreza na promet za određene proizvode. Na brži rast maloprodajnih cena uticale su i povećane cene usluga.

Kretanje troškova života u 1979. godini i njihov uticaj na životni standard

Relativno visok, regionalno i vremenski neujednačen rast svih cena i troškova života prisutan je u nas u poslednje dve godine. Dok je u prve tri godine tekućeg srednjoročnog razdoblja zabeležen relativno umereniji rast troškova života (13,7%), posebno u odnosu na ostvaren u 1974. i 1975. godini (kada je porast troškova života iznosio 21% i 24%), dotle u 1978. godini dolazi do visokog rasta troškova života, a posebno troškova za ishranu, stan, odeću i obuću, da bi se u 1979. godini ta tendencija sve ubrzanijim tempom nastavila:

Indeksi troškova života po grupama potrošnje

	Lančani indeksi (prethodna godina = 100)			Bazni indeksi 1978	Prosečna godišnja stopa rasta	Indeksi ∅ 1979 / ∅ 1978
	1976	1977	1978	1975	1976—1978	
1	2	3	4	5	6	7
Ukupno	112	115	114	147	13,7	120
Ishrana	114	118	115	155	15,7	118
Duvan i piće	112	105	108	127	8,3	112
Odeća i obuća	111	111	117	144	12,9	121
Stan	112	114	115	147	13,7	118
Ogrev i osvetljenje	115	113	112	146	13,4	125
Pokućstvo	108	112	118	143	12,7	122
Higijena i zdravlje	104	108	112	126	8,0	122
Kultura i razonoda	110	116	110	140	11,9	119
Saobraćaj i PTT	107	117	113	141	12,1	134
Robe	111	113	114	143	12,7	120
Usluge	112	113	115	146	13,4	121

Izvor: Prema podacima SZS.

Dinamičan rast troškova života u 1979. godini delom je posledica visokog porasta prenetog iz 1978. godine (oko 7 procentnih poena), ali većim delom je rezultat daljeg intenzivnog porasta cena tokom godine.

U takvim okolnostima i pri tako neujednačenom porastu cena, u 1979. godini došlo je i do pomeranja u redosledu grupa koje su u najvećoj meri uticale na ukupan rast troškova života. Dok su u 1977. godini tu ulogu imale grupe »ishrana« i »saobraćaj

Digitized by Google

i PTT«, a u 1978. godini »pokućstvo« i »odeća i obuća«, dotle se u 1979. godini na čelu iznad prosečnog rasta, u okviru ukupnog povećanja troškova života, nalaze »saobraćaj i PTT« (sa 14 poena više), »ogrev i osvetljenje« (sa 5 poena više), »pokućstvo« i »higijena i zdravlje« (sa po 2 poena). Oko prosečnog rasta su se koncentrisale grupe »odeća i obuća« i »kultura i razonoda«, dok su rast ispod prosečnog ostvarile grupe: »ishrana« (sa 2 poena niži) i »duvan i piće« (za 8 poena), »stan« (za 2 poena).

Neujednačen rast troškova života po grupama potrošnje uslovio je i promene u strukturi lične potrošnje. O tome govore podaci o strukturi prosečnih rashoda četvoročlanih radničkih porodica dobijeni na osnovu ankete o periodičnim budžetima koji kvartalno sprovodi i njene rezultate objavljuje Savezni zavod za statistiku. Prema najnovijim podacima te ankete, u strukturi prosečnih rashoda četvoročlanih radničkih porodica povećano je učešće troškova za usluge za 2 poena, te tako oni orijentaciono učestvuju u ukupnoj strukturi rashoda tih porodica sa oko 30%. Rashodi za ishranu istovremeno kod tih porodica učestvuju sa oko 40%, dok na rashode namenjene kupovini industrijske robe odlazi oko 30%. Ovo govori da je u 1979. godini došlo do prestrukturiranja rashodâ na štetu izdataka za nabavku industrijske robe. Nastavak takvih tendencija, na šta upućuju indicije o daljem slabljenju kupovne moći stanovništva, delovaće u narednom periodu na dinamiku rasta industrijske proizvodnje. Ovo je istovremeno i indikator pada kvaliteta životnog standarda stanovništva, s obzirom na to da je viši kvalitet životnog standarda opredeljen u najvećoj meri snabdevenošću domaćinstva industrijskim proizvodima.[10]

Kako se poskupljenje grupa proizvodâ i usluga, s obzirom na različitu strukturu potrošnje i primanja, reflektuje na pojedine kategorije stanovništva, pokazuje eksperimentalan obračun izvršen u Saveznom komitetu za rad, zdravstvo i socijalnu zaštitu.[11] Na osnovu podataka o rashodima anketiranih četvoročlanih porodica različite ekonomske snage u 1978. godini porodice su kate-

[10] Pri određivanju tekućeg uticaja porasta pojedinih grupa potrošnje na ukupan rast troškova života, važno je, međutim, imati na umu „težinu" pojedinih namenskih grupa potrošnje u formiranju ukupnog indeksa troškova života, odnosno značaj promena cena proizvodâ iz pojedinih namenskih grupa potrošnje za porast i nivo ukupnog indeksa troškova života. Podaci za poslednje četiri godine pokazuju da raste uticaj troškova „higijene i zdravlja", „saobraćaja i PTT" na ukupan porast troškova života, da on opada za troškove „ishrane" i „ogreva i osvetljenja" (sa izuzetkom 1979. godine za ovu drugu grupu potrošnje). Relativno stabilan i manje promenljiv uticaj imale su grupe troškova za „stan", „pokućstvo" i „kulturu i razonodu", dok je za grupe troškova za „duvan i piće" i „odeću i obuću" karakteristično osciliranje u opredeljivanju ukupnog rasta troškova života. Ovi podaci, tako, ne govore o promenama u strukturi potrošnje, već se odnose na procentualno učešće koje označava udeo s kojim je porast grupnih indeksa uticao na formiranje ukupnog porasta indeksa troškova života.

[11] Prema pomenutoj analizi Saveznog komiteta za rad, zdravstvo i socijalnu zaštitu.

Digitized by Google

gorizovane u tri grupe: »niske« (sa prihodom do 6.000 dinara), »srednje« (sa prihodom oko 8.500 dinara) i »visoke« (sa prihodom preko 12.000 dinara mesečno). Strukture potrošnje ovih porodica međusobno se dosta razlikuju.[12] Na osnovu ovog obračuna utvrđeno je da je u prvih devet meseci 1979. godine porast troškova života za prvu grupu iznosio 19,6%, kod »srednjih« 19,9%, a kod grupe porodica sa najvišim prihodima i najrazvijenijom strukturom potrošnje relativno najviši: 20,7%. Ovo pokazuje da relativne razlike u porastu ukupnih troškova ovako kategorizovanih domaćinstava nisu velike i da je veći rast cena u grupama »higijena i zdravlje« (24%) i »saobraćaj i PTT« (33%) jače delovao na ukupan porast troškova života onih grupa porodica koje imaju veće učešće u strukturi potrošnje ovih grupa.[13]

Međutim, iz ovoga bi bilo krajnje pojednostavljeno i pogrešno izvlačiti zaključak da su u 1979. godini ostvarenim rastom troškova života bila više pogođena domaćinstva sa višim prihodima, s obzirom na to da su brže rasle cene onih proizvoda i usluga koje više opterećuju njihove porodične budžete. Naime, dalji obračun je pokazao da je dodatno opterećenje nastalo zbog porasta cena u ovoj godini u apsolutnim iznosima kod »niskih« prihoda 870 dinara, kod »srednjih« 1.350 dinara, a kod »visokih« oko 2.400 dinara. Mada skoro tri puta niže, dodatno opterećenje porodičnog budžeta kod »niskih« prihoda »teže« je nego kod »visokih«. To stoga što je pri skromnim prihodima ovih porodica (u 1978. godini prema anketi Saveznog zavoda za cene na rashode za ličnu potrošnju ovih domaćinstava prosečno mesečno odlazilo je oko 4.500 dinara), vrlo ograničenim izvorima dodatnih novčanih izvora i skromnim mogućnostima racionalizacije u preusmeravanjima prihodâ i rashodâ ili neke zamene, kod ovih domaćinstava vrlo teško »pokriti« novonastala poskupljenja izražena kroz sumu od dodatnih 870 dinara. Prema tome, dodatno opterećenje domaćinstava sa niskim prihodima u iznosu od 870 dinara mesečno u ovoj godini »ekonomski i socijalno objektivno ima daleko veću »težinu« (oko 20%) nego iznos od 2.400 dinara kod domaćinstava sa visokim prihodima i rashodima (kod kojih dodatni iznos čini oko 15% redovnih mesečnih prihoda)«[14]. Dalje, domaćinstvima sa visokim prihodima stoji veći izbor mogućnosti prilagođavanja izmena-

[12] Kod anketiranih četvoročlanih radničkih porodica s „niskim prihodima" ishrana učestvuje u strukturi stvarnih rashoda za ličnu potrošnju sa 45,2%, „srednjih" sa 40,7%, a kod „visokih" sa svega 32,7%. Udeo ostalih grupa potrošnje je sledeći (po istom redosledu): „odeća i obuća" 11,1%, 12,3% i 13,6%; „ogrev i osvetljenje" 7,5%, 6,4% i 5,7%; „pokućstvo" 8,2%, 5,5% i 6,4%; „stan" 5,0%, 5,9%, i 4,8%; „saobraćaj i PTT 6,9%, 5,9%, i 4,8%.

[13] Usporeniji rast troškova života kod niskih prihoda rezultat je i određene politike cena i potrošnje koja je nastojala da poskupljenja više pogađaju porodice s višim prihodima: porast kvalitetnih vrsta cigareta, brži rast cene benzina nego ulja za loženje, kompenziranje cena hleba, niže cene gradskog saobraćaja uz određene povlastice itd.

[14] Analiza Saveznog komiteta za rad, str. 15.

Digitized by Google

ma u cenama (korišćenje ušteda, podizanje kredita, dodatna zarada).

U sagledavanju uticaja promena cena, odnosno troškova života, na ekonomski i socijalni položaj radnih ljudi i njihovih porodica, mora se imati u vidu i razlika između takozvanih »egzistencijalnih« proizvoda koji su, po pravilu, neelastični na promene u cenama i cena drugih proizvoda. Ovi proizvodi u strukturi potrošnje porodica sa nižim primanjima imaju poseban značaj, a njihovo učešće u strukturi potrošnje ovih porodica iznosi preko 55%, dok, na primer, kod »srednjih« prihoda oko 40%.[15] Porast cena ovih prozvoda i usluga i nemogućnost »izbegavanja« njihove potrošnje u sulovima rasta cena ozbiljno dovodi u pitanje očuvanje njihovog standarda ili, u najboljem slučaju, kvaliteta životnog standarda, koji kod ovih kategorija i inače nije na zavidnom nivou.

U republikama i pokrajinama u odnosu na prosečan rast u 1979. godini došlo je do izrazitijih razlika u intenzitetu porasta troškova života nego što je to ranijih godina bio slučaj. Dok su se u prethodne tri godine razlike kretale od najnižih 12% rasta (SR Bosna i Hercegovina) do najviših 15% (SR Makedonija i SR Slovenija), dotle su u 1979. godini one šire i iznose od 17% (SR Bosna i Hercegovina i SAP Vojvodina) do 24% (SR Slovenija).

Ubrzana dinamika troškova života po republikama i pokrajinama delovala je i na proširenje raspona između najnižih i najviših indeksa nivoa troškova života, čime je prekinuta tendencija sužavanja ovog raspona, karakteristična za prethodnih nekoliko godina.[16]

Razlike su i veće kada se upoređuju pojedine indeksne grupe troškova života i po užim teritorijalnim jedinicama (gradovi, opštine). Relacije nivoa skupoće, posebno među gradovima, samo u razmaku od dve godine znatnije su se menjale, naročito među gradovima srednje veličine u poljoprivrednim regionima.[17]

Kretanje ličnih dohodaka u uslovima visokog rasta troškova života u 1979. godini

Podaci pokazuju da u uslovima visoke inflacioniranosti i visokog porasta zaposlenosti stalno raste masa isplaćenih ličnih dohodaka, a da stalan i visok rast troškova života svodi tako visok rast na relativno skroman realni izraz.

---

[15] Misli se pre svega na proizvode od žita, masnoće, mleko i šećer iz grupe „ishrana", stanarinu, ogrev i osvetljenje iz grupe „stanovanje", zatim najnužnije proizvode iz grupe „higijena i zdravlje"; kod grupe „kultura i razonoda" dnevni list, radio i TV pretplata, školske knjige i pribor; kod „saobraćaja" prevoz u gradskom i prigradskom saobraćaju.

[16] Indeksi nivoa obračunati su na bazi jedinstvene ponderacione liste za SFRJ i prosečnih cena za pojedine artikle i usluge, odnosno grupe troškova života po republikama, pokrajinama i gradovima.

[17] O razlikama u nivoima skupoće vidi detaljnije u pomenutoj Analizi Saveznog komiteta za rad.

Digitized by Google

U takvim uslovima lični dohoci i ostala primanja stanovništva uključuju svoj »odbrambeni mehanizam« i naprežu se da očuvaju realni standard. Tako su u periodu 1976—1978. godine na dinamiku rasta mase isplaćenih ličnih dohodaka uticali sa 70% troškovi života, a preostalih 30% se formiralo na osnovu porasta zaposlenosti, produktivnosti i drugih faktora.

Uporedo s tom tendencijom, u poslednje tri godine, ne računajući 1979. godinu, karakteristično je da se porast realnih ličnih dohodaka kretao uglavnom iznad porasta produktivnosti rada:

Indeksi ličnih dohodaka, troškova života i produktivnosti rada

	Lančani indeksi (prethodna godina = 100)			Bazni indeksi	Prosečna godišnja stopa rasta 1976—1978	Indeksi	Društveni plan 1976/1980 (stope rasta)
	1976	1977	1978	1978/1975		1979/1978	
Prosečni nominalni lični dohoci	116	119	121	167	18,6	121,1*	—
Troškovi života	112	115	114	146	13,4	120,4	—
Realni LD	103,6	103,5	106,0	113,7	4,4	100,6	3,5
Produktivnost rada	100,4	103,6	103,9	108,5	2,6	103,7	3,9

* Podatak za prvih jedanaest meseci.
Izvor: Prema podacima SZS.

U 1979. godini situacija u međusobnom odnosu rasta produktivnosti i realnih ličnih dohodaka se, u celini posmatrano, menja. Rast realnih ličnih dohodaka je simboličan (0,6%) i ispod rasta produktivnosti rada je za oko 2 indeksna poena. Treba napomenuti da se takav odnos stvarao u uslovima restriktivne politike ličnih dohodaka i lične potrošnje, koja je vođena u 1979. godini.

Porast realnih ličnih dohodaka i produktivnosti rada još je neujednačeniji kada se posmatraju podaci po pojedinim privrednim delatnostima i granama. Tako, na primer, u periodu od 1976. do 1978. godine od ukupno 35 grana industrije kod 17 grana je prosečna godišnja stopa rasta reanih ličnih dohodaka po zaposlenom bila osetno viša od stope rasta produktivnosti, a u 18 grana je ostvarena relativno visoka stopa rasta produktivnosti uz skromniji rast realnih lčnih dohodaka.[18]

Dalja analiza kretanja, regionalnog rasporeda i upoređenja ličnih dohodaka, koja, međutim, nije predmet ovog rada, a koja je značajna sa stanovišta razmatranja aktuelne situacije cena i troš-

[18] U prvoj grupi našle su se, između ostalih, i proizvodnja nafte i gasa, metaloprerađivačka industrija, mašinogradnja, brodogradnja, proizvodnja finalnih proizvoda od drveta, kože, krzna i kožne obuće, a u drugoj: prerada uglja, derivati nafte, prerada obojenih metala i druge (prema Anketi nekih socio-ekonomskih aspekata indeksa troškova života i ličnih dohodaka).

Digitized by Google

kova života i međusobnog odnosa troškova života i ličnih dohodaka, ukazala bi i na sledeće odlike kretanja ličnih dohodaka:

— postoje znatne razlike kada se upoređuju čisti lični dohoci po radniku prema delatnostima (one su, doduše, manje kada se svedu na uslovno nekvalifikovanog radnika, ali su i dalje znatne);[19]

— znatne su i teritorijalne razlike u nivoima odnosa realnih ličnih dohodaka po republikama i pokrajinama prema prosečnom ličnom dohotku ostvarenom u SFRJ, ali su one relativno blaže od razlika u razvijenosti i efikasnosti razvoja po republikama i pokrajinama (merenim društvenim proizvodom po radniku);

— i dalje traje proces koncentrisanja ličnih dohodaka i u takozvanim srednjim intervalnim grupama visine čistih nominalnih ličnih dohodaka (u martu 1979. godine to je bio interval od 4.001 do 7.000 dinara sa više od polovine ukupno zaposlenih ili 53%). Istovremeno je znatan udeo zaposlenih koji su ostvarili niske lične dohotke (lični dohodak do 3.500 dinara u martu 1979. godine primalo je 14% od ukupnog broja zaposlenih ili preko 700.000 zaposlenih). Pregled po granama pokazuje da niži nivo ličnih dohodaka ostvaruju, pretežno, zaposleni u granama sa otežanim uslovima rada (na primer, u proizvodnji uglja oko 25% primalo je u martu 1979. godine lični dohodak niži od 4.500 dinara). S druge strane, relativno velik broj radnika ostvaruje izrazito visoke lične dohotke: u proizvodnji nafte i gasa svega 4% zaposlenih je ostvarilo lični dohodak niži od 4.500 dinara, a čak 20% je imalo lični dohodak iznad 10.000 dinara; u cevovodnom transportu, na primer, čak 31,3% radnika je ostvarilo lične dohotke iznad 10.000 dinara; u spoljnoj trgovini 20%, u projektovanju čak 35% itd. Sigurno je da je ovde reč o uticaju povoljnije strukture zaposlenih, ali, samo komparacije radi, u istom periodu u visokom obrazovanju, koje ima najpovoljniju strukturu zaposlenih, svega 29% je imalo lični dohodak viši od 10.000 dinara. Pitanje je, zato, da li su ovi rasponi odraz rezultatâ rada i u kojoj meri ili je reč prvenstveno o povoljnijim uslovima privređivanja i sticanja dohotka i ličnih dohodaka;[20]

— i drugi proračuni pokazuju da je poslednjih godina u nas prisutna tendencija sužavanja rasponâ u visini ličnih dohodaka[21]: jedan od njih, na primer, pokazuje da je u martu 1979. godi-

[19] Upoređenje nivoa čistog ličnog dohotka po radniku prema delatnostima i stepenu stručne spreme za rad na radnom mestu iz 1976. godine (novijih podataka još nema) pokazalo je da su radnici sa visokom stručnom spremom ostvarili u svim privrednim oblastima viši prosečni lični dohodak od radnikâ u kulturi i obrazovanju, gde je, po pravilu, najbolja kvalifikaciona struktura zaposlenih. Radnici sa višom stručnom spremom u privredi su imali veći lični dohodak nego radnici u skoro svim vanprivrednim delatnostima, a za ostale radnike taj odnos je još povoljniji.

[20] Prema podacima iz Saopštenja SZS, br. 342, od 14. decembra 1979. godine.

[21] To pokazuje i takozvana Lorencova kriva, to jest agregatni koeficijent koncentracije. Ovaj koeficijent pokazuje koliko bi procenata od ukupnog fonda ličnih dohodaka moglo da se rasporedi da bi svi zaposleni ostvarili isti prosečni lični dohodak. Što je ovaj koefici-

Digitized by Google

ne u više od četvrtine osnovnih organizacija udruženog rada (27,7%) raspon između najnižeg i najvišeg ličnog dohotka iznosio 1 : 2. Istovremeno je u 0,3% osnovnih organizacija udruženog rada raspon iznosio 9 i više puta (najviši iznos ličnog dohotka je bio 16.000 dinara i više).[22]

Tendencije u kretanju cena i troškova života na početku 1980. godine i izgledi narednih kretanja

Cene i troškovi života startovali su u 1980. godini sa visokim nivoom rasta prenetim iz prethodne godine, koji je osetno viši nego što je to bilo na početku 1979. godine. Preneti nivo za cene proizvođačâ industrijskih proizvoda iznosi 5,8%, cene proizvođačâ poljoprivrednih proizvoda oko 6,0 do 6,5%, usluga 7,6%, cene na malo 9,8% i za troškove života 10,1%.

Krajem 1979. godine naišao je nov, snažan talas porasta cena. Poskupeli su ulavnom oni proizvodi i usluge koji značajno utiču na životni standard. Reč je o nekim prehrambenim artiklima, ogrevu, električnoj energiji i jednoj grupi usluga. Rast cena mleka, na primer, kretao se od 16% do čak 43% (zavisno od republike i pokrajine), a njegovih prerađevina od 26% do 38%. Sveže meso je poskupelo u rasponu od 15% do 24%, cena uglja je povećana za jednu četvrtinu, a prirodnog gasa za skoro trećinu. Sva ova i neka druga povećanja cena učinila su da ostvareni rast cena i troškova života u januaru 1980. godine bude izuzetno visok, čak najviši za taj mesec u celom posleratnom razdoblju.

Tako su samo za mesec dana — od decembra prošle do januara ove godine — cene na malo porasle za ukupno 3,3%, dok istovremeno porast cena na malo prehrambenih artikala iznosi čak 9,5%. Troškovi života su porasli za 4,8%, a po pojedinim namenskim grupama i daleko više: rast troškova ishrane, na primer, iznosi 8,1%. Naime, u ukupnom rastu troškova života u januaru samo troškovi ishrane su učestvovali sa više od tri četvrtine.

Sva ova povećanja, treba reći, ostvarena su pre nego što je donet Dogovor o politici cena za 1980. godinu, mada je već Rezolucijom o politici ostvarivanja Društvenog plana u 1980. godini bilo sugerisano da se korekcije cena ne vrše dok se ne donese Dogovor. Kako je, i pored toga, došlo pre potpisivanja Dogovora do ozbiljnijih povećanja cena pojedinih osnovnih prehrambenih artikala i nekih usluga, posebno iz nadležnosti republika i pokrajina, ovo ukazuje da su pojave nedoslednog ponašanja nosilaca odluka o cenama i dalje vrlo prisutne.

Od snažnog udara rasta cena i troškova života, posredno kroz raspodelu dohotka, prete na samom početku 1980. godine dve

jent niži, to su tendencije ujednačavanja ličnih dohodaka sve izraženije. U 1964. godini, na primer, on je iznosio 19,7%, u 1969. godini 17,4%, u 1973. godini 16,2%, a u 1978. godini 15%.

[22] Prema podacima iz Saopštenja SZS, br. 336, od 19. decembra 1979. godine.

Digitized by Google

opasnosti. Jedna se odnosi na dalje povećanje cena onih proizvođača koji su potrošači sirovina i materijala koji su već poskupeli, a druga je težnja da se jačim nominalnim rastom ličnih dohodaka neutrališe ovako brz rast troškova života, čime se, u stvari, produbljuje proces daljeg povećanja proizvođačkih cena. To tim više što u sadašnjim odnosima raspodele u organizacijama udruženog rada nema drugog prostora za rast ličnih dohodaka, već isključivo uvećanjem dohotka kroz primarnu raspodelu, to jest preko novog porasta cena. Ukoliko se, pak, budu poštovale odredbe Rezolucije o proporcijama rasta dohotka i ličnih dohodaka i ne dođe do većeg porasta nominalnih ličnih dohodaka, a nastave se započete tendencije rasta cena i troškova života, doći će u nizu grana do smanjivanja realnih ličnih dohodaka. Otuda sledi zaključak da porast cena ili smanjivanje realnih ličnih dohodaka ostaju kao jedine alternative u uslovima nastavljanja ovakvog kretanja cena i troškova života kakvo je ispoljeno na samom početku 1980. godine. U posebno teškom položaju naći će se grane kao što su: crna metalurgija, proizvodnja i prerada obojenih metala, proizvodnja hemijskih proizvoda, proizvodnja stočne hrane, kao i niz radno intenzivnih grana koje i pri posebnom povećanju cena svojih proizvoda ne bi mogle da porastom ličnih dohodaka neutrališu udar troškova života.

Kretanje cena i troškova života ispoljeno na samom početku 1980. godine izazvaće, po svemu sudeći, i nove promene u strukturi rashodâ domaćinstava. Narasli troškovi ishrane dovešće do novog prestrukturiranja porodičnih budžeta, te će dalje bitno smanjiti fond sredstava namenjenih kupovini industrijske robe, a to će sa svoje strane delovati na pad kvaliteta životnog standarda.

Najnoviji podaci, nadalje, signaliziraju da se realna kupovna moć jednog većeg dela stanovništva i dalje smanjuje.

Nepovoljna kretanja cena i troškova života ugrožavaju, po pravilu, dostignuti nivo životnog standarda onih kategorija kojima je i objektivno najteže. Inflatorne tendencije, naime, najteže pogađaju one kategorije radnikâ koje ostvaruju niska primanja, porodice u kojima je niska zaposlenost a veći broj članova, te one kojima je lični dohodak ili penzija jedini izvor prihodâ.

Do sada ostvarena kretanja i dalje redovno prestrojavanje cena koje nas očekuje tokom narednih meseci, prema tome, upozoravaju da se do kraja godine može očekivati stopa inflacije viša od Rezolucijom predviđene. Samo januarsko povećanje troškova života, na primer, »pojelo« je četvrtinu ukupno predviđenog rasta za 1980. godinu. Zbog svega toga prvo polugodište 1980. godine biće izuzetno teško i presudno za ostvarivanje ukupno dogovorene ekonomske politike za ovu godinu.

Digitized by Google

Slobodan Lazarević

Lukač i Landlerova frakcija

Frakcijske borbe u Komunističkoj partiji Mađarske ispunjavaju značajan period — od propasti Sovjetske Republike Mađarske, krajem 1919. godine, do poraza Landlerove frakcije. Landler je umro uoči održavanja Drugog kongresa KPM, kada je politički poraz frakcija već doživela na Trećem kongresu Kominterne, dok su »Blumove teze« nastale 1929. godine (Otvoreno pismo Izvršnog komiteta Kominterne objavljeno je sredinom 1929. godine). U međuvremenu usledila su krupna zbivanja na međunarodnoj sceni: povlačenje intervencionističkih armija dovelo je do sklapanja mira između Moskve i Poljske. Crvena armija je napustila Evropu. Talas svetske revolucije — podstaknut ratnim strahotama — bio je u opadanju. »Martovska akcija« nemačkih komunista — nastala u trenutku zatišja — duboko je pogodila pristalice »teorije ofanzive« i svojim neuspehom omogućila da još jače dođu do izražaja nastojanja da se klasna borba prenese na plan čisto parlamentarnih sukoba i u domen stvaranja masovnih radničkih partija. Treći kongres Kominterne zvanično je napustio pozicije sa kojih su polazile pristalice »teorije ofanzive« i označio poraz ultralevičarenja. Ali je osuda avanturističke politike — kritika »teorije ofanzivne« taktike na primeru »martovske akcije« u Nemačkoj — postepeno uticala na pomeranje snaga udesno, što je otvorilo opasnu brešu daljoj birokratizaciji radničkog pokreta, Kominterne i pojedinih nacionalnih partija.

Digitized by Google

Upravo u jeku ovih previranja Đerđ Lukač doživljava dva prelomna trenutka u svom životu: dospeva na vrhunac svoje rane političke aktivnosti u Komunističkoj partiji Mađarske, da bi zatim doživeo jedan od najtežih i najdubljih poraza u svojoj dugogodišnjoj političkoj karijeri. Između upola dobijene borbe početkom 1920. godine — kada je Landlerova frakcija nezvanično bila u većini u Centralnom komitetu KPM — i osude »Blumovih teza« proteklo je nepunih desetak godina. U međuvremenu, Lukač će se naći na vrhuncu svoje političke delatnosti u KPM i istovremeno objaviti svoje kapitalno teorijsko delo *Istorija i klasna svest*. Na kraju perioda frakcijskih borbi on, naprotiv, dospeva u potpunu političku i idejno-teorijsku izolaciju — našavši se na udaru kritike Kominterne kao jedan od vodećih predstavnika takozvanog »ortodoksnog marksizma« — koja će ga u naredne dve decenije udaljiti od političkog rada.

I

Period koji deli poslednje dane Sovjetske Republike Mađarske od početka žestokih frakcijskih borbi u Birou Komunističke partije Mađarske, osnovane u emigraciji, u Beču, dosta je kratak i obuhvata tek nekoliko godina. U idejnom smislu on je, međutim, vrlo značajan jer otkriva niz nejasnoća, protivrečnosti i kolebanja u koja mladi Lukač zapada posle poraza revolucije u Pešti. Objašnjenje ovih protivrečnosti i idejnih kolebanja zahteva temeljitiju analizu Lukačevih shvatanja prvih godina boravka u emigraciji.

S jedne strane, Lukač je podržavao radikalni kurs revolucije u unutrašnjoj politici i prema zahtevima Antantinog intervencionizma, i otuda se otvoreno sukobljavao sa pristalicama socijaldemokratskog programa (sukob sa Kunfijem u Komesarijatu za prosvetu Sovjetske Republike to najbolje ilustruje). Osim toga, Lukač je podržavao ovakav radikalni kurs čak i nasuprot dogmatskom sektašenju Bele Kuna i grupe koja ga je sledila u CK KPM. U »novembarskim danima«, zabeležio je o tome Lukač u svojoj autobiografiji, u Komesarijatu za prosvetu važio je »kao radikalni komunista« koji nije imao »ništa sa dogmatizmom«[1].

Ali, ma koliko da su mu inače bile daleke Kunove sektaške parole i socijaldemokratski oportunizam i kapitulantstvo, Lukač je, ipak, ostao potpuno slep za jednu od najbolnijih slabosti kratkotrajne sovjetske vlasti u Pešti — potpuno pogrešnu agrarnu politiku. Nacionalizacija krupnih poseda u Mađarskoj okrenula je protiv revolucije sitno seljaštvo. Ono je, naime, deobu feudalnog gazdinstva isticalo kao svoj centralni zahtev: s njim je prišlo najpre Karoljijevoj »demokratskoj revoluciji«, a zatim i sovjetskoj vlasti u Pešti. Parola o »brzom ukrupnjavanju poseda« kao pretpostavci »moderne poljoprivredne proizvodnje« odgovarala je pozicijama dogmatizma više nego doista demokratskom stajalištu, koje uvaža-

[1] Vidi: Đerđ Lukač, *Proživljeno mišljenje*, „Književnost", br. 7—8/79, str. 1293.

Digitized by Google

va i prepoznaje aktuelne istorijske interese mađarskog seljaka i najširih masa. Realno gledajući, seljak je u državnom posedu mogao da vidi samo drugi oblik stare i dobro poznate zavisnosti od veleposednika i zato ga nije mogao prihvatiti.

U svojim autobiografskim zabeleškama Lukač će o ovoj paradoksalnoj nedoslednosti sopstvenog stajališta zapisati: »Ne uviđam grešku — agrarno pitanje. Čak ni onda kad sam s tim pitanjem imao mnogo posla u vojsci. Centralni značaj pitanja otkrio sam tek docnije u Beču.«[2] Time on potencira značaj perioda frakcijskih borbi. Svest o propustima iz prošlosti razotkrila je ogromnu provaliju koja deli doista demokratsku politiku revolucionarne vlasti od politike sektaštva.[3]

Postepeno opadanje revolucionarnog raspoloženja u svetu, izazvano strahotama prvog svetskog rata, nalagalo je progresivnim partijama, pokretima i snagama da se odrede prema novonastaloj situaciji. Umesto parolama ekstremnog levičarenja, stabilizacija kapitalizma — do koje je dolazilo naočigled pristalica svetske revolucije — sve više je davala za pravo onima koji su u prvi plan isticali zahtev za masovnim organizovanjem radništva unutar parlamentarnih sistema pojedinih kapitalističkih država. Otuda su pitanja parlamentarne politike proletarijata naglo izbila u prvi plan. U redovima mađarskih emigranata prihvatanje parlamentarne taktike nailazilo je na energične otpore, premda se ono, realno gledajući, i s obzirom na diktatorski Hortijev režim u zemlji, moglo postaviti jedino u nekoj dalekoj budućnosti. Neuspeh revolucionarne vlasti u Pešti pripisivan je, naime, pogrešnoj politici saveza sa socijaldemokratima, koja je dozvolila reakcionarnim snagama da iznutra sabotiraju revoluciju, upravo u trenucima kad je ona doživljavala najteže dane na frontovima.

Potreba ponovnog procenjivanja aktuelnih političkih strujanja u svetu i, naročito, zahtevi za novom parlamentarnom taktikom proleterskih partija, postepeno su pomerali u drugi plan sve nesuglasice među pojedinim grupacijama u KPM. Nastaje ponovno protivrečna situacija: tragično iskustvo proleterske diktature u Mađarskoj približilo je Lukača grupi oko Bele Kuna. U svom nezadovoljstvu mađarska emigracija je bila jedinstvena. Prošlost je pothranjivala levi ekstremizam ne samo kod pojedinaca koji su s podozrenjem gledali na svaku politiku komunista koja računa sa podrškom drugih snaga u okviru buržoaskog parlamentarnog siste-

[2] Isto, str. 1294.

[3] Obrazlažući svoj stav prema zadacima Sovjetske Republike u oblasti kulture i obrazovanja, Lukač u autobiografskim skicama — koje su sačinjene pred kraj života — ponovo ističe svoju tadašnju veru da će „učešćem širokih narodnih masa" biti moguće ostvariti „pokret pedagoških reformi", na čemu je on radio u Komesarijatu. Demokratskim reformama prosvete valjalo je sprovesti „čišćenje svih ostataka feudalizma". Reforma je trebalo da obezbedi: „A) učešće širokih narodnih masa; B) sponu s buntovnom prošlošću: socijalizam nije tuđ, nije „import"; C) istorijski karakter; D) antibirokratičnost: razvoj, ali ne u ime neke „zvanične" umetnosti (grupa Košika)". Isto, str. 1293. Lukačev antisektaški stav na osnovi ovoga je evidentan.

Digitized by Google

ma već i kod pripadnika obeju grupacija u KPM podjednako. To je, naravno, dalje komplikovalo njihove pozicije. Otuda su prvi dani u emigraciji protekli u relativnom zatišju.

Karakteristično je, doduše, da su, teorijski gledano, ove unutrašnje protivrečnosti nastale u znaku Lukačevog grozničavog izučavanja Marksa. Ona su bila usmerena u pravcu teorijske kritike socijaldemokratskog oportunizma. »Povratak Marksu« značio je utemeljenje nove kritike revizionizma i njime je bio, pre svega, i određen. »Marksova filozofija — kaže Lukač u autobiografiji — zajedno s prezirom svih vrsta revizionizama (Kant itd.). Hegel. Ovaj pravac: marksizam je univerzalna filozofska osnova (nije potrebna nikakva ‚dopuna'). Suštinski moment marksizma je revolucija. Otuda onda: ekstremno levi radikalizam.«[4] Nema, dakle, sumnje da je tragično istorijsko iskustvo Sovjetske Republike još uvek diktiralo odgovore na aktuelna pitanja mađarskog i svetskog revolucionarnog pokreta i njihovo teorijsko uopštavanje u okviru određene političke filozofije, koju Lukač nastoji da razvije.

No nezavisno od toga na kakvoj je dubljoj istorijskoj pozadini moglo nastati, pravo razrešenje protivrečnosti u Lukačevim političkim pogledima — prvih godina boravka u Beču — moralo je biti povezano sa postepenim rasplamsavanjem frakcijskih borbi u CK KPM. Upravo je ta borba u 1920. godini činila onu delotvornu potku na kojoj dolazi do postepenog razrešavanja protivrečnosti, konstituisanja određenih »dijalektičkih sinteza« i oformljenja autonomnih Lukačevih pogleda. Osuda levog ekstremizma postaje imperativ. Tokom celog perioda frakcijskih borbi do nje dolazi postepeno, određenim posredovanjem, ail uporedo sa političkim distanciranjem od Bele Kuna na konkretnim pitanjima pokreta.

Početkom 1920. godine mađarska emigracija i pripadnici Bečkog biroa KPM bili su zauzeti raspravama o uzrocima sloma sovjetske diktature u Pešti. Odnosi među frakcijama još nisu bili bliže definisani. Tek će zahtevi za neposredno delovanje uneti određene promene i vrlo oštro postaviti određena opredeljenja. Na početku emigrantskog perioda nastaje, međutim, period smirivanja i konsolidovanja Partije.[5] Prestrukturiranjem CK KPM frakcija Jene (Eugena) Landlera — u kojoj su, pored Lukača i Hirošika, bili i Karolji i Rudaš — dobila je većinu u Centralnom komitetu.[6] Lukač se angažuje u radu časopisa »Kommunismus«, zvaničnog organa Kominterne, dajući mu svojim ekstremno levičarskim pogledima glavni ton i orijentaciju. »Kao član unutrašnjeg kolektiva »Kommunis-

[4] Isto, str. 1294.

[5] Uporedi: Laura Boela, *Postvarenje i revolucija: rasprava o Lukaču 1923—1933*, „Marksizam", br. 11—12/78, str. 21; E. Bettelheim, *Zur Krise der KPU*, str. 25; L. Rudas, *Abenteurer -und Liquidatorentum*, str. 103.

[6] L. Boela, isto, str. 19: „Sredinom dvadesetih godina, zahvaljujući prestrukturiranju KPU posle sloma Republike saveta, Kun se — zajedno sa Bela Santom — našao u manjini u Centralnom komitetu u odnosu na grupu Landlera." Dok Betelhajm ostaje izvan obeju frakcija, Laslo Rudaš u Partiji podržava Landlerovu grupu. Boela naglašava da je Rudaš kasnije napustio frakciju i kritikovao Lukača.

Digitized by Google

musa« živo sam sudjelovao u izgradnji »lijeve« političko-teorijske linije — zabeležiće Lukač kasnije. — Ona se oslanjala na tada još vrlo živo vjerovanje da veliki revolucionarni talas, koji će cio svijet ili bar cijelu Evropu, za kratko vrijeme, dovesti u socijalizam, nipošto nije opao porazima u Finskoj, Mađarskoj i Minhenu.«[7]

Karakter ovog ekstremnog levičarenja zahteva posebnu analizu. Najpre je očigledno da se na ravni političke taktike Landlerove frakcije napuštanje levo-ekstremističkih pozicija moralo postaviti kao nužnost. Podržavajući grupu oko »Kommunismusa«, Lukač nije bio u stanju da se odredi prema politici Kuna, niti da zauzme jasan stav prema frakciji Landlera. Razlog je upravo u kategoričkom odbijanju teze o relativnoj stabilizaciji kapitalizma u svetu. Umesto da sve snage u Centralnom komitetu usmeri na razvoj adekvatnih metoda i taktike komunista u novonastalim, posleratnim okolnostima — s obzirom na činjenicu da je svetski revolucionarni talas prošao — »levo doktrinarstvo« je ostajalo na starim, maksimalističkim zahtevima, koji su (u manje ili više specifičnim okolnostima) odgovarali periodu sovjetske republike.[8]

Upravo kao i Ervin Sabo[9], i Lukač je socijaldemokratskom reformizmu, »realpolitici« i, u krajnjoj liniji, pozitivističkoj vulgarizaciji marksizma od strane staljinističkih teoretičara suprotstavio etičke zahteve proleterske revolucije. Mladi Lukač je etički maksimalist, i tu je uticaj Saboa[10] i njegovog revolucionarnog sindikalizma i anarhizma očevidan. Nije, dakle, u pitanju »levo doktrinarstvo«, kako se ono oglasilo dvadesetih godina, u vreme smirivanja revolucionarnog talasa u svetu. U pitanju je dublje i trajnije zasnovano poricanje parlamentarne taktike proleterskih partija, kada se ono definiše iz ugla određene organizacione optike.[11] Nema, dakle, sumnje da je posle krvavih dana belog terora u Pešti, posle propasti Sovjetske Republike i izdajničkog zaokreta desnog krila Socijaldemokratske stranke, realpolitika partijskog i parlamentarnog kompromisa definitivno izgubila legitimnost u očima pripadnika mađarske emigracije. Ekstremizam i avanturistička preterivanja utemeljena su na tragičnom iskustvu. Ali je, povrh svega, kad je Lukač bio u pitanju, navedeni ekstremizam našao uporište u određenim opredeljenjima političke filozofije iz njegove mladosti.

---

[7] G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, „Naprijed", Zagreb, 1970. Predgovor novom izdanju (1976), str. 3.

[8] Laslo Rudaš je bio na još ekstremnijim antiparlamentarističkim pozicijama, pa se, kako primećuje Boela, „sasvim približio Panekoku". Taktika koja se koristi u propagiranju ekstremno leve linije umnogome podseća na kasnije Kunovo držanje u „martovskoj akciji".

[9] „Ervin Sabo je bio teorijska glava levog krila mađarske socijaldemokratije", kaže Peter Ludz. Vidi: *Pojam „demokratska diktatura" u političkoj filozofiji Đerđa Lukača*, „Politička misao", br 3/66, str. 146.

[10] Po Ludzu, Sabo se udaljavao od socijaldemokratije i „plovio u antiparlamentarizam i revolt, u action directe u smislu revolucionarnog sindikalizma". Isto, str. 146.

[11] Ludz ukazuje na Lukačevo neslaganje sa „sitničarskim, često oportunističkim kompromisima socijaldemokratske parlamentarne prakse". Isto.

Digitized by Google

Lenjinova kritika je, doduše, donela i Lukaču određeno otrežnjenje. Članak *O pitanju parlamentarizma* objavljen je u Nemačkoj, gde je naišao na negodovanje pripadnikâ grupe Paula Levija. Opredeljujući se (sa određenim ogradama, doduše) za »bojkot parlamentarizma«, Lukač kritikuje »beskarakteran stav prema oportunistima-parlamentarcima« (Lenjin). Nema sumnje, bio je to manir ortodoksnog levičara. Po Lenjinu, članak je »vrlo levi i vrlo rđav«. U datim okolnostima, uzimajući u obzir relativnu stabilizaciju i konsolidovanje KPM, on otkriva suštinu jednostranog kompromisa »levog radikalizma« i sektaške dogmatike.

Drugu stranu Lukačeve teze o opstrukciji parlamentarizma otkriva u svojoj kritici Lenjin. On skreće pažnju na sasvim konkretne prilike u pojedinim zemljama, što je izuzetno važno, jer afirmiše značaj posebnog nacionalnog iskustva. U *Dečjoj bolesti »levičarstva« u komunizmu* Lenjin ne poriče potrebu distanciranja komunista od revizionističke taktike socijaldemokratije, ilustrujući to na primeru Italije. »Naime, drug Bordiga i njegova frakcija imaju pravo u napadima na Turatija i njegove istomišljenike, koji ostaju u partiji koja je priznala sovjetsku vlast i diktaturu proletarijata, ostaju članovi parlamenta i nastavljaju svoju veoma štetnu, staru oportunističku politiku. Naravno, trpeći to, drug Serati i čitava Italijanska socijalistička partija čine pogrešku od koje preti ista onako duboka šteta i opasnost kao u Mađarskoj, gde su mađarska gospoda Turati sabotirala iznutra i partiju i sovjetsku vlast. Takav pogrešan, nedosledan ili beskarakteran stav prema oportunistima parlamentarcima rađa, s jedne strane, »levi komunizam«, a, s druge strane, do izvesne mere, opravdava njegovo postojanje«[12].

Ovakvim »opravdavanjem« Lenjin otkriva dublje uzroke dečje bolesti »levičarenja«, koja, ma kako razumljiva bila kad je reč o kritici politike tolerisanja socijaldemokratskog oportunizma u određenoj zemlji, ni u kom slučaju ne dobija vizu s obzirom na obaveze proleterskih partija u aktuelnim svetskim prilikama. Naprotiv, dužnost je nas komunista da se »naučimo s maksimalnom brzinom dopunjavati jedan oblik drugim, zamenjivati jedan drugim, prilagođavati svoju taktiku svakoj onoj promeni koju ne izaziva naša klasa ili naši napori«.[13] Levo doktrinarstvo je negiralo upravo potrebu za elastičnom taktikom komunista u promenjenim svetskim prilikama. Upravo u ovom delu Lenjinova kritika doktrinarstva na poseban način se odnosila na prilike u KPM. Ukoliko je uzimala na nišan dogmatski kurs Kunove grupe u CK KPM, bila je u pravu. Ali, kad je reč o Lukaču ili, pogotovo, Landlerovoj frakciji, tada se daleko pre može govoriti o podudarnosti nego o razlikama. Objašnjenje se može naći u samom Lukačevom članku o parlamentarizmu, i to u delu gde se govori o određenju same taktike.

Potrebu takvog određenja nametnule su izmenjene svetske prilike i neophodnost definisanja nove programske linije partije. Sa svoje strane, Lukač je prihvatio i, nasuprot grupi oko Kuna, — koja

[12] V. I. Lenjin, *Dečja bolest „levičarstva" u komunizmu*, u: *Izabrana dela* „Kultura", Beograd, 1950, str. 329—330.

[13] Isto.

Digitized by Google

ostaje na neizmenjenom stanovištu da su proleterska revolucija i sovjetska republika ostali »neposredni cilj akcije komunista« u Mađarskoj — priznao potrebu primene elastičnije taktike. Premda je pisan manirom levog ekstremizma, Lukačev članak je, u izvesnoj meri, i s mnogo ograda, prihvatio i mogućnost primene parlamentarne taktike, koja se oslanja na kritiku reformizma od strane Ervina Saboa. Oslobođen svake realpolitičke kombinatorike, nesputan organizaciono-partijskom optikom — koja je svaku elastičnost taktike morala meriti interesima organizacije i onda ih povezivati sa ciljevima pokreta — Lukač je taktici prilazio s direktnom sintezom najdaljih etičkih ciljeva proletarijata i realnih istorijskih prilika. U tome je on potpuno na tragu Ervina Saboa. Taktika je »povezujući član između postavljanja cilja i neposredno dane zbiljnosti. Ona je, dakle, određena sa dve strane: na jednoj strani pomoću »neposredno utvrđenih principa i postavljanja cilja komunizma, a na drugoj strani pomoću stalno promenljive istorijske stvarnosti«[14]. U ovakvoj sintezi elastična taktika direktno posreduje u realizaciji ciljeva pokreta, a ne organizacija, kao kod reformizma, staljinističkog dogmatizma, pa delimično i Lukača, u kasnije izgrađenoj teoriji partije. Kada se, dakle, govori o »velikoj elastičnosti komunističke taktike«, tada se ne sme zaboraviti da »ono nekruto u komunističkoj taktici direktno posreduje krutost principa komunizma«[15]. U toj posredujućoj ulozi taktike on otkriva i smisao i mogućnost parlamentarne akcije, nazivajući je »defanzivnom taktikom« proletarijata, pri čemu, kao što je rečeno, sâm termin ima daleko šire značenje od onog koje mu se inače pridaje u uobičajenoj političkoj terminologiji.[16]

Premda stoji na pozicijama Landlerove frakcije, Lukač, u stvari, početkom dvadesetih godina, nastupa sa jedinstvene platforme u kritici socijaldemokratskog oportunizma i revizionizma, koja je, u tu svrhu, prećutno stvorena sa grupom Bele Kuna. Nema, dakle, ni govora o oštroj idejno-političkoj diferencijaciji »levog radikalizma« i sektaškog dogmatizma unutar CK KPM u vreme reorganizovanja i konsolidovanja Partije u emigraciji. Na dva ključna pitanja proleterskog pokreta: na pitanje o sudbini svetske revolucije i o parlamentarnoj taktici komunista — »levi radikalizam« i dogmatizam daju podjednake odgovore. Nijanse koje u tom pogledu opredeljuju stav Lukača potisnute su u drugi plan, premda je već u ovo vreme očigledno da je reč o dubljim razilaženjima koja traju u pozadini privremenog kompromisa. U tom smislu je iznad svega karakterističan stav iz članka o parlamentarizmu u kome Lukač opravdanje za parlamentarnu taktiku radničke klase ne traži ni u opadanju svetskog revolucionarnog talasa, niti u posebnostima koje određuju proleterski pokret u pojedinim nacionalnim okvirima, već joj kao odgovarajuće merilo suprotstavlja mogućnost za nastanak drugog tipa demokratije. »Gde je moguć radnič-

[14] Peter Ludz, isto, str. 153.
[15] Isto.
[16] Inače, Lukač je Lenjinovu kritiku „odmah priznao kao opravdanu". Vidi: G. Lukács, *Povijest i klasna svijest* (Predgovor).

Digitized by Google

ki savet, suvišan je parlament«, naglašava Lukač u članku koji je bio meta mnogih kritika, ali je u suštini njegov pristup problemu konstituisanja novog istorijskog tipa demokratije (radničkih saveta) ostao potisnut i nedovoljno rasvetljen, tako da će tek kasnije, kada »Blumove teze« razotkriju suštinu »demokratske diktature« biti otkriven njegov marksistički smisao.[17]

Ostaje, međutim, da se u razjašnjenju Lukačevog učešća u frakcijskim borbama unutar CK KPM odgovori na pitanje u kojoj meri je »leva ortodoksija« bila bliska pozicijama samoga Jene Landlera? Koji su, naime, dodirni pravci akcije kritičara »parlamentarnog oportunizma« i Landlerove frakcije?

Najpre valja u odgovoru na ovo pitanje primetiti da su se unutar kompromisa sa dogmatizmom privremene razlike mogle javiti jedino — po mišljenju samoga Lukača — »pozivanjem na često najprozaičniju svakidašnjicu, koja se s velikim perspektivama svjetske revolucije mogla povezati samo pomoću velikih posredovanja«[18]. Razlog je jednostavan: po završetku prvog svetskog rata revolucija nije više bila »pitanje trenutka«. Na nju se više nije moglo misliti kao na aktuelnu mogućnost koja je tražila samo »prosvećivanje masa«[19], da bi postala realnost. Ono što se tada događalo na međunarodnoj političkoj sceni i u nacionalnim okvirima pojedinih zemalja moglo se podići na nivo »velike perspektive svetske revolucije« jedino mnogim posredovanjima. Upravo onoliko koliko su posredovanja bila dalja, a pitanja »prozaičnija«, avangardni manir je slabio. Otvaralo se, dakle, polje »međusobnih razlika«. Stvoreni su uslovi za definitivni raskid do kojeg će kasnije, postepeno, i doći, i to uporedo sa jačanjem frakcijskog sukoba i sa utemeljenjem novog »duhovnog držanja« — ponovo pronađenog značaja marksističke dijalektičke metode.

U trenutku kada je pristupao Landlerovoj frakciji Lukač je, međutim, bio ponesen »praktičnom inteligencijom« Landlera — inteligencijom u kojoj su nastajale originalne i aktuelne sinteze najprozaičnijih pitanja svakidašnje političke taktike i dalekih perspektiva revolucije. Karakteristična je Lukačeva opaska o Landlerovom najdubljem stavu, koji je, po njemu, »bio određen njegovom unutrašnjom povezanošću sa životom masa«[20]. U stvari, pri-

[17] Na ovaj značajan detalj Lukačevog članka, koji se našao na meti Lenjinove kritike, ukazuje i Peter Ludz. Vidi: *Pojam „demokratska diktatura"...*, isto.

[18] G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, (Predgovor).

[19] U vreme diktature proletarijata u Pešti Lukač je često isticao upravo značaj prosvećivanja masa, pa je sa tih pozicija branio i svoj program „pedagoških reformi" (vidi *Proživljeno mišljenje*, „Književnost", br. 7—8/79, str. 1293). Pretežni etički aspekt njegovih postavki svedoči o svežem uticaju Saboa na njegove rane poglede. Vidi, na primer, *Govor na kongresu radničke omladine*, u: *Etika i politika*, „Liber", Zagreb, 1962, str. 63.

[20] „Kao i toliko puta u svom životu i ovdje sam (u vreme emigracije u Beču — S. L.) imao ličnu sreću. Na čelu opozicije protiv Kuna nalazio se Jene Landler, čovjek obdaren ne samo visokom, prije svega, praktičnom inteligencijom, nego i s mnogo smisla za teorijske probleme ako su oni, ma kako daleko posredovani, samo bili realno povezani s revolucionarnom praksom; čovjek čiji je najdublji

Digitized by Google

laženje frakciji slabilo je Lukačev »avangardno levi« stav i razrešavalo sektaško-doktrinarsku osnovu koja ga je držala u vezi sa dogmatizmom.

Avangardno levi i ortodoksni pristup mladog Lukača doživljava unutrašnju genezu. Globalni okvir čini pristup Landlerovoj frakciji. U tom okviru se zatim otvara prostor za sukob na pitanjima koja je postavila »martovska akcija«; prelomni moment dolazi sa Lukačevim preuzimanjem vođstva frakcije posle Landlerove smrti, da bi na kraju ovog, uslovno rečeno, ranog perioda došlo do konačnog uobličenja dijalektičke metode — najpre u kapitalnom delu *Istorija i klasna svest* i zatim u političkom referatu pripremanom za Drugi kongres KPM (»Blumove teze«). Neophodno je, dakle, temeljitije promišljanje svake od ovih karika u genezi političke filozofije mladog Đerđa Lukača. Na ovom mestu ćemo se zadržati na razjašnjenju svih aspekata sukoba oko »martovske akcije« koji će označiti politički poraz Landlerove frakcije.

II

Lenjinova kritika najavila je »početak zaokreta« u Lukačevim pogledima na taktičke zadatke komunista u situaciji relativne stabilizacije kapitalizma. Ali je ona bila bitno određena i ograničenog dometa s obzirom na temeljna Lukačeva idejno-politička opredeljenja, koja su »ostala bitno sektaška«[21]. Etički maksimalizam i utopističko-mesijanske ideje o misiji proletarijata, totalnoj »emancipaciji čovječanstva«, dominirali su celim periodom saradnje u »Kommunismusu«. Ortodoksno sektašenje trebalo je da održi »neizopačenu klasnu svijest u avangardi«[22]. Raskid sa svim institucijama i oblicima života iz građanskog društva sužavao je, umesto

---

unutrašnji stav bio određen njegovom unutrašnjom povezanošću sa životom masa" (G. Lukács, *Povijest i klasna svijest* (Predgovor). Na poseban način Lukač u kasnim danima, u autobiografskim zabeleškama *Proživljeno mišljenje*, ponovo ističe ovu ocenu Landlerove politike, ali i nastoji da svoje prilaženje frakciji objasni sopstvenim antidogmatskim i antisektaškim stavom prema najširem uključivanju masa u program revolucionarne izgradnje.

[21] G. Lukács, *Povijest i klasna svijest.*

[22] Karakterističan je u tom pogledu govor mladog Lukača na Kongresu radničke omladine u Budimpešti 1919. godine. U njemu Lukač, između ostalog, kaže: „Svi mi koji se borimo za pobjedu proletarijata, bez iznimke, zatrovane smo žrtve kapitalizma. Ako se sad radi o tome da se razvije duh i moral omladine, tada nam je potreban taj rad, vaša pomoć... Mi smo u interesu velikog cilja neprekidno prisiljeni prihvatati i praviti kompromise. Moramo učiniti sve za interese proletarijata. No vi niste neposredno uključeni u tu borbu. Vaša je uloga da vodite borbu bez kompromisne politike i da toj borbi date moralne kriterijume" *(Etika i politika*, cit. izd., str. 63—64). Način na koji će Lukač opravdati „martovsku akciju" nemačkih komunista — govoreći da se na porazima i u borbi sa narodom „izgrađuje moralna snaga, heroizam, požrtvovanje i sva ona svojstva koja obeležavaju revolucionarnu partiju" — svedoči, ponovo, o neprestano prisutnoj etičkoj komponenti političke filozofije mladog Lukača.

Digitized by Google

da širi, socijalne okvire borbe proletarijata. Njegova teorijsko-filozofska maksima bio je »neizopačeni marksizam« i žestoka kritika revizionizma i socijaldemokratije.[23] Nije, dakle, bilo ni reči o mogućnosti šireg povezivanja komunista sa ostalim progresivnim snagama u pojedinim zemljama, pogotovo ne u Mađarskoj, jer je izdvojeno nastupanje komunista postalo imperativ.

Sa kakvim je programom delovanja u Mađarskoj računao ovaj avangardno-sektaški maksimalizam? Odgovor je u principima iz perioda neposredne revolucionarne borbe. Naglašavana je, naime, neizmenjena vrednost načelâ Sovjetske Republike i diktature proletarijata. Nastale promene u međuvremenu jednostavno nisu priznavane.

Ostvarivanje programske osnove sektaško-avangardne linije u CK KPM nailazilo je, u stvari, na brojna odstupanja i poricanja. Otuda ni privremeni kompromis Landlerove frakcije i grupe oko Bele Kuna nije doveo do konačnog ujedinjenja. Sredinom 1921. godine Kun preduzima odlučni korak ka raskidu. U članku koji je objavljen u Moskvi[24], osuđeno je pretvaranje partije u »književno udruženje«. Krivac za ovakvo stanje je politika većinske grupe u Centralnom komitetu KPM. Komunisti moraju načiniti krupan zaokret i vratiti Partiju na doista revolucionarnu liniju. A to, po mišljenju Kuna, nalaže povratak u Mađarsku, uspostavljanje ilegalne partije i razvoj tajne delatnosti protiv Hortijevog režima. Osim toga, Kun predlaže odbijanje plaćanja doprinosa koji su posle diktature proletarijata u Pešti nametnuti socijaldemokratskim sindikatima u zemlji. Posledice ovakvog odbijanja mogle su da budu katastrofalne. Praktično prihvaćen predlog u tom smislu doveo bi do sigurnog rascepa u socijaldemokratskoj stranci. Posle toga bi se samostalno i ilegalno organizovanje komunista samo po sebi nametnulo kao jedina solucija. Ali bi posledice bile porazne: realni izgledi za opstanak i vođenje ilegalne borbe bili su minimalni. Kao, uostalom, i šanse za obnovu Sovjetske Republike. Rezultat bi bilo desetkovanje komunističkih redova, još žešći napadi režima na proletarijat, jačanje diktatorskog Hortijevog režima i definitivno slabljenje KPM. Ali, pored svega, sektaško doktrinarstvo je uporno ostajalo na svojim visoko »avangardnim« pogledima, premda je, realno gledajući, predlagalo ne-

[23] U autobiografskim zabeleškama Lukač objašnjava nastanak svog mladalačkog „ekstremno levog radikalizma" neprestanim studijama Marksa. Prezir prema „svim vrstama revizionizma" dobio je u praksi (koja nas ovde, pre svega, i zanima) obrise avanturističkog ekstremizma. Lenjin je, na primer, kritikovao Seratija i celokupnu Italijansku socijalističku stranku što nije definitivno raskinula sa „gospodom Turati". Pristalice ekstremno antiparlamentarističke taktike požurile su da spolja podstaknu takav raskid u stranci. Laslo Rudaš, koji je u to vreme bio na Lukačevim pozicijama, putuje u Italiju gde širi njegove ideje. Laura Boela iznosi pretpostavku da se tim putem i Gramši upoznao sa Lukačevim tezama. Ova levičarska kampanja — podjednako neuspešna — u potpunosti podseća na Kunovo držanje u „martovskoj akciji".

[24] B. Kun, *Problem organizacije partije*, Vovos Ujsag, Moskva, jun 1921. Navedeno prema: L. Boela, isto, str. 21.

Digitized by Google

što što je sigurno bilo skopčano sa katastrofalnim posledicama. »Etički maksimalizam« je želeo da održi »neizopačenu klasnu svest« po svaku, pa i najvišu cenu. Program grupe oko Kuna bio je na samoj ivici opasnog avanturizma.[25]

Posle objavljivanja članka u KPM je vođena žestoka debata između pristalica Kuna i većinske grupe oko Landlera. »Glatko odbijanje bečke grupe i njena odluka da se jedan član koji narušava partijsku disciplinu i predlaže voluntarističku politiku pozove u Izvršni komitet Kominterne — piše Laura Boela — stvorili su ozbiljnu krizu u KPM, koja je mogla biti prevaziđena jedino odlučnim držanjem bečke većine u Centralnom komitetu.«[26] Grupa oko Landlera je, stoga, odbacila Kunove optužbe da se u Partiji stvara »holandska ekstremistička struja«, čiji je jedini cilj da onemogući bilo kakvu akciju komunista. Zahtevano je da se protiv narušilaca partijske discipline preduzmu odgovarajuće mere. Odluke Kominterne nisu jednostrano tumačene — kako su to tvrdile pristalice Kuna — već je samo razotkrivana voluntaristička suština politike koja je predlagana od strane kritičarâ. Landler je, naime, stajao na stanovištu da je prvorazredni zadatak komunista — konsolidovanje i ujedinjavanje Partije. To se može postići jedino metodama koje vode okupljanju svih demokratskih snaga i stvaranjem zajedničkog programa borbe protiv Hortijeve represije.

Očigledno je da se Landler sa svojim pogledima na taktiku i zadatke komunista nalazio na sasvim suprotnim pozicijama od Kuna i da je daleko realnije procenjivao stvarne okolnosti pod kojima je potrebno nastaviti revolucionarnu delatnost u Mađarskoj. Lišen svakog lažnog avangardizma i doktrinarskog sektašenja, Landler je težio najširem povezivanju komunista sa svim progresivnim snagama — levo orijentisanim socijaldemokratima, seljaštvom i narodnim masama — na jedinstvenom programu odbrane demokratije. Njegova parola je glasila: komunisti moraju podržati socijaldemokratske sindikate. A taktički cilj je bio: razboritim »ponašanjem u Mađarskoj nužno (je) provesti koordiniranje levih opozicionih elemenata, pre svega unutar (legalnih) lindikata«[27].

Budući da je u Centralnom komitetu bila u većini, Landlerova frakcija je mogla Kunov napad da iskoristi u svoju korist. Pogotovo što je članak objavljen u Moskvi na način koji je bio suprotan utvrđenom redosledu u obrazlaganju partijske politike.

[25] L. Boela dodaje da su Kunov „grubi cinizam... odmah prozrele mađarske vlasti". Sugestija se nadovezuje na Lukačevo dugotrajno i nikada dokraja prevaziđeno podozrenje da je Kun namerno odabrao njega i Ota Korvina da posle propasti Sovjetske Republike ostanu u Pešti i nastave sa (nemogućom) ilegalnom aktivnošću, verujući da će ih se na taj način otresti. U autobiografskim zabeleškama Lukač će o tome sasvim kratko napisati: „Posle poraza — Korvin i ilegalnost (pretpostavka o Kunu)." Oto Korvin je, inače, uhvaćen i kao visoki rukovodilac revolucije mučen i ubijen u Pešti, dok se Lukač spasao bekstvom u Beč.

[26] L. Boela, *Postvarenje i revolucija*..., isto, str. 21—22.

[27] Isto, str. 23.

Digitized by Google

(Uostalom, Kun se nije zadržao samo na pisanju pamfleta, već je koristio i korumpirane osobe u Beču da bi organizovao posebnu frakciju.[28]) To, međutim, nije učinjeno.[29] Umesto preduzimanja partijskih mera, koje su u ovakvim slučajevima bile logične, ostalo se na kritici i pozivanju u Izvršni komitet Kominterne. Za mnoge autore to otkriva samo koliko je Landlerova većina bila zavisna od Kominterne. Ali se pomalo zapostavlja i druga strana medalje. Naime, napad na Kunove teze donekle bi pogodio i određene odluke Drugog kongresa Kominterne, što bi moglo dalje da pogorša odnose CK KPM sa Moskvom. Kritika upućena Landleru od strane Kuna — da u Centralnom komitetu nastaje »holandska ekstremistička struja« koja ima za cilj da partiju pretvori u »književno udruženje i obezbedi pasivan stav organizacije prema najvažnijim svetskim zbivanjima« — nije bila proizvoljna, niti bez određene pozadine. U njoj se računalo sa određenim odlukama Drugog kongresa Kominterne. Doduše, Kongres je održan u atmosferi opšte nade u svetsku revoluciju. Situacija u svetu se u biti izmenila, ali to nije umanjilo Kunov interes da je vešto prilagodi potrebama frakcijskog sukoba i obezbedi podršku Moskve. U manifestu, objavljenom kao govor na završnoj sednici Drugog kongresa, Trocki je, između ostalog, rekao da pokret proletarijata nezadrživo jača i da se neće zaustaviti dok ne učvrsti vlast svetskog proletarijata. »Ali — dodao je Trocki — avangarda ne sme čekati da se njena pratnja umnoži pre nego što stupi u borbu.«[30] Proletarijat mora aktivno podstaći revolucionarne procese i dalje okupljanje novih društvenih slojeva pod svoju zastavu. Politika bečke većinske grupe u CK KPM je suprotna tome, tvrdio je u svojoj kritici Kun, pokušavajući da odluke Drugog kongresa iskoristi kao pokriće za svoje poglede. Danas nema nikakve sumnje da je to bilo tendenciozno izopačavanje smisla odluka Drugog kongresa, ali je jasno da su one podstakle frakcijski sukob u KPM.

Što se Lukača tiče, on se kao jedan od najistaknutijih Landlerovih saradnika (mnogi stavovi iz Kunove kritike upućeni su upravo njemu) u načelu slagao sa taktikom utvrđenom na Drugom kongresu. Podržavajući delimično kritičare parlamentarne taktike proletarijata, Lukač je morao stajati na strani zastupnika aktivnijeg kursa Partije. Lenjinova kritika i usvajanje »defanzivne taktike« uneli su, međutim, određene promene u naglascima. Mađarske prilike činile su u teorijskom pogledu sektaško doktrinarstvo besmislenim, dok se ono, u praktičnom pogledu, pretvaralo u

---

[28] L. Boella, E. Bettelheim *(Zur Krise der KPU,* str. 39), L. Rudas *(Abenteurer -und Liquidatorentum,* str. 144). Svi oni navode da je Kun za korupciju koristio zlato koje je, posle propasti revolucije, poneo iz Mađarske.

[29] „Nekoliko meseci kasnije Lukač je zažalio zbog neodlučnosti svoje grupe" — dodaje L. Boela, (isto, str. 22).

[30] Navedeno prema: L. Boela, isto, str. 23. *Estratti dal manifesto del II Congresso mondiale dell Internazionale Comunista; Storia del Internazionale Comunisti altraverso i documenti uficalli;* a cura di J. Degras, Milano, 1975, I, str. 193—194.

Digitized by Google

opasni avanturizam. »Razborito ponašanje u Mađarskoj«, koje je predlagala »praktična inteligencija« Landlera, njegov duh neopterećen mesijanskim avangardizmom, njegova bliskost unutrašnjim potrebama najširih masa ponovo se pokazala dragocenom, pravilnom i jedino održivom. Pogotovo što se računalo na elastičnu taktiku: radom komunista u masovnim sindikatima mogla se proširiti socijalna osnova borbe radničke klase i obezbediti neophodno jedinstvo.

Upravo u jeku krize, koja je nastala u CK KPM napadom Kuna, Lukač se približava Landleru. Otkriva se podudarnost njihovih gledišta o najvećem broju aktuelnih problema. Nije slučajno što je Betelhajm u brošuri *Zur Krise der Kommunistischen Partei Ungarns* okarakterisao Lukača kao najizrazitijeg predstavnika bečke većinske grupe u CK KPM. Složena situacija koja je nastala sukobom u Centralnom komitetu i donekle dvosmisleno držanje Izvršnog komiteta Kominterne — koji je celu krizu tumačio netrpeljivostima u emigrantskim redovima — sprečili su dalje zaoštravanje sukoba, delujući kao amortizer u ionako neuspelom Kunovom pokušaju da se razračuna sa svojim neprijateljima u CK KPM. No nezavisno od toga, u pozadini sukoba došlo je do postepenog diferenciranja suprotnih stremljenja dveju frakcija. Period privremenog kompromisa i konsolidacije zauvek je prošao. Sektaško doktrinarstvo i dogmatika su se jasno programski izdvojili sa svojim karakterističnim zahtevima — sovjetskom diktaturom i ilegalnom taktikom komunista u zemlji — da bi u kasnijim promenama odnosa snaga u CK KPM dobili prevagu. Voluntarističko i avanturističko korišćenje taktike za ciljeve unutarpartijskih i frakcijskih obračuna grupe oko Kuna širom je otvorilo vrata kasnijem prihvatanju staljinističkih metoda. Pripremano je tle za kasniju »boljševizaciju« KPM i staljinistički kurs potpune birokratizacije. Na drugoj strani, Landlerova frakcija je dospela u fazu zrelog procenjivanja prilika u Mađarskoj. Pravilno je određen kurs ka širenju socijalne osnove pokreta, koordinaciji svih opozicionih elemenata i okupljanju masa na programu proleterske demokratije.

III

Revolucija se razvila u širinu i u dubinu s takvom neverovatnom brzinom i s toliko ogromnim bogatstvom oblikâ koji se smenjuju — napisao je Lenjin sredinom 1920. godine — da je praktično opovrgavala svako doktrinarstvo.[31] Ali je takvo »opovrgavanje« predstavljalo proces čija se dinamika nije mogla zanemariti. U međuvremenu, zaključak Kongresa Kominterne — da avangarda ne sme čekati da se njena pratnja umnoži pre nego što stupi u borbu — prihvatilo je levo doktrinarstvo i pretvorilo u ekstremističku parolu. »Razvoj revolucije u širinu i u dubinu« i nesumnji-

[31] V. I. Lenjin, *Dečja bolest „levičarstva"...*, str. 330.

Digitized by Google

vo izmenjeni uslovi delovanja proleterskih partija nisu ništa menjali u aktuelnosti radikalističkih parola. Levo doktrinarstvo je svojim »avangardizmom« uticalo na pretvaranje kongresnih zaključaka u platformu političke izolacije komunista. Sektašenje je pripremalo tle za kasniju birokratizaciju pokreta. Kidanje svih veza sa »radikalnim tradicijama masa« (Lukač) najavilo je krupan zaokret u delovanju komunista, koji se više nije mogao sprečiti.

Bečka grupa u Centralnom komitetu KPM, koju je predvodio Landler, prihvatala je u načelu odluke Drugog kongresa Kominterne, ali i ukazivala na objektivne okolnosti u kojima su one nastale i zahtevala striktno poštovanje činjenice da je svetski talas revolucije prošao. U praksi se već uveliko tragalo za realnijim programom, taktikom i rešenjima. Uključivanje komunista u socijaldemokratske sindikate i objedinjavanje svih levih, opozicionih snaga u zemlji vodilo je ka definitivnoj osudi i napuštanju pozicija sektaškog doktrinarstva. U pitanju je bila promena u aktuelnim taktičkim ciljevima komunista. Ali odluke Drugog kongresa načelno nisu osporavane: rađao se novi koncept »ofanzivne taktike«. Umesto sovjetske diktature i maksimalno avangardnih parola, razvijeno je stanovište po kome je neposredni zadatak delovanja komunista u izmenjenim uslovima u Mađarskoj — uspostavljanje republike. Naime, kako je to Lukač kasnije formulisao (»Blumove teze«), zahtev za »demokratskom diktaturom«. Velika promena u taktičkim zadacima pokreta pripremana je u tišini, nezavisno od gromoglasnih parola levog radikalizma, u saglasnosti sa očiglednom potrebom da komunisti dobiju najširu podršku masa. Razvoj revolucionarne taktike — koja je, s obzirom na krajnje ciljeve pokreta, određena kao »defanzivna«, a s obzirom na aktuelne zadatke delovanja u Mađarskoj kao »ofanzivna« — vodio je, dakle, postepenom »opovrgavanju svakog doktrinarstva« (Lenjin). Složenost ovako definisanih taktičkih ciljeva je razumljiva jedino ako se poveže sa potrebom prepoznavanja i uvažavanja specifičnosti nacionalnih okvira borbe proletarijata.

Odluke Drugog kongresa Kominterne morale su, međutim, konačno biti izmenjene. Na to je nagonilo aktuelno stanje stvari u svetu. U datom trenutku, razvojem revolucije, kako je Lenjin rekao, »u širinu i u dubinu«, insistiranje na starim parolama moglo je negativno uticati na položaj radničkih i komunističkih partija. Promenu će doneti tek Treći kongres Kominterne. Ali je u međuvremenu »levo doktrinarstvo« do kraja kompromitovalo teoriju »ofanzivne taktike« komunista na primeru »martovske akcije«. Negativne posledice koje su usledile na poseban način su se odrazile na frakcijsku borbu u CK KPM. Paradoksalno je da su nade u »blisku svetsku revoluciju« definitivno pokopane »desnim zaokretom« u KPM, kojim je, posredstvom Kominterne, grupa oko Kuna proglašena »većinskom«. Zaokret na Kongresu je bio presudan podjednako za pretvaranje doskorašnjih pristalica »levog radikalizma« u ekstremne privrženike staljinističke manipulacije, kao i za sudbinu Landlerove frakcije. Rasplet frakcijskih sukoba

Digitized by Google

je bio na pomolu. Okolnosti u kojima se dogodio zaslužuju posebnu pažnju.

Februara 1921. godine, prema dogovoru sa Zinovjevim, Bela Kun odlazi u Berlin. S njim polaze i Poganji i Guralski. Po ustaljenim tumačenjima »martovske akcije«, njihov je zadatak bio da — kao izaslanici Izvršnog komiteta — razmotre mogućnost organizovanja većeg štrajka u centralnoj Nemačkoj. Planirano je da se štrajk proširi na celu zemlju i da se na taj način stvori objektivno revolucionarna situacija koju bi iskoristile progresivne snage u domovini klasikâ marksizma. Međutim, iz Zapisnika sa sednice Malog biroa Izvršnog komiteta (od 22. do 23. februara) vidi se da IK KI nije direktno dao nalog za takozvanu »martovsku akciju«. Otuda i postoje suprotna mišljenja da IK KI nije ni mogao neposredno podsticati akcije Kuna, Poganjija i Guralskog. U to vreme je u središtu pažnje bila desna opasnost u nemačkoj partiji, a mnogo manje leva.[32] Ne treba, međutim, isključiti mogućnost da je Kun dogovorno preduzeo akciju u Nemačkoj. U svakom slučaju, predstavnici Izvršnog komiteta su direktno učestvovali u podsticanju pobune u Mansfeldu, koja se (zajedno sa celokupnim planom »stvaranja objektivno revolucionarne situacije«) završila katastrofalno po nemačke radnike. Neuspehu akcije, u kojoj je »levo doktrinarstvo« manifestovalo svu voluntarističku i avanturističku suštinu svoje politike, kumovalo je, doduše, i odbijanje berlinskog sindikata metalskih radnika da se priključi štrajku. Sindikat se držao procene Paula Levija, koji je delovanje Kuna u Nemačkoj proglasio »pučističkim« i od svojih pristalica otvoreno zahtevao da celu akciju sabotiraju.[33]

Poraz »martovske akcije« je konačno pokazao neodrživost »teorije ofanzive« proklamovane na Drugom kongresu. »Tek sada vidimo i osećamo da se ne nalazimo tako blizu konačnom cilju, osvajanju vlasti i svetskoj revoluciji«, rekao je Trocki sa govornice Trećeg kongresa Kominterne (jula 1921) u Moskvi. »Godine 1919. rekli smo: to je pitanje meseci, a sada kažemo: to je možda pitanje godina.«[34] Svetski kapitalizam je ušao u fazu relativne stabilizacije. Naglašavanje novih zadataka komunista u promenjenim svetskim uslovima odmah je razotkrilo pogrešnu taktiku predstavnika Izvršnog komiteta i glavne razloge neuspeha »martovske akcije«[35]. Na Kongresu se razvila debata između pristalica Bele Kuna

---

[32] Vidi: Dr Vera Mujbegović, *Komunistička partija Nemačke (1918—23)*, Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1969, str. 269.

[33] Više o „martovskoj akciji" i držanju Lukača vidi u mom članku: *Lukač i „martovska akcija"*, „Marksistička misao", br. 4/78, str. 171.

[34] *Protokoll des III Kongresses der Kom. Internationale*, Petrograd — Moskva, 5 novembar — 5. decembar 1922, Hamburg, 1923, str. 48—90. Takođe: L. Boela, isto, str. 23.

[35] Valja primetiti da je analizu Trockog u ime Kunove grupe kritikovao na Kongresu Poganji, dok je Lukač odmah zatim uzeo reč da bi odgovorio Poganjiju u ime Landlerove frakcije. Lenjin je, sa svoje strane, jasno dodao: „Ko u Evropi, u kojoj su gotovo svi radnici organizovani, ne shvata da moramo osvojiti većinu radničke klase,

Digitized by Google

i Paula Levija. Neuspeh metode »levog doktrinarstva«, njegovo definitivno kompromitovanje bilo je očigledno. Kongres, ipak, nije postao pozornica njegovog poraza. U odsudnom trenutku istureni su interesi Izvršnog komiteta i određenih ličnosti u njemu (pre svega samog Zinovjeva), što je uticalo na ceo rasplet događaja.

U stvari, Izvršni komitet nije mogao prihvatiti kritiku upućenu Kunu i Guralskom — premda je ona bila krajnje opravdana — jer bi time praktično došao u sukob sa sopstvenim odlukama. Ali on isto tako nije mogao ni osuditi držanje Levija. Pristalice akcije proglasile su njegovo držanje »štrajkbreherskim«, tražeći njegovo isključenje. Sve u svemu, zadatak Izvršnog komiteta je bio složen i čak protivrečan. Bilo je neophodno osujetiti svaku eventualnu kritiku koja bi poljuljala pozicije Zinovjeva u Kominterni — što je značilo da je potrebno doneti zaključke povoljne za Kuna — ali da se pri tom jasno stavi do znanja opravdanost Levijeve kritike »martovske akcije« i proglasi definitivno napuštanje »teorije ofanzive«.

Na koji način se ovako protivrečan stav Kominterne odrazio na odnose u Centralnom komitetu KPM? Njegova direktna posledica bilo je dalje zaoštravanje odnosa među frakcijama. Landler je, naime, načelno podržavao verziju ofanzivne taktike potpuno različitu od Kunove. Na Kongresu je nju obrazložio Lukač, kao predstavnik bečke većinske grupe u KPM. Lukačevo istupanje sa govornice Trećeg kongresa značajno je iz više razloga: pored potrebe da se Landlerova frakcija ogradi od držanja Kuna, trebalo je odbraniti aktivnu politiku komunista u nacionalnim okvirima i u saradnji sa najširim masama. Umesto odbacivanja »ofanzivne taktike«, ponuđen je novi program delovanja u nacionalnim okvirima, korišćenjem najširih mogućnosti koje se u tome pružaju, jer se pretpostavljalo da bi, u suprotnom, odluke Kongresa mogle otići u drugu krajnost. Ali je Lukačevo istupanje važno i za razumevanje unutrašnje geneze njegovih idejno-političkih opredeljenja. Lukač, jednostavno, nije mogao definitivno osuditi »martovsku akciju« i dokraja napasti »pučističko držanje« Kuna (kao što je to učinila nemačka levica), pošto se sa mnogim opravdanjima ofanzivne taktike doskora i sam slagao. Očigledno bi ga takva kritika dovela do napuštanja sopstvenih pogleda iz neposredne prošlosti. Zaokret u »političkom držanju« je tek najavljen.

Izlažući stanovište Landlerove frakcije, Lukač je u načelu podržao opravdanost »martovske akcije«. U tome nije najvažnije njegovo nastojanje da se izbegnu dalji sukobi u vrhu Kominterne. Naprotiv, podrška je bila osnovana zbog Landlerovog obrazloženja novog koncepta ofanzivne taktike. Odluka nemačke partije da krene u akciju ocenjena je kao veoma značajna. Proletarijat mora da sazreva u preuranjenim akcijama za one koje to neće biti. Komunisti treba da učestvuju u borbama koje vode najšire mase, makar

---

taj je za komunistički pokret izgubljen i neće od njega nikada ništa naučiti ako tri godine posle velike revolucije to još nije shvatio". L. Boela dodaje da je Lukač ukazao na istupanje Poganjija kao tipično pučističko, na što mu je Radek rekao da je i sam u tom pogledu teoretizirao (isto, str. 24).

Digitized by Google

one bile osuđene na poraz, jer se samo tako izgrađuje moral, snaga, heroizam, požrtvovanje i sva ona svojstva koja odlikuju revolucionarnu partiju. Komunisti ne smeju napuštati mase, pa ni pred neizbežnim porazima.[36] Etički aspekt politike komunista povezan je u Lukačevom izlaganju sa programskim načelom širenja socijalne osnove borbe proletarijata. Avangardna pozicija komunista se duboko razlikovala od svoje ranije uloge. Pogotovo od položaja u koji je dospevala sektaškim stavom prema masama — izolovana u svojoj ilegalnoj taktici. Uticaj Ervina Saboa i Landlera se preplitao u Lukačevom izlaganju. Karakteristično je, međutim, da se u ocenama koje je izneo sa govornice Kongresa Lukač našao na tragu glavnih Lenjinovih ideja i njegove procene neposrednih zadataka komunista u promenjenim svetskim prilikama.

Najviše polemika je izazvala ocena pravca koji je »martovska akcija« dobila zahvaljujući delovanju predstavnika Izvršnog komiteta i, pre svega, samoga Kuna. Na ovom pitanju, koje su u vrhu Kominterne želeli po svaku cenu izbeći, nastao je direktan sukob predstavnika dveju frakcija u CK KPM. Upuštajući se u obračun, Lukač je verovao da se on više ničim ne može zataškati. Programski suprotna opredeljenja dveju frakcija su bila očigledna. Promašaj »martovske akcije« zapečatio je sudbinu levog doktrinarstva. I ma kako da je bilo logično očekivati da će odlukama Kongresa biti načinjen krupan zaokret, nije se moglo predvideti da će on sve iznenaditi svojom paradoksalnom nedoslednošću i uvođenjem do tada nepoznate prakse arbitriranja u untrašnjim stvarima pojedinih partija.

Sukob predstavnika dveju frakcija u Centralnom komitetu KPM na Trećem kongresu stvorio je zategnutu situaciju. Nije se više moglo izbeći da ocene Kongresa ne utiču presudno na pomeranje snaga u Centralnom komitetu KPM. Izvršni komitet se, otuda, u odsudnom trenutku, direktno umešao u sređivanje stanja u KPM. Umesto osude doktrinarstva i ekstremizma, pošlo se sasvim drugim putem, koji ne samo da nije ublažio sukob između dveju strana (u Mađarskoj partiji, kao i u Nemačkoj KP)[37] nego je doveo do legalizacije autoritarnih metoda u odnosima među partijama u pokretu. Kongres je, naime, još trajao kad je obrazovana posebna komisija Izvršnog komiteta da reši problem frakcijske borbe u KPM. U komisiju su ušli Buharin, Radek i Tolhajmer. Time je i pre zvaničnog okončanja debate na Kongresu sukob frakcija razrešen u korist Bele Kuna. Razlog je jednostavan: kritika upućena Kunu od strane Lukača i Lindlerove frakcije u celini pogađala je posredno Zinovjeva i mogla je da dovede do presudnog pomeranja snaga u vrhu sovjetske partije, što bi se, svakako, odrazilo na kasnije borbe za Lenjinovo nasleđe.

Treći kongres Kominterne postao je, tako, pozornica političkog poraza Landlerove frakcije. I to upravo u trenutku kada je to iz-

[36] Vidi: Dr V. Mujbegović, isto, str. 278.

[37] O posledicama koje je „martovska akcija" imala po KP Nemačke vidi moj članak: *Lukač i „martovska akcija"*, „Marksistička misao", br. 4/78.

Digitized by Google

gledalo najmanje verovatno. Bečka grupa je imala većinu u Centralnom komitetu. Njen program se svakodnevno potvrđivao kao jedino prihvatljiv u promenjenim svetskim okolnostima, kao i prilikama u Mađarskoj. Način na koji se Izvršni komitet umešao u sređivanje stanja u Komunističkoj partiji Mađarske zloslutno je najavio vreme najtežeg centralizma, »bezdušne birokratizacije« — kako će to kasnije oceniti Lukač[38] — i otvoreno autoritarne prakse u međunarodnom radničkom pokretu. Odbačena je, međutim, kritika upućena Kunu za »pučizam i avanturizam«, sa motivacijom da se iza nje krije lični spor i netrpeljivost u redovima emigranata. Radek je, kao član komisije Izvršnog komiteta — koja je dobila zadatak da razmotri stanje u CK KPM — optužio za uzvrat Kunove protivnike, nazvavši ih »likvidatorima« i »centristima«. Kritike koje su ranije izrečene na Lukačev račun i upućene grupi oko Landlera ponovljene su. Naglašeno je da u Centralnom komitetu KPM postoji jedna »holandska ekstremistička struja« koja vodi »likvidaciji komunizma« i teži ka onemogućavanju revolucionarne akcije u zemlji. Na krajnje apsurdan način, jednostranim tumačenjem stavova Landlerove frakcije, program bečke većinske grupe okvalifikovan je kao — »sindikalistički ekstremizam«[39].

Način na koji se potom prošlo »raščišćavanju stanja« u Centralnom komitetu KPM krajnje je ilustrativan, jer razotkriva suštinu kasnijih staljinističkih metoda. Na potpuno apsurdan način su, naime, povezane dve protivrečne stvari: odbačena je Kunova verzija »ofanzivne taktike« u »martovskoj akciji«, ali samo zato da bi se odmah potom njegova grupa proglasila »većinskom u CK KPM«. U stvari, grupa oko Kuna je faktički još bila u manjini; odluke su to promenile. Na drugoj strani, program Landlerove frakcije okarakterisan je kao »sindikalistički ekstremizam« i »likvidatorski«, da bi u zaključcima Kongresa bilo zapisano da će KP Mađarske »u skoroj budućnosti ponovo uhvatiti korene u masama«. Na taj način politički poraz Landlerove frakcije usledio je istovremeno sa bezrezervnim usvajanjem ispravnosti politike koju je frakcija zastupala. Kunov predlog da se emigranti vrate u zemlju, da se izvrši rascep socijaldemokratske stranke i sindikata i komunisti ilegalno organizuju — radi ponovnog uspostavljanja sovjetske republike — definitivno je odbačen, što ni na koji način nije promenilo smisao odluke da se Kunova grupa proglasi »većinskom«. Do trenutka kada KPM bude dobila većinu u masama, glasila je odluka Kongresa, Izvršni komitet će postaviti na

[38] „Dakle, na Trećem kongresu (Kominterne — S. L.) je frakcijska borba u KPM izdignuta na međunarodnu razinu i postala tako jedan od prvih i ponajviše zabrinjavajućih simptoma autoritarne prakse koju je Izvršni komitet ustanovio prema evropskim komunističkim partijama" (L. Boela, isto, str. 20).

[39] U stvari, etiketiranje je imalo za cilj da opravda do tada neuobičajenu autoritarnu praksu mešanja u stvari jedne partije. Optužba za „sindikalistički ekstremizam" nastojala je da iskoristi (u stvari, vulgarizuje) deo programa Landlerove frakcije u kome se naglašava potreba daljeg delovanja komunista u socijaldemokratskim sindikatima.

Digitized by Google

čelo Partije centralni komitet u kome će većina pripadati grupi levice (Kuna), a u kome će (postojeća većina oko Landlera) postati manjina »centrista, u negativnom smislu reči«.

Usvajanjem taktičke platforme za KPM obezbeđena je dominacija dogmatske manjine u CK KPM. Pokazalo se, međutim, da se uspostavljeni odnosi ne mogu lako promeniti: platforma nije dala očekivane rezultate. Frakcijska borba se ponovo rasplamsala, tako da je već u 1922. godini postalo neophodno ponovno mešanje Izvršnog komiteta.[40] Ono je usledilo posle preduzimanja niza pratećih mera, kojima je, između ostalog, ukinut i časopis »Kommunismus«[41]. Odmah posle toga iz Centralnog komiteta KPM istupili su glavni predstavnici Landlerove bečke grupe — Landler, Hirošik i Lukač.[42] Odlukom Izvršnog komiteta Kominterne ukinuta je bečka organizacija (Biro) KPM i ustanovljen Centralni komitet koji će delovati u Mađarskoj. Većina pripadnika, sada već bivše, Landlerove frakcije bila je primorana da se priključi austrijskoj KP.[43]

Dakle, konačno je ostvarena odluka o likvidaciji frakcijske borbe u CK KPM. S njom je, kako ispravno zaključuje Laura Boela, likvidirana i »samostalnost partije koja je na svoj preporod morala čekati godinama«[44].

---

[40] Formirane su dve komisije u 1922. godini, koje su odbacile optužbe protiv Kuna i pozvale mađarske komuniste na red.

[41] „Kommunismus" je prestao da izlazi 1921. godine, pa je odlučeno da ubuduće partijski organ izlazi u Moskvi.

[42] U CK KPM je ostala samo manjina, sa Rudašem na čelu, koja je postala opozicija.

[43] Lukač će, kasnije, zajedno sa Landlerom preći u KP Nemačke i sarađivati u časopisu „Die Rote Fahne". Karakteristično je, međutim, da je donekle sličnu sudbinu doživela i grupa Paula Levija u KPN. Nezadovoljan odlukama Trećeg kongresa Kominterne, Levi je objavio pamflet *Martovska akcija: šta je to zločin?*, koji su podržali predstavnici partije u Rajhstagu, Klara Cetkin, Adolf Hofman, Kurt Gejer i Viljem Divel. Pored Levija, Partiju napuštaju i Ernst Deming i Marija Vackovič, koji su kasnije osnovali sopstveni časopis „Naš put" i KAG (Kommunistische Arbeitsgemeinschaft — Radnički komitet za komunizam). Juna 1922. godine izbačeno je iz CK KP Nemačke 28 funkcionera, zbog pružanja podrške Leviju. Tako je nemačka Partija još više podeljena, pokret razbijen i oslabljen.

[44] L. Boela, isto, str. 26.

Digitized by Google

Ljubiša R. Mitrović

Samoupravljanje i diktatura proletarijata

Teorijska i istorijska geneza ideje i prakse samoupravljanja kao oblika revolucionarne samodelatnosti radničke klase ubedljivo pokazuje da je samoupravljanje imanentno radničkoj klasi i njenom pokretu oslobađanja, da je kao crvena nit prisutno u različitim istorijskim oblicima ispoljavanja klasne borbe radničke klase, te da je svaka autentična socijalistička revolucija uvek težila određenom obliku samoodređenja narodâ i proizvođačâ, a da upravo samoupravljanje kao oblik socijalističke revolucije omogućuje ostvarenje bitnog kvaliteta socijalizma, to jest ovladavanje radnikâ uslovima, sredstvima i proizvodima svoga rada, samoodređenje radnikâ u radu i upravljanju. Sa samoupravljanjem, kao revolucionarnim ciljem i sredstvom socijalističkog društvenog razvoja, kao autentičnim oblikom samodelatnosti radničke klase, nerazdvojno je povezan strateški koncept u kategorijalnom aparatu socijalističke revolucije — diktatura proletarijata. Diktatura proletarijata, kao izraz i konsekvenca delovanja zakonâ klasne borbe,

Digitized by Google

uprkos svim zamagljivanjima i osporavanjima, ima i danas *strateško značenje.*[1]

Teorijski i istorijski osvrt na genezu ideje i prakse diktature proletarijata i samoupravljanja ukazuje da — iako u radničkom pokretu još iz vremena Prve internacionale pa sve do danas postoje kontroverze oko ta dva osnovna koncepta, koja se često uprošćeno i neopravdano eksponiraju kao razlike između autoritarne i slobodarske koncepcije socijalizma (između »diktature proletarijata« i »radničkih saveta« — *u suštini je reč o dva jedinstvena aspekta revolucionarne borbe za socijalizam,* koji označavaju proces dijalektičkog ukidanja starih društvenih odnosa i izgrađivanja novih, socijalističkih.[2]

---

[1] Diktatura proletarijata danas je u fokusu interesovanja i kontroverzi u međunarodnom radničkom pokretu. *Bilans diskusije u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu ukazuje pre svega na potrebu nove marksističke sinteze, to jest redefinisanja ovog strateškog pojma u kategorijalnom aparatu socijalističke revolucije, sa stanovišta analize novih klasnih odnosa i borbe za socijalizam u savremenoj epohi, ali ne i njegovo napuštanje.* Takav plodan napor u smislu afirmacije autentičnog marksističkog shvatanja pojma diktature proletarijata do sada je učinjen u Jugoslaviji još 1958. godine usvajanjem Programa SKJ, u kome se nalazi jedna marksistička definicija, koja se održala do danas, to jest koju je praksa verifikovala. Oslobađajući se dogmatizma u političkoj teoriji i praksi, mnoge partije tek danas dolaze na stanovište neprihvatanja staljinistički vulgarizovanog koncepta diktature proletarijata i u tom smislu ističu zahtev za preispitivanjem pojma diktature proletarijata. Treba, međutim, reći da su ti zahtevi vrlo različito motivisani i obrazloženi. Neophodno je stoga u teorijskoj analizi *razlučiti nominalno-verbalna odricanja od diktature proletarijata,* kao termina zbog negativnih asocijacija, konotacije i iz taktičko-političkih razloga, *od suštinskih* koja negiraju srž Marksovog shvatanja o revolucionarnoj ulozi radničke klase u socijalističkom društvenom preobražaju. Kada se radi o radničkom pokretu u razvijenim zapadnoevropskim zemljama, to jest odnosu socijalno-klasnih i političkih snaga u borbi za socijalizam u njima, smatramo da je *neophodno da se teorijski problematizuje Gramšijev pojam hegemonije,* da se taj pojam aktuelizuje, stvaralačko-teorijski dalje razradi sa stanovišta osvajanja vlasti u tim zemljama i stvaranja dominantnog položaja za radničku klasu u odnosu klasnih snaga i u društvenim odnosima u procesu socijalističkog preobražaja tih zemalja iz klasnog u besklasno društvo.

[2] Ta dva aspekta i procesa su, kao što pokazuje praksa radničkog pokreta, komplementarna u pravoj socijalističkoj revoluciji, ali su u isto vreme i protivrečna. Gde prestaje predominantnost jednog, a počinje predominantnost u praksi drugog procesa i kako se ostvaruje njihovo jedinstvo, zavisi od niza unutrašnjih i spoljašnjih faktora. Međutim, jedno je sasvim jasno da za revolucionarne snage „diktatura proletarijata (za razliku od vlasti umjesto proletarijata) i radnička samouprava ne mogu biti dvije mehaničke sukcesivne formacije: prvo izgraditi socijalizam pomoću diktature pa zatim početi s nekom „komunističkom samoupravom". To je jedan jedini protivrečni proces i čim se kao takav empirijski ne potvrđuje — i pored razlika u oblicima praktičnog potvrđivanja — u pitanju je klasna priroda i funkcija države stvorene na ruševinama buržoaske vlasti" (Dr A. Krešić, *Diktatura proletarijata i radnička samouprava,* „Sedma sila", Beograd, 1967, str. 8).

Digitized by Google

Socijalistički preobražaj društva iz klasnog u besklasno treba da se ostvaruje u jedinstvu procesa diktature proletarijata i radničke samouprave, u jedinstvu borbe protiv elemenata starog društva i izgradnje novog društva, kroz afirmaciju socijalističke demokratije, prevazilaženje vladavine političke države kroz njeno odumiranje i stvaranje društva na novim osnovama, u kome će udruženi proizvođači, ovladavajući uslovima, sredstvima i rezultatima svoga rada, postati gospodari vlastite sudbine i daljeg ukupnog društvenog razvoja.

Takav koncept jedinstva diktature proletarijata i radničke samouprave, koji je razvijen u kontekstu socijalne proleterske revolucije, izvorno je teorijski dat u Marksovom učenju, po kome diktatura proletarijata predstavlja instrument socijalističke revolucije, a ne cilj za sebe, i u kome se samoupravljanje kao oblik samodelatnosti radničke klase, koji najadekvatnije izražava Marksovu maksimu da je „oslobođenje radničke klase delo same radničke klase", pokazuje kao revolucionarno sredstvo i cilj socijalističkog društvenog preobražaja. Pariska komuna je na delu pokazala to jedinstvo. Neostvarivanje u praksi socijalističkog preobražaja tog jedinstva diktature proletarijata i radničke samouprave dovodi u pitanje ishod, rezultat i karakter socijalističke revolucije. Zadržavanje oblikâ vladavine u ime radničke klase, raznih preobraženih oblika političkog posredništva, u stvari blokira socijalistički razvoj, sputava socijalističku revoluciju da prekorači određene granice u svome kretanju i da pređe sa političkog na socijalni plan.

Jugoslovenskoj socijalističkoj revoluciji pripada zasluga što je, u periodu dogmatske revizije marksizma, kada je diktatura proletarijata redukovana na državni pojam, a samoupravljanje proglašeno anarhosindikalističkom idejom, reafirmisala osnovne vrednosti Markovog učenja o socijalističkoj revoluciji, diktaturi proletarijata i samoupravljanju kao jedinstvenom procesu revolucionarne samodelatnosti radničke klase na ukidanju klasnih i zasnivanju besklasnih društvenih odnosa.

Prema marksističkom shvatanju, *diktatura proletarijata nije usko politički pojam, već socijalni, koji izražava jednu zakonitost društvenog razvoja*, suštinu zakonitog kretanja društva iz klasnog u besklasno. Kao konsekvenca delovanja zakona klasne borbe u istoriji razvoja ljudskog društva, diktatura proletarijata označava svojevrsnu negaciju negacije u dijalektici revolucionarne prakse društvenog preobražaja. Kao instrument socijalne proleterske revolucije, diktatura proletarijata omogućuje ukidanje starog, što se manifestuje kroz sistem eksproprijacije eksproprijatorâ, njihovo ekonomsko i političko razvlašćivanje, kroz borbu protiv snaga koje se protive socijalističkom preobražaju društva, uz očuvanje svih pozitivnih tekovina ljudske civilizacije i kulture i njihov dalji razvoj, uz suštinsko proširivanje i obogaćivanje demokratije i razvoj ljudskih i društvenih sloboda, pod rukovodstvom radničke klase, čiji je cilj ne ovekovečenje klasnog monopola, već ukidanje svih klasa i ostvarivanje procesa opšteljudske emancipacije.

Digitized by Google

Ukazujući na klasnu borbu kao pokretačku snagu društvenog razvoja, Marks je upravo u radničkoj klasi otkrio osnovnog revolucionarnog subjekta socijalističke revolucije, ističući da klasna borba neminovno vodi diktaturi proletarijata. Pri tom je *Marks na diktaturu proletarijata gledao sa širokog istorijskog stanovišta kao na zakonomeran oblik u kretanju društva i razrešavanju njegovih protivrečnosti*, a ne na voluntaristički, odnosno blankistički način. U tom kontekstu Marks je ukazao na objektivnost i nužnost tog procesa diktature proletarijata, koji proizlazi iz istorijskog kretanja i unutrašnjih klasnih protivrečnosti.[3]

Marks je, dalje, istakao da je diktatura proletarijata *istorijska kategorija* i da ona *„čini samo prelaz ka ukidanju klasa i ka besklasnom društvu"*[4]. U tom smislu, kao što klasna borba zakonito vodi diktaturi proletarijata, tako i diktatura proletarijata vodi ka ukidanju klasa i zasnivanju besklasnog društva. Dakle, *diktatura proletarijata predstavlja samo prelazni oblik u kretanju društva iz klasnog u besklasno*, koji se karakteriše procesom razgrađivanja starih i izgrađivanja novih, socijalističkih odnosa pod vođstvom radničke klase.

Diktatura proletarijata, prema marksističkoj teoriji, označava, dakle, prvo, *vladajuću poziciju radničke klase* u ukupnim odnosima u socijalizmu kao društvu prelaznog perioda; drugo, ona sadrži i *elemente revolucionarne prinude* radničke klase prema svim snagama koje se suprotstavljaju socijalističkom društvenom preobražaju; i treće, ona je *nužan prelazni oblik ka ukidanju svih klasa i zasnivanju besklasne zajednice*. Treba, dakle, istaći da su klasici marksizma na diktaturu proletarijata gledali u kontekstu ostvarivanja ciljeva socijalne proleterske revolucije, te da je, po njihovom shvatanju, *diktatura proletarijata širi pojam od proleterske države*, koja je samo jedan od oblika njenog ispoljavanja, dakle, instrument diktature revolucionarne klase (a ne otuđena sila nad klasom), čija je specifičnost da je to *država koja odumire*.

Diktatura proletarijata, po Marksovom, Engelsovom i Lenjinovom shvatanju, *predstavlja klasnu suštinu socijalno-političkog sistema prelaznog perioda u kome neposrednu rukovodeću ulogu ima radnička klasa, koji se karakteriše takvom organizacijom države koja odumire i procesom stvaranja samoupravne asocijacije u kome nasilje prestaje biti bitan element i sve se više zamenjuje oblicima neposredne demokratije*. Pri tom treba reći da se diktatura radničke klase bitno razlikuje od diktature ostalih klasa, koja se uspostavlja u cilju dominicije i eksploatacije, jer je diktatura proletarijata upravo stvarna dominacija ogromne većine nad manjinom. Diktatura proletarijata se uspostavlja zbog ukidanja svakog oblika eksploatacije i ona, kao vladavina radničke klase,

[3] „Nije posredi što ovaj ili onaj proleter ili čak ceo proletarijat zamišlja kao svoj cilj. Posredi je što će on shodno svom istoriskom biću biti istoriski prinuđun da učini" (K. Marks, *Sveta porodica*, „Kultura", Beograd, 1959, str. 81).

[4] Marks — Engels, *Izabrana dela u dva toma*, „Kultura", Beograd, 1950, str. 441.

Digitized by Google

traje sve dotle dok budu uništene ekonomske osnove klasne egzistencije i dok se ne izgradi autentična ljudska zajednica rada. Upravo zato diktatura proletarijata je *dugo prelazno razdoblje između klasnog i besklasnog društva*, čiju sadržinu čini složen proces ispunjen »klasnom borbom proletarijata koja i nije isključivo klasna borba« (Lukač), promenama u karakteru rada, u socijalnoj strukturi i političkoj organizaciji. A na tokove tog procesa i konkretne oblike tih promena utiču i specifični uslovi pojedinih zemalja u kojima se odvija proces izgradnje socijalističkih društvenih odnosa.[5]

U društveno-istorijskoj praksi diktatura proletarijata se može ispoljavati *i ispoljava se u različitim organizacionim i političkim oblicima.* Pri tom je bitno istaći *da je odlučujuća uloga radničke klase u produkcionim odnosima i ukupnim odnosima u datom društvu onaj zajednički imenitelj i dovoljan uslov postojanja diktature proletarijata u Marksovom smislu tog pojma.* Otuda je pravi kriterij za sagledavanje suštine diktature proletarijata u nekom društvu uvek vezan za stvarni položaj radničke klase u produkcionim odnosima, a ne njen formalno-pravni status. Stvarna realizacija diktature proletarijata u društvenoj praksi izgradnje socijalizma, dakle, omogućuje oblikovanje novog društva po meri interesâ najprogresivnije socijalne snage u istoriji razvoja ljudskog društva — radničke klase.

Upravo *samoupravljanje*, kao novi proizvodni odnos, revolucionarna društvena forma i sadržina, pa i alternativa radničke socijalne i političke organizacije društva prelaznog perioda, *omogućuje da se istinski, na delu, realizuje Marksova koncepcija diktature proletarijata* i kroz revolucionarnu praksu proizvođačâ stvaraju pretpostavke za ukidanje klasa *i, u krajnjoj instanci, prevazilaženje i same diktature proletarijata kroz komunističku asocijaciju slobodnih proizvođača.* U tom kontekstu treba istaći da *samoupravljanje*, kao revolucionarna samodelatnost radničke klase na ukidanju klasnih i zasnivanju besklasnih odnosa, predstavlja oblik neposredne socijalističke demokratije, čiju socijalnu sadržinu čini proces oslobađanja rada i čoveka, a klasnu suštinu diktatura proletarijata.[6]

Samoupravljanje svojom revolucionarnom praksom demistifikuje ulogu države i partije u društvenom procesu. Proleterska država koja odumire i avangardna uloga partije predstavljaju in-

---

[5] U toku prelaznog perioda diktatura proletarijata u svom razvitku može *menjati svoje forme i sredstva ispoljavanja*, ali je bitno da ostaje njena klasna suština u čitavom prelaznom periodu, a to je vladavina radničke klase koja stvara pretpostavke za ukidanje svih klasa i zasnivanje besklasnog društva.

[6] „Diktatura proletarijata i samoupravljanje, kaže V. Cvetičanin, nisu dvije mehaničke izolirane sukcesivne pojave i kada završi jedna — diktatura, otpočinje druga — samouprava. Samoupravljanje je suština i način postojanja diktature proletarijata. Ako ne postoje bar inicijalni oblici samoupravljanja, u pitanju je diktatura proletarijata" (V. Cvetičanin, *Pariska komuna — država — samoupravljanje*, „Kulturni radnik", Zagreb, 1971, br. 2, str. 100).

Digitized by Google

strumente radničke klase u njenoj borbi za novo društvo, a ne silu iznad klase. Nadilazeći uski politički plan u kretanju socijalističke revolucije, samoupravljanje omogućuje da se ostvari *prelaz istorije sa političkog na društveni plan*, da odumire država, da se reintegriše ekonomska i politička sfera, da se kroz potpun razvoj socijalističke demokratije na svim nivoima i u svim oblastima društva ostvari najširа inicijativa masa, njihovo učešće u radu i upravljanju, da se prevazilazi klasna podela rada i ostvaruje proces oslobađanja rada i čoveka i ukidaju razni oblici čovekovog otuđenja. Jednom rečju, *samoupravljanje omogućuje autentično realizovanje diktature proletarijata u jedinstvu njene klasne suštine i demokratske forme njenog ispoljavanja.*

Na teorijskom planu *sociološki pojam samoupravljanja* može se pravilno razumeti jedino u kontekstu Marksove koncepcije o autoemancipaciji radničke klase, o oslobađanju rada i čoveka i radikalnom prevazilaženju klasne podele rada na subjekte i objekte istorije, na upravljače i izvršioce. Socijalističko samoupravljanje predstavlja novi proizvodni i društveni odnos, celovit fenomen, koji se ne može ograničavati samo na neke nivoe i sfere društvenog života, već predstavlja oblik organizacije celokupnog društva. Kao novi proizvodni i integralni društveni odnos, samoupravljanje stvara uslove za prevazilaženje posredničkih faktora između čoveka i njegove slobode, (države i klase), afirmiše revolucionarnu samodelatnost radničke klase i rehabilituje ljudsku spontanost u životu i radu. Podruštvljavajući sredstva za proizvodnju i politiku, samoupravljanje omogućuje čovekovo istinsko samoodređenje u radu i upravljanju. Spajajući rad i upravljanje radom, proizvođača i upravljača u istoj ulozi, samoupravljanje čini udruženi rad glavnim nosiocem samoupravne integracije i društvenog razvoja uopšte.

Kao sredstvo i cilj revolucionarne borbe radničke klase i kao oblik klasne i opšteljudske emancipacije, *samoupravljanje* predstavlja *prelaznu etapu u kretanju društva od kapitalizma ka komunizmu.* Ono je, s jedne strane, *specifičan oblik i suština diktature proletarijata*, a, s druge strane, *u svom potpuno razvijenom obliku, po meri ukidanja klasa i klasnih protivrečnosti, samoupravljanje predstavlja i oblik (istorijski instrument) prevazilaženja diktature proletarijata kroz Marksovu komunističku asocijaciju slobodnih proizvođača.*[7] U tom smislu, u svom razvoju diktatura proletarijata sve se manje javlja kao dominirajući sistem političke dominacije, a sve više kao novi proizvodni i društveni odnos koji otvara put izrastanju nove ljudske zajednice ravnopravnih i slobodnih ljudi.

---

[7] „Ako ona treba da vodi u društvo bez političke vlasti i dominacije, razumljivo je, kaže prof. dr Jovan Đorđević, da ona sama mora biti pokret stvarnog menjanja dominacije i time prevazilaženja i same diktature proletarijata — u raznim i raznovrsnim oblicima samoodređenja i samoopredeljenja ne samo proletarijata već i sve više svih ljudi" (Dr J. Đorđević, *Politički sistem*, Savez udruženja pravnika, Beograd, 1967, str. 208).

Digitized by Google

U kontekstu ostvarivanja ciljeva socijalne proleterske revolucije, *socijalističko samoupravljanje predstavlja revolucionarni oblik klasne i opšteljudske emancipacije.* Njegova klasna suština ogleda se u tome što ono predstavlja jedan od oblika savremene klasne borbe i diktature proletarijata i što je njegov prirodni nosilac organizovani masovni radnički pokret.[8]

Socijalističko samoupravljanje, razgrađujući klasnu podelu rada, razvijajući udruženi rad i oblike samoupravne integracije i ostvarujući proces oslobađanja rada i čoveka, sve više prekoračuje uski horizont političkog društva, konstituišući u praksi elemente stvarne zajednice ljudi. *Samoupravljanje* kao novi proizvodni odnos i oblik socijalističke demokratije *omogućuje čovekovo razotuđenje* u raznim oblastima njegovog ispoljavanja i sve svestranije potvrđivanje njegovog generičkog bića. *Proces oslobađanja rada u samoupravljanju zakonito traži sve širi razvitak neposredne socijalističke demokratije,* razmah ljudskih i društvenih sloboda za kakve istorija do danas nije znala. Reč je ne o formalnim, već o stvarnim ljudskim slobodama. A one stvarno mogu izrastati i širiti se na samoupravljanju kao novom proizvodnom odnosu i procesu oslobađanja rada i čoveka i svojim razvitkom povratno uticati na dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja i u teoriji i u praksi.

Socijalističko samoupravljanje i diktatura proletarijata su komplementarni procesi. Njihovo jedinstvo omogućuje da se u teorijskom razmatranju i praksi izbegnu, prevaziđu određene opasnosti i slabosti koje su se, inače, manifestovale u radničkom pokretu. Naime, taj spoj omogućuje da se izbegne opasnost od dogmatske interpretacije diktature proletarijata, to jest njeno redukovanje na državni pojam i da se istakne ne samo klasna suština diktature proletarijata, već i značaj njene demokratske forme u procesu njenog ostvarivanja. Takav pristup omogućuje da se shvati klasna suština samoupravljanja, to jest izbegnu opasnosti od njegove liberalističke interpretacije kao »natklasne« institucije i njegovo identifikovanje sa raznim oblicima građanske participacije.

Dakle, ukoliko se u teoriji i praksi ne ostvaruje jedinstvo samoupravljanja, kao oblika socijalističke demokratije, i diktature proletarijata, postoje opasnosti od deformacije bilo da se umesto stvarne diktature proletarijata u društvu vrši osamostaljivanje i apsolutizovanje države i birokratije nad radničkom klasom bilo da se vrši potiskivanje klasne socijalističke suštine samoupravljanja. Otuda je neophodno samoupravljanje i diktaturu proletarijata interpretirati i ostvarivati u nerazdvojnom jedinstvu. U tom kontekstu, *diktatura proletarijata predstavlja rukovodeću ulogu radničke klase u procesu preobražaja klasnog u besklasno društvo, a samoup-*

[8] O tome E. Kardelj kaže: „Naše socijalističko društvo ne može postojati i razvijati se kao takvo ako u njemu ne bude obezbeđena vodeća uloga radničke klase, u njenoj tesnoj povezanosti sa svim slojevima ljudi koji rade i stvaraju. Takav klasni pristup je neophodan i kad govorimo o samoupravljanju" (Referat E. Kardelja na II kongresu samoupravljača, *II kongres samoupravljača Jugoslavije,* „Radnička štampa", Beograd, 1971, str. 41).

Digitized by Google

ravljanje se pokazuje kao najadekvatniji, najautentičniji oblik za ostvarivanje te rukovodeće uloge radničke klase u prelaznom periodu, ukidanje klasne podele rada i realizaciju ciljeva socijalne proleterske revolucije — oslobođenje rada i čoveka.

Pokušamo li bliže da, na osnovu proučavanja teorijskog nasleđa, odredimo *odnos između samoupravljanja i diktature proletarijata* i da definišemo perspektive njihovog razvoja, na osnovu našeg istraživanja, možemo izvući sledeće zaključke: da je reč o dijalektičkom komplementarnom odnosu. U tom smislu, ako se diktatura proletarijata definiše u kontekstu socijalne proleterske revolucije (pozitivno) kao neosporna vladavina radničke klase, većine društva, kao borba za viši tip organizacije rada i viši tip demokratije i ljudskih sloboda, treba reći da sa razvitkom socijalističkog samoupravljanja, kao procesa odumiranja dužave i ostvarivanja oslobođenja rada i čoveka, ovako shvaćena diktatura proletarijata jača. Naime, *sa razvojem socijalističkog samoupravljanja jača autentična diktatura proletarijata, čija je bitna karakteristika sve širi i dublji razmah socijalističke demokratije, sve masovnije učešće radničke klase i radnih ljudi u upravljanju društvom.* Međutim, ako se diktatura proletarijata definiše kao državni pojam, usko kao vlast, nasilje, treba reći da tada sa razvojem samoupravljanja etatistički definisana diktatura proletarijata odumire, jer sa razvojem samoupravljanja jača proces odumiranja države, smanjuje se upotreba nasilja. Dalje, stagniranje u razvoju samoupravljanja dovodi u pitanje autentično ostvarivanje diktature proletarijata, *to jest vodi deformaciji diktature proletarijata:* (a) bilo da se diktatura proletarijata pretvara u diktaturu države i birokratije nad proletarijatom ili (b) bilo građanskih slojeva. S druge strane, sa jačanjem diktature proletarijata, to jest jačanjem rukovodeće uloge radničke klase u društvu, samoupravljanje se afirmiše kao oblik oslobođenja rada i čoveka, jačaju procesi koji samoupravno društvo vode ka komunizmu. *Stagniranje u ostvarivanju procesa autentične diktature proletarijata vodi u praksi izvitoperivanju samoupravljanja u neki oblik građanske participacije,* to jest dovodi se u pitanje samoupravljanje kao novi, socijalistički produkcioni odnos i oblik socijalističke demokratije. U takvoj situaciji, umesto vladavine radničke klase, nastaje vladavina tehnobirokratskih i drugih otuđenih grupa i slojeva u društvu. Otuda je ne samo u teoriji, već i u praksi bitno da se ova dva procesa — samoupravljanje i diktatura proletarijata — ostvaruju u jedinstvu. Njihovo razdvajanje i suprotstavljanje vodi i u teoriji i u praksi određenim revizijama i deformacijama.

Razvoj socijalističkog samoupravljanja kao novog produkcionog odnosa i oblika neposredne demokratije omogućuje da se prevaziđu oblici ekonomske i političke alijenacije proizvođača, da se izbegne otuđenje države i izvitoperivanje diktature proletarijata u diktaturu birokratije nad proletarijatom. *U samoupravljanju, iz karaktera novog, socijalističkog produkcionog odnosa, zakonito proizlazi ne samo autentična klasna suština, već i demokratska forma diktature proletarijata,* koja se sve više ostvaruje kroz nedržav-

Digitized by Google

ne i neprinudne oblike i sredstva, kroz razvoj socijalističke demokratije i jačanje uloge radničke klase kao hegemona (u gramšijevskom smislu te reči) u društvenim odnosima. Jednom rečju, sa razvojem socijalističkog samoupravljanja, odumiranjem države i konstituisanjem udruženog rada i delegatskog sistema jača diktatura proletarijata u neetatističkoj formi svog ispoljavanja. Tako shvaćena diktatura proletarijata nije samo instrument radničke klase u borbi protiv klasnog neprijatelja, već i poluga radikalnog ekonomskog i socijalnog prevrata, to jest socijalističkog revolucionarnog preobražaja klasnog u besklasno društvo. Ukidanjem klasa i klasnog društva dolazi do prevazilaženja, to jest prerastanja diktature proletarijata u komunističku asocijaciju slobodnih proizvođača.

Dakle, kada samoupravljanje definišemo sa stanovišta klasne borbe i socijalističke revolucije, revolucionarnih promena u položaju radničke klase u produkcionim i ukupnim odnosima u procesu socijalističkog preobražaja i opšteljudske emancipacije, tada ćemo razrešiti staru dilemu o odnosu diktature proletarijata i socijalističke demokratije, jer samoupravljanje kao oblik socijalističke demokratije, čija je klasna suština diktatura proletarijata, svojim razvojem jača društvenu moć radničke klase, ukidajući klasnu podelu rada i ostvarujući proces oslobađanja rada i čoveka, stvara uslove za realizaciju Marksove »devize« da je »sloboda svakog pojedinca uslov slobode za sve«. Za razliku od kapital-odnosa i etatističkog produkcionog odnosa, samoupravljanje kao novi proizvodni odnos stvara osnove za novi tip samoupravne društvene moći, za novu strukturu i raspodelu društvene moći, u kojoj moć svakog pojedinca umnožava moć ostalih.

U kontekstu ostvarivanja ciljeva socijalne proleterske revolucije treba istaći da je *interes proletarijata da svestrano razvija socijalističku demokratiju*, da odlučno prevazilazi pretpostavke građanskog sveta, ukida klasnu podelu rada, ostvaruje proces oslobađanja rada i čoveka i da, u krajnjoj instanci, ukine i sebe kao klasu, ostvarujući jednu istorijski novu zajednicu ravnopravnih i slobodnih ljudi. Međutim, u tom revolucionarnom procesu razgrađivanja starih i izgrađivanja novih odnosa *deluju i protivrečne tendencije*, tendencije ka osamostaljivanju političkih faktora, države i birokratije u posebnu silu iznad društva, protiv kojih se proletarijat mora stalno boriti, podruštvljavajući politiku i svestrano razvijajući socijalističku demokratiju.

Samoupravljanje i diktatura proletarijata predstavljaju oblik revolucionarne samodelatnosti radničke klase. Samoupravljanje je i cilj i sredstvo revolucionarne borbe radničke klase u procesu preobražaja klasnog u besklasno društvo. Ono predstavlja najautentičniji oblik socijalističke demokratije, čija je socijalna sadržina oslobođenje rada i čoveka, ukidanje klasne podele rada, a klasna suština — diktatura proletarijata. Upravo takvo *dijalektičko shvatanje samoupravljanja*, dakle, ne samo kao revolucionarnog cilja, već i kao osnovnog oblika, sredstva i procesa revolucionarnog menjanja načina proizvodnje i kao stvarnog pokreta koji

Digitized by Google

menja postojeće (ukida staro i izgrađuje novo) omogućuje da samoupravljanje u savremenom svetu, u različitim oblicima svog ispoljavanja, sve više postaje ne samo izazov, već i realna društvena snaga koja preobražava savremeni svet. Istorijski značaj samoupravljanja je upravo u njegovoj sposobnosti da prevazilazi posredničke faktore koji u klasnim društvima, pa i u socijalističkim društvima u kojima je dominantan etatistički produkcioni odnos, odvajaju proizvođače od uslovâ i rezultatâ njihovog rada, otuđuju ih u ekonomskoj i političkoj sferi. Samoupravljanje razrešava tu protivrečnost i, reintegrišući ekonomsku i političku sferu, rad i upravljanje radom, omogućuje čovekovo samoodređenje u radu i upravljanju.

Najzad, ako želimo zaključiti dosadašnje razmatranje, možemo reći: *prvo*, da su ideje socijalističkog samoupravljanja i diktatura proletarijata duboko ukorenjene u suštini marksizma; *drugo*, da samoupravljanje predstavlja demokratski oblik razrešavanja protivrečnosti između proizvodnih snaga i zastarelih produkcionih odnosa i oblik oslobođenja rada i čoveka; *treće*, da diktatura proletarijata predstavlja zakonit oblik u kretanju društva iz klasnog u besklasno; *četvrto*, samoupravljanje pretvara radničku klasu iz klase po sebi u klasu za sebe; *peto, samoupravljanje i diktatura proletarijata se ne isključuju, već, naprotiv, ne može biti humanističkog socijalizma i autentične diktature proletarijata, kao stvarne vladavine radničke klase, pa, prema tome, i ekonomske i političke dezalijenacije čoveka i prevazilaženja pretpostavki građanskog sveta, bez dosledne samoupravne organizovanosti društva u celini.* Najzad, ako želimo odrediti istorijsko mesto i funkciju samoupravljanja u kontekstu ostvarivanja ciljeva socijalne proleterske revolucije, možemo reći da samoupravljanje, kao revolucionarna samodelatnost radničke klase i udruženih proizvođača, predstavlja prelaznu etapu društva od klasnog u besklasno, oblik i suštinu diktature proletarijata, oslobođenje rada i čoveka. Kao oblik socijalističke demokratije u kojoj se na demokratski način prevazilaze protivrečnosti društva prelaznog perioda, samoupravljanje se sve više razvija kao osnova poretka slobode, novog načina života i rada.

Ako želimo odrediti *odnos samoupravljanja i socijalističke revolucije*, možemo reći da samoupravljanje predstavlja novu fazu u razvitku socijalističke revolucije. *Ono omogućuje prelaz socijalističke revolucije sa političkog na socijalni plan njenog kretanja i razvoja.* Svojim razvitkom samoupravljanje stalno produbljuje rezultate socijalističke revolucije. Kroz ostvarivanje oslobođenja rada samoupravljanje uspešno povezuje proces klasne emancipacije sa opšteljudskom emancipacijom. U tom smislu, najopštije uzev, svaka kriza socijalističke revolucije logično vodi ka krizi samoupravljanja i obrnuto.

Što se tiče diktature proletarijata, uprkos svim antikomunističkim osporavanjima u građanskom svetu, reformističkim i dogmatskim interpretacijama u stogodišnjoj borbi međunarodnog radničkog pokreta, treba reći da Marksov pojam diktature prole-

Digitized by Google

tarijata, koji označava suštinu radničko-klasne vladavine u prelaznom periodu od klasnog ka besklasnom društvu, ima i danas svoju političku aktuelnost i teorijsku vrednost. Temeljito istraživanje ukupnog stvaralačkog opusa klasika marksizma (Marksa, Engelsa i Lenjina) upućuje na saznanje da je *njihovo shvatanje diktature proletarijata koncipirano u duhu zahteva za osvajanjem i daljim razvojem socijalističke demokratije od strane proletarijata*, izgradnje višeg tipa organizacije rada u odnosu na kapitalizam, odnosno izgradnje takvog novog oblika socijalne i političke organizacije u kojem se ostvaruje proces oslobađanja rada i čoveka i u kome je rukovodeća snaga radnička klasa. Pri tom treba istaći da je jugoslovenski radnički i komunistički pokret, sledeći Marksovu misao, u svojoj teoriji i stvaralačkoj praksi, kroz razvoj socijalističkog samoupravljanja kao specifičnog oblika diktature proletarijata, dao stvaralački doprinos adekvatnoj naučnoj interpretaciji ovog ključnog pojma socijalne i političke teorije socijalizma.

*

Stalno jačanje snaga socijalizma u savremenom svetu i porast njihovog uticaja na opštedruštvena kretanja sve više utiče na *pojavu različitih oblika diktature proletarijata, koji nužno proizlaze iz različitosti istorijskog razvitka pojedinih zemalja i naroda*, kao i iz različitosti polazne tačke i puteva kojima se odvija socijalistički društveni preobražaj. Revolucionarna praksa međunarodnog radničkog i komunističkog pokreta sve više razbija kako reformističke iluzije socijaldemokrata tako i dogmatizam neostaljinističkih snaga o jednom putu u izgradnji socijalizma kao novog društva. U tom kontekstu treba podsetiti da, uprkos svim antikomunističkim osporavanjima i reformističkim i dogmatskim interpretacijama, pojam diktature proletarijata, uzet u izvornom Marksovom smislu kao revolucionarna vladavina radničke klase koja vodi ukidanju klasnog društva i zasnivanju besklasne zajednice, ima i danas i dalje, u kategorijalnom aparatu socijalističke revolucije, *strateško značenje* i svoju vrednost za radnički i komunistički pokret u savremenom svetu u njegovoj borbi za socijalistički preobražaj društva.

Digitized by Google

Risto Vukčević

Funkcionisanje privrednog sistema i domet tekuće ekonomske politike

1. Postavljanje problema

Prije nego definišemo problem, potrebno je, već na početku ovog kraćeg priloga, bliže odrediti i pojmovno razgraničiti: privredni sistem, plan i tekuću ekonomsku politiku. Ovi podsistemi su okvirno opredijeljeni karakterom konkretnog društvenog sistema i stepenom razvijenosti njegove materijalne osnove. Pored toga, treba naglasiti da su privredni sistem, plan i tekuća ekonomska politika tri vrlo povezana, složena, međuzavisna i dinamična podsistema, sa brojnim zajedničkim elementima i vezivnim nitima. Preko ovih podsistema ostvaruje se uticaj, ili bar najveći dio uticaja, društvenog sistema na privredni razvoj, na ostvarivanje osnovnih ciljeva proizišlih iz karaktera samog društvenog sistema. Ne upuštajući se u šire razmatranje pitanja koja su u vezi sa definicijama privrednog sistema, plana i tekuće ekonomske politike, razgraničićemo ove podsisteme, koliko je to potrebno za svrhu ovog rada, svjesni toga da svako kruto omeđavanje ne bi bilo u skladu sa njihovim organskim vezama i unutrašnjim međuzavisnostima.

Privredni sistem, šire posmatrano, obično se definiše kao skup odnosa među ljudima koji se uspostavljaju u svim fazama

Digitized by Google

procesa reprodukcije. Nešto uži pristup definisanju privrednog sistema identifikuje ga, najčešće, sa skupom institucionalizovanih faktora, mjera i instrumenata kojima se djeluje na ostvarivanje prihvaćenih ciljeva razvoja.[1] Kako nas u ovom osvrtu pretežno interesuje međuodnos privrednog sistema i tekuće ekonomske politike i uticaj tog međuodnosa na razvoj privrede u posljednjih petnaestak godina, to ćemo privredni sistem shvatiti i razmotriti kao skup mjera i mehanizama čija institucionalizacija ne podleže kratkoročnim promjenama, već je sračunata na dugoročnije, trajnije djelovanje na ostvarivanje sistema društvenih ciljeva.

Plan i planiranje u jugoslovenskom društvenom sistemu pravo su i obaveza radnikâ u svim organizacijama i zajednicama udruženog rada, putem kojih radnici usklađuju svoje odnose u cjelini društvene reprodukcije, polazeći od utvrđivanja, usklađivanja i ostvarivanja zajedničkih interesa.[2] Prema tome, plan je sistem utvrđenih i prihvaćenih zadataka i ciljeva u razvoju, izraženih prvenstveno u povećanju dohotka, za određeno vremensko razdoblje (najčešće, petogodišnji period), zasnovanih na identifikovanim i dogovorenim zajedničkim interesima i sa utvrđenim osnovnim međusobnim odnosima u njihovom ostvarivanju.

Tekuća ekonomska politika može se definisati kao skup mjera i instrumenata koji su podložni kratkoročnim promjenama i putem kojih se osnovni elementi privrednog sistema »operacionalizuju«, radi efikasnijeg djelovanja na tekuće ekonomsko-socijalne tokove, njihovo dublje i potpunije prožimanje karakterom društvenog sistema i na njihovo brže kretanje ka postavljenim ciljevima razvoja.

Iz datih, mada dosta grubih »razgraničenja« privrednog sistema, plana i tekuće ekonomske politike vidi se da postoji njihova tijesna povezanost. No to ne znači da ova povezanost istovremeno obezbjeđuje i visok stepen usaglašenosti između privrednog sistema, plana i tekuće ekonomske politike, pogotovo u kraćim vremenskim periodima.

Jugoslovenska praksa pokazuje da se posljednjih godina gomilaju neki privredno-razvojni problemi i da se ne postižu rezultati u skladu sa planiranim postavkama. S obzirom na činjenicu da su u osnovu privrednog sistema ugrađeni neki faktori koji

---

[1] U ekonomskoj literaturi postoje, u osnovi, dva prilaza definisanju privrednog sistema, a o čemu je pisano u više radova jugoslovenskih autora. Sažeto i pregledno, o tome se može vidjeti u knjizi dr Dragutina V. Marsenića *Privredni sistem Jugoslavije*, Beograd, 1977, str. 3—10. Inače, vrlo iscrpno o privrednom sistemu SFRJ i pojedinim njegovim područjima pisano je u okviru naučnoistraživačkog makroprojekta Konzorcija ekonomskih instituta; ta istraživanja se vrše kontinuirano, a rezultati se povremeno objavljuju. Rezultati prve faze istraživanja objavljeni su u studiji *Privredni sistem SFRJ*, „Informator", Zagreb, 1973.

[2] Pojam i određenje plana dati su Ustavom SFRJ i, posebno, razrađeni Zakonom. Vidjeti: *Ustav SFRJ*, članovi 69—74 („Službeni list SFRJ", br. 9/1974) i *Zakon o osnovama sistema društvenog planiranja i o društvenom planu Jugoslavije* („Službeni list SFRJ", br. 6/1976).

Digitized by Google

imaju i vrlo snažan podsticajni uticaj na razvoj (na primjer, društvena svojina na sredstvima za proizvodnju sa neposrednim upravljanjem radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada, neotuđivost prava radnika u osnovnim organizacijama da uređuju međusobne odnose u sticanju i raspodjeli dohotka, raspodjela prema radu, samostalnost u planiranju i programiranju razvoja i drugo), postavlja se pitanje: zbog čega i na kojim područjima privrednog sistema nastaje gubljenje snage njegovih podsticajnih elemenata, to jest zbog čega ne »produkuju« realno očekivane rezultate u razvoju?

Ovako postavljeno pitanje iziskuje vrlo iscrpna istraživanja u domenu međuodnosa važnijih elemenata privrednog sistema, plana i tekuće ekonomske politike, a i međuodnosa elemenata unutar tih podsistema. Radi toga ćemo se osvrnuti samo na dio ove problematike, i to onaj koji se odnosi na domen tekuće ekonomske politike i njenu komplementarnost sa privrednim sistemom.

Polazeći od toga da se funkcionisanje osnovnih elemenata privrednog sistema može najbolje provjeriti putem ostvarenih rezultata i da analiza tih rezultata najbolje pokazuje kako i u kojim područjima funkcionišu njegovi elementi, to smo dalje izlaganje podijelili na sljedeće kraće osvrte:

— Razvoj i ekonomski položaj organizacija udruženog rada u privredi;

— Tekuća ekonomska politika u funkciji primjene osnovnih elemenata privrednog sistema;

— Neke sugestije.

Posebno skrećemo pažnju na to da smo obuhvatili period 1966—1978. godine, a za kretanje nekih veličina razdoblje 1961—1977. godine, u zavisnosti od raspoložive dokumentacije. Podjela ovog perioda na kraće vremenske intervale poklapa se sa planskim periodima, a to, u osnovi, odgovara i važnijim fazama razvoja privrednog sistema.

2. Razvoj i ekonomski položaj organizacija udruženog rada u privredi

Privredni razvoj može se pratiti posredstvom brojnih pokazatelja, a njihov izbor, pored nekih najvažnijih koji se skoro uvijek koriste, zavisiće od svrhe analize. Za svrhu ovog priloga odabrali smo neke osnovne pokazatelje koji informišu o povećanju privrednog potencijala i rastu društvenog proizvoda. Na taj način moguće je posmatrati privredni razvoj i istovremeno angažovane osnovne činioce za njegovo ostvarenje.

Što se tiče ekonomskog položaja organizacija udruženog rada u privredi, on se može najpotpunije posmatrati preko učešća u akumulaciji, s jedne, i učešća u neto investicijama, s druge strane. Pored ovog osnovnog, interesantni su i drugi pokazatelji, kao, na primjer: učešće u raspodjeli dohotka, u ukupnim sredstvima

Digitized by Google

za finansiranje investicija, kretanje akumulativne i reproduktivne sposobnosti i drugi. Za ovaj dio našeg priloga posmatraćemo kretanje odnosa raspoložive akumulacije i neto investicija.

Osnovni pokazatelji razvoja društvene privrede[3]
— prosječne godišnje stope rasta na bazi cijena 1972. godine —

	1961—1965.	1966—1970.	1971—1975.	1976—1977.
I *Povećanje privrednog potencijala*				
1. Osnovna sredstva	9,2	7,8	8,0	8,5
2. Oprema	10,6	8,4	10,0	9,7
3. Potrošnja električne energije u privredne svrhe	10,7	9,1	9,5	7,1
4. Broj zaposlenih	4,3	0,9	4,4	4,1
5. Osnovna sredstva po zaposlenom	4,9	6,9	3,6	4,4
6. Oprema po zaposlenom	6,3	7,5	5,6	5,3
7. Potrošnja električne energije po zaposlenom	6,4	8,2	5,1	3,0
II *Korišćenje privrednog potencijala*				
8. Društveni proizvod	9,0	6,1	6,5	6,2
9. Društveni proizvod po zaposlenom	4,7	5,2	2,1	2,1
10. Prosječni koeficijent efikasnosti osnovnih sredstava	—0,2	—1,7	—1,5	—2,0

Očigledna je vrlo izrazita dinamika rasta privrednog potencijala, naročito kada se posmatra preko vrednosti opreme. Visoka je i stopa rasta broja zaposlenih. Međutim, efekti privrednog potencijala, posmatrani preko rasta društvenog proizvoda, pokazuju zaostajanje, pa otuda i opadanje koeficijenta efikasnosti osnovnih sredstava. Drugim riječima, brže raste tehnička opremljenost nego produktivnost rada i, što je najnepovoljnije, ostvaruje se dugoročna tendencija raspona između stope rasta tehničke opremljenosti i produktivnosti rada, odnosno dugoročna tendencija povećanja negativne stope efikasnosti osnovnih sredstava.[4] Pored ovih osnovnih podataka koji se odnose na ukupnu društvenu privredu,

[3] Prosječne stope rasta u ovom pregledu obračunate su prema podacima SGJ/1962, str. 154, SGJ/1967, str. 176, SGJ/1972, str. 176, SGJ/1977, str. 204 i SGJ/1979, str. 82, 83, 218, 219. i 273.

[4] Na osnovi podataka Saveznog zavoda za društveno planiranje, a koji se odnose na procjene ostvarenja tekućeg plana do kraja 1980. godine, proizlazi da se za cio planski period 1976—1980. godine neće postići povoljniji koeficijent efikasnosti osnovnih sredstava nego što je bio 1976—1977. godine. Naime, procjenjuje se da će za cio period 1976—1980. godine biti ostvaren rast društvenog proizvoda društvene privrede po prosječnoj stopi od 6,6%, a rast bruto investicija u osnovne fondove privrede po stopi od 9,1% (vidjeti materijal SZDP „Osnovni indikatori razvoja....", Beograd, oktobar 1979, str. 17. i 18).

Digitized by Google

postoje i brojni drugi indikatori koji upućuju na zaključak da stepen korišćenja raspoloživog privrednog potencijala opada.[5] Detaljnija istraživanja pokazala bi, najvjerovatnije, da su potencijalne rezerve neiskorišćenih angažovanih činilaca proizvodnje u jugoslovenskoj privredi znatno veće nego što to proizlazi iz pokazatelja koje smo naveli.

Nema sumnje, teško da postoje privredni sistemi, plan i tekuća ekonomska politika koji bi oslobodili privredu svih neiskorišćenih rezervi u stvorenom potencijalu. Međutim, razvoj privrednog sistema, plana i tekuće ekonomske politike, kao podsistema preko kojih se (na društveno organizovan način) utiče na privredne tokove i proširenu reprodukciju, mora se provjeravati ostvarenim rezultatima, prvenstveno efikasnošću korišćenja angažovanih činilaca proizvodnje. Postoje, naravno, i drugi faktori koji djeluju na razvoj privrede, efikasnost privređivanja, povećanje ili smanjenje neiskorišćenih rezervi itd., ali funkcionisanje privrednog sistema, plana i tekuće ekonomske politike je bitni faktor iskorišćenja raspoloživog privrednog potencijala. Prema tome, u funkcionisanju ili nedovoljnom funkcionisanju ovih podsistema, njihovoj

---

[5] Vrednost opreme u industriji povećana je u periodu 1961—1977. godine oko 4,5 puta, a društveni proizvod oko 3,7 puta. Tako mjerena, njena efikasnost je opala za oko 27%, pri čemu je brži pad poslije 1970. nego u deceniji 1961—1970. godine.

Koeficijent smjena rada radnika u industriji se kreće nešto ispod 1,50, a rad elektromotora, vremenski posmatrano, iznosi jednu četvrtinu od ukupnog godišnjeg kalendarskog fonda, odnosno oko jedne polovine od realno mogućeg iskoristivog radnog vremena.

Proizvodni potencijal poljoprivrede takođe je nedovoljno iskorišćen. Obradive površine su manje za oko 3% u dvogodišnjem prosjeku 1977—1978. nego što su bile 1965—1966. godine. Broj uslovnih grla stoke u istom periodu ostao je nepromijenjen. Nasuprot tome, stalno raste tehnička baza poljoprivrede. Broj traktora u individualnom sektoru povećan je za posljednjih 12 godina oko 4 puta. O nedovoljnoj iskorišćenosti mogućnosti poljoprivrede najbolje svjedoči podatak da se stalno povećava raspon između društvenog proizvoda po hektaru u društvenom u odnosu na individualni sektor poljoprivrede. Tako je ovaj raspon iznosio 35% u 1965/66. godini, a oko 49% u 1977/78. To praktično znači, pri inače sporom razvoju društvenog sektora, da se na pretežnom dijelu poljoprivrednih površina individualnog sektora ne ostvaruju, ni približno, realno moguća proizvodnja i dohodak.

U oblasti saobraćaja, u većini transportnih grana, opada obim prevezenih roba po toni nosivosti transportnih kapaciteta. Količina prevezene robe po toni kapaciteta nosivosti niža je u dvogodišnjem prosjeku 1977/78. prema 1965/66: u željezničkom saobraćaju za oko 13%, drumskom oko 3%, pomorskom oko 20%.

Broj turističkih noćenja po ležaju, računato u turističkim mjestima, povećan je u 1978. godini prema 1965. samo za 0,7 noćenja, tako reći ostao je nepromijenjen, i pored društvenog opredjeljenja za svrstavanje i ovog sektora u prioritetne pravce razvoja.

Pokazuje se tendencija povećanog udjela neaktiviranih investicija u odnosu prema društvenom proizvodu.

Nije suvišno istaći da se broj dana odsustvovanja sa posla povećao na oko 84,3 mil. godišnje i iznosi oko 16 dana po zaposlenom u 1978. godini. (Navedeni pokazatelji su obračunati prema već citiranim publikacijama Saveznog zavoda za statistiku.)

Digitized by Google

strukturi i međuodnosima treba potražiti uzroke ispoljenih dugoročnijih tendencija opadanja korišćenja raspoloživih proizvodnih mogućnosti u Jugoslaviji.

Jedna od osnovnih postavki jugoslovenskog privrednog sistema je jačanje uloge osnovne organizacije udruženog rada u procesu proširene reprodukcije. Otuda i zahtjev da se povećava njihov udio u raspolaganju sredstvima proširene reprodukcije i, na toj osnovi, jača materijalna pozicija radnika da u osnovnim organizacijama neotuđivo uređuju međusobne odnose u sticanju i raspolaganju dohotkom. S tim u vezi karakteristični su podaci o učešću organizacija udruženog rada u privredi u raspolaganju akumulacijom.

Raspodjela akumulacije društvenog sektora privrede[*]
— u procentima, na bazi tekućih cijena —

Period	Društvena privreda	Neprivreda			Ukupno
		Društvena	Stanovništvo	Svega (3+4)	(2+5)
1	2	3	4	5	6
1965—1966.	47,5	29,0	23,5	52,5	100,0
1967—1968.	48,2	32,1	19,7	51,8	100,0
1969—1970.	41,9	36,8	21,3	58,1	100,0
1971—1972.	58,0	27,5	14,5	42,0	100,0
1973—1974.	56,1	36,5	7,4	43,9	100,0
1975—1976.	52,1	34,5	13,4	47,9	100,0
1977.	43,6	36,9	19,5	56,4	100,0

Iz pregleda se vidi da je udio organizacija udruženog rada u privredi u akumulaciji relativno mali. Još nema preovlađujuće tendencije porasta njihovog učešća, mada se pokazuju povremena kolebanja. Kako je ovdje riječ o akumulaciji stvorenoj u društvenoj privredi, a učešće se kreće, sa značajnim kratkoročnim kole-

[*] Iznos akumulacije stvorene u društvenom sektoru privrede obuhvata:

— dio za društvenu privredu: sredstva udruženog rada za proširenje materijalne osnove rada, rezerve i sredstva zajedničke potrošnje za investicije;

— dio za neprivredu društvenog sektora: sredstva budžeta i fondova DPZ, fondova organizacija i zajednica neproizvodnih djelatnosti za investicije i amortizaciju osnovnih fondova u neproizvodnim djelatnostima;

— dio za stanovništvo: sredstva stanovništva za investicije i iznos neto povećanja štednje korigovani za saldo primanja i davanja stanovništva prema inostranstvu.

Podaci su obračunati prema sljedećim publikacijama SZS: „Privredni bilansi Jugoslavije", br. 29/1966, 46/1969, i 61/1973, kao i SGJ/1973, str. 110—115; SGJ/1975, str. 124—125. i SGJ/1969, str. 146—151.

Digitized by Google

banjima, oko 50%, to je očigledno da se vrlo sporo realizuje osnovna privredno-sistemska postavka. Pri tom se posebno mora imati na umu da se ostvaruje dugoročna tendencija opadanja stope akumulacije i opadanja stepena pokrivenosti neto investicija domaćom akumulacijom. Također valja naglasiti da se i iznos amortizacije kreće ispod njene realne ekonomske veličine. O svemu tome dosta pouzdano svjedoče sljedeći osnovni pokazatelji[7]:

Kretanja stope akumulacije i stepena pokrivenosti neto investicija domaćom akumulacijom

— u procentima na bazi tekućih cijena —

Period	Udio neto investicija u narodnom dohotku	Udio domaće akumulacije u narodnom dohotku	Pokrivenost neto investicija domaćom akumulacijom
1965—1966.	36,0	35,8	99,4
1967—1968.	28,2	26,4	93,6
1969—1970.	33,2	27,3	82,2
1971—1972.	32,5	26,1	80,3
1973—1974.	34,1	27,4	80,4
1975—1976.	33,7	25,6	76,0
1977.	38,5	26,8	69,6

Neto investicije, i pored izvjesnih kolebanja (naročito značajnijeg pada, u odnosu prema narodnom dohotku, 1967—1968. godine), pokazuju zadržavanje na visokom nivou prema narodnom dohotku. Stopa akumulacije, nasuprot tome, pokazuje tendenciju blagog opadanja, pa otuda izrazita tendencija dugoročnog opadanja stepena pokrivenosti neto investicija domaćom akumulacijom. Sredinom šezdesetih godina neto investicije su bile, tako reći, u cjelini pokrivene domaćom akumulacijom; početkom sedamdesetih godina pokrivenost iznosi oko 4/5 i dalje se smanjuje, tako da se početkom druge polovine sedamdesetih godina kreće oko 70%. Razlike između obima neto investicija i domaće akumulacije ostvarivane su za račun povećanja učešća inostranih sredstava u finansiranju investicija, te povećanja zaduženosti privrede.

Ova opšta kretanja odnosa akumulacije i neto investicija nijesu bila ista kod svih skupina nosilaca akumulacije i investicija, tako da je stepen pokrivenosti neto investicija sopstvenom akumulacijom bio vrlo različit.

[7] Neto investicije su izračunate umanjenjem ukupnih bruto investicija u osnovna i obrtna sredstva za iznos amortizacije proizvodnih osnovnih fondova. Obuhvaćena su oba sektora — društveni i individualni.

Podaci su obračunati prema već citiranim publikacijama SZS.

Digitized by Google

Pokrivenost investicija po osnovnim skupinama akumulacijom koja je pripadala dotičnoj skupini

— u procentima na bazi tekućih cijena —

	1965—1966.	1967—1968.	1969—1970.	1971—1972.	1973—1974.	1975—1976.	1977.
I Privreda	72,1	70,0	52,2	70,6	68,2	60,7	45,7
1. Društvena	65,5	67,1	49,2	68,8	64,5	59,3	43,2
2. Individualna	469,4	145,8	144,8	108,9	116,7	91,1	100,6
II Neprivreda	161,3	142,2	151,8	100,4	108,8	106,0	126,8
1. Društvena	133,1	186,2	195,3	141,5	197,4	140,5	146,1
2. Stanovništvo	218,9	102,6	109,6	64,7	40,0	65,0	101,4
Ukupno	99,4	93,6	82,2	80,3	80,4	76,0	69,6

Na osnovi ovog pregleda mogu se izvesti dvije važnije konstatacije:

— najniži stepen pokrivenosti neto investicija sopstvenim dijelom akumulacije ostvarivali su subjekti društvene privrede i, što je posebno značajno, izrazita je tendencija opadanja stepena pokrivenosti neto investicija sopstvenom akumulacijom;

— stepen pokrivenosti neto investicija sopstvenim dijelom akumulacije kod ostalih skupina subjekata, sa izuzetkom skupine stanovništva, tokom sedamdesetih godina je iznad 100%. Naročito je visok ovaj odnos u neprivredi društvenog sektora i, što je posebno karakteristično, ne stoji ni u kakvoj zavisnosti od odnosa ukupne domaće akumulacije i neto investicija. Drugim riječima, zahvatanje akumulacije od društvene privrede pokazuje se kao autonoman tok, bez čvršće veze sa stopom i ukupnom masom akumulacije.

Svi navedeni odnosi dovoljno jasno pokazuju da relativno slabi ekonomska pozicija subjekata u društvenoj privredi i da se nezavisno od toga ili, bolje rečeno, nedovoljno zavisno od toga kreće materijalna pozicija subjekata u neprivrednoj sferi. Prema tome, jedna od osnovnih postavki privrednog sistema nije još dobila svoju materijalizaciju, čak, gotovo da se može konstatovati, nije još u praksi otvoren proces, makar postupnog, povećanja učešća udruženog rada u privredi u akumulaciji, koja se i inače najvećim dijelom (oko 95%) stvara u društvenom sektoru privrede.

Digitized by Google

3. Tekuća ekonomska politika u funkciji primjene osnovnih elemenata privrednog sistema

Prethodno dati indikatori dosta pouzdano pokazuju relativno brz rast privrednog potencijala, mada je dinamika njegovog povećanja poslije 1965. godine nešto usporenija nego što je bila u prvoj polovini šezdesetih godina. No takvo kretanje rasta privrednog potencijala rezultira, pored ostalog, i iz stalno rastuće startne osnovice. Međutim, nepovoljnosti u razvoju nijesu u sporom rastu privrednog potencijala, već u opadanju njegove efikasnosti, a što najneposrednije proističe iz njegovog nedovoljnog korišćenja. U vezi s tim već smo konstatovali da privredni sistem sadrži neke osnovne elemente čije bi funkcionisanje i dosljedna primjena morali da se vrlo podsticajno odražavaju na efikasnost privređivanja, na povećano korišćenje angažovanih činilaca proizvodnje, na sve veću participaciju takozvanih kvalitativnih faktora u razvoju privrede. Radi toga smo postavili pitanje u kojim područjima nedovoljno funkcioniše privredni sistem i ne daje realno očekivane rezultate, kao i koji su uzroci tako nepotpunog njegovog funkcionisanja. Ograničavajući se samo na dio odgovora, smatramo da treba ukazati na sljedeća dva područja:

— nekonzistentnost operacionalizacije sistema u pogledu raspodjele društvenog proizvoda, a naročito u pogledu jačanja materijalne baze udruženog rada u privredi;

— nedovoljna usaglašenost tekuće ekonomske politike sa privrednim sistemom i postavkama srednjoročnih planova u pogledu podržavanja prioriteta u razvoju, te prestrukturiranja privrede i prevazilaženja materijalnih disproporcija u privredi.

Oba ova područja su vrlo široka i povezana gotovo sa svim domenima privrednog sistema, plana i tekuće ekonomske politike. Zadržaćemo se samo na njihovim najznačajnijim i najneposrednijim vezama.

1. U prethodnom dijelu ovog osvrta dat je prikaz raspodjele domaće akumulacije i konstatovano je da relativno slabi materijalna pozicija udruženog rada u privredi. Radi potpunijeg rasvjetljavanja ovog pitanja, zadržaćemo se na globalnoj raspodjeli društvenog proizvoda i položaju nekih osnovnih skupina privrede u proširenoj reprodukciji. Na taj način moći će da se sagleda veza između rada i dohotka, kao i veza između raspodjele i razvoja. Odmah treba istaći da se raspodjela ostvaruje u svakoj pojedinačnoj osnovnoj organizaciji udruženog rada i otuda proizlazi raspodjela na nivou složenijih skupina (sektora, grana, oblasti, privrede, neprivrede). Međutim, uticaj instrumenata tekuće ekonomske politike na raspodjelu u osnovnim organizacijama je vrlo velik. Instrumentima tekuće ekonomske politike, direktno ili indirektno, utiče se na ostvarivanje privredno-sistemskih principa raspodjele; zapravo, zadatak je tekuće ekonomske politike da u konkretnim (tekućim) uslovima nađe najbolja rješenja za realizaciju intencija sistema.

Digitized by Google

Globalna raspodjela društvenog proizvoda društvene privrede[8]

— prema završnim računima u procentima —

	1966.	1970.	1975.	1977.
Društveni proizvod	100,0	100,0	100,0	100,0
I Dio za radne, odnosno osnovne organizacije udruženog rada (1+2)	63,2	58,9	61,0	59,3
1. Za neto lična primanja	34,7	37,1	34,5	36,2
2. Za fondove (a+b)	28,5	21,8	26,5	23,1
a. amortizacioni	8,8	10,5	10,8	10,7
b. ostali	19,7	11,3	15,7	12,4
II Dio za ostale učesnike u raspodjeli dohotka (1+2)	36,8	41,1	39,0	40,7
1. Svi doprinosi i obaveze	27,7	30,7	29,6	30,1
2. Porez na promet	9,1	10,4	9,4	10,6

Raspodjela društvenog proizvoda ne samo da ne pokazuje pomjeranje u korist radnih, odnosno osnovnih organizacija udruženog rada u privredi, već je njihov udio niži u 1977. nego što je bio u 1966. godini. Ako se ima na umu da neto lična primanja imaju stabilnije učešće u raspodjeli nego fondovi i da amortizacija zaostaje (relativno opada u odnosu na rast vrijednosti osnovnih sredstava) u odnosu na njeno realno povećanje, tada je očigledno da opada učešće izdvajanja za proširenu reprodukciju organizacija udruženog rada.[9]

Prema tome, u oblasti raspodjele društvenog proizvoda i dohotka nijesu ostvarene intencije privrednog sistema. Tekuća ekonomska politika nije uspjela da odgovarajućim instrumentima (na primjer, propisivanjem viših minimalnih stopa amortizacije, minimalnih stopa akumulacije, utvrđivanjem limita zahvatanja dohotka od organizacija udruženog rada u privredi, relacijama cijena ili pak društvenim dogovorima o ovim odnosima) preusmjeri ra-

[8] Ovako izvršena sistematizacija raspodjele društvenog proizvoda je vrlo gruba, ali dovoljna da pokaže njegovu globalnu namjenu, to jest podjelu na dio za organizacije u privredi i druge učesnike u raspodjeli. (Obračunato prema SGJ/1967, str. 126—127, SGJ/1972, str. 120—121; SGJ/1977, str. 148—149 i SGJ/1979, str. 214—215.)

[9] Prosječna stopa amortizacije osnovnih sredstava, računata u tekućim cijenama, iznosila je 1966. godine 3,8%, 1970 — 6,5%, 1975 — 5,0% i 1977. godine 4,9%. Gotovo ista tendencija se pokazuje poređenjem iznosa amortizacije prema osnovnim sredstvima, kada se obračun vrši u stalnim cijenama. Prema tako izvršenom obračunu, prosječna stopa je iznosila 1960. godine 5,3%, 1970. — 5,0% i 1977. godine 4,5%. S obzirom na to da je struktura osnovnih sredstava pomjerana u korist opreme (njeno učešće u osnovnim sredstvima iznosilo je, računato po stalnim cijenama 1972. godine, u 1960 — 38,4%, 1970 — 42,2% i u 1977. godini 47,2%) i da se stalno skraćuje društveno potrebno radno vrijeme za proizvodnju jedinice proizvoda, to su postojeće stope amortizacije nerealne, niske. (Obračun stopa amortizacije na bazi tekućih cijena izvršen prema podacima iz završnih računa, to jest već citiranih SGJ. Obračun stopa na bazi stalnih cijena izvršen prema SGJ/1979, str. 154—155. i 218—219).

Digitized by Google

spodjelu u korist akumulacije i njenog povećanog slivanja pretežno u fondove organizacija udruženog rada u privredi.

Na ovom području privrednog sistema tekuća ekonomska politika, kako izgleda, nije se upuštala u svu njegovu potrebnu operacionalizaciju, vjerovatno stoga što se to moglo poistovjetiti sa nekom vrstom administrativne intervencije. Međutim, rezultati koji su »produkovani« izostajanjem ostvarivanja privredno-sistemskih postavki u ovom domenu širili su prostor za veća posredna, ali manje efikasna, uplitanja instrumentarija tekuće ekonomske politike. Na taj način, stvarala se potreba za tim da mjere tekuće ekonomske politike budu brojnije, restriktivnije i da njihov domet prelazi okvire koji normalno proističu iz karaktera privrednog sistema.

Relativno slabljenje ekonomske pozicije udruženog rada u privredi, bar u dijelu koji neposredno proističe iz raspodjele društvenog proizvoda (odnosno dohotka), dosta je različito po granama i sektorima privrede. Najnepovoljniji je položaj, po pravilu, grana i sektora čiji je razvoj društveno dogovoren kao prioritetan. O tome, mada ne potpuno i ne sasvim detaljno, informišu sljedeći podaci[10]:

Učešće oblasti i grana u neto investicijama u osnovna sredstva i dijelu akumulacije koji se izdvaja za sopstvene fondove

— društvena privreda u procentima na bazi tekućih cijena —

	Učešće u neto investicijama		Učešće u akumulaciji	
	1971—1974.	1975—1977.	1971—1974.	1975—1977.
I Industrija	45,8	57,9	49,7	45,7
1. Elektroprivreda	6,2	15,8	3,9	4,0
2. Ostale energetske grane	—0,1	3,9	3,5	2,3
3. Metalurgija	9,3	8,6	4,2	1,5
4. Metalni kompleks i hemija	9,8	10,7	14,4	18,2
5. Ostala industrija	20,6	18,9	23,7	19,7
II Poljoprivreda i vodoprivreda	6,0	6,2	8,1	4,7
III Šumarstvo	0,5	0,5	1,3	0,9
IV Građevinarstvo	5,5	4,1	8,0	12,6
V Saobraćaj	20,7	18,3	4,4	1,8
VI Trgovina	8,5	4,4	20,5	22,9
VII Ugostiteljstvo i turizam	6,7	3,7	2,3	2,5
VIII Ostala društvena privreda	6,3	4,9	5,7	8,9
Ukupno:	100,0	100,0	100,0	100,0

[10] Neto investicije su izračunate umanjenjem bruto investicija u osnovne fondove za iznos amortizacije. Kako nijesu obuhvaćene investicije u obrtne fondove (povećanje zaliha), to data poređenja mogu samo orijentaciono da pokažu kakve su relacije u odnosima između sopstvene akumulacije i neto investicija. (Obračunato prema SGJ/1972. do 1979.)

Digitized by Google

Pored znatne ograničenosti ovog pregleda (nijesu obuhvaćene bruto, već neto investicije, i to samo u osnovna sredstva, zatim, obračun je izvršen u tekućim cijenama, i nije izvršena ni dovoljna dezagregacija privrede), ipak je očigledno da posmatrane skupine grana i oblasti sa najvećim učešćem u neto investicijama imaju relativno najmanji udio u akumulaciji. Tako su, na primjer, u periodu 1971—1974. godine elektroprivreda, metalurgija i saobraćaj učestvovali u neto investicijama u osnovne fondove društvene privrede sa 36,2%, a u sredstvima izdvojenim za fondove samo sa 12,5%. Građevinarstvo i trgovina učestvovali su u neto investicijama sa oko 14%, a u sredstvima izdvojenim za fondove sa 28,5%. Ovi odnosi su još izrazitiji u periodu 1975—1977. godine. Naime, elektroprivreda, metalurgija i saobraćaj u ovom trogodištu učestvuju u neto investicijama sa 42,7%, a u sredstvima fondova sa 7,3%. Nasuprot tome, građevinarstvo i trgovina učestvuju sa 8,5% u neto investicijama i sa 35,5% u sredstvima izdvojenim za fondove.

Nesrazmjere između obima sopstvene akumulacije i iznosa neto investicija, u pojedinim sektorima i granama privrede, govore o koncentraciji akumulacije tamo gdje nijesu prioriteti njenog ulaganja, o izostajanju potrebnog podržavanja prioriteta u razvoju i potrebi prekomjernog naknadnog mobilisanja akumulacije i njenog preusmjeravanja u korist ostvarivanja razvoja prioritetnih grana.

Prema tome, tekuća ekonomska politika nije u dovoljnoj mjeri obezbjeđivala funkcionisanje privrednog sistema sa gledišta stvaranja povoljnijih uslova za bržu i efikasniju realizaciju postavke o samofinansiranju razvoja. Naprotiv, relativno slabljenje ukupne društvene privrede u raspodjeli akumulacije i, istovremeno, pretežno koncentrisanje raspoložive akumulacije u grane i sektore sa relativno najmanjim potrebama u finansiranju proširene reprodukcije stvarali su pogodne uslove za širenje razmjera kreditnog odnosa i za druge brojne oblike zahvatanja i preraspodjele dohotka.

2. Radi ostvarivanja dinamičnog i stabilnog privrednog razvoja, društvenim planovima Jugoslavije za period 1971—1975. i 1976—1980. godine predviđeno je dosta naglašeno prestrukturiranje privrede. U Društvenom planu Jugoslavije za period 1976—1980. godine prioritet u razvoju je dat energetici, agroindustrijskom kompleksu, sirovinskim djelatnostima čiji se proizvodi pretežno izvoze ili znatnije doprinose supstituciji uvoza (metalurgija, proizvodi bazne hemije i proizvodi nemetala), mašinogradnji i brodogradnji, magistralnom saobraćaju i inostranom turizmu. Brži razvoj ovih grana trebalo je da doprinese postupnom uklanjanju strukturnih neusklađenosti materijalne proizvodnje, poboljšanju materijalno-tehničke osnove za viši stepen korišćenja nedovoljno iskorišćenog privrednog potencijala i, što je posebno značajno, poboljšanju spoljnoekonomske razmjene i smanjenju deficita platnog bilansa.

Digitized by Google

Ostvarivanje takve proizvodno-razvojne orijentacije trebalo je da poveća akumulativnu i reproduktivnu sposobnost privrede, da omogući stabilizaciju privrednih tokova i stvaranje ostalih materijalnih uslova za brže i potpunije funkcionisanje i razvoj privrednog sistema, potpuniju realizaciju njegovih bitnih postavki. Istovremeno, potpunije funkcionisanje privrednog sistema trebalo je da podstiče privredni razvoj, pre svega u domenu ostvarivanja prioriteta u materijalnoj proizvodnji. Prema tome, planskim postavkama bliže su obilježena prioritetna područja djelovanja tekuće ekonomske politike, njenog dometa u operacionalizaciji privrednog sistema. Drugim riječima, polazeći od osnova privrednog sistema, kao i od ciljeva i zadataka plana, uz uvažavanje konkretnih uslova razvoja, tekuća ekonomska politika imala je bliže odrednice dometa i osnovnih područja svog djelovanja.

Sada se već može konstatovati da će rezultati u razvoju značajnije odstupati od planiranih postavki, a naročito u pogledu rasta produktivnosti rada, akumulativne i reproduktivne sposobnosti privrede, stabilnosti razvoja, uklanjanja privredno-strukturnih disproporcija, spoljnoekonomske razmjene i efikasnosti investicija.[11]

Nema sumnje, postojale su određene, ne baš male teškoće koje su nastale u svjetskoj privredi i koje su imale uticaja i na naš privredni razvoj. Pogoršani su dispariteti cijena između uvoznih i izvoznih sadržaja, što je uslovilo komplikovanije i složenije uslove razvoja nego što je to bilo moguće sagledati prilikom njegovog planiranja za period 1976—1980. godine. Međutim, već iznijeti podaci ozbiljno skreću pažnju na to da su nepotpuno funkcionisanje sistema ili pak njegova pogrešna operacionalizacija u nekim područjima imali za posljedicu značajna odstupanja rezultatâ od postavki plana, kako u materijalnom razvoju tako i u sa-

[11] Prema ocjenama Saveznog zavoda za društveno planiranje, neki bitni pokazatelji ostvarenja plana za period 1976—1980. godine su sljedeći:

- rast društvenog proizvoda po prosječnoj stopi 6,0% (planirano 6,9%)
- rast produktivnosti rada po prosječnoj stopi 2,5% (planirano 3,9%)
- rast izvoza roba i usluga po prosječnoj stopi 2,6% (planirano 7,8%)
- rast uvoza roba i usluga po prosječnoj stopi 2,8% (planirano 4,0%)
- rast proizvodnje i uslužnih djelatnosti od posebnog značaja, to jest prioritetnih djelatnosti po prosječnoj stopi 8,2% (planirano 11,3%)
- rast bruto investicija u privredu (osnovna sredstva) 9,1% (planirano 8,5%)

Procjenjuje se da će tekuće cijene ostvariti prosječan godišnji rast od 23,0%, a kako je već pokazano — akumulativna i reproduktivna sposobnost privrede ispoljavaju tendenciju opadanja. (Vidjeti materijal SZPP, op. cit., str. 17, 18, 19. i 27.)

Digitized by Google

moj primjeni privrednog sistema. U vezi s tim konstatacijama ukazujemo, ali sasvim kratko, na područje investicija i uslove privređivanja.[12]

— Problematika investicija u našoj praksi je vrlo naglašena, a što se ispoljava, kako je već ilustrovano, u dugoročnom opadanju njihove efikasnosti. Po našem mišljenju, najneposredniji uzroci takvog kretanja su u: širokom frontu investicija, nedovoljnoj selektivnosti, vremenskoj nesinhronizovanosti, strukturnoj neusaglašenosti i nedovoljnoj orijentaciji na domaće materijalne sadržaje investicionih ulaganja. Tekuća ekonomska politika bila bi dužna da razrađuje privredni sistem u ovom domenu sve do konkretnih instrumenata, čijom primjenom se obezbjeđuje veća efikasnost investicija. Ukoliko bi takva operacionalizacija mogla doći u koliziju sa određenim elementima privrednog sistema, onda bi trebalo preispitati te elemente i eventualno ih dograditi institucionalizacijom novih faktora. U uslovima kada kredit preovlađuje kao oblik finansiranja investicija i kada je kamatna stopa niža od stope inflacije teško da se može naći zadovoljavajuće rješenje. U takvim uslovima neutoljiva je žeđ za investicijama, nema realnih kriterijuma njihove efikasnosti, svaka investicija je »unosan posao«, makar da značajno odstupa u izgradnji od programiranih veličina i parametara. Stoga je za rješenje ovih problema osnovna pretpostavka potiskivanje kreditnog odnosa i njegova zamjena udruživanjem sredstava. Ova pretpostavka može biti ostvarena samo pri istovremenoj realizaciji nekih drugih privredno-sistemskih postavki, a u prvom redu većeg ujednačavanja uslova privređivanja.

— Uslovi privređivanja su vrlo različiti u pojedinim granama i grupacijama privrede. Nije riječ o razlikama koje nastaju pod uticajem djelovanja objektivno datih faktora, već o razlikama koje nastaju usljed djelovanja raznih mjera i instrumenata tekuće ekonomske politike. Tako, na primjer, pod uticajem različitih uslova neke grane formiraju relativno visok dohodak, dok neke jedva posluju na donjoj granici rentabiliteta. Vrlo je simptomatično da većina grana od posebnog značaja za razvoj učestvuje visoko u ostvarenim gubicima, dok, na primjer, oblasti prometa i građevinarstva postižu znatno povoljnije poslovne rezultate. U 1978. godini od ukupnih gubitaka u društvenoj privredi otpada na: energetsko-metalurške grane 18,3% (ili 5,4% u odnosu na ostvareni dohodak ovih grana), na ostalu industriju 55,1% (ili 3,0% u odnosu na ostvareni dohodak). Na poljoprivredu otpada oko 8% gubitaka (ili 4,9% u odnosu na ostvareni dohodak u ovoj oblasti) i na željeznički saobraćaj 4,6% (ili 4,4% u odnosu na doho-

[12] O ovim, a i brojnim drugim pitanjima ostvarivanja plana bilo je riječi na novembarskom savjetovanju (1979) Naučne sekcije Saveza ekonomista Jugoslavije, održanom u Opatiji, i posebno u Saveznom ekonomskom savjetu, koji je, takođe, održao sjednicu tih dana u Opatiji. Materijali pripremljeni za pomenuto savjetovanje i sjednicu Saveznog ekonomskog savjeta, kao i diskusije brojnih učesnika ovih skupova o Rezoluciji o ostvarivanju plana u 1980. godini, pružaju široku lepezu mišljenja o tekućoj ekonomskoj politici (naročito je poklonjena pažnja pitanjima spoljnoekonomske razmjene).

Digitized by Google

dak ove grane). Nasuprot tome, na ukupno građevinarstvo i trgovinu otpada samo 7,3% ostvarenih gubitaka u 1978. godini, a što iznosi samo 0,6% u odnosu na dohodak ove dvije oblasti. Kada se, pri tom, imaju na umu i prethodno dati podaci o učešću pojedinih oblasti i grana u sredstvima koja su u privredi izdvojena za sopstvene fondove, tada postaje očigledan veoma različit položaj pojedinih grana i grupacija u sticanju dohotka.

Ovi, a i brojni drugi indikatori pokazuju da, usljed dejstva raznih instrumenata tekuće ekonomske politike, nastaju različiti uslovi sticanja dohotka. Relativno brz opšti porast cijena i, u okviru toga, značajne promjene njihovih relacija, promjene raznih instrumenata zahvatanja i preraspodjele dohotka (premije, regresi, carine, doprinosi, obavezni zajmovi, porezi i drugo) utiču na promjene uslova privređivanja i zbog svoje naglašenosti doprinose nestabilnosti tokova privrede.

4. Neke sugestije

Kako su u toku intenzivne pripreme srednjoročnih društvenih planova za naredni petogodišnji period (1981—1985), to podrobnija istraživanja funkcionisanja međuodnosa privrednog sistema, plana i tekuće ekonomske politike iz proteklog perioda treba da doprinesu većoj komplementarnosti ovih podsistema, a naročito potpunijem i konzistentnom funkcionisanju osnovnih postavki privrednog sistema.

Postoje značajne neiskorišćene mogućnosti u postojećem privrednom potencijalu, a i u samom privrednom sistemu postoje brojni nedovoljno razriješeni, operativno nerazrađeni elementi, čijim se aktiviranjem i konzistentnom operacionalizacijom može snažno dinamizirati razvoj i doprinijeti stabilizaciji privrede. Pripreme i izrada srednjoročnog plana i tekuća ekonomska politika imaju, u izloženom smislu, izvanredan i složen zadatak. Neophodno je obezbijediti razvoj materijalne proizvodnje, po dinamici i strukturi, koji omogućava najpotpuniju primjenu privrednog sistema, jer će se na taj način osigurati i najpotpuniji podsticajni uticaj sistema na materijalni razvoj. Efikasnost ove prisne povezanosti materijalnog razvoja i privrednog sistema u velikoj mjeri će zavisiti od toga koliko su oni međusobno usaglašeni. Polazeći sa tog stanovišta, materijalni razvoj treba zasnivati pre svega na maksimalnom iskorišćenju već raspoloživih, procesno angažovanih, osnovnih činilaca proizvodnje. Istovremeno, razvoju privrednog sistema, njegovom razuđivanju tekućom ekonomskom politikom, treba prioritetno obezbijediti što potpunije funkcionisanje na području raspodjele te jačanja materijalne osnove udruženog rada u privredi, kao i na području većeg ujednačavanja i stabilizovanja uslova sticanja dohotka. Ovako postavljeni zahtjevi, po našem mišljenju, pretpostavljaju neke konkretne zadatke i mjere:

1) Uži izbor prioriteta u materijalnom razvoju i njihovo veće podržavanje mjerama tekuće ekonomske politike. To bi se naroči-

Digitized by Google

to odnosilo na razvoj osnovnih poljoprivrednih proizvoda i stočarstva, hidroenergije i uglja, metala, inostranog turizma i stambene izgradnje.

2) Veća selekcija prioriteta u oblasti investicija, njihovo veće podređivanje prioritetima u razvoju i veća orijentacija na domaće naturalne elemente ulaganja (oprema, tehnologija), čemu bi pogodovali i predloženi prioritetni pravci razvoja (poljoprivreda, hidroenergija, ugalj, inostrani turizam, stambena izgradnja).

3) Postupno povećanje minimalnih stopa amortizacije, redovnija i potpunija revalorizacija kategorije »nabavna vrijednost osnovnih sredstava«. To bi bio vrlo efikasan metod ne samo povećanja reproduktivne sposobnosti privrede već i realnog utvrđivanja dohotka i svođenja tražnje za sredstvima potrošnje u realne okvire mogućnosti proizvodnje.

4) Postupno smanjenje učešća u zahvatanju dohotka od organizacija udruženog rada u privredi te brže povećanje njihovog učešća u akumulaciji.

5) Utvrđivanje, na osnovi samoupravnog dogovaranja i sporazumijevanja, učešća pojedinih potrošača u proširenju kapaciteta onih grana koje su njihovi snabdjevači najvažnijim repromaterijalom (na primjer, društveno dogovoreno učešće za izgradnju energetskih objekata, proizvodnju nekih metala, željezničkog transporta).

6) Promjena relacije cijena, s tim što bi se društveno dogovorili kriterijumi za ugrađivanje »faktora razvoja« u cijene nekih važnijih proizvoda (na primjer, za električnu energiju, kukuruz i eventualno druge osnovne proizvode).

7) Brže uvođenje ekonomske stanarine.

8) Dogovaranje o osnovnim kriterijumima i na njima zasnovanim samoupravnim sporazumima ili o donošenju zakona za utvrđivanje dohotka stečenog u izuzetnim pogodnostima i njegovog slivanja u fondove akumulacije.

9) Potiskivanje kreditnog odnosa, između ostalog, uvođenjem mehanizma postupne revalorizacije kredita.

To bi bila neka od najvažnijih područja čijim bi rješavanjem bili inspirisani pristupi izradi narednih srednjoročnih planova i tekućoj ekonomskoj politici. Njihovo veće uključivanje i respektovanje usmjeravalo bi ekonomsku politiku na dalju razradu i potpunije funkcionisanje privrednog sistema, na dinamičniji i stabilniji razvoj. Ona bi time izgubila potrebu za dometom koji prelazi okvire privrednog sistema. Po pravilu, svako prelaženje tih okvira samo prividno »dinamizira« razvoj (povećava nominalni rast, odnosno povećava raspon između nominalne i realne stope rasta društvenog proizvoda), podstiče nestabilnost, narušava neophodne srazmjernosti u razvoju, u prvom redu između proizvodnje i potrošnje, kida ili deformiše vezu između rada i dohotka i ima niz drugih neželjenih posljedica. Konačno, sve to ostavlja

Digitized by Google

prostor za stihijno djelovanje zakona vrijednosti i subjektivističku redistribuciju dobijenih rezultata takvog njegovog djelovanja. Otuda neophodnost, imperativna potreba da se postigne što potpunija usaglašenost funkcionisanja privrednog sistema, plana i ekonomske politike, i izvrši izbor pravaca razvoja materijalne proizvodnje koji najviše doprinose postizanju takvog usaglašavanja, što, istovremeno, znači i približavanje optimumu između dinamičnosti i stabilnosti razvoja.

Digitized by Google

Boris Nonevski

Neizbrojiva lica sveta

Šest dana (17—22) marta ove godine — u okviru 27. festivala jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma u Beogradu — odmotavali su se zapisi, ukazivali su se pred nama, preciznim okom filmske kamere, uhvaćeni tragovi egzistencije, suprotstavljajući se prolaznosti i zaboravu. Sto dvadeset dokumentarnih, kratkih igranih i animiranih filmova, snimljenih u svim našim republikama i pokrajinama, trebalo je da *posvedoče* o našim nedoumicama, brigama i životnoj radosti, ali istovremeno i da pokažu šta je ljude *uzbuđivalo* u jednom fragmentu vremena, koji su problemi izazivali umetničku svest da ih ona podiže na nivo estetske egzistencije.

Što dužina emitovane filmske trake nije veća, razlog je — kako će objaviti umetnički direktor najstarijeg filmskog festivala kod nas — »borba za *kvalitet*, borba za nove kinematografske vrednosti, sa željom da se osrednjost i prosečnost udalje što više od festivalske takmičarske pozornice«. Sledeći tu zamisao, sa mape programa ovogodišnjeg festivala biće izbrisana ona mesta gde su se iscrtavali namenski i EPP filmovi. Samim tim znatno je smanjen broj zvaničnih nagrada, a donekle i dani festivala. Preostali obim dokumentarne, kratke igrane i animirane proizvodnje organizatori će razvrstati u *zvaničnu konkurenciju* (skupina fil-

Digitized by Google

mova koji su stekli agreman da učestvuju u trci za nagrade) i u *informativnu sekciju* (kratkih filmova koji u sebi ne nose neophodan kvantum estetske energije da bi se mogli svrstati u prethodno izvlačenje, ali dovoljno umetnički vrednih da bi mogli biti prikazani na najvećoj jugoslovenskoj smotri svog žanra).

Smanjivanjem asortimana produkcije, međutim, nije umanjen njen volumen. Ove godine proizvodnja dokumentarnih filmova beleži znatno povećanje. Pri tom se ova konstatacija može podjednako da odnosi koliko na broj producentskih kuća toliko i još više na nove autorske individualnosti. Plima novih ostvarenja osobito se oseća u žanru animiranog filma, gde naši autori ostvaruju vrednosti koje su samerljive u koordinatama svetske filmske produkcije. Taj rast i svetski glas domaćeg crtanog filma verovatno je uticao da se njime sve masovnije i uspešnije bave mladi stvaraoci.

Pre nego što krenemo u susret sadržajima ovogodišnje festivalske sezone treba se zaustaviti na jednom bloku u festivalskom repertoaru koji nadilazi puko estetsko vrednovanje. Reč je o setu dokumentarnih filmova posvećenih životu i revolucionarnom delu predsednika Tita. U toj temi oprobali su se: Puriša Đorđević u *Zapisima*, gde je posredstvom autentičnih snimaka i dokumenata rekonstruisan jedan radni dan druga Tita; Besim Sahatchiu u filmu *Tito i Kosovo — '79* donosi najznačajnije sekvence Predsednikove posete Kosovu 1979. godine; *Čestitka* Nikole Majdaka je filmski zapis o pozdravima iz Vojvodine upućenim drugu Titu za 87. rođendan; Srđan Hadžić scenario za svoj dokumentarni film *Drug Tito — Ljubljana* sastavlja od poruka i telegrama koji stižu iz zemlje i inostranstva Predsedniku na Klinički centar glavnog grada SR Slovenije; *Dar* Milana Bulatovića je zapis o poseti predsednika Tita Aranđelovcu i predaji skulpture vajara Miodraga Živkovića. I, na kraju, nezaobilazna biografska hronika *Tito* Krste Škanate, kojom je otvorena počasna projekcija ovogodišnjeg festivala dokumentarnog i kratkometražnog filma. To su autorska dela koja najneposrednije ocrtavaju Titovu ličnost. Na ovoj smotri videli smo, takođe, isto toliko, ako ne i više, filmova gde je Titova pojava neizbežna da bi se izgradio dokumentovan tematski sadržaj scenarija. U tom kontekstu ukazujemo samo na *Kadinjaču* Miodraga Jovanovića i na *Edvarda Kardelja* po scenariju Ivana Hvale, Matijaža Kmecla i Milana Ljubića, a u režiji Milana Ljubića. Na taj način filmski stvaraoci pridružili su se svojim jezikom htenjima i željama svih Jugoslovena, a 27. festival jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma posredovao da oni prozvuče u horu.

Da 27. festival jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma ne bude puka smotra filmskih autora, odnosno njihovih dela, organizator je uložio dodatan napor. Naime, koncept festivala organizator je proširio pratećim manifestacijama čiji je cilj bio da obogate njegov sadržaj. U tom smislu hvale je vredno održavanje akademije povodom stogodišnjice rođenja prvog film-

Digitized by Google

skog snimatelja na Balkanu, Miltona Manakija iz Bitole, ali ne po njenom svečanom ornatu, jer toga nije bilo, već po radnom ambijentu. Zasluga za taj ugođaj pripada koliko invenciji organizatora, toliko i više istraživačima Manakijevog opusa iz Skopja: Ilindenki Petruševskoj, Gorgiju Vasilevskom i Dimitru Osmanliju. Oni su, pomenutim redom, saopštavali svoja saznanja i otkrića o Manakijevom opusu, a Kinoteka iz Skopja dostavila je za tu priliku novootkrivene filmske snimke Miltona Manakija. Da ovaj čas iz istorije makedonske, jugoslovenske i balkanske kinematografije ne bude idealan, pobrinuli su se sami filmski radnici. Dugo posle akademskih četvrt sata većine njih nije bilo na zakazanom susretu, tako je skup započeo pred (polu)praznom Malom dvoranom Doma sindikata.

Već je postao manir da se ovakvim manifestacijama kao obavezujući dekor dodaju simpozijumi. Međutim, ako se oni po svaku cenu uguravaju u programe, i onda kada se za takvu raspravu nije obezbedio neophodan minimum kvalifikovanih sudeonika, kada, shodno tome, izostane dijalog, tada ta dokazana forma naučnog komuniciranja sklizava u puki zahtev pred blagajnom sponzora, odnosno devalvira kao jedna numera-referenca u godišnjim izveštajima.

Svojom siromašnom trpezom simpozijum pod naslovom »Samoupravljanje i domaći film« pokazao se kao reprezentativni uzrok izneverenog dijaloga. Uvodna izlaganja dr Draška Rađepa i Božidara Zečevića, koja su trebala da dozovu okupljeni svet na razgovor, da isprovociraju pitanja i rađanje ideja — jedva da su bila dovoljna sama sebi. Nakon njihovog nastupa, umesto žamora, ostala je tišina. Ljudi kao da su se pitali: Je li to sve? Uzaludan je bio napor voditelja projektovanog razgovora. Za njegovo insistiranje razumevanje su pokazali jedino oni pretplaćeni diskutanti koji kao konstanta isplutavaju na svim skupovima te vrste. A kada su i oni završili svoj posao, simpozijum je za pola sata i nešto više »obavio svoj zadatak«. Da li je to sve tako jasno i jednostavno u koordinatama samoupravljanja i jugoslovenske filmske produkcije?

Između i mimo takvih sadržaja na martovskom festivalu jugoslovenskog dokumentarnog filma videli smo, odnosno slušali: program nagrađenih filmova koji su svojim umetničkim vrednostima zaslužili priznanja na domaćim i inostranim smotrama; retrospektivni izbor dokumentarnih filmova na temu samoupravljanja; susret sa studentima jugoslovenskih filmskih škola i neizbežne konferencije za štampu koje su sa nekim svojim seansama bile temeljitije od onog nesrećnog simpozijuma.

No, približimo se filmovima. Oni su rotaciona osovina oko koje se okreće sav svet festivala. Ali kako? Na koji način iz te mamutske produkcije izabrati najbolja ostvarenja ili, što je još teže, pomoću kojih kriterijuma sintetizovati kinestetičko iskustvo — pretočiti slike u ubedljive reči?

Digitized by Google

Organizatori su aktom selektiranja, odnosno podvajanja programa na zvaničnu i informativnu sekciju, na neki način prokrčili put u nepreglednoj šumi repertoara. Izdvojivši filmove koji, po njihovom mišljenju, mogu da konkurišu za zvanično vrednovanje, oni su u neku ruku usmerili našu pažnju. Ali i tako stratifikovana produkcija zahvata masu od pedesetak dela. Isuviše velik zalogaj da bi se, ovom prilikom, mogla iskazati po koja reč, a kamoli da bi oni bili podvrgnuti analitičkom raslojavanju. Kao mogući izlaz iz nemogućnosti da se raspravlja o festivalskom repertoaru u totalu, ovaj izveštač prikloniće se jednom »kompromisnom« postupku, odnosno dozvaće u pomoć svest i savest zvaničnog žirija, a pri tom njihov, sada već dvostepeni (iz zvanične konkurencije odabran) uzorak neće upotrebljavati kao zaklon ili kišobran od eventualnih kritičkih padavina.

Raspravljati o pobednicima naspram celokupne produkcije festivala bilo bi još jedno ogrešenje prema autorima kojima žiri nije otvorio trijumfalne kapije. Ono može biti pročitano i kao naknadni aplauz, kao ograđivanje olimpijaca još jednim prstenom od ostalih stvaralaca. A toliko puta do sad uverili smo se da stvaralaštvo nije samo slavom ovenčana estetska svest, da žiri i kod otvorenih očiju ne vidi autentične umetničke vrednosti.

Alibi za takve nedoumice ovaj autor nalazi na dva punkta. Prvo, onamo gde se ne slaže sa kolektivnim ukusom zvaničnog ocenjivača, svoj stav će pokušati da izdvoji i u granicama svojih mogućnosti da ga obrazlaže. Drugo, i pored toga što žiriranje kao neprimeren oblik vrednovanja umetničkog dela može biti podatljiv medij za heteronomno prosuđivanje estetskih vrednosti, za njihovo podvođenje, recimo, nacionalnoj sujeti ili klanovskim podmetanjima — u ovom slučaju, izuzev nagrade za kratki igrani film, sve odluke žirija bile su dočekane podjednakim aplauzom i publike i javne kritike.

Pobednik nad pobednicima, ovogodišnji nosilac »Grand prix«, bio je animirani film *Riblje oko* Joška Marušića. Uz scenarij Gorana Babića, reditelj animira jedan relativno nov problem čovekovog opstanka. Reč je o nesuzdržanom, neracionalnom iskorišćavanju prirodnih bogatstava, o jednom odnosu sa ekološkom sredinom, gde čovek pomera ritam u kružnom kretanju materije. Ostvarujući razmenu sa prirodom samo uzimanjem, ne uzvraćajući joj ničim, ona menja svoju ćud. Ljudima se suprotstavlja kao sumanuta i neukrotiva goropad.

Radnju, u kojoj je umetnički elaborirana ta ideja-istina, autori lociraju u svakodnevnici jednog ribarskog seoceta. Život ljudi se odvija po ustaljenom ritmu. Sve što imaju vezano je za more i dobijaju od njega. Noću se otiskuju na pučinu da bi se ujutro vratili s bogatim ulovom. Ali, jednog dana »red stvari« se poremećuje. Ribari se, ništa ne sluteći, pripremaju da odrede svoj dan. No, riblje oko — svevideće oko prirode — vreba njihov odlazak. Samo što su se ukrcali u čamce, jato riba se iskrcava na kopno da bi započelo neumoljivu osvetničku orgiju. Upadaju u ribarsko naselje i ubijaju sve živo, da bi ujutru sav plen u krvavim mrežama od-

Digitized by Google

vukle u dubine mora. Lovci (te noći i ljudi i ribe) mimoilaze se. A da su se i susreli, svejedno, akordi rekvijema već su ispunjavali životni prostor čoveka.

Takvu moguću Bartolomejsku noć ljudskog roda Joško Marušić iscrtava ubedljivim umetničkim znacima. Film je jezgrovit i konzistentno oblikuje ideju.

Za prsa iza pobednika, ovenčani »Velikom zlatnom medaljom«, stali su filmovi: animirani *Ruka* Darka Markovića iz Skopja, dokumentarni *Mravi* Petra Lalovića iz Beograda i, u žanru kratkog igranog, *Čin* Nikole Stojanovića iz Sarajeva.

Možemo reći da je Darko Marković obavio pola posla izborom sižea nad kojim će dalje nadograđivati sopstvenu imaginaciju. Ruka je početak i trijumf čovekove egzistencije. U njenim mišićima i žilama, pored krvi, jednako otkucava celokupno čovekovo trajanje. Njome se on uspravio pred istorijom, koliko i pridržavao da se ne izlomi padajući od sopstvenih udaraca. Uzdignutim rukama dozivao je bogove; zategnuvši mišiće, obrađivao je polja i vitlao sabljom. Rukama, dvema rukama, podizao je piramide i Partenon, islikavao Mona Lizu i zografisao protorenesansnog sv. Gavrila i Kurbinovu. Drugom prilikom, u izmenjenim okolnostima, jedan prst, ispružen napred, bio je dovoljan da ga slede hiljade ruku i poput termita da razruše graditeljstvo milenijumâ. Rečju, ruke — to su ljudi. Zato one sobom nose jedno pomešano značenje razapeto između divljenja i ogavnosti. To semantičko polje ostaće trajan izazov umetničkim istraživanjima. U njihovom rezultatu, u oblikovanom estetskom predmetu, lepeza tumačenjâ kretaće se od odioznih interpretacija (pada nam na pamet, u ovom momentu, Mikelanđelova Davidova ruka) do identifikovanja sa zločinom (Sartrove *Prljave ruke*).

Da s ruku vreme nije spralo mitološku patinu, da one mogu još da emituju estetska zračenja — pokazuje film Darka Markovića. Skopski autor svoje delo izgrađuje na povezanosti rukâ sa prvim korakom, sa hodanjem. U nejaka deteta ruka starijeg je prvi pokretač, rasterivač straha i potpora u savlađivanju algebre hodanja. Tu njenu moć da štiti i pokreće, da sklanja prepreke i udovoljava željama, kao sećanje na svoju prošlost, dozivaju u životu i odrasli. Tako ruka postaje sinonim socijalne moći. Jedan njen potez može da vredi za sva naprezanja svekolikog življenja. Čak i više. Ta već sada nevidljiva ruka svom štićeniku omogućava da bez naprezanja menja mesto stanovanja, sklanja ga ispred buke velegrada dovodeći ga u idilični krajolik prirodnog ambijenta, sputava životnu radost ljudi, zabranjuje njihovu zabavu, da bi očuvala duševni mir nejakih živaca svog čoveka. I tako dalje, sve u istom stilu. Ali, kako preterano podupiranje deteta odlaže njegov samostalni hod, naslanjanje čoveka na svemoćnu muskulaturu ruke kao otuđenog socijalnog mehanizma u njemu atrofira mišiće, menja način i kriterijum življenja. Sopstvene noge prodaje za umetne socio-političke štake plaćajući njihovu uslugu odustajanjem od sopstvenog identiteta. Kada, pak, jednog dana, istorija iz nje izvuče i poslednji atom snage, ostarela ruka posustane, a

Digitized by Google

bastardni junak, nesposoban da samostalno korača kroz život, pokuša da promeni ruku-štaku, ona ga odbacuje jer već ima novog štićenika.

Skinuvši jednu semiotičku narukvicu sa čovekovih ekstremiteta, Darko Marković gradi minucioznu alegoriju na jednu sortu ljudi, odnosno na adekvatan društveni segment koji ih omogućava. Treba li dodati i to da je osnovna ideja skopskog autora data kroz ubedljivu animaciju slika i da, pri tom, pojedini kadrovi imaju autonomnu umetničku vrednost kao slikarska ostvarenja.

Dokumentarni film *Mravi* Petra Lalovića prikazuje jedan fragment iz života faune. Kolektivni junak njegovog trinaestminutnog projekta su mravi, i to njihov život, bolje reći, borba za opstanak na jednom močvarnom terenu. Oko filmske kamere beleži sukob dva tabora (crnih i žutih) mrava izazvan nesporazumom oko plena. Slučajno ili namerno, sasvim svejedno, tu posmatramo dve omanje skupine kako se otimaju oko gusenice. I kada nijedna od njih ne uspeva da zadobije preimućstvo, one, samo njima znanim jezikom, dozivaju ostale članove zajednice. Rasplamsava se bitka do obostranog uništenja. Taj prizor posmatra, iz visine, zavaljen u granje šumskog drveća, jedan orao. Rat se završava a da se ništa nije izmenilo u životu mrava. Oni i dalje iznose larve, spremaju stanište, prikupljaju hranu, a jedino orao izvlači korist od njihove Pirove pobede.

Pored precizne dokumentarnosti u islikavanju života jedne mikro zajednice, koji se ne vidi iz našeg lapidarnog opisa, Petar Lalović svom filmu, to verujemo da je moguće naslutiti, nadodaje jedno dublje značenje koje izrasta iznad puke deskripcije. Tako koncipovan film može biti ogledno polje gde će čovek kao racionalno biće testirati svoju savest i postupke. Područje sukoba u njegovom životnom prostoru mogu biti ideološke netrpeljivosti, nacionalna isključivost, rasna netolerantnost, generacijska suprotstavljenost, svejedno, sukobljavanje ne razvezuje Gordijev čvor suprotnosti. U najboljem slučaju, može da ih odloži. Dalje, *Mravi* pokazuju da rat do istrebljenja, kao moguća sumorna, zašto ne reći sumanuta, vizija čovečanstva, nije patent ljudi. Proizvodeći ga po licenci životinjskog sveta, čovek samo pokazuje koliko je intiman sa jednom takvom egzistencijom, koliko je sićušan njegov iskorak u civilizacijskom prostoru. Ovim ni izdaleka nisu iscrpena moguća značenja ovog izuzetnog dokumentarca, ali dodajmo i to da je on jedna od najboljih filmskih basni, i to ne samo naše kinematografije.

Kratki igrani film *Čin* Nikole Stojanovića — treći među jednakima — nije u sebi imao dovoljno snage da okupi sve članove žirija oko jedinstvene ocene. Titulu najboljeg u svom žanru sebi je okačio minimalnom prednošću od jednog glasa (5 : 4). Dva člana zvaničnog ocenjivačkog tela smatrala su da je »Veliku zlatnu medalju« zaslužio film *Ane* Živka Nikolića, a druga dva da je *Parnjača* Matijaža Žbontara najbolji kratki igrani film.

Digitized by Google

Kinestetička nadgradnja *Čina* utemeljena je, tačnije, izrasta na noveli *Krađa* Aleksandra Tišme. Iz nje Stojanović izvlači filmsku priču o čoveku u nedoumici između besadržajnosti privatnog života (punog nerazumevanja i neuroza) i perspektive neizvesnosti.

Kada porodica nije mogla da amortizuje rastuće traume življenja (ljut na sebe i suprugu), junak ove priče napušta kuću da bi potražio (i za kratko našao) smiraj u kasnom jesenjem danu. Međutim, dok je u hladnoj vodi velike reke ispirao toksične naslage življenja, nepoznati čovek mu je odneo odelo, da bi se nekoliko trenutaka kasnije sa obližnjeg mosta bacio u reku. Našavši se u situaciji jedinog očevica, junak se odriče sopstvenih očiju (ništa nije video!), ušiju (ništa nije čuo!), da bi mu za njima odletela i savest.

Ogoljenih čula, čoveku obolele savesti život postaje najveća opasnost. On beži i okreće se da ga ne bi sustiglo tužno sećanje sive prošlosti, hita brzo i uplašeno sve dok se ne izgubi u bezizražajnoj ravnici, stopalima ostavljajući zapis o bekstvu iz života kao načina življenja.

Ovim filmom, kinestetički neosporno najsuperiornijim u oskudnoj produkciji kratkog igranog filma, zatvara se krug zvaničnih kapitalaca 27. festivala jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma. Drugi krug trofejnih primeraka, ovenčanih »Zlatnom medaljom«, formiraju: *Zašto?!* Nikole Jovičevića, kome je pripala nagrada za najbolji scenario; Ninković za kameru u filmu *Pobedićemo;* Božo Potočnik za muziku u *Baladi o Podravini;* J. Trtnik, koji je adaptirao najbolju tonsku pozadinu filmu *Favorit* i Teraku Seljami, koji je svojim *Kokanom* bio najuspešniji debitant.

Dokumentarni film *Zašto?!* je kolaž sekvenci iz naše sudske prakse. Tačnije, u njemu su, bez retuširanja, izneti fragmenti suđenja u osnovnim sudovima udruženog rada za zaštitu samoupravnih prava radnikâ. Birajući primere gde paragrafi, odnosno njihovi tumači, ne pokazuju ni najelementarnije razumevanje za ljudske sudbine i, pri tom, nadopunjujući ih kadrovima iz privatnog života ljudi uskraćenih prava — Jovičević dokumentovano posvedočuje o traumama, šteti i psihičkim patnjama koje oni podnose zbog nesamoupravnih odluka u osnovnim organizacijama udruženog rada.

Tim filmom, koji se ne odlikuje ontičkim svojstvima u kinestetičkom posredovanju tema, autor je izborom sekvenci koje se događaju »ovde i sada«, koje se tiču čoveka, i zadobio punu podršku gledališta u izricanju osude jednom mentalitetu koji od paragrafâ ne vidi ljude ili, ako negde iza njih vire njihove glave, napumpava ih da bi ih potpuno zaklonio.

Budući da ovaj izveštač nikada nije bio iza filmske kamere, niti je zavirivao u studija gde se sinhronizuje muzika i ton sa filmskim zbivanjima na ekranu, on sebe ne smatra kompetentnim da raspravlja o tim konstitutivnim elementima filmskog stvaralaštva. U ovom slučaju, u izdvajanju kamermana, tonskih maj-

Digitized by Google

stora i kompozitora i u njihovom proglašavanju laureatima, on vidi oslobađajući akt u procesu demistifikovanja kinestetičkog stvaralaštva. Film je dugo, najverovatnije po uzoru na ostale umetnosti, bio proglašavan »proizvodom« jednog autora, tačnije, njegovu špicu potpisivali su svi sudeonici, ali u javnosti, u našem sećanju, figurirao je prevashodno reditelj. Ovako, izdvajanjem ostalih stvaralaca, ne samo što se podsećamo da je film kolektivan umetnički čin, već se, iako ne retroaktivno, koriguje jedna nepravda koja je učinjena timovima kinestetičkog oblikovanja.

Tako je iz kvinteta ovenčanih »Zlatnom medaljom« ostao film *Kokan* debitanta Teraku Seljamija. I pored toga što je pravljen studentskim džeparcem Inex-filma, u jeftinijoj crno-beloj tehnici, *Kokan* sobom nosi svežu boju, jedan autentičan odlomak iz studentskog života. To je ubedljivo ispisan notes o stanovniku Studentskog grada, Kokanu, momku kakvog majka dva puta ne rađa. Poreklom iz Sandžaka, unuk hodže i popa, dete bez oba roditelja — pored urođene bistrine, u veliki grad će poneti lišenost roditeljske ljubavi. I umesto da se savije, kao u standardnim studijama ili jeftinim, stereotipnim fabulama, on prihvata izazov života, ali na svoj, kokanovski način. Podjednako je uspešan kao student, kao sportista, a, bogme, i kao neumoran u kompenziranju uskraćene ljubavi majke. Prevodeći je na erotski plan, on se ne iskazuje kao nezajažljiv erotoman. Zajednica devojaka koje oko sebe okuplja više je tu da bi mu nadomestila bela mesta na njegovoj karti življenja. Dabome da u tom rezervatu njegovih ljubavnica, koje se međusobno znaju i sarađuju oko emotivnog zbrinjavanja svog ljubimca, ima i elemenata patološkog vezivanja za čoveka problematične emotivne strukture, koja se u krajnjoj instanci ispoljava kao osveta nad ženskim rodom.

Student Teraku Seljami je, pored talenta, ovim filmom pokazao da ukorenjenost u socijalnom miljeu, tačnije, duhovno pripadanje načinu života čiji se fragmenti saopštavaju filmskim jezikom, može biti preimućstvo, nevidljivi saveznik u nastajanju umetničkog dela.

Krećući se u koordinatama ukusa zvaničnog žirija, stižemo do poslednja tri filma koja su zadobila njegovo dopadanje: *Planina zove* Milorada Benića, *Pet filmova o Nives K. K.* Nenada Puhovskog i *Ritem dela* Frančeka Rudolfa.

Planina zove je odlomak iz života alpskih jedinica Jugoslovenske narodne armije. Milorad Benić je »uhvatio« dramatične sekvence jedne rutinske vežbe kada bataljon vojnika i starešina, ispunjavajući zadatke redovne obuke, savlađuje planinske litice nedostupne i divokozama. To je film o prirodi surove naravi, koja čoveka, isprečivši se pred njim, namah stavlja ispred puščanih cevi neprijatelja, ali, kada joj se priđe kreativno, kada se pridobije njena naklonost, ona se pretvara u zaklon, u saveznika borca.

Kreativne ličnosti, ljudi koji stvaraju, uvek su bili izazov za stvaralaštvo. Toliko puta oko se naprezalo da otkrije tajne njihove magične ličnosti, da dokuči vrela ontičke moći transgresije. Na tragu te zamisli — umetničke transkripcije umetnosti — i Nenad

Digitized by Google

Puhovski izgrađuje osobenu materijalnost svog dela *Pet filmova o Nives K. K.* U njegovom projektu napravljen je pokušaj da se kamerom islika portret osebujne ličnosti i dela zagrebačke slikarke Nives Kavurić-Kurtović. Puhovski razapinje platno i petorici filmskih umetnika daje reč da iznesu svoje viđenje filma o Nives Kavurić-Kurtović. Na tim idejnim skicama autor kasnije izgrađuje svoju projekciju. Tako taj film nije puko sabiranje rezultatâ jedne ankete, već u krajnjem obliku dobijamo jedno, uslovno da kažemo, stvaralačko uopštavanje. Pored (uspešnog) pokušaja da se u jednoj tački saberu gledišta više autora, da se film uobliči kao kolektivno sažimanje ideja, rad Puhovskog na ovom festivalu bio je jedinstven i po tome što je on kreativno pomirio dva žanra, dva plana umetničkog posredovanja. Film započinje dokumentarno, da bi se završio efektnim oživljavanjem, animacijom slika Nives Kavurić-Kurtović. Ne samo zbog toga, smatramo da je ovo delo svojim ostalim dostojanstvima zaslužilo veće odličje nego što je kurtoazna diploma festivala.

Pored filma *Planina zove*, *Pet filmova o Nives K. K.*, *Ritem dela* Frančeka Rudolfa je treći ravnopravan nosilac diplome. Polazeći od autentičnog ambijenta, a nešto i »režirajući« rad grupe radnika na jednom objektu, autor je, vešto se koristeći efektima muzičke kulise, komponovao ubedljivu filmsku baladu o sumornom, uspavljujućem učinku jednoličnog rada. To je socijalni, naučni, a pre svega umetnički dokument o usporavanju krvi u čoveku, o pomanjkanju koncentracije i angažmana kada se nađe u situaciji da ekstremiteti, mišići ruke, budu ekvivalent njegovom sveukupnom biću. I pored toga što za sve vreme trajanja filma nije izgovorena nijedna reč, autor se odlično sporazumevao sa publikom. Kod auditorijuma on je našao satisfakciju za svoj rad. Međutim, nismo sasvim sigurni da decibeli aplauza žirija sustižu visinu umetničkih vrednosti *Ritma dela.*

Ploveći zvaničnom maršrutom žirija, možemo kazati da smo obišli značajnija mesta ovogodišnje jugoslovenske dokumentarne, kratke igrane i animirane filmske produkcije. Ali, na tom putu, svejedno što su se ukazivala zanimljiva mesta, strogo naznačene usputne stanice nisu dopuštale pristajanje. Red vožnje žirija onemogućio je da se u trijumfalno krstarenje uključe filmovi poput filma *Lutke snova* Zlatka Grgića i Boba Godfreyja, kandidata za »Oskara«, *UFO* Petra Gligorovskog i *Eppur si muove* Zorana Jovanovića. Zadržimo zato za trenutak pažnju na ovim ostvarenjima.

Junak Grgićeve i Godfreyjeve animirane kreacije je čovek dobijen urbanom destilacijom života. Iznenada zatečen u megalopolisu, on ne uspeva da uspostavi elementarne socijalne interakcije. Ostavši bez kontakta sa ljudima, među tolikim svetom, on nije u stanju da neposredno doživi život, već mora da ga kupuje. Na taj način ne samo što se proširuje područje osame, nego isto tako i surogati koji se nude postaju agresivniji. Tako junak filma *Lutke snova* upada u makaze naerotizovane ulice-izloga i neadekvatnosti socijalnog ambijenta da bi amortizovao vlastitu

Digitized by Google

žudnju za erosom. Unutrašnji sukob razrešava na taj način što poseže za surogatom — kupuje lutku po meri svojih snova. Eliminišući unutrašnji sukob, samotnik velegrada prevodi ga na socijalni plan. Ona ista sredina koja je seks preselila u podrum čovekove egzistencije zabranjuje mu da svraća tamo. Odbačenog od samog sebe i od sopstvene okoline, čoveka jedino prihvataju snovi. Lutke poput ptice iz kaveza napuštaju grad i odnose ga sa sobom.

Ako je prilikom vrednovanja filma *Lutke snova* žiri na delu pokazao autonomnost vlastitog ukusa ne povodeći se za zvučnom kandidaturom Grgićevog i Godfreyjevog filma za »Oskara«, u procenjivanju filmova Petra Gligorovskog i Zorana Jovanovića njihovi estetski kriterijumi evidentno su u nesporazumu sa umetničkim dostojanstvom.

Animirani film *UFO* Petra Gligorovskog je priča o „odloženim susretima treće vrste«. Naučno-tehničkim uzletom dvadesetog veka čoveku su se otvorile neslućene perspektive u saznavanju, menjanju sveta. Iskorak u nepoznati prostor premašio je maštanja svekolikog njegovog trajanja. Odjednom su ljudima postala dostupna mesta koja su kroz čitavu istoriju bila rezervisana za bogove. Uzimajući devičanstvo zvezdanim prostorima, oni ne samo što preko njih razrastiru područje svoje egzistencije, već su u stanju da uspostavljaju kontakt sa drugim oblicima života. U animaciji Petra Gligorovskog intergalaksijalna visokoorganizovana materija, koju mi ovozemaljci nazivamo život, šalje čoveku glasnika sa uzorkom nekog dalekog kosmičkog sveta. On se otvara pred njim čudesnim bogatstvom boja (života), uporno insistira da sasluša njegove poruke, ali čovek, u početku zatečen, a kasnije bojeći se nepoznatog došljaka, odustaje, skriva se pred mogućim kontaktom sa drugim svetovima. U stvari, zarđali lanci svesti kojima je on prikovan za Zemlju, sićušni atom kosmosa, onemogućavaju ga da drukčije doživi prirodu. Antropomorfni tunel civilizacije, koji Gligorovski ilustruje dokumentarnim kadrovima, u svojoj utrobi nosi više padova nego uzleta. Saplitao se u njemu čovek bolestima, kataklizmama, eksploatacijom, a nadasve ratovima, koji su mrvili njegovo biće, sakatili život, utuvljavajući mu u svest bespomoćnost i strah. Takav čovek koji još nije raščistio sa samim sobom nije u stanju da umnožava, da udružuje svoj način života sa kosmičkim svetovima. Intergalaksijalni glasnik odlazi da potraži podatljivija bića, a junak filma nastavlja svoj jednosmerni hod.

Što ova alegorija na račun čovekovog ovozemaljskog opstanka nije efektnija, ubedljivija, razlog je u tome što je Gligorovski unekoliko prekoračio filmsko vreme, s jedne strane, i, s druge, njegova zvučna kulisa toliko je gusta i jaka da na momente zatvara radnju. Čulo sluha je do te mere napadnuto tonskim ilustracijama da zatvara komuniciranje sa osnovnom idejom.

Razarajuće dejstvo rata predmet je umetničkog interesa i Zorana Jovanovića. U animiranom filmu *Eppur si muove* autor iscrtava najpre iracionalnu trku u naoružavanju, a kasnije i me-

Digitized by Google

tamorfoze koje čovek preživljava pod teretom oružja. Zastrašujući arsenali raspolućuju svet na dve antagonističke skupine. Balans snaga naizmenično se narušava i iznova uspostavlja, ali uvek preko života nedužnih ljudi. Njihovi nadgrobni simboli postaju ordenje na grudima vojskovođa. I, koliko je više ljudi pod zemljom, toliko su raskošnija prsa generalâ. Smrt postaje vrhovni kriterijum vrednovanja u gravitacionom polju oružja. Ubadajući perom natopljenim satirom u zastrašujuća skladišta pomora, Zoran Jovanović ne usmrćuje život planete. Njena rotaciona moć, princip kretanja, kao supstanca života, nadrasta silom iznuđeni mir.

Ako smo ovim dodatnim izborom unekoliko upotpunili predstavu o našem filmu malih rolni, a nadasve onim koji na ekranu oživljava pokrete i ideje animacijom slike, nije nam bila namera da dovodimo u pitanje ukus žirija. U njegovom sastavu bili su ljudi dokazanih estetskih kriterijuma. I oni kao takvi nisu mogli da imaju nesporazume sa umetničkim vrednostima. Međutim, onog trenutka kada su svoje kompetencije organizovali u institucionalni oblik, oni se unekoliko razvenčavaju sa vlastitim, individualnim parametrima. Obavezujući kućni red institucije navodi ih da se ponašaju po propisanim pravilima. U tesnom stanu zvaničnih priznanja precizno su nabrojana mesta i kategorije ležajâ. Svako pretrpavanje ne samo što ruši ugled kuće, već dovodi u pitanje i njen opstanak. Zato se dogodilo, i pored evidentne umetničke superiornosti, da u hramu laureatâ animirani film ne dobije nijedno mesto više nego što je unapred bilo propisano.

No, festival ne čine samo pobednici i pored toga što njihovo iznalaženje može biti razlog njegovog postojanja i opravdanja. Okupljeno, bezmalo celokupno jugoslovensko stvaralaštvo dokumentarnog, kratkometražnog i animiranog filma šansa je da se sagledaju njegovi domašaji, usponi (ako ih ima), promašaji — rečju, stanje i stanja tog segmenta umetničkog iskustva.

Još na početku ovog teksta rekli smo da je ovogodišnja letina bila rekordna po broju proizvedenih kratkih filmova. Sada treba još dodati da veštinom »pravljenja« filmova tog žanra ovladavaju ljudi u sve više sredina naše zemlje. Budući da »proizvodi« te vrste — osim originalne ideje i talenta da se ona inventivno kinestetički transponuje — ne zahtevaju mamutski kadrovski i finansijski potencijal kao u igranom filmu, a koji mogu nahraniti jedino razvijeniji kulturni i ekonomski centri, dokumentarni film je šansa da se i »male sredine« (i one je koriste) uključe u stvaralačko oblikovanje kulturnog atlasa naše zemlje. Na špicama smo videli dvadeset i jednu producentsku kuću. Uporedo sa Zagrebom, Ljubljanom, Beogradom, Skopjem, na njima su se ukazivali Bor, Rijeka, Budva i Split. Treba li reći da, zajedno sa proširivanjem spiska organizacija, odnosno gradova odakle dolaze filmovi »kratkog metra«, u kulturnu javnost ulaze i nova autorska imena.

Širenje kreativne javnosti, međutim, oko sebe nije okupljalo adekvatnu receptivnu javnost. Koliko su se umnožavale pokretne slike o našoj stvarnosti — koliko više su se stvarali zapisi o

Digitized by Google

krajevima, ljudima, o nedoumicama i pobedama, o traumama i životnoj radosti — stvarnost dokumentarnog filma sužavala je područje socijalne komunikacije, ograničavali su se njegovi kontakti sa publikom. Jednostavno, nestajao je iz bioskopskih dvorana onoliko koliko ga je bilo više. Prikazivači ga nisu hteli jer nisu imali računicu. Kada je jednoj umetničkoj vrsti koja se još održavala u festivalskim rezervatima pretila opasnost od istrebljenja jer je njen životni prostor — publika (životno područje svake umetnosti) bila naprosto ukinuta, odnosno dokumentarni film njoj ukinut, pojavila se televizija koja će mu pružiti utočište i milionski auditorijum. Ali, kao i svi izbavitelji koji dolaze spolja, koji se iskazuju kao sudbinsko proviđenje, i ona je tražila koncesije. Svoje preživljenje dokumentarni film je morao naplatiti odustajanjem od nekih posebnosti svoga roda. Nastanivši se kao podstanar, on je morao, prvo, da odustane od spontaniteta, a zatim i od autonomije u izboru teme. Nova gazdarica diktirala je vreme, predmet, temu, propisivala tehniku, imajući svagda na umu kućni red svog medija.

Povećana dužina snimljene filmske trake, narastanje volumena dokumentarnog filma ne zahvata adekvatnu količinu života, bolje reći, ne zahvata život na adekvatan način. Dobar deo ovogodišnjeg repertoara bio je koncipovan kao evociranje uspomena, kao sećanje na revoluciju, tačnije, na njene markantne ličnosti i događaje. Montažom sačuvane arhivske građe i kazivanja živih učesnika bilo je i uspešnih rekonstrukcija pojedinih dramatičnih sekvenci revolucije. Sećanje, doduše, ne može biti nadoknada za propušteno svedočenje, ali u nemogućnosti da se na licu mesta nadodaje, sada već istorijskim događajima, rekonstruišući ih, dokumentarni film popunjava prazna mesta i svoje istorije. Kako sada stvari stoje, »preplavljen scenarijima i projektima koji se bave sporednim stvarima i dalekim metaforama«, dokumentarni film još nije u stanju da uspostavi stvaralački kontakt sa maticom života. Problemi koji se tiču čoveka, egzistencijalna pitanja društvenog života »ovde i sada« izmiču oku filmske kamere. Po koji ubedljiv projekat više je rezultat zakona velikih brojeva nego nekakve dijalektičke metamorfoze kvantiteta. Otud smo skloni verovanju da sadašnjost ostaje (budućem) dokumentarnom filmu da je umetnički posreduje na način prošlosti, ali sa jednom prednošću — u arhivama će biti više rolni filmske memorije. Mala uteha za propušteno autentično svedočenje.

Oseka dokumentarnog filma, mada ne u uzročno-posledičnoj vezi, iskazuje se kao plima umetničkih vrednosti animirane produkcije. Ranije pomenuta dela mogla bi biti dovoljna da opravdaju legalitet ovakve teze, ali, ipak, neopravdano je ne prisetiti se i: *Crne ptice* Aleksandra Marksa i Vladimira Jutriša, *Balade o Podravini* Željka Nemeca, *Parabole* i *Crnog znamenja* Miroslava Grčeva, *Homo dogmaticusa* Delča Mihajlova, *Karijatida* Slavomira Čolića... Uzlet jugoslovenskog crtanog filma, uz neznatne oscilacije stvaralačke forme, za sad se polarizuje na dva punkta u našoj kulturnoj situaciji. Uz već priznate vrednosti (u svetskim

Digitized by Google

razmerama) Zagrebačke škole ravnopravno stoji Skopska. U jednom periodu stvaralačke insuficijencije one prve, skopski autori, kao predstavnici jugoslovenskog animiranog filma, održavaju kontinuitet njegovog međunarodnog uspeha. Autori poput Petra Gligorovskog, Darka Markovića i Miroslava Grčeva uveravaju nas i međunarodnu kulturnu javnost u stvaralačke mogućnosti medija crtanog filma jednog podneblja i umetničke invencije da se ono estetski transponuje. Kada smo se uverili i u kreativno obnavljanje Zagrebačke škole, osobito filmovima Joška Marušića i Zlatka Grgića, nema razloga neverici u dalji prodor jugoslovenskog animiranog filma na međunarodnom planu i u kreativno inficiranje ovim žanrom ostalih sredina naše zemlje.

Kada smo ocrtavali domašaje animiranog filma, nismo hteli reći da je naš dokumentarac anoniman na međunarodnom planu. Naprotiv, *Dae* Stoleta Popova (ovogodišnji kandidat za »Oskara«) i, ranije, *Tulgeš* Koleta Maneva, *Satiemanija* Zdenka Gašparovića, *Malj* Aleksandra Ilića, *Golgota* Meta Petkovskog — laureati su, i to najvećih priznanja, Oberhauzena, Melburna, Istanbula, Krakova, ali kao rezultat velikog utroška celuloidne trake jugoslovenskog dokumentarnog filma. U njemu estetska energija prebiva difuzno i još se uvek zgušnjava incidentno oko pojedinih autora, zahvaljujući njihovom talentu i upornosti, a ne kao nekakva sublimirana umetnička svest, dok na području filmske animacije pravilo dokumentarne produkcije samo izuzetno proviri. I to bi bila sintagma za ovogodišnji martovski festival jugoslovenskog dokumentarnog i kratkometražnog filma.

Digitized by Google

Edvard Kardelj: Sećanja

(Državna založba Slovenije — Ljubljana i »Radnička štampa« — Beograd, 1980, strana 268)

Nedavno objavljena knjiga Edvarda Kardelja *Sećanja*, sa podnaslovom *Borba za priznanje i nezavisnost nove Jugoslavije 1944—1957*, predstavlja sintezu najznačajnijih i najzanimljivijih materijala o događajima koji nam do sada nisu bili detaljnije poznati i na koje iz sadašnje perspektive gledamo sa daleko više radoznalosti i iskustva. Ovo delo — poteklo iz pera jednog od najistaknutijih rukovodilaca jugoslovenskog revolucionarnog pokreta i dugogodišnjeg najbližeg saradnika druga Tita u izgradnji revolucionarne marksističke partije, u organizovanju pobede socijalističke revolucije i njenom stalnom produbljivanju, u borbi za očuvanje nezavisnosti i jačanje socijalističke i nesvrstane Jugoslavije — govori o dva izuzetno važna perioda: ratnom, koji je istovremeno propraćen i borbom za priznanje Narodnooslobodilačkog pokreta Jugoslavije, i posleratnom, sa posebnim akcentom i osvrtom na kominformovsku 1948. godinu, Beogradsku deklaraciju, potpisanu 1955, Konferenciju komunističkih i radničkih partija u Moskvi 1957, susret sa Mao Ce Tungom na toj konferenciji i na druge događaje koji se završavaju Kardeljevim govorom na Četvrtom zasedanju Generalne skupštine OUN 1949. godine.

Iako ovo delo nosi naslov *Sećanja*, ipak, nisu autorovi memoari u klasičnom smislu. Naime, Edvard Kardelj nije napisao svoja sećanja u uobičajenom smislu te reči, jer, kako se ističe u knjizi, Kardelj nikada nije želeo da piše samo o sebi i svom životu, pogotovo ne svoju autobiografiju, a po-

Digitized by Google

sebno ne u obliku klasičnih memoara. Stvaraocima i revolucionarima kao što je bio Edvard Kardelj memoari, verovatno, i nisu potrebni da bi ih svet na taj način upoznao i video ko su bili i šta su radili, jer s pravom smatraju da o njima prevashodno treba da govori njihovo revolucionarno delo.

Prema tome, sigurno je da je u ovom slučaju reč o specifičnoj vrsti literature koja nije samo memoarska, nego i kritička analiza određenih problema i događaja. U stvari, pred nama je knjiga istoriografsko-memoarskog karaktera, kombinovana sa istorijskim analizama. To najbolje ilustruje obrada onog dela u knjizi kada savezničke snage iz Italije pokušavaju da ratnu strategiju usmere prema severu, preko takozvanih Ljubljanskih vrata, to jest preko Slovenije u Austriju i na deo Mađarske. »Za ostvarenje tog koncepta Čerčil je imao u rukama samo dva aduta«, piše Kardelj. »Prvo, Staljin ga je podržavao u pogledu londonske izbegličke vlade i kralja, ali ne i u pogledu prolaska kroz Ljubljanska vrata. Staljin nikako nije bio spreman da ovaj prolaz prepusti zapadnim silama, zbog očiglednih ratnih političko-strateških potreba i interesa Sovjetskog Saveza. A to su istovremeno bili i naši interesi. Drugi Čerčilov adut bio je u relativnoj zainteresovanosti Staljina za Austriju. Zato je Staljin bez komplikacija i dozvolio prelazak trupa zapadnih sila preko Trbiša i Koruške u Austriju. Tu nezainteresovanost Staljina, odnosno Sovjetskog Saveza za posleratnu sudbinu Austrije teško je danas objasniti. Po mome mišljenju, najverovatnije je to da je glavni strateški i politički Staljinov cilj u to vreme bio usmeren prema Istočnoj Nemačkoj, a time, razume se, i prema Poljskoj, Čehoslovačkoj i Mađarskoj. Zato je Austriju ostavljao zapadnim saveznicima da ne bi previše »natezao luk«. Upravo stav koji je Staljin kasnije zauzimao prema Slovenačkoj Koruškoj pokazuje da on ni u jednom trenutku nije računao sa Austrijom kao delom sovjetske »orbite«. Možda je upravo zbog toga nova Jugoslavija na ministarskim konferencijama i na Mirovnoj konferenciji u Parizu dobila najmanju podršku Sovjetskog Saveza upravo kada je reč bila o pitanju Koruške.«

Nesumnjivo je, prema tome, da su ova *Sećanja* nastala kao izraz Kardeljeve želje da savremenom čitaocu na najpogodniji način predstavi određeno vreme i događaje, istorijska fakta, pre svega jedan izuzetno značajan period istorije nove Jugoslavije, kada su vešto izbegavani sporovi ili davani autoritativni otpori u vezi sa pitanjima koja su u to vreme bila od suštinskog značaja za našu mladu državu. Sudeći po svemu, piščev osnovni cilj bio je da nam izanalizirano prezentira neke događaje u kojima je neposredno učestvovao i istovremeno da savremenike podseti na određene istorijske činjenice koje iz mnogo razloga ne treba nikada zaboraviti.

Prve stranice ove izuzetne knjige, koja je bestseler na jugoslovenskom knjižarskom tržištu, autor počinje od juna 1944. godine, neposredno posle nemačkog padobranskog desanta na Vrhovni štab, CK KPJ i AVNOJ u Drvaru, kada je Kardelj imao dve funkcije: član Politbiroa CK KPJ i predsednik Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije. Kroz sećanja, koja su pisana sažeto, analitično i veoma jednostavno, tako reći za svakog našeg čitaoca, Edvard Kardelj, nam, posle nekih utisaka o Visu, rasvetljava i raščlanjuje politiku savezničkâ prema našoj Narodnooslobodilačkoj borbi, ističe napore Vrhovnog štaba, CK KPJ i NKOJ-a za priznavanje Narodnooslobodilačke vojske Jugoslavije, zatim govori o Drugom zasedanju AVNOJ-a, svom susretu i razgovoru sa Palmirom Toljatijem, saradnji Vrhovnog štaba NOVJ sa saveznicima i vojnim misijama koje su se nalazile na Visu. »Koliko se sećam«, piše Kardelj, »ova saradnja je bila korektna i nije dolazilo ni do kakvih ozbiljnih nesporazuma, bilo među njima samima, bilo između njih i nas.«

Dosta opširno i zanimljivo je drugo poglavlje knjige u kojem Kardelj govori o sporazumu Tito—Šubašić, zatim o svom prvom susretu i razgovoru sa J. V. Staljinom, kojem je prisustvovao i

Digitized by Google

Šubašić, i o prvom Ustavu Jugoslavije. Treba istaći da Kardelj, kada govori o Staljinu, ne umanjuje njegove zasluge za očuvanje tekovina Oktobarske revolucije, ne negira doprinos i pomoć sovjetske delegacije u borbi za jugoslovenske zahteve i interese na mirovnim pregovorima, ne poriče vojnu i drugu pomoć vlada zapadnih zemalja koju su dale Narodnooslobodilačkom pokretu Jugoslavije tokom rata i kasnije, u periodu ekonomske blokade, ali istovremeno ne prećutkuje Staljinovo nasilništvo, njegov, tradicijama Velikog Oktobra toliko tuđ hegemonizam, ne samo u međunarodnom radničkom pokretu, nego i u odnosima među državama, posebno socijalističkim. Kardelj, međutim, ne može da ostavi bez odgovora ni Čerčilovo ponašanje, kao ni ponašanje onih državnika i ličnosti sa kojima se sreo i razgovarao, a koji su sa pozicija velikih u kombinatorikama u okviru antihitlerovske koalicije pokušavali da Jugoslaviju vrate u nekakav, makar i prelazni oblik monarhije ili da od nje, opet u dogovoru sa Staljinom, stvore sferu uticaja na principu fifti-fifti.

To je, u stvari, period kada se pokretalo pitanje budućnosti nove Jugoslavije, njenog što skorijeg priznavanja od zapadnih država i nastojanja da se učvrsti vlastiti položaj. Tom pitanju je posvećivano dosta pažnje još od 1943. godine, kada je pred bitku na Sutjesci stigla engleska vojna misija i kasnije, februara 1944. godine, sovjetska sa generalom Kornjejevim na čelu. Pored ratnih operacija na jugoslovenskom ratištu, to pitanje je bilo jedno od najprioritetnijih. Naročito u ovom poglavlju pada u oči otvorenost, objektivnost i kritička iznijansiranost ne samo u ocenama ličnosti Staljina i Šubašića, nego i kritički odnos prema sebi i svojim postupcima, pri čemu se ne zaobilaze ni nesnalaženja u pojedinim situacijama, kako bi se što verodostojnije i potpunije prikazao dati istorijski period.

Poglavlje o mirovnim pregovorima autor je podelio na teme: kako se odlučivalo, ugovori sa Italijom, sa Molotovom i sovjetskom delegacijom, Državni ugovor sa Austrijom i poruka »da se takav rat više ne ponovi«. Tu su zanimljivi razgovori sa Molotovom, De Golom, američkim ministrom inostranih poslova Bernsom, britanskim ministrom Bevanom, predsednikom vlade Grčke Kaldrisom, koji je u jednom intimnom razgovoru pokrenuo pitanje podele Albanije između Grčke i Jugoslavije.

Pripreme za obračun sa Jugoslavijom su peto poglavlje, koje počinje drugim susretom sa J. V. Staljinom aprila 1947. godine i razgovorom o federaciji sa Bugarskom. Dosta iscrpno se govori i o prvoj sednici Informbiroa i najtežem sastanku sa Staljinom, posle čega sledi ocena o njemu koja je proizvod neposrednih kontakata i utisaka, bilo kad se govorilo o manje važnim ili, pak, najvitalnijim pitanjima za obe zemlje.

Kako autor navodi u knjizi, na sednici Politbiroa CK KPJ donesena je odluka da Kardelj sovjetskoj vladi, odnosno Staljinu predloži da se sva jugoslovensko-sovjetska mešovita društva, osim društava za vazdušni saobraćaj i dunavsku plovidbu, raspuste zbog neravnopravnog statusa naših članova, »koji su bili stalno potiskivani u stranu«, ali koji su dobro znali u kojem pravcu se ide i šta se zapravo radi u tim društvima. »Moram da priznam — s obzirom na prethodno iskustvo sa Staljinom — očekivao sam težak i veoma mučan razgovor«, kaže Kardelj. »U glavi sam pripremio celu strategiju tog razgovora, da bih što manje pogodio Staljina jugoslovenskim predlozima. Ali, na moje veliko iznenađenje, Staljin je bio ljubazan i prijateljski se ponašao ne samo kada me je primio nego i kad je počeo razgovor upravo o toj temi.«

Drugo pitanje koje je pokrenuto u razgovoru sa Staljinom bilo je pitanje položaja i ponašanja sovjetskih stručnjaka u Jugoslaviji. »Rekao sam da dolazi do trvenja i nesporazuma između naših i sovjetskih stručnjaka i da bi, po našem mišljenju, trebalo nešto preduzeti sa obe strane kako bi se nesuglasice odstranile.«

Drugi deo razgovora kome je, pored J. V. Staljina, sa sovjetske strane prisustvovao i ministar inostranih poslova Vjačeslav Molo-

Digitized by Google

tov, a sa jugoslovenske Stanoje Simić i Vladimir Popović, odnosio se na temu međunarodnih odnosa, na spoljnu politiku Jugoslavije i na staru Staljinovu ideju o jugoslovensko-bugarskoj federaciji. To pitanje je Staljin bio pokrenuo još 1944. godine prilikom njegovog prvog susreta sa drugom Titom u Moskvi. Kasnije, zbog međunarodnih odnosa, situacija se izmenila, jer su vlade zapadnih zemalja bile neraspoložene prema jednoj takvoj ideji. Kako to i Kardelj ističe u svojoj knjizi, Staljin je u to vreme bio veoma zainteresovan da po svom receptu uredi odnose i položaj među novim istočnoevropskim socijalističkim zemljama, kako bi kasnije mogao što lakše da ih podredi svom diktatu. Ali, sa tim je išlo teško, pogotovu zato što ga je u tom pitanju ponajviše uznemiravala Jugoslavija, koja je sama sebe oslobodila »u jednoj širokoj narodnooslobodilačkoj revoluciji, u kojoj je izuzetno snažno bio razvijen duh nezavisnosti i samopouzdanja«.

Staljinova nastojanja da slomi duh nezavisnosti u novim socijalističkim državama i da ih podredi politici Moskve dobila su novi izraz i oblik u njegovom predlogu da se formira zajednički centar komunističkih partija socijalističkih zemalja i najvećih komunističkih partija Zapadne Evrope, »odnosno onih partija koje su tada imale priliku da uđu u vladu ili su već bile u njoj«.

Autor je veoma dokumentovano i slikovito obradio kako je došlo do prve sednice Informbiroa u jesen 1947. godine, na kojoj se naša delegacija izjasnila protiv svakog oblika međunarodnog centra komunističkih partija, pa čak i u savetodavnom obliku, »jer će svaki takav centar ograničavati nezavisnost komunističkih partija u njihovoj akciji. Rekli smo da partije mogu praviti greške, ali one će ih i same ispravljati. Pri tome će svako koristiti i iskustva drugih komunističkih partija«.

Karakterističan je razgovor sa šefom sovjetske partijske delegacije na prvom sastanku Informbiroa: »Ždanov me je nešto kasnije, istog ili sledećeg dana pozvao u svoju kancelariju i predložio mi da Đilas i ja javno, na sednici kritikujemo Italijansku komunističku partiju, odnosno KP Francuske u duhu onoga što smo njemu privatno govorili«, piše Kardelj. Međutim, u poglavlju o prepisci između CK SKP(b) i CK KPJ autor je prezentirao i fragmente iz trećeg pisma CK SKP(b) od 22. maja 1948. godine, u kome se kaže: »U vezi sa jugoslovenskom ocenom neravnopravnosti uslova u predstojećoj raspravi na sednici Informbiroa, u pismu se kaže da »u tome nema ni trunke istine« i podseća na prvu sednicu Informbiroa u Poljskoj, septembra 1947. godine, kada su, navodno, upravo jugoslovenski drugovi iskoristili pravo i »kritikovali greške italijanskih i francuskih drugova i nisu smatrali da se time narušava princip ravnopravnosti«.«

Posle toga sledi još jedan, kako je i u naslovu istaknuto, najteži sastanak sa Staljinom. Naime, prvi sastanak Informbiroa u Jelengori (Poljska) dao je ozbiljne indikacije J. V. Staljinu da neće moći da podredi istočnoevropske socijalističke zemlje, jer su se gotovo sve suprotstavile diktatu Moskve. Staljin je u tome video dvostruku opasnost: prvo, to je bio ozbiljan znak da te zemlje žele da se osamostale i učvrste svoju nezavisnost i da vode svoju politiku u skladu sa interesima svoje nezavisnosti. I drugo, u takvom istupanju tih partija video je opasnost da će politika pojedinih socijalističkih zemalja — unutrašnja i spoljna — početi sve više da se razlikuje od sovjetske i da će Sovjetski Savez izgubiti uticaj na tu politiku. »Pri tome mu je verovatno kao primer služila Jugoslavija, koja se uporno borila za svoju nezavisnost. Zato je i posegao za drugim sredstvima.«

Tom razgovoru sa Staljinom prisustvovala je bugarska delegacija sa Georgi Dimitrovom na čelu i jugoslovenska koju je predvodio Edvard Kardelj. Staljinova upadica: »Ne, nema odlaganja, federaciju treba formirati koliko sutra!« dala je povoda našoj delegaciji da izjavi da ona nije ovlašćena da u Moskvi odlučuje o tom problemu, jer nije bila ni obaveštena da će se na tom sastanku o tome razgovarati.

Digitized by Google

»Staljin je bio besan«, piše Kardelj, »i više nije izgovorio ni reč o federaciji, već je počeo da kritikuje našu spoljnu politiku. Prvo nas je oštro napao da se ne konsultujemo sa Sovjetskim Savezom u pogledu spoljnopolitičkih poteza, na šta sam mu odgovorio da se sa njima stvarno konsultujemo o svim pitanjima koja su iole značajna i da ne mogu da zamislim ni jedno pitanje o kojem Sovjetski Savez ne bi bio informisan.«

Drugo pitanje koje je J. V. Staljin tom prilikom pokrenuo bila je Grčka. »Mi koji smo bili na njihovoj granici nismo mogli izbeći da im damo pomoć kakvu bi svaki revolucionarni pokret dao drugom revolucionarnom pokretu.« Staljin mu se suprotstavio, rekavši da je gola iluzija misliti da će zapadne sile Grčku prepustiti komunistima. »Vi zajedno sa grčkim komunistima živite u dubokoj iluziji i time sve nas stavljate u političke teškoće!«, rekao je Staljin.

Drugi deo knjige odnosi se na borbu jugoslovenskog rukovodstva na spoljnopolitičkoj areni, koncept naše spoljne politike, nesvrstanost, Beogradsku deklaraciju, Konferenciju komunističkih i radničkih partija u Moskvi 1957. godine i susret sa Mao Ce Tungom na toj konferenciji.

Posle ekonomske blokade ekonomska razmena sa zapadnoevropskim zemljama, »zajedno sa američkom ekonomskom pomoći, omogućila nam je da pristupimo bržem privrednom razvoju i to već na osnovama samoupravljanja«.

Kako i sam autor ističe, samoupravljanje u to vreme, doduše, još nije bilo toliko društveno-ekonomski odnos koliko forma političke demokratije u fabrikama i ustanovama, a društveni kapital je još uvek bio u rukama države, a delom u rukama poslovnih centara u preduzećima. »Međutim, kada smo sledećih godina produbili samoupravljanje i preneli ga pre svega i u oblast društveno-ekonomskih odnosa, dakle, kada su radnici dobili bar kontrolu nad društvenim kapitalom, ako već nisu u punoj meri raspolagali njime, privredni razvoj zemlje je krenuo još brže.«

Na kraju knjige slede prilozi, gde se autor vraća na 1941. godinu, i to: saradnja četnika sa okupatorom, izbori za Ustavotvornu skupštinu i proglašenje republike, društveno-ekonomski uslovi obnove i socijalističke izgradnje zemlje u prvom posleratnom periodu, nasleđeno stanje i ratna razaranja, uslovi i rezultati obnove zemlje, borba protiv gladi i uopšte oskudice, revolucionarne društveno-ekonomske mere nove vlasti, prvi petogodišnji plan — industrijalizacija i elektrifikacija zemlje, zadrugarstvo i položaj ličnog rada, mirovni ugovori, prepiska između CK SKP(b) i CK KPJ, Rezolucija Informbiroa, samoupravljanje i Kardeljev govor na Četvrtom zasedanju Generalne skupštine OUN 1949. godine.

Prema tome, očito je da su prilozi izraz i posledica činjenice da Kardelj nije stigao da završi memoare onako kako je želeo, kako je, u stvari, bio planirao. Zato se svi prilozi ovde javljaju samo u funkciji ilustracije i potvrde onoga o čemu Kardelj govori u tekstu memoara. Utoliko više što većina tih priloga sadrži pre svega njegove tekstove, odnosno izvode iz njegovih radova i neke dokumente. Takav je, na primer, prilog o samoupravljanju, a manje ili više i drugi prilozi.

Treba dodati da je istoriografija XX veka ovom knjigom obogaćena, jer ju je napisao čovek koji je živeo i delovao u tom vremenu i bio neposredni učesnik događaja o kojima piše. Reč je o jednoj smirenoj knjizi koju je pisao čovek na kraju svog veka i koja je izašla iz štampe posle njegove smrti.

Đurica Labović

Digitized by Google

Mika Špiljak: Sindikat u samoupravljanju

(»Radnička štampa«, Beograd, 1979, strana 328)

Naša publicistika obogaćena je jednom izuzetno dobrom knjigom. »Radnička štampa«, izdavačka kuća Saveza sindikata Jugoslavije, pripremila je i izdala knjigu Mike Špiljaka *Sindikat u samoupravljanju.*

Autor i izdavač opredelili su se da široj čitalačkoj publici, ali ne samo njoj, prezentuju bogatstvo sadržaja društvene akcije samoupravno organizovane radničke klase i njene najmasovnije klasne organizacije — sindikata ostvarivane u periodu od 1974. do 1979. godine. To bogatstvo akcije dato je u govorima, neposrednim dijalozima sa radnicima, člancima i intervjuima Mike Špiljaka.

Mika Špiljak, dosledan sebi, nije upao u poznatu zamku da javnosti prezentuje *knjigu o sindikatu u samoupravljanju* u kojoj bi preradio i doradio ono što je kroz razna svoja kazivanja rekao kao aktivni društveni radnik i predsednik Veća Saveza sindikata Jugoslavije — sve u cilju da to bude, navodno, »prava« knjiga, sa uvodom, metodologijom, prvom i drugom glavom i raznom drugom aparaturom. Mika Špiljak je pošao drugim putem i nije pogrešio.

Sistematizovao je svoja kazivanja u svojoj knjizi *Sindikat u samoupravljanju* u osam tematskih područja. U knjizi se na svojevrstan način prelamaju bitni pravci i sadržaji naše ukupne društvene akcije (posmatrane ne samo kroz angažovanje sindikata) posle donošenja Ustava iz 1974. godine i Zakona o udruženom radu (dve godine kasnije) pa sve do 1979. godine. Na taj način dobijena je zaista *prava* knjiga, kakve, na žalost, retko srećemo u ovakvom žanru.

Knjiga Mike Špiljaka ima dva osnovna svojstva: prvo, ona podstiče na društvenu akciju i, drugo, daje uspešan presek jednog značajnog perioda našeg socijalističkog samoupravnog razvitka. Prema tome, knjiga nije namenjena samo široj čitalačkoj publici, već je vrlo dobar priručnik i za obrazovne organizacije koje rade na marksističkom obrazovanju radnikâ. Ona je značajna građa i za istraživački rad naših naučnih organizacija.

Ovakav autorov pristup u sistematizaciji građe, svega onoga što je ranije kazivao i napisao je ono društveno korektno i politički znalačko koje vodi računa o načinu kako nešto treba da bude dato posredstvom pisane reči i u obliku knjige, a da pri tome idejno i društveno-političko značenje i značaj te građe budu još veći.

Tekstovi dati u knjizi *Sindikat u samoupravljanju* ostali su onakvi kakvi su bili izgovoreni u minulom razdoblju 1974—1979. godine, sa tačnom naznakom kada su kazani i kojim povodom. Autor je bio svestan da bi svaka dopunska »doterivanja« i onako jednostavno izraženih kazivanja u govorima, referatima i intervjuima Mike Špiljaka osakatila njihovu društvenu vrednost. Zato pred sobom imamo knjigu u kojoj su date u uzajamnoj i nedeljivoj povezanosti mnoge »male« i mnoge »velike« teme iz neposrednog života samoupravno organizovane radničke klase. To jedinstvo »malih« i »velikih« problema radnikâ i radnih ljudi izražava sve ono bogatstvo mnogobrojnih samoupravnih interesa radnika. Iz tog mnoštva realnih samoupravnih interesa, potreba i problemâ radnikâ Mika Špiljak je uspeo da izvuče one tanane društvene niti koje ukazuju na pravce i društvene samoupravne sadržine, a na koje treba u organizovanoj društvenoj akciji sindikata (a i svih drugih organizovanih socijalističkih snaga) staviti akcenat. To je ona karika koja snažno vuče napred lanac društvenih kretanja.

I jedan letimičan pogled na sadržinu knjige Mike Špiljaka u to nas može uveriti. Pođimo redom.

Prvi deo knjige (referat podnet na VII kongresu Saveza sindikata Jugoslavije, održanom 17. decembra 1974. godine) uvodi nas, rekli bismo, u generalni sadržaj knjige. Data je društvena pozicija i akcija sindikata na jačanju uloge radničke klase u razvijanju socijali-

Digitized by Google

stičkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa. A zatim sledе — istorijska uloga sindikata: pobeda Titove linije; komunisti u sindikate — radnici u partiju (intervju »Borbi« od 19. aprila 1976. godine), trideset godina Saveza sindikata Jugoslavije; Tito, radnička klasa i sindikati; samoupravljanje, produktivnost i raspodela prema radu — stvarni interes radničke klase; socijalna politika i standard; životni i radni uslovi; kulturni život radnikâ. I na kraju ovog uspelog sintetizovanog kazivanja — kolektivni rad i kolektivna odgovornost, a zatim — Savez sindikata Jugoslavije u borbi radničke klase za razvijanje samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa i političkog sistema socijalističkog samoupravljanja.

U ovoj celini posebno dominira nekoliko kompleksa aktuelnih pitanja društvene akcije samoupravno organizovane radničke klase. Reč je o suštinskim pitanjima daljeg razvoja samoupravljanja i njegove sudbinske uslovljenosti unapređivanjem individualne i šire društvene produktivnosti rada; zatim o raspodeli prema radu, odnosno rezultatima rada; o razvoju stvaralaštva radnikâ i radničke klase u celini; o obogaćivanju društvene sadržine solidarnosti i unapređivanju obrazovnog i kulturnog nivoa radnikâ putem njihove samoupravno organizovane akcije u celokupnoj društvenoj reprodukciji i društvu u celini.

Brižljiva analiza kazivanjâ Mike Špiljaka ukazuje na činjenicu da za sindikat u razdoblju od 1974—1979. godine nema ni jednog životnog pitanja radnikâ i radničke klase u celini koje nije bilo u žiži društvene akcije sindikata. Kroz celu knjigu, kao crvena nit, provlači se saznanje da je samo oslanjanjem na samoupravni udruženi rad i osluškivanjem neposrednih radnih i životnih problema radnikâ moguće rešavati fundamentalna pitanja našeg socijalističkog samoupravnog razvitka.

Kazivanja Mike Špiljaka su, u suštini, neumorno i strpljivo objašnjavanje i upoznavanje radnikâ sa pozitivnim i negativnim iskustvima iz rada i života organizacija udruženog rada, mesnih i samoupravnih interesnih zajednica i u tom sklopu sa praktičnom i osnovnom sadržinom društvene akcije organizacija sindikata. Autor je uporan u insistiranju da za merljivi rad ne treba da ima nikakve granice u ostvarivanju ličnih dohodaka. U ovom smislu on je uporan borac u »zaštiti rada od nerada, radnikâ od neradnika«. Za njega su rad i nerad pitanja sa dubokim klasnim sadržajem. Izvanredna su njegova iznijansirana kazivanja o bitnim elementima borbe za primenu principa nagrađivanja prema radu, o razbijanju uravnilovke i filozofije »jednakih stomaka«.

Završimo onim čime smo počeli — dobili smo izvanredno komponovanu i bogatom društvenom sadržinom ispunjenu knjigu. Poželimo pojavu i drugih sličnih ovoj *pravoj* knjizi.

Boro Petkovski

Marksizam i savremeno društvo — Zbornik radova

(»Savremena administracija«, Beograd, 1979, strana 794)

Marksistička literatura u našoj zemlji obogaćena je jednim novim i originalnim zbornikom radova. Početkom 1979. godine iz štampe je izašao zbornik *Marksizam i savremeno društvo*, čiji je redaktor i urednik prof. dr Miroslav Pečujlić, a urednik Jovica Trkulja, asistent Pravnog fakulteta. Iz samog naziva studije može se videti da je predmet obrađivanja marksističko učenje o savremenim problemima i kretanjima u svetu. Zbornik je kolektivno delo i sadrži teorijske priloge velikog broja marksista. Na taj način, na jednom mestu nalazimo pravo bogatstvo savremenog marksizma. Zbornik je namenjen studentima Pravnog fakulteta za polaganje predmeta koji proučava ovu problematiku, ali slobodno možemo reći da će on biti predmet proučavanja ne samo studenata, već i svih ostalih koje ova proble-

Digitized by Google

matika više zanima. S druge strane, smatramo da je ovaj zbornik pokazao način kako se može prezentirati marksističko učenje o jednom kompleksnom problemu kao što su promene u savremenom društvu.

Knjiga ima šest delova. U *uvodnom delu* izneto je Lenjinovo učenje o marksizmu. Navedene su osnovne karakteristike filozofskog materijalizma i dijalektike, klasnih borbi, socijalizma i načina podruštvljavanja proizvodnje. Dalje se u uvodnom delu navode stavovi naših marksista (E. Kardelj, M. Pečujlić i Z. Vidaković) o ulozi marksizma u izgradnji socijalističkih odnosa, a posebno o izgradnji socijalizma u našoj zemlji. Naglašava se ogromna uloga koju marksizam mora da ima u izgradnji svesti radničke klase i ukazivanju na način uspostavljanja novih, socijalističkih odnosa. Govoreći o sudbini sveta i marksizmu, M. Pečujlić ističe da je snaga marksizma u sjedinjavanju saznanja i praktične delatnosti za izmenu sveta. O revolucijama u današnjim uslovima Pečujlić ističe da se one ne svode samo na preuzimanje vlasti, već da zahvataju celinu sveta. »Nabujali život čini nemogućim jedan model, jedan centar revolucije. One su danas paralelne...« (str. 48). Dalje se susrećemo sa kretanjima u savremenom svetu u sedamdesetim godinama (Z. Vidaković). Opšta karakteristika društvenih promena u savremenom svetu sastojala bi se u jačanju antikolonijalnih proleterskih revolucija i privrednoj i socijalno-političkoj krizi kapitalističkog sistema. Na kraju uvodnog dela navedena je hronologija događaja koji su imali uticaja na nastanak i razvitak marksizma.

Prvi deo zbornika obuhvata filozofsko-istorijska polazišta novog shvatanja sveta i čoveka. Tu se navode pojedini delovi iz Marksovih i Engelsovih radova koji obrađuju dijalektiku i odnos čoveka i prirode *(Teze o Fojerbuhu, Rani radovi, Kapital)*. Iz ovih fragmenata vidi se materijalističko shvatanje čoveka i prirode i mogućnost praktičnog menjanja stvarnosti, prevazilaženja čovekove otuđenosti.

U nastavku je data analiza daljeg razvitka marksizma u XX veku. Karakteristika razvitka marksističkog učenja u XX veku je kretanje tog učenja u dva pravca. Na jednom kraju je svođenje marksizma na dogmu i mrtve formule. To je period snažnog osiromašenja marksizma i marksističkog učenja i kidanje svih veza između dijalektičkog materijalizma i marksističke filozofije sa revolucionarnom praksom. Na drugom kraju razvoja marksizma u XX veku je obogaćivanje marksizma i svih njegovih bitnih dimenzija — istorijskog materijalizma i dijalektike, humanizma. Navedeni su delovi iz Plehanovljevih, Labriolinih, Lukačevih, Korševih radova. Razvoj marksizma i doprinos ovih teoretičara daljem razvoju marksizma obrađen je u članku P. Vranickog. Drugi veoma značajan period je pojava jednog od najznačajnijih marksističkih filozofa — Đ. Lukača. On se posebno bavio pitanjem marksističke dijalektike, jer to predstavlja centralno pitanje marksističkog učenja. Međutim, Lukačevo učenje došlo je pod udar ograničene i dogmatske svesti staljinizma, pa je moralo doći do stagnacije. Tako je i Karl Korš veoma brzo došao pod udar teorijskih monopola u okviru partije Sovjetskog Saveza. Pa ipak, doprinos koji su dali Plehanov, Korš i pre svih Lukač daljem razvoju marksizma je ogroman.

Zatim je izložena problematika humanizma. Tu je data analiza Marksovog učenja o čoveku, istoriji i društvu. V. Korać ističe mogućnost sistematizovanja Marksovog učenja o društvu i kaže da je takva sistematizacija moguća jedino u granicama celine, u kojoj će svi elementi, istrgnuti iz Marksovog opusa, biti dovedeni u suštinsku vezu da se može videti i celina i delovi. A to je moguće jedino ako je primenjen Marksov metod analize, dijalektički i istorijski materijalizam. Analiza dalje ukazuje na odnos umetnosti i vladajućih klasa, to jest na odnos revolucije i umetnosti. Ističe se da je povezanost revolucije i umetnosti jedan od vidova ostvarenja novog sveta. U analizi se ističe da je umetnost

Digitized by Google

neodvojiva od stvarnog morala, a moderna merila tog morala su neminovno revolucionarna. Međutim, nisu sva ostvarenja umetnosti revolucionarna. Revolucionarna je samo ona umetnost koja ne izneverava bitni princip neslućene slobode i istorijske stupnjevc u procesu njenog ostvarivanja.

U *drugom delu* zbornika izložena je kritika političke ekonomije građanskog društva. Ta kritika data je kroz skraćen prikaz Marksove analize kapitalizma i sistema kapitalističke eksploatacije i Lenjinove analize imperijalizma kao najvišeg stupnja u razvitku kapitalističkih odnosa. Kapitalistički način proizvodnje i Marksova kritika političke ekonomije izloženi su kroz analizu V. Stankovića.

U analizi problematike kretanja u savremenom kapitalizmu treba istaći priloge koji ističu značaj modernih proizvodnih snaga i naučno-tehničke revolucije za dalji razvitak kapitalizma. Ali te nove proizvodne snage, koje do neslućenih granica povećavaju kapitalističku proizvodnju, stvaraju nove mogućnosti za prisvajanje tuđeg viška rada. Radna snaga je i u savremenim uslovima kapitalističke proizvodnje samo instrument oplodnje kapitala. Razvojem multinacionalnih kompanija eksploatacija se prenosi sa nacionalnih na internacionalne granice. Zemlje »trećeg sveta« postaju sve interesantnije za razvijene kapitalističke zemlje, kako u pogledu jeftinih sirovina tako i u pogledu jeftine radne snage. Nerazvijenost zemalja u tom delu sveta nije posledica nedostatka kapitala u tim regijama, već je nerazvijenost tih regija proizvod istorijskog procesa ekonomskog razvoja samog kapitalizma. Osnovna poluga ekspanzije razvijenih kapitalističkih zemalja, s jedne strane, i ekspanzija i osiromašenje nerazvijenih zemalja, s druge strane, jesu multinacionalne kompanije koje su prisutne u svim delovima sveta. I pored velikog obima proizvodnje i jačanja multinacionalnih kompanija kao dominantnih oblika kapitalističkih oblika proizvodnje, za savremeni kapitalizam se može reći da se nalazi u jednoj opštoj krizi. Ali, kapitalizam pokušava da iznađe rešenja za prevazilaženje te krize. O krizama kapitalističkog sistema i odbrani od ekonomske smrti u zborniku govore I. Maksimović i Z. Vidaković.

Pošto se javljaju velike ekonomske krize, neophodno je tražiti sredstva za ublažavanje kriznih poremećaja kapitalističkog sistema. Ta sredstva se nalaze u jačanju državnog privrednog sektora, a on dovodi do promene vodećih snaga kapitalističkog sveta. U analizi se, dalje, navode bitni momenti krize kapitalizma kroz analizu odnosa između mase i stope viška vrednosti i profitne stope, i krizu monetarno-kreditnog mehanizma. Istaknuto je da i individualna potrošnja radnika postaje sve značajniji faktor reprodukcije kapitala, jer opšti nivo potrošnje ima veliki uticaj na opšti nivo kapitala. Iz navedenih problema nameće se zaključak da se savremeni kapitalizam posle krize iz 1973. godine i izvesnog malog oživljavanja 1975. godine nalazi pred novom dubokom recesijom.

U nastavku analize pokazuje se kako dolazi do širenja kriza, koje se izražavaju kao krize civilizacije. Funkcionisanje sistema koji je podeljen na svetski Sever i Jug, na bogate i siromašne, dovodi u pitanje i sam opstanak civilizacije. Na čelu liste te krize nalaze se problemi ishrane i infrastrukture. Ne manje značajan je i problem zagađenosti čovekove sredine i problem prirodnih resursa.

U *trećem delu* knjige izložena je problematika koja se odnosi na klase i klasne borbe. To je ujedno i logičan nastavak prethodne analize, jer su klase i klasne borbe pokretačka snaga razvitka ljudskog društva. Najpre su izneti stavovi i mišljenja klasikâ marksizma o uzrocima nastanka klasa, o klasnim društvima i klasnim borbama. Iz ove analize može se videti istorijski proces razvijanja oblikâ klasne borbe u društvenu revoluciju i proces pretvaranja radničke klase iz klase po sebi u klasu za sebe.

Krupne promene koje su zahvatile kapitalizam i dovele do stvaranja novog lika vladajuće klase uzročno su povezane sa promenama i u samoj radničkoj klasi. Radnička klasa se sada javlja kao

Digitized by Google

nosilac savremenih proizvodnih snaga i njihove društvene upotrebe. Narušavajući sastav radničke klase, kapitalisti žele da otupe oštricu klasne borbe radnikâ. Međutim, objektivni uslovi u kojima deluje nova radnička klasa (težnja za menjanjem kapitalističkih društvenih odnosa) stvaraju od nje avangardnu snagu revolucionarnog i socijalističkog pokreta. Radnička klasa nije prestala da bude revolucionarna snaga, jer se nisu bitno izmenili produkcioni odnosi u savremenom kapitalizmu. Radnička klasa je i dalje osnovna eksploatisana klasa, pa, ako želi da izmeni svoj društveni položaj, mora da teži ukidanju eksploatacije i klasnog društva uopšte. Otuda nimalo nije izgubilo aktuelnost i značaj Marksovo i Engelsovo učenje i predviđanje da proletarijat može da sebe oslobodi kao klasu samo pod uslovom ukidanja društvenih klasa uopšte.

Analiza socijalizma kao svetskog procesa sastavni je deo rasprave o klasama i klasnoj borbi. U ovom delu izložena je bogata građa koja obuhvata puteve revolucije i strategiju socijalizma u razvijenim i nerazvijenim zemljama. Putevi kojima se izgrađuju socijalistički odnosi pokazuju se kroz Titove članke u kojima se govori o promenama u savremenom svetu i kroz tekstove iz Programa SKJ. Tu se ističe da na današnjem nivou razvitka društva postoje i sve snažnije se razvijaju potrebni materijalni, društveni, politički, kulturni uslovi za još veće uspehe socijalističkih revolucija. Na velikoj raznovrsnosti tih uslova izrasta i mogućnost različitih puteva i oblika borbe za socijalizam.

Analiza strategije socijalizma u razvijenim zemljama obuhvata osnovna pitanja izgradnje socijalizma i socijalističkih odnosa. Ova analiza je podeljena na više osnovnih pitanja i perioda u kojima se stvaraju uslovi za potpunu izgradnju socijalizma. Dvadesetih godina ovog veka dolazi do prve istinski revolucionarne samodelatnosti radničke klase u Marksovom smislu reči, nastajanjem takozvanog masovnog pokreta radničkih saveta. Ovi radnički saveti ne nastaju samo u prvoj socijalističkoj zemlji, Sovjetskom Savezu, već pod uticajem prve zemlje socijalizma radnički saveti se javljaju i u Nemačkoj, Mađarskoj, Austriji, Italiji. Poseban doprinos analizi ovih problema daju prilozi Roze Luksemburg, Korša, Gramšija, Lukača. Međutim, u tom periodu javljaju se i određena shvatanja koja se odvajaju od učenja klasikâ marksizma i revolucionarne borbe radničke klase. To je period reformizma, koji se može posmatrati, s jedne strane, kroz Bernštajnov reformizam, a, s druge strane, kroz tendencije ultralevice, čija je kritika izneta u prilogu Edvarda Kardelja. Govoreći o jugoslovenskoj ultralevici, Kardelj ističe da »osnovni momenti koji karakterišu jugoslovensku ultralevicu su: suštinsko neverovanje u radničku klasu; potreba za povećanim tutorstvom; osporavanje rukovodeće uloge Partije kao, navodno, isključivo birokratske i staljinističke organizacije; isticanje svog posebnog položaja i monopola na određivanje ciljeva i teorije; osporavanje svih institucija, uključujući i samoupravljanje, kao isključivo birokratskih i manipulisanih itd. Ona je u velikoj meri epigon te svetske struje« (str. 486). Jedini pravi izlaz iz najamnog položaja u koji kapitalizam baca inteligenciju jeste povezivanje sa radničkom klasom i da savremena inteligencija postane sastavni deo radničke klase i u zajedništvu sa radničkom klasom da se izbori za svoje oslobođenje i oslobođenje radničke klase.

Horizonti izgradnje socijalizma i socijalističkih odnosa stalno se šire. Kao bitne dimenzije sprovođenja socijalističke izgradnje navodi se demokratski put izgradnje socijalizma, razvijanje socijalističkih samoupravnih odnosa i diktatura proletarijata kao oblik političke i revolucionarne vlasti radničke klase. Koncepcija koja ističe povezivanje socijalizma i demokratije zasniva se na stavovima predstavnika evrokomunizma (P. Toljati, E. Berlinguer, S. Kariljo). Međutim, na taj put izgradnje socijalizma ne treba gledati kao na neki regionalni evropski model koji bi menjao suštinu komunizma, već kao na potrebu za intenzivni-

Digitized by Google

jom razmenom iskustava i mišljenja u složenoj situaciji. Ta kretanja samo su deo opštih progresivnih društvenih procesa. Na evrokomunizam treba gledati kao na deo borbe za socijalizam demokratskim sredstvima.

O problemima samoupravljanja govore L. Magri, A. Lefevr, E. Mer i drugi autori i ističu da je preuzimanje državnog aparata potreban, ali ne i dovoljan uslov za izgradnju socijalizma. Potrebno je izgrađivati i razvijati samoupravne socijalističke odnose. Razvijanjem socijalističkih odnosa u novoj se svetlosti javljaju i pitanja odnosa klasa i partija, kao i način organizovanja radničke klase u borbi za razvoj socijalizma.

Na kraju ovog dela, kroz stavove Mao Če Tunga, izložene su karakteristike i perspektive kineske revolucije. Data je kompleksna analiza svih pokretačkih snaga kineske revolucije: seljaštva, proletarijata, zemljoposednika i buržoazije.

O izgradnji socijalističkih odnosa i razvijanju socijalističkih zemalja govori se u *petom delu* ovog zbornika. Pošto se socijalizam ne razvija na vlastitoj osnovi, već nastoji da prevlada kapitalističke odnose iz kojih je ponikao, to je i put izgradnje socijalizma veoma dug i naporan. Socijalističke revolucije ne idu pravolinijski, već se na svom putu susreću sa mnogobrojnim preprekama i protivnicima. U razvijanju socijalističkih odnosa razlikujemo dva razvojna perioda — državni socijalizam i socijalističko samoupravljanje.

Razvoj socijalističkog samoupravljanja prikazan je kroz primer naše zajednice, a kroz učenje stratega naše revolucije druga Tita i drugih naših marksista. Tu se pokazuje misao i praksa socijalističkog samoupravljanja sa svim promenama koje su bile prisutne od uvođenja samoupravljanja do današnjih dana. Ta borba za razvijanje samoupravljanja podudara se sa stalnošću i otvorenošću revolucionarne prakse. Revolucija je proces koji traje i trajaće sve dotle dok ne budu u potpunosti izgrađeni socijalistički odnosi.

Na kraju studije izložen je koncept političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. Naš politički sistem prikazuje se kao oblik socijalističkog društva koje se zasniva na društvenoj svojini sredstava za proizvodnju, gde se suzbijaju uslovi klasne podele i obnove klasne eksploatacije.

Zbornik radova *Marksizam i savremeno društvo* predstavlja jedan intelektualni mozaik marksizma savremenog društva, pa je otuda i njegov značaj veći, a, s druge strane, pokazao je način vrlo dobrog i pristupačnog prezentiranja savremenih kretanja u nauci, izlaganjem shvatanjâ većeg broja eminentnih stručnjaka.

Vlastimir Leković

Andrej Frimerman: Društvena svojina i samoupravljanje u udruženom radu

(»Privredna štampa«, Beograd, 1979, strana 280)

Pojava knjige *Društvena svojina i samoupravljanje u udruženom radu* dr Andreja Frimermana je još jedan pokušaj da se u pravnom sistemu SFRJ odredi mesto i uloga društveno-svojinskih odnosa, koji proizlaze iz Ustava i Zakona o udruženom radu. O tome se, istina, dosta raspravljalo na mnogim savetovanjima, a tim su se u svakodnevnom radu posebno bavili naučni radnici na pravnim fakultetima i u institutima. U tim raspravama težište je bilo na rešavanju pitanja: koja pravna grana ili oblast treba da se bavi pravnom regulativom društveno-svojinskih odnosa u sistemu socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa.

Autor je, posle uvodnog dela, u kojem govori o društvenoj svojini i samoupravljanju kao procesu socijalističkog društvenog razvoja, rasporedio materiju u tri dela. U prvom je reč o suštini društvene svojine, u drugom o samoupravljanju u udruženom radu, a

Digitized by Google

u trećem o društvenoj zaštiti društvene svojine i samoupravljanja u udruženom radu.

Posmatrajući svojinu kao istorijsku kategoriju, dr Andrej Frimerman je određuje kao društveni proces koji se izražava na dva načina — formalno i stvarno. Formalno »u okviru datog pravnog poretka, utvrđivanjem osnova i oblika svojine i utvrđivanjem svojinskih odnosa«, što, zapravo, po autoru, »predstavlja početak procesa njihove izgradnje u kome novi oblici potiskuju ranije«. Stvarno se ta svojina izražava »u objektivnim postojećim odnosima posedovanja osnovnih materijalnih proizvodnih snaga (vlasništvo na sredstvima za proizvodnju i dr.) i odnosima prisvajanja ekonomskih dobara«. Dakle, autor svojinu posmatra pre svega kao društveno-ekonomsku kategoriju, iako je smatra i pravnom kategorijom kad je reč o društvenom odnosu prema društvenim sredstvima, koji je uređen pravnim propisima.

Veoma je zanimljivo autorovo gledište kojim društvenu svojinu izjednačava sa društvenim sredstvima. »Društvena svojina su društvena sredstva.« O tome koja su sredstva društvena govori se i u članu 12. Ustava SFRJ i članu 10. Zakona o udruženom radu, gde su nabrojene pojedine vrste društvenih sredstava. Društvena sredstva se određuju kao sredstva koja služe zadovoljavanju ličnih i zajedničkih potreba i interesâ radnih ljudi i razvijanju materijalne osnove socijalističkog društva i socijalističkih samoupravnih od-

U Zakonu o udruženom radu, u glavi »Društvena zaštita samoupravnih prava i društvene svojine«, govori se o društvenoj svojini kao društveno-ekonomskom odnosu. Društvena svojina u tom kontekstu znači celokupnost odnosâ među ljudima u produkciji i raspodeli materijalnih sredstava u samoupravnoj socijalističkoj zajednici i pravu radnog čoveka na plodove svog rada. Društvena se svojina kao društveno-ekonomski odnos, kao produkcioni odnos izražava pravno u pravu rada društvenim sredstvima. Autor, dalje, operacionalizuje pojam društvene svojine i kaže da je društvena svojina »skup socijalističkih samoupravnih društvenih odnosa radnika i drugih radnih ljudi u radu i upravljanju sredstvima za proizvodnju i drugim društvenim sredstvima i u prisvajanju proizvoda društvenog rada«.

Raspravljajući o društvenoj svojini i samoupravljanju, autor se, osim kad taj odnos razmatra u opštim crtama sa političko-pravnog stanovišta, opredelio za to da objasni ostvarivanje tog odnosa u sistemu udruženog rada, kako to i proističe iz Ustava i Zakona o udruženom radu. Nalazeći fundamentalni oslonac definisanja društvene svojine u sistemu socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, autor kao bitno određenje društvene svojine, prema Ustavu iz 1974. godine, navodi: društvenu svojinu kao izraz socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, kao osnov slobodnog udruženog rada, kao osnov vladajućeg položaja radničke klase, pravo rada sredstvima u društvenoj svojini, kao samoupravljanje udruženih radnika sredstvima u društvenoj svojini, društvenu svojinu kao ciljno određenu svojinu, kao društvenu funkciju, neotuđivost sredstava u društvenoj svojini, društvenu svojinu kao osnov sticanja lične svojine, neeksploatatorsku prirodu društvene svojine, rad kao osnov prisvajanja proizvodâ društvenog rada sredstvima u društvenoj svojini i nepravno-svojinsku prirodu društvene svojine.

Drugi deo ove knjige posvećen je, kao što je rečeno, samoupravljanju u udruženom radu, počev od ideje socijalističkog samoupravljanja i njegovog razvoja u našoj zemlji do samoupravljanja radnikâ u udruženom radu i pojedinim organizacionim oblicima udruženog rada. U ovom delu autor se posebno osvrće na ostvarivanje samoupravljanja radnikâ u udruženom radu, na njihova prava i obaveze u samoupravnom uređivanju odnosâ u udruženom radu itd. Kao osnovna načela ostvarivanja socijalističkog samoupravljanja autor ističe: ravnopravnost subjekata društvenih odnosa, neposrednost, neotuđivost, političko delovanje, usklađivanje intere-

Digitized by Google

sâ, društveno dogovaranje i samoupravno sporazumevanje, samoupravno organizovanje, društveni tuicaj, jedinstvo pojava, obaveze i odgovornosti, delegatstvo, ograničenje trajanja mandata, volju većine, javnost rada, samoupravno rešavanje sporova, zabranu zloupotrebe samoupravnosti, odgovornost i društvenu zaštitu.

Kad govori o samoupravnim odnosima u udruženom radu i o samoupravnim pravima radnikâ u udruženom radu, autor određuje samoupravne odnose u udruženom radu kao društveno-ekonomske odnose koji se uspostavljaju u radu društvenim sredstvima i povodom tog rada. Pri tom ističe bitne razlike između samoupravnih odnosa u udruženom radu i robno-tržišnih, obligacionih i poslovno-pravnih odnosa. Samoupravna prava radnikâ u udruženom radu su društveno-ekonomsko pravo utvrđeno Ustavom, zakonom ili samoupravnim opštim aktima, čiji su nosioci radnici pojedinačno ili zajednički. Ona u ostvarivanju prava rada društvenim sredstvima sadrže ovlašćenja, obaveze i odgovornosti u upravljanju radom i poslovanjem, uređivanju odnosâ u udruženom radu i zaštiti položaja radnikâ u radu i po osnovu rada. Određujući bliže zajednička prava radnikâ, autor posebno ukazuje na pravo upravljanja radom i poslovanjem organizacije ili zajednice udruženog rada; pravo upravljanja poslovima i sredstvima u celokupnosti procesa društvene reprodukcije; pravo upravljanja društvenim poslovima u celini uređivanja međusobnih odnosa u udruženom radu, odlučivanja o dohotku ostvarenom u svim oblicima udruživanja rada i sredstava, pravo učešća u zajednički ostvarenom dohotku, korišćenja i raspolaganja društvenim sredstvima, pravo samozaštite i pravo na društvenu zaštitu samoupravnih prava i društvene svojine itd. Pri tom dr Frimerman povlači razliku između zajedničkih i ličnih samoupravnih prava radnikâ u udruženom radu, koja takođe proizlaze iz Ustava. On kao posebna prava ističe pravo na lični dohodak i druga prava po osnovu rada, pravo na informisanje o poslovanju organizacije i o pitanjima bitnim za odlučivanje i kontrolu, pravo da bira i da bude biran, pravo na ograničeno radno vreme, na dnevni, nedeljni i plaćeni godišnji odmor i pravo na zaštitu od povrede samoupravnih prava.

Posvećujući posebnu pažnju načelima samoupravnog organizovanja udruženog rada, dr Frimerman naglašava da ta načela obezbeđuju socijalistički idejno-politički i društveno-ekonomski smisao samoupravnog organizovanja udruženog rada, a među njih uvršćuje: načelo slobodnog udruživanja, samoupravnog sporazumevanja, načelo samoupravnosti, ekonomske racionalnosti i načelo osnovnog organizovanja udruženog rada. Govoreći o samoupravnosti organizacija udruženog rada i radnih zajednica, autor ističe da su organizacije udruženog rada i radne zajednice »pravni izrazi kolektiviteta radnika« koji u njima rade. Njihova samoupravna suština izvodi se iz toga da njima »upravljaju radnici koji u njima rade«, te se stoga »organizacije udruženog rada i radne zajednice javljaju kao samoupravne organizacije, odnosno samoupravne zajednice«.

U trećem delu ove nesumnjivo korisne publikacije govori se o društvenoj samozaštiti, o samoupravnoj radničkoj kontroli i o merama društveno-političke zajednice u ostvarivanju društvene zaštite samoupravnih prava i društvene svojine. Društvena samozaštita tretira se kao izraz samoupravnosti jugoslovenskog socijalističkog društva i socijalističkih samoupravnih i društvenih odnosa. »Ostvarujući se u sistemu opštedruštvenog samoupravljanja, društvena samozaštita zasniva se na opštim načelima ostvarivanja samoupravnosti radnika i drugih radnih ljudi i građana, a prvenstveno na načelu neotuđivosti samoupravnosti i načelu neposrednosti u njenom ostvarivanju«. Shodno tome, za opšti predmet samozaštite radnikâ u udruženom radu određuju se »društvena svojina i samoupravljanje«, dakle, socijalistički samoupravni društveno-ekonomski odnosi u udruženom radu.

Ukazujući na mnoge vidove samozaštite u udruženom radu i

Digitized by Google

društvu u celini, autor, svakako, daje svom radu zaokruženu celinu. Ako društvenu svojinu posmatramo kao društveno-ekonomski odnos, što dr Frimerman čini, kao produkcioni odnos, čiji je sastavni deo samoupravljanje, sasvim je logična podela materije kojom se poslužio autor, odnosno što je ovim radom obuhvaćena i zaštita društvene svojine i samoupravljanja.

Slobodanka Zekić

Neca Jovanov: Radnički štrajkovi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji od 1958—1969. godine

(Beograd, 1979, strana 230)

Studija Nece Jovanova *Radnički štrajkovi u Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji od 1958—1969. godine* kao naučna studija o štrajkovima u socijalizmu, a posebno u socijalističkom samoupravljanju, problemima koje otvara daleko nadilazi mogućnost uobičajenog prikaza knjiga u časopisu.

Fenomenologija štrajkova istražena empirijskim metodama nije više stvar empirijskih znanosti, koje joj mogu samo odrediti točnost, već i dijaloga sa subjektivnim snagama i klasnim organizacijama radničke klase. Ovakav zaključak slijedi najprije iz samog istraživanja uzroka štrajkova, za koje je utvrđeno da nisu samo na mikro nivou već i na makro nivou. Makro nivo uzroka štrajka nije istraživan metodologijom samih pojavnih štrajkova, a niti to može biti, jer je to predmet konkretnog istraživanja odnosa spram društva kao cjeline u Lukácsevom smislu. Spoznaja društva kao cjeline temeljna je revolucionarnost proleterske znanosti — vladavina kategorije totaliteta. Gledište totaliteta proleterske znanosti ne određuje samo »predmet«, pa ni štrajk kao predmet istraživanja, nego i subjekt istraživanja. Subjekt istraživanja može biti samo klasa, klasna svijest, pa na »predmet«, na štrajk, treba gledati kao na neposrednost, ali i kao na samo moment unutar konkretnog totaliteta. Riječ je, dakle, o štrajku, odnosno štrajkovima kao neposrednom predmetu istraživanja i pojavi štrajkova kao momenta procesa unutar konkretnog totaliteta. Neca Jovanov kao istraživač neposrednih štrajkova analizirao ih je s točnošću znanstvene metode. Kao subjekt istraživanja, kao onaj koji anticipira na klasnoj svijesti kao supstratu svoga subjekta, veoma je angažiran spram totaliteta i time stoji na stanovištu revolucionarne znanosti proletarijata. Kategorija totaliteta, međutim, kao »predmet« nije djelo istraživača. Nosilac revolucionarne znanosti proletarijata je radnička klasa, odnosno njezina avangarda i organizacije njezinih interesa, stoga slijedi da knjiga Nece Jovanova nadilazi prikaz uobičajen u časopisu.

»Predmet« istraživanja — štrajk posebno je u interesu radničke klase, jer je sam štrajk tradicionalna metoda radničke klase u borbi za svoje interese. Budući da je riječ o zemlji u kojoj je radnička klasa ne samo na vlasti već joj je i osnovni proizvodni odnos — podruštvovljeno vlasništvo na sredstvima za proizvodnju, a društveno-politički odnos — samoupravljanje, postavlja se pitanje da li se o štrajku može govoriti kao o *sukobu klasnog karaktera*. Mnogi političari, teoretičari, kao i dokumenti, govore o inkompatibilnosti štrajka kao metode klasne borbe interesa radničke klase sa samoupravljanjem, pa će, primjerice, nastati već diskusija oko terminološkog nivoa, da li je riječ o »obustavi rada« ili »štrajku«. »Dakle, reč je o procesu u kom je štrajk izgubio svoj raniji karakter i bivšu društvenu i političku oštricu — mada je on tu, on je prisutan zbog neostvarenih *mogućnosti*, ali to nije borba za *pridobijanje novih mogućnosti*. Obustava rada nije čak ni po obliku sasvim jednaka štrajku, a njena sadržina je sasvim nešto drugo. Obustava rada nije bitka za bilo kakva nova prava, koja su čak Ustavom u na-

Digitized by Google

čelu već data radnom čoveku, već za prava koja su negde, na određenom nivou, pokrenuta i onemogućena. Već iz ovoga proizlazi da je terminološko razlikovanje opravdano, jer se u suštini radi o novoj pojavi u novim društveno-ekonomskim uslovima. Ako bismo obustavu rada shvatili kao krajnji, izazvan klasnom suprotnošću, pokušaj razrešavanja konflikata, onda ne bismo izbegavali ni izraz »štrajk«« (str. 48).

Autor je na kraju svoga istraživanja došao do zaključka da je *štrajk sukob klasnog karaktera*, ali i do toga da je on inkompatibilan sa *projektiranim* samoupravljanjem. Kako je kao opći zaključak rečeno da je štrajk protivurječna društvena pojava — »u odnosu na klasne interese radničke klase, on nije ni samo pozitivan, niti samo negativan, u njemu kao opštoj pojavi i u pojedinačnim slučajevima ima i jednog i drugog i zbog toga nije moguće aprioristički se opredeliti »za« ili »protiv« štrajka« (str. 189) — nemamo razloga da ne govorimo o »štrajku«. Pogotovo ako se složimo sa Lukácsem da se »proletarijat ne smije bojati samokritike, jer njegovu pobjedu može donijeti samo istina i zato samokritika mora biti njegov životni element«[1].

Kao rezultat istraživanja, Neca Jovanov je rezimirao protivurječnosti štrajka: raskorak između normativne uloge radničke klase u raspodjeli viška rada i distribuciji društvene moći i njenog faktičnog stanja, učestvovanje članova radničkih savjeta i upravnih odbora u štrajku (u 85% štrajkova), uzroci su štrajkova na makro nivou (u 90% slučajeva loši uslovi privređivanja i nepovoljan položaj radne organizacije), a pojavu štrajka isključivo na mikro nivou donosi neintormiranost radnika o niskoj cijeni proizvodnog rada — koja je, po autorovom mišljenju, posljedica neadekvatne zastupljenosti i uticaja radnika u kompletnoj formalnoj strukturi društvene moći — ali točna informiranost bi dovela do štrajka u drugim organizacijama; zatim, zahtjevi radnika nisu u skladu sa stvarnim uzrocima štrajkova u globalnom sistemu; radnici imaju svijest o nosiocima uzroka svog neadekvatnog socijalnog i političkog položaja samo u njihovoj radnoj organizaciji; protivurječnost efikasnosti štrajkova (štrajkovi su efikasniji u ostvarivanju zahtjeva radnika i otklanjanju neposrednih povoda za štrajk nego u otklanjanju stvarnih uzroka ove pojave); time je protivurječna i njihova opravdanost u odnosu na primjenu štrajka i korišćenje institucionalne samoupravne, političke i državne strukture (u 27% slučajeva štrajk su upotrijebili kao posljednje sredstvo, u 72,3% su pokušali, ali su stupili u štrajk prije nego su iskoristili *sve* redovne mogućnosti; materijalnu štetu koja se sastojala u izgubljenom radnom vremenu radnici su do 80,1% nadoknadili, nematerijalne posljedice štrajka bile su i pozitivne i negativne); protivurječnost sredstava javnog informiranja i javnog mnjenja prema štrajku; stvaran odnos sindikata, organa samoupravljanja i formalne političke strukture je protivurječan; mišljenja anketiranih o stavu sindikata i organa samoupravljanja prema budućim štrajkovima su protivurječna.

Na osnovi analiziranih protivurječnosti je *eo ipso* jasno da štrajkovi radničke klase u kapitalizmu i socijalizmu imaju bitno drugačiji karakter. K tome još treba dodati da u oko 2.000 štrajkova, što ih je bilo u razdoblju 1958—1969, veliki je broj štrajkova sa malo učesnika i mali broj sa znatno više učesnika, da je samo 21% štrajkova trajalo duže od jednog dana, da je štrajkova bilo najviše u najrazvijenijim republikama i, što je najvažnije, da neprijateljska aktivnost nije nigdje bila neposredni povod, a ni stvaran uzrok štrajka.

Iza protivurječnosti štrajka u našem društvu ostaje da promislimo autorovu tvrdnju da je *štrajk sukob klasnog karaktera*. Za metodologijsku pretpostavku tumačenja datih istraživanja štrajka, dakle, kao klasnog subjekta, autor uzima Lenjinov članak: *O ulozi i zadacima sindikata u uslovima nove ekonomske politike*, odnosno 12. tezu Lenjinova NEP-a: »Bitna je razlika između klasne

[1] G. Lukács, *Povijest i klasna svijest*, Zagreb, 1977, str. 147.

Digitized by Google

borbe proletarijata u državi koja priznaje privatnu svojinu na zemlju, fabrike itd., i u kojoj se politička vlast u rukama kapitalističke klase, i ekonomske borbe proletarijata u državi koja ne priznaje privatnu svojinu na zemlju, na većinu krupnih poduzeća, u državi u kojoj je politička vlast u rukama proletarijata.« »Očigledno je da je krajnji cilj štrajkaške borbe u kapitalizmu rušenje državnog aparata, svrgnuće postojeće klasne državne vlasti. A u proleterskoj državi prelaznog perioda, kakva je naša, krajnji cilj svake akcije radničke klase može samo da bude učvršćenje proleterske države i proleterske klasne državne vlasti putem borbe protiv birokratskog izvitoperavanja te države, protiv njenih grešaka i slabosti, protiv klasnih apetita kapitalista, koji se otimaju njenoj kontroli itd.«[2] Klasni karakter štrajka kao načina klasne borbe Lenjin uopšte nije dovodio u pitanje; stoga će reći: »Zato ni komunistička partija, ni sovjetska vlast, ni sindikati nikako ne smeju da zaboravljaju i ne treba da kriju od radnika i radnih masa to da se primena štrajkaške borbe u državi s proleterskom državnom vlašću može objasniti i opravdati isključivo birokratskim izvitoperavanjem proleterske države i svakojakim ostacima kapitalističke prošlosti u njenim ustanovama, s jedne strane, a s druge strane, političkom nerazvijenošću i kulturnom zaostalošću radnih masa.«[3]

Budući da u našim štrajkovima nigdje nije bila neprijateljska aktivnost ni povod ni stvarni uzrok štrajka, u Lenjinovoj analitičkoj definiciji štrajka kao klasne borbe proletarijata ostaje kao isključivi uzrok štrajka u državi prelaznog perioda »birokratsko izvitoperavanje proleterske države i politička nerazvijenost i kulturna zaostalost radnih masa«.

Kako je Neca Jovanov na osnovi rezultata istraživanja utvrdio da se radnici koji štrajkaju razlikuju od onih protiv kojih štrajkaju: 1. posjedovanjem društvene moći, 2. po kriteriju za učešće u raspodjeli materijalnih dobara, a kako je, osim istraživanja, i u službenim dokumentima SK i sindikata označena nedovoljna svijest jednog dijela radničke klase — izveden je zaključak da *štrajk, usprkos protivurječnostima, ima klasni karakter.* Budući da je u našem društvu riječ o društveno-ekonomskom odnosu podruštvovljenih sredstava za proizvodnju i društveno-političkom odnosu samoupravljanja, a ne o državnom socijalizmu, dakle, o društvu u kome postoje institucionalni oblici za razrješavanje konfliktnih situacija, autor je zaključio: »Ako je takva kvalifikacija štrajka u osnovi tačna (da je štrajk sukob klasnog karaktera — B. D.), a jeste, onda je on inkompatibilan sa *projektovanim* samoupravljanjem. Buduće samoupravljanje neće biti beskonfliktno, ali će biti bez štrajka kao sukoba klasnog karaktera« (str. 190).

Preostajalo bi nam za dijalog s autorom promisliti mogućnost postojanja birokracije i tehnokracije u socijalističkom samoupravljanju, naime, odnosa projektiranog i stvarnog, što je u većini slučajeva bio uzrok štrajkova.

Sam društveno-ekonomski i društveno-politički sistem socijalističkog samoupravljanja nije onemogućio »birokratsko izvitoperavanje proleterske države«. On je, dapače, doveo do pojma o tome što birokracija po sebi jest — »država kao formalizam«. Ta država kao diktatura proletarijata, ili socijalističko samoupravljanje kao oblik diktature proletarijata, *njezin zbiljski* cilj, birokraciji se čini kao cilj *protiv* države. »Birokratija važi samoj sebi kao posljednji, krajnji cilj države. Pošto birokratija pretvara svoje »formalne« ciljeve u svoj sadržaj, tu se ona svugdje nalazi u sukobu sa »realnim« ciljevima. Ona je stoga prinuđena da formalno izdaje za sadržaj, a sadržaj za formalno. Ciljevi države se pretvaraju u ciljeve birokracije ili birokratski ciljevi se pretvaraju u ciljeve države...« »Pošto se ovaj »državni formalizam« konstituiše kao zbiljska moć i pošto sam sebe čini *materijalnim* sadržajem, samo je po sebi razumljivo što je »birokratija« splet *prak-*

[2] V. I. Lenjin, *Izabrana dela*, knj. XIV, „Kultura", Beograd, 1960, str. 442.
[3] *Ibid.*

Digitized by Google

tičnih iluzija, ili što je ona »iluzija države.«[4] Izdavanje formalnog za sadržaj i sadržaja za formalno jest temelj »izvitoperavanja proleterske države«, ili kako je država u odumiranju, birokracija se nužno smješta u socijalističko samoupravljanje; stoga se birokraciji zbiljski cilj samoupravljanja kao cilj protiv birokracije čini kao čin protiv samoupravljanja. Raskorak između normativnog i stvarnog zbog kojega su radnici najviše štrajkali proizlazi iz državnog formalizma birokracije koji se konstituira kao materijalni sadržaj, a birokrati, kao »državni jezuiti«, »državni teolozi«, u stadiju deetatizacije i demokratizacije društva nužno vide istinske materijalne sadržaje samoupravljanja kao sadržaje protiv samoupravljanja. Moramo se složiti sa Marxom da je »ukidanje birokracije moguće samo tako da opšti interes postane *zbilja*..., a ovo je, opet, samo na taj način moguće da *posebni* interes zbilja postane *opšti* interes«.[5]

Govoreći o demokratskom pluralizmu samoupravnih interesa kao o novom obliku demokratskog političkog sistema, Kardelj kaže: »No, postoje konflikti koji imaju karakter klasnog sukoba ili koji bi mogli dobiti takav karakter, naime, konflikti radničke klase i onog njenog dela koji je Marks nazvao njenom sopstvenom birokratijom kada ona prisvoji monopol raspolaganja društvenim kapitalom. U stvari, to je najozbiljnija protivrečnost savremenog socijalističkog društva.«[6]

Iz ovoga zaključujemo da je ukidanje birokracije, po Marxu, moguće samo tako što će *posebni* interes postati *opći* interes. Ali zbiljsko nastajanje posebnog interesa općim interesom dugotrajan je povijesni proces i konfliktne situacije *projektiranog* i *faktičkog* nužno dovode do klasnih konflikata, u ovom slučaju štrajkova. Stoga je autor, s pravom, zaključio da je štrajk inkompatibilan sa *projektiranim* samoupravljanjem. Ovaj je zaključak u skladu sa Kardeljevom ocjenom društvenih konflikata i njihovim razrješavanjima u studiji *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*. Zbiljsko, a ne projektirano samoupravljanje opterećeno je mnogim konfliktima: »...u društvu postoje i konflikti među parcijalnim interesima, protivrečnosti između pojedinačnih i zajedničkih interesa, između državne vlasti i parcijalnih samoupravnih interesa, postoji određena protivrečnost između samoupravljanja u društveno-ekonomskim odnosima i načina poslovodnog upravljanja procesom rada i poslovanja, što izaziva sukob između radnika i tehnobirokratskih tendencija, zatim postoje socijalne razlike među pojedinim slojevima radničke klase i radnog naroda...«[7]

Primjerice, sukob samoupravljanja i načina poslovodnog upravljanja procesom rada zbiva se u procesu institucionalnog ugrađivanja u radničke savjete i upravne odbore rukovodilaca i stručnjaka koji pripadaju strukturi rukovođenja u radnim organizacijama. Autor nam je empirijski pokazao tendenciju opadanja relativne zastupljenosti radnika u formalnim centrima društvene moći. Na primjer, na Drugom kongresu samoupravljača Jugoslavije 1971. od ukupnog broja delegata (2.301) tek svaki četvrti (24%) bio je radnik.« Zbog toga se smanjila konfliktna napetost između hijerarhijske strukture rukovođenja na čelu s direktorom, s jedne strane, i radničkog saveta, s druge strane, ali se istovremeno povećala konfliktna napetost između radničkih saveta i radnika« (str. 82). Autor je, na temelju proučavanja uzroka štrajkova, zaključio: »Tendencija potiskivanja zastupljenosti i uticaja radnika iz institucionalizovanih centara odlučivanja je *negativan* proces koji ima bitnog uticaja na pojavu štrajkovanja radnika. Onemogućavanje te tendencije u korist radničkog samoupravljanja i kao pokreta i kao integralnog društvenog sistema je

[4] K. Marks, *Kritika Hegelove filozofije državnog prava*, Sarajevo, 1960, str. 58.

[5] *Ibid.*, str. 60.

[6] E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar „Komunist", Beograd, 1977, str. 95.

[7] *Ibid.*, str. 105.

Digitized by Google

bitna pretpostavka smanjivanja radničkih štrajkova« (str. 83).

Učešće radnika iz materijalne proizvodnje u institucionalnim okvirima radničkog samoupravljanja nije samo bitna pretpostavka smanjivanja radničkih štrajkova već i zbiljskog sadržaja samoupravljanja protiv »teološkog duha birokracije«. Normativno je ovo ozbiljenje garantirano Ustavom i svim pravnim dokumentima. Ali uzroci štrajka, koje je Lenjin vidio jednim dijelom u političkoj nerazvijenosti i kulturnom nivou radnih masa, a naši dokumenti registrirali kao nedovoljnu svijest pojedinih dijelova radničke klase, dani su i u podacima ove studije: od ukupnog broja zaposlenih u privredi nekvalificiranih i polukvalificiranih radnika je 41,9% + +6,9% sa nižim stručnim obrazovanjem, što čini gotovo polovinu zaposlenih u privredi. Kvalifikacija i školska sprema, dakako, nisu jedini kriterij klasne svijesti. Međutim, osipanje radnika u institucionalnim okvirima odlučivanja, u sve značajnijim centrima tog odlučivanja, rezultat je i vlastite svijesti da će »stručnjak« bolje zastupati njegove interese. Ogromna institucionalna struktura samoupravljanja traži ekonomska i tehnološka znanja što nedostaju velikom dijelu radničke klase. Njihovo odlučivanje na štrajk — što autor nije eksplicitno naznačio — mnogo je puta nastalo iz nerazumijevanja protivurječnosti samog nagrađivanja prema radu, kako ju je Marx analizirao u *Kritici Gotskog programa:* da je jednako pravo, koje se sastoji u tom što se mjerenje vrši jednakim mjerilom — radom, »pravo nejednakosti kao i svako pravo«.

Unutar normativnog i zbiljskog samoupravljanja izgleda da je danas osnovna klasna privilegija mjesto u podjeli rada i znanje, pa je školovanje, jedna od pretpostavki osvješćivanja radničke klase, osnovni problem razrješavanja klasnih konflikata u socijalističkom samoupravljanju. Naravno, nije riječ samo o kvantitetu edukacije, već o njenom klasnom sadržaju. Jer, pretpostavka je ukidanja jaza između normativnog i zbiljskog, između nužde i slobode — samosvijest proletarijata o protivurječnostima samog socijalizma, u čijoj protivurječnosti subjektivne snage imaju slobodu da potisnu nužnost. »Carstvo slobode« nije »nikakav dar što ga čovječanstvo koje trpi pod stegom nužnosti dobiva kao nagradu za istrajnu patnju, kao poklon. *Ono nije samo cilj, nego i sredstvo i oružje borbe.* A ovdje se pokazuje ono principijelno i kvalitativno novo u položaju: po prvi put se u društvu događa da čovječanstvo — pomoću klasne svijesti proletarijata koji je pozvan na vlast — svoju povijest svjesno uzima u vlastite ruke.«[8]

»Carstvo slobode« kao oružje i sredstvo uključuje u sebe i samokritiku. Samokritika kao životni element proletarijata omogućuje mu da vidi »nužnost«, »predmet« i kao neposrednost i tu neposrednost u procesu totaliteta društva. U samokritici je utemeljena i samosvijest o razlici između projektirano-normativnog i zbiljskog. U konfliktnim situacijama društva klasna svijest proletarijata uzima povijest svjesno u svoje ruke. Pretpostavka je svjesnog uzimanja povijesii u svoje ruke »jasna i bespoštedna spoznaja onoga što je zbiljsko«. Ta spoznaja ekonomskih kretanja nije više u službi nužde i stoga se još jednom moramo složiti s autorom da »buduće samoupravljanje neće biti beskonfliktno, ali će biti bez štrajka kao sukoba klasnog karaktera«. Neca Jovanov nas je ovom studijom zadužio, pomogavši nam da na temelju empirijskih istraživanja štrajkova pojmimo štrajk kao izraz klasne borbe proletarijata za svoje interese, koji je inkompatibilan sa projektiranim samoupravljanjem, ali nije sa zbiljskim. Skidanje tabua sa štrajka omogućava i dalje praćenje ovih klasnih konflikata u društvu.

Autorova knjiga prati razdoblje 1958—1969. godine i umnogome je karakteristična za protivurječnosti ekonomskog i političkog života toga perioda. Nova istraživanja štrajkova, ako ih bude, moraju biti predmet interesa za proletersku revolucionarnu znanost, kojoj je subjekt klasna svijest proletarijata, prvenstveno njene avangarde. Proširenje materijalne baze samo-

[8] G. Lukács, *nav. djelo*, str. 342.

Digitized by Google

upravljanja u »pravcima političkog sistema socijalističkog samoupravljanja« svakako će ići u smjeru konflikata koji više nemaju klasni karakter ili barem ne pretežno klasni karakter. Ali, dok takvih konflikata bude, štrajkovi će biti najizrazitiji primjer klasnog konflikta u kome se može pouzdano analizirati zbiljsko stanje socijalističkog samoupravljanja u opreci spram formalnog duha birokracije, tehnokracije, tehnobirokracije i etatizma. Neca Jovanov se prema istraživanju »radničkih štrajkova u SFRJ« postavio kao istraživač i radnik.

Blaženka Despot

Pisma Lenjin — Gorki

(Preveo Danilo Grujić, »Alfa«, Zagreb, 1979, strana 386)

Mnogo je napisano i dosta se zna o ruskoj situaciji i revolucionarnim vrenjima u toj zemlji u prvim desetljećima ovoga stoljeća, pa ipak pisma i polemike između Lenjina i Gorkog koje je zagrebačka »Alfa« nedavno izdala uveliko upotpunjavaju tu spoznaju i zato su vrijedna pažnje. Riječ je o štivu koje poput memoarske građe otkriva mnoštvo svakodnevnih činjenica koje su karakterizirale život i djelovanje boljševikâ predvođenih Lenjinom od 1907. godine pa do pobjede u oktobru 1917. i u prvim godinama sovjetske države, a koje se ne mogu naći u političkim povijestima niti u drugim sličnim djelima i bez kojih je spoznaja tog sovjetskog, za noviju svjetsku povijest toliko značajnog, razdoblja štura i nepotpuna!

U bogatom i tehnički lijepom izdanju knjiga je koncipirana u tri osnovna dijela, od kojih prvi dio obuhvaća korespondenciju između Lenjina i Gorkoga od 1907. do 1921. godine, od koje je dio bio polemičkog karaktera, drugi — Lenjinove misli o Gorkom prikupljene iz raznih Lenjinovih članaka i pisama, a treći — gledanje velikog sovjetskog književnika na genijalnog revolucionarnog vođu i na novu sovjetsku stvarnost započetu 1917. godine. Na koncu je dodata i kronika sastavljena na osnovu materijala *Ljetopisa života i stvaralaštva A. M. Gorkoga*, koji je pripremio Institut svjetske književnosti »A. M. Gorki« (AN SSSR), te vrlo iscrpne napomene koje uveliko pomažu čitaocu razumijevanje i slijed događaja o kojima govori knjiga.

Gledajući s užeg, da tako kažem, tehničkog aspekta, valja istaći dobar prijevod koji karakterizira ovu knjigu, kao i njenu relativno nisku cijenu po kojoj se prodaje u knjižarama.

Kao što se zna, period od 1907. do početka revolucije 1917. godine karakterizira Lenjinovo emigrantsko razdoblje posvećeno najvećim dijelom izgradnji i učvršćivanju boljševičke taktike unutar ruske socijaldemokracije, razjedane mnoštvom frakcija, od kojih su menjševici bili tek jedna, vrednija spomena. Ženeva, Pariz, Krakov, Zakopane, Poronin — sve su to gradovi i mjesta u kojima je Lenjin danonoćno radio na osnaživanju Boljševičke partije i iz kojih je tekla učestala korespondencija s Maksimom Gorkim, koji je najveći dio tog razdoblja proveo sa svojom ženom Marijom Fjodorovnom Andrejevom, poznatom glumicom Moskovskog hudožestvenog teatra i članom Boljševičke partije od 1904. godine, u Italiji na otoku Kapri kao plućni bolesnik i emigrant iz carističke Rusije. Uviđajući golemu i ničim zamjenljivu ulogu novinstva u propagandi i širenju boljševičkih revolucionarnih ideja, Lenjin je mnogo truda posvećivao pokretanju i održanju revolucionarnih listova u emigraciji, a, kad su prilike dozvoljavale, i u Rusiji, i u okupljanju oko tih listova najnaprednijih duhova. Iz pisama koja je upućivao Gorkome vidimo ogromne teškoće na koje je Lenjin u tom svom radu nailazio, od kojih su one fundamentalne materijalno-financijske bile teškoće tek jedne vrste, ali ne i jedine. Posebno su zanimljiva i za proučavanje lenjinizma značajna pisma u kojima Lenjin govori o revolucionarnoj ruskoj inteligenciji i filozofskim razmiricama i strujama ka-

Digitized by Google

rakterističnim za rusku revolucionarnu emigraciju onog vremena. Među filozofima koje Lenjin u tim pismima spominje posebno su vrijedni spomena Plehanov — poznati popularizator marksizma, pa grupa empiriokritičara (Bogdanov, Bazarov, Lunačarski, Berman, Juškevič), protiv kojih je Lenjin napisao poznato djelo *Materijalizam i empiriokriticizam*, u kom je, kao što se zna, Engelsov dijalektički materijalizam suprotstavio empiriokriticizmu i empiriomonizmu spomenutih ruskih filozofa, koji su bili pod utjecajem idealističke filozofije njemačkog filozofa, osnivača empiriokriticizma Avenariusa i Austrijanca Macha, koje je Lenjin u krajnjoj liniji shvaćao kao oživljavanje učenja starog Engleza Berkeleyja i njegova subjektivnog idealizma. Evo jednog odlomka iz Lenjinova pisma Gorkom od 25. februara 1908. godine, u kom genijalni revolucionar govori o tim ruskim filozofima u povodu njihova zbornika *Ogledi o filozofiji marksizma:* »... zbog svakog članka prosto sam bjesnio od negodovanja. Ne, to nije marksizam! Zaglibljuju se naši empiriokritičari, empiriomonisti i empiriosimbolisti u blato. Uvjeravati čitaoca da je »vjera« u realnost vanjskog svijeta »mistika« (Bazarov), brkati na najbesmisleniji način materijalizam i kantovstvo (Bazarov i Bogdanov), propovijedati jedan vid agnosticizma (empiriokriticizam) i idealizma (empiriomonizam), učiti radništvo »religioznom ateizmu« i »obožavanju« najviših ljudskih mogućnosti (Lunačarski), proglašavati mistikom Engelsovo učenje o dijalektici (Berman) i napajati se iz smrdljivih izvora nekih tamo francuskih »pozitivista«, agnostika ili metafizika, đavo da ih nosi, sa »simbolističkom teorijom saznanja« (Juškevič) — ne, to je već i suviše! Naravno, mi obični marksisti nismo načitani u filozofiji — ali zašto da nas tako vrijeđaju i da takvu stvar poturaju kao filozofiju marksizma? Ja bih prije dao da me raščereče na četvoro nego što bih pristao da učestvujem u organu ili redakciji koja propovijeda slične stvari. Ponovo su me privukle »Bilješke običnog marksiste o filozofiji« i počeo sam ih pisati« (riječ je o spomenutom popularnom filozofskom Lenjinovu djelu *(Materijalizam i empiriokriticizam* — Z. K.).

Međutim, usprkos filozofskim neslaganjima, još tada, to jest godine 1908, Lenjin je znao da bi miješanje filozofskih raspri i nesuglasica u revolucionarno-političku aktivnost bilo kobno po osnaživanje boljševičke taktike i partije i zato u ovom istom, vrlo opširnom pismu Gorkom nalazimo i ove Lenjinove čvrste stavove: »Ali bez obzira na to, »Proleter« (boljševičko glasilo koje je Lenjin izdavao u emigraciji od 1906. godine — Z. K.) mora ostati apsolutno neutralan prema svim našim razmimoilaženjima u filozofiji, ne pružajući čitaocima ni trunku povoda da povezuju boljševike, kao pravac, kao taktičku liniju revolucionarnog krila ruskih socijaldemokrata, s empiriokriticizmom ili empiriomonizmom.« Drugim riječima, Lenjin je bio uvjeren da bi uvlačenjem prepirke za materijalizam ili za mahizam i empiriokriticizam u političke i revolucionarne dimenzije smetalo sprovođenju taktike revolucionarne demokracije u radničkoj partiji, zbog čega je i odvajao te filozofske svađe od »Proletera« i boljševika kao partijske frakcije.

I u nizu drugih pisama upućenih Gorkome Lenjin je raspravljao o filozofiji. Tako u pismu iz Krakova od 10. januara 1913. godine ustaje u odbranu marksizma od empiriokriticizma spomenute grupe. U vezi s verzijom o tome da je Rusija nadživjela marksizam koju su širili menjševici i u vezi s verzijom da je marksizam postao mrtva stvar, Lenjin je oštro reagirao, ističući: »Protiv pokušaja omalovažavanja marksizma, ili pravljenja zbrke u politici partije, ratovat ćemo ne štedeći život!«. Govoreći o idejnoj zbrci u Rusiji i među ruskom inteligencijom u emigraciji, Gorki u svom pismu Lenjinu sa Kaprija 25. januara 1913. godine ističe, među ostalim: »Od svih planova i namjera ruske inteligencije očigledno je da je socijalistička misao prožeta raznim tokovima koji su joj u osnovi neprijateljski; tu je i mistika, i metafizika, i oportunizam, i reformizam i izdanci preživjelog narodnjaštva.

Digitized by Google

Svi ovi tokovi to više su neprijateljski jer su veoma neodređeni, a budući da nemaju svoje katedre, ne mogu se dovoljno jasno ni odrediti. Neophodno je, koliko je moguće, pomoći im da izađu na vidjelo, a potom ih raskrinkati.« Govoreći o literarnim časopisima, Lenjin ističe nužnost idejne opredijeljenosti i orijentacije, bez koje bi časopis bio »besmislena, apsurdna, skandalozna stvar«, a odgovarajući Gorkome na pismo u kom Gorki izražava svoju strepnju radi frakcionaške borbe među ruskim emigrantima, Lenjin ga tješi i kaže: »Ima situacija kada život radničkog pokreta neminovno donosi tu borbu u emigraciji, i rascjepe, i raspre i svađu između kružoka — i to ne samo zato što bi radnički pokret bio po svojoj suštini slab ili socijaldemokracija pogrešna, nego što su suviše različiti i raznorodni elementi od kojih radnička klasa mora iskovati svoju partiju.«

Više pisama govori o poznatoj marksističkoj osobini Lenjina, koja se ogledala osobito u njegovoj genijalnoj sposobnosti da revolucionarnu borbu prilagodi konkretnim historijskim prilikama. Pišući Gorkome protiv dogmatskog šabloniziranja revolucionarne borbe i protiv transplantacije starih metoda u nove prilike, Lenjin, među ostalim, ističe: »jer taktika čuvanja (u konzervama) revolucionarnih riječi iz 1905—1906. godine umjesto primjene revolucionarnog metoda na novu, drukčiju situaciju, na izmijenjenu epohu, koja zahtijeva drukčije metode i drukčije organizacione forme — mrtva je taktika. Ka revoluciji proletarijat ide i stići će — ali ne onako kao prije 1905. godine: onima koji vjeruju da se ide i da će se stići, ali ne shvaćaju to »ne onako«, naš stav se mora činiti neiskren, ništavan, dosadan, zasnovan na nevjerici u proletarijat i socijalizam itd., itd«.

Zanimljivo je i pismo koje je Lenjin uputio Gorkom iz Pariza 3. januara 1911. godine i u kom raspravlja o problemu kapitalizma i njegova razvoja, koji je neumitan po imanentnim zakonima historije. Proletarijat, ističe Lenjin, ne može imati spasa niti može rješavati svoju sudbinu bilo gdje izvan kapitalizma, nego preko razvitka kapitalizma, koji je nužna stepenici u historijskom razvoju ljudskog društva. I upravo zbog toga pravi revolucionari, to jest marksisti se ne suprotstavljaju, uči Lenjin, razvoju kapitalizma, jer — ističe on — »... nema druge garancije za pobjedu nad kapitalizmom osim u njegovu rastu!«. Upravo zbog toga revolucionarna borba zasnovana na marksizmu ne suprotstavlja se novim kapitalističkim tekovinama, nego ubrzava razvoj kapitalizma dovodeći ga na taj način bliže njegovome definitivnom historijskom kraju. Boreći se protiv kapitalizma, međunarodni proletarijat čija je taktika revolucionarne borbe zasnovana na marksističkoj nauci sili kapitalizam da se iz svoje arhaičke, niže faze razvije u višu, demokratskiji oblik, goneći onaj primitivniji u manje razvijene krajeve, čime se baza kapitala proširuje i približava njegova smrt. »Oktobristički kapital (niži, primitivniji — Z. K.) je iz Engleske i Francuske prešao u Rusiju i Aziju. Ruska revolucija i revolucija u Aziji, to je borba za istiskivanje oktobrističkog kapitala i za njegovu zamjenu demokratskim. A demokratski kapital je posljedak. Dalje on nema kamo. Dalje mu je smrt.«

Zanimljivo je i Lenjinovo pismo u kom on spominje Staljina u vezi s jednim njegovim opširnijim napisom za časopis »Prosvjećivanje« (riječ je o Staljinovu napisu *Nacionalno pitanje i socijaldemokracija* iz 1913. godine — Z. K.). Iz tog pisma vidi se i poznato Lenjinovo gledanje na nacionalno pitanje i njegovo rješavanje. Evo fragmenta iz tog pisma: »Što se tiče nacionalizma, potpuno se slažem s vama da se s nacionalizmom valja pozabaviti ozbiljnije. Kod nas je jedan čudesni Gruzin (misli na Staljina — Z. K.) prikupio sve austrijske i druge materijale i piše opširan članak za »Prosvjećivanje«. Kod nas i na Kavkazu više od deset godina radili su zajedno u jedinstvenoj socijaldemokratskoj organizaciji Gruzini+Jermeni +Tatari+Rusi. To nije fraza, već proletersko rješenje nacionalnog pitanja. *Jedino rješenje« (kurziv* Z.K.).

Digitized by Google

Iz pisma poslije 1917. godine vidimo teške prilike u kojima se osnaživala mlada sovjetska država pritisnuta jarmom nerazvijenosti stare carističke Rusije, ratnim razaranjima i žestokom intervencijom stranih kapitalističkih država. Vidimo i niz propusta ili, točnije i bolje rečeno, nesporazuma u koje je upadalo mlado sovjetsko, boljševičko rukovodstvo na raznim nivoima, a na koje je Gorki kao član Redakcijskog kolegija Državnog izdavačkog kolegija u Petrogradu i kao predsjednik Komisije za poboljšanje položaja naučenjaka žučno reagirao oslanjajući se na predsjednika Savjeta narodnih komesara Vladimira Iljiča Lenjina.

Maksim Gorki je stupio u Partiju u drugoj polovici godine 1905, ali je iz nje izišao godine 1917, i to zbog neslaganja s boljševicima i sa Lenjinom u vezi s pitanjem pravovremenosti socijalističke revolucije u Rusiji. Iza pobjedonosne revolucije, međutim, Gorki se odrekao svog pogrešnog stava, ali je ostao izvan Partije (bar formalno) i dalje, usprkos tome što je svim svojim radom nastojao da sprovodi partijsku liniju. U svom govoru 6. juna 1928. u Klubu Kuhmisterova na skupu radničko-seljačkih dopisnika on je rekao: »Smatram da je mnogo korisnije ako ostanem tu negdje uz Partiju, kao neki partizan, u takvom položaju mene slušaju i drugi ljudi — i to dosta pažljivo. To ja znam i zbog toga takav položaj smatram korisnijim za ono što vi radite i čemu sam obavezan da služim.« Međutim, iz nekih pisama koja je Lenjin uputio drugim osobama, a koja se nalaze u drugom dijelu ove knjige, doznajemo da je Gorki u užim političkim pitanjima znao biti i kolebljiv, ponekad i nedosljedan. Tako u pismu koje je Lenjin uputio A. G. Šljapnikovu početkom oktobra 1916. godine stoji, među ostalim, i ovo: »Gorki u politici nikad nema nimalo karaktera i podliježe osjećajima i raspoloženju.« No, ipak, Lenjin je visoko cijenio Gorkog i njegov golemi doprinos proleterskoj umjetnosti, a to se da vidjeti iz mnogih Lenjinovih pisama upućenih Gorkom i drugima. »Djelo proleterske umjetnosti M. Gorkog predstavlja golem opus bez obzira na njegovo saosjećanje s mahizmom i odzovizmom« (Lenjin, *O platformi pristalica i branilaca odzovizma* u radu *Bilješke publiciste).* Ili u ilegalnom »Proleteru« godine 1909. Lenjin u povodu izmišljotina buržoaske štampe o navodnom isključenju Gorkog iz Partije piše: »Drug Gorki se suviše čvrsto vezao svojim velikim umjetničkim djelima s radničkim pokretom Rusije i cijelog svijeta...« A takvo je mišljenje o Maksimu Gorkom Lenjin zadržao do kraja svog života. Među pismima u drugom dijelu ove knjige nalazimo i četvrto Lenjinovo pismo iz zbirke »Pisma iz daleka« koje je Lenjin pisao u Cirihu u martu 1917. godine i koje nosi naslov »Kako se izboriti za mir?« U tom pismu Lenjin daje genijalnu marksističku analizu prvog svjetskog rata, otkrivajući u tom ratu goli imperijalistički interes među zaraćenima kao njegovu suštinu. »Rat je izazvan sukobom dvije moćne grupe milijardera, anglo-francuskih i njemačkih, za ponovnu raspodjelu svijeta« — ističe Lenjin, upozoravajući na tu suštinu rata sve one koji misle da se apelom na zdrav razum i blagonaklonošću vladajućih može okončati krvoproliće, među kojima je bio i Gorki.

A koliko je veliki socijalistički književnik Maksim Gorki cijenio Lenjina, vidi se iz niza pisama skupljenih u posljednjem dijelu ove knjige, među kojima su i ona u kojima vidimo stav Gorkoga prema umjetnosti i njenim ciljevima, prema čovjeku i drugim vrijednostima. Lenjin je po uvjerenju Gorkoga bio ne samo za Rusiju, nego za cio svijet, za cijelu našu planetu gigant čije se značenje nikako ne može izraziti ljudskom riječju. Tu je i korespondencija Gorkoga s drugim istaknutim osobama onog vremena, iz koje se vidi odnos tih drugih ljudi iz drugih država prema Lenjinu i njegovom gigantskom djelu. »... Želim Vam dobro zdravlje, Rolan, i ne gubite vjeru u Lenjinovo djelo, koje ste Vi savršeno pravilno nazvali »najvećim djelom našeg svijeta« (iz pisma M. Gorkog književniku Romenu Rolanu u proljeće 1924). Konačno, niz veoma zanimljivih pojedinosti i obilje podataka koris-

Digitized by Google

nih u upoznavanju Vladimira Iljiča Lenjina i Maksima Gorkog, kao i ruske revolucionarne stvarnosti i njenih međunarodnih odjeka u prvih trideset godina ovog stoljeća, čitalac će naći u ovoj vrijednoj i zanimljivoj knjizi.

Zlata Knezović

S. Radoman — J. Bajec — V. Štambuk: Zemlje u razvoju i putevi napretka

(Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1979, strana 244)

Naučno-tehnička revolucija, sa svim promenama i efektima koje izaziva na svim poljima čovekove delatnosti, svojstvena je savremenom dobu i samim tim trebalo bi da je uključena u razmatranje u svim studijama koje se bave razvojem, mogućim načinima za sagledavanje budućnosti, kao i u radovima koji se bave otkrivanjem optimalnih puteva za postizanje željenih budućih stanja. Naučno-tehnička revolucija je svojstvo savremenog društvenog napretka, čija je značajna komponenta tehnološki napredak i porast društvene produktivnosti rada. Stoga je od posebnog značaja da se strategija i politika društvenog razvoja i posebno tehnološkog razvoja analiziraju i određuju na svim nivoima: sa stanovišta globalnog svetskog razvoja, razvoja nacionalne privrede, regiona, određivanja planova razvoja radne organizacije. Teškoće na koje se nailazi prilikom određivanja strategije i pripremanja konkretnih planova akcije za budućnost, njihovo usvajanje i uspešno sprovođenje u konkretnim uslovima na svim navedenim međusobno zavisnim nivoima, veoma su složene prirode i od posebnog je značaja da ih zemlje u razvoju uspešno prevladaju i prevaziđu.

U uslovima kada su tehnološke promene sve učestalije, naročito u razvijenim zemljama, kao posledica sve većeg izdvajanja »bogatih« za naučnoistraživački rad i razvoj tehnologije, koji lančano stvara mogućnosti za uvek nova naučno-tehnička dostignuća, nove uštede, a time i za nove izvore bogaćenja i nove vidove dominacije razvijenih zemalja nad ostalima, postaje neophodno da zemlje u razvoju posebne napore usmere u pravcu određivanja konkretne metodologije pomoću koje bi se obezbedio tehnološki progres optimalnih kvaliteta za realne uslove zemlje u razvoju. Treba težiti ka izgradnji kompleksnih kriterijuma koji će obezbediti prihvatanje onih tehnoloških promena (bilo da su to nova tehnološka dostignuća koja se uvode nekim od oblika transfera tehnologije iz razvijenih zemalja bilo da je reč o odluci da se sopstvenim naučnoistraživačkim radom, angažovanjem sopstvenih, unutrašnjih snaga dođe do novog tehnološkog rešenja za konkretne uslove, to jest da se izgrade sopstveni tehnološki kapaciteti) koje prilikom ocenjivanja različitih objektivnih kriterijuma daju optimalnu vrednost.

Zemlje u razvoju i putevi napretka je zanimljiva knjiga, odnosno zbornik radova u kome se posmatrani problem obrađuje sa različitih aspekata, angažovanjem stručnjaka koji su ovde priložili svoje radove i doprineli svestranijem sagledavanju ove pojave. Ovi radovi su razvrstani u okviru četiri glave (svaka sa određenom tematikom).

U okviru prve glave ("Tehnološke promene i društveni razvoj«) sakupljeni su prilozi koji se bave ispitivanjem raznovrsnih uticaja odnosâ i veza koje postoje između tehnoloških promena i svih delova društva. U ovom delu nalazi se i rad Dragoljuba Bodrožića *(Transfer tehnologije)*, koji ukazuje na centralno mesto koje proces transfera tehnologije zauzima u razvoju zemalja u razvoju i čiji značaj neprekidno raste u svetu. Time je ukazano na jedan mogući aspekt u posmatranju strategije tehnološkog razvitka zemalja u razvoju. Povezano sa ovim pitanjem, u članku Jurija Bajeca *(Vrednovanje tehnologije u zemljama u razvoju)* navode se dva aspekta u sagledavanju ovog problema: » — (a) spoljnog, koji se, po-

Digitized by Google

red ostalog, odnosi na odgovarajući transfer tehnologije iz razvijenih zemalja i (b) unutrašnjeg, koji se svodi na potrebu stvaranja i razvijanja sopstvene tehnologije i naučne baze«. Ovde, svakako, treba istaći značajnu ulogu koju opredeljenje za jednu od pomenutih alternativa — transfer tehnologije ili sopstvena rešenja — igra u određivanju puteva napretka, posebno za zemlje u razvoju. Mišljenja smo, ipak, da bi problem vrednovanja i ocenjivanja tehnologije, kao značajne faze u pripremi kvalitetnih odluka o strategiji razvoja, trebalo kompleksnije sagledati.

Navedena dva aspekta, ovako izdvojena, mogu da stvore utisak izvesne suprotstavljenosti i isključivosti jednog u odnosu na drugi, te bi stoga bilo neophodno i značajno da zemlje u razvoju stvore sopstvene kriterijume koji treba da obuhvate različite aspekte vrednovanja tehnologije u okviru napora koji se čine u stvaranju strategija tehnološkog razvoja. Smatramo da se ova dva elementa mogu posmatrati isključivo kao delovi analize tehnološkog, političkog, finansijskog, društvenog, kadrovskog, ekonomskog i ostalih aspekata vrednovanja tehnologije, a time bi se obavilo potpuno ocenjivanje i vrednovanje tehnološkog razvitka. Ti različiti aspekti, koji su deo potpune analize i vrednovanja tehnologije, podrazumevali bi tehnološke kriterijume za opredeljivanje za određenu tehnologiju s obzirom na njen tehnološki nivo, adekvatnost u smislu potreba i ciljeva tehnoloških procesa koji su u pitanju, s obzirom na proces održavanja i drugo. Grupa ekonomskih kriterijuma bi se iskristalisala ispitivanjem efikasnosti tehnologije sa stanovišta ekonomskih pokazatelja i rezultata do kojih će određeno tehnološko rešenje dovesti, pri čemu, svakako, veću »ocenu« i značaj treba pridati onim pravcima u razvoju sa većom vrednošću ekonomskih pokazatelja. Društveno-politički kriterijumi za ocenu i vrednovanje tehnologije se određuju kroz ispitivanje tehnologije i tehnoloških promena s aspekta uticaja i uklapanja u konkretne društveno-ekonomske odnose koji su uspostavljeni u konkretnim društvenim sistemima. Finansijski kriterijumi, kadrovski, organizacioni, zatim kriterijumi vezani za zaštitu čovekove sredine, trebalo bi da se iskristališu upravo kao posledica iscrpnih ispitivanja raznovrsnih aspekata puteva tehnološkog i uopšte društvenog napretka, a pitanje da li spoljni ili unutrašnji izvori napretka rešava se u sklopu potpune ocene koja se stvara uključivanjem svih navedenih faktora u analizu.

Pitanje vrednovanja i ocene tehnologije kao primarno u razmatranjima koja se tiču tehnološkog razvoja, kao što se vidi, izuzetno je složeno i sigurno je da se mora rešavati za specifične i konkretne uslove zemlje, određenog društveno-ekonomskog sistema, te bi bilo manje ili više neuspelo i bez uticaja svako ono rešenje koje bi težilo ka uspostavljanju jedinstvene, integralne metodologije za vrednovanje i svestrano ocenjivanje tehnologije kao osnova za buduće strategije i planove tehnološkog, pa i šire — društvenog napretka. Međutim, iskustva drugih zemalja i uključivanje određenih komparativnih pokazatelja razvoja bi, svakako, doprinelo još potpunijem sagledavanju problema. Treba istaći da bi se daljim razrađivanjem modela vrednovanja i ocene tehnologije došlo do jednostavnijeg i kvalitetnijeg procesa odlučivanja o strategiji razvitka na svim nivoima.

U radu *Međuzavisnost tehnoloških promena i društveno-ekonomskog razvoja* Vladimir Štambuk je razradio predloge za dalja istraživanja, a na prvom mestu u nizu je sledeći zaključak: »Ustanovljavanje podataka potrebnih za opisivanje sadašnjeg stanja i budućeg rasta industrije i nacionalne ekonomije da bi se razvili simulacioni modeli nacionalnih ekonomija. Treba da usledi stvaranje baza podataka koje bi poslužile za buduća istraživanja.« Ovo smo izdvojili zato što sistemsku analizu, instrumente i tehnike teorije sistema smatramo izuzetno značajnim kad se govori o razvoju i uopšte o pokušaju anticipacije i uticanja na budućnost. S obzirom na zanimljiva pitanja koja se ot-

Digitized by Google

varaju u vezi sa sistemskim prilazom i mogućnostima da se na taj način grade modeli razvoja, i u ovom zborniku je posebna glava posvećena upravo modelima svetskog razvoja. Prezentirani radovi govore uglavnom o do sad objavljenim i poznatim modelima svetskog razvoja: globalni simulacioni model »World 3«, izložen u knjizi D. Meadowsa i dr., *Granice rasta* (Izveštaj Rimskog kluba), model svetskog razvoja na više nivoa izložen u knjizi *Mankind at the Turning Point* (Čovečanstvo na raskršću) autora M. Mesarovića i E. Pestela (II izveštaj Rimskog kluba), studija *Budućnost svetske privrede, Latinskoamerički model sveta* rađena u Argentini (sponzor: fondacija Bariloče). U prilog diskusijama koje se vode na temu da li prihvatiti sistemsku analizu i metodologiju teorije sistema u proučavanju složenih sistema ili ne, koliko su sredstva i tehnike ovih metoda moćne kad je reč o realnom prikazivanju stanja i odnosâ u stvarnom svetu, na ovom mestu svakako treba pomenuti knjigu D. Berlinskog *On Systems Analysis*,[1] o kojoj se i danas vode polemike[2] budući da ona bezuslovno odbacuje sistemsku analizu i sistemski pristup smatrajući to potpunim promašajem u posmatranju pojava.

Ne upuštajući se u dalja razmatranja o tome, ističemo da su ove diskusije, svakako, veoma korisne jer daju podsticaj novim naporima da se teorija sistema primeni u svim oblastima, proveri, usavrši, ukoliko je moguće, da se ispitaju njene prednosti i ograničenja na što većem broju primera iz realnog sveta.

Sa stanovišta kompleksnosti problemâ koje treba rešavati, složenosti faktorâ o kojima treba voditi računa, sistemski pristup, svakako, predstavlja jedan moguć, najčešće parcijalan pristup i rešenje u analizi pojava. Svesni svih teškoća koje se javljaju pri određivanju velikog broja međuzavisnosti i odnosâ u realnom svetu, kao i teškoća u otkrivanju zakonitosti i principâ u ponašanju pojava, ipak, dugoročno gledano, smatramo da se uz pomoć sistemskog pristupa, razvijanjem matematičkih simulacionih modela koji mogu da se prilagođavaju složenim sistemima sa političkim, društvenim, ekonomskim sadržajima kakvi su prisutni u današnjem svetu, može učiniti značajan doprinos u rešavanju mnogih pitanja. Na taj način, simulacijom budućeg složenog stanja, primenom sistemskog pristupa na svim nivoima zaključno sa nivoom osnovne organizacije udruženog rada, bilo bi moguće uključiti veliki broj raznovrsnih faktora i time ostvariti neophodnu potpunu analizu za izbor pravih puteva napretka.

Maja Levi-Jakšić

[1] David Berlinski, *On Systems Analysis*, M. I. T. Press, Cambridge Mass., 1976.

[2] Vidi časopis „Technological Forecasting and Social Change", str. 267—274.

Digitized by Google

CENA 30.— DIN.

Digitized by Google

HX
8
.S64

Univ. of Mich.
SEP 24 1980
Current Serials

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

5
1980

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 300 dinara. Za inostranstvo 600 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

HX
8
.S67

Sadržaj

Godina XXIII 1980 Broj 5

Studije i članci

Zoran Pjanić

Savremena teorijska ekonomija između marksizma i neoklasične škole 3

I. Gretić — I. Vlahović

Kritika i inovacija raspodjele dohotka i sredstava za osobne dohotke 21

Ranko Petković

Pokret nesvrstanosti i evropska bezbednost i saradnja 34

Čedo Grbić

Kolektivno odlučivanje i liderstvo 50

Vojan Rus

Mogućnosti marksističke estetike 60

Iz prakse za praksu

Branislav Fatić

O problemima primene samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora 85

Prilozi

Stane Možina

Planiranje potreba i razvoja kadrova u udruženom radu 99

Munir Mesihović

Neka aktuelna idejno-politička pitanja zaposlenosti i zapošljavanja 117

Zdravko Mlinar

Protivrečnosti neravnomernog razvoja opština u Sloveniji 128

Osvrti

Boris Nonevski

Otkrivanje otkrića 144

Prikazi 162

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Зоран Пьянич
Современная теоретическая экономия между марксизмом и неоклассической школой 3

И. Гретич — И. Влахович
Критика и нововведения в области распределения дохода и средств для личных доходов 21

Ранко Петкович
Движение неприсоединения и европейская безопасность и сотрудничество 34

Чедо Грбич
Коллективное принятие решений и лидерство 50

Воян Рус
Возможности марксистской эстетики 60

Из практики — практике

Бранислав Фатич
К вопросу о применении самоуправленческого соглашения и общественных договоров 85

Очерки

Стане Можина
Планирование потребностей и развития кадров при объединенном труде 99

Мунир Месихович
Некоторые актуальные вопросы занятости и приема на работу 117

Здравко Млинар
Противоречия неравномерного развития общин в Словении 128

Обзоры

Борис Ноневский
Открытие открытия 144

Рецензии 162

Contents

Studies and Articles

Zoran Pjanić
Contemporary Theoretical Economics between Marxism and the Neo-Classic School 3

I. Gretić — I. Vlahović
Critique and Innovation in the Distribution of Income and Resources for Personal Incomes 21

Ranko Petković
The Movement of Nonalignment and European Security and Cooperation 34

Čedo Grbić
Collective Decision-Making and Leaderism 50

Vojan Rus
The Possibilities of Marxian Aesthetics 60

From Practice for Practice

Branislav Fatić
Concerning the Problems of Enforcement of Self-Management Agreements and Social Compacts 85

Contributions

Stane Možina
Planning the Needs and the Development of Cadres in Associated Labour 99

Munir Mesihović
Some Current Ideo-Political Questions Pertaining to the Degree of Employment and Job-Giving 117

Zdravko Mlinar
Contradictions in the Uneven Development of Communes in Slovenia 128

Comments

Boris Nonevski
The Discovering of a Discovery 144

Reviews 162

Digitized by Google

Zoran Pjanić

Savremena teorijska ekonomija između marksizma i neoklasične škole

Nastup neoklasišne škole kao ekonomski najčistije varijante marginalizma, oslobođene mnogih psiholoških pretpostavki, bio je nezadrživ u okvirima buržoaske teorijske misli. Ona je sasvim uklonila klasičnu političku ekonomiju, čije su pretenzije bile slične — da pruži logičnu esenciju ekonomskih fenomena, a ostavila je nešto prostora institucionalnom pravcu, nekad više, a nekad manje, potisnuvši ga ipak na periferiju zbivanja.

Jedino se održao marksizam, koji je u svemu predstavljao drugojačije naučno i ideološko opredeljenje. Pa ni on nije mogao da izbegne uticaj neoklasične škole. Neke njegove pristalice, privučene težnjom neoklasike ka egzaktnosti i merenju, pokušale su da načine određeni međusobni spoj. Tako je Lange tridesetih godina pisao da je marksizam neophodan u određivanju kapitalističkih institucija i utvrđivanju pravaca njihovog daljeg preobražaja, ali i nedovoljan za obrazovanje analitičkog aparata konkretnih ekonomskih fenomena. Neoklasična škola — kod parcijalne ili opšte ravnoteže — znatno ga prevazilazi, pa teoriju radne vrednosti i iz nje izvedene pojmove treba napustiti i prihvatiti neoklasični pri-

Digitized by Google

stup. Na taj način nisu mislili samo marksisti koji su svoje glavne radove objavili na Zapadu, nego i neki sovjetski ekonomisti, pri čemu je veza sa neoklasičnom školom, naravno, bila slabija i svodila se na razradu određenih koncepata (oportunitetni troškovi, toliko značajni u alternativnim izborima, kod Novožilova, ili teorija granične produktivnosti činilaca kod Kantoroviča). Pa i kod nas oni ekonomisti koji su hteli da prevaziđu kvalitativnu analizu izlaz su tražili u primeni neoklasične tehnike, posebno socijalne proizvodne funkcije, u ekonometrijskom istraživanju da li je alokacija proizvodnih činilaca u našoj zemlji ispravna ili ne, da li se može utvrditi ekstradohodak i njegovo poreklo itd.

Zbog toga bi bilo zanimljivo utvrditi kakvo je danas raspoloženje naučnikâ na Zapadu, imajući na umu njihovu svojevremenu ocenu da je marksizam politički značajan, ali da su njegovi doprinosi ekonomskoj teoriji malog dometa. Tu se u poslednjih deset godina slika zaista mnogo izmenila.

I

Neoklasični pravac, bez obzira na to da li opravdano nosi svoj naziv, proistekao je iz „marginalističke revolucije", iz radova Marshalla i Walrasa. Teorija subjektivne vrednosti, krajem prošlog stoleća, skrenula je tok buržoaske ekonomske misli, odstranila je pokušaje starih pisaca da vrednost protumače pomoću troškova, što je dopuštalo da se „predmet teorijske ekonomije posmatra kao nešto društveno i kolektivno i da se odnosi cena prikažu jednostavno kao tržišni fenomeni". Marshall i Walras snažno su uticali na ekonomiste, pa su svojim sistemima izazvali između dva svetska rata geografsku podelu među njima: prvi je teorijom parcijalne ravnoteže poveo za sobom anglosaksonske ekonomiste, dok je teorija opšte ravnoteže drugog preovladala na kontinentu. Na pitanja o ekonomskim subjektima i njihovoj spoljnoj međuzavisnosti ova dva sistema davala su različite odgovore, različite barem po kompleksu obuhvaćenih problema. Marshall je polazio od pojedinca, potrošača i proizvođača, čija je delatnost prikazana čisto subjektivno, pa se celokupna teorija mogla izvesti iz jednog jedinog načela — maksimiranja određene veličine. Posebna pažnja bila je posvećena analizi ponude, tražnje i cene na pojedinačnim tržištima, koja su se delila prema vrsti robe. Sama roba je bila prećutno određena na osnovu svojih fizičkih svojstava, tako da je čitava privreda predstavljala manje ili više razgranat sklop tehnološki homogenih grana.

Suprotno ovom, po današnjoj terminologiji mikroekonomskom pristupu i zahvatu, Walras se bavio analizom međudelovanjâ koja se odvijaju na tržištu kao posledica anarhičnih odluka ekonomskih jedinica. Međutim, ma koliko njegov sistem delovao makroekonomski, polazna tačka bila mu je istovetna kao ona kod Marshalla. Jedan od odličnih poznavalaca napisao je da teorija ravnoteže, komparativne statike i dinamičkih promena ne posmatra privredni me-

Digitized by Google

hanizam »kao neku gigantsku mašinu radi stvaranja agregatnog proizvoda«, ne istražuje »uzroke zbog kojih je ovaj proizvod veći ili manji« niti »proporcije u kojima se on deli«, nego ga prikazuje kao »nizove međuzavisnih, ali pojmovno određenih odnosa između ljudi i ekonomskih dobara«. Najčešće se ekonomska analiza zadržava na tržišnoj privredi, što je opravdano. Ali uopštavanja teorije vrednosti podjednako se odnose na nju kao i na privredu usamljenog pojedinca i na privredu autoritativne komunističke vlasti. Drugim rečima, tržišni fenomeni su samo »tehnička slučajnost«, podređeni istim fundamentalnim kategorijama, pa se mogu objasniti samo ako se zađe dublje, »iza njih samih«, »pozivanjem na delovanje onih zakona izbora koji se čak najbolje uočavaju posmatranjem ponašanja usamljenog pojedinca«.

Pored iste teorijske osnove, podvojenost između Marshallovog i Walrasovog sistema bila je očita. Vodile su se rasprave koji je pristup delotvorniji, koje su često bile okončane zaključkom da koncepcija generalne ravnoteže poseduje prednost u širokom i moćnom sagledavanju privredne celine, ali je zato parcijalna analiza bliža stvarnosti i puna empiričke sadržine. Godine 1940, koristeći se rezultatima teorije monopolističke i ograničene konkurencije Chamberlina i Joan Robinson, izvedenih u najboljoj tradiciji Marshallove analize (iako su obarale neke značajne delove njegovog sistema), Triffin je pokušao da premosti jaz između dve škole buržoaske ekonomske misli. Naime, Chamberlin i Joan Robinson istakli su značaj diferencijacije proizvodâ da često između sebe ne konkurišu proizvodi tehnološki iste grane, pošto su po svojim kvalitetima i cenama namenjeni sasvim različitim kupcima. Čak su ekonomisti XIX veka morali materijalnu transformaciju roba da upotpune transformacijama u prostoru (prevoz) i u vremenu (kredit). Međutim, to nije dovoljno, te celu analizu tržišta, njegovih struktura, snaga i fenomenâ treba postaviti drugačije — grupisati robe, koje, ma koliko bile različite, ipak međusobno konkurišu u okviru dohotka datog kupca. Za prepoznavanje i klasifikaciju roba nije pogodan kriterijum fizičke sličnosti, pa se umesto njega mora poći od njihove supstitucionalnosti na tržištu kupca. Ideje Chamberlina i J. Robinson, ali i Lernerove, uopštio je Triffin, proglasio da su u istoj teoriji vrednosti pojmovi grana i grupa suvišni i sveo teorijske dileme na »problem opšte konkurentnosti između dobara«[1]. Ovaj njegov pokušaj da se teorija monopolističke konkurencije postavi u okvir i pomoću izraza Walrasovog sistema opšte ekonomske ravnoteže privukao je pažnju stručne javnosti, ali je ostao bez većeg efekta. Posle njega, razvojem same teorijske misli, došlo je do potiskivanja Marshallovog uticaja, tako da je posle Drugog svetskog rata Walras postao glavna inspiracija vodećih ekonomskih teoretičara na Zapadu.

Walras je smatrao da se teorijska ekonomija sastoji od tri dela, koji se stepenasto javljaju: prvi deo obuhvata čistu politič-

[1] R. Triffin, *Monopolistic Competition and General Equilibrium Theory*, Cambridge, Mass., 1940.

Digitized by Google

ku ekonomiju, koja ispituje večite, prirodne ekonomske kategorije i koja je u svojoj biti matematička; drugi deo je primenjena ekonomija, a sastoji se od teorije proizvodnje i objašnjava odnose između ljudi i stvari; treći deo nosi naziv teorije raspodele, a zanima se odnosima među ljudima i spada u oblast moralne prirode. Postavljanje teorijske ekonomije kao pozitivne i čiste naučne discipline, nezavisno od moralnih i političkih sudova, od vrednosnih sistema, od ideologije, može se naći i kod drugih istaknutih marginalista, ali je Walras to izveo na vrlo precizan način, stvorivši obrazac purifikacije buržoaske teorijske misli, jednog procesa koji se, po rečima kritičarâ njegovih današnjih sledbenika, pretvorio u maksimalan napor dekontaminacije sopstvenih konstrukcija od bilo kakvog traga stvarnosti i privrednih problema.

Naravno, sama odredba teorijske ekonomije, njenog domena i mesta razlikovala se zavisno od toga o kojem je piscu neoklasičnog pravca bila reč. Možda je njihova opšta stremljenja najpotpunije izrazio Lionel Robbins u svom čuvenom *An Essay on the Nature and Significance of Economic Science*. Po njemu je »teorijska ekonomija nauka koja izučava ljudsko ponašanje kao odnos između ciljeva i retkih sredstava, koja imaju alternativne upotrebe«[2]. Takva ekonomija je neutralna prema ciljevima, u svojoj strukturi uopštavanja ne daje norme za stvarnost, pa je čak nesposobna da odluči o poželjnosti različitih ciljeva. U tome se razlikuje od etike, jer je »ravnoteža samo ravnoteža« i ništa drugo.[3] U čemu bi onda bila opravdanost takvih intelektualnih napora, u čemu bi bio smisao te čiste teorije ravnoteže? Robbins ga nalazi u činjenici da nas teorijska ekonomija, istina, ne oslobađa od neophodnosti izbora između alternativa, ali omogućava da se naši različiti izbori vrše u međusobnoj harmoniji. Krajnja društvena vrednost jeste stav o poželjnosti racionalnosti i veštine izbora na osnovu znanja. U tome je pravi *raison d'être* teorijske ekonomije: »Pobuna protiv razuma u suštini je pobuna protiv života samog.«[4]

Najzad, sa Walrasom matematička analiza započinje svoj pobedonosni pohod u okviru buržoaske ekonomske misli. Povezanost ekonomskih pojava iskazuje se u obliku velikog broja kvantitativnih odnosa ili jednačina. Kod ovakvog postupka najpre je istražen statički aspekt, u kome se utvrđuju odnosi između elemenata ekonomskog sistema, cena i količina, pri čemu se izuzimalo vreme. To se često pravdalo poređenjem sa sličnim razvojem u drugim naukama, da su postavke statičke analize jednostavne i lako podložne proveri, odnosno da su bliže logičnoj suštini stvari. Tek kasnije se pristupilo razradi dinamičke teorije na matematičkim temeljima.

Svi ekonomisti nisu prihvatili deduktivnost neoklasičnog pravca, njegovu polaznu šemu o čoveku, koji u svim prilikama sledi svoj lični interes i ponaša se sasvim racionalno. U Americi je dugo

---

[2] L. Robbins, *An Essay on the Nature and the Significance of Economic Science*, Second Edition, London, 1937, str. 16.

[3] *Ibid.*, str. 143.

[4] *Ibid.*, str. 157.

Digitized by Google

vremena bila jaka institucionalistička škola, koja je ekonomske subjekte postavljala u određene društvene i pravne okvire i uz pomoć statistike pokušavala da iznađe empiričke zakonitosti. Myrdal svedoči da je čak krajem dvadesetih godina, kada je prvi put posetio Ameriku, »vetar budućnosti« bio povezan sa institucionalističkom školom: »Tada je ona predstavljala *New Economics*, kako je, po mojem sećanju, bila nazvana jedna zbirka ogledâ. Ovaj pristup je tako zamišljen da bude u skladu sa delom trojice velikih američkih ekonomista — Veblenom, Commonsom i Mitchelom, od kojih su dva potonja bila još u životu i aktivna.« Za sebe je izneo da je u to vreme bio u »teorijskoj fazi sopstvenog ličnog razvitka kao ekonomista«, pa je bio »krajnje kritičan« prema takvoj usmerenosti teorijske ekonomije. Dogodilo se da je ta škola bila skoro sasvim zamrla, da je vremenom spala na Galbraitha, Seligmana, Heilbronnera, a da je, s druge strane, Myrdal postao najveće ime tog, u pravom smislu reči, disidentskog pravca buržoaske ekonomske misli.[5]

Snaga Walrasove neoklasične varijante ispoljila se u potpunosti u jednom drugom primeru. Poznato je da je utilitarizam imao veliki uticaj u engleskoj političkoj ekonomiji. Od razmatranja takve vrste nije bio imun ni Marshall. Teorija subjektivne vrednosti pružila je nove mogućnosti za utilitarističke predloge. Ona je počivala na zakonu opadajuće korisnosti, po kome se vrednost nekog dobra ne izvodi iz njegove totalne korisnosti, nego iz korisnosti njegove određene količine. Svaki njegov primerak zadovoljava konkretnu parcijalnu potrebu, što znači da povećanje količine dobra postupno smanjuje intenzitet potrebe, koji pri punoj saturaciji može pasti na nulu. Dakle, nasuprot kretanju dobra javlja se kao psihička realnost određeni niz sukcesivni želja, od kojih je svaka manjeg intenziteta od prethodne kako količina dobra raste. Ako se tome doda da međusobne razlike pri tom postaju sve manje i teže da iščeznu, tada je opisan prvi Gossenov zakon ili zakon opadajuće korisnosti. Korisnost poslednje raspoložive jedinice nekog dobra naziva se graničnom korisnošću i ona predstavlja veličinu koja determiniše prometne odnose.

Iz zakona opadajuće korisnosti fabijanski socijalisti, Cannan i mnogi ekonomisti pokušali su da izvedu kriterijume državne ekonomske politike, naročito u oblasti raspodele, koji bi doveli do veće jednakosti u društvu, ne izazivajući loše posledice u proizvodnji i njenom obimu. Pošto je ovaj zakon univerzalan, zahvata sva dobra, to ista količina novca ima nejednaku važnost za bogataša i siromaha: za prvog ta količina ima malu graničnu vrednost, a za drugog veliku, jer prvi poseduje mnogo novaca, a drugi malo. Ako bi se državnom politikom izvršio transfer novca ili dohotka, uz pretpostavku o neizmenjenoj proizvodnji, »totalna korisnost u celom društvu bi porasla«. Da bi se obezbedila pouzdana osnova takvih transfera, prvenstveno poreskom preraspodelom, bilo je

[5] G. Myrdal, *Against the Stream — Critical Essays on Economics*, London and Basingstoke, 1974, str. 6.

Digitized by Google

brojnih pokušaja da se izmeri granična korisnost, realni dohodak i slično. U našem veku time su se bavili Fisher, Frish i drugi, uglavnom do početka Drugog svetskog rata, i to bezuspešno.

Ova upotreba teorije subjektivne vrednosti radi pravdanja dosta skromnih reformističkih zahteva naišla je na žestoku osudu pristalica čiste teorijske ekonomije. Oni nisu osporavali pravo da se pojedini pisci bave blagostanjem, *welfare* ekonomijom, ali se, po njima, ovakve analize nalaze s one strane nauke. Ili, kako je Milton Friedman svojevremeno podsećao najvernijeg Marshallovog učenika Robertsona, da postoji podela na pozitivnu, neutralnu, lišenu vrednosnih sudova teoriju i na *welfare* ekonomiju, da je »nauka nauka, a etika etika«, da teškoće nastaju kad se »pokušava da se nametne apsolutni kvalitet iz etike nad relativni iz nauke«, završavajući navođenjem iz Shakespearea da je »u najvećoj meri izazivajuća stvar na svetu kad neko ne razlikuje mašnu od kaiša«.[6]

Posle ovih primera kakav je bio stav vodećih buržoaskih ekonomista prema institucionalistima i pripadnicima *welfare* ekonomije, nije teško zamisliti njihovo vrednovanje Marxa i ponašanje prema njegovom učenju. Oni su odbacivali kao nešto »nenaučno« sve njegove osnovne ideje: (1) da je politička ekonomija društvena nauka, i to u smislu da ekonomske kategorije nisu ništa drugo do teorijski izraz odnosâ među ljudima u proizvodnji (zbog čega su Marshall i drugi, umesto političke ekonomije, uveli izraz »*economics*«, koji svojom jezičkom konstrukcijom u engleskom naliči na nazive prirodnih nauka i koji se može prevesti kao »teorijska ekonomija«); (2) da je njena prevashodna oblast proizvodnja, a ne potrošnja, i to njen društveni oblik; (3) da se njen predmet izučavanja menjao kroz istoriju, tako da se opšte zakonitosti i kategorije svode na nekoliko banalnih istina; (4) da je njen glavni zadatak (u Marxovo doba) bio razotkrivanje odnosâ između kapitala i najamnog rada, u čemu je suština kapitalističkog načina proizvodnje, kako iza pojavnih oblika pronaći njegov eksploatatorski karakter, što se moglo postići upravo doslednom kritikom buržoaske ekonomske teorije, koja se oslanjala na predstave poslovnog kapitalističkog sveta i koristila njegove svakodnevne izraze; (5) da ovakva analiza dovodi do postavljanja zakona razvitka kapitalističkog oblika proizvodnje, u kojem se pravcu kreće i u šta se sopstvenom nužnošću konačno pretvara.

Za ekonomiste na Zapadu najjednostavnije je bilo da se Marx proglasi političkim ideologom, čije delo, ma koliko upleteno u savremena zbivanja, ne spada u ekonomsku nauku. Pokolenja mladih nisu imala priliku da provere ovo tvrđenje, iz prostog razloga što marksistički orijentisanih nastavnika nije bilo na univerzitetima. Posle Drugog svetskog rata Dobb je dugo bio jedini u Engleskoj, da bi mu se kasnije pridružio Meek; u Americi se dogodio obrnut proces, pošto je ubrzo uklonjen Sweezy, pa je Ba-

[6] M. Friedman, *What all is Utility*, časopis „Economic Journal", septembar 1955, str. 405—409.

Digitized by Google

ran ostao sâm. U vrlo obimnoj ekonomskoj literaturi reference o Marxu bile su krajnje retke i po pravilu loše.

Ukoliko je bilo pisaca koji su hteli da odrede Marxov stvarni naučni doprinos, oni su polazili od ocene da je teorija radne vrednosti najslabije mesto u njegovom učenju i da ju je Böhm-Bawerkova kritika krajem prošlog veka neopozivo uklonila iz ekonomske nauke. Tako je pisala i Joan Robinson u svom poznatom *An Essay on Marxian Economics*, objavljenom 1942. godine, da bi doživeo brojna dodatna publikovanja i prevode. Njeno osnovno opredeljenje u to vreme je jezgrovito ocrtao Bousquet povodom izdanja ovog rada na francuskom jeziku, u tri stava: »A. Ortodoksne teze su često lažne; B. Marksističke teze su pokatkad tačne; C. Ali, to samo zbog toga što su dosta neodređeno prethodile i ocrtale kejnzijansku istinu.«[7] Ona se često navraćala na teoriju radne vrednosti, pa se kasnije njeno stanovište donekle izmenilo, u smislu da u ovom delu Marxovog učenja ona razlikuje dva vida »u načelu sasvim odvojena«: Jedan se tiče odnosa profita i najamnina u privredi uzetoj u celini, koji se može označiti kao stepen eksploatacije; drugi obuhvata relativne cene posebnih roba, protiv čega su njeni argumenti upereni.[8]

Teško je nabrojati i po nekom redosledu uopštiti šta su pojedini pisci naveli kao Marxove zasluge. Dva-tri primera, ipak, biće dovoljna da se pojmi domen pripisanog mu doprinosa. Tako je Ben Seligman — koji je isticao društvenu sadržinu ekonomskih pojava i vezivao životnost teorijske ekonomije ne samo za matematiku, već i za psihologiju, antropologiju, istoriju, geografiju, tehnologiju i političke nauke, koji je jasno uočavao Marxovo prevazilaženje ograničenog metodološkog pristupa vulgarnih ekonomista ekonomskim kategorijama kao odnosima između stvari, ali koji je takođe smatrao teoriju radne vrednosti »očigledno neoperacionalnom«, nesposobnom da objasni »promene u nivoima cena«, nesaglasnom sa činjenicom da postoje »grupe rada koje međusobno ne konkurišu«, netačnom u isključivanju usluga iz »kruga kategorija koje stvaraju vrednost«, proisteklom iz netačne pretpostavke o radu kao jedinom činiocu proizvodnje u uslovima potpune konkurencije — sveo ono pozitivno u Marxovom učenju na teorije o akumulaciji i prometu kapitala i na teorije o efektivnoj tražnji, o krizama i tokovima dohotka između odeljaka u privredi.[9] Murray Wolfson napisao je 1966. godine knjigu *A Reappraisal of Marxian Economics*, ističući da sama činjenica stalnog kritičkog ispitivanja, i to sa stanovišta naučne važnosti, a ne patronskog, nadmoćno zaštićujućeg načina, poznatog u istoriji ekonomskih doktrina, predstavlja puno priznanje Marxu da je, uostalom, svega nekoliko radova, starih po sto godina, doživelo takvu sudbinu.

---

[7] G. H. Bousquet, *Mrs. Joan Robinson et Marx*, časopis „Revue d'Economie politique", novembar—decembar 1971, str. 998.

[8] J. Robinson, *The Labour Theory of Value*, „Collected Economic Papers", vol. II, Oxford, 1960, str. 49.

[9] B. H. Seligman, *Economics of Dissent*, Chicago, 1968, str. 29—30, 86. i 102.

Digitized by Google

Ali, lista pravih otkrića, u kojima je on bio pionir ili moćni nastavljač, obuhvata ova područja: (1) isticanje značaja ukupne privredne delatnosti, naporedo sa ličnim interesom, po socijalno ponašanje pojedinaca; (2) obraćanje pažnje na »desetogodišnje privredne cikluse«; (3) opovrgavanje Sayovog zakona tržišta; (4) šeme reprodukcije o agregatima i njihovim tokovima između odeljaka u privredi.[10] Ove i njima slične ocene sažeo je Samuelson u, možda, nešto grubljem obliku, ali tako da je to ubrzo postalo krilatica da Marx sa čisto naučnog aspekta spada u manje značajne, »minorne postrikardijance«.[11]

Vladavina neoklasičnog pravca, koja je izgledala čak neosporivom, potrajala je skoro sedam decenija. Danas, pored ekonomista koji su mu ostali verni, osnažio je glas onih koji su povratili ugled Ricardovim idejama, sve su češće analize stvarnih društvenih prilika, pa je čak Medio napisao da »bi se posle ovih zadnjih poklika s obe strane barikade, Ricardo i Walras, moglo sa isto toliko prava zahtevati takođe za Marxa određeni prostor«[12]. Promene u buržoaskoj teorijskoj ekonomiji možda se najjasnije ogledaju u ponovnom interesovanju za Marxovo učenje, ne u smislu da li je tačno predvideo hod kapitalističke privrede, da li je bio »dobar ili loš prorok«, da li se povremene teškoće bolje mogu sagledati uz pomoć njegovog analitičkog instrumentarijuma, već za celokupan misaoni sklop i za bitne ekonomske kategorije na kojima počiva To se ispoljava već u krugu pripadnikâ tradicionalne teorijske ekonomije. U jednoj od najznačajnijih metodoloških rasprava, datoj na visokom tehničkom nivou, Georgescu-Roegen pominje više pisaca, ali daleko najviše Marxa, i to povodom reprodukcije celokupnog društvenog kapitala, jednačine vrednosti, transformacionog problema i mnogih društvenih problema.[13] Isti Samuelson, koji je nemilosrdno diskvalifikovao Marxa, početkom 70-tih godina ponovo pokreće spor o »transformacionom problemu između marksističkih vrednosti i konkurentnih cena« i doživljava da ga Lerner napadne zbog »koncesije« učinjene odbačenoj teoriji radne vrednosti.[14] Tih godina piše zajedno sa Weizsäckerom o istoj temi, o »novoj teoriji radne vrednosti«, radi racio-

---

[10] M. Wolfson, *A Reappraisal of Marxian Economics*, New York and London, 1966, str. 184. i 187.

[11] U časopisu „American Economic Review" (maj 1967, str. 597—641) objavljena je rasprava *Das Kapital: A Centenary Appreciation*, u kojoj su učestvovali Letiche, Erlich, Bronfenbrenner, Domar, Gordon i Scott Gordon, a među kojima je najstroži u ocenjivanju bio Samuelson.

[12] A. Medio, *Profits and Surplus-Value: Appearance and Reality in Capitalist Production*, zbornik *A Critique of Economic Theory*, Bungay, 1973, str. 314.

[13] N. Georgescu-Roegen, *The Entropy Law and the Economic Process*, Cambridge, Mass., 1971, str. 262—268, 288—289. i dalje.

[14] U junskom broju časopisa „The Journal of Economic Literature" za 1971. godinu Samuelson je objavio članak *Understanding the Marxian Notion of Exploitation: A Summary of the So-Called Transformation Problem between Marxian Values and Competitive Prices* (str.

Digitized by Google

nalnog planiranja, koristeći se u njoj »buržoaskom profitnom stopom«.[15] Weizsäcker nastavlja rad na ovim pitanjima, počev od onog da li su Marxove vrednosti multiplikatori zaposlenosti i da li su dobri generatori, pa do vlastitog uopštavanja pojma eksploatacije, koji, naravno, nije u saglasnosti sa Marxovom odredbom eksploatacije za kapitalistički sistem i čiji su načini preciznog merenja sasvim drugačiji.[16]

Pored njih, primetna je grupa ekonomista od kojih se poneki, možda, i ne mogu svrstati u dosledne marksiste, ali čija je namera da se prevaziđe ideološka, naučno sterilna konfrontacija, odnosno da se uz korišćenje savremene matematičke ekonomije izvrši formalizovanje Marxove ekonomske misli, bez iskrivljavanja njene sadržine. Dovoljno je navesti dva imena, istina, nejednake misaone snage — Morishima u Engleskoj i Maarek u Francuskoj.[17] Treba dodati da je važniji među njima, nesumnjivo jedan od najboljih predstavnika matematičke analize, Morishima, u opredeljenju određeniji. Teorija radne vrednosti, po njemu, jeste legitimna osnova pozitivnog izučavanja cena u kapitalističkom društvu, polazna tačka shvatanja ovih fenomena, zbog čega je Morishima izneo sistem hipoteza koji čini ovu teoriju opravdanom, a u završnom poglavlju čak odbacio zahteve o tobože potrebnom njenom noveliranju.[18]

Najzad, približno u vreme stogodišnjice *Kapitala* u Americi je otpočeo da se širi pokret »radikalne političke ekonomije«, sastavljen od mlađih ljudi, nezadovoljnih neoklasičnim teorijskim konstrukcijama, odvojenim od stvarnih problema današnjice. Mnogi su bili pod snažnim uticajem marksizma, naročito pojedinih njegovih delova — o klasama i njihovoj borbi, o državi kao instrumentu klasne vladavine, o imperijalizmu, o alijenaciji čoveka i reifikaciji sveta itd. Ovde neće biti reči o ovoj »novoj levici« u okviru političke ekonomije, nego o mladim ekonomistima marksistima koji su obrađivali fundamentalne ekonomske kategorije, one koje spadaju u glavne teorijske apstrakcije. Među tim darovitim piscima pomenućemo samo trojicu: Wolfsteller je napisao jedan izvrstan prilog povodom Samuelsona i Weiszäckera, pobijao njihovu »generalizaciju Marxove teorije vrednosti i eksploatacije zamenjivanjem radnih vrednosti sopstvenim konceptom

---

399—431). Sledeće godine Abba Lerner ga je napao u martovskom broju istog časopisa (str. 50—51). U raspravu su se umešali i drugi ekonomisti, među kojima i J. Robinson, Baumol i Morishima, pa je potrajala još dve godine, sve do početka 1974. godine.

[15] C. C. von Weizsäcker and P. A. Samuelson, *A New Labour Theory of Value Trough Use of the Bourgeois Profit Rate for Rational Planning*, Proceedings of the National Academy of Sciences, jun 1971.

[16] C. C. von Weizsäcker, *Morishima on Marx*, časopis „Economic Journal", decembar 1973, str. 1245—1254.

[17] U predgovoru Maarekove knjige *Introduction au Capital de Karl Marx* (Paris, 1975) Malinvaud je napravio dobro poređenje između Maareka i Morishime (str. 7-14).

[18] M. Morishima, *Marx's Economics: A Dual Theory of Value and Growth*, Cambridge, 1973.

Digitized by Google

sinhronizovanih radnih troškova«, ali značajniji je njegov način analize kapitalističke privrede sa tri aspekta — kvantitativnog sistema (fizički odnosi u proizvodnji i reprodukciji), sistema vrednosti i sistema cena (prometni odnosi)[19]; Vegara-Carrió obrađivao je pod Morishiminim uticajem transformacioni problem, u čijem se rešenju kao »potreban i dovoljan uslov postojanja profita u sistemu cena proizvodnje javlja postojanje eksploatacije u sistemu vrednosti«[20]; najzad, već pomenuti Medio, čiji članak o »profitima i višku vrednosti — pojavnom svetu i stvarnosti u kapitalističkoj proizvodnji« znači, nesumnjivo, prilog literaturi o transformacionom problemu.

Opšta strujanja nisu mogla da mimoiđu ni univerzitete na Zapadu. Nesumnjivo, kursevi iz teorijske ekonomije zasnovani su na nečem što poneki nazivaju »neoklasično-neokejnzijanskom sintezom« i o kojoj ćemo kasnije nešto više reći. Ali, množe se i kursevi iz marksističke političke ekonomije, makar najčešće u vidu opcionih. O raspoloženju brojnih mladih nastavnika dovoljno govori knjiga *Economics: An Anti-Text*, iz pera desetak i više autora, a u redakciji Greena i Norea. Ili, možda još više, *Anti-Samuelson* Marca Lindera, koji kritikuje najkorišćeniji udžbenik na Zapadu (uzgred, preveden i kod nas), korak po korak, jedan argument za drugim, otkrivajući »teška pogrešna shvatanja«.[21]

II

Da bi se dobila potpuna slika o kretanju ekonomske misli na Zapadu, što nije od male važnosti s obzirom na uticaj koji je ona izvršila svuda u svetu posle rata, korisno bi bilo izneti jednu do dve napomene o toj neoklasičnoj i neokejnzijanskoj sintezi, koju je Joan Robinson imala običaj da naziva »neoneoklasičnom teorijskom ekonomijom«. Ta sinteza je na prvi pogled neprirodna pošto je Keynes svojim radom izazvao tridesetih godina, u godinama posle velike depresije, »desejizaciju« ekonomskih shvatanja, naime, osporio je puni automatizam uspostavljanja opšte ravnoteže između proizvodnje i potrošnje slobodnom igrom zakonitosti kapitalističke privrede. Ovde nećemo ulaziti u prikaz njegove statičke analitičke aparature, sa pet endogenih varijabla (nacionalni dohodak, zaposlenost, potrošnja, investicije i kamatna stopa) i jednom egzogenom (količina novca), niti u sve funkcije od kojih zavisi nacionalni dohodak. Istražujući činioce koji utiču na veći

[19] E. Wolfsteller, *Surplus Labour, Synchronised Costs and Marx's Labour Theory of Value*, časopis „Economic Journal", septembar 1973, str. 787—809.

[20] José M. Vegara-Carrió, *On Das Kapital and the Transformation Problem*, časopis „Jahrbuch der Wirtschaft Osteuropas", Band 5, 1974, str. 241—268.

[21] *Economics: An Anti-Text*, edited by Francis Green and Petter Nore, Hong Kong, 1978; Marc Linder, *Anti-Samuelson*, vol. I and II, New York, 1977.

Digitized by Google

ili manji stepen korišćenja postojećih kapaciteta (pošto je fizički kapital nepromenjene veličine), Keynes je ukazao na značaj efektivne tražnje. Njegova analiza agregata nacionalne privrede poslužila je da se izgradi sistem državnih intervencija u savremenom kapitalizmu, koji preko instrumentalnih varijabla deluje na glavnu, posrednu varijablu — efektivnu tražnju, usmerava privredu u željenom pravcu i ostvaruje ciljeve ekonomske politike.

Ovako postavljen sistem državnih mera pokazao je punu valjanost u vreme naporedne depresije i deflacije. Uspešan u ublažavanju velikih fluktuacija u privrednom kretanju, u literaturi je bio razmatran najpre kao »anticiklični model«, da bi kasnije ojačao optimizam u pogledu vitalnosti kapitalističke privrede. Rečima Joan Robinson, »nova ortodoksnost bila je ubrzo uspostavljena na jednostavan način«: »Supstitut za Sayov zakon bio je stvoren pretpostavkom da dobro primenjena kejnzijanska politika održava oticanje investicija na onom nivou koji apsorbuje priliv štednje uz punu zaposlenost. Ostatak doktrina neoklasične škole može se onda ponovo uvesti.«[22] Sada je razumljivo što su mnogi neoklasičari prihvatali ovakvo proširenje teorije, napuštajući u neku ruku shvatanje o teorijskoj ekonomiji kao izolovanoj disciplini i čistoj nauci o alokaciji resursâ.

U poslednje vreme oba krila ove sinteze pretrpela su teške udarce. Kejnzijanski aparat nije bio u stanju da savlada novonastalu krizu u kapitalizmu, koja je povezala dva do tada suprotna stanja — visoku inflaciju i veliku nezaposlenost. Svako povećanje efektivne tražnje radi smanjenja nezaposlenosti podsticalo je inflaciju, a obrnuti postupci uvedeni radi stabilizovanja privrednih tokova bili su pretnja i onako nedovoljnoj iskorišćenosti raspoloživih činilaca, posebno radne snage. Na drugoj strani, osnova neoklasične škole — teorija kapitala i raspodele — bila je podvrgnuta kritici od strane brojnih ekonomista, okupljenih oko Univerziteta u Kembridžu. Pažljivo ispitivanje je otkrilo da ova teorija podleže onim istim prigovorima zbog kojih je svojevremeno odbacila Marxovu teoriju radne vrednosti. Dve glavne zamerke upućene marksistima bile su da oni ne mogu da reše problem prostog i složenog rada, da je zbog različitih kvaliteta radova nedopustiva njihova homogenizacija, pa samim tim i merenje utrošenih radova u proizvodnji roba njihovim vremenskim trajanjem. Drugo, zbog različitog organskog sastava kapitala po granama Marx je bio primoran da teoriju radne vrednosti dopuni učenjem o ceni proizvodnje, koje opet, po buržoaskim ekonomistima, nije bilo ispravno. Neoklasična teorija raspodele uopštila je poznatu tehnološku činjenicu na nivou preduzeća da kvalitet i kvantitet proizvoda zavisi od raspoloživih uloženih činilaca, odnosno da se primenom postupka *ceteris paribus* menjanjem jednog od činilaca može utvrditi njegov doprinos proizvodnji. Ova funkcija proizvodnje bila je podignuta na društveni nivo, u kojoj su agregirani ka-

[22] J. Robinson, *Economic Heresies*, London and Tonbridge, 1972, str. X.

Digitized by Google

pital i rad učestvovali u stvaranju proizvoda i shodno svojim doprinosima delili ga u obliku profita (kamate) i najamnine. Međutim, kod rada nije bio izveden, a samim tim ni dokazan postupak agregiranja, dok je pokušaj određivanja kapitala upao u logičku grešku znanu kao »lažni krug rezonovanja«, pošto se pojam kapitala izvodio pomoću kamate, koju je upravo trebalo sam da objasni. Analiza je otkrila i druge teškoće[23], među kojima i onu da je socijalna funkcija proizvodnje primenljiva samo u jednosektorskom modelu privrede, drugim rečima, da joj je pretpostavka istovetan organski sastav kapitala u svim granama.

Prodor marksizma nije bio izazvan isključivo slabostima vladajuće ekonomske škole. On je, slično institucionalistima, mladima na drukčiji način kvalifikovao nauku kao deo našeg opšteg saznanja. Prema neoklasičnoj školi, suština nauke se sastoji u tačnosti i merenju: »Sve što je merljivo jeste naučno, pa ono što nije merljivo nalazi se s one strane nauke.« Ekonomske činjenice, koje su merljive, mogu se organizovati u obliku matematičkih postavki, pa se na taj način teorijska ekonomija sve više pretvara u matematičku ekonomiju. Suprotno, marksisti i institucionalisti smatraju da je merenje važan kvalitet nauke, ali da bi potpuno svođenje na oblast primene ovih postupaka bilo grubo uprošćavanje prirode nauke, koja obuhvata i činjenice nedostupne matematičkim odnosima i formulama. Tumačenje podataka i stvaranje generalnih sudova o njihovoj bitnosti i odnosima jeste prava suština nauke.[24] Jedino se tako mogu obuhvatiti glavne osobine i problemi savremene kapitalističke privrede — vladavina monopolâ i neophodno stalno državno regulisanje, udruženja poslodavaca i sindikati, multinacionalne kompanije i uslovi svetske razmene, sve do masovnog ponašanja potrošačâ, njihovog mentaliteta i psiholoških reakcija. U raspravljanju o ovim pitanjima matematički modeli nisu od velike važnosti.

Drugo, sami predstavnici neoklasične škole bili su svesni ograničenosti, oštrije izraženo, čak sterilnosti svojih radova. Tako, Hahn, jedan od autora vrlo zapažene knjige *General Competitive Analysis*[25], piše da »izučavanje ravnoteže samo po sebi nije ni od kakve pomoći pozitivnoj teorijskoj ekonomiji«, mada je dodao da

---

[23] Više godina naša ekonomska misao nije obraćala veću pažnju na ovu kontroverzu, koja je postala popularna pod nazivom, datim od Harcourta, „Old Cambridge vs. New Cambridge". Tek Šesti skup „Marks i savremenost" i neke interne debate na Ekonomskom fakultetu u Beogradu, održani 1975. godine, ukazali su da se sa njom dovodi u pitanje ispravnost neoklasičnog pristupa, pa i postupka. Kasnije je jedna grupa mlađih ekonomista, naročito iz Beograda, potpuno obradila ceo ovaj kompleks (Labus, Petrović, Šuvaković, Babić, Milovanović i drugi).

[24] Z. Pjanić, *Savremene buržoaske teorije vrednosti i cena*, drugo izdanje, Beograd, 1979, str. 62—65.

[25] O ovome je primeran F. R. Fitzroyev prikaz knjige *General Competitive Analysis* (pisci: Kennet Arrow i F. H. Hahn) u časopisu „Kyklos", Fasc. 1, 1973, str. 162—164.

Digitized by Google

se »bez ikakvog preterivanja može reći da je u poslednjih dvadeset godina upravo ovde bio obavljen tehnički najbolji rad«. Međutim, važna je još jedna njegova opaska — da se »teorijska ekonomija ravnoteže, zbog svojih dobro poznatih implikacija na polju ekonomije blagostanja, može lako pretvoriti u apologetiku postojećih privrednih uređenja, što se često i čini«. Ovo Hahnovo priznanje nije novo, ali je vrlo značajno. Čak je dato u vrlo blagim terminima. Uzgred, kada se pojavila knjiga Joan Robinson *Economic Heresies*, u kojoj je, na način svojstven njenom piscu i u okviru posebno stvorene ekonomske logike, snažno naglašen apologetski karakter »neoneoklasične škole«, Hahn je odgovorio da »samosigurnost, neumeren i patronski ton, magične rečenice ... i nedostatak razumevanja onog dobrog što savremeni teoretičari kažu, čine od nje prilično depresivnu knjigu«, da bi, ipak, odmah dodao kako je »profesor Robinson, uprkos svemu, veliki ekonomist«[26]. Upravo su sterilnost i apologetika ona dva glavna razloga koji su mnoge mlade i darovite ekonomiste odbili od vladajuće akademske škole. U poređenju sa institucionalizmom marksizam im je više obećavao, posebno njegova istorika, njegova teza o naučnom spoju teorije i istorije, odnosno o spoju logičkih redukcija i konkretnih istorijskih fenomena. U njemu se razvijanje društvene ekonomske formacije shvata kao »prirodno-istorijski proces«, svako društvo ima svoju »stazu prirodnih zakona kretanja«, pa je zadatak nauke da otkrije »zakon razvitka modernog društva«[27].

Često se ekonomska analiza deli na kvalitativnu i kvantitativnu, na izučavanje sadržaja ekonomskih pojava i na njihovo merenje. U pokušajima da se odredi suština ekonomisti su vremenom prešli tri stepenika — najpre su ekonomske kategorije tumačili odnosima među stvarima, zatim odnosima između čoveka (uzetog prvenstveno kao pojedinca) i stvari, da bi Marx došao do zaključka da ekonomske kategorije nisu ništa drugo do odnosi među ljudima, koji su u robnom svetu skriveni» pod omotom stvari«.[28] No, za njega nije od važnosti samo, kako je izneo jedan od prvih komentatora *Kapitala*, »zakon koji vlada pojavama ukoliko one imaju gotov oblik i ukoliko su vezane za celinu koja se posmatra u nekom datom periodu. Za njega ima važnost pre svega zakon razvitka, to jest prelaz iz jednog oblika u drugi, iz jednog reda veza u drugi«. Za razliku od Hegelove dijalektike, po kojoj se realno shvata »kao rezultat mišljenja koje se u sebi sjedinjuje, u sebe udubljuje i iz samog sebe kreće«, kao »proces postanja samog konkretnog«, Marx postavlja konkretno kao stvarnu polaznu tačku, čija se puna predstava rasplinjava u apstraktnu odredbu, da bi potom metodom penjanja od apstraktnog ka konkretnom »mišljenje prisvojilo konkretno, reprodukovalo ga kao duhovno konkretno«:

---

[26] F. H. Hahn, prikaz pomenute knjige, časopis „Economica", maj 1973, str. 205—206.

[27] K. Marx, *Kapital*, tom I, Zagreb, 1947, str. LIII.

[28] *Ibid.*, str. 39. prim. 27.

Digitized by Google

»Zbog toga se ono u mišljenju pojavljuje kao proces sjedinjenja, kao rezultat, ne kao polazna tačka.«[29]

Dijalektička logika je velika prednost marksističke političke ekonomije, ali njena primena zahteva veliku naučnu rigoroznost. Teškoće su dvojake prirode: jedna grupa se odnosi na predmet istraživanja, njegove stalne promene, neizvesnosti u naučnom vrednovanju novih fenomena. Dovoljno je da se podsetimo na više puta obnavljane rasprave, povodom velikih depresija, da li je reč o krizi kapitalizma ili opet samo o jednoj krizi u kapitalizmu. Druga grupa proizlazi iz našeg kategorijalnog sistema, o našem cepanju stvarne celine pomoću predstava i pojmova, što samo po sebi nikada ne može da se pojavi kao konačan, dovoljan i zatvoren misaoni aparat. Ove teškoće se najjasnije ispoljavaju u tek začetim novim društvenim oblicima proizvodnje. Tako, samoupravni socijalizam spada u nove fenomene, zbog čega utvrđivanje sadržine i pojmovno oblikovanje u okviru ovog društvenog sistema nije lak zadatak. Ipak, razlike su prisutne, pa se, na primer, jednostavnije može odrediti minuli rad, koji, uostalom, kao pojam nije nov, dok je mnogo teže to postići kod slobodne razmene rada, koja, sem opšte ideje, nije dovoljno operabilna, pa ni u praksi prisutna.

Najveća opasnost dijalektičkoj logici preti od njene formalne primene. Nekad to ima karakter deskripcije društvenih odnosa, uzgred, unutar sebe nedosledne. Često je prisutno i jednoznačno, linearno shvatanje progresa u određenim društvenim situacijama. Najzad, poznata trijada o tezi, antitezi i sintezi, ili terminološki različito data ova Fichteova koncepcija, može šematski primenjena samo da umrtvi živu naučnu misao. Imajući sve ovo na umu, nije na odmet navesti. Eckermannovo svedočenje o razgovoru između Goethea i Hegela o biti dijalektike, u kome je veliki književnik izneo zamerku: »Kad se samo ne bi često zloupotrebljavala takva duhovna umeća i okretnost i trošila za to da lažno učine istinitim, a istinito lažnim.«[30] Proteklo stoleće i po potvrdilo je da takve opasnosti doista postoje.

Dijalektičku logiku, kao naučni postupak, potrebno je stalno dopunjavati svim onim novim u oblasti metodologije, bez obzira na to da li je reč o prirodnim ili društvenim naukama. Dvadeseti vek je doveo do povećanja spiska upotrebljivih postupaka u prirodnim naukama, popunjavajući prazninu koja je postojala između matematike i eksperimenta, kao dva ekstrema u procesu proučavanja koji postoje između naučnika i ispitivanog objekta. Probabilistički pristup, koji na osnovu velikih brojeva dopušta da se dobijeni rezultat može smatrati srazmerno egzaktnim, i simulacija kao dopuna svuda gde nije dostupan pravi eksperiment dobili su veliki prostor u savremenim naukama, pa, prema tome, i u teorijskoj ekonomiji. Štaviše, ona se ne može lišiti ni usluga

[29] K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*, Beograd, 1960, str. 211—212.

[30] J. P. Eckermann, *Razgovori s Goetheom*, Zagreb, 1950, str. 149.

Digitized by Google

matematike, posebno tamo gde se u izučavanim pojavama mogu uočiti algebarske strukture. O eksperimentu u teorijskoj ekonomiji, o sadašnjem stanju i odgovarajućoj literaturi određenu sliku daje diskusija između Castroa, Weingartena i Naylora.[31] Uopšte, dijalektička logika mora biti stalno otvorena za sve prave doprinose u oblasti metodologije, jer samo tako može da otkrije sistem veza i prelaz iz jednog sistema u drugi.

Problem odnosa kvaliteta i kvantiteta navodi ponekad na neispravno shvatanje kvantiteta kao merljive strane prirodnih i društvenih pojava. Ima mnogo kvantitativnih promena koje nisu dostupne brojčanom iskazivanju. Uostalom, zbog toga je i odbačena marginalistička teorija vrednosti, jer psihički fenomeni nisu bili merljivi. Ipak, savremeni privredni svet, zbog prevlasti robnog oblika, neposredno se ispoljava kao skup kvantitativnih odnosa, uporedivih preko novčane jedinice. O tačnosti ekonomskih merenja iskazane su mnoge sumnje, ali ti kvantiteti su realnost koju takođe određenim postupcima moramo osmisliti, pa i marksistička politička ekonomija mora razviti ovu stranu svoje analize.

Dakle, mnoge ekonomske pojave date su neposredno kao kvantiteti koji se mogu statistički pratiti, ali osnovu za njihovu klasifikaciju, kombinovanje i uporedivost daje teorijska ekonomija. Pored toga, ponekad je reč o kategorijama koje nisu empiričkog karaktera, nego apstraktne, no koje su istovremeno i suštinske odredbe. Njihov kvantitativni obuhvat je utoliko teži što se Marx nije koristio matematikom u svojoj političkoj ekonomiji. To je navelo Oscara Langea da zameri marksističkoj literaturi da »pokušava da reši fundamentalne probleme ekonomske ravnoteže i neravnoteže čak bez pokušaja da upotrebi matematički koncept funkcionalnog odnosa«[32]. I ostali ekonomisti, nešto blaži u ocenama ove vrste, utvrđuju da Marxovi radovi nisu dati u vidu sistema simultanih jednačina, da razne jednačine zadržane u njima poglavito predstavljaju definicije, čiste truizme, a ne jednačine podložne proveri, pa, prema tome, i obaranju.[33] Ovakvo je stanje u klasičnom marksističkom nasleđu, a stanje je još teže u teorijskom obuhvatu novih fenomena, onih koje je doneo naš vek. Identifikacija problema je važan stepenik u ekonometrijskoj obradi, što je navelo neke naše veoma uplivne pisce da traže zamenu pozajmljenih kvantitativnih postupaka originalnim, proisteklim iz društvene suštine praćenih ekonomskih kategorija i veličina.

Pored određenog napretka (primera radi da navedemo da su pojedini francuski ekonomisti pokušali da utvrde kretanje apso-

---

[31] Ona je vođena u časopisu „Journal of Political Economy": B. Castro i K. Weingarten, *Toward Experimental Economics*, maj—jun 1970, str. 598—607; T. H. Naylor, *Experimental Economics Revisited*, mart—april 1972, str. 347—352; J. H. Kagel, *Token Economies and Experimental Economics*, jul—avgust 1972, str. 779—785.

[32] O. Lange, *Marxian Economics and Modern Economic Theory*, časopis „Review of Economic Studies", jun 1935, str. 196.

[33] L. R. Klein, *Theories of Effective Demand and Employment*, časopis „Review of Economic Studies", jun 1935, str. 196.

Digitized by Google

lutnog i relativnog viška vrednosti u njihovoj zemlji između 1950. i 1970. godine), naučno zasnovana i puna kvantifikacija marksističke političke ekonomije još uvek spada u zadatke koje tek treba ostvariti. Zato je potrebno asimilovati druge, proverene postojeće postupke. Neki od njih ne samo da ne protivreče osnovnim marksističkim opredeljenjima, nego se čak u njima može pronaći njihovo poreklo, makar su priznati njihovi autori formalno to izveli izvan njihovih okvira. Ovde je najrečitiji primer *input-output* analiza, inače najrazvijeniji ekonometrijski model danas u svetu, koja zahvata fenomen opšte ravnoteže na osnovu tehničkih veza u društvenoj proizvodnji i empiričke građe. Wassily Leontief je otac ovog postupka, ali su još Popov i Grosman na osnovu podataka iz 1923—1924. godine sačinili »balans narodne privrede«, polazeći od međusobnih veza njenih sektora. Ova inovacija sovjetskih ekonomista (a i Leontief je radio u planskim institucijama do svog, dosta ranog napuštanja SSSR-a) jeste razrada Marxovih šema društvene reprodukcije, kao što su se i one oslanjale na Quesnayov rad iz XVIII veka.[34]

Drugo, prirodno proširenje marksističke političke ekonomije obuhvata doprinose srodnih teorija. Tako, danas se vrlo često ravnotežne cene daju u Sraffa sistemu. Sasvim je izvesno da je Sraffa odigrao veliku ulogu u suzbijanju neoklasične škole, dajući jedno drugojačije tumačenje i prevodeći glavno interesovanje na proizvodnju, na tehničke jednačine unutar nje i na raspodelu, na značaj relativnih udela najamnine i profita. Dakle, u njegovom učenju, kao glavnom predstavniku neorikardijanske škole, početni određujući uslovi su tehnički odnosi između sektorâ i suprotni interesi kod dva glavna dohotka (u jednoj slobodnijoj interpretaciji klasni sukob u oblasti raspodele). Već je pomenut Medio, koji je pomoću Sraffinog postupka »standardne robe« pokušao da pronađe jedinicu mere i uslove invarijantnosti neophodne u rešavanju transformacionog problema. Ovo ne znači da je sa njegovim prilogom zatvoreno ovo poglavlje političke ekonomije. No, pored svega, Marxova i Sraffina analiza nisu date samo u različitim nivoima, nego mogu dovesti do nejednakih načelnih odgovora. Jedno Dobbovo zapažanje i navođenje iz Dmitrievljevog učenja sigurno jednog od Leontiefinih i Sraffinih prethodnika, nije bilo dovoljno iskorišćeno u literaturi, naime da, »kada se neki input (ili grupe inputa) uloži u jedan proizvodni proces i kada donosi više od samog sebe (ili samih sebe) isto tako kao kod drugih proizvoda, stopa viška proizvoda ili profita biće potpuno određena i nezavisna od njegove cene; tada će *uopštavanje biti tačno nezavisno od toga da li je ovaj input ljudska radna snaga ili neki beživotni predmet ili*

[34] O svežini i samoniklim novinama u sovjetskoj ekonomskoj misli u godinama posle revolucije Zapad je bio obavešten preko knjige *Politique des investissement et calcul économique* od J. M. Collette (Paris, 1964). Sažet prikaz se može naći i u knjizi *An Economic History of the U.S.S.R.* od Alec Nove (Aylesbury, Bucks, 1972, str. 129—135).

Digitized by Google

automatizacija«[35]. Kod Sraffe nema teorije radne vrednosti, koja, kad ističe rad kao jedini izvor vrednosti, onda to znači, po rečima jednog ekonomiste, da se Marx bavi društvenim odnosima, a ne tehničkim procesima proizvodnje. Dokle god opstanak društva počiva na radu ljudi, dotle se odredbe vrednosti moraju zadržati, vremenom sve više bez svog fetiškog oblika, i iščeznuće tek kada rad postane zanemarujuća veličina u proizvodnji. Uostalom, mogu se naći Marxovi tekstovi o ovom pitanju. Stoga se ne može prihvatiti pravac mišljenja, najbolje oličen u inače dobroj Steedmanovoj knjizi *Marx after Sraffa*, po kojem se osnovna zamerka Marxu upućuje zbog teorije radne vrednosti.[36]

Konačno, postoje mnogobrojni doprinosi buržoaske ekonomije u onim delovima nauke koje nisu obuhvatili marksisti. Povodom marginalne analize treba reći da ona ima osnova u stvarnosti, u smislu da se neka akcija izvodi samo ako njen nosilac očekuje da će se njegov položaj poboljšati, odnosno porede se dva stanja, njihova razlika, tako tipični elementi marginalnog rezonovanja. Na drugoj strani, ovaj tip analize nije nikako isključiv monopol neoklasične škole, jer se, na primer, u Ricardovom i Marxovom učenju o diferencijalnoj renti marginalna parcela pojavljuje kao determinirajuća snaga tržišnih cena poljoprivrednih proizvoda. Kod marginalnog pristupa najspornija je teorija marginalne produktivnosti, pošto navodi na ideju o jednakosti činilaca proizvodnje u procesu stvaranja vrednosti. Nama se čini da na nivou preduzeća pravilna primena ove teorije može biti vrlo korisna, pri čemu imamo na umu linearno programiranje, analizu aktivnosti ili, kako je to najprikladnije nazvao Dorfman, matematičko programiranje.[37] Ova drukčija formulacija središnjeg problema marginalne analize — kako alocirati retke resurse da bi se maksimirao rezultat — ne protivreči Marxovoj odredbi kako rad istupa kao veća ili manja proizvodna snaga, jer ovo zavisi od momenata svojstvenih samom radu kao što su umešnost i organizovanost rada, ali i od drugih, u vidu veličine i delotvornosti sredstava za proizvodnju, razvitka nauke i njene tehničke primenljivosti, prirodnih i ostalih okolnosti. Sve to utiče na individualnu vrednost proizvoda, koja svojim odnosom prema društvenoj bitno opredeljuje položaj proizvođača. Prema tome, kvantitativni odnosi svih pobrojanih momenata veoma su značajni, pa svi postupci koji to pospešuju prirodno spadaju u savremenu ekonomsku nauku.

Štaviše, i na nivou cele privrede mogu se koristiti neki delovi neoklasičnog učenja. Ono što je sigurno neprihvatljivo, to je teorija kapitala i raspodele u njemu. Ipak, nama su neophodne i

---

[35] M. Dobb, *The Sraffa System and Critique of the Neo-Classical Theory of Distribution*, zbornik *A Critique of Economic Theory*, str. 213. Još određeniji je Dobbov komentar ovog stanovišta na str. 217.

[36] I. Steedman, *Marx after Sraffa*, London, 1977.

[37] R. Dorfman, *Mathematical or „Linear" Programming: A Non-Mathematical Exposition*, časopis „American Economic Review", vol. 43, 1953, str. 797—825.

Digitized by Google

procene alokacije resursâ na nivou cele privrede. To je na određen način moguće preko idealnog sistema ravnotežnih cena. Međutim, ne treba bežati ni od neoklasičnih postupaka, uz jasno iznošenje ograničenosti njihovog pristupa. Najzad, već imamo u našoj literaturi to da se ocena alokacije resursâ u Jugoslaviji utvrđuje preko Paretovog kriterijuma optimalnosti, u čijem se modelu cene proizvodnih činilaca posmatraju kao date, odnosno ova optimalnost se definiše za date odnose raspodele.[38] Dobijeni su ovim postupkom vrlo signifikantni rezultati, a da se pri tom nije prihvatilo neoklasično tumačenje raspodele.

*

Da završimo sa ukazivanjem da se prvo i bitno opredeljenje između marksizma i neoklasike, ne samo za naše, nego i za mnoge inostrane ekonomiste, uopšte i ne postavlja kao neka dilema. Ali, odmah sledeći korak u naučnoj analizi jeste taj da li je klasični marksizam sam sebi dovoljan, da li je samim tim zatvoren sistem ili nije. Lenjin je utvrdio da je marksizam bio naslednik svega onog najboljeg što je dao evropski duh u XIX veku, prema tome i u oblasti političke ekonomije. Takav karakter otvorenosti, tu osobinu da apsorbuje dobro što se postiglo i izvan granica njegovog usko postavljenog područja mora se održati i u naše vreme. Na ovaj način razvija se teorijska ekonomija, ali pri tom moramo uvek imati na umu da bar u savremenim društvenim uslovima ona nije u stanju da dostigne nivo punog naučnog obuhvata ekonomskih fenomena, što bi inače dopuštalo sasvim racionalno kontrolisanje njihovih tokova. Stvarnost sa svojim mnogobrojnim međuvezama, protivrečnostima i promenama često iznenađuje nauku. Otuda se kod mnogih veoma značajnih pisaca na Zapadu povremeno javlja gubitak vere u disciplinu kojom se bave. Uostalom, posle intelektualne euforije takve krize i jesu regularne pojave.

[38] S. Babić, *Optimalna alokacija privrednih resursa (Neka iskustva razvoja jugoslovenske privrede)*, doktorska disertacija, Beograd, 1979.

Digitized by Google

I. Gretić — I. Vlahović

Kritika i inovacija raspodjele dohotka i sredstava za osobne dohotke

(Teze za raspravu)

U ovom se napisu polazi od slijedećih spoznaja: prvo, da za realizaciju ustavnih načela o društvenom karakteru sredstava za proizvodnju, o društvenom karakteru društvenog proizvoda, o društvenom karakteru viška rada, te o raspodjeli sredstava za osobne dohotke prema kvantitetu i kvalitetu rada, mjereno rezultatima rada svakog radnika, rezultatima rada njegove OOUR, ali i cjeline udruženog rada, moraju postojati posve odgovarajuće i specifične ekonomske i organizacione kategorije i instrumenti. I, drugo, da danas postojeće ekonomske kategorije i instrumenti raspodjele ne izražavaju pomenuta ustavna načela, već, naprotiv, neke kategorije i instrumenti djeluju suprotno, djeluju konfliktno, djeluju dezintegrirajuće.

Stoga je cilj ovog napisa da kritički prikaže sadašnji sistem raspodjele dohotka i njegovo djelovanje u praksi, kao i koncept raspodjele društvenog proizvoda i sredstava za osobne dohotke zasnovan na polaznim osnovama koje su razvijane i u praksi provjeravane u jednom broju radnih organizacija.

Digitized by Google

I. Sadašnji sistem raspodjele dohotka

Brojke koje u nastavku iznosimo odnose se na ukupnu privredu SFRJ (oblast I—VIII), prema publikaciji SDK o završnim računima za 1978. godinu.

	U milionima dinara	Struktura
Ukupni prihod	2,767.865	
Porez na promet proizvoda	70.922	
Materijalni troškovi	2,035.491	
Amortizacija	77.927	
Dohodak	654.447	
Dohodak za radnu zajednicu	54.317	
Dohodak neto za raspodjelu	600.130	1,000

Doprinosi iz dohotka		
— SIZ obrazovanja	12.355	0,020
— SIZ nauke	1.748	0,003
— SIZ kulture	513	0,001
— SIZ zdravstva	3.108	0,005
— SIZ socijalne zaštite	565	0,001
— SIZ drugih društvenih djelatnosti	2.256	0,004
— Doprinos za penzijsko i invalidsko osiguranje	11.989	0,020
— Doprinos za zapošljavanje	1.102	0,002
Svega	33.636	0,056

Porezi iz dohotka		
— Porez općini	849	0.002
— Porez republici	15.902	0,026
Svega	16.751	0,028

Digitized by Google

Ugovorne obaveze		
— Zaštita okoline	855	0,002
— Članarine komorama	1.789	0,003
— ONO	1.394	0,002
— Kazne i takse	526	0,001
— Premije osiguranja	11.788	0,019
— Bankarske usluge	2.739	0,004
— Platni promet	2.097	0,004
Svega	21.188	0,035

Izdvajanje iz dohotka kao rezultat izuzetnih pogodnosti	2.414	0,004
Kamate	54.409	0,091
Raspoređivanje zajedničkog dohotka	1.173	0,002
Čisti dohodak	470.559	0,784
Raspoređivanje čistog dohotka	470.559	1,000
Osobni dohodak	365.085	
Osobni dohodak za inovacije	51	
Svega osobni dohoci	365.136	0,776

Fondovi izvan OOUR		
— Neposredna razmjena rada	542	0,001
— Fond za nerazvijene	3.431	0,007
— Fond po propisima DPZ	1.446	0,003
— Stambeni doprinos	20.010	0,042
— Ostali fondovi	810	0,002
Svega	26.239	0,055

Digitized by Google

Fondovi u OOUR		
— Poslovni fond	41.079	0,087
— Unapređenje materijalne osnove rada	2.470	0,005
— Rezervni fond	13.859	0,029
— Fond zajedničke potrošnje	29.181	0,062
— Povećana amortizacija	5.507	0,013
Svega	92.096	0,196
Ukupno raspoređeni čisti dohodak	483.471	1,028
Gubitak u privredi	12.912	0,028

Raspodjela sredstava za osobne dohotke		
— Osobni dohoci bruto	365.136	1,000
— Porezi i doprinosi iz osobnih dohodaka (9 vrsta)	116.236	0,318
— Osobni dohoci neto	248.900	0,682

Iz navedenog prikaza uočava se da materijalna proizvodnja u raznim oblicima (iz ukupnog prihoda, iz dohotka, iz čistog dohotka i iz bruto osobnih dohodaka — znači iz svih elemenata vrijednosti) izdvaja za opće i zajedničke potrebe i kamate slijedeća sredstva:

	U milionima dinara
Porez na promet proizvoda	70.922
Doprinos iz dohotka za zajedničke potrebe	33.636
Porezi iz dohotka za opće potrebe	16.751
Ugovorne obaveze	21.188
Rezultat izuzetnih povoljnosti	2.414
Kamate iz dohotka	54.409
Fond za nerazvijene	3.431
Fond za zajam po propisima DPZ	1.446
Ostali fondovi	810
Porezi i doprinosi iz osobnih dohodaka	116.236
Ukupno	321.243

Digitized by Google

Postojeći sistem raspodjele ukupnog prihoda, dohotka, čistog dohotka i bruto osobnih dohodaka, koji je danas na snazi zahtijeva teorijski i praktični odgovor na dva fundamentalna pitanja:

1. U kakvoj su vezi svi ti oblici izdvajanja sa objektiviziranim viškom rada materijalne proizvodnje?

2. Kakav odnos potrebnog rada i viška rada predstavlja postojeća raspodjela, te kakav je stvarni odnos u upotrebi viška rada za opće i zajedničke potrebe te za povećanje materijalne osnove rada?

Odgovor na prvo pitanje glasi da postojeće kategorije i instrumenti nemaju nikakove veze sa objektiviziranom raspodjelom i objektiviziranim viškom rada materijalne proizvodnje, a što je neophodno za uravnoteženi materijalni i društveni razvoj, te je nužno u uvjetima društvene svojine na sredstvima za proizvodnju i društvenog karaktera dohotka.

Odgovor na drugo pitanje jeste da postojeći oblici i kvantifikacije u raspodjeli društvenog proizvoda nisu održivi, da nužno i zakonito dovode do ekonomske i društvene neravnoteže. Jer, ako je na današnjem nivou ostvarenog društvenog proizvoda razina osobne potrošnje materijalne proizvodnje, izražena u neto osobnim dohocima, 248,900.000.000 dinara, onda je time u stvari i određena veličina akumulacije i amortizacije. Međutim, s tim iznosom neto osobnih dohodaka objektivizirana akumulacija je ispod iznosa koji danas materijalna proizvodnja izdvaja za opće i zajedničke potrebe i kamate. Prema našem računu, koji dajemo u glavi II, objektivizirana akumulacija iznosi 307,248.000.000 dinara, a stvarna izdvajanja za opće i zajedničke potrebe i kamate — 321,243.000.000 dinara, to jest iznose 104,56% u odnosu na objektiviziranu akumulaciju.

To znači: ili je izdvajanje za opće i zajedničke potrebe i kamate u totalnom neskladu s društvenom snagom rada, to jest veličinom viška rada, ili je činjenica da je na današnjem nivou stvaranja društvenog proizvoda preveliki dio namijenjen osobnoj potrošnji, a što daje kao posljedicu premalu akumulaciju u odnosu na onu koju zahtijeva uravnotežen materijalni i društveni razvoj. Znači, analiza postojeće raspodjele nepobitno dokazuje da su posrijedi i akutni problemi kategorija i instrumenata raspodjele društvenog proizvoda, kao i njihovi kvantitativni odnosi.

Izloženi stavovi znače da se nalazimo pred problemom oblika i funkcija raspodjele, to jest pred pitanjem da li je postojeći sistem raspodjele dovoljno u funkciji razvoja socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa (a što znači u funkciji reprodukcije društveno-ekonomskih odnosa koji treba da doprinose sve većem oslobođenju čovjeka kao i prevladavanju onih odnosa koji nose karakter eksploatacije čovjeka po čovjeku) ili je u funkciji potrošnje sve više osamostaljenih dijelova društvene strukture iznad rada, unutar kojih se autonomno razvijaju potrebe, ne kao odraz utjecaja tih struktura društva na kretanje društvene produktivnosti rada, već sve više pod utjecajem mjerila individualnih vrijednosti koja

Digitized by Google

nisu ni u kakvoj vezi sa zajedništvom. Kako je to, očito, nepobitna suština i stvarnost sadašnjih društveno-ekonomskih odnosa, otuda proizlazi i sva upornost i žilavost osamostaljenih dijelova društvene strukture iznad rada ili, bolje rečeno, centara moći da zadrže sadašnji kvalitet i kvantitet raspodjele vrijednosti, to jest da zadrže sadašnji oblik subjektivističke raspodjele dohotka.

Iz naprijed datog prikaza raspodjele dohotka i bruto osobnog dohotka jasno se uočava da se ekonomskim instrumentima osamostaljenih državnih i drugih centara moći napada cijela struktura vrijednosti, počev od ukupnog prihoda pa do bruto osobnih dohodaka.

Dohodak u svojem pojavnom obliku napada se sa više od 20 instrumenata bilo proporcionalnog bilo fiksnog karaktera, sa svrhom da se zahvati suma novca, bez obzira na to da li potiče od novčanog oblika potrebnog rada ili od novčanog oblika viška rada.

Zatim, bruto osobni dohodak napada se sa 10 glavnih instrumenata u svrhu zahvatanja novca, bez obzira na fundamentalni odnos potrebnog rada i viška rada.

Za obranu takvog stanja i takve prakse u raspodjeli dohotka razvila se teorija dohodovnih odnosa po kojoj je dohodak jedinstvena kategorija, a dohodna stopa kao oblik ispoljavanja uspješnosti poslovanja OOUR. Na taj način fundamentalni odnos potrebnog rada i viška rada kako na nivou mikrostrukture tako i na nivou cjeline društva ostaje mistificiran, te se na toj mistifikaciji i razvija društveni odnos dominacije nad radom, sa svim negativnim posljedicama po ostvarivanje socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, pa makar i u njihovim početnim, prelaznim oblicima.

Za sadašnji oblik raspodjele koji nosi sve odlike raspodjele u funkciji održavanja postojeće društvene strukture, a koji je i izvorište i inflacionih kretanja, karakteristično je da to nije oblik raspodjele u funkciji razvoja društvene produktivnosti rada i udruživanja rada, već je u funkciji reprodukcije autonomnih centara moći i reprodukcije onih odnosa u materijalnoj proizvodnji koji jačaju grupnosvojinske odnose i grupnosvojinska shvatanja.

Zahvatanja sadašnjim instrumentima za opće i zajedničke potrebe od ukupnog prihoda te od dohotka i bruto osobnog dohotka radnika ima za posljedicu nastajanje dubokih razlika između kapitalno intenzivnih i radno intenzivnih organizacija udruženog rada. Nadalje, ima za posljedicu nemogućnost utvrđivanja takozvanog ekstradohotka, s jedne strane, kao i nemogućnost prevladavanja njegovog korištenja za osobne dohotke, s druge, a što uvjetuje javljanje kategorije neradnih osobnih dohodaka sa svim negativnim posljedicama po razvoj socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa.

S kongresa na kongres SKJ, konstatira se da su se razlike u dohotku po radniku između pojedinih grana i grupacija kretale u omjeru 1 : 6, pa i više, a razlike u akumulaciji čak 1 : 180. Na tim razlikama u dohotku, koje često nisu rezultat boljeg rada,

Digitized by Google

već postojanja ekstradohotka, javile su se i velike razlike u osobnim dohocima u proizvodnji, kao i u općoj i zajedničkoj potrošnji, iza kojih nije stajao ni bolji rad, a ni povoljnija kvalifikaciona struktura. U Zaključcima CK SKJ, sa sjednice koja je bila posvećena problemima stjecanja i raspodjele dohotka i sredstava za osobne dohotke, ponovo se upozorava na potrebu definiranja mjerila za utvrđivanje dijela dohotka koji je rezultat izuzetnih pogodnosti i zahtjeva njegovo usmjeravanje u proširenu reprodukciju, a ne u osobne dohotke i u potrošnju zajedničkih i općih djelatnosti društva.

Iz izloženog proizlazi potreba slijedećih promjena i mjera u sistemu raspodjele:

1. Eliminirati iz sadašnjeg sistema raspodjele one instrumente koji uvjetuju da bogatiji postaju bogatiji, a siromašniji — siromašniji, jer to zadaje teške udarce udruživanju rada i sredstava i snaži elemente stihije, individualizma i grupnosvojinskog ponašanja onih struktura koje su postale bogatije općim razvojem društvene snage rada, a i oblikom raspodjele, koji je od ranije administrativno utemeljen, dakle bez povezanosti sa ekonomskim zakonima reprodukcije udruženog rada.

2. Provesti načelo raspodjele prema efikasnosti rada materijalne proizvodnje, na temelju utvrđivanja odnosa potrebnog rada i viška rada.

3. Veća akumulacija, kao rezultat prirodnih i društveno-ekonomskih uvjeta, treba da bude osnova većih obaveza prema zajedničkim i općim društvenim potrebama, dakle suprotno sadašnjim odnosima u raspodjeli.

4. Zajednički utvrđene opće i zajedničke društvene potrebe neophodno je podmirivati jednim jedinim elementom, i to objektivno utvrđenom akumulacijom, to jest povijesnim ekonomskim oblikom viška vrijednosti.

5. Upotreba objektivno utvrđene akumulacije mora biti utemeljena na realnom odnosu između zajedničkih i općih potreba, te potreba za proširenje materijalne osnove materijalne proizvodnje. Taj odnos je totalno narušen i kretao se upravo suprotno od usvojenih stavova i planiranih proporcija.

U cilju ostvarenja raspodjele na izloženim principima, u nastavku ovog napisa iznosimo prijedlog novog koncepta raspodjele društvenog proizvoda i sredstava za osobne dohotke.

II. Prijedlog koncepta raspodjele društvenog proizvoda

Prijedlog koncepta raspodjele društvenog proizvoda i raspodjele sredstava za osobne dohotke polazi od postavke da je raspodjelu potrebno dati u jasnom obliku i u kvalitativnim i kvantitativnim odnosima, koji će osiguravati stabilnost i ravnotežu u društvenoj reprodukciji. Stoga nema mjesta porezu na promet proizvoda kao

Digitized by Google

nejasnom, nedefiniranom i otuđenom elementu u raspodjeli, a niti pak ima potrebe za kategorijom »bruto osobni dohodak«, već riječ može biti samo o neto osobnom dohotku kao veličini koja izražava reprodukciju živog rada, a na nivou ovisnom o društvenoj snazi rada. Otuda prijedlog ovog koncepta polazi od eliminiranja poreza na promet i doprinosa iz bruto osobnih dohodaka, te od potrebe utvrđivanja odnosa potrebnog rada i viška rada. U skladu s tim, društveni proizvod bi se raspodjeljivao na slijedeće elemente:

1. akumulacija (za pokriće općih i zajedničkih potreba, za povećanje materijalne osnove rada i rezerve);

2. interni akumulacioni fond (za pokriće amortizacije i troškova režije);

3. osobni dohoci za tekući rad (za raspodjeljivanje na radnike prema učincima u procesu proizvodnje);

4. osobni dohodak po osnovi minulog rada (za raspodjeljivanje na radnike prema upravljanju i privređivanju društvenim sredstvima za proizvodnju);

5. fond zajedničke potrošnje (za pokriće zajedničkih potreba radnika).

Raspodjelom se ni jedan od ovih pet elemenata ne može prekoračiti, to jest ne može se potrošiti više nego što je radom stvoreno. To bi bio pojednostavnjeni prikaz novog pristupa raspodjeli.

Kada je riječ o metodu utvrđivanja odnosa potrebnog rada i viška rada, u računu koji u nastavku prikazujemo polazimo od stvarnih odnosa iskazanih u završnom računu privrede SFRJ za 1978. godinu, i kada na te veličine primijenimo kategorije i instrumente koje predlažemo, onda, umjesto sadašnjeg koncepta raspodjele prikazanog u glavi I, dobijamo novi koncept, koji izgleda ovako:

Raspodjeljivanje društvenog proizvoda privrede SFRJ prema podacima SDK za 1978. godinu

		U milionima dinara	U hiljadama sati
Ukupni prihod	R	2.838.787	
Prenesena vrijednost	S	1.956.976	
Društveni proizvod	Dp	881.811	
Društveni proizvod za radne zajednice		54.317	
Društveni proizvod neto		827.494	
Jedinica dohotka proizvođača	n	17,25	

Digitized by Google

Društveno priznato radno vrijeme (Dp : n)	H	47.970.667	
Radno vrijeme zaposlenih (4 441 549×2 184)	hp	9.263.543	
Faktor posla	fp	1,318	
Živi rad (hp×fp)	hž	12.209.349	
Koeficijent radne efikasnosti (H : hž) (odnos potrebnog rada i viška rada)	REF_k	3,9290	
Koeficijent akumulacije	Ak	0,228	
Akumulacija	A	307.248	37,13%
Interni akumulacioni fond	I	71.374	20,71%
Čisti dohodak	Čd	348.872	42,16%
Osobni dohodak za tekući rad	d_o	219.334	
Osobni dohodak za minuli rad	d_{eu}	50.008	
Fond zajedničke potrošnje	F	79.530	
Opće i zajedničke potrebe		258.733	
Kamate		54.409	
Ostali fondovi izvan OOUR		8.101	
Svega		321.243	
% općih i zajedničkih potreba, kamate i ostalih fondova prema akumulaciji		104,56	

U ovom kratkom prikazu ne bismo se zadržavali na detaljnom objašnjavanju ni suštine ni tehnike predloženog koncepta raspodjele društvenog proizvoda, već želimo naglasiti da on predstavlja jasno i direktno utvrđivanje naprijed pomenutih pet elemenata strukture društvenog proizvoda, da su svi elementi međusobno povezani i zavisni, i da im je svima temelj nivo osobnog standarda radnika izražen u visini »jedinice dohotka proizvođača« (koja je u našem računu uzeta u iznosu od 17,25 dinara za jedan sat uvjetno kvalificiranog rada, a koja suma nije izmišljena, već je toliko stvarno isplaćeno u 1978. godini), te u društvenoj produktivnosti rada izraženoj u odnosu konkretnog i apstraktnog rada, to jest u »koeficijentu radne efikasnosti« (koji je u našem računu uzet u iznosu od 3,9290 i koji također nije izmišljen, već je toliki stvarno bio u privredi SFRJ u 1978. godini).

Digitized by Google

III. Prijedlog koncepta raspodjele sredstava za osobne dohotke

Istraživanja i praktična provjera koncepta raspodjele društvenog proizvoda dovela su i do značajnih spoznaja i praktičnih provjera u pravcu definiranja kriterija i mjerila za raspodjelu sredstava za osobne dohotke.

Sredstva za osobne dohotke su jedna od proporcija društvenog proizvoda, veličina ovisna o društvenoj snazi rada, a raspodjeljuje se na pojedine radnike zavisno od kvantiteta i kvaliteta rada, mjereno rezultatima rada pojedinog radnika, rezultatima rada OOUR i cjeline udruženog rada. Taj princip za raspodjelu sredstava za osobne dohotke je definiran u Ustavu i u kongresnim dokumentima SKJ, ali u praksi nije proveden. Stoga su spoznaje do kojih su prije dosta godina došli kadrovi u Prehrambeno-tehnološkom institutu u Zagrebu izuzetno značajne, u cijelosti odgovaraju citiranom principu iz Ustava, a sastoje se u tome da osobni dohodak radnika čine slijedeći osnovni elementi:

1. radno vrijeme (kvantitativna dimenzija individualnog rada);
2. faktor posla (kvalitativna dimenzija — odnos prema uvjetno kvalificiranom radu; uvjetno kvalificirani rad u prosječnim uvjetima rada i prosječnog intenziteta se izražava sa faktorom posla 1,00, a faktori posla se u osnovi kreću od 0,80 do 4,00);
3. proizvodni učinak (individualni ili grupni odnos prema sredstvima i predmetu rada);
4. ekonomski učinak (utjecaj akumulativnosti cjeline OOUR i predstavlja vezu između živog i minulog rada po osnovi upravljanja i privređivanja društvenim sredstvima za proizvodnju);
5. jedinica dohotka proizvođača (novčana vrijednost jednog sata uvjetno kvalificiranog rada — izraz životnog standarda radnika i ujedno veza između apstraktnog i konkretnog rada).

U koliko bi se usvojilo da navedeni osnovni elementi mogu i trebaju biti minimum elemenata za sticanje osobnog dohotka, onda bi se struktura osobnog dohotka mogla ovako izraziti:

Osobni dohodak = $h \cdot fp \cdot pu \cdot eu \cdot n$,

gdje je:
- h = radno vrijeme
- fp = faktor posla
- pu = proizvodni učinak
- eu = ekonomski učinak
- n = jedinica dohotka proizvođača

Očigledno je da bi utvrđivanje ovakove strukture osobnog dohotka predstavljalo stvarno instrumentiranje načela raspodjele sredstava za osobne dohotke prema kvantitetu i kvalitetu rada, mjereno rezultatima rada radnika, rezultatima rada OOUR te cjeline udruženog rada.

Zatim, osobni dohodak koji bi sadržavao ove elemente jasno bi pokazivao od čega se sastoji i od čega sve ovisi novčani osobni

Digitized by Google

dohodak. Takova struktura osobnog dohotka bi bitno drugačije podsticala na razmišljanje svakog radnika o stvaranju vrijednosti i njegovom učešću u stvorenoj vrijednosti nego što je to danas slučaj sa bod-sistemom, gdje je sve izraženo sa dva do tri agregirana elementa ili pak slučaj sa sistemom gdje je osobni dohodak jednostavno izražen u novčanom izrazu bez ikakvih raščlanjenja.

Za primjenu ovog načina raspodjele sredstava za osobne dohotke postoje detaljne upute za praktičnu primjenu u radnim organizacijama, a praktično funkcioniranje toga sistema može se provjeriti u nekoliko eksperimentalnih radnih organizacija.

IV. Zaključci i prijedlozi

Naprijed prikazani oblik društvene raspodjele po postojećem sistemu i prema prijedlogu novog koncepta daje slijedeću usporedbu:

	U milionima dinara	
	Postojeći oblik	Novi oblik
Ukupni prihod	2.838.787	2.838.787
Porez na promet proizvoda	70.922	—
Materijalni troškovi	2.035.491	1.956.976
Amortizacija	77.927	—
Dohodak	654.447	—
Društveni proizvod	—	881.811
Izdvajanje za radne zajednice	54.317	54.317
Dohodak neto	600.130	—
Društveni proizvod neto	—	827.494
Akumulacija (pokriće općih i zajedničkih potreba i proširenje materijalne osnove rada)	—	307.248
Interni akumulacioni fond (pokriće režijskih troškova i amortizacija)	—	171.374
Osobni dohodak za tekući rad	248.900	219.334
Osobni dohodak za minuli rad	—	50.008
Fond zajedničke potrošnje i stambeni doprinos	49.191	79.530
Opća i zajednička potrošnja, kamate i fondovi izvan OOUR	321.243	321.243
% opće i zajedničke potrošnje, kamate i fondova izvan OOUR prema akumulaciji	—	104,56%

Kao što se vidi, ogromna je razlika između današnjeg i ovog predloženog koncepta raspodjele društvenog proizvoda, i to prije

Digitized by Google

svega u kvaliteti ekonomskih kategorija i u njihovoj kvantifikaciji, u jasnoći računa, i u nemogućnosti da se po bilo kojem od pet elemenata društvenog proizvoda troši više nego što je ostvareno.

Zatim, sistem informatike i analiza, te sistem i tehnika bilanciranja bili bi jasni, pregledni i podešeni efikasnoj kontroli, prije svega unutar radnih organizacija, a i prema društvu kao cjelini.

I na kraju, potrebno je napomenuti činjenicu da se u sadašnjem sistemu raspodjele obavlja veliki a beskoristan i u stvari nepotreban rad, što prouzrokuje materijalne troškove zbog vođenja ogromnih evidencija i obračuna poreza na promet proizvoda, te obračuna bruto i neto osobnih dohodaka, obračuna devet vrsta poreza i doprinosa iz osobnog dohotka za svakog radnika. Štoviše, upravo ta dva instrumenta (porez na promet proizvoda i porezi i doprinosi iz osobnih dohodaka, a koji iznose 187.158.000.000 dinara) predstavljaju veliku mistifikaciju stvarnih odnosa u procesu stvaranja, ostvarivanja i raspodjeljivanja novostvorene i prenesene vrijednosti.

Već iz ovog kratkog prikaza sadašnjeg sistema raspodjele vidi se da se zamagljuje odnos potrebnog rada i viška rada, te stvarna veličina i stvarna upotreba viška rada. Današnje kategorije — porez na promet proizvoda, dohodak, doprinosi iz osobnih dohodaka te sadašnja društvena raspodjela u cjelini — zaista ostavljaju materijalnu proizvodnju i udruženi rad na sporednom kolosijeku i na sporednoj veličini, po otuda i nemogućnost udruženog rada da se organizira, dogovara, sporazumijeva i razvija.

Razumije se da je poseban problem činjenica da su današnja davanja materijalne proizvodnje za opće i zajedničke potrebe i za kamate veća od objektivizirane akumulacije, te materijalnoj proizvodnji ne samo da ne ostaje dovoljno sredstava za razvoj materijalne osnove rada, već joj ne ostaje ništa, pa čak daje i više nego što iznosi akumulacija uz sadašnji nivo osobnih dohodaka. To veće davanje za opće i zajedničke potrebe i kamate od stvarne akumulacije remeti odnose u proširenoj reprodukciji, a pokriva se zadiranjem u objektiviziranu amortizaciju, u sredstva za osobne dohotke i u fond zajedničke potrošnje, te je sve to uzrok stalne ekspanzije unutarnjeg i vanjskog zaduživanja i inflacije.

No taj problem ne stvara prijedlog novog koncepta raspodjele društvenog proizvoda, već taj problem postoji u stvarnosti, a predloženi koncept ga samo veoma jasno otkriva i locira.

Sve to očigledno govori o potrebi što hitnijeg napuštanja sadašnjeg zamršenog sistema raspodjele te mistificiranih i prikrivenih stvarnih odnosa u njoj, te o neophodnosti izbora novog boljeg (ovog ili nekog drugog) sistema raspodjele, kao i o nužnosti izrade strategije i taktike njegove primjene.

Ovo napominjemo zato jer je evidentno da se kvantitativni odnosi u upotrebi akumulacije neće moći srediti odjednom, već će sigurno za to trebati prelazni period, to jest određena dinamika u promjeni postojećih odnosa. Međutim, za to su evidentno po-

Digitized by Google

trebne kvalitetnije ekonomske kategorije i na njima fiksirani ciljevi u kvantitativnim odnosima koji bi se morali ostvariti u određenom vremenskom periodu, kako racionalnijim trošenjem postojeće akumulacije tako i stvaranjem veće akumulacije, efikasnijom društvenom organizacijom rada.

Naime, inzistirati samo na drastičnom smanjenju davanja za opće i zajedničke potrebe i drugih davanja, a koja danas iznose 104% od objektivizirane akumulacije (a davno je izražena potreba odnosa 70 : 30), niti je moguće niti bi samo to smanjenje moglo osigurati privredi dovoljno potrebnih sredstava za proširenje materijalne osnove rada. Stoga podvlačimo da je, prema našim računima, utvrđeno silno nisko korištenje sredstava za proizvodnju te da iznosi svega oko 65%, naime da bi bilo moguće i normalno sa postojećim stanjem i odnosom živog i minulog rada stvarati oko 35% društvenog proizvoda više nego što ga sada stvaramo. No to je direktni problem bolje društvene organizacije rada, specijalizacije, kooperacije i udruživanja investicionih sredstava, a koje pitanje također dosadašnji sistem nije adekvatno ni identificirao ni razrađivao.

Na kraju napominjemo da su osnovni elementi ovog koncepta društvene raspodjele doživjeli svoju punu potvrdu u jednom broju radnih organizacija u SR Hrvatskoj i SR Sloveniji, u kojima su vršena primijenjena istraživanja i verifikacije, premda je primjena i provjera mogla biti samo djelomično provedena usljed sadašnje zakonske i druge regulative, a koja je u svojoj osnovi, i po sadržaju i po tehnici, oprečna ovom novom konceptu raspodjele.

Digitized by Google

Ranko Petković

Pokret nesvrstanosti i evropska bezbednost i saradnja

Pokret nesvrstanosti je globalni međunarodni faktor koji, posredstvom zemalja koje obuhvata i principâ i ciljeva kojima teži, nije odvojen ni od jednog regiona, pa u tom sklopu ni od evropskog kontinenta. Ipak, veoma često se može čuti da Evropa nema šta da očekuje od pokreta nesvrstanosti, kao ni da pokret nesvrstanosti nema šta da traži u Evropi. Navode se dve vrste argumenata. Ako se polazi od Evrope, onda se konstatuje da na njenom tlu ubedljivo preovlađuju zemlje koje su svrstane u vojno-političke grupacije velikih sila, kao i zemlje koje spadaju u krug visokorazvijenih industrijskih zemalja. Ako se polazi od drugih kontinenata — Azije, Afrike, pa i Latinske Amerike, za koje se smatra da »po prirodi stvari« ulaze u okvire politike i pokreta nesvrstanosti, obično se navodi da na njihovom tlu većinu zemalja čine one koje nisu svrtane u vojno-političke saveze velikih sila i koje po stepenu svoje razvijenosti spadaju u krug zemalja u razvoju.

Tim argumentima je svrha da pokažu i dokažu da su Evropa i nesvrstanost odvojeni kineskim zidom različitih interesa, koji čine da Evropa sticajem istorijskih okolnosti ulazi u koordinate

Digitized by Google

blokovske podele, odnosno svrstanosti, kao što ostali kontinenti, Azija, Afrika i Latinska Amerika, sticajem drukčijih istorijskih okolnosti ulaze u koordinate politike i pokreta nesvrstanosti. Time se Evropa *a priori* odvaja od politike i pokreta nesvrstanosti, a politika i pokret nesvrstanosti fatalistički i mehanicistički svode na koncept trikontinentalizma i klub siromašnih. Neprihvatljivo je i netačno i jedno i drugo. Niti pokret nesvrstanosti zastaje pred kapijama Evrope niti se svodi na regionalni faktor koji je isključivo nosilac revandikacija i konfrontacija na liniji Sever—Jug.

Nosioci navedenih shema ne vide, ili neće da vide, niz istorijskih, geografskih i političkih okolnosti koje, bez ostatka, negiraju njihove teze i zaključke. Sa stanovišta istorijskog razvoja neopozivo je verifikovana činjenica da je izvorno širenje ideja nesvrstanosti i preduzimanje akcije za formiranje pokreta nesvrstanosti poteklo upravo sa evropskog tla. Prvi put, u svom esencijalnom vidu, ideje nesvrstanosti su bile anticipirane u kontekstu oslobodilačke borbe i socijalističke revolucije narodâ Jugoslavije. Konture celovitog političkog koncepta, koji će se kasnije razviti u doktrinu nesvrstanosti, ideje nesvrstanosti dobijaju prilikom susreta predsednika Tita sa istaknutim azijskim i afričkim državnicima, naročito prilikom sastanka sa Naserom i Nehruom na Brionima 1956. godine. Jugoslovenska inicijativa i uloga u formiranju pokreta nesvrstanosti je posebno uočljiva u događajima koji se objektivno smatraju za postavljanje kamena-temeljca pokretu nesvrstanosti. Poznati sastanak petorice osnivača nesvrstanosti — Tita, Nehrua, Nasera, Nkrumaha i Sukarna u Ujedinjenim nacijama 1960. godine održan je u sedištu jugoslovenske misije. Najzad, u toj istorijskoj hronologiji dolazi 1961. godina, kada je u Beogradu, što znači upravo na evropskom tlu, održana Prva konferencija šefova država ili vlada nesvrstanih zemalja, na kojoj je pokret nesvrstanosti definisan kao nezavisan, vanblokovski i globalni faktor u međunarodnim odnosima.

Posebno se mora naglasiti da ovde nije reč o sticaju okolnosti u kojima se geografski faktor uzima kao presudan za izvlačenje dalekosežnih političkih zaključaka. Naime, moglo se dogoditi da jugoslovenske inicijative, usled okolnosti da mnoge buduće članice pokreta nesvrstanosti još nisu bile stekle slobodu i nezavisnost, budu »surogat« za ono što bi one same preduzele da su bile u odgovarajućoj situaciji. U tom slučaju bi se moglo zaključiti da uloga Jugoslavije, kao evropske zemlje, u kreiranju politike i pokreta nesvrstanosti bude izuzetak koji samo potvrđuje pravilo. Uostalom, ima i takvih mišljenja. Previđa se, međutim, jedna okolnost od kapitalnog značaja: da je upravo u to vreme kada se postavljaju temelji nesvrstanosti, sredinom pedesetih godina, održana Bandunška konferencija, na kojoj je koncept regionalizma postigao svoj zenit. Uprkos neizmernom značaju koji je održavanje Bandunške konferencije imalo za jačanje antikolonijalne revolucije, za obezbeđivanje legitimnog mesta novooslobođenih zemalja u međunarodnim odnosima, za afirmisanje ideja miroljubive koegzisten-

Digitized by Google

cije, pa i za sam nastanak i razvoj politike i pokreta nesvrstanosti, ipak su u pitanju dva različita koncepta. U koordinatama Bandunga u prvom planu je geografski princip: učešće zemalja Azije i Afrike. Isto tako, u koordinatama Bandunga ne postoji demarkaciona linija između zemalja koje jesu i koje nisu svrstane u vojno-političke grupacije velikih sila. U isto vreme Brionski sastanak Tita, Nehrua i Nasera, inicijativa petorice u Ujedinjenim nacijama i Beogradska konferencija nesvrstanih zemalja predstavljaju sasvim nov i originalan koncept. Sa geografskog gledišta, polazna tačka je globalni karakter pokreta nesvrstanosti, kao antiteze bilo kojoj varijanti regionalizma. Sa političkog gledišta, polazna tačka je nezavisan, vanblokovski, samosvojni karakter kriterijâ, principâ i ciljeva nesvrstanosti, kao antiteze bilo kakvim blokovskim, regionalnim i drugim separatnim revandikacijama i partikularnim interesima u međunarodnim odnosima.

To, svakako, znači da postoji puno dijalektičko jedinstvo u procesu istorijskog stvaranja i političkog osmišljavanja politike i pokreta nesvrstanosti kao nezavisnog, vanblokovskog i globalnog nosioca borbe za transformaciju celokupnog sistema međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa na demokratskim i progresivnim osnovama.

Prva je konsekvenca da politika i pokret nesvrstanosti ne smatraju da je Evropa poseban segment u međunarodnim odnosima, koji se nalazi izvan domašaja političke akcije nesvrstanih zemalja.

Druga je konsekvenca da se ne mogu akceptirati stanovišta kojima je cilj da obezvrede ili umanje evropsku dimenziju u razvoju i delovanju politike i pokreta nesvrstanosti.

Treća je konsekvenca da treba posebno proučavati specifičnosti koje Evropa ima kao geografski i politički segment u sklopu politike i pokreta nesvrstanosti.

Specifičnosti evropskog kontinenta

Uočavanje specifičnosti evropskog kontinenta u odnosu na druge regione, koji, takođe, imaju svoje osobenosti, ali i neke jače ispoljene sličnosti, u ovom slučaju može da posluži upravo kao argumentacija za univerzalnost ideja nesvrstanosti i globalni karakter pokreta nesvrstanosti, za tezu »o jedinstvu u razlikama«.

Prvu specifičnost evropskog kontinenta predstavlja okolnost da je na njemu jasno povučena demarkaciona linija između vojno-političkih grupacija velikih sila i da je većina evropskih zemalja svrstana u jedan ili u drugi blok, Atlantski pakt ili Varšavski ugovor. Nije, međutim, reč samo o jednoj aritmetičkoj proporciji u prilog svrstanih zemalja u evropskom prostoru. Iz različitih istorijskih, geopolitičkih i drugih okolnosti, u sadašnjem trenutku, blokovska razgraničenja na evropskom tlu imaju relativno čvrstu osnovu, za razliku od blokovskih grupacija u nekim drugim delo-

Digitized by Google

vima sveta koje su raspuštene i prevaziđene. Blokovski *status quo* u Evropi je na svoj način politički verifikovan, čime je znatno smanjen prostor za izlaženje pojedinih zemalja iz blokovskih struktura. Na izvestan način to »obezbeđuje« blokovski karakter Evrope na relativno duži rok. U odnosu na ostale kontinente u kojima blokovske demarkacione linije nisu rezolutno fiksirane i u kojima preovlađuju zemlje koje nisu svrstane u blokove, evropska situacija predstavlja uočljiv antipod.

Drugu specifičnost evropskog kontinenta predstavlja okolnost da je gro zemalja Evrope na visokom stepenu industrijske razvijenosti. U odnosu na druge regione, u kojima preovlađuju zemlje u razvoju, razlike između evropskog Severa i Juga gotovo su zanemarljive. U svakom slučaju, bitno obeležje evropskom mestu i ulozi u svetskoj privredi i u međunarodnim ekonomskim odnosima daju razvijene industrijske zemlje. Ta okolnost nije čisto ekonomicističkog karaktera. Ona ima nekoliko krupnih političkih dimenzija. Razvijene evropske zemlje, svrstane u zapadne i istočnoevropske integracione organizme, imaju niz zajedničkih interesa u odnosu na čitav ostali svet. Razvijene evropske zemlje se pojavljuju kao jedan od najsnažnijih nosilaca postojećeg sistema međunarodnih ekonomskih odnosa, u kojima dominiraju neravnopravnost, eksploatacija i diskriminacija. Budući da pokret nesvrstanosti predstavlja nosioca borbe za izgradnju novog međunarodnog ekonomskog poretka, u kome zemlje u razvoju treba da ostvare svoje vitalne nacionalne interese, vidljiv je jaz koji deli razvijenu Evropu od Afrike, Azije i Latinske Amerike, koje se nalaze na putu razvoja.

Treću specifičnost Evrope predstavlja okolnost da su se na njenom tlu nalazile najveće svetske metropole koje su vekovima držale u stanju zavisnosti i ekonomske obespravljenosti većinu novooslobođenih zemalja učesnica pokreta nesvrstanosti. Nije, međutim, reč isključivo o prošlosti, koja, uprkos teškim posledicama koje je ostavila, ne bi mogla biti zaboravljena. Neke od tih zemalja još uvek se mešaju u unutrašnje poslove svojih bivših kolonijalnih poseda, pa čak nastoje da arbitriraju u čitavim regionima. Kao nosioci neokolonijalizma, evropske zemlje se nalaze u konfrontaciji sa mnogim nesvrstanim zemljama, pa i u koliziji sa akcionim dejstvima politike i pokreta nesvrstanosti.

Četvrtu specifičnost evropskog kontinenta predstavlja postojanje grupe neutralnih zemalja. Iako neutralnost predstavlja instituciju međunarodnog prava, primenljivu, u načelu, u svim geografskim i političkim sredinama, ipak je politika neutralnosti, u različitim varijantama u kojima postoji, mogla da se efektivno ispolji i afirmiše na duži rok isključivo u evropskom prostoru. Bez obzira na činjenicu da postoje razlike u pravnoj utemeljenosti statusa pojedinih evropskih neutralnih zemalja (od međunarodnopravnog statusa neutralnosti Švajcarske i Austrije, tradicionalne neutralnosti Švedske, faktičke neutralnosti Finske i nekih manjih zemalja, kao što su San Marino ili Lihtenštajn), ipak se ne-

Digitized by Google

utralne zemlje u Evropi mogu, uslovno govoreći, posmatrati kao zaseban politički segment u ukupnim evropskim odnosima. Iako, po pravilu, spadaju u red razvijenih evropskih zemalja i u najvećoj meri se uklapaju u takozvane tokove zapadne civilizacije, ipak neutralne evropske zemlje samom prirodom svog vanblokovskog statusa, neuključenošću u vojno-političke saveze velikih sila, opcijom za jačanje mira i međunarodne saradnje, imaju niz dodirnih tačaka sa politikom i pokretom nesvrstanosti. To se izrazilo u njihovom učešću u pokretu nesvrstanosti u svojstvu pozvanog gosta i u visokom stepenu akcione političke saradnje koju su ostvarile sa nesvrstanim evropskim zemljama u procesu KEBS-a.

Petu specifičnost evropskog kontinenta predstavlja mali broj zemalja Evrope u punopravnom članstvu pokreta nesvrstanosti. To su Jugoslavija, Kipar i Malta, odnosno jedna kontinentalno-mediteranska i dve mediteranske evropske zemlje. Okolnost da su u pitanju svega tri relativno male evropske i uglavnom nedovoljno razvijene zemlje uzima se kao dokaz da je reč o relativno beznačajnoj pojavi na evropskoj »periferiji«. Ipak, uočljivo je da se evropske nesvrstane zemlje nadovezuju na jedan vanblokovski geografski pojas koji se proteže od neutralne Finske do Austrije i da poseduju određenu istorijsku i geopolitičku logiku u kontekstu evropske blokovske podele. Imajući to u vidu, moglo bi se kazati da je politika nesvrstanih zemalja Evrope u funkciji celokupne evropske bezbednosti i saradnje. To potvrđuje i okolnost da se Jugoslavija, Kipar i Malta nalaze u prostorima koji su od vitalnog značaja za mir i bezbednost u čitavoj Evropi.

Šestu specifičnost evropskog kontinenta predstavljaju putevi širenja ideja nesvrstanosti. Za razliku od Azije i Afrike, u kojima je proces antikolonijalne revolucije utirao puteve nesvrstanosti, ili Latinske Amerike, u kojoj se nesvrstanost posvedočava u procesu borbe za političku i, naročito, ekonomsku emancipaciju, u evropskom prostoru, u kome postoji duga tradicija državnosti i ekonomskog razvoja, ideje nesvrstanosti prodiru putem progresivnih društvenih promena i jačanja autonomnosti u odnosu na političke, ekonomske, vojne i ideološke centre moći. Budući da je ideja nesvrstanosti univerzalnog karaktera, i putevi njene afirmacije nužno moraju biti različiti. To dokazuje i specifično evropsko iskustvo. U mnogim progresivnim partijama i pokretima u evropskim zemljama ideje nesvrstanosti se jasno politički apostrofiraju kao jedini izlaz iz lavirinta u koji svet dovodi blokovska podela i politika sa pozicija sile. U zavisnosti od objektivnih mogućnosti da dođu na vlast i deklarišu svoju opredeljenost za nesvrstanost i, u još većoj meri, od objektivnih mogućnosti da se njihove zemlje bez većih potresa iskopčaju iz sistema pripadništva vojno-političkim savezima velikih sila, efektivan značaj iskazivanja afiniteta za ideje nesvrstanosti je realan dokaz da one osvajaju sve širi teren i na evropskom tlu.

U svom ukupnom dejstvu ove specifičnosti pokazuju da se evropska situacija u mnogim bitnim komponentama razlikuje od

Digitized by Google

situacije na drugim kontinentima, ali ukazuju i na realne okvire u kojima politika i pokret nesvrstanosti mogu da deluju i proširuju svoje prisustvo u evropskom prostoru.

Pokret nesvrstanosti i detant

U kojoj meri zbivanja u Evropi nikada nisu bila samo evropska, pokazuju i dva svetska rata koja su započela na njenom tlu, ali se nisu zaustavila na njenim kapijama, već su se proširila na ceo svet. I to je jedan od dokaza da se Evropa ne može odvojiti od ostalog sveta, odnosno da sa njim predstavlja uzajamno povezanu celinu.

Poznato je, takođe, da je hladni rat započeo, najšire razmere dobio i najdublje posledice ostavio na evropskom tlu. Međutim, ni hladni rat nije bio isključivo evropski fenomen, već stanje koje je vladalo u celokupnim međunarodnim odnosima, već i iz razloga što su njegovi nosioci bile najveće svetske sile i što su njihovi strateški ciljevi u hladnom ratu imali globalne okvire. Zna se da je jedan od najvažnijih strateških ciljeva velikih svetskih sila u hladnom ratu bio da uspostave svoju dominaciju i hegemoniju ne samo u evropskom prostoru, već u celom svetu. Takođe je izvesno da su one težile da podele ne samo Evropu, već i čitav svet na svoje dve vojno-političke grupacije, odnosno da izvrše totalnu bipolarizaciju međunarodnih odnosa. Svemu tome ne protivreči okolnost da je upravo Evropi pridavan primordijalan značaj zbog njene posebne uloge u svetskoj politici i međunarodnim odnosima u dužem istorijskom kontinuitetu.

Otuda nije bilo čudno što je pokret nesvrstanosti već u Beogradu 1961. godine u sam vrh političkih prioriteta stavio pitanje spasavanja svetskog mira, odnosno sporazumevanja i pregovaranja velikih svetskih sila i njihovih blokovskih grupacija. Poziv Nikiti Hruščovu i Džonu Kenediju da sednu za pregovarački sto nije bio motivisan isključivo evropskom situacijom, ali je imao u vidu trenja u evropskom prostoru koja su mogla da izazovu treći svetski rat, koji se, kao ni prva dva, ne bi zaustavio na evropskim kapijama.

U tom smislu se nesvrstanim zemljama može i mora odati priznanje da su bile najdosledniji pobornici prevazilaženja hladnog rata i prvi pobornici sporazumevanja i pregovaranja velikih sila, koje će se kasnije izraziti u otpočinjanju procesa detanta.

U spletu uzroka objektivne i subjektivne prirode koji su naveli velike svetske sile da obustave hladni rat i uspostave pregovarački proces detanta, inicijative i akcije nesvrstanih zemalja nisu ni jedini ni najvažniji faktor, ali su, svakako, imale ogroman značaj u traženju i iznalaženju političkih alternativa za izlazak iz lavirinta u koji je Evropu i svet dovela blokovska politika sa pozicija sile. Glavni pokretački motiv je, bez sumnje, mogla biti izvesnost da će dalja konfrontacija dovesti velike sile na rub nuklearnog samouništenja, ali je izlaz mogao biti nađen isključivo u ko-

Digitized by Google

ordinatama pregovaranja i sporazumevanja na koje su upućivale i ukazivale nesvrstane zemlje.

Sporazumevanje i pregovaranje velikih sila, izraženo u detantu, dovelo je do prevazilaženja hladnog rata i inauguriranja procesa popuštanja zategnutosti sa objektivno najširim i najblagotvornijim dejstvima u celokupnoj hronici posleratnih međunarodnih odnosa. Obustavljanje hladnog rata i popuštanje međunarodne zategnutosti je dostiglo najdalje domete na evropskom kontinentu, ali je iskazalo svoja određena pozitivna dejstva i u celokupnim međunarodnim odnosima.

Međutim, razvijanje detanta nije teklo u pravcu njegove univerzalizacije ni u geografskom ni u sadržajnom smislu. Velike svetske sile su zastale na pola puta. Tako je došlo do jednog krnjeg i krhkog detanta, u kome su velike svetske sile iskoristile neke njegove pozitivne strane, dok su neke druge zloupotrebile za nastavljanje konfrontacije i širenje sfera interesa. U stvari, reč je o tome da je došla do izražaja dvostruka priroda blokovskog detanta. S jedne strane, velike sile i njihove blokovske grupacije su iscrple pozitivna dejstva detanta u razgraničavanju svojih interesnih sfera i u uspostavljanju *statusa quo* u evropskom prostoru, u kome su angažovani njihovi primarni teritorijalni i politički interesi. S druge strane, one su stavile naglasak na drugu komponentu detanta koja im je ostavljala manje ili više odrešene ruke za sticanje uporištâ i širenje sfera interesa u drugim geografskim regionima i političkim sredinama u kojima nisu razgraničene linije blokovske podele i okviri njihovih specifičnih interesa.

U takvoj protivrečnoj situaciji nesvrstane zemlje su osećale pozitivna dejstva obustavljanja hladnog rata na evropskom tlu, ali su u isto vreme, u sve većoj meri, bile izložene negativnim dejstvima ograničenog i zloupotrebljenog detanta. To je i bio glavni razlog što su nesvrstane zemlje, uporedo sa naglašavanjem pozitivnih ostvarenja detanta, izložile oštroj kritici blokovski koncept detanta, koji je uporedo sa popuštanjem u jednim dovodio do jačanja zategnutosti u drugim geografskim oblastima. Takva dvoguba priroda detanta i takva protivrečna situacija u međunarodnim odnosima nisu mogle da se zadrže na duži rok. Budući da velike sile nisu pokazale spremnost da proširuju geografske i sadržinske granice detanta, niti da trku u naoružavanju postepeno zamenjuju procesom razoružanja, došlo je do krize detanta i do realne mogućnosti ulaska u jednu novu konfrontaciju nosilaca vojne i ekonomske moći.

Uzajamna povezanost evropskog prostora i svih drugih geografskih područja u svetu došla je do izražaja i u ovom najnovijem ciklusu zaoštravanja međunarodne situacije. Oružana intervencija u Avganistanu, u kontekstu širih zbivanja na Srednjem istoku, dovela je, uz sve drugo, i do narušavanja klime detanta u Evropi i do stavljanja u pitanje toka i rezultatâ Madridskog sastanka KEBS-a.

Digitized by Google

Pokret nesvrstanosti i KEBS: saradnja neutralnih i nesvrstanih zemalja

Među pozitivnim dejstvima detanta u evropskom prostoru najvažnije je pokretanje procesa Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji. U tome se jasno može razaznati i razlučiti veliki udeo nesvrstanih zemalja u dvostrukom smislu: (a) u smislu prostora koji je pokret nesvrstanosti stvorio svojom političkom akcijom za prevazilaženje hladnog rata i uspostavljanje pregovaračkog kontakta velikih svetskih sila i njihovih blokovskih grupacija i (b) u vidu konkretnog doprinosa koji su pokretanju i razvoju KEBS-a dale evropske nesvrstane zemlje.

Kada je reč o prostoru koji je stvorio pokret nesvrstanosti svojom političkom akcijom za uspostavljanje i razvijanje procesa KEBS-a, u prvom redu se mora imati u vidu njegova ukupna aktivnost u stvaranju preduslova za izgradnju novih međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa na demokratskim i progresivnim osnovama. U tom kontekstu pokret nesvrstanosti je svojim velikim udelom u privođenju kraju epohalnog procesa dekolonizacije, prisustvom i uticajem u rešavanju velikih svetskih kriza, političkim i pravnim afirmisanjem aktivne i miroljubive koegzistencije na izvestan način pripremio i osposobio i evropske zemlje da sednu za pregovarački sto i inaugurišu KEBS. To su široki međunarodni okviri bez kojih se ne bi moglo zamisliti održavanje i kontinuirano delovanje Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji.

Kada je reč o konkretnom doprinosu pokreta nesvrstanosti uspostavljanju i razvijanju KEBS-a, mora se imati u vidu da su evropske nesvrstane zemlje, zajedno sa neutralnim zemljama, svojim početnim inicijativama, kao i dosadašnjim učešćem i delovanjem bitno doprinele da Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji dobije sveevropski karakter i time anticipira široke domete koje je dostigla.

Formiranju grupe neutralnih i nesvrstanih zemalja na KEBS-u doprinelo je više objektivnih i subjektivnih okolnosti:

a) *Sličnosti u vanblokovskom položaju neutralnih i nesvrstanih zemalja.* — Iako su prisutne nezanemarljive istorijske, pravne, političke i druge razlike u statusu i ciljevima neutralnih i nesvrstanih zemalja u savremenim međunarodnim odnosima, ipak postoji jedna kardinalna okolnost koja ih zbližava — njihov vanblokovski položaj. U prvi mah ova okolnost ne mora izgledati toliko značajna niti imati dalekosežnija dejstva s obzirom na to da u sistemu aktivne i miroljubive koegzistencije međunarodni položaj zemalja, kao ni njihovi društveni sistemi, ne igraju posebnu ulogu. Međutim, svetske realnosti su još daleko od pune primene modela aktivne i miroljubive koegzistencije. Upravo zbog toga međunarodna pozicija država predstavlja demarkacionu liniju koja ih u određenoj meri razdvaja ili spaja. Najrečitiji dokaz jesu spone koje postoje između zemalja jedne vojno-političke grupacije i distanca koja jednu vojno-političku grupaciju odvaja od druge voj-

Digitized by Google

no-političke grupacije. Iako postoji proces diferencijacije interesâ u okviru svake vojno-političke grupacije, ipak do snažnog izražaja dolaze posledice međunarodne pripadnosti ovom ili onom bloku.

Isto tako, postoji bitna razlika između zemalja koje pripadaju i zemalja koje ne pripadaju vojno-političkim grupacijama velikih sila, odnosno između blokovskih i vanblokovskih zemalja. Kao što pripadnici jedne vojno-političke grupacije imaju spektar zajedničkih interesa i kao što pripadnici obeju vojno-političkih grupacija imaju, takođe, niz zajedničkih interesa u odnosu na treće zemlje, tako je sasvim prirodno da i vanblokovske zemlje imaju jednu sumu zajedničkih interesa. Ta suma zajedničkih interesa je, u prvom redu, izraz i posledica njihovog vanblokovskog položaja, odnosno položaja u odnosu prema vojno-političkim savezima velikih sila.

b) *Zajednički interes za jačanje bezbednosti i saradnje u Evropi.* — Iako različite objektivne okolnosti, proistekle iz njihovog različitog statusa i geopolitičkog položaja, ne dozvoljavaju punu identifikaciju njihovih interesa i ciljeva u evropskom prostoru, ipak postoje neke konstante koje je moguće razaznati u stavu i interesu neutralnih i nesvrstanih zemalja prema problemima evropske bezbednosti i saradnje. U tom smislu bez nedoumice bi se moglo reći da su neutralne i nesvrstane zemlje gotovo podjednako zainteresovane za smanjivanje blokovskih barijera i stepena konfrontacije blokovskih grupacija na evropskom kontinentu. U isto vreme one su zainteresovane da proces detanta ne bude isključivo u funkciji blokovske ravnoteže, odnosno izraz i instrument blokovskih interesa, već proces koji će zahvatiti celokupan splet međuevropskih odnosa i omogućiti ravnopravno učešće svih evropskih zemalja, pa i vanblokovskih, u odlučivanju o svim pitanjima mira i bezbednosti u Evropi. Isto tako, neutralne i nesvrstane zemlje su vidno zainteresovane za unapređivanje različitih vidova saradnje između svih evropskih zemalja, budući da se, u većoj ili manjoj meri, suočavaju sa negativnim dejstvima blokovskih barijera koje postoje u tim oblastima.

c) *Efikasnije delovanje u ostvarivanju principâ i ciljeva KEBS-a.* — Još u početnim pripremama za održavanje KEBS-a ispoljila se težnja blokovskih grupacija da nastupaju kao zasebne političke celine, povezane uzajamnim interesima. Iako je to u suprotnosti sa samom idejom KEBS-a, koja predstavlja tribinu za prevazilaženje blokovskih barijera i konfrontacija i za uspostavljanje ravnopravne saradnje svih evropskih zemalja, ipak se blokovske grupacije u procesu KEBS-a, u krajnjoj liniji, pojavljuju kao zasebne političke i pregovaračke celine. U takvoj situaciji neutralne i nesvrstane zemlje, uzete pojedinačno, predstavljaju u neku ruku hendikepirane učesnike koji pojedinačno nemaju mnogo izgleda da utiču na formulisanje i ostvarivanje principâ i ciljeva KEBS-a. U međuprostoru između vojno-političkih grupacija velikih sila neutralne i nesvrstane zemlje su sticajem okolnosti mogle da predstavljaju sastavni deo mizanscena koji bi Konferen-

Digitized by Google

ciji o evropskoj bezbednosti i saradnji, umesto međublokovskog, dao formalni sveevropski karakter. To bi, sa propagandnog gledišta, koristilo blokovima, ali bi neutralne i nesvrstane zemlje svelo na ulogu statistâ. Bilo je stoga prirodno da neutralne i nesvrstane zemlje, polazeći sa stanovišta istovetnosti ili sličnosti svojih interesa i pogleda, priđu sinhronizovanju svojih aktivnosti, što je dovelo do uobličavanja akcione grupe neutralnih i nesvrstanih zemalja na KEBS-u, takozvane grupe devet N+N zemalja.

Ove okolnosti ne bi trebalo ispuštati iz vida da se eventualno ne bi stekle iluzije o granicama i mogućnostima delovanja grupe neutralnih i nesvrstanih zemalja. Njih je potrebno posebno imati u vidu prilikom pokušaja elaboriranja onih oblasti zajedničkog interesa i udružene akcije neutralnih i nesvrstanih zemalja u kojima se najviše izražavao njihov pojedinačni i zajednički interes.

1) Neutralne i nesvrstane zemlje su u najvećoj meri bile zainteresovane za održavanje Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji. Iako se konkretne inicijative za održavanje KEBS-a pripisuju blokovima, ipak su neutralne i nesvrstane zemlje svojim zalaganjem za obustavljanje hladnog rata i svojim doprinosom popuštanju zategnutosti u Evropi bitno doprinele stvaranju konstelacije u kojoj je bilo moguće održavanje KEBS-a. Ako bi se posebno insistiralo na »autorstvu« ideja koje su anticipirale konkretnu hroniku zakazivanja i održavanja Konferencije, moglo bi se ustanoviti da su pojedine neutralne i nesvrstane zemlje u različitim političkim dokumentima upravo ukazivale na potrebu preduzimanja takvih ili sličnih evropskih inicijativa, a da su blokovske grupacije dugo bile smetnja njihovom ostvarivanju. Otuda bi se mogao izvući zaključak da su neutralne i nesvrstane zemlje među onim učesnicama skupa koje su najsvesrdnije prihvatile i pozdravile njegovo održavanje.

2) Neutralne i nesvrstane zemlje su jedinstvene u svom stavu i interesu da Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji bude sveevropski skup, a ne međublokovski dijalog. Za sve njih, podjednako, obezbeđivanje vanblokovskog karaktera KEBS-a predstavlja pitanje od presudnog značaja, budući da bi u međublokovskom dijalogu njihova uloga bila politički degradirana. Sam čin zakazivanja KEBS-a je imanentan težnjama neutralnih i nesvrstanih zemalja, jer je u prethodnom periodu bilo blokovskih i međublokovskih skupova na kojima su razmatrana pitanja evropske bezbednosti i saradnje bez učešća neutralnih i nesvrstanih zemalja. Otuda bi se mogao izvući zaključak da je borba za očuvanje sveevropskog karaktera KEBS-a bila i ostala prvorazredan zadatak i evidentan zajednički interes svih neutralnih i nesvrstanih zemalja.

3) Sve neutralne i nesvrstane zemlje se podjednako suočavaju sa nastojanjima blokovskih sila da u krajnjoj liniji one odlučuju o svim pitanjima rada KEBS-a. Ambicije blokovskih sila u tom pogledu su srazmerne njihovoj ekonomskoj i vojnoj moći, pa

Digitized by Google

i njihovom političkom uticaju i samoj brojčanoj zastupljenosti na KEBS-u. Neutralne i nesvrstane zemlje su praktično suočene sa težnjom i nastojanjem blokovskih sila da na ovom sveevropskom skupu odlučuju o svim vidovima rada, pa i o samim rezultatima KEBS-a. U takvoj situaciji neutralne i nesvrstane zemlje su vezane zajedničkim interesom da u što većoj meri ograniče takva nastojanja i dejstva blokovskih sila i da obezbede svoj efikasan uticaj na rad i rezultate Konferencije.

4) Važan saveznik neutralnih i nesvrstanih zemalja u održavanju sveevropskog karaktera KEBS-a i u onemogućavanju da blokovske sile diktiraju rad i rezultate ovog skupa jeste princip odlučivanja konsensusom. Upravo u odlučivanju konsensusom sadržana je najjača barijera stavljanju Konferencije u isključivu funkciju interesâ dva bloka. Ako bi se odlučivalo glasanjem, nije teško pretpostaviti da bi se smenjivale dve solucije: da bi se rešenja donosila pretežnim brojem blokovskih glasova u slučajevima kada blokovi postignu međusobnu saglasnost i da bi dolazilo do obustavljanja rada ili neuspeha kada bi zapretilo nadglasavanje jednog bloka i kada drugi blok odbija da prihvati takvo nametnuto rešenje. To znači da odlučivanje konsensusom ima dva bitna dejstva: obezbeđuje normalan rad KEBS-a i garantuje iznalaženje onih rešenja koja su prihvatljiva za sve zemlje učesnice, pa među njima i za neutralne i nesvrstane zemlje. Otuda prvorazredan značaj koji principu konsensusa pridaju neutralne i nesvrstane zemlje u svojim zajedničkim aktivnostima na KEBS-u.

5) Neutralne i nesvrstane zemlje su iskazivale svoj vitalan zajednički interes za prihvatanje Deklaracije o međusobnim odnosima evropskih država, polazeći od toga da u njoj budu fiksirana načela koja će predstavljati političku i pravnu bazu za jačanje evropske bezbednosti i unapređivanje saradnje svih evropskih zemalja. Najveći broj načela koja su ušla u Deklaraciju proističe iz međunarodne pozicije neutralnih i nesvrstanih zemalja i sadržana su u njihovom praktičnom političkom delovanju. To znači da usvajanje Deklaracije o međusobnim odnosima evropskih država predstavlja afirmaciju međunarodne pozicije i političkog delovanja neutralnih i nesvrstanih zemalja i svojevrsno moralno i političko, ako ne i pravno, obavezivanje zemalja koje su učlanjene u vojno-političke saveze velikih sila da prihvate ova načela i da deluju u skladu sa njima u evropskom prostoru. Ova dva dejstva Deklaracije objašnjavaju podjednaku zainteresovanost neutralnih i nesvrstanih zemalja za njeno usvajanje. Isto tako, neutralne i nesvrstane zemlje polaze sa istih pozicija u svim aktivnostima kojima je svrha dosledno sprovođenje Završnog akta iz Helsinkija.

6) Neutralne i nesvrstane zemlje su podjednako zainteresovane za kontinuitet rada KEBS-a. Može se pretpostaviti da je u interesu velikih sila, koji proističe iz njihove globalne strategije, karaktera uzajamnih odnosa i načina ostvarivanja ravnoteže blokovskih grupacija, bilo održavanje KEBS-a kao jednokratnog političkog čina. Uostalom, blokovske sile, neke više, neke manje, iska-

Digitized by Google

zivale su težnje takve vrste, budući da se u samoj logici blokovske politike nalazi odbojnost prema preuzimanju dugoročnih obaveza jednog naspram drugog bloka. Nije stoga preterano reći da su upravo neutralne i nesvrstane zemlje nosioci ideje kontinuiteta KEBS-a. Ako se analizira dugoročni karakter ostvarivanja principâ i ciljeva Završnog akta iz Helsinkija, onda sasvim jasno dolazi do izražaja da je njihovo sprovođenje moguće jedino u kontinuitetu rada KEBS-a. U praktičnoj aktivnosti neutralnih i nesvrstanih zemalja pitanje kontinuiteta Konferencije postavljalo se dvojako. Prvo, bilo je neophodno izboriti se za samo prihvatanje ideje kontinuiteta, kao fundamentalnog principa rada KEBS-a. Neutralne i nesvrstane zemlje su uspele u tome posle dužih nastojanja, i to u jednoj vrlo reduciranoj meri. Drugo, neophodno je stalno delovanje za sprovođenje ideje kontinuiteta u praksi rada KEBS-a. Blokovske sile su prihvatile ideju kontinuiteta, ali je u praktičnom radu ugrožavaju svojom sklonošću za opstrukcijom ili nametanjem rascepa, kao što teže i krajnjem osiromašivanju kontinuiranog rada KEBS-a, pa time i anuliranju same ideje kontinuiteta.

7) Neutralne i nesvrstane zemlje su se u punoj meri angažovale protiv odvajanja političkih od vojnih aspekata bezbednosti. Takav njihov stav proizlazio je iz logičnog shvatanja da se bezbednost ne može trajno stabilizovati bez odgovarajućih mera u oblasti obustavljanja trke u naoružavanju i započinjanja procesa razoružanja. Međutim, velike blokovske sile su ispoljile težnju da odvoje političke od vojnih aspekata bezbednosti u Evropi. Preciznije rečeno, one su nastojale da proture svoju tezu da Konferencija treba da se bavi samo politikom popuštanja zategnutosti, odnosno postizanjem političkih sporazuma o potrebi jačanja bezbednosti i saradnje, dok bi problem naoružavanja i razoružanja ostao u koordinatama separatnih pregovora velikih sila i njihovih blokovskih grupacija. Velike sile su pri tome potezale argument da se takvi međublokovski razgovori već vode: SALT II i MBFR u Beču. Zbog toga su neutralne i nesvrstane zemlje morale ne samo da dokazuju da je logički nemoguće odvajanje političkih od vojnih aspekata bezbednosti, već i da će Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji doživeti neuspeh ako političke mere popuštanja zategnutosti ne budu praćene i odgovarajućim merama na vojnom planu. Ne zanemarujući činjenicu da u sferi naoružavanja i razoružanja velike sile i blokovi snose ne samo najveću odgovornost, već i da su jedini u stanju da učine zamašnije efektivne korake, neutralne i nesvrstane zemlje su nastojale da ih navedu da prihvate razmatranje vojnih aspekata evropske bezbednosti i da akceptiraju makar marginalne mere nadzora, kao što su one na planu obaveštavanja o većim vojnim manevrima i slične kolateralne mere.

8) Iako se neutralne i nesvrstane zemlje u velikoj meri razlikuju po stepenu svoje ekonomske razvijenosti, ipak se sve one nalaze izvan integracionih mehanizama blokovskih grupacija, kao

Digitized by Google

što su EEZ i SEV. Iz ove okolnosti proističe i njihova zainteresovanost za smanjivanje blokovskih barijera na ekonomskom planu i unapređivanje svih vidova evropske ekonomske saradnje. Budući da su i ostale zemlje učesnice Konferencije ispoljavale vidan interes za korišćenje velikih mogućnosti koje se otvaraju u sferi ekonomske saradnje, neutralne i nesvrstane zemlje su morale da se angažuju u pravcu smanjivanja tendencija koje su nosile obeležje blokovskih prilaza i težile uspostavljanju određenih vidova međublokovske saradnje. U tom kontekstu one su ukazivale na veliki značaj koji u ovoj sferi može da odigra Evropska ekonomska komisija, kao sveevropski forum čija dejstva u eri detanta mogu biti šira i raznovrsnija nego u prošlosti.

9) Neutralne i nesvrstane zemlje su pokazale veliki interes za razvijanje naučne, kulturne i humanitarne saradnje u Evropi. Moglo bi se pretpostaviti da bi upravo u ovoj sferi mogao najlakše da se nađe, iskaže i ostvari jedan sveevropski interes. Na žalost, upravo u ovoj sferi — takozvanoj trećoj korpi — došlo je do oštrog blokovskog nadmetanja koje je ugrozilo ne samo plodonosan rad, već i samo nastavljanje procesa KEBS-a. Neutralne i nesvrstane zemlje su nastojale da pitanja iz ove oblasti tretiraju u skladu sa Završnim aktom iz Helsinkija i insistirale su da velika debata o ljudskim pravima bude svedena na njene stvarne dimenzije i na probleme koji se ne tiču samo jedne zemlje ili grupe zemalja, već predstavljaju stalnu preokupaciju svih zemalja učesnica. Iako su postojale razlike između neutralnih i nesvrstanih zemalja u odnosu na samu suštinu problema ljudskih prava, budući da su neutralne zemlje, uklopljene u širi pojam Zapada, »intimno« bile dosta bliske zapadnim stanovištima, ipak su i one bile prinuđene da se angažuju u smirivanju raspre o ljudskim pravima, koja je pretila da ugrozi celokupan proces KEBS-a.

10) Uključivanje Mediterana u sistem evropske bezbednosti i saradnje, u čemu su se naročito angažovali Jugoslavija, Malta i Kipar, izraženo je u formulisanju posebnog poglavlja Završnog akta posvećenog Mediteranu. Time je pitanje bezbednosti i saradnje u Evropi istrgnuto iz uže evropske ljušture i povezano sa geopolitičkim prostorom koji ima značajan uticaj na stanje bezbednosti u Evropi, a naročito u njenom južnom delu. Proširivanje evropske bezbednosti i saradnje na basen Mediterana otvorilo je vrata širem uključivanju nesvrstanih zemalja u proces KEBS-a. Iako u limitiranom vidu, uključivanje neevropskih zemalja sa obala Mediterana u proces KEBS-a ima načelan i praktičan značaj povezivanja evropske bezbednosti i saradnje sa širim svetskim kretanjima. U pripremama Završnog akta sudelovalo je šest vanevropskih mediteranskih država, koje su (sem Izraela) učesnice pokreta nesvrstanosti (Alžir, Egipat, Maroko, Sirija i Tunis).

Pojedine neutralne i nesvrstane zemlje su se zanimale i za neka zasebna, ne manje važna pitanja, koja su u većoj meri tangirala njihove nacionalne interese ili zauzimala istaknutije mesto u njihovom opštem prilazu tematici KEBS-a.

Digitized by Google

Među svim neutralnim i nesvrstanim zemljama, bez preterivanja se može reći, Jugoslavija je imala najšire razrađen i najpreciznije utvrđen programsko-politički pristup Konferenciji o evropskoj bezbednosti i saradnji. To je, svakako, rezultat njenog kontinuiranog angažovanja za jačanje bezbednosti i saradnje u Evropi još od prvih posleratnih godina, kada se začinjala i oformljivala blokovska podela i jačali trendovi hladnog rata. Isto tako, u tome je jako izražen interes Jugoslavije da Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji ne proigra veliku šansu u dvostrukom smislu: da se ne svede na međublokovske okvire i da ostvari rezultate koji su u savremenoj evropskoj i svetskoj situaciji realno mogući.

Šesta konferencija nesvrstanih zemalja i KEBS

Na svim konferencijama nesvrstanih zemalja na najvišem nivou, kao i u radu ministarskih sastanaka, uvek je u vrhu prioriteta bila prisutna tema — popuštanje međunarodne zategnutosti. To je i razumljivo pošto je među pitanjima kojima se bavi pokret nesvrstanosti najistaknutije mesto oduvek zauzimala borba za jačanje svetskog mira i ostvarivanje principa aktivne i miroljubive koegzistencije. Budući da su se i detant i Konferencija o evropskoj bezbednosti i saradnji, kao dosadašnje najvažnije i najkonkretnije dostignuće detanta, pojavili i razvili u sklopu prevazilaženja hladnog rata i jačanja procesa popuštanja međunarodne zategnutosti i prihvatanja u, istina, ograničenom vidu principâ aktivne i miroljubive koegzistencije, slobodno se može reći da su se konferencije na vrhu nesvrstanih zemalja — od Prve do Šeste — u najširem, pa i najrealnijem političkom kontekstu bavile i pitanjima detanta i KEBS-a.

Istina, u vreme održavanja Konferencije u Lusaki, koje je koincidiralo sa samim početkom procesa popuštanja i sporazumevanja velikih sila i blokovskih grupacija u vidu detanta, bilo je pokušaja da se dokaže da pokret nesvrstanosti gubi svoj istorijski i politički *raison d'être* zbog toga što, navodno, prestaje da bude neophodna njegova uloga »posrednika« u odnosima velikih sila i blokovskih grupacija, budući da one sada same stupaju u neposredan i konstruktivan dijalog. Događaji su vrlo brzo demantovali tu blokovsku pretpostavku i potvrdili ne samo neophodnost, već i širenje prostora za postojanje i delovanje pokreta nesvrstanosti u borbi za novi sistem međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa, u kojima detant, uprkos svom velikom i pozitivnom značaju za popuštanje međunarodne zategnutosti, predstavlja samo jednu komponentu u zbiru onih koje utiču na razvoj međunarodnih odnosa. Pokazalo se, sem toga, da pokret nesvrstanosti nikada nije bio posrednik u odnosima velikih svetskih sila i blokovskih grupacija, već nosilac mnogostrukih aktivnosti u svim sferama života međunarodne zajednice. Isto tako, postalo je jasno da po-

Digitized by Google

kret nesvrstanosti, koji izražava interese čitave međunarodne zajednice, mora da svojom političkom akcijom neprekidno vrši pritisak na velike svetske sile i blokovske grupacije u više pravaca: prvo, da detant ne ostane ograničen samo na odnose velikih sila i blokovskih grupacija; drugo, da detant preraste u sistem aktivne i miroljubive koegzistencije u kome će s podjednakim pravom i odgovornostima ravnopravno učestvovati sve članice međunarodne zajednice; treće, da detant pokrene sa mrtve tačke proces razoružavanja, bez koga je nemoguće ostvariti trajniju konsolidaciju međunarodnih političkih odnosa.

Prvu širu i eksplicitniju podršku Konferenciji o evropskoj bezbednosti i saradnji nesvrstane zemlje su dale u dokumentima Pete konferencije šefova država ili vlada u Kolombu. To je i razumljivo, u prvom redu zbog toga što je godinu dana ranije usvojen Završni akt KEBS-a u Helsinkiju.

Međutim, moglo bi se reći da je sveobuhvatnija analiza sadržaja detanta i ostvarivanja ciljeva KEBS-a data tek u Završnom dokumentu Šeste konferencije nesvrstanih zemalja u Havani. Nesvrstane zemlje su na tom skupu jasno potvrdile svoj pozitivan stav prema osnovnim motivima i ciljevima detanta i KEBS-a, ali su ujedno podvrgle oštroj kritici one nepovoljne tendencije koje detant i KEBS zadržavaju u međublokovskim okvirima i nastoje da podrede blokovskim interesima. Nesvrstane zemlje su time jasno potvrdile da ni detant ni KEBS nisu nešto što se događa izvan okvira i interesa pokreta nesvrstanosti, već da su sastavni deo celokupne međunarodne političke i ekonomske situacije, da su neodvojivi od interesâ i težnji svih zemalja i regiona u svetu.

U članu 25. Završnog dokumenta Šeste konferencije nesvrstanih zemalja se kaže: »Napori ka postizanju učvršćenja detanta i njegovog proširenja na sve delove sveta da se izbegne nuklearna opasnost, gomilanje oružja i rat, predstavljaju zadatak u kome bi svi narodi trebalo da učestvuju i da snose svoj deo odgovornosti, u tu svrhu nesvrstani pokret bi trebalo da založi svoj uticaj i akciju. Međutim, jedan takav detant, da bi bio značajan i efikasan, mora da dovede do uklanjanja svih kriznih žarišta i do okončanja agresije, strane okupacije, intervencije i mešanja, kao i do ukidanja političke i ekonomske eksploatacije slabijih zemalja.«

Posebno poglavlje Završnog dokumenta posvećeno je Konferenciji o evropskoj bezbednosti i saradnji. U njemu se kaže:

»174. Konferencija je pozdravila napore evropskih zemalja da ojačaju svoje veze i ostvare ravnopravnu saradnju koja će doprineti prevladavanju podela između blokova i vojnih paktova i time smanjiti međunarodnu zategnutost, u skladu sa principima Završnog akta Konferencije o evropskoj bezbednosti i saradnji u Helsinkiju i zaključcima sastanka u Beogradu.

175. Konferencija je izrazila nadu da će trajna orijentacija svih država učesnica na nastavljanje procesa jačanja evropske bezbednosti i saradnje biti potpuno izražena i na sledećem sastanku u Madridu. Konferencija je sa zadovoljstvom primetila plodnu i

Digitized by Google

korisnu saradnju između nesvrstanih i neutralnih zemalja Evrope, koje su uložile zajedničke napore za postizanje tih ciljeva.

176. Konferencija je istakla potrebu jačanja i najenergičnijeg nastavljanja sadašnjih napora da bi se postigli pozitivni rezultati u pregovorima o uzajamnom uravnoteženom smanjenju snaga i tako stvorila stabilnija situacija u Evropi, na nižem nivou vojnog potencijala, a uz nesmanjenu bezbednost i nezavisnost svih država, naročito onih koje su van vojnih saveza, bez pogoršanja bezbednosti drugih regiona.

177. Učvršćivanje detanta i bezbednosti u Evropi može biti trajno samo ako se proširi i na druga područja i tako doprinese rešavanju takvih svetskih problema kao što su: razoružanje, iskorenjivanje kolonijalizma, razvitak svih zemalja, uklanjanje sukobâ žarištâ kriza i drugih faktora, da bi se dokrajčili vojni blokovi i paktovi.«

Takvim svojim političkim prilazom i stavom pokret nesvrstanosti je prevazišao barijeru koju su nastojale da podignu blokovske sile ne samo između Evrope kao terena na kome egzistiraju i ukrštaju se isključivo njihovi interesi i detanta i KEBS-a, kao procesa u kome su one glavni akteri, i politike i pokreta nesvrstanosti čiji se interesi i preokupacije, navodno, iscrpljuju zbivanjima u Aziji, Africi i Latinskoj Americi. Time je, najzad, i praktično prihvaćeno da se u ostvarivanju svoje globalne uloge pokret nesvrstanosti susreće sa različitim pojavama, problemima i događajima u svim delovima sveta koje svojom političkom akcijom generira u pravcu izgradnje novih međunarodnih političkih i ekonomskih odnosa u svetu.

Digitized by Google

Čedo Grbić

Kolektivno odlučivanje i liderstvo

I

Sve viši stepen podjele rada, visoki stepen ubranizacije, narastanje klasnih i drugih društvenih protivrječnosti čini sve složenijim društvene odnose, što uvjetuje da čovjek kao pojedinac sve manje može uticati kako na svoju sudbinu tako i na razvoj društva. Takvo stanje dovodi do sve šire uzurpacije odlučivanja u društvenim poslovima od strane tehnokratije, birokratije te u tim okvirima užih grupa i pojedinaca, a u cjelini jača tendenca uloge države kao glavnog društvenog arbitra.

U suvremenom svijetu je veoma razvijen sistem odlučivanja u ime naroda, klase, partije, pa i u ime pojedinih rukovodstava. Parlamenti i skupštine se pretvaraju u glasačke mašine i osiguravaju određene klasne, oligarhijske i birokratsko-etatističke interese.

Samoupravni socijalizam se uhvatio u koštac sa tim suvremenim kretanjima i bori se protiv otuđenja radnika i građanina da odlučuje o društvenim poslovima.

Politički sistem socijalističkog samoupravljanja se temelji na kolektivnom odlučivanju radnikâ u osnovnim organizacijama udruženog rada te radnikâ i građana u mjesnim zajednicama, a pu-

Digitized by Google

tem delegatskog sistema u svim oblicima udruživanja rada i sredstava, samoupravnim interesnim zajednicama te društveno-političkim zajednicama.

Da bi se lakše sistematiziralo praćenje kolektivnog odlučivanja kod nas, mislim da je nužno utvrditi stupnjeve (oblike, vrste, linije i nivoe) odlučivanja u društvu. Za naše razmatranje je važno poći od činjenice da postoje *dva glavna nivoa odlučivanja i dva izvedena nivoa*, ne računajući razne međustepene odlučivanja.

Prvi stepen je istovremeno i osnovni, a to je kolektivno odlučivanje u OOUR i mjesnoj zajednici.

Drugi stepen je delegatsko odlučivanje u delegacijama, radničkim savjetima, skupštinama SIZ-ova i skupštinama DPZ. Ovdje se mogu uključiti i najšira rukovodstva društveno-političkih organizacija kao što su konferencije, centralni komiteti i slično. Na ovom drugom stepenu trebale bi se donositi sve glavne društvene odluke.

Prvi izvedeni nivo kolektivnog odlučivanja su izvršna vijeća, izvršni odbori te izvršni organi društveno-političkih organizacija.

Drugi izvedeni nivo odlučivanja o društvenim poslovima jesu predsjednici raznih organa. Ovdje se ne radi o kolektivnom, već faktično o individualnom odlučivanju, ali u ime kolektivnog organa. O glavnim inokosnim organima odlučivanja u našem sistemu, direktorima u udruženom radu i šefovima resorâ u državnoj upravi, u ovim razmatranjima neće biti govora, iako smatram da će i te kategorije odlučivanja trebati sve više stavljati u zavisnost od kolektivnih (kolegijalnih) tijela.

U sadašnjim diskusijama o kolektivnom odlučivanju uglavnom je pod opravdanom kritikom pozicija predsjednika i sekretara pojedinih organa i zbog toga ću se i ja u osnovi ograničiti na uzroke osamostaljenja i otuđenja tog stepena odlučivanja.

Prije prelaska na konkretnu analizu uloge predsjednika i pojedinaca u sistemu odlučivanja želim upozoriti da se danas apsolutno nedovoljno analizira *uloga i položaj izvršnih organa u odnosu na šire kolektivne organe odlučivanja.* Činjenica je da izvršni organi imaju danas još uvijek dominantnu ulogu u pogledu kreiranja i donošenja glavnih društvenih odluka, a da delegatska tijela i šira rukovodstva igraju sporedniju ulogu i često su stavljena u ulogu glasačke mašine. Iako postoje bitne razlike u položaju delegatskih tijela u sistemu odlučivanja (na primjer, skupštinâ DPZ, centralnih komiteta SK, konferencija drugih društveno-političkih organizacija), ipak je slična dominantna uloga izvršnih organa tih tijela u sistemu odlučivanja.

Nadmoćnost izvršnih organa u odnosu na glavna tijela kolektivnog odlučivanja temelji se na mnogobrojnim uzrocima i uvjetima, među kojima se osobito ističu: neadekvatna organiziranost delegatskih tijela te profesionalizam, informiranost, stručnost te spoj sa upravnim i stručnim organima izvršnih organa, što im objektivno omogućuje veliki uticaj. Očito je, međutim, da je za sve te odnose nužno dublje i svestranije izučavanje i da prevladavanje

Digitized by Google

tog stanja može bitno doprinijeti unapređivanju kolektivnog odlučivanju u cjelini.

Želim ovdje analizirati *liderstvo* kao izraz moći rukovodilaca pojedinaca u odlučivanju ili, bolje rečeno, o uticaju na odluke o važnim društvenim poslovima. *Ovdje će biti riječ isključivo o liderstvu koje izvire iz položaja pojedinca u hijerarhijskoj ljestvici u organima odlučivanja.*

Liderstvo ne mora samo po sebi biti negativna društvena pojava. Zavisi da li je u funkciji razvoja revolucije i progresivnih društvenih odnosa ili konzervira postojeće društvene odnose i otežava razvitak progresivnih kretanja. Uvijek je bilo i bit će pojedinaca koji će se isticati svojom aktivnošću u borbi za kretanje naprijed i koji će zbog toga imati poseban ugled i priznanja u društvu.

Takva vrsta »liderstva« se javlja osobito u revolucionarnim gibanjima i zaoštrenim društvenim sukobima, jer je u takvim situacijama provjera stvarne vrijednosti čovjeka brza i laka.

Liderstvo izvire iz postojećih društvenih odnosa, a afirmacija lidera zavisi od veoma različitih faktora:

— od stepena izgrađenosti društveno-ekonomskih i političkih odnosa u datom društvu;

— od monopolnog uticaja na sredstva informiranja;

— u kojoj mjeri pojedinac rukovodilac izražava volju, ideju i uspjeh partije, klase, nacije, pokreta, rukovodstva, religije itd. na čijem se čelu nalazi;

— od ovlaštenja koja mu daju ustavi, zakoni, statuti i od položaja u društvenoj hijerarhiji;

— od opće naobrazbe, kulture, vještine kontaktiranja sa ljudima, poznavanja oblasti rada za koje se obrazuje rukovodeće tijelo do odabiranja bližih suradnika, saveznika pa do odnosa prema »višim« liderima;

— od zasluga i ugleda koje je stekao u prošlosti;

— od uticaja na kadrovsku politiku i kadrovske rasporede;

— u eksploatatorskim društvenim sistemima veliku ulogu ima bogatstvo pojedinca, što mu olakšava zauzimanje odgovarajućih društvenih položaja.

Time, sigurno, nije ni izdaleka nabrojan spisak mogućih relevantnih faktora koji afirmiraju liderstvo.

Upozoravam da ovaj spisak uzroka koji omogućuju liderstvo potvrđuje da je ova pojava rezultat prvenstveno društvenih odnosa u datom društvu, a ne pravnih ovlaštenja. Ovo upozorenje dajem zbog toga što ima iluzija da će se određenim ustavnim promjenama ili promjenama statuta društveno-političkih organizacija moći brzo mijenjati pozicije pojedinaca u sistemu odlučivanja u korist kolektivnog odlučivanja.

Liderstvo u našim uvjetima ima određene karakteristike, koje ću pokušati sistematizirati.

Predsjednici u našem sistemu nemaju značajnih samostalnih ovlaštenja po ustavu i statutima.

Digitized by Google

Najveća konkretna pravna ovlaštenja imaju: šefovi upravnih organa, direktori OOUR i OUR te predsjednici izvršnih vijeća republika i SFRJ. Predsjednici izvršnih vijeća nemaju pravnih ovlaštenja u pogledu odlučivanja o poslovima izvršnog vijeća. Dominantan uticaj predsjednika izvršnog vijeća proizlazi iz njegovih ustavnih ovlaštenja u pogledu izbora članova izvršnog vijeća. Predsjednik izvršnog vijeća je mandatar, on predlaže članove izvršnog vijeća i, ako predsjednik dade ostavku, to automatski povlači ostavku izvršnog vijeća u cjelini.

Predsjednici predsjedništava republika i predsjednici društveno-političkih organizacija, predsjednici skupština u republikama i predsjednici skupština općina, predsjednik Ustavnog suda i slično nemaju značajnijih samostalnih ovlaštenja.

Postavlja se zbog toga glavno pitanje: *otkuda i u čemu je tajna stvarnog uticaja predsjednikâ u našem sistemu i zašto je njihov faktički uticaj velik i u nesrazmjeri sa pravnim ovlaštenjima.*

a) Kao prvi i glavni uzrok ovoj pojavi jesu *postojeći* društveno-ekonomski odnosi, to jest nedovoljna izgrađenost i afirmacija samoupravljanja.

U našem sistemu je danas veoma razvijen *intervencionizam* u svim društveno-ekonomskim, kao i u drugim društvenim odnosima, što govori o nedovršenosti samoupravnih mehanizama.

Taj intervencionizam preferira i podstiče jaku ulogu direktora, šefova upravnih organa i predsjednika. Ovdje neću govoriti o intervencionizmu koji traže radnici i građani za realizaciju nekih svojih prava i ciljeva, iako i ta pojava, koja je veoma prisutna u sistemu, također na svoj način podstiče i liderstvo.

Intervencionizam je najviše prisutan na području uvjeta stjecanja i raspodjele dohotka, što bi, po Ustavu, trebalo biti suvereno pravo radnika u OOUR. Najviše se intervencionizam javlja u pogledu utvrđivanja cijena, stjecanja deviznih sredstava, uvoza, uvjeta kreditiranja, carinske zaštite te pribavljanja investicionih sredstava van samoupravnih tokova. Udružena sredstva u bankama, fondovima, samoupravnim interesnim zajednicama te dio budžetskih sredstava su pod jakim uticajem faktora izvan društvenih mehanizama koji bi ta sredstva trebali usmjeravati.

Poznato je koliko su danas predsjednici fondova i tajnici SIZ-ova veoma traženi na terenu, i to isključivo zbog njihovog faktičkog uticaja na raspored investicija.

Pošto su i predsjednici organâ na nivou DPZ faktički uticajni u arbitriranju društvenim sredstvima, otuda i proizlazi njihova moć u sistemu.

Česta je danas pojava da mnogi rukovodioci sa nivoa republike posjećuju općine i organizacije udruženog rada. Manje se u tim obilascima raspravlja o unapređenju samoupravljanja, a daleko više o privrednim kretanjima i mogućim investicionim zahvatima.

Digitized by Google

Isto tako, i predsjednici izvršnih vijeća i skupština općina te direktori OUR obilaze na nivou republike i Federacije one punktove gdje mogu riješiti neke svoje konkretne probleme.

Danas u eri oštre bitke za stabilizaciju privrednih kretanja jasno se ističe jedan od glavnih uzročnika destabilizacije, a to su investicije koje nemaju pokrića, ili, što je još teže, da su pojedine investicije promašene. Za ta prekoračenja i promašene investicije veoma su »zaslužni« uticaji van privrede. Zbog toga što udruženi rad nije osnovni nosilac proširene reprodukcije, vršen je pritisak na predsjednike i na druge funkcionere da učestvuju u »pravljenju« i »zatvaranju« konstrukcija investicionih projekata.

Upravo stanje u proširenoj reprodukciji najbolje pokazuje koliko mogu biti štetni odlučujući uticaji na proširenu reprodukciju faktorâ van udruženog rada.

Intervencionizam je razvijen i u mnogim drugim oblastima društvenog života, uglavnom na svakom području gdje se javljaju teškoće u realizaciji prava i životnih potreba ili kad se javlja nestašica roba i usluga. Te se pojave danas naročito ističu u oblastima zapošljavanja, raspodjele stanova, školovanja u srednjim i višim školama itd. Karakter ovih vrsta intervencionizma je različit od intervencionizma u osnovnom društvenom odnosu i one se moraju prevazilaziti prvenstveno razvojem društva u cjelini.

Pored ovog uzroka moći pojedinca u sistemu odlučivanja, koji sam označio kao intervencionizam (iako bi se, vjerovatno, mogao naći bolji izraz ili više imena koji bi označavali suštinu odnosa), mislim da je veoma značajna *uloga kadrovske politike.* Treba mijenjati sadašnje stanje. Sada se o kadrovima u državnim, delegatskim i političkim strukturama često odlučuje u uzim tijelima, i to bez dovoljnog uticaja javnosti. Ispada da je to još uvijek tajanstveno odlučivanje. Takvo stanje najbolje konvenira raznim karijeristima da se penju na hijerarhijskoj ljestvici nezavisno od svoje stvarne vrijednosti.

No, takvo stanje također jača moć pojedinaca koji su u poziciji da odlučuju o kadrovima. Zbog takve situacije smatram da izbor kadrova na sve funkcije treba što više podruštvoviti, to jest treba uključiti u izbor kadrova šire samoupravne i političke strukture, sa mogućnošću da se mogu opredjeljivati između više kandidata.

Sve ove pojave doprinose *zaobilaženju delegatskih mehanizama odlučivanja* i stavljanju delegatskog sistema na sporedni kolosijek.

b) Druga karakteristika značajna za položaj predsjednika koja objektivno jača njegov uticaj jeste *kumulacija funkcija.*

Tako su predsjednici redovno članovi širih i užih partijskih i drugih političkih rukovodećih tijela. Smatram da je ova »personalna« unija sa članstvom u izvršnim tijelima društveno-političkih organizacija, a naročito u izvršnim organima SK, jedan od najvećih izvora moći predsjednika.

Digitized by Google

Pored toga, predsjednici često imaju i niz drugih važnih funkcija u raznim društvenim tijelima.

c) *Postojeći hijerarhijski sistem* u našem društvu sa naglašenim rangiranjem prema položaju na kadrovskoj ljestvici također doprinosi jačanju uloge predsjednikâ raznih organa.

Ovo pretjerano rangiranje ljudi po položaju preuzeto je iz klasnih društava i iz državno-socijalističkih sistema, što ne odgovara samoupravnim socijalističkim odnosima. Ovo hijerarhijsko rangiranje održava se u raznim varijantama.

Tako se, na primjer, lični dohoci funkcionera raspoređuju prema takozvanom koeficijentu na prosječne lične dohotke radnikâ u privredi određene društveno-političke zajednice.

Visina tih koeficijenata je određena precizno prema položaju funkcionera na hijerarhijskoj ljestvici, nezavisno od bilo kakvih stvarnih rezultata rada. Mislim da sadašnji sistem ličnih dohodaka funkcionera treba mijenjati jer on stimulira na politički profesionalizam kao stalno zanimanje, a takva orijentacija većeg dijela političkih kadrova ima negativne posljedice. Sistem koeficijenata posebno negativno utiče na mlađe kadrove da se orijentiraju na politički profesionalizam kao trajno zanimanje. Smatram da ovaj sistem nagrađivanja treba ukinuti i uvesti princip da za privremeni rad na političkim funkcijama kadrovi zadržavaju lične dohotke koje su imali na ranijem radnom mjestu, uz eventualni funkcionalni dodatak, i da ne stječu nikakva trajna prava na lični dohodak zbog profesionalnog vršenja političke funkcije. Ovakav sistem nagrađivanja funkcionera bi se približio Marksovoj ideji da se lični dohodak funkcionera svede na »radničku nadnicu«. To bi također destimuliralo borbu da se kadrovi orijentiraju na politički profesionalizam kao trajno zanimanje.

Za kadrove iz revolucije i poslijeratne izgradnje koji su svoj radni vijek proveli pretežno na političkim funkcijama treba naći adekvatno prelazno rješenje, ali bi bilo štetno da se zbog njihovog položaja reproducira i dalje stari sistem.

Mogućnost dobivanja društvenog stana visokog komfora također je jedna od značajnih prednosti vezanih za odgovarajuću političku funkciju. Ima, zbog toga, ideja da se za političke funkcionere koji su na privremenoj funkciji grade namjenski stanovi u kojima bi stanovali dok su na funkciji. Dosadašnji sistem doseljavanja porodice i trajno naseljavanje u velikim centrima, a osobito u glavnim gradovima, dovodio je do trajnog odlaska sa terena veoma kvalitetnih kadrova.

Iako smo glavne privilegije koje su uživali politički i državni funkcioneri ukinuli još prije dvadesetak i više godina, ipak postoje tendencije njihovog određenog obnavljanja na tihi način. Tako smo prije petnaest godina donijeli dosta oštar zakon o korištenju službenih automobila u lične svrhe (uvođenje crvenih tablica). Po tom zakonu, bilo je u republikama četiri do pet funkcionera koji su imali pravo korištenja službenog automobila i vozača u lične svrhe. Međutim, danas se to ponovo proširilo, te se članovi izvrš-

Digitized by Google

nih vijeća i niži funkcioneri, direktori i slično voze službenim automobilima i kada ne vrše službenu funkciju. To se vrši po raznim izvedenim varijantama, iako je taj zakon još na snazi.

Strogo rangiranje se primjenjuje i na raznim drugim poljima društvenog života: od učešća u raznim proslavama, manifestacijama pa do pogrebnih ceremonija i odlikovanja.

Čitav sistem odlikovanja je, na primjer, u osnovi postavljen na čvrstu hijerarhijsku osnovu i unaprijed se zna ko iz kakvog društvenog kruga može dobiti određena odlikovanja. (Jedno upoređenje: za vrijeme rata partizan je mogao kandidirati za Orden narodnog heroja, a danas radnik u proizvodnji ne može dostići najviša odlikovanja koja se dodjeljuju za rad.)

d) Štampa i radio-televizija odlučno podržavaju »predsjednički« sistem. Ova sredstva informiranja i stvaranja javnog mnjenja su pod uticajem ovakvog sistema (međusobna uslovljenost i povezanost).

To se manifestira najviše u tome što štampa i radio-televizija ne objavljuju određene izjave, referate i slično po kriteriju sadržaja, već pretežno po kriteriju ko je to rekao, što onda često dovodi do stalnih ponavljanja istih ili sličnih sadržaja, često i neinteresantnih za čitaoce i gledaoce.

Putem štampe i televizije se održava još jedan zastarjeli aspekt društvenih odnosa kod nas. Tako se referati i ekspozei na sjednicama plenumâ, konferencija, skupština često objavljuju u cjelini, dok se osnovni materijali pripremljeni za sjednice samo spomenu ili veoma restriktivno izlože, a izlaganja učesnika u diskusiji se ili ne spominju ili se dadu širi naslovi diskusija. Tako se u javnosti stvara dojam da je glavni referat, a ne forum i da je forum sazvan da bi saslušao referenta.

Naveo sam ovdje četiri linije društvenog života koje potpomažu liderstvo.

Negativni aspekti liderstva se neposredno odražavaju na usporavanje razvoja samoupravnih odnosa u cjelini. U vezi s tim ukazao bih na još jednu prisutnu negativnost. Ukoliko je pojedini funkcioner moćniji u društvu, to je veća mogućnost da se pod pritiskom parcijalnih interesa lakše donose rješenja koja potkopavaju osnove sistema, što se negativno odražava osobito na proizvodnju.

II

Želio bih ukazati na još jedan krupan problem funkcioniranja našeg sistema, a to je pitanje *koordinacije glavnih društvenih poslova i odluka na nivou društveno-političkih zajednica.*

Danas su u svijetu najpoznatija dva modela: u socijalističkim državama ulogu koordinacije, ali i odlučivanja imaju moćni politbiroi, dok u parlamentarnim demokratijama tu ulogu imaju vlade ili predsjednici država i vlada.

Digitized by Google

Kod nas na nivou DPZ postoji *pluralizam odlučivanja:* skupština i njeni organi (izvršna vijeća i uprava) te organi SK, SSRN, sindikata. U republikama, pokrajinama i Federaciji postoje i predsjedništva DPZ.

Sada ne postoje legalni organi koji bi koordinirali sve društvene poslove na nivou DPZ. U našem sistemu nema mogućnosti stvaranja jedinstvenog organa koji bi odlučivao o svim društvenim pitanjima.

U republikama su sada predsjedništva CK, u stvari, najreprezentativniji faktor moguće koordinacije jer u svom sastavu imaju predsjednike skupština, izvršnih vijeća, SSRN i sindikata. Po svojoj formalnoj poziciji ova predsjedništva ne vrše koordinaciju svih faktora, već njihova nadležnost proizlazi isključivo iz pozicije centralnog komiteta saveza komunista u republici, kao i opće pozicije SK u društvu.

Predsjedništva SSRN su sastavljena od delegacija svih društveno-političkih organizacija i ona mogu vršiti koordinaciju među njima, ali u tom sastavu nema delegacija skupština, predsjedništava republika i izvršnih vijeća.

Predsjedništva republika sastavljena su od pojedinaca i nisu podobni organi za širu koordinaciju.

Prema tome, na nivou republike ostaje nedovršen sistem koordinacije, odnosno usklađivanja svih faktora. Ta koordinacija se ipak vrši. Ona ima razne neformalne aspekte i tu uvijek ostaje latentna opasnost da se neki krug uticajnih ljudi nameće kao faktor koordiniranja, ali i odlučivanja. To je u SRH posebno došlo do izražaja 1970. i 1971. godine, što je onda omogućilo širok prodor liderstva.

Po mojem mišljenju, tu bi funkciju koordinacije trebalo u cjelini vršiti u okviru SSRN jer bi se tu mogla sprovesti koordinacija koja ne bi dovodila do osamostaljenja ove funkcije.

Ostaje također otvoren problem koordinacije odlučivanja na nivou općine. U nekim općinama se to pokušavalo vršiti putem takozvanog predsjedništva sabora općine ili proširenog predsjedništva skupštine općine. Najčešći metod u praksi se pojavljuje kao *neformalni »vrh« općine,* koji često usmjeruje glavne odluke. U tom vrhu se najčešće nalaze sekretari komiteta SK, predsjednici skupštine i izvršnih vijeća (savjeta), predsjednici SSRN i sindikata, a po potrebi i drugi. Slični neformalni vrhovi odlučivanja se javljaju i u organizacijama udruženog rada. U takvim odnosima su moguće pojave liderstva.

III

Politički profesionalizam također može sprečavati realizaciju kolektivnog odlučivanja.

Pod političkim profesionalizmom podrazumijevam sve one funkcije u skupštinama i društveno-političkim organizacijama gdje

Digitized by Google

određeni funkcioneri, članovi određenih tijela, delegati ili profesionalni politički radnici stječu osobni dohodak.

Politički profesionalizam ima svoje negativne, ali i pozitivne aspekte. Želim ovdje podsjetiti da je Savez komunista dobio stratešku bitku protiv političkog profesionalizma poslije Šestog kongresa SKJ i donošenja Programa SKJ, kada je odustao od stvaranja profesionalnog političkog aparata paralelnog sa državnim aparatom. Takav sistem političkog profesionalizma, paralelnog s državnim, danas egzistira u svim drugim socijalističkim zemljama.

Negativni aspekti političkog profesionalizma se izražavaju u raznim vidovima, a ukazaću na neke značajnije.

Profesionalno bavljenje političkim poslovima daje apsolutnu prednost i nadmoćnost nad svim drugim radnim ljudima te članovima delegacija, delegatima i članovima rukovodstava društveno-političkih organizacija u pogledu uticaja na donošenje glavnih odluka. Ta nadmoćnost proističe iz boljeg poznavanja problematike o kojoj se odlučuje, dostupnijih informacija, kao i značajnog vremena da se bave tim pitanjima.

Politički profesionalizam kao stalno zanimanje ima posebno negativne reperkusije na samoupravni sistem jer stimulira kadrove da se bore da zadrže ili unaprijede te svoje profesionalne pozicije nezavisno od svoje stvarne sposobnosti ili društvene potrebe za takvim profesionalnim funkcijama.

I način stjecanja osobnog dohotka na bazi političkog rada rodio je niz neriješenih problema, ali takav kakav je stimulira postojeće kadrove da se zadržavaju na tim funkcijama. Iako sadašnji sistem ne stimulira najbolje kadrove iz privrede koji imaju visoke osobne dohotke da se bore za profesionalne političke funkcije, prednost ovog sistema je u tome što osigurava sigurnost i stabilnost osobnih dohodaka na relativno visokom nivou, bez ikakve provjere o stvarnim rezultatima rada. Pošto je takav dohodak osamostaljen od stvarnih rezultata rada, to on može biti vezan samo za funkciju (rang).

Međutim, uprkos negativnim aspektima političkog profesionalizma, smatram da je na sadašnjem nivou razvoja samoupravljanja i političkog sistema *neophodan u određenom obimu.*

Kao prvo treba istaknuti da je izvršna i upravna vlast moćna, a ukoliko se ukida svaki politički profesionalizam, to će ova vlast još više jačati.

Drugi razlog sastoji se u tome što društveno-politički odnosi i poslovi postaju sve složeniji, te rad u organima samoupravljanja, delegacijama, a naročito u skupštinama DPZ i forumima društveno-političkih organizacija, traži sve više rada i radnog vremena da se ti poslovi uspješno obavljaju. Taj rad predstavlja istovremeno i veliku društvenu i političku odgovornost. Zbog toga smatram neophodnim postojanje potrebnog broja profesionalaca ili poluprofesionalaca koji bi se brinuli da ovaj složeni mehanizam funkcionira, a za taj posao je neophodno mnogo vremena.

Digitized by Google

Da bi taj profesionalizam bio u samoupravnoj društvenoj funkciji, nužno je bitno mijenjati sadašnje pozicije ovih profesionalaca. Mora se onemogućiti da *profesionalci bitno utiču na donošenje odluka, a njihova glavna funkcija mora se svoditi na omogućavanje delegatskom mehanizmu da vrši svoju ulogu.*

Za ovu varijantu političkog profesionalizma trebat će utvrditi nova društvena pravila, zajedno sa afirmacijom kolektivnog odlučivanja.

Mislim da je nužno realnije sagledati šta znači danas društveni zahtjev o *potpunoj »besplatnosti«* za rad u odgovornim društvenim i samoupravnim organima. U sistemu je priznata samo naknada za osobni dohodak, ako je zbog društvenih poslova morao netko izostati sa radnog mjesta, kao i troškovi putovanja.

Međutim, u praksi je široko razvijen sistem *prikrivenog političkog profesionalizma.*

Glavna forma ove vrste profesionalizma manifestira se u činjenici da pojedinci iz upravljačkih struktura i radnih zajednica, to jest svuda gdje osobni dohodak ne zavisi od konkretnih rezultata rada, mogu učestvovati u društvenim (upravljačkim) funkcijama i u okviru radnog vremena, što proizvodni radnik ne može. Povezano s tim vidljivo je koliko su subjektivne i neopravdane paušalne kritike kako su proizvodni radnici nedovoljno aktivni i slično. I to ukazuje na svoj način na određenu protivrječnost i neravnopravnost u položaju proizvodnog radnika i radnika u nadgradnji, kao i između fizičkog i intelektualnog rada.

Većina sastanaka odvija se za vrijeme radnog vremena, uključujući i sjednice radničkog savjeta i skupština DPZ, te najvećeg broja rukovodstava društveno-političkih organizacija. Prećutno se danas tolerira taj sistem, iako se pojavljuju društvene kritike, ali one su usmjerene samo na održavanje takvih sastanka za vrijeme radnog vremena u radnim kolektivima.

Ne bismo li, namjesto ovog prikrivenog političkog profesionalizma, trebali priznati u okviru 40-satnog radnog tjedna jedan sat, na primjer, za angažiranje na društvenim poslovima, razumije se, onim radnicima koji te poslove vrše?

Ovo bi bilo moguće uvesti tim više što se zna koliki dio radnog vremena ide na razne prazne hodove.

Djelomični profesionalizam je uveden u skupštinama republika i Skupštini Jugoslavije tim što se delegatima, pored naknade osobnog dohotka i putnih troškova, daje određeni mjesečni paušal, što doprinosi da u ovim skupštinama redovno postoji kvorum. S obzirom na potrebu velikog angažiranja delegata na ovim društvenim poslovima, smatram opravdanom ovakvu formu stimulansa.

Pored ovih formi djelomičnog profesionalizma, javljaju se i razne druge varijante, pa do takvih neprihvatljivih da se u nekim pravilnicima o osobnim dohocima za angažiranje na društvenim zadacima daju bodovi za veći osobni dohodak.

Digitized by Google

Vojan Rus

Mogućnosti marksističke estetike

Rasprava o marksističkoj estetici može da bude plodna ako kritički razmislimo o temeljnim pitanjima i stavovima koji su u njenoj pozadini. Ni jedan stav, pa kada je reč i o samom Marksu, ne možemo prihvatiti bez kritičkog pogleda — da li je dovoljno utemeljen u pogledu iskustva i dovoljno logički koherentan; ni jedno pitanje ne možemo unapred odbaciti kao prazno.[1]

Tu nije reč samo o mogućnostima marksističke estetike, nego i o estetici uopšte:

— da li je opšta estetika uopšte mogućna;

— da li opšta estetika ima ikakve neposredne veze sa filozofijom;

— da li je mogućna estetika koja bi bila izvedena iz pretpostavki izvornog marksizma;

— da li je opšta estetika, ako je već mogućna, u bilo kakvom pogledu korisna čovečanstvu, kulturi i umetnosti ili je uvek samo njihova kočnica.

Ova isprepletena pitanja marksizma i estetike obradiću tako što ću se obratiti nekim izvornim marksističkim mislima, pokuša-

[1] Termin estetika upotrebljavam ovde u poznatom smislu: opšta teorija umetnosti i lepog.

Digitized by Google

vajući da utvrdim njihovu unutrašnju vezu i upoređujući ih sa drugim filozofijama i estetikama. Neke misli izvornog marksizma navešću samo zato da bih ilustrovao svoje stavove o mogućnostima marksističke estetike, ali nikako zato što bi citati kojima ću se koristiti biti njezin konačni oblik, a još manje recepti za posebne estetike.

U celom ovom tekstu govorim o marksističkoj estetici kao mogućnosti, pošto je ona mnogo veća nego njezina ostvarenost. Marksistička estetika nije još razrađena koliko bi bilo u savremenim ljudskim mogućnostima; ukoliko nastaje, tek je u nekim crtama: pri tome ne možemo zanemariti ni delimične priloge nekih marksističkih teoretičara posle Marksa.

Ni izdaleka ne mislim da put do plodne opšte estetike vodi jedino tragom citatâ i komentarâ koje ću navesti, pošto je mogućno misli koje su utemeljene u tom opštem pravcu izgrađivati u mnogim varijantama.

O tome da tu nemamo posla samo sa preradom nekih dogmi i prividâ svedoči i činjenica da su sva pitanja koja ću pomenuti — ne samo u pogledu marksizma, nego i u pogledu estetike uopšte — u centru savremenih rasprava o estetici i umetnosti.

Najznačajnija mogućnost — druge su delimične i izvedene — koju ima marksizam jeste poseban celovit pristup pitanjima lepog i umetnosti. Reč je o osnovnom metodološkom pristupu. Najveći deo različitih opštih estetika pristupao je tim pitanjima metafizički, ako metafiziku razumemo, u hegelovsko-marksovskom smislu, kao jednostranu apsolutizaciju, bez obzira na to da li ona ima jednostran materijalistički ili idealistički sadržaj. U tom smislu bilo je metafizičkih pristupa koji su umetnost tumačili ili samo kao izrazitu osećajnost, ili samo kao izrazitu misaonost, ili samo kao izrazitu harmoničnost ili kao nesavršenost, bilo da su apsolutizovali intuiciju ili instinkt, bilo stvar ili umetnički proces, bilo subjektivno ili objektivno bilo sinhroniju ili dijahroniju itd. Svaka od ovih suprotnih jednostranosti je metafizički pristup.

Svi ovi pristupi gušili su celovitost umetničkog rada i lepog, pošto su istrgli iz njega samo jednu stranu i apsolutizovali je; time su rascepili onaj produkt koji je kod čoveka najcelovitiji — umetničko delo.

Metafizici suprotan pristup, u kome marksizam predstavlja samo mogući najviši i savremeni stepen, jeste dijalektičko-estetički metod. Njime bi marksizam mogao dati ozbiljan prilog našem i svetskom kulturnom preobražaju, istinskoj savremenoj kulturnoj revoluciji.

I brojni nemarksisti misle da je u dosadašnjoj estetici preovlađivala metafizička apsolutizacija, kao što je gnoseologizam, koji je iz teorije saznanja nametao estetici određene kategorije kao apsolute. Druga apsolutizacija, ontologizam, kategorije sveta ili čoveka mehanički je prenosio u estetiku i takvim redukcionizmom ugušivao posebnost umetničkog dela i raskrajao njegovu celovitost. Zato je dosadašnja filozofska misao više kočila umetnost i njezinu kritiku nego što ih je podsticala; filozofija je do sada

Digitized by Google

uglavnom dosta kasnila za umetnošću. Brojni filozofi, marksisti i nemarksisti, slažu se da je uzrok tome kašnjenju filozofije umetnosti bio u pomenutim jednostranostima; manje je, međutim, saglasnosti u kom pravcu treba tražiti pozitivna, nova estetska rešenja.

I u pogledu dijalektičkog pristupa umetnosti marksizam je samo (uglavnom) mogućnost, a još nije ostvarenost; njegova sposobnost dijalektičkog zahvata rezultira iz istorije, pošto je marksizam odgovarajući izraz sadašnjeg stepena čovekovog razvitka. Zato i može dati najtemeljniji odgovor na pitanja naše epohe; prema tome, ni u estetici marksizam se ne može tretirati kao apsolutna misao.

Sada ću se osvrnuti na pitanje kakve su mogućnosti marksističke estetike. Najpre samo o nekim teorijskim uzrocima nerazvijenosti marksističke estetike (društvene uzroke ostaviću za sada izvan rasprave). Postoje nesaglasnosti već u pogledu temeljnih mogućnosti i temeljnih pretpostavki marksističke estetike. U pogledu tih temelja pojavljuju se nesaglasnosti i kod autora koji su istinski stručnjaci i kojima ne možemo prebacivati neprijateljski odnos prema marksizmu ili oni koji su čak marksisti.

Na primer, poznati marksista Đerđ Lukač ili Morpurgo-Taljabue, jedan od najpoznatijih nemarksističkih estetičara, jednako misle da je, po marksizmu, umetnički rad samo nekakav odraz objekta; zato obojica na pogrešan način marksizam tumače kao estetski gnoseologizam (jedan oblik estetske metafizike). Isto tako, obojica misle da je, po marksizmu, umetnost samo odraz društvene baze; time oni marksizam pogrešno svrstavaju u estetski sociologizam. Morpurgo-Taljabue takođe smatra da je marksizam izraziti harmonizam, da pretpostavlja apsolutno idealnog čoveka i da iz toga nužno proizlazi apologetika. Sve su to sasvim pogrešne ocene mogućne marksističke estetike (Lukač je pokušavao u svom poslednjem razdoblju da koriguje neke stavove, ali mi se, ipak, čini da te korekcije nisu izvedene iz temelja izvornog marksizma).

Veliki deo dosadašnjih rasprava o marksističkoj estetici suzio se jednostavno na neke izričite Marksove i Englesove misli o umetnosti. Pri tome se zaboravilo naročito na Marksova i Engelsova osnovna antropološka, ontološka (opšta dijalektička) i druga stanovišta. Zato je marksistička estetika često sužavana na različite oblike estetske metafizike; tu mogu da se udruže, nehotice, kao što smo videli na primeru Lukača i Morpurgo-Taljabuea, i eminentni marksisti i nemarksisti.

Najpre ću sažeto pomenuti koje su, po mom mišljenju, *glavne implicitne teorijske mogućnosti* i *glavne implicitne pretpostavke marksističke estetike:*

1) U prvom redu reč je o *antropološkim pretpostavkama* marksizma: teoriji rada i stvaralaštva, teoriji svestranog čoveka, teoriji otuđenja i oslobođenja. Samo u okviru tih pretpostavki bila bi mogućna istinska, dijalektička teorija vrednosti, teorija saznanja i psihologija, koje bi tek tako prerađene mogle činiti materijal za mogućnu marksističku estetiku.

Digitized by Google

2) Drugi deo pretpostavki za marksističku estetiku bila bi *opšta dijalektika*, na primer, dijalektičko tumačenje odnosa opšteg i pojedinačnog, forme i sadržine, zakona i slučaja i slično.

3) Treći deo pretpostavki bili bi marksistički *sociološki stavovi*, na primer, teorija društvene istorije, podele rada i slično.

Samo u okviru svih tih pretpostavki otkrio bi se pravi sadržaj onih izričitih fragmenata o umetnosti koje nalazimo u Marksovim i Engelsovim pismima i radovima; izvan tog okvira fragmenti postaju sasvim nerazumljivi. Samo iz celine svih tih antropoloških, ontoloških, sociloških i drugih pretpostavki mogla bi se razviti razrađena marksistička opšta estetika.

Pogrešne ocene u pogledu mogućnosti marksizma u estetici imaju više varijanti: jedne tumače marksizam u estetici jednostrano, metafizički, a druge uopšte odbacuju mogućnost marksističke estetike (često odbacuju i estetiku uopšte ili vezu estetike sa filozofijom).

Navešću nekoliko takvih jednostranosti koje se često susreću u celom svetu i koje nalazimo i kod nas:

— Marksizam je teorija odraza i zato je njegova estetika moguća samo ako je izgrađena na takvoj teoriji saznanja (estetski gnoseologizam, racionalizam i kontemplativizam, mimetizam).

— Marksizam je samo teorija društva i društvene istorije; zato može da pruža samo sociologiju umetnosti, a nikako filozofiju umetnosti i opštu, filozofsku estetiku; marksistička sociologija umetnosti je teorija odraza preneta na područje društva; ekonomska baza odražava se u nadgradnji i u umetnosti kao njezinom delu (estetski sociologizam, sociološki mimetizam).

— Marksizam je samo teorija čovekovog stvaralaštva, intuicije i poiesisa, a ne teorija tehnike, racionalnosti i saznanja (egzistencijalističko-ontologistički antropologizam, koji ne »priznaje« objektivnu i svetsku bit ni najopštiju ontologiju, nego samo subjekt, intuicionizam, subjektivizam).

— Marksizam kao humanizam afirmiše potpunog čoveka, apsolutnog heroja, koji je vladar sveta i koji konačno rešava sve suprotnosti u sebi, u društvu i svetu; zato je umetnost socijalizma samo izraz harmonije vlasti i društva i njihove beskonfliktnosti (nekritički vrednosni idealizam, utopizam, perfekcionizam, apologetika).

— Pošto je za marksizam umetnost samo odraz objekta i ekonomske baze, on može da prihvati samo jedan umetnički pravac — realizam (ovaj estetski objektivizam pogrešno tumači realizam — zato je to estetski kvazirealizam, pošto je i realizam stvaralaštvo, a ne fotografisanje stvarnosti; ovaj kvazirealizam ima dve varijante: apologetski kvazirealizam i »kritički« kvazirealizam, koji posmatra umetnost kao odraz društvenih konflikata.

— Za marksizam je jedini i večiti uzor umetnosti samo antička grčka umetnost (klasicizam, estetski perenizam).

— Umetnost je za marksizam jedan od najviših izraza harmoničnosti svetske i ljudske materije i harmonične zakonitosti (kosmološko-estetski harmonizam i apsolutni determinizam).

Digitized by Google

— Marksistička estetika nije moguća pošto je za marksizam dosadašnja umetnost samo otuđenost koju prouzrokuje podela rada. Umetnost budućnosti utopiće se — u komunizmu — u sasvim jedinstveni proces proizvodnje (sociološko-utopijski harmonizam i sociološko-estetski nihilizam).

— Marksizam uopšte nije sistematska teorijska misao, nego je samo kritička metodologija i zato nije moguća estetika kao sistematska misao o umetnosti i lepom (metodologizam kao estetski nihilizam).

— Marksizam ne može da bude koherentna estetska misao pošto je u sebi dualistički razdvojen: na jednoj strani — gnoseologizam, mimesis, ideologija, a na drugoj — slavljenje »večitog« sveta umetnosti: »umetničko« u umetnosti (dualistički estetski nihilizam).

— Marksizam ne može da bude odjednom i filozofska i naučna estetika; ako bi bio naučan, njegovi filozofski pojmovi bili bi nepotrebni, pošto prava nauka samo fiktivno određuje predmetnost umetnosti i prihvata samo rezultate njenog induktivnog istraživanja (pozitivističko-scijentistički estetski nihilizam).

Gore pomenute netačne, jednostrane prikaze marksizma u estetici nisam iskonstruisao, nego sam naveo gotovo doslovno ocene o mogućnosti marksizma, koje su bile objavljene u svetu i u Jugoslaviji u poslednjim decenijama (ne navodim pojedinačne autore, pošto je reč o stavovima; pored toga, ti se stavovi često isprepliću kod jednog te istog autora). Sve te ocene mogućnosti marksizma nisu zlonamerne, ali su jako površne; zato je potrebno sa njima raspravljati pre svega teorijskim argumentima. Pošto su svi pomenuti prikazi marksizma u osnovi netačni, potrebno je, nasuprot njima, doslovno navesti barem neke osnovne misli izvornog marksizma. To nije nikakav školski i dogmatski posao pošto je reč o stručnom suočavanju sa greškama koje žive u velikom delu filozofije i estetike kao struke. Bez raščišćavanja ovih pitanja, bez saznanja o istinskom marksizmu nije ni mogućna plodna kulturna politika, estetska kritika i teorija socijalizma; zato rasprave o ovim temama prevazilaze stručne granice.

Stoga ću pokušati da ukratko prikažem (više kao ilustraciju, bez ikakve želje za sistematizacijom) kako bi bilo mogućno razvijati istinske estetske pretpostavke marksizma i njihove mogućnosti u oblikovanju opšte estetike.[2]

Sledeći izvorne misli marksizma u pogledu estetskih pretpostavki, pokušaću da pođem od najtemeljnijih filozofskih stavova marksizma preko problema opšte estetike do posebnih estetika, posebnih kritika i pojedinačnog umetničkog dela. Ovde je, naravno, reč samo o kratkoj, zgusnutoj ilustraciji unutrašnjih mogućnih veza u marksizmu, koje je mogućno oblikovati i u drugim varijantama.

---

[2] Reč je o antropološkim, ontološkim i sociološkim pretpostavkama koje smo već pomenuli u tačkama 1—3.

Digitized by Google

Da počnemo glavnom metodološkom pretpostavkom filozofije izvornog marksizma:

»Pretpostavke kojima mi počinjemo nisu nikakva proizvoljnost, nisu dogme, to su stvarne pretpostavke... To su stvarni individuumi, njihova akcija i njihovi materijalni životni uslovi...«[3]

»Proces rada... (je) opći uvjet za razmjenu materije među čovjekom i prirodom, vječiti prirodni uvjet za život ljudi, a stoga i jest ne samo *nezavisan ma od kojeg oblika tog života*, nego, naprotiv, *jednako svojstven svim oblicima ljudskog društva.*«[4]

»... Kada govorimo o radu, reč je o samom čoveku. Ovo novo postavljanje pitanja već uključuje njegovo rešenje.«[5]

Marksizam u ovim stavovima nastupa izrazito antidogmatski i antimetafizički, što je odlučno za njegovu opštu mogućnu estetiku i kritiku. Temeljnost Marksovog pristupa je u tome — što se vidi iz prvog citata (i, naravno, iz svih njegovih radova) — da ponovo, sa punom ozbiljnošću, postavlja pitanje o glavnoj pretpostavci svoje celovite misli na svim područjima; prema tome, nije reč samo o pretpostavci ili izolovane sociologije ili samo gnoseologije ili samo estetike ili ontologije. Marks nije bio zadovoljan radom svojih zaista velikih prethodnika — Dekarta, Kanta, Hegela i Šelinga. Iako su se oni u mnogo čemu uspešno bavili kritikom sopstvenih pretpostavki, ostali su unutar manje razgovetnih, finijih apsolutizacija. Kao što pokazuju pomenute Marksove misli, za izvorni marksizam nije glavna pretpostavka ni »apsolutna«, svetska materija, ni zakonitost sveta, ni čovek kao perfektno biće ni potpuno društvo itd. — nego je glavna pretpostavka ona koju možemo dobiti sa najvećom mogućnom sigurnošću, kada kritički posmatramo celu istoriju čovečanstva i kada čoveka upoređujemo sa svim poznatim bićima: *čovekov rad, radna akcija.*

Glavna pretpostavka je ono — *čovekov rad, stvaralaštvo* — što se po tome kritičkom i empiričkom putu pokaže kao najodlučnije za čoveka i što ga najviše odvaja od svih drugih bića.

U svetu ima, naravno, dosta opštijih opštosti nego što je rad (na primer, svetsko menjanje ili fizička materija). Međutim, glavni uzrok čoveka nisu te opštosti, nego to što on u prvom redu sam sebe prouzrokuje, i to prvenstveno radom. Zato je za čoveka najznačajnija (ali nije najopštija) opštost rad — ono što je, po Marksu, »zajedničko« svim ljudskim pojavama i što je od njih nezavisno (*Kapital*), što će reći najtemeljnije. Ali, još od ranih Marksovih radova (prvi citat je iz *Nemačke ideologije*) jasno proizlazi da se to opšte, koje je za čoveka najznačajnije — rad kao stvaralaštvo — pojavljuje uvek u obliku individualnih »akcija«; nosioci tih »akcija« su pojedinci, koji se onda udružuju.

Rad kao glavni izvor umetnosti mogućno je, prema tome, razumeti samo kao jedinstvo suprotnosti ljudske opštosti i čoveka pojedinca. Veliki značaj ovog zaključka za estetiku i kulturnu politiku je u tome što je čak i kod izrazito dijalektičkih filozofa, kao

[3] *MEW*, B. 3, Berlin, 1959, str 20. *Kurziv* u citatima — V. R.
[4] *Kapital*, I, Beograd, 1947, str. 140. i *MEW*, B. 23, str. 198.
[5] *MEW*, EB. 1, str. 521—522.

Digitized by Google

što su Hegel i Lukač, najčešće bila pretpostavka čitave filozofije određena apsolutizovana opštost. Te opštosti su potiskivale i užasno suzile pojam umetničkog rada i tako u ime filozofije duhovno razdvojile višeslojevitost i organsku celinu umetničkog dela. Kod Hegela je umetnost podređena mehanizmu apsolutne ideje, kod Šelinga stvaralaštvo je podređeno čak instinktivnosti, kod Hajdegera biti, kod Kročea intuiciji itd. Pošto nisu dijalektički rešili odnos opšteg, posebnog i pojedinačnog — i naročito kod suočavanja čovekovog stvaralaštva i sveta — čak Marksovi izraziti dijalektički prethodnici (Kant, Šeling i Hegel) ograničavali su pojam umetnosti nekom (nekima) opštošću ili nisu bili sposobni u svetskoj mreži opštosti otkriti široke prostore umetničke slobode i stvaralaštva. Marksizam je potencijalni korak napred u pristupu estetici, pošto principijelno, i ne samo sentimentalno, »normativistički« oslobađa od apsolutnih metafizičkih opštosti. Marksizam je potencijalni korak napred i zato što prevladava drugu jednostranost: pozitivistički, nominalistički i individualistički postupak, koji pokušava da odbaci svaku opštost i prikaže umetničko delo kao sasvim izolovano; time se dolazi opet u nerazrešiv sukob sa ljudskom stvarnošću, pošto je umetničko delo uvek bogato i individualizirano preplitanje različitih opštosti — mnogo bogatije nego što je ili sama društvenost, ili samo saznavanje ili sama instinktivnost. Idući od polaznih marksističkih pretpostavki, moguće je koherentno pokazati kako jedna posebna opštost — stvaralaštvo — koja je najznačajnija za čovečanstvo, izvire iz pojedinačnog radnog akta i istovremeno već u njemu podređuje (ne odbacuje) i objedinjuje ljudske i svetske opštosti: prirodnost, materijalnost, društvenost, ličnost, misaonost, osećajnost itd.

Pošto umetničko delo stvarno — pa i za marksističku teoriju — predstavlja najcelovitiji stvaralački akt, čovek u njemu takođe »podređuje« najbogatiji isečak svetske i sopstvene opštosti. Zato marksizam ne može da bude ni dogmatski estetski dedukcionizam (koji umetničko delo izvodi iz nekog opšteg kao strogo nadređenog) ni dogmatski redukcionizam (koji delo sužava na produžetak neke siromašne opštosti ili pojedinačnosti).

Kako je baš sa stanovišta Marksove teorije rada moguće ukazati na odnos opšteg i pojedinačnog, čoveka i sveta i na sva druga glavna pitanja dosadašnje estetike (forma—sadržina, saznanje—stvaralaštvo, intuicija—pojam itd.), tako je i estetiku i umetnost moguće osloboditi dominacije filozofske metafizike, što će pokazati razmišljanja o sledećim centralnim Marksovim mislima:

»Ne radi se ovdje o prvim životinjskim instinktivnim oblicima rada... Mi pretpostavljamo rad u obliku kakav je *svojstven samo čovjeku*... Ali što unaprijed odvaja i najgorega graditelja od najbolje pčele jest da je on svoju gradnju izradio u glavi prije nego što će je izraditi u vosku. Na završetku procesa rada izlazi rezultat kakav je na početku procesa već postojao u *radnikovoj zamisli*, dakle idealno.«[6]

[6] *Kapital*, I, cit. izd., str. 134—135. i *MEW*, B. 23, str. 192—193.

Digitized by Google

Ovo *najznačajnije* mesto za razvitak marksističke estetike bilo je do sada nedovoljno upotrebljeno. Međutim, ono može da razjasni stvaralaštvo čoveka — pa i umetničko stvaralaštvo — mnogo bolje od onih savremenih (Hajdeger) i drugih filozofija (Šeling, Kant) koje su naročito isticale izvornost umetnosti, stvaralaštvo i genijalnost umetnika. Kada razvoj ovih Marksovih misli objasni umetničko stvaralaštvo, već smo probili prvi prelaz ka novom rešavanju svih dosadašnjih »nemogućnih« (»aporetičkih«), »paradoksalnih«, »antinomičkih«, »večitih« problema estetike.

Centralni (ali ne i jedini) pojam ove Marksove teze u *Kapitalu* je zamisao i njen odnos sa drugim sastavnim elementima rada, koji aktivno sarađuju u njemu. Zamisao i sastav radnog akta otkrivaju šta je zapravo ona masovna »individualna« akcija koja je, kao što smo videli (u *Nemačkoj ideologiji*), po Marksu, glavna pretpostavka čitave njegove filozofije i nauke. Za Marksovo shvatanje rada, zamisli i za njihovu ulogu u estetici odlučni su stavovi: (1) da je zamisao idealna forma koja prethodi produktu; (2) da je zamisao izrazito prevazilaženje opšteg (na primer, instinkta), pošto je (3) rad takođe individualan (nosilac rada je već pojedinac) i pošto je (4) taj pojedinac masovan (po Marksu u *Kapitalu:* zamišljati i raditi sposoban je već i »najgori« graditelj; dakle, ne samo intelektualac, nego svaki poljoprivrednik, radnik, zanatlija itd.).

Za mogućnu marksističku estetiku ne bi bila značajna samo teza o stvaralaštvu, nego objašnjenje stvaralaštva kao svesno-zamišljajnog delovanja. Metafizički filozofi shvatali su stvaralaštvo sve do danas ili kao čovekovo podređivanje nekoj opštosti (pa su estetiku i umetnost takođe podređivali toj opštosti), ili kao stvaranje iz ništa, *ex nihilo* (pa su umetnost stavljali u izvanistorijski, prazan prostor) ili na oba načina odjedanput. Suprotno tim stavovima, marksizam je tezom o individualnoj zamisli i akciji — koja već u najmanjem radnom aktu podređuje prirodno opšte i time ga razvija — oblikovao premisu za oslobođenje estetike bilo od apsolutne vladavine opšteg ili pojedinačnog ili neistorijskog.

Ukazaću na nekoliko mogućnosti rešavanja estetskih problema koje se kriju u pretpostavkama u radnom aktu rukovođenom zamisli.

Već najmanji, atomarni akt proizvodnje negira onu metafizičku razbijenost, razmrvljenost čoveka i umetničkog dela koju na neki način ističu sve metafizike i njihove estetike. Već nepismeni poljoprivrednik, zanatlija ili lovac u svojoj proizvodnji objektivno prevazilaze metafiziku, iako toga nisu svesni. Već najmanji akt proizvodnje povezuje suštinske sastojke čoveka (i njegovog odnosa sa svetom) u celinu, koja je u sebi različita. Zato estetika koja svesno proizlazi iz stvaralačkog akta, u čijem centru je zamisao, može da prevlada sve estetske metafizike koje imaju za osnov rascep čoveka.

Već obična zamisao »najgorega« graditelja, o kome govori Marks, istovremeno je i normativna i iskustvena, pošto postavlja

Digitized by Google

cilj koji tek treba da bude; reč je o proizvodu koga još nema i koji se tek želi, normira. Međutim, ta ista zamisao cilja i proizvoda nužno mora da se gradi na pojmovnom, empiričkom znanju o predmetima i sredstvima rada, o čovekovoj potrebi i radnoj snazi. Znači, normativno i empiričko povezani su već u najmanjem aktu proizvodnje i nisu principijelno odvojeni, kao što misli veliki deo filozofije. Zato u marksističkoj estetici nije moguće apsolutno odvajati neku deskriptivnu nauku, recimo, istoriju umetnosti od apsolutno normativne estetike. Nije moguće ni spolja unositi normu u umetnički rad, pošto umetnička proizvodnja u svakom svom aktu postavlja nužno individualiziranu normu koja vodi do nastanka pojedinačnog dela.

Isto tako, mogli bismo pokazati da zamisao nije samo mesto pojmovno i odvojeno od lika, figure. Zamisao se zaista gradi na logičkim pojmovima; međutim, ona ih povezuje u nešto misaono-figurativno, pošto je zamisao duhovna slika celine proizvoda i radnog akta koja se kvalitativno razlikuje od slike-predstave i slike-obične fantazije. Ako polazimo, dakle, od zamisli, otkrivamo izrazitu povezanost i figurativnog i diskurzivnog. Tako filozofija rada prevazilazi ne samo jednostranosti normativizma i empirizma, nego i jednostranosti teza o figurativnosti ili racionalnosti umetnosti.

Za estetiku koja polazi od pretpostavke rada i stvaralaštva nije moguće odvajati »čulne slike« od misli i mišljenja. Kada razmislimo o prirodi zamisli i radnog akta, pokazuje se potpuna neosnovanost apsolutnog odvajanja estetike mimesis (odraza, saznavanja) od estetike poiesis (stvaralaštva). Ako idemo putem teorije rada i stvaralaštva, otkriva se i neosnovanost strogog odvajanja formalističke i »sadržajne« estetike. Zamisao je, zajedno sa radnom snagom, glavni činilac stvaralaštva, pošto prva oblikuje novo na način koji nikad ne bi bio mogućan u prirodi. Međutim, neposredni materijal zamisli je i odražavanje i saznavanje, pošto su pojmovi i iskustva sa kojima zamisao nanovo kombinuje date predmete izrazito saznavanje; otkriva se jedinstvo mimesis-poiesis. Zamisao i radna snaga uvek su izrazit princip formiranja, pošto razbacanom materijalu rada tek one daju odgovarajući oblik; međutim, zamisao i rad ne mogu da oblikuju prazninu, nego samo već postojeće vrednosti i materijale, koji specifičnim oblikovanjem postaju sadržaji. I opet se otkriva nužno jedinstvo različitog; sada nužno jedinstvo forme i sadržine, što je bila jedna od velikih teškoća mnogih dosadašnjih estetika.

Zašto se glavni problemi estetike tako »jednostavno« rešavaju ako polazimo od rada kao zamišljajne delatnosti (rad može da bude takođe otuđen, razmrvljen). »Tajna« odgovora je u dijalektičkoj strukturi celovitog radnog akta, koju otkriva naročito izvorni marksizam.

Radni akt povezuje svesnu potrebu, osećanje, zamisao, radnu akciju, predmet i sredstvo rada, proizvod i zadovoljenje potrebe. Time radni akt istovremeno povezuje karakterističnu ljudsku formu i sadržinu, povezuje čovekovu misaonost i osećajnost, njegovu subjektivnost i objektivnost, njegovu bit i normativnost, sredstvo i

Digitized by Google

cilj, tipičan čovekov kontinuitet i diskontinuitet, povezuje u radu intuitivno i diskurzivno, idealno i materijalno, prirodno i transcendentno, lično i društveno. I najobičniji poljoprivrednik i radnik prevazilazi, kada izradi svoje oruđe ili kip, u tom svom praktičnom delovanju i proizvodu oboje — normativizam i deskriptivizam, idealizam i pasivni materijalizam. Time se otvaraju sasvim novi pogledi na estetiku i umetnost.

Samo ako polazimo od opšte strukture produkcije i ako istražujemo njene posebne umetničke forme, možemo temeljno prevazići estetski subjektivizam i objektivizam, estetski emotivizam i racionalizam, estetski formalizam i mimetizam, teleologizam i empirizam, gnoseologizam i intuicionizam itd. — znači, sve one jednostranosti koje je jedan deo dosadašnje postmarksovske estetike delio sa nemarksističkim pravcima Samo iz celine akta i strukture rada mogućno je svesno prevazići sve glavne jednostranosti i dualizme koji su do sada teorijski ograničavali estetiku i kritiku, kulturnu politiku i samu umetnost.

Jednostrane uticaje metafizike može da ilustruje i sledeće: veliki deo dosadašnje estetike zaglibio je, uprkos različitim stavovima (pasivni materijalizam i idealizam; objektivizam i subjektivizam; formalizam i mimetizam) u gnoseologizam, pošto je velika većina vrlo različitih, suprotnih estetika tumačila umetnost vrlo usko, samo kao saznanje.

Već smo kazali da je u umetničkom delu uvek prisutan i visok stepen saznanja; međutim, umetnički rad nikako ne možemo da zahvatimo samo predikatom saznanja, ako smo svesni da je on uvek i zamišljanje i stvaralaštvo. Ovo je samo jedan mali primer koji može pokazati kako bi se temeljito razlikovao mogući marksistički pristup od velikog dela dosadašnje estetike i filozofije. Marksizam vode njegovi stvarni teorijski potencijali — a naročito njegova teorija rada kao stvaralaštva i njegova teorija totalnog čoveka — daleko od utabanih staza estetskog gnoseologizma, koji je bio sudbina većeg dela dosadašnje estetike.

Međutim, opšta struktura rada i radnog akta za izvorni marksizam nije nikakva opšta dogma i šema koja bi sama bila dovoljna da objasni posebnost umetnosti i umetničkog dela. U pogledu posebnog u umetnosti značajni su sledeći Marksovi stavovi:

»... moral, nauka, *umetnost* itd. samo su *posebni* načini proizvodnje i potpadaju pod njen *opšti* zakon«[7].

»... Čovek proizvodi sam *bez fizičke potrebe* i *istinski* proizvodi tek u *slobodi* od potrebe... Životinja oblikuje samo po potrebi i meri svoje vrste... dok čovek zna proizvoditi po meri svake vrste... *zato čovek oblikuje i po zakonima lepote.*«[8]

»Slobodni razvitak individualnosti... (predstavlja takođe — V. R.) *redukciju potrebnog rada* društva na minimum, a čemu odgovara *umetničko, naučno* itd. razvijanje *individua.*«[9]

---

[7] *MEW*, EB. 1, str. 537.
[8] *MEW*, EB. 1, str. 517.
[9] *Grundrisse*, str. 593.

Digitized by Google

Šta možemo podrazumevati pod »opštim zakonom proizvodnje«, koji Marks pominje u prvom gornjem citatu i »pod« koji potpada i umetnost. Pojam opšteg zakona proizvodnje zahvata, pored ostalog, i ono što je u njemu najtemeljnije: nužni odnos onih opštih elemenata stvaralaštva koje smo pronašli već u radnom aktu i koji su u vrlo različitim oblicima prisutni u svim formama stvaralaštva, bilo u materijalnoj proizvodnji ili u umetnosti ili u stvaralačkoj politici. Ti opšti elementi stvaralaštva već su pomenuta svesna potreba, zamisao, radna snaga, sredstvo i predmet rada, produkt.

Međutim, izričito moramo naglasiti da ove izraze nikako nije moguće shvatiti — kada smo na terenu filozofije rada i filozofije umetnosti — u uskom ekonomskom smislu. Jednostavan primer: predmet rada u materijalnoj proizvodnji bila je sirovina koju prerađujemo u materijalni proizvod (gvozdena ruda, pamuk), dok u umetnosti komad platna na koje se nanose boje nikako nije predmet umetničkog rada; ovde je glavni predmet rada onaj lični doživljaj, onaj društveni sadržaj i ona opšta kultura (poznavanje boja itd.) koja se u umetniku udružuje sa njegovim doživljajima i što sve umetnik povezuje u umetnički izraz, proizvod.

Temeljni elementi stvaralaštva specifični su od jednog područja proizvodnje do drugog, što je Marks istakao kada je, govoreći o opštem zakonu proizvodnje, istovremeno naglasio da su moral, umetnost itd. posebni načini proizvodnje. Po izričitom Marksovom mišljenju, glavni zadatak nije istraživanje samo opšteg zakona proizvodnje ili opšte društvene osnove, nego posebnosti svake vrste proizvodnje.

Za naše dalje razmišljanje vanredno je značajan Marksov snažan naglasak (u *Grundrisse)* na posebnost umetničke proizvodnje. Marks ističe »da određena razdoblja njezinog procvata (umetnosti) nikako nisu srazmerna sa opštim društvenim razvitkom, pa ni sa materijalnim temeljem . . .«[10]. Znači, po Marksu, razlike između umetnosti i ekonomske baze nisu samo kvantitativne, tako da umetnost raste malo sporije ili malo brže od ekonomske osnove. Iako je umetnost (posredno) uvek (delimično) uslovljena i celokupnom strukturom društva, po Marksu, njezin kvalitet može da bude usmeren drugačije nego društvena celina ili ekonomska osnova. Izvorni marksizam je tako vrlo udaljen i od estetskog sociologizma i od ekonomicizma.

Ova izrazita posebnost umetnosti i estetike utemeljena je, po Marksu, i u tome što je baš umetnost izrazito slobodna proizvodnja, ne samo u budućnosti, nego u određenoj meri i do sada. Znači, za Marksa ni jedno društvo nije toliko apsolutno jednosmerno određeno svojom ekonomskom osnovom da umetnost ne bi mogla delovati drugačije od preovlađujuće tendencije, iako u društvu preovlađuje nerazvijenost i otuđenost. Znači, marksizam ni u estetici nije mogućan kao apsolutni determinizam, nego je od njega vrlo udaljen (pošto je dijalektički determinizam: međusobno delovanje,

[10] *Ibid.*, str. 30.

Digitized by Google

višeuzročnost, koja, ipak, ne odbacuje neki glavni uzrok, kao što je ekonomska osnova).

Kao što pokazuju Marksove navedene misli, u izvornom marksizmu možemo naći i odgovarajuće objašnjenje zašto i u čemu je umetnost baš poseban način proizvodnje. Ta njezina posebnost istupa jasno tek u marksističkom pojmu totalnog čoveka, u odnosu svih temeljnih područja rada i svih temeljnih čovekovih potreba. Materijalna i umetnička proizvodnja predstavljaju komplementarno jedinstvo suprotnosti. Dok materijalna proizvodnja odgovara čovekovim biološkim potrebama, umetnost može da se na razvijenoj (ekonomskoj) osnovi od nje odvoji kao slobodan rad, koji izrazito prevazilazi biološku (prirodnu) nužnost, ali je istovremeno dopunjava gde je ona nemoćna (pri izgradnji celine svestranog čoveka).

Ovde se susrećemo sa plastičnom prirodom čovekovog stvaralaštva i zamisli i njihovog uticaja na sve psihičke procese. Ako bi se bolje razvila teorija rada (čije je temelje Marks najtačnije otkrio), mogao bi se iz toga izvesti logičan prelaz iz materijalne proizvodnje na kvalitativno viši stepen umetnosti. Pri tome nikako ne mislim da se umetnost može suziti na materijalnu proizvodnju. Međutim, umetnost može, usled posebne prirode zamišljanja i rada, da raste iz negacije materijalne proizvodnje zato što zamisao i stvaralaštvo mogu sebe neprestano prevazilaziti. Nasuprot idealizmu, koji ideju shvata kao apsolutnu stalnost ili kruženje i koji time ideju umrtvljuje i smanjuje joj snagu, marksistička teorija zamišljanja sposobna je da pokaže pravu i dinamičku snagu »ideje«. Pošto je ova sastavljena iz pojmovnih elemenata, može putem njih stalno uključivati u sastav zamišljanja suštinski nove sastojke; pošto je zamisao sastavljena iz pojmovnih sastojaka, može usled elastičnosti pojmova (što se mnogo razlikuje od tvrde predstave životinje, koja je vezana samo za konkretan predmet) pojmovne elemente kombinovati praktično u beskonačnost. Zato određeno isto zamišljanje (na primer, materijalno-proizvodno zamišljanje o izgradnji kuće) može preći na suštinski drugačiju zamisao o »izgradnji« porodice i društvene zajednice i na drugačiju zamisao o umetničkom delu kao posebnoj »građevini«. Tako su u jednom povezanom, celovitom toku čovekovog zamišljanja i proizvodnje mogući sasvim različiti ali ipak povezani stepeni: materijalna proizvodnja, umetnost, moral, politika.

Međutim, usled sasvim određene funkcije umetnosti u čovekovoj celokupnoj reprodukciji, kod nje oni opšti elementi koji su karakteristični za svaku posebnu proizvodnju i koji čine opšti zakon proizvodnje — dobijaju izrazito posebne, specifične oblike.

Sledeći element koji je nužno pomenuti kao značajnu mogućnost estetike u okviru marksističke antropologije je teza o *svestranom, celovitom čoveku.* Za marksizam svestrani čovek nikako nije potpun, savršen čovek, nego je samo stalno samorazvijanje celine onih temeljnih mogućnosti i potreba koje su prisutne u svakom čoveku: ličnost, društvenost, misaonost, osećajnost itd.:

»Čovek svoju svestranu suštinu prisvaja na svestran način, dakle kao totalni čovek. Svaki od njegovih ljudskih odnosa prema

Digitized by Google

svetu, gledanje, slušanje... mišljenje... delovanje, voljenje, ukratko, svi organi njegove individualnosti, kao organi koji su neposredno u svom obliku društveni organi, jesu... prisvajanje predmeta. Ne samo pet čula, nego i takozvana *duhovna čula, praktična čula (volja, ljubav* itd.), jednom rečju... *čovečnost čula* nastaje tek pomoću postojanja svog predmeta, pomoću *očovečene prirode.*«[11]

Iz pomenutog proizlazi sledeće: za Marksa prisvajanje u komunizmu nikako nije samo prisvajanje sredstava za proizvodnju, a svestrani čovek nikako nije perfekcionističko biće, iz koga bi proizlazila umetnost kao apsolutna harmonija.

Istinsko čovekovo prisvajanje, koje stvara celovitog čoveka, za Marksa je prisvajanje svih ljudskih mogućnosti, među kojima imaju, što je očigledno, odlično mesto i čovekove duhovne mogućnosti i potrebe. Za sve one koji vrlo usko shvataju »čulnost« Marksove prakse, pa i umetnosti, od pomenutih Marksovih misli naročito je instruktivna sledeća: »ne samo pet čula nego i takozvana *duhovna* čula, *praktična* čula«.

Po Marksu, tek razvijeno bogatstvo umetničkih i sličnih celovitih predmeta predstavlja onu stepenicu koja podstiče društvenu duhovnost na viši stepen. To je za Marksa jedan od suštinskih zahteva, normi i zakonitosti socijalizma i komunizma, čiji je najcelovitiji, glavni cilj svestrani čovek. To je izričito naglašeno u *Grundrisse*, gde je Marks doslovno istakao da u socijalizmu »slobodnom razvitku individualnosti... odgovara umetnički, naučni razvoj individue«. Ponekad se smatra da postoji nepremostiv jaz između mladog i starog Marksa, između Marksa koji je humanista i Marksa koji je ahumanista (poznato mišljenje dela strukturalizma). Pomenuti Marksov stav iz *Grundrisse* — koji se prema pomenutoj tezi, navodno, nalazi u Marksovoj sasvim »naučnoj« i »ahumanističkoj« fazi — pokazuje da je Marks od ranih do svojih najkasnijih radova postavljao iste realno humanističke ciljeve: slobodni i svestrani razvitak svake individualnosti, čiji je značajan deo i umetnički i naučni razvoj individue, što je, opet, osnovni uslov za novo društvo, pošto Marks ističe da će u razvijenoj komunističkoj asocijaciji slobodni razvitak svakog pojedinca biti uslov za slobodni razvitak svih *(Komunistički manifest)*.

Marksova misao sadrži pretpostavku o različitim čovekovim osnovnim mogućnostima i potrebama, koje se mogu razvijati kao jedinstvo različitosti. Kod Marksa nema pretpostavki o apsolutnoj čovekovoj harmoniji i konačnosti, što bi moglo da vodi do odgovarajuće jednostranosti u estetici (estetski harmonizam).

Zato je izvorni marksizam vrlo daleko od apsolutnog estetskog harmonizma i od teza koje proizlaze iz njega: društvena beskonfliktnost u socijalizmu i zato nužnost apologetske umetnosti.

Pojmom o svestranom, totalnom čoveku oblikovan je najopštiji kriterijum realnog humanizma. Međutim, taj kriterijum, to

[11] *MEW*, EB. 1, str. 539. i 541—542.

Digitized by Google

moram da naročito istaknem, samo je nekakav udaljen, posredan i koordinativan kriterijum za sve čovekove delatnosti, pa i za umetnost. Taj kriterijum svestranosti određuje svakom posebnom načinu proizvodnje — pa i umetnosti — odgovarajuće mesto u celini svestranog čoveka u humanističkom društvu, a i pravce razvojnog prevazilaženja otuđenosti svake posebne proizvodnje, pa i umetnosti. Ako se zapitamo gde je, sa stanovišta marksizma, onaj konačni zajednički cilj i merilo umetnosti i materijalne proizvodnje itd., koje im je zajedničko i koje im daje mogućnost autonomnog razvitka, onda je svestrani čovek takvo opšte merilo, ali još nije specifično estetsko merilo.

Iz onoga što smo rekli ocrtava se — kada sledimo logiku izvornog marksizma — jedinstvo estetike i (ostale) filozofije.

Prihvatimo da za izvorni marksizam od dosadašnje filozofije ostaju — kao što je Engels figurativno kazao — »logika i dijalektika«. Ta filozofska dijalektika ima, pak, dva temeljna sastojka: opštu dijalektiku čoveka (antropologiju) i najopštiju dijalektiku sveta (kosmologiju-ontologiju) (posebne dijalektike čoveka i sveta obrađuju posebne nauke). Jezgro dijalektike čoveka je opšta dijalektika čovekovog rada i njegove svestranosti. Ali, u umetnosti (i u moralu) ta dijalektika čoveka ostvaruje se naročito intenzivno i zato su estetika i etika od svih »posebnih nauka« najviše filozofske, zahvataju suštinski deo vrha celovitog čoveka. Umetnost je, naime, (objektivno) uvek usavršavanje celovitosti čoveka u određenoj epohi, bez obzira na to koliko je ta epoha ograničena. Umetnost je dogradnja konkretne, epohalne celovitosti, pošto smo videli da, po Marksu, umetnost dograđuje (na primer, u antici) konkretni duhovni vrhunac čovečanstva, koji se ostvaruje u pojedinačnim epohama. Umetnost ima ovu funkciju pošto uvek intenzivno kultiviše sintezu glavnih duhovnih moći kao što su osećanja, fantazija i mišljenje. Zato je za Marksa umetnost bila — a to mora da bude naročito u komunizmu — onaj deo čovekove celine koji prevazilazi materijalnu proizvodnju kao stremljenje ka ispunjenju konkretnih ljudskih mogućnosti. Ta težnja ka celovitosti uvek je u čovečanstvu bar fragmentarno prisutna, iako u datom društvu preovlađuje otuđenost, koja nikada ne može biti apsolutna.

Povezanost estetike sa filozofijom, koja je utemeljena na povezanosti umetnosti sa čovekovom suštinom, jeste i u tome što »kategorije« čoveka i rada postaju u umetnosti naročito intenzivne. Figurativnost umetnosti (koja nije samo realistička) je sinteza, izbor i prerada figurativnosti iz svakodnevnog života i specijalizovanih delatnosti. Forma umetničkog dela je sinteza, izbor i prerada različitih nižih ljudskih formi (oblikovanih doživljaja, društvenih pojava i izražajnih sredstava). Misaonost i osećajnost umetničkog dela je sinteza, izbor i prerada različitih osećanja i misli iz svakidašnjeg života i posebnih njegovih područja. Vrednost umetničkog dela je sinteza, izbor i prerada najrazličitijih ljudskih vrednosti.

Ova sinteza, izbor i prerada — koja podiže umetničko delo u formu formi, u vrednost vrednosti, u osećajnost osećanja —

Digitized by Google

sprovedena je u jasno određenom pravcu: oblikovati kultivisan i čulno materijalizovan figurativno-predstavni izraz, koji prodire i do drugih ljudi — umetničko delo.

Zato isti oni elementi koji su karakteristični za svaku proizvodnju dobijaju u umetnosti uvek izrazito poseban oblik i sadržinu. Dok je, na primer, zamisao kompleksnog tehničko-materijalnog proizvoda (nebodera, rakete) do detalja tačna, koherentna i čista pojmovna tvorevina i pre početka proizvodnje, zamisao umetničkog dela, po pravilu, samo je intuitivan nacrt, u kome se mešaju pojmovni, figurativno-predstavni i fantazijski sadržaji i koji se u toku ostvarivanja elastično modifikuje.

Ovo je dokaz da opšte kategorije estetike i umetničkog rada ne mogu umetnost dogmatski okivati, pošto estetska teorija mora naći baš njihove posebne oblike u umetnosti. Ovaj antidogmatski zahtev u pogledu posebnog i individualnog u estetici (i etici) baš je u izvornom marksizmu teorijski najjasnije utemeljen i nije samo lepa, nejasna želja ni samo esejistički uzdisaj.

Time bih prešao na neka Marksova *najopštija, onotološka stanovišta* koja su, takođe, među mogućnim pretpostavkama estetike. Sasvim pogrešno se ponekad smatra da izvorni marksizam sa svojim stavovima o najopštijim zakonima i kategorijama utemeljuje dogmatizam. Marksizam iz svojih najopštijih stavova o opštem i pojedinačnom, o formi i sadržini itd., nikako ne izvodi neposredno neke estetske zakonitosti. Baš nasuprot tome, sa svojim stavovima o opštim zakonima marksizam izgrađuje jedan od nužnih teorijskih osnova za prevladavanje svake dogmatičnosti i svake metafizike.

Marksizam u svojoj kritici Hegela — koji je u pogledu dijalektike marksizmu najbliži — ističe da je suštinska Hegelova greška, celokupnog racionalizma i gotovo celokupne metafizike, što apsolutizuju opšte, što ga podižu iznad pojedinačnog i što pojedinačno guše u opštem. Baš marksizam pokazuje — mogli bismo navesti puno eksplicitnih mesta (u *Svetoj porodici, Dijalektici prirode, Kritici Hegelove filozofije državnog prava)* — da individualno i posebno uvek poseduju sopstvenu suštinu, koju ne možemo ugurati bez ostatka ni u jedno opšte. Marksizam nagoveštava da u celokupnoj strukturi sveta, a naročito u čovečanstvu, individualno i posebno uvek prevazilaze sopstveno opšte, da opšte nastaje uvek talasanjem pojedinačnosti-slučajnosti, koje predstavljaju nužne oblike postojanja opšteg.

Marks i umetnost tumači kao nešto posebno, što se jasno razlikuje i od svoga opšteg (od čovekove generičnosti) i što mora da bude, kao posebno, protumačeno pre svega sopstvenim posebnim sadržajem, a ne njegovom redukcijom na najbliže opšte (društveno, psihološko itd.). Već smo videli da je za Marksa umetnost poseban način proizvodnje. A u *Grundrisse* Marks kaže doslovno: »Što se tiče umetnosti, poznato je da određeni periodi njenog *procvata* ne stoje *ni u kakvom srazmeru* s opštim razvitkom dru-

Digitized by Google

štva, pa prema tome *ni* s *materijalnom* osnovom društva...« i dodaje: »Teškoća se sastoji samo u opštoj formulaciji tih protivrečnosti. Čim se one *specifikuju*, već su objašnjene.«[12]

Po Marksu, nužno je pronaći u čemu je baš *specifičnost* umetnosti; inače, u njenom shvatanju nećemo napredovati: »Međutim, teškoća nije u tome da se shvati da su grčka umetnost i ep vezani za izvesne oblike društvenog razvitka. *Teškoća* je u tome što nam grčka umetnost i ep *još uvek* pružaju *umetničko uživanje*...«[13]

Tu je Marks najjasnije istakao glavni naučni zadatak i glavni problem naučne teorije umetnosti. Tu je za estetiku zaista njen — *hic Rhodus hic salta*. Glavni problem i glavni zadatak estetike *nije* u tome da umetnost redukuje na najbližu društvenu opštost, sadržaj i da kaže: ep je nastao u prvobitnoj, plemenskoj zajednici, a kasnije je bio upotrebljen u grčkoj robovlasničkoj demokratiji kao materijal umetnosti. Po Marksu, takvim sociološkim pričanjem obavljen je, inače nužan, ali lakši deo posla, koji još nije teorija umetnosti. Teži, lepši i pravi naučni posao teorije umetnosti je u tome da se pronađe ono specifično što pripada samo umetničkoj proizvodnji i njenim posebnim odnosima sa društvom.

Marksisti ne mogu da vode uspešnu kulturnu politiku u pogledu umetnosti ako se ne utvrdi na filozofsko-estetski način (to ne može da obavi ni opšta sociologija ni opšta psihologija) šta je njezina unutrašnja posebnost i posebna društvena funkcija (što može, naravno, tokom razvitka da se modifikuje; otuđeno u umetnosti može da se prevazilazi, ali sadržaj umetničkog ne može potpuno nestati). Nije moguća uspešna kulturna politika ako samo sociologistički utvrđujemo spoljne uslove u pogledu duhovne proizvodnje, koji su, naravno, sinhroni i jednaki za čitavo društvo, a zato mogu prilično malo kazati o njegovim posebnim produkcijama.

Zato tek izvorni marksizam daje mogućnost da se utemelji ono što se u vezi sa umetnošću govorilo već stolećima. Govorilo se naročito o njezinoj izvornosti, o izrazitoj posebnosti umetnosti i o izrazitoj individualnosti umetnika, o autonomnosti umetnosti i umetnika.

Tek kod Marksa nalazimo dovoljno teorijskih osnova i polaznih tačaka za tumačenje posebnosti, autonomnosti umetnosti. Već pomenuti Marksovi stavovi o opštem, posebnom i pojedinačnom su deo temelja za objašnjenje autonomnosti umetnosti, autonomnosti posebnih vrsta umetnosti i autonomnosti kritika i posebnih teorija koje se odnose na te vrste.

Još više: saznanje o dijalektici opšteg, posebnog i pojedinačnog nagoveštava zašto umetničko delo — kao individualiziran proizvod — ne može biti mehanički podređeno ni svojoj najbližoj op-

[12] K. Marks — F. Engels, *O književnosti i umetnosti*, Beograd, 1946, str. 27—28. i *Grundrisse*, str. 30.

[13] *Grundrisse*, str. 31.

Digitized by Google

štosti, ni maniru svog sopstvenog stvaraoca ni stilu ili pravcu kome on pripada. Marks je, takođe, dovoljno objasnio da je već svaki pojedinac potencijalni individualni stvaralac, pošto je svaki sposoban da zamisli celovitost radnog akta. Zato niko nije podređen nekakvim gvozdenim zakonima, nego ih može prevazilaziti i uključivati u svoje delo. To važi naročito za celokupnu umetnost, koja, kao intenzivno stvaralaštvo i na svoj poseban način, razvija društvenost i ekonomskoj bazi nikako nije apsolutno podređena.

Zato mislim da je tek marksizam osnovano ukazao da nigde, a naročito na području estetike i umetnosti, nije mogućna nikakva dogmatska, apsolutna dedukcija. Individualizirano umetničko delo uključuje uvek deo opštih kulturnih i društvenih tekovina i nikad im nije podređeno kao celina. Zato iz marksističkih teorijskih stavova proizlazi značajan zaključak: nigde, ni na jednom području nije mogućna »gvozdena« dedukcija; nigde nema opšteg pravila iz koga bi se jednostavnim i uprošćenim postupkom utvrdilo ili čak izgradilo pojedinačno. Svako umetničko delo je intenziviranje opštosti društva i čovečanstva, pošto svako nastaje na određenom stepenu razvoja ljudske kulture, a ne samo na stepenu ljudske biološke ili društvene stihije; istovremeno svako delo još dalje raščlanjava te intenzivne društvene opštosti.

Ako je marksistička dijalektika dosledna samoj sebi, ako je dijalektična, ne može ni sebe samu ocenjivati kao apsolutno saznanje; najviše što može poželeti, to je da učini suštinski korak ili dva napred od dosadašnjih estetika. Kazali smo: nije mogućno naći apsolutni zakon ili pravilo iz koga bi se jednostavno izvela kritika pojedinačnog dela ili teorija posebne vrste umetnosti. Zato je sasvim na pogrešnom putu Lukač, koji nije pod nekim apologetskim pritiskom, nego pod Hegelovim i Kantovim uticajem apsolutizovao posebno u umetnosti; to je još uvek apsolutizacija opšteg pošto je svako posebno opšte u pogledu svojih pojedinačnosti.

Naročito je za umetnost individualno bar toliko — ako ne i više — značajno i izrazito kao posebno. Individualno delo razvija svaku svoju posebnost. Zato bi se iz polaznih pretpostavki marksizma moglo reći da nije mogućno ni estetiku dogmatski dedukovati iz opšte filozofije ni kritiku dogmatski dedukovati iz opšte estetike, a još manje umetnost dedukovati iz njene kritike i teorije, nego svaka od njih ima autonomno područje koje se može dopunjavati; zato je mogućan samo njihov duhovni dijalog. Jednostrano naređivanje može da koči druge članove tog duhovnog jedinstva, a pre svega koči ono područje (filozofiju, estetiku, kritiku) koje misli da može duhovno »naređivati«.

Zato mislim da tek u vezi sa svim Marksovim i Engelsovim antropološkim i ontološkim stavovima možemo govoriti o teorijskom odumiranju estetske metafizike i dogmatike. One mogu da se, usled večite ograničenosti čoveka, pojavljuju i kod savremenih marksista i kod ljudi budućnosti; ipak svesno sahranjivanje metafizike može početi tek sa marksizmom. To važi i za svaki apsolutni estetski normativizam, koji proizlazi uvek iz ove ili

Digitized by Google

one pretpostavke o nekakvoj apsolutnoj zakonitosti. Bez najopštije dijalektike, koja se najotvorenije sukobljava sa takvim apsolutima, nije mogućno teorijski srušiti estetsku metafiziku i normativizam.

U okviru ontoloških pitanja o opštem i pojedinačnom zadržaću se na jednom Engelsovom stavu. Engelsa su nabeđivali da je nekakav teoretičar realizma kao jedine obavezne vrste socijalističke umetnosti. Pri tome se pominje Engelsov stav da umetnost oblikuje tipične karaktere u tipičnim uslovima. Naravno, moglo bi se napomenuti da su, možda, u tom pravcu ekspresionizam ili simbolizam ponekad efikasniji od realizma, pošto prva dva pravca, možda, još više ističu tipičnost. Međutim, ovde je značajnije to što Engels nikako nije ostao samo pri tezi o tipičnom. Samo oni koji su tvrdili da je umetnost samo nešto posebno (a ne i individualno) mogli su ostati pri tvrdnji da je rečima »tipično« i »posebno« u marksističkoj teoriji umetnosti gotovo sve završeno.

Ako pažljivo čitamo pomenuti Engelsov stav i ako ga razmotrimo u okviru do sada i kasnije rečenog, dolazimo do znatno drugačijeg tumačenja. Engels u jednom od pisama Mini Kaucki kaže: »U oba opisana miljea (austrijska aristokratija i solanski radnici) našao sam svojstvenu vam *oštru individualizaciju* karaktera; svaki od tih karaktera je tip, ali u isti mah i *sasvim određeni pojedinac*, *»baš taj«*, kako bi se izrazio stari Hegel, a *tako i treba da bude.«*[14] Naravno, Engels time ne misli da bi umetnost morala tako »individualno« odražavati da bi kod Petra tačno prikazala kakav mu je šešir i kako je obrijan. Reč je samo o sledećem: prava umetnička figura ne može biti samo opšti ili posebni tip, nego mora biti svaka figura tako individualizirana da je baš Pjer Bezuhov, da je baš Lisjen Leven, znači, da je zgusnuta, pročišćena i prerađena i zato efikasna individualno-predstavna figura, a ne samo opšti tip; opšti tip je šilerovska truba opšte tendencije i ideje i nije šekspirovski individualizirana figura (ovu razliku izvorni marksizam svesno ističe, naravno, u korist druge varijante).

Ove Engelsove i Marksove misli svestrano su teorijski utemeljene i nisu nejasan izraz želje za individualnost, slobodu i stvaralaštvo umetnika, koja bi se eklektički priključivala nekim inače odvojenim opštim estetskim pravilima. Baš tumačenjem antropoloških i ontoloških zakonitosti, kako ih je shvatao marksizam, možemo dokazati da individualno i slobodno postoji naročito nužno u čovečanstvu (bar kao mogućnost) i da je taj stav jedna od osnova marksističkog humanizma. Još ću jednom pomenuti poznati stav iz *Komunističkog manifesta*, koji je bio dosta zaboravljen i neshvaćen: da je u komunističkoj asocijaciji sloboda svakog pojedinca uslov slobode svih. Možda se mislilo da je ovaj stav za marksizam samo jedna propagandna parola, koja je nelogički priključena »opštim« svetskim i društvenim zakonitosti-

[14] K. Marks — F. Engels, *O književnosti i umetnosti*, cit. izd., str. 60.

Digitized by Google

ma. Međutim, ako pođemo od Marksovog stava da je svaki »radnik« (u najširem smislu) sposoban da stvara i da individualno prevazilazi svoje opšte, onda je pomenuti stav *Manifesta* sasvim utemeljen. Nigde nema nikakve opšte, svemoćne i spasonosne društvenosti koja bi mogla da bude iznad pojedinca, nego je naročito u socijalizmu oslobođeni radni pojedinac osnov udruživanja u društvo (koje je, naravno, viši kvalitet od pojedinca).

Ovo se sasvim slaže sa već pomenutim Marksovim »početkom« u *Nemačkoj ideologiji:* početi od individua i njihove akcije; one se objedinjuju u društvu kao viši kvalitet; nikako ne počinjemo od nerealnog apsolutnog društva, koje traži apsolutnu harmoničnost, apsolutnu normativnost i zato apsolutnu apologetiku.

U vezi s tim nužno je pokazati da Engels pitanje nužnosti, zakona i slučajnosti na opštem nivou obrađuje (u *Dijalektici prirode)* sasvim drugačije nego sva dosadašnja metafizika.

Još za Hegelovu, a naročito za Engelsovu dijalektiku bilo je karakteristično da je slučajno nužno i nužno slučajno. To znači da se opšti zakon nikada ne pojavljuje kao nadređena opštost, koja pojedinačnosti pod sobom sasvim uniformiše i smrvi. Svaki zakon, svako opšte pojavljuje se uvek u (relativno) različitim primercima ili slučajevima, koji nikada nisu međusobno apsolutno identični, nego su identični samo do određenog stepena; zato se zakon u svim svojim primercima koleba, divergira.

Iz takvih nazora proističu, naravno, drugačija shvatanja u pogledu umetničke i estetske zakonitosti nego iz apsolutnog determinizma. Apsolutnom determinizmu u estetici priklanjao se delimično subjektivista Kant (iako je u estetici dijalektičniji od Hegela), kao i mnogi objektivisti. Apsolutni determinizam podređuje pojedinačnu pojavu i umetničko delo pod neku opštost. Suprotno tome, dijalektika otvara teorijsku mogućnost da svako umetničko delo sagledamo kao deo čovekovih opštosti i istovremeno kao deo koji uvek emergira, istupa iz tih opštosti, diverzifikuje ih i time ih (opštosti) gradi. Engelsova teza da umetničko delo mora biti i izrazit individualni akt time je dovoljno teorijski utemeljena. Po toj logici, ni jedan estetski zakon nikako ne može apsolutizovati i uniformisati bilo koji manir ili stil, kome bi trebali da se podređuju oni umetnici koji stvaraju u tom stilu (naravno, još manje drugi). U smislu Engelsove ontologije, a naročito njegovog stava o odnosu nužnosti i slučajnosti, proizlazi da svako pojedino delo koje pripada ili romantizmu, ili realizmu, ili impresionizmu itd. mora biti individualizirano. Umetnik ne sme da ponavlja ni svoj sopstveni manir ako želi da ide putem stvarnih opštih zakona umetnosti, čoveka i sveta.

*

Sada bismo mogli zgusnuti dosadašnja razmišljanja i time nagovestiti mogućnu drugačiju, marksistički oplođenu estetiku i

Digitized by Google

kritiku nego što je metafizička estetika (koju su često pripisivali i samom marksizmu). Marksizam bi sa svojim polazištima mogao da bude za estetiku duhovni izvor savremene kulturne revolucije, i to u više pravaca.

Ako bi se marksizam u estetici zaista razvio, bio bi sušta suprotnost svakom dogmatizmu. Po onome što marksizam postavlja u svojim pretpostavkama, on sam mora tražiti ono što je sopstveno baš umetnosti, što je njezin posebni sadržaj i što je posebna uloga umetnosti u istoriji. Ako bi sadašnji marksizam sledio svoje izvorne pretpostavke, nikako ne bi mogao redukovati umetnost samo na opšti društveni osnov ili na opštu usmerenost ideološke nadgradnje. To nije glavni zadatak marksistički usmerene estetike, koja mora, prema sopstvenim pretpostavkama, istražiti i unutrašnju suštinu umetničkog dela, njegovu posebnost i njegovu posebnu funkciju u celokupnom humanizmu. I baš bi to bila, po mom mišljenju, njena prava moć. Ne odbacujem mogućne marksističke sociologije i psihologije umetnosti. Međutim, one mogu prikazati samo ovaj ili onaj vid umetnosti, a nikada njene celovite posebnosti. I gnoseologija umetnosti prikazuje samo jedan njezin aspekt, a nikako njezinu posebnu celovitu unutrašnjost. Ako bi se razvila prava marksistička estetika, ona bi mogla i »najfinija« pitanja, koja se čine nedostižna površnim zahvatima (na primer, pitanje inspiracije i intuicije), rešiti dosta temeljnije, kao što je to učinio Kroče (koji je tu dao značajne priloge).

Marksistička mogućna estetika mogla bi da bude, u određenom smislu, sistematski razvijena teorijska misao (naravno, ne zatvoren misaoni sistem, koji uopšte nije mogućan i koji je uvek samo iluzija), pošto se ta misao može graditi samo kao povezana mreža pojmova, od koje smo neke čvorove već nagovestili: povezan odnos pojmova stvaralaštvo kao rad — njegova struktura — pojedinac — društvo — pojedinačno — opšte — umetnost kao celina — posebne umetnosti i njihove kritike — umetničko delo itd. Naravno, marksizmom uslovljena estetika bila bi i opšta metodologija shvatanja i istraživanja umetnosti; ali ne samo metodologija. Metod koji želi biti plodan mora da računa i sa temeljnim osobinama svoje predmetnosti. Pitanje kako da se pristupi umetničkom delu i umetnosti mora barem približno pretpostavljati šta je suština umetničkog dela; metod, metodologija mora da se utemeljuje i na teoriji i uzajamno. »Marksistička estetika« ili »kritika« koja bi bila shvaćena samo kao metodologija, koja je sasvim odvojena od suštine svog »predmeta« — umetnosti, bila bi neplodan subjektivizam.

Marksistička estetika i kritika mogla bi da bude plodna u kulturnoj revoluciji našeg vremena kao nosilac principijelne tolerancije i slobode. Tek mogućna marksistička estetika bi mogla dijalektički pokazati da su mnoge različite duhovne tvorevine sastavni delovi opšteg ljudskog stvaralaštva i svestranog razvitka čoveka i da svaka od njih ima različito mesto u celovitom razvitku čovečanstva. Samo tako možemo dosledno ukazati da i na kulturnom području mora vladati tolerancija; reč je o različitim kulturnim

Digitized by Google

proizvodima i stremljenjima, koji čine celinu čoveka. Već zbog tog principa ne možemo prosto odbacivati jedan umetnički pravac, a apsolutizovati drugi; ne možemo apsolutizovati ni jednu estetiku, pa ni onu koja bi bila marksistički usmerena. Ako je ova poslednja dijalektična, ne može prebacivati ni jednoj dosadašnjoj estetici ili umetničkom pravcu apsolutnu nevrednost, pošto su te teorije i pravci većinom delovi istorije svestranog čoveka i zato su i istorijski utemeljeni. Ostaje samo pitanje: koje i kolike mogućnosti svog prostora i vremena je razvio određeni umetnički pravac i šta on znači u celokupnoj istoriji čovečanstva (to ćemo uskoro ilustrovati i Marksovom ocenom klasične grčke umetnosti). Zato marksistička estetika može najdoslednije delovati kao tolerantna, napajajući se principijelnim dijalektičkim stavovima, koje sam pokušao prikazati, a ne iz pragmatističke podele interesnih sfera u kulturi, niti iz trenutne taktike niti iz relativizma, koji jednostavno kaže da su ukusi različiti.

Zato sam ubeđen da bi razvijenija marksisička estetika — koja je danas još dosta daleko — mogla ostvarivati početke jednog pluralističkog, evropskog i svetskog kulturnog prostora, koji se dinamički i revolucionarno preobražava, kreće, udružuje i dopunjava na teorijskim temeljima.

Tu se moramo zaustaviti kod pretpostavke da je za Marksa antička grčka umetnost apsolutno »obavezni« umetnički metod ili pravac. Tako su pojedinci zaključivali, pošto Marks u *Grundrisse* kaže da je grčka umetnost »u izvesnom smislu još uvek norma i nedostižni uzor«. Ova značajna ograda samog Marksa (»u izvesnom smislu«), koju su neki zaboravili, objašnjava se Marksovim doslovnim produžetkom, koji pojedini komentatori nisu dovoljno uvažili:

»Čovek *ne može* da postane *ponovo* dete, sem da podetinji... Zašto ne bi istorijsko detinjstvo čovečanstva, tamo gde se ono najlepše ispoljilo, vršilo svoju *večitu* draž *kao stupanj koji se više nikada neće vratiti... Normalna deca* — bili su Grci.«[15]

Smisao ovog stava je očigledan: nekadašnje grčke uslove i njihovu umetnost ne možemo nikada više ponoviti. Prema tome, to nije obavezan model za savremenu i kasniju umetnost. Ali je ipak antička Grčka uzor, pošto je njezina umetnost dostigla vanredan procvat, s obzirom na njenu srazmerno siromašnu privrednu osnovu. Ovo poslednje zaista može da bude opšte merilo (»pravilo«, »uzor«): da li je i kako je određena umetnost, umetnički pravac ili delo iskoristilo mogućnosti svoga vremena; koji deo ili delić čovekove celovitosti je ostvarilo u svojoj istorijskoj situaciji.

Zašto je marksizam — baš u sadašnjem svetskom previranju — jedan od izrazitih nosilaca dinamičkog kulturnog pluralizma i slobode, koju nikakvi apsolutni stavovi, iako su, možda, u praksi tolerantni, ne mogu teorijski dosledno utemeljiti?

Ako neko zastupa određeni apsolut, mora se boriti da samo taj apsolut pobeđuje i da uništi sve druge apsolute. Marksizam ne zastupa ni jedan takav apsolut. Marksizam sa svojim stavovima o

[15] *Ibid.*, str. 28—29.

Digitized by Google

celini višeslojnog radnog akta i o dijalektici sveta prevazilazi jednostranosti kao što su estetski subjektivizam i objektivizam, estetski normativizam i deskriptivizam, estetski gnoseologizam i formalizam. Marksizam, takođe, može da bude nosilac plodne duhovne sinteze savremenosti. Baš marksizam može pokazati da različite dosadašnje metafizike uglavnom nisu nevrednosti ili zlo, nego da su samo naduvane i izgubljene strane čovekove celine. Samo tako možemo utvrditi šta je u pojedinim »stranama« racionalno, a šta je apsolutizovano; to bi bio put postepenog preobražaja i sinteze tih jednostranosti u višu celinu, put savremene kulturne revolucije. Ona može da bude samo ponovno vrednovanje i revolucionisanje, a ne odbacivanje dosadašnjih vrednosti.

Tako usmeren marksizam bio bi jedan od aktivnih činilaca stvaralačkog i dinamičkog pluralizma i u Evropi i u svetu. To ne bi bio pluralizam sitnih, privatnih i stranačkih interesa, to ne bi bio pluralizam kompromisa među velikim državama, nego delatan i pokretan »kompromis« različitih oblika i pravaca duhovnog stvaralaštva, bez obzira na to da li se pojavljuju pod parolom slobodne misli, ili hrišćanstva, ili »modernizma« ili marksizma. Čini mi se da bi takva mogućna marksistička estetika i kritika podsticala celovitije, preciznije i objektivnije ocenjivanje umetnosti.

Mogućna marksistička estetika ne bi značila apsolutni diskontinuitet sa dosadašnjom estetikom (još manje sa dosadašnjom umetnošću i kulturom). To bi bio samo mogućan novi kvalitet, novi stepen u istorijskom toku estetike. Zato je za mene »marksistička estetika« isto kao: marksizmom prerađena, podsticana, oplođena estetika. Verovatno bi ona, sa svojom dijalektikom, više dovela do svesti ono što je u umetnosti uvek prisutno: da je umetnost među najživljim i najprobranijim pojavama ljudske dijalektike. Pretpostavka da je marksizam mogućan novi stepen dosadašnje estetike i kulture nije nikakva marksistička »razvojna shematika«: čak dosadašnja filozofsko-estetska metafizika morala je — kada se suočavala sa istinskom dijalektikom umetnosti — često napuštati svoje jednostranosti u pravcu punije dijalektike. O tome može da posvedoči zaključak jednog od najznačajnijih istoričara estetike, Morpurga-Taljabuea:

»Tokom dvadeset i četiri veka istorija zapadnjačke kulture je beležila smenjivanje brojnih veoma raznorodnih doktrina o lepome i umetnosti, ali se »estetski« *princip* na koji su se oni pozivali razvijao vrlo lagano... To je jedinstvo. Ne nedeljivo, već *složeno jedinstvo*, syneste pitagorejaca... i Platona, *jedno-udeono* iz Parmenida... *jedno-celo*, konačno i odmereno... Ali taj stari princip nije odsutan čak ni u razornim smelostima baroka. Na njega ponovo nailazimo i u »onom *uzajamnom uređivanju delova*« koje čini »divnu tananost« Mateoa Pelegrinija, »*disordia concors*« Samjuela Džonsona... To organsko jedinstvo postaje utoliko suštastvenije ukoliko je unutrašnjije; to je *jedinstvo, kombinacija raznih stavova*... slaganje intuicije i intelekta, Kantova igra moći... to je »lepo« kao proizvod *višestrukih* »karakteristika« Getea... Ne verujem da se može poreći ova činjenica: zadovoljstvo koje nam

Digitized by Google

pruža najveći broj dela današnje umetnosti ne proističe više iz igre moći, simetrije, dovršenja, ono ne zavisi više od starih principa verovatnosti i pristojnosti. I pored toga, savremena estetika i dalje objašnjava rad umetnika kao težnju za *dovršavanjem forme* i postizanjem na *više* načina *ograničene punoće*.«[16]

U vezi sa ovim interesantnim mestom — koje bi razumni marksisti, uprkos nesaglasnosti sa pogledima M.-Taljabuea u pogledu marksizma, u pogledu mogućnosti marksizma, mogli odmah da potpišu — vidi se i sledeće: mogućna suštinska prednost marksizma pred dosadašnjom estetikom bila bi u tome da više osvesti i razvije filozofsku dijalektiku, koju je umetnost već do sada »nametala« estetici. Marksistička estetika zaista može da uči od dosadašnje i savremene nemarksističke estetike, pošto je ova poslednja otkrila i zaoštrila brojne estetske promene koje izvorni marksizam nije stigao. Ipak, ne možemo isključiti mogućnost da bi sa izvornim marksizmom mogla biti oplođena avangardna estetika u tom smislu da bi sve te probleme povezala i preradila sa novim integralom — sa dijalektičkim pojmovima o čoveku i svetu. Međutim, takva avangardistička uloga marksizmu nikako ne može biti obezbeđena ako bi posedovao samo mnogo sredstava i društvene moći nego što može da proizlazi samo iz tvrdog rada; bez njega marksizam može ostati, kao što je pokazalo dosadašnje iskustvo, u okvirima i na razini dosadašnjih estetskih metafizika.

Možda bi neko osetio opasnost da će, uz takvu »tolerantnost« marksizma, otupiti oštra merila kritike, da će se izgubiti granica između umetničkog i neumetničkog, da će doći do inflacije prosečnosti.

Svaki strah je nepotreban. Marksizmom oplođena estetika zaista bi morala — nasuprot metafizičkim estetikama — da se svesno odriče pretenzija (pošto njezino opšte nije nadređeno kritici i umetnosti) da određuje neposredna merila, recepte za umetnost, za njezine teorije i kritiku. Međutim, može da doprinese najviše filozofskog materijala za najoštrije i objektivno ocenjivanje umetnosti i za najuspešniju izgradnju posebnih estetskih teorija (literarne, muzičke, likovne, filmske itd.). Razvojem istinske marksističke estetike menjao bi se i sam status opšte estetike: ona bi se konačno odrekla davanja recepata umetnosti i kritici, ali bi kultivisala određene pojmove, koje bi literarni teoretičar ili kritičar sasvim samostalno upotrebljavao u svojoj izvornoj analizi određenog područja ili pravca umetnosti ili pojedinačnog dela.

Pri ocenjivanju umetnosti razvijeni marksizam bi bio značajan podsticaj, pošto bi svojim dijalektičkim stavovima tražio komplementarnost svih užih merila koja su utemeljena u celini umetničkog dela. Na primer, marksizam ne bi mogao isticati ni samo sadržajnu ni samo formalnu stranu dela, nego bi morao isticati da je samo formalna ili samo sadržajna analiza uvek samo deli-

[16] *Savremena estetika*, Beograd, 1968, str. 555—556.

Digitized by Google

mična i da je, u krajnjoj liniji, potrebna i sintetička analiza. Kako će kritičar ili posebni estetičar sprovesti svoju analizu, sasvim je autonoman posao posebne estetike i kritike. Međutim, marksistička estetika delovala bi u pravcu korelacije takvih užih merila. Za to bi marksizam mogao na teorijski utemeljen (ne cenzurisan) način odstranjivati jednostrana merila, kojih je bilo mnogo u dosadašnjoj estetici. Istovremeno bi razvijena marksistička estetika podsticala objektivno i strogo ocenjivanje (koje, naravno, nikada ne može da bude potpuno, neopozivo). Marksizam bi utemeljeno tražio da sve posebne estetike i kritike sintetizuju parcijalna merila, kao što to traži celina umetničkog dela.

Pošto bi marksizam kultivisao — svestan da je apstraktno opšte uvek samo delić umetničkog dela — samo neke pretpostavke posebnih estetika i kritika, on uopšte ne bi mogao pretendovati da se te pretpostavke pretvore u apsolutne recepte i premise. Zato bi stvaralački marksizam morao izričito ukazati da iz svih opštih pojmova — kao što su pojmovi stvaralaštva, forme, sadržine, intuicije itd. — koje je nužno kultivisati nikako nije mogućno dogmatski deducirati ni jednu konkretnu kritiku ili posebnu estetiku i da su one uvek autonomne. Zato bi kultivisanje takvih opštih pojmova u estetici marksizma predstavljalo za sve posebne kritike i estetike samo naučne hipoteze posebnih istraživanja — i ništa više. Kritičar se uvek nalazi ispred jednog individualnog dela, koje može otkriti samo stvaralačkim, jedinstvenim pristupom, i pri tome može da upotrebljava i dobro obrađene opšte pojmove samo na stvaralački i individualiziran način.

Time smo se približili odgovoru na stav da marksistička estetika može biti ili samo filozofija ili samo posebna nauka, pošto prava nauka može početi, navodno, samo bez filozofskih pretpostavki, samo pri proizvoljnom određivanju područja umetnosti i da važe samo tako »empirički« utvrđene generalizacije. To je sasvim jednostrano: ni jedna estetika ne može postojati, bez obzira na to da li je više ili manje naučna, bez dodira sa filozofijom. Ni jedno uže područje, pa ni umetnost, nije mogućno opredeliti bez veze sa širom celinom, u kojoj se to područje pojavljuje i koju misli filozofija (čovek, svet). Zato se svaka estetika, bez obzira na to da li je toga svesna ili nije, uvek bavi takvim opštim pretpostavkama, samo, na žalost, često nekritički i nesvesno. Marksistička filozofija svoje opšte, filozofske pojmove može najdoslednije tumačiti kao naučne hipoteze, prema kojima je svaka posebna estetika i kritika svesno određena kao autonomna (pošto opšte ne vlada nad posebnim i pojedinačnim, nego se u njima razvija). Marksistička estetika se ne može razvijati kao kočenje, nego kao podsticanje autonomnog razvoja umetnosti i posebnih estetika, pošto one često sa svojom analizom posebnog i pojedinačnog u umetnosti razvijaju i opšte estetske pojmove.

Digitized by Google

Iz ove rasprave proizlazi da razvitak marksističke estetike nikako nije mogućno razumeti kao bogato razbacivanje fraza o marksizmu, pošto mu je to »antagonistički« suprotno. Marksistička estetika može napredovati samo kao razvitak pojedinih opštih estetskih problema i pojmova i kao razvitak posebnih estetika i kritika (tek iz toga može postepeno i organski rasti sistematična, opšta estetska misao). Zato bi svaka deklarativna »kampanja« u pogledu marksističke estetike mogla kod neobaveštenih da probudi pogrešan utisak — da je reč o dogmatizmu; međutim, reč je o postepenom, dugoročnom radu.

Digitized by Google

Branislav Fatić

O problemima primene samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora

Slučajevi kršenja zakona, drugih propisa i opštih akata, samoupravnih sporazuma, društvenih dogovora i drugih samoupravnih opštih akata predstavljaju društveno štetne pojave. Za nepridržavanje zakona i drugih na zakonu zasnovanih propisa propisuju se sankcije koje određeni državni organi preduzimaju da bi prinudili prekršioce na propisano ponašanje. To je klasičan vid sprovođenja državne volje prinudom.

U samoupravnom društveno-političkom i pravnom sistemu državne sankcije sve su manje metod sprovođenja samoupravnog ponašanja. To ne bi ni bilo u skladu sa prirodom samoupravljanja, koje stvara samoupravne norme ponašanja. Pridržavanje tih normi treba da je, kao i njihovo utvrđivanje, prvenstveno u domenu samoupravnih subjekata — radnika u udruženom radu, organizacija udruženog rada i drugih zajednica.[1]

[1] O tome iscrpno i originalno govori Edvard Kardelj u svojim delima: *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* (Beograd, 1977) i *Slobodni udruženi rad* (Beograd, 1978).

Digitized by Google

I

Obaveza pridržavanja zaključenih samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora od strane učesnika nije i ne može biti samo i jedino stvar njih samih, kako to ponekad može da izgleda. Obaveza pridržavanja zaključenih samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, odnosno njihovo sprovođenje u praksi, jeste društveni zahtev koji je podignut na stepen načela, a ne samo međusobna obaveza učesnika u samoupravnom sporazumu i društvenom dogovoru.

Za nepridržavanje obaveza utvrđenih samoupravnim sporazumom i društvenim dogovorom ne propisuju se prinudne mere (sankcije) od strane države, odnosno njenih organa, već se izvršavanje samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora obezbeđuje u prvom redu od strane samih učesnika kao njihov zajednički interes i odnos. Budući da je to i društveni (opšti) interes, za nepridržavanje zaključenog samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora primenjuju se i mere društvene (društveno-političke) odgovornosti, ukoliko nepridržavanje samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora šteti širim samoupravnim i opštedruštvenim odnosima i interesima.

Zbog nepridržavanja samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora primenjuju se dve vrste mera:

1) mere odgovornosti koje sami učesnici utvrđuju u samoupravnom sporazumu, odnosno društvenom dogovoru i

2) mere društvene (društveno-političke) odgovornosti, koje primenjuju društveno-političke zajednice i društveno-političke organizacije, u okviru prava i dužnosti utvrđenih zakonom, odnosno njihovim statutom.

Po odredbama Zakona o udruženom radu, učesnici-potpisnici samoupravnog sporazuma mogu preduzeti sledeće mere za slučaj kršenja, odnosno nepridržavanja samoupravnog sporazuma:

1) zahtevati da se utvrdi da su ništavi pravni poslovi koje subjekti samoupravnog sporazuma zaključe međusobno ili sa trećim licima, u cilju izigravanja (izbegavanja) samoupravnog sporazuma (član 588. ZUR-a);

2) zahtevati poništenje samoupravnog sporazuma ako se utvrdi da se njime povređuju samoupravna prava ili da se narušavaju drugi odnosi, utvrđena politika ili načela socijalističkog morala (član 590, stav 4. ZUR-a);

3) zahtevati utvrđivanje da je samoupravni sporazum ništav u celini, odnosno u određenom delu (član 597, stav. 3. ZUR-a);

4) podneti zahtev za raskidanje samoupravnog sporazuma iz opravdanih razloga (član 601, stav 2. ZUR-a);

5) zahtevati isplatu pravične naknade od učesnika koji je raskinuo samoupravni sporazum (član 601, stav 5. ZUR-a);

6) podneti zahtev za raskidanje samoupravnog sporazuma sa učesnikom koji trajnije ne izvršava svoje materijalne obaveze utvr-

Digitized by Google

đene samoupravnim sporazumom i za naknadu materijalne štete koja je time prouzrokovana (član 602. i 604, stav 1. ZUR-a);

7) zahtevati isplatu ugovorene novčane kazne od učesnika koji trajnije ne izvršava obaveze preuzete samoupravnim sporazumom (član 604, stav 1. ZUR-a).

Imajući u vidu navedene odredbe Zakona o udruženom radu, s pravom se postavlja pitanje: da li te odredbe treba preispitati, odnosno da li postoji opravdana potreba da se ova pitanja preciznije i sistematičnije reše?

U nešto oštrijoj formi pitanje se postavlja na sledeći način: da li se merama ugovorne odgovornosti može u potpunosti postići udovoljenje obavezama utvrđenim samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima, s obzirom na to da ugovorne mere nemaju karakter sankcija, to jest prinude na izvršenje ako subjekt neće, već se njima obezbeđuje samo obeštećenje drugog ugovornog partnera?

U još jednoj varijanti pitanje može da glasi: s obzirom na to da se samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima izražavaju i širi zajednički i opštedruštveni interesi, a ne samo pojedinačni i posebni samoupravni interesi, da li mere ugovorne odgovornosti mogu biti dovoljne da u slučajevima nepridržavanja samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora otklone povrede tih širih zajedničkih i opštedruštvenih interesa?

Na sva ova pitanja može se odgovoriti da mere ugovorne odgovornosti, same za sebe, nisu ni izdaleka dovoljne da otklone povrede širih zajedničkih i opštedruštvenih interesa koje prouzrokuje nepridržavanje zaključenih samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora.

Zbog toga je na sprovođenju samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora potrebna stalna društvena akcija. Zbog toga i postoji druga vrsta mera za slučajeve nepridržavanja samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora — mera društvene (društveno-političke) odgovornosti.

Mere ugovorne i mere društvene odgovornosti, u slučajevima nepridržavanja samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, međusobno se ne isključuju. Naprotiv, one se dopunjuju i njih treba paralelno primenjivati. Uostalom, odredbom člana 582, stav 2. Zakona o udruženom radu propisano je da su učesnici društvenog dogovora društveno-politički odgovorni za nepridržavanje društvenog dogovora.

Ta odgovornost odnosi se i na učesnike samoupravnog sporazuma, jer se društveni dogovor primenjuje, po pravilu, zaključivanjem samoupravnih sporazuma o njegovoj realizaciji i drugim samoupravnim opštim aktima. Radi se o čitavom sistemu samoupravnih akata kojima se obezbeđuje primena društvenog dogovora. Međutim, ta su pitanja nedovoljno teorijski i praktično-normativno razrađena.[2]

---

[2] Savezno veće Skupštine SFRJ, na sednici od 26. septembra 1979. godine, donelo je zaključke o društvenim dogovorima, odnosno o druš-

Digitized by Google

Društvene mere odgovornosti zbog nepridržavanja samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora imaju za cilj da obezbede integralno ostvarivanje sistema samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, odnosno da obezbede ravnopravno ostvarivanje prava, obaveza i odgovornosti svih samoupravnih subjekata u našem društvu. Zbg toga, kao što u ugovornom pravu važi načelo: *pacta sunt servanda* — ugovor je za stranke zakon, zato i za samoupravni sporazum i društveni dogovor može da se prihvati isto to načelo iako samoupravni sporazum i društveni dogovor nisu ugovori u klasičnom smislu reči.[3]

Ovaj princip delovanja samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora je od načelnog značaja za dalje izučavanje i usavršavanje samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora. Efekte tog principa treba sagledati u praksi, naročito u odnosu na druge učesnike u samoupravnim odnosima koji nisu zaključili samoupravni sporazum i društveni dogovor. Nesumnjivo je da zaključeni samoupravni sporazum, odnosno društveni dogovor, može u izvesnim slučajevima da smeta interesima drugih subjekata koji nisu zaključili ili pristupili samoupravnom sporazumu i društvenom dogovoru. Isto tako, učesnicima koji su zaključili samoupravni sporazum i društveni dogovor može da se nanese šteta ako drugi subjekti ne žele da zaključe ili pristupe samoupravnom sporazumu i društvenom dogovoru. Ta pitanja nisu još istražena, pa, može se reći, ni dotaknuta u istraživanju, a ona su veoma važna sa stanovišta celine ostvarivanja samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa u SFRJ.[4]

U Društvenom dogovoru o zajedničkim osnovama samoupravnog uređivanja odnosa u sticanju i raspoređivanju dohotka i ras-

---

tvenom dogovaranju, u kojima je, pored ostalog, konstatovalo da »institut društvenog dogovaranja nije u dovoljnoj meri naučno i teorijski obrađen, pa stoga treba posvetiti veću pažnju naučnom istraživanju i teorijskom razmatranju ovog instituta, a naročito u pogledu prirode, karaktera, uloge i drugih pitanja koja su posebno značajna za dalji razvoj i usavršavanje društvenog dogovaranja u našem društvenom sistemu« (»Službeni list SFRJ«, br. 49/79, str. 1548—1549).

[3] »... zbog kršenja dogovora i sporazuma dovodi se u pitanje egzistencija proizvodnje pojedinih organizacija, štaviše i pojedinih grana. Pri tom se mora imati pred očima to da se i samoupravno planiranje sve više zasniva na samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima i ta vrednost ne sme biti dovedena u pitanje... Ovi sporazumi i dogovori moraju imati snagu zakona« (Dušan Alimpić, *Odgovornost za kršenje dogovora*, iz izlaganja na sastanku u PK Vojvodine sa sekretarima opštinskih komiteta 15. oktobra 1979. »Politika« od 17. oktobra 1979, str. 10).

[4] Pre donošenja Ustava SFRJ iz 1974. godine, ustavnim amandmanima iz 1971. godine bila je propisana mogućnost da se »samoupravni dogovor« može odnositi i na subjekte samoupravnih odnosa koji ga nisu zaključili ili mu pristupili.

Po Ustavu SFRJ iz 1974. godine može se propisati jedino obaveznost zaključivanja samoupravnog sporazuma, a ne i obaveznost primene samoupravnog sporazuma i na one koji ga nisu zaključili ili mu pristupili, kako je to bilo ranije propisano.

Digitized by Google

podeli sredstava za lične dohotke u SFRJ (»Službeni list SFRJ«, br. 24/75) uloga i delovanje učesnika — organa društveno-političkih zajednica, društveno-političkih organizacija, privrednih komora, utvrđeno je tako što se oni obavezuju da »stvaraju uslove«, »podstiču«, »utiču« na uređivanje odnosa u skladu sa odredbama ovog društvenog dogovora. Učesnici su se obavezali da će se »založiti« da se društveni dogovori i samoupravni sporazumi u oblasti sticanja i raspodele dohotka i ličnih dohodaka što pre usklade sa ovim društvenim dogovorom.

To je bio jedan od prvih takozvanih opštih društvenih dogovora koji je zaključen na nivou Jugoslavije nakon donošenja Ustava iz 1974. godine. Kasnije je usledilo zaključivanje društvenih dogovora o osnovama za samoupravno uređivanje odnosa u raspoređivanju čistog dohotka i raspodele sredstava za lične dohotke i za zajedničku potrošnju radnika u socijalističkim republikama i socijalističkim autonomnim pokrajinama, a u daljoj akciji usledilo je donošenje samoupravnih sporazuma u okviru grana i grupacija proizvodnje, odnosno organizacija udruženog rada o zajedničkim osnovama i merilima za raspoređivanje čistog dohotka i za raspodelu sredstava za lične dohotke i za zajedničku potrošnju u organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama osnovnih organizacija.

Ova akcija, međutim, nije uvek dosledno ostvarivana u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama, jer je ponekad izlaz iz teškoća tražen u prekoračenju proporcija raspodele utvrđenih društvenim dogovorima i samoupravnim sporazumima. Mnoge društveno-političke zajednice i društveno-političke organizacije prećutno su se saglašavale sa takvim prekoračenjima, uvažavajući to kao mogućnost za razrešavanje određenih teškoća organizacija udruženog rada na njihovom području. Brzo se pokazalo da se slabosti u radu time ne razrešavaju, već se takvim ponašanjem teškoće multipliciraju na širem društvenom planu. Zaoštravanje društveno-političke akcije u takvim uslovima postaje neminovno, a to izaziva i nužnost državne intervencije, što nije rešenje koje se može prihvatiti u samoupravnim društveno-ekonomskim odnosima.

Međutim, pozivanje na društveno-političku odgovornost zbog nepridržavanja zaključenih društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma manje je dolazilo do izražaja u slučajevima gde su se društveno-političke zajednice i društveno-političke organizacije solidarisale sa takvim ponašanjem iz ovih ili onih razloga, iako bi se upravo tada morala ispoljiti šira kritička svest organizovanih socijalističkih snaga u cilju sprečavanja takvih pojava.[5]

U Društvenom dogovoru o osnovama za samoupravno uređivanje odnosa u raspoređivanju čistog dohotka i raspodele sredstava

[5] Vidi: Dr Najdan Pašić, *Organizovane socijalističke snage društva, uz pomoć nauke, šireći kritičku svest i saznanja masa o zakonitostima razvoja društva, suprotstavljaju se državnoj moći* (»Politika« od 15. oktobra 1979, str. 6).

Digitized by Google

za lične dohotke i za zajedničku potrošnju radnika u SR Srbiji (»Službeni glasnik SRS«, br. 12/78), u delu: »Obaveze učesnika za sprovođenje dogovora«, utvrđena je, pored ostalog, i obaveza učesnika da »nastoje« da se samoupravnim sporazumima o zajedničkim osnovama i merilima utvrde način i mere za njihovo praćenje i sprovođenje, odgovornost i sankcije za učesnike koji se ne pridržavaju odredaba sporazuma, uključujući i prijavu sudu udruženog rada. Tim odredbama ovog društvenog dogovora utvrđena je i obaveza Službe društvenog knjigovodstva da, u skladu sa zakonom, u slučajevima kad se osnovna organizacija, odnosno radna zajednica ne pridržava svog samoupravnog opšteg akta, o tome istovremeno obavesti organe upravljanja i organe samoupravne radničke kontrole te osnovne organizacije, odnosno radne zajednice, veće udruženog rada skupštine društveno-političke zajednice, opštinsko sindikalno veće i društvenog pravobranioca samoupravljanja.[6]

Odredbama ovog društvenog dogovora utvrđuju se mere koje su određeni društveni organi i organizacije dužni da preduzmu u slučajevima kad utvrde da se učesnik ne pridržava odredaba društvenog dogovora, odnosno samoupravnih opštih akata koje je doneo u skladu sa društvenim dogovorom. Te mere, međutim, nisu efikasno sprovođene od strane ovlašćenih organa jer se nerado pokretala društveno-politička odgovornost zbog nepridržavanja zaključenih društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma. Više je pokazivano razumevanja za subjektivne slabosti pojedinih organizacija udruženog rada i zajednica nego za objektivne uslove razvoja društveno-ekonomskog sistema u celini.

II

Da bi društveni dogovor i samoupravni sporazum mogli da se efikasno sprovode u skladu sa društvenim zahtevima, oni moraju da se izraze operativno-konkretno u takozvanim unutrašnjim samoupravnim opštim aktima organizacija udruženog rada i zajednica. Takav odnos pretpostavlja obavezu da se posle zaključivanja samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora što pre usklade samoupravni sporazumi o udruživanju, statuti i drugi samoupravni opšti akti u organizacijama udruženog rada i zajednicama, to jest da se primena zaključenih samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora što pre operacionalizuje. I na ovom planu imali smo određenu neaktivnost, naročito u slučajevima kad to nije odgovaralo pojedinim učesnicima zbog »nametanja« određenih ograničenja ili veće discipline u odnosima na tržištu, zbog gubljenja odre-

[6] Vidi slične odredbe i u Društvenom dogovoru o zajedničkim osnovama usklađivanja samoupravnog uređivanja odnosa u sticanju i raspoređivanju dohotka i raspodeli sredstava za lične dohotke u SR BiH (»Službeni list SRBiH«, br. 22/77).

Digitized by Google

đenih privilegija i slično. To je izazivalo usporenu aktivnost u realizovanju novih odnosa u skladu sa Zakonom o udruženom radu.

Elementi odgovornosti za takva ponašanja u sprovođenju samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora nisu do sada dovoljno razrađeni. U preciziranju obaveza učesnika i u ovom pogledu i njihove odgovornosti mora se učiniti više. Tim pre što su Zakonom o udruženom radu utvrđene obaveze učesnika samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora da samoupravne opšte akte usklade sa zaključenim samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima.

Članom 612. Zakona o udruženom radu propisano je da statut organizacije udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica ne može biti u suprotnosti sa samoupravnim sporazumom o udruživanju. I drugi samoupravni opšti akti organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica moraju biti u saglasnosti sa statutom. Odredbe drugih samoupravnih opštih akata koje su u suprotnosti sa samoupravnim sporazumom o udruživanju i statutom ne mogu se primenjivati. Svi pojedinačni akti koje donose organi i ovlašćeni radnici u organizaciji udruženog rada moraju biti u skladu sa odgovarajućim opštim aktima.

Samim tim primena samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora putem usklađivanja unutrašnjih samoupravnih opštih akata organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica sa njima je zakonska i samoupravna obaveza radnika koji su zaključili samoupravne sporazume i društvene dogovore. Štaviše, zaključeni samoupravni sporazum i društveni dogovor u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama mogu se neposredno primenjivati i pre nego što svoje unutrašnje samoupravne opšte akte usklade sa obavezama preuzetim samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima ili ako su ti samoupravni opšti akti neadekvatno i nesaglasno usklađeni sa samoupravnim sporazumom i društvenim dogovorom.[7]

Postavlja se pitanje: od kada treba obezbediti primenu samoupravnog opšteg akta koji se usklađuje sa prethodno zaključenim samoupravnim sporazumom i društvenim dogovorom; da li od dana objavljivanja samoupravnog opšteg akta ili od dana kad je stupio na snagu društveni dogovor, odnosno samoupravni sporazum sa kojima se konkretni samoupravni opšti akt usklađuje?

---

[7] Citiramo stanovište Suda udruženog rada SR Slovenije izraženo u odluci br. 65/76:

»Ako je samoupravni sporazum o merilima za raspodelu dohodaka i ličnih dohodaka OOUR u suprotnosti sa širim samoupravnim sporazumom, kojem je OOUR pristupio, neposredno se primenjuju odredbe šireg samoupravnog sporazuma.

Pravni osnov za takvo stanovište nalazi se u odredbi člana 256, stav 2. Ustava SR Slovenije, prema kojoj samoupravni opšti akti ne smeju biti u suprotnosti sa samoupravnim sporazumom ili društvenim dogovorom kojima je organizacija pristupila.«

Digitized by Google

Ovo pitanje je veoma važno sa stanovišta sprovođenja zaključenih samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora. Odredbom člana 577, stav 3. Zakona o udruženom radu propisano je da se u samoupravnom opštem aktu može utvrditi, u skladu sa zakonom, da taj akt ili pojedine njegove odredbe mogu imati povratno dejstvo samo ako to dopušta priroda odnosa koji se uređuju tim samoupravnim opštim aktom.

Ovom odredbom Zakona o udruženom radu utvrđuje se mogućnost da se u samoupravnom opštem aktu koji donosi organizacija udruženog rada i druga samoupravna organizacija i zajednica može utvrditi da se taj akt ili pojedine njegove odredbe imaju primeniti i na odnose koji su nastali pre donošenja, odnosno objavljivanja tog samoupravnog opšteg akta pod uslovom da to dozvoljava priroda odnosa za koje se utvrđuje takva primena samoupravnog opšteg akta.[8]

U slučajevima kad se samoupravnim opštim aktom organizacije udruženog rada i druge samoupravne organizacije i zajednice obezbeđuje sprovođenje zaključenog samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora ne samo da treba, već je i nužno da se obezbedi, utvrdi primena tog samoupravnog opšteg akta, odnosno onih njegovih odredaba koje se odnose na sprovođenje samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora, od dana kad je stupio na snagu zaključeni samoupravni sporazum, odnosno društveni dogovor sa kojima se samoupravni opšti akt usklađuje pod uslovom da to dozvoljava priroda odnosa koji su uređeni samoupravnim sporazumom i društvenim dogovorom sa kojima se samoupravni opšti akt usklađuje.[9]

Drugačije stanovište o ovom pitanju štetno bi uticalo na odnose koji su predmet uređivanja samoupravnim sporazumom i društvenim dogovorom. Saglasno tome, samoupravni sporazum između organizacija udruženog rada, drugih samoupravnih organizacija i zajednica i društveni dogovor mogu se i neposredno primeniti, to jest one njihove odredbe kojima se izričito i konkretno uređuju pojedini samoupravni odnosi, koji ne spadaju u neotuđiva prava radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama. Ako su samoupravnim sporazumima između organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i

---

[8] U odluci Ustavnog suda SR Hrvatske br. U/I-37/1975 (»Narodne novine«, br. 4/76) izraženo je sledeće shvatanje: »... Odredba člana 295. Ustava SR Hrvatske određuje da zakoni i drugi propisi i opći akti organa društveno-političkih zajednica ne mogu imati povratno djelovanje, no kako društveni dogovori ne predstavljaju akt političke vlasti, pa slijedom toga ni normu zakona, drugog propisa ili općeg akta organa društveno-političke zajednice, nije u nesuglasnosti s Ustavom odredba o povratnom djelovanju.«

[9] U odluci Ustavnog suda SR Srbije br. U. 175/77 (»Službeni glasnik SRS«, br. 25/77) izraženo je sledeće shvatanje: »... izmene ličnog dohotka koje se vrše u toku jedne godine ne mogu dejstvovati i na prethodnu godinu, jer takve izmene povratno deluju na konačno utvrđeni lični dohodak u protekloj godini... što je suprotno načelu zabrane retroaktivnosti« (član 235. i 401. Ustava SR Srbije).

Digitized by Google

zajednica i društvenim dogovorom uređena i određena pitanja koja spadaju u neotuđiva prava radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama, takve odredbe samoupravnih sporazuma i društvenog dogovora ne mogu se neposredno primenjivati dok ih u svojim unutrašnjim samoupravnim opštim aktima ne preuzmu radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama.

Prema tome, pri utvrđivanju da li se samoupravni sporazumi i društveni dogovori mogu neposredno primeniti, treba prethodno analizirati koja su pitanja uređena samoupravnim sporazumom, odnosno društvenim dogovorom; da li su uređena određena pitanja iz oblasti neotuđivih prava radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama; ili su uređeni odnosi koji ne spadaju u krug neotuđivih prava radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama. Ako su samoupravnim sporazumom i društvenim dogovorom uređena određena pitanja iz oblasti neotuđivih prava radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama, samoupravni sporazum i društveni dogovor ne mogu se neposredno primeniti dok radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama u svojim samoupravnim opštim aktima ne urede ta pitanja. Ako su samoupravnim sporazumom i društvenim dogovorom uređeni neki drugi odnosi, koji ne spadaju u krug neotuđivih prava radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama, odredbe samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora mogu se i neposredno primenjivati.[10]

Pored navedenih uslova i mogućnosti neposredne primene samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama, društveni dogovor može se neposredno primenjivati u tim organizacijama i zajednicama i kad se njime obezbeđuje i usklađuje samoupravno uređivanje odnosa o čijem se uređivanju radnici lično izjašnjavaju, u skladu sa odredbama Zakona o udruženom radu (o neotuđivim pravima), kad društveni dogovor prethodno prihvati većina radnika u svakoj osnovnoj organizaciji u sastavu organizacije udruženog rada koja zaključuje društveni dogovor. Ova mogućnost neposredne primene društvenog dogovora proizlazi iz odredbe člana 581, stav 2. Zakona o udruženom radu.

Svi ovi međusobni odnosi u primeni samoupravnih sporazuma, društvenih dogovora i drugih samoupravnih opštih akata nisu unapred dati kao stroga pravna pravila. Oni proizlaze iz karaktera samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora kao samoupravnih akata koji imaju različite dimenzije (karakteristike) u prav-

---

[10] »... društveni dogovori nemaju karakter opšte pravne norme, niti se njima uspostavlja hijerarhijski odnos prema samoupravnom sporazumu, jer bi to negiralo u svojoj suštini autonomni dogovorni, odnosno sporazumski odnos« (Inge Kraljević, *Samoupravni sporazumi i društveni dogovori sa stanovišta ustavnosti i zakonitosti*, »Privreda i pravo«, Zagreb, br. 4/77, str. 10. i dalje).

Digitized by Google

nom sistemu: društveno-klasnu, ekonomsku, institucionalno-funkcionalnu i samoupravno-normativnu.[11]

Zakon u odnosu na samoupravni sporazum i društveni dogovor nema dispozitivni karakter, kao što takav karakter ima zakon u odnosu na obične ugovore (ako se stranke nisu drukčije dogovorile, primenjuje se zakonska odredba). Samoupravne organizacije i zajednice su čvršće vezane za opšte odnose i interese kad zaključe samoupravni sporazum i dogovor nego što su to kad međusobno zaključuju ugovore. Iz toga proizlazi njihova veća odgovornost za neizvršavanje samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima preuzetih obaveza nego što je to odgovornost ugovornih strana zbog neizvršenja ili neurednog izvršenja ugovora.[12]

III

Mere koje učesnici samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora utvrđuju za slučaj nepridržavanja usvojenih normi još uvek se dosta stidljivo i neprecizno ugovaraju. Najčešći je slučaj da se utvrđuju zajednička kolektivna tela (samoupravni organi, arbitraže i slično) koja će raspraviti uzroke i uslove zbog kojih se neki od učesnika ne pridržava dogovorenog. Pored toga, skoro uvek se u samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima ponavljaju ona prava koja učesnici imaju prema drugim učesnicima koji se ne pridržavaju zaključenog samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora (pravo na upoznavanje društveno-političke zajednice o nepridržavanju samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora od strane nekog od učesnika, pravo pokretanja postupka kod suda udruženog rada itd.). Retko se utvrđuju konkretne mere koje bi se automatski sprovodile prema onim učesnicima koji se ne pridržavaju samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora (obeštećenje, ugovorena kazna i slično). Dosta olako se raskidaju, odnosno otkazuju samoupravni sporazumi time što učesnici prećutno faktički prestaju da se ponašaju po odredbama zaključenog samoupravnog sporazuma.[13]

Utisak je da se učesnici samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, u slučajevima nepridržavanja normi, više oslanjaju na delovanje društveno-političkih zajednica i sindikata na učesnike

---

[11] Vidi: Skupština SR Slovenije, Stavovi i preporuke o samoupravnom sporazumevanju o udruživanju rada radnika u osnovnoj organizaciji (»Uradni list SRS«, br. 6/78).

[12] Ni kod ugovora granice autonomije volje ugovarača nisu apsolutno slobodne: »1) sudionici ne mogu obavezne odnose uređivati suprotno ustavom utvrđenim načelima društvenog uređenja, 2) prisilnim propisima i 3) moralu socijalističkog samoupravnog društva« (*Obvezno pravo*, prva knjiga, u redakciji prof. Aleksandra Goldštajna, »Informator«, Zagreb, 1978, str. 42. i dalje).

[13] O problemu sankcija u samoupravnom društvu vidi: Daniel Chauvey, *Samoupravljanje*, »Komunist«, Beograd, 1975, str. 81. i dalje.

Digitized by Google

koji se ne pridržavaju samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora nego na mere koje bi oni sami unapred utvrđivali i sami preduzmali prema učesnicima koji se ne pridržavaju dogovorenog.

Za takvo »oprezno« ponašanje ima više objašnjenja. Najbliže objašnjenje je, po našem mišljenju, u tome što se učesnici u zaključivanju samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora teže odlučuju na preuzimanje obaveza ako su mere koje se predviđaju za slučaj nepridržavanja teže i preciznije utvrđene. U tom slučaju učesnici preuzimaju obaveze, zaključuju samoupravni sporazum ili društveni dogovor, samo ako je izvršenje obaveza koje preuzimaju za njih unapred izvesno, moguće i korisno. Međutim, ako to unapred nije sasvim izvesno ili ako zavisi od drugih okolnosti koje mogu nastati, a koje mogu biti i nepovoljnije, i ako se ujedno predviđaju strože mere za slučaj neizvršavanja samoupravnog sporazuma, odnosno društvenog dogovora, učesnici se lako ne odlučuju da zaključe samoupravni sporazum, odnosno društveni dogovor, a ako ga i zaključe, ne pristaju na predviđene strože mere zbog neizvršenja samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora, već ublažavaju te mere i konstatuju samo opštu odgovornost za slučaj eventualnog nepridržavanja zaključenog samoupravnog sporazuma, odnosno društvenog dogovora.

Ovakve tendencije su dosta jasno izražene. Pod pretpostavkom da su uslovi u kojima će se ostvarivati samoupravni sporazum i društveni dogovor unapred poznati, nema razloga da učesnici međusobno ne utvrde oštre mere u slučajevima nepridržavanja zaključenog samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora. Samo je pod takvim uslovima moguće konkretizovati odgovornost učesnika za neispunjenje obaveza utvrđenih samoupravnim sporazumom i društvenim dogovorom, to jest utvrditi odgovornost u samoupravnim okvirima od strane samih učesnika u zaključivanju samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora.

Navedeni problemi su, očigledno, povezani sa celokupnim sistemom društvenih (društveno-ekonomskih i političkih) odnosa i mogu se razrešavati samo organizovano u granicama sistema kao celine.

Društvene mere odgovornosti zbog nepridržavanja obaveza utvrđenih samoupravnim sporazumom i društvenim dogovorom, u granicama svojih ustavnih prava i odgovornosti i prava i odgovornosti utvrđenih statutima, mogu preduzimati sindikat i druge društveno-političke organizacije, zatim društveno-političke zajednice i njihovi organi, društveni pravobranilac samoupravljanja i sud udruženog rada (član 616. i dalje Zakona o udruženom radu).[14]

Članom 129. Ustava SFRJ propisano je:

---

[14] Bliže o tome vidi: Dr Prvoslav Lukić, *Samoupravna funkcija skupština društveno-političkih zajednica u sistemu društvenog dogovaranja* (»Samoupravljanje«, Beograd, br. 12/79, str. 67. i dalje), i Đura Knežević, *Savez komunista u uslovima samoupravne organizovanosti radničke klase* (»Samoupravljanje«, Beograd, br. 12/79, str. 109. i dalje).

Digitized by Google

»Samoupravna prava radnih ljudi i društvena svojina su pod posebnom društvenom zaštitom.

Društvenu zaštitu samoupravnih prava radnih ljudi i društvene svojine ostvaruju skupštine društveno-političkih zajednica i njima odgovorni organi, sudovi, ustavni sudovi, javni tužilac i društveni pravobranilac samoupravljanja«.

Prema tome, društvenu zaštitu samoupravnih prava radnih ljudi i društvene svojine ostvaruje mnoštvo društvenih i pravnih subjekata. Ne treba, međutim, izgubiti iz vida da je daleko značajnije kako se zaštita samoupravnih prava radnih ljudi i društvene svojine ostvaruje nego koliko društvenih subjekata učestvuje u ostvarivanju društvene zaštite samoupravnih prava radnih ljudi i društvene svojine. Ovo je potrebno napomenuti zbog toga da bi se više analiziralo činjenično stanje, a manje oslanjalo na samo postojanje institucija kao garanciju zaštite samoupravnih prava radnih ljudi i društvene svojine.[15]

Prema odredbama člana 217. Ustava SFRJ, sudsku funkciju u jedinstvenom sistemu vlasti i samoupravljanja radničke klase i svih radnih ljudi vrše redovni sudovi kao organi državne vlasti i samoupravni sudovi.

Redovni sudovi osnivaju se zakonom. Samoupravni sudovi osnivaju se samoupravnim sporazumom ili drugim opštim aktom organizacija udruženog rada i drugih samoupravnih organizacija i zajednica i društvenim dogovorom. Samoupravni sudovi za pojedine vrste sporova mogu se osnovati i zakonom.

Opšte je nastojanje u našem društveno-političkom i ustavno-pravnom sistemu da se, u skladu sa razvojem samoupravljanja, obezbedi samoupravno podruštvljavanje pravosudnih funkcija tako da te funkcije neposredno vrše sami učesnici u samoupravnim odnosima, osnivanjem svojih samoupravnih tela koja će razrešavati nastale sporove. Samoupravni sudovi ustanovljavaju se kao sudovi udruženog rada, arbitraže, mirovna veća, izabrani sudovi itd.

Najistaknutiji oblik iz reda samoupravnih sudova danas je sud udruženog rada, koji je ustanovljen Zakonom o sudovima udruženog rada (»Službeni list SFRJ«, br. 24/74).[16]

Sud udruženog rada odlučuje, pored brojnih drugih nadležnosti, o zaključivanju i sprovođenju samoupravnih sporazuma o udruživanju i međusobnim odnosima u udruženom radu.

Od drugih vrsta sporova koje sud udruženog rada rešava najistaknutije mesto imaju sporovi iz radnih odnosa koje pokreću radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama za zaštitu svojih prava iz radnog odnosa. Ti sporovi su

[15] Vidi: Dr Neca Jovanov, *Problemi institucionalizacije jugoslovenskog društva* (»Naša zakonitost«, Zagreb, br. 11—12/79).

[16] Vidi i odredbe republičkih i pokrajinskih zakona o sudovima udruženog rada: »Službeni list SR Bosne i Hercegovine«, br. 31/74, 25/75. i 29/77; »Narodne novine SR Hrvatske«, br. 26/76. i 31/77; »Službeni glasnik SR Srbije«, br. 32/75; »Uradni list SR Slovenije«, br. 38/74; »Službeni list SR Crne Gore«, br. 27/75. i 35/75. itd. Posebno vidi Zakon o samoupravnih sodiščih (»Uradni list SR Slovenije«, br. 10/77).

Digitized by Google

Zakonom o sudovima udruženog rada izričito stavljeni u nadležnost sudova udruženog rada.[17] Time je omogućeno preventivno delovanje u razrešavanju i ove vrste sporova iz međusobnih odnosa radnika u udruženom radu.

Inače, opšta nadležnost samoupravnih sudova tako je utvrđena da oni rešavaju ustavom i zakonom određene vrste sporova iz društveno-ekonomskih i drugih samoupravnih odnosa, kao i sporove koje im povere radni ljudi u organizacijama udruženog rada, samoupravnim interesnim zajednicama i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama, a nastali su iz međusobnih odnosa koje radnici samostalno uređuju ili proizlaze iz prava kojima slobodno raspolažu, ako zakonom nije utvrđeno da određene vrste sporova rešavaju redovni sudovi.

Prema odredbama Zakona o sudovima udruženog rada, pored ostalog, utvrđeni su i uslovi pod kojima će se smatrati da su u organizaciji udruženog rada poremećeni samoupravni odnosi, i to:

»... ako nije obezbeđeno ostvarivanje prava radnika da u osnovnoj organizaciji neposredno i ravnopravno uređuje i ostvaruje prava i obaveze iz međusobnih odnosa u udruženom radu, kao i da odlučuje o pitanjima za koja je predviđeno da se o njima odlučuje ličnim izjašnjavanjem;

ako se u organizaciji udruženog rada, u roku određenom zakonom, ne donese samoupravni opšti akt čije je donošenje po zakonu obavezno...«[18]

Odredbama člana 636. Zakona o udruženom radu utvrđena je obaveza, to jest pravo i dužnost radnika da, u slučajevima spora koji nastane između njih u pojedinim delovima organizacije udruženog rada, između radnika i organa u organizaciji i organu društveno-političke zajednice, koji se nije mogao rešiti redovnim putem, svoje zahteve iznesu preko sindikata. Sindikat u takvim slučajevima pokreće postupak za rešavanje spora kod odgovarajućih samoupravnih organa i zajedno sa njima utvrđuje prihvatljive osnove i mere za rešavanje spora.

U slučajevima određenim zakonom, kad povodom ili u samom postupku zaključivanja samoupravnog sporazuma ili u njegovom sprovođenju dođe do spora, strane u sporu ili društveni pravobra-

---

[17] Do donošenja Zakona o sudovima udruženog rada sporove iz radnih odnosa radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama rešavali su redovni sudovi.

[18] Ustavni sud Slovenije u odluci br. UI-29/77 (»Uradni list SRS«, br. 22/77) izrazio je sledeće shvatanje: »... U proizvođenju dejstva, sama okolnost da o tim pitanjima postoji zajednički samoupravni sporazum o međusobnim odnosima u udruženom radu ne dopušta zaključak da se zajednički samoupravni sporazum.... odnosi automatski na sve osnovne organizacije udruženog rada.« Ti odnosi moraju se urediti posebnim samoupravnim sporazumima u svakoj osnovnoj organizaciji udruženog rada ako pitanja koja se uređuju zajedničkim samoupravnim sporazumom spadaju u krug neotuđivih prava radnika, to jest onih prava o kojima radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada i radnim zajednicama, prema odredbama Zakona o udruženom radu, odlučuju ličnim izjašnjavanjem.

Digitized by Google

nilac samoupravljanja mogu pokrenuti postupak kod suda udruženog rada. Odluka suda udruženog rada u takvim slučajevima ima karakter opšteg akta, sve dotle dok se na odgovarajući način ne urede ti odnosi samoupravnim opštim aktom.

Karakter zamene, odnosno dopune samoupravnog opšteg akta odluka suda udruženog rada ima u slučajevima kad je predmet spora:

— zaključivanje ugovora između radne organizacije u osnivanju i posebne jedinice u toj organizaciji, kojima se uređuju samoupravni odnosi;

— zaključivanje samoupravnog sporazuma o udruživanju u radnu organizaciju;

— pravo na organizovanje osnovne organizacije udruženog rada, drugo samoupravno pravo ili dužnost radnika radnih zajednica u zajednicama osnovnih organizacija udruženog rada, drugim organizacijama, zajednicama, zadrugama i organima, kao i samoupravno pravo ili dužnost radnika u ugovornoj organizaciji udruženog rada, ako se odnosno pravo ili dužnost, prema ustavu i zakonu, uređuju samoupravnim opštim aktom.

*

U sadašnjim uslovima postoji raskorak između mera uzajamne odgovornosti učesnika u samoupravnom sporazumu i društvenom dogovoru koje učesnici sami utvrđuju i mera društvene odgovornosti u slučajevima povrede širih zajedničkih i opštedruštvenih interesa koje preduzimaju društveno-političke zajednice i njihovi organi i društveno-političke organizacije (naročito sindikat), na koje se učesnici u samoupravnom sporazumu i društvenom dogovoru preterano oslanjaju.

Mere međusobne odgovornosti zbog nepridržavanja utvrđenih obaveza treba, u većoj meri nego do sada, primenjivati saglasno konkretnim uslovima i odnosima u sistemu udruženog rada.

Širi zajednički i opštedruštveni interesi, koji se manje ili više izražavaju u svim samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima u udruženom radu, treba da budu ideja vodilja u zaključivanju i, naročito, u izvršavanju samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora, odnosno pri utvrđivanju i primenjivanju mera odgovornosti za nepridržavanje dogovorenog.

Čini nam se, ipak, da ugovorna koncepcija samoupravnog sporazuma i društvenog dogovora kako je data u odredbama Zakona o udruženom radu ne odražava dovoljno sve aspekte odgovornosti u slučajevima nepridržavanja zaključenih samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora.

Digitized by Google

Stane Možina

Planiranje potreba i razvoja kadrova u udruženom radu

„Čini mi se da smo mi isto tako zanemarili sistematski rad na kadrovskoj politici. Ne na kadrovskoj politici u smislu pronalaženja ljudi i postavljanja istih na određena mesta po nekim opštim političkim ocenama ili karakteristikama, nego u smislu pripreme kadrova na dužu perspektivu, da još u gimnaziji sistematski pratimo talentovanog mladog čoveka, da mu pomognemo da se razvija u određenom pravcu. Morali bismo sistematski raditi na pripremi kadrova za pojedina naučna područja, za ekonomiju, filozofiju, istoriju itd. Takav rad neće nam dati rezultate odmah, ali će ih dati posle izvesnog broja godina."

Edvard Kardelj

1. Pri planiranju privrednog rasta i razvoja društva u bilo kojoj zemlji kadrovi, njihova stručnost i osposobljenost, njihov položaj i uloga u procesu rada predstavljaju presudne faktore razvoja proizvodnih snaga i opšteg napretka. Za naš društveni sistem adekvatno obrazovani radnici u udruženom radu predstavljaju os-

Digitized by Google

novne činioce ekonomskog razvoja, jer su oni ujedno i tvorci samoupravnih odnosa.

Otuda proističe potreba da se kadrovima posveti odgovarajuća pažnja, da se planira njihov stručni i lični razvoj radi izvršenja radnih zadataka i odlučivanja o značajnim poslovima u okviru procesa samoupravljanja. Nije u pitanju samo to da li radnici umeju obavljati svoj rad, već i to da li svako ima mogućnost da razvije svoje potencijalne sposobnosti do najveće moguće mere i da ih koristi.

Možemo reći da su kadrovi i njihovo znanje društveno bogatstvo, naročito u prilikama kad na raspolaganju nemamo baš mnogo drugih izvora, na primer, proizvodnih, novčanih, prirodnih. Zato plan razvoja kadrova i njihova odgovarajuća zaposlenost moraju činiti integralnu celinu s opštim planom privrednog razvoja na nivou radne organizacije, asocijacije organizacija, na nivou društveno-političke zajednice, opštine, regije, pokrajine i republike.

Još više, plan razvoja kadrova mora biti sastavni deo strategije razvoja (kratkoročnog, srednjoročnog i dugoročnog) svake radne organizacije, društveno-političke ili samoupravne interesne zajednice, odnosno društva u celini.

To je posebno značajno za uslove relativne tehnološke zaostalosti, kad se naglašava potreba za prestrukturiranjem privrede i tehnologije, iz danas preovlađujuće radno intenzivne u buduću razvojnu intenzivnu tehnologiju. Kadrovi koji ne bi bili na vreme pripremljeni i osposobljeni za nove zadatke predstavljali bi smetnju u razvoju. Naravno, ne bi mnogo pomogli ni oni kadrovi čiji interesi za rad i novo znanje ne bi bili usklađeni s predviđenom privrednom, odnosno tehnološkom strukturom rada, jer, kao posledica toga, tražnja za kadrovima ne bi bila u skladu s ponudom. Iz toga proizlazi da se ne sme voluntaristički prilaziti određivanju sadašnjih i budućih potreba za kadrovima i njihovim razvojem, već su potrebna komparativna istraživanja o dosadašnjem razvoju kadrova, analize sadašnjeg stanja, projekcije i prognoze o njihovom budućem kretanju. Osnove za to su, bez sumnje, odgovarajući podaci o kadrovskoj strukturi (broju, obrazovanju, zanimanjima) i strukturi rada (vrste rada, složeniji i manje složen rad), ali oni su, na žalost, često nepotpuni za protekli period i neodređeni za naredni. Ipak, bez obzira na to, moramo planirati i tako u samom procesu planiranja postupno rešavati probleme s kojima se srećemo sada i s kojima računamo u neposrednoj budućnosti.

2. U planiranju moraju se odrediti ciljevi društvenog razvoja koji su povezani s razvojem kadrova i mere kojima će se usmeriti kadrovski tokovi ka postavljenim ciljevima. Utvrđivanje društveno-ekonomskih ciljeva je nužan, mada ne i dovoljan uslov planiranja kadrova. Osim toga, postoje društveni, ekonomski, socijalni i drugi činioci i uslovi razvoja kadrova. Ciljevi i mere su, dakle, integralan deo svih planova, što znači da se bez tih dimenzija ne

Digitized by Google

može govoriti o planiranju, već samo o prognozi ili projekciji. A među tim pojmovima postoji prilična razlika.

Prognoza, projekcija, zasniva se uglavnom na analizi proteklih događaja i traženju zakonitosti kretanja kadrova u prošlosti, onoga što je uslovljavalo datu strukturu i tokove. Na osnovu tih konstatacija se prognozira, odnosno predviđa kakvo će biti kretanje kadrova ubuduće, kakva će biti verovatna struktura u određenom vremenskom periodu i slično, naravno — ako se uslovi ne bi bitno menjali.

Za plan kadrova je takođe potrebna analiza prethodnih događaja i tendencija kretanja. Međutim, plan, pored te analitičke i prognostičke komponente, sadrži i ciljeve koje u narednom periodu želimo da postignemo. Ti ciljevi su izraz interesâ subjekata planiranja. Ne radi se samo o tome da neki broj i strukturu kadrova predvidimo za pet ili deset godina, već o tome da ta struktura bude u skladu sa ciljevima društvenog i privrednog razvoja u periodu koji nas interesuje. Zato moramo predvideti odgovarajuće mere koje će to omogućiti, odnosno korigovati željenu strukturu ako one budu preduzete u vreme bitnog menjanja.

Ako je naš cilj prestrukturiranje privrede, ciljevi i mere u vezi sa razvojem kadrova biće bitno drugačiji nego ako se odlučimo da privredu ne menjamo. Na sličan način, ako je naš cilj puna zaposlenost, mere, kadrovske strukture i migracijski tokovi biće drugačiji nego ako je naš cilj smanjivanje zapošljavanja.

Ako ciljevima pripisujemo tako velik značaj, za planiranje kadrova posebno, moramo odgovoriti na pitanje kako da se priđe ciljevima da bi oni postali istinski, značajan deo plana. To nije jednostavan zadatak, ali za to imamo na raspolaganju nekoliko uputstava i pomoćnih sredstava.

a) Ciljeve treba najpre sadržajno odrediti i pri tom utvrditi koji su značajni za kadrove i njihov razvoj. U tu svrhu imamo na raspolaganju društvene dokumente, samoupravne dogovore i sporazume. Osim toga, možemo se poslužiti stručnom literaturom, objavljenim razgovorima s istraživačima, političarima i korisnicima. Uopšte uzevši, navodimo kao primer, pri planiranju kadrova bismo razlikovali dve vrste ciljeva: ekonomske i humanističke. Među ekonomske bi spadali: rast društvenog proizvoda, vrste investicija, stepen produktivnosti, ograničena inflacija, dohodak, lični dohodak, ograničena zaposlenost i drugi. A među humanističke: puna zaposlenost, socijalna jednakost, odgovarajući rad (struktura rada trebalo bi da bude prilagođena sposobnostima i interesima aktivne populacije) i drugi.

b) Uopšteno određeni ciljevi su često nejasni, pa ih zato treba konkretizovati. To znači da ih treba raščlaniti i utvrditi njihovu međusobnu povezanost. U slučaju manjkavosti treba ih dopuniti i uskladiti eventualne protivrečnosti. Na kraju, izlučiti sve one koji su manje značajni, koji se dupliraju i samo povećavaju broj ciljeva.

Digitized by Google

c) Tako određene ciljeve treba vrednovati i rangirati ih s obzirom na njihov značaj u razvoju društva, ekonomije i čoveka. To se može najlakše uraditi u saradnji sa subjektima planiranja i odlučivanja o kadrovima. To su, pored plansko-analitičkih i kadrovskih službi, pre svega samoupravni organi i društveno-političke organizacije.

d) Konačno, ciljeve treba kvantifikovati i operacionalizovati. Kvantifikacija cilja je zapravo obuhvaćena već njegovom konkretnošću i neophodna je ako ciljeve želimo da uključimo u metodologiju planiranja kadrova. Moramo težiti tome da se cilj može izmeriti, to jest da se može utvrditi u kolikoj meri je bio ostvaren ili će to tek biti. A operacionalizacija znači utvrđivanje veze između ciljeva i drugih dimenzija plana kadrova i pri tom određivanje specifičnog značaja svakog cilja. Najčešće nam pri tom pomažu mere koje nam obezbeđuju realizaciju predviđenih ciljeva.

Samo po sebi se razume da pri dugoročnom planiranju kadrova ciljevi imaju više ulogu kriterija, odnosno orijentacionih bodova za praćenje kadrovskih kretanja. To znači da utvrđujemo u kolikoj se meri određenim ciljevima približavamo ili se udaljujemo od njih. Međutim, pri srednjoročnom, a još više pri kratkoročnom planiranju kadrova ciljevi mogu da budu i unapred predviđeni rezultati koji se mogu meriti. Tako se pri planiranju uopšte, i posebno pri planiranju kadrova, pojavljuju u cikličnom redosledu ova tri stupnja: ciljevi — mere — analize (prethodnog) stanja (eventualne promene — ciljevi...).

3. Umesto o planiranju potreba u kadrovima, mogli bismo govoriti o tražnji kadrova koju obično izražavaju radne organizacije. Slično bismo mogli reći i o planiranju razvoja kadrova, pa bismo u tom slučaju mogli govoriti o ponudi kadrova, to jest koliko kadrova i kakve kadrove ima radna organizacija za naredni period, odnosno koliko ih joj nude razne škole, organizacije, migracije itd.

Tražnja kadrova se zasniva na razvoju pojedinih radnih organizacija u okviru privrednih grana i neprivrednih područja rada. Planiranje potreba u kadrovima, naročito za duži period, zavisi od poznavanja budućeg razvoja raznih privrednih i neprivrednih delatnosti. Plan potreba u kadrovima mora se tu osloniti na odgovarajuće društvene, granske planove i planove organizacija udruženog rada, kojima se usmerava razvoj tih područja, odnosno organizacija. U slučaju da planske projekcije razvoja na tim područjima nisu izrađene, biće neophodno savetovanje sa stručnjacima ili (i) upotreba komparativnih podataka drugih organizacija, grana ili pokrajina.

Pri projekcijama budućeg ekonomskog stanja često govorimo o alternativama razvoja. Tako postupamo stoga što, prvo, nije uvek jasna perspektiva razvoja određenih delatnosti i, drugo, što se i prihvaćeni planovi ne ostvaruju u potpunosti. Razume se,

Digitized by Google

zbog toga bismo morali izrađivati i planove potreba u kadrovima u alternativama.

Tražnja kadrova obično obuhvata sledeće elemente:

a) broj potrebnih radnika; ponekad je značajna i starosna struktura, pol i radni staž;

b) zahtevana kvalifikacija, obrazovanje za postojeći rad, nova zanimanja za nova područja rada;

c) kadrovi koji imaju regulisan lični, odnosno porodični standard (stan...), koji su blizu kraja zaposlenja, koji su stručno, društveno-politički aktivni, koji su zainteresovani za određeni posao i slično.

Pri planiranju potreba u kadrovima moramo voditi računa o činjenici da ima mnogo više radnih (mesta) zadataka nego što je zanimanja ili profila obrazovanja. Do izvesne mere to može da se izravna vertikalnom pokretljivošću i horizontalnom zamenljivošću zanimanja. Vertikalna pokretljivost kadrova znači da radnik s nešto višim ili nižim obrazovanjem može uspešno da obavlja neki zadatak u hijerarhijskoj podeli rada. A horizontalna zamenljivost znači da jednak rad mogu obavljati radnici s različitim vrstama obrazovanja, odnosno zanimanja. Na primer, poslove rukovodilaca kadrovskih službi obavljaju pravnici, sociolozi, ekonomisti, organizatori rada i drugi.

Plan razvoja kadrova ili ponude kadrova, koju takođe moramo — uporedo s tražnjom — usmeravati i pratiti, raznovrsniji je i obuhvata više elemenata.

Ponuda kadrova u osnovi zavisi od populacijskih kretanja, pri čemu mislimo pre svega na takozvana prirodna kretanja (natalitet, mortalitet...), na migracije i društvenu mobilnost. Sva ta kretanja se vrše po određenim zakonitostima, pa ih možemo tretirati kao relativno nezavisne varijable. Uprkos tome, one se među sobom razlikuju. Dok na prirodna kretanja ne možemo gotovo nimalo uticati, na intergeneracijsku mobilnost možemo uticati nešto malo, a na migracije i usmeravanje kadrova u ovo ili ono područje rada, odnosno zanimanje to je mogućno u priličnoj meri.

Zato pri planiranju ponude kadrova moramo najpre uzeti u obzir prirodna kretanja stanovništva. Mada ta kretanja statistika često obrađuje zajedno s migracijama, mislimo da ih treba tretirati odvojeno, upravo zbog različitih mogućnosti uticanja na jedne, odnosno na druge tokove.

Sledeća kategorija stanovništva zanimljiva za planiranje ponude kadrova jeste takozvani radni kontingent, odnosno radno sposobno stanovništvo. To je stanovništvo između 15. i 65. godine starosti. Gornja granica je pod znakom pitanja zbog uticaja godina za odlazak u penziju i zbog razlika među polovima u pogledu potrebnog radnog staža. Kritične kategorije u okviru radnog kontingenta za ponudu kadrova su kategorija od 65 godina naniže dokle seže planiranje i, pre svega, kategorija populacije ispod 15 go-

Digitized by Google

dina. Za tačnije izračunavanje radnog kontingenta svakako bi bilo potrebno da se oduzme broj invalidnih lica.

Radni kontingent stanovništva delimo na aktivno i neaktivno stanovništvo. U okviru neaktivnog stanovništva treba posebno tretirati stanovništvo koje se obrazuje, odnosno koje je obuhvaćeno redovnim oblicima obrazovanja, i, drugo, neaktivno stanovništvo u kome su posebno značajne dve kategorije: domaćice i nezaposleni. Stanovništvo koje je obuhvaćeno redovnim oblicima obrazovanja predstavlja određen priliv radnika, koji, s obzirom na generacije školovanja, prelazak na više stupnjeve školovanja i uspehe školovanja, možemo pratiti ne samo kvantitativno, već i kvalitativno. Nezaposleni predstavljaju posebnu kategoriju, koja je za ponudu kadrova najaktuelnija. Domaćice predstavljaju potencijalnog ponuđača radne snage, koja se odgovarajućim merama, prvenstveno ekonomskim i socijalnim, može lako aktivirati — naravno, ako smatramo da je to potrebno.

Gornjim izvorima ponude dodali bismo još radnike privremeno zaposlene u inostranstvu. Zatim one koji su se sami zaposlili, to jest one koji su zaposleni na privatnom zemljoposedu, u zanatstvu i slobodnim profesijama. Konačno bismo tu uračunali još one penzionere koje možemo smatrati kao potencijalno aktivne.

Ukratko, pri planiranju razvoja, aktiviranja kadrova razlikujemo više vrsta ponuda, i to:

a) potencijalna ponuda — to su nezaposleni, domaćice, penzioneri;

b) aktuelna ponuda — to je populacija koja se redovno obrazuje, odnosno studira uz rad ili iz rada;

c) aktivirana ponuda — to su oni koji su samostalni u zaposlenju, privremeno zaposleni i drugi.

Pri planiranju ponude, razvoja kadrova potrebno je da se, pored demografskih podataka, uzimaju u obzir i podaci o migracijskim kretanjima (u republici, među republikama, među granama) i o mobilnosti kadrova (s jednog radnog područja u drugo). Razume se, na ta kretanja možemo uticati i usmeravati ih u skladu s utvrđenim potrebama i ciljevima. Međutim, tokovi ponude i razvoja kadrova imaju i svoje autonomno obeležje.

4. Faktori koji utiču na planiranje potreba i razvoj kadrova mogu da deluju pozitivno ili negativno na ponudu ili tražnju, pa bismo ih mogli nazvati i kritičnim okolnostima ili intervenišućim varijablama. One mogu u priličnoj meri da izmene postojeće (buduće) stanje, da menjaju uslove planiranja i zahteve za ovakvom ili onakvom strukturom kadrova. Treba ih uzeti u obzir i oceniti njihovo dejstvo na eventualne promene potreba ili razvoja kadrova. Kao posledica toga može da se javi potreba da se izmene ciljevi, mere ili struktura rada, struktura kadrova ili kombinacija svega toga. Koji bi to faktori bili?

Digitized by Google

a) Iznenadne promene u tehnologiji, tržištu, energiji itd., usled kojih neki oblici rada otpadaju, drugi nastaju i s tim u vezi se pojavljuju i drugačije potrebe za kadrovima.

b) Profesionalni interesi aktivne populacije; oni su retko kad poznati, a, ukoliko i jesu, o njima se najčešće ne vodi računa; zbog toga je prognoza zapošljavanja često problematična.

c) Shvatanje zanimanja i njihovo vrednovanje; mladi kadrovi se često usmeravaju u tradicionalno poznata zanimanja i tako dolazi do suficita, a, ukoliko neka zanimanja izgube nešto od svoje statusne vrednosti, dolazi do deficita (obućari, konobari . . .). Moguće je, isto tako, da su neka zanimanja na datom stupnju društvenog razvoja visoko konjunkturna (pravnik, ekonomist . . .), pa se mladi kadrovi masovno upisuju u odgovarajuće škole, a posle izvesnog vremena stvari mogu i da se obrnu itd.

d) Mobilnost kadrova. Srazmerno malu mobilnost kadrova opažamo iz opštine u opštinu, a veću iz proizvodnog na administrativno područje rada; ranije, kad je rad u proizvodnji bio bolje nagrađen, postojao je suprotan trend.

e) Migracija. Trenutno su manja migracijska kretanja prema inostranstvu, a veća, na primer, iz drugih republika u Sloveniju. Migracija stanovništva iz poljoprivrede u industriju je već zaustavljena, pa se očekuje čak veće zapošljavanje u agrarnom sektoru.

f) Zapošljavanje ženske radne snage. Do promena će doći u strukturi rada i u zahtevima za kvalifikovanijim radom; ženska populacija se sve više obrazuje.

g) Stimuliranje »kapitala«, investicija, na ona područja u kojima postoji natprosečna nezaposlenost, a posledica toga je manji priliv kadrova na razvijena područja.

h) Ubrzano zapošljavanje nezaposlenih, invalidnih i hendikepiranih lica donosi manje mogućnosti za zapošljavanje domaćica i penzionera.

i) Tendencija omladine ka masovnom obrazovanju u srednjim i višim školama. Posledica toga, koja je već danas vidljiva, jeste nedostatak niže kvalifikovanih i priučenih radnika, pa i kvalifikovanih.

j) Investicije u škole, studije i istraživački rad su trenutno u opadanju, a možda će već kroz godinu dana biti u porastu. Ako deo investicija, odnosno troškova za obrazovanje prenesemo na neposredne korisnike, s tim u vezi će se povećati, odnosno smanjiti »output« nekih obrazovnih linija, broja diplomiranih, obima istraživanja itd.

k) Stalne pritužbe na neusklađenost ponude (kvantitativne i kvalitativne) i tražnje (današnje i buduće) kadrova, što ima za posledicu promene programa i broja i vrste (novih) potrebnih, pa i suvišnih zanimanja, odnosno profila.

Ove i druge okolnosti, koje su rezultat dosadašnjeg razvoja i neprestanog, dinamičnog menjanja društvenih, ekonomskih i so-

Digitized by Google

cijalnih odnosa, u svakom periodu su verovatno unekoliko drugačije, pa se zato menjanju i mere, mada ciljevi mogu da ostanu isti. Odgovarajuće analize i istraživanja bi pokazali i druge promene i mogućnosti njihovog rešavanja.

Ako bismo sve ovo saželi, rekli bismo da ciljeve razvoja, ponudu i tražnju za kadrovima, kao i same okolnosti treba povezati i dovesti u skladnu celinu. Smatramo da su sve navedene dimenzije relativno samostalne, ali i zavisne, i da nemaju izrazito hijerarhijski redosled. Možemo početi od bilo koje dimenzije, ali radi preglednosti i sistematičnosti ipak ćemo postaviti sledeće stupnjeve:

— Najpre bi trebalo odrediti ciljeve društvenog (privrednog, tehnološkog, socijalnog, kulturnog, proizvodnog) razvoja za duži i kraći period, globalno i po pojedinim delatnostima.

— Zatim bi bilo potrebno da se napravi plan razvoja kadrova, to jest da se utvrdi stanje u kretanju kadrova i verovatna ponuda kadrova u određenom periodu.

— Potom bi trebalo napraviti plan potreba (po broju i strukturi) za kadrovima u globalu, po delatnostima ili organizacijama.

— Dalje bi trebalo utvrditi i analizirati sve značajnije faktore koji mogu u ovom ili onom smeru da utiču na gornje dimenzije.

— Najzad, potrebno je praćenje i usklađivanje ciljeva i okolnosti, potreba i ponude, ciljeva i potreba itd. To usklađivanje obuhvata interne nosioce planiranja kadrova (u organizaciji), kao i eksterne nosioce (u društvenoj sredini: školama, samoupravnim i društveno-političkim zajednicama). Praćenje, analiziranje i usklađivanje imaju stalan karakter i važe za sve nivoe udruženog rada.

5. Modeli, metode planiranja razvoja kadrova. Danas poznajemo nekoliko modela i metoda planiranja kadrova, od kojih svaki ima neka preimućstva i nedostatke. Sa svojim glavnim karakteristikama to su:

a) IKB metoda projektovanja kadrova. To je jedna od ekonometrijskih metoda planiranja kadrova, koja obuhvata niz međusobno zavisnih varijabli u razvoju privrede i kadrova. Ishodište te metode je ideksna mera pojave u odgovarajućem periodu, uključujući i naučno-tehnički napredak. Indeks kao relativna mera prikazuje postupne promene u razvoju kadrova u odnosu s drugim ekonomskim pojavama. Njihovu povezanost izražavamo koeficijentom korelacije.

Pri daljem računanju, umesto indeksa, upotrebljavamo prosečnu stopu rasta kadrova, koja se izračunava iz indeksa i prikazuje prosečan godišnji rast u odgovarajućem razdoblju. Ta stopa se koriguje brojčano izraženim odnosom između obrazovne strukture i društvenog proizvoda. Time se rast kadrova u budućnosti redukuje na srazmernu meru zavisnosti i povezanosti s rastom društvenog proizvoda.

Digitized by Google

Prethodni porast kadrova zavisi od tempa rasta društvenog proizvoda i koeficijenta ulaganja u osnovna sredstva. Investicije (porast osnovnih sredstava i kapitala) korigujemo koeficijentom korelacije između osnovnih sredstava po sadašnjoj vrednosti i društvenog proizvoda, a porast godišnje stope rasta proizvoda korigujemo korelacijom između investicija i broja kadrova, kao i koeficijentom trenda razvoja kadrova po stupnjevima stručnog obrazovanja.

Na taj način dobijamo ocenu stopa rasta kadrova u planskom periodu za svaki obrazovni nivo, odnosno za svako zanimanje. Zatim uzmemo broj kadrova na početku planskog perioda i odgovarajućim računskim postupkom dobijamo strukturu kadrova po stupnjevima obrazovanja, odnosno po zanimanjima. Udruživanjem segmenata u strukturi dobijamo ukupan broj kadrova za društveno-političke zajednice, područja privrede itd.

Iz gornjeg se vidi da su za izradu projekcije razvoja kadrova za određeni planski period od značaja sledeći parametri:

— društveni proizvod (analitički i planski pokazatelji);

— investicije u osnovna sredstva (analitički i planski pokazatelji);

— postojeća vrednost osnovnih sredstava;

— struktura i broj kadrova (analitički pokazatelji);

— trend kadrovske politike (ocenjene stope rasta pojedinih vrsta kadrova).

Ova metoda je podesnija za planiranje kadrova u okviru većih područja udruženog rada nego u osnovnim organizacijama udruženog rada.

b) Heuristička metoda, odnosno model planiranja kadrova. Rezultat sociooloških istraživanja o kretanju kadrova, stopi zaposlenosti, migraciji i drugom omogućava konstruisanje heurističkog modela, koji se sastoji od dominantnih ciljeva, ponude, tražnje i kritičnih okolnosti. Ako bismo heuristički model hteli da opišemo rečima, mogli bismo reći da odgovarajućim rezultatima istraživanja možemo utvrditi interakcije između ponude i tražnje za radnicima. Pri tom je značajno da proučavamo obostrano dejstvo, a ne samo dejstvo tražnje na ponudu. Dalje, možemo utvrditi kako dominantni ciljevi i kritične okolnosti utiču na ponudu i traźnju i kako se moraju modifikovati dominantni ciljevi s obzirom na okolnosti ili, pak, menjati kritične okolnosti da bi se mogli ostvariti dominantni ciljevi.

Heuristički model je vrlo prost i ujedno dovoljno kompleksan, jer u principu sadrži sve one elemente koji su za planiranje kadrova, odnosno za aktivno usmeravanje zaposlenih neophodni. Kategorije u modelu su formalne, a efikasnost modela u smislu postizanja ciljeva zavisi uglavnom od toga kakvim ćemo sadržajem model ispuniti. Ako bi se uzeli u obzir faktori ponude i tražnje, kao i ciljevi i kritične okolnosti, sadržajno opredeljen heuristički model mogao bi da izgleda ovako:

Digitized by Google

Dominantni ciljevi

— puna zaposlenost
— ograničena inflacija
— odgovarajući rad
— socijalna homogenost

Ponuda

— demografski tokovi
— intergeneracijska mobilnost
— emigracija/imigracija

Tražnja

— potrebe privrede
— potrebe neprivrede
— potrebe relevantne sredine

Kritične okolnosti

— neadekvatna ponuda
— nezaposlenost zaposlenih
— simptomi stagflacije

U modelu su konstantne samo četiri modelne varijable, dok se indikatori tih varijabli mogu menjati po broju i sadržini. Promenljivost indikatorâ će, verovatno, biti najčešća pri »kritičnim okolnostima«, manja pri »dominantnim ciljevima«, a najmanja pri »ponudi« i »tražnji« (mada i tu, s obzirom na prirodu zapošljavanja u našem društvu, možemo očekivati neke promene). S obzirom na veću ili manju stabilnost indikatorâ u pojedinim modelima i varijablama, možemo sami organizovati prikupljanje podataka. Za one informacije koje su trajnijeg i dugoročnijeg karaktera (ponuda, tražnja) možemo organizovati više ili manje rutinsko snimanje podataka, a za druge se zadužuju institucije koje u tom pravcu imaju razvijenu istraživačku delatnost.

Navedeni model iziskuje dalje raščlanjavanje i određivanje odgovarajućih puteva izvođenja, što najčešće zavisi od uslovâ u konkretnoj situaciji.

c) Metodologija planiranja kadrova u organizacijama udruženog rada. Ishodište planiranja kadrova po toj metodologiji trebalo bi da bude u ciljevima organizacije udruženog rada, odnosno u programu zadataka organizacije za jednu ili više godina unapred. Samo ishodište treba da ukaže na to koliko nam i kakvih kadrova treba u budućnosti. Naravno, u sledećoj fazi moramo predviđeni broj i strukturu kadrova uporediti s postojećim stanjem kadrova u organizaciji udruženog rada. Pri tom su potrebne odgovarajuće popravke s obzirom na efekte fluktuacije, apsentizma, reorganizacije, inovacija, odlazaka u penziju, priučavanja itd., da bi se utvrdilo koliko nam kadrova nedostaje, odnosno da ih možda nema suviše za naredni planski period. Tako utvrđene potrebe u kadrovima su osnova za razne kadrovske akcije preko kojih želimo da realizujemo postavljeni plan, kao, na primer, plan stipendiranja, obrazovanja, prekvalifikovanja itd. I, najzad, plan kadrova treba pratiti, naročito ako je u postupku planiranja kadrova obuhvaćeno više službi, pojedinaca i organa. Neki od njih moraju

Digitized by Google

pripremati analize, drugi biti informisani i davati predloge, treći odlučivati, pratiti itd. U tom smislu je takođe izrađena metodologija planiranja kadrova, koja obuhvata šest stupnjeva. Prvih pet stupnjeva (A, B, C, D i E) opisuju tok planiranja kadrova od proizvodnih zadataka, odnosno ciljeva organizacije udruženog rada, preko snimka postojećeg stanja i pregleda korektivnih faktora do izračunatih potreba u kadrovima. Sledeći stupanj (F) opisuje logičan nastavak planiranja kadrova, to jest način obezbeđivanja i praćenja potreba u kadrovima. Posle tog stupnja dolazi pregled zaduženjâ pojedinih stručnih službi, poslovodnih organa, samoupravnih organa, društveno-političkih organizacija koji imaju da se brinu o planiranju kadrova, kao i o povezanosti organizacija udruženog rada sa širom društvenom zajednicom na nivou opštine, odnosno republike.

Pojedini stupnjevi u metodologiji planiranja kadrova trebalo bi da obuhvate sledeće zadatke:

Stupanj A. Zadatak ovog stupnja je obezbeđenje opštih uslova za planiranje kadrova. To se postiže tako što se svi zaposleni upoznaju sa značajem planiranja kadrova, što se odredi kadrovska politika, glavni ciljevi radne organizacije, predvidi tačan program rada i investicija, kao i promena u organizaciji rada, što se sačini lestvica toka zadataka, upoznaju svi zaposleni sa vremenom, sadržajem i načinom toka planiranja kadrova, sastave odgovarajući obrasci i odrede planeri, odnosno grupe za planiranje kadrova.

Stupanj B. Na ovom stupnju predviđamo broj kadrova po organizacionim jedinicama, radnim mestima, zanimanjima, profilima zanimanja i ukupno, za planski period, s obzirom na budući program proizvodnje, zadataka, usluga. Stupanj obuhvata sledeće zadatke: određivanje vrste i količine zadataka, izračunavanje proizvodnog vremena za pojedini zadatak, određivanje organizacionih jedinica, radnih zadataka, zanimanja i profila zanimanja, kao i izračunavanje potrebnog broja kadrova.

Stupanj C. Ovaj stupanj obuhvata snimanje postojećeg stanja kadrova po organizacionim jedinicama, radnim mestima, profilima zanimanja i ukupno. Za to snimanje moramo poznavati odgovarajuće obrasce, prikupiti podatke o postojećem stanju, proučiti razlike i uporediti snimljene podatke (stvarno obrazovanje i ono koje se zahteva) i uneti podatke u standardne obrasce.

Stupanj D. Pregled i izračunavanje korektivnih faktora po organizacionim jedinicama, radnim mestima i zanimanjima. Za tu svrhu moramo najpre utvrditi korektivne faktore koji utiču na kadrovsko stanje i utvrditi način računskog operisanja tim faktorima. Zatim uzeti u obzir postojeće ili predviđene kadrovske i druge akcije koje utiču na promene u pogledu kadrova u organizaciji udruženog rada.

Stupanj E. Na ovom stupnju utvrđujemo potrebe u kadrovima po organizacionim jedinicama, radnim mestima, zanimanjima, profilima zanimanja i ukupno. Da bismo došli do potreba u kadrovima, moramo najpre stupanj B (predviđeni broj kadrova)

Digitized by Google

uporediti sa stupnjem C (postojeće stanje kadrova), pa zatim uzeti u obzir stupanj D (korektivni faktori).

Stupanj F. Cilj ovog stupnja je da se obezbedi realizacija i praćenje planiranih potreba u kadrovima. Te potrebe možemo realizovati sopstvenim ili (drugim) spoljnim izvorima, i to odgovarajućim kadrovskim akcijama.

U skladu s gornjim treba napraviti pregled značajnijih zadataka i zaduženja pojedinih stručnih službi, poslovodnih organa, samoupravnih organa i društveno-političkih organizacija u organizaciji udruženog rada, kao i povezanosti s opštinom i republikom i obrazovnim institucijama.

Smatramo da prikazana metodologija omogućava srazmerno jednostavan, pa ipak dovoljno širok pristup za tačnije utvrđivanje potreba u kadrovima za određeni period i da se, uz pomoć postojećih izvora i računskih postupaka, utvrdi koliko ćemo kadrova dobiti, odakle ćemo ih dobiti, kako ćemo ih razvijati i osposobljavati (u organizaciji udruženog rada ili izvan nje).

d) Druge metode planiranja kadrova. Među druge metode spada »delfi« metoda ili, kako je neki nazivaju, metoda ocene eksperata. Ona se zasniva na konvergentnom usklađivanju stavova, odgovora stručnjaka, eksperata za određena pitanja privrednog i kadrovskog razvoja. Stavovi i odgovori se obično dobijaju pomoću upitnika, pa se zatim sistematizuju, analiziraju i postupno usklađuju s obzirom na mišljenje većine eksperata.

Zatim poznajemo anketnu metodu, na primer, minimum pokazatelji potreba u kadrovima, koji su prilično pouzdani za kraće periode, ali ne i za dugoročno prognoziranje potreba u kadrovima.

Dalje, normativna metoda, koja za osnovu ima vremenske i količinske normative iz proizvodnje i podesna je za izračunavanje potreba za radnicima u neposrednoj (novoj) proizvodnji. Poznate su još metode ekstrapolacije rasta potreba u kadrovima, komparativna metoda i metode projekta, uključujući tehnike mrežnog planiranja.

Koji model, koja metoda za planiranje kadrova će biti najpodesnija, to će zavisiti: od dimenzija ravni udruženog rada (OOUR, privredne grane, republike), od vremenske dimenzije (kratkoročno, srednjoročno, dugoročno), od strukture i tehnologije rada (jednostavan — ručni, složen — razvojni), od podataka, informacija kojima raspolažemo.

6. Pitanja, dileme, problemi i pristupi planiranju razvoja kadrova. Istraživanja koja su do sad vršena na području planiranja kadrova, kao i zaključci savetovanja o planiranju pokazuju da je niz pitanja i problema otvoren. Neka pitanja se odnose na nepotpune podatke i informacije o planiranju i privrednom razvoju, druga na neraščišćene dileme oko načela, pristupa planiranju na raznim nivoima udruženog rada, a treća vrsta pitanja se odnosi na nosioce planiranja, njihovu kompetentnost i odgovornost. Ta

Digitized by Google

pitanja su naročito aktuelna u organizacijama udruženog rada koje su se našle pred zadatkom da se stvarno uhvate u koštac s problemima planiranja kadrova. Naime, podaci iz istraživanja pokazuju da je malo onih organizacija udruženog rada koje imaju izrađene planove razvoja kadrova — možda za godinu-dve unapred, a nikako za srednjoročni i dugoročni period.

Da ne bismo ostali samo na nivou opštosti, osvrnućemo se na postojeće prilike i ukazati na ono što bi trebalo uzeti u obzir, sada i unapred, pri planiranju kadrova.

Navešćemo neka od tih pitanja, problema, dilema.

a) Početi s planiranjem kadrova ili čekati na plan privrednog razvoja?

U udruženom radu često slušamo pritužbe da se kadrovi i obrazovanje ne mogu planirati jer nema utvrđenih planova privrednog razvoja, radnog programa, proučenog tržišta itd. Ipak, ako prihvatamo tezu da su kadrovi samostalan faktor i da se radni program mora prilagođavati interesima i sposobnostima kadrova, onda bez daljega počnimo s planiranjem razvoja kadrova. Osnova za to su nam podaci iz profesionalne orijentacije, izražavanja namera omladine u vezi s izborom zanimanja, želje za stručnim osposobljavanjem već zaposlenih i slično.

Teza o što širem opštem obrazovanju i, na toj osnovi, o postupnom dopunskom stručnom obrazovanju takođe spada u krug ovog razmišljanja. Naime, priličan broj teoretičara i praktičara zastupa mišljenje da planiranje i obrazovanje za trenutne potrebe rada zadovoljavaju, doduše, objavljene zahteve o tim radnim zadacima, ali ne odgovaraju perspektivnim potrebama. Taj nesklad dolazi do izražaja već posle jedne ili dve godine, još više sledećih godina, jer znamo da se tehnologija i organizacija rada stalno menjaju, a time i zahtevi u pogledu potrebnih znanja. Te buduće zahteve je teško zadovoljiti pri postojećim programima stručnog obrazovanja, jer su oni možda već i danas zastareli, a svakako će to biti s obzirom na buduće promene. To znači, rešenje bi bilo: planiranje kadrova (za neko radno područje, profil, zanimanje...) sa širokim stručnim znanjem i, potom, dopunjavanje odgovarajućim stručnim znanjem u skladu s tehnološkim razvojem. To postupno dodavanje znanja neki nazivaju modularni način obrazovanja, koji bi išao ruku pod ruku sa školom i organizacijom udruženog rada.

U skladu s tim shvatanjem je i ona teza koja kaže da bi za organizacije udruženog rada trebalo planirati uvek nešto više kadrova, po broju i kvalitetu, nego što pokazuju trenutne analize i trenutni zahtevi rada. Zašto? Pre svega zato da bi oni bili začetnici novih stručnih zamisli, da bi, s obzirom na svoju srazmerno nepotpunu nezaposlenost, vršili pritisak i »iznuđavali« nova rešenja, ukratko — da bi bili pokretačka snaga razvoja, napretka na tehnološkom, organizacionom i samoupravnom području. Ti kadrovi, razume se, ne bi mogli vršiti te funkcije ako bi imali znanje samo za postojeće zadatke, a mogli bi ako bi imali šire teorijsko i

Digitized by Google

praktično znanje i ako bi bili usmereni na istraživački — stvaralački rad.

Sve ovo što smo naveli govori u prilog shvatanja da bi planiranje kadrova jedino na osnovu tačno određenog radnog programa za jednu ili i za više godina unapred bilo nepotpuno, usko i ne mnogo korisno za razvoj organizacije i za razvoj pojedinca.

Međutim, mi, ipak, smatramo da nam takav radni program može da bude dobro pomagalo, čak i praktično ishodište za planiranje i obrazovanje kadrova u radnoj organizaciji. Zašto? Zato što na sadašnjem stupnju razvoja još uvek u priličnoj meri naglašavamo realizaciju radnih programa i ostvarivanje što većeg dohotka. S tim u vezi kadrovi bi morali biti osposobljeni prvenstveno za uspešno izvršavanje onih zadataka koji izviru iz postojećeg programa rada, proizvodnog ili uslužnog karaktera. Naravno, pri tom ne bismo smeli zaboraviti ni buduće zahteve razvoja, koji se pokazuju već u do sad (ne)postignutom, odnosno koji su stvar stalnog planskog proučavanja i praćenja odgovarajuće tematike.

b) Susretni i kontinuirani vid planiranja kadrova.

Danas još preovlađuje način planiranja kadrova pri kome se polazi od planske, kadrovske ili neke druge slične službe. One izrađuju analize, pregled razvoja i na osnovu toga predviđaju broj i strukturu kadrova. One najčešće prosto modifikuju postojeću strukturu, odnosno dodaju joj odgovarajući broj kadrova. Zatim to ide na raspravu i formalnu potvrdu od strane odgovarajućih organa. Ne mislimo da je takav način rada nešto loše, ali smatramo da je sa stanovišta stručnog rada i sa stanovišta samoupravne kadrovske politike nepotpun. Zašto?

Prvo, u radnoj organizaciji dolazi do niza radnih i kadrovskih promena i pojava. Tu mislimo na interno prelaženje radnikâ sa zadatka na zadatak, na fluktuaciju, izostajanje, (ne)zadovoljstvo radom, formalnu (ne)osposobljenost za rad i drugo. Pri gore opisanom površnom planiranju te pojave se ne uzimaju u obzir, a time planovi postaju nerealni. Ako imamo u vidu postojeći i zahtevani stepen kvalifikovanosti kadrova, možemo konstatovati odstupanje u dva pravca:

— da je postojeća struktura nezadovoljavajuća, odnosno da samo formalno zadovoljava (s obzirom na naziv), a ne i neformalno (u pogledu znanja);

— da je kvalifikaciona struktura kadrova koja se zahteva predimenzionirana ili da uzima u obzir samo obrazovanje, a ne i osposobljenost.

Smatramo da bi pri planiranju kadrova trebalo više pažnje posvetiti upravo tim pojavama, jer iz toga proizlaze ne samo buduće potrebe, to jest plan kadrova, već i (sadašnje) buduće potrebe za razvojem i osposobljavanjem radnikâ. Usmereno obrazovanje predviđa, pored ostalog, i to da organizacije udruženog rada daju konkretnije podatke o tome kakve su potrebe za obrazovanjem, i to one koje bi zadovoljavale škole i one za koje bi se postarale same radne organizacije. Bez detaljnog uvida u pos-

Digitized by Google

tojeće stanje (kadrova kakvi jesu), na jednoj, i zahteva rada, na drugoj strani, te potrebe za obrazovanjem i daljim razvojem ne možemo dati.

Drugo, kada govorimo o susretnom vidu planiranja, ne mislimo samo na formalnu proceduru prihvatanja plana, već na međusobno susretanje i dogovaranje svih aktera u procesu planiranja, to jest radnikâ i onih koji su konkretno zaduženi za kadrovsko planiranje. Premalo je ako nadređeni poslovodni ili neki stručni radnik obrazloži plan kadrova na zboru radnikâ, odnosno ako se plan istakne na oglasnoj tabli. Susretni vid pri planiranju kadrova i njihovom razvoju znači da svaki radnik ima mogućnost da izrazi svoje mišljenje, i to ne samo uopšte, već pre svega o svom željenom ličnom razvoju. To znači da li želi i dalje da radi na poslovima koje obavlja, da li bi želeo da radi na drugim zadacima, u kom pravcu bi želeo da se obrazuje s obzirom na potrebe koje ima pri radu, u radnoj grupi, u organizaciji, u samoupravljanju; dalje, na čemu i kako bi želeo da unovči sposobnosti, znanje, kvalifikacije koje poseduje itd. Razume se da takvi razgovori i njihova tematika ostaju u okviru problemâ rada i radne organizacije i njene sredine. Ukoliko bi se u vreme sastavljanja plana kadrova za sledeće operativno razdoblje dobili takvi podaci, oni bi se pravovremeno mogli uskladiti, pa bi utoliko manje bilo nepotrebnih premeštanja, fluktuacije, na brzinu obavljenog priučavanja i slično. Kadrovi, radnici — bilo da ih pitamo ili ne, bilo da ih pozivamo na saradnju pri planiranju razvoja kadrova ili ne — imaju svoje poglede i želje u vezi s ličnim razvojem i stručnim usavršavanjem i pokušavaju da ih na svoj način zadovolje. Podaci govore da se približno polovina onih koji se školuju uz rad odlučila iz sopstvene pobude, bez znanja radne organizacije, odnosno — bolje rečeno — niko ih nije pitao niti usmerio na određeno obrazovanje. Kad bi kadrovske službe i planska odeljenja imali više smisla (možda i vremena) za dogovaranje o potrebama obrazovanja pojedinaca i za radni program organizacije, verovatno je da bi bilo manje nesporazuma i nesklada između ciljeva pojedinaca i ciljeva organizacije. Susretni vid planiranja znači i to da se sporazumevamo ne samo o radu i obrazovanju, već i o nagrađivanju za taj rad. Ako toga nema, onda kadrovi beže iz proizvodnog rada i traže, na primer, administrativni rad, koji je relativno lakši i bolje plaćen.

Treće, ovo o čemu smo govorili, ako uzmemo u obzir neprestane promene i prilagođavanje, iziskuje kontinuiran rad. Nije dovoljno da se ima plan kadrovskog razvoja na kraju stare, odnosno na početku nove godine. Potrebno je stalno pratiti i povezivati akcije u vezi s kadrovima, i to u toku cele godine. Pri tom ne bi bilo pogrešno ako bismo s vremena na vreme napravili analizu za određeni period unazad, jer su podaci koje smo jednom ranije planirali vrlo zanimljivi sa stanovišta onoga što smo postigli i u čemu smo se, možda, prevarili ili su nastupile (ne)predviđene promene.

Digitized by Google

c) Sastaviti plan kadrova ili realizovati plan kadrova?

Kao što iz štampe znamo, priličan broj radnih organizacija još nema kadrovskih planova, još manje plana razvoja kadrova i ostalog što je s tim u vezi. Međutim, izvestan broj radnih organizacija ima kadrovske planove za jednu ili za više godina unapred. Ali, kod njih često primećujemo da ostaju pri kadrovskim planovima kao takvim, a ne idu dalje u njihovu elaboraciju, to jest u raščlanjavanje tih kadrova i mogućnosti usavršavanja kadrova u sopstvenoj organizaciji ili drugde. Kad kadrove ne dobiju na vreme, one se onda ili opravdavaju ili svaljuju krivicu na škole, odnosno na ceo sistem obrazovanja.

Smatramo da bi logičan i dalji korak u planiranju kadrova od strane odgovarajućih planskih i kadrovskih službi morao biti u tome da one pristupe utvrđivanju mogućnih izvora za dobijanje kadrova i planiranju izvođenja plana razvoja kadrova. Pod mogućnim izvorima kadrova mislimo na interne izvore kao što su dobijanje kadrova iz škole, zavoda za zapošljavanje, stipendiranje, radnici na privremenom radu u inostranstvu itd. Ako poznajemo te i druge izvore, neće biti teško da se naprave odgovarajući planovi, na primer: plan dopunskog obrazovanja i osposobljavanja, plan stipendiranja, plan specijalizacije radnikâ i slično. Ti planovi će nam, potom, biti putokazi i garancija da ćemo plan kadrova i njihovog razvoja i ostvariti za predviđeno razdoblje u skladu s potrebama organizacije, odnosno udruženog rada. Samo po sebi se razume da realizacija plana kadrova ne zavisi toliko od lepo sastavljenih planova koliko od proučenih mogućnosti. Na primer, mogli bismo da planiramo da ćemo za novi proizvodni pogon dobiti toliko i toliko radnika iz bliže okoline, a podrobnija proučavanja mogu, na žalost, da pokažu da je veći deo aktivnog stanovništva već zaposlen. Prema tome, dalja razmišljanja morala bi ići u pravcu dobijanja radnikâ iz udaljenijih krajeva ili drukčijeg regrutovanja u bližoj okolini ili, pak, menjanja radne intenzivne tehnologije u kapitalnu ili razvojnu intenzivnu tehnologiju, koja zapošljava manje priučenih radnika, odnosno više sa stručnim obrazovanjem i slično. Želimo da naglasimo da je dobar plan kadrova, u stvari, samo osnova za odgovarajuće kadrovske mere koje nam u datom trenutku obezbeđuju optimalnu kadrovsku strukturu i da pri planiranju kadrova moramo računati s odnosima u radnoj organizaciji i izvan nje, u njenoj okolini. Praćenje plana kadrova i svih planova za njegovo sprovođenje značajan su sastavni deo celokupne realizacije kadrovske politike. Tome bismo dodali da bi s vremena na vreme, na primer, sredinom godine ili bar na kraju godine, bilo potrebno da se izradi bilans kadrova, to jest evidencija o tome koliko smo od onoga što smo sebi stavili u zadatak ostvarili. Pri tom bismo ostvareni plan kadrova morali uporediti s postignutim rezultatima privređivanja i utvrditi koliko su kadrovi doprineli postizanju boljih rezultata i, isto tako, šta i koliko nije postignuto zbog toga što nije bilo odgovarajućih kadrova, odnosno što se nisu na vreme osposobili za predviđene poslove. Takva poređenja su zanimljiva za svaku radnu organiza-

Digitized by Google

ciju, opštinu, regiju, pokrajinu, republiku, a posebno u slučajevima većih privrednih, tehnoloških, tržišnih i inovativnih promena.

d) Odgovornost i kompetentnost za planiranje i razvoj kadrova.

Često postavljamo pitanje ko je onaj ko bi bio najpogodniji da planira kadrove, da uspostavlja vezu između rada i škola, i samoupravnih i društveno-političkih zajednica. Tu se nameće odgovor: adekvatno osposobljene kadrovske službe, koje za to imaju odgovarajuće stručnjake, a ne samo kadrovske evidentičare, odnosno priučene administrativne radnike. Odgovarajući stručni radnici trebalo bi zajedno sa planskim i drugim službama i poslovodnim i samoupravnim organima i društveno-političkim organizacijama da pripremaju podatke, da sastavljaju plan, pri čemu bi morali sarađivati svi radnici, i to kako u pripremi tako i kasnije u njegovom sprovođenju. Na žalost, takvih stručnih radnika koji bi u pogledu svoga znanja bili kompetentni za planiranje kadrova nema mnogo, pa će stoga za izvesno vreme biti realniji drugi put, to jest dopunsko obrazovanje i osposobljavanje radnikâ s drugim, sličnim profesionalnim profilima koji odgovaraju tom radu. U tom smislu su na raspolaganju razni seminari, savetovanja i literatura posvećeni planiranju kadrova i obrazovanju. Mi smatramo da bi deo znanja, bar opšteg, morali dobiti svi radnici koji su s obzirom na svoj rad i odgovorni za adekvatnu strukturu i blagovremen razvoj kadrova, jer bez njih se ne mogu ostvariti postavljeni ciljevi. Iz svega što je gore rečeno proizlazi da bi pre planiranja kadrova trebalo dobro razmisliti ko će preuzeti predviđene, date zadatke i biti zadužen za njihovo izvršenje.

7. Mogli bismo završiti zaključkom da problematika planiranja kadrova na raznim nivoima udruženog rada nije sasvim jednaka, a ni ubuduće ne može biti onakva kakva je bila do sad. U skladu s izvršenim istraživanjima, poređenjima s planiranjem kadrova u drugim zemljama i sa praktičnim iskustvima, možemo reći da planiranje razvoja kadrova predstavlja sistematsko upoznavanje postojećeg kadrovskog stanja i potencijala, predviđanje potreba u kadrovima u skladu s opštim razvojem, kao i stvaranje povoljnih uslova za realizaciju razvoja kadrova.

Možemo reći da bi se u obzir morale uzeti i povezati pre svega sledeće delatnosti koje se odnose na efikasno planiranje i razvoj kadrova:

a) Odrediti ciljeve društveno-ekonomskog i drugog razvoja radne organizacije, opštine, regije, pokrajine, republike koji su prioritetnog karaktera za predviđeni vremenski period; uporediti ih sa dosadašnjim i utvrditi podsticajne i ometajuće faktore, kao što su kapaciteti škola, trendovi zapošljavanja, složenost tehnologije, zahtevi domaćeg i inostranog tržišta itd.

b) Predvideti broj i kvalitativnu strukturu kadrova za planski period, koja bi uvek morala da bude za jedan stupanj viša, odnosno šira nego što bi bila jedino prema golom proračunu potreba

Digitized by Google

na osnovu usvojenih programa rada; ne bi trebalo da predviđeni kadrovi samo zadovoljavaju zahteve rada, već da budu i nosioci razvoja.

c) Izraditi tačan pregled postojećeg stanja kadrova po raznim dimenzijama: obrazovanju, kvalifikaciji, starosti, broju, inventivnosti i analizirati sve faktore koji iziskuju bilo kakve popravke u planu, na primer, fluktuaciju, apsentizam, promene u radu i organizaciji itd.

d) Izračunati i opisati potrebe u kadrovima po broju i strukturi, kao i po područjima rada za planski period i operacionalizovati zahteve, to jest odrediti početak obrazovanja (stipendiranja) i vreme stupanja na rad za pojedine vrste kadrova.

e) Napraviti programe kojima bi se obezbedilo sprovođenje plana i razvoja kadrova: program internog obrazovanja, program napredovanja, razmeštaja, plan pribavljanja novih kadrova iz škola i drugih organizacija; pomoć odgovarajućih istraživačkih institucija; praćenje postignutoga i povremeni bilans kadrova.

Ako bismo napravili i pregled zadataka i zaduženja i predvideli povezivanje sa samoupravnim organima, društveno-političkim organizacijama i interesnim zajednicama i drugim zainteresovanim institucijama, popis delatnosti bi bio prilično potpun, mada još ne do kraja iscrpen.

U skladu s navedenim, rezultati istraživanja i iskustva stečena iz rada mogu da nas vode daljim poboljšanjima za buduće usmerenije planiranje i razvoj kadrova u udruženom radu.*

---

* *Korišćeni izvori:* Brekić J. i Jurina M., *Sistem planiranja razvoja kadrova i obrazovanje samoupravno udruženog rada,* RSIZ I SIZ, Zagreb, 1977. — Grupa autora, *Utjecaj obrazovanja kadrova na ekonomski i profesionalni razvoj* (S. M., *Kadrovska politika, kvalifikacijska struktura i produktivnost rada),* Zagreb, 1979. — Kardelj E., *Slobodni udruženi rad, Brionske diskusije,* „Radnička štampa", Beograd, 1978. — Kardelj E., *O sistemu samoupravnog planiranja,* „Radnička štampa", Beograd, 1979. — Kavran D., *Kadrovska funkcija u udruženom radu,* Beograd, 1976. — Lavrač I., *Uvod v politično ekonomijo,* I. del, Ekonomska fakulteta Borisa Kidriča, Ljubljana, 1975. — Možina S. in Florjančič J.,*Planiranje in razvoj kadrov v organizacijah združenega dela,* Kranj, 1977. — Možina S., Kavran D., Florjančič J., *Planiranje i praćenje razvoja kadrova,* Beograd, 1980. — „Management and manpower development in Public Enterprisses", No. 3, ed. S.M., A.A., ICPE, Ljubljana, 1979. Posvetovanje o samoupravnem družbenom planiranju, ZES — sekcija za planiranje, referati, Portorož, leta 1974 in 1978. — Rus V., *Planiranje kadrov v samoupravni družbi,* „Organizacija in kadri", br. 3—4 1979. — Stojanović S., *Planiranje u samoupravnom društvu,* Beograd, 1976. — Svetlik I., *Pomen ciljev za planiranje kadrov,* „Organizacija in kadri", br. 3—4/1979. — Županov J., *Sociološki pristup problematici vanjskih migracija,* Ekonomski institut, Zagreb, 1973. — *Učinkovitost in akumulativna sposobnost gospodarstva,* Posvetovanje teoretične sekcije ZES, Portorož, nov. 1978. — *UNESCO-ova i druga dostignuća planiranja kadrova i obrazovanja,* EIZ, Zagreb, 1977. — *Ustavi SFRJ i SR Slovenije,* 1974; *Zakon o udruženom radu,* Ljubljana, 1976; *Družbeni dogovor o uresničevanju kadrovske politike v SR Sloveniji,* Ljubljana, 1979.

Digitized by Google

Munir Mesihović

Neka aktuelna idejno-politička pitanja zaposlenosti i zapošljavanja

Dinamičan društveno-ekonomski razvoj, zasnovan na samoupravljanju i industrijalizaciji zemlje, omogućio je, pored ostvarivanja drugih ciljeva razvojne politike društva, uspostavljanje nove podjele rada i s tim u vezi diverzifikaciju poslova i zadataka, što je, sa svoje strane, dalje pospješivalo dinamiku privrednog rasta i razvoja proizvodnih snaga zemlje i omogućilo otvaranje novih radnih mjesta.

U poslijeratnom periodu ostvaren je veoma brz rast zapošljavanja, posebno u društvenom sektoru, koji u ukupnoj strukturi privrede i drugih društvenih djelatnosti zauzima sve dominantnije mjesto. Ukupan broj zaposlenih u društvenom sektoru porastao je od 1,2 miliona lica neposredno poslije rata, odnosno u 1947. godini, na oko 5,3 miliona u 1978. godini. Ovakav brz rast zapošljavanja umnogome je doprinio krupnim kvalitativnim promjenama u socijalno-ekonomskoj strukturi stanovništva, što je doprinijelo stvaranju osnovnih pretpostavki za dalji ubrzani ukupan društveno-ekonomski razvoj i poboljšanju materijalne i socijalne pozicije radnih ljudi.

Digitized by Google

U cjelokupnom poslijeratnom periodu bio je ubrzan proces deagrarizacije stanovništva, što je dovodilo do veoma brzog smanjivanja učešća poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu. Ovo učešće, koje je također jedan od pokazatelja nivoa razvijenosti, smanjilo se od 60,9 odsto, koliko je registrovano pri popisu stanovništva 1953. godine, na oko 30 odsto u 1968. godini.

Transfer aktivnog stanovništva iz poljoprivrede u nepoljoprivredne djelatnosti (posebno industriju), koji je bio među najbržim u svijetu (kao, uostalom, i sam tempo privrednog rasta), realno se mogao ostvarivati zahvaljujući najvećim dijelom tome što je društveni sektor, brzim otvaranjem novih radnih mjesta i dinamičnim zapošljavanjem, apsorbovao stanovništvo sa sela i iz poljoprivrede.

Nesumnjivo, ovakvo brzo otvaranje novih radnih mjesta i rast zapošljavanja doprinijeli su kvalitativnom i kvantitativnom narastanju radničke klase i jačanju njene pozicije i društvene uloge u odlučivanju o bitnim pitanjima razvoja društva i daljeg unapređivanja socijalističkih samoupravnih društveno-ekonomskih i političkih odnosa.

U protekloj deceniji dinamika otvaranja novih radnih mjesta u društvenom sektoru bila je veoma intenzivna i znatno brža od planskih predviđanja. U periodu od 1971. do 1975. godine prosječna godišnja stopa rasta zapošljavanja u društvenom sektoru iznosila je oko 4,4 odsto. Otvoreno je preko 900 hiljada novih radnih mjesta ili oko 300 hiljada više nego što je bilo predviđeno Društvenim planom Jugoslavije za ovaj period.

Iako je ovaj tempo zapošljavanja u periodu 1976—1978. godine nešto usporen (prosječna stopa rasta zaposlenosti u društvenom sektoru iznosila je oko 4,2 odsto), on je još uvijek zadržao dinamiku iznad predviđanja datih Društvenim planom Jugoslavije za period od 1976. do 1980. godine. Tempo zapošljavanja u 1977. i 1978. godini, kao i u 1979. godini, ponovo je osjetno pojačan. Time su se globalni tokovi zapošljavanja u društvenom sektoru svrstali u red onih ekonomskih kategorija i indikatora koji se već duži niz godina ostvaruju iznad planskih predviđanja.

Nivo zaposlenosti, to jest odnos broja zaposlenih i broja stanovnika — koji je, pored nacionalnog dohotka po stanovniku, jedan od značajnih pokazatelja dostignutog stepena razvoja — porastao je od 18,9 u 1970. na 22,3 u 1975. godini, odnosno 23,6 u 1977. godini. To, svakako, ilustruje naš veoma dinamičan razvoj.

Od značaja je istaknuti činjenicu da je u ukupnom broju zaposlenih stalno povećavano učešće žena, tako da ono danas iznosi približno oko 35 odsto. I pored toga, na ovom području još uvijek postoje značajni društveni problemi koje bi trebalo brže prevazilaziti, jer učešće žena u ukupnoj zaposlenosti mora biti znatno veće nego sada.

Poboljšana je kvalifikaciona struktura zaposlenih — od ukupnog broja zaposlenih preko 60 odsto je kvalifikovanih i stručnih lica, što je na nivou mnogih industrijski razvijenih zemalja. Od

Digitized by Google

ukupno 5,3 miliona zaposlenih u društvenom sektoru u 1978. godini oko 3 miliona je stručnih i kvalifikovanih lica.

U proteklom periodu rast zapošljavanja bio je brži u privredno nedovoljno razvijenim republikama i pokrajinama od prosječnog tempa zapošljavanja u Jugoslaviji u cjelini i od rasta zapošljavanja u privredno razvijenim područjima. Međutim, i pored dinamične stope zapošljavanja, nivo zaposlenosti u ovim republikama i pokrajinama iznosio je u 1978. godini, zbog niskog starta, samo 18 odsto, a u privredno razvijenim republikama i pokrajinama oko 28 odsto.

Od 1973. godine pojačan je intenzitet povratka naših radnika sa privremenog rada u inostranstvu i usporen je njihov odlazak na rad u inostranstvo. Računa se da se od tada vratilo približno oko 300 hiljada lica. Može se zaključiti da je promjena smjera odlaska i povratka uslijedila zbog ograničavanja zapošljavanja inostrane radne snage na tržištima Zapadne Evrope, ali i zbog stvaranja sve većih mogućnosti za zapošljavanje i radno angažovanje aktivnog stanovništva u zemlji. Pri tome je još uvijek na privremenom radu u drugim zemljama, zajedno sa izdržavanim stanovništvom, oko milion Jugoslovena.

Posljednjih nekoliko godina, posebno od donošenja Ustava SFRJ 1974. godine i Rezolucije Desetog kongresa SKJ o zaposlenosti i zapošljavanju iz iste godine, pojačani su napori da se i u ovoj oblasti unaprijedi samoupravno uređivanje odnosâ i ponašanja. Prije svega, riječ je o donošenju niza samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora u oblasti zapošljavanja i kadrova, koji su zasnovani na novim odnosima, a znatno je unapređena i zakonska regulativa. Neposredne odluke o zapošljavanju i kadrovima, odnosno o cjelini uslova kojima se rješavaju pitanja u ovoj oblasti, sve više postaju stvar radnikâ u osnovnim organizacijama udruženog rada, koji samostalno i usklađivanjem interesâ sa radnicima u drugim osnovnim organizacijama udruženog rada odlučuju o ovom nesumnjivo značajnom pitanju unapređenja materijalnog i socijalnog položaja i sigurnosti radnih ljudi.

U ovom srednjoročnom planu u osnovi se ostvaruju zadaci politike zapošljavanja utvrđeni na Desetom kongresu SKJ, kao i osnovni ciljevi srednjoročnog plana razvoja zemlje. Ipak, kao što je drug Tito istakao u referatu na Jedanaestom kongresu, »razumije se, ubuduće moramo poklanjati svu potrebnu pažnju i pitanju zapošljavanja. U tom pogledu ostvareni su osnovni zadaci koje smo postavili na Desetom kongresu. Međutim, nezaposlenost je i dalje ozbiljan ekonomski, socijalni i politički problem, koji moramo organizovano i sistematski rješavati«. Problemi zapošljavanja se naročito oštro ispoljavaju u gradovima sa velikim prilivom stanovništva i u privredno nedovoljno razvijenim republikama i pokrajinama i privredno nedovoljno razvijenim područjima uopšte.

Najveći dio problema u oblasti zaposlenosti i zapošljavanja posljedica je relativno ograničenih materijalnih mogućnosti da se, u skladu sa rastućim zahtjevima za zapošljavanjem, otvori dovo-

Digitized by Google

ljan broj novih radnih mjesta na društveno racionalnim osnovama.

Krupan ekonomski i idejno-politički problem je veliki broj lica koja traže zaposlenje. Od 290 hiljada u 1970. godini njihov broj je narastao na 750 hiljada u 1978. godini. Međutim, treba imati u vidu da ovako brz rast nije rezultat smanjenih mogućnosti za zapošljavanje, jer je ukupna stopa zaposlenosti bila iznad planskih predviđanja. To je posljedica, prije svega, još uvijek relativno nepovoljne socijalno-ekonomske strukture stanovništva, odnosno relativno velikog broja lica u poljoprivredi i njihove stalne težnje da se zaposle u društvenom sektoru. Upravo zato se sva lica koja traže zaposlenje ne mogu uvijek poistovetiti sa stvarno nezaposlenim licima, kao što je to slučaj u industrijski razvijenim zemljama sa veoma malim učešćem poljoprivrednog stanovništva. Na ovo upućuje i zaključak da, u vrijeme kada je stopa zaposlenosti dinamična, istovremeno veoma brzo raste i broj lica koja traže zaposlenje, jer u uslovima većih šansi za zapošljavanje rastu i zahtjevi za zasnivanje radnog odnosa. To znači da je transfer iz sela u grad, odnosno iz poljoprivrede u industriju i druge nepoljoprivredne djelatnosti bio brži od mogućnosti njihovog zapošljavanja u tim djelatnostima.

Treba takođe imati u vidu da jedan broj lica koja traže zaposlenje ima obezbijeđene prihode iz drugih izvora, da su među njima i vlasnici poljoprivrednih imanja, lica koja ne žele da napuste gradove i slično.

Istovremeno sa porastom broja lica koja traže zaposlenje raste i broj nepopunjenih radnih mjesta, što je posljedica, prije svega, nesklada između strukture ponude i strukture tražnje pojedinih profila kadrova, ali i činjenice da tako mali broj lica prijavljenih samoupravnim interesnim zajednicama nije spreman da prihvati posao ako je to uslovljeno promjenom mjesta boravka ili prekvalifikacijom. Ovome se mogu dodati i problemi fiktivne nezaposlenosti koji nastaju odbijanjem konkretnih mogućnosti za zaposlenje, ali i problemi objektivnog nedostatka odgovarajućih kadrova za pojedine poslove u udruženom radu.

Problemi nezaposlenosti su, regionalno posmatrano, različiti. To je posljedica, prije svega, neravnomjernog regionalnog privrednog razvoja, privredne strukture, socijalno-ekonomske strukture stanovništva i sposobnosti privrede da prihvata sve one koji traže zaposlenje u udruženom radu.

Jedan od bitnih uzroka nezaposlenosti je raskorak između sistema obrazovanja, odnosno profila kadrova koji daju obrazovne institucije i realnih potreba privrede i drugih društvenih djelatnosti. To je posljedica još uvijek nedovoljne usklađenosti obrazovnih programa sa potrebama organizacija udruženog rada i društva u cjelini. Ova protivrječnost treba da se rješava daljim reformisanjem vaspitno-obrazovnog sistema da bi maksimalno izražavao potrebe udruženog rada i u još većoj mjeri doprinosio jačanju proizvodnih snaga i samoupravnih društvenih odnosa.

Digitized by Google

Rješavanje ovih problema zahtijeva dosljednu i trajnu društvenu aktivnost. Problemi na području zaposlenosti i zapošljavanja su takvi da se značajnije promjene ne mogu postići samo mjerama tekuće — iako su i one neophodne — nego i dugoročnije ekonomske politike.

Već je konstatovano da je globalna dinamika zapošljavanja već duži niz godina znatno iznad planskih predviđanja. To je, nesumnjivo, doprinijelo ostvarivanju ciljeva i zadataka ukupnog razvoja i omogućilo ubrzanu izmjenu socijalno-ekonomske strukture stanovništva. Sve skupa to je doprinijelo rješavanju mnogih ekonomskih i socijalnih problema u privredi i društvu. Međutim, ova globalna kretanja nisu se odvijala podjednako u svim svojim strukturnim komponentama, a opterećena su i elementima ekstenzivnog zapošljavanja. I pored određenih rezultata u sprovođenju reforme obrazovanja i znatno veće usklađenosti kapacitetâ i programâ organizacija udruženog rada obrazovanja sa stvarnim potrebama privrede i društva u cjelini, vjerovatno ćemo još neko vrijeme biti suočeni sa pojavama stvaranja i reprodukovanja kadrova takozvanih suficitarnih zanimanja, a da se istovremeno nedovoljno brzo obezbjeđuju i povećavaju privredi i drugim društvenim djelatnostima neophodni profili kadrova na svim nivoima obrazovanja. Zato moramo voditi stalnu i veoma intenzivnu akciju kako u organizacijama udruženog rada tako i u mjesnim zajednicama i SIZ-ovima za što veće usklađivanje programâ i kapacitetâ srednjih i visokih škola sa razvojnim i novim tehničko-tehnološkim potrebama udruženog rada.

Istovremeno, neophodno je znatno organizovanije i sistematskije raditi na prekvalifikaciji i dokvalifikaciji nezaposlenih lica, kako bi se što više skratilo vrijeme čekanja na zaposlenje i smanjio broj izdržavanih lica. U tom pravcu neophodno je dalje unapređivati samoupravno dogovaranje i neposredniji uticaj udruženog rada na programe usmjerenog obrazovanja i jačati odgovornost obrazovnih organizacija za ostvarivanje ovih programa. Pri tom je veoma značajno da osposobljavanje kadrova kao bitan element kadrovske politike dobije pravo mjesto u dugoročnim planovima razvoja organizacija udruženog rada.

Već duže vrijeme zapošljavanje u takozvanim neprivrednim djelatnostima brže je nego u privredi. Tako je, na primjer, u periodu 1976—1978. godine prosječna godišnja stopa rasta zaposlenosti u neprivrednim djelatnostima iznosila 4,6 odsto, a u privredi 4,1 odsto. Naročito je brzo raslo zapošljavanje u društveno-političkim zajednicama i službama samoupravnih interesnih zajednica. Analiza strukture zapošljavanja takođe pokazuje da je ono u okviru privrede, posmatrano po pojedinim privrednim oblastima, najbrže raslo u trgovini i ugostiteljstvu, a najsporije u društvenom sektoru zanatstva. Dok se prva tendencija može objasniti i okolnošću da su trgovina i ugostiteljstvo tercijarne djelatnosti koje na višem nivou razvijenosti imaju zakonitu tendenciju ubrzanog rasta, dotle se druga tendencija može smatrati društveno nepovoljnom.

Digitized by Google

Istovremeno sa smanjivanjem učešća zaposlenosti u privrednim djelatnostima u ukupnoj zaposlenosti sve češće se susrećemo sa pojavama odlaska stručnjaka iz proizvodnih u neproizvodna zanimanja, što se nepovoljno odražava na korišćenje privrednih kapaciteta i na rast društvene i pojedinačne produktivnosti rada.

Teži uslovi rada i neadekvatno nagrađivanje i društveno vrednovanje rada u nekim proizvodnim organizacijama, s jedne strane, veći lični dohoci, bolji uslovi rada i druge pogodnosti u neprivrednim djelatnostima i na neproizvodnim poslovima, s druge strane, uticali su na veće interesovanje jednog dijela omladine za neproizvodna zanimanja i na pojavu napuštanja rada u proizvodnim organizacijama i odlaska u neproizvodne i neprivredne djelatnosti. Stoga je neophodno preduzimanje odgovarajućih mjera radi uspostavljanja ravnopravnih uslova sticanja i raspodjele dohotka u svim dijelovima udruženog rada i na toj osnovi adekvatnijeg društvenog vrednovanja proizvodnog rada.

Međutim, ovakve pojave potencirane su i činjenicom da je unutar privrede znatno brže raslo zapošljavanje na takozvanim neproduktivnim radnim mjestima, odnosno radnim mjestima van neposredne proizvodnje. To sve nepovoljno utiče na rast produktivnosti rada i jačanje drugih kvalitativnih rezultata privređivanja.

Pri svemu ovome, naravno, treba imati u vidu da je brži rast zapošljavanja izvan neposredno proizvodnih radnih mjesta donekle i nužan zbog procesa ubrzanog privrednog razvoja i višeg stepena razvijenosti proizvodnih snaga društva. Međutim, moguće je zaključiti da su ovi tokovi u nas dosta iznad ove zakonitosti i da su velikim dijelom čisto ekstenzivnog karaktera, posebno u slučajevima ekspanzije zapošljavanja u zajedničkim službama organizacija udruženog rada.

Ekstenzivan rast zaposlenosti, ma u kom obliku, ne može doprinositi stvaranju potrebnih uslova za realizaciju predviđenog bržeg rasta produktivnosti rada i drugih kvalitativnih elemenata privređivanja. Naime, u proteklom planskom periodu predviđalo se da produktivnost rada u društvenom sektoru privrede raste po stopi od 4,9 odsto. Međutim, prosječan rast produktivnosti iznosio je 2,5 odsto, a u industriji oko 3 odsto. Na taj način produktivnost rada je u porastu društvenog proizvoda učestvovala sa oko 37 odsto, a nova zaposlenost sa oko 63 odsto, dok se u planskim predviđanjima računalo sa drugačijim odnosima. U periodu 1976—1978. godine učešće produktivnosti rada u porastu društvenog proizvoda iznosilo je 38 odsto. Da bi se približilo planiranoj stopi od 53 odsto, biće potrebni krupni napori svih subjekata reprodukcije.

Kad je riječ o strukturi zaposlenih, valja ukazati posebno da, i pored značajnih rezultata, nisu ostvareni neki ciljevi i zadaci iz plana, društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma u pogledu bržeg zapošljavanja mlađih školovanih kadrova, odnosno omladine koja završava škole. Dinamika zapošljavanja ovih lica je bila nešto sporija ne samo u odnosu na stvarnu ponudu ili ukupnu zaposlenost, već i u odnosu na planska predviđanja. U prve tri

Digitized by Google

godine tekućeg srednjoročnog plana zaposleno je oko 113 hiljada pripravnika sa srednjom, višom i visokom spremom, odnosno nešto manje nego što je planom utvrđeno. Prisutne su i pojave nedosljednog sprovođenja preuzetih obaveza iz samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora o zapošljavanju pripravnika.

U našem socijalističkom samoupravnom društvu čovjek i njegov stvaralački rad je osnovni smisao i svrha ukupnog društveno-ekonomskog razvoja. Dinamičan i stabilan društveno-ekonomski razvoj podrazumijeva i stalno proširivanje uslova za što potpunije zapošljavanje i radno angažovanje stanovništva, odnosno za što potpunije ostvarivanje ustavnog prava na rad najšireg broja radnih ljudi i građana u zemlji. Istovremeno, zapošljavanje treba da je stalno podvrgnuto kriterijumima društveno-ekonomske racionalnosti, što znači da se mora uvijek nalaziti u funkciji ubrzanog privrednog razvoja i rasta društvene produktivnosti rada.

Osnovni pravac za potpunije ostvarivanje prava na rad radnih ljudi i građana treba, dakle, ostvarivati bržim razvojem proizvodnih snaga društva i socijalističkih samoupravnih odnosa. Tako će zapošljavanje doprinositi bržem rastu produktivnosti rada i efikasnijem korišćenju raspoloživih društvenih sredstava. To podrazumijeva zapošljavanje na cijelom jugoslovenskom području, a prije svega na proizvodnim radnim mjestima, i stalno poboljšavanje uslovâ rada na svakom radnom mjestu. Na taj način, kroz radne i samoupravne procese radni čovjek, putem udruživanja rada i sredstava sa ostalim radnim ljudima, u sve većoj mjeri obezbjeđuje svoju svestranu ličnu, stručnu i društvenu afirmaciju i unapređuje svoj životni standard i socijalnu i materijalnu sigurnost.

Osnovni zadaci, smjerovi i dinamika zapošljavanja utvrđeni su Društvenim planom Jugoslavije, planovima socijalističkih republika i autonomnih pokrajina i opština, planovima i programima razvoja privrednih subjekata, kao i samoupravnim sporazumima i društvenim dogovorima. Zadaci Saveza komunista, sindikata i drugih organizovanih socijalističkih snaga su stalno unapređivanje i dosljedno sprovođenje u život samoupravnih rješenja, zakonskih i drugih normativa u oblasti zapošljavanja. I dosadašnja aktivnost na samoupravnom regulisanju odnosâ u ovoj oblasti dala je značajne rezultate, jer su osnovane brojne samoupravne interesne zajednice za zapošljavanje od opštine do federacije, donijet je ili je u postupku donošenja niz samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora. Nesumnjivo je da ovako intenzivan rad treba nastaviti s ciljem potpunijeg sagledavanja i postepenog prevazilaženja nekih problema koji su već duže vrijeme prisutni na ovom području.

Savez komunista, zajedno sa drugim organizovanim socijalističkim samoupravnim snagama, treba da se izbori da se planovima razvoja osnovnih i drugih organizacija udruženog rada, mjesnih zajednica i društveno-političkih zajednica predvide uslovi za porast zapošljavanja kao strateški cilj i integralni dio ukupnog društveno-ekonomskog razvoja.

Digitized by Google

Drug Tito je u referatu na Jedanaestom kongresu SKJ — govoreći o potrebi organizovanosti i sistemskog rješavanja problema nezaposlenosti — istakao: „Mi za to imamo mogućnosti, ali te mogućnosti treba prvenstveno koristiti za zapošljavanje proizvodnih radnika, a ne za povećanje broja administrativnog osoblja, što je u posljednje vrijeme uzelo velikog maha. Posebnu pažnju treba posvetiti zapošljavanju mladih kvalifikovanih radnika i stručnjaka.«

U borbi za ostvarivanje politike ekonomske stabilizacije neophodno je da se u narednom srednjoročnom planu politika produktivnog zapošljavanja ostvaruje i izborom odgovarajućih pravaca razvoja i jačanjem materijalne osnove udruženog rada, to jest jačanjem sposobnosti organizacija udruženog rada da stvaraju veći dohodak i društveno bogatstvo, da uspješnije razvijaju privrednu aktivnost i da brže otvaraju radna mjesta za produktivno zapošljavanje. Veoma je važno da se u organizacijama udruženog rada i u društvu u cjelini izborimo za brži rast produktivnosti rada i dohotka, za ostvarivanje takve politike sticanja i raspodjele dohotka koja će omogućiti jačanje materijalne osnove udruženog rada, s tim da dinamika ličnih dohodaka bude usklađena sa dinamikom produktivnosti rada.

Veoma važan je zadatak odgovornih društvenih činilaca brže zapošljavanje mladih školovanih kadrova, odnosno energično i efikasno otklanjanje nepovoljne tendencije usporavanja uključivanja ovih lica u radne i samoupravne procese. Brže zapošljavanje mladih stručnjaka jeste jedna od osnovnih pretpostavki efikasnijeg privrednog razvoja. Neophodno je i energičnim društvenim akcijama otklanjati postojeće subjektivne uzroke ovakvog stanja, kao što su, na primjer: nesprovođenje propisâ o prijemu pripravnikâ; nepoštovanje preuzetih obaveza iz samoupravnih sporazuma i društvenih dogovora o bržem zapošljavanju mladih; zatvorenost pojedinih sredina ili organizacija udruženog rada prema mladim školovanim kadrovima; različite pojave izigravanja konkursâ itd.

Drug Tito je na Jedanaestom kongresu SKJ — ukazujući na potrebu proširivanja mogućnosti za zapošljavanje — istakao: Kada je riječ o proširivanju mogućnosti za zapošljavanje, treba da imamo u vidu mogućnosti koje za to pruža pravilna politika u preobražaju poljoprivrede i sela. Naravno, u razvoju poljoprivrede naš prvenstveni zadatak mora i dalje biti unapređenje krupne, visokoproduktivne proizvodnje na društvenim gazdinstvima. Ali, istovremeno treba stvarati uslove za unapređivanje proizvodnje na individualnom sektoru, prije svega putem zadruga i kooperacije. Potrebno je da se u seoskim naseljima još brže grade manji prerađivački kapaciteti, zanatske radionice, turistički objekti i slično. Sve će to pozitivno uticati na povećanje zaposlenosti seoskog stanovništva i smanjivati pritisak na zapošljavanje u gradovima. Razvoj poljoprivrede na bazi savremene tehnologije i organizacije rada i osvajanje viših faza prerade i finalizacije uz istovremeni dalji razvoj samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa treba da omogući proizvodnju koja će obezbijediti bolju

Digitized by Google

snabdjevenost stanovništva, veći izvoz i rezerve, a poljoprivrednim proizvođačima pružiti mogućnost da ostvaruju veću produktivnost rada i veći dohodak, a time i veću materijalnu i socijalnu sigurnost. Svemu ovome treba da doprinesu i trajnije mjere ekonomske politike. Na taj način biće stvoreni materijalni uslovi za brže unapređivanje kulturnih, komunalnih i drugih društvenih uslova života na selu, što bi, uz odgovarajuću pomoć šire društvene zajednice, predstavljalo značajan činilac za usporavanje migracije iz sela u nepoljoprivredne djelatnosti i gradove. Tome treba da doprinese i izgradnja manjih proizvodnih kapaciteta, razvoj male privrede i turizma na selu. To će dalje doprinijeti poboljšanju uslova života i rada i većoj socijalnoj sigurnosti radnih ljudi na selu.

Za brže produktivno zapošljavanje od posebnog je značaja da se racionalnim ulaganjem akumulacije stvaraju nova produktivna radna mjesta, povećava iskorišćenost raspoloživih proizvodnih kapaciteta, efikasnije koristi radno vrijeme, naročito ekonomski opravdanim uvođenjem rada u više smjena i unapređenjem savremene organizacije rada u privredi, ali i u svim drugim društvenim djelatnostima itd.

Isto tako, neophodno je svođenje prekovremenog rada i svih oblika rada izvan redovnog radnog vremena u racionalne okvire, zatim smanjivanje dopunskog radnog angažovanja već zaposlenih i penzionisanih lica, suzbijanje pojava bespravnog rada i slično, jer to u velikoj mjeri sužava prostor za veća zapošljavanja i racionalno radno angažovanje stanovništva.

Uzrok postojanja mnogih problema na području zaposlenosti i zapošljavanja je neusklađenost ponude i tražnje pojedinih profila kadrova. To se može uspješno rješavati samo društvenom akcijom preobražaja vaspitno-obrazovnog sistema na samoupravnim osnovama i usklađivanja njegovog razvoja sa potrebama udruženog rada.

Pri tome se mora imati u vidu da savremeno obrazovanje traži i savremenu organizaciju rada. Akcija koja se već vodi na ovom planu trebalo bi da bude dugoročnija jer je i priroda obrazovnog procesa takva da ulaganja ne daju rezultate odmah.

U daljoj aktivnosti na ostvarivanju politike zaposlenosti i zapošljavanja, kao integralnog dijela politike razvoja, neophodno je obezbijediti dosljednu primjenu samoupravnog sistema društvenog planiranja, posebno planiranja kadrova u udruženom radu. Zato je neophodno u samoupravnom planiranju razvoja osnovnih organizacija udruženog rada i širih oblika udruživanja rada i sredstava obezbijediti i planiranje (dugoročno, srednjoročno i tekuće) potrebnih kadrova u skladu sa planiranom primjenom tehnologije i tehničke opremljenosti rada, vrstom i obimom proizvodnje, planiranim dohotkom i razvojem samoupravnih odnosa. Veoma je važno da se u metodologiji planiranja kadrova brže i znatno šire primjenjuju pozitivna iskustva organizacija udruženog rada i najnovija naučna saznanja. U tome značajnu ulogu treba da imaju komore, poslovne zajednice i drugi oblici udruživanja organizaci-

Digitized by Google

ja udruženog rada, naučne institucije i cjelokupan naučni i stručni potencijal društva.

Planska priprema kadrova treba da uključi i predvidi potrebnu prekvalifikaciju i dokvalifikaciju radnikâ u skladu sa planovima modernizacije proizvodnje i opštim društvenim potrebama. Blagovremeno prekvalifikovanje radnika, čije profesije ne mogu odgovarati novim tehničkim rješenjima, moralo bi takođe biti blagovremeno potpomognuto akcijama društva, odnosno odgovarajućih samoupravnih interesnih zajednica za zapošljavanje.

Jedna od pretpostavki bržeg produktivnog zapošljavanja radnikâ jeste unapređivanje uslovâ za veću profesionalnu i gransku pokretljivost radnikâ na cijeloj teritoriji Jugoslavije. Nesumnjivo da će to doprinijeti ukupnim naporima za postepeno prevazilaženje objektivno različitih mogućnosti pojedinih područja zemlje, kao i pojedinih privrednih grana za racionalno zapošljavanje i radno angažovanje aktivnog stanovništva.

To će morati da se rješava putem međurepubličkih i međuopštinskih društvenih dogovora i samoupravnih sporazuma. Naime, objektivna je okolnost da pojedina područja zemlje, a naročito privredno nedovoljno razvijeni regioni, raspolažu velikim viškovima radne snage, koja se ne može tako brzo produktivno radno angažovati, a da u isto vrijeme neka druga razvijenija područja zemlje imaju potrebe za radnom snagom. U akcijama na ovom planu potrebno je, s jedne strane, suzbijati i prevazilaziti sve oblike regionalnog i lokalnog zatvaranja, a, s druge, tokove unutrašnje migracije usklađivati sa realnim potrebama i mogućnostima onih područja u kojima se radna snaga zapošljava. Za to postoji prostor, jer su dosadašnji tokovi unutrašnje migracije dosta slabi i nedovoljno organizovani.

Brži razvoj uslužnih djelatnosti i raznih vidova privrednog angažovanja ličnog rada sredstvima u svojini građana njihovom samostalnom djelatnošću ili u okviru ugovornih organizacija udruženog rada pruža velike mogućnosti za otvaranje novih radnih mjesta. Tim prije što postoje realne potrebe privrede gradova, industrijskih centara, opština, mjesnih zajednica za uslužnim djelatnostima i raznim vrstama usluga. Nesumnjiva je i akutna potreba za raznim vrstama usluga, kako domaćinstvima i građanima tako i organizacijama udruženog rada. Zato aktivnijim odnosom društveno-političkih zajednica, u prvom redu opština, prema uslužnim organizacijama i ličnom radu sredstvima u svojini građana treba u većoj mjeri podstaći privrednu aktivnost ove vrste, a time i zapošljavanje. Odgovarajućom poreskom politikom i drugim mjerama ekonomske politike treba značajnije podsticati razvoj ovih djelatnosti.

S tim u vezi neophodno je da se brže ostvaruje ustavni položaj i pozicija radnih ljudi u ovim oblastima i da se omogući, u principu pod istim uslovima, izjednačavanje njihovog društveno-ekonomskog položaja sa društveno-ekonomskim položajem radnih

Digitized by Google

ljudi u organizacijama udruženog rada u društvenom sektoru, kao i njihovo brže međusobno povezivanje i udruživanje.

Organizovanom aktivnošću Saveza komunista i svih drugih društvenih subjekata treba prevazilaziti u nekim sredinama još prisutna dogmatska shvatanja o razvoju ličnog rada sredstvima u svojini građana i pasivan odnos pojedinih organa društveno-političkih zajednica u izvršavanju obaveza preuzetih na ovom planu. Društveno programiran razvoj ove oblasti sa stvaranjem neophodnih uslova za stabilnost bavljenja ovim vrstama djelatnosti, zasnovan na trajnijim oblicima poslovne saradnje organizacija udruženog rada sa malom privredom, doprinijeće da se prevazilaze i razne ekscesne pojave kao što su neopravdano bogaćenje mimo rada, eksploatacija tuđeg rada i slično.

Radi obezbjeđivanja organizovanijeg povratka naših građana postojeće programe treba stalno dopunjavati i prilagođavati razvoju privrede, uz veće prisustvo i odlučivanje udruženog rada u donošenju odluka o bržem zapošljavanju ovih lica u društvenom sektoru ili ličnim radom sredstvima u njihovoj svojini. U tom cilju treba dalje unapređivati sada već znatno poboljšanu informisanost naših građana na privremenom radu u inostranstvu kako o mogućnostima zapošljavanja i radnog angažovanja u zemlji tako i o svemu što ih može interesovati. Pri tom, svakako, treba podsticati brže, efikasnije i organizovanije korišćenje njihovih ušteđevina za otvaranje novih radnih mjesta u zemlji.

Uz navedena aktuelna pitanja zapošljavanja, kao i ona koja se tiču stimulisanja mlađih ljudi da žive na selu i rade u poljoprivredi i stvaranja uslovâ za još brži povratak naših radnika privremeno zaposlenih u inostranstvu, aktivnom politikom zapošljavanja može se iskoristiti i niz drugih mogućnosti. Tu je, prije svega, riječ o daljim promjenama u privrednoj strukturi i takvom društveno-ekonomskom razvitku koji će se zasnivati na dosljednoj primjeni politike ekonomske stabilizacije, čime se otvaraju i nove mogućnosti za rješavanje veoma značajnih i aktuelnih pitanja zapošljavanja. Daljim razvojem samoupravljanja i bržim jačanjem reproduktivne i akumulativne sposobnosti organizacija udruženog rada otvaraće se stalno nove i veće mogućnosti za rješavanje problemâ zapošljavanja. Pri tome je neophodno dalje kompleksno sagledavanje postojeće situacije i nalaženje cjelovitih rješenja u kontekstu ukupnih kretanja u razvoju samoupravnih društveno-ekonomskih odnosa, za što je upravo sada prilika u koncipiranju i donošenju srednjoročnih planova razvoja.

Digitized by Google

Zdravko Mlinar

Protivrečnosti neravnomernog razvoja opština u Sloveniji

Ovde ćemo govoriti o nekim osnovnim protivrečnostima s kojima se srećemo u vezi s različitim stupnjem razvijenosti i različitom dinamikom razvoja opština u Sloveniji. Za razliku od uprošćenih predstava da se sve — više ili manje — harmonično razvija, dublja analiza nam otkriva niz protivrečnosti koje zadiru kako u objektivne razvojne trendove tako i u svesna nastojanja da se smanje razlike u stupnju razvijenosti opština.

Daćemo pregled *karakterističnih protivrečnih situacija.* Međutim, svaka od njih iziskuje i posebnu, produbljenu analizu.

1. Normativna izjednačenost i stvarna nejednakost opština

U normativnom smislu opštine su već poodavno međusobno izjednačene — u pogledu svojih prava i obaveza — što ujedno izražava usmerenost vodećih subjektivnih snaga socijalističkog društva na prevazilaženje i ukidanje nasleđene nejednakosti. Takva

Digitized by Google

usmerenost i njen normativno-programski izraz su u određenom periodu prekrili stvarne odnose i razlike, koji se pojavljuju u odgovarajućem prostoru. Zato je razumljivo što se neko vreme nije ni postavljalo pitanje nejednake razvijenosti opština u Sloveniji. Ta činjenica je, razume se, isto tako izraz višeg stupnja centralizacije državnog, odnosno političkog odlučivanja, koje je u prvom razdoblju posle rata u prvi plan postavljalo »izjednačenost u podređenosti«. Tek u procesu decentralizacije i deetatizacije takva »jednakost« je izgubila svoj smisao i relevantnost, a u prvi plan je stupila uloga opština kao osamostaljenih subjekata.

Veća samostalnost opština, koju nije u jednakoj meri pratila i veća povezanost među njima, zaoštrila je problem nejednakosti. Kao što se krajem šezdesetih godina pojavljuju »socijalne razlike« sa stanovišta nejednakosti među pojedinim slojevima, tako se zaoštrava i zahtev za smanjivanjem i prevazilaženjem nejednakosti među opštinama. Niz akcija, najpre više ili manje slučajnih, a zatim i organizovanih (na primer, neka stručna savetovanja o socijalnoj diferencijaciji u Društvu sociologa Slovenije, akcija časopisa »Dialogi« i objavljivanje rada *Siti in lačni Slovenci*[1]), i naročito Treća konferencija SK Slovenije, na kojoj se raspravljalo o tematici socijalnih razlika, znatno su izmenili tretiranje te problematike u javnosti. Umesto ranijeg ograničavanja na normativnu sferu, sada primarno postaje nastojanje na konkretnim materijalnim i drugim oblicima pomoći manje razvijenim područjima u Sloveniji. Najpre idejno-politička, a zatim i konkretna organizaciona i materijalna pomoć predstavljale su bitnu promenu u rešavanju problematike manje razvijenih opština u Sloveniji.

Ne upuštajući se na ovom mestu u dublju analizu ovog specifičnog pitanja, ipak možemo ukazati na to da je određena tendencija normativističkog rešavanja problematike o kojoj je reč dovodila u prvo vreme do efekata koji su bili neočekivani, čak suprotni onima koji su se očekivali. Takav normativizam je značio:

a) zanemarivanje stvarnih razlika među opštinama koje su normativno bile izjednačene (u smislu prava i obaveza);

b) istovremeno s normativnim izjednačavanjem opština povećavala se uloga robno-tržišnih zakonitosti, a to je još pojačavalo tendenciju neravnomernog razvoja. Stvarni odnosi su zamagljeni, a spoljna, normativna rešenja su paralisala nastojanje na promeni stvarnih odnosa (nejednake razvijenosti opština). Međutim, kad su elementi normativističkog (prividnog) rešavanja problematike neravnomernog razvoja počeli da uzmiču i ustupaju svoje mesto analizi stvarnih odnosa i na takvim osnovama zasnovanih konkretnih akcija pomoći manje razvijenim opštinama, počeo se u isto vreme nazirati put razrešavanja protivrečnosti na koje smo ukazali u ovoj tački.

---

[1] *Siti in lačni Slovenci* (Siti i gladni Slovenci), publikacija »Dialogov«, »Obzorja«, Maribor, 1969; vidi takođe: Niko Toš, *Družbena enakost in razvoj* (Društvena jednakost i razvoj), »Obzorja«, 1974.

Digitized by Google

2. Manje razvijene opštine kao sirovinska baza za industriju u razvijenim opštinama

Jedna od najkarakterističnijih, »klasičnih« tema u vezi s nejednakom razvijenošću užih ili širih teritorijalnih područja jeste podela na sirovinske izvore na jednoj i njihovu industrijsku preradu na drugoj strani. Ovo prvo već po pravilu znači niske dohotke, malu angažovanost kvalifikovanog rada, nisku akumulativnost, produžavanje stanja nerazvijenosti itd., dok industrijska prerada, povezana s nizom pratećih delatnosti, s angažovanošću stručnih kadrova, uključuje veći doprinos rada i, naročito, obezbeđuje veći dohodak, veću akumulativnost i brži ekonomski razvoj.

To opšte pitanje se u našim današnjim uslovima manifestuje prvenstveno u odnosu između poljoprivrede i industrije. Na jednoj strani imamo, na primer, pretežno poljoprivredne opštine koje snabdevaju druge opštine poljoprivrednim proizvodima jer same nemaju mogućnost da ih prerađuju, a na drugoj strani se pojavljuju opštine koje imaju, na primer, prerađivačku industriju i uz to još mnoge druge pogodnosti. Manje razvijena opština se ograničava na čistu primarnu proizvodnju, jer na svojoj teritoriji nema ni potrebnih skladišta, hladnjača, sušara, silosa niti obezbeđene sopstvene prerade mleka, voća i slično.

Mada manje razvijena opština ima višak radne snage i istovremeno sirovine ili bar poljoprivredne proizvode, koje nudi razvijenijim opštinama, ni jedno ni drugo nije u punoj meri iskorišćeno na njenoj teritoriji. Ona poljoprivredne proizvode bez prerade izvozi u razvijene opštine.

Takvi odnosi u velikoj meri objašnjavaju uporno održavanje razlika u stupnju razvijenosti opština. Mada danas potrebe za hranom rastu, pa se s tim u vezi naziru neke potencijalne prednosti poljoprivrednih opština, za sada te prednosti još nemaju neku presudniju težinu. U novom ustavnom uređenju i u Zakonu o udruženom radu otvara se perspektiva za novi način razrešavanja protivrečnosti o kojoj je reč, i to uvođenjem dohodovnih odnosa između proizvođača hrane, na jednoj, i prerađivačke industrije, na drugoj strani.

3. Koncentracija industrije u razvijenijim opštinama i lokacija novih pogona u manje razvijenim opštinama

Stabilizovane radne organizacije u većim i starijim industrijskim centrima po pravilu teže modernizaciji, koja iziskuje dalje povećavanje proizvodnje i njenu koncentraciju. Pokušaj podizanja novih industrijskih pogona, koji bi se oslanjali prvenstveno na sirovinsko zaleđe u poljoprivredi, suočavaju se s konkurentnim težnjama da se industrija još jače koncentriše u većim industrijskim središtima.

Na jednoj strani imamo inicijative opština bez potrebnih iskustava, bez potrebnih kadrova i materijalnih sredstava, a na

Digitized by Google

drugoj već afirmisane radne organizacije koje u svemu tome imaju niz prednosti. Manje razvijene opštine su već po obimu premalene da bi sopstvenom sirovinskom bazom obezbedile formiranje velikih industrijskih pogona. Oni pretpostavljaju šire zaleđe koje premaša okvire jedne zasebne opštine. A to opet znači da je potrebna povezanost u širem prostoru, što takođe premaša njene mogućnosti. I u tom pogledu su u preimućstvu veće i naročito razvijenije opštine (na primer, veći regionalni centri), koje su pristupačnije, intenzivnije i svestranije povezane sa širim zaleđem.

Na taj način se, dakle, u manje razvijenim opštinama (naročito u onim s nižom dinamikom razvoja) pojavljuje svest o »propuštenim mogućnostima«, uverenje da su »zakasnile na voz« koji vodi bržem razvoju. Svaka eventualna inicijativa se suočava sa saznanjem da su mogućnosti za razvoj na određenom području (sektoru) već iskoristile razvijenije opštine; a s njima se one ne mogu upuštati u konkurentnu borbu. Tako je niz pokušaja za izvlačenje iz nerazvijenosti paralisan. Činjenica da je do koncentracije industrije došlo na drugim mestima ujedno uslovljava njihovu »sudbinu« kao zaleđa, periferije.

4. Da li nerazvijena poljoprivreda obezbeđuje viši standard razvijenih?

Jedna od osnovnih karakteristika manje razvijenih područja je u tome da su to gotovo bez izuzetka relativno najizrazitija poljoprivredna područja. Prema tome, problem nerazvijenosti opština se pretvara u problem nerazvijenosti poljoprivrede. Protivrečnost neravnomernog razvoja u prostoru Slovenije (pa i Jugoslavije) ujedno je, dakle, i protivrečnost razvoja same poljoprivrede, odnosno njenog odnosa prema nepoljoprivrednim delatnostima.

Poljoprivreda je ukleštena između dva veoma nestabilna uslova svoga delovanja. Na jednoj strani ona je izložena velikoj varijabilnosti, odnosno kolebanju geografske sredine (zavisnost od vremenskih prilika i drugih prirodnih uslova), a na drugoj je podvrgnuta velikim oscilacijama na tržištu, u koje se (kao što i treba) sve više uključuje. Međutim, mi u tome otkrivamo sledeću protivrečnost: kao što je izložena velikoj nestabilnosti u sferi robno-tržišnih odnosa, poljoprivreda je u isto vreme (i to u suprotnom smeru i više nego druga područja) ekonomski ograničena fiksnim cenama većine poljoprivrednih proizvoda, koje masi potrošača treba da obezbede određenu stabilnost životnog standarda.

I dok se zavisnost od prirodnih uslova i varijabilnosti (slučajnosti) do neke mere — mada ne toliko koliko smo u nedavnoj prošlosti s preteranim optimizmom predviđali — smanjuje, na drugoj strani se s uključivanjem poljoprivrednikâ i celokupne poljoprivredne proizvodnje u robno-tržišne odnose čak povećava osetljivost na kolebanja na domaćem i spoljnom tržištu (poznata su gotovo neverovatna kolebanja na tržištu, koja dobijaju već znak

Digitized by Google

posebne zakonitosti; tako se, na primer, jedne godine pojavljuje nedostatak određenih poljoprivrednih proizvoda, posle godinu ili dve pojavljuju se viškovi, pa onda nedostatak, pa opet viškovi koji se ne mogu plasirati na tržištu itd.).

U svim tim problemima u poljoprivredi i oko nje, ona sama uzima na sebe još i neku sasvim »eksternu« ulogu. Naime, poljoprivreda se pojavljuje kao nekakav garant ustaljenosti društvenog standarda nepoljoprivrednog stanovništva. Osnovni poljoprivredni proizvodi kao što su mleko, žito (hleb), meso itd. imaju na saveznom nivou — više ili manje — fiksno određene cene. Pri tom nije u pitanju samo visina tih cena, nego i njihova stalnost. Poljoprivredni proizvođači su, dakle, izloženi na jednoj strani velikoj nestalnosti, a na drugoj fiksnim okvirima koji ne obezbeđuju potrebnu akumulaciju, odnosno poboljšavanje i povećavanje proizvodnje. Ako je akumulativnost vezana i za produktivnost i neproduktivnost rada u poljoprivredi, na drugoj strani je ona u konkretnim uslovima bitno uslovljena prilično arbitrarnim, administrativnim odlukama (državnim intervencijama) na tom području.

U vezi s tim se postavlja pitanje: da li zbog manje društvene moći poljoprivrednika ne dolazi do težnji da se teret određenih problema radije prebacuje na njih nego da se prihvati rizik nerasloženja mase potrošača — nepoljoprivrednog stanovništva? Isto tako se i cene repromaterijala znatno menjaju iz godine u godinu (po nekim ocenama čak i 30—40%), dok cene najznačajnijih poljoprivrednih proizvoda variraju samo neznatno.

5. Podsticanje i ometanje zapošljavanja

Analiza zapošljavanja po opštinama u Sloveniji otkriva neke osnovne neusklađenosti i protivrečnosti u razvoju. U opštinama gde je dostignuti stupanj zaposlenosti već relativno visok i dalje se održava trend dinamičnog zapošljavanja, mada je to u suprotnosti sa izričito definisanom politikom tih opština. Tome nasuprot, u manje razvijenim opštinama nalazimo relativno nizak stupanj zaposlenosti, sa dinamikom zapošljavanja koja je ispod potreba i programa u vezi s otklanjanjem neusklađenosti u razvoju.

Drugim rečima, dok na jednoj strani premalo uspeha imamo u nastojanjima za brže zapošljavanje u manje razvijenim opštinama, na drugoj strani nam ne uspeva da u dovoljnoj meri smanjimo dinamiku (ekstenzivnost) zapošljavanja u razvijenim opštinama. A takva situacija povlači za sobom niz potencijalnih ili manifestnih konflikata interesâ kako u okviru jedne opštine tako i u odnosima među opštinama.

Suprotnosti se ispoljavaju već i u okvirima pojedinih organizacija udruženog rada s obzirom na razlike među kratkoročnim i dugoročnim rešenjima (interesima). Pritisak inercije deluje pre svega u pravcu daljeg ekstenzivnog zapošljavanja, a to sve više ugrožava dugoročne perspektive radne organizacije i (u razvijenim

Digitized by Google

opštinama) dolazi u suprotnost sa samoupravnim sporazumima i planskim ciljevima na nivou opštine.[2]

Sledeća protivrečnost se ispoljava u tom smislu što upravo najuspešnije privredne organizacije, koje su glavna pokretačka snaga u razvoju opštine, dolaze u konflikt s okolinom, koja više nije u stanju da im obezbedi potrebne elemente za kontinuiranu ekspanziju — radnike, sirovine, prostor. Privredna ekspanzija dolazi u suprotnost s »kvalitetom života« i »kvalitetom sredine«.[3] Zato nije više svaki novi industrijski pogon simbol napretka, odnosno razvoja.

Međutim, manje razvijene opštine nisu više voljne da prihvate ulogu rezervata radne snage za veća industrijska područja, odnosno centre. Čak i u onim slučajevima kad je obezbeđen dnevni prevoz većeg broja radnika na veće razdaljine (na primer, na relaciji Ozalj — Novo Mesto), dolazi do odlučnijih zahteva da se radnici zaposle u neposrednoj blizini njihovih domova.

6. Depopulacija i rast stanovništva po opštinama — nazadovanje ili razvoj?

Zaostajanje pojedinih opština izražava se u jednosmernim tokovima prostorne mobilnosti stanovnika: preovlađuje odseljavanje. Na jednoj strani je, dakle, moćno odseljavanje (koje nije praćeno i srazmernim doseljavanjem) jedan od karakterističnih indikatora relativno niskog stupnja razvijenosti.[4] Stanovništvo se odseljava zbog (boljih mogućnosti) zapošljavanja i višeg životnog standarda u druge opštine. Pošto odlazi prvenstveno kategorija radno sposobnih i dinamičnih, time se još pogoršavaju objektivni uslovi i neposredne perspektive razvoja u područjima odseljavanja.

Međutim, ako taj proces pratimo sa stanovišta smanjivanja (agrarne) prenaseljenosti opština pretežno poljoprivrednog karak-

---

[2] Tako je za gorenjske opštine karakteristično da imaju stvarnu stopu zapošljavanja višu od planirane, uprkos opšteprihvaćenom stavu o neprikladnosti ekstenzivnog zapošljavanja. Opština Ljubljana—Moste se takođe suočava sa zaoštrenom socijalnom problematikom, jer i pored niza mera u proteklom periodu nije mogla da zaustavi ekstenzivno zapošljavanje radnikâ sa vrlo niskom kvalifikacionom strukturom. I u Novoj Gorici stopa zapošljavanja premaša planiranu, a opština nema dovoljno efikasnih sredstava da realizuje planske odredbe, mada one izražavaju opšte prihvaćenu orijentaciju i zajedničke interese.

[3] U vezi s tim je ilustrativan primer konfliktne situacije koja se pre nekoliko godina pojavila u Železnikima (Češnjici) povodom predloga da se obradivo zemljište iskoristi za podizanje stambenih zgrada za radnike fabrike »Alples«. Ta vrlo uspešna i ekspanzivna radna organizacija suočila se s određenim »granicama rasta«: u svojoj okolini nema više dovoljno sirovina ni prostora za fizičko širenje niti pak radne snage.

[4] Ipak, i u tom pogledu ima ograničenja, jer su sociološka istraživanja pokazala (na primer, u Srbiji, gde ima još izolovanijih područja) da se intenzivnije odseljavanje pojavljuje tek na određenom stupnju razvijenosti, a ne samo u najmanje razvijenim područjima.

Digitized by Google

tera, odseljavanje, bar u određenim situacijama, čak olakšava dinamiziranje razvojnih procesa. Naročito smanjivanje udela, odnosno broj ljudi koji rade u poljoprivredi (proces deagrarizacije) može da bude jedna od pretpostavki brže modernizacije poljoprivrede i time ubrzanog ekonomskog razvoja. Manji broj ljudi iziskuje veću mehanizaciju i može (ali ne nužno) pozitivno da utiče na produktivnost rada u poljoprivredi. U tom smislu je depopulacija (odseljavanje) jedan od faktora koji smanjuju »opterećenost« u odnosu na date prirodne izvore (na primer, plodne zemljišne površine) i uslovljavaju veću dinamiku razvoja opštine sa smanjenim brojem stanovnika.

Pa ipak, upravo prekomerno odseljavanje može da bude ono što toliko smanjuje kadrovske potencijale (delovanje subjektivnog faktora) da sasvim parališe razvojna nastojanja i dovodi do stagnacije ili čak do zamiranja (pražnjenja) određenog područja. To znači da depopulacija i deagrarizacija mogu da imaju sličnu ulogu.

Kao što otkrivamo protivrečnost depopulacije manje razvijenih opština (područja), tako se na drugoj strani ispoljava i protivrečnost visoke dinamike rasta (doseljavanja) stanovništva u većim industrijskim centrima. Visoka dinamika rasta stanovništva (po osnovu doseljavanja) može da postane značajan faktor koji — baš u suprotnom smeru — smanjuje dinamiku društveno-ekonomskog razvoja opštine. Na primer, upravo zbog intenzivnog doseljavanja u opštinu Ljubljana—Moste—Polje razvijenost toga područja se, uprkos novim objektima za dečju zaštitu, prilikom glavnih valova doseljavanja čak pogoršava.

7. Reprodukcija nerazvijenosti — prenos zastarele tehnologije u manje razvijene opštine

Ni prilično intenzivno širenje industrijalizacije u Sloveniji samo po sebi još ne predstavlja konačno rešenje problema. Masovno zapošljavanje u industriji još ne znači da će već time manje razvijene opštine obezbediti odgovarajuću osnovu za takav dinamičan razvoj koji će dovesti do izjednačenja s ekonomski razvijenim opštinama. Naime, širenje industrije u manje razvijena područja pokazuje opet određene tendencije negativne selektivnosti sa stanovišta razvojnih perspektiva manje razvijenih područja. Takva negativna selektivnost se vidi naročito u težnji radnih organizacija razvijenijih područja da u manje razvijene opštine prenesu prvenstveno one programe delatnosti koji za njih nisu »na špici« daljih razvojnih nastojanja ili su čak već prilično zastareli i donose manji dohodak, imaju niži stupanj akumulativnosti i iziskuju, odnosno predstavljaju radno intenzivne, a ne tehnološki intenzivne delatnosti.

Ovde, dakle, otkrivamo protivrečnost da ono što se pojavljuje kao program »rešavanja nerazvijenosti« istovremeno predstavlja elemente ranije prakse. Takva protivrečnost se ponekad prima kao

Digitized by Google

povoljno rešenje kako za jedne tako i za druge. U vezi s tim ponekad dolazi do pokušaja usklađivanja različitih interesa, a nisu retki ni slučajevi zaoštrenih konfliktnih odnosa. Konfliktne situacije vode i do prekidanja uspostavljenih kontakata između radnih organizacija iz razvijenijih opština i radnih organizacija ili predstavnika opština sa manje razvijenih područja. Pri tom »davaoci« programa ističu pre svega potrebno znanje i osposobljenost kao preduslov uspešnog delovanja u manje razvijenoj sredini, a oni koji preuzimaju takve programe ističu zahtev da se radikalnije prekine s prošlošću i ambicioznije postave razvojni programi koji neće samo produžavati zanatske tradicije iz prošlosti.

Sa stanovišta dugoročnijih perspektiva rešavanja neravnomernog razvoja nameće nam se, dakle, nekoliko konstatacija:

a) odstranjivanje razlika u stupnju razvijenosti opština neće biti završeno samim obezbeđenjem visokog stupnja zaposlenosti stanovništva u industriji i u manje razvijenim opštinama;

b) i kad sva područja Slovenije budu industrijalizovana, dolaziće do reprodukcije nejednakosti među opštinama zbog razlika u više ili manje perspektivnim industrijskim delatnostima;

c) s punom zaposlenošću stanovništva otpašće jedan od uslova za širenje industrije u manje razvijena područja;

d) s druge strane, povećavaće se mogućnosti samostalnog nastupanja radnih organizacija na manje razvijenim područjima koje više neće biti jednostrano zavisne od matičnih radnih organizacija i kadrovski će biti bolje osposobljene za samostalno izgrađivanje i traženje inovativnih rešenja.

8. Koncentracija intelektualnog i »dislokacija« fizičkog rada

Kao što smo već otkrili određene tendencije produžavanja razlika u razvijenosti u pogledu tehnologije koja se prenosi iz razvijenih u manje razvijena područja, tako uočavamo i protivrečnost u pogledu podele na fizički i intelektualni rad. Do te podele dolazi, na primer, onda kad treba otvarati takozvane dislocirane pogone na manje razvijenim područjima. U tim pogonima su najčešće angažovani samo manuelni, odnosno fizički radnici, dok su razvojne službe i razne druge stručne delatnosti koncentrisane u sedištima matičnih organizacija udruženog rada.

I u takvim slučajevima imamo različite stvarne situacije i različite interpretacije stvarnog stanja. Ponekad takav dislocirani pogon može da bude samo prvi korak ka daljem osamostaljivanju i »kompletiranju« zaposlenih i kadrovima s višim stupnjem obrazovanja. Znači, takva mogućnost otvara perspektivu bržeg razvoja kako sa stanovišta radne organizacije tako i sa stanovišta mesne zajednice i opštine u kojoj se radna organizacija nalazi.

Međutim, u nekim uslovima takva podela može da bude i izraz produžavanja nejednakosti među opštinama i ujedno nemogućnosti

Digitized by Google

da se u dogledno vreme izvuče iz položaja manje razvijenih područja. Naime, takva teritorijalna podela rada utiče na dalje zapošljavanje, tako da manje razvijena opština nema apsorpcionu mogućnost ni u odnosu prema mlađim kadrovima koji završavaju obrazovanje na višim i visokim školama.

U dislociranom pogonu u manje razvijenoj sredini se, dakle, ustaljuje, »zacementira«, nepovoljna kvalifikaciona struktura, koja svojom inercijom postaje istovremeno i kočnica bržeg razvoja.

Razlozi koncentracije intelektualnog rada u sedištima matičnih OUR-a mogu da budu vrlo različiti. Na jednoj strani, posredi je dostupnost kadrova s višim i visokim obrazovanjem, koji već sami po sebi teže koncentraciji u većim gradovima. Predstavnici matičnih radnih organizacija se najčešće i pozivaju baš na tu okolnost. Na drugoj strani, sam radni proces u fazi pripreme razvojnih programa zahteva grupni, timski rad, odnosno određenu koncentraciju stručnih (razvojnih) službi.

S obzirom na to da Slovenija u pogledu komunikacija predstavlja relativno dobro povezano područje i da se razlike među pojedinim regijama, kao i na relaciji selo—grad, smanjuju, možemo u perspektivi očekivati da će težnja za koncentracijom u najvećim gradovima biti sve slabija i da će se povećavati disperzija kadrova s visokim obrazovanjem u širem prostoru. Uporedo s tim i naučno-tehnološka revolucija, naročito na području komuniciranja i računarstva, nagoveštava veće mogućnosti za disperznu lokaciju delatnosti u kojima su angažovani prvenstveno kadrovi s višim i visokim obrazovanjem.[5]

9. Nedostatak i višak stručnih kadrova u manje razvijenim opštinama

S obzirom na vrlo velik značaj subjektivnog faktora u savlađivanju nerazvijenosti, posebnu pažnju zaslužuje protivrečnost uloge stručnih kadrova. U manje razvijenim opštinama, u kojima živi znatan deo celokupnog stanovništva Slovenije, velikom delu om-

[5] Posmatrane protivrečnosti, koje smo prikazali prvenstveno sa stanovišta ekonomske osnove razvojnih procesa, trebalo bi dopuniti i za druga područja, kao što je, na primer, obrazovanje. I u školstvu se pojavljuju određene težnje ka koncentraciji intelektualnog rada uporedo s ukidanjem manjih škola u zabačenijim brdskim rejonima. Ukidanje nepotpunih osnovnih škola ukazuje na protivrečnu situaciju pre svega u okviru pojedinih opština. Istovremeno, jačanje školstva na drugom stupnju — naročito tehničkih škola i škola za radnička zanimanja — znači i sve veću koncentraciju školstva prvenstveno u onim područjima Slovenije koja imaju najdinamičniji privredni rast — duž glavne urbanizacijske ose Slovenije. A to, opet, ima negativne posledice za manje razvijene opštine. — Vidi takođe: V. Klemenčič sa saradnicima, *Kartografski prikaz nekaterih družbeno-geografskih raziskav regionalne strukture Slovenije*, Biro za regionalno prostorsko planiranje (zeleni zvezek 22), Ljubljana, 1960.

Digitized by Google

ladine omogućava se školovanje zahvaljujući individualnim naporima pojedinaca, angažovanju sredstava za stipendiranje na nivou opštine i (naročito u poslednjoj deceniji) solidarnoj pomoći Republike. Međutim, te opštine još nisu u mogućnosti da na svojoj teritoriji zaposle ni svoje sopstvene kadrove, a još manje da privuku kadrove iz drugih opština. I tako se suočavamo s paradoksalnom situacijom da manje razvijena područja »spremaju« kadrove za potrebe razvijenih područja. Istovremeno — kao što smo već rekli — ona još nemaju odgovarajućih radnih mesta da bi sama angažovala te kadrove za potrebe sopstvenog razvoja.

Dakle, kad svršeni učenici dođu s visokih škola, opština nema za njih odgovarajuća mesta. A kad se pojave inicijative i programi za otvaranje novih industrijskih pogona, onda se opet javljaju rezerve jer u opštini nema stručnih kadrova. Razrešavanje ove protivrečnosti, očigledno, ima za pretpostavku dugoročnije planiranje, kako u pogledu otvaranja novih industrijskih pogona tako i u pogledu potrebnih kadrova koji bi se u njima zaposlili. A upravo odsustvo takve dugoročnije perspektive znači da u svakom trenutku nešto nedostaje: jednom finansijska sredstva, drugi put potrebni kadrovi itd.

Zato bi bilo potrebno da se temeljitije prouče sve okolnosti koje ograničavaju mogućnosti baš takvog dugoročnijeg planiranja. Ima i danas radnih organizacija koje su spremne da osnivaju svoje dislocirane pogone u manje razvijenim područjima, ali inicijative u tom pravcu su samo sporadične i bez plana. A pošto nema ni jasne perspektive zapošljavanja, onda se i oni stručni kadrovi koji pokazuju interes ili spremnost za rad u manje razvijenoj opštini (naročito meštani) rasturaju na sve strane. Neki se, doduše, i nastane u svom mestu (manje razvijenoj opštini), ali ipak svakodnevno putuju na rad u veće industrijske centre. Takvi pojedinci, u većem ili manjem broju, često postaju pioniri, prvi nosioci novih razvojnih programa. Uz pomoć stručnjakâ iz matičnih radnih organizacija oni formiraju jezgro novog industrijskog pogona, koji postepeno privlači i druge meštane, zatim i druge stručnjake i konačno postaje kondenzaciono jezgro za plansko dalje školovanje potrebnih kadrova u novom pogonu, odnosno osnovnoj organizaciji udruženog rada.

Odnos između uloge kadrova i uloge finansijskih sredstava za realizaciju razvojnih programa u praksi ukazuje na primarni značaj prve. Ako su obezbeđeni potrebni kadrovi, to je — kako pokazuju iskustva u većim opštinama SR Slovenije — već izvesna garantija da će se naći i potrebna sredstva i razvojni programi. I obrnuto, poznati su slučajevi kad ni znatna materijalna sredstva nisu bila pravilno iskorišćena zbog neadekvatnog delovanja odgovornih kadrova, što je vodilo ka stagnaciji i otvaralo druge probleme.

Digitized by Google

10. Komplikovanost demokratskog odlučivanja i ekspeditivnost arbitrarnosti

Pri odlučivanju o razvojnim ciljevima i programima dolazi do karakterističnih razlika između razvijenih i manje razvijenih opština. Na jednoj strani vidimo da proces samoupravnog odlučivanja u razvijenim, visoko urbanizovanim opštinama uključuje relativno velik broj samoupravnih subjekata i nosilaca planiranja, a da je, na drugoj strani, u manje razvijenim opštinama taj broj znatno manji. U prvima se pojavljuje širi spektar pluralizma različitih samoupravnih interesa, među kojima je potrebno određeno usklađivanje i usaglašavanje. Tako, na primer, inicijativa s područja prostornog planiranja koja se pojavi u jednoj od pet ljubljanskih opština mora da dobije saglasnost i svih ostalih (iz šireg područja grada ili čak regije). Tesna uzajamna zavisnost i povezanost ne dopušta da se sasvim odvojeno i nezavisno donose značajnije odluke u svakoj od tih opština.

Potencijalni investitori, koji prethodno moraju da utvrde kakve su mogućnosti za lokacije i izgradnju novih privrednih objekata, suočavaju se u uslovima razvijene opštine, u širem urbanizovanom području, sa izuzetnom kompleksnošću objektivne situacije, postupaka i interesâ. Oni moraju da se uključe u dugotrajan proces odlučivanja sa mnogim nepoznanicama i priličnim stepenom rizika. Često ne mogu sa sigurnošću da predvide ni koliko će trajati postupak odlučivanja ni kakav će biti njegov ishod.

U uslovima manje razvijene opštine odlučivanje je, bez obzira na to što se vrši u istim normativno-institucionalnim okvirima, znatno jednostavnije i ekspeditivnije. Tu imamo manju divergenciju različitih interesa, a jasnije se vidi i to da je u prvom planu zajednički interes za sve mere koje vode ubrzanom (naročito privrednom) razvoju. Osim toga, već izvršene analize pokazuju da je u manje razvijenim opštinama i koncentracija političke moći veća, što takođe omogućava arbitrarnije, *ad hoc* odlučivanje o konkretnim razvojnim programima, odnosno mogućnostima.

Pošto i vodeće subjektivne snage u takvom kontekstu (opet za razliku od razvijenih opština) usredsređuju svoju mobilizatorsku ulogu na zadatak ubrzanog ekonomskog razvoja, one utoliko lakše podređuju sve druge okolnosti osnovnoj, prioritetnoj orijentaciji. U takvom kontekstu formalno-pravni elementi, postupci i kompetencije stupaju u pozadinu, a glavno postaje pitanje kako da se što više uproste i što pre obezbede svi uslovi, na primer, za izgradnju novih privrednih objekata. Tako i manje razvijene opštine nude zainteresovanim radnim organizacijama (sa strane) i investitorima značajnu prednost i ponekad ih sasvim oslobađaju upravno-organizacionih poslova u vezi s dobijanjem lokacije i prostora.[6]

[6] U našoj analizi smo otkrili niz konkretnih slučajeva kad je takva prednost predstavljala jedan od značajnih elemenata odluke matične radne organizacije da osnuje svoj dislocirani pogon u manje razvijenoj opštini.

Digitized by Google

I kao što uopšte konstatujemo da se u razvijenijim opštinama javlja šira, demokratskija raspodela uticaja i društvene moći (što već samo po sebi predstavlja određenu društvenu vrednost), tako na drugoj strani, u manje razvijenim opštinama otkrivamo protivrečnost da njihova slabost (veća koncentracija uticaja i odlučivanja) istovremeno doprinosi njihovoj ekspeditivnosti. A da li će veća koncentracija uticaja značiti veću ili manju mobilizacionu ulogu, zavisiće utoliko više od konkretnih pojedinaca koji čine jezgro vodećih subjektivnih snaga u manje razvijenim opštinama.

11. Solidarna pomoć kao teret manje razvijenih

Solidarna pomoć Republike otvorila je sasvim novo poglavlje u rešavanju problematike manje razvijenih područja. Kao takva ona zaslužuje temeljitu analizu po pojedinim područjima društvenih delatnosti, kao, na primer, za područje obrazovanja, zdravstva, kulture, socijalnog staranja, dečje zaštite itd. Pomoć Republike je rešila mnogobrojne probleme pred kojima su manje razvijene opštine ranije bile skoro sasvim nemoćne. Prema tome, uprošćavanje minimalnih programa razvoja je obezbedilo ljudima određenu socijalnu sigurnost i u znatnoj meri odstranilo slučajnu zavisnost od konkretne životne sredine.

Uprkos tome, sama akcija organizovanog pružanja solidarne pomoći i jedinstvenog obezbeđivanja minimalnih standarda na celoj teritoriji Slovenije vodi i do neočekivanih protivrečnosti. Ukoliko je sopstveni doprinos manje razvijenih opština preduslov za dobijanje sredstava od Republike, taj doprinos u nekim slučajevima premaša materijalne mogućnosti pojedinih opština. I da bi uopšte došle do određenih pogodnosti, one pristaju na nesrazmerno visoko sopstveno opterećenje. Tako, na primer, na manje razvijenim područjima dolazi do vrlo visokih samodoprinosa, što, opet, na drugi način zaoštrava razlike među opštinama. Pošto građani razvijenije opštine obično imaju manja opterećenja (samodoprinose), ponegde se čak pojavljuje težnja da građani manje razvijene opštine u celini izbegnu opterećenja u svojoj opštini, pa bar formalno registruju svoje prebivalište u susednoj, razvijenijoj opštini. Posle ukidanja zakona o unapređenju manje razvijenih područja i prihvatanja dogovora o usklađenijem regionalnom razvoju, manje razvijene opštine su očekivale šire, brojnije inicijative (iz razvijenijih područja) u vezi s rešavanjem njihove problematike. Ali, nasuprot očekivanjima se pokazalo — bar prema nekim ocenama — da je ta pomoć čak splasnula, tako da, na primer, predstavnici manje razvijenih opština sami idu od jedne do druge radne organizacije da bi ispitali njihovu spremnost da se angažuju i na njihovom području.[7]

[7] Za razliku od toga, kao korisna novost pojavljuju se organizovani susreti većeg broja privrednika i društveno-političkih radnika iz manje razvijenih opština sa predstavnicima zainteresovanih rad-

Digitized by Google

12. Izvori informacija i programi za razvoj manje razvijenih

Dok su relativno razvijenije opštine samostalnije i u pripremi razvojnih programa za budućnost, za manje razvijene opštine važi suprotno. Svaka zamisao o razvojnim mogućnostima zahteva i stručnu obradu, kao i podrobnije informacije o tehnološkim, finansijskim, organizacionim, tržišnim i drugim uslovima. A to znači da se — u inače preovlađujućim robno-tržišnim odnosima i zakonitostima — predstavnici manje razvijenih opština nužno obraćaju istraživačkim, finansijskim, stručnim i političkim institucijama u većim (na primer, regionalnim) centrima, koje se prema njima ponekad pojavljuju u konkurentnom položaju. Dok radne organizacije u velikim industrijskim centrima mogu relativno samostalno da pripreme potrebnu dokumentaciju za ostvarenje svojih razvojnih ciljeva, pa tek na osnovu već izvršenih priprema da istupe u javnost, manje razvijene opštine su od samog početka nesamostalne i veoma zavisne čak i od eventualnih konkurentnih institucija.

Pošto raspolaganje informacijom često znači skoro isto toliko kao i raspolaganje materijalnim sredstvima, razvijene opštine imaju i u tom pogledu ogromno preimućstvo u poređenju s nerazvijenima. Ekonomski jače opštine imaju više svojih predstavnika i u važnim institucijama koje na jedan ili drugi način utiču na odlučivanje o dodeli finansijskih sredstava. A to znači da imaju neposredniji pristup do relevantnih informacija, a s tim, na kraju krajeva, i lakši pristup do društvenih materijalnih sredstava. Može to da bude i sasvim legalan put traženja sredstava, ipak je pravovremena i potpuna informisanost o tome gde i pod kakvim uslovima se mogu dobiti sredstva značajna prednost koju imaju veće, razvijenije opštine.

13. Osamostaljivanje i strah od otcepljenja

Odnos između matične radne organizacije i njenog postojećeg ili potencijalnog dislociranog pogona ukazuje na niz otvorenih pitanja zbog kojih dolazi do sporijeg širenja privrednih delatnosti na manje razvijenim područjima. Protivrečnost situacije pokazuje se na jednoj strani u težnji ka oslobađanju od nekakve podređene, izvođačke uloge, koju ponekad imaju dislocirani pogoni; na drugoj strani se kod matične radne organizacije pojavljuje bojazan da će se izgubiti (uložena) materijalna sredstva ako bi došlo do otcep-

---

nih organizacija sa razvijenih područja, koje organizuje, na primer, Privredna komora Slovenije. Na sličan način je i niz drugih mera uticao u pravcu smanjivanja razlika u stupnju razvijenosti, mada ne jednako u svim manje razvijenim opštinama. — Vidi takođe: *Analiza dosedanjega razvoja, sedanjega položaja in problematike manj razvitih območij v SR Sloveniji*, Priloga Poročevalca Skupščine SR Slovenije in Skupščine SFR Jugoslavije..., letnik 5, priloga 5, Ljubljana, 1979.

Digitized by Google

ljenja dislociranog pogona. Takve bojazni ima u radnim organizacijama koje se kolebaju i pomišljaju da li da se svojim sredstvima angažuju i u drugim opštinama, a ne samo u svojoj užoj okolini.[8] Što je veća udaljenost između sedišta matične radne organizacije i predviđenog ili postojećeg dislociranog pogona, utoliko je jača bojazan da bi moglo doći do otcepljenja.

Sa stanovišta radnika zaposlenih u tim pogonima izgleda, kao što smo već rekli, sasvim prirodna težnja da ne ostanu u sasvim podređenoj ulozi izvršioca. Ali, oni pri tom nailaze na teškoću što se svaki zahtev da se i određene stručne službe prenesu na nivo njihovog pogona može da protumači kao izraz težnje ka otcepljenju od matične radne organizacije. Na drugoj strani, i opravdani zahtevi koje ponekad postavlja »centrala« matične radne organizacije u pogledu kvaliteta i produktivnosti rada mogu da dovedu do konfliktnih odnosa. Jer pod plaštom samostalnosti mogu da se prikrivaju nerad i nesposobnost.

Novo ustavno uređenje i Zakon o udruženom radu unose znatno više jasnosti u te odnose. Uprkos tome, dosadašnje normativno uređenje, kao što smo već pokazali, još nije otklonilo smetnje koje otežavaju udruživanje rada i sredstava u širem prostoru.

14. Minimalni standardi o zapošljavanju radnika

U prošlosti je bilo karakteristično da su radne organizacije u glavnim centrima zapošljavanja (dakle, naročito u razvijenim opštinama) mogle da nameću svoje programe iz svojih, usko shvaćenih grupnih interesa. Tako je, na primer, privredna organizacija u većem gradu mogla da se ograniči na to da u banci obezbedi samo neto investicije i da svu problematiku i teret infrastrukture udruženog rada prevali na opštinu i šire društvene zajednice. Na taj način smo i nehotice favorizovali zapošljavanje na najrazvijenijim područjima. Na manje razvijenim područjima, bez izgrađene infrastrukture, i pogonski troškovi su bili znatno veći.

Otkako je Savez sindikata uveo minimalne standarde o zapošljavanju, radne organizacije i u privredno razvijenim opštinama, odnosno centrima preuzimaju širu odgovornost za poboljšanje životnih uslova svih koje zapošljavaju. Ta akcija sindikata namenjena je radnicima prvenstveno tamo gde se oni danas najviše zapošljavaju. Posredno, ona će imati značajne posledice i za one opštine i područja gde do sad nije bilo povoljnih uslova za zapošljavanje. Privredne organizacije neće više moći da prevaljuju tu

[8] Osnova takve bojazni su stvarni, konkretni slučajevi otcepljenja do kojih je dolazilo, bilo u njihovom sopstvenom sastavu ili drugde. Istovremeno se te matične radne organizacije ponekad svesno »osiguravaju« upravo time što u svojim »centralama« zadržavaju neke strateški značajne službe, bez kojih se dislocirani pogoni u drugim opštinama praktično ne mogu sasvim osamostaliti, odnosno otcepiti (na primer, razvojne službe i trgovina).

Digitized by Google

problematiku na šire zajednice. Zato će one biti zainteresovanije da svoja sredstva ulažu i u objekte u manje razvijenim opštinama.

15. Ranija iskustva kao podsticaj i smetnja u daljem razvoju

Nejednaka razvijenost opština i krajeva može se svugde u Sloveniji i Jugoslaviji dovesti u vezu s karakteristikama, odnosno specifičnostima razvoja u prošlosti. Pri tom može da se vidi kakvu ulogu ima, na primer, zanatska i industrijska tradicija pojedinih krajeva (opština) u objašnjavanju sadašnjih razlika u dinamici njihovog ekonomskog razvoja.

Uzmimo najpre ulogu zanata. On je najčešće bio prethodnica bržeg industrijskog razvoja. Ukoliko je više bilo nagomilanog zanatskog iskustva, utoliko je više bilo dodirnih tačaka i startnih osnova za prelazak na industrijsku proizvodnju. U tom smislu je, dakle, sredina s većom zanatskom tradicijom imala određene prednosti pred onim područjima u kojima je izrazitije preovlađivala poljoprivredna proizvodnja. Pa ipak, i tu otkrivamo jednu zanimljivu protivrečnost. Kao što je, na jednoj strani, zanatstvo predstavljalo prednost pri uključivanju u proces industrijalizacije, tako je ono, na drugoj strani, predstavljalo i njegovo ograničenje. Industrija, koja se razvijala kao nadgradnja ranije zanatske delatnosti bila je po pravilu čvršće vezana za već poznate, tradicionalne okvire relativno nisko akumulativne proizvodnje i u znatnoj meri i ostajala u njima. I obrnuto, najprodornija, tehnološki i kadrovski izazovna proizvodnja dolazila je »spolja« i predstavljala je veći diskontinuitet u odnosu na lokalno iskustvo u prošlosti. Ono što se u prvoj fazi industrijalizacije pokazuje kao razvojna prednost (tradicionalni zanati) postaje kasnije element zaostajanja u odnosu na izrazitije individualne delatnosti koje proističu iz najnovijih dostignuća naučnog i tehnološkog razvoja u današnjem svetu.

Pojedine zanatlije mogu u prvoj fazi industrijske proizvodnje da budu najjači podsticaj i pokretačka snaga. Ali, kad obim te proizvodnje pređe onaj stupanj na kome oni još mogu sami individualno da kontrolišu sve procese, onda se gotovo uvek pojavljuje određen zastoj ili kriza, koji iziskuju prelazak na drugačiji način organizacije. Pa i industrijska tradicija nosi u sebi dvojake posledice. Na jednoj strani, krajevi i opštine s dužom industrijskom tradicijom imaju na raspolaganju više osposobljenih kadrova i više iskustva, koji bez teškoća mogu da posluže i kao osnova za izradu i ostvarivanje razvojnih programa za budućnost. Međutim, na drugoj strani, — kako je utvrdilo više istraživača[9] — vidimo da i neka starija industrijska područja u Sloveniji nisu na čelu, već relativno i zaostaju u dinamici ekonomskog razvoja.

[9] Vidi, na primer: Igor Vrišer, *Industrializacija Slovenije*, Inštitut za geografijo univerze v Ljubljani, 1973.

Digitized by Google

16. Ekološki nečista industrija kao »pomoć« manje razvijenim opštinama

»Ekološka kriza«, koja se zaoštrava u industrijski razvijenim, urbanizovanim područjima, upozorava na sve značajnije ograničenje s kojim se suočava dalji privredni rast. Po preovlađujućoj praksi u prošlosti, pojedine industrijske radne organizacije su gotovo u celini mogle da izbegnu odgovornost za negativne posledice svoje delatnosti u okolnoj sredini. Danas se, međutim, pojavljuju sve stroži kriterijumi koji ih ograničavaju, naročito:

a) u pogledu prostora u kome je uopšte dopuštena lokacija ekološki nečiste industrije i

b) u pogledu sve oštrijih mera protiv zagađivanja, odnosno za zaštitu sredine.

A evo, i na toj osnovi u praksi se — na zadnja vrata — uvlači jedno problematično »rešenje«. Navodno, to »rešenje« trebalo bi da bude pomoć manje razvijenim opštinama. Dolazi, dakle, do negativne selekcije u pogledu ekološki nečiste industrije, koja već ugrožava urbanizovanu sredinu u razvijenim opštinama. I takvo rešavanje sopstvenog problema dobija u isto vreme još kvalifikaciju (pa i pogodnosti koje iz toga slede — na primer, kredite i slično) »pomoći« manje razvijenima.

Kao što smo već videli u vezi s prenošenjem zastarele tehnologije na manje razvijena područja, tako se i u ovom slučaju pokazuje da prividno rešenje problema i pomoć manje razvijenima nosi u sebi već urođenu manu. Doduše, ono na jednoj strani predstavlja za manje razvijeno područje relativno poboljšanje, korak napred u ekonomskom razvoju. A na drugoj strani ono samo produžava postojeće protivrečnosti i reprodukuje ih u novoj sredini.

Tako, dakle, otkrivamo »ekološku cenu« savlađivanja ekonomske zaostalosti. Tek na određenom stupnju ekonomskog razvoja moći će i u manje razvijenim područjima da se obezbede veća materijalna sredstva kojima će se u punijoj meri moći da usklađuje ekonomika s ekologijom.

Digitized by Google

Boris Nonevski

Otkrivanje otkrića

(Sa Sterijinog pozorja 80)

Svako umetničko delo predstavlja svojevrsno *otkrivanje* ljudskog iskustva, a samim tim i proširivanje granica, oblikovanje novih prostora duhovnog staništa ljudi. Ono je to u činu samog nastajanja gde stvaralac zgušnjav a estetsku energiju u osobenu materijalnost umetničkog predmeta, koliko i u procesu njegovog doživljavanja od strane publike.

Dodajući prethodnoj, pretpostavljenoj kulturnoj situaciji nove, slobodne forme u kojima je involviran, zgusnut sadržaj slobode, umetničko delo (umetnik, umetnost) »opravdava« svoje *nastajanje*, ali, koji je razlog njegovog *postojanja*, istrajavanja? Jer, dok se akt oblikovanja *događa* u jednom kratkom podeoku vremena, doživljavanje umetničkog dela *odvija* se u istorijskom kontinuitetu! Antičke drame, Šekspir, Čehov ... još su atraktivne za čulnost savremene epohe i njihovi dijalozi čuju se na svim scenama sveta. Tumačiti taj fenomen sterilnošću epohe ili impotentnošću duha da je umetnički umnoži jednako je majušan odgovor kao povezivanje interesa za pozorišnu baštinu sa dokonom radoznalošću ili potrebom za klasičnim obrazovanjem na izvornim, proverenim

Digitized by Google

vrednostima. Teatar je nešto veći, neuhvatljiviji da bi stao u tako male odgovore.

Na svom putu (trajanje) svaki pozorišni komad (izuzev u neophodno fiksiranim tačkama) susreće se sa gledaocem kao osciliraju ća supstanca. Na zadatom tekstu, u okviru režije i scenografskog ambijenta, glumci svako veče zidaju drugačiju ulogu, nikad istu ali uvek sličnu sa onom u dramaturškom zapisu, tako da predstava iznutra, u principu, nikad ne zastareva. Ona živi otkrivajući se, jednako kao što se menja publika, iz dana u dan. U načinu opstanka pozorišne predstave zapisana je i »formula« opstojanja pozorišta.

Stupajući u komunikaciju sa ljudima različitih epoha, prožimajući se sa izmenjenim načinom življenja pojedinaca okupljenih u publiku, koliko i drugačijem senzibilitetu autorâ (glumaca, režisera, scenografa), odnosnog vremena i prostora, umetničko delo biva uvek iznova atraktivno. Na tom putu, od trenutka prve pojave do vremena doživljavanja u njemu tonu pojedini planovi, bolje reći, pojedine njegove strukture, »duh vremena« zaklanja kao nepodatljive ili prevaziđene, ali, dok je umetnički aktuelan, estetski predmet svojoj matici univerzalnih vrednosti dodaje i nova značenja, nova tumačenja. Ona izranjaju pomeranjem fizionomije komada od njegovog prototipa za količinu novododate kreativne energije posredovane delatnim intervencijama aktivne supstance predstave (glumaca, režisera, scenografa). Tako, dok je nastajanje umetničkog oblika vezano za individualno sagorevanje estetske energije, njegovo postojanje, pamćenje, gomilanje u svesti ljudi i epoha iskazuje se kao potreba za kreativnim samotestiranjem, kao iskazivanje individualiteta, objektiviziranje svoga ja u posebnosti umetničkog iskustva. Otud istrajavanje umetničkog dela koliko je znak njegove otvorenosti, toliko ono svedoči o sposobnosti jedne kulture da samerava svoje vrednosti, da proverava toleranciju svoga ukusa.

Kako, pak, »upotrebom« autentični pozorišni komad ne zastareva, ne nagriza ga virus moralnog rabaćenja koji metastazira, izuzev umetnosti, u svekoliku predmetnost čovekovog iskustva, već se ukazuje kao nov proizvod novih ljudi — on egzistira uprkos griničkom vremenu i u sebi uvek i iznova zgušnjava vreme nastajanja u vremenu doživljavanja. U toj pronađenoj alhemiji mladosti čovek, tragajući za večitim životom, eliksir je ostavio u rezultatu življenja u umetnosti.

Svako umetničko delo, odnosno svi umetnički radovi nisu podjednako podatljivi postupku ponovnog otkrivanja. U tom smislu, oni mogu da nose »ograničeni« kvantum estetske energije, a otvorene valencije jedva da su dovoljne da ih održe u komunikaciji sa ljudima i vremenom neposredno posle njihovog nastajanja ili u okviru trajanja stilskog razdoblja kome pripadaju. Posle toga njihova rezonanca jenjava ili se čuje u retrospektivnim songovima, do potpunog njihovog zaborava. Oni, u stvari, fizički ne nestaju. I dalje se vode u kartotekama arhiva ili depoima muzeja,

Digitized by Google

ali, ostavši bez umetničke potencije, takva dela jedino mogu da budu relevantna kao istorijske činjenice.

Kod većine umetničkih rodova stvoreno delo je definitivno i zatvoreno za dodatne obrade ili kreativna umnožavanja. Kada ga završi, autor njemu još jedino može da prilazi kao publika. Jedna slika, na primer, može biti posmatrana iz i kroz različite epohe, sama i u tematskom ansamblu ili kakvoj stilskoj celini, viđena očima različitih kulturnih senzibiliteta, ali uvek se *dijalog* sa njom *odvija postupkom uzimanja,* u jednom fiksiranom odnosu subjekt — objekt. Njeni strukturni elementi, ograđeni ramom, zatvoreni staklom, ne dopuštaju nikakve dodatne intervencije. Ta konstanta, u pojedinim razdobljima, do te mere je opterećivala svest ljudi da su je uzdigli do visine sakralne norme sa propratnim oreolom rituala. Predajući svoja platna javnosti, slikari, da bi posvedočili dovršenost dela, na otvaranju izložbi lakom su premazivali slike, zatvarajući dalji prilaz bojama.

U teatru, međutim, stvaralački postupak sprovodi se kroz stadijalno nadograđivanje. Dramski zapis, i pored toga što je dovršen kao literarna činjenica, samo je zadata egzistencija — početak scenskog stvaranja. Kao deo pozorišta, u celini predstave on narasta na više scena, na različitim prostorima, u drugačijim vremenima, svagda upijajući u sebe živo meso sredine sa kojom stupa u dijalog. U tom akulturacionom aktu dramski tekst, doduše, gubi pigment duhovne geografije i vremena u kojemu je nastao, ali zato i dalje zadržava oznake koje se mogu izgovoriti jezikom svih ljudi — univerzalne vrednosti . Taj »ostatak«, umetničku supstancu, na sceni oživljavaju ovovremeni ljudi, na svim požutelim mestima, transplantirajući »duh vremena« kome oni pripadaju. Jer jedan Hamlet, i pored toga što je nastao u Engleskoj, kao Hamlet jednako je moguć i u Makedoniji, Palestini ili Irskoj, ali ne i u danskom istorijskom ornatu. Prevodeći ga ovovremeno, za Makedonca, Palestinca ili Irca njegove reči postaju note na kojima će oni *otkrivati,* oblikovati oktave svojih dilema. I još više. Dramski tekst na sceni izgovaraju živi ljudi »pozajmljujući« mu deo svog života, svoj glas, svoje telo. Svakom takvom transfuzijom pozorišni komad narasta za veličinu jednog života jer se u njemu involvira, dograđuje aktuelni senzibilitet. I tako, u nezaustavljivoj igri oduzimanja »dotrajalih mesta« i nadodavanja ovovremenih planova pozorišna baština ne samo što istrajava pred promenama života, već istovremeno postaje i medijum da se te promene umetnički transponuju.

Ali, na šta staje, gde se podupire pozorište u tom transkulturalnom iskoraku? Ili, izuzev njegove otvorene strukture, koje su te uporišne tačke na koje će stati prilikom promene socijalnih, kulturnih ili istorijskih uslova u kojima se izvodi pozorišni komad? U teatru, možda najviše od svih umetnosti, sublimirana je supstanca čovekovog življenja — drama opstanka, i ni jedna umetnost nije nalik životu tako kao pozorište. Ali sam život, i pored neuhvatljive raznolikosti, nacionalne i socijalne posebnosti, u sebi nosi

Digitized by Google

izvestan kvantum vrednosti koje preskaču meridijane, državne granice, rasne barijere i kao opšteljudske karakteristike jednako su svoji svim ljudima. Ubistvo brata, sukob sa sredinom, prevara, izdajstvo... istom merom pogađaju rimskog patricija i indijskog bramana, čileanskog radnika u rudnicima bakra i našeg seljaka. U tom smislu pozorišna (re)konstrukcija takvih i sličnih sukoba i transkulturalna adaptabilnost scene odnosnim sadržajima, s jedne strane, mogu da sugerišu pesimističku pomisao o nepromenljivosti, o večnosti nekih konstanti čovekovog iskustva, ali, s druge strane, i obuzdavaju, amortizuju olako, voluntarističko uopštavanje načina života kao permanentnu promenu bez korena.

Dakako, postupak vremenskog rastezanja, jednom stvorenog, dramskog fonda ima i svoja ograničenja. On ne može u sebi da apsorbuje, umetnički da posreduje svu raznolikost ljudske egzistencije onako kao što ni pozorište nije u stanju da oživi skamenjene, nedelatne forme literarno-dramske tradicije. Otud i potreba čoveka, pored kreativnog ponavljanja prošlosti, da sebe nalazi i u teatarskom oblikovanju sadašnjosti. S tim u dosluhu on kroz svoje trajanje uvek nadodaje nove pozorišne komade zatečenom fondu pomerajući granice teatarskog iskustva.

*

U takvim koordinatama bio je testiran ovogodišnji repertoar jugoslovenskih pozorišta i unekoliko koncipovan umetnički program Sterijinog pozorja, sigurno najeminentnije smotre teatarskog umeća u nas. Pri tom nije na odmet napomenuti da ova manifestacija (re)kreira isključivo jugoslovensko pozorišno iskustvo ili slovom *Propozicija:* »U repertoaru jugoslovenskih pozorišnih igara mogu biti prikazane dramske predstave isključivo građene na tekstovima dela jugoslovenskih pisaca svih naroda i narodnosti koji žive u Jugoslaviji, kao i dela pisaca nacionalnih manjina naroda Jugoslavije iz drugih zemalja.« Imajući to u vidu, za ovogodišnje jubilarno zborovanje u kvalifikacionom postupku konkurisala su 44 pozorišta iz šest republika i obe pokrajine sa ukupno 67 predstava. Odbir predstava po republikama, odnosno pokrajinama obavile su kandidacione komisije sastavljene od teatarskih poslenika matične sredine, a konačnu listu sastavio je selektor igara (kod nas skoro neizbežan institut kada je u pitanju pozorišno festivalsko okupljanje!). Kroz to dvostepeno odabiranje do novosadske scene probilo se osam predstava, od kojih sedam u zvaničnu konkurenciju s pravom da se nadmeću za nagrade i priznanja, a jedna izvan takmičenja, po pozivu.

Odmah, nakon ceremonijala svečanog otvaranja, sedamnaestog aprila uveče, festivalskoj publici bio je prikazan komad Slovenskog narodnog gledališča iz Ljubljane, *Profesor Klepec.*[1] Kao pra-

[1] Odlukom ocenjivačke komisije jubilarnih 25. jugoslovenskih pozorišnih igara, Daru Valiču dodeljena je *Sterijina nagrada za glumačko ostvarenje* uloge Erazema Žulaja u predstavi *Profesor Klepec.*

Digitized by Google

početak za oblikovanje dramaturškog zapisa ovog komada Ferdu Kozaku poslužiće mit o Peteru Klepecu. U stvaralačkom postupku, međutim, autor napušta priču o malom Peteru. Bolje reći, on je izvrće, rasteže je da bi u fabulu uneo aktuelniji sadržaj. Malog Petera Ferdo Kozak iseljava iz legende i kao odraslog profesora Klepeca nastanjuje ga u »modernom« ljubljanskom predgrađu — poznih tridesetih godina. Tamo, »na Viču, iza Bežigrada ili gde drugde, gde je iza starih, napola srušenih seoskih kućica na kredit podignuto niz svetlo premazanih kokošarnika od betona«, izrodiće se jedna sorta ljudi »bez korena«. Životareći na promaji između sela i grada, u socijalnom susedstvu proletera, a sa aspiracijama na građanske salone, ti (malo)građani — večiti nezadovoljnici svojim položajem u društvu, uzaludno se podižu na prste za jednu klasu da bi nadvisili svoju egzistenciju. Uvek oznojeni od dovijanja za projektovanim statusom, uprkos hladnim vetrovima, oni uspevaju da sačuvaju elastično telo da bi ga savijali pred moćnicima, ali zato nazepšće im duša, na srce će navući išijas.

Ostavši bez samoosećajnosti, ljudi urbane i socijalne periferije ostaju i bez želje za duhovnim samonalaženjem. U stvari, oni sebe nalaze u ponavljanju, u imitacijama sveta svojih htenja. Njihov isprazan, do ludila jednodimenzionalan unutrašnji život uveseljavaće štampane slike na zidovima, »u svakoj sobi štender s asparagusom«, »nasleđene izlizane fotelje«, a od javnih zabava najradije upražnjavaju varijete programe lako probavnih sadržaja.

U takvom močvarnom životnom prostoru, podatljivom socijalnim epidemijama, isplutavaju lica Kozakovog komada da bi započela tužnu komediju o nesporazumima jednog načina života sa poli(c)tičkom vlašću. Svi oni odreda svoj životni kredo nalaze u traganjima za ispunjenošću sopstvene intime. Za detektiva Erazema Žulaja to je uskladištavanje kalorija u želucu i on je najsrećniji kada su mu usta masna. Njegova starija sestra Bibijana, gospođa očuvanog tela, žena prenapregnute erotske energije, poučena životnim iskustvom, stalno u sebi presuje polni nagon. Ona »se neće olako prvome obesiti oko vrata... Ko se kraj nje ogreje, mora rizikovati blagoslov pred oltarom — ako je ikako moguće — mora u kuću doneti i penziju«. Mlađa sestra Kristinca mašta o nežnom i pokornom suprugu. Njihov podstanar profesor Klepec, svojim postupcima, možda najupečatljivije, inkarnira intimizam kao životnu filozofiju. On, intelektualac ispod provincijskog nivoa, sanjar, pogleda okrenutog unatrag, moralizator u prevaziđenim koordinatama, odbija kontakt s ovovremenim svetom. Jer, »kad se čovek bavi drugima, bavi se politikom«. Njena prevrtljivost, pak, ne može da nahrani njegov apetit za večnim, nepromenljivim istinama. Zato on njih odbija da traži i u savremenoj literaturi. Jedino prihvatljiva lektira za profesora Klepeca jeste ona koja je prevrela pod enzimom vremena. Knjige na kojima se raspada dotrajali papir, požuteli listovi su vrhovni kriterijum za vrednovanje ukoričenog znanja.

Digitized by Google

Opsednutost sobom, nepovratna zaljubljenost u svoju privatnost, te ljude izoluje od javnog života. U stvari, oni sa političkim svetom uspostavljaju kontakt čučeći sami u sebi, pasivno. I kako to obično biva kad se ljudi ne bave politikom, ona se bavi njima. »Pasivnost stoji na raspolaganju spoljnoj akciji.« I ona dolazi agresivno, u spletkama, intrigama, podmetanjima. Lomi prozore kuće intimnosti i odnosi gluvi mir u akordima fokstrota i vojnih marševa, pokazujući da fašizam ne dolazi samo spolja i u cokulama, već da izrasta i na zamrznutim duhom, bolesnim srcima, na postulatima kućnih filozofa i filozofija.

U sopstvenom društvu ljudi gube azimute života. Um svoje postojanje svodi u kožnim povezima kao ukoričeno (zarobljeno) znanje. Uglavljen u rafovima, bajati i nije u stanju bitno da utiče na život. Njegovi fizički nosioci (intelektualci), pak, postaju podstanari vlasti i obazrivo, nečujno, u papučama kreću se u (od mišljenja) pospremanom stanu. Čitajući jedino zastarelu mudrost, oni ostaju nepismeni za ovovremena zbivanja. Ostatak ljudstva zajednice, tačnije, većina njih okupirani su devizom: »Svet nek ostane pred vratima« i ne vide da taj »svet« u njihovu intimu ulazi preko krova. Tek kad pokušaju da se usprave, kad glavom udare u spušteni plafon egzistencije, shvataju da moraju pognuti da se kreću i u privatnom životu. Da se usprave, mogu još samo u snovima. Samo tamo se oslobađaju, nalaze meru svoje ljudskosti. Ali, avaj, snovi!

Evidentno, Ferdo Kozak imao je dobru zamisao. Iz današnje perspektive čak, za ono vreme, odvažnu! Međutim, u ovom komadu on upada u nesporazum sa pozorišnim rodom kroz koji je nakanio da animira, da uobliči svoju ideju. Predstava *Profesor Klepec* bila je najavljena kao komedija. Ali kud ćeš većeg malera za komediju kad ona ne izvuče ni jedan osmeh iz gledališta. Dugo, kako se odvijala radnja na sceni, publika je bila u nedoumici i posve suzdržana. Reditelj Janez Pipan nije uspeo da pronađe put, da ubrizga serum smeha u gledalište. Po koji zalutali kikot više je bio nišan nekog uspešnog gega, inače, dobrih glumaca, negoli duhovitog sadržaja, odnosno tumačenja dramaturškog zapisa. Tako je *Profesor Klepec* pre komad za razmišljanje nego komedija koja će ismejati jedan tragikomičan fragment čovekovog trajanja.

Ono što je ostala dužna festivalskoj publici predstava Slovenskog narodnog gledališča iz Ljubljane mogla je da joj uzvrati, već sutradan, *Gospođa Olga,* komedija u tri čina, Milutina Bojića, a u izvođenju Narodnog pozorišta iz Beograda.[2]

Radnju ovog komada pisac je locirao na jednom istorijsko-socijalnom mostu. To je ono zadihano vreme početkom dvadesetog

---

[2] Nadi Blam za ulogu Vuke u predstavi *Gospođa Olga* dodeljena je *Nagrada uredništva beogradskih »Večernjih novosti«.*

Vasi Panteliću za ulogu advokata Novakovića u predstavi *Gospođa Olga* dodeljena je *Nagrada uredništva novosadskog »Dnevnika«.*

Miodragu Tabačkom za scenografiju u predstavi *Gospođa Olga* dodeljena je *Nagrada Udruženja umetnika primenjenih umetnosti i dizajnera Vojvodine.*

Digitized by Google

veka kada se srpsko građanstvo iz petnih žila upinjalo da iz opanka noge ugura u salonsku cipelu, masnu šajkaču da zameni cilindrom, čojanu gunju za elegantni frak. To je ono tužno, i smešno, vreme kada jedan sloj već poseduje status, ali nije se domogao zvanja građanina, nije sebi dodao spoljne znake socijalne pripadnosti. Budući da nije moglo na balkanskom tržištu, onoga vremena, naći adekvatan duhovni folklor svom statusu, tek prohodalo buržujstvo započinje grozničavu potragu za manirima razašiljući svoje potomstvo po Evropi.

U tim nemirnim vremenima iščašenih vrednosti ponekad je bilo lako doći do ugleda, ali teže održati se na njemu. U očuvanju vitalnosti digniteta u očima sveta ljudi se nisu libili ni moralno zabranjenih dejanija. Ljubav, bolje reći kupoprodaja ljubavi, podmićivanja, brak iz računa postali su deo svakodnevica beogradskog građanstva.

Na takvom fonu Milutin Bojić zasniva, operacionalizuje komičnu priču o preljubi advokata Novakovića sa gospođom Olgom udatom za bogatog, ali seksualno neupotrebljivog muža. U tu vezu se kasnije uključuje advokatov sin Gidra, koji svoj neuspeh na studijama po Evropi podjednako kompenzuje na erotskom planu i kod gospođe Olge i kod njene kćerke Vuke, alijas svoje sestre (dete ljubavi, nenamerni rezultat veze njegovog oca i njegove ljubavnice gospođe Olge). U zamešateljstvu koje nastaje da bi se završilo incestom svi, koji manje koji više, bivaju povređeni. Jedino Gidra izlazi neogreban. I više od toga. On je pobednik. Dobija. Ostavši kod zdravih nogu i obeju ruku da hramlje u životu — u braku sa bogatom, ali infantilnom Vukom nalazi štaku kojom će podupirati svoje raskošne, tačnije, raskalašne prohteve, da živi bogato od nerada.

Tekst Milutina Bojića više je osrednji nego sjajan, ali sigurno dinamičan. Međutim, u scenskom čitanju, možda najviše zaslugom režisera Vide Ognjenović, gubi i ona dostojanstva koja u sebi nosi kao literatura. Sa neznatnim odstupanjima, bukvalno prenesen na scenski prostor, on ostaje bez minimuma valencija koje bi ga spojile sa savremenim senzibilitetom gledališta. Onakav kakav smo videli, taj komad više donosi informacije, ponavlja činjenice o jednom vremenu koje znamo iz novinskih feljtona nego što uspeva sam da se konstituiše kao pozorišna, umetnička činjenica. Za okruglim stolom kritike sve(ne)moguća mašta pojedinih sudeonika, u ovoj predstavi, pronašla je neke asocijativne korelacije sa savremenim domaćim malograđaninom. Nama komad Narodnog pozorišta iz Beograda, ako hoćemo da budemo asocijativni, više liči na nekakvu epizodu iz onih osrednjih televizijskih serija problematične vrednosti. Zato, i pored prethodnog pardona selektora kada je rekao da će ovogodišnje Pozorje biti »smireno«, smatramo da ovakve predstave zaista smiruju (!), osiromašuju ideju Jugoslovenskih pozorišnih igara.

Tek sledeća, treća po redu izvođenja, predstava Narodnog pozorišta iz Sombora je relevantna numera repertoara Sterijinog

Digitized by Google

pozorja. Reč je o *Švabici*, komadu koji je nastao postupkom dramatizacije.[3] Miloš Lazin, dramaturg i režiser, za osnovu scenskog zapisa uzima nedovršenu pripovetku gornjeg naslova Laze Lazarevića. Ali, kako u njoj nije našao dovoljno dijaloškog materijala, u oblikovanje predstave uključuje i pojedine delove pripovetke *Vetar*, istog autora. Sem te, u prvom redu literarne građe, svom projektu on će dodati i pojedine fragmente iz privatne prepiske Laze Lazarevića, kao i petnaestak rečenica iz knjige Vladimira Jovičića *Laza Lazarević* i nekoliko stihova iz pesme Stanislava Vinavera *Patelija*, da bi, na kraju, kao autore nekih kratkih tekstova prijavio i same glumce predstave.

Postupak Miloša Lazina nismo ovde skicirali kao mogući uput za oblikovanje drame. On nije ni imao nameru da pravi dramu, već predstavu. Ali u nastajanju dramaturškog zapisa utemeljeno je i oblikovanje, postajanje komada. Postupak montaže koji je Miloš Lazin uspešno primenio u komponovanju zapisa razviće ga i na sceni u režijskom tretmanu. U tom smislu sama fabula, kompozicija priče je samo prapočetak stvaranja predstave; osovina komada, njegova umetnička činjeničnost je u razlaganju planova, u njihovom ponovnom montiranju na sceni.

Nedovršenu *Švabicu* Laze Lazarevića istoričari književnosti tumače kao autobiografski zapis o životu »Turgenjeva srpske pripovetke«. Ona, u neku ruku, po površinskom sloju to i jeste. Međutim, kada se oljušte značenja prvog plana, kada se skinu socijalni i folklorni elementi, ostaje esencija uobličena kao moralni problem. »To je sukob između lične sreće i porodice, između ličnog zadovoljstva i tuđeg bola, između egoizma i ljubavi. Maričić neće da bude srećan po cenu da mu mati, braća, sestre i prijatelji zbog njegove ženidbe budu nesrećni. Ima i drugi, ne manji razlog što se ne ženi Švabicom... »pod tim uslovima... i mi ne bismo ni jedno na taj način bili srećni«« (Milan Kašanin).

Moralnu svest, shodno tome, Miloš Lazin proizvodi u najveću, u prvu ulogu predstave. Taj segment svesti, nagomilani zahtevi trajanja koje je čovek sam sebi nametnuo razdiru glavnog junaka između onoga što on *jeste* i što je *bio*, između njegovih htenja i zahteva sredine. Tu podvojenost čoveka, nesporazum sa samim sobom, cepanje ličnosti, reditelj scenski razrešava udvajanjem glavne uloge. Onaj koji *jeste*, odziv zahteva sredine, prevladavanje morala nad životom je Dr Miša Maričić, lekar beogradskog okruga.

---

[3] Odlukom ocenjivačke komisije jubilarnih 25. jugoslovenskih pozorišnih igara, Milošu Lazinu dodeljena je *Sterijina nagrada za savremenu dramatizaciju.*

Milanu Bogunoviću dodeljena je *Sterijina nagrada za glumačko ostvarenje* uloge Miše Maričića, studenta medicine u Berlinu, u predstavi *Švabica.*

Aleksandri Nikolić dodeljena je *Sterijina nagrada za glumačko ostvarenje* uloge Ane Gutjar u predstavi *Švabica.*

Nagrada Udruženja likovnih umetnika primenjenih umetnosti Srbije dodeljena je Miodragu Tabačkom za scenografiju u predstavi *Švabica.*

Digitized by Google

Njegov antipod, onaj što je *bio* čovek po meri svojih htenja je isti Miša Maričić, ali kao student medicine u Berlinu. Na taj način (moral) glavni junak rastače se u kategorijama vremena i prostora. Na sceni, pak, takav postupak uobličava se u *režiranju vremena i prostora* protagonista. Priča se povlači u drugi plan. Ona je u pozadini i samo podupire osnovnu zamisao.

Kao biološka jedinka čovek opstaje, njegove ćelije se umnožavaju uzimanjem hrane i vode, disanjem vazduha. U životu on, međutim, narasta ili pada asimilacijom vremena. Količinom i kakvoćom te supstance ne samo što je određen individualni i socijalni sadržaj egzistencije, već njenim gomilanjem kao životno iskustvo u ljudima, kao memorija na pređeni put — čovek je u stanju progutano vreme da doziva u sećanje, da život (pre)doživljava iznova.

Na toj osobenosti čoveka i življenja, na elastičnosti vremena, u ljudima, da se kreće i unatrag, uporedo, u krug... oblikovana je esencija predstave i putanja glavnog junaka. Gustina morala (glavnog junaka), obavezujuća moć njegovih normi, različita je u trajanju čoveka. U mladim danima životna energija rastače, razređuje dispozicije, a ni socijalna sredina, svojim sankcijama, nije u stanju da zaustavi uzavrele potrebe života. U takvu razređenu atmosferu čovek »udahnjuje život punim plućima«. Ali, kako vreme odmiče, moral sve više ugurava čoveka u nekakvu aritmetičku sredinu življenja, (oba)vezujuće norme vezuju ruke životu, propisujući kodeks socijalno prihvatljivih ponašanja, da bi ga na kraju skafander morala sasvim odvojio od atmosfere života. Tada čovek biva lansiran u jedan drugi svet gde je vreme ispunjeno jednoličnim sadržajima i zbog toga ono umire, ne kreće se, staje. Potrebu za njim (za vremenom) on sada podmiruje preživljenim vremenom, dozivanjem u sećanje njegovih ispunjenih fragmenata u zamenu za ispraznu sadašnjost.

U predstavi, pak, Dr Miša Maričić, lekar okruga beogradskog — čovek koji je, ubijajući sebe, ne odazivajući se svom unutrašnjem biću, od zabrana nad sobom napravio stepenice da se uzdigne do najviše društvene promocije (svoje) kaste, da postane kraljevski lični lekar — sahranjuje svoje vreme sadašnje. Sve njegove aktivnosti su rutinski odgovori na očekivane uloge sina, brata, građanina, lekara. Tuberkuloza od koje oboljeva je samo spoljašnji znak da se njegov unutrašnji život odavno i odveć približio smrti. Jedino još oživi kad probudi čoveka koji čuči u njemu — Mišu Maričića, studenta medicine iz Berlina, ispunjenog doživljajima nepomućene ljubavi Švabice Ane Gutjar.

Vremensko razlaganje glavnog junaka retuširano je organizacijom prostora na sceni. I na tom planu predstave režiser Miloš Lazin, uz kreativnu asistenciju scenografa Miodraga Tabačkog — montažom ambijenata, pomeranjima mesta radnje nadograđuje osnovnu ideju režiranja vremena. Potkožno vreme Dr Miše Maričića, njegov puni život zaljubljenog berlinskog studenta, u tumačenju Milana Bogunovića, na sceni je izvučen u prednji plan. Sjaj

Digitized by Google

reflektora i blizina publike još više nadopunjuju osećanje nadmoći življenja iznad i nasuprot ograničavajućeg morala. Kako nam pogled ide po dubini scene, vreme zastareva i svojom ispraznošću približava se smrti. Moralne norme se zgušnjavaju da bi tamo na fonu scenu čak potamnile. U tom teškom socijalnom vazduhu, između porodice i bolnice, asimilira umrtvljeni život Dr Miša Maričić, lekar beogradskog okruga. Svekolika scena, podeljena u šest prostornih celina, korespondira sa životnom biografijom glavnog junaka. Ovde smo pomenuli samo krajnje tačke po dubini. Reditelj, međutim, na pozornici prostor montira, zgušnjava, razlaže ga ili udvaja onako kako se odvija radnja. Tehnika montaže vremena pomoću metamorfoze prostora nije nepoznata pozorišnom umeću. Ali, upregnuvši svetlost kao medijum između radnje i publike, predstava Miloša Lazina kod nas izaziva doživljaj da smo čas u berlinskom pansionu, a zatim odmah u krugu beogradske porodice bez promene ijednog rekvizita na sceni. Takva dinamika, putovanje većom brzinom od svetlosti, zgušnjavanje Evrope na izbrojanim kvadratima pozornice, a pri tome još ubedljivo doživljeno u nama može da (re)konstruiše samo pozorište.

Komadom *Švabica* Miloš Lazin je još jednom pokazao da u pozorištu vreme može biti ukroćeno, da je moguće amortizovati u njemu kosmičke zakone i dresirati ga da se kreće po kreativnim zahtevima čoveka. Pre njega griničku svest dementirao je, opet na Sterijinom pozorju, Ljubiša Georgievski predstavom Branislava Nušića *Pokojnik* u izvođenju Dramskog teatra iz Skopja, sada već pomalo daleke 1966/67. godine.

Ako je oblikovanje vremena prvi kreativni iskorak *Švabice* Somborskog narodnog pozorišta, drugi je u tome što je reditelj i dramaturg Miloš Lazin montažom zaboravljene literarne podloge i istorijske građe oblikovao teatarsku formu koja nadrasta, umetnički prevazilazi literaturu koja joj prethodi, s jedne strane, i, s druge, usko kulturno-istorijsko značenje priče *Švabica*, na sceni je razvukao, pročitao je kao ovovremeni sadržaj univerzalnih vrednosti.

Po redosledu repertoara na ovom mestu trebalo bi da se govori o predstavi Janka Polića Kamova *Orgije monaha*, u režiji Božidara Violića, a u izvođenju Zagrebačkog kazališta mladih. Budući da ovaj izveštač nije dobio ulaznicu za ovu predstavu, nije u stanju da iznese svoja zapažanja o njoj.

Sledeće dve predstave: *Lepa Vida* Ivana Cankara u režiji Mileta Koruna i u izvođenju Slovenskog ljudskog gledališča iz Celja[4] i, opet, *Lepa Vida*, ali sada savremenog autora Rudija Seli-

[4] Odlukom ocenjivačke komisije jubilarnih 25. jugoslovenskih pozorišnih igara, Miletu Korunu dodeljena je *Sterijina nagrada za režiju* predstave *Lepa Vida* Ivana Cankara.

Anici Kumrovoj dodeljena je *Sterijina nagrada za glumačko ostvarenje* uloge Lepe Vide.

Nagrada Udruženja likovnih umetnika primenjenih umetnosti Srbije dodeljena je i Meti Hočevar, kostimografu iz Ljubljane, za likovne vrednosti (kostim i scena) u predstavi *Lepa Vida* Ivana Cankara.

Digitized by Google

goa, koju su izveli glumci Slovenskog narodnog gledališča iz Maribora, a u režiji Francija Križaja[5] — i pored istog zaglavlja, zajedničkog mitološkog prapočetka obe (duhovne kćeri narodne legende o Lepoj Vidi) oblikuju samosvojne umetničke istine.

U Cankarevom zapisu, misteriji po dramaturškom obliku, ljudi su »postavljeni u nekadašnji poslednji predsmrtni azil mladih, bolesnih pesnika i tuberoznih proletera, u nekadašnju Cukrarnu, napuštenu tvornicu šećera, dakako manufakturnu, na granici ljubljanskog grada. Cankarevi junaci su tu u poslednjoj bici sa bolešću i smrću, ali i sa najsilnijom čežnjom, kojoj će biti kraj tek u smrti...« (Andrej Inkret).

Taj i takav svet Mile Korun u režijskom postupku radikalizuje. Sa Cankarevog teksta skida istorijske i socijalne znakove i radnju smešta, njen prostor određuje u sveopštu bolest kojom je zahvaćen svet. Simptom te civilizacijske traume jeste razapetost čoveka između onoga što jeste i onoga što hoće da bude, između empirijskog iskustva i metafizike sna.

Stanje i osećanje zatvorenosti, svest o definitivnosti životnog prostora u čoveku rađa i želju, čežnju za prevladavanje zatečenog iskustva. Takvo osećanje podjednako oživljava u *Lepoj Vidi* i bolesnog studenta, pisara pijanca, starog radnika i mladog posednika. Univerzalna potreba za napuštanjem, za bekstvom iz tog sveta iskazuje se u putovanju. Ono je delatni rezultat čežnje. I dok su ljudi potpuno saglasni u pogledu potrebe ponovnog rađanja u drugom svetu, sadržaj tog projektovanog, u mislima oblikovanog životnog prostora ih diferencira. Svi ne zamišljaju isto taj vrli novi svet. A i kada ga se domognu, čežnja se ne uspavljuje. Nagoni ih na nove projekcije, na nova putovanja. Tako čovek nikad ne stigne na odredišno mesto — do svog ispunjenja. »O, braćo, teško je! Bog je čoveku dao čežnju, a za cilj ga je prevario. Hromom je pokazao strmi put: eto koračaj — a štake mu nije dao...«, izgovara pisar pijanac Mrva, sublimirajući čovekovu patnju koja se rađa iz nemoći da se domogne beskonfliktne egzistencije.

Na sceni tu ideju Mile Korun operacionalizuje tako što čežnju (ljude koji čeznu) zatvara u crni prostor. U jednoj sobi koja je u samom predvorju smrti batrgaju se bolesnici, otimaju se smrti, ali i rečima pucaju na život koji se odvija napolju među »zdravim« ljudima. Njima nije do toga da se domognu svetlosti dana. Pomisao na ozdravljenje ih sablažnjava jer onda moraju da se uto-

---

Nagrada Muzeja grada Novog Sada za najuspešnije savremeno rešenje problema interpretacije klasika na sceni dodeljena je Miletu Korunu za predstavu *Lepa Vida*.

Nagrada Turističkog saveza opštine Novi Sad dodeljena je umetničkom ansamblu, najčešćem gostu repertoara Igara i grada domaćina — Slovenskom ljudskom gledališču iz Celja.

[5] *Nagrada Saveza organizacija kompozitora Jugoslavije* za najbolju originalnu scensku muziku dodeljena je Darijanu Božiću, kompozitoru muzike u predstavi *Lepa Vida* Rudija Šeligoa.

Nagrada Radničkog univerziteta »Radivoj Ćirpanov« iz Novog Sada, za najbolje glumačko ostvarenje izglasano od publike, dodeljena je Mini Kjuder za ulogu Lepe Vide u predstavi *Lepa Vida* Rudija Šeligoa.

Digitized by Google

pe u kolotečinu ispraznog života. Oni gađaju iznad i preko života. Čeznu za svetlošću (nazovimo je tako), ali nekog novog sunca.

Kada im bolest ispija snagu, kada ona crna kutija bolesničke sobe guta njihove želje — jedne noći, među tim izgubljenim senkama, dolazi novi život. Rađa se dete da bi posvedočilo o genealogiji nastanka i opstojanja života.

Kontinuitet egzistencije, transgresiju datosti, koliko čovek oblikuje suprotstavljanjem smrti — proizvodeći više života nego ona što je u stanju da proguta, toliko i nadživljavanjem života — pobunom, ustajanjem protiv bezličnosti svakidašnjice, čežnjom za jednim svetom višim od proseka, dubljim od osrednjosti.

Dok je Mile Korun, radikalizujući Cankarev dramaturški zapis, čežnju implantirao u svim ljudima kao univerzalnu odrednicu njihovog postojanja, dok se samim tim, za dužinu savremenosti, njegov poetski igrokaz udaljio od svog mitološkog rodnog mesta (narodne legende) — dotle Rudi Šeligo »vernije« interpretira, u svojoj drami bliži je narodnom predanju o Lepoj Vidi. I to utoliko što čežnju instalira u jednoj osobi, u tragičnoj neispunjenosti subjekta — naspram Korunovoj interpretaciji gde ona obeležava jedno stanje duha, kolektivnu patnju.

U Šeligoovoj drami čežnja se rađa iz poslednje mode življenja. tačnije, na onom nivou materijalne egzistencije kada stvari postanu svekolika stvarnost ljudi, kada taj empirijski svet predmeta toliko naraste u očima čoveka da mu okupira svu pažnju, da ga odvede od pomisli na samog sebe. Budući, pak, da su one (stvari) modelirane po principu racionalnosti i efikasnosti, od čoveka traže da se i on isto tako odnosi prema njima. Povodeći se, bespogovorno prihvatajući njihov način funkcionisanja kao princip življenja, čovek u sebi potiskuje, iz svog bivanja isključuje sferu spontanosti, igru, maštu. Instrumentalna svest i ponašanje tada postaju nadomestak za totalitet čovekovog življenja proizvodeći u njemu osećanje da bitiše bez sudbine, bez neizvesnosti. Takvoj kolonizaciji mozga, ekspanziji predmetnosti on se suprotstavlja, bolje reći, razrešava tragičnim razilaženjem, bekstvom iz stvarnosti.

To je socijalna pozadina, životni okvir u kome izrasta drama Lepe Vide. Ona, žena koja je rađanjem ćerke ostvarila sebe kao biološko biće, koja je udajom prije toga i kasnije živeći sređenim bračnim životom stekla i društveno prihvatljiv status — odjednom zatiče sebe ograđenu u jednom bezličnom, nekreativnom životnom prostoru. Domogavši se cilja, jedino joj preostaje da rutinskim pokretima, ponavljanjem radnji održava njegovu ravnotežu. To su svakidašnji poslovi oko deteta, pospremanje stana, raspoređivanje nameštaja, briga oko muža. U tom stilu, nižu se dani na lenti vremena kao jednojajčani blizanci, dan za danom sve sličniji. Na drugoj strani, savremeni način života odvezuje joj ruke, čini je slobodnom. U tom gomilanju slobode i nemogućnosti da joj iznađe adekvatne sadržaje u junakinji se razara unutrašnji mir. Čezne da izađe iz oklopa ustaljenog življenja, da izazove sopstvenu sud-

Digitized by Google

binu. Odazivajući se glasu rizika, ona napušta porodicu, ostavlja muža i kćerku i (simptomatično) upućuje se na španski dvor srednjeg veka. U mavarskim igrama, u salonskim zabavama smiruje potrebu za iznenađenjima, za događanjem, za igrom. Ali tamo oboljeva od neizlečive bolesti svih emigracija. Nostalgija, čežnja za vraćanjem uzdiže se u njoj do intenziteta organske potrebe. Podupirujući se njome, Lepa Vida vraća svoje telo natrag, lakše za težinu ispražnjenih emocija i povijeno od gravitacije nostalgije. Došavši domu »svom«, ona ne nalazi »svoju« porodicu koju je nosila u sećanju dok je bila odsutna. U njenom životu sve se menjalo, sve se kretalo sem predstave o napuštenoj kući. Suočivši se sa odraslom ćerkom, osedelim suprugom, nastaje nova tragedija ponovnog susreta. Vida je zaboravila, a kći nikad nije naučila jezik sporazumevanja sa majkom. Suprug, to je nekad bio. Sada je poznanik, osedelo sećanje prošlog vremena. Našavši se u bezizlaznoj situaciji da bude stranac u svom domu, slučajan čovek u životu svog deteta, Lepoj Vidi jedino ostaje da krikom probudi šlogiranu vezu sa ćerkom, da poslednjim trzajem iznemoglog tela poruši zidove koji su se podigli između nje i muža. Ali ni to joj neće doneti smiraj. Mostovi su istruleli, a oni ostaju na dvema suprotnim obalama.

Tako, režiser Franci Križaj i ansambl glumaca Mariborskog pozorišta — u kome, ubedljivom kreacijom naslovne uloge, posebno ističemo Minu Kjuder — na tekst Rudija Šeligoa, u okviru klasičnog shvatanja scenskog prostora, oblikovali su modernu predstavu o traumama savremenog čoveka. To je drama o tragičnoj neispunjenosti ljudi uklještenih između viška slobodne energije i uskog prostora tradicionalnog porodičnog života da se ona adekvatno materijalizuje.

Pretposlednja predstava ovogodišnjeg Pozorja je scenski igrokaz Dobrivoja Ilića *Joakim* u režiji Minje Dedića i u izvođenju Beogradskog dramskog pozorišta. Autor drame radnju ovog komada locira u samom praskozorju pozorišnih pojava na tlu Srbije. To je drama rađanja teatra u jednoj (ne)kulturnoj situaciji čije se duhovno opstojanje povijalo između folklorne samodovoljnosti i despotizma vlastodržca Miloša Obrenovića. To je ono nezahvalno vreme kada je nejaka pozorišna biljka proklijavajući na tvrdom i suhom tlu jednovremeno oblikovala svoju ekosferu, svest o pozorištu. To je, konačno, ono vreme kada su se nepopravljivi zanesenjaci poput Joakima Vujića (o njemu je reč u ovoj predstavi) »igrali« životom da bi oživeli pozorišnu igru.

Na tom fonu, kombinujući istorijsku građu, provodeći je kroz membrane mašte, Dobrivoje Ilić je jednim arhaičnim jezikom oblikovao, čini nam se, ubedljivu literaturu o sukobu primitivizma i kulture, o preživljavanju vrste umetničkih vrednosti u surovim uslovima. U scenskoj transkripciji, međutim, osušiće se jedno celo tkivo predstave. I to baš ono koje je najpotrebnije umetnosti.

Dohvativši se teksta koji nastaje na istorijskoj osnovi, režiser Minja Dedić je svoj glavni zadatak u scenskom projektovanju video

Digitized by Google

u što verodostojnijoj rekonstrukciji fabule. On na pozornicu bukvalno, od reči do reči, prenosi sve, čak i ono što je u zagradama teksta, tako da se komad, s obzirom na istorijsku provenijenciju literarnog zapisa, iskazuje kao rekonstrukcija rekonstrukcije. Tako režiser u krajnjem proizvodu dobija gomilu didaskalija o godinama prosvetiteljstva u Srbiji. Umesto da prisustvujemo pozorišnoj predstavi, mi smo tako prisustvovali času istorije na kome je pozorište bilo ogledno sredstvo, maketa.

Repertoar ovogodišnjeg Sterijinog zborovanja, sa neznatnim odstupanjima, ispisivao je sinusoide po apscisi osrednjosti. U tom uzdizanju i padanju na liniji prosečnosti najviše tačke, amplitude, jedva da su nadmašivale godišnju produkciju bilo koje profesionalne pozorišne kuće u nas koja zdušno brine o kvalitetu svog repertoara. I kada je visokokompetentna Sterijina javnost došla k sebi od sedativnih izjava selektora kojima je još na početku anestezirao njene parametre rekavši da će ove Igre biti »smirenije« od prethodnih, kada se ta javnost spremala da otrovnim rečima, i pored imuniteta institucije, ako ne kontaminira poverenje, ono bar da mu zagorča boravak — on (selektor), slučajno ili smišljeno, u igru ubacuje poslednju kartu. I, kao u onim dramatičnim partijama, odjednom dobija »igru« i sa publikom i sa kritikom. Kada se završila predstava Gorana Stefanovskog *Divo meso* u režiji Slobodana Unkovskog, u izvođenju Dramskog teatra iz Skopja[6], a sa njom i jubilarne Jugoslovenske pozorišne igre, dogodile su se dve stvari koje su načinile »kopernikanski preokret« u sunčanom sistemu Pozorja.

Kod ovog komada izgovaranjem poslednje replike, označavanjem kraja scenskih događaja, ne dovršava se predstava u publici. Gledalište, koje je do tad uz konvencionalan aplauz napuštalo sva izvođenja, u ovom slučaju, usled prenadraženosti nervnih završetaka na kojima se hvata estetska energija, ne samo što oduševlje-

---

[6] Odlukom ocenjivačke komisije jubilarnih 25. jugoslovenskih pozorišnih igara za izvođenje predstave *Divo meso:*

Ansamblu Dramskog teatra iz Skopja dodeljena je *Sterijina nagrada za umetničko ostvarenje predstave u celini;*

Goranu Stefanovskom dodeljena je *Sterijina nagrada za tekst savremene drame;*

Blagoju Čorevskom *Sterijina nagrada* dodeljena je za *glumačko ostvarenje* uloge Stefana u predstavi *Divo meso;*

Meti Hočevar, opet, *Sterijina nagrada* dodeljena je za *scenografsko ostvarenje* u predstavi *Divo meso;*

Za *kostimografsko ostvarenje* u predstavi *Divo meso Sterijina nagrada* dodeljena je Eleni Dončevoj-Tančevoj;

Slobodanu Unkovskom za *rezultate u traženju originalnih režiserskih rešenja* dodeljena je *vanredna Sterijina nagrada.*

Glasovima akreditovanih kritičara, *Nagrada okruglog stola kritike* za najbolju predstavu u celini dodeljena je predstavi *Divo meso.*

Nagrada redakcije »Glas omladine«, lista Saveza socijalističke omladine Vojvodine, iz Novog Sada, za jedno ostvarenje mladog umetnika dodeljena je Goranu Stefanovskom za tekst drame *Divo meso.*

Nagrada Pokrajinske konferencije Saveza socijalističke omladine Vojvodine za najbolje ostvarenje mladog glumca dodeljena je Nenadu Stojanovskom za ulogu Andreja u predstavi *Divo meso.*

Digitized by Google

nje obavija deliričnim ovacijama, već i dalje ostaje uz predstavu da prati njenu sudbinu kod kritike. Jer odmah nakon završetka izvođenja ljudi koji zarađuju hleb vrednovanjem umetnosti trebalo je da se okupe u holu starog zdanja pozorišta u Novom Sadu i da izreknu svoj sud.

U takvim, retkim trenucima kada se publika zanima i za mišljenje kritike, ova, međutim, ostala je bez reči. Dok se odvijala predstava, u grlu joj je izraslo divlje meso. Da se na Pozorju nisu predstavama davale, uz verbalne, i brojčane ocene, kritičari bi ostali bez potpisa ispod ovog dela. Ocenivši ga najviše, sa 9,60 bodova, oni su pronašli njegov numerički ekvivalent, ali u isto vreme ćutanjem su iskazali istinu da se predstava *Divo meso* ne uklapa, da iskače iz koordinata vrednovanja koje su kritičari uspostavili praćenjem prethodnih izvođenja. Nemoć kritike da se izdigne do nivoa ovog komada, da bude ravnopravni partner u duhovnom komuniciranju, pored heteronomnih sindroma koji je opterećuju na ovakvim umetničkim nadmetanjima, ocrtava i jednu imanentnu slabost kritike koja ugrožava njenu autonomiju u procenjivanju. Kada se ona, naime, suoči sa autentičnim vrednostima, njena konstruktivna rečitost pokazuje se nerazvijena, jezik siromašan. Nije u stanju da se suoči sa pravim licem umetnina, one joj izmiču ispod destruktivne usmerenosti. No, vratimo se predstavi.

Divo meso, drama, samo po godinama, mladog Gorana Stefanovskcg, laureata ovogodišnjih Jugoslovenskih pozorišnih igara — događa se u predratnom Skopju. U onom vremenu kada su nad Makedonijom susedne države načinile mamutske oranžerije, zaklanjajući njen živalj da ne ozebe od slobode. Na tom ograđenom prostoru, ratari ropstva preoravaju vekovima stare nacionalne međe, seku hiljadugodišnje hrastove makedonske kulture, da bi, nakon melioracije duha, zasejali zemlju svojim otrovnim biljkama. U tom stakleniku, čiji su svodovi zamagljeni od isparavanja suza ranjene zemlje, gde se sunce ukazuje kao difuzna svetlost, započinje život kao borba za njega i kao bekstvo iz njega.

Traume postojanja, ispod potpašaja ropstva, ne samo što ne dozvoljavaju životu da razvije svekolike predispozicije, već smanjuju njegov volumen izobličivši, unakazivši vitalne organe u njemu. Tu ideju, kao scensku istinu, Goran Stefanovski raščlanjuje provodeći je kroz prvi otisak socijalnog opstanka — porodicu. U tom arhetipu ljudskog postojanja jednako se susreću, prožimaju i isključuju privatna i javna sfera čovekovog opstanka i utoliko u njoj može biti zgusnut totalitet življenja. Uzimajući je kao zamenu za življenje, autor porodici ne uskraćuje veze sa životom u jednom kulturno-istorijskom kontekstu. Štaviše, on joj nadodaje jedan sloj asocijativnosti kojim se ona vezuje, u kojoj je sublimirana sva apsurdnost istorijskog trenutka nacicnalne zajednice u čijim okvirima ona opstoji.

Porodicu (Dimitrije Andrejevića) *zidara* na sceni zatičemo u *razgrađivanju*. Otac (Dimitrija), gradeći kuću za svoj naraštaj, pao je s krova i pri tom su mu se oduzele noge. Ali, za njega to je

Digitized by Google

manja trauma od one koja tek treba da se dogodi. Njegova gradnja, naime, u koju je ugradio sva svoja htenja, nadanja, snove — preuska je da primi potomstvo. I ne zbog toga što je ono brojno, već što ih putevi ne vode kući. Za tri Dimitrijina sina dom je samo, mada neizbežno, privremeno svratište — besplatno prenoćište. Sva trojica smisao svog življenja traže i nalaze izvan porodičnog okupljanja. Najstariji, Simon, uklešten između nezadovoljstva radnim mestom (kelner u privatnoj kafani), gde na tacni, pored jela i pića, gostima i gazdi treba da prinosi gomilu servilnosti — i nemogućnosti da se ostvari kao otac (sa svojom Verom nema dece) — maliganima puca u svoj život. Meci alkohola u dugim rafalima prvo mu ubijaju dušu dovodeći je do delirijuma tremensa, da bi mu zatim u strahu i drhtanju osušili telo. Dok se Simon životu suprotstavljao umiranjem, uništavanjem sebe, njegov najmlađi brat, Andrija, podmeće nogu socijalnim uslovima življenja. Revolucionar po ubeđenju, on priprema štrajk da bi do kostiju zagrizao izrasline eksploatacije i u gangreni usmrtio telo društvu koje ljudima zaklanja slobodu. Opčinjen revoltom, ne vidi da je društvo u međuvremenu navuklo gvozdene cokule i, umesto da ga ujede, on sebe poklanja policiji. Iza rešetaka raspoznaje kovače ropstva, ali odande ne može da kuje slobodu. Jedino što mu preostaje (i to radi) jeste da razvuče gvozdene šipke, da bi iz zatvora oslobodio želju za slobodu, odaslao amanet oslobođenja.

Sloboda, međutim, u čoveku može biti ugušena i bez zatvora. Daltoniziranjem osećajnosti ljudi za njene boje. Integrisanjem pojedinca u institucionalne mehanizme porobljavajućih odnosa, gde se oni ukazuju kao šansa za individualnu pokretljivost naviše u socijalnoj stratifikaciji — u čoveku zamagljuju prvu njegovu potrebu, potrebu z a slobodom. Izmanipulisani ljudi, omamljeni privilegijama karijere, i sami nesvesni, formiraju drugu tranšeju odbrane nametnutog sistema.

Ropstvo, pak, sa svoje strane ne iskazuje se samo pukim grabljenjem ljudi. Uporedo sa tim ono potiskuje matični, zatečeni način življenja, pomera domorodni sistem vrednosti, favorizujući svoju kulturu — predstavljajući je superiornijom u odnosu na onu porobljenih naroda.

Tu svoj socio-kulturnoj varki naseda srednji Dimitrijin sin, Stefan, referent u predstavništvu inostrane automobilske firme. Njega sputava učmala provincija koja miriše na slamu i zaudara na loj. On »oseća« da ga zove Evropa, dvadeseti vek — i započinje da se penje u »visoko društvo« padajući, savijajući se. Koliko samo odricanja, koliko žrtvovanja, naprezanja podnose ti i takvi ljudi da bi nahranili demon bežanja koji ih izgoni iz njih samih, iz njihove sredine. Da bi se domogao Evrope, put onamo Stefana vodi preko evropske kolonije predratnog Skopja. I on neće štedeti sebe ni ponižavanja ni nelagodnosti da se pridoda tom društvu. Ono, pak, da bi optimalizovalo njegov učinak, redovno mu baca mrvice sa trpeze, čak, po koji put, dozvoljava da sedne za sto. Stefan gricka okrajke tog života, ali nikad nije sit. Kalorije koje unosi u sebe

Digitized by Google

troši u sastavljanje rastojanja, u premošćivanje ambisa između sebe i Evrope koja mu postojano izmiče.

Kada mu se već učinilo da je namestio merdevine kojima će definitivno da se popne na tvrđavu svojih snova, one mu propadaju u rovito tle. Sa građevine njegovih aspiracija, dok se penjao očiju uprtih naviše, nije video da pada kamenje, koje dole, u životu, ubija mu brata, drugog okružavaju u logoru, da bi mu najzad srušili kuću. Videvši golim okom sav taj prizor, »osvajač« Evrope shvata obmanu, saznaje da se nalazi u Makedoniji, na Balkanu. U magnovenju se hvata pištolja i gađa u publiku, nišani u indiferentnu javnost koja u komforu mraka partera gricka semenke dok se na pozornici (istorijskoj) na očigled svih komada jedan autentičan način života.

Sve tri pojedinačne drame *Divog mesa* u oštrim uglovima sastavljaju se na sceni u jedinstvenu tragediju. Izduženi kraci trougla komada, na čijim krajnjim tačkama stoje tri brata sa toliko različitim sudbinama da ih jedino sastavlja nezadovoljstvo postojećim životom, koliko govore o nemoći porodice da ih okupi u harmoničnu celinu toliko svedoče o neadekvatnosti socio-kulturne sredine u koju je ona (porodica) bačena da bi se u njoj pronašao ljudski smisao života. Tako u konačnoj scenskoj rekapitulaciji u predstavi *Divo meso* isplutava još jedan sloj značenja. Naime, kada se kulturna integracija sprovodi napuštanjem ili razaranjem vrednosti matične sredine, kada jedan kulturni sistem nasiljem supstituiše drugi, proizvod tog procesa je destrukcija kulture.

Po spoljnim naznakama komad *Divo meso* odvija se u koordinatnom sistemu tradicionalnog pozorišta. Međutim, portalna scena njemu ne smeta da bi nam predočio jedno savremeno rekreiranje teatarske igre. Ako je prvi uslov za to dramaturški zapis, ta činjenica ne umanjuje učinak scenske nadgradnje aktera Dramskog teatra i režisera Slobodana Unkovskog.

Oduševljenje najviše nagrađivanom predstavom na Sterijinom pozorju nije razlog da, na kraju, ne kažemo i koju reč i o njemu samom, odnosno o preseku koji su Jugoslovenske pozorišne igre napravile u pozorišnim rezultatima kod nas.

*

Dabome da na osnovu ovih sedam-osam predstava nije moguće izvlačiti zaključke o dometima savremenog jugoslovenskog pozorišta. Izbor koji nam je predočen više govori o ukusu selektora nego o raznolikosti oblika kroz koje se manifestuje osobena materijalnost našeg teatra. Čak manje od toga, ali u neku ruku i više. Manje, jer na ovogodišnjem zborovanju selektor je napravio napor da nam upriliči jedan izbor koji će, s jedne strane, testirati izdržljivost dramskih zapisa pred metamorfozama vremena i, s druge strane, jedan blok predstava savremenih autora gde je pozorište trebalo da pokaže umešnost zahvatanja modernog senzibiliteta po-

Digitized by Google

zorišnog izraza. Sterijino pozorje, — kažemo da je nešto više od selektorovog izbora jer u svom trajanju ono je postalo jugoslovenska pozornica gde zboruju, gde se susreću teatarski zapisi svih naroda i narodnosti i nesputano razmenjuju svoja iskustva. A šta smo videli ove godine.

— Pozorište, u nas, kao da se zamorilo od avangarde koja ga je šezdesetih godina zbunjivala, da bi tokom sedamdesetih ono pristalo na saradnju s njenim istraživanjima. Ove godine međutim, skoro bez ostatka, na Pozorju je teatarska materijalnost bila animirana u okviru tradicionalnog koncepta pozorišta.

— Dnevna kritika, dok su se odvijale predstave, zamerala je autorima da variraju stare teme, da na pozornici rekonstruišu odlomke prošlih vremena, zahtevajući od njega i kudeći ga što zaobilazi ovovremene probleme. Pozorište u svojim vrhunskim dometima (Šekspir, na primer) nikad se nije bavilo hronikom, beleženjem empirije. Ono je to postajalo tek naknadno. Ali, ako se u tom smislu, u smislu zastarelosti stavljaju primedbe, one mogu da se odnose na *zastarela tumačenja* starih tema *(Gospođa Olga, Joakim* i, donekle, *Profesor Klepec).*

— Traganja za novim mogućnostima pozorišta kod nas obično su započinjala razlaganjem, odnosno napuštanjem tradicionalnog pozorišnog prostora, iznošenjem predstave u (ne)pozorišni ambijent. Još lane Ljubiša Georgievski *Oslobođenjem Skopja,* a ove godine Miloš Lazin *Švabicom* i tandem Stefanovski — Unkovski *Divim mesom* — ubeđuju nas na delu da prostor portalne scene još nije do kraja ispunjen, u umetničkom pogledu istrošen, da bi se prestalo sa njegovim istraživanjem.

— Dalje, kao pozitivno iskustvo iz ovogodišnjeg Pozorja može se izvući i sve prisutnije umnožavanje subjekata koji neposredno učestvuju u oblikovanju teatarskog iskustva. U građenju predstave osobeno su vidljivi scenografi (Tabački, Hočevar), bez čijeg prisustva pojedine predstave (*Švabica,* na primer) bi bile siromašnije za čitav sloj značenja.

— I na kraju, ako hoćemo da uputimo neku zamerku Sterijinom pozorju — a za koju, ako nije ili ne bi trebalo da se oseća vinovnim — rekli bismo da ono svojim prisustvom u našoj kulturnoj situaciji do te mere (pre)određuje pozorišni život ubrizgavajući mu serum takmičenja, da pojedine kuće svu energiju upređu u traženje i iznalaženje komada kapitalca koji će im doneti znamenje pobednika, a za račun toga zaboravljaju matičnu publiku.

Digitized by Google

Манол Д. Пандевски: Илинденското востание во Македонија 1903.

(Институт за национална историја, Скопје, 1978, страна 560)

Dopisni član Makedonske akademije nauka i umetnosti dr M. D. Pandevski je nedavno objavio veoma opsežno istorijsko delo od trajne vrednosti. U ovom uspelom analitičko-istraživačkom i kompleksno-sintetičkom radu autor u prvom delu svoga teksta zahvata bugarsko-vrhovističku oružanu provokaciju u Makedoniji 1902. godine; zatim se zadržava na razmatranju stanja osmanske vlasti i njenom reagovanju na makedonsko revolucionarno kretanje (pokret) u svetlosti pomenute bugarsko-vrhovističke provokacije sa teškim posledicama; analizira odnose i ponašanja velikih sila prema događajima u Makedoniji, kao i postojanje i delovanje Makedonskog revolucionarno-oslobodilačkog pokreta krajem 1902. i početkom 1903. godine, ne ispuštajući iz vida ni reformne akcije u Makedoniji koje je sprovela osmanska vlast, a pod uticajem kako unutrašnjeg pritiska MROP-a tako i spolja. Podrobnije osvetljavajući pogoršanje situacije u Makedoniji u to vreme, autor prikazuje proces solunskih atentata, kao i bezizlazno stanje osmanske uprave, da bi na kraju ukazao i na odnose balkanskih država prema Makedonskom revolucionarno-oslobodilačkom pokretu pred izvođenje Ilindenskog ustanka 2. avgusta 1903. godine.

Drugi deo ovog obimnog dela pruža šira i dublja saznanja o delovanju dveju frakcija u rukovodstvu TMRO (Tajne makedonsko-odrinske revolucionarne organiza-

Digitized by Google

cije), koje su se međusobno razilazile u vrednovanju i ocenjivanju opšte političke i druge situacije pred Ilindenski ustanak, imajući dve različite koncepcije o karakteru ustaničkih delovanja i akcionih zahvata u ovoj sudbonosnoj 1903. godini; ovde autor, iscrpno i znalački, prikazuje Solunski, odnosno Januarski kongres, na kome je doneta odluka o ustanku; zatim prikazuje karakter Savetovanja u Sofiji; a što je najvažnije, pregledno, jasno i ubedljivo opisuje predustaničku delatnost Goce Delčeva u Makedoniji, završavajući njegovom tragičnom pogibijom u selu Banica, srez Serez, čime je produženo sve uspešnije (inače, tragično) prodiranje vrhovističkih elemenata (agenata bugarskog dvora) u Makedonski revolucionarno-oslobodilački pokret.

Goce Delčev, autentični korifej stvarnog i originalnog pokreta, uvidevši sve mahinacije i paklene planove bugarskih vrhovista, delovao je u smislu pripremanja ustanka makedonskog naroda (kao i drugih naroda i narodnosti, ali pod uslovima povoljnije međunarodne i unutrašnje situacije u samoj Osmanskoj imperiji i na Balkanu), bez brzopletosti i avanturizma, kako bi sačuvao pokret od totalnog poraza, a makedonske revolucionarne kadrove od uništenja, čemu su, u stvari, i težili bugarski vrhovisti.

U trećem delu ovaj poznati makedonski istoričar (koji se u celosti posvetio osvetljavanju problematike Ilindenskog ustanka 1903. godine) pregledno i svestrano govori o pripremama za ustanak, argumentovano opisujući održavanje Smilevskog kongresa i ukazujući na aktivnosti Glavnog štaba i CK Zagraničnog predstavništva TMRO-a u organizovanju ustaničkih akcija i dejstava. Posebno se zadržava na pripremama i merama preduzetim za ustaničke akcije u Bitoljskom kraju i Serskom okrugu. Potom autor dokumentovano i analitički iznosi sam tok ustanka, u kome obuhvata ustaničku ofanzivu u Bitoljskom okrugu i stvaranje Kruševske republike sa svojim poznatim i čuvenim Manifestom makedonskom narodu i narodnostima (Albancima, Turcima i Muslimanima). Zatim prikazuje ustanička dejstva i u drugim makedonskim okruzima (Solunskom, Skopskom, Serskom, Odrinskom, odnosno Trakijskom i Bitoljskom), opisujući uslove u kojima se razvijala antiustanička osmanska kontraofanziva.

U četvrtom delu knjige autor razrađuje delovanje Glavnog štaba ustanka i ulogu Zagraničnog predstavništva TMRO-a u Ilindenskom ustanku. U sledećem odeljku autor ističe odjek Ilindenskog ustanka u svetu, odnosno ponašanje i odnos sveta prema ovom činu makedonskog naroda, ukazujući na istorijsko mesto Ilindenskog ustanka u životu makedonskog naroda.

U ovom prikazu želim da dam kratak rezime, ističući u isto vreme potrebu za jednom širom i dubljom kritičko-analitičkom recenzijom ovog dela, s obzirom na njegov karakter i trajnu vrednost, a i eventualne mogućnosti njegovog poboljšavanja i dopunjavanja.

Savremeni istraživač današnje makedonske istorije M. D. Pandevski, sa čistom namerom, poštenom naučnom tendencijom i plemenitim porukama, ukazuje da je od Ilindenskog ustanka do naših dana prošlo više od sedam decenija, i od tada, od njegovog čina, bez obzira na to što je imao kratkotrajan uspeh (kao njegovo delo: Kruševska republika od desetak dana svoga života), sa trajnim moralno-političkim implikacijama (slično posledicama Pariske komune) — ostavio je svima nama, i istoričarima, i sociolozima, i politikolozima i svim publicistima i kulturnim poslenicima, »izvanredno bogat fond dokumenata, knjiga, zbornika, članaka, uspomena, sećanja, odjeka«, iako ponekad i sa različitim ocenama i vrednovanjima. Autor je svakako u pravu kada veli da brojni različiti sudovi i ocene o ovom istorijskom događaju i činu u istoriji makedonskog naroda ne smetaju, već, naprotiv, stimulišu istraživanja i misaona poniranja u suštinu ovog događaja, kako bi se došlo, daljim traganjima, do novijih, potpunijih i celovitijih ocena i vrednovanja Ilindenskog ustanka 1903. godine.

Digitized by Google

Recenzentu se može dopasti i sledeća autorova opomena ili primedba — da i »faktor vremenske distance igra ulogu, kao i samo faktografsko istraživanje«, jer poznata je i proverena istina da veliki događaji i istorijski činovi dobijaju svoje ocene i prava vrednovanja tek posle dužeg vremenskog intervala, jer i same mnogobrojne dimenzije i njihovo ispitivanje to zahtevaju. Autor se zato i posebno zadržao na tezi o preuranjenom započinjanju Ilindenskog ustanka kao o razlogu njegovog neuspeha, zbog čega se izvlači nepravilan zaključak o navodnoj necelishodnosti oružanog ustanka M. D. Pandevski, kao razložan analitičar, koji ne robuje konvencionalnim šablonima i koji se kreativno i smelo upušta u traganje za ocenjivanjem uloge i mesta Ilindenskog ustanka u istoriji makedonskog naroda (i sa gledišta što se taj ustanak nadovezuje na noviji ustanak makedonskog naroda u zajednici sa drugim jugoslovenskim narodima i narodnostima 1941. godine), konstatuje sledeće: ovaj ustanak makedonskog naroda pada u vreme imperijalističke epohe započinjanja imperijalističkih ratova (bremenitih i ustancima i revolucijama) i prirodno i funkcionalno se stapa u dalji tok ustanaka naših naroda kao i ustanka makedonskog naroda oktobra 1941. godine. Ali, »uslovljenost ove predistorije i ilindenskih posledica opštom balkanskom i evropskom političkom konstelacijom nikako ne znači da ustanički čin nije bio isključivo delo samog makedonskog naroda« (str. 480). I poznati pisac dela *Za makedonskite raboti* Krste Misirkov je svojevremeno pisao »da su Makedonci sa svojim organizovanjem postali glavni faktor u rešavanju makedonskog pitanja kako pred samima sobom tako i u očima Evrope. Posle ustanka nama su se ponosili, a do njega smatrali su nas kao nekakvu neopredeljenu masu«.

Zatim je, po autoru ovog dela, u ovom ustanku došlo do pojavljivanja dveju struja: prve, narodno-demokratske, koja je i u kasnijem periodu sarađivala sa naprednim strujama, kako u samom osmanskom društvu (sa mladoturskim revolucionarima) tako i šire, u celom svetu, dok je ona druga, provrhovistička, vezivala sudbinu makedonskog naroda za koburšku Bugarsku, a preko nje i za najagresivniji evropski imperijalizam.

I najzad, kao generalna solucija, po ovom delu, proizlazi sledeća misao: i pored teških žrtava i napora, muka i stradanja, makedonski narod je i preko tragičnog Ilindenskog ustanka uspeo da postigne visok stepen zrelosti i rešenosti da gradi svoj samostalan, državno-politički život; a što je telo makedonskog naroda kasnije rasparčano na više delova, to je bio rezultat kasnijih ratova (balkanskog i svetskog).

U drugom delu ove recenzije želeo bih da istaknem zapaženu originalnost ovog dela u odnosu na druga koja su napisana ranije o ovoj temi, a koja su, sa raznih aspekata, ili insuficijentna ili dezorijentišuća. I sa ovog gledišta M. D. Pandevski čini krupan korak u savremenoj makedonskoj istoriografiji, vezan za ovu presudnu temu kao prekretničku. O Ilindenskom ustanku pisali su mnogi autori na početku XX veka u raznim časopisima makedonske emigracije, a to su bili mahom njegovi živi učesnici ili pisci o njegovom značaju (A. Jovkov i D. H. Dimov). Ali, posle junske diktature u Bugarskoj 1923. godine makedonska levica i njeni pisci nisu mogli da nastave da obrađuju epopeju Ilindena, da bi tek kasnije u bečkom časopisu »Makedonsko delo« izašao širi pregled o Ilindenu od publiciste Klisurova. Mlađe generacije makedonske emigracije, posle rasturanja VMRO-a Vanča Mihajlova, 1934. godine, mogle su studioznije da se vraćaju na temu o Ilindenskom ustanku, i tako je došlo do objavljivanja dva značajnija dela Koste Veselinova i Angela Dineva. Negde 1939. godine, u Skopju, Strahil Gigov objavljuje — povodom proslave Francuske revolucije — kratak esej o Kruševskoj republici, a sa njim i njen Manifest.

Sa rafiniranom provrhovističkom tendencijom se javlja i obimno delo H. Siljanova, u kome ima i dobrih stvari. Kasnije se javljaju i pisci kao što su T. Vlahov i

Digitized by Google

K. Hristov, koji pišu uspelu biografiju Goce Delčeva, dok kod D. Koseva ima i drugih intonacija i odstupanja.

Bugarska istoriografija, pod uticajem svoje poznate antimakedonske politike, počinje da oduzima makedonski karakter Ilindenskom ustanku 1903. godine, ali to spada u poznati arsenal opšteg negiranja jedne nacije i njene istorije, što traje i dan-danas.

Od savremenih makedonskih autora (na koje se poziva i M. D. Pandevski) o Ilindenskom ustanku su pisali: Mihailo Apostolski, Ljuben Lape, Dimitar Mitrev, Al. Hristov, D. Zografski, M. Zafirovski, O. Ivanoski, K. Bitoski, S. Dimeski, G. Dimovski-Colev, D. Konstatinov, H. Poljanski, B. Nastev, I. Kantardžiev, G. Todorovski, B. Ristovski, A. Aleksijev, A. Mitrev i drugi.

Dokumentacioni fond o Ilindenskom ustanku 1903. godine veoma je bogat, ali jedan deo nije pristupačan savremenim istoričarima naše zemlje (pa ni autoru ovog dela); arhivi Bugarske, Grčke i Turske još uvek su zatvoreni za naše istraživače iz ove oblasti, a u njima postoje veoma dragoceni i značajni materijali. Inače, dokumenata o Ilindenskom ustanku ima u svim evropskim bibliotekama i arhivima: Moskve, Lenjingrada, Pariza, Londona, Beograda i drugih gradova.

Na kraju treba istaći sledeće: poput autora, i recenzent je mišljenja da turski dokumenti pružaju mogućnost za nova osvetljavanja određenih problema Ilindenskog ustanka 1903. godine, ali začuđujuje fakat »da su ti dokumenti redovno bili izostavljani od autora koji su pisali o Ilindenu« (str. 14).

I pored toga, sve dosadašnje propuste nastojao je da ispravi naš autor i služi mu na čast što je u tome maksimalno uspeo, ostvarivši delo od trajne vrednosti, koje zaslužuje stalnu pažnju naše naučne i kulturne javnosti.

Mustafa Karahasan

Vladislav Milenković: Svetska privreda na prelomu (Ogledi o današnjoj krizi kapitalističke privrede)

(»Ekonomska politika«, Beograd, 1979)

Poslednjih nekoliko godina broj knjiga, časopisa, članaka i studija, u svetu, koji se bave uzrocima, anatomijom i posledicama ekonomske krize kapitalističke privrede, koja je počela vidnije da se razvija od 1974/75. godine nalazi se u stalnom porastu.

U našoj stručnoj literaturi knjiga *Svetska privreda na prelomu (Ogledi o današnjoj krizi kapitalističke privrede)* Vladislava Milenkovića je drugo kompletnije delo — nakon objavljivanja 1976. godine knjige Rikarda Štajnera: *Kriza — Anatomija suvremenih kriza i (jedna) teorija kriza u neoimperijalističkoj fazi razvoja kapitalizma* — u kojem se pokušava da se osvetli ovaj važan segment svetske privrede. Podvrgavajući analizi procese koji su u toku, njihovu genezu i perspektivu, vršeći komparaciju značajnih svojstava aktuelne krize koja je razlikuju i čine izuzetnom u poređenju s ranijim ekonomskim krizama, autor izvlači jedan, danas sve očigledniji i prihvatljiviji, zaključak: ekonomska kriza sedamdesetih godina predstavlja otvaranje jedne nove i originalne faze u razvitku kapitalizma. Ona pokazuje niz novih, specifičnih i još tačno neodredivih karakteristika, jer svaka faza se razlikuje od prethodne upravo stalno promenljivim odnosima na svetskom tržištu i promenljivom strukturom kapitala. Njen tok je vrlo indikativan za ocenu budućeg razvoja, a ekonomsku teoriju će upotpuniti novim saznanjima o obeležjima i dometu savremenog kapitalizma.

U današnje vreme sve se izrazitije pokazuje da funkcionisanje savremene kapitalističke privrede ne opravdava pretpostavke uz po-

Digitized by Google

moć kojih je ona formalizovana u kejnzijanskom ili monetarističkom modelu. Između osnovnih makroekonomskih agregata stvaraju se funkcionalne veze drugačije od onih na koje se ovi modeli oslanjaju. Uviđa se da mere anticiklične i antikrizne politike razvijene iz Kejnzove teorije ne samo da su ograničene i da imaju dve oštrice, već su i danas podvrgnute protivrečnostima koje su svojstvene kapitalističkom sistemu. Nepostojanje odgovarajućih teorijskih rešenja u okvirima postkejnzijanske makroekonomske analize za objašnjenje aktuelnih neravnoteža, kao i činjenica da mere ekonomske politike preduzete u skladu sa ortodoksnim jednačinama izazivaju efekte sasvim drugačije od onih koji se očekuju — ukazuje na njihovu nemoć i poziva na preformulaciju obeju.

Ni marksistička ekonomska misao nije do sada dala celovitije objašnjenje novih pojava i tendencija u privrednim kretanjima. Otuda je vrednost ovog rada u tome što popunjava sve osetniju prazninu; jer je malo pokušaja da se marksističkim metodom osvetle tendencije razvojnih procesa unutar savremenog kapitalizma, naročito u oblasti cikličnih i drugih kriznih poremećaja kapitalističkog sistema reprodukcije.

Istraživanja ovakvog karaktera imaju poseban značaj u svetlosti aktivnosti nesvrstanih zemalja i zemalja u razvoju u pravcu izgradnje novog međunarodnog ekonomskog poretka.

U prvom delu (»Opšti pregled«), koji ima karakter uvodnih obrazloženja, autor napominje da, u pokušaju osvetljavanja problema krize i neravnoteža kapitalističke privrede, treba da se imaju na umu, pre svega, duboke promene u njenom strukturnom sastavu koje su se zbile u posleratnom periodu. Razvitak kapitalističke privrede tekao je u pravcu sve izrazitije polarizacije na privredu monopola i oligopola, s jedne strane, i na konkurentsku privredu, s druge strane. Istovremeno odvijao se proces internacionalizacije proizvodnje i kapitala, širenje sfere eksploatacije i akumulacije kapitala na svetskom planu. Ti tokovi i procesi uticali su na iščezavanje ranijih mehanizama »koji su na osnovu delovanja zakona vrednosti uslovljavali tendenciju svođenja profitnih stopa na prosečan nivo. Samim tim došlo je do velikih promena i u mehanizmu prilivanja kapitala saobrazno kretanjima i izgledima konjunkture« (str. 13).

S druge strane, probleme treba sagledavati i kroz institucionalne mehanizme, podsticaje, koji su u posleratnom periodu delovali kao faktori širenja granica realne akumulacije kapitala. Kriza je nastupila kada se kapitalizam sudario sa objektivnim granicama akumulacije kapitala koje su u čitavom posleratnom periodu bile proširivane kreditima i drugim mehanizmima.

Treću stranu analitičkog trougla kojim je omeđio probleme koje ispituje čine izraženi tokovi i procesi u pravcu globalne međuzavisnosti. Sa tendencijama političke dezintegracije tekao je i proces ekonomske integracije, a što je imalo za posledicu sve izrazitije prerastanje političkih, ekonomskih i drugih problema iz lokalnih i nacionalnih u regionalne i međunarodne.

U drugom delu knjige autor najpre navodi veliki broj podataka (podaci o rastu DBP, industrijske, poljoprivredne proizvodnje, izvoza, uvoza, o kretanju investicija, rastu osnovnog kapitala itd.) koji pokazuju da su tempo i dinamika proizvodnih snaga pedesetih i šezdesetih godina ovog veka bez presedana. U toj neuobičajenosti tempa i dimenzija autor sagledava i neuobičajenost nastalih disproporcija.

Posebno poglavlje u okviru drugog dela knjige je posvećeno širenju funkcija kapitalističke države u privredi i društvenim odnosima, kao posledici narastanja ekonomskih, političkih i društvenih protivrečnosti. Intervencija države, od početka sedamdesetih godina, kada su se dotadašnje mere anticiklične politike pokazale nedovoljnim i neefikasnim, dobija nove dimenzije, proces podruštvljavanja postaje još intenzivniji. To važi pre svega za instrumente i mere za podržavanje proširene reprodukcije kapitala, za raspodelu dohotka

Digitized by Google

u cilju sprečavanja pada profita i radi stimulisanja investicija u produktivne svrhe i smanjenja nezaposlenosti. Izgrađeni su instrumenti za otklanjanje strukturnih problema u proizvodnji nastalih tokom posleratnog razvitka i usled promena u međunarodnoj podeli rada. Kako je u rešavanju problema nezaposlenosti jačala orijentacija na politiku podsticaja akumulacije kapitala, to je istovremeno povlačilo i prelazak sa dotadašnje monetarno-kreditne politike na budžetsku. Poreske olakšice, direktne subvencije, preuzimanje, etatizacija preduzeća, postaju tipične mere za formiranje novih odnosa u proizvodnji i potrošnji. Nove oblike je dobila i državna intervencija u odnosima rada i kapitala sa sve izrazitijom tendencijom integrisanja sindikata u državnu kapitalističku strukturu. Poput ekspanzije kapitala, intervencija kapitalističke države u pravcu reprodukcije društvenog kapitala nije ostala u granicama nacionalne privrede, već je sve više ulazila i u sistem međunarodnih ekonomskih odnosa. Što je profit više zavisio od spoljnih izvora, od mogućnosti i uslova realizacije na svetskom tržištu, od izvoza kapitala i međunarodnih investicija, prodaja usluga itd., to je neposredni uticaj države na te odnose postajao jači.

Baveći se ulogom države u privredi, autor ističe promene u karakteru intervencije. »U prošlosti, u slobodnoj privredi, funkcija države se sastojala u definisanju i zaštiti individualnih prava građana, pre svega prava svojine. U novije vreme zapažaju se tendencije ograničavanja privatnih prava i jačanja socijalnih i javnih prava (zaštita okoline, potrošača, saodlučivanje radnika u preduzećima), pri čemu se lica pogođena ograničenjima ne obeštećuju« (str. 25).

Pod uticajem krize 1974/75. godine država je pokrenula i akcije za uvođenje kontrole nad bankama. »To je, u krajnjoj liniji, značilo stavljanje na dnevni red problema podruštvljavanja akumulacije kapitala« (str. 27).

Autor daje objašnjenje i za ubrzano širenje učešća države u materijalnoj proizvodnji. S jedne strane, time treba da se olakša prilagođavanje grana i preduzeća strukturnim promenama (likvidacija hiperkapaciteta), a, s druge strane, da se ojača finansijska baza preduzeća i osposobi za rekonstrukcije i modernizacije, za jačanje potencijala u međunarodnoj konkurenciji. Za obavljanje ove funkcije u privredi država je, pored zahvatanja sve većeg dela bruto proizvoda, morala sve više da koristi i izvore na tržištu kapitala. Ona je u sistemu novca i kredita stekla takve pozicije koje su joj omogućavale da novac i kredit koristi kao najvažnije instrumente svoje intervencije u privredi, a pre svega kao faktore širenja granica akumulacije kapitala saobrazno potrebama tempa i obima razvoja proizvodnje. Mehanizmi i metodi finansiranja u sistemu državne intervencije u privredi dobili su dominantnu ulogu i ujedno postali jedan od izvora inflacije.

U domenu poreske politike »krize 1974/75. godine otvorila je treću fazu posleratne poreske politike, kada se ona direktno orijentiše na favorizovanje akumulacije kapitala, na saniranje i poboljšanje finansijske strukture preduzeća« (str. 31). U pitanju je menjanje odnosa između akumulacije i privatne potrošnje, u korist povišenja stope akumulacije kapitala, odnosno traženje puteva i načina za dalje širenje granica akumulacije kapitala kao uslova funkcionisanja mehanizma kapitalističke privrede i razvoja uopšte. Autor nalazi da se još jednom na ovom primeru potvrđuje Marksova misao o akumulaciji kao centralnom problemu kapitalističke privrede.

Naredno poglavlje je posvećeno fenomenu internacionalizacije proizvodnje i kapitala, kroz multinacionalne koncerne, pri čemu autor, nalazeći da je s tim procesom u neskladu kreiranje i sprovođenje ekonomske politike na nivou nacionalne države, ne sagledava da se gornji odnosi sve češće javljaju kao specifičan i dodatan uzrok krize. Internacionalizacijom privređivanja nastupa i proces šire internacionalizacije kriza, bez prepreka i adekvatnih (internacionalizovanih) instrumenata za njihovo suzbijanje.

Digitized by Google

Analizirajući ovaj relativno nov fenomen, autor dokumentuje značajne promene pravca međunarodnog kretanja kapitala, odnosno ekspanzije multinacionalnih koncerna, koje se očituju naročito od 1974/75. godine, pod uticajem većeg kompleksa političkih, ekonomskih, socijalnih i drugih faktora čija je dinamika u ovom periodu postala neobično snažna. Istovremeno bogato ilustruje kako je pod uticajem krize »talas fuzija dobio nova krila« (str. 54).

U istraživanju faktora koji su u sistemu kapitalističke eksploatacije imali značajan uticaj na tempo akumulacije kapitala autor posebno analizira jeftine sirovine, međunarodno finansiranje, inflaciju i intenzivan razvoj tržišta. Istovremeno on u dijalektičkom svojstvu tih faktora, ili impulsa, traži objašnjenje za nastalu krizu.

Kada se na Zapadu govori o krizi sirovina i energije, manje se misli na kvantitativan vid ovog problema, a više na tendencije menjanja uslovâ razmene i snabdevanja, na pojave faktora koji u ovom pogledu mogu da deluju ograničavajuće (str. 68).

U stvari, u pitanju je jedan složen proces, složena borba čiji se ishod još ne može sagledati s obzirom na to da problemi sirovina i energije danas pokreću fundamentalna pitanja: pitanje međunarodne podele rada, rekonstruisanja nacionalnih privreda, menjanja pozicija u međunarodnoj trgovini, revidiranja vrednosti u međunarodnim odnosima razmene, a time i pitanje preraspodele viška vrednosti i dohotka na svetskom nivou, što je posledica jačanja tendencija zemalja u razvoju za odbranu od eksploatacije. Naše je mišljenje da je trebalo više naglasiti činjenicu da je ovaj kompleks problemâ oko sirovina i energije upravo sada drastično istakao marksističko upozorenje o uzročno-posledičnoj povezanosti razvoja razvijenih i nerazvijenih zemalja, da je proširena reprodukcija zasnovana na jazu između razvijenih i nerazvijenih zemalja morala doći u krizu.

U nastavku autor analizira novu strukturu međunarodnih finansija i sistema međunarodnog kreditiranja. Pri tom se posebno koncentriše na tržište kratkoročnog kapitala, s obzirom na to da je od početka sedamdesetih godina, kada je konačno napušten sistem fiksnih kurseva i kada je kapitalizam ušao u fazu dugotrajne i duboke krize, ono (evrotržište) sve češće predmet razmatranja sa gledišta opasnosti od izbijanja svetske finansijske krize.

Od faktora koji su posebno uticali na razvoj tržišta, na ubrzavanje procesa napredovanja društvene podele rada, autor ispituje promene u raspodeli dohotka, državnu intervenciju u privredi, dekolonizaciju, internacionalizaciju proizvodnje i kapitala i kredit. Autor navodi niz podataka koji dokumentuju da je razvitak kapitalističke privrede u posleratnom periodu sve više zavisio od razvoja svetskog tržišta. Zbog toga što je kriza pogodila vodeće imperijalističke zemlje, istovremeno međunarodna trgovina se smanjila prvi put od 1945. godine. Usporavanje rasta međunarodne trgovine teklo je paralelno sa usporavanjem svetske proizvodnje sa povratnim dejstvom svetske proizvodnje na međunarodnu trgovinu i obrnuto. Kriza i zaoštravanje konkurencije izazvali su naglo vraćanje na protekcionizam (koji mnogi zvučno i elegantno nazivaju neoprotekcionizmom ili »organizovanim liberalizmom«) u spoljnotrgovinskoj politici, što je simptom da je mehanizam međunarodne podele rada duboko narušen.

Za autora sadašnja inflacija nije fenomen izuzetnih poremećaja niti fenomen cikličnog kretanja kapitalističke privrede, već fenomen dubokih strukturnih i institucionalnih promena na visokom stupnju zrelosti kapitalizma. U tom kontekstu njegovo razmatranje se ograničava na nekoliko komponenata. Pre svega, inflacija kao metod finansiranja proširene reprodukcije društvenog kapitala predstavljala je ekonomsko-monetarni instrumentarij za pomeranje granica akumulacije kapitala, za održanje tempa akumulacije kapitala s obimom porasta proizvodnje. Klice za razvijanje inflacije autor vidi u mehanizmu samofi-

Digitized by Google

nansiranja proširene reprodukcije društvenog kapitala razvijenog na nivou visoke monopolske strukture kapitalističke privrede. Samofinansiranje proširene reprodukcije društvenog kapitala imalo je veliku podršku u ekonomskoj politici države orijentisanoj na podsticanje obnove realnog funkcionišućeg kapitala, na punu zaposlenost. Jedan od najvažnijih instrumenata te politike bio je jeftin novac. Polovinom šezdesetih godina tome, po autoru jednom od ključnih uzročnika inflacije pridružio se još jedan faktor: formirano je međunarodno tržište kratkoročnog kapitala.

Nastojeći da odgovori na pitanje otkuda zastoj produktivnih investicija, koji po karakteru, dimenzijama i trajanju premaša sve slične pojave koje su se zbivale u razvitku kapitalističke privrede od početka ovog veka, autor pretresa ekonomske analize i rasprave vođene na Zapadu u kojima se nastoji da se daju objašnjenja ove pojave. Kao uzroci usporavanja privatne investicione aktivnosti navode se: porast troškova proizvodnje, a u tome povećanje nadnica, uticaj novog zakonodavstva o zaštiti okoline, čime poskupljuje investiciona izgradnja, tendencija porasta zahvata bruto proizvoda od strane države, tendencija skraćivanja radnog vremena pri nepromenjenim nadnicama, relativna zasićenost tržišta industrijskih zemalja, naročito kad su u pitanju trajna potrošna dobra, izostajanje tehničko-tehnološkog progresa u smislu opadanja tempa inovacija. Autor u svakom od ovih uzroka nalazi pomalo istine, ali ne i celovito i zadovoljavajuće objašnjenje.

Koristeći bogatu dokumentaciju većeg broja instituta u svetu koji prate kretanje investicija, autor zaključuje da opadanje, zastoj produktivnih investicija privatnog kapitala nije usledio kao neposredna posledica krize 1974/75. godine, kao što se to dešavalo u ranijim ciklusima, već da je kriza samo potencirala proces koji je još pre toga bio u toku, nagoveštavajući približavanje završne faze dugoročnog posleratnog ciklusa. »Hiperkapitalizacija u vidu neaktivnih proizvodnih kapaciteta ovog puta nije bila neutralisana obezvređivanjem kapitala (padanjem cena). Taj mehanizam, pod uticajem oligopolističke i monopolističke strukture kapitalističke privrede i anticiklične državne ekonomske politike, nije više funkcionisao« (str. 105). Pojavio se kvalitativno nov proces, inflacija uz stagnaciju, a zatim i usporavanje proizvodnje. Usled toga, autor bi tu trebao da zapazi da intenzitet razrešavanja krize nije u srazmeri sa dubinom i intenzitetom krize. Ta srazmera je postojala tridesetih godina, kada je duboka kriza prouzrokovala ogroman pad cena i obezvređivanje kapitala, višegodišnji pad proizvodnje i nezaposlenost. Danas praktično nema razrešavanja krize; štaviše, ona se dalje produbljuje. Postaje jasno da odvijanje krize dobija drugačija obeležja. Dok je kriza tridesetih godina, iako dugotrajna, imala akutan tok, snažno i do kraja razrešavajući se, sadašnja kriza se ne razrešava i time dobija hronična obeležja.

Visoku stopu nezaposlenosti i njeno dugo trajanje autor tumači kao posledicu odsustva sklada između tehničkog progresa i kretanja radnog vremena. Visoka stopa nezaposlenosti je ujedno i znak relativnog opadanja društvene produktivnosti (str. 114). »Suština sadašnje krize kapitalizma je u daljem razvijanju i zaoštravanju procesa njegovog silaženja sa istorijske scene« (str. 158).

Poklapanje u vremenu kriznih procesa u kapitalističkim zemljama nastalih pod uticajem objektivnih granica akumulacije kapitala, iz toga proizašle interkapitalističke konkurencije koja dovodi u pitanje hijerarhiju u okviru svetskog proizvodnog procesa, s jedne strane, jačanje ekonomskog potencijala socijalističkih zemalja, promene u zemljama u razvoju i njihova organizovanost i delovanje u pravcu promena svetskog sistema reprodukcije, koje utoliko više ugrožavaju opredeljujuće kapitalističke proizvodne odnose ukoliko je reprodukcija monopolskog kapitala zavisnija od međunarodnog procesa eksploatacije rada (a ta zavisnost je u drugoj polovini 20-tog veka naročito izražena), s druge strane, izvanredno otežavaju si-

Digitized by Google

tuaciju za kapital da ponovo bude uspešan u stvaranju povoljnih uslova za svrhe akumulacije kapitala.

Za budući razvoj kapitalizma, za ishod sadašnje ekonomske krize od posebnog je značaja kako će se konstituisati odnosi sa zemljama u razvoju. Autor smatra da je istorijska neminovnost da će zemlje u razvoju dobijati sve značajnije mesto u svetskoj privredi i međunarodnim ekonomskim odnosima.

U celini gledano, V. Milenković je načinio iscrpan pregled problema sa kojima se danas suočava svetska privreda, što je — s obzirom na brojnost i starih i novih fenomena, do sad nepoznatih ekonomskoj istoriji, u kojima se manifestuje sadašnja ekonomska kriza, kao i na njihovu izvanrednu isprepletenost i međuzavisnost — obiman i složen zadatak. Doduše, na nekim mestima smo očekivali produbljeniju analizu, kao što su ona koja se odnose na internacionalizaciju kapitala i fenomene dugotrajnog zaostajanja investicija. Vrednost ove knjige treba naglasiti ne samo kada se sa pojedinim autorovim analizama slažemo, nego i onda kada se ne slažemo, jer ona stimulira na nova razmišljanja i istraživanja značajnih promena u svetu u kome živimo.

Ljubinka Joksimović

Ivan Jelić: Jugoslavenska socijalistička revolucija (1941—1945)

(Zagreb, 1979, strana 188)

Sudeći po broju bibliografskih jedinica (kompletna bibliografija ne postoji), period rata i revolucije u Jugoslaviji 1941—1945. je najviše izučavan period naše istorije. Bave se njime novinari, publicisti, učesnici, istoričari od struke. Produkti njihovog bavljenja su raznovrsni — od prigodnih članaka, memoarskih djela, zapisa, dnevnika do monografija. Predmet izučavanja je prvenstveno događajna istorija — početak ustanka, vojne operacije (najčešće sagledavane kroz glavne neprijateljske ofanzive) te razvoj narodne vlasti. U obradi prevladava vojno ili političko stajalište, a česta je i kombinacija oba.

Sintetički radovi u pravom smislu riječi ne postoje. Pokušaji sinteza — P. Brajović, *Jugoslavija u drugom svetskom ratu;* B. Drašković, *Socijalistička revolucija u Jugoslaviji;* J. Marjanović, *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija 1941—1945;* J. Marjanović — P. Morača, *Naš oslobodilački rat i narodna revolucija 1941—1945;* P. Morača, *Narodnooslobodilačka borba Jugoslavije 1941—1945; Oslobodilački rat naroda Jugoslavije 1941—1945,* I—II; V. Strugar, *Jugoslavija 1941—1945.* — mogu se u najboljem slučaju okarakterisati kao analitički pregledi.

Brojna analitička djela i opsežna objavljena građa ukazuju da je sintetičko objašnjenje razdoblja 1941—1945. u Jugoslaviji neophodno i moguće. Nedovoljna proučenost pojedinih pitanja, mala vremenska distanca, prisutnost aktera događaja nisu razlozi koji onemogućuju pisanje sinteza.

Problem sinteze je prisutan i kao osnovni metodološki problem. Kod nas još uvijek prevladava tradicionalna istorija, a sljedstveno tome ljudsko življenje se sagledava u političkim i vojnim okvirima, dok su druga područja ljudskog djelovanja zanemarena, vojne i političke teme su gotovo iscrpljene, novija djela na tom području donose sama bogatiji činjenički materijal, ali ne i nove sudove i ocjene, ponavljanja su gotovo neminovna.

U našoj istoriografiji se kao najakutnije postavlja pitanje ne samo sinteze socijalističke revolucije, nego i sinteze uopšte. Istorija sve više zaostaje za drugim društvenim naukama, koje prijete da je pretvore u dobavljača podataka za svoje generalizacije i sinteze i u ilustratora pojedinačnog i neponovljivog.

Sintetički pristup koji je I. Jelić ostvario u knjizi *Jugoslavenska*

Digitized by Google

socijalistička revolucija (1941—1945) odvojio je ovaj rad od niza postojećih pregleda (mada događajni procesi još uvijek dominiraju), a izučavanje ovog razdoblja usmjerio na pravi put. Autor uočava potrebu »da se pristupi izboru određenih historijskih pojava, problema, zbivanja ... A među tim pojavama istaknu one koje su prema svom karakteru i važnosti dugog povijesnog trajanja, za razliku od neponovljivih pojava«.

Autor se nije zadržao na vojnoj i političkoj komponenti revolucije, mada ona još uvijek preovlađuje, što je posljedica dosadašnjih rezultata u izučavanju ovog razdoblja, već je uočio svu složenost jugoslovenske socijalističke revolucije te naglasio i nacionalnu, socijalno-ekonomsku, klasnu, međunarodnu komponentu.

Pod naslovom »Rat i kriza građanskog društva« (str. 7—34) Jelić ukazuje na politička i društvena proturječja jugoslovenskog građanskog društva na spoljnom i unutrašnjem planu koja su dovela do sloma u aprilu 1941.

U uslovima opštenacionalne krize KPJ je bila jedina izgrađena revolucionarna snaga koja je shvatila »revolucionarnost situacije« i iskoristila ju je. U odjeljku »Mogućnost revolucije« (str. 34—57) pisac objašnjava politiku Partije, ukazujući na njene izvore u dotadašnjem razvoju te program u kojem su nacionalna i socijalna komponenta bile nerazdvojne.

»Fizionomija kontrarevolucije« (str. 57—79) je naslov trećeg dijela, u kojem autor naglašava nesamostalnost kvislinških tvorevina, koje za sve vrijeme rata nisu ostvarile čvršću društvenu osnovicu. Razvoj oslobodilačkog pokreta ujedinio je sve snage domaće kontrarevolucije, i pored međusobne sukobljenosti interesa, s jedne strane, i s okupatorom, s druge strane. Aktivnost predstavnika građanskih stranaka u emigraciji ogledala se u podršci kontrarevolucionarnim snagama u zemlji i u međusobnom gloženju koje se svelo na srpsko-hrvatske sukobe. Kontrarevolucionarnu ulogu ispoljila su i vođstva vjerskih zajednica.

Nasuprot udruženoj domaćoj kontrarevoluciji razvijao se Narodnooslobodilački front kao opštenarodni oslobodilački front. U četvrtom dijelu — »Temelji i snage revolucije« (str. 79—134) Jelić ističe rukovodeću ulogu KPJ, posebno u razvoju partizanskog rata, u mnogo čemu osobenog, i njegovom prerastanju u svenarodni oslobodilački rat, ispravnom postavljanju nacionalnog pitanja, stvaranju slobodnih teritorija i novog sistema vlasti.

»Revolucionarna smjena vlasti« (str. 134—147) naslov je petog dijela, u kojem autor objašnjava nastanak nove vlasti od narodnooslobodilačkih odbora preko zemaljskih antifašističkih vijeća do najvišeg političkog tijela — AVNOJ-a, ukazujući na različite uslove u kojima se taj proces odvijao.

Stvorena je nova, federativna Jugoslavija, postavljeni su temelji za rešavanje nacionalnog pitanja i razvoj nove vlasti. Ali, nova Jugoslavija je trebala izboriti međunarodno priznanje i odbraniti se od kontrarevolucije. To su problemi koje pisac obrađuje u šestoj glavi — »Obrana revolucije« (str. 147—165). Oružane snage kontrarevolucije doživjele su slom. Međutim, ostale su još građanske snage koje se nisu kompromitovale u ratu, ali su zagovarale stari poredak. Postepeno priznavanje nove Jugoslavije od saveznika dovelo je do njihovog daljeg klasnog približavanja i prikupljanja uz podršku izvana. Borbu protiv neporaženih građanskih snaga vodila je KPJ u okviru Narodnog fronta.

Rušenjem buržoaskog poretka, provođenjem novih, revolucionarnih mjera i mijenjanjem klasne strukture jugoslovenskog društva pisac se bavi u posljednjem, sedmom dijelu pod naslovom »Na pragu novoga društva« (str. 165—177).

U dodatku »Odabrana bibliografija« Jelić daje izbor iz literature posvećene periodu 1941—1945. godine. Bibliografija, uglavnom, reprezentuje dostignuća jugoslovenske istoriografije na ovom području.

I ovom knjigom je još jednom potvrđeno da je pisanje sinteza neophodno i moguće i da se sintetičkim zaokruživanjem jednog isto-

Digitized by Google

rijskog razdoblja istraživanja ne iscrpljuju, već, naprotiv, podstiču, jer neka su pitanja nakon ove, i po metodološkom pristupu i po sadržaju uspjele knjige možda tek sad otvorena.

Branka Kolundžija

Ludvig Gic: Fenomenologija kiča

(BIGZ, Beograd, 1979)

Fenomen kiča ima gotovo isto toliko interpretacija koliko i autora koji su se bavili njime. Prevladujuće je mišljenje da je kič-proizvod tek sa pojavom masovne kulture dobio neviđene razmere, ali da su njegovi koreni daleko dublji i da se mogu naći čak u antičkom dobu.

Autor ove studije, Ludvig Gic, za razliku od ostalih socio-kulturologa, koji su zadržali svoju pažnju na deskriptivnom nivou objašnjenja proizvoda kiča, efektima koje on proizvodi, pokušava ishodište kiča tražiti u antropološkoj estetici. Kako to sam autor kaže u uvodnom delu: Zadatak moj nije pledoaje za pravu umetnost, već šta je to kič i zašto se lažno predstavlja (kao umetnost), nekonfrontirajući kič kao „pseudoumetnost« i »pravu umetnost«. Da bi uspeo u toj nameri, autor svoju pažnju zadržava na kič-doživljaju, odnosno kič-stanju.

Doduše, kao što i sam Gic konstatuje, potpunog rešenja nema, jer ne postoji ni takva antropologija koja bi nam mogla dati potpun odgovor niti precizan i razrađen instrumentarij pomoću kojeg bi se došlo do odgovora. Teško je i samo razgraničenje kiča i umetnosti, ako se uzmu kao kriterijumi kanoni prave umetnosti, jer je već i sama kanonizacija, epigonstvo, manirizam, upravo nosilac kiča. Kič se definiše doživljajem jer se i sama umetnost može doživljavati kičerski. Kičerski doživljaj, opet, karakteriše ona »specifična distanca estetskog znatno potisnuta radi osećanja stanja«. Laiku za muziku umetničko delo je samo povod da doživljava sopstvenu uzbuđenost, a ne umetničko delo kao nosioca vrednosti.

Uzimajući uživanje i prijatnost kao polazne pretpostavke u analizi ovoga fenomena, Gic dolazi do razlike između pukog uživanja i estetskog, da bi potom konceptirao i smestio estetsko uživanje. Kičersko stanje nije ništa drugo već to međustanje, neopredeljenost, kolebljivost između ova dva uživanja. Suštinska razlika između pukog i estetskog uživanja je u tome što u prvom »ja uranjam u sva stanja bez ostatka, dok se zauzimanje stava odvija povrh toga«. Uživanje uopšte je vezano za bukvalnu egzistenciju jednog predmeta, dok kod estetskog upravo to nije slučaj. Prvo je uživanje pasivno, a zauzimanje stava je naknadni momenat kojim se jedno uživanje tek kvalifikuje kao estetsko. Kičersko stanje nije nametnuto, presudna je sloboda zauzimanja stava, »ono pripada području ljudske slobode«. U kičerskom stanju, sa aspekta uživanja, dosta je teško povući granicu, kao što rekosmo, između uživanja i estetskog uživanja (stava), mada su ona po svojoj prirodi jasno razlučiva. Rezultat je naslada iz koje proističu karakteristike kič-proizvoda, sentimentalnost, lepljivost. Kič je objektivizirano samouživanje pokrenuto kič-objektima. Osnovni zadatak kiča je da proizvodi raspoloženje. Njegova »jeftinost«, na primer, nije u slici koja ima proću; jeftinoća je prevashodno u jeftinom stanju doživljavanja.

Kič-čovek nije puka kičerska svest koja stoji kao poseban ensuštinu kiča teško je isto kao i odnosi prema kičerskom u sebi. Jer kič-stanje, koje uvek postoji kao latentna mogućnost, stvar je čovekovog slobodnog izbora da ga proizvodi ili ne.

Estetika još nije rastumačila koji je to kvalitativan skok što deli kič od umetnosti. A odrediti

Digitized by Google

suštinu kiča teško je isto kao i odrediti suštinu istinske umetnosti. I pored brojnih epigona kojima se kič otkriva, ipak je on na neki način nedostupan. U kontekstu ovoga, Gic posmatra kič u savremenom, industrijalizovanom društvu, gde je kič kao sastavni deo masovne kulture dobio megalomanske razmere. Iako je sam termin »kič« starijeg datuma, njegova karakteristika u savremenom društvu je u činjenici da je sama umetnost postala polemičnija u odnosu na kič. Osnovna karakteristika takozvanog savremenog kiča je na relaciji elita — masa; preosetljivost na kič kod kulturne elite i povećanje tražnje među širokim masama. Dakle, potreba za kičem je u masama porasla, a industrijalizovano društvo to bogato omogućava. Po Gicu, kič i psiha masa imaju istu strukturu. Osetivši to, oni koji to dobro znaju, u pravom biznis-maniru proizvode za mase kič-proizvode (kompozitori šlagera, sentimentalni scenaristi, psiholozi). Baš zato što ga razlikuju, uočavaju, oni ga i nude. »Proizvodnjom kiča ne bave se naivne dušice, već rafinirani psiholozi masa, ljudi sa jasnom svešću o kiču. Ovi posrednici čak sistematski istražuju tehnike za proizvodnju kičerskih doživljaja. Organizatori velikih filmskih društava, radija, ilustrovanih časopisa i sl., finansijski moćni i svesni svoga cilja, sami po sebi nisu masa, niti im se kič dopada«.

Ovo je bila prilika da autor knjige pokuša napraviti razliku između kiča i prave umetnosti. Kič nudi širok spektar osećanja, lepljiv je, dok je prava umetnost, umetničko delo karakteristično po oporosti. No, bitna razlika nije u tome. Umetnost se distancira od kiča prevashodno transcendencijom, »prevazilaženjem kičerskog kao latentne mogućnosti ljudskog«. Upravo se kičerskim reprodukovanjem, retuširanjem otklanja taj momenat transcendencije, a ono što ostaje ispod toga je kič. Bezbrojni primeri su potvrda za to (filmske obrade, skraćena, pojednostavnjena priča književnog dela, školski je primer kiča).

Današnja književnost u pokušajima prevazilaženja latentnog kiča zapada u neku vrstu straha od njega. Sramota je biti pesnik jer postoji strah od lepote, pisci pišu za pisce, eseji liče na razmatranja filozofâ kulture itd. Reč je o potrošačkoj književnosti gde se »pisac ne upušta ni u rizik lepote, ni u rizik kiča«; on, u stvari, ne nadvladava kič. Reč je o svim vrstama potrošačkih proizvoda, erotičnim, religioznim, političkim itd. Kič vreba i pravi zamke koje su dvojake; prva, onaj ko ga svodi na bezazlenost, a ne ozbiljnost, i sâm zapada u njega i, druga, bežanje od njega ka velikoj umetnosti vodi, opet, u kičersko sanjarenje.

U odeljku pod naslovom »Kič čovek kao turista« Gic opservira, kroz savremeno društvo, turizam kao jedno od glavnih oblikovanja današnjeg slobodnog vremena. Turizam je čvrsto povezan sa kičerskim sklonostima. Antropološki pristup i ovde polazi od činjenice da je čovek preduslov svih kičerskih okolnosti. Zar suveniri koji na sentimentalan i lažan način vraćaju u prošlost, a koji su tako prilježni svakom turisti, kroz čovekov odnos prema njima, ne stvaraju kič-okolnosti, kič-atmosferu.

Ne mogavši izbeći fenomen igre, autor širi svoju analizu. Ozbiljnost i igra se ne uzimaju kao pandan; razlika je isključivo unutarnje prirode, a ne manifestacione, jer se one spolja i ne razlikuju. Apsolutizirajući igru, Gic kaže da ozbiljnost nije igra, ali da igra neminovno uključuje ozbiljnost. Autor, reklo bi se, ali samo na prvi pogled, igrom reči razrešava dilemu i, možda, daje odgovor jednom rečenicom: »Igranje ozbiljnosti i ozbiljnost igre.« Niče, Dostojevski, Jaspers, Sartr govore o prividnoj ozbiljnosti koja može psihološki da se konstatuje nasuprot »pravoj« ozbiljnosti. Sartr, na primer, kaže: »Nedostaje nam šale jer nam jednostavno manjka — ozbiljnost.« Ima ljudi koji se strogo drže pravilâ igre, ali su daleko od nje. To su ljudi koji stupaju u svet igre, ali ne mogu ni sami sebe da zastupaju. Ozbiljnost, opet, podrazumeva uključivanje »sebe samoga«, što se ostva-

Digitized by Google

ruje delom. To će autor ilustrovati kroz usta Kjerkegorovog »pedanta« (na primer, sujeveran čovek), gde je evidentno odsustvo odnosa prema samome sebi. Pedanterija sujevernog drži se do dlake pravilâ igre, ali on sâm kao da stoji po strani. I pored naprezanja čisto psihološke prirode, biva izbačen iz koloseka. Pedant je čovek navike. »Lažna ozbiljnost pedanterije, dakle ona samo psihološka ali ne i egzistencijalna ozbiljnost, za izvornu ozbiljnost ravna je neozbiljnosti.« Tako je i komično ozbiljno jer narušavajući igru ruši lažnu ozbiljnost. Vis comika otkriva lažnost ove ozbiljnosti, izvrgava je ruglu i upravo ta ista vis comika pod maskom neozbiljnosti, prividno se igrajući, priziva ozbiljnost.

Autor stavlja znak jednakosti između estetskog uživanja i igre. I predmeti igre i predmeti uživanja imaju istu odliku — čulnu opipljivost. Zajednička im je i dobrovoljnost. Jer za stupanje i u jednu i u drugu sferu nema prisile, a izlazak iz njih je upravo po čovekovoj slobodnoj volji u svako doba moguć.

Bez obzira na to što je Ludvig Gic fenomenu kiča prišao skoro isključivo sa stanovišta estetike, psihologije, povremeno zanemarujući sociološki aspekt, knjiga je vredna i po samom doprinosu koji daje rasvetljavanju ove problematike. Ovo je jedna od retkih studija koja je posvećena isključivo fenomenu kiča, za razliku od drugih koje su ovaj fenomen razmatrale u sklopu fenomena masovne kulture, samo kao jedan element šire pojave.

Sofija Pualić

Postanak i razvoj srpske nacije

(»Narodna knjiga« i Marksistički centar CK SK Srbije, Beograd, 1979, strana 284)

Sekcija za međunacionalne odnose Marksističkog centra CK SK Srbije organizovala je naučnu raspravu o temi »Neki metodološko-teorijski problemi u izučavanju postanka i razvoja srpske nacije«, a to je i podnaslov ovog zbornika koji sadrži referate i diskusiju s tog naučnog skupa. U zborniku se nalaze radovi istaknutih istoričara, sociologa, etnologa, psihologa, demografa i drugih.*

Pojava ove knjige je tim značajnija što se ne možemo pohvaliti obimnom literaturom u ovoj oblasti. Interdisciplinarni pristup predstavlja *conditio sine qua non* celovitog sagledavanja problema, a to znači da postoje određeni problemi pojedinačnih nauka u sagledavanju nastanka i razvoja nacije (na primer, psihologija ne može sagledati naciju kao celinu, nego se ona uvek bavi individualnim članom te zajednice).

Mada je srpska nacija istorijska pojava, ne može se jasno fiksirati jedna tačka u istoriji i reći: do

* Sadržaj knjige čini devet priloga, osamnaest tekstova iz diskusije te uvodne napomene Milenka Markovića. Prilozi su poređani po sledećem redu: *Nekoliko teza o uslovima i mogućnostima proučavanja nastanka i razvitka srpske nacije* — Andrej Mitrović; *Političko-istorijski pristup izučavanju postanka i razvitka srpske nacije* — Miroslav Đorđević; *Srpska država i nastajanje srpske nacije* — Dragoslav Janković; *Pravoslavna crkva u Srba na njihovom putu od naroda do nacije* — Mirko Mirković; *O nastanku srpske nacije sa sociološkog gledišta* — Radomir D. Lukić; *Postanak i razvoj srpske nacije (etnološki pristup)* — Petar Vlahović; *Problemi u izučavanju nastanka i razvitka srpske nacije (etnološki pristup)* — Prvoslav S. Plavšić; *Srpski književni jezik kao faktor konstituisanja nacije i demokratizacije nacionalne kulture* — Slavko Vukomanović; *Demografska istraživanja po nacionalnostima (neki metodološki i analitički problemi)* — Dušan Breznik.

Digitized by Google

danas nije bilo srpske nacije, od danas ona postoji. Zbog toga oslobodilačke pokrete Srba u Beogradskom pašaluku možemo naznačiti kao početak formiranja srpske nacije.

Sagledavajući mogućnosti naučnog proučavanja srpske nacije, Andrej Mitrović ističe marksizam kao teorijsko-kognitivnu osnovu. Poseban naglasak stavlja na analizu i sintezu (shvaćene ne eklektički, već u njihovom dopunjavanju i prožimanju), istorijski metod, metod apstrakcije, interdisciplinarnost pristupa, vođenje računa o nacionalnom specifikumu kao na metodološke instrumente saznavanja »fenomena nacije«. Smatra da je nacija veoma kompleksna istorijska pojava, ne samo zato što je kao celina u neprestanom razvoju, već i zbog toga što predstavlja dijalektički spoj politike (ideologija, država), društva u njegovoj slojevitosti, privrede (kapitalističke i socijalističke), kulture (jezik, nauka, umetnost). Stoga »srpsku naciju treba shvatiti kao svojevrsnu složenu celinu, a ne kao mehanički zbir činjenica strogo razdeljenih« po rubrikama »velikih oblasti istorijskih pojava«.

Miroslav Đorđević posmatra glavne političko-istorijske događaje (Đakova buna 1825, takozvani »turski ustav« za Srbiju iz 1838, Garašaninovo »Načertanije« iz 1884, balkanski ratovi 1912—1913) relevantne za proučavanje postanka i razvoja srpske nacije. Iako je buržoazija bila osnivač nacije, to ne znači da nacija postoji samo u buržoaskom društvu. Naprotiv, radnička klasa dolaskom na vlast odbacuje balast buržoaske nacionalnosti, razrešava je njenih bitnih ograničenja i stvara kvalitativno nov oblik socijalističke nacionalnosti. Đorđević ukazuje na značaj dela Svetozara Markovića za ovu temu, ali i izričito ukazuje na savremene probleme proučavanja srpske nacije: nedostatak empirijskih istraživanja, neraščišćeni metodološki problemi itd.

Dragoslav Janković konstatuje »da postoji određena međuzavisnost i uzajamna povezanost između procesa stvaranja modernih država i procesa formiranja nacije« i šire obrazlaže taj stav, koji je do sada u našoj literaturi uglavnom uzgred pominjan. Pravoslavna crkva, ali i junačka epika i narodna poezija, seobe, etnička pomeranja srpskog naroda predstavljaju, po njegovom mišljenju, konstitutivne elemente etničke svesti pod turskom vladavinom. Janković dosta sažeto, ali i nedorečeno, pravi osvrt na odnose i veze srpske nacije s makedonskom i crnogorskom u XIX veku, mada kritički konstatuje da je Jovan Cvijić ipak precenjivao ulogu države u formiranju makedonske nacije.

Nastanak i razvoj pravoslavne crkve do današnjih dana (svojevrsna geneza) i njen uticaj na formiranje srpske nacije s istoriografskog stanovišta opisuje Mirko Mirković, uz napomenu da je istoriografija samo parcijalno obrađivala ovu kompleksnu problematiku. Kao što naglašava pozitivne aspekte istorijskog angažmana crkve u srpskoj istoriji, Mirković isto tako konstatuje i negativne tendencije mimikrije, istorijske alijenacije, konzervativizma, ali i njene nacionalističke usmerenosti. Njegov suštinski zaključak je da pravoslavna crkva ipak nije zauzimala mesto glavnog idejnog tvorca u stvaranju srpske nacije.

Radomir D. Lukić objašnjava temu skupa sa sociološkog gledišta i čini pokušaj uporedne analize nastanka nekih evropskih nacija i srpske nacije. Lukić se zalaže za ideju da nema suštinskih razlika između veza koje ljude vezuju u narod i onih koje ih vezuju u naciju, kao i da je rasprava o prerastanju srpskog naroda u srpsku naciju *de facto* »samo upotrebljavanje dva imena za istu stvar«, što se ne može prihvatiti, jer narod nije isto što i nacija, već je narod — nacija u mogućnosti. Proces prerastanja jednog društvenog kvaliteta u drugi valja sagledavati u njihovoj svekolikoj dijalektičkoj povezanosti i procesualnosti, a ne formalistički i pre svega formalistički. Zaslužuje pažnju »provokativna« Lukićeva teza kako je za Srbe teško reći da su im kapitalizam i buržoazija u XIX veku doneli naciju »jer nema nijednog odlučujućeg činioca ni trenutka kad bi se u tom kontinuiranom proce-

Digitized by Google

su moglo reći da je do njega postojao samo narod, a da je od njega nastala nacija«. Primećujemo, ako prihvatimo Lukićevu tezu, da Kardeljeva marksistička definicija nacije kao specifične narodne zajednice *nastale na osnovu društvene podele rada epohe kapitalizma* (*kurziv* — S. T.) na kompaktnoj teritoriji i u okviru zajedničkog jezika i bliske etničke i kulturne srodnosti uopšte — iskazuje manjkavost u slučaju srpske nacije.

Razmatrajući postanak i razvoj srpske nacije s etnološkog aspekta (a etnologija je do sad malo pažnje posvećivala izučavanju nacije), Petar Vlahović smatra da je presudan period u etničkoj konsolidaciji Srba bilo razdoblje Nemanjića. Autor prihvata mišljenje Nika Županovića po kome se, sadržajno i etimološki, osnova imena Srbi »može tražiti u kavkaskim jezicima gde: ser-sar, sir-sor, sur- na lezgijskom jeziku znači čovek, a sa nastavkom -bi u pluralu ljudi ili narod«. Vlahović navodi neka obeležja narodnog života u Srba, kao privredni život, tip staništa, domaći život, društveni život, ishrana, običaji o rođenju, pogrebnom ritualu, usmeno narodno stvaralaštvo.

Prvoslav S. Plavšić ističe probleme u izučavanju nastanka i razvoja srpske nacije. Njegov pristup je etnopsihološki. Objašnjavajući pluralizam različitih shvatanja predmeta, ali i metoda ove nerazvijene nauke, kako kod nas tako i u svetu, autor koristi ovu naučnu raspravu za afirmaciju psihologije naroda kao neizostavne za koherentno i celovito razumevanje nacije. Imajući razumevanje za Plavšićevo zalaganje da se nađe pravo »mesto pod suncem« i za etnopsihologiju, primećujemo da autor u tom moru problema, ne samo konstitutivne, već i metodološke i predmetne prirode, ipak ne obraća dovoljno pažnje naciji, odnosno predmetu rasprave.

Jezik kao konstituens nacije nalazimo kod svakog iole ozbiljnijeg teoretičara nacije. U tekstu o srpskom književnom jeziku Slavko Vukomanović kao gorostasne figure u istoriji srpskog jezika navodi Dositeja Obradovića (pretču Vukove jezičke revolucije) i narodnjaka iz Tršića — Vuka Karadžića, koji je i sâm više decenija bio ceo jedan filološki pokret. Analizirajući istoriju srpskog jezika, autor zapaža da je većina lingvističkih dogovora, kao Bečki dogovor, Skerlićeva anketa, Novosadski dogovor, bila samo iluzija daleko od stvarnosti. Uostalom, »isti ljudi koji su potpisujući Novosadski dogovor tvrdili koliko su oba naša pisma ravnopravna, docnije, kada na »kulturnom tržištu« ćirilica nije najbolje prošla, traže da se ona zaštiti srpskim i crnogorskim ustavom.«

Dušan Breznik daje tabelarne prikaze rezultatâ nekih demografskih istraživanja po nacionalnostima. Radi ilustracije značaja demografskih analiza po nacionalnoj pripadnosti, autor pravi kraći osvrt na demografska istraživanja nekih oblasti značajnih za razumevanje razvitka nacionalnosti kao: prirodno kretanje, migracija, promene u starosnoj, obrazovnoj, socioekonomskoj i drugim strukturama. Demografske analize razvitka stanovništva prema nacionalnoj pripadnosti u Jugoslaviji pokazuju da su razlike u demografskim karakteristikama nacionalnosti rezultat društveno-ekonomskog razvoja u prošlosti, postignutog stepena razvoja na području gde pripadnici narodnosti žive, ali i kulturnog i obrazovnog nivoa.

Drugi deo zbornika sadrži diskusiju, u kojoj je, pored autorâ saopštenjâ, učestvovalo više naših istaknutih naučnih radnika. U raspravi je dodirnuto mnogo oblasti ove teme, izneta su razna shvatanja i pogledi, mnoge teze i pitanja manje ili više podsticajna za produbljeniji naučni rad, studioznija istraživanja i raspravljanja. Da ova knjiga predstavlja pionirski posao u izučavanju srpske nacije u njenoj razvojnosti, potvrđuje to što su u referatima i diskusiji, koja je otvorila neka obimom velika pitanja, mnogo više postavljana pitanja nego davani odgovori. Čitalac ovih radova će videti da se srpska nacija iskazuje kao kompleksna i složena društveno-istorijska pojava, da je njeno proučavanje utoliko teže

Digitized by Google

ukoliko je posmatramo sa aspekta jedne naučne discipline, jer ona zahteva prevazilaženje postojeće naučne klasifikacije — celovit, a ne parcijalan pristup proučavanju. I zbog toga, s aspekta marksističke teorije nacije, šablonski pristup, proučavanje u jednom preseku, statično posmatranje srpske nacije *a priori* se odbacuje, jer ona se neprestano menjala i menja. Isto tako se ne može prihvatiti monopol jedne nauke, pa bila to i »kraljevska nauka«. Skup, a zatim zbornik *Postanak i razvoj srpske nacije* predstavlja doprinos jasnijem osvetljavanju uslovâ, determinanti nastanka i razvoja srpske nacije, preispitivanju istorijske ostavštine sa jasnom namerom demistifikacije, suprotstavljanja vulgarizaciji, šablonizmu, zamagljivanjima, često prisutnim u kvazimarksističkim studijama.

Kao i svaki rad koji obavljaju živi ljudi, tako i ova knjiga ima izvesnih nedostataka. Jasnije se mogu izdiferencirati dva. Prvo, mada je tema ove rasprave »Neki metodološko-teorijski problemi u izučavanju postanka i razvoja srpske nacije«, više se raspravljalo o mnogim drugim stvarima (ne nevažnim), uz podrazumevanje određene metodologije. Drugo, nedostatak makar jednog priloga gde bi bila sagledana problematika odnosa između radničkog pokreta, odnosno Komunističke partije i srpske nacije.

I pored tih nedostataka, zbornik doprinosi boljem razumevanju izuzetno značajne i aktuelne problematike u savremenim društvenim kretanjima. Cilj ove rasprave, koja neosporno predstavlja značajan doprinos jugoslovenskoj teoriji nacije, jeste da pruži razrađenu osnovu za dalja istraživanja, da s gledišta različitih nauka pristupi proučavanju postanka i razvoja srpske nacije, a manje rezimiranja postojećih znanja. Ona ne predstavlja jednom zasvagda dat koherentan sistem znanjâ o srpskoj naciji, već, naprotiv, ohrabrenje da se na toj osnovi, uz interdisciplinarni pristup, dođe do izvesnih pokušaja celovitog sagledavanja problema.

Savo Trifunović

Žarko Puhovski: Kontekst kulture

(»Kulturni radnik«, Zagreb, 1979, strana 276)

Nedavno se pojavila nova knjiga Žarka Puhovskog sa inspirativnim podnaslovom *Introspekcijske rasprave o proizvodnoj ovisnosti pogona društvene općenitosti.* Knjiga je, u suštini, pokušaj teorijskog uopštavanja autorovog praktičnog »kulturnog« iskustva. Ona se, sledstveno, bavi praktičkim aspektom, a ne samim pojmom kulture. Iz perspektive svog socijalnog delanja Puhovski određuje filozofiju kao paradigmu kulture. To je i njegovo temeljno stanovište u ovoj knjizi. No, ono je već u polazu neprihvatljivo. Zato nam ga ovde i valja kritički promisliti.

Marks u *Nemačkoj ideologiji* veli: »U stvari, svaka nova klasa, koja zauzima mesto one koja je vladala pre nje, obavezna je, pa makar bilo to samo da dostigne svoje ciljeve, da predstavlja svoj interes kao zajednički interes svih delova društva, ili da bismo ove stvari izrazili na planu ideja, ova klasa je primorana da svojim razmišljanjima da univerzalnu formu, da ih predstavi kao jedino univerzalno važeće.« Dakle, proletarijat, odnosno radnička klasa, mora pod prisilom istorijske nužnosti da svom mišljenju dâ formu univerzalnosti. To je odlučni uslov nje same bez koga ona jeste ne kao dominantni istorijski subjekt, vec kao kontingentni agens koji dela u istoriji, ali ne proizvodi istoriju. Marksov stav je jasan ukoliko ukazuje na presudnost dijalektičkog trotakta: klasa — klasno mišljenje, univerzalnost — istorija. No, teže je pojasniti šta zapravo znači zahtev za formom univerzalnosti klasnog mišljenja, kao i zašto tu formu Marks posmatra kao potvrdu identiteta klase. Naročito je inspirativan drugi deo citiranog odlomka gde Marks svoju misao izlaže na planu ideja, dakle, na eminentno filozofskom nivou. Mi ćemo i pokušati da se do smisla re-

Digitized by Google

čenog probijemo baš preko tog nivoa. U tom smislu Marks nam nije dovoljan. U daljem osvetljavanju ukazaćemo na neke strukturne izomorfije Hegel—Marksovog mišljenja. Poznata je Marksova tvrdnja da je njegova ne samo izvrnuta, već i dijametralno suprotna Hegelova dijalektika. No, stvar je u tome što je Hegel geometrijski simetričan mislilac. Njegova trijada je geometrijski savršena simetrična slika. S obzirom na to, i pored toga što se Marksova dijalektika na pomenuti način diferencira od Hegelove, ona se, ipak, s njom ukršta u kategoriji posebnog. U Hegelovom trivijumu *fürsichsein* (biće za sebe), *ansichsein* (biće u sebi), *anundfürsichsein* (biće za sebe i u sebi) posebno je kategorija *ansichsein*. Ona, opstajući između graniči biće za sebe i biće za sebe i u sebi, pri čemu upravo posreduje prelazak bića za sebe u biće za sebe i u sebi. To prelaženje se odvija na način samoukidanja kategorije posebnog. Njeno samoukidanje je neophodan uslov aktualnog prisustva bića za sebe i u sebi. Kod Marksa kategorija posebnog jeste kao proletarijat. Proletarijat je onaj entitet koji posreduje, samoukidanjem, prelazak kapitalizma u komunizam. On upravo tim epohalnim posredovanjem proizvodi istoriju. Ta proizvodnja istorije je odlučan uslov izgrađivanja klasne svesti i dalje samosvesti. No, ukoliko radnička klasa ne da svojim razmišljanjima »univerzalnu formu«, to proizvođenje istorije postaje pseudoproizvođenje, odnosno, u bitnom, proletarijat se ne nalazi na putu *Aufhebena*, generičkog prizivanja komunizma. On ostaje kod sebe. To je samoosuda na sporedan kolosek istorije, neidentitet, jer proletarijat time gubi sebe.

Osmotrimo sada šta kategorija posebnog znači u Lukačevom mišljenju. On smatra da se ta kategorija ostvaruje kao umetnost i kroz umetnost; umetnost izražava posebno. Vidi se da Lukač tu direktno misli na Marksovom tragu jer za umetnost, kao posebno, on izriče zahtev da izražava optimistički pogled na svet proletarijata, odnosno proletarijat sam. U Lukačevom mišljenju, koje, nesumnjivo, duboko promišljeno umetnost »stavlja« u kategoriju posebnog, prisutan je tako, preko kategorije posebnog, pritajeni identitet proletarijat umetnost. Mi taj identitet shvatamo na način citiranih Marksovih reči da je umetnost ono što potvrđuje proletarijat, odnosno što potvrđuje da je proletarijat zaista u istorijskoj misiji. I proletarijat i umetnost nalaze se na istom zadatku: proizvodnje istorije. Poznati su Marksovi stavovi da je više naučio od Šekspira i Balzaka nego od svih socijalnih i istorijskih analiza. Dakle, nije reč o tome da umetnost izražava interese proletarijata, jer je to u istorijskom smislu autilitarno, već proletarijat, da bi sebe potvrdio, mora sâm stvarati umetnost, te upravo kroz umetnost i kao umetnost dati svojim razmišljanjima neophodnu formu univerzalnosti.

Naravno, umetnost je samo jedan deo onoga što Marks naziva »razmišljanjem klase«, ali deo koji na sebi nosi značenje paradigme. Celina tog »razmišljanja« može se ovde odrediti kao kultura. Njeno odsustvo znači poricanje istorijskog prisustva proletarijata. U tom smislu se Puhovski retorički pita: »stvara li, naime, proletarijat uopće još kulturu? Odgovor je na ovakav upit, dakako, znatno kompleksniji i dalekosežniji od uobičajenog razglabanja, no, u osnovi, taj odgovor mora biti negativan: proletarijat doista više ne stvara svoju kulturu. Njegova je povijesna funkcija u tom pogledu određena nužnošću postupnog razbijanja kulture kao samosvojne i samostalne regije ljudske delatnosti« (str. 126). Jasno je da jedan ovakav stav koji izriče identitet ukinuta radnička klasa = ukinuta kultura, a koji načelno može biti ispravan, ne može biti prihvaćen jer je sadržajno prazan. Takav stav zapravo ništa ne raskriva. »Razbijanje« zaista ne može biti istorijska alternativa kulture proleterske klase.

Ako je o kulturi uopšte moguće govoriti, onda je to u diskursu kulturne prakse. Pod tim mislimo znakovno-predmetnu zbiljsku delatnost koja u poslednjoj instanci predstavlja proizvođenje promene

Digitized by Google

same kulture. U socijalističkom kontekstu proizvođenje promene kulturne prakse jeste i njeno ozbiljenje. *Ta proizvodnja promene jeste kultura.* Reč je o temeljnom diskursu koji ustanovljava Marks i koji uvek implikuje promenu. Uvek se mora raditi o promeni. Jedna politička istorija pojma kulture nesumnjivo bi pokazala nužnost njegove promene i upućivanja ka novoj kulturnoj praksi. To upućivanje jeste sada, u stvari, kritika građanskog pojma kulture, koji nije drugo do prikrivanje kapitalističkog načina proizvodnje.

Aleksandar Petrović

Antonio Gramsci: O državi — Izbor tekstova

(Izbor, prevod i predgovor dr Ivo Petrinović, »Radnička štampa«, Beograd, 1979, strana 234)

Italijanski teoretičar i jedan od najistaknutijih vođa međunarodnog radničkog pokreta Antonio Gramši ne prestaje da bude aktuelna istorijska figura, u Marksovom smislu tog pojma. Njegova ogromna stvaralačka energija, koju je uložio podjednako u teorijsko razvijanje i produbljivanje marksističke koncepcije diktature proletarijata, u organizaciona, strateška i taktička pitanja sa kojima se suočavao međunarodni radnički pokret između dva svetska rata, ostavila je dubok trag ne samo u nedavnoj istorijskoj prošlosti, već i u savremenim odnosima u međunarodnom radničkom i komunističkom pokretu.

Ovaj pisac nije dovoljno prevođen u Jugoslaviji, a njegova dela su manje izučavana od radova njegovog sunarodnika Toljatija. Stoga je prevod njegovih radova objavljenih pod zajedničkim naslovom *O državi* novi doprinos razvoju jugoslovenske naučne i kulturne misli.

Gramšijevi politički spisi koji se nalaze u ovoj knjizi su delovi radova o novom poretku, Makijaveliju, politici i modernoj državi. U ovim radovima Gramši je dao osnovne postavke o pitanjima koja su konstitutivna za praksu diktature proletarijata i međunarodni radnički pokret posle Prvog svetskog rata i Oktobarske revolucije: (1) uspostavljanje vlasti proletarijata i njenih institucionalnih oblika; (2) razvijanje osnovnih postavki istorijskog materijalizma kao proizvod prakse i kao politički i filosofski odgovor građanskoj društvenoj misli, posebno B. Kročea i R. Mikelsa; (3) sociološka analiza moderne političke prakse i razmatranje uloge i mesta marksističke političke nauke.

U prvom poglavlju knjige, pod nazivom »Novi poredak«, Gramši je razmatrao pitanja koja su proizvod prakse istorijskog preobražaja društva, kada je uspostavljanje diktature proletarijata nametnulo neka sasvim konkretna pitanja koja je trebalo rešavati uvodeći time novu političku praksu. Istovremeno radnički pokret se suočio sa nužnošću prevazilaženja i menjanja sopstvenog istorijskog nasleđa. Ovi radovi nastali su u prvom periodu Gramšijevog stvaralaštva (do 1919. godine), kada je kritički ocenjivao razvoj raznih struja i pravaca u radničkom pokretu, naročito sindikalizam Ž. Sorela i oportunističke ideje De Leona i drugih autora. Suštinu teorijskih preokupacija sadrži početak članka koji je Gramši objavio u časopisu »Ordine Nuovo« 1919:

»Veliki problem nameće se danas svakom socijalisti koji osjeća živi smisao povijesne odgovornosti radničke klase i Partije, koja predstavlja kritičku i djelujuću svijest o misiji te klase. Kako usmjeriti ogromne društvene snage koje je oslobodio rat? Kako ih disciplinirati i dati im politički oblik koji ima sposobnost da se prirodno razvija, da se stalno upotpunjuje, sve dok ne postane okosnica socijalističke države u kojoj će se utjeloviti diktatura proletarijata? Kako povezati sadašnjost s budućnošću, zadovoljavajući prije-

Digitized by Google

ke potrebe sadašnjosti i korisno radeći da bi se stvorila i »anticipirala« budućnost? Svrha je ove rasprave da potakne na razmišljanje i djelovanje; da bude poziv najboljim i najsvjesnijim radnicima da razmišljaju i da svatko, u vlastitom djelokrugu i akciji, surađuje na rješavanju ovoga problema, da skrene pažnju drugova i udruženja na taj problem. Samo iz zajedničkog i solidarnog rada na rasvjetljavanju, uvjeravanju i uzajamnom odgajanju nastat će određena djelotvorna akcija« (str. 27).

Drugi značajan predmet Gramšijevih radova, koji nema samo teorijsko-povesni (u Marksovom smislu), već anticipira pristup savremene marksističke misli društvenim pitanjima, jeste sociološki metod. On primenjuje ovaj metod na analizu političkih fenomena, polazeći od razmatranja institucija vlasti (država, politički sistem), zatim na klasu, problem autoriteta, morala i vlasti. Njegov pristup je aktuelan ne samo kao novi doprinos nekim ključnim problemima međunarodnog radničkog pokreta, već kao istorijski odgovor savremenim koncepcijama funkcionalističkih teoretičara. Gramši je, za razliku od većine marksista, razmotrio pitanja revolucije, klase, diktature proletarijata i političkog sistema kao osnovne pretpostavke za dalja teorijska istraživanja i povezivanja sa problemima vlasti i autoriteta.

Njegova sposobnost procenjivanja istorijskih tokova i ključnih problema jedne epohe bila je ne samo velika, već je praćena sociološkim senzibilitetom koji prepoznaje nedovoljno objašnjene fenomene i pronalazi različite i diferencirane istraživačke pristupe za njihovo objašnjenje. Gramši je svoje radove iz perioda 1919—1926. godine posvetio, ne slučajno, razmatranju problema vlasti i modernog vladara. Sunarodnik Makijavelijev, Gramši je iskoristio poznate stavove ovog pisca da bi iskazao sopstvene teorijske koncepcije. U raspravi *Beleške o Makijaveliju* (Note sulla Machiavelli) daje ocenu istorijskog razvoja posle Prvog svetskog rata, a u člancima *Elementi politike, Politička strana, Predviđanje i perspektiva, Politička borba i vojni rat, Pojam pasivne revolucije, O birokratiji, Sociologija i politička znanost, Pojam prava, Politika i ustavno pravo, Država, Politička klasa, Moral i politika* — iznosi svoje ocene problema koji su predmet marksističke teorijske misli, kao i ideologije i strategije proletarijata.

Gramši je pošao od osnovnog pitanja — šta je suština i gde treba tražiti institucionalne oblike vladavine radničke klase. On je smatrao da demokratsko ostvarenje interesâ radničke klase treba tražiti u fabričkim komitetima, koji su zasnovani na principu vojne organizacije: »Svaka tvornica bi organizirala jedan ili više pukova te vojske, sa svojim kaplarima, službama za vezu, oficirima, glavnim štabom, dakle vlast uspostavljenu slobodnim izborom, a ne autoritativno nametnutu. Preko skupova, održavanih u tvornici, stalnim propagandnim radom i uvjeravanjem od strane najsvjesnijih elemenata postigao bi se korjeniti preobražaj radničke psihologije, masa bi se bolje pripremila i osposobila za vršenje vlasti, proširila bi se svijest o dužnostima i pravima druga i radnika, konkretna i djelotvorna svijest, zato što je nastala spontano iz živog i povijesnog iskustva« (str. 31).

Fabrički komiteti su institucionalni oblik koji najbolje i najefikasnije izražava potrebe i ciljeve proletarijata u prvoj fazi revolucije. Njihova akciona sposobnost i mogućnost transformacije potiče iz revolucionarnog jezgra fabričkog proletarijata, zato što su vezani za svakodnevnu borbu za opstanak i nastali su tamo gde je najgrublja eksploatacija nužno morala da bude zamenjena revolucionarnim društvenim prevratom. To je osnovni oblik iz koga nastaje i dalje se razvija država proletarijata:

»Načelo udruživanja i solidarnosti postaje temeljno načelo radničke klase, mijenja psihologiju i navike radnika i seljaka. Nastaju ustanove i organi u kojima se to načelo utjelovljuje; na njihovoj osnovi počinje proces povijesnog razvitka koji vodi do zajednice sred-

Digitized by Google

stava za proizvodnju i razmjenu« (str. 33).

Klasnu suštinu države Gramši je odredio kroz njenu istorijsku ulogu. Klasna suština države obavezuje proletarijat dvostruko: u istorijskom smislu revolucionarni prevrat i stvaranje diktature proletarijata kao prve pretpostavke odumiranja države, u idejnom i teorijskom smislu dalje razvijanje marksističkog učenja o državi kao idejnog oružja proletarijata u borbi protiv buržoazije. Prvi istorijski korak proletarijata je ukidanje buržoaske države nastale u cilju zaštite slobodne konkurencije i stvranje države koja štiti interese proletarijata. Ova država svakako je vladavina u ime radničke klase, i Gramši to ističe kao istorijsku karakteristiku društva prelaznog perioda ka komunizmu. Nacionalna država proletarijata je istorijski oblik, ali i instrument dubokih korenitih promena koje zahtevaju čitavu epohu — promena u mišljenju, psihologiji i mentalitetu ljudi. Za Gramšija je drugi osnovni zadatak proletarijata internacionalizam kao cilj i instrument: »U tom smislu je tvornički savjet prva ćelija u povijesnom procesu koji treba postići vrhunac u komunističkoj internacionali, ne više kao političkoj organizaciji revolucionarnog proletarijata, nego kao reorganizaciji svjetske privrede i kao reorganizaciji čitavog ljudskog života, nacionalnog i svjetskog. Svaka sadašnja revolucionarna akcija ima vrijednost, povijesno je realna, ukoliko pristupa tom procesu i ukoliko se shvata i ako je čin oslobođenja tog procesa od građanskih nadgradnji koje ga primoravaju i sprečavaju« (str. 45).

Razvijanje marksističkog istorijskog mišljenja Gramši je smatrao potrebnim iz dva razloga: najpre kao dalje razvijanje teorije i prakse proletarijata, i razvijanje istorijskog materijalizma kao kritički osvešćenog mišljenja epohe, nasuprot građanskim, političkim i filosofskim doktrinama. Gramši je živo i svestrano razmatrao ideje Kročea, u čijoj misli je video renesansu građanskog sveta posle Prvog svetskog rata. Određenja političke stranke, političke nauke, ideologije koja je dao Kroče Gramši je analizirao na svoj način: produbljeno i jezgrovito. Posle kritike modernih građanskih koncepcija Gramši je došao do niza pitanja koja se otvaraju pred proletarijatom; on razmatra problem modernog vladara ne iz aspekta istorijsko-političke reminiscencije, već zbog suštine čitavog novog društva koje proletarijat hoće da gradi posle revolucije. Pitanja kolektivne volje Gramši je svestrano osvetlio povezujući ih sa nekim stavovima Makijavelijevog *Vladaoca* da bi pokazao kako politički, sociološki, ekonomski i psihološki postulati ovog dela, koje u sebi spaja teorijski traktat sa praktičnim programom, takođe obavezuju moderni proletarijat dvadesetog veka da o svim društvenim pitanjima izgradi svoje osnovne stavove i sprovodi ih u praksi. Makijavelijevo delo sadrži političku analizu, ali i pojednostavnjene elemente mitskog karaktera: »Utopijski karakter »Vladara« jest u činjenici da on nije postojao u povijesnoj stvarnosti, nije se prikazivao talijanskom narodu sa značajkama objektivne neposrednosti, već je bio čista doktrinarna apstrakcija, simbol šefa, idealnog kondotijera; ali strastveni elementi, mitski, što su sadržani u čitavom sveščiću, dramatskog pokreta velikog učinka, rezimiraju se i postaju živi u zaključku u prizivu jednoga vladara »koji stvarno postoji«. U čitavom djelu malog obujma Makijaveli raspravlja o tome kakav mora biti »Vladar« da bi jedan narod doveo do utemeljenja nove države, a tu raspravu on vodi logičkom rigoroznošću i znanstvenom udaljenošću« (str. 70).

Razmatranje Makijavelijevog dela je sredstvo koje Gramši koristi da iskaže svoje stavove. Jer, kao što su mitski lik kondotijera i njegove osobine doveli slavnog Firentinca do određenih zaključaka, Gramši na osnovu tog iskustva primećuje da je u istoriji radničkog pokreta takođe bilo simplifikacija i težnji ka stvaranju mitologije. Njemu je *Vladalac* poslužio kao sredstvo dokazivanja realizma i nužnosti realističkog pristupa proletarijata u razvijanju sopstvene prakse. S obzirom na tendenciju jačanja birokratije i okoštavanja

Digitized by Google

državnog aparata, ovo pitanje se pokazuje kao suštinsko pitanje diktature proletarijata u njenoj prvoj fazi.

Razvoj marksističke misli bio bi manje aktuelan i manje celovit da Gramši nije napisao svoja teorijska dela: *Novi poredak, Istorijski materijalizam i filosofija Benedeta Kročea, Beleške o Makijaveliju, o politici i o modernoj državi.* Njegov doprinos je značajan i zbog toga što je dao podsticaj sociološkoj analizi političkih fenomena, i to na svoj specifičan način, spajajući istančanu teorijsku analizu sa ocenom aktuelne prakse. Kada piše da »stranke imaju kao zadatak proizvesti sposobne rukovodioce, one su masovna funkcija koja odabira, razvija, množi potrebne rukovodioce da bi se jedna određena društvena grupa (koja je »fiksirana« količina toliko koliko se može utvrditi koliko ima komponenata iz svake društvene grupe) raščlanila i od nesređenoga kaosa postala organski sređena politička vojska« (str. 180), onda je to zaista zahvat u srž taktičkih i ideoloških potreba i ciljeva proletarijata. Iz nešto kasnije, ali ne tako daleke istorije razvoja marksističke misli može se zaključiti da je bilo malo ovako kritičkih i produbljenih analiza; u periodu u kome je Gramši pisao svoje poslednje radove u zatvoru, politička misao socijalizma je stagnirala i pretvarala se u dogmatizam.

Politička misao Antonija Gramšija još nije dovoljno proučena. Stoga je prevod njegovih radova o državi značajan doprinos daljem proučavanju doprinosa ovog marksističkog teoretičara i revolucionara. Prevod, izbor tekstova i uvod napisao je dr Ivo Petrinović. Uvod je bio-bibliografskog karaktera, sa Gramšijevim delima objavljenim na italijanskom i srpskohrvatskom jeziku, što olakšava dalja istraživanja. Ovaj prevod omogućuje da se potpunije sagledaju ideje i političke koncepcije ovog darovitog, originalnog i kritičkog marksističkog pisca. Njegova predanost idejama i ciljevima radničkog pokreta omogućila je da u teškim uslovima višegodišnjeg tamnovanja očuva živo osećanje za istorijsku aktuelnost i procenu društvenog razvoja. U njegovim stavovima savremeni čitalac može da nađe pitanja koja su podsticajna i koja dalje egzistiraju u savremenoj praksi.

Dubravka Stajić

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

CENA 30.— DIN.

Digitized by Google

HX
8
.S67

Univ of Mich.
SEP 30 1980
Current Serials

Socijalizam

ČASOPIS
SAVEZA KOMUNISTA
JUGOSLAVIJE

6
1980

Digitized by Google

Izdavački savet

Jure Bilić (predsednik), Dušan Bilandžić, Žarko Bulajić, Zdravko Grebo, Aleksandar Grličkov, Trpe Jakovlevski, Slavojka Janković, Neca Jovanov, Bogdan Kavčič, Petar Kostić, Ivan Kristan, Ivan Lavrač, Milan Mali, Milenko Marković, Milan Matić, Augustin Papić, Branko Prnjat, Ivica Račan, Jovan Raičević, Sulejman Redžepagić, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Redakcijski kolegijum

Aleksandar Grličkov (glavni i odgovorni urednik), Jovan Raičević (zamenik glavnog i odgovornog urednika), Dušan Bilandžić, Zdravko Grebo, Neca Jovanov, Ivan Lavrač, Milenko Marković, Boris Nonevski, Sulejman Redžepagić, Ljubiša Ristović, Kurteš Saliu i Georgi Stardelov.

Časopis SOCIJALIZAM izdaje NIRO »Komunist«, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11.

SOCIJALIZAM izlazi mesečno. Godišnja pretplata iznosi 300 dinara. Za inostranstvo 600 dinara.

Pretplata se vrši uplatom ili pismenom porudžbinom na adresu: SOCIJALIZAM, Beograd, žiro-račun 60801-603-15229, poštanski fah 233.

Rukopisi se šalju na adresu:
Redakcija časopisa SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Rukopisi se ne vraćaju.

Odeljenje pretplate: SOCIJALIZAM, Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11, telefon 335-061.

Štampa: OOUR Štamparija »Slobodan Jović«, Beograd, Stojana Protića 52.

Digitized by Google

Proleteri svih zemalja, ujedinite se!

Socijalizam

Časopis Saveza komunista Jugoslavije

HX
8
.S67

Sadržaj

Godina XXIII 1980 Broj 6

Studije i članci

Marijan Korošić

Ekstradohoci i rente u privredi 3

Ivo Burić

O kategorijalnom značenju minulog rada u uvjetima udruženog rada 19

Dušan Pirec

Lamentacije nad ekonomskom situacijom i razvojna orijentacija 39

Jovan Andrijašević

Kriterijumi i parametri u raspoređivanju i neposrednom prisvajanju dohotka 59

Slobodan Inić

Marksovo shvaćanje materijalnih pretpostavki revolucije 77

Jokica Hadži Vasileva

Društveno-ekonomski preobražaj zemalja u razvoju 93

Prilozi

Ljiljana Pađen

Mogućnosti ekonomskog rasta i razvoja 111

Milovan Pavlović

Mogućnost i neophodnost konstituisanja političke ekonomije socijalističkog (samoupravnog) društva 121

Slobodan Jakšić

Socijalni razvoj i položaj žene u svetu 133

Boris Iljenko

Informisanje kao ideologija 147

Eseji

Vladimir Milanović

Anahronizam i humanizam 156

Osvrti

Ramadan Marmulaku

Slobodni Zimbabve 169

Prikazi 180

Digitized by Google

Содержание

Научные работы и статьи

Мариян Корошич
Превышение дохода и ренты в экономике 3

Иво Бурич
О категориальном значении прошлого труда при условиях объединенного труда 19

Душан Пирец
Ламентации над экономическим положением и курс развития 39

Иован Андрияшевич
Критерии и параметры при распределении и непосредственном присвоении дохода 59

Слободан Инич
Марксово понимание материальных предпосылок революции 77

Иокица Хаджи Васильева
Общественно-экономические преобразования развивающихся стран 93

Очерки

Лильяна Паджен
Возможности экономического роста и развития 111

Милован Павлович
Возможность и необходимость конституирования политической экономии социалистического (самоуправляемого) общества 121

Слободан Якшич
Социальное развитие и положение женщины в мире 133

Борис Ильенко
Информация как идеология 147

Эссеи

Владимир Милановић
Анахронизм и гуманизм 156

Обзоры

Рамадан Мармулаку
Свободное Зимбабве 169

Рецензии 180

Contents

Studies and Articles

Marijan Korošić
Extra-income and Rents in Economy 3

Ivo Burić
On the Categorial Significance of Past-work under the Conditions of Associated Labour 19

Dušan Pirec
Lamentations Concerning the Economic Situation and the Developmental Orientation 39

Jovan Andrijašević
Criterions and Parameters of Distribution and Direct Appropriation of Income 59

Slobodan Inić
Marx's Conception of the Material Suppositions of Revolution 77

Jokica Hadži Vasileva
The Social-economic Transformation of the Developing Countries 93

Contributions

Ljiljana Pađen
The Possibilities of Economic Growth and Development 111

Milovan Pavlović
The Possibility and Necessity of Constituting a Political Economy of the Socialist (Self-managing) Society 121

Slobodan Jakšić
Social Development and the Position of Women in the World 133

Boris Iljenko
Informing as Ideology 147

Essays

Vladimir Milanović
Anachronism and Humanism 156

Surveys

Ramadan Marmulaku
Free Zimbabwe 169

Reviews 180

Digitized by Google

Marijan Korošić

Ekstradohoci i rente u privredi

Određenje problema

Ekstradohodak i renta kao ekonomske kategorije imale su do sada vrlo slab »ugled« u jugoslavenskoj ekonomiji. Slično je i s nekim drugim kategorijama, na primjer, s dobiti, gubitkom i ekstradobiti.[1] To je, čini se, posljedica uvjerenja da navedene kategorije nisu u skladu s dohodovnim sistemom, odnosno uvjerenja da ruše dohodovni odnos.[2]

Međutim, pokazuje se da ekonomska nauka i društvena praksa moraju objasniti i ustanoviti te kategorije ne zato da ih konzerviraju ili unapređuju, nego zato da bi njihovi izvori mogli biti presječeni, a ekonomska moć koja leži u osnovi svake rente da bude okrenuta prema progresivnim ciljevima. Ako se to neće ili

[1] Edvard Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, »Radnička štampa«, Beograd, 1976, str. 157. — Dodali bismo ovome da je takvu sudbinu u socijalističkoj teoriji nekada doživljavao zakon vrijednosti.

[2] Savez ekonomista Hrvatske je organizirao u junu 1977. godine savjetovanje na temu »Problemi rente kao dohodovne kategorije u socijalizmu«. O tome svjedoči tematski broj »Ekonomskog pregleda« (br. 1—3/1978). Tako je nakon dužeg vremena problem rente vraćen u rasprave, što ipak ne znači da će uskoro doći na pravo mjesto.

Digitized by Google

ne može učiniti, to će činiti praksa nezadrživog »nadimanja« tih kategorija i odnosa koji stoje u njenim ishodištima, u osnovi stihijski, a nepredvidivo u krajnjem rezultatu.

Sve vrste dohodaka ostvarenih bez vlastitog rada u proturječnosti su s osnovama samoupravnog sistema. Autonomne snage tržišta, seljenje rada i društvenog kapitala mogu ih samo djelimično smanjiti, jer su dohoci bez rada rezultat različito raspoređenih prirodnih uvjeta, rezultat derogiranog tržišta, to jest monopola, stihije, spekulacije, moći, izborenog povoljnijeg položaja u institucijama sistema i u mjerama ekonomske politike.

Renta u pojedinim dijelovima privrede ipak postoji, premda ne svugdje i ne na svakom mjestu. Ona čak nije anakronizam i samo rezultat robne proizvodnje, to jest zakona ujednačavanja prihoda na uložene resurse. Ona će postojati i u budućnosti u okviru robne proizvodnje, jer su prirodna dobra ograničena, jer je zemljište različite plodnosti, a neki prirodni izvori iscrpivi; uglavnom, jer će jednaki rad ili jednaki »društveni kapital« davati nejednaki rezultat. Osnovno pitanje sistema nije, međutim, u postojanju rente, već u tome tko i u kakve svrhe koristi taj dio natprosječnog dohotka. Problematika rente je zato kompleksna, pokriva ukupnost društvenih odnosa i od važnosti je za zemlju kao cjelinu.

Funkcioniranje sistema privređivanja i raspodjele danas se ostvaruje kod nas u uvjetima djelovanja čitavog kompleksa činilaca koji u značajnoj mjeri deformiraju funkcionalni i društveno prihvatljiv sistem raspodjele. To dovodi do prisvajanja dohotka bez rada i prelijevanja tog dohotka u osobne dohotke pojedinih organizacija udruženog rada.

Rezultat opće suglasnosti o postojanju takvih oblika prisvajanja sažet je u članu 18. Ustava. On glasi:

»Dio dohotka koji je rezultat rada u izuzetno povoljnim prirodnim uvjetima ili koji je rezultat izuzetnih pogodnosti na tržištu ili drugih izuzetnih pogodnosti u stjecanju dohotka koristi se, u skladu sa samoupravnim sporazumom i zakonom, za razvoj organizacije udruženog rada u kojoj je ostvaren ili za razvoj materijalne osnove udruženog rada u općini i republici, odnosno autonomnoj pokrajini.«

Značenje, izvori i namjena rente istaknuti su i članom 116. Ustava SR Hrvatske, koji glasi:

»Renta koja nastaje na zemljištu ulaganjem društvenih sredstava radi njegova korištenja za građevinske, prometne i privredne namjene pripada društvu i u pravilu se koristi za razvoj i uređenje prostora na kojem renta nastaje.

Renta se realno utvrđuje, zahvaća i usmjerava zakonom i odlukama općinskih skupština na osnovi zakona.

Zakonom se može uređivati zahvaćanje i usmjeravanje drugih oblika rente koja nije rezultat ulaganja sredstava vlasnika ili korisnika nekretnine.«

Digitized by Google

Također se u članovima 111. i 124. Zakona o udruženom radu govori o dohotku koji je rezultat izuzetnih pogodnosti i namjeni tog dijela dohotka, i to na istovjetan način kao u Ustavu SFRJ.

U vezi s realizacijom navedenih ustavnih članova i Zakona o udruženom radu postoje tri temeljna problema: prvi, koji su izvori ekstradohotka i iz njega izvedene rente; drugi, kako ustanoviti veličinu ekstradohotka, odnosno rente; i treći, kako usmjeravati ustanovljenu rentu.[3] Na neka od tih pitanja osvrnut ćemo se u ovom radu.

Izvori ekstradohotka i rente

Ekonomski zakoni imaju svoju osnovu u načinu proizvodnje i proizlaze iz njega. Ali, postoji i određeni identitet uvjeta egzistencije određenih ekonomskih zakona u raznim načinima proizvodnje.

U prvom redu, to je razvijena robna proizvodnja kad opći (nacionalni) prosječni osobni dohodak po radniku i prosječna stopa akumulacije reguliraju narodnu privredu.

Pored robne proizvodnje, vlasništvo je drugi bitni faktor rente. Zemlja i rudnici su prirodno ograničeni, a iz te ograničenosti proizlazi monopol koji se ispoljava u monopolu vlasništva ili u monopolu prisvajanja, što igra bitnu ulogu u prisvajanju zemljišne i rudničke rente.

Treći razlog postojanja rente u socijalizmu jest činjenica zaostajanja poljoprivrede, a i još nekih sektora u tehničkom nivou s obzirom na razvijenost drugih sektora.

Proces ekonomskog razvoja utječe čak na tendenciju povećanja nekih oblika rente. Osobito to vrijedi za gradilišnu rentu u gradovima, gdje povećani proces urbanizacije uvjetuje naročito veliku tražnju za zemljištem; to utječe na cijenu zemljišta koja je kapitalizirana zemljišna renta. Slično može biti i s turističkom rentom. A imputiranje rente u cijenu iscrpivih sirovina čak je nužna mjera, što je došlo do izražaja u cijelom svijetu povećanjem cijena nafte.

Sve navedene okolnosti nisu toliko sporne u teoriji koliko je važno pitanje kojim metodama učiniti mogućim procese podruštvljavanja a da u isto vrijeme renta bude poticajni element razvoja.

Ipak valja naglasiti historijski karakter pojave i oblika rente. To znači da u različitim sistemima proizvodnje renta ima različit ekonomski sadržaj i oblike. U historijskoj se kategoriji povezuje teorijska i empirijsko-povijesna strana. U vezi s ustanovljivanjem pojedinih oblika rente ta se okolnost mora imati u vidu. Sigurno

[3] Ekstradohodak je širi pojam od rente. Jedan dio ekstradohotka pripada kolektivu jer je izraz njegovog rada i poslovanja, a stanoviti dio nije; taj dio nazivamo rentom. Inače, u cijelom radu izraz »ekstradohodak« upotrebljavamo kao skraćeni naziv za ono što se u Ustavu naziva »dio dohotka koji je rezultat rada u izuzetno povoljnim uvjetima ili izuzetnim pogodnostima«.

Digitized by Google

je, naime, da postoje razlike u trajnosti i intenzitetu djelovanja supstrata rente.

Postoje i određeni specifični uvjeti koji diktiraju postojanje pojedinih vrsti rente. Osobito aktuelnim treba kod nas smatrati ove oblike rente: poljoprivrednu, šumarsku, rudarsku, elektroprivrednu, gradilišnu, od prometa nekretnina, turističku, tehnološku i monopolističku. Ima i drugih renti, na primer, spekulativne rente, rentna bolovanja, rente za nesposobnost, institucionalne ili rente moći (koje nisu uvijek devijacije) i druge.

Nejednaki prirodni i ekonomski uvjeti proizvodnje u *poljoprivredi* omogućavaju pojedinim učesnicima u proizvodnji da pri jednakom ulaganju činilaca proizvodnje ostvaruju, pored dohotka koji se javlja kao rezultat uloženog rada, i ekstradohodak. Apsolutna renta u poljoprivredi je jedan od najvažnijih indikatora odnosa poljoprivrede prema industriji ili, kako se kod nas kaže, položaja poljoprivrede. Ta renta mora rasti s pogoršanjem tog položaja i obrnuto, ona će opadati kad se položaj poboljšava. Perspektive apsolutne rente zavise, prema tome, od unapređenja poljoprivrede, i to posebno od promjena u relativnom značaju poljoprivrede. »Puna likvidacija ove rente vezana je za takvo unapređenje poljoprivrede kada ona prestaje da bude ono što je danas, kada postane samo jedna od niza industrijskih grana sa osobenostima koje po značaju ne odstupaju bitno od drukčijih osobenosti drugih industrijskih grana.«[4]

U *šumskoj proizvodnji* stiče se različit dohodak koji je funkcija geološke podloge, bonitetnih razreda staništa, vrste drveća, količine i kvalitete sortimenata, izvoznih i prijevoznih prilika, udaljenosti na koju se drvna masa prevozi te drugih objektivnih uvjeta.[5] Istovremeno, šume i šumska zemljišta su dobra od općeg interesa, specifično prirodno bogatstvo, te s općekorisnim funkcijama predstavljaju prirodne i ekonomske uvjete rada.

U oblasti ekstraktivne proizvodnje pojavljuje se *rudnička renta* kao rezultat izuzetnih prirodnih uvjeta, natprosječnog sadržaja korisnih materijala u rudi, bogatijih prirodnih izvora nafte i slično. Rudnička renta ima svojih posebnosti, ali je po mnogo čemu slična poljoprivrednoj renti.[6] Cilj ustanovljavanja rudničke rente je trojak. Prvi je da se u datoj vremenskoj jedinici promatranja i obračuna rezultata za svaku radnu organizaciju utvrdi da li postoji natprosječni sadržaj korisnih materijala i da li se to odrazilo na dohodak. Drugi je da se u širim razmjerima dobije procjena pri-

[4] Dr Stevan Mezei, *Zemljišna renta u teoriji i praksi*, Ekonomski institut, Novi Sad, 1969, str. 110.

[5] Usp.: Dr Uroš Golubović, *Koliko je stjecanje dohotka u šumarstvu posljedica diferencijalnih renta plodnosti i položaja;* Dr Zvonimir Potočić, *Renta u šumskoj proizvodnji*, referati za savjetovanje »Problemi rente kao dohodovne kategorije u socijalizmu«, Opatija, jun 1977, »Ekonomski pregled«, br. 1—3/1978.

[6] Za specifičnosti vidi: Branko Horvat, *Ekonomska teorija planske privrede*, »Kultura«, Beograd, 1961, str. 56.

Digitized by Google

rodnih izvora. Treći je možda najvažniji: da se u vezi s nalazima o stupnju iscrpivosti prirodnih izvora imputira rudnička renta svugdje gdje ona nije realizirana, odnosno da se poveća cijena takvih izvora.

Živimo u vrijeme kad u pogledu iscrpivosti sirovina vlada pesimizam. S »dobrima uskladištenim od strane prirode« treba pažljivo postupati. Korisno je teretiti rudničkom rentom cijene nekih sirovina čiju upotrebu treba ograničiti u sadašnjosti radi budućnosti, kao i one proizvode koji dolaze iz marginalnih naslaga. S time neće doći samo do redistribucije proizvodnje u korist kasnijih godina, već će biti omogućena proizvodnja supstituta, što dodatno osigurava kontinuitet proizvodnje u budućnosti.

U *elektroprivredi* se renta u pojedinim organizacijama može pojaviti kao posljedica prirodnih uvjeta rada, korištenja potencijala rijeka, jezera i rudnog bogatstva te povoljnosti lokacije prirodnih resursa prema uvjetima trošenja električne energije. U cijeloj elektroprivredi pojavljuje se renta djelovanjem visoke opremljenosti radnika u toj djelatnosti.

Izgradnja jednog energetskog sistema posljedica je dugovremenih napora mnogobrojnih sudionika u projektiranju i gradnji sistema. Cjelokupan se taj napor financira iz akumulacije koju u pravilu ne realizira elektroprivreda. Nakon što je tehnički sistem dovršen pojavljuje se grupa ljudi čiji je zadatak da održavaju tehnički sistem. Brojčano mali kolektiv raspolaže enormnim sredstvima društva.[7]

Kod proizvodnje hidroenergije izuzetna je pogodnost kad se koriste vodne snage koje su besplatne, dok se u isto vrijeme kod termoelektrana koristi gorivo čiji troškovi sudjeluju s najmanje 50% u cijeni koštanja.

Gradska renta, ili renta u gradovima, pojavljuje se u obliku korištenja gradskog zemljišta i u obliku rente od prometa nekretnina. I jedan i drugi oblik nastaje ili zbog korištenja gradske zemlje ili objekata vezanih za zemljište.

Renta od korištenja građevinskog zemljišta (gradilišna renta) predstavlja specifičan oblik djelovanja zakona vrijednosti u gradskim naseljima (snažnije) ili seoskim naseljima (slabije). Ukidanje vlasništva na zemlju nije akt ukidanja zemljišne rente, nego njenog prenošenja na društvo, iako u preinačenom obliku. Zato gradilišna renta postoji kako u kapitalizmu tako i u socijalizmu.[8] Od zemljišne politike gradova i općina zavisi kako će se ona zahvaćati i usmjeravati.

Diferencijalna gradilišna renta u suštini potiče ili od prirodnih pogodnosti tog zemljišta (diferencijalna renta I) ili od komunalne

[7] Božidar Gluščević, *Renta i rentijerstvo,* Institut za društveno-ekonomska istraživanja, Titograd, 1973, str. 24.

[8] O oblicima gradilišne rente vidi: Dr Lazo Antić, *Gradilišna renta — pojavni oblici i način zahvatanja,* referat za savjetovanje »Problemi rente kao dohodovne kategorije socijalizma«, Opatija, jun 1977, »Ekonomski pregled«, br. 1—3/1978.

Digitized by Google

opremljenosti zemljišta na kojem se gradi, ne samo prirodom, već i urbanističkim planom, to utječe i na postojanje apsolutne rente. Korištenje »najnepovoljnije« lokacije direktno je povezano s manifestacijom apsolutne rente.

Na pojedinim turističkim područjima i kod nekih organizacija pojavljuje se *turistička renta.* Prirodne ljepote, klimatski uvjeti i slični prirodni uvjeti su najznačajniji činioci rente u turizmu. Ali, i objekti materijalne kulture, nacionalne historije, arhitekture, urbanizma i slično, premda su rezultat čovjekova djelovanja, imaju iste efekte kao i prirodni činioci. S obzirom na veliku međunarodnu konkurenciju, kao i na relativnu malobrojnost lokaliteta koji bi kod nas mogli biti atraktivni, značaj turističke rente se može smanjiti.

Tehnološka renta može se javiti kod jedne ili više radnih organizacija unutar pojedine grane kao posljedica različitih tehnologija u smislu njihovog stupnja modernosti. I čitave grane mogu biti u povoljnijem položaju zbog stupnja opremljenosti radnika sredstvima. Organski sastav faktora proizvodnje u našim je uvjetima izuzetna pogodnost u stjecanju dohotka i u kvantitativnom smislu predstavlja jedan od najvažnijih oblika ekstradohotka.

Pod *monopolskom rentom* se podrazumijeva ekstradohodak koji nastaje isključivo uslijed nesavršenog djelovanja tržišnih zakonitosti. To nesavršeno djelovanje može nastati zbog raznih razloga, ali u osnovi svih leži već klasični obrazac: mogućnost da se ekonomska moć koristi za ograničavanje autonomnog djelovanja subjekata iz drugih prostora, nametanje vlastitog sistema potreba, takav tehnološki prodor koji onemogućava angažiranje raspoloživih resursa ili neki drugi način onemogućavanja razvoja i ekonomskog racionalnog djelovanja drugih.

Monopolske rente u pravilu nisu kolebljive. Neke privredne grane su kod nas konstantno u monopolskom položaju, a druge konstantno posluju u uvjetima savršenije i djelotvornije konkurencije. Međutim, monopolske rente se ne pojavljuju samo kao izraz koncentracije proizvodnje, već mogu biti rezultat izvanrednih, to jest kolebljivih konjunkturnih kretanja.

Za izvore ekstradohodaka moglo bi se zaključno navesti slijedeće. Ekstradohoci su posljedica više različitih uzroka. U nekim oblastima privrede postoje specifičnosti. Tekućom ekonomskom politikom moguće je i potrebno djelovati na sve izvore. Pojava monopolske rente najbolje se sprečava stabilnošću tržišta, otvorenošću prema inozemstvu, kao i otvorenošću pojedinih općinskih, regionalnih, pa i republičkih tržišta, samoupravnim sistemom formiranja cijena i drugim ekonomskim mjerama. Ipak treba uzeti kao realnost da će se uvijek pojavljivati neočekivani gubici i dobici. Djelovanje u pravcu likvidacije uzroka je primarno, ali treba uzeti u obzir da je utjecanje na uzroke dugotrajan proces. Stoga se postavlja pitanje: što činiti s rentom dok ona egzistira?

Digitized by Google

Metode utvrđivanja ekstradohotka

Ekstradohodak je razlika između na tržištu ostvarenog dohotka (u sektoru, regiji, organizaciji udruženog rada) i normalnog dohotka. Normalni dohodak je onaj koji bi se ostvario pri jednakim uvjetima rada i poslovanja; on bi se ostvario u uvjetima potpunog djelovanja tržišta kad bi tržište — neometano i nederogirano — bilo preovlađujuća tendencija.

Definicija, naravno, traži operacionalizaciju. Može se uzeti da postoje u osnovi dvije alternative za utvrđivanje i definiranje ekstradohotka: po prvoj, široj definiciji, ekstradohodak je razlika između dohotka i normalnog dohotka, a po drugoj je to razlika između ostvarenog čistog dohotka i normalnog čistog dohotka. Razne obaveze iz dohotka se po prvoj alternativi također normaliziraju, dok se po drugoj izdvajaju iz dohotka u obujmu u kojem su te obaveze nastale, pa se normaliziraju samo osobni dohoci i akumulacija. Svaka od ovih alternativa može imati i nekoliko varijanti, što ćemo prikazati u nastavku.

Dio dohotka koji se može smatrati ekstradohotkom po prvoj se alternativi utvrđuje kao razlika između dohotka ustanovljenog prema zakonskim propisima o utvrđivanju i raspoređivanju ukupnog prihoda i dohotka te normalnog dohotka koji se dobiva (1) množenjem prosječne veličine potrošnje radnika i obaveza iz dohotka ostvarenih po radniku u privredi republike i broja radnika u organizaciji udruženog rada uvećane za (2) umnožak prosječne akumulacione stope u republici i korištenih sredstava.

Međutim, s obzirom na različite mogućnosti definiranja akumulacije i tretiranja dogovorenih i zakonskih obaveza, nekoliko je mogućnosti izražavanja ekstradohotka.

Razlika, naime, može biti u definiranju akumulacione stope. Jedna varijanta pod akumulacijom uzima samo neto novčanu akumulaciju (zajedno s akumulacijom koja prelazi u druge OUR-e i za rezervni fond), a druga uvećava tu neto novčanu akumulaciju za ugovorene obaveze (gdje su kamate na kredite najvažnija stavka).

Po drugoj alternativi, ekstradohodak se utvrđuje kao razlika između čistog dohotka ustanovljenog prema zakonskim propisima o utvrđivanju i raspoređivanju ukupnog prihoda i dohotka te normalnog čistog dohotka koji bi organizacije udruženog rada ostvarile (1) množenjem prosječne veličine osobnih dohodaka i sredstava zajedničke potrošnje (sredstva osobne potrošnje) ostvarenih po radniku u privredi republike i broja radnika u organizaciji udruženog rada uvećane za (2) umnožak prosječne akumulacione stope u republici i korištenih sredstava.

Ova druga alternativa može također imati dvije varijante. Pod sredstvima osobne potrošnje mogu se u jednom slučaju smatrati ukupna primanja radnika, a po drugom se mogu uvećati za dio dohotka izdvojen za zajedničke potrebe društva.

Digitized by Google

Položaj pojedinih grana i grupacija može se izraziti u prvom redu kao apsolutna veličina ekstradohotka. Nju će izraziti razlika između ostvarenog dohotka (odnosno čistog dohotka) i normalnog dohotka (odnosno čistog dohotka). Položaj se može izraziti i odnosom između ostvarenog dohotka (ili čistog dohotka) i normalnog dohotka (ili čistog dohotka). Prikazujući rezultate empirijskog istraživanja, položaj pojedinih grana izrazili smo na ovaj drugi način, pa smo s obzirom na naprijed rečeno dobili četiri pokazatelja: DD1, DD2, ČDD1, ČDD2.

U vezi s opisanim načinom utvrđivanja ekstradohotka treba upozoriti na neke relevantne elemente koji su uzeti u obzir.

Prvo, kao »osobni dohodak« treba uzeti bruto osobne dohotke, osobna primanja iz dohotka, sredstva zajedničke potrošnje i dio doprinosa za stambenu izgradnju koji ostaje OOUR-u. U stvari, pod osobnim dohocima podrazumijevaju se sva sredstva namijenjena tekućoj potrošnji radnika u obračunskom razdoblju.

Drugo, tekući rad se mjeri »uvjetno kvalificiranim radnikom uz prosječne uvjete rada«. Broj zaposlenih, odnosno stvarno izvršenih sati rada ne multiplicira se samo koeficijentom stručnosti, kao mjerom kvalitete rada, već je potrebno koristiti i koeficijente koji obilježavaju uvjete rada. Za neke sektore privrede je izvanredno značajno da se i po toj osnovi precizira uloženi rad. Koeficijenti uvjeta rada mogli bi biti i značajan instrument pri društvenom dogovaranju i samoupravnom sporazumijevanju o raspodjeli.

Treće, pri normiranju pojedinih elemenata čistog dohotka ne treba uzeti u obzir samo ostvarenja u nekom proteklom razdoblju i to normirati za ideće razdoblje. Društvenim planom razvoja privrede republike mogu se predvidjeti veći ili manji normativi. Suvremenim metodama ekonomske analize i bilančnim metodama mogu se indirektnim putem identificirati, kvantificirati i ocijeniti utjecaji na čisti dohodak mnogih relevantnih faktora, pored utjecaja tekućeg rada i angažiranih sredstava, koji nisu jedini faktori stvaranja čistog dohotka. Te metode mogu zato dati elemente za korigiranje osnovnih normativa zavisno od kvalitete djelovanja svakog pojedinog od njih ili nekih trećih, još nedovoljno upoznatih faktora.

Svaki od pokazatelja ekstradohotka koji smo naprijed iznijeli ima svoj ekonomski smisao. Po jednom pokazatelju, grana može pokazivati bolji, a po drugom slabiji položaj, već prema tome kolikim je pojedinim obavezama opterećena ili koliki je udio vlastitih izvora u ukupnim sredstvima. I veličinu rezervnog fonda stavljali smo na različita mjesta u formulama. Kakvi se rezultati konkretno dobivaju po različitim alternativama, može se vidjeti iz pregleda gdje iznosimo rezultate empirijske kvantifikacije četiri od pet iznijetih mogućnosti.

Digitized by Google

Rezultati empirijskog istraživanja

Da bismo dobili uvid u kojim se granama ostvaruje ekstradohodak, definiran na naprijed iznijete načine, kao i da bismo provjerili metodološke postupke, utvrdili smo četiri relevantna koeficijenta odnosa između ostvarenog dohotka i normalnog. Za tu smo svrhu koristili podatke iz završnih računa za svaku godinu od 1971. do 1978. Analiza je izvršena na nivou grana zbog mogućnosti objavljivanja podataka. Pri obradi je korištena metodska osnova razrađena u Ekonomskom institutu iz Zagreba, koji je za tu svrhu koristio svoje programe i kompjutorsku obradu.

Rezultate prikazujemo u dvije tabele. U prvoj su sadržani rezultati za period 1971—1976. S godinom 1976. završava se stara statistička klasifikaciona shema grana. Iza te godine slijedi nova klasifikacija, pa neke grane nisu usporedive u vremenu zbog različitosti u definicijama grana. U drugoj su tabeli zato posebno prikazani rezultati po novoj klasifikaciji grana. Nismo prikazali rezultate izračunavanja za svaku godinu jer bi to zauzelo prevelik prostor, a i preglednost bi se izgubila. Zato smo u prvoj tabeli prikazali aritmetski prosjek za šest godišnjih veličina, a u drugoj prosjek za dvije godišnje veličine. Ova analiza nema operativni karakter niti je izvršena dublja analiza. Osnovna nam je želja da damo prvi uvid u stanje i veličine ostvarenog ekstradohotka. Nemamo pri tome mogućnosti da ulazimo u analizu faktora koji opredjeljuju da se u nekoj grani ostvaruje pozitivan ekstradohodak, a u drugoj negativni rezultati rada i poslovanja.

Sintetskim prikazom ekonomskog natprosječnog položaja iskazuje se postojanje dosta značajnih međugranskih razlika. Praktično u čitavom razdoblju od 1971. do 1978. u povoljnom se ekonomskom položaju nalaze ove grane: proizvodnja i prerada nafte; cijela vanjska trgovina; organizacije za pružanje financijskih i drugih usluga; cijela trgovina na veliko; najznačajniji sektori građevinarstva; grafička djelatnost; prerada kemijskih proizvoda; PTT usluge; zračni saobraćaj; najveći dio prehrambene industrije; zanatstvo.

U novije vrijeme (uglavnom od 1973. ili 1974. godine) iz spiska grana koje ostvaruju ekstradohodak izašle su ove dosta značajne proizvodne grane: crna metalurgija; industrija građevnog materijala; obojena metalurgija; pomorski saobraćaj.

Za ove grane dajemo poseban grafički prikaz pokazatelja ekonomskog položaja (ČDD1) po pojedinim godinama da bi se vidjele prijelomne godine kada te grane dolaze u nepovoljan položaj.

U međuvremenu, dok navedene grane pogoršavaju ekonomski položaj, neke druge grane ga poboljšavaju. Nalazimo da su to ove grane: cjevovodni transport; brodogradnja (zbog pozitivnih rezultata u 1977); proizvodnja ugljena; cestovni saobraćaj; trgovina na malo (bez prehrambenih proizvoda).

Neki zaključci već se mogu izvući iz ovog sumarnog pregleda. Na spisku grana koje ostvaruju ekstradohotke nalazimo dosta

Digitized by Google

Tabela 1

Ekstradohoci u privredi Jugoslavije 1971—1976.

Red. broj	Grana	DD1	DD2	ČDD1	ČDD2
1.	Nafta	2,155	1,974	2,230	2,128
2.	Pomorski saobraćaj	1,400	1,490	1,693	1,609
3.	Poslovna udruženja	1,158	1,055	1,614	1,533
4.	Vanjska trgovina	1,208	1,103	1,538	1,470
5.	Projektiranje	1,426	1,352	1,511	1,463
6.	Trgovinske usluge	1,348	1,267	1,351	1,318
7.	Premjeravanje i kartiranje zemljišta	1,327	1,285	1,351	1,308
8.	Trgovina na veliko	1,176	1,164	1,309	1,261
9.	Ispitivanje zemljišta i materijala	1,229	1,177	1,299	1,195
10.	Montaža	1,231	1,197	1,269	1,231
11.	Grafička industrija	1,225	1,188	1,268	1,231
12.	Kemijska industrija	1,172	1,143	1,245	1,226
13.	PTT saobraćaj	1,203	1,177	1,219	1,176
14.	Završni radovi u građevinarstvu	1,144	1,126	1,185	1,148
15.	Industrija duhana	1,006	1,036	1,176	1,116
16.	Rudarska istraživanja	1,082	1,065	1,139	1,088
17.	Lov	1,206	1,127	1,134	1,139
18.	Industrija gume	1,083	1,069	1,132	1,101
19.	Turističko posredovanje	1,056	1,078	1,123	1,131
20.	Crna metalurgija	1,005	0,959	1,116	1,103
21.	Industrija građevnog materijala	1,082	1,065	1,113	1,095
22.	Zračni saobraćaj	1,000	1,091	1,087	1,125
23.	Prehrambena industrija	1,011	1,030	1,085	1,075
24.	Obojena metalurgija	1,001	1,030	1,084	1,096
25.	Zanatstvo	1,047	1,040	1,080	1,055

Napomena: (1) Redoslijed grana prema pokazatelju ČDD1; (2) Pokazatelji predstavljaju aritmetske prosjeke za vrijednost u godinama od 1971. do 1976.

Simboli označavaju:

DD1 = odnos dohotka i normalnog dohotka, s time da u dohodak (ostvareni i normalni) nisu uključene zakonske obaveze;
DD2 = odnos dohotka i normalnog dohotka, kao i kod pokazatelja DD1, ali su u dohodak uključene zakonske obaveze;
ČDD1 = odnos čistog dohotka i normalnog čistog dohotka (u čisti dohodak ulaze ukupna primanja zaposlenih i ukupna novčana akumulacija);
ČDD2 = odnos čistog dohotka i normalnog čistog dohotka, ali je čisti dohodak iz formule ČDD1 uvećan za zakonske obaveze.

značajan broj grana iz uslužnih djelatnosti. Mali dio direktnih proizvođača uvrstio se u taj spisak. Najveći broj grana koje ostvaruju ekstradohotke ima stabilnu poziciju, to jest njihov nat-

Digitized by Google

prosječni ekonomski položaj se ne mijenja. Postoje, međutim, grane kod kojih se pozicije mijenjaju, ili na bolje ili na gore. To govori da postoje stanoviti faktori — vjerojatno egzogeni za granu kao cjelinu — koji su u stanju da u nekim slučajevima naglo promijene položaj neke grane. Ipak preovlađuje zaključak da grane koje ostvaruju natprosječne rezultate rada i poslovanja uglavnom zadržavaju svoj natprosječni položaj i da im institucije privrednog sistema i mjere ekonomske politike u tom pogledu uglavnom ne mijenjaju poziciju.

Detaljnija i dubinska analiza pokazala bi, vjerojatno, stanovite specifičnosti kod pojedinih grana. Grane su, naime, dosta glomazne i unutar sebe heterogene, pa prikazivanje ekstradohotka po granama ima vrijednost prvog uvida u stanje privrede, a ne i operativni značaj.

Tabela 2

Ekstradohoci u privredi Jugoslavije 1977—1978.

Red. broj	Grana	DD1	DD2	ČDD1	ČDD2
1.	Cjevovodni transport	1,738	1,365	2,187	2,242
2.	Proizvodnja nafte i plina	2,872	2,291	2,146	2,197
3.	Vanjska trgovina	1,280	1,096	1,619	1,539
4.	Financijske i druge usluge	1,457	1,369	1,513	1,442
5.	Niskogradnja i hidrogradnja	1,293	1,263	1,346	1,271
6.	Trgovina na veliko	1,247	1,215	1,344	1,294
7.	Proizvodnja derivata nafte	1,448	1,346	1,312	1,408
8.	Prerada kemijskih proizvoda	1,246	1,213	1,282	1,239
9.	Instalacije i završni radovi	1,212	1,198	1,265	1,197
10.	Grafička djelatnost	1,247	1,217	1,249	1,214
11.	Strojogradnja	1,185	1,200	1,245	1,200
12.	Proizvodnja saobraćajnih sredstava	1,118	1,146	1,213	1,135
13.	PTT usluge	1,177	1,163	1,184	1,145
14.	Proizvodnja stočne hrane	1,232	1,191	1,175	1,249
15.	Proizvodnja električnih strojeva	1,110	1,149	1,169	1,133
16.	Pretovarne usluge	1,283	1,202	1,160	1,207
17.	Brodogradnja	1,075	1,079	1,160	1,167
18.	Metaloprerađivačka djelatnost	1,107	1,119	1,158	1,118
19.	Prerada obojenih metala	1,194	1,167	1,152	1,189
20.	Proizvodnja prehrambenih proizvoda	1,111	1,130	1,144	1,121
21.	Prerada kaučuka	1,054	1,071	1,121	1,065
22.	Proizvodnja kamena i pijeska	1,081	1,111	1,107	1,075
23.	Zračni saobraćaj	1,161	1,137	1,106	1,154
24.	Proizvodnja ugljena	1,047	1,037	1,072	1,065
25.	Visokogradnja	1,025	1,028	1,087	1,053
26.	Zanatstvo	1,049	1,058	1,066	1,056
27.	Trgovina na malo	0,993	1,016	1,036	1,007
28.	Cestovni saobraćaj	1,034	1,105	1,029	1,033

Napomena: (1) Redoslijed grana prema pokazatelju ČDD1; (2) Pokazatelji predstavljaju aritmetske prosjeke za vrijednosti u godinama 1977. i 1978.

Digitized by Google

Ustanovljivanje dijela ekstradohotka koji se može smatrati rentom

Osnovne organizacije udruženog rada realiziraju svoje proizvode na tržištu. Na tržištu se susreću s platežno sposobnom tražnjom, s konkurentskim proizvodima iz domaće proizvodnje i uvoza, s tehnološkim i organizacionim inovacijama te mjerama ekonomske politike. Pri realizaciji svojih proizvoda one vode računa i o programiranim elementima dohotka, uz materijalne troškove i amortizaciju. Za ponašanje ekonomskih subjekata od izvanredno velikog je značaja da budu obaviješteni i obavezani da vode računa o regulativnim elementima cijena, to jest o regulativnom osobnom dohotku po radniku i regulativnoj akumulativnoj stopi.

Ostvari li se prodajom proizvoda veći dohodak od ravnotežnog, pokazuje se ekstradohodak.[9] Međutim, ta ostvarena pozitivna razlika nije homogena. Ona se sastoji iz tri dijela. Prvi dio viška dohotka iznad programiranog raspoređuje se u fondove akumulacije ako je to ekonomski nužno. Drugi dio proizlazi iz izabranih metoda organizacije, izbora proizvodne varijante, inovacija, racionalizacija. Treći dio ekstradohotka je renta.

Jedan dio viška dohotka iznad programiranog raspoređivat će organizacije udruženog rada svojim autonomnim odlukama u dodatne fondove akumulacije. Pored prosječne programirane akumulacije, utvrđene zajedničkom politikom dohotka kao minimalne obaveze, organizacije bi imale i potrebu da u slučaju veće nezasićene tražnje ili većih potreba u razvoju zbog tehničkog progresa formiraju akumulaciju veću od programirane. Na to će ih prisiljavati ekonomska nužda. Za takvo izdvajanje akumulacije ne bi trebala postojati posebna ograničenja u samom momentu nastajanja i upotrebe tog viška, ali ipak treba naglasiti da i to treba prethodno planirati u sklopu usaglašavanja planskih prioriteta. Veće izdvajanje akumulacije u funkcionalnoj je vezi s relativnim cijenama proizvoda i usluga i može se realizirati samo u slučaju vrlo povoljnih odnosa cijena. Zato i taj dio dohotka ima svoje ekonomske limite o kojima politika raspodjele i cijena moraju voditi računa.

Drugi dio viška dohotka iznad programiranog proizlazi iz izabranih metoda organizacije, izbora proizvodne varijante, inovacija, racionalizacija; jednom riječju, iz pozitivnih rezultata upravljanja. Taj dio dohotka zato također pripada organizaciji udruženog rada i raspoređuje se u masu osobnih dohodaka, a iza toga samostalnom odlukom na radnike-upravljače koji su svojim radom i prijedlozima pridonijeli stvaranju natprosječne produktivnosti rada i efektivnosti sredstava. S obzirom na to da se programiranom i dodatnom akumulacijom podruštvljava dio dohotka koji je rezultat društvenog rada i produktivnosti, proizvodnja viška dohotka iznad programiranog može se uzeti kao rezultat tekućeg i

[9] O mogućoj negativnoj razlici — gubicima — ovdje ne raspravljamo, iako bi za sagledavanje ekonomskog položaja svih grana to bilo značajno.

Digitized by Google

minulog rada radnika i proizvodne jedinice. Na taj se način priznaju ukupnom, to jest tekućem i minulom radu radnika i proizvodne jedinice veći efekti od prosječnih. U isto vrijeme, izdvajanjem dijela dohotka koji proizlazi iz društveno priznatih rezultata upravljanja (»zalaganja radnika«) povećava se stopa aktivnosti društvenih sredstava. Veći osobni dohoci radnika iz tog naslova posljedica su natprosječne efektivnosti, a ne prisvajanja dijela dohotka koji proizlazi iz rente ili dijela dohotka koji pripada društvenim sredstvima.

Oba do sada razmatrana dijela viška dohotka iznad programiranog mogu se nazvati ekstradohotkom koji pripada radnom kolektivu. Postoji, međutim, treći dio koji zaslužuje posebno tretiranje. Taj se dio ekstradohotka naziva rentom.

U vezi s raspoređivanjem ekstradohotka na tri sastavne komponente treba iznijeti nekoliko pravila. Te dijelove je teško razdvojiti i kvantificirati; oni nisu stalni i ne stoje u određenoj vezi s količinom upotrebljenih sredstava ili zaposlenih radnika; najzad, renta se može transformirati u druge oblike i preliti u druge dijelove privrede.

Već do sada opisani postupak ustanovljivanja ekstradohotka zahtijeva obilje ažurnih informacija, meritornih i obavezujućih dogovora o referentnim veličinama i zato je dosta kompliciran i ne uvijek lako sprovediv. Daljnja razdvajanja ekstradohotka na njegove sastavne komponente su moguća. Na primjer, moguće je precizirati »kvalitetu« privređivanja na strani oba inputa. Na strani angažiranih sredstava moguće je korigirati prvotne veličine ustanovljenog ekstradohotka za stupanj korištenja kapaciteta u grani i pojedinačno, iako se u početnim izračunavanjima uložena sredstva ne korigiraju za različitu upotrebu raspoloživih kapaciteta. Na strani angažiranog rada također je moguće uzeti u obzir iskorištenje raspoloživog vremena, jednako kao i poboljšanja u vezi s kvalitetom radne snage, stručnim osposobljavanjem i drugim akcijama. Na strani outputa moguće je i potrebno interpretirati razlike u dinamici cijena izlaza i ulaza robe i usluga.

Nikakvo teorijsko rješenje, a ni praktična preporuka o problemu rente nije moguća prije nego što se utvrdi koji faktori uvjetuju njeno nastajanje. Međutim, utvrđivanje činilaca rente treba prepustiti svakom ekonomskom subjektu koji mora »dokazati« da je potreban sa stajališta društvene proizvodnosti i korisnosti, odnosno da će natprosječne rezultate svog privređivanja koristiti najvećim dijelom za proširenje materijalne osnove rada i poslovanja.

Međutim, dok se te analize i dokazivanja obavljaju, samoupravna politika dohodaka treba poći od toga da se raspodjela ili, preciznije, raspodjela ekstradohotka uvijek zasniva na konvencijama. Takva je, na primjer, konvencija kad se u članu 18. Ustava

Digitized by Google

govori o izuzetnim, a ne jednostavno o povoljnim uvjetima.[10] Društveni dogovori i samoupravni sporazumi su metoda dolaženja do konvencija. Dogovorom će se, zbog nemogućnosti egzaktnog razdvajanja komponenti ekstradohotka, ustanoviti slijedeće: »Organizacija udruženog rada koja u obračunskom razdoblju ostvari ekstradohodak u odnosu na čisti dohodak od iks postotaka može iz čistog dohotka za osobne dohotke izdvojiti po jednom radniku svotu — u odnosu na osobni dohodak po radniku privrede republike ostvaren u protekloj godini i uvećan za višu kvalifikacijsku strukturu i teže uvjete rada — od ipsilon postotaka.« Time se izdvojio dio koji pripada osobnim dohocima. Ostatak ekstradohotka služi unapređenju materijalne osnove rada.

Takve tablice mogu progresivno umanjivati razliku između osobnog dohotka osnovne organizacije udruženog rada i osobnog dohotka nacionalne privrede. One moraju biti podvrgnute promjenama zavisno od konkretnih prilika u ekonomskoj razvijenosti i planova razvoja regija i zemlje kao cjeline.

Dio osobnog dohotka koji proizlazi iz ekstradohotka može se nazvati poduzetničkom dobiti. To je izraz koji se koristi u građanskoj ekonomiji. Za razumijevanje te kategorije, kao i prijedloga da se taj dio utvrđuje pomoću »tablica«, nužno je uzimati u obzir slijedeće. Ni jedan ekonomski proces, pa ni uspješno uvođenje tehnoloških, komercijalnih ili organizacionih poboljšanja, ne obavlja se samo od sebe. U našem se sistemu o tome brinu svi radnici donošenjem odluka. Pri tome na sebe uzimaju rizik gubitaka. Ali, poduzetnička dobit se pojavljuje iz niza događaja koji praktički uvijek imaju neku vezu s monopolističkom cijenom. Ta dobit je rezultat nečega što u datom momentu drugi ne mogu. Dovoljno je za ilustraciju podsjetiti se na uvođenje novog proizvoda uz zaštitu proizvodnje patentom. Poduzetnička dobit može se povezati i s elementom slučaja. Nije za zanemarivanje da se poduzetnička dobit u građanskoj ekonomiji nazivala i »rentom za sposobnost«[11]. Taj termin uzima u obzir »sposobnost« kao najopćenitiju osobinu poduzetnika, ali ipak poduzetničku dobit izjednačava s »rentom«.

Rente se mogu transformirati u druge oblike i preliti u druge dijelove privrede, naravno, prije nego što se iskažu u nekom sektoru privrede. Neakumulativnost neke grane ili organizacije nije sasvim pouzdan znak da se tu loše posluje.

Sistemom ekonomskih instrumenata rente će se smanjiti: (1) povećanim doprinosima društvenoj zajednici; (2) umjetno niskim cijenama proizvoda; (3) kupovinom zemlje od privatnika; (4) troškovima obnavljanja, održavanja i istraživanja rezervi rudnog i drugog mineralnog blaga; (5) troškovima proizvodnog otkrivanja mineralnih sirovina; (6) troškovima osvajanja nove proizvodnje.

---

[10] Riječ »izuzetan« navedena je u tom članu na tri mjesta.

[11] Vidi: J. A. Schumpeter, *Povijest ekonomske analize*, »Informator«, Zagreb, 1976, str. 416. i dr.

Digitized by Google

Rente će se povećavati u ovim slučajevima: (1) regresima i premijama (kompenzacijama); (2) umjetno višim cijenama proizvoda; (3) olakšicama i povlasticama (u kamatama, porezima, carinama i dr.); (4) pokrićem gubitaka nepovratnim sredstvima.

Ako su prelivanja dohotka putem navedenih instrumenata stalna pojava, posljedica je da su proizvođači nedovoljno zainteresirani da brže i sa što manje troškova unapređuju svoju proizvodnju. Poželjno je da se renta iskaže kad faktički postoji. Samo tako će se otvoriti jasnije perspektive svakoj proizvodnji, a privredna kretanja stabilizirati. Poželjno je, zatim, ustanovljenu rentu namjenski koristiti.

Korištenje rente

Osnovna namjena rente jest da se njenim korištenjem za unapređenje materijalne osnove rada smanje razlike u dohotku, odnosno da se iscrpive sirovine štede za budućnost ili da se traže novi izvori. Zbog posebnih obilježja pojedinih renti treba uzeti u obzir specifični instrumentarij usmjeravanja, a ponegdje (kod privatnog sektora) i zahvaćanja renti. To znači da, u osnovi, rentom raspolažu osnovni privredni subjekti, ali je oni ne mogu koristiti za povećanje vlastitog osobnog dohotka i individualnog standarda, kao ni za alimentiranje općinskih i drugih budžeta u cilju podmirenja potreba administrativnog aparata ili neprivrednih djelatnosti.

Zemljišna renta, na primjer, može biti jedan od osnovnih izvora za kupovinu zemljišta. Podruštvljavanjem zemljišta stvaraju se uvjeti za povećanje ukupne poljoprivredne proizvodnje. Privredna funkcija rente od šuma sastoji se u tome što je ona obično glavni, a negdje i jedini izvor sredstava za reprodukciju i unapređenje šuma. Rudarsku rentu treba ostaviti na raspolaganje vrsti proizvodnje gdje je realizirana, u prvom redu za financiranje troškova istraživanja novih nalazišta, a zatim za pokrivanje sve većih investicionih ulaganja u tu proizvodnju, koja se također povećavaju iscrpljivanjem. Zahvaćanje gradske rente predstavlja realnu osnovicu za daljnje uređivanje i komunalno opremanje gradova u cjelini. Turistička renta se mora koristiti prvenstveno za zaštitu prirodnih rijetkosti i vrijednosti kulturno-historijskih spomenika, za izgradnju infrastrukture, a potom za unapređenje turističke djelatnosti. Tehnološka i monopolska renta ustanovljuju se procesom koji vrijedi za sve rente i koriste se isključivo za proširenu reprodukciju. To dovodi povećanjem ponude do smanjivanja razlika među proizvođačima po osnovi tehnologije i položaja na tržištu.

Renta može biti podvrgnuta i društvenom usmjeravanju. To će se učiniti na osnovi planova općine, republike i pojedinih njenih

Digitized by Google

grupacija. Usmjerena renta treba da potiče skladan razvoj materijalne osnove udruženog rada na širem teritoriju. Pri tome se društveno usmjereni dio rente ne vraća niti se za nju obračunava naknada onim osnovnim organizacijama udruženog rada u kojima je renta iskazana. Može se pretpostaviti, premda to ne može biti predmet unaprijed stvorenog reguliranja (dogovora), da će se renta u tom slučaju koristiti prvenstveno za financiranje razvoja privredno nedovoljno razvijenih krajeva u republici, za izgradnju i rekonstrukciju prometnih, energetskih i vodoprivrednih objekata, za izgradnju drugih objekata infrastrukture koji su od interesa za privredni i društveni razvoj te za kompenzacije. Stvar je ekonomsko-političkog opredjeljenja i ekonomske analize da se u planovima utvrdi koji i koliki dio rente će koristiti same organizacije udruženog rada, a koji će se dio društveno usmjeravati.

Digitized by Google

Ivo Burić

O kategorijalnom značenju minulog rada u uvjetima udruženog rada

(Prilog za daljnju suštinsku i zakonsku razradu)

Izradom Nacrta zakona o osnovama društveno-ekonomskih odnosa u privređivanju sredstvima proširene reprodukcije i brionskom raspravom ponovno je aktualizirano pitanje minulog rada. Ako bismo sudili samo po naslovu pod kojim se pojavio Nacrt, tada se minuli rad kao njegova izvorna i centralna kategorija negdje zagubio od izrade prve do ove sadašnje verzije. Iako bi se ovo ispuštanje pojma minuli rad iz naslova Nacrta zakona moglo smatrati više formalnim nego suštinskim, moguće je, ipak, zamjeriti autorima da nisu dosljedno poštivali ni dijalektički odnos u kojem je vanjski oblik uvijek relativno korespondentan svojoj suštini ni formalno-pravni zahtjev prema kojem naslov ma kojeg zakona mora što eksplicitnije izražavati, odnosno ukazivati na njegov stvarni sadržaj. Da li je pojam minuli rad ispušten zbog duljine samog naslova zakona ili zbog nekih drugih razloga, može se samo nagađati. U tome neće biti zacijelo rijetke ni one interpretacije što će

Digitized by Google

u tom ispuštanju minulog rada iz naslova vidjeti osnovu za svoj daljnji animozitet što ga imaju prema njemu od njegovog pozitivnog određenja kao nove društveno-ekonomske kategorije udruženog rada.

Interpretaciji i naslova i cijelog konteksta novog zakona neće zasigurno mnogo doprinijeti ni sadašnja posebna naznaka (u naslovu i sadržaju) da se radi o sredstvima proširene reprodukcije, a ne o ukupnim sredstvima društvene reprodukcije. Jer, iako se minuli rad može kvantitativno poistovjetiti sa sredstvima proširene reprodukcije, taj njihov naziv i naslov ničim ne pokazuje da je ovdje riječ o potpuno novom društvenom obliku materijalne osnove samoupravno udruženog rada. A upravo po tome što će sredstva proširene reprodukcije imati jednu novu društveno-ekonomsku funkciju u odnosima udruženog rada išlo se na njihovo novo ustavno određenje i novi naslov koji sam po sebi ukazuje da je ovdje riječ prvenstveno o radu radnika što su ga oni stvorili i uložili u proširenje materijalne osnove svoga i ukupnog društvenog rada.

Što se tiče sadržaja Nacrta što je bio pripremljen za održanu raspravu, moguće je već uvodno kazati da je on od svih dosadašnjih najviše respektirao objektivne uvjete u kojima će se ostvarivati nova kategorija minulog rada i njeno programsko i ustavno određenje. No, unatoč tome, ni ovaj Nacrt još nije odgovorio na nekoliko suštinskih i još više praktičnih pitanja njegove konkretne društveno-ekonomske i samoupravne realizacije, na što je, uostalom, ukazala i rasprava. (Autoru nisu poznati detaljniji rezultati rasprave, ali iz fragmentarnih napisa u štampi moguće je zaključivati da je i ona ostavila još značajan broj otvorenih pitanja.) Nešto zbog toga, a dijelom i zato što je u mnogim članovima Nacrt ostao na uopćenim programskim i ustavnim određenjima, ponovno se mogu čuti glasovi od osporavanja do nedoumica.

Međutim, takvi polemički i upitni glasovi i ovaj put nisu iznenađujući, jer bez obzira na to što je minuli rad već skoro deceniju ustavna kategorija, on još do sada nije dobio svoju dublju teorijsku razradu i društveno-ekonomsko obrazloženje. Kao što je poznato, do takve relevantne interpretacije nije došlo uglavnom iz dva razloga. Prvi je u nepokrenutoj široj znanstveno-teorijskoj i idejno-političkoj aktivnosti na istraživanju i osmišljavanju same kategorije minulog rada u uvjetima samoupravno udruženog rada. Drugi je u nepripremljenosti općih društveno-ekonomskih preduvjeta u kojima bi moglo doći do njegovog razvoja i afirmacije kao realne kategorije. Valja, naime, znati da su ti preduvjeti društvene i materijalne prirode, a jedinstveno ih izražava stupanj razvijenosti i samoupravne udruženosti udruženog rada u svakoj konkretnoj OOUR i društvu u cjelini.

Digitized by Google

O nekim osnovnim poticajima i preprekama socijalističke afirmacije minulog rada

Pozitivno određenje kategorije minulog rada kao novog društveno-pravnog oblika materijalne osnove udruženog rada nailazilo je od početka na mnogo nerazumijevanja i suprotstavljanja. Međutim, takvo opredjeljenje minulog rada za odgovarajuće uvjete proizvodnih odnosa nije neka dijalektički nepredvidiva ideja. Ako se, naime, samoupravnu organizaciju udruženog rada smatra novom društvenom podjelom rada, podjelom koja ukida podvojenost izvršnih i upravljačkih funkcija u procesu rada, tada ona, po Marxu, proizvodi i sebi adekvatan društveni oblik sredstava, odnosno vlasništva, jer »... svaki stupanj podjele rada (a isto tako i integracije rada, op. I. B.) određuje i uzajamne odnose individua u odnosu na materijal, oruđa i proizvode rada«.[1]

Za naše uvjete to bi bio domašaj koji ne uspostavlja »... iznova radnikovo privatno vlasništvo, ali uspostavlja individualno vlasništvo na osnovi tekovina kapitalističke ere (i našeg dosadašnjeg materijalnog i samoupravnog razvoja, op. I. B.), na osnovi kooperacije i zajedničkog posjeda zemlje i sredstava za proizvodnju koje je proizveo sam rad«[2]. Uspostavljanje takvih novih odnosa mora biti, međutim, društveno osmišljeno, te se jedino tako može izbjeći ponovno fiksiranje društva »... kao apstrakcije nasuprot individuumu, dakle da zajednica ne postane opći kapitalist, a kapital prizna kao općenitost i moć zajednice«[3].

Novim određenjem minulog rada naše samoupravno društvo nastoji da izbjegne takvu opasnost. No, to ne zavisi uvijek samo od volje i programskih ciljeva, nego i od društveno-ekonomskih uvjeta, pravnih rješenja, pa i odnosa snaga u društvu. Ako se u toj svjetlosti ocjenjuju dosadašnji više nego skromni rezultati u ostvarivanju nove kategorije minulog rada, može se kazati da su razlozi za to u svemu tome ponešto. Između ostalog, kritika pozitivnog opredjeljenja minulog rada još je uvijek uporna u dokazivanju da će ga ono odvući prema restauraciji kapital-odnosa. U svojoj osudi ona, međutim, minulom radu prilazi sa stajališta nepromijenjenih odnosa. Ona, izgleda, nije u stanju da minuli rad zamisli u jednim drugačijim uvjetima i s drugačijom društveno-ekonomskom funkcijom u danim odnosima kao što će biti odnosi samoupravno udruženog rada.

Teškoće u pobijanju njenih pogrešnih shvaćanja su u tome što do sada nema nikakvih realnih dokaza o njegovom novom realitetu i ponašanju, jer se minuli rad kako se nastoji afirmirati još nigdje nije razvio. No, on se ne pojavljuje i zato što ni odnosi udruženog rada, kao njegova autentična sredina i osnovna pretpostavka, još nisu razvijeni. »Mi smo na početku udruživanja i

[1] K. Marx, *Njemačka ideologija*, u: *Sabrana djela*, tom VI, str. 20.
[2] K. Marx, *Kapital*, tom I, »Kultura«, Zagreb, 1947, str. 684.
[3] K. Marx, *Rani radovi*, »Kultura«, Zagreb, 1967, str. 278.

Digitized by Google

naš rad još nije udružen. Radi se o procesu udruživanja.«[4] Minuli rad će se, prema tome, razvijati uporedo s razvojem samoupravnih odnosa udruženog rada. U tome neće ići ni brže ni mnogo sporije, jer se mora istovremeno razvijati i kao konkretna materijalna osnova, odnosno kao stvarno nova sredstva za proširenu reprodukciju. Sredstva što su do sada ulagana u proširenje materijalne osnove rada nisu, naime, ulagana kao kategorija minulog rada. Ona su bila samo prirodno minuli rad, a u kategorijalnom smislu opći oblik društvenih sredstava, odnosno društveno vlasništvo. Zbog razlikovanja te do sada prirodne kategorije minulog rada i njenog općeg društvenog oblika (vlasništva), od one što će se razvijati s razvojem samoupravnih odnosa udruženog rada, bilo bi bolje tu prethodnu kategoriju, odnosno sredstva što su išla u proširenu reprodukciju nazvati »prošli rad«.

Spomenuta kritika minulog rada ima, međutim, unekoliko pravo kada kritizira ono shvaćanje koje minuli rad smatra prvenstveno ili isključivo raspodjelnom kategorijom. Jer, dajući mu samo tu funkciju, on se može doista pretvoriti u neku vrstu vlasničke kategorije, odnosno pravo s osnova vlasništva. Stoga njegovu novu funkciju treba uzeti šire i suštinu izvući iz ukupnosti ne samo odredaba koje ga ističu kao osnovu za raspodjelu, nego svih odredaba koje govore o samoupravnom organiziranju udruženog rada i njegovim pravima i obavezama iz tog udruživanja. U tom smislu uvijek je poučno tumačenje E. Kardelja kojim kaže: »Ahilova peta u nekih savremenih marksističkih ekonomista i sociologa u tumačenju društveno-ekonomskih odnosa upravo je u tome što sredstva za proizvodnju, to jest podruštvljeni ili »opredmećeni«, ili »minuli rad« koji je namenjen proširenoj reprodukciji posmatraju kao društveni kapital za sebe, odvojeno od rada pojedinačnog radnika ili radnog kolektiva. Takav pristup nas može dovesti u ozbiljnu zabludu — da smatramo da radniku pripada kao »njegovo« samo ono što dobije kao udeo u dohotku njegove radne organizacije, odnosno lični dohodak iz njegovog tekućeg rada, a da nije njegovo, odnosno da je »tuđe«, to jest »društveno« sve ono što se od njegovog rada odvaja u vidu podruštvljene akumulacije.«[5]

U širem pregledu objavljenih mišljenja o minulom radu moguće je zapaziti i drugačije iznijansiranih pro i kontra stajališta. Među njima bila su dosta eksponirana ona koja pitanja minulog rada i prava radnika s njegove osnove razrješavaju na razini klase (radnika) i opće kategorije društvenog vlasništva. U jednoj drugoj, dosta sličnoj, zastupa se stajalište da je taj odnos sredstava i rada potrebno i moguće razrješavati na razini OOUR kao društveno-pravnog subjekta i njenog radnog kolektiva. Ne treba opširnije dokazivati da se u prvom i drugom slučaju kategorija minulog rada svodi također na vlasničku kategoriju, jer se posred-

[4] V. Bakarić, *Socijalistički samoupravni sistem i društvena reprodukcija*, »Informator«, Zagreb, 1974, str. 80.

[5] E. Kardelj, *Protivrečnosti društvene svojine u savremenoj socijalističkoj praksi*, »Socijalizam«, br. 4/1972, str. 405—406.

Digitized by Google

stvom sredstava nastoji organizirati bilo društvo u cjelini bilo rad u svakoj pojedinoj organizaciji. Jedan i drugi koncept temelji se u osnovi na shvaćanju da je sadašnja kategorija, odnosno definicija društvenog vlasništva, u smislu da je ono »ničije i svačije«, neko definitivno rješenje u razvoju društvenog vlasništva, jer se time došlo do »finalizma« poslije kojeg se nema više što filozofirati. Na njega se nadograđuje i ono koje smatra da takva otvorena definicija omogućava njegovo daljnje prilagođavanje određenim uvjetima i odnosima proizvodnje. Njegova je slaba strana u tome što takva definicija omogućava i stvaranje grupnog, ali i etatističkog vlasništva na »ničijim i svačijim« sredstvima, na što je, uostalom, već ukazala i naša praksa u razdobljima njihove monopolizacije čas s jedne, čas s druge strane.

Ni jedno ni drugo shvaćanje, kao ni njihove praktične premise nisu, međutim, i ekonomski održive. Jer u sadašnjim uvjetima niti je moguće, a niti racionalno da sredstva za proizvodnju budu »ničija i svačija« u ekonomskom pogledu. To bi faktično značilo da se društvo već od sada pa ubuduće može osloboditi njihove ekonomske determinacije. A svakodnevna praksa, koja je mnogo bogatija oskudicom nego obiljem, ukazuje da je to nemoguće i da se u takvim uvjetima mora uvijek znati što je tko proizveo i koliko mu zbog toga pripada. Zbog toga je svako daljnje naprezanje da će sredstva za proizvodnju biti to društvenija što će biti više ničija i svačija u najmanju ruku pretjerani optimizam.

Već na osnovi ovog što je rečeno zaključak o daljnjem smjeru podruštvljavanja sredstava za proizvodnju kao da se nameće sam po sebi. Taj smjer nije zacijelo u daljnjem uopćavanju ni statusa ni subjekta vlasništva, već u njihovoj što dosljednijoj društvenoj konkretizaciji i nominaciji. Izlaz za to je na onoj strani na kojoj će sredstva udruženog rada postati društvenija kategorija ne preko općeg pojma (definicije), nego preko društvenijih proizvodnih odnosa što će ih radnici uspostavljati kod udruživanja svoga rada i u toku rada. Izlaz je, dakle, ne preko stvaranja fetiša od društva i vlasništva, nego preko personifikacije proizvodnih odnosa u radu i povodom rada. To je onaj put podruštvljavanja stvari i odnosâ o kojem je govorio K. Marx. »Svaki tip proizvodnih odnosa među ljudima daje stvarima posredstvom kojih određeni ljudi stupaju u neposredne proizvodne odnose specifično »društveno svojstvo«, »društveni oblik«.«[6]

Ako bi se već ovdje pokušalo naznačiti rezultat takvog podruštvljavanja, tada bi se novi vlasnički status sredstava za proizvodnju u uvjetima udruženog rada trebao razvijati prema obliku po kojem bi ona bila istovremeno sredstva »svih i svakoga« tko je sudjelovao u njihovom stvaranju. To bi trebao biti oblik koji bi svojim kvalitetom i kvantitetom potvrđivao zajedničke i individualne rezultate radnika ostvarene u odnosima njihovog samoupravno i funkcionalno udruženog rada u stvaranju materijalnih pre-

[6] Prema I. I. Rubin, *Marksova teorija fetiša robe*, »Marksizam u svetu«, br. 10—11/1976, str. 258.

Digitized by Google

duvjeta njihovog rada. Na taj način stvorena sredstva za proizvodnju bila bi, dakle, »... u isto vrijeme zajednička klasna svojina svih radnika i oblik individualne svojine svakog tko radi«. To bi ujedno značilo da »poslije 30 godina natezanja s imaginarnim subjektom društvenog vlasništva, koje je kulminiralo u nesvojini, sada postaje jasno da pored, a naročito iznad, svih i svakoga nema drugih pravnih subjekata društvenog vlasništva. Vlasništvo je društveno jer je vlasništvo svakoga. Društvo nije nešto što bi postojalo pored pojedinaca, a još manje iznad njih«[7].

O suštini i oblicima prava radnika s osnova njihovog minulog rada

Određujući minuli rad kao rezultat stvaralačkog rada radnika, odnosno čovjeka, on povratno određuje i samog radnika. Jer, kao što je potencijalni rad subjektivno svojstvo i konkretna sposobnost čovjeka, tako je minuli rad njegova objektivna realizacija i potvrda. Ili, drugim riječima: koliko je rad opća kvaliteta čovjeka, a njegova radna sposobnost osobna vrijednost čovjeka, bez kvantiteta minulog rada prva je samo pretpostavka, a druga mogućnost. Minuli rad im daje jednu društvenu dimenziju koja na svoj način potvrđuje čovjekovu individualnu i društvenu vrijednost. Po svome općem radu i konkretnim sposobnostima čovjek je još uvijek više privatno nego društveno biće. Tek po svojoj društvenoj proizvodnji i po tome koliko svojim tekućim i minulim radom doprinosi egzistenciji i razvoju sebe samog i svoga društva, toliko on postaje sve više stvarni društveni proizvođač i društveni čovjek.

U takvom slijedu zaključivanja o podruštvljavanju čovjeka i njegovog rada moguće je kazati da su i odnosi danog društva toliko društveni koliko svakom čovjeku priznaju njegov ukupan, a to znači njegov tekući i njegov minuli rad, a toliko asocijativni koliko mu omogućuju ostvarivanje prava s njegove osnove.

Kada se to ima u vidu, tada se priznavanje jednih novih odnosa i prava radnika s osnova njihovog minulog rada ne smije poistovjećivati doslovno sa odnosima i pravima koja bi imala svoju osnovu u sredstvima i još manje vlasništvu. Utemeljenost i izvornost tih odnosa i prava je isključivo i prije svega u priznavanju originernih prava radnika s osnova:

— rada što ga je uložio u minuli rad;

— rada koji ulaže u privređivanje minulim radom;

— rada uloženog u upravljanje minulim radom i ukupnim uvjetima rada.

Ovdje je potrebno istaknuti da se novi odnosi i prava radnika s osnova njihovog minulog rada ne smiju smatrati i razvijati jednostrano, to jest samo kao odnosi i pravo na raspodjelu. Minuli

[7] A. Bajt, *Društvena svojina u Nacrtu ZUR*, »Ekonomist«, Zagreb, 1976, str. 375.

Digitized by Google

rad je, naime, isto toliko proizvodna koliko i raspodjelna kategorija, jer je on uvijek i neko sredstvo za proizvodnju ili uvjet rada i osnova za uspostavljanje društveno-ekonomskih odnosa. Kao takav predstavlja uvijek dvije strane procesa društvene reprodukcije u kojem je stvaranje uvjeta proizvodnje, odnosno minulog rada ujedno i osiguravanje uvjeta raspodjele.

Imajući sve to na umu, moguće je zaključivati da se prava radnika s osnova minulog rada mogu i moraju razvijati u smjeru osiguravanja:

— prava na stvaranje dohotka i minulog rada;

— prava na društveno-ekonomski integritet tekućeg i minulog rada;

— prava na raspodjelu s osnova minulog rada;

— prava na sigurnost radnog mjesta i egzistencije;

— prava na mirovinu s osnova minulog rada.

Iz nabrajanja tih i takvih prava, a moguće je da se sa daljnjim razvojem novih odnosa razvijaju i druga, vidljivo je da je to osnovno pravo, u stvari, pluralitet nekoliko posebnih prava što bi ih radnik ostvarivao u određenim situacijama u skladu sa zakonom i samoupravnim odlukama svoje OOUR. No, istovremeno s priznavanjem tih prava neophodno je da se uspostavljaju i određene obaveze radnika prema minulom radu.

Prema sadašnjem saznanju i realnim potrebama te je obaveze moguće definirati kao:

— obavezu stvaranja minulog rada;

— obavezu racionalne namjene i očuvanja integriteta sredstava društvene reprodukcije;

— obavezu uzajamnosti i solidarnosti radnika u radu i ukupnom procesu društvene reprodukcije.

Ostvarenje tih i takvih obaveza omogućuje da se uspostavljaju i razvijaju odnosi neposredne međuzavisnosti između njih i prava, odnosno između subjekta prava i objektivnih uvjeta njihovog ostvarivanja koje oni moraju sami objektivizirati svojim radom.

Teorijska kritika takvih opredjeljenja, odnosno ekonomskih i klasnih prava radnika s osnova minulog rada, najčešće je polazila od Marxove teorije radne vrijednosti, uporno dokazujući da samo rad stvara vrijednost i da, prema tome, samo on može biti osnova za raspodjelu. Time se nastojalo izazvati sumnju u ispravnost pozitivnog opredjeljenja prema minulom radu uopće. Ako bi, naime, uspjelo dokazati da je to opredjeljenje u koliziji s teorijom radne vrijednosti, time bi se automatski porekle sve postavke o potrebi i mogućnostima socijalističke afirmacije minulog rada. Za takvu kritiku moguće je i ovdje kazati da nije realna ni principijelna, jer Marxov dokaz o tome da samo rad stvara vrijednost pogrešno interpretira i dovodi u vezu s minulim radom u njegovoj novoj društvenoj funkciji i ulozi. Ona, prvo, minuli rad, odnosno sredstva za proizvodnju drži bukvalno za pasivan faktor u procesu proizvodnje i zato mu odriče svaku ekonomsku funkciju

Digitized by Google

u stvaranju vrijednosti. Drugo, ona iza minulog rada ne vidi njegovog stvaraoca, već samo vlasnika ili kapitalistu. U svome površnom prilazu ona nije svjesna da time ujedno negira i potrebu ekonomskih odnosa među ljudima u radu, jer, u želji da ukine svaki vlasnički odnos, ona se zalaže, u stvari, za ukidanje ekonomskog odnosa. I zato, ako se želi postaviti pravo pitanje i dobiti odgovor da li je priznavanje određenih prava radnika s osnova minulog rada u suprotnosti s Marxovom teorijom vrijednosti, treba pitati da li se mogu i pod kojim uvjetima uspostavljati ekonomski odnosi među ljudima u radu a da to ne budu vlasnički odnosi.

Poznato je, naime, da se ekonomski odnosi u kapitalizmu izražavaju kao vlasnički odnosi, jer oni u klasnom društvu izražavaju suštinu vlasništva. U odnosima udruženog rada, to jest odnosima koji ukidaju dominaciju vlasništva nad radom i ekonomija dobiva jednu drugu funkciju, a po tome drugačiji smisao i kriterije. Odnosi među ljudima u radu i povodom rada svode se u njemu sve više na radne i funkcionalne, a sve manje na vlasničke i imovinske. U tim odnosima ekonomija izražava kvantitetu i kvalitetu rada, a ne vlasništva, jer preuzima funkciju osnove i mjerila za uređivanje odnosâ ljudi u radu i raspodjeli njihovih rezultata, a ne ostaje u funkciji mjere oplođivanja kapitala. Ukratko, u njima ekonomija postaje ekonomija rada, a ne ekonomija kapitala.

Da bi se još potpunije razumjelo Marxovo stajalište o tome kako se stvara višak vrijednosti, potrebno je znati da je on, po Marxu, također samo društveni odnos koji u svojoj suštini izražava odnos između upotrebne vrijednosti radne snage i njene vrijednosti. Za kapitalizam je karakteristično da taj odnos determinira na način što radniku isplaćuje samo vrijednost njegove radne snage, a višak vrijednosti pripisuje sebi, odnosno svome kapitalu, smatrajući da je on doprinio njegovom stvaranju. U odnosima udruženog rada radnik, međutim, sam određuje vrijednosne elemente svoje radne snage. On u tome nije potpuno slobodan, jer mora voditi brigu o proizvodnoj snazi svoga rada. Zbog toga vrijednost njegove radne snage mora sadržavati sada ne samo elemente njene vrijednosti, odnosno »proste« reprodukcije, nego i elemente za povećanje, odnosno proširenje materijalne osnove njegovog i ukupnog društvenog rada. Tu se odigrava onaj proces u kojem nestaje višak vrijednosti u smislu kapitalističke kategorije, to jest u smislu izvora profita, jer postaje potreban rad, odnosno potrebna vrijednost o kojoj zavisi efikasnost upotrebne vrijednosti rada.

Kao što vidimo, to je sada obrnut proces u stvaranju vrijednosti u kojem čovjek kao udruženi proizvođač postaje vredniji, a ne jeftiniji, za povećanu upotrebnu vrijednost svoga rada, a time i ukupnu svoju vrijednost, i to u razmjeru u kojem premaša dio svoje ukupne vrijednosti na povećanje svoga minulog rada. Takav se obrat događa u vanjskim odnosima organizacije društvenog procesa reprodukcije. Udruženi rad, razvijajući sve svoje odnose

Digitized by Google

prvenstveno kao odnose rada, suzbija i stihijno djelovanje zakona konkurencije, koji su uvijek najviše pogađali radničku klasu, jer su joj i oni u zajednici s kapitalom stalno obarali vrijednost.

Preuzimajući brigu o proširenoj reprodukciji svoje materijalne osnove, udruženi rad mijenja, dakle, i kvantitativan i kvalitativan sadržaj same vrijednosti, jer nju sada ne određuju i ne čine odnosi stvari, odnosno kapitala, nego odnosi ljudi u radu u kojem oni proizvode stvari za svoje osobne i ukupne društvene potrebe. Vrijednost, kao i višak vrijednosti nisu, dakle, svojstveni stvarima, nego društvenim odnosima u kojima ih ljudi proizvode i na koji ih način proizvode i koriste. Budući da su odnosi udruženog rada odnosi kooperacije, suradnje i sporazumijevanja u radu, oni su kao takvi funkcionalni odnosi rada, odnosno odnosi u funkciji ostvarivanja rada, pa njima i stvarima koje rad koristi u tome nije potrebno pristupati kao objektu vlasništva i prava, »... već s funkcionalne strane, pa se odnos pokušava odrediti ne u pogledu stvari, nego u pogledu korištenja, upravljanja i raspolaganja. A postojanje tog društvenog odnosa registriraju ljudi u svojoj svijesti putem formiranja određenih prava. Odstupanje od klasične dogmatike vidi se i u tome što objektom prava nisu direktno stvari, nego njihove funkcije, njihova ekonomska i društvena svojstva«[8].

Time se dolazi i do pitanja stvarnih prava radnika s osnova minulog rada. Ima, naime, mišljenja da se na osnovi i u povodu minulog rada ne mogu razvijati neka određena, odnosno stvarna prava radnika, s obzirom na to da su sredstva za proizvodnju udruženog rada u cjelini, a po tome i minuli rad samo sredstva u društvenom vlasništvu. Zbog toga što su ta sredstva »svačija i ničija«, odnosno što ona ne pripadaju nikome u cijelosti i nikome isključivo, na njima nije moguće, po takvom shvaćanju, razvijati ni neka stvarna prava, to jest prava koja isključuju prava drugih subjekata. Poricanje te mogućnosti pokazuje da se odnosima udruženog rada i minulog rada i ovdje prilazi od elemenata klasičnih vlasničkih odnosa. A ti su elementi isključivost, statičnost i formalnost. S razvojem odnosa udruženog rada treba stoga i kategoriji stvarnog prava pristupiti sa strane njenog sadržaja, a ne institucionalne, odnosno pravne forme.

Stvarno pravo radnika ne samo s osnova i u povodu minulog rada, nego i mnogim drugim aspektima odnosa udruženog rada morat će se razvijati kao polivalentna pravna kategorija, čiji sadržaj i djelovanje moraju biti zavisni o oblicima i stanju udruživanja i udruženosti radnika u cjelini odnosa udruženog rada (nešto slično kao što je s pravnim subjektivitetom OOUR-a). Time kategorija stvarnog prava ne mora izgubiti ništa na svojoj konzekventnosti i značaju kao pravni institut ili se shvatiti kao neko podvojeno pravo. Unošenje takvih elemenata u pravne kategorije samoupravno udruženog rada znači samo to da će u jednoj situ-

[8] M. Vedriš, *Međusobni odnosi radnika u udruženom radu, osnovni produkcioni odnosi*, Zagreb, »Vjesnik« od 25. VI 1976.

Digitized by Google

aciji nosilac stvarnog prava biti sam radnik, a u drugoj njegova OOUR, a u specifičnim uvjetima i šira društveno-politička zajednica.

Kraće naznake o konkretnom sadržaju i oblicima prava radnika s osnova minulog rada

Iz prethodnih dijelova je vidljivo da se sadržaj i oblici prava radnika s osnova minulog rada mogu i potrebno je da se razvijaju kao pluralitet različitih odnosa radnika i njihovog minulog rada, zavisno o tome što će zahtijevati realna situacija i omogućavati ostvareni stupanj razvoja samoupravnih odnosa udruženog rada. Ti odnosi predstavljat će određena samoupravna, ekonomska, socijalna i druga prava i odgovornosti radnika s osnova minulog rada, odnosno rada što su ga uložili u njegovo stvaranje, upravljanje i privređivanje njime i ukupnim sredstvima društvene reprodukcije udruženog rada. Njih će radnici ostvarivati kroz pojedine konkretne vidove samoupravnih ovlaštenja, ekonomskog interesa i društveno-ekonomsku, odnosno socijalnu zaštitu, sve u zavisnosti o tome kako će ostvarivati svoju obavezu prema proširenju materijalne osnove svoga i ukupnog udruženog rada i odnosima uzajamnosti i solidarnosti radnika u cjelini procesa njegove društvene reprodukcije.

Idući slijedom kojim su navedena pojedina osnovna prava radnika s osnova njihovog minulog rada u prethodnom dijelu, moguće je već danas predviđati da će se ona razvijati prema ovakvom svom unutrašnjem sadržaju:

Sadržaj prava na stvaranje dohotka i minulog rada

Sadržaj ovog prava već je normativno utvrđen članom 13. Ustava. Po njemu, »... radnik ima pravo rada društvenim sredstvima kao svoje neotuđivo pravo da radi tim sredstvima radi zadovoljavanja svojih osobnih i društvenih potreba i kao slobodan i ravnopravan s drugim radnicima u udruženom radu upravlja svojim radom, uvjetima i rezultatima svoga rada.« Pravo na ostvarivanje svih tih prava on osigurava preko svog klasnog prava rada i konkretnog rada, odnosno njegovih rezultata koje u sadašnjim uvjetima izražava dohodak.

U ovoj fazi svoga materijalnog razvoja naše društvo još nije u stanju da osigurava pravo rada na društvenim sredstvima svakom svom članu. Zbog toga to ostaje trajna obaveza i ukupnog društva i svakog već zaposlenog radnika nad tim sredstvima. Međutim, u sadašnjim uvjetima još nije omogućeno ni značajnom broju radnika koji već rade u udruženom radu da ostvaruju dohodak u onoj visini koja bi omogućavala zadovoljavanje (na jednoj prosječnoj razini) njihovih osobnih i posebno društvenih potreba. Za razvoj novih odnosa radnika i njihovog minulog rada od po-

Digitized by Google

sebnog je značaja da svim radnicima nije iz raznoraznih razloga omogućeno da stvaraju sredstva za proširenu reprodukciju, odnosno svoj minuli rad. A stvaranje tih sredstava u novim uvjetima postaje njihova primarna osobna i društvena potreba, jer bez nje neće imati svog minulog rada, odnosno prava s njegove osnove, a neće udovoljavati ni svojoj društvenoj obavezi. Zbog toga s razvojem tih novih odnosa treba stvarati uvjete da svakom radniku bude omogućeno ostvarivanje tog prava. To je moguće i neophodno činiti kroz daljnji materijalni i samoupravni razvoj društva osiguravajući konkretno:

— da se što dosljednije ostvaruje član 45. i 82. ZUR-a, prema kojima se dohodak u cjelini stiče i raspoređuje u OOUR;

— da se što brže i šire razvijaju odnosi slobodne razmjene rada;

— da se preko razvojnih planova i mjera tekuće ekonomske politike uspostavljaju što ravnomjerniji odnosi primarne raspodjele;

— da se u svemu tome društveno-politički, odnosno upravni organi služe što je moguće manje vanekonomskim, a što više ekonomskim sredstvima.

Ostvarivanjem tih preduvjeta društvo, u stvari, osigurava općeklasno pravo radnika na neotuđivost dohotka od rada, a u svakoj konkretnoj OOUR da ostvaruju dohodak prema svome radu i rezultatima rada. Na osobnom, individualnom planu radnika time se osigurava da on ostvaruje sredstva za proširenu reprodukciju, odnosno svoj minuli rad. Takvu obavezu društvo je preko svojih organa nastojalo ispunjavati i do sada. U novim uvjetima, međutim, ono će morati daleko dosljednije i rezolutnije raditi na tome, jer će nejednaki uvjeti stjecanja dohotka, ili direktno otuđivanje dohotka, što se do sada vršilo na različite načine (od društvenog zahvaćanja preko kreditnih odnosa i monopolističke pozicije pojedinih djelatnosti u društvu), daleko otvorenije materijalno diferencirati udruženi rad. A notorno je da će takva diferencijacija rađati i sve otvorenije društvene proturječnosti, pa i sukobe između onih koji će ostvarivati minuli rad i imati prava s njegove osnove i onih koji neće moći i neće imati adekvatnih prava. To je, uostalom, bila i jedna od najvećih dosadašnjih prepreka zbog koje se nije moglo ići u brži razvoj novih odnosa. Zbog toga se ujednačavanje uvjeta stjecanja dohotka i osiguravanje prava na raspodjelu prema radu i rezultatima rada nameće sada kao nezaobilazan imperativ za cjelinu društva i za svaku OOUR.

Sadržaj prava na društveno-ekonomski integritet tekućeg i minulog rada

Kao što je osiguravanje prava na stvaranje dohotka i minulog rada opći društveni i materijalni preduvjet za razvoj novih odnosa radnika i minulog rada u cjelini društva, tako je osiguravanje prava na društveno-ekonomski integritet tekućeg i minulog rada osnov-

Digitized by Google

ni preduvjet za ostvarivanje tih prava na individualnoj razini svakog radnika. Jer, ako se ne ispunjava onaj prvi i ovaj drugi preduvjet, nema ni realne ni pravno-institucionalne osnove za ostvarivanje samog minulog rada i prava s njegove osnove.

U konkretizaciji sadržaja tog općeg, odnosno osnovnog prava to bi značilo osiguravati trajnu društveno-ekonomsku vezu između radnika i njegovog minulog rada. Da bi se mogla uspostaviti i održavati takva veza, bolje kazati, nova dijalektička međuzavisnost radnika i uvjeta rada, potrebno je pronaći odgovarajuća društveno-ekonomska, organizaciona i tehnička rješenja preko kojih će se uspostavljati i održavati ta međuzavisnost. U vezi s tim do sada je bilo najviše, uz ona načelna pitanja nominacije, odnosno evidencije minulog rada po individualnoj osnovi pojedinih radnika, i pitanja kako i da li uopće ustanovljavati takve neposredne individualne relacije i za koje razdoblje. Moguće je, međutim, s dosta argumenata ustvrditi da bez takve individualne nominacije minulog rada i održavanja stalne društveno-ekonomske veze s radnikom nije moguće uopće doći do realne veličine minulog rada, a time i osnove za ostvarivanje prava pojedinog radnika s te osnove.

U najnovijem Nacrtu novog zakona ta dva pitanja su, izgleda, konačno razrješena, ali je ostalo još dosta nejasnoća oko vremena u kojem bi se ta veza trebala održavati i u kojem bi radnik mogao ostvarivati određena prava s osnova svoga minulog rada. U vezi s tim pitanjem valja najprije istaći da se pravo radnika s osnova minulog rada ne smije poistovjećivati s pravom na sudjelovanje u raspodjeli s osnova udruživanja sredstava. Ovo prvo pravo treba smatrati izvornim i temeljnim pravom radnika s osnova njihovog minulog rada društvenim sredstvima, a ovo drugo kao izvedeno pravo OOUR kada ona, kao njihov društveno-pravni subjekt, udružuje sredstva sa drugim takvim subjektom. Zbog toga što je takvo i što bi se moglo postaviti u odnosu na radnika kao pravo vlasništva, ono je vremenski ograničeno. Pravo radnika s osnova minulog rada je sasma drugog karaktera. Ono je, već smo kazali, izvorno pravo s osnova rada i rezultata rada i, drugo, njega radnik ostvaruje uvijek u svojoj OOUR. Zbog toga se ono ne može nikome direktno nametnuti kao monopol prava ili vlasništva, jer ga radnici ostvaruju između sebe, zavisno o svome radu i rezultatima. Ono, dakle, ne može samostalno istupati iz okvira njihove OOUR, jer to ne može ni njihov minuli rad. Zbog toga, ali i zbog onog važnijeg primarnog razloga i potrebe da se uopće ide na razvoj novih odnosa radnika i njihovog minulog rada, pravo radnika s njegove osnove se ne bi smjelo ograničavati za sve vrijeme njegovog aktivnog radnog staža, a u vidu osnove za mirovinu ni poslije toga. Ako se ne uspostavi takva i tako dugoročna veza, odnosno društveno-ekonomski integritet između radnika i njegovog minulog rada, otpast će mnogi od onih stimulativnih faktora s kojima se također računa. Ako, naime, radnik ne bi mogao računati da će sa sve većim iznosom svoga minulog rada, što će ga akumulirati u zavisnosti od visine sredstava koja

Digitized by Google

će izdvajati za proširenu reprodukciju i godina tog izdvajanja, imati i veći osobni dohodak, te druga prava po njegovoj osnovi, tada neće voditi ni neku povećanu brigu ni o njegovoj količini (iznosu) ni o kvalitativnom angažiranju.

Ovdje se još postavlja praktično pitanje kako ustanoviti i osiguravati taj potreban integritet. Rješenja mogu biti različita, ali su najbliža funkcionalnoj potrebi ona kojima se predlaže da bi se on ostvarivao preko »vrijednosnica minulog rada« ili preko posebne društvene evidencije (društvenog knjigovodstva minulog rada). I jedan i drugi način omogućava, naime, da radnik i njegova OOUR može u svakom momentu utvrditi koliki je njegov minuli rad i prema tome koja i kolika prava može ostvarivati s te osnove. Ovdje se još postavlja pitanje kako taj integritet održavati u posebnim slučajevima fluktuacije, odnosno prelaska radnika iz jedne OOUR u drugu. I to je moguće pozitivno razriješiti jer se radi uvijek o društvenim sredstvima koja, kao takva, mogu biti samo u funkciji i cirkulaciji materijalne osnove udruženog rada. Zbog takve njihove primarne kategorijalne i funkcionalne namjene mogu se naći i rješenja kako će se kretati prava radnika s njegove osnove, bilo kroz kretanje samog minulog rada ili kroz zadržavanje samo prava s njegove osnove.

Sadržaj prava raspodjele s osnova minulog rada

O suštini i sadržaju tog prava već je bilo govora. Ovdje je, uz mogućnosti i način njegovog ostvarivanja, potrebno navesti i podvući slijedeće:

Prvo, kada se govori o minulom radu kao osnovi i mjerilu za raspodjelu, tada se treba strogo pridržavati načela da to može biti samo »vlastiti«, odnosno onaj minuli rad što ga pojedini radnik, odnosno njegova cijela radna generacija, stvara kroz svoj rad u odnosima udruženog rada. To, dakle, ne može biti ničiji tuđi minuli rad, dakle, minuli rad što su ga stvorile prethodne generacije ili radnici u drugim OOUR-ima. S tog generacijskog aspekta stvaranja minulog rada treba stoga razlikovati minuli rad prethodne generacije i minuli rad sadašnje generacije. Onaj prvi bilo bi svrsishodnije, upravo radi ove vremenske, ali i suštinske distinkcije, nazivati prošlim radom.

Prema tome, samo oni radnici koji svojim radom stvaraju sredstva za proširenu reprodukciju i koji ih svojom samoupravnom odlukom opredjeljuju kao svoj minuli rad mogu imati i prava s njegove osnove. Minuli rad, odnosno prošli rad prethodnih generacija je u tome samo opći materijalni preduvjet njihovog i tekućeg i minulog rada i s te osnove mogu imati samo određene obaveze prema njegovom trajnom obnavljanju. Takva podjela i gledište omogućuju da se razriješe i dileme od kada je moguće početi s ostvarivanjem samog minulog rada i prava radnika s njegove osnove.

Digitized by Google

Ovdje je nužno još istaći da se sudjelovanje u raspodjeli s osnova minulog rada mora vezati uz još dva bitna preduvjeta. Jedan od njih je da se ima što raspodjeljivati. Ako pojedina OOUR, odnosno radnici u njoj nisu ostvarili odgovarajući dohodak, tada se nema što dijeliti ni po osnovi tekućeg ni po osnovi minulog rada. Zbog toga se sudjelovanje u raspodjeli po osnovi minulog rada ne može pretvoriti u kamatonosni odnos po kojem bi to pravo i odnos bili unaprijed fiksirani. Međutim, za ispunjavanje tog preduvjeta nije bitno da li je u tom dohotku ostvarena neka posebna dobit. Minuli rad je osnova i mjerilo koje daje pravo radniku na raspodjelu u svim slučajevima kada ostvareni dohodak prelazi iznos zajamčenih osobnih dohodaka. On je u tome, kao i u procesu rada, samo drugi oblik rada radnika i druga vrsta osnove i zbog toga treba biti ravnopravan i kao raspodjelna kategorija sve do momenta kada se raspodjela vrši u skladu s načelom raspodjele prema radu i rezultatima rada. Samo u slučaju kada se isplaćuju zajamčeni osobni dohoci na osnovi solidarnosti i uzajamnosti radnika on to ne bi trebao biti.

Drugi preduvjet, bolje kazati, zahtjev jest u tome da se u raspodjeli dohotka na isti, to jest jedinstven način valorizira, odnosno uzima u obzir kao raspodjelna osnova minuli rad i sadašnje generacije radnika i one prošle. I jedan i drugi su, naime, jednako pridonijeli stvaranju tog dohotka, pa zbog toga zahtijevaju i jednaku ekonomsku valorizaciju svog doprinosa. Ukupno izdvojena sredstva iz dohotka po osnovi tog jedinstveno valoriziranog doprinosa ukupnog minulog rada (ukupno korištenih materijalnih sredstava) kasnije se dijele proporcionalno na alikvotni dio što pripada »prošlom radu« (minulom radu generacija kojih više nema u procesu rada) i na dio što pripada minulom radu sadašnje generacije. Ona prva sredstva pripisuju se kao akumulacija tom »prošlom radu«, to jest ukupnim sredstvima društvene reprodukcije. A ovaj drugi dio, koji pripada minulom radu sadašnje generacije može se isplatiti kao osobni dohodak s osnova njihovog minulog rada. Takav način valorizacije ukupnog minulog rada i način raspodjele s njegove osnove osigurava jedinstveni tretman jednog i drugog rada (»prošlog« i minulog) u raspodjeli i uspostavlja istovremeno međuzavisan odnos između radnika i materijalne osnove njihovog rada. Jer oni su (radnici), prvo, obavezni da po jednakim kriterijima vrednuju ekonomski doprinos svoga minulog rada i ukupnih sredstava društvene reprodukcije što su ih koristili u svome radu. Drugo, oni kroz to jednako vrednovanje i izdvajanje sredstava iz dohotka ispunjavaju onu opću društvenu obavezu stalnog proširivanja materijalne osnove rada, što se, inače, u mnogim drugim varijantama predlaže osigurati preko neke obavezne stope akumulacije.

Praktično to znači da radnici koji rade na sredstvima visokog organskog sastava, ili koji koriste velika materijalna (novčana) sredstva u svome radu, imaju i velike obaveze prema njima. Razlika u ispunjavanju te obaveze je sada u tome što se ona ugra-

Digitized by Google

duje kao međuzavisan odnos između radnika i materijalne osnove njihovog rada, jer su oni sada obavezni s jednakom pažnjom valorizirati je i uopće koristiti je kao svoj minuli rad.

O sadržaju prava osiguranja uvjeta rada s osnova minulog rada

U uvjetima procesa društvene reprodukcije u kojima djeluju zakoni robne proizvodnje i dohodovni odnosi sigurnost radnog mjesta može doći u pitanje iz raznovrsnih razloga. Stoga samoupravna afirmacija minulog rada mora dati i novu osnovu sigurnosti radnika u udruženom radu. Dosadašnje pozitivno zakonodavstvo tu je sigurnost rješavalo najčešće preko zakona, što je značajno, ali može biti izraz više socijalne nego ekonomske zaštite, odnosno izraz više dobre namjere nego realiteta. Zbog toga je tu sigurnost, odnosno novo pravo na sigurnost uvjeta rada potrebno razvijati s neposrednim osloncem na neku konkretnu materijalnu osnovu. Razvoj novih odnosa radnika i njihovog minulog rada omogućava da se ta materijalna osnova sada utemelji na minulom radu i izvede iz prava s njegove osnove. U tom smislu trebalo bi dalje razraditi i predloženi 108. član u Nacrtu zakona.

O sadržaju prava na mirovinski dodatak s osnova minulog rada

Mogućnost i potrebu da se na osnovi minulog rada osigurava materijalni položaj radnika i preko njegovog radnog vijeka najodređenije je izrazio Marx kada je rekao »da je to rad od jučer za rad od danas«. Ako je taj rad od jučer uvjet za rad od danas, tada je on još više uvjet za dostojan život radnika kada izađe iz njega. Praksa je, međutim, većine dosadašnjih sistema mirovinskog osiguranja u socijalističkim odnosima da osigurava uvjete života radnika u mirovini u ovisnosti od dužine njegovog radnog vijeka i visine osobnog dohotka. Takav sistem temelji se na načelima, nazovimo to uvjetno, »proste reprodukcije«, jer stimulira prisvajanje dohotka za osobnu potrošnju, a ne upućuje na potrebu proširivanja materijalne osnove rada. Razvitak odnosa udruženog rada mora se stoga prenijeti i u sistem mirovinskog osiguranja i početi s valorizacijom i uzimanjem u obzir onog dijela dohotka što ga je radnik uložio u proširenu reprodukciju, odnosno opredijelio u svoj i time ukupan minuli rad. Da bi se došlo do osnove koja bi ukazivala na taj doprinos, potrebno je uvesti evidenciju o veličini ostvarenog minulog rada, odnosno sredstava za prosirenu reprodukciju što ih je radnik ostvario u toku svog radnog vijeka. Ta veličina bila bi sada druga osnova koja bi s visinom ostvarenog dohotka po radniku predstavljala jedinstvenu osnovu za utvrđivanje mirovine.

Digitized by Google

Praktična konzekvenca takve dvojne, ali jedinstveno izražene osnove bila bi da onaj radnik koji je ostvario manji iznos minulog rada imao bi u odgovarajućem srazmjeru i manju mirovinu, pa bi i njena preferencija bila stimulativan faktor u raspodjeli dohotka za proširenu reprodukciju, kao što je sada stimulativno u tom pogledu i izdvajanje što većih osobnih dohodaka.

Koliko je moguće izvući točnu interpretaciju iz jednog, po broju riječi najmanjeg (116) člana predloženog Nacrta, kojim se utvrđuje pravo radnika i na mirovinu s osnova minulog rada, tada su ova dva stajališta načelno sukladna. Međutim, može biti da su i različita jer se u tom članu govori da »radnik u udruženom radu ostvaruje pravo na ličnu penziju i na osnovu doprinosa koji je dao rezultatima u privređivanju sredstvima reprodukcije u skladu sa zakonom«. Nejasno je u takvoj formulaciji da li će visina mirovine zavistiti od visine ostvarenih (stvarnih) sredstava proširene reprodukcije ili od visine njihovog doprinosa rezultatima privređivanja. Nejasnoća može biti, naime, metodološke i suštinske prirode. Ako je metodološke prirode, tada će biti lako otkloniti je kroz praktično rješenje. Ali, ako je suštinske, tada će visina mirovine i dalje zavisiti samo od visine ostvarenog osobnog dohotka, jer je na drugi način, osim kroz visinu osobnog dohotka, teško utvrditi doprinos što ga je radnik dao kroz sredstva proširene reprodukcije. Zbog te nejasnoće, ali i zbog velikog značaja što ga može imati razvoj novih odnosa radnika i minulog rada za cio mirovinski sistem, potrebno je u narednom radu na zakonu posvetiti daleko veću pažnju i produbljivanju i ekspliciranju ovih pitanja.

O strategiji razvoja i ostvarivanju prava radnika s osnova minulog rada

Kada se govori o strategiji razvoja i ostvarivanju prava radnika s osnova njihovog minulog rada, tada se pod tim razumijeva stvaranje i osiguravanje svih onih društvenih, ekonomskih, organizacionih i tehničkih preduvjeta da bi se ta prava mogla ostvarivati kao novi i originalni vid odnosa udruženog rada općenito. U smislu te strategije potrebno je zauzeti gledište da se odnosi i prava radnika s osnova minulog rada moraju razvijati na jedinstven način u cjelini udruženog rada. To praktično znači da se temeljni odnosi i rješenja o pravima radnika i njihovo ostvarivanje ne mogu provoditi u svakoj organizaciji na drugačiji način i početi s velikim vremenskim razlikama. Odnosi i prava radnika s osnova minulog rada moraju biti, uz jedinstvo sistemskih rješenja, i praktično korespondentni i ostvarljivi unutar svake OOUR. O potrebi takvog jedinstvenog i strateškog prilaza ostvarivanju ustavne odredbe o minulom radu pokazuju najposlije i sadašnji napori što se poduzimaju izradom zakona, kao i višegodišnji zastoj do kojeg je došlo u tome sve do ove zakonske inicijative.

Digitized by Google

Budući da još ima dilema oko podesnosti sadašnjih uvjeta za početak novih odnosa, može se konstatirati da za to postoje toliko pripremljeni i neophodni uvjeti koliko su oni pogodni i za razvitak samog udruženog rada općenito.

Kao prvo od konkretnih suštinskih i metodoloških pitanja, ukoliko su prevladane sve one dileme o kojima je bilo govora naprijed, postavlja se pitanje tko sve može biti subjekt ostvarivanja prava s osnova minulog rada i kao takav biti uključen u nove odnose. Ovo pitanje nije toliko složeno sa stajališta kategorijalnog određenja tog subjekta koliko s realnog. Po Ustavu i ZUR-u, svi radnici u udruženom radu imaju jednaka prava i jednake obaveze, dakle, svi su po tome klasno jednaki i zato mogu i moraju imati jednaka prava i s osnova minulog rada. Na osnovi tog svog ustavnog, odnosno klasnog prava svaki radnik koji je udružio svoj rad s drugim radnicima u jednoj konkretnoj OOUR, ugovornoj organizaciji i radnoj zajednici postaje time formalno subjekt odnosa minulog rada i prava s njegove osnove. Na tom konceptu dosljedno je izveden i najnoviji Nacrt. Realni odnosi su, međutim, danas još takvi da svakom radniku, iz raznoraznih razloga, ipak nisu osigurane i stvarne mogućnosti da bi došao u tu poziciju.

Jedan veliki broj radnika to neće moći ostvariti zato što je udružio svoj rad u društvenim djelatnostima, koje još nisu šire razvile slobodnu razmjenu rada iz, možemo uvjetno kazati, objektivnih razloga. Većina tih djelatnosti još se, naime, financira na budžetski ili fondovski način, pa u tome ne ostvaruju ukupan, nego takozvani »krnji« dohodak. Takav dohodak ne sadrži najčešće upravo sredstva za proširenu reprodukciju, jer se ona osiguravaju van njihovih dohodovnih odnosa. Zbog toga radnici u tim djelatnostima ne mogu ostvarivati ni »svoj« minuli rad, a po tome ni prava s njegove osnove. Nadalje, jedan znatan broj radnika je udružio svoj rad u radnim zajednicama koje po članu 95. i 96. ZUR-a imaju pravo na dohodak koji sadrži osobne dohotke i sredstva za zajedničku potrošnju, dakle, također na »krnji« dohodak. Iako to nije isključivo rješenje, najveći broj radnih zajednica stavljen je na takav dohodak, pa i radnici u njima ne ostvaruju »svoj« minuli rad. Za razliku od radnika u društvenim djelatnostima, radnicima u tim zajednicama je takav društveno-ekonomski položaj proizašao iz našeg sistemskog opredjeljenja. No, bez obzira na te različite uzroke, posljedice po njih su iste.

Zbog toga, dok se ti uzroci ne otklone, u novim odnosima radnika i njihovog minulog rada bit će dvije vrste radnika, to jest onih koji će i onih koji neće ostvarivati minuli rad. Pošto bi to bilo neprincipijelno rješenje, neophodno je ovim drugima osigurati, umjesto prava s osnova minulog rada, određena prava s osnova njihovog radnog staža, jer za sada nema drugog rješenja.

Ovdje se postavlja i pitanje po kojoj će osnovi ostvarivati svoja prava vezana uz minuli rad i oni radnici koji su do sada proveli velik dio svog radnog vijeka u odnosima udruženog rada, ali im se za te godine ne može utvrditi njihov minuli rad. Bilo je, naime, raznih pokušaja da se on retrogradno utvrdi, ali do

Digitized by Google

sada nije bilo uspjeha. Pa čak i da jeste, to što bi se izvelo kao izvjestan iznos minulog rada po radniku ne bi bio »pravi« minuli rad, jer on to postaje po novim odnosima, a takvih do sada nije bilo. Radnici moraju, naime, sami i unaprijed utvrditi pod kakvim uvjetima stvaraju minuli rad i što će ostvarivati po njegovoj osnovi. A to se ne može učiniti ni za jednu retrospektivu, već samo za perspektivu. Pošto ni ovdje nema drugog rješenja, to će i svi ti radnici za sve vrijeme svog radnog staža do uvođenja novih odnosa minulog rada morati ostvarivati određena prava na osnovu godina svog radnog staža. Kod njih će, dakle, osnova za ostvarivanje prava s temelja minulog rada biti kombinirana, jer će za jedan dio radnog vijeka to pravo imati po godinama provedenim u radu, a od dana uvođenja novih odnosa minulog rada po njemu.

S tog gledišta nije moguće osuđivati ni sadašnju praksu koja se pretežno opredijelila za godine radnog staža, jer druge osnove za to nije mogla razviti, pošto se nisu razvijali ni odnosi ni uvjeti u kojima bi došlo do novih odnosa radnika i njihovog minulog rada.

O mogućim praktičnim rješenjima za ostvarivanje minulog rada i prava radnika s njegove osnove

Potrebno je razmotriti i naznačiti neke praktične mogućnosti i rješenja te način ostvarivanja minulog rada i prava radnika s njegove osnove. Ovdje valja istaći da još uvijek postoje velike dileme oko tih praktičnih rješenja sve do toga da se zbog njih stavlja pod znak pitanja i samo pozitivno određenje minulog rada.

Jedna od takvih dilema je do koje se razine može i treba ići u razvoju novih odnosa, odnosno da li je potrebno i moguće ići u tome do individualne razine svakog pojedinog radnika. U tom pogledu ni Ustav ni ZUR nisu sasvim eksplicitni, a sada je i pripremljeni Nacrt to riješio više implicitno nego konkretno, prepuštajući da same OOUR nađu podesna rješenja.

Iz osnovnih odredaba Ustava (član 20) proizlazi da »svakom radniku u skladu s načelom raspodjele prema radu i porastom proizvodnosti njegova i ukupnog društvenog rada ... pripada iz dohotka OOUR osobni dohodak za zadovoljenje njegovih osobnih, zajedničkih i općih društvenih potreba prema rezultatima njegova rada i njegovom osobnom doprinosu koji je svojim tekućim i minulim radom dao povećanju dohotka osnovne organizacije«. Nadalje, u članu 128. ZUR-a stoji: »U osnovama i mjerilima iz st. 1. ovog člana posebno se utvrđuju osnove i mjerila prema kojima se obavlja raspodjela sredstava za osobne dohotke po osnovi minulog rada.«

Iz takvog zakonskog određenja nije moguće zaključiti ništa drugo nego da se zakonodavac odlučio za individualno ostvarivanje prava, pa prema tome i za individualno sudjelovanje u raspodjeli. Zbog toga se morao odlučiti i za individualno iskazivanje minulog rada kao osnove i mjerila za sudjelovanje u raspodjeli i ostvari-

Digitized by Google

vanje drugih prava po njegovoj osnovi. No, ako ni takva interpretacija ne bi bila sasma točna, inzistiranje da se svakom radniku utvrdi individualno njegova osnova minulog rada, odnosno sam minuli rad, jest neophodnost bez koje nije moguće ostvarivati ni pojedinačna osobna prava. Bez individualne osnove i mjerila u vidu samog minulog rada moralo bi se, naime, uzeti neko drugo mjerilo, a to već ne bi bilo neposredno, već posredno vrednovanje.

Iz dosadašnje prakse znamo da se minuli rad, odnosno sredstva za proširenje materijalne osnove utvrđuju i određuju za tu funkciju raspodjelom iz dohotka OOUR-a krajem svake poslovne godine. Godišnji iznos minulog rada poznat je, dakle, najprije za cjelinu OOUR-a. Da bi se došlo do njegovog individualnog iznosa po radniku, potrebno je taj globalni iznos formalno razračunati na sve koji su sudjelovali u njegovom stvaranju. Ti iznosi predstavljaju sada individualni iznos minulog rada za pojedinog radnika i on će se tokom godina povećavati na »računu« minulog rada svakog zaposlenog. Taj kumulativni iznos bio bi u funkciji osnove i mjerila po kojem će radnik ostvarivati svoja prava s osnova »svoga« minulog rada u srazmjeru i na način kako će to radnici samoupravno odlučivati.

Samu računsku raspodjelu minulog rada na individualne osnove moguće je vršiti u odnosu na ostvareni osobni dohodak pojedinog radnika što ga je on ostvario tokom godine svojim tekućim radom. Na taj način uspostavlja se međuzavisnost iznosa minulog rada i rada pojedinog radnika, a s uključivanjem i minulog rada u raspodjelu ovisnost visine ukupnog osobnog dohotka radnika od njegovog doprinosa koji je svojim tekućim i minulim radom dao povećanju dohotka svoje OOUR. Time se udovoljava i članu 128. ZUR-a, kojim je izričito određeno da se u osnovama i mjerilima utvrđuju posebno osnove i mjerila prema kojima se obavlja raspodjela sredstava za osobne dohotke po osnovi minulog rada.

U vezi s uvođenjem minulog rada u raspodjelu potrebno je naglasiti da se time ne bi smjeli narušiti do sada uspostavljeni osnovni odnosi raspodjele dohotka na fond potrošnje (osobne i društvene) i fond reprodukcije (proširenje i rezerve). Temeljna raspodjela dohotka na ova dva dijela odvija se, naime, po diktatu objektivnih uvjeta, odnosno postignute proizvodnosti rada i treba pretpostaviti da se ona do sada odvijala u tim okvirima. Svako zanemarivanje do sada uspostavljenih odnosa moralo bi ići na uštrb jednog ili drugog dijela potrošnje, što bi moglo izazvati negativne posljedice po opći tok procesa društvene reprodukcije.

Ovdje je neophodno još istaći da svako uvođenje novih osnova i mjerila za raspodjelu mora biti što jednostavnije i razumljivije za svakog radnika. Zbog toga se i uvođenjem minulog rada u raspodjelu ne bi smjelo komplicirati i onako složena pitanja i rješenja koja iziskuje raspodjela prema rezultatima tekućeg rada. U tom pogledu nije do sada tako eksplicitan ni predloženi

Digitized by Google

Nacrt, jer je u njemu ta operacionalizacija razrađena za sada samo do toga da radnici imaju pravo sudjelovanja u raspodjeli s osnova minulog rada »prema doprinosu koji su privređivanjem sredstvima proširene reprodukcije dali povećanju dohotka osnovne organizacije« (član 109). Naime, bez utvrđivanja minulog rada na način kako je prethodno izneseno nije moguće doći do osnova i mjerila kako utvrditi taj doprinos, a po tome ni osobni dohodak koji bi bio u srazmjeru s njim.

Digitized by Google

Dušan Pirec

Lamentacije nad ekonomskom situacijom i razvojna orijentacija*

Posle 1965. godine jugoslovenska ekonomija je prešla iz relativno kratkotrajnog perioda usporavanja privredne ekspanzije u razdoblje manje ili više pregrejane konjunkture. Takav trend podsticao je rast proizvodnje i potrošnje, ali i sve izrazitije disproporcije između ponude i tražnje i izvoza i uvoza. Otuda, možda, može biti od interesa svaki osvrt na ekonomsku situaciju i neke nedorečenosti. Pogotovo što se češće govori o situaciji u koju je zapala naša privreda nego o tome *šta* bi valjalo preduzeti da se jednom stane na put tim tendencijama.

Otuda nije, čini se, bez interesa osvrt na neke odnose u privredi. Ovde je, u stvari, reč o pokušaju da se dade nekoliko predloga koje bi, možda, trebalo imati u vidu pri izradi predstojećeg plana razvoja. Pri tom neće biti reči toliko o empirijskoj strani jugoslovenske ekonomske problematike, već više o teorijskoj (zar ima za praksu nešto bolje od dobre teorije, kako to reče Kant). Pri tom ćemo se ograničiti samo na neka pitanja.

* Članak je napisan decembra 1979. godine.

Digitized by Google

I

Da kažemo, pre svega, nešto o konkretnoj ekonomskoj situaciji. Budući da »okosnica politike razvoja u 1980. godini treba da bude jačanje položaja naše privrede u međunarodnoj razmeni« (Zaključci PCK SKJ, »Politika«, 24. novembar 1979), težište u izlaganju biće upravo na tom aspektu problema.

Dva su razloga što se spoljnotrgovinskim odnosima naše zemlje mora dati prioritetno mesto: prvi, stepen zavisnosti naše zemlje od spoljnotrgovinske razmene; drugi, protivrečnosti između želja i mogućnosti moraju se reflektovati na platni bilans (to jest ako se *svi* subjekti potrošnje obilato koriste troškovnim principom, odnosno ako prvo planiraju sredstva, a tek posle — čime će to pokriti). Jer, zakonitosti u spoljnoekonomskim odnosima se ipak ne mogu »ukidati« voluntaristički, što se inače često primenjuje u unutrašnjim ekonomskim odnosima.

Uzroci deficita platnog bilansa mogu biti endogenog ili egzogenog porekla (alternativno ili simultano).[1] Kada je reč o zemljama u razvoju (dakle, i Jugoslaviji), ti uzroci su najčešće simultanog karaktera.[2] I, kao što inflacija može postati autonomni proces koji sam sebe podstiče i generira, sa platnim bilansom je identičan slučaj ako je reč o zemlji (kao što je slučaj sa našom) velike uvozne zavisnosti. Jer nigde nije (pa ni u našoj zemlji) politika supstitucije uvoza do sad dala (dugoročno posmatrano) neke posebne rezultate na planu uravnoteženja trgovinskog bilansa.[3] Štaviše, takav pravac industrijalizacije pre je podsticao uvoz nego obrnuto,[4] što je opet zahtevalo rigorozne restriktivne mere (retko i uspele) i na unutrašnjem i na uvoznom planu (sa svim implikacijama na donošenje što objektivnijih ekonomskih odluka).[5] Što su te mere uzimale veći zamah, sve više je bujala i izvozna stimulacija. Međutim, raskorak između uvoza i izvoza se i dalje povećavao. Upravo u tome se i sadrži paradoks same zaštite, pa i problem njegovog rešavanja.[6] Naime, ako imamo, pri datoj strukturi

---

[1] Proces uspostavljanja relativne stabilizacije ne može se obično ograničiti *samo* na unutrašnje ekonomske odnose, kao što se ne može ograničiti ni *samo* na spoljnoekonomske odnose.

[2] Drugo je, međutim, pitanje da li veću težinu imaju endogeni uzroci deficita od egzogenih. U zavisnosti od odgovora na to pitanje, primenjuje se i takav splet mera koji će najefikasnije uticati na suzbijanje tih izvorišta.

[3] To je danas slučaj i sa svim istočnoevropskim zemljama.

[4] Politika supstitucije uvoza bila je naročito izrazita kod trajnih potrošnih dobara. Međutim, kako se taj proces nije odvijao (ili nije do sad mogao) neposredno sa autohtonim tehnološkim razvitkom, nije ništa neobično bujanje takozvane sklapajuće industrije. Stoga je i razumljivo zašto je na sastanku tri savezna saveta održanom početkom novembra 1979. godine podvučena potreba podvrgavanja jugoslovenske privrede »kritici« svetskog tržišta i cena.

[5] U biti nema razlika između jednih i drugih u pogledu uticaja na trgovinski bilans, sem što je zahvat posredan u prvom slučaju, a u drugom — neposredan. Doduše, efekti se ipak razlikuju međusobno.

[6] Primetna je tendencija sve većeg zatvaranja naše zemlje u odnosu na svetsko tržište (1966. godine udeo Jugoslavije u svetskom

Digitized by Google

proizvodnje i pri datom bujanju ostalih vidova potrošnje, nesrazmerni *porast* realnih ličnih dohodaka u odnosu na rast produktivnosti, onda elastičnost tražnje ne zavisi od cena, nego od dohotka.[7] Stoga i buja tražnja za potrošnom robom, a time i ulaganja, bilo u proširenje postojećih kapaciteta bilo u izgradnju novih. Najčešće to zahteva kupovinu licenci i uvoz odgovarajuće opreme. Svi ti kapaciteti vezani su (većim ili manjim delom), isto tako, i za uvoz polufabrikata, kao što zavise, usled malih serija (brojnost samih kapaciteta), od većih ili manjih direktnih ili indirektnih subvencija zajednice (usled korišćenja troškovnog principa), što dodatno impulsira inflaciju. Sve veći uvoz polufabrikata, opet, dalje podstiče ne samo razno-razne uvozne restrikcije, već i ulaganja u ove ili one uvozno supstitutivne kapacitete itd.

Ako, pak, troškovi proizvodnje uvoznih supstituta premašuju (reč je o Paretovom optimumu) troškove proizvodnje dobara koji nisu supstituisani (to je pre pravilo nego izuzetak dokle god data zemlja ne postigne nivo svetske produktivnosti), onda to obično zahteva dodatne protekcionističke mere, što utiče na cene unutar zemlje (takozvana solidarnost cena),[8] ali i dodatno subvencioniranje izvoza itd.[9] Dalje, do povećanja trgovinskog deficita (pa i inflacije) dolazi (što je, konkretno, sada slučaj) i kada je porast uvoznih cena brži od porasta izvoznih.[10] Najzad, pogoršanje trgovinskog bilansa može biti prouzrokovano kada je inflacija u zemljama glavnih spoljnotrgovinskih partnera niža od one u datoj zemlji (smanjenje sklonosti za izvozom, a povećanje za uvozom).[11]

Rekli bismo da svi ti razlozi doprinose (neki više, a neki manje) širenju raskoraka između uvoza i izvoza. Njihovi multiplikativni efekti, pak, usložnjavaju rešavanje tog problema, što zahteva vremensko dimenzioniranje tog procesa. Može se, naime, trajnije obezbediti relativno sporiji rast uvoza, a brži izvoza ukoliko je moguće da se obezbedi sinhronisano odvijanje tog procesa

---

izvozu iznosio je 0,6%, a 1978. godine 0,42%; opao je i udeo uvoza — ali sporije), pa i pogoršanja strukture izvoza (od 1970. godine opalo je učešće izvoza proizvoda visoke obrade, a povećano učešće sirovina i polufabrikata).

[7] Jedan od razloga (ako ne i najbitniji) zašto je to tako leži u tome što radnička klasa, u najširem smislu te reči, ne upravlja celinom procesa reprodukcije. Usled toga je ona, nezavisno od proklamacija, još uvek u nekom statusu kvazinajamnog odnosa. To samo potkranjuje takvo njeno ponašanje.

[8] Ove mere manifestuju se bilo u povećanju poreskih dažbina bilo u kvantitativnom ograničavanju (alternativno ili simultano)

[9] Primera radi, od 110 proizvoda čije su cene upoređivane sa inostranim, u 78 slučajeva one su skuplje od inostranih od 14% do 200%. Ovde je, očigledno, reč o simultanim efektima i produktivnosti rada i naše strukture troškova na cene.

[10] Jer, dokle god je domaći kupac u mogućnosti (ili je primoran) da plaća svaki i svačiji trošak, teško se može pretpostaviti da bi faktor cena mogao primoravati organizacije udruženog rada, radne i složene organizacije (pa i društveno-političke zajednice na svim nivoima) na racionalnije ponašanje.

[11] Što je taj raskorak veći, utoliko je brži porast uvoza od izvoza, odnosno veći su izvozni podsticaji.

Digitized by Google

kako sa procesom uravnotežavanja globalne i strukturne tražnje (pre svega investicione) sa raspoloživom ponudom tako i sa procesom intenzivnijeg privređivanja.

II

1. Ako je tražnja (globalno ili strukturno) veća od ukupne ponude, doći će ili do porasta cena ili do pritiska na porast cena (ako su zamrznute) ili do povećanja uvoza. Povećanje cena jednog broja proizvoda uticaće, manje ili više, na porast cena drugih proizvoda itd. Porast cena, pak, prati povećanje nominalnih dohodaka i obrnuto (pri nepromenjenoj produktivnosti rada). To utiče na povećanje tražnje (nagon za potrošnjom u uslovima inflacije) i povećanje troškova proizvodnje, a time i na povećanje i cena i dohodaka itd.

U taj proces interpoliraju se i uslovi spoljnotrgovinske razmene. Naime, ako su cene izvoznih proizvoda više od cena odgovarajućih proizvoda ili njihovih supstituta u zemlji u koju se izvoze, nužno će biti odgovarajuće podsticanje izvoza (bilo da unutrašnja tražnja buja ili ne), što pretpostavlja i tome saglasnu preraspodelu unutar same privrede, pa i na potezu privreda — neprivreda (pre simultano nego alternativno). Naravno, i jedno i drugo deluje na strukturu i obim ulaganja ako se ta preraspodela vrši unutar raspoložive akumulacije. No, ako ne dođe do sužavanja investicione aktivnosti, moraće se povećati ili zaduživanje u inostranstvu ili cene (simultano ili alternativno). Ukoliko to prate uvozne restrikcije i neka druga ograničenja, doći će (pri ostalim nepromenjenim pretpostavkama), usled povećanja tražnje koja nije i ne može biti pokrivena domaćom proizvodnjom, i po tom osnovu do porasta cena, a time i do realnog usporavanja porasta standarda, odnosno do posebnog vida kompresije ličnih dohodaka. Ukoliko se taj proces odvija u uslovima zamrznutih cena, onda ne dolazi do porasta cena, već do povećanja prinudne štednje. I u jednom i u drugom slučaju dolazi ili do zamrzavanja nivoa potrošnje ili do relativnog usporavanja rasta potrošnje. Ukoliko je ona niska (što obično i jeste u jednoj relativno zaostaloj zemlji), njeno dalje relativno snižavanje dovešće do pada produktivnosti. Ako je određena stopa rasta proizvodnje cilj prvog reda, mora se pad produktivnosti kompenzovati povećanim zapošljavanjem, što je samo dalji pritisak na tražnju (pre svega proizvoda prvog reda). Prema tome, kao što se ne može savladati (ili bar umeriti) inflatorna bujica izvoznim podsticanjima i uvoznim restrikcijama, tako se ne može uspostaviti ni relativna platnobilansna ravnoteža ako impulsi bujanju inflacije potiču iz globalne raspodele. Zapravo, to su samo dve strane jednog te istog problema, čije rešavanje treba da otpočne unutar zemlje.

Upravo to nas i upućuje na razmatranje alternativnih modaliteta — šta bi valjalo učiniti, posmatrano sa stanovišta kvalita-

Digitized by Google

tivnog pristupa problemu.[12] Jer, dok nas kvantitativni pristup upućuje na to *šta* bi trebalo uraditi, dotle nam kvalitativni pristup govori *kako* bismo to ostvarili, kojim društvenim snagama i na koji način.

a) Pri datoj strukturi proizvodnje i strukturi tražnje postoji uvek »kritička tačka« stope rasta, i sa stanovišta spoljnotrgovinske ravnoteže i sa stanovišta ravnoteže između ponude i tražnje unutar zemlje (naravno, ovde je reč samo o dva aspekta jednog jedinstvenog problema — problema globalne ravnoteže, to jest odnosa između globalne ponude i globalne tražnje).[13] Tako, ukoliko rast više premaši tu tačku, ili ukoliko duže potraje ta tendencija, utoliko će brže rasti uvoz (ili pritisak za uvozom)[14], odnosno biće potrebno više vremena za smirivanje te tendencije.[15] Da bi se, pak, predupredilo probijanje te kritičke tačke (ili da bi se rast proizvodnje sveo na racionalnu meru), nužan je aktivan odnos neposredno neekonomskih činilaca naspram stopi rasta, bilo neposrednim putem (preko proizvodnje) bilo posrednim (preko tražnje).[16] Da razmotrimo i te mogućnosti:

---

[12] Razlozi zbog čega smo odatle pošli, pa i zašto podvlačimo taj i takav pristup su jednostavno u tome što najčešće ni u ekonomskoj misli (vidi, na primer, stavove iznete na skupu ekonomista u Opatiji 1979. godine; odgovore nekih naučnih poslenika date »Politici« na pitanje »Zašto ne uspevamo da obuzdamo inflaciju«, objavljene 9. decembra 1979), ni u rezolucijama ni u planovima nije obezbeđena (bar ne dovoljno) međusobna ispreplетenost, međuuslovljenost kvantitativnog i kvalitativnog aspekta, već se taj kvalitativni aspekt (reč je o sistemskim premisama) najčešće pripaja (na mehanički način) kvantitativnim određenjima (naravno, ni obrnuto ne valja). Otuda nije ništa neobično što niču počešće razno-razne »teorijice« o načinu rešavanja specifičnih problema na specifičan način ili bujaju tendencije zakonskog rešavanja otvorenih problema na način koji *direktno* protivreči zakonitostima dohotka, što je, inače, kičma samoupravnog socijalističkog sistema.

[13] Istina, ima naučnih poslenika koji zastupaju stanovišta što bržeg rasta, ističući da se problemi stabilizacije mogu rešiti samo na taj način (na primer, B. Horvat, *Analiza privredne situacije i prijedlog programa za akciju*, Institut ekonomskih nauka, Beograd, 1970; takozvana »Žuta knjiga« iz 1962, i dr.).

[14] To je jedan od osnovnih razloga (mada ne i jedini) porasta zaduženja Jugoslavije sa 2,12 milijardi dolara u 1969. godini na 11,83 milijarde u 1978. godini, odnosno sa 20% društvenog proizvoda na 23,9%. Teorija govori, međutim, da veće učešće zaduženja u društvenom proizvodu od 20% primorava datu zemlju na uzimanje novih kredita radi otplate postojećih.

[15] Ta, na izgled, paradoksalna pojava je tim očiglednija (pa i teže rešiva) što je, u datim uslovima, veći intenzitet impletiranja u celinu društvene reprodukcije (neposredno neekonomskih činilaca), počev, pre svega, od investicionih odluka. Da bi se rešili usled toga nabujali problemi, obično se grešni jarac traži ne tamo gde postoji i odakle se reproducira, već u tržištu i njegovim zakonitostima. Krnjeći, pak, ulogu tržišta koja mu pripada u ostvarivanju principa raspodele prema radu, stiče se privid da je na taj način, eto, uspostavljen tako željeni sklad, iako procesi koji to uslovljavaju i dalje tinjaju, pa i razgorevaju se unutar same privrede

[16] Pretpostavlja se aktivan odnos i kada stopa rasta padne ispod tolerantnog društveno-ekonomskog nivoa i ako premaši taj nivo.

Digitized by Google

Ako se neposredno utiče na stopu rasta proizvodnje (ograničenjem uvoza reprodukcionih materijala, prolongiranjem sa izgradnjom investicionih objekata itd.), doći će do relativnog usporavanja rasta, ali i do zaoštravanja privredne nestabilnosti, posmatrano na kratak rok. Naime, relativno smanjenje stope rasta industrijske proizvodnje uticaće na zaoštravanje problema prikrivene nezaposlenosti, s obzirom na relativno nesrazmerno visoku stopu zapošljavanja u prethodnom periodu, a eventualno će doći i do nezapošljavanja priraštaja radno sposobnog stanovništva. U određenim uslovima verovatnije je da će doći do povećanja prikrivene nezaposlenosti nego do nezapošljavanja. To će uticati na relativno usporenje rasta produktivnosti, s obzirom na to da se može pretpostaviti usporeniji rast proizvodnje pri nepromenjenom porastu (ako ne i povećanom) zaposlenosti. To će, dalje, uticati i na veće ili manje smanjenje porasta dohodaka (pod pretpostavkom da postoji relativno čvrsta korelacija između porasta dohodaka i porasta produktivnosti) ili će dohodak rasti nezavisno od rasta produktivnosti (što bi samo pogoršalo nestabilnost)

Drugi način smanjenja stope rasta proizvodnje bio bi posredan, preko usporavanja rasta tražnje. Mere koje bi dovele do toga mogu se ograničiti samo na jedan vid tražnje, a mogu i na sve (to jest alternativno ili simultano). Da razmotrimo i te mogućnosti:

Lična potrošnja može se ili smanjiti ili zadržati jedno vreme na dostignutom nivou. Prvo rešenje je i ekonomski i društveno neprihvatljivo. Čini se da to ne treba dokazivati. Ostaje drugo rešenje. Zadržavanje jedno vreme lične potrošnje na dostignutom nivou uticaće (samo u prvo vreme) na usporenje rasta globalne proizvodnje, ukoliko ono neće biti kompenzovano povećanom ekspanzijom drugih vidova potrošnje, odnosno izvoza. Međutim, mogućnosti toga su (bar jedno vreme) ograničene, s obzirom na to da ili nema slobodnih kapaciteta koji bi mogli da apsorbuju tu ekspanziju ili su ograničene mogućnosti relativno brže adaptacije proizvodnje strukturi tražnje. Stoga je sasvim verovatno da će, pri datoj strukturi proizvodnje i tražnje, ekspanzija ostalih vidova potrošnje izazvati pre povećanje cena nego povećanje proizvodnje. Jer povećanje cena u jednoj oblasti ne može da ne utiče (pre ili posle, na ovaj ili onaj način) na opšte pomeranje cena. Dakle, u slučaju prihvatanja ove solucije, tendencije bi bile identične već izloženim.

Ali, šta biva ako bude došlo do usporavanja rasta proizvodnje usled zamrzavanja lične potrošnje na već dostignutom nivou, a da to neće biti kompenzovano ekspanzijom drugih vidova potrošnje? I u ovom slučaju treba očekivati, s obzirom na datu strukturu proizvodnje, porast cena. Zapravo, ovde je reč o autonomnom impulsu za porastom cena izazvanom već uspostavljenim odnosima unutar proizvodnje. Jer samo usporavanje rasta globalne industrijske proizvodnje usled usporavanja rasta dela proizvodnje neće, po pravilu, uticati istovremeno, iz nama poznatih razloga, na srazmerno smanjenje i apsolutnog nivoa troškova proizvodnje. Naprotiv, relativno posmatrano — ti troškovi će porasti.

Digitized by Google

Šta se, pak, zbiva ako se vrši kompresija investicione tražnje? Usporavanje rasta tog vida tražnje može se postići ili tezaurisanjem (što je izuzetan slučaj usled potrošnje *ex ante)* većeg ili manjeg dela raspoloživih »sredstava« nosilaca investicionih odluka (i posrednih i neposrednih) ili rehabilitacijom politike stečenog dohotka na svim nivoima (konkretno rečeno, to znači stati na put anticipiranoj investicionoj tražnji, bar jedno vreme, to jest dokle god se ne uspostave smireniji odnosi u privrednim tokovima). Usporavanje rasta investicione tražnje neće se odmah reflektovati na usporenje rasta proizvodnje, već će pre uticati na povećanje zaliha.[17] Razlika između prethodno opisane i ove situacije sastoji se u tome što u ovom slučaju dolazi prvo do smanjenja građevinske aktivnosti, a tek posle do usporavanja rasta proizvodnje (razlike u *time lagu).* Zato će pre smanjenja rasta proizvodnje doći do smanjenja zaposlenosti u građevinarstvu, pa i do relativnog usporavanja porasta produktivnosti (mada po drugom osnovu).

Što se tiče unutrašnje akumulacije, ona je *in extremis* objektivno uvek data veličina (relativno posmatrano), bilo da je globalno određena raspodelom ili ne (Bakarić). Stopa rasta investicija, pak, može se smanjiti u datoj zemlji (gledano na kratak rok) u meri u kojoj se odnosno smanjenje može kompenzovati izvozom (pri datoj strukturi proizvodnje), odnosno u meri u kojoj to smanjenje neće uticati na apsolutno smanjenje stalno zaposlenih u građevinarstvu. Posmatrano, pak, na dugi rok, u svakoj zemlji postoji objektivno determinisana granica kako smanjenja stope rasta investicija tako i njenog povećanja.[18] U prvom slučaju unutrašnji razvitak date zemlje bio bi ugrožen, a u drugom — u privredni organizam unosi se inflacija sa svim negativnim implikacijama. Prema tome, granica izvoza investicionih dobara na kredit je određena, pri ostalim nepromenjenim uslovima i uz apstrahovanje platnobilansne strukture, akumulativnom sposobnošću date zemlje i njenom razvojnom perspektivom.[19] Zapravo, platnobilansna struktura čini treći član funkcije, s obzirom na to da izvoz na kredit (uglavnom) ide u zemlje meke valute, a uvoz — bilo iz zemalja čvrste valute bilo iz klirinških zemalja.

Najzad, ostaje još jedan vid potrošnje. Reč je o zajedničkoj potrošnji *(social overhead capital).* Po pravilu, ona nema sama po sebi *neposrednog* uticaja na platni bilans (što nije slučaj sa našom zemljom). Njeno posredno delovanje, pak, sastoji se u tome što može da utiče na privrednu stabilnost zemlje. Stoga njeno zadržavanje na apsolutno nepromenjenom nivou za određen period vremena može olakšati prenapregnutost ostalih vidova tražnje.

---

[17] Ovde je reč o čisto tehnološkim razlozima. Naime, ne može se očekivati, s obzirom na trajanje ciklusa proizvodnje investicionih dobara, trenutni prekid sa proizvodnjom već započetih proizvoda.

[18] Naravno, na kratak rok posmatrano, ona može oscilirati oko te veličine.

[19] Na ovom nivou analize apstrahovali smo protivrečnosti između nominalne i realne akumulacije, jer bismo time samo otežali plastičnost iskazivanja problema.

Digitized by Google

Do sad je bilo reči o alternativnom sužavanju rasta pojedinih vidova tražnje i njihovim efektima. Ostaje još da se osvrnemo ukratko na efekte simultanog usporavanja rasta tražnje. Naime, simultano usporavanje svih vidova rasta tražnje na izvestan način deluje divergentno, a time i efikasnije. Usled toga se, naime, amortizuju (donekle) »trenutno« nepovoljni efekti alternativnog pristupa usporavanju rasta tražnje. Reč je, naime, o tome da usporavanje rasta investicione tražnje dovodi, kao što smo videli, do relativnog smanjenja rasta proizvodnje. Na to utiče i stagnacija lične i opšte potrošnje na apsolutno nepromenjenom nivou. No, budući da je usporenje rasta investicione tražnje blaže, bili bi delom neutralisani »trenutno« nepovoljni efekti zamrzavanja ostalih vidova tražnje.[20] Usporavanje rasta proizvodnje do koga dolazi usled usporavanja rasta tražnje dovelo bi i do smanjenja udela akumulacije u nacionalnom dohotku.

Dakle, smanjenje stope rasta proizvodnje uticaće pri datim uslovima na usporavanje rasta uvoza, a time i na poboljšanje platnog bilansa (pod uslovom da to ne deluje i na smanjenje rasta izvoza). Istina, usporenje rasta izvoza može se predupredi ti povećanjem njegove atraktivnosti. No, u tom slučaju trebalo bi deo *raspoložive akumulacije* dodajno *odvojiti u tu svrhu.* U protivnom, poremetila bi se unutrašnja privredna stabilnost. Naravno, ubrzanje rasta izvoza ili nepromenjena stopa izvoza pri smanjenom rastu proizvodnje uticaće dalje (u tom slučaju) na smanjenje raspoložive akumulacije za ulaganje u zemlji. Znači, dva činioca bi delovala u slučaju smanjenja stope rasta proizvodnje na usporenje rasta investicionih mogućnosti zemlje, i to: samo usporavanje rasta proizvodnje i ubrzanje rasta izvoza. Bitno je pri tom da smanjenje akumulacije, inače jedne od bitnih pretpostavki razvoja, ne sme da ugrozi realno opravdanu strategiju razvoja. Tu je i granica relativnog smanjenja stope akumulacije.

b) Da rezimiramo. Mere koje bi trebalo preduzeti u slučaju prekoračenja »kritičke tačke« mogu biti, dakle, samo simultanog karaktera i sinhronizovane. Znači, povećanje izvoza je uslovljeno povećanjem izvozne atraktivnosti uz njeno pokrivanje iz raspoložive akumulacije. Smanjenje rasta uvoza treba da se ostvari, u

[20] U teorijskim razmatranjima pošli smo od pretpostavke (inače sasvim opravdane u našem slučaju) da je investiciona tražnja dominantni vid tražnje niz godina, zbog čega je i struktura tražnje (dobrim delom) tome prilagođena. Ukoliko bi, pak, dominantni oblik tražnje bila lična tražnja, onda bi usporavanje tog vida tražnje trebalo da bude sporije od usporavanja ostalih vidova tražnje.

Kada smo već kod toga, ne možemo se složiti sa mišljenjem da je jedan od bitnih uzroka inflacije taj što se u razdoblju 1960—1970. godine učešće bruto ličnih dohodaka povećalo sa oko 40% na preko 60%. Upravo odatle i naše neslaganje. Naime, nije reč o tome što su porasli lični dohoci, nego o tome što porast udela ličnih dohodaka u društvenom dohotku nije bio praćen odgovarajućim smiženjem udela akumulacije i zajedničke potrošnje. Jer, ukoliko bi odnos između ličnih dohodaka i investicija ostao kakav je bio, recimo, 1960. godine, samoupravljanje ne bi imalo svoj *ratio*, bar što se tiče te njegove komponente, po meni — bitne.

Digitized by Google

prvom redu, smanjenjem rasta uvoza opreme.[21] Najzad, privremeno usporavanje stope rasta proizvodnje dovelo bi do stabilnijih privrednih kretanja, a time i do racionalnijeg korišćenja raspoloživih resursa.[22] No, usporavanje rasta proizvodnje do koga dolazi usled usporavanja rasta tražnje dovelo bi i do smanjenja udela akumulacije u nacionalnom dohotku. Međutim, samim tim što bi lična i opšta potrošnja bila zadržana (za određen period vremena) na nepromenjenom nivou, deo nacionalnog dohotka namenjen akumulaciji relativno bi, istina, opao, ali ne u onoj meri kao kada bi se lična, a eventualno i opšta potrošnja kretala u određenoj proporciji sa porastom proizvodnje. Na taj način bi efekat svih vidova smanjenja tražnje bio postupniji, a time i ekonomski racionalniji. Uporedo s tim nužno je i usmeravanje investicija u pravcu povećanja izvoza. To je od osobitog značaja za zemlju koja je primorana, usled relativno uskog unutrašnjeg tržišta, da paralelno sa ekspanzijom privrede ekspandira i izvoz, kao jednu od poluga ekonomskog rasta.[23]

2. Da razmotrimo još neke teorijske aspekte svođenja nepovoljnih tendencija spoljnotrgovinskog bilansa u snošljivije okvire.

— Povećanje pokrića uvoza izvozom može se ostvariti bilo zadržavanjem uvoza na nepromenjenom nivou uz povećanje izvoza bilo bržim porastom izvoza od uvoza. Što se tiče prve solucije, teško se može pretpostaviti njena ostvarljivost na određen rok, s obzirom na to da povećanje izvoza pretpostavlja, pri datoj strukturi, i određeno povećanje uvozne sadržine. Povećanje izvoza, opet, uslovljeno je, u datim međunarodnim ekonomskim i političkim uslovima, ili podizanjem produktivnosti na svetski nivo (što, globalno posmatrano, nije ni tako lako ni tako brzo ostvarljivo) ili odgovarajućim subvencioniranjem izvoza, naporedo sa svođenjem rasta unutrašnje potrošnje na stopu koja bi bila niža od stope rasta izvoza.[24] Doduše, usporavanje rasta unutrašnje tražnje uticaće na sporiji rast (ali ne i na stagnaciju) uvoza, a time i (posrednim putem) na poboljšanje odnosa uvoza i izvoza.[25] Otuda je, po

[21] To je imperativ pogotovo za one zemlje gde je udeo uvoza opreme u ukupnom uvozu nesrazmerno visok (25% uvoza u našoj zemlji odnosi se na opremu).

[22] Naravno, ako to dovede i do srazmernog porasta produktivnosti rada.

[23] Ekonomski rast neposredno deluje na razvoj izvozne industrije, a posredno — povećani izvoz omogućava povećani uvoz. Povećani uvoz, opet, deluje na dalju izgradnju domaće industrije i proširivanje i diversifikaciju unutrašnjeg tržišta.

[24] Pri tom smo pošli od sasvim verovatne pretpostavke da se na porast izvoza ne može delovati samo putem usporavanja rasta unutrašnje tražnje, bar ne dovoljno efikasno.

[25] Da bi subvencioniranje izvoza uopšte bilo ekonomski racionalno, ono treba da obezbedi, u datim dohodovnim odnosima, veću sklonost izvozu od sklonosti za plasman na domaćem tržištu. Istina, to se može postići i administrativnim putem (na primer, vezivanjem uvoza za izvoz). No, dugotrajnost takvog zahvata i njegova efikasnost sumnjive su vrednosti, budući da se na taj način deluje na osiromašenje

Digitized by Google

našem mišljenju, druga solucija daleko prihvatljivija (to jest bržim porastom izvoza od uvoza). To, naravno, ne znači da ona ne bi trebalo da bude funkcionalno povezana sa usporavanjem rasta unutrašnje tražnje. Međutim, efikasnost te funkcionalne veze može potrajati samo jedno vreme. Jer bi ta solucija, u protivnom slučaju, nepovoljno delovala na stimulativnost sistema, a time i na njegova kvantitativna obeležja (međuzavisnost kvalitativne i kvantitativne strane jednog sistema). Ali, da bi ta solucija mogla da urodi, koliko-toliko, zadovoljavajućim plodom, ona mora biti programirana bar na *srednji rok*. Ne može se, naime, pretpostaviti neki spektakularan preobrat na kratak rok, kao što se ne može pretpostaviti ni poboljšanje odnosa između uvoza i izvoza ako se tome ne da mesto cilja prvog reda.[26] Samim tim što je to višegodišnji zadatak, ne može se, onda, posmatrati ni odvojeno od plana investicione izgradnje i strukture date privrede.

— Povećanje izvoza, pak, može se ostvariti, pored već rečenog, i na drugi način (na primer, boljim korišćenjem raspoloživih kapaciteta, pod pretpostavkom da struktura proizvodnje odgovara izvoznoj tražnji; ili porastom produktivnosti; ili proširenjem postojećih kapaciteta, odnosno izgradnjom novih). Ukoliko porast izvoza zavisi i od ulaganja, onda se u izboru investicija mora poći i od što boljeg korišćenja kapaciteta i od sporijeg rasta uvozne sadržine od porasta izvoza.[27] Valja pri tom napomenuti da bi ulaganja koja su namenjena pretežno proizvodnji izvoznih roba nužno uticala na smanjenje stope rasta zapošljavanja s obzirom na to da su kapitalintenzivna, što je, inače, bitna pretpostavka povećanja konkurentnosti na svetskom tržištu.[28] Doduše, ako se na izvoznom sektoru pođe od kriterijuma opremljenosti »kapitalom«, onda se ne može ili bar ne bi trebalo (po pravilu) dozvoliti ni da kapaciteti čija je proizvodnja namenjena unutrašnjem tržištu zaostaju (kada se dostigne određeni nivo razvitka) mnogo za ovim prvim u tehnološkom pogledu zbog nepovoljnih efekata takozvane dualne privrede na celinu razvoja date zemlje.

---

proizvodne matrice samim tim što se sužava polje međuzavisnosti privrede i njenih segmenata. To će, pre ili posle, negativno uticati i na materijalne tokove i na društvene odnose.

[26] Naravno, cilj prvog reda može biti i nešto drugo. Samo bi trebalo, u tom slučaju, sagledati šta to znači za stabilnost, platni bilans, inflaciju itd.

[27] Zapravo, to je analogno tezi da i porast investicija mora biti sporiji od porasta proizvodnje s obzirom na postojanje međuzavisnosti tih parametara. Međutim, kod nas se u analizi često ne uzimaju ti parametri u obzir, bar ne u onoj meri u kojoj bi to bilo celishodno. Jer, kako, inače, možemo tumačiti činjenicu da je porast investicija praćen još bržim porastom uvoza od porasta izvoza, pa i porasta društvenog proizvoda.

[28] Naša zemlja je još uvek, čini se, u ponekoj oblasti proizvodnje konkurentna na svetskom tržištu zahvaljujući nižim troškovima rada. Međutim, ta margina je sve uža, zbog čega treba odatle izvući odgovarajući zaključak u pogledu tehnološke opremljenosti rada.

Digitized by Google

III

1. Često se u planovima razvoja privrede susreću raznovrsni, pa i kontroverzni stavovi (pokušaj pomirenja datog i očekivanog; stope rasta i jačanja reproduktivne sposobnosti; kompleksnog uključivanja u međunarodnu podelu rada i otklanjanja deficita u međunarodnoj razmeni; punog zapošljavanja priraštaja aktivnog stanovništva, pa i prikriveno nezaposlenog stanovništva i porasta produktivnosti; skladnog razvoja privrede i visoke stope ulaganja itd.). Stoga se i postavlja pitanje: koja su polazišta daljeg razvoja da bi ona dala željene rezultate?[29]

S obzirom na to da smo donekle već raščlanili *šta* i *zašto*, u daljem izlaganju biće pre svega reči — *kako* sa stanovišta prakse, datosti.[30]

a) Već godinama problem inflacije i njenih uzroka razmatra u našoj zemlji i nauka i politika shvaćena kao praksa. Stoga nećemo govoriti ni o tome da sam sistem podstiče potrošnju preko raspodele (način zahvatanja sredstava i njihove preraspodele) ni o ulozi pojedinih organizama u podsticanju inflacije usled njihove nemoći, pa ni o tome da su »izgubljeni ekonomski parametri ponašanja i ekonomskih prinuda«, što je supstituisano bilo prinudom države (ne uvek uspelom) bilo apelom na svest. Osvrnućemo se, sa nekoliko reči, na *investicionu potrošnju* i njene inflatorne efekte. Naime, prema nekim računima, godišnje se investira kod nas između 37—40% društvenog proizvoda, a investiciona potrošnja već se godinama anticipira. Stoga nije neobično što i jedno i drugo generira inflaciju,[31] pogotovo ako se zna ko raspolaže najvećim delom te, dobrim delom pretpostavljene akumulacije i kako se ona raspodeljuje. Štaviše, mogli bismo reći da je ta »investicio-

---

[29] Naravno, do preraspodele dohotka, u uslovima delovanja zakona vrednosti, dolazi već u primarnoj raspodeli (preko cena). No, tada se taj proces odvija unutar same privrede, što nije slučaj sa sekundarnom raspodelom (porezi i doprinosi, kamate i dr.). No, to ne znači da se jedno društvo može reprodukovati bez sekundarne raspodele (njena društvena, pa ni sama ekonomska celishodnost ne dolazi uopšte u pitanje), već samo da bi ona morala biti (i u svom kvantitativnom i u svom kvalitativnom izrazu) u funkciji reprodukcije (i u širinu i u dubinu) samoupravnih odnosa.

[30] Stabilizacija privrede i ostvarivanje društveno-ekonomskog sistema čine dve strane jedne neodvojive celine (na kratak rok posmatrano, ne nužno i simultan proces).

[31] Istina, postoji tesna korelacija između učešća investicija u BDP i ekonomskog rasta. Tako su u IFO institutu u Minhenu izračunali da su visoke stope rasta (1950—1970) imale zemlje sa visokim učešćem investicija (Japan 29,9%, a stopu rasta 8,4%; Z. Nemačka 23%:5,5%; Francuska 21,2% : 4,8%; Italija 20,7% : 4,6%; V. Britanija 16,9 : 2,5% itd.). Međutim, udeo investicija u BDP je u našoj zemlji daleko veći, ali ne i rezultati primereni tim ulaganjima. Uostalom, po J. Štahanu (*Bruto investicije svijeta prema ljestvici privredne razvijenosti*, u: *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije*, str. 184. i dalje), udeo bruto investicija u DP iznosi oko 26% u srednje razvijenim zemljama (to jest onim čiji se dohodak *per capita* kreće između 801—2.200 dolara).

Digitized by Google

manija« bitni činilac generiranja inflacije (pa i teškog platnobilansnog opterećenja) samom činjenicom neusklađenosti nominalne i realne akumulacije i nemogućnošću brzog otklanjanja tog nesklada putem spoljnotrgovinske razmene, pa i tendencijom bržeg porasta investicija od porasta društvenog proizvoda, a zapošljavanja od produktivnosti rada. Očigledno, ovde je reč o ekstenzivnom, a ne o intenzivnom razvoju. Izgleda kao da je ceo sistem *via facti* daleko više okrenut investicijama nego proizvodnji.

Ako je tako, moglo bi se pretpostaviti da će se problemi stabilizacije (uglavnom) rešiti zasecanjem investicija. To se može prihvatiti, ali — pod određenim pretpostavkama. Međutim, tih pretpostavki (uglavnom) nema, s obzirom na to da je struktura industrijske proizvodnje usmeravana tokom proteklih trideset godina dobrim delom na investicije. Stoga bi naglo zasecanje investicija dovelo pre do ozbiljnih poremećaja u ekonomskom tkivu nego do stabilizacije. Stoga je i racionalnije da to zasecanje potraje izvesno vreme. Pri tom je samo bitno da se taj proces odvija naporedo kako sa procesom prestrukturiranja investicija samoupravnim putem ka delatnostima koje su od posebnog društvenog značaja (sada su, po meni, te delatnosti isuviše široko određene) i procesom *snižavanja učešća investicija* u društvenom proizvodu na društveno-ekonomski tolerantan nivo putem rehabilitacije politike stečenog dohotka kao dimenzije kojom je određen obim ukupnih ulaganja u određenom razdoblju — tako i sa daleko radikalnijim menjanjem mesta i uloge subjekata odlučivanja na način koji bi bio saglasan osnovnim samoupravnim opredeljenjima, odnosno uspostavljanju najtešnje međuzavisnosti donosilaca investicionih odluka i rezultata rada po puštanju objekata u pogon (pa i u toku izgradnje).[32] Tek na taj način će verbalni iskazi o odgovornosti biti supstituisani materijalnom odgovornošću za eventualne posledice slabih investicionih odluka. To je preduslov da samoupravljanje zaživi u samom tkivu društvenih odnosa, pa i trajnosti stabilizacione politike.[33]

b) Jugoslavija se ubraja u zemlje sa izrazito visokom stopom investiranja. Međutim, *reproduktivna sposobnost udruženog rada* (to jest mogućnost privrede da samofinansira svoj razvoj) jeste tako niska (povećava zaduženost) da se pretpostavlja da će neto akumulacija udruženog rada (akumulacija udruženog rada umanjena za tekuće obaveze) plus amortizacija jedva pokriti obaveze po otplatama za već postojeće kredite u 1979. godini.[34] Očigledno,

[32] Po svemu sudeći, u Zakonu o posebnim uslovima odobravanja kredita za investicije daje se isuviše malo prostora samoupravnom rešenju problema racionalnijeg ulaganja u investicije (puteva ulaganja u opremu). Rekli bismo, čak, da jača uloga administrativnih organizama. Stoga i taj zakon protivreči Zakonu o udruženom radu. Ali, kad se već morao doneti, onda ga je trebalo i vremenski ograničiti.

[33] D. Pirec, *Ekonomska situacija i ekonomska politika*, »Ekonomska politika«, 10. jun 1979.

[34] Zaustavljanje opadanja stopa akumulativnosti i reproduktivnosti udruženog rada zapisano je kao najvažnija obaveza radnih ljudi i komunista u Rezoluciji Jedanaestog kongresa.

Digitized by Google

visoko učešće investicija ostvaruje se kako na račun smanjenja produktivne sposobnosti udruženog rada tako i zahvaljujući preraspodeli putem inflacije.[35] Zar se, na taj način, *via facti* ne odvija proces podržavljenja akumulacije, nezavisno od toga da li je zamagljen prividom samoupravnih odnosa. Otuda i nestabilnost privrede unutar zemlje i neravnoteža u spoljnotrgovinskim odnosima, ali i neophodnost daleko rigoroznijeg afirmisanja usvojenih samoupravnih opredeljenja i na planu raspolaganja viškom rada. U protivnom, teško se može pretpostaviti zaokret ka stabilizaciji i intenzivnijem privređivanju, kao što se ne može očekivati ni zadovoljavajuće odvijanje procesa udruživanja rada i sredstava, pogotovo što se, na taj način, pothranjuje ne samo velika zavisnost udruženog rada od banaka i društveno-političkih zajednica, već i ne uvek odgovarajuća struktura ulaganja za koja udruženi rad snosi neposredne posledice, iako nije učestvovao u donošenju investicionih odluka. Stoga je pitanje i sticanja i upravljanja celinom dohotka danas, posle usvajanja Ustava iz 1974. godine i Zakona o udruženom radu, postalo stvar svakodnevne organizovane borbe svih subjektivnih snaga. I, dokle god radnička klasa ne postane dominantna snaga u procesu izgrađivanja samoupravnih odnosa, dotle ne bi trebalo prenebregavati mogućnosti restauracije ovih ili onih oblika etatizma. To, pak, znači da teško može koncept udruženog rada (pa i udruživanja rada i sredstava) da zaživi dokle god novostvorena vrednost svake osnovne organizacije udruženog rada ne bude *efikasno zaštićena* od dodatnog zahvatanja neekonomskih organizama. *Tertium non datur.* Tu je, u stvari, reč o oduzimanju sredstava od organizacija udruženog rada preko određenog iznosa utvrđenog društvenim dogovorom. Štaviše, kada je reč i o primarno društveno dogovorenom iznosu, on je limitiran ostvarivanjem cilja prvog reda — stalnim povećavanjem akumulativne i reproduktivne sposobnosti udruženog rada.[36]

Ako, dakle, pođemo od premise da društvenom akumulacijom (i stečenom i pretpostavljenom) treba da upravlja neposredno (najvećim delom) udruženi rad, onda to pretpostavlja i menjanje načina uticaja društveno-političkih zajednica na proces proširene

---

[35] *Koncepcija dugoročnog razvoja SR Srbije do 2000 godine*, Ekonomski institut, Beograd, septembar 1979, str. 82—94; *Akumulativnost organizacija udruženog rada*, »Jugoslovenski pregled«, maj 1979; Lj. Madžar, *Akumulativnost privrede i efikasnost investiranja*, »Ekonomska politika«, 16. jul 1979; G. Nikić, *Opća ocjena privrednih kretanja u 1979. godini*, u: *Aktuelni problemi privrednih kretanja i ekonomske politike Jugoslavije*, D. Vojnić (red.), »Informator«, Zagreb, 1979, str. 11. i dalje; R. Lang i D. Vojnić, *Aktualni problemi sistema privrede i društvene reprodukcije*, u: *Aktuelni...*, str. 99. i dalje, i dr.

[36] Zakonom o udruženom radu (član 113) predviđeno je izjašnjavanje radnikâ o predlozima za utvrđivanje obaveza osnovnih organizacija udruženog rada. Što to, ipak, nije bila dovoljna brana oticanju dela viška rada, odgovornost nije na strani radnikâ, već organizama unutar radnih organizacija i van njih koji smatraju da su samo oni pozvani da štite neki opšti interes, nezavisno od interesa radnikâ, pa i protiv njihovog interesa.

Digitized by Google

reprodukcije (na obim i pravce) i sredstva putem kojih se to ostvaruje. U prvom slučaju (to jest u pogledu načina uticaja), neposredno neekonomski organizmi koristili bi širok dijapazon puteva i načina ekonomskog privlačenja sredstava udruženog rada radi ulaganja tamo gde je udruženi rad tek posredno ekonomski zainteresovan. Što se, pak, tiče sredstava (to jest onog dela akumulacije koji udruženi rad ustupa društveno-političkim zajednicama radi ekonomskog podsticanja ulaganja), granice prinudnog zahvatanja tih sredstava bile bi dogovorno određene. No, pri tom treba nastojati da se povećava, iz godine u godinu, reproduktivna sposobnost OOUR-â. U tom slučaju bi društveno-političke zajednice mogle računati samo sa *stečenom akumulacijom* (eventualno plus pozajmljenom sa strane u unapred određenoj visini), dok bi udruženi rad mogao da ulaže računajući i na pretpostavljenu akumulaciju (naravno, on bi snosio, u tom slučaju, punu odgovornost). To pretpostavlja i objektivizaciju onog dela akumulacije koji ostaje OOUR-ima za ulaganja u svoju ili neku drugu organizaciju. Taj deo ne bi bio jednom zauvek data, ali ni opadajuća veličina (relativno).

c) Prošle su tri i po godine od donošenja Zakona o udruženom radu. Pretpostavljalo se da će posle izvesnog vremena proces intenzivnijeg povezivanja, udruživanja i stvaranja dohodovnih odnosa krenuti, što bi umnogome olakšalo rešavanje otvorenih problema. Ali, rezultati su ipak mršavi. Pogotovo to važi za povezivanje radnih organizacija iz dveju ili više republika, odnosno pokrajina.[37] Stoga nije slučajno što se o problemu *samoupravnog udruživanja* govori kao o nečemu što se danas imperativno nameće. Pogotovo što je udruživanje rada i sredstava, po meni, bitan preduslov uspostavljanja ekonomske ravnopravnosti naroda i narodnosti.[38] Mogli bismo, naime, reći da dobar deo teškoća sa kojima naša zemlja ulazi u sledeće godine treba tražiti pre svega u partikularizaciji interesâ (ekonomski i politički, inače, neosnovanoj), pa i u podsticanju te partikularizacije.[39] Jer na ruku udruživanju rada i sredstava nije do sad išla ni praksa društveno-političkih zajednica, s obzirom na to da tome stoje na putu razno-razne teritorijalne prepreke (od opštinskih pa do republičkih).[40]

---

[37] Raspoloživi empirijski pokazatelji ne govore samo o smanjenju pokretljivosti društvenog kapitala van republičkih, odnosno pokrajinskih granica (samo 5% privrednih investicija je obezbeđeno udruživanjem, od čega je oko 2/3 zakonom obavezno udruživanje i usmeravanje investicija), već se smanjio i međurepublički robni promet (Korać).

[38] Sekcija za međunacionalne odnose Marksističkog centra CK SK Srbije organizovala je u Beogradu 31. oktobra i 11. novembra 1977. godine raspravu o temi »Udruženi rad i razvoj međunacionalnih odnosa«. Pisani prilozi i rasprava objavljeni su u zborniku pod tim nazivom u izdanju »Komunista« (Beograd, 1978). Na savetovanju su učestvovali naučni i društveno-politički radnici iz svih republika i pokrajina.

[39] »Svuda se ide na... podjelu rada. Ko se zatvara u sebe, nema uslova ni da opstane, a kamoli da napreduje« (Tito).

[40] Ne mali broj učesnika u diskusiji na Jedanaestom kongresu ukazao je na tu tendenciju i na njene posledice. Pokazalo se, naime,

Digitized by Google

Ali, da bi se tu uopšte krenulo s mesta, nije dovoljno samo da se poveća reproduktivna sposobnost udruženog rada, već i da dohodak postane ključna kategorija sistema i osnovni motiv udruživanja. Dohodak kao ključna kategorija sistema samoupravljanja otuđuje se (skoro po pravilu) od mesta gde se stvara umesto da služi kao osnova udruživanja i merilo stvarne moći udruženog rada. I, kao što se dohodak nacionalizuje na taj način, tako se podruštvljavaju i gubici. Znači, treba *per oppositum* učiniti »decentralizovani društveni kapital zajedničkim kapitalom svih radnika u osnovnim organizacijama udruženog rada i istovremeno svake osnovne organizacije posebno u jedinstvenom sistemu samoupravnog udruženog rada i jedinstvenom sistemu dohodovnih odnosa« (Kardelj).

Ako već samoupravno i na ekonomskim podsticajima zasnovano udruživanje rada i sredstava (to jest dohodovno i reprodukciono povezivanje osnovnih organizacija udruženog rada, bilo posrednim ili neposrednim putem) čini (i danas i ubuduće) jedan od bitnih preduslova daljeg razvitka samoupravnih odnosa i premošćivanja jaza u razvijenosti između razvijenih i nedovoljno razvijenih delova zemlje, onda to zahteva i slobodnije delovanje tržišnih zakonitosti.[41] Jer, ukoliko se ono prigušuje, imaćemo i dalje sektorske neusklađenosti, nedostatak raznih proizvoda i usluga, deformacije u položaju pojedinih privrednih delatnosti i područja u raspodeli društvenog proizvoda, pogoršavanje platnobilansne situacije itd. Time se povećava privredna efikasnost, kao što se podstiče i inicijativa svih ekonomskih aktera. Naravno, tržište ne može samo po sebi obezbediti optimalan razvoj. Ali, zato ono može obezbediti daleko veću objektivizaciju odnosâ nego u slučaju dominacije subjektivističkih merila.[42]

---

da postojeći odnosi u sticanju i raspodeli dohotka ne samo što generiraju inflatorne tendencije, već rađaju svojevrsne protivrečnosti. Opšti rast reproduktivne sposobnosti društva i jačanje materijalne osnove razvoja ostvaruju se kako na račun reproduktivne i akumulativne sposobnosti organizacija udruženog rada u privredi tako i nesrazmerom između intenziteta investicione aktivnosti (u biti inflatorne prirode), naporedo sa zidanjem barijera između pojedinih regiona. Ovde je, očigledno, reč o prividu rasta reproduktivne sposobnosti društva. Samoupravljanje u udruženom radu svodi se, pak, na odlučivanje o ličnim dohocima i zajedničkoj potrošnji, čime se samo generira najamna svest, a ne i otvaranje procesa njenog dokidanja.

[41] Svega 0,71% ukupnih ulaganja u nerazvijene republike i Pokrajinu Kosovo potiče po osnovu udruživanja sredstava.

[42] Međutim, kada se raspravlja o nekim nacrtima zakona (na primer, o zakonu o proširenoj reprodukciji), pa i o drugim sistemskim pitanjima, ima nekih iskaza sa kojima se ne možemo složiti (primera radi, tekst D. Kneževića *Traganje za rešenjem*, NIN od 11. novembra 1979. ili intervju ing. Dragovića, »Politika« od 12. novembra 1979. ili mišljenje prof. Bandina o dohotku i dr.). U osnovi, tržište i njegove zakonitosti postaju pastorčad pretpostavljenih odnosa, pa i pukog normativizma. Time se, zapravo, negiraju zakonitosti dohotka *in extremis*, nalazeći u nazovi solidarnosti opravdanje za otuđenje dohotka od udruženog rada.

Digitized by Google

d) O socijalnim razlikama na jedinstvenom jugoslovenskom privrednom prostoru i njenim mogućim efektima se poprilično govori. Tom problemu može se, naravno, prići sa različitih stanovišta. Ali, ako pođemo od *nagrađivanja prema rezultatima rada* (a time i od respektovanja zakona vrednosti), onda i nagrađivanje može biti samo rezultat radnog doprinosa svakog proizvođača, odnosno rezultat rada osnovne organizacije udruženog rada kao osnovne društveno-ekonomske ćelije našeg društva, unutar koje se, pre svega, i odvija proces dezalijenacije neposrednog proizvođača od uslovâ i rezultatâ rada. Drugo je, međutim, pitanje da li se nagrađivanje prema radu respektuje u svakodnevnoj praksi, svuda i na svakom mestu. Daleko smo od toga da to tvrdimo. No, to ne znači da se razmatranju te problematike (i na teorijsko-metodološkom nivou i na nivou prakse) može uopšte pristupiti na drugojačiji način.

Uostalom, zna se da je Marks još u *Kritici Gotskog programa* ukazivao da će se nagrađivanje rada i u socijalizmu rukovoditi jednakim kriterijumima za nejednak ljudski rad usled razlika u psihofizičkim svojstvima, nasleđenim ili stečenim prednostima, udaljenošću mesta stanovanja od mesta rada itd. Pošto se ljudi *još uvek* međusobno razlikuju, razumljive su za sad (to jest na datom nivou razvoja) i socijalne razlike. Međutim, te socijalne razlike nemaju u uslovima podruštvljenih sredstava za proizvodnju svoje izvorište u svojinskim odnosima, već unutar samog rada i njegovih rezultata.

Ukoliko ne bismo respektovali tu premisu (rekao bih čak da je to čeona premisa), otisnuli bismo se ka uravnilovci. Poznato je, pak, i u teorijskoj misli i iz empirijskih iskustava da uravnilovka protivreči, pre svega, samom sistemu samoupravljanja i njegovim stimulativnim pretpostavkama, ako ni zbog čega drugog, onda stoga što bi tada neko morao *in extremis* odozgo da određuje lične dohotke, raspone, a time i strukturu proizvodnje i potrošnje. Time bi izostala i neposredna ekonomska motivisanost neposrednih proizvođača; isto tako, uravnilovka bi negativno delovala i na našu konkurentnost na svetskom tržištu (to nije ni najmanje nevažno, pogotovo kad se ima u vidu stepen zaduženosti naše zemlje), s obzirom na to da izvozni stimulansi ne bi poticali iz same proizvodnje i unutar odnosâ proizvodnje, nego od subvencioniranja izvoza.

Međutim, davanje naglaska nagrađivanju prema rezultatima rada ne odudara ni najmanje od *drugog* konstitutivnog principa socijalističkog samoupravljanja, od solidarnosti. Jer i to je ugrađeno u same temelje naših društvenih odnosa. To nimalo nije sporno. No, ne bi trebalo brkati nagrađivanje prema radu i solidarnost. Jer, ako tako postupimo, lako možemo izgubiti kriterijum šta je prvo, a šta drugo (čega je, uostalom, već bilo u našoj praksi). To bi, u stvari, značilo samo vraćanje na prevaziđeno, staro. Pogotovo što takva opasnost egzistira, s obzirom na to da brojne organizacije udruženog rada posluju još uvek sa gubitkom.

Digitized by Google

2. *Trgovinski deficit* je danas najizrazitiji simptom poremećaja procesa reprodukcije, kako zbog tendencije nadimanja tako i zbog njegovih posledica po odvijanje procesa reprodukcije. Stoga bih rekao da njegovo rešavanje treba da bude jedan od osnovnih zadataka razvojne politike u narednom periodu. To nije sporno. Sporni su, međutim, putovi njegovog rešavanja (to jest da li više ili manje administriranja).

Poznato je da je skup mera kojima je regulisana razmena sa inostranstvom menjan posle rata više puta. U osnovi, sve te promene išle su za tim da se usaglasi spoljnotrgovinski sistem sa unutrašnjim sistemom i zadacima koje je trebalo rešavati u toku privredne izgradnje. Međutim, rekao bih da se i pri tom uvek davao primat rastu. Ostali segmenti celine privrede su odatle izvedeni, iako bi trebalo da oni naporedo i ravnopravno egzistiraju, pa i da se međusobno prepliću. Razumljivo je otuda zašto još ne postoje dovoljno čvrste i relativno trajnije spone između strukture i nivoa proizvodnje i njenih komparativnih prednosti. Stoga i sticanje konkurentnosti na svetskom tržištu mora da ima određenu vremensku dimenziju.[43] Mogućnost skraćivanja te dimenzije je ograničena, pre svega objektivnim razlozima (to jest dokle god se ne ostvari odgovarajuća adaptacija strukture proizvodnje i efikasnosti privređivanja). Otuda bi i preterane restriktivne spoljnotrgovinske i devizne mere dovele pre do produženja te dimenzije nego obrnuto.

Svojevremeno se pretpostavljalo da će novi sistem ekonomskih odnosa sa inostranstvom ojačati ulogu udruženog rada i ograničiti moć države, ali i obezbediti uravnoteženije platnobilansne odnose. Međutim, kako sada stoje stvari, nije podignuta brana izgradnji industrije čija rentabilnost zavisi od uvoza, kao što dati odnosi ne podstiču ni ponudu proizvoda namenjenih izvozu, pa ni jačanju ekonomskih odnosa sa *zemljama u razvoju*. To zahteva ne samo odgovarajuću koncepciju srednjoročnog razvitka zemlje, već i punu afirmaciju samoupravnih opredeljenja i na tom polu društveno-ekonomske delatnosti.

Pojednostavljeno je, uostalom, verovanje da automatizam uvoza može linearno, brzo i bezbedno uticati na formiranje optimalne strukture proizvodnje i investicija. Stoga treba i razvijati takav sistem zaštitne politike koji bi, pored već tradicionalne carinske politike, obuhvatio širok dijapazon drugih mera ekonomske politike, usmerenih (posmatrano na duži rok) ka povećanju konkurentnosti jugoslovenske proizvodnje na svetskom tržištu.[44]

---

[43] To danas važi i pod pretpostavkom da je stopa inflacije u našoj zemlji približno jednaka stopi inflacije naših najvećih spoljnotrgovinskih partnera.

[44] Reč je o uvođenju depozita na uvoz (koji treba da bude vrlo brižljivo i selektivno određen), o nemogućnosti velikog broja banaka da finansiraju uvoz (to zahteva i odgovarajuću kreditnu politiku, povećanje poreza na promet za određene robe i dr.).

Digitized by Google

Prema tome, rešenje problema konkurentnosti našeg izvoza i poboljšanja tim putem trgovinskog bilansa treba u datim uslovima tražiti u oblasti mera i na kratak i na dugi rok. Naime, neophodno je, pre svega, da se otvori proces postupnog usklađivanja svih vidova tražnje u zemlji (pre svega, investicione) sa raspoloživim materijalnim resursima; zatim, da se obezbedi samoupravnim putem i politikom cena prelivanje kapitala u izvozno usmerene grane, odnosno u proizvodnju energije i sirovina; najzad, da se spoljnotrgovinski i devizni sistem usaglasi sa bitnim sistemskim opredeljenima.

IV. Umesto zaključka

»Činjenica je da se u našim ekonomskim odnosima samoupravljanje još uvek prepliće sa veoma jakim elementima administrativnog upravljanja, i to centralizovanog i decentralizovanog. A to dovodi do toga da, s jedne strane, jača pritisak, a, s druge, i centralistička reakcija na njih, pri čemu se odgovornost za ostvarivanje planu gubi.«

E. Kardelj

1. Uvođenjem samoupravljanja ostvareni su značajni rezultati u ekonomskom i društvenom razvoju. Ti se rezultati ogledaju u relativno brzom porastu materijalne proizvodnje, nacionalnog dohotka i društvene produktivnosti rada, u izmeni celokupne strukture zemlje, u porastu društvenog standarda i lične potrošnje radnih ljudi. Međutim, brz privredni razvitak doneo je sobom i brojne probleme i nesklade, kako unutar zemlje (pre svega, u pogledu kvalitativnih indikatora privređivanja) tako i u trgovinskim odnosima naspram drugih zemalja. Ti problemi su doprineli, zahvaljujući aktivnosti neposredno neekonomskih činilaca, ugrađivanju troškovnog principa u tkivo materijalnih odnosa, u same principe raspodele.[45] To je unosilo nestabilnost u funkcionisanje tržišta, otežalo delovanje ekonomskih zakonitosti, onemogućavalo razvitak samoupravnih odnosa, pa i sužavalo prostor za tržišno ponašanje i dalji razvitak udruživanja rada i sredstava.

Da li je uopšte opravdano potiskivanje ekonomskih zakonitosti kada se zna da one ipak deluju? Može se, istina, naći hiljadu razloga i zašto je tako, pa i šta bi trebalo učiniti. Po meni, međutim, ima samo jedan jedini odgovor — respektovanje ekonomskih zakonitosti. To znači, zapravo, da se ne bi smelo potčinjavati kvantitativnoj logici razvoja, već treba obezbediti (što proizlazi iz sistemskih opredeljenja) proces kvalitativnog menjanja odnosa pre-

[45] Doduše, radne organizacije se pojavljuju sa naplatom gubitaka, koristeći troškovni princip, *ex post*, a društveno-političke zajednice *ex ante*.

Digitized by Google

ma ekonomiji (to jest deetatizacija) i unutar same ekonomije.[46] Stoga nisu dovoljne samo konstatacije o slabostima, propustima i slično, već je nužno da se pristupi otklanjanju svega onog što, zapravo, neprestano podstiče reprodukovanje uzroka koji dovode do toga. To, opet, pretpostavlja, pre svega i iznad svega, podsticanje stvaralačke inicijative svakog proizvođača, a ne traženje »spasa« u zakonodavnim zahvatima. Jer gomile papira ipak ne mogu obezbediti potrebnu ekonomsku ravnotežu.

I predstojeći plan razvoja sadržaće sve one slabosti koje su i dosadašnje planove činile neefikasnim ako se danas ništa ne uradi. »Izlaz iz sadašnjih ekonomskih teškoća i put za ostvarivanje budućih razvojnih ambicija najsigurnije se nalazi idući *putokazom razvoja odnosa socijalističkog samoupravljanja*« (I. Stambolić). U protivnom, nužno je stalno osciliranje između onoga što treba i onoga što jeste. Time se usporava i dinamika na planu promena ponašanja aktera privredne delatnosti *na raznim nivoima*. Dokle god ne dođe do promena i na tom polju, ostvarenje kvalitativnog preokreta biće, svakako, više nego otežano. To, pak, znači da utemeljenje našeg društveno-ekonomskog sistema, shvaćeno kao proces, zavisi, u velikoj meri, od otklanjanja postojećih disproporcija i osnovnih uzroka nestabilnosti, od stvaranja uslova za brži porast produktivnosti rada, od ponovnog zapošljavanja zaposlenih.

Stoga i razvojna strategija treba da bude usmerena na intenzifikaciju privređivanja i racionalnije uključenje u međunarodnu podelu rada. To bi, svakako, doprinelo potpunijoj afirmaciji samoupravnih odnosa, a time i uspostavljanju efikasnijeg i elastičnijeg ekonomskog sistema. To je, nema sumnje, bitna pretpostavka *kvalitativne transformacije* i uspona jugoslovenske privrede, a time i *optimalizacije spoljnotrgovinskih odnosa*. U tom pravcu su bile usmerene i intencije reforme. Treba ih, možda, samo reafirmisati i usaglasiti (tamo gde je potrebno) sa našim osnovnim opredeljenjima. Jer, ako je *situacija vanredna*, onda se mora tragati i za vanrednim odgovorom.

2. Prema tome, posmatrano u celini, ostvarivanje nekih zahvata, možda, ipak treba programirati na rok duži od godine dana. Dužina tog roka uslovljena je, pored ostalog, i stepenom odstupanja od sistemskih opredeljenja i od kvantitativnog raskoraka između pretpostavljenih i ostvarenih veličina.

Ne može se isključiti mogućnost da će ostvarivanje programa stabilizacije zahtevati (u jasno definisanim slučajevima) dogovoreni zahvat u homogenost dohotka ili veću ingerenciju neposredno neekonomskih činilaca u regulisanju kreditno-monetarnih tokova, deviza i dr. Pogotovo što se može pretpostaviti da su se i radne organizacije već adaptirale uslovima nestabilnosti, usled če-

[46] Ne može se, primera radi, smatrati doprinosom stabilizaciji to što u Nacrtu rezolucije Skupštine SR Srbije stoji da je porast mase ličnih dohodaka i porast bruto investicija veći od društvenog proizvoda.

Digitized by Google

ga i njihovo »ponašanje« ima (u izvesnom smislu) autohtonu inerciju.

U stvari, postavlja se pitanje: ne bi li (u datim uslovima) stabilizacioni impulsi bili ograničeni sposobnošću privrede da istovremeno efikasno i brzo reaguje i na sve ekonomsko-društvene zahvate? Ako je tako, onda je ipak nužno napuštanje pojednostavljene logike kratkoročnih zahvata i pristupanje razradi premisa čiji bi mehanizmi funkcionisali dugoročnije, izdržavajući udare i povoljnih i nepovoljnih situacija. Ovde je, naime, reč o bržem ili sporijem otklanjanju svih onih naslaga koje stoje na putu ostvarivanja bitnih opredeljenja, budući da su te naslage realno ili potencijalno osnovni uzročnici i nestabilnosti. To, međutim, ne znači da ne bi trebalo koristiti i neke kratkoročne mere ukoliko one ne derogiraju bitna sistemska određenja. Pogotovo ako mogu doprineti smirivanju tražnje. Otuda borba za »optimum« rasta jugoslovenske privrede zahteva stalno kombinovanje najrazličitijih prirodnih, demografskih, tehničkih, socijalnih, političkih i drugih faktora. Ako je tako, onda se može govoriti (u najboljem slučaju) o maksimalnoj i minimalnoj stopi razvoja.

Digitized by Google

Jovan Andrijašević

Kriteriji i parametri u raspoređivanju i neposrednom prisvajanju dohotka*

1. Motiv dohodnosti

Iako se bruto dohodak strukturno udvaja na bruto lični dohodak (BLd) i akumulaciju (Ak), ne udvaja se i motiv organizacije udruženog rada.

Unutar organizacije udruženog rada postoji samo jedan motiv — *motiv dohodnosti.*

Radnici kao neposredni proizvođači u okviru organizacije udruženog rada motivisani su dohotkom radnika ili bruto ličnim dohotkom, tim istorijski novim oblikom dohotka u sistemu udruženog rada.

Međutim, da bi u uslovima duboke društvene podele rada i razmene proizvodâ koja joj odgovara radnici u udruženom radu, shvaćeni kao sveukupni radnik u osnovnoj organizaciji udruženog rada, mogli da ostvaruju načelo maksimizacije dohotka, moraju

* Ovaj rad predstavlja deo šire građe koja je u Centru za ekonomska istraživanja rađena u okviru projekta: „Dohodak u sistemu udruženog rada".

Digitized by Google

stalno, i to u rastućim razmerama, da odvajaju jedan deo bruto dohotka za proširenje materijalne osnove rada, to jest da uvek iznova postojećim proizvodnim fondovima pridodaju nove proizvodne fondove jer je samo tako moguće ostvarivati načelo maksimizacije bruto ličnog dohotka na duži rok. Tako se akumulacija ili proširena reprodukcija pojavljuje kao nužan uslov ostvarivanja ciljne funkcije organizacije udruženog rada. To praktično znači da se akumulacija u sistemu udruženog rada pojavljuje u isto vreme i kao USLOV i kao REZULTAT maksimizacije bruto ličnog dohotka. Kao uslov u smislu da se akumulacija pojavljuje kao *trošak prirasta proizvodnih fondova* u funkciji sticanja bruto ličnog dohotka, a kao rezultat u smislu *da se proširivanjem proizvodnje i proizvodnih fondova stvaraju uslovi za povećanje nove vrednosti i bruto dohotka.* Otuda možemo reći da akumulacija u sistemu udruženog rada ima dvojak karakter: ona se, s jedne strane, pojavljuje kao *trošak prirasta proizvodnih fondova i proizvodnje,* određenije — *trošak buduće proizvodnje i dohotka,* a, s druge strane, uvek iznova se u rezultatu pojavljuje kao deo novostvorene vrednosti, odnosno bruto dohotka, koji se zbog osobenosti svoje namene uvek iznova nakon akta pretvaranja novčane akumulacije *u stvarnu transformiše* od elementa outputa (rezultata) ili nove vrednosti, odnosno bruto dohotka u element inputa ili troškova reprodukcije.

Pored toga, treba imati na umu da akumulacija igra dvojaku ulogu u razvitku bruto ličnog dohotka: prvo, ona ograničava fond bruto ličnih dohodaka u onom vremenskom periodu u kome se odvija proces akumulacije (novčane i stvarne); drugo, obezbeđuje njegov rast u perspektivi u meri ostvarivanja efektivnosti investicija. Sintetički rezultat ovih dvaju dejstava akumulacije na bruto lične dohotke moguće je proveriti samo u toku relativno dužeg vremenskog perioda. Na kratak rok akumulacija se pojavljuje kao faktor koji ograničava rast bruto ličnih dohodaka. Rast bruto ličnih dohodaka na duži rok zavisi, u krajnjoj instanci, od dvaju faktora: prirasta bruto dohotka u svakom datom periodu i od odnosa između potrošnje i akumulacije.

2. Ekonomski karakter dohotka

Validno objašnjenje kriterijâ i merilâ u raspoređivanju i neposrednom prisvajanju dohotka na deo za društvenu zajednicu i čisti dohodak osnovne organizacije udruženog rada pretpostavlja izvesnost u pogledu osobitog ekonomskog karaktera dohotka u sistemu udruženog rada.

Svi oblici dohotka, te prema tome i bruto dohodak u sistemu udruženog rada imaju dvojak karakter.

Dvojak karakter dohotka proizlazi iz dvojakog karaktera osnovne i druge organizacije udruženog rada kao nosioca društvenog procesa reprodukcije. Naime, osnovna i druga organizacija udruženog rada je, s jedne strane, KARIKA asocijacije neposrednih

Digitized by Google

proizvođača, a, s druge strane, KARIKA u sistemu društveno podeljenog rada, to jest robni proizvođač.

Iz dvojnosti ekonomskog karaktera osnovne i druge organizacije udruženog rada proizlazi i dvojnost ekonomskog karaktera dohotka: *kao dohotka osnovne i druge organizacije udruženog rada kao karike asocijacije neposrednih proizvođača i kao dohotka osnovne i druge organizacije udruženog rada kao robnog proizvođača.*

Sa stanovišta osnovne i druge organizacije udruženog rada kao robnog proizvođača *dohodak je njen dohodak*, ona je samostalna (bez ograničenja) u pogledu njegove raspodele i upotrebe, to jest u raspolaganju njime. Takav sistem privređivanja u kome bi osnovni subjekti monopolistički raspolagali ostvarenim dohotkom[1], objektivno i subjektivno, nije moguć u sistemu udruženog rada.

Sa stanovišta osnovne i druge organizacije udruženog rada kao KARIKE asocijacije neposrednih proizvođača *dohodak je rezultat rada svih neposrednih proizvođača koji sarađuju u proizvodnji, odnosno u lancu reprodukcije datog proizvoda ili grupe proizvoda ili pružaju usluge članovima u tom lancu reprodukcije.*

Pod pojmom neposrednih proizvođača proizvoda i usluga u lancu reprodukcije podrazumevaju se i naučni, obrazovni, zdravstveni i drugi radnici koji su uključeni u proces proizvodnje proizvoda date vrste, odnosno u proces stvaranja nove vrednosti i dohotka.

To je ključno pitanje za razumevanje ekonomskog karaktera dohotka u sistemu udruženog rada.

Radnici u osnovnoj organizaciji udruženog rada su stvaraoci dohotka koji su realizovali i kojim raspolažu, ali ne u celosti, već u onoj meri kojom su učestvovali u njegovom stvaranju. Otuda im on i može pripadati u celosti.

3. Mehanizam realizacije i prisvajanja dohotka

Po logici stvari trebalo bi da se svi stvaraoci dohotka u proizvodnji date vrste institucionalno okupe i organizuju u okviru jedne jedinstvene ili zajedničke organizacije i da između sebe na neposredan [ili uglavnom na neposredan] način raspodeljuju dohodak na sve radnike koji su učestvovali i sarađivali u proizvodnji u datom lancu reprodukcije.

Pošto je takav oblik organizacije udruženog rada na sadašnjem stupnju razvoja proizvodnih snaga nemoguć, to se problem prisvajanja dohotka ne može rešavati na ovako neposredan način, to jest putem raspodele među učesnicima u procesu njegovog stvaranja, već preko jednog posredujućeg mehanizma koji je kod nas institucionalizovan kao raspoređivanje dohotka osnovne organiza-

[1] Uporediti: E. Kardelj, *Slobodni udruženi rad (Brionske diskusije)*, „Radnička štampa", 1978, str. 120.

Digitized by Google

cije udruženog rada na subjekte u procesu njegovog stvaranja preko dva mehanizma: prvo, preko mehanizma tržišta i, drugo, mehanizma slobodne razmene rada. U ishodištu i središtu tih mehanizama jeste osnovna organizacija udruženog rada. Naime, saglasno Ustavu i Zakonu o udruženom radu, *dohodak se prisvaja, tačnije — raspoređuje na mestu realizacije, to jest u osnovnoj organizaciji udruženog rada.* Osnovna organizacija udruženog rada jeste prvi prisvajač dohotka i raspolaže njim u okvirima i na osnovama kriterijâ i merilâ sadržanih u zakonima, društvenim dogovorima, samoupravnim sporazumima i pravilnicima, to jest u okvirima i na osnovama ograničenja sadržanih u ovim aktima. Otuda osnovna organizacija udruženog rada nije grupni vlasnik nad realizovanim dohotkom, već institucionalizovani oblik njegovog raspoređivanja, tačnije — osnovna organizacija udruženog rada je institucionalizovani oblik društvenog dohotka.

4. Raspoređivanje dohotka

Dohodak osnovne organizacije udruženog rada raspoređuje se na deo dohotka za društvenu zajednicu i čisti dohodak. Čisti dohodak osnovne organizacije udruženog rada pojavljuje se kao ostatak dohotka po izmirenju obaveza prema društvu.

Dohodak osnovne organizacije udruženog rada raspoređuje se na: (1) obaveze prema osnovnim organizacijama udruženog rada koje vrše društvene delatnosti; (2) obaveze za socijalno osiguranje radnikâ; (3) obaveze za zadovoljenje opštih društvenih potreba utvrđenih zakonom; (4) obaveze prema radnim zajednicama koje obavljaju zajedničke poslove; (5) izdatke za očuvanje, unapređenje i zaštitu čovekove radne i životne sredine; (6) izdatke za opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu; (7) amortizaciju preko iznosa obračunatog po minimalnim stopama; (8) novčane kazne za prestupe i prekršaje, administrativne takse i sudske troškove; (9) premije za osiguranje društvenih sredstava; (10) članarine, odnosno doprinose komorama i drugim opštim udruženjima; (11) izvršenje zakonom određenih obaveza koje su preuzete sporazumom ili ugovorom; (12) čisti dohodak.[2]

Ukoliko se u dohotku osnovne organizacije udruženog rada sadrži i deo dohotka od izuzetnih pogodnosti (prirodnih, tržišnih i drugih), njegovo raspoređivanje se vrši u skladu sa odredbama Zakona o udruženom radu, dakle, po posebnom režimu.

Ovaj deo dohotka se raspoređuje na sledeće potrebe i namene: (1) »za proširenje i unapređenje osnove rada u društveno-političkoj zajednici, kada je zakonom odnosno odlukom skupštine društveno-političke zajednice, u skladu sa zakonom, određena tak-

[2] Raspoređivanje dohotka osnovne organizacije udruženog rada i elementi tog raspoređivanja dati su prema: Dipl. oec. Momčilo Tomić, *Obračunski sistem i sistem plaćanja*, PB, Zagreb, 1979, str. 156.

Digitized by Google

va upotreba ovog dela dohotka«[3]. U ovom slučaju taj deo dohotka osnovne organizacije udruženog rada ne ulazi u čisti dohodak osnovne organizacije udruženog rada; (2) za proširenje i unapređenje materijalne osnove rada u drugim osnovnim organizacijama u radnoj organizaciji, odnosno složenoj organizaciji udruženog rada, kada je to predviđeno samoupravnim sporazumom o osnovama plana«[4]. Ni u ovom slučaju taj deo dohotka ne ulazi u čisti dohodak osnovne organizacije udruženog rada; (3) »za proširenje i unapređenje materijalne osnove rada i za rezerve u osnovnoj organizaciji, u kojem se slučaju ovaj deo dohotka prethodno unosi u čisti dohodak i u njegovom okviru raspoređuje na navedene namene pre primene osnova i merila za raspoređivanje čistog dohotka«[5].

4. 1. *Osnovna klasifikacija raspoređivanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada*

Kao što se vidi, DOHODAK osnovne organizacije udruženog rada raspoređuje se u okviru udruženog rada u širem smislu te reči i za zadovoljenje opštih društvenih potreba.

Pod raspoređivanjem dohotka unutar udruženog rada u širem smislu te reči podrazumevamo raspoređivanje dohotka na osnovne organizacije udruženog rada u privredi i društvenim delatnostima. To pretpostavlja da se i sâm udruženi rad shvata u tom širem smislu.

Deo dohotka osnovne organizacije udruženog rada koji se raspoređuje za zadovoljenje opštih društvenih potreba jeste deo dohotka koji se raspoređuje izvan udruženog rada u širem smislu. Reč je praktično o delu dohotka koji se raspoređuje na budžete društveno-političkih zajednica i odatle preraspodeljuje na zadovoljavanje opštih društvenih potreba.

Ovakvo razgraničenje dveju osnovnih oblasti raspoređivanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada ima posebno značenje jer se bitno sužava sfera raspoređivanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada na bazi odluka društveno-političkih zajednica, a proširuje sfera raspoređivanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada na bazi odlučivanja unutar udruženog rada.

4. 2. *Osnovni oblici raspoređivanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada*

Sve oblike raspoređivanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada preko kojih se jedan deo dohotka odliva iz osnovne organizacije udruženog rada možemo svrstati u četiri glavne grupe.

[3] *Isto*, str. 157.
[4] *Isto.*
[5] *Isto.*

Digitized by Google

U prvu grupu spada onaj deo dohotka osnovne organizacije udruženog rada koji se izdvaja za *zajedničke potrebe udruženog rada i za potrebe bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo.* U drugu grupu spadaju oni oblici izdvajanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada koji služe za zadovoljenje *opštih društvenih potreba.* U treću grupu se svrstavaju oni oblici izdvajanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada za *opšte društvene potrebe koji imaju specifičnu namenu,* to jest za pokriće izdataka za *opštenarodnu odbranu i društvenu samozaštitu* i za naknadu troškova *očuvanja radne i životne sredine.* Izdaci za očuvanje radne i životne sredine se naknađuju iz dohotka osnovne organizacije udruženog rada ukoliko zakonom nije određeno da se naknađuju iz materijalnih troškova. U četvrtu grupu spadaju oni oblici izdvajanja iz dohotka osnovne organizacije udruženog rada preko kojih se na osnovu samoupravnih sporazuma i zakona izdvaja jedan deo dohotka osnovne organizacije udruženog rada koji je stečen *pod izuzetno povoljnim uslovima* (prirodnim, tržišnim i drugim).

Kroz sva četiri data oblika raspoređivanja dohotka osnovne organizacije udruženog rada ne odliva se samo deo neto dohotka ili bruto ličnog dohotka, već i deo akumulacije, koja je realizovana u osnovnoj organizaciji udrženog rada, a usmerava se za potrebe razvoja raznih društvenih delatnosti. Odliveni deo bruto ličnog dohotka i akumulacije iz osnovne organizacije udruženog rada, u kojoj su realizovani, slivaju se u osnovnim organizacijama udruženog rada društvenih delatnosti kao sastavni deo njihovog dohotka.

Jedan deo sredstava akumulacije koja se odliva iz dohotka osnovne organizacije udruženog rada, u kojoj su stvorena i realizovana, odliva se u za to određene »zajedničke razvojne fondove«, odnosno u fondove »za finansiranje zajedničkih srednjoročnih programa i planova«[6].

4. 3. *Kanali raspoređivanja i odliva dohotka osnovne organizacije udruženog rada*

Raspoređivanje dohotka osnovnih organizacija udruženog rada ostvaruje se preko *tri* osnovna kanala: prvo, preko stalnih fondova udruženog rada; drugo, preko slobodne razmene rada; i treće, preko budžeta društveno-političkih zajednica.

a) PRVI KANAL preko koga se odliva jedan deo dohotka osnovnih organizacija udruženog rada jesu stalni fondovi udruženog rada, gde spadaju: prvo, rezervni fond; drugo, fond za kreditiranje prodaje i izvoza opreme; treće, Fond Federacije za kreditiranje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo i dr.

[6] E. Kardelj, *op. cit.*, str. 124.

Digitized by Google

b) DRUGI KANAL preko koga se odliva jedan deo dohotka osnovne organizacije udruženog rada, koja ga je ostvarila i realizovala, u osnovne organizacije udruženog rada društvenih delatnosti jeste slobodna razmena rada. Ovaj deo dohotka osnovnih organizacija udruženog rada služi za naknađivanje specifičnih troškova usluga društvenih delatnosti, odnosno deo dohotka osnovnih organizacija udruženog rada u kojima je stvoren i realizovan preko kanala slobodne razmene rada odliva se u osnovne organizacije udruženog rada u oblasti društvenih delatnosti kao što su nauka, obrazovanje, zdravstvo i dr. Ranije je ovaj deo dohotka odlivan iz osnovnih organizacija udruženog rada u ove delatnosti preko budžeta. Sada se ovaj deo dohotka odliva preko jednog posebnog kanala: *slobodne razmene rada*, tačnije — ovde nije reč o jednom, već o dva kanala: prvo, kanalu neposredne razmene rada osnovnih organizacija udruženog rada iz privrede i onih u društvenim delatnostima; i drugo, preko kanala razmene rada preko samoupravnih interesnih zajednica.

Kanal odliva dohotka osnovnih organizacija udruženog rada koje su ga stvorile i realizovale preko slobodne razmene rada je isto toliko objektivan i nužan kao i raspoređivanje dohotka preko mehanizma tržišta.

c) TREĆI KANAL preko koga se odliva jedan deo dohotka osnovnih organizacija udruženog rada jesu BUDŽETI društveno-političkih zajednica. Ovaj deo dohotka služi za zadovoljavanje *opštih* društvenih potreba koje se finansiraju preko budžeta društveno-političkih zajednica.

4.4. *Instrumenti regulisanja odnosâ u raspoređivanju dohotka osnovne organizacije udruženog rada*

Osnovni instrumenti pomoću kojih se reguliše celina odnosâ vezana za raspoređivanje dohotka osnovne organizacije udruženog rada su: prvo, *samoupravni sporazumi;* drugo, *društveni dogovori o osnovama društvenog plana;* i treće, u određenim slučajevima *zakon.*

a) Dohodak osnovne organizacije udruženog rada po pravilu se raspoređuje na bazi samoupravnog sporazuma, odnosno društvenog dogovora o osnovama društvenog plana.

b) U određenim slučajevima deo dohotka osnovne organizacije udruženog rada se raspoređuje na bazi zakona. Pri tome treba razlikovati dva moguća oblika pomoću kojih se zakon pojavljuje kao faktor raspoređivanja dohotka. Prvo, zakonom se može neposredno predvideti da se jedan deo dohotka izdvoji za određene namene i u obliku posebnog fonda. Drugo, zakon svoje dejstvo ne mora da ispolji u smislu da neposredno predvidi izdvajanje dela dohotka za određene namene, već može da ispolji svoje dejstvo u smislu regulisanja načina raspolaganja delom dohotka od strane organizacija udruženog rada. To se naročito jasno vidi kod raspoređivanja dohotka od izuzetnih pogodnosti.

Digitized by Google

Uzmimo najpre prvi slučaj.

Ustavom je predviđena mogućnost da društveno-političke zajednice, određenije — republike i pokrajine mogu u vidu zakona odrediti da jedan deo dohotka od izuzetnih pogodnosti (prirodnih) osnovne organizacije udruženog rada preliju u posebne društvene fondove. Ovu mogućnost u dosadašnjoj praksi republike i pokrajine nisu koristile.

Međutim, u slučaju dohotka od izuzetnih tržišnih pogodnosti koje osnovne organizacije udruženog rada steknu po osnovu monopolističkog položaja na tržištu može doći u obzir i izdvajanje dohotka ove vrste na osnovu zakona, »posebno u slučajevima koji su stvarno jasni i gde se to može na odgovarajući način meriti«[7].

Istini za volju, republike i pokrajine i u ovom slučaju imaju mogućnost da svojim zakonima izdvajaju dohodak od izuzetnih tržišnih pogodnosti ili da ga ostavljaju organizacijama udruženog rada.

Drugi slučaj, odnosno slučaj u kome se pomoću zakona ne reguliše izdvajanje dela dohotka ove vrste, već se reguliše način raspolaganja dohotkom ove vrste je uobičajeniji, bar prema dosadašnjoj praksi. Naime, u ovom slučaju zakonom se reguliše da osnovna organizacija udruženog rada deo dohotka stečenog u izuzetnim pogodnostima pre raspodele čistog dohotka izdvaja za potrebe akumulacije ili, što se svodi na isto, zakonom se zabranjuje upotreba ovog dela dohotka za ličnu ili zajedničku potrošnju. Raspoređivanje ovog dela dohotka bliže se reguliše samoupravnim sporazumom.

4. 5. *Odlučivanje o raspoređivanju dohotka*

U analizi odlučivanja o raspoređivanju dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje ići ćemo sledećim redom:

a) Odluka o raspoređivanju dela dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje koji pripada osnovnim organizacijama udruženog rada društvenih delatnosti donosi se u udruženom radu kao celini, koji čine organizacije udruženog rada u materijalnoj proizvodnji i u društvenim delatnostima.

Na taj način radnička klasa ili radnici u udruženom radu u širem smislu te reči ravnopravno odlučuju koliki će se deo dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje izdvojiti za potrebe osnovnih organizacija udruženog rada društvenih delatnosti.

Bitno je, dakle, da radnici u okviru udruženog rada u celini donose takvu odluku, a ne neko izvan ili pokraj njih.

U analizi kriterijâ i merilâ u raspoređivanju ovog dela dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje

[7] *Isto*, str. 125.

Digitized by Google

bliže ćemo izložiti kojim se kriterijima i merilima rukovode radnici u udruženom radu prilikom donošenja odluke o tome koliki će se deo dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje izdvojiti za društvene delatnosti.

b) Odluke o visini i načinu izdvajanja dela dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje za potrebe stalnih fondova udruženog rada radnici osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje ne mogu sami donositi, nego zajedno sa drugima, to jest putem odgovarajućih delegatskih tela udruženog rada koja upravljaju tim fondovima, a dobrim delom o tome odluke donosi i država kada za to postoji širi društveni interes. Drugim rečima, i ti izdaci iz dohotka su za radnike obavezni i ne zavise od njih.[8]

Ono što radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada materijalne proizvodnje u vezi s tim znaju ili mogu znati jeste »koliki se deo njihovog bruto dohotka izdvaja u te svrhe i kakvi se rezultati postižu korišćenjem tih sredstava. Osim toga, oni imaju mogućnost direktnog uticaja na odluke i kada zaključuju samoupravni sporazum ili društveni dogovor o osnovama društvenog plana. Ali su ipak dužni izdvojiti taj deo dohotka za pomenute potrebe«[9].

c) Odluke o delu dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje koji je namenjen za zadovoljenje opštih društvenih potreba, koje se, po pravilu, finansiraju iz budžeta Federacije, republike, odnosno pokrajine i opštine, donose skupštine navedenih društveno-političkih zajednica. I »taj deo dohotka se obavezno izdvaja i radnici osnovne organizacije udruženog rada ne mogu se takvoj odluci suprotstavljati. Ali takva odluka ne može se u skupštini doneti bez saglasnosti većine delegata veća udruženog rada. Time udruženi rad kao celina ipak odlučuje o tome«[10].

Prema tome, radnici osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje »imaju ne samo uvid u sredstva koja se izdvajaju iz njihovog dohotka za opšte društvene potrebe, nego i mogućnost da utiču na njihovo usmeravanje i korišćenje, putem svojih delegacija i delegata u skupštini«[11].

5. **Mehanizam raspoređivanja dohotka**

Ovde treba praviti razliku između mehanizma primarnog raspoređivanja ukupnog društvenog dohotka na osnovne organizacije udruženog rada ili, kako se to obično kaže, mehanizma tržišne alokacije dohotka, odnosno mehanizma alokacije dohotka preko slobodne razmene rada i mehanizma sekundarnog raspoređivanja

[8] *Isto*, str. 123.
[9] *Isto.*
[10] *Isto.*
[11] *Isto.*

Digitized by Google

dohotka (drugog raspoređivanja već raspoređenog dohotka) preko koga dolaze do svog dohotka oni subjekti društva koji ne učestvuju u raspoređivanju dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje u toku prve ili primarne raspodele.

Mehanizam takozvanog *primarnog* raspoređivanja dohotka bitno utiče na mehanizam sekundarnog raspoređivanja dohotka. Naime, kriteriji i merila primarnog raspoređivanja dohotka istovremeno se pojavljuju i kao kriteriji i merila sekundarnog raspoređivanja dohotka. Tako se postiže to da se na osnovu istih ili sličnih kriterija i merila raspoređuje dohodak u udruženom radu u celini.

Istraživanja koja smo obavili u toku ovog projekta jasno su pokazala da prirodi udruženog rada odgovara takav raspored ukupnog bruto dohotka na pojedine delatnosti i osnovne organizacije udruženog rada u njima pri kome se neto dohodak društva ili ukupan fond bruto ličnih dohodaka raspodeljuje prema broju uslovnih radnika, a akumulacija prema sredstvima. Odatle sledi zaključak da u sistemu udruženog rada deluje zakonitost *za isti tekući rad približno isti bruto lični dohodak po uslovnom radniku, a za ista sredstva približno ista akumulacija.* Na osnovu ovih istih kriterija bi trebalo vršiti i raspoređivanje dohotka između privrednih osnovnih organizacija udruženog rada i drugih subjekata u društvu.

Nas, razume se, ovde interesuju mehanizmi raspoređivanja onog dela dohotka osnovne organizacije udruženog rada koji se preko raznih kanala odliva izvan udruženog rada u materijalnoj proizvodnji.

1) Počećemo s mehanizmom raspoređivanja onog dela dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje koji pripada osnovnim organizacijama udruženog rada društvenih delatnosti.

Mehanizam preko koga se raspodeljuje ovaj deo dohotka jeste mehanizam slobodne razmene rada. Svaka razmena, pa i ova, zasniva se na saglasnosti volja subjekata u razmeni. Kako razlikujemo dva vida slobodne razmene radna (neposredna razmena rada između pojedinačnih osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti, to jest između korisnika i vršioca usluga ili u okviru samoupravnih interesnih zajednica) tako razlikujemo i dva vida saglasnosti volja subjekata u slobodnoj razmeni rada, dva vida samoupravnog sporazumevanja u okviru slobodne razmene rada. Prvo, to je neposredno sporazumevanje između pojedinačnih osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti. Drugo, samoupravno sporazumevanje u okviru samoupravnih interesnih zajednica. U prvom slučaju subjekti sporazumevanja su pojedinačne osnovne organizacije udruženog rada; u drugom slučaju delegati udruženog rada iz materijalne proizvodnje i delegati udružnog rada društvenih delatnosti koji ravnopravno odlučuju

Digitized by Google

o tome koliki će se deo dohotka osnovnih organizacija materijalne proizvodnje izdvojiti za potrebe osnovnih organizacija udruženog rada društvenih delatnosti.

I u jednom i u drugom slučaju osnov saglasnosti volja, sporazuma jeste »cena usluga« osnovnih organizacija udruženog rada društvenih delatnosti. Ali, u prvom slučaju ona se utvrđuje neposredno između osnovne organizacije udruženog rada materijalne proizvodnje i osnovne organizacije udruženog rada društvenih delatnosti, a u drugom slučaju uz učešće delegatâ više osnovnih organizacija udruženog rada i sa jedne i sa druge strane. U prvom slučaju imamo *dva* učesnika u razmeni, a u drugom slučaju *više njih* i na jednoj i na drugoj strani.

Prisustvo države u ovom procesu je samo u svojstvu posrednika ili arbitra, to jest država posreduje da bi se sporazum među učesnicima u razmeni postigao, a ukoliko do toga ne dolazi ili ne može da dođe, ona arbitrira u raspoređivanju dohotka osnovne organizacije udruženog rada materijalne proizvodnje za ove svrhe.

Raspoređivanje ovog dela dohotka osnovnih organizacija udruženog rada determinisano je veličinom ostvarenog dohotka kao i veličinom dohotka iz koga se naknađuju ostale obaveze, ostala izdvajanja iz dohotka osnovne organizacije udruženog rada materijalne proizvodnje.

2) Raspoređivanje dela dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje koji se odliva u stalne zajedničke fondove udruženog rada kao i u Fond Federacije za kreditiranje bržeg razvoja nedovoljno razvijenih republika i Pokrajine Kosovo ostvaruje se delom preko *mehanizma samog udruženog rada*, to jest putem »odgovarajućih delegatskih tela udruženog rada koja upravljaju fondovima«[12], a delom preko mehanizma budžeta društveno-političkih zajednica »kada za to postoji širi društveni interes«[13].

Razume se, i radnici u udruženom radu bitan su sastavni element ovog mehanizma. Naime, radnici u osnovnim organizacijama udruženog rada materijalne proizvodnje su kako u posrednom tako i u neposrednom smislu te reči uključeni u ovaj mehanizam. U posrednom smislu — da »znaju ili mogu znati« koliki se deo »njihovog bruto dohotka raspoređuje za ove svrhe i kakvi se rezultati postižu korišćenjen tih sredstava«[14], a u neposrednom smislu — da neposredno utiču na raspoređivanje dela dohotka osnovne organizacije udruženog rada za ove svrhe onda kada se pojavljuju kao potpisnici samoupravnog sporazuma ili društvenog dogovora o osnovama društvenog plana.

3) Deo dohotka osnovne organizacije udruženog rada koji služi za zadovoljenje opštih društvenih potreba raspoređuje se preko

[12] *Isto.*
[13] *Isto.*
[14] *Isto.*

Digitized by Google

budžetskog mehanizma, to jest preko mehanizma poreza i doprinosa. Ali i u ovaj mehanizam je na određeni način uključen udruženi rad, tačnije — udruženi rad kao celina u opštini, republici, pokrajini i Federaciji, budući da se odluka o raspoređivanju dohotka za ove svrhe ne može doneti bez »saglasnosti većine delegata veća udruženog rada«[15].

6. Kriteriji i merila raspoređivanja dohotka

Polazeći od strukturne razdeobe bruto dohotka na bruto lični dohodak i akumulaciju, kao i od toga da se bruto lični dohodak raspoređuje na pojedine delatnosti prema broju uslovnih radnika, a akumulacija prema sredstvima, to se pitanje kriterija i merila raspoređivanja dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje postavlja kao pitanje merila raspoređivanja dohotka za potrošnju. Što se tiče akumulacije, to merilo je jasno određeno, budući da se akumulacija po pojedinim delatnostima unutar udruženog rada u širem smislu i izvan njega raspoređuje prema sredstvima, a ne prema novoj vrednosti ili dohotku.

Preostali deo bruto dohotka ili bruto lični dohodak raspoređuje se prema broju zaposlenih, tačnije — uslovnih radnika. Ali, tu postoji jedan opšti uslov koji važi za raspoređivanje bruto ličnog dohotka bilo da je reč o njegovom raspoređivanju u okvirima udruženog rada društvenih delatnosti bilo izvan udruženog rada, a naime — da svako od društva dobija u jednom obliku ono što mu daje u drugom obliku. To opšte pravilo, čak bih rekao zakon, raspoređivanja bruto ličnog dohotka u našem slučaju se može konkretizovati u smislu da svaki radnik zaposlen u osnovnim organizacijama udruženog rada dobija od društva upravo onoliko dohotka za potrošnju koliko on ulaže rada u proizvodnju ili društveni standard.

Da bismo ovo pravilo bliže definisali, neophodno je pre toga izvršiti klasifikaciju delatnosti izvan materijalne proizvodnje s obzirom na to da li one svojim radom daju svoj doprinos porastu produktivnosti rada i dohotka ili porastu društvenog standarda. Sa ovog stanovišta sve bi se delatnosti izvan materijalne proizvodnje mogle svrstati u dve grupe: u prvoj grupi su oni zaposleni koji svojim radom doprinose porastu produktivnosti rada, nove vrednosti i dohotka i po tom osnovu učestvuju u raspoređivanju dohotka za potrošnju ili bruto ličnog dohotka; drugu grupu čine delatnosti u kojima zaposleni svojim radom doprinose porastu društvenog standarda.

Sasvim je izvesno da u prvu grupu spadaju delatnosti nauke i obrazovanja. Diskutabilno je da li delatnost zdravstva spada u prvu ili u drugu grupu.

[15] *Isto.*

Digitized by Google

U drugu grupu spadaju sve ostale delatnosti izvan materijalne proizvodnje.

U odnosu na prvu grupu delatnosti, tačnije — u odnosu na delatnosti nauke i obrazovanja napred dato merilo raspoređivanja dohotka za potrošnju možemo ovako odrediti. Svaki radnik zaposlen u delatnostima nauke i obrazovanja dobija od društva, tačnije — od udruženog rada materijalne proizvodnje upravo onoliko dohotka za potrošnju *koliko on ulaže rada u tu proizvodnju.* Određenije govoreći, doprinos radnika delatnosti nauke i obrazovanja porastu produktivnosti rada, nove vrednosti i dohotka meri se porastom prosečnog nivoa znanjâ jednog radnika (ili po radniku) materijalne proizvodnje iskorišćenih u proizvodnji date vrste u datom vremenskom periodu. Tom porastu treba da odgovara porast bruto ličnog dohotka u ovim delatnostima.

Vezivanje porasta bruto ličnog dohotka radnika ovih delatnosti za porast prosečnog nivoa znanja iskorišćenih u proizvodnji date vrste po radniku proizvodnje predstavlja izraz ekonomskog interesa radnika ovih delatnosti za porast produktivnosti rada, nove vrednosti i dohotka. Jer, ako rast dohotka za potrošnju radnika ovih delatnosti zavisi od porasta prosečnog nivoa znanjâ jednog proizvodnog radnika, onda su radnici delatnosti nauke i obrazovanja neposredno zainteresovani za stalni porast prosečnog nivoa znanjâ proizvodnih radnika primenjenih u proizvodnji.

Ovo merilo omogućava ne samo da se utvrdi kriterij tempa rasta dohotka radnika ovih delatnosti, već i nivo tog dohotka u svakom datom momentu. Naime, nivo bruto ličnog dohotka radnika ovih delatnosti ravan je nivou proizvodnih znanja iskorišćenih u proizvodnji.

Značaj ovog merila posebno je u tome što će, u meri u kojoj nauka postaje dominirajuća proizvodna snaga rada, ovo merilo rasta bruto ličnog dohotka zaposlenih postati vladajuće i u delatnosti materijalne proizvodnje, dakle, opštevažeće.

Koristeći se metodom merenja opšteg nivoa znanja iskorišćenih u industriji, odnosno privredi u celini koji smo razvili u jednom od svojih ranijih radova[16], izračunali smo kretanje opšteg nivoa znanja iskorišćenih u industriji SFRJ, odnosno privredi u celini za period 1952—1976. godine, odnosno za period 1957—1976. godine kako u stalnim tako i u tekućim cenama.

Evo kako izgleda kretanje opšteg nivoa znanja iskorišćenih u industriji SFRJ u periodu 1952—1976. godine (u mlrd. dinara, cene 1972. godine):

[16] Videti: *Ekonomika industrije*, grupa autora, „Savremena administracija", Beograd, 1975, str. 224—226.

Digitized by Google

Tabela 1

Opšti nivo znanja iskorišćenih u industrijskoj proizvodnji SFRJ 1952—1976. godine

Godina	Nacionalni dohodak u mlrd. dinara (ND)	Specifični proizvodni fondovi u dinarima na 1 dinar nacionalnog dohotka (ND:S)	Opšti nivo iskorišćenih znanja u dinarima (ND:Sc) (2:3)
1	2	3	4
1952	11	0,25	2,75
1957	20	0,27	5,40
1960	29	0,30	7,70
1961	31	0,29	8,99
1962	33	0,28	9,24
1963	39	0,30	11,70
1964	45	0,32	14,40
1965	49	0,32	14,68
1966	50	0,31	15,50
1967	50	0,29	14,50
1968	53	0,29	15,37
1969	58	0,28	16,24
1970	63	0,29	18,37
1971	69	0,28	19,32
1972	74	0,31	22,94
1973	79	0,28	22,12
1974	88	0,29	20,52
1975	93	0,30	27,90
1976	97	0,28	27,16

Izvor: SGJ 1978, str. 150. i 216.

Iz podataka datih u tabeli 1 vidi se da je opšti nivo znanja iskorišćenih u industriji SFRJ u 1976. u odnosu na 1952. godinu porastao za oko 9 puta (27,16 : 2,75). Ako ovaj porast posmatramo po pojedinim užim vremenskim periodima, onda izlazi da je prosečni nivo znanja iskorišćenih u industriji SFRJ u 1962. u odnosu na 1952. godinu porastao za oko 3 puta. Isto toliko i u periodu 1962—1972, tačnije — u 1972. u odnosu na 1962. godinu. U 1976. u odnosu na 1972. godinu ovaj porast iznosi svega 1,2 puta.

Saglasno vezivanju porasta ličnog dohotka radnika delatnosti nauke i obrazovanja za porast prosečnog nivoa znanja iskorišćenih u proizvodnji date vrste po radniku proizvodnje, proizlazi da u svakom datom vremenskom periodu, za onoliko za koliko poraste prosečni nivo znanja iskorišćenih u proizvodnji date vrste, za toliko mogu porasti i lični dohoci radnika delatnosti nauke i obrazovanja, tačnije — sporije od rasta prosečnog nivoa znanja za iznos akumulacije. Saglasno ovom kriteriju, lični dohoci radnika ovih delatnosti u periodu 1972—1976. godine, tačnije — u 1976. u odnosu na 1972. godinu, mogli su porasti najviše za 1,23 puta ili za oko

Digitized by Google

1,04 puta prosečno godišnje. Svedoci smo da su lični dohoci radnika ovih delatnosti rasli znatno brže.

Ako opšti nivo znanja iskorišćenih u industrijskoj proizvodnji dovedemo u odnos sa brojem zaposlenih radnika, dolazimo do prosečnog nivoa znanja jednog industrijskog radnika (cene 1972), koji u 1972. godini iznosi 14.593 dinara ili mesečno 1.216. Ovi iznosi u 1976. godini su 13.845 i 1.154.

Ovaj proračun smo vršili i u tekućim cenama za privredu kao celinu (vidi tabelu).

Tabela 2

Opšti nivo znanja iskorišćenih u privredi SFRJ 1957—1976. godine

U mlrd. dinara, tekuće cene

Godina	Nacionalni dohodak u mlrd. dinara (ND)	Specifični proizvodni fondovi u dinarima na 1 dinar nacionalnog dohotka (ND:S)	Opšti nivo iskorišćenih znanja u dinarima (ND:Sc)
1	2	3	4
1957	18	0,49	8,82
1960	27	0,58	15,66
1961	31	0,56	17,36
1962	35	0,49	17,15
1963	42	0,53	22,26
1964	56	0,62	34,72
1965	76	0,78	59,28
1966	92	0,51	46,92
1967	94	0,50	47,00
1968	102	0,50	51,00
1969	120	0,65	78,00
1970	143	0,69	97,87
1971	186	0,49	91,14
1972	221	0,58	128,18
1973	276	0,63	193,88
1974	363	0,74	268,62
1975	454	0,50	227,00
1976	528	0,51	269,28

Izvor: SGJ 1978, str. 211.

Kao što se iz podataka datih u tabeli 2 vidi, u periodu 1957—1967, tačnije — u 1967. u odnosu na 1957. godinu opšti nivo znanja iskorišćenih u privredi SFRJ porastao je za oko 5 puta ili za oko 2 puta brže od rasta u istom periodu računato po stalnim cenama. U periodu 1967—1972. godine opšti nivo znanja iskorišćenih u privredi SFRJ porastao je za oko 2,7 puta ili približno kao i kod ovog rasta merenog u stalnim cenama. U 1976. u odnosu na

Digitized by Google

1972. godinu ovaj porast se nešto usporava: od 2,7 puta na 2,1 puta, što je znatno brže od rasta merenog stalnim cenama (1,2 puta). U slučaju merenja rasta opšteg nivoa znanja primenjenih u privredi preko tekućih cena očigledan je uticaj rasta cena na cenovni izraz fondova i nacionalnog dohotka, te, prema tome, i na cenovni izraz opšteg nivoa znanja iskorišćenih u privredi SFRJ. Ako cenovni izraz opšteg nivoa znanja iskorišćenih u privredi SFRJ po pojedinim godinama unutar posmatranog perioda dovedemo u vezu sa brojem zaposlenih, dolazimo do cenovnog izraza prosečnog nivoa znanja primenjenih u privredi po radniku u dinarima. Na bazi takvog proračuna se dolazi do toga da on u 1976. godini iznosi 67.335,15 dinara po zaposlenom za godinu dana. Ako ovu sumu podelimo na dvanaest jednakih delova, dolazimo do iznosa od 5.611,26 dinara. Cenovni izraz prosečnog nivoa znanja primenjenih u privredi SFRJ u celini trebao bi da posluži kao osnov nivoa ličnog dohotka radnika (prosečnog) zaposlenog u oblasti nauke i obrazovanja. Ilustracije radi, čist lični dohodak po radniku vanprivrednih delatnosti u 1976. godini iznosio je 4.233,00 dinara. Međutim, problem nije toliko u tome da se uskladi čist lični dohodak po radniku ovih delatnosti po svom nivou sa cenovnim izrazom prosečnog nivoa znanja primenjenih u privredi po radniku u dinarima, već u tome da se tempo rasta čistog ličnog dohotka po radniku ovih delatnosti uskladi s tempom rasta cenovnog izraza prosečnog nivoa znanja primenjenih u privredi po radniku, u smislu da rast čistog ličnog dohotka po radniku ovih delatnosti u datom vremenskom periodu mora da prati kretanje cenovnog izraza prosečnog nivoa znanja iskorišćenih u privredi, odnosno u proizvodnji date vrste. Primera radi, dok je cenovni izraz prosečnog nivoa znanja iskorišćenih u proizvodnji po radniku u 1976. godini u odnosu na 1973. godinu porastao za oko 1,4 puta, dotle je čist lični dohodak po radniku vanprivrednih delatnosti u istom periodu porastao za oko 2,3 puta[17]. Očigledno je da lični dohoci u ovom periodu u ovim delatnostima rastu brže od rasta cenovnog izraza prosečnog nivoa znanja primenjenih u privredi SFRJ po radniku.

Na osnovu svega toga možemo konstatovati da normalna cena usluga koje osnovne organizacije udruženog rada u oblasti nauke i obrazovanja vrše za organizacije udruženog rada materijalne proizvodnje, bilo da se te usluge ostvaruju preko neposredne razmene ili preko samoupravnih interesnih zajednica, ima sledeću strukturu: $Nc = Mt + Ak'. S + BLd'$. Bz, pri čemu Mt označava društveno priznate ili standardne troškove; Ak' normalnu akumulaciju određenu odnosom akumulacije prema sredstvima u udruženom radu u širem smislu; S sredstva u udruženom radu u širem smislu; BLd' bruto lični dohodak shvaćen kao normalan ili prosečan bruto lični dohodak po uslovnom radniku; a Bz broj

[17] Uporediti: SGJ 1978, str. 134.

Digitized by Google

uslovnih radnika. Prosečan bruto lični dohodak se dobija na taj način što se ukupan fond bruto ličnog dohotka društva podeli sa brojem uslovnih radnika u udruženom radu u širem smislu.

Što se tiče druge grupe delatnosti u okviru društvenih delatnosti, ostaje da ispitamo kriterije i merila raspoređivanja onog dela dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje koji pripada osnovnim organizacijama udruženog rada zdravstvenih i kulturnih delatnosti u najširem smislu te reči.

Organizacije udruženog rada u zdravstvenim delatnostima pod približno jednakim uslovima učestvuju u raspoređivanju dela dohotka osnovnih organizacija udruženog rada materijalne proizvodnje namenjenog za osnovne organizacije udruženog rada društvenih delatnosti. Raspoređivanje dohotka osnovnih organizacija udruženog rada se vrši na načelima raspoređivanja zajedničkog dohotka i zajedničkog ukupnog prihoda. U suštini, nije reč samo o raspoređivanju dohotka, već i ukupnog prihoda, to jest i materijalnih troškova i dohotka. Na tim načelima i zdravstvene delatnosti učestvuju u raspoređivanju pojedinih elemenata ukupnog prihoda udruženog rada u širem smislu te reči.

Materijalni troškovi sa amortizacijom kao element normalne cene zdravstvene usluge date vrste utvrđuju se na principima standardnih troškova i amortizacije.

Akumulacija kao drugi element ove normalne cene se utvrđuje kao normalna akumulacija opredeljena preko odnosa akumulacije i sredstava u ukupnom udruženom radu, to jest udruženom radu materijalne proizvodnje i društvenih delatnosti (Ak/S).

Sredstva organizacija udruženog rada društvenih delatnosti, izuzimajući naučne, obrazovne i neke druge delatnosti, ne učestvuju u stvaranju dohotka, te, prema tome, ni onog njegovog dela koji služi za proširenje materijalne osnove rada, ali učestvuju u raspoređivanju akumulacije. Zbog toga i ova sredstva moraju biti uzeta u obzir pri izračunavanju opšte stope akumulativnosti. Uključivanjem ovih sredstava u opredeljenje opšte stope akumulativnosti ona biva manja u odnosu na njen nivo utvrđen iz odnosa akumulacije i sredstava u okviru udruženog rada materijalne proizvodnje.

Treći element normalne cene zdravstvenih usluga jeste normalni bruto lični dohodak ili normalni dohodak za potrošnju. To je, u stvari, jedina nepoznanica među elementima normalne cene zdravstvene usluge. Najjednostavniji metod za njegovo opredeljenje bio bi da se on odredi iz odnosa društvenog bruto ličnog dohotka i broja uslovnih radnika u udruženom radu u celini (BLd/Bur). Ovako određen bruto lični dohodak po uslovnom radniku je niži od onog njegovog nivoa koji bi se dobio iz odnosa BLd/Bur u udruženom radu materijalne proizvodnje.

U svakom slučaju, ovako opredeljen normalni bruto lični dohodak mora biti uzet kao neki orijentir.

Međutim, sam kriterij za učešće radnika zdravstva u raspoređivanju društvenog neto dohotka ili društvenog bruto ličnog

Digitized by Google

dohotka mora odgovarati uslovu da i zdravstveni radnici kao i svi ostali radnici u udruženom radu od društva mogu dobiti u jednom obliku (u obliku bruto ličnog dohotka) ono što mu daju u drugom obliku (u obliku društveno priznatog rada u zdravstvenoj delatnosti).

Ključno je pitanje ovde kriterija porasta bruto ličnog dohotka zdravstvenih radnika; šta određuje da li će tempo njegova rasta biti veći ili manji? Čini se da bi to u zdravstvu mogao da bude jedino rast prosečnog nivoa zdravstvenog standarda radnih ljudi, radnika u udruženom radu u određenom periodu vremena ili, još šire, prosečan nivo zdravstvenog standarda stanovništva (po stanovniku) na određenoj teritoriji i u određenom vremenskom periodu. Za koliko u datom vremenskom periodu raste prosečan nivo zdravstvenog standarda, za toliko treba da raste i bruto lični dohodak po uslovnom radniku u zdravstvu. Ovo pretpostavlja da se razradi metodologija utvrđivanja prosečnog zdravstvenog standarda radnih ljudi i njegovih promena u funkciji vremena.

Osnovne organizacije udruženog rada kulturnih delatnosti u raspoređivanju ukupnog prihoda i dohotka učestvuju preko normalne cene kulturnih usluga, koja u sebi sadrži one iste elemente kao i cena zdravstvenih ili drugih usluga ($Nc = Mt + Am + Ak'. S + BLd'. Bur$). Pojedini elementi normalne cene utvrđuju se na način kao i u slučaju cene zdravstvenih usluga. Razlika nastaje kod trećeg elementa normalne cene, to jest kod normalnog bruto ličnog dohotka.

Bruto lični dohodak zaposlenih u kulturi treba da prati rast prosečnog nivoa kulturnog standarda radnih ljudi i građana. Rast prosečnog nivoa kulturnog standarda radnih ljudi i građana određuje rast normalnog bruto ličnog dohotka po uslovnom radniku u delatnostima kulture.

Digitized by Google

Slobodan Inić

Marksovo shvaćanje materijalnih pretpostavki revolucije

Preobražaj društvene zbilje teorijom-praksom revolucije dopada u središte narodne volje 1789, sa velikom francuskom revolucijom, da bi i danas, u kolektivno-nacionalnoj memoriji, predstavljao najznačajniju idejnu tekovinu evropskog radništva kao revolucionarnog subjekta.

Ali, buržoaska revolucija, izuzevši oslobođenje čovjeka kao građanina, nije mogla zapravo izvršiti i ostvariti sveopće, ljudsko oslobođenje. Marksisti gotovo i sigurno vjeruju da će tu i takvu istorijsku zadaću provesti socijalistička/proleterska revolucija ukidajući egzistenciju svih oblika neslobode, od proizvodnje do viših, gornjih stratuma društvenog organiziranja. Revolucija će, kao preobražaj postojećeg, postati bitna tema teorijskog mišljenja i političke akcije, urgentno prouzročena stanjem i statusom društvene zbilje.

Projekt društvenog obrata umna je komponenta političkog pokreta radništva koje hoće povijesno dokinuti perpetuiranje klasnog društva i njegovih unutarnjih struktura. No, različite su ideje i koncepcije o revolucionarnim promjenama na nivou onto-

Digitized by Google

logije revolucije. To se posebno odnosi na problem materijalnih, proizvodećih pretpostavki socijalističke revolucije kao socijalnog prevrata.

Od elaboracije djelujućeg uticaja i autoriteta materijalnih prilika na zbivanje revolucije pa sve do relativne minimalizacije njihova udjela sastoji se jedna bogata, raznovrsna teorijska projekcija i projektualna volja revolucije, aktualna do savremenih i novijih dana i okružja našega vremena. Ipak, ono što je, na neki način, svim teorijskim planovima zajedničko jest problematsko ustanovljenje *materijalne uslovljenosti revolucije* eksplicirane kroz marksistički pojam »objektivnog« činioca revolucionarne izmjene.

Tako se subjektivnom, voljno-moralnom opredeljenju *za* revoluciju ravnopravno pridružuje, korektivno djelujući mišljenje o revoluciji kao mogućnosti/prepreci, povijesnom stanju kada društvena zbilja stremi revoluciji, svome vlastitome raspletu i rješenju[1].

Takvo shvaćanje prethodnog stava, razumije se, propituje postojanje objektivnih uvjeta za revoluciju, materijalnih pretpostavki jednog višeg, socijalističkog oblika društvenosti. Nema sumnje, svako olako zaključivanje ili pak potcjenjivanje »pasivnog elementa« revolucije može nanijeti ogromne i nenadoknadive štete revolucionarnom pokretu radništva.[2]

Na slijedećim stranicama pokušat će se izložiti teorijski osnov razumijevanja odnosa materijalnih pretpostavki socijalističke revolucije općenito i prema raščlambi određenih razvojnih elemenata materijalnih prilika za/protiv revolucije u konkretno-analitičkom pogledu.

Embrion je u kapitalizmu

Revolucionarna društvena promjena[3], kao proces socijalnog prevrata, jeste istorijski način ostvarivanja zajednice »slobodnih ljudi koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju i svoje mnogobrojne individualne radne snage svjesno troše kao jednu društvenu snagu«. No, dopiranje društva do vlastitog preobrata zahti-

---

[1] „...gde bi socijalna revolucija postala potrebna..." (F. Engels, *Pitanje desetočasovnog radnog dana*, *Dela*, tom 10, str. 190).

[2] Čini se da je, u tom smislu, ključna jedna napomena Kauckog koju je izložio u *Materijalističkom shvatanju istorije*:

„Po Marksovom shvatanju istorije socijalizam je proizvod naročitih ekonomskih uslova, t.j. visoko razvijenog industrijskog kapitalizma, i da se nikakav masovni pokret ne može stvoriti samovoljno, voljom pojedinih individua ma koliko požrtvovanih i energičnih.

Ovo saznanje postavlja praktičnim ciljevima koje socijalisti jedne zemlje ističu i metodama njihove akcije često puta granicu koju strasne prirode teško osećaju i redovno probijaju, što stvar marksizma, ranije ili docnije, mora porazom plaćati" (K. Kaucki, *Materijalističko shvatanje istorije*, Štamp. Drag. Popović, Beograd, 1937, str. 26).

[3] U Marksovim radovima susrećemo se pojmovi: „socijalna", „socijalistička", „proleterska", „komunistička", „radnička" revolucija.

Digitized by Google

jeva odgovarajuće materijalne pretpostavke, istorijske prilike pod kojima je jedino i moguć preobražaj postojećih društvenih struktura u nove, više i naprednije.[4]

Stvaranje materijalne osnove novog svijeta kao zajednice slobodnih i slobodno udruženih ljudi pripada buržoaskom periodu istorije. Ovaj ima da razvije čovjekove proizvodne snage, da pretvori materijalnu proizvodnju u gospodarenje prirodnim silama. Revolucija se priprema buržoaskim razvojem, kao ovladavanje rezultatima buržoaske epohe, modernim, svjetskim proizvodnim snagama te njihovo potčinjavanje zajedničkoj i društvenoj kontroli.[5]

Proces je revolucionarne društvene promjene uslovljen materijalnim pretpostavkama, prethodnim i buržoaskim razvitkom.[6] Viši životni oblik kome društvo teži pripremljen je materijalnim uslovima, a elementi novog stanja svijeta razvijaju se u krilu kapitalističkih osnova.[7] Marks će ukazati da materijalnu pripremu proleterske revolucije kao *nacionalne revolucije* provodi industrijska buržoazija.[8]

U skladu sa teorijskom analizom materijalnih pretpostavki moguće socijalističke revolucije, znano je da je Marks ovu, u njezinom praktičnom bivanju, prognozirao u društvima kamo su materijalne pretpostavke najrazvijenije kao uslov novih, revolucionarnih odnosa i revolucionarnog oslobođenja. To je značilo obuhvaćanje evropskog civilizacijskog kruga i tačno u njemu Engleske.[9]

Engels će, slijedeći ovo Marksovo promišljanje o revoluciji gdje jesu njeni stvarni uslovi, prema razvijenosti evropskih zemalja toga doba, izložiti određene teškoće provođenja revolucije upravo s obzirom na materijalnu razvijenost nacija.[10] Evropsko povijesno, materijalno poprište sa razvićem industrijske buržoazije jeste rodno tlo socijalističke/komunističke revolucije kao oslobođenja proletarijata.

---

[4] „... takvu materijalnu osnovicu ili takav niz materijalnih uslova egzistencije koji su i sami opet samonikao proizvod duge i bolne istorije razvitka" (K. Marks, *Kapital*, *Dela*, tom 21, str. 81).

[5] Detaljnije: K. Marks, F. Engels, *Izabrana dela*, tom 1, „Kultura", Beograd, 1959, str. 332.

[6] „Buržoaski period istorije ima da stvori materijalnu osnovu novog svijeta..." (K. Marks, *Budući razvitak britanske vladavine u Indiji*, *Dela*, tom 12, str. 186).

[7] „Društveni preokret... imao je toliko malo osnova u tadašnjim materijalnim uslovima" (F. Engels, *Njemački seljački rat*, *Dela*, tom 10, str. 337).

[8] „Tek pod njenom vladavinom on dobija široku nacionalnu egzistenciju..." „Tek vladavina buržoazije čupa materijalne korene feudalnog društva i poravnava teren na kojemu je proleterska revolucija jedino moguća" (Vidi: *Klasne borbe u Francuskoj 1848—1850*, *Dela*, tom 10, str. 18—19).

[9] „Proces socijalnog prevrata može se u Engleskoj rukom opipati" (*Kapital*, *Dela*, tom 21, str. 17).

[10] Revolucija će u „Njemačkoj biti provedena najsporije, i najteže, a u Engleskoj najbrže i najlakše" (*Principi komunizma*, *Dela*, tom 7, str. 304).

Digitized by Google

Materijalna osnova[11] revolucije stvara se industrijsko-prometnim i privrednim razvojem kapitalizma. Između materijalne pripreme novog svijeta i nekih prirodnih procesa postoji komparativnost procesualnog toka.[12] Tekovine su staroga društva majka rodilica novoga.[13]

Odnos između staroga i novoga funkcionira kao nužna sveza. Uslov je revolucionarne socijalističke promjene jednom provedena buržoaska revolucija. Ova nije oslobođenje radništva. No, ono mora da pođe od realno postojanih građansko-demokratskih promjena[14] da bi ostvarilo svoju, radničku revoluciju, prijelaz od jednog tipa društva ka drugom.[15] Teorijska elaboracija socijalističke revolucije sabire procjenu istorijske izvodljivosti sa stajališta onih materijalnih prilika, uvjeta i pretpostavki pod kojima zbiljsko revolucionarno kretanje postaje moguće, ostvarljivo i djelotvorno, kao revolucija na djelu.[16] Društvo koje izlazi revolucijom kao socijalističkom/komunističkom promjenom jeste društvo razvijano na kapitalističkoj osnovi, u njegovoj utrobi pripremano i njime omogućeno.[17]

Materijalni uvjeti egzistencije za nove društvene odnose kao odnose revolucionarnog oslobađanja inkubiraju njihovu stvarnu društvenu provodljivost i postojanost. Nikada se novi i viši proizvodni i socijalni odnosi ne javljaju prije nego što su u krilu staroga društva stvoreni materijalni uvjeti njihove egzistencije.[18]

---

[11] „Materijalnu osnovu, „pasivni element"..." (R. Blackburn, *Marksizam — teorija proleterske revolucije*, „Marksizam u svetu", Beograd, br. 7—8/1978).

[12] „Buržoaska industrija i trgovina stvaraju... materijalne uslove novog sveta isto onako kao što su geološke revolucije stvorile Zemljinu koru" (K. Marks, *Budući rezultati britanske vladavine u Indiji*, str. 186).

[13] „Ljudi grade sebi novi svet... iz istorijskih tekovina svojeg propadajućeg sveta. Oni u toku svog razvitka moraju sami tek da produciraju materijalne uslove jednog novog društva, i nikakvo naprezanje mišljenja ili volje ne može ih od te sudbine osloboditi" (K. Marks, *Moralizirajuća kritika i kritizirajući moral, Dela*, tom 7, str. 275—276).

[14] „Oni (radnici — S. I.) mogu i moraju da uzmu buržoaske revolucije kao uslov radničke revolucije. Ali je oni nijednog trenutka ne mogu smatrati svojim konačnim ciljem" (K. Marks, *Moralizirajuća kritika*..., str. 286).

[15] „Marksov koncept socijalne revolucije koja je glavni — prijelaz od jednog tipa društva ka drugom" (T. Bottomore, *Political Sociology*, Hutchinson of London, 1979, p. 90).

[16] „...ono (društvo — S. I.) tek treba da stvori sebi revolucionarnu polaznu tačku, situaciju, okolnosti, uslove pod kojima moderna revolucija jedino postaje ozbiljna" (K. Marks, *Osamnaesti brimer Luja Bonaparte, Dela*, tom 11, str. 93).

[17] „Ovde imamo posla s komunističkim društvom ne onakvim kakvo se ono razvilo na svojoj vlastitoj osnovi, nego... kakvo ono iz kapitalističkog društva upravo izlazi..." (K. Marks, *Kritika Gotskog programa*, „Kultura", 1959, str. 16).

[18] „Pašće u oči da Marks... govori... o materijalnim uslovima *opstanka* novih odnosa proizvodnje" (K. Kaucki, *Materijalističko shvatanje istorije*, str. 156).

Digitized by Google

Revolucija je, kao pokret koji ukida i mijenja postojeće stanje i odnose u njemu, bitno uslovljena materijalnim pretpostavkama prevazilaženja staroga i preživjeloga, ali i materijalnim prilikama za uspostavljanje naprednijih društvenih odnosa.[19] Ako je osnova postojećih proizvodnih i socijalnih odnosa buržoaska, onda se odnosi saglašavaju danoj osnovi, i obratno, svaka revolucionarna promjena mora imati pretpostavku u »ne-buržoaskoj osnovi«[20].

Materijalne uvjete opstanka novih, revolucionarnih odnosa čine kompleksna sredstva za rad, organske i anorganske materije, oruđa, znanje, disciplina i organizacija te tehničke sposobnosti čovjeka što ih ovaj sve umski združuje u savladi prirode i otuđenih društvenih sila u cilju stvaranja materijalnih pretpostavki i uslova nove socijalne egzistencije.[21] Od nivoa njihove, i čovjekove, razvijenosti i umješnosti kao cjelishodne primjene ovisit će sposobnosti nacionalnog održanja i produciranja novih društvenih odnosa smjerom oslobođenja i revolucionarnih preobrazbi.

Značaj materijalne utemeljenosti novih društvenih odnosa i moć njihova održanja s istodobnom reprodukcijom naći će mjesta u Lenjinovim razmišljanjima u danima pred kraj života.[22] No, i pored toga što su znaci opomene došli posthumno, već će staljinistički pogromi svratiti pažnju na teorijsku problematizaciju odnosa materijalne osnove i egzistencije revolucionarnih odnosa u okvirima demokratske sprovodljivosti. Aparatsko nasilje Staljin-vlasti posljedica je, između ostalog, nedovoljne razvijenosti materijalnih i društvenih pretpostavki, uslova za nove društvene odnose kamo postoji očigledna, na djelu, nesuglasnost između *sein* i *sollen*.

Svjetski proveden, kapital je stvaralac preduvjeta za svoj rasap. Njegova će globalna vladavina završiti svjetskom socijalističkom revolucijom, mislila je Roza Luksemburg.[23] Djela su kapitalizma djela napretka kao materijalnih pretpostavki za dokidanje i uništenje vladavine kapitala, za preobražaj klasnog društva. Franc Marek će to zadivljujuće formulirati: materijalna zrelost za socijalističku revoluciju, dokaz već u kapitalizmu, predvečerje socijalizma.[24]

Prijelaz u novo društveno stanje omogućen je predašnjim razvojem. Njime se nanosi građa materijalnih preduvjeta za socijali-

---

[19] „Da bi se ugnjetena klasa mogla da oslobodi, mora biti dostignut stepen na kome već stečene proizvodne snage i postojeći društveni odnosi ne mogu da postoje naporedo" (K. Marks, *Klasne borbe*..., str. 82).

[20] Tomu momentu Marks pridaje poseban značaj kada kaže: „...što je osnova društvenih odnosa u ovom momentu veoma sigurna i... sasvim buržoaska" (isto, str. 82). Slično i F. Engels, *Njemački seljački rat*, str. 337.

[21] Detaljnije: K. Kaucki, *Materijalističko shvatanje*..., str. 156.

[22] *Posljednja Lenjinova pisma i članci*, „August Cesarec", Zagreb, 1974, str. 48.

[23] *Kriza socijaldemokracije, Izabrani spisi*, Zagreb, 1974, str. 252.

[24] *Filozofija svjetske revolucije*, „Stvarnost", Zagreb, 1973.

Digitized by Google

zam.[25] Prudonu pripada sva zasluga što je zajedno s Marksom ukazao na značaj ekonomskog momenta, u strukturi materijalnih pretpostavki, za pobjedu socijalističke revolucije.[26]

Klasični marksistički amanet o moćima revolucioniranja je ovaj: *ograničenja nedovoljne zrelosti istorijskih pretpostavki i pobjeda socijalizma neće pasti s neba kao fatum.*[27]

Već u Manifestu, zajedničkom borbenom i programskom Marksovom i Engelsovom spisu, sadržana je ideja socijalističke revolucije kao procesa *unutar* kapitalističkog društva, koja nikada nije ozbiljno shvaćena u radničkom pokretu. Kada su revolucionarni jurišnici u 1917. godini osvojili vlast, revolucija je i stvarno i praktički bila čin, zauzeće i akcija. Oni se nisu osvrtali nimalo na Marksova upozorenja o procesualnosti socijalističke revolucije: povijesnom toku njene pripreme u negvama kapitalizma. *Razvojne, društvene i demokratske teškoće u savremenom pokretu socijalizma znatno dûže tomu nesporazumu i zabludi.* No, Roza Luksemburg je otkrila u Marksovu djelu poimanje procesa socijalističke revolucije što se odvija unutarnjim zbivanjem svojstvenim kapitalističkom društvu.[28]

Revolucionarni proces kao put do promjene kapitalizma ugrađen je unutar kapitalske društvene egzistencije i, istodobno, neodvojiv je od samog kapitalističkog razvića. Revoluciji prethodi dugotrajni proces socijalizacije ekonomije i svih materijalnih uslova stvorenih kapitalizmom.[29] Revolucija je promjena kapitalističkog društva što je pripremljeno za socijalizam, odnosno novi način društvene egzistencije ljudi.

Industrija kao integralno-proizvodno poprište revolucije

Napredovanje je industrijskih promjena okončalo stari režim feudalizma. Mnogi su, kao Sen-Simon na primjer, bili uvjereni u nastavljajući permanentno-progresivni karakter industrije. To će znatno pripomoći da se ustali ideja o nepobitnom industrijskom načinu vršenja društvenih promjena. Marks slijedi liniju progresivnih nastojanja za industrijom.[30] Ako su već mašinska produkci-

[25] *Kriza socijaldemokracije*, str. 175.

[26] L. Baso, *Dijalektika revolucije Roze Luksemburg*, „Marksizam u svetu", Beograd, br. 7—8/1978.

[27] R. Luksemburg, isto, str. 306, 175.

[28] L. Baso, isto.

[29] „Pošto kapitalističko preduzeće... teži... da se raspadne pod pritiskom svog sopstvenog uspeha" (J. Šumpeter, *Kapitalizam, socijalizam i demokratija*, „Kultura", Beograd, 1960, str. 199).

[30] „...dok se u isti mah u rezultatima i proizvodnji krupne industrije uočavaju i otkrivaju stvarni uslovi proleterske revolucije, uslovi koje je sama istorija stvorila..." (K. Marks, F. Engels, Redakcijska primedba uz članak „Krojački zanat u Londonu ili borba između krupnog i sitnog kapitala" od J. G. Eccariusa, *Dela*, tom 10, str. 351).

Digitized by Google

ja i industrija omogućile kapitalizam, nije li onda logično da one dovedu i do rješenja istorije, do socijalizma, to jest komunizma?

Promišljajući proces povijesnog zadobijanja materijalnih pretpostavki kao uslova revolucije i društvenih preobražaja, Marks ističe da će potrebni stupanj/stanje razvijenosti materijalnih prilika za revoluciju najprije biti postignuto i ostvareno u zemljama industrijske produkcije, industrijskog tipa ekonomike, nadasve čuvenim: »... tada nastupa epoha socijalne revolucije«.

Marksova prognoza drži industrijske zemlje revolucionarnim poprištem, požarom sveopćeg preobraćanja. *Industrija kao integralno-proizvodna podgradnja društva jeste zbiljski uslov socijalističke, proleterske revolucije.*[31]

a) *Razvojni stupanj razvića materijalnih proizvodnih snaga društva*

U sklopu materijalnih pretpostavki socijalističke revolucije razvojni stupanj razvića materijalnih proizvodnih snaga društva (razvitak industrijskog proletarijata i modernih sredstava za proizvodnju) jeste sredstvo revolucionarnog oslobađanja radništva.[32] Stalni napredak u čovjekovom saobraćaju sa prirodom i način njenog iskorišćavanja omogućen je razvojem proizvodnih snaga, ali, istodobno, doprinosi njihovom daljem razvoju. Takav razvitak, sve više i dalje, dovodi u pitanje postojeće, kapitalističke društvene odnose. Odnosi proizvodnje bivaju razvojem materijalnih proizvodnih snaga dosegnuti i time postaju protivrječni sa ovim razvojem, linijom proizvodnog napredovanja. To je objektivna osnova mogućih preobražaja odnosa proizvodnje i postojećeg društvenog stanja. Za Marksa je ovo stanje eminentno i istorijsko stanje epohe socijalne revolucije.[33]

Također u *Kapitalu:* „Revolucija koju — krupna industrija izaziva... u društvenim odnosima..." (str. 444).

„Moderna industrija nikada ne posmatra i ne tretira dati oblik procesa proizvodnje kao konačan. Zato je njena tehnička osnovica revolucionarna, dok je u svih ranijih oblika načina proizvodnje bila u suštini — konzervativna" (str. 430).

[31] „Ona (revolucija — S. I.) će se u svakoj od tih zemalja razviti brže ili sporije, već prema tome da li ova ili ona zemlja ima izgrađeniju industriju, veće bogatstvo i znatniju količinu proizvodnih snaga." Slično tomu i Engels povezuje proletersku revoluciju sa napredujućim karakterom industrije (vidi: *Principi komunizma,* str. 304; *Preduslovi i izgledi za rat Svete alijanse, Dela,* tom 10, str. 406). Posebno je interesantno da A. Luis i M. Olson, moderni ekonomisti, smatraju da revolucija ne uspijeva ni u predindustrijskim ni u visokoindustrijaliziranim društvima, nego u društvima intenzivne industrijalizacije (o tome: V. Goati, *Politička sociologija,* „Mladost", Beograd, 1978, str. 386).

[32] K. Marks, *Klasne borbe...,* str. 18—19.

[33] „Na određenom stepenu svoga razvoja dospevaju materijalne proizvodne snage društva u protuslovlje s postojećim odnosima proizvodnje... u okviru kojih su se do tada kretale" (K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije,* „Kultura", Beograd, 1949, str. 8—9).

Digitized by Google

Na osnovi fundamentalne kontradikcije između razvoja materijalnih proizvodnih snaga i danih, postojećih odnosa proizvodnje, klasični marksizam projektira uvjete i pretpostavke revolucionarne društvene i političke promjene. U osnovi njegova shvaćanja revolucije, djelom razvoja materijalnih proizvodnih snaga, sadržana je deterministička protočnost istorije, zakonitost i nužnost preobražaja: odnosi vlasništva, odnosi reprodukcije razbijaju se kad su postali okovima i kretkom razvoja proizvodnih snaga.[34] Revoluciju nosi razvojni kompleks materijalnih proizvodnih snaga. Ona je neizbježna utoliko više ukoliko je neizbježan sam razvoj proizvodnih moći društva.

Tokom razvoja materijalne proizvodne snage dolaze u sukob sa odnosima vlasništva razbijajući ih, jer su ovi postali preuski za njihov dalji napredak. Tada nastupa revolucija u kontekstu istorijske tendencije epohalne promjene kapitalizma socijalizmom.

Zbivanje se revolucije temelji u postignutom stanju razvića materijalnih proizvodnih snaga društva i odsudno ovisi od njega.[35] U tome se sastoji »zrelost« situacije socijalnog prevrata, kamo je revolucija jedini izlaz i istorijska alternativa.[36]

Materijalne proizvodne snage, također, vode propasti kapitalističke formacije društva. One su glavni uzročnik takve propasti. Pojava »stanja propasti« moguća je *tek* razvojem svih proizvodnih snaga društva i društvene organizacije buržoaske sadržine života.[37]

Oslobađanje radništva i dokidanje proizvodnje čovjeka kao radnika smjerom socijalističke/socijalne revolucije zahtijeva dostignuti razvojni stepen razvića proizvodnih snaga kamo je istorijski moguće provesti revolucionarno oslobođenje.[38] U suprotnom ....

---

[34] Razlikujući pojmovno, u zbilji živuće, odnose dominacije i eksploatacije, Lefevr izlaže modernu interpretaciju gornjeg stava: „Ti raniji odnosi, stigavši do svoga kraja iscrpljeni, samo su još odnosi dominacije koji nasilno održavaju već prevaziđene odnose eksploatacije" (*Reprodukcija odnosa proizvodnje*, „Marksizam u svetu", Beograd, br. 1/1974).

[35] „Pri tom opštem prosperitetu, kad se proizvodne snage buržoaskog društva razvijaju toliko bujno koliko je to uopšte moguće u okviru buržoaskih odnosa, o stvarnoj revoluciji ne može biti ni govora. Takva revolucija je moguća samo u periodima u kojima ova oba faktora, moderne proizvodne snage i buržoaski oblici proizvodnje, dolaze u međusobnu protivrečnost" (K. Marks, *Klasne borbe*... str. 82). Gotovo na isti način ovo je rečeno i u: *Otkrića o komunističkom procesu u Kelnu*, „Kultura", Beograd, 1961, str. 35).

[36] „... odnosi vlasništva nisu više odgovarali razvijenim proizvodnim snagama. Oni su... kočili... Oni su se pretvorili u... okove. Oni su morali biti raskinuti i bili su raskinuti" (K. Marks, F. Engels, *Komunistički manifest*, „Kultura", Beograd, 1966, str. 13).

[37] „Neka formacija društva nikada ne propada pre nego što su se razvile sve proizvodne snage za koje je ona dovoljno široka..." (K. Marks, *Prilog kritici političke ekonomije*, str. 9).

[38] „Da bi se ugnjetena klasa mogla da oslobodi, mora biti dostignut stepen na kome već stečene proizvodne snage i postojeći društveni odnosi ne mogu da postoje naporedo" (K. Marks, *Beda filozofije*, *Dela*, tom 7, str. 144).

Digitized by Google

Revolucionarna društvena promjena kao promjena postojećih proizvodnih odnosa nije u »interesu« ukoliko razvojni stupanj materijalnih proizvodnih snaga ne dovodi već dane odnose u pitanje, to jest kao preživjele i neodržive. Pokušaji da se obrazuju novi proizvodni odnosi mimo uslova egzistencije za ove odnose završavaju neuspjehom i po pravilu terorističkom praksom i ponašanjem revolucionarnih »namjernika«.[39]

No, sada je pitanje, imajući u vidu raniju napomenu, treba li radništvo da se odrekne osvajanja vlasti sve dok ne sazre skup prilika i uslova za taj istorijski čin. Naravno da ne! Problem je, zapravo, u tome na koji način će politički pokret radništva djelovati kada ostvari svoj dolazak na vlast. Hoće li on provesti socijalizaciju suglasno postojećim materijalnim prilikama ili će je, ospoljeno i normativistički, inaugurirati, pa i sa upotrebom nekontroliranih mjera nasilja?[40]

Druga korekcija teorije: *marksizam i Marksov nauk nisu bezdušna deterministička koncepcija — univerzalna zakonitost svijeta.* Razlog: *igra proizvodnih snaga i odnosa proizvodnje provodi se aktivnošću ljudi koji je postaju svjesni razrješavajući je.*[41]

b) *Kapitalistički način proizvodnje ima revolucionarnu osnovu*

Istorijska djelotvornost socijalističke revolucije sadržana je u mjeri postignuća uzlaznog razvoja kapitalističke proizvodnje vrijednosti i života, poprimanja onog ekonomskog razvitka što je svojstven stvarnosti modernog društva.[42] Marks iznalazi u razvoju kapitalističke proizvodnje uslove i mogućnosti revolucionarne

---

[39] „... niko nema interesa ili povoda da postojeće proizvodne odnose zameni novim ako nove produktivne snage ne bi činile ove celishodnim i najzad nužnim.

A kad to nije slučaj, novačenja ne mogu opstati i brzo će postati mučenje i propašće, uprkos svim dekretima, pa i svem terorizmu kojima se želi nadoknaditi nedostatak istorijskih preduslova novih odnosa proizvodnje.

Ovo saznanje je čvrst branik protiv svih utopija. Sasvim je nepojmljivo da ima pristalica istorijskog materijalizma koji ignorišu u svojoj praksi baš ovaj fundamentalni stav" (K. Kaucki, *Materijalističko shvatanje istorije*, str. 155—156).

[40] „Ovim nije rečeno da marksistički predstavnici proletarijata treba da odbace priliku za dobijanje političke vlasti dok ne bude bilo uslova za egzistenciju skroz socijalističkog društva. Ali je iskazana obaveza za marksiste, gde god dođu na vlast, da ispitaju koliko su stvoreni uslovi opstanka novoga društva u krilu staroga i da prema tome podese svoju praksu u interesu radnih klasa, za koje se dâ mnogo učiniti i pre nego se pređe na „potpuno socijaliziranje" " (isto, str. 156).

[41] „Produktivne snage i odnosi svojine ne mogu osećati, hteti i misliti. One ne mogu da rešavaju svoje međusobne sukobe... da su ljudi ti koji postaju svesni ovih sukoba i rešavaju ih" (isto, str. 144—145).

[42] „... patimo ne samo od razvijanja kapitalističke proizvodnje nego i od oskudnosti njenog razvijanja..." (K. Marks, *Kapital*, str. 14).

Digitized by Google

promjene, ali i usljed nerazvijenosti proizvodnje određene granice i prepreke. Kapitalistički način proizvodnje, proces robnog ciklusa ima revolucionarnu tehničku osnovicu[43] koja revolucionira i odnose proizvodnje.

Revolucija preobražava postojeći način proizvodnje prema potrebama same proizvodnje omogućujući dalji razvitak proizvodnih snaga.[44] Kapitalistički društveni način proizvodnje života ima istinsku granicu u kapitalu samome. Ovaj je motiv i svrha proizvodnje. No, proizvodnja za kapital protivna je društvu proizvođača. Ona svojim razvojem, sve više i dalje[45], razvojem materijalnih proizvodnih snaga vremenom dolazi u trajni konflikt s ograničenim svrhama kapitala, ukratko, u sukob sa proizvodnim, društvenim odnosima kao uslovima i pretpostavkama proizvodnje. Klasični su marksisti projektirali završetak kapitalizma, u ispunjenju istorijske i civilizacijske misije razvitka materijalnih pretpostavki, revolucijom unutar kapitalističke formacije, novim oblikovanjem i proizvođenjem društvenog života.

Revolucija je prevladavanje kapitalističkog načina proizvodnje društvenog života unutar, i prije svega, same kapitalističke proizvodnje vrijednosti.[46] Ona, zapravo, legitimira postignuto stanje prema kojemu je moguć preobrat proizvodnje za kapital u proizvodnju na korist društvenih snaga.[47] No, revolucijom se mo-

---

[43] „... ona stalno revolucioniše tehničku osnovicu proizvodnje, a s njom i funkcije radnika i društvene kombinacije procesa rada. Time ona stalno revolucioniše i podelu rada u društvu..." (isto, str. 430—431).

„Buržoazija ne može da postoji, a da neprekidno ne revolucioniše oruđa za proizvodnju, dakle, odnose proizvodnje, pa dakle i celokupne društvene odnose... Stalno revolucionisanje proizvodnje, neprekidno potresanje svih društvenih stanja..." (*Komunistički manifest*, str. 10).

[44] „... u društvenoj revoluciji, koja će... način proizvodnje i prometa preobratiti prema potrebama same proizvodnje što proističe iz modernih proizvodnih snaga i time omogućiti stvaranje novih proizvodnih snaga..." (K. Marks, F. Engels, *Pregled*, *Dela*, tom 10, str. 184).

„... distinkcija između „proizvodnje za profit" i „proizvodnje za upotrebu"" (G. Lichtheim, *A Short History of Socialism*, Fontana/Collins, 1977, p. 337).

[45] „Ali ta proširena proizvodnja ima izvesne granice: ona ne može da premaši postojeća tržišta. Ako to učini, nastaje recesija, a kao njena posledica propast, bankrotstvo i beda" (F. Engels, *Pitanje desetočasovnog radnog dana*, *Dela*, tom 10, str. 192).

[46] „Ovo je ukidanje kapitalističkog načina proizvodnje... suprotnost koje samo sebe ukida, koje se prima facie predstavlja kao gola tačka prelaza u novu formu proizvodnje" ili „Monopol kapitala postaje okov za način proizvodnje koji je s njim i pod njim procvetao" (K. Marks, *Kapital*, str. 672).

[47] „Poimanje procesa prelaza ili „tranzicije" jednog načina proizvodnje u drugi nikako nije... jedna šupljina, prekid veze između dva „perioda"..." (E. Balibar, *Elementi prelaza jednog načina proizvodnje u drugi*, „Marksizam u svetu", Beograd, br. 4/1974).

Digitized by Google

že zbiljski prevladati kapitalistički način proizvodnje[48] samo ukoliko postoje zreli ekonomijski uvjeti prevladavanja kao materijalna pretpostavka društvene promjene.[49]

Preobražaj proizvodnje smjerom revolucije moguć je tek razvojem proizvodnih snaga pod kapitalističkom proizvodnjom i buržoaskim načinom na koji se taj razvitak vrši.[50] Da bi proletarijat zadobio političku vlast kao trajno stanje, nužno je prethodno stvaranje onih materijalnih uvjeta što vode ukidanju buržoaskog načina proizvodnje i time omogućuju obaranje političke vladavine buržoazije.[51] U suprotnom, svaka pobjeda proletarijata kao politička pobjeda bit će ovisna od nerazvijenih materijalnih prilika.[52]

Ekonomija i revolucija

Neustrašivi revolucionarni martiri kao Blanki, Babef i Buonaroti prvi su postavili i aktualizirali problem osvajanja političke vlasti, simboličku i amblemsku stranu revolucije proletarijata. No, svi će oni zajedno osvajanje političke vlasti izolovati od istorijskog procesa »koji unutar društva dovodi do sazrevanja... objektivnih uslova za revoluciju...«, protežirajući je kao subjektivni zahvat u istoriju.[53] Prudon je, zapravo, podsjetio na značaj i značenje ekonomskog momenta u provedbi istorijskih mogućnosti revolucije.

Marks je u analizi revolucije u februaru 1848. godine posebno ukazao na djelovanje ekonomskog faktora u njenom prouzročenju. *Konkretno:* prikazana je uzročno-posljedična veza ekonomije i revolucije.[54] Na primjeru obaranja apsolutnih monarhija vidi se udio

---

[48] Marks kaže *„prevrnuti"*, a Engels *„ukloniti"* kapitalistički način proizvodnje *(Kapital,* str. 22, F. Engels, *Prilozi, Dela,* tom 10, str. 438).

[49] „... da stanje ekonomskog razvitka na Kontinentu tada još ni izdaleka nije bilo zrelo za uklanjanje kapitalističke proizvodnje..." (isto).

[50] „... preobraćanje uslova proizvodnje u opšte, zajedničke, društvene uslove proizvodnje..." (K. Marks, *Kapital,* III, str. 223).

[51] „Ako, stoga, proletarijat obori političku vladavinu buržoazije, njegova će pobeda biti samo prolazna, samo jedan momenat u službi same građanske revolucije, kao anno 1794, sve dok u toku istorije, u njenom „kretanju" ne budu stvoreni materijalni uslovi koji ukidanje buržoaskog načina proizvodnje, pa zato i definitivno obaranje političke vladavine buržoazije, čine nužnim" (K. Marks, *Moralizirajuća kritika...,* str. 275).

[52] Kaucki smatra zabludom shvaćanje po kojemu će društvo, kad bude raspolagalo sredstvima proizvodnje, moći da proizvodnju udesi po svojoj volji nezavisno od svih zakona ekonomije. „To isto važi i za socijalističko društvo. Boljševici, koji su verovali da je dovoljno postati gospodar sredstava za proizvodnju pa će moći privređivati po volji, skupo su platili svoju zabludu... ruski narod je imao da plati ceh, po onoj staroj poslovici: kad kraljevi (ili diktatori) besne, njihovi narodi dobijaju batine"*(Materijalističko shvatanje istorije,* str. 127).

[53] L. Baso, isto.

[54] K. Marks, *Klasne borbe...,* str. 15.

Digitized by Google

uticaja ekonomskih uvjeta (proizvodnje i ekonomske osnove društva) u provođenju revolucionarnih promjena, revolucije same.[55]

Ekonomski uslovi mogu doprinositi revolucionarnoj promjeni »subjektivno«, u predstavama ljudi, usljed siromaštva i bijede; dakle, objektivno se loše pretače u subjektivnim percepcijama postojećeg.[56] Ali, istovremeno i »objektivno« ima objektivizirajući učinak i djejstvo na izazivanje društvene promjene u slici i prilici revolucije. Zrelost ekonomskih uslova samo je druga strana zrelosti moći za trajno obaranje vladajuće buržoaske klase. Bez njih to bi bila trenutna pobjeda revolucionarnih snaga.[57]

Objektivno provođenje revolucije, djejstvom ekonomije i prirodnih nauka, ne može se ugušiti ili pak zaustaviti. Ona se, zapravo, uvijek iznova priprema: ekonomskoj revoluciji slijedi politička, kamo prva podupire zakonito drugu.[58]

Ekonomski faktor, ekonomija kao osnova društva[59], što se iskazuje u ekonomskom razvitku neprestano djejstvuje na umnažanju revolucionarnih elemenata, ljudi revolucije koji imaju interesa za revolucioniranje.[60] Odlučujući je značaj ekonomije za istorijske procese, za revoluciju kao način »kretanja« istorije. Revolucionarna društvena promjena se ostvaruje u ekonomskim odnosima kapitalističkog društva, ekonomskom nužnošću ukidajući kapitalizam.[61] U klasičnom marksističkom projektu revolucije ekonomija kapitalizma i razvoja ima najviša borbeno-revolucionarna svojstva i značenja.

Aplikacija pojma revolucije svodi se na proboj i pronošenje u stvarnosti ekonomskog činioca kao društvenog integrala.[62]

Drugointernacionalski marksizam izravno će sučeliti postojanje ekonomskih pretpostavki socijalizma u stvarnosti svoga vreme-

---

[55] „Marks je zastupao uvek samo gledište: da su ekonomski faktori u poslednjoj liniji odlučujući" (K. Kaucki, isto, str. 20).

[56] „U svojoj teoriji uzroka revolucije, Dž. Devis povezuje objektivna ekonomska kretanja sa njihovim uticajem na svest velikih grupa ljudi" (V. Goati, isto, str. 385).

[57] „Isto tako bi obaranje apsolutne monarhije bilo samo trenutno obaranje kad ekonomski uslovi za vladavinu buržoaske klase ne bi bili dozreli" (K. Marks, *Moralizirajuća kritika*..., str. 275).

[58] U svojim sjećanjima na Marksa V. Libkneht kazuje kako se Marks rugao pobjedničkoj reakciji koja je smatrala svojim uspjehom ugušenje revolucije, a nije slutila da prirodne nauke pripremaju novu revoluciju. Marks je tada rekao: „Ekonomskoj revoluciji nužno mora slijediti politička revolucija, jer druga je samo izraz prve" (W. Liebknecht, *Sjećanja na Marxa i Engelsa*, „Globus", Zagreb, 1978, str. 29).

[59] K. Kaucki, isto, str. 125.

[60] „Istina, ovi revolucionarni elementi su pre svega samo revolucionarni u mogućnosti, a ne u stvari. Oni su regrutna oblast za „vojnike revolucije", ali nisu svi takvi vojnici" (K. Kaucki, *Put ka vlasti*, Socijalistička knjižara, 1911, Beograd, str. 67—68).

[61] R. Luksemburg, *Socijalna reforma ili revolucija?*, *Izabrani spisi*, str. 54. i 57.

[62] „Ali približava se čas kada će... politička ekonomija postati nacionalna metoda" (J. Fourastie, *Civilizacija sutrašnjice*, „Naprijed", Zagreb, 1968, str. 205).

Digitized by Google

na i istorijskih mogućnosti njegove sprovodljivosti.[63] U tome se išlo i do osporavanja, problematiziranja moći ekonomije kao moći/mogućnosti provođenja socijalizma. Eduard Bernštajn, je, zapravo, najdirektnije postavio problem odnosa revolucije i materijalnih pretpostavki uznošenih razvojem kapitalističkog privrednog pogona. Htio je dokazivati da ondašnji rezultati u industrijsko-privrednom razvoju kapitalizma i njegovoj ekonomiji ne mogu obezbijediti i osigurati normalan privredni i politički prijelaz u socijalizam, posebno putem revolucije. *Bernštajn je revoluciji protustavio reformu, a promjenu društva supstituirao njegovim principijelnim uređenjem.*[64]

Stanoviti nagovještaji u pravcu propitivanja marksističkog projekta revolucije smjerom »političkog juriša«, na liniji probijajućeg značenja *ekonomije* za istorijske granice i djelotvornost revolucionarne društvene promjene u fizionomiji socijalizma, nesumnjivo dûže dijelu uticaja Eduarda Bernštajna. Polazeći od realnih ekonomskih rezultata i mogućnosti kapitalizma uz sposobnost njegova prilagođavanja, Bernštajn nalazi da će socijalizam sigurno nastati kao razvojni plod kapitalizma, ali ne tako brzo, jednostavno i na prečac, a pogotovu nikako putem nezakonske sile, već principijelnim mijenjanjem društvenog poretka što se zove »socijalni preobražaj«.[65] Tomu posebno pridonose privredno-razvojne mogućnosti kapitalizma evropskih zemalja, otporne na depresije i zastoje, osigurane i ojačane u svojoj i unutarnjoj ekonomsko-etičkoj čvrstini,[66] u čijem se progresivnom kretanju pokazuje da postojeći razvoj kapitalizma posljedično osnažuje ekonomsku poziciju proletarijata. Savez radništva i profitornog kapitalizma svršava »ekonomijom standarda«, a ne obistinjavanjem predviđanja o apsolutnom osiromašenju radničke klase, koja potom želi revoluciju po svaku cijenu.

Kaucki je bio odlučni zagovornik uloge ekonomskih uvjeta u provođenju novog društva.[67] Njima se ishodi i započinje: socijalizam je nastavak kapitalizma. Nastajućem socijalizmu doprinosi

---

[63] „Bernstein osporava postojanje tih ekonomskih pretpostavki socijalizma u sadašnjem društvu" (R. Luksemburg, *Socijalna reforma ili revolucija?*, str. 54).

[64] „Revolucija se... upotrebljava isključivo u političkom značenju riječi, kao istoznačna s ustankom, odnosno — nezakonskom silom. Za principijelno mijenjanje društvenog poretka naprotiv će se upotrebljavati riječ „socijalni preobražaj..." (E. Bernstein, *Pretpostavke socijalizma i zadaci socijalne demokratije*, „Naprijed", Zagreb, 1958, str. 125).

[65] „Bernštajnov reformizam je pokušaj da se... spajanjem ideje o radikalnom preobražaju... i ideje o odbijanju nasilnih metoda — prirodna evolucija... odvede postepeno u socijalizam bez brutalnih preokreta" (M. Diverže, *Demokratija bez naroda*, „Rad", Beograd, 1968, str. 108).

[66] I. Dojčer, *Nedovršena revolucija*, CDI, Beograd, 1971, str. 58.

[67] „Odlučujući značaj tehnike i ekonomije za istorijski proces..." (*Materijalističko shvatanje...*, str. 114).

Digitized by Google

prethodni ekonomski sadržaj kao uvjet socijalističkog načina proizvodnje.[68]

U Lenjinovom modelu projektualne volje za revolucijom i socijalizmom izostajanje »pasivnog elementa«, to jest ekonomskih pretpostavki, na primjeru predrevolucionarne Rusije, dosiže status priznanja, no i volju da političku vlast usprkos tomu valja uzeti.[69]

Poslije 1917. ovi problemi su postali od drugorazrednog značaja, sem za klasične teoretike revolucionarnog marksističkog projekta. Kada su boljševici došli na vlast, sve je govorilo da su oni bili, zapravo, u pravu i činilo se da će presijecanje ekonomije kapitalističkog interesa rezultirati uspjehom revolucije smjerom revolucionarnog osvajanja vlasti.[70] Tako se Boljševička partija našla u jednom od rijetkih istorijskih trenutaka, u kojima je situacija fluidna, u kojoj je stvarni izbor moguć.

Stvari će se tek kasnije iskristalizirati. Ekonomski problemi socijalizma izbili su svom snagom pred one koji su htjeli izmijeniti čovjeka masovno i ništa nije preostalo nego provoditi ostvarivanje istorijske funkcije akumulacije kao što je to činio kapitalizam u ranim fazama svoga razvoja. *Vodeća uloga politike pokazala se nekorespondirajućom sa mjerom zbiljskog prodora ekonomije u evoluciji društva.*

Rusija, u kojoj je provedena najprije revolucija kao revolucionarno osvajanje vlasti, gotovo i da nije mogla ostvariti ekonomiju koja će *uzdići* radnike i svijet rada, stvoriti društvo koje bi za njih bilo demokratsko, slobodno i izvan eksploatirajuće težine neštedimičnog davanja rada državi. Eksploatacija radne snage nije prestala, ona se samo prikriva revolucionarnim verbalizmom i »govorom« revolucije koja to nije više.[71] U spisima Roze Luksemburg čita se o pobjedonosnom provođenju revolucije kao soci-

---

[68] „Dakle, ostvarenje socijalizma, svakako, zavisi od toga da li će postojati određeni ekonomski uvjeti..." (K. Kautsky, *Die materialistische Geschichtsauffassung*, Dietz Verlag, Berlin, 1927, I, S. 560).

[69] „... da postoji nesklad između naših ekonomskih snaga i političke snage..." (V. I. Lenjin, *O porezu u naturi, Izabrana dela*, tom 14, „Kultura", Beograd, 1960, str. 287).

„Upravo zato što se od sadašnjeg ekonomskog položaja Rusije ne može ići napred a da se ne prođe kroz ono što je zajedničko i državnom kapitalizmu i socijalizmu..." (V. I. Lenjin, *II Kongres naroda Istoka*, tom 13, str. 283).

„Državni kapitalizam je ekonomski neuporedivo iznad naše sadašnje ekonomike..." (isto, str. 281).

„Nemačka i Rusija su 1918... najočiglednije ovaplotile u sebi materijalno ostvarenje privrednih... socijalno-ekonomskih uslova, s jedne strane, i političkih uslova socijalizma, s druge strane" *(O porezu u naturi*, str. 282).

[70] Staljin je mislio da bi revolucionarna partija kontrolirajući državu mogla „poduzeti radikalnu reorganizaciju ekonomske infrastrukture" (G. Lichtheim, ibid., p. 282).

[71] „... Kariljo i Askarata otišli su nešto dalje nego njihovi francuski i italijanski drugovi. Oni su ukazivali da SSSR nije socijalistički" (R. Godson, S. Haseler, *„Eurocommunism", Implications for East and West*, The MacMillan Press LTD, London, 1978, p. 50).

Digitized by Google

jalizma na osnovi probijajuće ekonomije koja dovodi u pitanje egzistenciju kapitalističkih temelja podrivajući ih istovremeno.[72] Transponiranje, poprimanje ideje socijalizacije ekonomije, odnosno revolucionarnog socijalizma na djelu, nije u stvarnosti ruskog društva potvrđeno i samoostvareno. Revolucionarno i političko osvajanje vlasti izgleda revolucionarnim, ali ono nije zbiljski izmijenilo društvene strukture i način života ljudi. Ova situacija ne smije da zavarava. Ostaje problem moći revolucije kao moći ekonomije usmjerene ka socijalizmu, ekonomije što materijalizira oslobađanje i novo ustrojstvo rada te proizvođenja čovjeka kao radnika.

»Zavođenje« socijalizma ima sve teškoće u slučaju ekonomske zaostalosti.[73] Predrevolucionarna Rusija je bila na granici civilizirane zemlje,[74] ali i sa perspektivama da se izvuče iz matice nerazvijenih i zaostalih.[75] Zaostalost ruskog društva doprinijela je stvaranju socijalizma, kao što je ratnički karakter barbara doprinio rušenju Rimskog carstva. Marek je dopustio sebi da tu situaciju prozove: *pohvalom zaostalosti.*[76] Uspjeh ruskog boljševizma da ide istorijski dalje, usprkos činjenica koje su govorile suprotno, bio je posljedica snažnog komunizma što je htio samoostvarenje i realizaciju, prevrnuće svijeta. A sam Lenjin nosio je u sebi vrlo jake i nimalo prijatne uspomene na »socijalistička brbljanja« drugointernacionalskog marksizma.

Marksistička teorija nije smatrala mogućom revoluciju u nerazvijenim materijalnim prilikama. Još prije nastanka boljševičke revolucije Rusija je izgledala ekonomski nezrelom za događaj »drugog rođenja čovjeka«.[77] No, 1917. pokazuje se kako revolucija može ići protiv ekonomije.[78] Nesumnjivo da je radništvo, tačnije, politička partija proletarijata započela revoluciju prije uspostavljanja *dominantne vlasti* buržoaske klase i ispunjenja njene istorijske uloge u stvaranju materijalne osnove, ekonomskog poprišta novog svijeta, kako je to već Marks mislio.

---

[72] *Socijalna reforma ili revolucija?*, str. 57.

[73] „... smetnje zavođenju socijalističke proizvodnje u Rusiji zbog njene ekonomske zaostalosti" (K. Kaucki, *Diktatura proletarijata*, Socijalistička knjižara „Tucović", Beograd, 1923, str. 40).

[74] *Posljednja Lenjinova pisma i članci*, „August Cesarec", Zagreb, 1974, str. 52—53.

„To pokazuje koliko nas još pravog crnačkog rada očekuje da bismo dostigli nivo obične civilizirane države zapadne Evrope" (isto, str. 33).

[75] E. H. Carr, *The Bolshevik Revolution 1917—1923*, Vol. 2, Penguin Books, 1976, p. 19.

[76] No, Diverže smatra: „Do sada se komunizam nije razvio ni u veoma zaostalim nacijama ni u veoma razvijenim nacijama, već u srednje razvijenim..." *(Demokratija bez naroda*, str. 122).

[77] L. H. Haimson ističe da je Plehanov pokazao da je Lenjinova teorija bila u izravnoj kontradikciji sa Marks — Engelsovim zaključcima *(The Russian Marxists and the Origins of Bolshevism*, Cambridge, Mass., Harvard University Press, 1955, p. 193).

[78] Diverže, isto, str. 119.

Digitized by Google

U svakom slučaju, Roza Luksemburg[79] je znatno pomogla da se razumije fenomen »nadslojavanja — istorijskih situacija«[80], kamo proletarijat može revolucionirati prethodno, u uslovima jednog društva u kojemu još nije provedena građanska revolucija.

Naprijed izloženo Marksovo i marksističko shvaćanje revolucije u povodu materijalnih pretpostavki, industrijske produkcije i ekonomije u širem značenju samo je *jedna* od mogućih i višeznačnih interpretacija/reinterpretacija i ne pledira za gotove teorijske uvide, postavke krajnjih prosudbi i znanja bez mogućih i potrebnih problematizacija. U svakom slučaju, moguća su implicite marksizma i drugačija shvaćanja, a naročito novi i življi načini prikazivanja određenih Marksovih i marksističkih ideja o materijalnim pretpostavkama socijalističke revolucije. Ovdje smo izložili ono viđenje udjela materijalnih pretpostavki revolucije koje je sam Marks smatrao *odsudnim* u uslovima kapitalističkog razvoja Engleske i evropskog »komada« Kontinenta. No, ni on nije dosljedno stajao uvijek na iznesenom stajalištu, jer je uviđao i druge mogućnosti, čak mogućnosti koje, s obzirom na njegovo mišljenje o revoluciji u razvijenim društvima, mogu biti iznenađujućim i neočekivanim, a koje su se pokazale u određenom smislu mogućim.[81]

---

[79] „Najzaostalija zemlja upravo zato što je tako neoprostivo zakasnila sa svojom građanskom revolucijom pokazuje puteve i metode daljnje klasne borbe proletarijata..." *(Masovni štrajk, partija i sindikati, Izabrani spisi,* „Naprijed", Zagreb, 1974, str. 148).

[80] L. Baso, *Dijalektika revolucije Roze Luksemburg,* „Marksizam u svetu", Beograd, br. 7—8/1978.

[81] „Ako ruska revolucija postane signal za radničku revoluciju na Zapadu, tako da jedna drugu dopunjuju, onda može sadašnja ruska zajednička zemljišna svojina poslužiti kao polazna tačka komunističkog razvitka" (K. Marks, F. Engels, Predgovor ruskom prevodu „Komunističkog manifesta" od Vere Zasulič, F. Mering, *Karl Marks,* „Kultura", Beograd, 1958, str. 516).

Digitized by Google

Jokica Hadži Vasileva

Društveno-ekonomski preobražaj zemalja u razvoju

1. Osnovne karakteristike ekonomskog stanja i razvoja

Posle Drugog svetskog rata ukupni potencijali zemalja u razvoju znatno su porasli[1], ali, uprkos ostvarenim rezultatima i relativno visokim stopama rasta proizvodnje prerađivačke industrije, povećale su se razlike između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju, a udeo zemalja u razvoju, čije stanovništvo čini oko 70 odsto svetskog stanovništva, u ukupnoj proizvodnji prerađivačke industrije sveta iznosi osam odsto i nešto malo više. Ceo jedan kontinent sa ogromnim rezervama i prirodnim bogatstvima (koja koriste najviše drugi), kao što je Afrika, učestvuje sa svega 0,7 odsto u svetskoj industrijskoj proizvodnji.

Bez obzira na razlike u unutrašnjem društvenom uređenju, zemlje u razvoju ostale su, u ovoj ili onoj meri, i dalje u okviru

[1] Godine 1977. fizički obim industrijske proizvodnje zemalja u razvoju u celini je prešao nivo predratnog razvoja za 9,3 puta i nešto više (»Monthly Bulletin of Statistics«, 1978, February).

Digitized by Google

svetskog ekonomskog sistema kapitalizma, predstavljajući i dalje agrarno-sirovinsku periferiju. Čak i one najrazvijenije ostale su uglavnom izvoznici primarnih proizvoda u razvijene zemlje i uvoznici mašina, opreme i druge industrijske robe. One su i dalje u neravnopravnom položaju u svetskoj kapitalističkoj privredi i podvrgnute su eksploataciji nacionalnih izvora od strane inostranog monopolskog kapitala.

Otuda proističu, bez obzira na sve razlike u unutrašnjem ustrojstvu, uslovi za objedinjavanje svih zemalja u razvoju u borbi za nove međunarodne ekonomske odnose, odnosno novi međunarodni ekonomski poredak.

Ako se bliže istražuju osobenosti ekonomskog razvoja po kontinentima, uočava se određena regionalna diferencijacija.

Prema podacima Ujedinjenih nacija, brz tempo rasta sveukupne proizvodnje karakteriše zemlje Latinske Amerike, a većina njih koje su davno stekle političku nezavisnost krenule su kapitalističkim putem razvoja. U razdoblju 1950—1976. ukupan bruto proizvod uvećao se na ovom kontinentu oko četiri puta, dok u azijskim zemljama to povećanje iznosi 3,6, a u afričkim 3,2 puta.[2] Takav razvoj nisu postigle sve latinskoameričke zemlje. Brazil i Meksiko su dve zemlje u kojima je taj razvoj najuočljiviji.[3]

Povećanje neravnomernosti unutar regiona i podregiona postalo je poslednjih decenija tipično i za ostala dva nerazvijena kontinenta. U Africi, gde je kolonijalizam i dan-danas prisutan u nekim zemljama, a neokolonijalizam uzeo velikog maha, ekonomski razvoj u celini bio je veoma spor. Usled toga udeo tog kontinenta u proizvodnji ukupnog proizvoda zemalja Azije, Afrike i Latinske Amerike imao je tendenciju snižavanja, bez obzira na to što je ukupan obim bruto proizvoda afričkih zemalja u posleratnom periodu znatno uvećan. Tempo ekonomskog rasta bio je zapaženiji u zemljama na severu afričkog kontinenta, koje su stekle nezavisnost pre zemalja južno od Sahare i u kojima su, naročito zahvaljujući eksploataciji nafte u nekima od njih, stvoreni veoma povoljni uslovi za brz ekonomski razvoj.

U Aziji, gde žive dve trećine stanovništva zemalja u razvoju, diferencijacija u tempu privrednog rasta bila je još zapaženija. Prosečan tempo povećanja proizvodnje ukupnog bruto proizvoda na azijskom kontinentu 50-tih godina iznosio je 4,5 odsto, 60-tih

---

[2] Prema podacima koje navodi V. Rymalov: *Osobenosti ekonomičeskogo razvitija osvobodivšihsja stran*, »Međdunarodnaja žiznj«, br. 6/1978.

[3] Od početka 50-tih do sredine 70-tih godina prosečan tempo rasta bruto nacionalnog proizvoda u Brazilu je iznosio 6,85 odsto, u Meksiku 6,65, dok je u Argentini, trećoj po veličini zemlji u Latinskoj Americi, iznosio svega 3,8 odsto. U celini na ovom kontinentu tempo rasta iznosio je 5,3 odsto. Svetska privredna kriza sredinom sedamdesetih godina teško se odrazila na sve zemlje u razvoju, pa i na one u Latinskoj Americi. U 1975. godini rast proizvodnje bruto proizvoda u zemljama u razvoju iznosio je 3,9 odsto, a u Latinskoj Americi 3 odsto (»Handbook of International Trade and Development Statistisc 1976«, New York, 1976, str. 342; »Statistical Yearbook 1976«, str. 11—12).

Digitized by Google

godina 5,1 odsto, a u prvoj polovini 60-tih godina 6,5 odsto.[4] Ovakav rast objašnjava se petrolejskim bumom na Bliskom i Srednjem istoku i uspesima postignutim na planu nacionalizacije petrolejske industrije. Obim ukupnog bruto proizvoda na Bliskom i Srednjem istoku povećao se za sedam puta i više, postigavši u vrednosnom izrazu jednu trećinu ukupne proizvodnje čitave grupe azijskih zemalja, pri čemu stanovništvo tog regiona čini svega 6—7 odsto stanovništva azijskog kontinenta.

Demografski faktor je od posebnog značaja kad je reč o privrednom razvoju zemalja u razvoju. U nekim područjima i zemljama stopa rasta stanovništva viša je od stope privrednog rasta. U najvećim zemljama azijskog kontinenta (Indija, Pakistan, Bangladeš, Indonezija, u kojima ima blizu 900 miliona stanovnika) tempo rasta fizičkog obima proizvodnje samo je neznatno prelazio, a u nekim periodima bio je i niži od tempa rasta njihovog stanovništva.[5] Slični procesi odvijali su se i u Africi. Štaviše, moglo bi se reći da je ovde u većoj meri nego u Aziji došlo do raskoraka između tempa rasta proizvodnje i tempa rasta stanovništva.

Šta nam pokazuje analiza kretanja u granskoj strukturi proizvodnje?

Na sva tri kontinenta zapaža se tendencija pada uloge poljoprivrede u ukupnom društvenom proizvodu svih, bez izuzetka, agrarno-sirovinskih regiona. U Aziji ukupan udeo ove grane u bruto proizvodu pao je za poslednjih 25 godina na oko 2/5. U Africi pad je iznosio 43—45 procenata, a u Latinskoj Americi oko 40 odsto.[6] Ipak, u poslednjim decenijama relativno brži rast poljoprivredne proizvodnje ispoljen je u Latinskoj Americi, kao i u nizu zemalja Bliskog i Srednjeg istoka. Sredinom 70-tih godina latinskoameričke države prevazilazile su afričke gotovo za polovinu, a zemlje južne i jugoistočne Azije za oko 2/5.

Konferencija nesvrstanih u Havani konstatovala je da je proizvodnja hrane po stanovniku u zemljama u razvoju proteklih godina stagnirala, a u nekim zemljama i opala, sa čim u vezi je i povećani broj nedovoljno ishranjenih ljudi.

Borba za likvidaciju velike zaostalosti poljoprivrede ostaje i u nastupajućoj dekadi jedan od najaktuelnijih društveno-ekonomskih zadataka zemalja u razvoju. Ali, samo povećanje hrane ne rešava problem ishrane. Taj problem je tesno povezan sa celokupnom politikom i prioritetima ekonomskog i društvenog razvoja. Na Konferenciji nesvrstanih u Havani istaknuta je potreba da nesvrstane zemlje poduzmu zajedničku akciju na području agrarnih reformi i integralnog razvoja sela kao glavnih puteva za rešavanje problema siromaštva.

---

[4] *Op. cit.*, str. 57.

[5] Prosečan godišnji tempo rasta proizvodnje bruto produkta po stanovniku u periodu 1950—1974. bio je: u Indiji 1,1 odsto, u Pakistanu 1,7 odsto, u Indoneziji 1,9 odsto, a u Bangladešu dinamika rasta stanovništva u to vreme bila je viša nego tempo rasta proizvodnje.

[6] V. Rymalov, *op. cit.*, str. 60.

Digitized by Google

Druga značajna tendencija koja karakteriše strukturne promene u proizvodnji zemalja u razvoju je povećanje uloge industrije u ukupnom bruto proizvodu. Pri tome treba ukazati da je taj rast bio zapaženiji u zaostalijim područjima u svetu. Tako je ukupan obim industrijske proizvodnje u ukupnom društvenom proizvodu u poslednjih dvadeset pet godina uvećan u afričkom regionu za 2,3 puta (od 11 na 25,5 odsto), u azijskom gotovo dva puta (od 14 na 25 odsto), a u latinskoameričkom približno za jednu trećinu (od 23,5 na 31 odsto).[7]

Stručnjaci predviđaju da će po udelu industrije u ukupnom bruto proizvodu najveći deo azijskih i afričkih zemalja u dve do tri dekade dostići sadašnji nivo vodećih latinskoameričkih država. Dosadašnji industrijski razvitak u nerazvijenim područjima bio je najvećim delom povezan sa brzim porastom rudne i prerađivačke industrije, čija proizvodnja dospeva pretežno na kapitalističko tržište, a u ovoj ili onoj meri kontroliše je inostrani monopolski kapital. Teška industrija je slabo zastupljena u zemljama Latinske Amerike, a posebno Afrike i Azije.

Brojni podaci pokazuju da su privredno zaostali regioni, to jest zemlje Latinske Amerike, Azije i Afrike u poslednje vreme po tempu rasta industrijske proizvodnje prevazišle kapitalističke industrijske zemlje, iako je početna osnova tih nerazvijenih regiona bila vrlo mala, a ponegde je tako reći nije ni bilo. Tako se obim industrijske proizvodnje po stanovniku u razdoblju 1960—1976. povećao u zemljama južne i jugoistočne Azije za 2,5 puta, a Afrike 2,8 puta, dok u razvijenim kapitalističkim državama skupa uzetim taj rast iznosi 1,9 puta. I zemlje Latinske Amerike pokazale su u tom pogledu u odnosu na glavne kapitalističke privredne centre prosečno nešto veći rast.

Ali, i pored toga, reč je o veoma složenom i teškom problemu prevladavanja vekovne industrijske zaostalosti bivših kolonija i polukolonija u uslovima produžene eksploatacije od strane spoljnog monopolskog kapitala Smatra se da bi pri tempu rasta industrijske proizvodnje u zemljama u razvoju kakav je bio u periodu 1960—1976. bilo potrebno azijskim zemljama 60 godina, afričkim 40 i zemljama Latinske Amerike oko 30 godina da u industrijskoj proizvodnji dostignu razvijene zemlje. Ali bi i tada industrijskih proizvoda po stanovniku u tim područjima bilo znatno manje (osam, šest i jedan i po) prema nivou koji su razvijene kapitalističke zemlje dostigle sredinom 70-tih godina.

Industrijalizacija zemalja u razvoju je, i ubuduće će biti suočena s brojnim teškoćama, a posebno s protekcionizmom razvijenih zemalja, s ulogom transnacionalnih korporacija, s posledicama izbora tenhologije. Uvozi se najčešće tehnologija prilagođena uslovima relativno visokih troškova na kvalifikovanu radnu snagu, kao i razvijenu servisnu službu. Zato industrijalizacija stvara manje radnih mesta nego što je nerazvijenim zemljama potrebno.

[7] *Op. cit.*

Digitized by Google

Naime, takav razvoj ne doprinosi porastu unutrašnje tražnje ni odgovarajućoj raspodeli dohotka.

Porast protekcionizma u razvijenim zemljama Zapada ozbiljno je gušio razvoj izvoza nerazvijenih područja, što je jedan od uzroka smanjenja udela tih regiona u međunarodnoj trgovini. Obim izvoza u znatnom broju nerazvijenih zemalja se povećava (naročito u nekim zemljama Azije i Latinske Amerike), ali taj povećani obim izvoza ne prati i srazmerno povećanje njegove vrednosti. Ukupna vrednost izvoza 25 zemalja Latinske Amerike povećala se za 4 odsto, a uvoza za 9 odsto. Međutim, obim izvoza porastao je za 7 odsto, dok je jedinična vrednost pala za 3 odsto. S druge strane, u pogledu uvoza, obim se povećao za svega 2 odsto, a jedinična vrednost za 7 odsto. Ovi podaci pokazuju da je kupovna snaga latinskoameričkog izvoza pala za 3 odsto, dok su se odnosi razmene ovih zemalja pogoršali za celih 9 odsto.[8]

Akcenat je, kao i u kolonijalno doba, u najvećem broju tih zemalja na sirovinama, a u vezi s tim je i struktura izvoza i uvoza. U Africi 1970. godine 85 odsto izvoza činile su sirovine, dok je u 26 zemalja više od 60 odsto izvoza otpadalo na jedan ili dva proizvoda. Otuda i zavisnost od konjunkture svetskog tržišta. Državni prihodi zavise od kretanja svetske tražnje i svetskih cena. A nestabilnost svetskog tržišta sirovina čini nesigurnim povećanje deviznih prihoda.

U kompleksu složenih ekonomskih i monetarno-finansijskih problema s kojima su poslednjih godina bile suočene zemlje u razvoju — spoljna zaduženost predstavlja, možda, jedan od najvećih. Dugovi zemalja u razvoju krajem 1977. godine iznosili su gotovo 300 milijardi dolara, a u 1979. godini dostigli su cifru od 450 milijardi dolara.[9] Spoljna zaduženost zemalja Latinske Amerike je približno dvostruko veća od godišnje vrednosti latinskoameričkog izvoza. Zabrinjavajuće je to što spoljna zaduženost stalno raste. Smatra se da se spoljna zaduženost afričkih zemalja od početka 70-tih godina uvećala za tri puta. Ogromna sredstva zemalja u razvoju otiču na izmirenje obaveza koje proističu iz te zaduženosti, što strahovito osiromašuje akumulacione fondove zemalja u razvoju. U vezi s tim logično se nameću pitanja — kako je moguć razvoj u zemljama u razvoju kada su dugovi dostigli takve razmere, kako verovati u nova obećanja razvijenih zemalja kada nije postignut cilj ni u pogledu dogovorenog transfera javnih sredstava u zemlje u razvoju iz Druge dekade razvoja?

Posebno težak problem za zemlje u razvoju je veliki broj nezaposlenih i nedovoljno zaposlenih, kojih je 1975. godine bilo oko 300 miliona. U isto vreme, to jest 70-tih godina u razvijenim zemljama broj nezaposlenih je iznosio 16—20 miliona ljudi. Ali, uzroci nezaposlenosti u jednoj i drugoj grupi zemalja su različite prirode. U zemljama u razvoju nedovoljna zaposlenost proizlazi u najve-

---

[8] Dr Vladimir Grčić, *Privreda zemalja u razvoju — Latinska Amerika*, »Kretanja u svetskoj privredi«.

[9] Vidi Ekonomsku deklaraciju Konferencije nesvrstanih u Havani.

Digitized by Google

ćoj meri iz stepena nerazvijenosti. Afrički kontinent je u pogledu nezaposlenosti i nedovoljne zaposlenosti najviše pogođen. Smatra se da na tom kontinentu ima oko 40—45 odsto radne snage nezaposlene ili nedovoljno zaposlene. Brojna istraživanja su pokazala da je problem zaposlenosti najtešnje povezan sa siromaštvom i raspodelom dohotka. Nezaposlenost se u zemljama u razvoju ne može rešiti samo otvaranjem novih radnih mesta. Osnovno su promene u strukturi, u određenoj i adekvatnoj strategiji razvoja.

Dosadašnji rast i napori koji su ulagani nisu u skladu sa očekivanjima u pogledu poboljšanja životnih uslova u zemljama u razvoju. Povećao se apsolutni broj lica čije osnovne potrebe nisu zadovoljene. Prema izveštaju Svetske banke, oko 800 miliona ljudi u zemljama u razvoju nije u stanju da zadovolji egzistencijalne (biološke) potrebe, jer im je dohodak ispod ili oko 100 dolara godišnje. U azijskim zemljama životni uslovi 20—40 odsto stanovništva u poslednjoj deceniji su stagnirali ili su se čak i pogoršali. Slično je stanje i u Africi.

Porast troškova života zapažen je na sva tri kontinenta. Bez obzira na politiku zamrzavanja plata i nadnica i na druge deflacionističke mere, nastavljen je trend inflacije, što izaziva novo obezvređivanje nacionalnih valuta. Po visini stope inflacije, zemlje Latinske Amerike zadržale su »vodeću poziciju«. Rast indeksa troškova života iznosio je u nekim zemljama (Argentina, na primer) i preko sto.

Rast skupoće teško se odrazio na položaj radnih masa, dovodeći do velikog pada njihove realne zarade i pogoršanja životnog standarda u celini. Prema podacima Ekonomske komisije UN za Latinsku Ameriku, u regionu kao celini najbogatiji (30 odsto ukupnog stanovništva) prisvajaju 72 odsto ukupnog društvenog proizvoda, dok na siromašne (koji čine 50 odsto ukupnog stanovništva) otpada samo 14 odsto.[18]

Na kraju ovog kratkog pregleda ekonomske situacije u zemljama u razvoju želimo reći da se ekonomska kretanja u njima tokom poslednjih godina odlikuju nizom protivrečnosti. U pojedinim sektorima privrede, u pojedinim regionima i zemljama dolazilo je do tendencija stabilizacije, rasta i ekspanzije, dok je u drugima bilo zastoja, pa i nazadovanja. Tako je, na primer, u Latinskoj Americi bruto nacionalni proizvod povećan, stopa inflacije nešto smanjena, premda je ostala dosta visoka, postignut je spoljnotrgovinski suficit (što se za afričke zemlje ne može reći); u odnosu na znatan deficit ukupne devizne rezerve su povećane, a nešto je povećana i regionalna privredna saradnja. Ali, istovremeno su znatno porasli spoljni dugovi, problem nezaposlenosti je postao akutniji, stopa rasta ukazuje na tendenciju pada, a uvoz inostrane inflacije uticao je na veće poskupljenje uvoza.

I pored određenog napretka u složenom spletu međuzavisnosti u svetu, privrede zemalja u razvoju pokazuju vidne znake zavisnosti i potčinjenosti. Možda se ovo u najvećoj meri odnosi na

[18] Prema: Dr Vladimir Grčić, *op. cit.*, str. 15.

Digitized by Google

afričke zemlje, gde se sredstva za realizaciju planova ekonomskog i društvenog razvoja dobijaju u najvećem broju slučajeva spolja. Pored finansijske zavisnosti, afričke, kao i druge zemlje u razvoju, mnogo opterećuje i tehnološka zavisnost, ali ne treba zaboraviti ni zavisnost na kulturnom, vojnom, naučnom, religijskom planu, što je sve skupa velika kočnica za ubrzan i samostalan razvoj nerazvijenih područja.

Zaostalosti društveno-ekonomskih struktura i zavisnosti zemalja u razvoju najčešće su glavni uzroci politička nestabilnost, političke krize, državni i vojni udari u mnogim od tih zemalja.

II. Traženje novih razvojnih strategija

S obzirom na nezadovoljavajuće rezultate na planu privrednog i društvenog razvoja najvećeg broja zemalja u razvoju, na postojeću ekonomsku i drugu zavisnost, jasno ispoljenu težnju za ubrzanim i samostalnim, autentičnim razvojem, zemlje u razvoju pristupile su traženju drugačijeg pristupa politici privrednog razvoja, fazi kritičkog preispitivanja pređenog puta, odnosno razmatranju odgovarajućih strategija razvoja. Pri tome se podvrgavaju kritici metodi koje je Zapad naturao, a pre svega uloga inostranog kapitala i eksportna orijentacija privrede.

Razmatraju se i kritikuju teorije razvoja građanskih ekonomista, eksperata Ujedinjenih nacija, ali i teorije koje su nicale na samom tlu zemalja u razvoju. Znatan broj tih kritika mogli smo uočiti znatno ranije, ali sada se one, moglo bi se reći, intenziviraju.

Već su davno podvrgnuti oštroj kritici predstavnici građanske misli o problemima razvoja (Rostow i drugi), koji su nerazvijenost nastojali da objasne isključivo istorijskim razvojem kapitalizma kao svetskog sistema i koji nisu uočavali ni nejednaku razmenu ni eksproprijaciju akumulacije. Budućnost Azije, Afrike i Latinske Amerike sagledavala se u evropskoj prošlosti, strukturnim reformama, povampirenju prvobitne akumulacije kapitala, u privatnim ulaganjima iz razvijenih zemalja. Kritiku građanske misli o problemima nerazvijenosti dali su poodavno P. Baran, P. Svizi, Š. Betelhajm, O. Lang, Robinson, A. Emanuel.

Baranova knjiga *Politička ekonomija rasta* bila je značajan korak ka marksističkoj spoznaji savremenih uzroka zaostalosti, na koju su se nadovezali drugi teoretičari problema odnosa između razvijenih i nerazvijenih zemalja, kao što su Gunder Frank, Samir Amin, Đovani Arigi i drugi. Zatim su došli drugi, najvećim delom iz Latinske Amerike, koji su podvrgli kritici sve dotadašnje teorije razvoja, čak i one na kojima su se sami formirali. Jedan od najistaknutijih protagonista teorije zavisnosti *(teoria de la dependencia)*, nastale početkom 60-tih godina, bio je Teotonio dos Santos. Prihvatajući Frankovo mišljenje o svetskom sistemu kapitalističke razmene kao određujućem za položaj latinskoameričke privrede i shvatanje zavisnosti kao uzroka nerazvijenosti, Dos San-

Digitized by Google

tos ukazuje i na neke slabosti Frankovih razmatranja u kojima je izostala analiza klasne strukture kao socijalne podloge uslovâ zavisnosti. Možda jasnije nego drugi, novi teoretičari problema nerazvijenosti istakli su da zavisnost nije fenomen zaostalih struktura, nego proizvod svetske situacije ekspanzije kapitalizma, njegovog prodora, odnosno da je nerazvijenost posebna forma njegovog razvoja — zavisnog kapitalizma.[11] Po Dos Santosu, Latinska Amerika je područje bitno novog karaktera zavisnosti, koje u multinacionalnim korporacijama ima novog nosioca akumulacije kapitala.

Moglo bi se reći da je »teorija zavisnosti« odgovor latinskoameričkih marksističkih intelektualaca na mnogobrojna pitanja savremenog kapitalističkog razvoja u zemljama Latinske Amerike i o putevima revolucionarne strategije u borbi za promenu postojećeg stanja. Pored ekonomske analize o savremenom imperijalizmu i neokolonijalizmu, ova teorija ima i svoju određenu političku obojenost. Naime, ona ne dovodi u pitanje samo mogućnost autonomnog društveno-ekonomskog razvoja u uslovima ekonomske i druge zavisnosti latinskoameričkih zemalja, već rešenje postojećih problema i protivrečnosti sagledava u socijalističkoj alternativi.

»Teorija zavisnosti« je i odgovor na dve koncepcije društveno-političkog razvoja Latinske Amerike nastale posle Drugog svetskog rata u Latinskoj Americi — koncepcije komunističkih partija ovog kontinenta o »savezu eksploatisanih klasa sa nacionalnom progresivnom buržoazijom«, u okviru koga se proletarijat bori za svoju hegemoniju, i koncepcije nastale u okviru Ekonomske komisije za Latinsku Ameriku (CEPAL). Iza teorije CEPAL-a o razvoju Vania Bambirra, jedan od istaknutih protagonista »teorije zavisnosti«, uočava teze koje odgovaraju potrebama nacionalne industrijske buržoazije zemalja Latinske Amerike.[12] Usled ekonomskih i političkih pritisaka imperijalizma odnosi zavisnosti se konzerviraju, a zavisne nacionalne buržoazije nemaju uslovâ da se oštro suprotstave imperijalizmu i okrenu autonomnom razvoju sopstvenih zemalja.

Očito je danas da strategije razvoja zasnovane na koncepciji transmisije rasta od bogatih na siromašne, prenošenjem »modernog« prema »dole«, u »tradicionalni sektor«, strategije zasnovane na inostranom kapitalu, kapitalno intenzivnim ulaganjima, velikim projektima, velikim sistemima i slično — nisu donele očekivane rezultate. Štaviše, kao što smo već videli, povećali su se problemi nezaposlenosti i akcentirana je zavisnost zemalja u razvoju od razvijenih zemalja.

Strategije Prve i Druge dekade razvoja UN u svojoj doktrinarnoj osnovi, kao i u realizaciji, oslanjale su se takođe na inducirani

---

[11] Vidi: Dr Ljubomir Paligorić, *Obeležja komunističkog prilaza nerazvijenosti*, »Marksistička misao«, br. 2/1979.

[12] Vania Bambirra, *Teoria de la dependencia: Una anticritica*, Editions Era, Mexico, 1978.

Vidi takođe prikaz ove knjige od Trive Inđića objavljen u časopisu »Socijalizam u svetu«, br. 13/1978, str. 177—178.

Digitized by Google

i zavisni rast, satelizirani razvoj zemalja u razvoju, razvoj »odozgo«, razvoj »prema spolja«, te nije ni čudo što nije bilo očekivanih efekata.

Ali, ni svaki model razvoja »prema unutra« ne daje uvek očekivane rezultate. Tako je bilo sa modelom razvoja (prihvaćenim još početkom 50-tih godina u Latinskoj Americi) koji se ogleda u politici supstitucije uvoza. Ta politika proizlazila je iz ideologije desaroljizma[13] (snažnog nacionalizma), koja je predstavljala demokratsko-liberalnu viziju razvoja, proizvodnje i strukturiranja društva. Smatra se da se osnovni zahtevi desaroljizma sastoje u: (1) izmeni razvoja »prema spolja« ka razvoju »prema unutra«, u supstituciji uvoza, sa ciljem da se latinskoameričke zemlje izvuku iz zavisnosti od spoljne trgovine i da se stvore privrede koje bi se kontrolisale iznutra; (2) stvaranju društva potrošnje.[14]

Supstitucija uvoza (koja je krajem 60-tih godina dostigla svoj limit) u velikoj je meri doprinela porastu industrije u Latinskoj Americi. Proizvodnja prerađivačke industrije u tim zemljama rasla je znatno brže nego u razvijenim. Ali, model supstitucije uvoza ubrzo je pokazao i svoja ograničenja. Zemlja koja sprovodi proizvodnu supstituciju uvoza smanjuje uvoz datog proizvoda, koji se lokalno počinje proizvoditi, ali je istovremeno primorana povećavati izdatke za uvoz opreme, a često i za uvoz sirovina za datu proizvodnju. S druge strane, ograničeno domaće tržište i kupovna moć stanovništva ne dozvoljavaju obimniju proizvodnju, a visoki troškovi lokalne proizvodnje smanjuju mogućnost plasiranja na druga tržišta. Posle izvesnog vremena nacionalni protekcionizam lokalne proizvodnje pokazuje se skupim.

Za negativne strane u realizaciji ovog modela odgovorne su pre svega subjektivne snage — nosioci ovog modela, koje nisu ispoljile spremnost za radikalne promene privrednih i društvenih struktura. Stare agrarne strukture su u najvećem broju zemalja ostale netaknute, što se odrazilo i na razvoj potrošnje ogromnog procenta negradskog stanovništva. Faktički nije došlo do stvaranja nezavisnih nacionalnih država zasnovanih na snažnoj industrijalizovanoj privredi i orijentisanih ka unutrašnjim tržištima.

Na političkom planu desaroljizam je dobio izraz u takozvanom populizmu, u stvari, raznim strujama buržoaskog reformizma koje su u sebi sadržavale određene zahteve za promenu postojećeg društvenog sistema. Ali, i pored ispoljenog antiimperijalizma i nacionalizma (koji je podrazumevao razvijanje državnog intervencionizma), nacionalne buržoazije, zastupnici ove ideologije, uključile su se u aktivnosti i strukture inostranog kapitala, što je vodilo kontroli pretežno severnoameričkog kapitala nad proizvodnjom latinskoameričkih država i apsorbovanju nacionalnih preduzeća u krupne transnacionalne kapitalističke kompanije.

Sve je ovo imalo odraza i na političke oblike vladavine. Vladajuće klase napuštale su reformističke projekte autonomnog na-

[13] Desarolio — razvoj.

[14] Vidi: Zoran Stanojević, *Protivurečnosti društveno-ekonomskih transformacija u zemljama Latinske Amerike*, »Socijalizam«, br. 3/1980.

Digitized by Google

cionalnog razvoja, što je vodilo ukidanju populističkih režima (koji su se karakterisali, pored ostalog, i zadovoljavanjem osnovnih zahteva masa) i stvaranju većeg broja vojnih autoritarnih režima. Ali, ni ti vojni režimi nisu mogli zaobići politiku forsiranog izvoza uz određeni stepen industrijalizacije, kao trenutno dominantnog modela razvoja koji treba da otvori puteve za razrešavanje osnovnih problema pred kojima se danas nalaze nacionalne privrede Latinske Amerike. A kad je reč o konzervativnim režimima i krugovima krajnje desnice, razmišljanja oko izbora varijanti modela kreću se u krugu postojanja i održavanja društvenih odnosa kapitalističkog sistema. Koncept supstitucije uvoza kao modela razvoja, ukoliko bi uključio i određene socijalističke solucije, mogao bi dati drugačije rezultate.

U vezi s razvojnim strategijama poniklim na tlu nerazvijenih zemalja interesantno je osvrnuti se i na shvatanja Samira Amina, koji ističe model takozvane introverzije, to jest autocentriranog razvoja, razvoja iznutra podsticanog (za razliku od prethodnog spolja podsticanog, to jest modela perifernih kapitalističkih privreda), koji počiva na nadmoćnosti sektora proizvodnje opreme i sektora za masovnu potrošnju. Da bi služila brojnom seljaštvu i siromašnim gradskim masama, industrijalizacija, po ovom autocentriranom modelu razvoja, treba da se koncentriše najpre na poboljšanje poljoprivredne proizvodnje i ne sme dugo da se koristi kriterijumom profita. Uz to je potrebno odreći se luksuzne proizvodnje za lokalno tržište i staviti akcenat na izvoz, s obzirom na to da je i jedno i drugo zasnovano na reprodukciji jeftine radne snage.

Prelazak zavisnog na nezavisni autocentrirani model odgovara, po mišljenju Samira Amina, procesu razvoja; to implicira »oslobađanje koje treba da bude raskid sa svetskim tržištem«.[15] Tom raskidu doprineće prevazilaženje kapitalizma unutar »periferije«, otvaranje ka socijalizmu.

Današnji vladajući krugovi u zemljama »trećeg sveta« (sem nekoliko zemalja u kojima je oslobodilački pokret prekinuo sa svetskim imperijalističkim sistemom i time ostvario autonomiju i uslov za nezavisan i socijalistički razvitak, kao što je slučaj sa Kinom, Vijetnamom, Kampućijom, Laosom i Kubom) predstavljaju, po mišljenju Samira Amina, lokalnu buržoaziju, a to nije snaga koja će otvoriti proces ka socijalizmu, nije snaga koja može da tuče imperijalizam, bez obzira na to što je nosilac zahteva za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka. Čak kad bi neki zahtevi ove buržoazije, odnosno ovih vladajućih krugova, i bili ostvareni, to, po Samiru Aminu, ne bi značilo stvaranje nove faze. I dalje bi ostao zavisan tip razvitka, poljoprivreda bi nazadovala, nejednaka razmena se pogoršavala, a podela rada bi i ubuduće bila zasnovana na izvozu jeftinih proizvoda.[16]

---

[15] Samir Amin, *L'Acumulation a l'echelle mondiale*, »Antrophos«, 1970, str. 47.

[16] Samir Amin, *The Self-Reliance and the New International Economic Order*, »Monthly Review«, vol. 29, br. 3/1977, str. 14—15.

Digitized by Google

Samir Amin je, nesumnjivo, u pravu kad smatra da razvoj uslovljen spolja ne vodi stvarnom razvoju, kada ukazuje na značaj poboljšanja poljoprivredne proizvodnje i proizvodnje za masovnu potrošnju, kada ističe negativno dejstvo transnacionalnih kompanija, kada misli da kapitalizam nije u stanju da obezbedi stvarni razvoj niti, pak, da se u zemljama u razvoju razvija u onakvom vidu kakav ima u razvijenim kapitalističkim zemljama, kada ukazuje na nužnost socijalizma radi obezbeđenja nezavisnosti, razvoja i progresa.

Međutim, njegova teorija autocentriranog razvoja postavlja mnoga pitanja, jer u njoj ima i elemenata autarkizma. Jedno od njih je — na koji način obezbediti toliko potrebna sredstva za razvoj proizvodnje opreme i tehničkih usluga, kako razvijati sektor masovne potrošnje, ako bi se išlo na znatno smanjenje izvoza u sadašnjoj situaciji? Danas je privredna situacija zemalja u razvoju takva da one, ako žele da obezbede opremu za industrijski i poljoprivredni razvoj i tehničke usluge, moraju računati na izvoz onoga čime raspolažu, a to su pretežno sirovine.

Sem toga, model razvoja Samira Amina ne uzima dovoljno u obzir različitosti političkih sistema među zemljama u razvoju, različitost u odnosima društvenih snaga. Naime, svaka državna intervencija kvalifikuje se kao državno-kapitalistička, a vladajuća snaga — kao buržoazija, čvrsto vezana za imperijalizam, koja nije u stanju, kako kaže Samir Amin, da vodi bitku za novi međunarodni ekonomski poredak.

U mnoštvu modela razvoja koji se u razvijenim zemljama Zapada razrađuju naročito od kraja 60-tih godina zapaža se i takav koji svoj pristup zasniva na *koncepciji osnovnih ljudskih potreba*,[17] prihvaćenoj od nekih snaga i krugova i u zemljama u razvoju.

Potrebno je, međutim, istaći da ima različitih prilaza toj koncepciji, možda ne toliko u pogledu cilja koliko u pogledu sprovođenja odgovarajuće strategije. Najuži pristup ovom konceptu podrazumeva rešavanje osnovnih potreba u biofiziološkom domenu (minimum kalorija i proteina, odeća, stan, kao i minimalni sanitarno-medicinski uslovi), dok širi pristup zahvata i neke psihosociološke komponente, kao što su zaposlenost, socijalna i politička sigurnost i slično.

Od posebnog je interesa onaj pristup konceptu osnovnih ljudskih potreba koji polazi od razvoja ljudske ličnosti. Njega možemo zapaziti u Deklaraciji iz Cocoyoca, 1974. godine, u kojoj se kaže da »cilj razvoja predstavlja razvoj ljudi, a ne stvari«[18]. Na sličnoj koncepciji razvoja zasniva se i Bariloche model, to jest latinskoamerički model razvoja sveta Bariloche fondacije, koji u osnovi predstavlja reakciju latinskoameričkih naučnika na Midov model »granice rasta«, dat u prvom izveštaju Rimskog kluba.

---

[17] Vidi: Dr Edita Vajs, *Koncepcija i strategija zadovoljavanja osnovnih ljudskih potreba*, »Kretanja u svetskoj privredi«, jun—jul 1979.

[18] Uzeto iz članka dr Zorana Trputeca o konceptu osnovnih ljudskih potreba, »Kretanja u svetskoj privredi«, 1979.

Digitized by Google

Reč je o modelu normativnog karaktera, koji polazi od pretpostavljenih i željenih vrednosti svetskog razvoja, o modelu maksimiziranja trajanja života na postulatima četiri vrste osnovnih potreba (ishrana, zdravlje, odevanje i stanovanje) koje zemlje Latinske Amerike mogu da ostvare do 1992, a zemlje Afrike i Azije do 2020. godine. Reč je o modelu koji se zasniva na regionalnom kolektivnom osloncu na sopstvene snage. Navedeni minimum zahtevi su pretpostavka maksimum zahtevâ koji podrazumevaju demokratsko društvo zasnovano na punoj participaciji slobodnih, jednakih i ravnopravnih pojedinaca. Na međunarodnom planu to bi bio svet ravnopravnih nacija i država.

Autori ovog modela smatraju da se većom primenom savremene tehnologije u poljoprivrednoj proizvodnji i odgovarajućim sistemom zemljišnog vlasništva može rešiti nedostatak osnovnih prehrambenih proizvoda. U centru pažnje je, pored načina upotrebe postojećih resursa i društveno-ekonomskih uslova, i sistem obrazovanja. Nosioce društvenih promena autori ovog modela vide u seljaštvu, radničkoj klasi, naučnoj i tehničkoj inteligenciji, omladini, ženama, vernicima itd. Model ne uključuje problematiku međunarodnih ekonomskih odnosa, ali ipak podvlači ulogu pomoći razvijenih zemalja nerazvijenima u cilju zadovoljavanja osnovnih ljudskih potreba.[19]

U najvećem broju slučajeva strategija bazirana na koncepciji osnovnih ljudskih potreba otvara više pitanja:

1) Koje potrebe možemo smatrati osnovnim, vodeći računa o klimi, jer potrebe u hrani, odeći, stanovanju i slično uslovljene su klimom?

2) Da li će se problem zadovoljavanja osnovnih potreba rešavati uz pretežnu pomoć razvijenih zemalja (usled čega i opasnost da se ništa bitno ne menja u privrednim strukturama); na koji način će se taj koncept realizovati; koje su to političke i društvene snage koje će određivati osnovne potrebe i voditi celu akciju?

3) Da li strategija osnovnih potreba može stvarno da vodi radikalnim preobražajima koji bi značili prevazilaženje nerazvijenosti ili je samo reč o privremenom leku?

Zadovoljavanje osnovnih potreba i iskorenjivanje siromaštva trebalo bi da ima prioritet u ekonomskom i socijalnom razvoju, ali to samo po sebi nije dovoljno da obezbedi odgovarajuće promene za prevazilaženje nerazvijenosti, da osigura promene koje bi omogućile ekonomsko osamostaljivanje i znatnije promene u postojećoj međunarodnoj podeli rada.

U vezi s ovim postavlja se i pitanje odnosa koncepta (ili koncepata) osnovnih potreba i novog međunarodnog ekonomskog poretka. Na ovo pitanje daju se različiti odgovori.

---

[19] Detaljnije o ovom modelu i drugim modelima svetskog razvoja vidi: Jelica Minić, *Projekcije i modeli svetskog razvoja*, u: *Zemlje u razvoju i putevi napretka*, Beograd, Izdavački centar »Komunist«, 1979.

Digitized by Google

1) Neki smatraju da je strategija osnovnih potreba prethodan uslov novog međunarodnog ekonomskog poretka.

2) Drugi, pak, misle da strategija osnovnih potreba ne vodi uopšte uvođenju novog međunarodnog ekonomskog poretka.

3) Postoji stav, koji je prihvaćen u pokretu nesvrstanih, da se samo u okviru borbe za novi međunarodni ekonomski poredak mogu rešiti osnovne potrebe širokih narodnih masa, kao i problemi razvoja.

Na Šestoj konferenciji nesvrstanih u Havani šefovi država ili vlada potvrdili su stav usvojen na Konferenciji ministara rada nesvrstanih i drugih zemalja u razvoju (Tunis, april 1978) da »cilj zadovoljavanja osnovnih ljudskih potreba i iskorjenjivanja masovnog siromaštva može biti trajno ostvaren temeljitim promjenama u svjetskom ekonomskom sistemu, u skladu s odlukama VI i VII specijalnog zasjedanja Generalne skupštine Ujedinjenih naroda. Oni su također odbacili pokušaje uvođenja ideja, normi i principa kao što su pravo na snabdijevanje, gradiranje, selektiranje, korištenje takozvane »strategije osnovnih potreba« i ideja o diferencijaciji, čiji je cilj da se pažnja međunarodne zajednice odvrati od pregovora o novom međunarodnom ekonomskom poretku, da se unese pometnja u nacionalne prioritete razvoja i da se razbije jedinstvo zemalja u razvoju«[20].

Koncept zadovoljavanja osnovnih potreba ne može biti zamena za novi međunarodni ekonomski poredak (NMEP), koji ostaje neophodan uslov za svaki progres i ubrzan razvoj zemalja u razvoju. Ukoliko se ovaj koncept zadovoljavanja osnovnih potreba ne bi vezao za NMEP, mogao bi da postane novi instrument mešanja sa strane u unutrašnje poslove zemalja u razvoju. A to će reći da koncept osnovnih potreba treba da bude smešten u okvir restrukturacije svetske privrede i realizacije novog međunarodnog ekonomskog poretka, što znači da ne sme da bude izolovan cilj, cilj za sebe.

Pokret nesvrstanih daje s pravom prioritet borbi za nove međunarodne ekonomske odnose i novi poredak, a u okviru te borbe sagledava i ostale ciljeve, uključujući i postizanje uspeha na planu realizacije zadovoljavanja osnovnih ljudskih potreba.

III. Sopstveni nezavisan razvoj i koncepcija oslonca na sopstvene snage

S obzirom na postojeće stanje u svetskoj privredi danas postoje dva osnovna elementa razvojnih mogućnosti zemalja u razvoju određena spolja. Naime, reč je o izvoznim mogućnostima nerazvijenih, odnosno o uvoznoj tražnji i izvozu kapitala iz razvijenih zemalja, a to ne može da bude osnova za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka.

[20] Iz Ekonomske deklaracije Konferencije nesvrstanih u Havani, član 33. Uzeto iz knjige *Nesvrstanost u suvremenom svijetu*, Zagreb, 1979, str. 904.

Digitized by Google

Znači, moraju se izgraditi unutrašnji izvori i mehanizmi rasta koji bi omogućili da zemlje u razvoju u pogledu impulsa rasta ne zavise u potpunosti od razvijenih zemalja. Otuda potreba za formiranjem odgovarajućih razvojnih strategija i na nacionalnom planu i u okviru zemalja u razvoju, koje će obezbediti da bar deo razvojnih impulsa svetske privrede bude lociran u područje zemalja u razvoju. Izlaz, očito, treba tražiti u menjanju privredne strukture, strukture proizvodnje i strukture izvoza, i na taj način imati veće koristi od onih rešenja koja se budu sagledavala i usvajala u toku izgradnje novog međunarodnog ekonomskog poretka.

Pored izmene međunarodnih regulativa, pored promene cena sirovina i slično, potreban je, dakle, stvaran razvoj nerazvijenih zemalja, potrebno je podizanje nivoa njihove privredne razvijenosti uz maksimalnu autonomiju, potrebno je jačanje samostalnih razvojnih strategija, što ne znači ništa drugo do graditi sistem novih međunarodnih ekonomskih odnosa »iznutra«, »odozdo«, u okviru svake zemlje ili grupe zemalja. Upravo povećanjem privredne razvijenosti, jačanjem nacionalnih ekonomija i međusobnih veza, kao i stvaranjem određenog sistema ekonomskih i društvenih odnosa, zemlje u razvoju su na najboljem putu da prisile razvijene zemlje da izvrše izmene neophodne za jedan novi međunarodni poredak, na putu oslobađanja od dominacije međunarodnog kapitala.

Izgradnja i jačanje samostalnog nacionalnog razvoja pretpostavlja strategiju oslonca na sopstvene snage unutar jedne zemlje, grupe zemalja ili u okviru nesvrstanih i ostalih zemalja u razvoju.

U sklopu traganja za strategijom razvoja koja bi odgovarala interesima zemalja u razvoju koncepcija oslonca na sopstvene snage dobila je veoma široku podršku. Reč je o strategiji koja podrazumeva mobilizaciju i korišćenje sopstvenih materijalnih i ljudskih resursa kao pretpostavke autonomnog razvoja, o strategiji koja se može primenjivati na svim nivoima — lokalnom, regionalnom, nacionalnom, međunacionalnom. Reč je o strategiji koja znači pre svega prevazilaženje odnosâ zavisnosti, strategiji koja je sve prisutnija u praksi mnogih zemalja, kao i u okviru grupe zemalja i u okviru nesvrstanih.

Pri tome je važno razlikovati ovu strategiju od nekih na izgled sličnih teorija, to jest teorija samodovoljnosti i autarkije. Autarkija, naime, nije sinonim za oslonac na sopstvene snage, odnosno nije rešenje za razvoj, u što nas je najbolje uverilo iskustvo Kampućije. Oslonac na sopstvene snage ne znači isključivanje iz svetskog tržišta i osnovnih tokova tehničkog i drugih oblika razvoja. Idejna osnova koncepta koji ne uzima u obzir pregovaračke akcije između razvijenih i nerazvijenih, odnosno spoljnu pomoć i akcije razvijenih zemalja, jeste postojanje »trećeg sveta« kao organskog dela sveta podeljenog na kapitalizam i socijalizam.

A i kad nije reč o »teoriji raskida« nekih savremenih teoretičara, o traženju rešenja razvoja u autarkiji, pod osloncem na sopstvene snage podrazumevaju se različite strategije i ekonomske politike. Nema sumnje da radikalni preobražaji koje zahteva

Digitized by Google

pretvaranje zavisne u nezavisnu nacionalnu privredu traže institucionalna i strukturna rešenja nezavisnog i samosvojnog socijalističkog razvoja.

Oslobađanje od dominacije inostranog kapitala moguće je postići jedino izmenom privredne i klasne strukture, sa vodećim političkim snagama koje će se izboriti za sopstveni metod razvoja privrede radi korišćenja domaćih resursa, a za dobrobit svih članova društva. To se ne može ostvariti istorijskim putevima razvoja razvijenih kapitalističkih zemalja kojima je bilo potrebno više vekova da dostignu značajan stepen razvijenosti, uz upotrebu jeftinih sirovina i velike eksploatacije radne snage iz kolonija i polukolonija.

Orijentacija na drugačiji razvoj je nužna jer je ona i uslov nezavisnosti i progresa zemalja u razvoju. Privatni kapital u nedovoljno razvijenim zemljama može obavljati neke funkcije u ekonomskom životu i razvoju svojih zemalja, ali ne može biti oslonac njihove brze industrijalizacije i ekonomskog osamostaljivanja, uspešnog savlađivanja hegemonističkih, imperijalističkih i neokolonijalističkih pritisaka, zato što je osuđen na ulogu instrumenta u rukama krupnih kapitalističkih ili državnih monopola. Iz tih razloga ni domaća buržoazija ne može biti dosledna antiimperijalistička snaga u borbi za punu samostalnost svoje zemlje. Dakle, nedovoljno razvijene zemlje moraju se sve više boriti i protiv svetskog i protiv domaćeg kapitalizma ako žele stvarno nezavisan razvoj, bez obzira na to što će još dugo u svom razvoju koristiti učešće i inostranog i domaćeg kapitala.

Do ovog saznanja došle su mnoge zemlje u razvoju, opredeljujući se za socijalistički put razvoja. Ishodišta takvom opredeljivanju ne treba najčešće tražiti u razvijenim materijalnim snagama, u visoko razvijenoj svesti radničke klase, u razvijenoj delatnosti radničkih partija. Ona su najčešće druge vrste, ali isto toliko snažna i značajna i imperativna. Socijalistička opredeljenja u zemljama u razvoju nisu ni slučajna, ni prolazna epizoda niti su isključivo plod spoljnih uticaja, već ona odražavaju životne potrebe ovih društava, a i nužnosti savremenog sveta u celini.

Na orijentisanost nerazvijenog sveta na socijalizam utiču u prvom redu sveukupna društvena kretanja savremene epohe prelaska sveta iz kapitalizma u socijalizam, utiče opšti položaj nerazvijenih zemalja u svetu. Ali, to nije jedini razlog socijalističkog optiranja mnogih zemalja u razvoju. Korene ove pojave treba tražiti u raznim međunarodnim i unutrašnjim objektivnim i subjektivnim faktorima, međusobno tesno isprepletenim, u čiju analizu ovom prilikom nećemo ulaziti.

Danas sve zemlje u razvoju nemaju takve odnose koje zahtevaju u međunarodnim odnosima. Principi neeksploatacije čoveka od strane čoveka, pravednosti i jednakosti, jednake šanse za sve nisu primenljivi u unutrašnjem razvoju mnogih zemalja u razvoju. Ali, one mogu da imaju moralnu snagu da vode uspešnu borbu za nove međunarodne odnose samo ako same uspostavljaju slične odnose u svojim zemljama. Zapravo, moglo bi se reći da bi pro-

Digitized by Google

mene na planu međunarodnih ekonomskih odnosa ostale bez pravog sadržaja ukoliko ne bi bilo i odgovarajućih transformacija u nacionalnim, kao i u regionalnim okvirima.

Dakle, zemlje u razvoju, ako žele stvarne uspehe u svom razvoju i značajne uspehe u izgradnji novih međunarodnih ekonomskih odnosa, moraju se orijentisati na političke i ekonomske strategije drugačije od onih koje im je naturao kolonijalizam i koje im danas nameću neokolonijalne i imperijalističke snage, a polazeći od svojih ekonomskih i društvenih struktura, od svog društvenog bića.

U najvećem broju zemalja u razvoju seljaštvo je dominantna socijalna klasa ili sloj koji na znatnim područjima živi u okvirima tradicionalne zajednice. S obzirom na takvo stanje, strategija oslonca na sopstvene snage i vodeći krugovi socijalistički opredeljeni moraju se oslanjati na taj društveni sloj, odnosno u centar razvojnih ciljeva stavljati razvoj poljoprivrede, njenu modernizaciju i diversifikaciju.

Osnovni momenat samostalnog razvoja je, svakako, stvaranje takve ekonomske strukture koja bi najviše odgovarala resursima kojima data zemlja raspolaže. Sprovođenje nekih oblika agrarne revolucije i brži razvoj poljoprivrede predstavlja za najveći broj zemalja u razvoju elemenat strategije samostalnog ekonomskog razvoja, jer, sem za industrijske kulture, razvijene zemlje ne bi favorizovale ovakav razvojni proces. S obzirom na postojeću situaciju s nedostatkom prehrambenih proizvoda i uvozom hrane agrarne revolucije bi, pored ostalog, trebalo da obezbede maksimalan stepen samodovoljnosti u proizvodnji hrane.

Jačanje nacionalnih ekonomija zemalja u razvoju podrazumeva i stvaranje razumne ravnoteže između poljoprivrede i industrije, razvijanje odgovarajuće tehnologije, kao i razvijanje nacionalnog modela potrošnje.

Od posebnog značaja za ubrzan i samostalan razvoj zemalja u razvoju i izgradnju novog međunarodnog ekonomskog poretka je to da svaka zemlja kontroliše svoje privredne resurse, što nalaže stvaranje jakog državnog sektora, odnosno značajnu ulogu države u ekonomici zemlje, kao i sprovođenje planske privrede. Šefovi država ili vlada nesvrstanih zemalja na Konferenciji u Havani istakli su da »na javni sektor ne bi trebalo gledati samo kao na proizvođača važnih i osnovnih strateških dobara, nego i kao na djelotvornu i stabilizirajuću snagu za osiguranje osnovne opskrbe proizvođača, za izgradnju najvažnijih objekata infrastrukture i za akumulaciju kapitala, koji treba da omogući rast decentraliziranih sektora, stavljajući mu na raspolaganje stručnu pomoć u tehnologiji i upravljanju«[21].

Državna intervencija u nerazvijenim zemljama ima ne samo veliki društveni značaj, već i društvenu sadržinu drukčiju nego u razvijenim kapitalističkim zemljama. U nerazvijenim zemljama

[21] Ekonomska deklaracija Konferencije nesvrstanih u Havani, *cit. izd.*, str. 911.

Digitized by Google

ona nije posledica visokog stepena razvoja proizvodnih snaga i na tome zasnovane krize vladajućih odnosa proizvodnje, već sredstvo obezbeđivanja materijalne osnove ubrzanog ekonomskog razvoja i sredstvo odbrane od spoljne neokolonijalističke opasnosti. Društvene, ekonomske i političke osnove zbog kojih se javlja državni intervencionizam u zemljama u razvoju su drukčije nego u industrijski razvijenim zemljama, pa su, prema tome, drukčiji i njegovi osnovni zadaci. Zadaci koji moraju biti u centru pažnje državne politike vezani su prvenstveno za problem akumulacije kapitala i, uopšte, za obezbeđivanje većih investicionih sredstava.

Ali, treba imati u vidu raznovidost državnog intervencionizma u nerazvijenim područjima. Reč je o različitim tendencijama, različitim pravcima razvoja. Negde postoji tendencija državnog intervencionizma kapitalističke usmerenosti, što istovremeno znači u dobroj meri i mirenje s neokolonijalizmom, a negde tendencija ka državnom intervencionizmu socijalističkog tipa. Ali, ni jedan ni drugi pravac ne bi trebalo da znače prosto kopiranje do sad poznatih sistema.

Etatizam koji se karakteriše jakim vezama sa imperijalističkim zemljama i transnacionalnim kompanijama i davanjem snažnog impulsa razvoju domaćeg privatnog sektora znatno se razlikuje od državnog intervencionizma neke zemlje u kojoj se dejstvo privatnog kapitala ograničava i kontroliše, a državna se intervencija nastoji upotpuniti širokim učešćem masa u društvenim poslovima kroz različite oblike, što doprinosi neutralisanju različitih deformacija koje etatizam rađa.

Mogli bismo reći da su dosadašnja iskustva zemalja u razvoju pokazala da je za uspešan ekonomski i socijalni razvoj neophodna podrška i oslonac najširih narodnih masa vodećim političkim pokretima i partijama. Praksa afričkih, azijskih, pa i nekih latinskoameričkih država pokazuje to više nego očito. Ekonomska nezavisnost i svestran razvoj pojedinih zemalja ne može se zamisliti bez učešća najširih radnih masa u društvenim preobražajima.

To od vodećih političkih snaga traži da neophodan centralizam vlasti upotpunjuju sve više decentralizacijom vlasti koja bi omogućila i olakšala što veće angažovanje širokih masa u društvenim poslovima. U mnogim afričkim zemljama zapažaju se već uveliko mere usmerene na decentralizaciju i demokratizaciju državne vlasti, o čemu dovoljno svedoče iskustva Alžira, Gvineje, Tanzanije, Madagaskara i drugih zemalja.

Praksa tih zemalja pokazuje da se određen stepen efikasnosti u upravljanju osnovnim društvenim poslovima, pre svega privredom, ne može obezbediti u okvirima klasične političke organizacije društva zasnovane na podeli vlasti, konkurisanju više partija i parlamentarnoj demokratiji. On pretpostavlja koncentraciju vlasti, jačanje državnog intervencionizma, ali i različite mere za mobilisanje najširih društvenih slojeva, nužnost demokratske države u kojoj će interesi širokih masa i njihova angažovanost u društvenim poslovima doći maksimalno do izražaja.

Digitized by Google

Opredeljenje za strategiju oslonca na sopstvene snage ističe potrebu participacije i samoupravljanja kao oblika učešća najširih slojeva stanovništva u donošenju odluka za usmeravanje razvojnih procesa. U znatnom broju zemalja u razvoju, naročito u Africi, već danas ima primetnih oblika učešća radnika u upravljanju preduzećima. Učešće širokih masa u upravljanju može se zapaziti i u raznim oblicima zadružnih organizacija, od kojih su one u Tanzaniji, zvane »udžama«, možda najinteresantnije. Od posebnog je interesa razvijanje samouprave u lokalnim zajednicama, pri čemu se ne tako retko koriste tradicionalna iskustva kao što su ona sa fokonolama na Madagaskaru.

Putem kojih političkih organizacija je najbolje politički organizovati stanovništvo u zemljama u razvoju? Tu, doista, nema niti može biti jedinstvenih odgovora, što je uslovljeno različitim nivoom društveno-ekonomskog razvoja, kao i različitim ideologijama vodećih političkih snaga. Danas u zemljama u razvoju deluju i partije (jedna ili više) i politički pokreti, a priličan je broj i onih zemalja sa vojnim režimima uz zabranu (najčešće privremenu) delovanja političkih partija. Uz to, sistemi jedne partije, kao i više njih, jesu i mogu biti veoma različiti, kao što je, uostalom, slučaj i sa vojnim režimima. Ipak, zemlje stvarno socijalistički orijentisane opredeljuju se najčešće za sistem jedne partije, odnosno jedne političke organizacije (iako se često nazivaju partijama, mnoge političke organizacije su u većoj meri pokreti), smatrajući da će one moći na najbolji način okupiti sve nacionalne snage i angažovati ih u izgradnji zemlje. Poslednjih godina sve je uočljivija tendencija transformacije političkih pokreta u partije i stvaranja avangardnih partija, uslovljena društvenim razvojem i potrebama obezbeđenja socijalističke usmerenosti.

Radnička klasa i ostali radni slojevi u strategijama mnogih političkih snaga, naročito onih u Africi, dobijaju zapaženo mesto, što je garancija stvarne demokratizacije, stvarnog socijalističkog opredeljenja. A zastupljenost interesâ radnih slojeva, uz istovremenu borbu protiv birokratizma i tehnokratizma, put je ne samo unutrašnje demokratizacije, već i eliminisanja spoljne zavisnosti.

Digitized by Google

Ljiljana Pađen

Mogućnosti ekonomskog rasta i razvoja

Poslednjih nekoliko godina sve intenzivnije se raspravlja o produbljivanju jaza između privredno razvijenih i nedovoljno razvijenih zemalja. Razlog ovom interesovanju treba tražiti u tome što zemlje u razvoju nisu postigle ciljeve koji su bili naznačeni u okviru Prve i Druge dekade razvoja Ujedinjenih nacija. Globalni program, izražen agregatnim, odnosno diferenciranim i sektorskim stopama rasta, pokazao se potpuno neefikasan sa stanovišta privrednog razvoja. Takođe, globalno posmatranje nerazvijenog sveta kroz nivo postizanja stope rasta zanemarilo je konkretne strategije koje su pojedine zemlje primenjivale u svom razvoju.

Iskustvo nerazvijenih zemalja nagovestilo je da uzroci nepovoljnih kretanja ne leže samo u neadekvatnim stopama rasta, već, između ostalog, i u deformisanom sistemu društvene reprodukcije i strategijama razvoja nerazvijenih zemalja koje su uslovljene njihovim položajem na svetskom tržištu.

Usled sve lošijeg položaja zemalja u razvoju u odnosu na razvijeni svet, u literaturi se ukazuje na potrebe stvaranja novog međunarodnog ekonomskog poretka, čiji je osnovni cilj praved-

Digitized by Google

nija raspodela bogatstva i pravedniji položaj u odnosima razmene. Međutim, ni promene u međunarodnim institucijama neće mnogo pomoći da se nedovoljno razvijene zemlje brže razvijaju ukoliko ove zemlje ne budu u unutrašnjem razvoju primenjivale strategije koje će omogućiti istovremeno i nezavisnost i optimalan rast.

Prve statističke evidencije o postojećem siromaštvu ekonomski nerazvijenih područja sveta pojavile su se na Zapadu za vreme i posle Drugog svetskog rata. Posle 1943. godine ekonomisti se sve više interesuju za razvoj ovih zemalja, dok su nacionalne vlade i nove međunarodne agencije počele izgrađivati programe za pomoć nerazvijenim krajevima sveta. Colin Clark[1] je nazačio, u jednom od prvih modela ekonomskog rasta, da je period posle rata, u stvari, period nedostatka kapitala i velikog odliva kapitala iz Evrope u Afriku i Aziju. Sasvim je očigledno da su interesovanja za probleme nerazvijenih delova sveta bila — po Kuznetsovoj[2] konstataciji — sama po sebi sredstvo za usmeravanje interesovanja za ekonomski rast u razvijenim zemljama sveta. Naravno, i u razvijenim zemljama sveta postojali su problemi siromaštva, nezaposlenosti i niske iskorišćenosti kapitala. Jedan od istaknutih predstavnika teorije rasta, Arthur Lewis[3], nekoliko godina posle rata, zagovarao je višu stopu investicija u Velikoj Britaniji u cilju podizanja životnog standarda, odnosno da bi se prevazišlo siromaštvo i svakome pružio prihvatljiv nivo standarda života. Sličan komentar je dao i Samuelson,[4] ističući da bi čak i SAD morale imati mnogo višu produktivnost rada kako bi svakome pružile udoban život, onakav kakav sada ima samo grupa odabranih.

Međutim, mnogo veće interesovanje za teoriju ekonomskog rasta nastaje sa Harrodom u Engleskoj i Domarom u SAD, koji su dinamizirali Keynesa.[5] Jedno od njihovih polazišta se zasniva na stagnaciji do koje će doći posle perioda poleta. Njihov rad se odnosio pre svega na problem nezaposlenosti, a rast su tretirali kao uslov za njegovo rešavanje pre nego kao krajnji cilj. Verovatno da je razlog takvog stava bilo još uvek vrlo sveže sećanje na ekonomsku krizu između dva rata. Keynes je pokazao da zapošljavanje u kapitalističkoj privredi zahteva određen nivo ukupne tražnje, jednake ukupnoj potrošnji dobara i usluga koju dati proizvodni kapaciteti nisu u stanju da proizvedu. Harrod i Domar su istraživali punu zaposlenost u ekonomiji čiji proizvodni kapaciteti rastu vremenom kao rezultat akumulacije kapitala. Odgovor do koga su obojica došla bio je da je puna zaposlenost moguća samo u uslovima stabilnog rasta, u kome će stopa svih promenljivih veličina biti jednaka i ostati konstantna duže vreme (doho-

[1] Colin Clark, *The Economics of 1960*, MacMillan, London, 1942.

[2] S. Kuznets, in: R. Lekchman, *National Policy for Economic Welfare at Home and Abroad*, Russel and Russel, New York, 1961.

[3] W. Arthur Lewis, *The Principles of Economic Planning*, Dobson, London, 1949.

[4] P. Samuelson, *Economics*, McGraw Hill, New York, 1948.

[5] United Nations, »World Economic Survey for 1960«, New York, 1961.

Digitized by Google

dak, potrošnja, investicije, radna snaga, akumulacija kapitala itd.). Veliki broj ekonomista se počeo pozivati na zaključke Harrod-Domarovog modela. Tako je počeo period istraživanja modela rasta, kome su posvećene mnogobrojne studije i koji su činili posebnu granu teorije ekonomskog rasta.

Drugu grupu su činili ekonomisti koji su pokušavali da, po ugledu na Marksa, a kasnije Šumpetera, izučavaju procese ekonomskog rasta, shvate način na koji privrede ostvaruju određenu dinamiku i objasne različitost istorijskog iskustva. Uglavnom, njihovi radovi su predstavljali opis stanja i konstataciju nekih bitnih činjenica, bez pretenzija da budu aktivan činilac u donošenju političkih odluka. Ali, i ova akademska teorija rasta je uticala na razmišljanja o ekonomiji kroz odnose stopa ekonomskog rasta, pa je na određen način uticala i na koncipiranje politike razvoja zemalja u razvoju. Akademska teorija rasta imala je, ipak, samo delimičnog uticaja, dok je dominantna bila ekspanzija mnogih zemalja podstaknuta problemima izvazvanim hladnim ratom, uključujući i Korejski rat, i programima za razvoj Ujedinjenih nacija. To je period kada je za razvoj ekonomije država imala značajniju ulogu nego ekonomska teorija, odnosno država je stimulisala programe razvoja u cilju vođenja odgovarajuće politike.

Posle Drugog svetskog rata došlo je do stvaranja grupacija čiji se odnosi zasnivaju na sporazumima u cilju zaštite interesâ i uspostavljanja ekonomske stabilnosti.

Pedesetih godina razmatranje ekonomskog rasta postaje preokupacija većine ekonomista, kao i njegovog povezivanja sa politikom zemalja u razvoju. Krajem te decenije ekonomski rast postaje najvažniji cilj i skoro opsesija najvećeg broja zemalja u svetu. Ta opsednutost je izraz želje mnogih država da povećaju industrijsku i poljoprivrednu proizvodnju radi postizanja višeg životnog standarda, rešavanja problema bilansa plaćanja i održavanja koraka sa drugim zemljama. Drugim rečima, ekonomski rast postaje najvažniji cilj ekonomske politike kao izraz želje za rešavanjem problema stagnacije u razvijenim zemljama i kao izraz želje da se postigne, odnosno prevaziđe istorijsko zakašnjenje u razvoju nerazvijenih zemalja.

Onog trenutka kada je postizanje što više stope rasta postalo prioritet u politici većine zemalja, postavilo se pitanje: koji su to faktori koji u najvećoj meri utiču na rast, zbog čega postoje razlike u stopama rasta i kakva treba da bude ekonomska politika koja bi obezbeđivala visoki rast. Proučavanje faktorâ razvoja, odnosno činilaca bržeg rasta postaje glavna preokupacija profesionalnih ekonomista, ekonomskih škola i brojnih međunarodnih institucija. Cilj ovih istraživanja je bio, kako je konstatovao Angus Meddison,[6] da se osvetli i istraži kako da bogatije zemlje postanu još bogatije. S obzirom na to da je najveći broj teoretičara rasta radio upravo u razvijenim zemljama, ovaj motiv se može uzeti

[6] Angus Meddison, *Economic Growth in the West*, Allen and Unwin, London, 1964.

Digitized by Google

kao tačan i smatrati uzrokom nastanka mnogobrojnih radova o problematici stope rasta u različitim zemljama Među najpoznatije radove o toj temi spada rad Edwarda Denisona,[7] koji je pokušao da istraži uzroke različitosti stopa rasta u različitim zemljama. Najvažniji zaključak do kojeg se došlo je da uzroke razlika skoro da ne treba tražiti u različitim stopama ulaznih faktora, odnosno kapitala i rada. Ovakav zaključak je isticao potrebu daljeg izučavanja rezidualnog faktora.[8] Tako se može konstatovati da krajem šezdesetih godina još uvek nisu bili poznati pravi i tačni uzroci ekonomskog rasta, da bi se predočilo vladama i planerima koji je dalji pravi put akcije.

Veliki broj diskusija o praktičnim problemima postizanja maksimuma ekonomskog rasta okretao se prema ekonomskim i neekonomskim ciljevima, da li oni zavise i da li se ostvaruju uz pomoć privatne inicijative, a izbegavana je rasprava o uticaju inflacije, postizanju ravnoteže bilansa plaćanja i slično. Verovatno da je takav pristup nastao zbog toga što se sve više ekonomista slaže da ekonomska stopa rasta zavisi od usaglašavanja interesa među konfliktnim ciljevima. Svaki rast ima svoju cenu, a njegova veličina zavisi od toga koliko je društvo spremno da žrtvuje na nekim drugim područjima da bi postiglo što višu kvantitativnu stopu ekonomskog rasta. Jedno vreme ekonomiste je zanimao uglavnom krajnji rezultat rasta, odnosno veličina društvenog bruto proizvoda, a manje ih je zanimala kompozicija, odnosno struktura tog proizvoda.

Dileme o rastu i razvoju

Vrlo brzo ekonomski rast je prestao da bude najvažniji cilj ekonomske politike šezdesetih godina. Sve veći broj ekonomista počinje da se zanima za ostvarivanje kvalitativnih ciljeva razvoja umesto kvantitativnih. Tako je Kaldor[9] naglasio da je postalo vrlo neizvesno da li brzi ekonomski rast treba da bude najvažniji cilj ekonomske politike. Takođe, u Ujedinjenim nacijama[10] je isticano (analiza dvadesetogodišnjeg razvoja evropske privrede) da je proteklo četvrt veka skokovitog ekonomskog razvoja, što je uticalo da se mnogo aktivnije pristupi socijalnim i fizičkim aspektima ekonomskog rasta. Evropljani su se počeli uveliko zanimati za efekte ekonomskog rasta na kvalitet, životnu sredinu i način života.

U literaturi koja razmatra, potpuno ili delimično, ekonomski rast razlikuju se, uglavnom, teoretičari koji veruju u mogućnost rasta, bez obzira na to da li su u tom pogledu veliki optimisti ili

[7] Edward F. Denison, *Why Growth Rates Differ*, Brookings Institution, Washington, D. C., 1967.

[8] *Cf. The Residual Factor in Economic Growth*, OECD, Paris, 1964.

[9] N. Kaldor, *Conflicts of Policy Objectivs*, Blocwell, Oxford, 1971.

[10] United Nations Economic Commission for Europe, »Economics Survey of Europe 1971«, The European Economy from 1950's to the 1970's, New York, 1972.

Digitized by Google

pripadaju grupi realnijih, zatim oni koji su sumnjičavi prema mogućnostima ili perspektivama rasta i oni koji, uglavnom, nisu ekonomisti, ali negiraju bilo kakvu mogućnost da se u okvirima datih mogućnosti kapitalizma ostvaruje ekonomski rast i napredak.[11]

Naravno, najveći broj ekonomista je u grupi onih koji veruju u mogućnost rasta, ali koji posebno naglašavaju potrebu što većeg uticaja rasta na kvalitet života. Tako, na primer, Galbraith[12] i Hansen[13] konstatuju da posle niza godina velikog uspeha treba ne samo ubrzati rast, nego ga i usmeriti na prave ciljeve, koji, opet, zavise od kvantitativnih ciljeva koji se žele postići i kakvu državu izgraditi. Tako Galbraith ističe da je, pored opštih zahteva za smanjenje siromaštva, neophodno dostići društvenu ravnotežu koja bi se postigla mnogo boljim usmeravanjem sredstava kroz progresivnu poresku politiku. To, naravno, zadire u problematiku preraspodele društvenog bogatstva u cilju većeg investiranja za obrazovanje, zdravstvo, kulturu, socijalnu zaštitu itd. Dalja njegova konstatacija je da sa smanjenjem potreba za proizvodnjom dobara rad i efikasnost postaju manje važni, a najvažniji postaju lični progres i sopstvena sreća.

Dok jedni razmišljaju o bogatstvu koje treba rasporediti u cilju nestanka siromaštva i podizanja kvaliteta ljudskog života, drugi vide glavni problem i smetnju daljeg rasta u ceni koju je društvo spremno i koju želi da plati, odnosno koji glavni problem vide u eksternoj ekonomiji. Na primer, jedan iz te grupe ekonomista[14] smatra da bogatstvo nastalo eksplozijom nauke i tehnologije može da uništi okvire i institucije i da umanji moralne osnove iz kojih i na osnovu kojih je ta eksplozija nastupila.

Takođe, stavljanje ekonomskog rasta kao najvažnijeg i primarnog cilja politike zemalja u razvoju doživelo je ozbiljne kritike. Šezdesetih godina počela je da se sprovodi razvojna koncepcija Prve dekade razvoja UN. Glavni cilj je bio rast od 5% godišnje bruto nacionalnog proizvoda, koji je trebao da doprinese da zemlje u razvoju smanje razlike u nerazvijenosti prema razvijenim zemljama. Sprovođenje ove koncepcije nije ni približno ispunilo očekivanja. I pored toga što je došlo do značajne privredne ekspanzije u pojedinim zemljama, jaz se još više produbio između zemalja Severa i Juga kao i jaz između siromašnih i bogatih unutar navedene geografske podele. Velikom broju ekonomista koji su kritički pristupili stopi rasta kao kvantitativnom cilju ovakve politike pridružio se i Robert McNamara,[15] predsednik Svetske banke,

---

[11] Ovu poslednju grupu sačinjavaju, uglavnom, krajnje levičarske grupe.

[12] J. K. Galbraith, *The Afluent Society*, Hamish Hamilton, London, 1962.

[13] A. Hansen, *The American Economy*, McGraw Hill, New York, 1957.

[14] E. J. Mishan, *The Costs of Economic Growth*, Staples, London, 1967.

[15] Robert S. McNamara, *The True Dimension of the Task*, »International Development Review«, 1970.

Digitized by Google

koji je pozivao na novi pristup razvoju, ističući da je stopa rasta bruto nacionalnog proizvoda najbolji ekonomski indikator, ali da ne znači i najbolju i pravu meru razvoja nacije. Jer 5% rasta u današnjim razvijenim zemljama sveta bilo je veoma mnogo u njihovim početnim stadijumima razvoja, ali je u isto vreme veoma malo za današnje zemlje u razvoju. Dokaz ovoj tezi je još uvek prisutna glad, velika smrtnost dece, nepismenost, bolest, velika nezaposlenost, što je sve posledica postojeće neravnomerne raspodele bogatstva.

Od ovakve konstatacije ekonomista koji su analizirali rezultate Prve dekade razvoja Ujedinjenih nacija ne razlikuju se mnogo mišljenja ekonomista koji su analizirali rezultate Druge dekade razvoja. I na početku Treće dekade svet je opterećen glađu, velikom smrtnošću, dece, slabom zdravstvenom zaštitom, nepismenošću, velikom nezaposlenošću itd. Možda je danas više nego ikad potrebna velika doza optimizma da je ekonomski i kulturni rast moguć na osnovi dominacije čoveka nad prirodom, što će omogućiti da se pobedi ne samo glad, bolest i nemaštine, nego i da u procesu progresa čovečanstvo potpuno promeni svoju intelektualnu i psihičku strukturu.

Kontroverze o uzrocima nerazvijenosti i strategijama za njeno prevazilaženje

U okviru građanske teorije nerazvijenosti i strategije za njeno prevazilaženje razilkuje se nekoliko strategija, od kojih su najznačajnije: strategija balansiranog i nebalansiranog privrednog razvoja, strategija nultog rasta i strategija rasta na osnovi viška radne snage.

Ove strategije su proizašle iz stavova i analiza vodećih ekonomista o uzrocima siromaštva. Najznačajniji predstavnici balansiranog razvoja smatraju da postoji cirkularna povezanost faktora koji reprodukuju nerazvijenost i koji se nadovezuju jedan na drugi. Osnovni uzrok problema vide u niskoj akumulaciji uzrokovanoj malim opsegom tržišta. Zato teorija balansiranog razvoja[16] postavlja težište na razvoj unutrašnjeg tržišta zaostalih privreda. Za njih stari recepti razvoja nisu podesni za današnje nerazvijene zemlje zato što su se uslovi u privredi i međunarodnoj trgovini izmenili. Porast proizvodnje i produktivnosti rada pretpostavlja veće investicije, i to istovremeno u razne proizvodne grane koje su međusobno komplementarne, tako da, služeći jedna drugoj za tržište, rast jedne povlači rast druge. To je put uravnoteženog razvoja u kome se ne ponavljaju veće disproporcije i suvišni kapaciteti. Napredak industrije stvara tržište za poljoprivrednu proizvodnju, a unapređena poljoprivreda postaje potrošač industrijskih proizvoda. Diverzifikovana proizvodnja za unutrašnje tržište

[16] R. Nurkse, *Problems of Capital Formation in Underdeveloped Countries*, Oxford University Press, New York, 1960.

Digitized by Google

i specijalizacija za inostrano nisu nepomirljive postavke. Po nekim pogledima, ovakva strategija imala bi za posledicu teškoće u platnom bilansu. Međutim, stavovi ovih ekonomista su da teškoće u platnom bilansu ne nastaju usled širenja domaćeg tržišta, nego usled prekomerne potrošnje i inflacije, kojoj su siromašne zemlje sklone zbog velikih potreba i nedovoljnih sredstava kojima raspolažu za njihovo zadovoljenje.

Druga varijanta teorije balansiranog razvoja, odnosno teorije »velikog impulsa«[17] ograničava se na ispitivanje onog osnovnog problema prelaza privrede od stanja zaostalosti na jedan dinamičan sistem koji bi se razvijao na sopstvenim snagama. Za njih su komparativne prednosti primarne proizvodnje od sekundarnog značaja, utoliko pre što izvozni impuls nije do sad pokrenuo ni jednu privredno nerazvijenu zemlju, pa nema verovatnoće da će to učiniti i u budućnosti. Prelaz na dinamičan sistem ne može se vršiti postupno, nego je potreban snažan impuls, koji može dati samo masovan obim investicija raspoređenih u kratkom periodu na razne privredne grane. Problem je u stvaranju sredstava za masovne investicije i on se mora rešavati prema prilikama. Ali, kada se formiraju sredstva, ubrzani razvoj se postiže samo masovnim investicijama u komplementarne ključne privredne grane.

Nasuprot teorijama balansiranog privrednog razvoja pojavile su se teorije o nebalansiranom razvoju,[18] koje strategiju razvoja vide u koncentrisanju investicija u izvesne ključne grane proizvodnje, zbog čega nužno dolazi do disproporcije i narušavanja ravnoteže. Ekspanzija tih ključnih grana dovodi, svakako, do uskih grla u drugim granama, ali ujedno i do pritiska da se novostvorena tražnja zadovolji razvojem ostalih aktivnosti. Razvoj se ne ostvaruje mirnim i skladnim kretanjima, već snažnim talasima investicija u bazne sektore, koji remete ravnotežu i povlače za sobom celu proizvodnju.

Teorija balansiranog razvoja naišla je na kritiku naročito ekonomista marksističke orijentacije. Mada joj priznaju progresivan značaj, oni nalaze da je ta strategija bez realne perspektive ukoliko se ne promene produkcioni odnosi. Ono što koči razvoj u zaostalim privrednim područjima, to su preživele društvene institucije, postojeći svojinski i klasni odnosi.

U radovima teoretičara strategije rasta na osnovi viška radne snage[19] oseća se preporuka nerazvijenim zemljama da, prateći istorijski razvoj razvijenih zemalja, dođu do uverenja da je početni period razvoja u korelaciji sa naglašenim razlikama u raspodeli dohotka. Stav vodećih teoretičara ove strategije je da je osnovni

---

[17] Rosenstein Rodan, *Capital Formation and Economic Development*, Allen and Unwin, London, 1964.
Notes on the Theory of the »Big Push« and in Economic Development in Latin America, MacMillan, London, 1963.

[18] Albert Hirchman, *The Strategy of Economic Development*, Yale University Press, New Haven, 1958.

[19] A. Lewis, *Reflections and Unlimited Labour in International Economic and Development*, Academic Press, 1972.

Digitized by Google

problem sporog razvoja u tome što je kapitalistički sektor suviše mali u odnosu na nacionalnu privredu.

Analizirajući zemlje koje su postizale izuzetne stope privrednog rasta u prve dve posleratne decenije, može se zaključiti da je došlo do grupisanja velikog broja zemalja u okviru strategije specijalizacije u proizvodnji primarnih proizvoda i većeg broja zemalja u okviru strategije zamene uvoza. U okviru ovih strategija[20] najviše su se primenjivale strategija visokog učešća inostranog kapitala u ukupnim investicijama, strategija visokog učešća primarnih proizvoda u izvozu, strategija srednjeg učešća kapitala u ukupnim investicijama, strategija industrijske specijalizacije sa visokim učešćem inostranog kapitala i strategija ravnotežnog rasta sa visokim učešćem inostranog kapitala. Primenjivala se i strategija male zavisnosti od inostranstva.

Pre desetak godina došlo je do pojave jednog konzervativno-pesimističkog pravca razmišljanja među zapadnim teoretičarima. Predstavnici ovog pravca su se okupili u Rimskom klubu[21] sa ciljem da istraže osnovne činioce koji određuju, a time, u krajnjoj liniji, i ograničavaju rast na ovoj našoj planeti. Po njihovom mišljenju, među te faktore mogu se ubrojiti: stanovništvo, poljoprivredna proizvodnja, prirodni izvori, industrijska proizvodnja i zagađivanje životne sredine. S obzirom na to da je Zemlja konačna i ograničena, na njoj nije moguć neograničen rast, odnosno produžavanje dosadašnjeg porasta stanovništva i industrijske proizvodnje. Razlog je ograničenost prirodne podloge kao izvora hrane i sirovina koje se ne mogu obnavljati i mogućnost okoline da primi otpadne nusproizvode industrijske proizvodnje i gradskog načina života. To će dovesti u pitanje mogućnost egzistencije čoveka na Zemlji. Po njihovim koncepcijama, svaka država bi trebalo da zaustavi rast na onom nivou na kome se sada nalazi.

Teze ovih teoretičara su na labavim osnovama što se tiče industrijskog razvoja kao automatskog procesa. Kao kritika ovakvoj oceni može da se istakne da će napredak tehnologije omogućiti da se spreče mnoge negativne posledice brzog industrijskog rasta. U pogledu ograničenosti sirovina očekuje se da će u budućnosti doći do novih otkrića kao što je došlo do otkrića elektroenergije, nuklearne energije itd. Takođe, u mogućnostima poljoprivredne proizvodnje zanemaren je mogući tehnološki razvoj, odnosno razvijanje novih sojeva biljaka i životinja, pretvaranje u obradivu zemlju onih površina koje se danas smatraju kompletno neobradivim.

Imajući u vidu samo najvažnije pristupe i vodeće strategije razvoja koje su se primenjivale u nekim nedovoljno razvijenim zemljama, dolazi se do zaključka da ni jedna od ovih strategija nije ispunila određena očekivanja.

---

[20] Hallis Chenery (i drugi), *Redistribution with Growth*, Oxford University Press, London, 1976.

[21] Denis L. Meadows (i drugi), *Granice rasta*, »Stvarnost«, Zagreb, 1972.

Digitized by Google

Kada se razmatraju najvažnije strategije, mora se konstatovati doprinos jugoslovenskih ekonomista, naročito onih koji smatraju da u izboru strategije razvoja ne možemo primenjivati parcijalne pristupe kao što su faktorski, granski, pristup preko stope privrednog rasta ili preko osnovnih determinanti porasta potrošnje stanovništva. Polazeći od toga da ni jedna generacija ne može biti žrtvovana za dobrobit one nastupajuće, najpogodniji pristup izboru optimalne strategije privrednog razvoja jeste sistemski pristup, čiji je osnovni princip skladan razvoj celog velikog društvenog sistema, pri čemu se sklad uzima kao dinamička proporcionalnost koja pretpostavlja upravo različite stope rasta i različit prioritet pojedinih delova ovog sistema, ali na način koji obezbeđuje optimalan rast celine sistema.

*

Sve više se oseća kriza ekonomske teorije koja nije u mogućnosti niti da nudi objašnjenja, a još manje je sposobna da daje rešenja za sve složenije probleme privrednog razvoja. Ako se ostave po strani razvijene zemlje sveta, dolazi se do zaključka da one teorije koje su pružile pogodne strategije i programe razvoja za razvijene zemlje sveta ne daju odgovarajuća rešenja za zemlje u razvoju. Analiziranjem anglo-saksonske literature dolazi se do zaključka da se istorijska iskustva nerazvijenih zemalja u doba kolonijalizma i njegov značaj za dalji razvoj dovoljno ne razmatraju.

Teoretičari neoklasičnog pristupa se ne bave problemima nerazvijenih zemalja, već sekularnim trendovima rasta sadašnjih kapitalističkih zemalja. Ako bi se takav pristup primenio u razvoju nedovoljno razvijenih zemalja, to bi značilo da se te zemlje moraju pomiriti sa činjenicom da će njihov razvoj biti spor i dugotrajan. Međutim, ističu ovi ekonomisti, ipak je moguć brži razvoj nego u današnjim razvijenim zemljama zbog pomoći koju razvijeni svet daje nerazvijenima (transfer tehnologije i kapitala) itd. Tako se dolazi do zaključka da u teoriji na Zapadu preovladava podela društva na moderno i tradicionalno.

Kao što se razlikuju u spoznaji uzroka zaostalosti, tako se danas razlikuju mišljenja o promeni postojeće situacije U okviru liberalističke škole postoji optimizam u pogledu prosperiteta Juga u okviru postojeće međunarodne tržišne strukture. Oni vide slabosti uglavnom u postojećim faktorima proizvodnje, a rešenje u povećanju trgovine, inostranih investicija i pomoći. Trgovina je glavna pogonska snaga razvoja, zbog čega je neophodna specijalizacija. Dohodak ostvaren štednjom treba usmeravati na poboljšanje proizvodnje i faktora proizvodnje.

Neomarksistička radikalna škola smatra da se odnosi razmene uspostavljaju na štetu Juga, a konkurencija u međunarodnoj trgovini usmerava zemlje u razvoju da koncentrišu svoje potencijale na tradicionalna područja, zbog čega postoji konstantan odliv

Digitized by Google

kapitala sa Juga na Sever. Teoretičari ove škole smatraju da se promena može izvršiti jedino socijalističkom revolucijom.

Treću grupu čine teoretičari strukturne zavisnosti. Ovi teoretičari su naklonjeni uglavnom objašnjavanju nezaposlenosti iz ugla već formiranih strukturnih karakteristika. Objašnjenje se nalazi u stalnom podvrgavanju internih struktura potrebama svetskog tržišta. Osnovne karakteristike zavisnosti su u tome da je raspodela dohotka u većini nerazvijenih zemalja neravnomerna, da se model potrošnje elite formira pod dominacijom preferencije, koja se formira u centru svetskog sistema, da tehnologija koja se uvodi u privredu u okviru grane koja proizvodi tražena potrošna dobra nije prilagođena strukturnim karakteristikama date zemlje i što transnacionalni sektor ne širi pozitivne efekte na ostali deo privrede, već često potiskuje jedan deo nacionalne buržoazije. Uporedo sa postojanjem transnacionalnog sektora postoji zaostali tradicionalni sektor koji izvozi primarne proizvode i trpi nepovoljna kretanja na svetskom tržištu, tako da širenje zavisnosti i naglašavanje integracija u svetski sistem nisu u stanju da doprinesu stvaranju autentičnog sistema razvoja.

Pravac strukturne zavisnosti izdvaja se po svom metodološkom pristupu, tako da se tek sa pozicija sagledavanja strukture svetske privrede i sistema može doći do objašnjenja razvojnog procesa u nerazvijenim zemljama. Promene se mogu izvršiti reformisanjem međunarodnog kapitalističkog sistema i na taj način neki procesi se mogu povoljnije regulisati. Međutim, ni ovo nije potpuno razrađena teorija zavisnosti, jer činjenica je da se ne može zavisnost objašnjavati nedostatkom potencijala za ostvarivanje autentičnog profila razvoja, a nedostatak tog potencijala objašnjavati zavisnošću.

Dosadašnja iskustva nerazvijenih zemalja pokazuju da uzroci nepovoljnih kretanja u unutrašnjim dimenzijama razvoja ne leže u neadekvatnim stopama rasta, već u deformisanom sistemu društvene reprodukcije i strategijama razvoja nerazvijenih zemalja koje su uslovljene njihovim položajem na svetskom tržištu.

Digitized by Google

Milovan Pavlović

Mogućnost i neophodnost konstituisanja političke ekonomije socijalističkog (samoupravnog) društva

U novije vreme u našoj teorijskoj misli vode se rasprave o mogućnosti i neophodnosti konstituisanja političke ekonomije socijalističkog (samoupravnog) društva. Jedan od najozbiljnijih podsticaja i povoda razmatranja ovog pitanja bila je rasprava vođena u okviru Šestog naučnog skupa »Marks i savremenost«, koji je održan u jesen 1975. godine povodom stogodišnjice izdavanja Marksove *Kritike Gotskog programa.*[1] Na tom naučnom skupu postav-

[1] Kažemo jedan od povoda jer to nije prvi put da se postavlja pitanje političke ekonomije socijalizma. Tako, na primer, na naučnom skupu nastavnika i saradnika političke ekonomije ekonomskih fakulteta u našoj zemlji, održanom u Sarajevu 1972. godine, postavljeno je pitanje: da li se zaista može govoriti o političkoj ekonomiji socijalizma, pa samim tim da li taj naučni sadržaj može biti predmet nastavnih programa političke ekonomije na ekonomskim fakultetima. Pošto se na navedeno pitanje nije moglo *a priori* odgovoriti, postignuta je saglasnost da se istraže i sistematski razmotre pojedina pitanja političke ekonomije socijalizma, da se sagleda u kojoj meri je reč o novim pojavama, odnosima i zakonitostima koje su svojstvene novom načinu

Digitized by Google

ljeno je pitanje: da li je moguća politička ekonomija socijalizma,[2] koja bi analogno političkoj ekonomiji kapitalizma istraživala unutrašnje zakonitosti razvoja ovog društva, sagledavala odnose proizvodnje i zakonitosti njegovog nastajanja, razvoja i prevazilaženja, odnosno transformisanja u novi društveni sistem.

U raspravi o navedenom pitanju veći broj učesnika je odgovorio pozitivno, odnosno da je politička ekonomija socijalizma neophodna i moguća. Pored toga, saopšten je i ceo niz različitih stavova od značaja za metodološki pristup, predmet istraživanja i karakter političke ekonomije socijalizma. Ustanovljeno je, na primer, da ta nauka mora polaziti od osnovnih politekonomskih saznanja K. Marksa, da se ona mora razlikovati od marksističke političke ekonomije kapitalizma po tome što treba da pokaže ono što je svojstveno kao zakonitost, odnosno kao posebnost socijalizma;[3] ona treba da pokaže procese »prevladavanja ekonomije svojine ekonomijom rada«, »zakonitosti prevladavanja elemenata starog društva, zakonitosti revolucionisanja ekonomskih odnosa i zakonitosti socijalizacije i humanizacije društvene proizvodnje«.[4] Takođe je ukazano na činjenicu da ne može biti spora o tome da li je moguća i potrebna politička ekonomija socijalizma ukoliko negde, u nekoj zemlji socijalizma postoje socijalistički samoupravni odnosi proizvodnje, odnosno samoupravna praksa radnikâ. U tom smislu ta nauka i nastaje s procesom nastajanja socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje. Saglasno tom shvatanju, osnovni smisao i svrha te nauke je da doprinosi bržem menjanju postojeće prakse u pravcu stvaranja socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje.[5]

Međutim, bilo je i mišljenja da nije moguća politička ekonomija socijalističkog načina proizvodnje, jer se takav način ne može oformiti u stvarnosti. Stoga se, shodno takvom stanovištu, zakonitostima socijalističkog društva mogu i treba da bave politička

---

proizvodnje, odnosno koje zahtevaju nastajanje ove nauke tog načina proizvodnje. Prilozi koji su pripremani za naučne skupove koji se održavaju jednom godišnje i razmatraju pojedina otvorena pitanja političke ekonomije socijalizma, kao i karakter rasprava koje se na tim skupovima vode, pokazali su da ne može biti spora o tome da li postoje objektivno dati uslovi, pa samim tim i neophodnost stvaranja političke ekonomije socijalističkog (samoupravnog) društva. Vidi: »Glas ekonomista Jugoslavije«, br. 6/1974; časopis »Ekonomist«, br. 3—4/1972, časopis »Ekonomski anali«, br. 44—45/1974. i dr.

[2] Ovo pitanje na navedenom naučnom skupu postavio je dr A. Vacić. Odgovarajući na njega pozitivno, Vacić je obrazložio stanovište da je takva nauka kao pozitivna i istovremeno kritička i moguća i neophodna. Vidi: zbornik radova »Marks i savremenost«, knj. 8, Institut za međunarodni radnički pokret, Beograd, 1975, str. 132—134.

[3] Vidi: Ž. Puhovski, *O objektu političke ekonomije u socijalizmu, navedeni zbornik*, str. 141.

[4] Dr D. Leković, *Prevladavanje ekonomije svojine ekonomijom rada, navedeni zbornik*, str. 142.

[5] Vidi: Dr M. Korać, *Kako stvarati političku ekonomiju samoupravnog socijalizma, navedeni zbornik*, str. 144—145.

Digitized by Google

ekonomija kapitalizma ili politička ekonomija budućeg komunističkog društva.[6]

Pored toga, postavljeno je i pitanje: da li marksistička politička ekonomija kapitalizma može odgovoriti svrsi istraživanja zakonitosti socijalističkog društva ili je reč o političkoj ekonomiji budućeg komunističkog društva.[7]

Pitanje političke ekonomije socijalističkog društva razmatra se i na širem teorijskom i društvenom planu. Tako su filozofi, sociolozi i politekonomisti u raspravi o knjizi dr A. Dragičevića: *Marksistička politička ekonomija* postavili problem: da li se politička ekonomija može shvatiti kao marksistička politička ekonomija ili kao marksistička kritika političke ekonomije.[8]

Ako bi se mogla predstaviti kao marksistička politička ekonomija, postavljeno je pitanje u čemu je ona kao nauka specifična. Takođe je postavljeno pitanje: da li nije, u Marksovom smislu reči, opravdanije govoriti o ukidanju političke ekonomije ili, pak, o utemeljenju novog tipa političke ekonomije kao kritičke nauke o načinima proizvodnje.[9]

U raspravi je bio ispoljen i stav da se ne može govoriti o marksističkoj političkoj ekonomiji, već o kritici političke ekonomije koju je izvršio K. Marks,[10] da samim tim on nije imao nameru da piše političku ekonomiju[11] i da je utoliko neprikladnije govoriti o političkoj ekonomiji socijalističkog društva.[12]

Međutim, pojavila su se i mišljenja u kojima su snažno argumentovani stavovi o neophodnosti daljeg negovanja Marksove politekonomske analize, odnosno aktuelnosti i značaju Marksovog metoda političke ekonomije, njegove kompleksne (pozitivne i kritičke) analize zakonitosti razvoja kapitalizma, kao i o mogućnosti da se na tim osnovama istražuju politekonomski problemi prela-

---

[6] Vidi: Dr B. Horvat, *Ekonomska nauka o besklasnom društvu jeste politička ekonomija socijalizma, navedeni zbornik*, str. 135. i 137. Slično mišljenje se može naći i u stavovima dr S. Šuvara: »Nije, dakle, moguća nikakva konzistentna politička ekonomija socijailzma, jer ni socijalizam nije konzistentno društvo, nije društvo koje ima svoju »prirodnu« osnovu.« »Socijalizam kao prelazno društvo je kapitalizam i komunizam« (*navedeni zbornik*, str. 150. i 151).

[7] U raspravi o ovim pitanjima na pomenutom naučnom skupu učestvovali su: dr A. Vacić, dr B. Horvat, dr Ž. Puhovski, dr D. Leković, dr M. Korać, M. Drenjanin, dr S. Šuvar i M. Petrović. Vidi: *navedeni zbornik*, str. 132—159.

[8] Tu raspravu je organizovala redakcija časopisa »Kulturni radnik«, 5. juna 1976. u Zagrebu. Ona je doneta u 6. svesci Biblioteke 11 teza, pod naslovom: *Marksistička politička ekonomija ili marksistička kritika političke ekonomije*, u izdanju »Kulturnog radnika« i »Školske knjige«, Zagreb, 1978.

[9] Vidi: Rade Kalanj, *Neke pretpostavke i pitanja za diskusiju, navedeni rad*, str. 7.

[10] Vidi: Ž. Puhovski, *Znanost i njezin predmet, navedeni rad*, str. 38. i 39.

[11] Vidi: I. Kuvačić, *Kritika političke ekonomije i kritika sociologije, navedeni rad*, str. 51.

[12] Vidi: Ž. Puhovski, *navedeni rad*, str. 38.

Digitized by Google

znog perioda.[13] Saglasno tome se precizira i funkcija marksističke političke ekonomije u socijalističkom društvu, naime, ona treba da bude i kritička i kreativna, da zajedno sa ostalim društvenim naukama traži rešenja problemâ daljeg društvenog napretka, odnosno da »analizom postojećeg, iznalaze nužne i moguće promjene, da anticipiraju buduce i da se odlučno bore za progresivne društvene promjene«.[14]

I ova rasprava je dala izvesne elemente odgovora na aktuelna pitanja konstituisanja političke ekonomije socijalističkog društva. Značajno je zapaziti da se i u jednoj i u drugoj raspravi javlja jedan broj autora koji negiraju mogućnost, pa i potrebu konstituisanja političke ekonomije socijalističkog društva, i to sa dva različita metodološka stanovišta — bilo sa stanovišta da je sporan predmet istraživanja te naučne discipline bilo da se shvata da ne postoji i da se ne može oformiti marksistička politička ekonomija.[15]

Međutim, kao i u prvoj, i u ovoj raspravi se javlja jedan broj naučnih radnika koji pravilno zapažaju potrebu i mogućnost političke ekonomije socijalizma, ali sam sadržaj, odnosno predmet istraživanja, kao i metod političke ekonomije socijalizma, pored opštih nagoveštaja, ostali su nedovoljno razrađeni. Nastavak teorijskih razmatranja, kojima će u ovom radu biti posvećena pažnja, baciće mnogo više svetlosti na navedena pitanja i doprineti da se sagledaju najbitniji problemi nastajanja političke ekonomije socijalizma, i to političke ekonomije samoupravnog socijalističkog društva.

Početkom 1977. godine dr M. Korać objavljuje knjigu pod naslovom: *Socijalistički samoupravni način proizvodnje — udruživanje i međusobno povezivanje radnika u procesu društvene reprodukcije*,[16] u okviru koje se pojavljuje Uvod u političku ekonomiju socijalističkog samoupravnog društva, u kojem autor objašnjava na kojim teorijsko-metodološkim osnovama treba stvarati političku ekonomiju socijalističkog društva, čime ona treba da se bavi, kakav je odnos ove naučne discipline prema *Kapitalu*, Marksovoj političkoj ekonomiji kapitalističkog društva, kao i sagledava značaj političke ekonomije socijalizma za uspostavljanje socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje. Treba imati u vidu da je u navedenom Uvodu precizirano da marksizam i poseb-

[13] Vidi: Vjekoslav Mikecin, *Upitnici oko Marksove političke ekonomije, navedeni rad*, str. 21; Jakov Tironi, *Politička ekonomija i suvremeni socijalizam, navedeni rad*, str. 31; Zvonko Lerotić, *Kritika političke ekonomije i suvremenost građanskog društva, navedeni rad*, str. 99. i 101.

[14] A. Dragičević, *Kritička i stvaralačka politička ekonomija, navedeni rad*, str. 86.

[15] Interesantno je zapaziti da se kao protagonisti ovakvog shvatanja javljaju autori iz različitih društvenih nauka.

[16] Rad pod navedenim naslovom objavljen je kao prvi deo studije: *Politička ekonomija samoupravnog socijalizma*, na kojoj dr M. Korać radi u okviru naučnog makroprojekta: *Zakonitosti i perspektive razvitka socijalističkog samoupravnog društva*. Rad je objavljen u izdanju Izdavačkog centra »Komunist«, Beograd, 1977.

Digitized by Google

no Marksov *Kapital* moraju predstavljati teorijsko-metodološku osnovu konstituisanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje, a da kao njena konkretno-istorijska osnova mora poslužiti revolucionarna samoupravna praksa radnikâ, da ta nauka mora po predmetu biti drugačija od *Kapitala*, ali na isti metodološki način, kao što je to učinjeno u *Kapitaiu*, treba da pruži objašnjenje zakonitosti socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje, kao i njegove perspektive, odnosno da, pored »pozitivnog razumevanja« tog načina proizvodnje, treba ujedno da pokaže i razumevanje njegove negacije, njegovog prevaziłaženja. Stoga, po dr M. Koraću, »predmet proučavanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog društva jeste način proizvodnje koji u praksi (pa ni jugoslovenskoj) još ne postoji kao oformljen sistem odnosa, u kojem su samoupravni odnosi proizvodnje postali dominantni, već se i on, kao i ova nauka, nalazi u procesu nastajanja...« Stoga se »... najbitnija naučna, odnosno politekonomska saznanja o tom načinu proizvodnje moraju, kao prvo, graditi na marksističkoj analizi tendencija nastajanja i razvijanja samoupravnih odnosa proizvodnje u jugoslovenskom privrednom sistemu i, drugo, identifikacija novonastajućih samoupravnih odnosa proizvodnje i njihove »unutrašnje« povezanosti mora se vršiti uz njihovu stalnu konfrontaciju, odnosno njihovu uporednu analizu sa starim (posebno kapitalističkim i »državno-svojinskim«) odnosima proizvodnje«.[17] Kao takva, politička ekonomija samoupravnog socijalizma mora predstavljati ne samo misaono uopštavanje revolucionarne prakse radnikâ u Jugoslaviji, već i kritiku postojećeg privrednog sistema u Jugoslaviji, i to kritiku sa stanovišta tih u njemu nastajućih samoupravnih odnosa proizvodnje.[18] Ali, kritika se odnosi i na novonastajuće samoupravne odnose proizvodnje i to ne sa stanovišta budućeg komunističkog društva, »već upravo sa stanovišta neostvarenih, a objektivno mogućih narednih koraka u kretanju društva prema komunizmu«.[19] Imajući u vidu sve navedeno, javlja se i posebna svrha političke ekonomije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje. »Ona se sastoji u tome da radničkoj klasi, koja se stvarno bori, odnosno nalazi u procesu revolucionarne akcije za stvaranje novog društva u praksi, proširi saznanja o načinu proizvodnje na kojem društvo počiva... i olakša joj ovladavanje tim procesima... da joj omogući »pozitivno razumevanje« tog načina proizvodnje, pa time i »razumevanje njegove negacije«.«[20]

---

[17] *Isto*, str. 38—39. U vezi s nastajanjem, odnosno uspostavljanjem određenih odnosa proizvodnje kao dominantnih, interesantna je sledeća misao K. Marksa i F. Engelsa: »Razvoj napreduje veoma lagano; razni stupnjevi i interesi se nikad ne savlađuju u potpunosti, već se samo pobedničkom interesu potčinjavaju i za njim se još vekovima kao rep vuku«, (K. Marks i F. Engels, *Nemačka ideologija*, »Kultura«, Beograd, 1964, str. 79).

[18] *Isto*, str. 39.

[19] *Isto.*

[20] *Isto*, str. 36—37.

Digitized by Google

Za razliku od procesa nastajanja kapitalističkog društveno-ekonomskog sistema, koji se odvijao kao prirodno-istorijski proces, i nastajanja Marksove političke ekonomije kapitalizma, nastajanje socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje ne može se zamisliti bez svesno organizovane borbe radnikâ za te odnose, odnosno društvene samoupravne prakse radnikâ, a to, drugim rečima, znači da se bez svesti i samodelatnosti radnikâ ne može graditi socijalističko samoupravno društvo, jer radnici su osnovni subjekti stvaranja novog društva. I stoga politekonomska saznanja o ovom načinu proizvodnje moraju biti u toj funkciji, odnosno sagledavati objektivne tendencije uspostavljanja samoupravnih odnosa proizvodnje i doprinositi da se brže i uspešnije ostvaruju ovi samoupravni odnosi,[21] odnosno pomagati revolucionarnu borbu radničke klase na putu kretanja društva prema komunizmu, čime ova nauka postaje »organ« progresivnog istorijskog kretanja društva.

Da bi se shvatilo da nije reč samo o raščišćavanju metodoloških problema nastajanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje, već i o celom nizu naučnih saznanja koja, nesporno, moraju činiti sadržaj te naučne discipline, to se može sagledati i iz činjenice da su u navedenom radu otkrivene pojave i zakonitosti koje su sasvim različite u odnosu na kapitalizam i državno-svojinski socijalizam[22], a sigurno su različite i u odnosu na buduće komunističko društvo. Pomenimo samo neka od tih saznanja. Prvo, ustanovljeno je da »ćelijski oblik« ovog načina proizvodnje predstavlja »slobodno« udruživanje radnikâ u samoupravne proizvodne jedinice, da se kao osnovni, bazični odnosi proizvodnje tog novog načina proizvodnje javljaju međusobni odnosi radnika koji se udružuju u proizvodne jedinice i zajednički deluju kao samoupravljači u cilju nesmetanog i trajnog obezbeđivanja svoje egzistencije.[23] Pošto su sagledane sve značajnije ka-

---

[21] Šire o ovome videti u navedenom radu dr M. Koraća, str. 38—39.

Sa ovim u vezi K. Marks i F. Engels kažu sledeće: »U zajednici revolucionarnih proletera, koji uzimaju pod svoj nadzor životne uslove svoje i svih članova društva, upravo je obratno; u toj zajednici učestvuju individue kao individue. Baš je to *ujedinjenje individua* (prirodno u uslovima sad razvijenih proizvodnih snaga) *koje daje uslove slobodnog razvitka* i kretanja individua *pod njihovom kontrolom, uslove koji behu dosad prepušteni slučaju i koji se behu osamostalili prema pojedinačnim individuama* upravo njihovim podvajanjem kao individua, *njihovim nužnim ujedinjavanjem, koje beše stvoreno podelom rada, a njihovom razjedinjenošću postalo za njih tuđom vezom*« (K. Marks i F. Engels, *Nemačka ideologija*, cit. izd., str. 82).

[22] I to, između ostalog, zahvaljujući tome što se istraživanje pojava i zakonitosti ovog načina proizvodnje vrši u konfrontaciji, odnosno putem uporedne analize tih novih odnosa i kategorija s kapitalističkim ili državno-svojinskim kategorijama.

[23] U svom, inače interesantnom, prilogu u vezi s metodom političke ekonomije dr A. Dragičević utvrđuje da rad predstavlja »stanični oblik« socijalističkog društva i da »izlaganje političke ekonomije socijalizma mora početi od analize rada i njegovog društvenog karaktera«

Digitized by Google

rakteristike ovog istorijskog oblika organizovanja društvene proizvodnje, ustanovljeno je zašto se radni kolektivi proizvodnih jedinica moraju pojaviti kao proizvođači robe, odnosno analizira se društvena određenost oblika robne proizvodnje svojstvene socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje i utvrđuje se da je reč o »istorijski i pojmovno tercijalnom — samoupravnim odnosima proizvodnje modifikovanom obliku robne proizvodnje«.[24] Zatim se daje ceo niz novih teorijskih saznanja koja predstavljaju naučno objašnjenje pojava, unutrašnjih veza i zakonitosti tog novog sistema robne proizvodnje, koje proizlaze iz karaktera odnosa proizvodnje socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje. Tu, naime, nalazimo saznanja o tome kako se radni kolektivi proizvodnih jedinica moraju ponašati u vezi s proizvodnjom vrednosti, da su oni prinuđeni da se međusobno povezuju i sporazumevaju o pitanjima od zajedničkog interesa u procesu proizvodnje vrednosti, da troškovi proizvodnje i cena koštanja, pa samim tim i osnovni i svi drugi motivi poslovnog ponašanja moraju biti sasvim drugačiji u odnosu na iste kategorije u kapitalističkom društveno-ekonomskom sistemu. Zatim se daje celovita teorijska analiza društvene sadržine dohotka i dohodovnih odnosa, zakonitosti koje uslovljavaju određena ponašanja u raspolaganju dohotkom i ličnim dohotkom. Takođe se dolazi do saznanja o karakteru akumulacije u ovom načinu proizvodnje, kao i do otkrića o tome zašto je samoupravna proizvodna jedinica objektivno prinuđena da akumulira uz porast organskog sastava proizvodnih činilaca i zašto tako vodeći proces proširene reprodukcije ona svojim odlukama nikad neće usloviti pojavu nezaposlenosti.

Posebno značajna naučna saznanja tiču se analize procesa koncentracije i centralizacije sredstava i proizvodnje, reprodukcionih ciklusa i pokazatelja aktivnosti radnog kolektiva proizvodne jedinice i njegovog poslovnog uspeha, pokazujući da su to sve nove kategorije koje misaono odražavaju karakter procesa i njihovih zakonitosti tog novog društva.

Nema spora da navedena saznanja kao plod »istorijskog kretanja društva«, odnosno revolucionarne samoupravne prakse rad-

---

(Dr A. Dragičević, *Metoda političke ekonomije*, »Pregled«, Sarajevo, br. 6/1979, str. 685).

Iako insistira na primeni Marksovog metoda istraživanja u političkoj ekonomiji socijalizma, čini se da A. Dragičević u svojim razmatranjima predmeta političke ekonomije socijalističkog društva nije adekvatno taj metod primenio. Jer u pomenutom radu nalazimo da je osnovni proizvodni odnos socijalističkog društva »odnos podele rada« (str. 678), »radni odnosi« (str. 679), odnosno »odnos između materijalnog i duhovnog rada« (str. 682); drugim rečima, »odnos između radnika i stručnjaka« (str. 679). Problem ovakvog gledanja na osnovni odnos proizvodnje socijalističkog društva tiče se upravo »društvenog karaktera rada«. Pošto se ne bavi tim aspektom rada, A. Dragičević nije ni mogao doći do pravog područja politekonomske analize socijalističkog društva — do procesa udruživanja rada kao posebnog istorijskog oblika uspostavljanja »radnih odnosa« i društvene proizvodnje, svojstvenih nastajanju socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje.

[24] Dr M. Korać, *isto*, str. 105.

Digitized by Google

nikâ i svesnog organizovanja subjektivnih snaga društva, pre svih Saveza komunista i naučnih i stručnih saznanja velikog broja ljudi koji su teorijski istraživali pojedina pitanja teorije i prakse razvoja samoupravnog društveno-ekonomskog sistema, predstavljaju bitna politekonomska pitanja socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje.

Interesantno je sa ovim u vezi zapaziti da u raspravama o pitanjima konstituisanja političke ekonomije socijalističkog načina proizvodnje, kao i u osvrtima na navedenu knjigu,[25] nije dovedeno u pitanje ni jedno od navedenih politekonomskih saznanja, što govori o tome da se zaista može govoriti o socijalističkom samoupravnom načinu proizvodnje, pa samim tim i o mogućnosti da se, polazeći od naučno spoznatih zakonitosti tog načina proizvodnje, govori i o političkoj ekonomiji socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje. To je jedan značajan argument u prilog činjenici da se na osnovama od kojih je pošao dr M. Korać, koristeći se metodom kojim on prilazi i istražuje stvarno istorijsko kretanje društva, kao i imajući u vidu rezultate do kojih je došao, može izgrađivati politička ekonomija socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje.

Međutim, u raspravi se ponovo postavlja teorijsko-metodološko pitanje: da li se može govoriti o političkoj ekonomiji socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje,[26] što uslovljava potrebu da se navedeni stavovi i šire argumentuju. Naime, javlja se stanovište, koje nam je već poznato, da je nemoguće konstituisati političku ekonomiju socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje jer ono što se »podrazumeva pod socijalističkim samoupravnim načinom proizvodnje jeste komunistički način proizvodnje«.[27] Takođe se upozorava: »Ima li već sada smisla teorijska analiza pri kojoj se pretpostavlja da je takav odnos već uspostavljen? Da li se politička ekonomija komunizma može razvijati pre nego što je komunizam postao stvarnost.«[28] Najzad se tim povodom i zaključuje o predmetu istraživanja, i to ne političke ekonomije, već »ekonomske teorije socijalizma«, da se »analizom konkretnog privrednog života socijalističkih zemalja otkrivaju ekonomske zakonitosti i karakteristike prelaznog perioda, da sa svoje strane pot-

[25] U nemogućnosti da pojedinačno navedemo sve rasprave i osvrte povodom knjige dr M. Koraća, recimo da su do sad održane četiri rasprave (jedna u 1977, dve u 1978. i jedna u 1979. godini), a u različitim časopisima i dnevnim listovima objavljeno je devet prikaza i osvrta.

[26] Ovo pitanje se ponovo postavilo na raspravi o knjizi dr M. Koraća koju su organizovali Radnički univerzitet »Veljko Vlahović« u Subotici i Redakcija časopisa »Savremenost«, sredinom 1979. godine u Subotici. Rezultati ove rasprave su objavljeni u časopisu »Savremenost«, br. 6/1979.

[27] Dr D. Žarković, navedena rasprava o knjizi dr M. Koraća, »Savremenost«, br. 6/1979, str. 62.

[28] *Isto*, str. 62. Ovo stanovište je, očigledno, veoma slično onima koja su se na navedenom naučnom skupu »Marks i savremenost« pojavila u nastojanju da se pokaže da nije moguća politička ekonomija socijalističkog društva (na primer, stavovi B. Horvata i S. Šuvara).

Digitized by Google

pomaže stvaranje takvog privrednog sistema i vođenje takve ekonomske politike koji će omogućavati uspešniju socijalističku transformaciju«. A u zaključku analize se upozorava da »stvaranje nekakvih hipotetičkih modela socijalističke privrede, koji su daleko od stvarnosti, ne omogućuje ekonomskoj teoriji ostvarivanje ni njene saznajne ni njene praktične funkcije«.[29]

Izgleda, gubi se iz vida da niko ne smatra da već postoji politička ekonomija socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje kao već oformljena nauka, što dr M. Korać, kao što smo videli, i izričito navodi. Nije, dakle, potrebno dokazivati da je reč o procesu nastajanja ove nove naučne discipline. Njeno nastajanje je vezano za snaženje procesa udruživanja i povezivanja radnikâ u procesu društvene reprodukcije (što, kao što znamo, nije komunizam) i za spoznaju, odnosno otkrivanje karakteristika i zakonitosti tog novog istorijskog oblika organizovanja društvene proizvodnje. Pri tome se, za razliku od procesa nastajanja kapitalističkog načina proizvodnje, kao »prirodno-istorijskog procesa«, u socijalističkom samoupravnom društvu svesno delovanje ljudi na liniji njegovog stvaranja ispoljava kao bitna pretpostavka nastajanja tog društva, i to na isti način kao što je svesno saznanje radničke klase o objektivnim ekonomskim zakonitostima razvoja kapitalističkog društva, koje je otkrila Marksova politička ekonomija, pretpostavka socijalne revolucije koja će ukinuti te odnose proizvodnje. Pošto se politička ekonomija kao nauka ne bavi modeliranjem, već pronicanjem u ekonomske zakonitosti, odnosno »unutrašnji spoj« pojava materijalnog razvoja određenog društva, to ona »mora stalno imati u vidu subjekt, društvo kao pretpostavku«,[30] odnosno ekonomske kategorije i pojmove (do kojih dolazi), »kao teorijske apstrakcije stvarnih odnosa«, mogu biti naučne istine samo ukoliko u društvenoj stvarnosti postoje ti odnosi proizvodnje.[31] Pošto nije sporno da ti odnosi nastaju i postoje, da se primenom naučnog metoda istraživanja već mogu uočiti određene karakterne crte tih novih odnosa proizvodnje društva koje nastaje, ali koje nije ni kapitalizam ni komunizam, već način proizvodnje sa sebi svojstvenim pojavama, karakteristikama i zakonitostima, to oni moraju biti predmet političke ekonomije tog načina proizvodnje. Uostalom, prethodno navedena obeležja i zakonitosti socijalističkih samoupravnih odnosa proizvodnje govore o jednom novom istorijskom spoju, odnosno jedinstvu i povezanosti odnosa proizvodnje i proizvodnih snaga da se zaista može govoriti o novom načinu proizvodnje, kao novom obliku života i rada radnikâ koji zahteva i nauku koja će se i baviti razotkrivanjem njegovih zakonitosti. K. Marks i F. Engels sa ovim u vezi kažu: »Način proizvodnje ne treba posmatrati samo sa te njegove strane da je on reprodukcija fizičke egzistencije individua. Mnogo

[29] *Isto*, str. 68—69.

[30] K. Marks, *Uvod u kritiku političke ekonomije*, u knjizi: *Prilog kritici političke ekonomije*, »Kultura«, Beograd, 1956, str. 192.

[31] Vidi: V. I. Lenjin, *Filozofske sveske*, tom 38, četvrto izdanje sabranih dela na ruskom, Moskva, 1958, str. 161.

Digitized by Google

više je on već jedan određeni način delovanja ovih individua, određeni način ispoljavanja njihovog života... Ono što one jesu poklapa se, dakle, s njihovom proizvodnjom, kako sa onim šta proizvode, tako i s time kako proizvode, šta individue, dakle, jesu, zavisi od materijalnih uslova njihove proizvodnje.«[32]

Prema tome, ako bi se o procesu nastajanja socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje moglo govoriti kao o komunističkom društvu, stajala bi primedba i pitanje da li je uopšte moguća politička ekonomija socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje.[33] Pošto je socijalističko samoupravljanje opšta zakonitost razvoja socijalizma, odnosno »samoupravljanje nije nikakva jugoslovenska voluntaristička osobenost, nego je opšta zakonitost napretka socijalizma, čije forme, naravno, mogu biti veoma različite«,[34] pošto je reč o nemimoilaznoj fazi razvoja društva na putu od kapitalizma ka komunizmu, što nije slučaj sa drugim fazama razvoja socijalizma, to se kao logičan zaključak nameće da se politička ekonomija socijalističkog društva mora baviti pojavama i ekonomskim zakonitostima tog prelaznog stanja ili procesima u kojima se vrši transformacija starog u novo na putu razvoja prema komunizmu, ali to novo predstavlja jedno novo društvo, jedan novi način proizvodnje u kojem su tendencije i zakonitosti novog

---

[32] K. Marks i F. Engels, *Nemačka ideologija*, cit. izd., str. 16.

[33] Dr Žarko Papić je u polemici sa shvatanjima dr D. Žarkovića vrlo argumentovano pokazao da stav o nemogućnosti konstituisanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje podrazumeva osporavanje teze o socijalističkom samoupravljanju kao opštoj zakonitosti socijalističkog razvitka, odnosno teze o mogućnosti samoupravljanja uopšte u socijalizmu. Vidi: Dr Ž. Papić, *Da li je samoupravljanje moguće*, »Socijalizam«, br. 12/1979, str. 79. i 84.

[34] E. Kardelj, *Sistem socijalističkog samoupravljanja u Jugoslaviji*, u knjizi: *Samoupravljanje u Jugoslaviji 1950—1976*, »Privredni pregled«, Beograd, 1977, str. 10.

E. Kardelj govori i o tome da ideja i praksa samoupravljanja daju adekvatan odgovor na pitanje o tome kako danas obezbediti slobodu čoveka u njegovom radu i stvaranju i u upravljanju društvom, kao jedan od gorućih problema savremenog društva. U tom smislu ideja i praksa samoupravljanja mogu da izvrše značajan uticaj na ukupan društveni razvoj u svetu (vidi: *isto*, str. 10).

O socijalističkom samoupravljanju kao zakonitosti socijalističkog razvitka mogu se naći stavovi i u radovima K. Marksa, F. Engelsa i V. I. Lenjina (vidi, na primer, *Građanski rat u Francuskoj*, »Kultura«, Beograd, 1950, str. 67—68. i 103—104). U *Prvoj skici za Građanski rat u Francuskoj* K. Marks ističe: »Radnička klasa zna da sadašnje »stihijsko dejstvo prirodnih zakona kapitala i zemljišne svojine« može biti zamenjeno »stihijskim dejstvom zakona društvene privrede slobodnog i udruženog rada« samo pomoću dugotrajnog stvaranja novih uslova, kao što je bilo zamenjeno stihijsko dejstvo ekonomskih zakona ropstva i stihijsko dejstvo ekonomskih zakona kmetstva« (K. Marks, *Proleterska revolucija*, BIGZ, 1973, str. 104). K. Marks takođe kaže da se ogromni koraci na tom putu mogu izvršiti pomoću političke organizacije u obliku »samostalne, radne i samoupravne komune« (vidi: *isto*, str. 102—103. i 104). Slične stavove nalazimo i u Engelsovom radu: *Nužnost revolucije*, u knjizi: *Socijalizam — istorija, teorija, praksa*, BIGZ, 1973, str. 136. i dalje.

Digitized by Google

ono što ga odvaja od starog,[35] a ne ostaci starog, koji se potiskuju u procesu nastajanja tog novog.[36]

Iz izloženog proizlazi da su dosadašnje rasprave o mogućnosti i neophodnosti nastajanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje pokazale da razlike u mišljenjima o ovom pitanju proizlaze iz razlika u shvatanjima socijalističkog samoupravljanja, njegovog karaktera i značaja kao jedne razvojne faze prelaznog perioda iz kapitalizma u komunizam.

Ako apstrahujemo ona neprihvatljiva stanovišta po kojima K. Marks nije ni imao nameru da stvara političku ekonomiju,[37] saglasno kojima nije moguće oformiti političku ekonomiju socijalizma kao pozitivnu i kritičku nauku, negativan odgovor na pitanje o mogućnosti i neophodnosti konstituisanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje kod jednog broja autora, koji stoje na stanovištu o nemogućnosti nastajanja socijalističkog samoupravnog društva kao posebnog načina proizvodnje, proizlazi iz činjenice da se neadekvatno sagledava priroda samoupravnih odnosa proizvodnje, kao i karakter zakonitosti koje ih regulišu. Drugim rečima, takav pristup razmatranju politekonomskih problema socijalizma gubi iz vida da socijalističko samoupravljanje predstavlja bitnu karakteristiku i opštu zakonitost jedne značajne i relativno dugotrajne faze razvoja socijalističkog društva na liniji kretanja prema komunizmu.

Pozitivan odgovor na navedeno pitanje nudi mogućnost da se zaista pronikne u unutrašnje zakonitosti i suprotnosti uspostavlja-

---

[35] »Karakter našeg kao i svakog drugog društva ne opredeljuju ostaci starog u njemu, nego elementi novog, to jest pravac i cilj kretanja društva« (E. Kardelj, *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja*, Izdavački centar »Komunist«, Beograd, 1977, str. 93).

[36] U navedenoj raspravi dr D. Žarković govori o celom nizu problema nezaposlenosti, niskog stepena produktivnosti rada, nestabilnosti naše privrede i o gotovo svim problemima našeg privrednog sistema. Čak i da se saglasimo sa Žarkovićem u vezi s ocenom navedenih pojava funkcionisanja naše privrede i privrednog sistema, ne treba gubiti iz vida da je za politekonomsku analizu značajno ustanoviti da li su navedene pojave zakonitosti tog novog društvenog stanja ili su pojave egzistencije ostataka starog u novom. Čak i kada bi se utvrdilo da su navedene pojave zakonitosti tog novog, a ne ostaci starog, to ne bi bila dovoljna argumentacija u prilog osnovnom stavu autora da nije moguća politička ekonomija socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje.

[37] Marksovi stavovi u vezi s predmetom i funkcijom njegove političke ekonomije izloženi u *Kapitalu* su nedvosmisleni: »Ono što ja u ovom delu imam da istražim jeste kapitalistički način proizvodnje i prometa koji mu odgovara... Ne radi se o višem ili nižem stupnju razvitka kapitalističkih društvenih suprotnosti koje proističu iz prirodnih zakona kapitalističkog načina proizvodnje. Radi se o samim tim zakonima, o tim tendencijama koje deluju i sprovode se gvozdenom nužnošću... i najzad... čak i kad neko društvo uspe da pronađe putanju prirodnih zakona svog kretanja — a krajnji cilj ovoga dela i jeste da razotkrije zakon ekonomskog razvitka modernog društva — ne može ono niti preskočiti, niti naredbama izostaviti faze prirodnog razvitka. Ali porođajne bolove može i da skrati i da ublaži« (K. Marks, *Kapital*, I tom, »Kultura«, Beograd, 1947, str. XLIV i XLVI).

Digitized by Google

nja odnosa u udruživanju i povezivanju radnikâ u procesu društvene reprodukcije, kao onim pojavama koje predstavljaju ono bitno novo u socijalističkom društvu i što dozvoljava da se izvede zaključak o nastajanju novog socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje, pa samim tim i političke ekonomije tog načina proizvodnje. Cilj ovog priloga je upravo u tome da ukaže na neodrživost stanovišta o nemogućnosti konstituisanja političke ekonomije socijalističkog samoupravnog načina proizvodnje i da pokaže da su neki bitni elementi te nauke već dati i da je stvar u tome, kako bi Marks rekao, da se što organizovanije angažujemo na tome da »položimo računa o tome šta se zbiva pred našim očima i da na taj način postanemo organ tog zbivanja«[38] i time podstaknemo procese konstituisanja ove nauke.

[38] K. Marks, *Beda filozofije*, II izdanje, »Kultura«, Beograd, 1946, str. 106.

Digitized by Google

Slobodan Jakšić

Socijalni razvoj i položaj žene u svetu

Istorija će XX vek zabeležiti, pored ostaloga, i kao vek organizovane borbe za ljudska prava. Nije slučajno što je Organizacija ujedinjenih nacija na samom svom početku usvojila Opštu deklaraciju o pravima čoveka i na taj način usmerila sve svoje aktivnosti za čoveka i u ime čoveka. Postoji niz razloga. Pominjemo samo osnovne.

Od kad postoji ljudski rod, najveća žrtva ratova bio je čovek. To najbolje potvrđuju posledice Drugog svetskog rata, koje su dobrim delom ubrzale osnivanje OUN i usvajanje njenih humanističkih programa i dokumenata. Progresivno čovečanstvo je sa osećanjem krivice, odgovornosti i entuzijazma počelo da se okreće čoveku.

Naučno-tehnološka revolucija je, s jedne strane, podstakla opšti polet u materijalnom razvoju društva, a s druge strane je ubrzala porast brojnih protivurečnosti u savremenom društvu kao što su nejednakost među državama i ljudima, monopolizacija kapitala, blokovska podela sveta, psihologija hladnog rata, zločin aparthejda, rasizam, eksploatacija, imperijalistička, hegemonistička dominacija i druge klasne suprotnosti i protivurečnosti.

Paralelno sa tim procesima rasla je i uloga radničke klase i njene avangarde u svetu. Pobedom Velike oktobarske socijalističke

Digitized by Google

revolucije započeto je novo razdoblje u istoriji društva. Socijalizam sve više postaje svetski proces. Počinje masovnija borba protiv kolonijalizma i drugih oblika porobljavanja. Nacionalna i ljudska sloboda postaju dominirajuća vrednosna orijentacija društva i pojedinca.

U takvoj društvenoj konstelaciji progresivno čovečanstvo preko OUN i drugih međunarodnih asocijacija započinje dugoročnu bitku za osnovna čovekova prava i bolje uslove za njegovu egzistenciju.

U okviru ove akcije započet je i proces unapređivanja položaja žene u porodici i društvu. Došlo se do saznanja da se i na položaju žene u porodici i društvu mogu otkriti i identifikovati mnogi problemi koji umnogome usporavaju razvoj društva i humanizma u savremenom svetu.

Stupanje na svetsku pozornicu politike nesvrstavanja i zemalja u razvoju još je više podstaklo potrebu za prevazilaženjem svih uzroka koji pothranjuju socijalnu stratifikaciju i rastuće nejednakosti među zemljama i pojedincima.

Progresivno čovečanstvo, preko OUN i drugih humanističkih organizacija, dolazi do saznanja da nema slobodnog društva i pojedinca bez organizovanja borbe za potpunu ravnopravnost žene u porodici i društvu. Ovo saznanje predstavlja lajtmotiv OUN u svim njenim akcijama za unapređenje društvenog položaja žene. Može se reći da se OUN bavi pitanjima ravnopravnosti žene u savremenom društvu od samog svog osnivanja. Ona polazi od toga da je ravnopravnost polova jedan od prioritetnih njenih zadataka. Diskriminacija žene se tretira kao primer povrede ljudskih prava koja su proklamovana u Povelji OUN, Opštoj deklaraciji o pravima čoveka, Paktovima o pravima čoveka, Deklaraciji o ukidanju diskriminacije prema ženama i u mnogim drugim aktima koji bliže određuju politička, radna, obrazovna i druga prava žene u porodici i društvu.[1]

Od ukupnih akcija OUN na planu ostvarivanja ravnopravnosti polova i unapređivanja položaja žene u porodici i društvu najveći domet i uticaj ostvarila je Međunarodna godina žene 1975. (MGŽ), koja je proklamovala tri fundamentalne vrednosti savremenog društva: ravnopravnost, razvoj i mir.

Ogroman deo savremenog sveta vapije za ravnopravnošću kao vrednosnom orijentacijom. Socijalna polarizacija i diferencijacija je u stalnom porastu. Dok manjina živi u izobilju i raskoši, još uvek na Zemljinoj kugli haraju glad, bolest, smrt, nemaština, nepismenost i druge posledice socijalnih nejednakosti. Podaci pokazuju da oko 30% stanovništva raspolaže sa oko 70% svetskog bogatstva, a 70% stanovništva živi od 30% svetskog kapitala. Podela prirodnih resursa je takođe nepravedna. Zbog svega toga jedan od

[1] Dr Vida Čok, *Uloga OUN u unapređenju društvenog položaja žene u svetu*, »Jugoslovenska revija za međunarodno pravo«, Beograd, br. 1—3/1974. i Šana Salahović, *Položaj žene u savremenom svijetu*, »Pregled«, Sarajevo, br. 3/1976.

Digitized by Google

osnovnih ciljeva MGŽ bio je da podstakne brže unapređivanje ravnopravnosti muškarca i žene na nacionalnom i svetskom planu.

Veća organizovanost i jedinstvo nesvrstanih zemalja, zemalja u razvoju, pojava i porast socijalističkih zemalja omogućili su borbu za novi međunarodni ekonomski poredak (NMEP). Imajući u vidu značaj i cilj NMEP-a za unapređenje životnih, radnih i političkih uslova čoveka u savremenom društvu, MGŽ je proklamovala potrebu za unapređenjem potpune integracije žena u celokupne napore razvoja, naročito naglašavajući odgovornost, značaj i ulogu žena u ekonomskom, socijalnom i kulturnom razvoju na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom planu, osobito u toku Druge dekade razvoja OUN.[2]

Pored toga, MGŽ je postavila kao cilj veće učešće žena u razvoju međunarodne saradnje i prijateljstva u cilju obezbeđenja mira u savremenom svetu. Jedan moto MGŽ je bio: »Čvrst i trajan mir je veliki cilj kome svim snagama teže žene u svetu« (Eženi Koton).[3]

Sve dosadašnje analize o položaju žene u porodici i društvu pokazale su da je ovaj vrlo složen i suptilan društveni odnos u osnovi određen dvojako: (a) stepenom društveno-ekonomskog i političkog razvoja datog društva i (b) vladajućim sistemom vrednosti datog društva.

Osnovne vrednosne orijentacije savremene strategije socijalnog razvoja koje utiču na položaj žene u svetu su: rastuće potrebe narodâ i zemalja za nacionalnom, ekonomskom, političkom i kulturnom samostalnošću; porast radničke klase i njenog osposobljavanja za sopstveno oslobođenje od svih oblika eksploatacije i diskriminacije u procesu rada i života; širenje socijalizma kao svetskog procesa; uslovljenost daljeg razvoja društva stepenom razvijenosti socijalne politike; vezivanje daljeg razvoja društva za potpunije učešće žena u ekonomiji, politici, obrazovanju i drugim sferama stvaralaštva. Čini se da sintagma »žena i razvoj« na sintetički način pokazuje da se postojeće stanje položaja žene u porodici i društvu mora što pre prevazići.

Indikatori položaja žene u porodici i društvu u savremenom svetu

Postoji vrlo naglašena potreba za praćenjem i merenjem unapređenja položaja žene u porodici i društvu u savremenom svetu. Ova potreba je podstaknuta brojnim naučno-političkim i praktičnim razlozima. Kao i svako merenje u društvenim naukama, i ovo »merenje« je relativno i orijentaciono. Praćenje unapređenja položaja žene u porodici i društvu je veoma otežano zbog niza uzroka. Pominjemo samo osnovne: nedostatak relevantnih indikatora i neujednačenost metodologije statističke evidencije koja često ne do-

[2] »Žena danas«, br. 274/1975. i navedeni rad Sane Salahović.
[3] *Ženščini mira o mire*, Moskva, 1975.

Digitized by Google

zvoljava potrebna upoređivanja i uopštavanja o položaju žene u porodici i društvu među raznim društvenim sistemima i državama.

Čini se da se svi indikatori o položaju žene u porodici i društvu mogu uslovno podeliti na: *opšte, posebne* i *specifične.*

U *opšte* indikatore položaja žene u porodici i društvu spadaju: proklamovani sistem vrednosti društva (vladajuća društvena filozofija i ideologija o čoveku — ženi u porodici i društvu) i stepen društveno-ekonomske razvijenosti datog društva.

U *posebne* indikatore položaja žene u porodici i društvu spadaju: politička prava žene, radna prava žene (položaj žene u udruženom radu), građanska i porodična prava žene i pravo na obrazovanje. Svi se ovi indikatori mogu raščlaniti na niz »podindikatora« (na primer, u okviru indikatora »radna prava žene« mogu se izvesti »podindikatori«: broj zanimanja koja zauzima žena u ukupnoj nomenklaturi zanimanja, dužina radnog i životnog veka žene).

Pod *specifičnim* indikatorima položaja žene u porodici i društvu podrazumevamo stepen društvene brige o materinstvu i društveno vrednovanje materinstva i roditeljstva kao vrlo celishodnih porodičnih i društvenih funkcija za opšti prosperitet društva.

Svi ovi indikatori su međusobno dijalektički uslovljeni i povezani. Naša klasifikacija je radna. Moguće su i druge klasifikacije indikatora, ali to prevazilazi svrhu ovoga rada.

Stvarni položaj žene u porodici i društvu u savremenom svetu prema utvrđenim indikatorima

U okviru pitanja o stvarnom položaju žene u porodici i društvu u savremenom svetu biće razmatran: a) Položaj žene u savremenom građanskom društvu, b) Položaj žene u istočnoevropskim socijalističkim zemljama c) Položaj žene u jugoslovenskom samoupravnom socijalističkom društvu, d) Položaj žene u zemljama u razvoju i e) Perspektive položaja žene u porodici i društvu.

a) *Položaj žene u savremenom građanskom društvu.* — Savremeno građansko društvo je vrlo protivurečno. Prema tome, i položaj žene u savremenom građanskom društvu je protivurečan i kontroverzan. Savremeni građanski sistem vrednosti po prirodi stvari ne otvara povoljnu perspektivu za unapređenje položaja žene u porodici i društvu. On samo s vremena na vreme pojedinim palijativnim merama nastoji da ublaži rastuće protivurečnosti i sačuva građansko društvo. Evidentan ekonomski i kulturni prosperitet savremenog građanskog društva sam po sebi ne podstiče unapređenje položaja žene u porodici i društvu. Naprotiv, on omogućava nove oblike otuđenosti žene i radničke klase u savremenom građanskom društvu. Istina, na vrednosnom planu sve kapitalističke zemlje su proklamovale izjednačavanje žena i muškaraca u političkim, radnim, građanskim i porodičnim pravima.

Borba žena za njihova osnovna politička prava — pravo glasa — bila je mukotrpna. Trajala je ceo vek. Sada ovo pravo imaju

Digitized by Google

sve žene u kapitalističkim zemljama. Međutim, još uvek u državama savremenog građanskog društva učešće žena u političkom životu društva je simbolično. Postoji tendencija neznatnog poboljšavanja, ali je još uvek politička aktivnost rezervisana za muškarca. Ključne političke pozicije se »teška srca« poveravaju ženi, iako ima čestih izuzetaka da se i na čelu države nalazi žena (Velika Britanija, Indija). Konvenciju o pravima žena koju je izglasala Generalna skupština OUN u decembru 1952. godine verifikovala je većina kapitalističkih zemalja. Teško se prevazilazi raskorak između proklamovanog i prakse. Prema tome, položaj žena na planu političkog odlučivanja u savremenom građanskom društvu je nezadovoljavajući.

Zaposlenost žene van porodice i njen ukupan položaj u procesu rada predstavlja vrlo validan indikator položaja žene u savremenom građanskom društvu. Kapitalizam je od svog početka, pod pritiskom »gladi za radnom snagom«, uvukao ženu u proces materijalne proizvodnje. Masovnije uključivanje žene u rad van kuće je izazvalo niz dramatičnih povoljnih i nepovoljnih posledica.

Razlike u pogledu zaposlenosti žena po zemljama nisu male. Prema pisanju zapadnonemačkog lista »Die Welt«, »skupe mašine kojima rukuju muškarci sve više se primenjuju u modernizovanim fabrikama, a to po pravilu znači da žene gube posao u korist muškaraca«.[4] U savremenom kapitalističkom svetu redosled veličine procenta žena u punom radnom odnosu je sledeći: Finska (62%), Švedska (59%), Danska (58%), Japan (56%), Velika Britanija (52%), Švajcarska (51%), Austrija (50%), SAD (49%), SR Nemačka (49%), Australija (45%), Belgija (40%), Norveška (39%), Italija (29%), Portugalija (25%) itd.

Prema nekim najnovijim podacima, u toku dve poslednje decenije oko 132 miliona evropskih žena ostvarilo je mnoga svoja prava. Doneti su zakoni o porastu nadnica, jednakim pravima prilikom stupanja na posao i jednakosti u ostvarivanju socijalne sigurnosti. Međutim, još uvek postoji — *de facto* — neravnopravnost. U zemljama Evropske ekonomske zajednice žene predstavljaju 51%, ali je njihova zastupljenost u parlamentima i javnim službama u proseku oko 7%. Zastupljenost žena u celokupnom aktivnom stanovništvu kreće se oko 35—40%. Plate žena su u proseku manje od plata muškaraca u zavisnosti od zemlje za 20—40%.[5]

Neravnopravnost žene u procesu rada u savremenom građanskom društvu manifestuje se u manjem procentu zastupljenosti žena u celokupnom aktivnom stanovništvu, različitim platama za isti rad, različitim penzijama, zaposlenosti u niskoakumulativnim granama privrede, postojanju zaposlenosti sa pola radnog vremena za žene, podeli poslova na »muške« i »ženske« itd. Još uvek žene dobijaju penzije preko muža, ali ne i muževi preko žena. S pra-

[4] *Zaposlenost žena u svetu*, »Politika« od 5. januara 1976.

[5] Sanja Raić, *Položaj žene u Evropskoj zajednici*, »Žena«, Zagreb, br. 4/1979, str. 65—71.

Digitized by Google

vom se često kaže da su žene još uvek »poslednja kolonija u Evropi«.

Istorija borbe za izjednačavanje žena sa muškarcima i u pogledu građanskih i u pogledu porodičnih prava bila je vrlo mukotrpna. Ona još uvek traje, jer i u ovoj sferi postoje ostaci diskriminacije.

Pod uticajem tekovina socijalizma, OUN i drugih progresivnih pokreta u zemljama savremenog građanskog društva došlo je do mnogih revolucionarnih promena u građanskim i porodičnim pravima žene. Navodimo samo neke. Svi ustavi zemalja građanskog društva proklamuju zaštitu porodice, braka, žene i dece. Izboreno je pravo razvoda skoro u svim zemljama, legalizovan je abortus, proširene su mogućnosti za obrazovanje žena, olakšani su uslovi za zaključenje braka, ozakonjena je potpuna poslovna samostalnost žene, dobrim delom je potisnuto i modifikovano pravo o »glavi porodice«, »muževljevoj« i »očinskoj« vlasti, javlja se »roditeljsko pravo«, neke zemlje su stvorile pravne mogućnosti odsustvovanja sa posla oca radi negovanja bolesnog deteta itd.[6]

Pre dvadeset i više godina (1957) Generalna skupština OUN donela je Konvenciju o državljanstvu udate žene, koju su ratifikovale mnoge zemlje.

Briga za materinstvo predstavlja značajan indikator položaja žene u savremenom društvu. Ona je vrlo neujednačena. Ona predstavlja uslov bez izuzetka za ukupnu emancipaciju žene u porodici i društvu. Briga o materinstvu, odnosno o reprodukciji stanovništva u savremenom svetu može se grubo podeliti na: (a) podmirivanje društvene brige o materinstvu iz ličnog dohotka (posredna dečja zaštita) i (b) podmirivanje društvene brige o materinstvu iz dohotka (neposredna dečja zaštita). Prva dominira u savremenom građanskom svetu, a druga u socijalizmu. Mnoge države savremenog građanskog društva pomažu materinstvo preko raznih davanja (prestacija) i olakšica porodici. Savremeno građansko društvo poklanja veliku pažnju pitanju planiranja porodice.

Smrtnost novorođenčadi kao pouzdana mera ukupne brige o materinstvu je vrlo neujednačena. Najniža je u najrazvijenijim zemljama i varira od 10 do 20 promila, a u Švedskoj se spustila čak i na 9 promila.[7] I u pogledu razvoja socijalne službe o materinstvu (jaslice, vrtići, bolovanja za roditelje radi negovanja bolesnog deteta) postoje značajne razlike. Društveno vrednovanje materinstva i roditeljstva u savremenom građanskom društvu je takođe neujednačeno. Ono se kreće od »kulta« roditeljstva do ravnodušnosti i zapostavljenosti.

b) *Položaj žene u istočnoevropskim socijalističkim zemljama.* — Budući da položaj radničke klase i žene u socijalizmu zavisi od stepena razvijenosti društvenih odnosa i materijalne proizvodnje, odnosno zasićenosti potrebnim materijalnim dobrima, još uvek po-

[6] »Vision«, časopis Evropske ekonomske zajednice, br. 53, april 1975, str. 42—43.

[7] Sanja Raić, *navedeni rad*, str. 65—71.

Digitized by Google

stoji raskorak između proklamovanog i ostvarenog na planu društvenog položaja žene.

Evo nekoliko ilustracija o položaju žene u porodici i društvu u istočnoevropskim socijalističkim zemljama prema nekim *posebnim* i *specifičnim* indikatorima:

Poći ćemo od prve socijalističke zemlje — od SSSR-a. Sva politička i ostala prava žene u SSSR-u su proklamovana pobedom Oktobarske socijalističke revolucije. Godine 1922. od ukupnog broja članova Partije bilo je 7,8% žena. Danas je taj procenat porastao za nekoliko puta (24,7%), a komsomolki 52,1%. Od ukupnog broja deputata Vrhovnog sovjeta 1937. godine bilo je žena 16,5%, a 1974. godine 31,3%. Učešće žena u ovom i u drugim telima socijalističke vlasti se stalno kretalo uzlaznom linijom.[8]

U pogledu uključenosti žene u proces rada SSSR se nalazi na prvom mestu u svetu. Oko 82% radno sposobnih žena nalazi se u punom radnom odnosu. Od ukupnog broja zaposlenih 51% čine žene. Podaci pokazuju da je rapidno rastao procenat žena koje se bave intelektualnim radom. Na primer, samo od 1959. do 1970. godine učešće žena koje se bave intelektualnim radom povećalo se za oko dva puta. Sada od ukupnog broja naučnika 40% čine žene (u SAD 9%). U potpunosti su izjednačeni muškarci i žene u procesu rada, obrazovanja i nagrađivanja (ista plata za isti rad), saglasno Ustavu SSSR-a da »žena i muškarac imaju u SSSR-u jednaka prava« (član 35).

Društvena briga o materinstvu u SSSR-u je toliko razvijena da često premašuje materijalne mogućnosti ove zemlje. U tome je SSSR nadmašio mnoge ekonomski razvijenije zemlje. U SSSR-u ističu da deca predstavljaju »jedinu privilegovanu klasu«. Smrtnost novorođenčadi i njihovih majki do Oktobarske revolucije bila je među najvišim u svetu, a sada je svedena na nivo najrazvijenijih zemalja u svetu.

I druge istočnoevropske socijalističke zemlje, u zavisnosti od stepena društveno-ekonomskog i političkog razvoja, proklamovale su potpunu ravnopravnost žene i muškarca u porodici i društvu. Bugarska, Mađarska, Rumunija, Čehoslovačka, Poljska, Nemačka Demokratska Republika ratifikovale su sve normativne dokumente OUN i MOR-a koji se odnose na unapređenje položaja žene u porodici i društvu. Pored toga, sve ove zemlje su izradile i sopstveno zakonodavstvo i strategiju unapređivanja društvenog položaja žene.

Evo nekoliko podataka koji ilustruju stvarni položaj žene u ovim socijalističkim zemljama prema utvrđenim indikatorima.

U pogledu političkih prava proklamovana je potpuna ravnopravnost žene i muškarca. Počev od prava glasa i ostalih političkih prava, ona su tekovina socijalističkog razvitka u ovim zemljama.[9]

---

[8] Z. A. Jankova, »Sovetskaja ženščina«, Moskva, 1978.

[9] Na primer, još u Programu deklaracije Otečestvenog fronta od 14. septembra 1944. godine bila je proglašena ravnopravnost žena u Bugarskoj. Jedan od prvih normativnih akata nove vlasti bio je Dekret

Digitized by Google

Od ukupnog broja radno sposobnih žena njihov procenat u punom radnom odnosu je sledeći: Nemačka DR 80%, Bugarska 74%, Mađarska 73%, Rumunija 73%, Poljska 63% i Čehoslovačka 59%.

U Bugarskoj je zapošljavanje žena van porodica u stalnom porastu. Od ukupnog broja zaposlenih 1970. godine žene su činile 43,6%, a 1975. godine 47,6%. Među poslanicima Narodne skupštine 19,5% su žene. Od ukupnog broja specijalista sa visokim obrazovanjem oko 40% su žene itd.[10] Razvoj društvene brige o materinstvu i deci je u stalnom usponu. Naročito se pomažu porodice sa više dece.

Pobedom socijalizma i u Mađarskoj su stvoreni povoljniji uslovi za emancipaciju žene u porodici i društvu. Od ukupnog broja članova Saveta u Mađarskoj 29% čine radnici i 26,4% žene. Naročita pažnja se poklanja društvenoj brizi o materinstvu i podizanju dece. Oko 80% dece predškolskog uzrasta obuhvaćeno je dečjim ustanovama. Postoji vrlo razvijen sistem socijalne politike o porodici kao što su zaštita zdravlja bremenitih žena, zaštita novorođenčadi i druge olakšice i beneficije, naročito mladim porodicama i porodicama sa više dece.[11]

Već je prvi Ustav Nemačke Demokratske Republike (1949) proklamovao princip ravnopravnosti žene u porodici i društvu. Narodna skupština NDR je u septembru 1950. godine donela Zakon o zaštiti majke i deteta i o pravima žena. Počev od Ustava i osnovnih partijskih dokumenata, proklamuje se potpuna politička, pravna i ekonomska ravnopravnost žene. Postoji vrlo razgranat sistem socijalne politike o porodici koji podstiče biološko-reproduktivnu funkciju porodice i izgradnju socijalističkih odnosa u braku i porodici, obrazovanje žene, zapošljavanje žene i uključivanje žene u politički život. Od ukupnog broja članova Partije 32% su žene; 51% članova Slobodnih nemačkih sindikata su žene; 46% sindikalnih rukovodilaca su žene.[12] Dečjim jaslicama obuhvaćeno je 57%, a dečjim vrtićima 87,4% dece. Produženi boravak u školi koristi 74,1% dece uzrasta osnovne škole.

U toku Drugog svetskog rata Poljska je, pored Sovjetskog Saveza i Jugoslavije, pretrpela najteže ljudske i materijalne gubitke. Pobedom socijalističke revolucije stvoreni su odgovarajući uslovi i za unapređenje društvenog položaja žene. Sudeći po utvrđenim indikatorima, položaj žene u Poljskoj u toku tri poslednje godine kretao se uzlaznom linijom. Naročito je razvijena socijalna politika o porodici, koja podstiče brži priraštaj stanovništva i razvoj socijalističkih odnosa u braku i porodici. Posebna društvena briga poklanja se zaposlenoj ženi-majci. Oko 90% dece predškolskog

---

o izjednačavanju oba pola. U Ustavu iz 1947. godine ravnopravnost između muškarca i žene je utvrđena kao ustavni princip.

[10] *Socialnaja politika kommunističeskih i rabočih partii v socialističeskom obščestve*, Moskva, 1979, str. 96—101.

[11] *Isto*, str. 144—201.

[12] *Isto*, str. 202—284.

Digitized by Google

uzrasta obuhvaćeno je odgovarajućim ustanovama. Naročita pažnja se poklanja vanbračnoj deci i deci ometenoj u psihofizičkom razvoju. Postoje takozvani »alimentacioni fondovi« koje koristi preko 80.000 ljudi.[13]

Prema Programu Rumunske komunističke partije i drugim dokumentima, u Rumuniji se poklanja potrebna pažnja emancipaciji žene u porodici i društvu. Proklamovana je potpuna ravnopravnost među polovima. Od ukupnog broja poslanika 34,6% su žene. Postoji odgovarajuća socijalna politika o porodici. Društvo se brine naročito o materinstvu, zaposlenoj ženi i deci. Na primer, 1938/39. godine dečjim jaslicama bilo je obuhvaćeno 6,4% dece, a 1976/77. godine 73,1%. Planira se da će do kraja 1980. godine biti u potpunosti zadovoljene potrebe za dečjim jaslicama i vrtićima.[14]

Društvena briga o porodici, materinstvu i deci u Čehoslovačkoj u stalnom je porastu. Zaposlene majke uživaju niz beneficija i olakšica, kako pre tako i posle porođaja. Mogućnosti za podruštvljavanje nekih porodičnih funkcija umnogome omogućavaju emancipaciju žene i izgradnju socijalističkih odnosa među polovima u braku i porodici. Oko 20% dece je obuhvaćeno dečjim jaslicama, a 67% boravi u dečjim vrtićima, 52% učenika koristi školske kuhinje. Posebnu društvenu zaštitu uživaju žene na radu. Prema Kodeksu o radu, žene-majke imaju pravo da odsustvuju radi podizanja deteta sve dok ono ne navrši dve godine. Žene-trudnice i žene koje neguju dete do jedne godine pošteđene su rada u noćnoj smeni.[15]

Mada su istočnoevropske socijalističke zemlje proklamovale osnovne teorijsko-ideološke pretpostavke za unapređenje položaja žene u porodici i društvu, do sada ipak nisu rešile »žensko pitanje«. Često se velikim dostignućima socijalizma na makro planu prikriva pravo stanje stvari na mikro planu. Jer unapređenje položaja žene u porodici i društvu toliko je sociološki, politički, klasno i psihološki složeno da se ne može svesti samo na politička, radna, građanska, porodična prava i postojanje odgovarajuće socijalne politike o porodici.

Poznato je da u skoro svim socijalističkim zemljama još uvek nisu stvorene potrebne pretpostavke za zadovoljavanje rastućih ljudskih potreba. Nije do kraja obezbeđeno ni zadovoljavanje egzistencijalnih potreba (stan, kvalitetna ishrana, roba široke potrošnje itd.). Čini se da su pojedini »modeli« socijalizma prevideli i potrebu preobražaja porodičnih odnosa u kojima bi žena i muškarac prevazišli sve oblike zaostale svesti, tradicionalizma i nejednakosti među polovima.

Socijalizam je, međutim, već dao veliki revolucionarni doprinos u pogledu društvene brige o materinstvu, iako bi bilo pogre-

[13] *Isto*, str. 351—396.
[14] *Isto*, str. 397—484.
[15] *Isto*, str. 585—676.

Digitized by Google

šno zaključiti da je pitanje unapređenja položaja žene u socijalizmu rešeno. Dublje analize pravog stanja stvari bi dokazale da je pitanje unapređenja položaja žene, kao i položaja radničke klase, samo delimično rešeno. Potrebno je izobilje dobara koje bi omogućilo zadovoljavanje i obogaćivanje ljudskih potreba, ali ništa manje i političko, ekonomsko i socijalno oslobođenje radničke klase i žene.[16]

c) *Položaj žene u jugoslovenskom samoupravnom socijalističkom društvu.* — Jugoslovenski samoupravni sistem vrednosti polazi od marksističke aksiološke premise da je čovek osnovna vrednost socijalističkog društva. Osnovni teorijsko-ideološki dokumenti o izgradnji samoupravnog socijalizma proklamuju kao imperativnu potrebu bržu emancipaciju žene u porodici i društvu.

Ipak, proces emancipacije žene nije uvek pratio ukupan društveno-ekonomski razvoj u našem društvu, pa su se u ovoj sferi najduže zadržali ostaci tradicionalne svesti. Postoji zato raskorak između vrednosnog sistema, vrednosnih orijentacija i dostignuća prakse.

Rukovođena teorijom naučnog socijalizma i revolucionarnim tekovinama međunarodnog radničkog pokreta i sopstvene radničke klase, KPJ je još u toku narodnooslobodilačke borbe i socijalističke revolucije proklamovala i počela ostvarivati faktičku ravnopravnost između muškarca i žene. Prvi socijalistički Ustav iz 1946. godine je samo zakonski osnažio ove revolucionarne tekovine, pa i potpunu ravnopravnost žene u porodici i društvu.

Prema *opštim* indikatorima (samoupravnom sistemu vrednosti i stepenu društveno-ekonomske razvijenosti društva), položaj žene u našem samoupravnom društvu je povoljan. Međutim, sudeći prema nekim *posebnim* i *specifičnim* indikatorima, društveni položaj žene u našem društvu nije još postigao potreban nivo. Evo nekoliko podataka koji ilustruju unapređenje društvenog položaja žene od početka socijalističke revolucije do danas.

U narodnooslobodilačkoj borbi učestvovalo je preko 100.000 žena. Poginulo je 25.000, a 90 žena je proglašeno narodnim herojem. Učešće žena u samoupravnim organima odlučivanja je sledeće: u Skupštini SFRJ 1958. godine bilo je 7%, 1963. godine 19,6%, 1967. godine 13,3%, 1969. godine 7,9%, a 1974. godine 13,6%. Postoje značajne razlike među republikama i pokrajinama. Najveće je učešće žena u Skupštini SR Slovenije, a najmanje u Skupštini SR Crne Gore. Učešće žena u opštinskim skupštinama u SFRJ iznosi 15,2%. Najveće je u Sloveniji: 26,4%, a najmanje u Crnoj Gori: 11,1%. Od ukupnog broja članova radničkih saveta 27,7% su žene.[17]

[16] Društveni položaj žene u drugim socijalističkim zemljama je u stalnom poboljšavanju. Međutim, zbog pomanjkanja odgovarajućih podataka nismo u stanju da vršimo potrebna upoređivanja između svih socijalističkih zemalja. Ovo može da bude predmet posebnog razmatranja.

[17] »Žena i razvoj«, X međunarodni seminar, Bled, 1977, u »Prilozima«, str. 377—405.

Digitized by Google

Od ukupnog broja zaposlenih u SFRJ 34,5% su žene. Najveći procenat zaposlenih žena je u SR Sloveniji (43,4%), a najmanji u SAP Kosovo (20,4%).

Ostvareno je obavezno osnovno obrazovanje za oba pola. Među učenicima srednjih škola ima 45,3% učenica, a među studentima 40,4% studentkinja. Ipak, među nepismenim stanovništvom dominiraju žene, i to najmanje u Sloveniji (1,3%), a najviše na Kosovu (42,8%). Od ukupnog broja nepismenih u SFRJ na žene otpada 22,2%.[18]

Društvena briga o materinstvu je znatno napredovala, o čemu svedoči smanjenje procenta smrtnosti novorođenčadi, porađanje žena uz stručnu pomoć i produženje životnog veka žene u Jugoslaviji. Na primer, prosečno trajanje života u SFRJ 1952. godine za žene bilo je 56,92, a 1972. godine 70,22 godine. Najpovoljnije je stanje u Crnoj Gori (73,05), a najnepovoljnije na Kosovu (66,6 godina).

U SFRJ dečjim jaslicama obuhvaćeno je 2,4% dece, i to najviše u Sloveniji (7%), a najmanje na Kosovu (0,6%). Dečjim vrtićima je obuhvaćeno 11,6%, i to najviše u Sloveniji (29,8%), a najmanje na Kosovu (2,4%). Produženim boravkom osnovne škole obuhvaćeno je 12,6%, i to najviše u Sloveniji (17,1%), a najmanje na Kosovu (3,0%). Školske kuhinje koristi 37,9% učenika osnovnih škola, 15,3% učenika srednjih škola i 27,7% učenika ostalih specijalnih škola.[19]

Donošenjem Zakona o udruženom radu stvoreni su odgovarajući uslovi za brži porast društvene brige o materinstvu. Razvoj društvene brige o materinstvu i deci postaje integralni deo udruženog rada i sve više dobija opštedruštvenu dimenziju.

Po donošenju Ustava iz 1974. godine, Zakona o udruženom radu i drugih normativnih akata socijalističkog zakonodavstva, naročito kodeksa o porodici, stvorene su dalje pretpostavke za brži razvoj socijalističkih odnosa u braku i porodici na osnovama socijalističke samoupravne etike.

Na osnovu utvrđenih indikatora može se zaključiti da je društveni položaj žene u našem samoupravnom društvu na globalnom planu rastao, ali je bilo i zastoja, čije se posledice i danas osećaju. Najmanje se zna kako teče proces emancipacije žene u braku i porodici. Čini se da su ostaci tradicionalizma i patrijarhalizma najotporniji u porodici (na mikro planu), što može da ima višestruko štetne posledice za dalji razvoj socijalizma i ljudske ličnosti.

Koje su specifičnosti položaja žene u našem samoupravnom socijalističkom društvu? Proklamovani samoupravni socijalistički sistem vrednosti unapređenje položaja žene u porodici i društvu povezuje sa unapređenjem položaja radničke klase u daljoj izgrad-

[18] Ženščina v narodnom hozjajstve i obščestve Jugoslavii (osnovni pokazatelji), Beograd, jun 1975, str. 12.

[19] »Žena i razvoj«, X međunarodni seminar, Bled, 1977, u »Prilozima«, str. 392.

Digitized by Google

nji socijalizma. Kao integralni deo radničke klase i svih socijalističkih snaga, žene, boreći se za oslobođenje rada i raspodelu viška rada, predstavljaju svojevrstan subjekt za sopstveno oslobođenje i izgradnju novoga društva. Podruštvljavanje mnogih porodičnih funkcija sve više postaje i briga udruženog rada. Katalizatori unapređenja društvenog položaja žene su udruženi rad, samoupravne interesne zajednice, sve socijalističke snage i druge slobodne asocijacije radnika i građana. Brže raste emancipacija žene u društvu od emancipacije u porodici, jer je žena često razapeta između društvenog i porodičnog sistema vrednosti, koji još uvek nisu konsonantni. Postoje i druge specifičnosti koje su rezultat istorije, etnologije, religije i drugih obeležja nacionalne svesti kod svih jugoslovenskih naroda i narodnosti.

d) *Položaj žene u zemljama u razvoju.* — Brojna ispitivanja u svetu i OUN su pokazala da žene najteže osećaju i doživljavaju sudbinu zemalja u razvoju. Nedovoljna ekonomska razvijenost i patrijarhalni sistem vrednosti pogađaju ženu dvostruko. S jedne strane, žena s materinskim bolom pati zbog nepovoljnog položaja dece, svoga domaćinstva, svoga muža, a, s druge strane, ona ima vrlo male šanse za svoju političku, radnu i drugu afirmaciju kako van kuće tako i u porodici.

Podela svetskog dohotka je vrlo neravnomerna i nepravična. Podaci pokazuju da osam najbogatijih zemalja učestvuje sa 10% u svetskom stanovništvu, a sa 50% u bruto proizvodu koji se ostvaruje u svetu. Dalje, 93 zemlje koje čine oko 72% stanovništva ostvaruju samo 17% ukupnog proizvoda; 38 najsiromašnijih zemalja, u kojima živi preko polovine stanovništva sveta, ostvaruje samo 7,5% bruto proizvoda.[20] Preko polovine svetskog stanovništva (više od 1,9 milijardi ljudi) raspolaže sa manje od 100 dolara proizvoda po stanovniku, a daljih 250 miliona sa manje od 200 dolara. U isto vreme 450 miliona stanovnika najbogatijih zemalja raspolaže godišnje sa 2.000—6.000 dolara godišnje po stanovniku.

Podaci pokazuju da oko 70% stanovništva sveta još uvek nema sigurno snabdevanje vodom. Od bolesti koje se prenose vodom umire 25.000 ljudi dnevno. U mnogim zemljama u razvoju, zbog pomanjkanja proteina u ishrani i neadekvatne zdravstvene službe, stopa smrtnosti dece je osam puta veća u odnosu na industrijski razvijene zemlje.[21]

U mnogim zemljama u razvoju još uvek je veća godišnja stopa povećanja stanovništva od godišnje prosečne stope rasta realnog dohotka.

U većini zemalja u razvoju su još uvek sužene političke, radne, obrazovne, građanske i druge mogućnosti za emancipaciju žene u porodici i društvu. Na primer, od ukupnog procenta aktivnog stanovništva u nekoliko zemalja u razvoju zastupljenost žena je

[20] Dr Branko Horvat, Klasifikacija svijeta prema karakteristikama privredne razvijenosti, »Ekonomska analiza«, br. 3—4/1971. i Prof. dr Rikard Štajner, *Novi međunarodni ekonomski poredak i njegove socijalne implikacije*, »Žena i razvoj«, Beograd, 1978, str. 45—79.

[21] *Isto*, str. 49.

Digitized by Google

sledeća: Sirija 16,5%, Peru 13,6%, Angola 4,7%, Niger 6,1%, Ekvador 9,8% itd.

Prema podacima Dečjeg fonda UN (UNICEF), oko 350 miliona dece u zemljama u razvoju nema ni minimalnu zdravstvenu, prehrambenu, prosvetnu i socijalnu zaštitu.

Prema zakonu o akumuliranju socijalnih problema u zemljama u razvoju, nedovoljnu ekonomsku razvijenost, patrijarhalni sistem vrednosti, nedostatak hrane, pomanjkanje odgovarajuće zdravstvene službe, nepismenost prate i druge nedaće koje umnogome usporavaju unapređenje položaja žene u porodici i društvu.

Pored toga, u mnogim zemljama u razvoju još uvek je legalizovana poligamija (mnogoženstvo). Do sada su poligamiju zakonski zabranili Izrael (1951), Kipar (1950), Tunis (1956), a delimično Sirija i Iran.

Na mnogim međunarodnim skupovima isticano je da je položaj žene u zemljama u razvoju iz pomenutih uzroka najnepovoljniji. Imajući ovo u vidu, Međunarodna konferencija žena u Meksiku (1975) je svesrdno podržala Deklaraciju o uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka (iz 1974), čiji je cilj da se uklone nejednakost, isprave postojeće nepravde i omogući da se ukloni sve veći jaz između razvijenih zemalja i zemalja u razvoju.[22] Usvajanje posebnih rezolucija o statusu žene u Južnoj Africi, Namibiji i Zimbabveu i druge 34 rezolucije svedoči koliko je položaj žene u zemljama u razvoju težak.[23]

e) *Perspektive položaja žene u porodici i društvu.* — U naše vreme mišao i praksa o položaju žene u porodici i društvu su još uvek kontroverzni i disonantni. Zbog porasta postvarenih vrednosti čovekova budućnost se često smatra neizvesnom i beznadežnom. Na društvenoj pozornici ratuju *tehnobirokratizam* sa svojim sistemom vrednosti protiv *humanizma.* Perspektiva čoveka zavisi od toga kojim vrednostima i vrednosnim orijentacijama će se okrenuti čovečanstvo. Ako se čovečanstvo pomiri sa tehnobirokratizmom i njegovom potrošačkom psihologijom, onda se odlaže proces oslobađanja žene, koja ostaje objekt profita, reklame, žrtva muške civilizacije. Ako se čovečanstvo okrene humanizmu, socijalizmu, oslobođenju radničke klase, otvaraju se mogućnosti i za unapređenje položaja žene u porodici i društvu.

Perspektive položaja žene u porodici i društvu umnogome zavise od daljeg razvoja socijalizma i njegovog prestiža u svetu, od jačanja uloge OUN, od jačanja pozicija radničke klase, od sudbine naprednih i humanističkih pokreta, od dominacije mira kao vrednosne orijentacije, od jačanja uloge i prestiža nesvrstanih, od ostvarenja NMEP itd. Perspektive položaja žene, nema sumnje, zavise i od toga kakvu će ulogu imati žene u daljem razvoju društva.

Ohrabruje činjenica da se na mnogim međunarodnim skupovima žena sve više tretira kao značajan subjekt u izgradnji dru-

[22] Deklaracija o uspostavljanju novog međunarodnog ekonomskog poretka, usvojena 1. maja 1974.

[23] Ovo pitanje zbog svoje izuzetne aktuelnosti u savremenom svetu može da bude predmet posebnog razmatranja.

Digitized by Google

štva. Na primer, u Rezoluciji Samita nesvrstanih u Havani 1979. godine se, između ostaloga, kaže: »Konferencija je istakla da puno učešće žena u društvenom, političkom, ekonomskom i kulturnom životu predstavlja značajan pokazatelj napretka i razvoja i istakla da utvrđeni ciljevi, zacrtane strategije i predviđene mere za unapređenje društvenog položaja žene i njene uloge u razvoju treba da budu sastavni deo nacionalnih planova razvoja u svim nesvrstanim i drugim zemljama u razvoju, kao i mere za uspostavljanje novog međunarodnog ekonomskog poretka.«[24] Istovremeno, šefovi država ili vlada su pozvali sve nesvrstane i druge zemlje u razvoju da uzmu aktivnog učešća na Konferenciji Ujedinjenih nacija u Dekadi žena i da daju odgovarajući doprinos njenim pripremama na nacionalnom, regionalnom i međunarodnom nivou, imajući u vidu međuzavisnost između jačanja uloge žena u društvenom i ekonomskom razvoju i napretka u oblastima zdravstva, obrazovanja i zapošljavanja u nesvrstanim i drugim zemljama u razvoju.[25]

Na kraju, ističemo da budućnost žene zavisi od budućnosti društva i obrnuto. Praksa je potvrdila Bebelovu tezu da socijalizmu pripada budućnost, a to znači u prvom redu radniku i ženi. Ostali napori progresivnih snaga u svetu mogu samo da ubrzaju proces izjednačavanja žene u porodici i društvu.

[24] »Međunarodna politika«, br. 707, 16. septembar 1979.
[25] *Isto.*

Digitized by Google

Boris Iljenko

Informisanje kao ideologija

1. Povod

U knjizi Edvarda Kardelja *Pravci razvoja političkog sistema socijalističkog samoupravljanja* ima jedno mesto koje je kao stav toliko jasno i prihvatljivo da skreće pažnju sa tog svog principijelnog značenja — na mogući latentni sadržaj i same razloge koji su mogli uticati da se naglašava nešto što izgleda tako očigledno i što se, tako reći, samo po sebi razume. To je ono mesto gde Kardelj kaže da »sloboda informacija ne znači pravo širenja neistine, nego pravo svakoga da čuje istinu«.

Kakav smisao ima ta rečenica, šta je to što je danas čini aktuelnom i što nas navodi da se vraćamo na nju?

Pre svega, vidimo dosta razloga da se na tom stavu insistira kao na trajnom principu delovanja sredstava informisanja u našem društvu. Ali, insistirati na tome nije samo načelna, teorijska, a još manje verbalna ili pragmatska mogućnost. Reč je o realnoj društvenoj situaciji u kojoj se iskazuje jedna protivrečnost i opredeljenja u odnosu na nju. Zato ćemo se zadržati samo na dve grupe onih činjenica koje ovaj stav dovode u realan društveni kontekst, osvetljavaju tako njegov stvarni smisao i koje će nam

Digitized by Google

pomoći da formulišemo problem na kojem želimo tim povodom da se zadržimo.

Prvo, tema koju ova rečenica sadrži prevazilazi medijske okvire sredstava informisanja i doseže do vitalnih društvenih interesa. U njoj se prelamaju aktuelni politički tokovi; ona je aktuelna zbog tih političkih sadržaja koje može imati, demokratske usmerenosti u tom kontekstu, a ne samo zbog svoje širine, logičke i opšte vrednosne prihvatljivosti. I drugo, pored ovih principijelnih, postoje i konkretniji razlozi za aktuelnost ove teme: pravo na istinu se ovde konfrontira sa »pravom« na širenje neistine u realnom političkom kontekstu i ima svoj aktuelan i praktičan smisao. O tome Kardelj govori na drugom mestu u istoj knjizi kada ističe pojave kao što su: »jednostrano, pa čak i neprovereno izveštavanje, zanemarivanje opštih društvenih interesa, podleganje senzacionalizmu i prilagođavanju, nehuman način kritike ljudi i ustanova i slično, pa čak i uticaj socijalizmu, samoupravljanju i nacionalnoj ravnopravnosti neprijateljskih snaga«.

Reč je, dakle, o opštoj konstataciji koja ima konkretan politički sadržaj, ali i svoju ideološku strukturu, jer može biti tumačena u zavisnosti od različitih društvenih interesa i shvatanja koja uobličava. U svakom slučaju, kritički stavovi upereni su na konkretne pojave u našem političkom životu, koje su dobijale svoj izraz i u sredstvima informisanja, a nikako nisu bile samo njihovo svojstvo. Sredstva informisanja ne posmatraju se tu samo kao medij, već i kao određeni društveni sadržaj, ali — tu sad dolazimo do trećeg mesta u Kardeljevoj knjizi koje zaokružava temu — ona su »i politička snaga koja može da dejstvuje na društvenu svest i veoma progresivno i veoma reakcionarno«.

2. Teza

Dolazimo tako do tvrdnje koju želimo za ovu priliku da stavimo u centar razmatranja. Ona bi se mogla kratko formulisati: informisanje je ideologija, a ne neutralno i objektivno svojstvo medija komunikacije niti profesionalna institucija. To »medijsko« i »profesionalno« jesu bitna svojstva informisanja, ali su ona ideološki strukturirana. U meri u kojoj se ovde u principu osporava ideološki momenat, on se unosi sa stanovišta posebnih interesa i izražava se kao uža institucionalna, forumska, profesionalna svest. Na političkom planu ova teza bi se mogla proširiti konstatacijom da je javno informisanje realan društveni i idejni prostor u kojem se konkretno izražavaju i odvijaju svi aktuelni politički tokovi, ali u kojem se politički subjekti aktivno odnose; da je u tom smislu javno informisanje i vid delovanja subjektivnih snaga društva, delovanja usmerenog na određene društvene i političke ciljeve; da je javno informisanje integralno područje društvenih zbivanja, a ne samo refleks, transmisija ili »objektivno« konstituisan sistem (mada ne treba prevideti situacije i tendencije da sredstva infor-

Digitized by Google

misanja to budu — ali tu je opet reč o dejstvu posebne ideologije u širim društvenim relacijama u kojima funkcionišu i druge strukture kao određene institucije ili transmisije centara političke moći).

Međutim, jedna ovako opšta i kategorična tvrdnja interesantnija je za razmatranje u nekom svom konkretnijem aspektu, određenom kontekstu ili značenju. Zadržavanje na principijelnom stavu naglašavalo bi njen deklarativni smisao. Zato bi se ona mogla posmatrati, na primer, sa stanovišta konkretnih društvenih zbivanja i uloge sredstava informisanja u njima; idejnih i političkih tokova koji se izražavaju u sredstvima informisanja, aktuelnih konfrontacija i opredeljenja, društvene kritike; pojedinih problema društvenog položaja sredstava informisanja i procesa njihovog podruštvljavanja; idejnog smisla društvenih zahteva i uticaja koji se na različite načine usmeravaju ka sredstvima informisanja; oblikâ i sadržajâ realnih društvenih uticaja i tendencija u uređivačkoj politici itd.

Mi se, međutim, za ovu priliku zadržavamo samo na jednom aspektu ove tvrdnje — onom kojim se suprotstavlja tezi »objektivnosti« sredstava informisanja, u onom smislu u kojem se ideja o angažovanom novinarstvu može suprotstaviti ideji o »profesionalnom« novinarskom neutralizmu. Dakle, tezu ne suprotstavljamo načelno ideji, praksi i potrebi objektivnosti informisanja, nego jednom tumačenju te objektivnosti koje, zavisno od konkretnog izraza, može sadržati neki poseban, monopolski — birokratski ili grupno-svojinski — interes u društvenoj komunikaciji informacija. Reč je o onim uslovima, kriterijumima, shvatanjima, pojavama objektivizacije, glorifikacije institucionalnih, profesionalnih, užih grupnih ili »naddruštvenih« interesa koji teže da podrede medije i tokove javne komunikacije, njihovu odgovornu, kritičku, stvaralački angažovanu ulogu. (Jer u suštini tu nije reč samo izdvojeno o sredstvima informisanja, već o široj kategoriji subjektivnog političkog faktora, njegovoj ulozi u društvenim odnosima koje izražavaju u tom smislu određeni interesi.)

Razume se, niko ozbiljan ne bi mogao poricati obavezu štampe da bude objektivna i u principu i u praksi. Ali, očigledno je da ta objektivnost ne može biti ni apstraktna ni tehnički tačna. Ona je društveno konstituisana i kao takva ima svoju ideološku strukturu i dinamiku; konstituiše se i razvija u konkretnom društvu.

Ako je naša svest još ideološka, dakle iskrivljena — ali i realna, onda ona ni danas ne može uobražavati *da je nešto* posebno, institucionalno, profesionalno, a da ne *izražava nešto* stvarno (da parafraziramo jedno mesto iz *Nemačke ideologije).* Ona izražava aktuelne protivrečnosti, u još aktuelnoj situaciji podele rada, izražava sve protivrečnosti našeg društvenog toka — tako se for-

Digitized by Google

mira u svim oblastima rada, pa i u onoj koju zovemo javnim informisanjem. Kriterijumi njene objektivnosti moraju se sagledavati u relaciji socijalnih interesa na koje se oslanja i iz kojih »izvire«. To, nikako, ne znači da je reč o pasivnoj svesti koja ne može prevazilaziti svoje uže socijalne osnove i aktivno učestvovati u kretanju ideja i političkom delovanju. Ako, dakle, ne »preslikava« svoje socijalne osnove i nije pasivan odraz, ona uvek nosi potencijalan socijalni i politički sadržaj koji je direktnije izražen ili latentan, neposredno politički deluje ili se može u određenim uslovima aktivirati. (Ako Marksova i Engelsova svest, da uzmemo jedan očigledan primer, nije izražavala interese socijalne strukture iz koje su potekli, ne može se zaključiti da ona nije izražavala stvarne socijalne interese. Takođe, ako je aktivno i kritički bila usmerena prema društveno-ekonomskoj strukturi, ne može se zaključiti da nije »potekla« upravo iz takve osnove.)

U sferi informisanja taj aktivni i politički momenat prisutniji je nego u drugim vidovima »duhovnog« angažmana i stvaralaštva, jer se upravo odvija dnevno u političkoj komunikaciji, koja je upućena na masovni auditorijum. Princip objektivnog je tu opšti, jer svaki politički interes koji želi socijalne i političke pozicije mora da se »ideologizira« tako da posebno prikazuje kao opšte, subjektivno kao objektivno. Ali, to znači da posebni interesi i stvarno teže da se postave kao opšti, pri čemu se mera njihove objektivnosti mora sagledati u zavisnosti od stvarnih sadržaja i društvenih osnova.

To da je sistem javnog informisanja društveno, politički i ideološki strukturiran nije karakteristika samo naših aktuelnih prilika. To je njegovo opšte svojstvo. Tako, na primer, zavisno od konkretnih društava, mogu se u svetu zapaziti različiti sistemi informisanja: (a) kao vid povezivanja vrhova državno-partijske političke moći sa masovnim »auditorijumom«, pri čemu se od stepena višesmernosti ili jednosmernosti i konkretnog sadržaja te komunikacije može govoriti o većoj ili manjoj birokratizaciji ili elementima demokratičnosti; (b) kao vid povezivanja masovnog »auditorijuma« sa centrima ekonomsko-političke moći, pri čemu se prema zastupljenosti interesâ pojedinih struktura (na primer, tehnomenadžerskih, sitnosopstveničkih, radničkih i dr.) u toj komunikaciji, koja je po pravilu složenija i višesmerna, može govoriti o njihovom društvenom smislu, njihovoj konfliktnosti, ravnoteži, dominaciji i, prema tome, većoj ili manjoj demokratičnosti javnog informisanja. Ali se unutar i jednog i drugog sistema odnosâ postavlja pitanje perspektive, dinamike i realnih puteva afirmacije socijalnih interesa nosilaca radnog procesa; inicijativa, društvenih okvira i drugih uslova koji će omogućiti i podsticati proces oslobađanja rada i čoveka i postavljanje svih društvenih odnosa, institucija i veza (kakva je, na primer, sistem informisanja) na toj osnovi.

Digitized by Google

3. Ideološko svojstvo

I u prošlosti je svaki društveni poredak imao svoj sistem javnog informisanja koji je bio na njegovom nivou i u njegovoj funkciji (glasnici, dobošari, javna saopštenja na trgovima, objave, plakate ili magične šifre, znaci, zvučni, svetlosni i drugi signali, određeni pokreti, činovi, bili su svojevrsni činioci informisanja koji su imali svoju funkciju u zavisnosti od stepena zatvorenosti grupe, organizacije društva i aktuelnih potreba za komunikacijom, odnosno manipulacijom informacija). Sistem informisanja je izlazio iz društvenih okvira samo kada je u konkretnim protivrečnostima bio u funkciji društvenih snaga koje su težile da menjaju postojeće odnose u društvu.

U razvoju onoga što sada nazivamo sistemom javnog informisanja može se pratiti prisustvo političkog faktora u vidu jedne karakteristične protivrečnosti »duhovnih« i »svetovnih« činilaca i njihovog refleksa u odnosu na javno informisanje. Jer ono je još na samom početku bilo strukturirano sukobom poglavice i vrača, a kasnije — države i crkve, u borbi za političku prevlast. »Duhovni« činilac je irealno pretvarao u realno. Mistifikovano ideološko jezgro, sistemom odnosâ, institucija i informacija, pretvarano je u činjenicu od društvenog značaja. S druge strane, karakter odnosâ, sistem organizovane prinude i tokovi informacija pretvarali su jednu faktičku i konkretnu moć koja se identifikovala sa državnim svojstvom u mistifikovanu irealnu silu koja dopire do svih instanci društva i uspostavlja statuse na svim relacijama.

Proces ideologizacije posebnog interesa odvija se u njegovoj težnji za opštim, za dominacijom; na jednom planu — institucijama pravnog poretka, na drugom — kategorijama teološkog sistema. U suštini, takva ideološka transformacija jedne dogme u opšti red stvari, jednog posebnog interesa u opšti princip odnosâ i ponašanja, odvija se u dva relativno zasebna toka, u delovanju i domašajima državne, odnosno crkvene organizacije. Sukob među njima postoji permanentno, ali je on lociran u političku sferu; na društvenom planu među njima su interesi neprotivrečni.

Sistem informisanja je nosio obeležje tih stanja i odnosa i bio element njihovog konstituisanja. Na političkom planu on je bio isparcelisan i zatvoren u oblicima društvene organizacije i grubo određen nosiocima političke moći u njima. Na društvenom planu izražavao je ukupnu hijerarhijsku organizaciju društva: razvijan u okvirima socijalnih slojeva u srazmeri sa njihovim mestom na društvenoj lestvici. Najrazvijeniji — u najmanjoj društvenoj grupi na vrhu društvene hijerarhije, a najnerazvijeniji i sa jasnim obeležjem manipulisanja — u najširim slojevima.

Građansko društvo je približilo i više integrisalo te tokove ideološke komunikacije. U političke borbe u »državnoj« sferi uneto je više duhovnih, ideoloških elemenata. U duhovne, ideološke sfere, koje su bile do tada u crkvenom monopolu, unose se u većoj meri praktično-politički motivi i ciljevi. Razvijaju se i više

Digitized by Google

»razuđuju« nosioci političke inicijative: partije, školski sistem, kulturne, naučne ustanove i pokreti, mediji masovne komunikacije i dr.

U današnjem smislu sistem javnog informisanja nastao je u tom raspadu hijerarhijske i korporativne feudalne društvene strukture uspostavljanjem građanskog društva. Formalno, to je omogućio razvoj nauke, tehnike i tehnologije, ali su se u tom periodu stekli i drugi uslovi političke i društvene prirode: razuđeniji politički život, političke borbe na osnovama izvojevane formalne političke jednakosti ljudi, opšti društveno-ekonomski razvoj podstaknut prelaskom sa manufakture na industriju, naturalne na tržišnu razmenu, novi raznovrsniji i razvijeniji oblici gradskog života, nove socijalne diferencijacije. U tim uslovima odvijao se i proces odvajanja društva od javne vlasti, čiji je odnos sada posredovan brojnim oblicima institucionalnog i neinstitucionalnog političkog života (parlamentarni sistem, političke partije i pokreti, spontane i stihijske inicijative, nove političke doktrine itd.). To je bio prostor u kojem se javlja fenomen štampe kao medija javne i masovne komunikacije i u kojem se razvijaju prvi elementi organizovanog sistema masovnog javnog informisanja. Takav sistem informisanja ima dvostruku ulogu: izražava klasne ili unutar klase uže interese i sredstvo je borbe društvenih grupa za političke ciljeve, na osnovama programske platforme koja obično sadrži opšte stavove o uređenju društva i društvenim vrednostima; ali, sistem informisanja ima i kohezionu, integrativnu ulogu u društvenoj strukturi koja je »pocepana« brojnim socijalnim suprotnostima, političkim inicijativama različitih interesa; on povezuje opšte i posebne interese u okvirima funkcionalne društvene celine, koja treba da obezbedi osnovni društveni odnos, reprodukciju društveno-ekonomskih i vrednosnih struktura i funkcionisanje društvene celine kao takve. Svakako, ti mediji dobijaju svoje šire sadržaje: zabavne, komercijalne, kulturne, vaspitno-obrazovne, praktično-informativne i druge komponente, koje su kasnije u žanrovskom razvoju medija dobijale i samostalnije oblike i funkcije. Ali, u osnovi to je bio ideološki sloj u strukturi njihovog sadržaja, koji je trebalo da obezbedi širinu komunikacije onom jezgru koje nosi osnovne interese, da njihovu posebnost predstavi kao opštedruštveno dobro i da im na taj način obezbedi što masovniju »podlogu«. Osim toga, i sam život je postao razvijeniji i bogatiji, politički faktor prodire kroz sve njegove raznovsrne oblike i sadržaje.

U takvim političkim odnosima objektivnost informisanja konstituiše se ne po svojstvu medija, nego po klasnoj tački gledišta i faktičkom odnosu političkih snaga prema karakteru i pravcima društvenog kretanja (dakako, ovo se ne odnosi na onaj red banalnih, egzaktnih činjenica koje mora sadržati svaki informativni tok, nego na osnovni smisao delovanja sredstava informisanja u društvu). Tu je ta ideološka suština sadržaja i delovanja sredstava javnog informisanja. Ona je, ako se tako može reći, konsti-

Digitized by Google

tutivno (ontološko) svojstvo medija masovne komunikacije, zbog kojeg oni nisu mogli biti u društvu izdvojeni, neutralni i u tom smislu »objektivni« (u određenim društvenim uslovima delovanja sredstava komuniciranja i najneutralniji i najformalniji način može imati konkretan politički smisao, kao što je to već raščišćeno i za *l'art pour l'art* u umetnosti). I uvek, i kada je i formalno isticana i u sadržaju maksimalno realizovana, ta neutralna objektivnost u delovanju masovnih medija informisanja bila je ideološki obojena, kao sredstvo za masovno delovanje, okupljanje i integrisanje diferenciranih socijalnih struktura za, u krajnjoj liniji, ipak konkretne političke ciljeve i efekte. U takvom kontekstu moraju se i danas posmatrati ovakve teze kada se jave.

4. Ljudski faktor i društvene dimenzije

Ni u jednom razmatranju sistema informisanja ne bi se smelo gubiti iz vida da je reč o sistemu odnosâ i aktivnosti živih ljudi u konkretnom društvu, što podrazumeva i njihove različite interese, sposobnosti, opredeljenja, uslove itd. Takva delatnost potiče od ljudi i usmerena je da deluje na ljude u konkretnim uslovima. Sistem informisanja ove različite instance subjektivnog faktora — od »odašiljanja« do »primanja« poruke — povezuje, usmerava i daje im društvenu dimenziju, bilo da je reč o integrisanju ili konfrontacijama. Ideologija objektivizacije sistema informisanja (koja zagovara ili objektivnu neutralnost ili njegovu neutralnu objektivnost) produkt je posebnog interesa i težnje za sputavanjem šireg delovanja subjektivnog faktora i, u krajnjoj liniji, njegovo postvarenje. U tom se izražavaju i dva protivrečna interesa političkog delovanja: akcije i manipulacije; političke inicijative i delatnosti društvenog subjekta i njegove političke pasivizacije, manipulacije njime — u onom smislu u kojem se ta protivrečnost oslanja na poznati Marksov stav o političkom delovanju kao upravljanju društvenim procesima i odnosima ili kao upravljanju ljudima. Stvar je konkretnih društvenih uslova i opredeljenja koji će od ta dva interesa dominirati, ali stvarna objektivnost sistema informisanja mora se sagledavati u perspektivi u kojoj se kao celina izražava onaj vitalni društveni interes koji je u osnovi društvenog razvoja, a ne onaj koji izražava parcijalne delove društva i njihovu težnju za monopolom (socijalna grupacija uvek je imala istorijsku perspektivu kada je nosila u svojim interesima i uslove za razrešenje opštih protivrečnosti društva i otvarala mogućnosti za afirmaciju opštih društvenih interesa; to je i smisao istorijske uloge radničke klase, na šta sada ne treba mnogo podsećati). To znači da ni sistem informisanja ne može imati apriornu vrednosnu strukturu, da upravo zato što ima vrednosnu i ideološku suštinu, ona nije ni apriorna ni u tom smislu objektivna.

Kakav smisao može imati sada, u takvom kontekstu, insistiranje na ideološkom karakteru informisanja i same kategorije

Digitized by Google

objektivnosti u tome? Takvo pitanje se može postaviti i sa principijelnog stanovišta — kao potreba da se celovitije osvetli društvena priroda i karakter ovih fenomena. I kao takvo ono ima svoj smisao i aktuelno je zbog tendencije da se i principijelno osporava ideološko svojstvo javnog informisanja i mistifikuje njegova objektivnost. Ali, postoje i konkretniji motivi koji se izvode iz konkretnijih shvatanja takve objektivnosti ili konsekvenci koje mogu iz njih proizlaziti. I u tom smislu ni sam konkretniji razlog za aktuelizaciju tog pitanja ne može biti lišen ideološkog karaktera.

Kada Kardelj govori o značaju koji za jedno demokratsko društvo ima »istinski nezavisan i demokratski sistem informisanja«, on govori o potrebi jednog jedinstvenog sistema izvorâ informacija »koje će biti dostupne svakome kome su one potrebne« kao osnove demokratizacije i podruštvljavanja javnog informisanja kod nas. Kardelj dalje ističe da se pojavama »širenja neistine« u delovanju sistema informisanja društvo mora suprotstaviti »na način koji neće ugroziti onu slobodu socijalističke štampe bez koje se ne može zamisliti nesmetano izražavanje ni mnoštva samoupravnih interesa ni društvene kritike«. Pravo na informisanje mora se zaštititi, kaže Kardelj, »od svakog birokratskog gušenja«, ali i od zloupotreba »za nehumane, neetičke i nesocijalističke svrhe«; i od takve objektivnosti, dodali bismo, sredstava informisanja koja bi to omogućavala.

Srećemo se ovde sa karakterističnim vidom ideologizacije u sistemu informisanja protiv kojeg može biti upravljen smisao ovih Kardeljevih stavova. To je ona situacija kada dolazi do izražaja interes da se objektiviziraju izvori informacija (bilo da se doziraju, usmeravaju, zatvaraju u posebne sfere i tokove, po subjektivnim procenama, i time uskraćuje društvena potreba da izvori informacija budu otvorena i demokratska osnova celokupnom sistemu javnog informisanja), a da se »objektiviziraju« subjektivna politička inicijativa, ideološki interesi, opredeljenja (i to bilo sa opšteg »neutralnog« ili konkretnog, »profesionalnog«, »institucionalnog«, »medijskog« stanovišta, čime se stvaraju uslovi za monopol nekog posebnog interesa u društvenom toku i karakteru informacija). Pravi smisao takve ideološke inverzije je u tome što se njome mogu stvarati uslovi za delovanje etatističko-birokratskog interesa koji sistem informisanja svodi na objektivnog registratora subjektivno i hijerarhijski dozirane i usmeravane informacije ili građanskog pluralizma i njegovih konkretnih vrednosnih tokova koji teže da svoj subjektivitet iskažu kroz mogućnost »objektivno« postavljenog sistema informisanja kao neutralnog registratora ili kroz monopolizaciju jednog parcijalnog statusa, prava, medija u tom lancu protoka informacija. Ove dve ideologije, locirane ovako na sistem informisanja, ne treba mnogo dokazivati, eminentno su društvenog karaktera. Jer, očigledno, sistem informisanja ne može funkcionisati kao monopolski, privatiziran, birokratsko-hijerarhijski a da tako ne budu strukturirani širi

Digitized by Google

društveni prostori i odnosi. I obrnuto, svaka tendencija njegovog takvog ispoljavanja nije bez šireg uticaja i veza sa konkretnim elementima društvene sredine. U tom je i njegova specifična i društvena težina.

To je, u svakom slučaju, ona krajnja konsekvenca jednog shvatanja objektivnosti delovanja sredstava informisanja koje je bilo predmet našeg razmatranja i sa kojim polemišemo. Međutim, po prirodi fenomena, problem se ne zatvara u pojmovnu, logičku, pa ni u ideološku raspravu. Informisanje kao ideologija u našim prilikama ne nosi u sebi samo ovakvu mogućnost artikulisanja jednog posebnog interesa, nego, pre svega, jednu konkretnu kritičku praksu za njegovo prevazilaženje, i to u meri u kojoj izražava klasni, samoupravni interes svoje socijalne osnove. To je perspektiva u kojoj informisanje prestaje da deluje kao poseban sektor društva i posebna moć jedne društvene strukture, a razvija se kao društvena delatnost, društvena moć čoveka u upravljanju procesima i odnosima u društvu. A to je, svakako, živ i otvoren proces (koji »zavisi« i od društveno-ekonomske strukture i odnosâ, i od idejnih opredeljenja i od političke inicijative) i ona razina na kojoj se mogu razlikovati angažovano od »objektivnog« neutralnog novinarstva, pa i pravo svakog da čuje istinu od prava na širenje neistine.

Digitized by Google

Vladimir Milanović

Anahronizam i humanizam

Na razmeđi mesijanstva i čovečnosti

Naše raspravljanje o humanim mogućnostima savremenog čoveka, o svestranom razvitku ličnosti, o socijalističkom samoupravljanju kao društvenom okviru u kojemu se realizuju ljudske potrebe i odvija individualni razvoj mogli bismo započeti citiranjem Marksa. Marksova vizija čoveka budućnosti spada u najsmelije, ali i najegzaktnije zalete ljudske mašte. Socijalističko samoupravljanje daje toj viziji elemente realnosti jer predstavlja onaj društveni model koji traga za harmonijom društvenog i individualnog, koji sreću svih ostvaruje kroz sreću pojedinaca.

Protivrečnost između individualnog i društvenog je za većinu sociološko-političkih teorija koliko očigledna toliko i nesavladiva. Za još veći deo njih unutarnja protivrečnost čovekovog bića i kompleksnost njegovih potreba čak je i nesagledlva.

Čovek je pre svega biće fizičke, vremenski ograničene egzistencije (koju on uporno nastoji da spoji sa večnošću); on je biološko biće, ali i biće sa razvijenim psihičkim životom, sa svešću, sa radnim, stvaralačkim potencijalima kcji se realizuju i potvrđuju zahvaljujući samo njegovoj društvenosti, sa sposobnošću kri-

Digitized by Google

tičkog mišljenja i transcendiranja, prodora u sfere nepostojećeg i realizovanja nemogućeg, stvaranja specifičnih ljudskih svetova sa sopstvenim zakonima egzistencije uspostavljenim njegovom praksom. Njegove sposobnosti su univerzalne i nelimitirane, ali je njegova egzistencija individualna, njegov posebni život jedinstven i neponovljiv. Na svim ovim nivoima jasno su izraženi njegovi interesi i njegove potrebe, ne samo raznovrsne i kompleksne, nego i razvojne i promenljive, kao i on sam. One su čak i kontroverzne, kao što je i on sam ne retko u sukobu ne samo sa prirodom iz koje je proistekao, nego i sa sopstvenom prirodom i svetovima koje je stvorio svojom rukom. Otuda centralno pitanje čovekovog odnosa prema prirodi, prema čovekovom svetu i samom sebi jeste pitanje slobode. A sloboda je primarna karakteristika ljudskog bića ne po prirodnim ili društvenim uslovima njegove egzistencije, nego po njegovoj potrebi za prevazilaženjem, za stvaranjem. Sloboda je uslov njegovog razvitka, samostvaranja i samooslobađanja. Različiti sistemi i različite kulture su ljudske potrebe različito vrednovali, priznavali ili ne priznavali, zadovoljavali ili ne zadovoljavali, od onih u sferi njegovog biološkog egzistiranja preko njegovog emocionalnog života do onih najsloženijih. Upravo prema tome se društva i dele na ona koja više ili manje guše, frustriraju, ograničavaju, usmeravaju ili podstiču, na ona koja su manje ili više (ne)humana. Civilizacija, u čije nedostižne vrhunce upiremo pogled, predstavlja sisteme prinuđavajućih uticaja, razvijanja individualnih sposobnosti. Ona je ne samo rodno tle njegovih moći, nego i grobnica njegovih snova, izvorište stvaralačke inspiracije, ali i arsenal instrumenata slamanja čoveka.

Civilizacija u kojoj živimo odlikuje se revolucionarnim promenama u produkciji, u porastu naučnih i kulturnih informacija, porastu obrazovnih i kulturnih standarda, masovnosti potrošnje, ali i nezajažljive potrošačke gladi, globalnih migracija i neslućenog socijalnog promovisanja do sada depriviranih kategorija. Ali, to je i civilizacija diskriminacije koja koncentriše bogatstvo u jednim, a gladovanje u drugim delovima sveta. Ona unosi osećanja strahovanja, rivaliteta, konkurencije, nesigurnosti u sve delove društvene strukture, u kojoj manijakalnu obuzetost radom, neurotičnu žudnju za moći, za novcem, za statusom prati ne samo alijenacija, postvarenje, osamljivanje, raspad ljudske solidarnosti, nasilje nad drugima, nego i nasilje nad samim sobom, adaptiranje zahuktalom stroju čiji ritam postaje sve brži preko sopstvenih mogućnosti. Superkoncentracija kapitala, moći i informacija omogućuje dominantama strukture potpunu kontrolu ne samo produkcije i reprodukcije kapitala, nego i edukacije, zdravlja, masovnih medija, naučne produkcije i svih ostalih sekvenci javnog i privatnog života, upravljanja svesnim i nesvesnim životom čoveka, manipulacije njegovim potrebama, njegovim osećajnim i mi-

Digitized by Google

saonim životom, fabrikacije ljudi po meri potreba izvan njih. To podrazumeva razvijanje sposobnosti pojedinaca i grupacija do neslućenih razmera, ali i masovno regimentiranje, restringiranja, jednodimenzionalnosti i ukalupljivanje. Čak i naučnik postaje šrafčić superskupog mehanizma čije su sve sekvence programirane i usmeravane. One ignorišu čak i njegove intimne sklonosti, njegov nemir i radoznalost. Inteligencija, jednako kao i manuelni rad, inkorporirana je u mega-mašinu proizvodnje kapitala i moći.

Strah predstavlja drugu stranu civilizacije koja se nekim svojim stranama predstavlja kao putovanje u sferu imaginarnog, kao konstantna realizacija nemogućeg. Otuda pesimisti u njoj vide samo upravljanje putem strahovanja, istoriju svireposti, brutalnosti, nečoveštva i neslobode, a drugi samo istoriju slobode, istoriju ljudskih napora da se ljudskom životu daju lepota i dostojanstvo. A ona je to oboje. Na nivou individue, kojoj je sloboda imanentna potreba, to su procesi socijalizacije, snevanja o sopstvenim stvaralačkim poduhvatima, procesi realizacije čovekove moći, ali i procesi čovekove degradacije posredstvom podele rada, klasnih suprotnosti, strukture moći i nepravične raspodele mogućnosti. Mada su, spolja gledano, procesi prihvatanja društvenog sistema i sistema vrednosti dobrovoljni, a fizička represija relativno retka i sve ređa, prinudan i represivan karakter ovih uticaja je faktički neizbežan.

Sve ove činjenice možemo osporiti ako na jugoslovensko društvo gledamo kao na realizaciju teorijske projekcije na čijim se državnim granicama zaustavljaju svi ekonomski, politički, tehnološki, organizacioni i kulturni tokovi. Možemo i da prihvatimo tezu da zajednički elementi tehnike, tehnologije, kulture i organizacije nameću i neke iste ili slične probleme, formiraju ista ili slična ponašanja. Podela rada koja stoji u osnovi strukturnih procesa, iako u socijalističkom društvu ne vodi klasnim antagonizmima, dovodi društvene grupe u nejednake egzistencijalne situacije. Dovoljno je da uporedimo položaj manuelnih radnika u oblasti proizvodnje bakra, olova, antimona, uglja sa radnicima u oblasti proizvodnje elektroenergije ili sa radnicima u administraciji, nauci, umetnosti. Društveno-ekonomski i politički sistem socijalističkog samoupravljanja, bez obzira na institucionalne odnose, predstavlja ne samo sistem odnosâ, nego i sistem procesâ ukidanja monopola, privilegija, razlika koje stoje na razvojnom putu ličnosti. To je proces i emancipacije i proces samoemancipacije. Humanizam je ne samo njegova teorija, već postepeno postaje stvarnost i praksa. Svaka druga koncepcija, ma koliko bila sjajna, predstavljala bi mesijanski pokušaj menjanja sveta, očovečivanja uslovâ ljudskog života, ali pokušaj koji ostaje spoljašnji i koji zvučnom frazom zaklanja stvarne probleme čoveka, njegova htenja, njegove potrebe i njegova raspoloženja.

Digitized by Google

Kontroverze slobode

Kao sistem u neprekidnoj transformaciji, u permanentnom konstituisanju i menama, pa je i sistem i antisistem jer je samoupravljanje, samo po sebi, revolucionarni proces, društveno-ekonomski i politički sistem socijalističkog samoupravljanja spaja u sebi sve tri vremenske kategorije — prošlost, sadašnjost i budućnost, intencije ka vraćanju na predrevolucionarne odnose, na etatizam birokratije, kvaziprogresivnu intenciju ka scijentizmu moderne tehnokratije pod fasadom samoupravljanja i stvarnu revolucionarnu orijentaciju ka realizaciji samoupravljanja, ka ostvarivanju istorijskog interesa radničke klase, ka dominaciji neposrednih proizvođača i integraciji svih sfera udruženog rada, ka oslobođenju rada, a time i ljudskoj slobodi. To je mnogo više kompleks procesâ nego fiksirano stanje, to je sve aktivnije delovanje svakog pojedinca na ljude i uslove, njegovo pretvaranje iz objekta kojim manipulišu sile izvan njega u potpunog čoveka koji konačno upravlja svojom sudbinom. Sjedinjujući u sebi i odnose i institucije koje će nestati sa onima čiji će rascvat videti tek buduće generacije, socijalističko samoupravljanje se kroz dijalektičko razrešavanje protivrečnosti oslobađa naslaga prošlosti i kreće ka sve višim nivoima slobode.

Jugoslovenski sistem se, nesumnjivo, nalazi u jednom kompetitivnom odnosu kako prema etatiziranom socijalizmu tako i prema modernom kapitalizmu. Drugim rečima, on mora demonstrirati visoke sposobnosti razvijanja produktivnih snaga, bez čega nema zadovoljavanja materijalnih potreba, mora pokazati sposobnosti intelektualnog, idejnog stvaranja, ispoljiti efikasnost, racionalnost, produktivnost i sposobnost brzog menjanja u svim oblastima. No, njegova moć neće moći biti sasvim iskazana kvantitativnim pokazateljima jer će njegova glavna prednost proizlaziti iz stavljanja rezultata tehničkog, ekonomskog i kulturnog progresa u službu ljudi, u službu oslobađanja rada. Pa ipak, bez ekonomskog progresa humanizam će ostati prazna ljuštura. Baš zato ekonomske principe ponašanja koji podržavaju rast ekonomike moramo posmatrati u njihovom socijalnom kontekstu.

Koji su to odnosi i pojave koje ograničavaju socijalističko samoupravljanje i afirmaciju neposrednih proizvođača?

To su, pre svega, prevlast neekonomskih nad ekonomskim zakonitostima, odsustvo svesno-planskog putem samoupravnog dogovaranja, pritisak grupno-vlasničkih intencija, partikularizam, lokalizam i ekonomski nacionalizam nasuprot procesima integrisanja, samoupravnog povezivanja i udruživanja rada i sredstava, birokratska i tehnokratska manipulacija radnicima iza fasade samoupravljanja, pritisak komercijalizovanog vrednovanja, patrijarhalnog konzervativizma i malograđanštine i njihov uticaj na mišljenja i ponašanja, pribegavanje upotrebi državne sile nasuprot samoupravnom odlučivanju, niska akumulativna i reproduktivna sposobnost udruženog rada, snažno fiskalno zahvatanje u

Digitized by Google

fondove udruženog rada i njihovo osiromašavanje, relativna samostalnost centara finansijske moći, u mnogim pitanjima prevlast centara političkog odlučivanja nad sferom rada, deprivacija čitavih privrednih grana i organizacija, a time i samih radnika zato što nemaju kompetitivne sposobnosti mada su nam ove grane neophodne. Pri tome kumulacija nerešenih problema i suprotnosti povećava nezadovoljstvo radnika, razočaranje koje proizlazi između očekivanja i stvarnosti. Ove pojave su posledica protivrečne situacije: sistem ne distribuira uloge na način koji je obeležen nepravdom. Naprotiv, on izvodi neposrednog proizvođača iz sfere proizvodnog rada i uvodi ga u sferu upravljanja i odlučivanja, informiše ga o svemu i podstiče da o svemu ima svoj sud i na taj način prvi put premošćava jaz koji je ove sfere milenijumima delio. Ali, sekvence ovog globalnog plana karakterišu se situacijama u kojima egzistiraju strukture i ponašanja, posebni obrasci kulture i psihologija i, na kraju, deprivirajući materijalni uslovi koji faktički onemogućavaju radnika da svoju istorijsku ulogu i odigra, da u potpunosti razvije svoju ličnost, da se svojim radom potvrdi na pravi način. Mada je nesklad između normi i stvarnosti, postojanje i delovanje antisamoupravnih, a time i antihumanih ponašanja ilegitiman, on predstavlja činjenicu života.

U drugu grupu spadaju pojave sa protivrečnim tendencijama i rezultatima. Njihovi apologeti vide samo pozitivnu, a kritičari samo negativnu stranu, a uvid u životnu stvarnost radnikâ daje nam samo celina. Pokušaćemo da navedemo neke od njih.

Dohodak shvaćen kao glavni motiv proizvodnje, kao princip povezivanja u procesima udruživanja, kao lični motiv svakog pojedinca, princip produktivnosti, princip nagrađivanja prema radu imaju mnoge pozitivne, ali i neke negativne efekte na ljudska ponašanja. Pozitivne posledice su nesumnjive: povećavanje kompetitivnih sposobnosti proizvodnih organizacija udruženog rada na unutarnjem i međunarodnom tržištu, rast produktivnosti, racionalnosti poslovanja, inicijativnosti radnikâ, podsticanje inovacionih ponašanja, permanentno obrazovanje i stručno usavršavanje radnikâ.

Ipak, dohodak favorizuje samo jedan element u složenoj motivacionoj strukturi. Mada podstiče učenje, obrazovanje, razvitak ličnosti, on favorizuje pragmatsku dimenziju egzaktnih i tehničkih znanja i vrednosnog sistema, što vodi osiromašavanju ljudske ličnosti. Teoretičari koji dogmatizuju funkciju dohotka i ekonomike u celini osiromašavaju marksizam kao humanističku teoriju i teoriju revolucije.

Kako ovaj princip, odnosno principi mogu biti jednostrano shvaćeni, ilustrovaću jednim pitanjem: ko od nas želi da bude jedan od bezimenih u nizovima koji ispunjavaju bolničke čekaonice ili na masovnim ispitima u današnjim školama? Ne retko gruba primena ekonomskih i organizacionih principa izjednačava rad u ovim ustanovama sa radom u fabrikama, shvatanje ljudskog bića samo kao sirovinskog materijala koji će stručnjak sa odgovaraju-

Digitized by Google

ćim znanjem, kompetencijama i položajem prefabrikovati. Ko od nas može da se opredeli između dve mogućnosti: da bude jedan od sedamdeset pacijenata koje će obraditi lekar za jedno poslepodne ili, pak, da bude razmrvljen na ekspertize bubrega, pluća, srca, nerava, a zatim predmet visokog tehnokratskog interesovanja kao »izuzetno lep infarkt« ili isto takav karcinom? Ko od nas želi da njegovo dete apsolvira ispit za svega desetak minuta iako mu od njegovog ishoda zavisi budućnost? Eksperti koji tako postupaju pretenduju da raspolažu savršenim standardima dijagnostike, procenjivanja znanja i sposobnosti — oni jedino ne mogu da se sete imena i lika lica koje obrađuju i ocenjuju! Očigledno je da mehanička manipulacija materijalom postavljena na naučne osnove daje izvrsne rezultate u materijalnoj proizvodnji. U oblastima kao što su nauka, zdravlje, vaspitanje lako postaju zaklon za delatnost kojoj je cilj rutinsko »obavljanje posla«, a ne čovek i čovečnost. Naravno, to ne znači da i u ovim oblastima ne treba tragati za racionalnijim i efikasnijim oblicima organizacije. Naprotiv, efikasnost, racionalnost uz ljudski tretman, saosećanje i razumevanje moraju biti njeni osnovni principi.

Oba vida birokratizma i tehnokratizma imaju snažno izvorište i u nedovoljnoj političkoj kulturi radničke klase. Stari, tradicionalni birokratizam kao goli parazitizam sve više ustupa mesto visokoobrazovanoj, spretnoj i preduzimljivoj tehnokratiji koja predano radi svoje poslove. Ali, obe ove varijante starih ponašanja i u samoupravnoj formi organizaciju smatraju za svoj sopstveni posed i obe nastoje da zadrže maksimalan broj kontrolnih pozicija u strukturi odlučivanja. One to čine i u odnosu na manuelne radnike, visokoobrazovane stručnjake i u odnosu na naučne radnike, nastojeći da mehanizam odlučivanja svedu na formalizam, a radnika na glasačku mašinu. Pasivnost radnika sa osnovnim i najelementarnijim stručnim znanjima — a to je gotovo polovina zaposlenih — može imati hipotetički izvor u nedovoljno razvijenoj političkoj kulturi radnika. Ipak, položaj radnika u procesu informisanja je nepovoljan iz objektivnih razloga. Dobar deo radnika u toku radnog procesa istroši sve svoje snage, drugom nedostaje adekvatno prethodno obrazovanje, a svi zajedno, uključujući i one najizgrađenije, ne raspolažu sa dovoljno vremena za studij obimnih materijala koje im pripreme stručne službe. Radniku je mnogo teže doći do onih posebnih podataka koji bacaju nepovoljnu svetlost na rukovođenje organizacijom. Uostalom, i informativne službe, sredstva masovnog informisanja, javni radnici koje delegiraju društveno-političke organizacije isto tako teško dolaze do takvih informacija. Mada u nedovoljnoj informisanosti nemamo glavni izvor konflikata u udruženom radu, kada se ovi konflikti odigraju u najoštrijoj formi — štrajku, sredstvu koje se sigurno nalazi izvan glavnih samoupravnih tokova, ali se i ne kreće protiv njih, tada je javnost o njima krajnje oskudno obaveštena.

Na organizacijskoj osnovi, unutar institucija i između njih, formiraju se klanske grupacije čije delovanje potkopava samo-

Digitized by Google

upravne tokove. Ipak, ne možemo se složiti sa mišljenjem da je njihov uticaj takav da samoupravljanje predstavlja samo spoljnu formu. Socijalistička revolucija, socijalističko samoupravljanje, kolektivno rukovođenje izveli su mase na političku scenu i nikakva centralizacija, harizma ili kult ne mogu ih s nje skinuti. Oni su istakli suverena prava radničke klase, nacije i svakog pojedinca ponaosob, otvorili perspektive njihove sve potpunije afirmacije. Unutarnji impulsi tog procesa ne izviru iz mesijanstva ili avangardizma političke organizacije, nego iz procesa samooslobađanja rada, iz dela samih radnika.

Kritička misao ili logika moći

Naučna misao je akcelerator razvitka savremenog društva. I savremeno građansko društvo i socijalistički integralni etatizam razmrvili su proces naučnog istraživanja, ali su ga učinili i efikasnijim u tehničkom smislu, razvijajući njegovu kadrovsku, institucionalnu, tehničku i ekonomsku osnovu do neslućenih razmera. Ostajući u granicama tehničke efikasnosti, misao savremenog intelektualca u tim društvima je u oštrijem neskladu sa mogućnostima ljudskog uma više nego ikada dosada. Istovremeno naučni potencijali su postali moćno sredstvo dominacije, eksploatacije, nejednakosti i zaostajanja.

No, građansko društvo ne razvija samo ona pozitivistička istraživanja koja jačaju njegovu ekonomsku i vojnu moć. Tehnološke revolucije, smenjivanje frakcija buržoazije na vlasti, izmena fizionomije svih društvenih klasa, džinovska migraciona kretanja, forsirana industrijalizacija, urbanizacija, razaranje prirodne sredine, raspad tradicionalnih institucija i vrednosti, nagli rast edukativnih standarda doneli su duboke promene u sve sekvence javnog i privatnog života. Otuda je i ideološki arsenal građanskog društva zastareo, te je otvoren proces snažne ideološke produkcije koja se ne svodi na konzerviranje postojećeg. Mada proces idejne produkcije nosi sva obeležja tržišne orijentacije, reklamerstva, spektakularnosti i ekscentričnosti, u njegovoj osnovi leži potreba građanskog društva za racionalnijim, fleksibilnijim i tehnički efikasnijim pojmovima i vrednostima kako se društvo ne bi preko vrednosnog sistema petrificiralo. Naravno, u onim sekvencama duhovnog života koje izmiču kontroli dominantnih struktura misaoni prodori u srž problema su dublji, a humani akcenti izraženiji. Ova kretanja su razlog što, sem tehnike koju još uvek ne umemo da pravimo, sem skupih licenci za znanja kojima ne raspolažemo, uvozimo i teorijske koncepcije od onih iz domena psihijatrije do onih iz ekologije ili sociologije, mada nam za ovakvu produkciju ne nedostaju potencijali. S pravom se možemo zapitati: zašto su neki segmenti naše društvene strukture i našeg mišljenja, uprkos radikalnim političkim promenama, još uvek stagnantni i zašto po-

Digitized by Google

jedine birokratizovane strukture svako kritičko mišljenje etiketiraju kao napad na socijalizam?

Marksizam kao misao našeg društva predstavlja revolucionarnu svest klase u borbi za njenu emancipaciju i emancipaciju čoveka od svih oblika njegove degradacije, svest usmerenu na rešavanje problemâ po meri i potrebi čoveka, a ne po meri i potrebi autoriteta izvan i iznad njega.

Ipak, marksizam je misao jednog institucionalizovanog društva, službena misao koja govori njegovim službenim jezikom. Mada je još Lenjin zahtevao da se i sâm marksizam proučava kritički, iz sopstvenog iskustva znamo kako oficijelna misao i duh kritike teško idu zajedno. Te dve intencije, intencija revolucije i intencija ka establišmentu, prisutne su kao protivrečne intencije i u našem mišljenju i u našem ponašanju. Pogrešno je mišljenje da one, ili jedna od njih, predstavljaju rezultat uticaja spolja i da nemaju svoj izvor u našim stvarnim odnosima. Nemoguće je preko noći transformisati političku sferu koja se, bilo stvarno bilo potencijalno, još uvek mora služiti silom. Represivna funkcija države je, iako sve manje i manje, prisutna. Bez organizacione i kohezione funkcije političke organizacije nemoguće je razrešavanje prelomnih, protivrečnih situacija. Iz takvih odnosa proizlaze političke strukture i politička ponašanja koja penjanje lestvicama hijerarhije, nasuprot samoupravnim procesima, smatraju svojim životnim ciljem. Reč je, dakle, o ponašanjima na individualnom nivou koja na neki način proizlaze iz tradicije vlasti, iz institucionalizovanih odnosa, a ireverzibilna su procesu emancipacije rada. Njihov prototip je hijerarhijski orijentisana ličnost. Ona nije istinski zainteresovana za svet ideja, a najmanje za istinske tvorce istorije čija misao prevazilazi horizonte postojećeg, koja preuzima rizik i odgovornost. Ona govori jednim istrošenim političkim jezikom, nametljivo demonstrira svoju političku hiperzainteresovanost, a da svet političkih ideja i ne poznaje. Štaviše, ona nije ni orijentisana prema svetu principâ niti želi da ih poznaje, a još manje da se za njih vezuje; ona se orijentiše prema poziciji u strukturi moći i isključivo odatle prima signale i impulse. To ovakvoj ličnosti omogućava određen socijalni uspon jer se jednako dobro snalazi u vodama birokratskog centralizma, tehnokratskog scijentizma, nacionalizma i internacionalizma. Ona uspešno prati društvene oscilacije, ona preživljava sve političke kataklizme njihovih protagonista. Valja je razlikovati od političara koji artikuliše interese, ideje i političke programe u ime svoje klase, koji jednako snosi odgovornost za ispravne i pogrešne odluke, doživljava uspone i padove, deli sudbinu principa koje sledi. Hijerarhijski orijentisana ličnost ne sledi nikakav princip, ne deli svoju sudbinu ni sa kim, pa ipak putuje konvejerom društvenog uspeha. Ona deluje deprimirajuće na svest ljudi, pasivizirajuće na njihova ponašanja, gasi njihov interes za samoupravno odlučivanje i uopšte za političko angažovanje.

Digitized by Google

Kakva je naša politička kultura? Ima li u njoj elemenata kojih bismo se trebali osloboditi?

U prirodi je institucionalizovanih odnosa da i odnose među pojedincima pretvaraju u odnose među institucijama. Magičan je i mističan uticaj vlasti institucija, koja, nesumnjivo, još uvek utiče na sudbinu pojedinca. Otuda birokratska servilnost, proizvođenje lažne svesti o samom sebi, ali i psihičke depresije, poremećaji, deprivacije i izolacija onih koji tu moć izgube. Tu dvostrukost svesti ilustruje jedan podatak: zanemarljiv je broj onih studenata koji na raznim ispitima ne poznaju prednosti i vrednosti sistema socijalističkog samoupravljanja. Na žalost, zanemarljiv je broj i onih koji se pri rešavanju najbanalnijih pitanja neće poslužiti »vezom«, prijateljstvom, poznanstvom, bez obzira na činjenicu da im to bar u nekim slučajevima uopšte nije potrebno. Očigledno je da politička kultura, odnosno stvarna ponašanja ne prate dovoljno brzo socijalističke i demokratske procese u društvu.

Da li se naša svest u potpunosti oslobodila doktrinarnosti, da li je potpuno otvorena, da li je potpuno izgubila represivan karakter?

Poslednje pitanje se, možda, čini deplasiranim jer represiju sprovode institucije. No, ideološka moć je pravo izvorište moći, veće i značajnije od institucionalizovane moći, i kada ova poslednja izgubi svako uporište, u prvoj se raspada kao kuća od karata. Zato i svest našeg društva, iako ima jedan zaista humanistički karakter, povezana sa modernim moćnim sredstvima informisanja, može da dobije karakter sveobuhvatnog pritiska koji sužava mogućnosti individualnog, kritičkog izbora. Nije reč samo o jednostranom informisanju i usmeravanju koje može da proistekne iz takvog delovanja medija, nedovoljnoj otvorenosti mišljenja i sposobnosti prijema argumenata za i protiv, nego i o jednom efektu propagande protiv nje same. Oni koji veruju da sredstva informisanja formiraju, a ne informiraju, da nameću stavove i zaključke, da ne razvijaju rasuđivanje (mišljenje koje nalazimo u katoličkoj, a kao pojedinačno mišljenje i u našoj štampi) putem beskonačne i jednolične repeticije, izazivaju osećanje psihičke premorenosti, pasivne rezistencije i političke apatije. A samoupravljanje i apatija ne idu zajedno.

U svakoj teoriji, pa i u našoj, imamo intenciju ka doktrinarnosti i intenciju ka stvarnosti. I u najhumanijoj koncepciji čovek može biti shvaćen kao sredstvo realizacije ciljeva, a ne kao sâm cilj. Tada se u ime viših ciljeva ignoriše protivrečnostima ispunjena stvarnost, stvarnost ljudskih potreba, život najčešće ispunjen ljudskom patnjom. Tada samooslobođenje zamenjuje mesijanstvo. Zato bi, po našem mišljenju, prisutnost jedne istraživačke empirijski fundirane komponente, ali i teorijski osmišljene komponente podstakla našu misao i kritičku percepciju, intenzivirala participaciju pojedinaca u rešavanju njihovih stvarnih problema.

Digitized by Google

Dileme teorije i prakse vaspitanja i obrazovanja

Kakvo obrazovanje i kakav tip ličnosti odgovara socijalističkom samoupravljanju? Kako uspostaviti ravnotežu između potencijalnih mogućnosti čoveka i stvarnosti? Koje se protivrečnosti reperkutuju na procese obrazovanja i vaspitanja?

Objektivna osnova procesa socijalizacije, vaspitanja i obrazovanja data je u tehničkoj i društvenoj podeli rada, u fragmentaciji rada, u hijerarhiji zvanja, poziva i profesija, u spektru antagonističkih egzistencijalnih situacija pojedinaca i društvenih grupa, u fragmentaciji i podvajanju ljudske egzistencije, u specijalizaciji i fragmentaciji istraživanja i saznanja, u unutarnjim kontroverzama socijalizatorskih i vaspitnih uticaja.

Školski i obrazovni sistem se do sada razvijao i menjao kao funkcionalan deo šireg društvenog sistema. To znači da su i škola i obrazovanje podržavali i reprodukovali društvenu podeljenost čiji su ekstremni izrazi bili koncentracija znanja na jednoj, a nepismenost i beda na drugoj strani. Dva važna činioca su delovala protiv tih intencija: klasna borba proletarijata i evolucija tehnike i tehnologije. Radnička klasa je svojom borbom osvajala kulturu i obrazovanje, dok su sve razvijenija tehnika i tehnologija zahtevale sve veći broj kulturnijih i obrazovanijih proizvođača koji su mogli biti uključeni u jednu racionalnu, efikasnu i naučno postavljenu organizaciju. Radnički pokret — a i drugi progresivni pokreti — tražili su da škola, vaspitanje, obrazovanje budu demokratski, otvoreni svima, besplatni i dostupni na svim stupnjevima, da selekcija bude zasnovana na intelektualnim, a ne na socijalno-statusnim standardima. Socijalisti su imali izvanredan osećaj za budućnost i njene potrebe: oni su ustajali protiv preranog zanatsko-tehničkog obrazovanja, a bili su za solidno opštedruštveno i opštetehničko obrazovanje. Sociološka istraživanja izvršena u poslednjih pedeset godina u SAD, Zapadnoj Nemačkoj i SSSR-u utvrdila su nekoliko činjenica koje potvrđuju ispravnost socijalističkih stanovišta. Prvo, škola je, uprkos demokratizaciji i sve većoj otvorenosti, obezbeđivala uspeh i favorizovanje pre svega dece iz socijalno superiornih slojeva, dakle njihovu autoreprodukciju. Drugo, utvrđeno je da viši nivo opštih znanja ne vezuje radnike za određene tehnike koje bivaju brzo prevaziđene. U stvari, viši nivoi znanja olakšavaju njihovu pokretljivost i adaptaciju novim uslovima proizvodnje.

Škola je na izazove ekonomike, tehnike i tehnologije odgovorila masovnom ekspanzijom, izmenom programa i planova, proširenjem kanala društvene pokretljivosti. Pa ipak, uprkos opštem porastu nivoa obrazovanja, individualne sudbine kreću se u dva suprotna pravca. Na jednom polu koncentrišu se poslovi vezani za kreativno preoblikovanje prirodne i društvene sredine, a na drugom monotonija razmrvljenog manuelnog rada koji u mnogome mentalno i fizički iscrpljuje i retardira. Istina, svet je u celini —

Digitized by Google

bez obzira na njegovu podeljenost — danas prihvatio jedan etos rada. Pa ipak, te razlike, u čijem reprodukovanju u nas učestvuje i škola, ilustrovaćemo dosta svežim podacima.*

Na osnovu službeno usvojenih kriterijuma u Beogradu je iz kategorije nezaposlenih brisano 529 lica zato što nemaju završenu osnovu školu! Nezaposlenim licima kojima je prestalo pravo na novčanu pomoć pripada naknada u iznosu od 1.000 dinara mesečno i 500 dinara po članu domaćinstva. Koliko kvalifikaciona struktura utiče na učestalost nezaposlenosti, pokazuju isti podaci: u Beogradu čekaju na posao 33 magistra nauka, i to najviše po tri iz jedne oblasti, dok se u istom položaju nalazi 23.752 priučena radnika sa nižom spremom.

Nema sumnje da je socijalističko samoupravljanje povećalo obrazovne i kulturne standarde, da se od savremenog proizvodnog radnika zahtevaju i znanja iz oblasti tehnike, tehnologije, ekonomike, prava, politike i organizacije. Sistem je, podvodeći sve društvene sfere pod dominantan uticaj radničke klase u sferi odlučivanja, premostio jaz između intelektualnog i manuelnog rada, humanizovao ove odnose, ali te razlike nije strukturno savladao.

Kako podeljenost rada, hijerarhija društvenih položaja utiče na izbor tradicionalnih i novih, socijalističkih vrednosti?

Opšte karakteristike moderne industrijske civilizacije, čiji smo i mi sami deo, jesu preferiranje interiorizovanih mikro pokretača, interiorizacije društvenih ciljeva i vrednosti bez spoljne prinude. Savremeni čovek je obuzet svakodnevnim i opšteprihvaćenim ciljevima i zadacima; on je osposobljen da odgovara na zahteve i očekivanja; njegove ambicije ne prelaze granice stroja čiji je točkić, sem — da se veberovski izrazimo — da postane malo veći točkić. Vrednosti ličnosti i merila uspeha uglavnom su izraženi u potrošnji, što skriva ne samo pravi karakter i prave vrednosti ljudske jedinke, nego skriva i pravu, društvenu vrednost njenog rada. Otuda je u celom svetu, pa i u nas, prisutna intencija ka statusu umesto ka radu i stvaranju. U školskoj praksi ona se manifestuje kao težnja ka diplomi, a ne ka znanju, kao bekstvo iz proizvodnog rada u oblast organizacije i upravljanja.

Permanentna potreba za reformisanjem oblasti obrazovanja i vaspitanja proističe iz potrebe društva za sve većim brojem obrazovanih radnika i stručnjaka, iz činjenice da je enormna suma znanja kojom raspolažemo nesavladiva, da je potrebno odabrati njene neophodne, najracionalnije elemente, iz činjenice da naučna hiperprodukcija mnoga stara znanja čini izlišnim, a nova veoma sporo prodiru u obrazovne programe. Idejne orijentacije postavljene u osnovu jugoslovenskog sistema vaspitanja i obrazovanja idu ka povezivanju škole i fabrike, ka premošćivanju jaza između manuelnog i intelektualnog rada i njihovom spajanju, ka favorizovanju znanja potrebnih privredi i društvu, ka obrazov-

* Bilten Gradske samoupravne zajednice za zapošljavanje, Beograd, br. 40/1979, str. 5, 18, 23. i 27.

Digitized by Google

nim sadržajima neophodnim i u profesionalnoj i u samoupravnoj aktivnosti. Školi se, doduše, može prigovoriti da predstavlja jedan hermetikum koji idealizuje vrednosni sistem. Ona, doduše, mora nastojati da stvori bolje ljude, ljude budućnosti, ali, i deca i mladi ljudi, čija su inteligencija i pronicljivost neosporne, brzo otkrivaju nesklad između ovog imaginarnog sveta i naših realnih ponašanja.

Kada je reč o našoj školi, valja razlikovati kvantitativnu i kvalitativnu analizu. I pored slabosti, kvantitativna strana je u ekspanziji, dok njen kvalitet ovu ekspanziju sporo prati. U školama postižemo visoka profesionalna znanja, razvijamo sposobnosti njihove zanatske upotrebe, razvijamo sposobnosti pamćenja i reprodukovanja. Znatno smo slabiji u razvijanju svesti o revolucionarnoj funkciji saznanja u životu čovečanstva, u formiranju jedne celovite slike sveta, u formiranju kritičkog mišljenja i kritičkog odnosa prema sebi i svetu u kome živimo, u razvijanju slobodne ali odgovorne ličnosti, odgovorne i prema sebi i prema drugima. Znanje je, dakle, više instrument karijere nego komponenta nove svestrane ličnosti.

Škola, jedna od najstarijih društvenih institucija, ima nasleđenu tehnologiju i unutarnju podelu rada koja se neuporedivo sporije menja nego svet oko nje. Sami vaspitači, pa i oni na najvišem nivou sa prethodnim, pozitivističkim obrazovanjem, predstavljaju eksperte efikasne u svojim profesionalnim domenima, ali nezainteresovane za čoveka i njegov svet. Efikasni, precizni, misaoni u svojim uskim domenima, veoma često su agresivni, samovereni i slepi za ono što se nalazi izvan njihovih horizonata. Takvi formiraju ljude slične sebi: obrazovane, tehnički efikasne, poslušne, zainteresovanije za sopstvenu karijeru nego za istinu i ljude oko sebe. Pozitivni napori za promenu tih stanja nailaze na otpor roditelja zainteresovanih za ocenu, za diplomu, a ne i za znanje, stvarne vrednosti i razvoj dece.

Može se opravdano prigovoriti da svi ovi negativni uticaji koje smo opisali i nisu uticaji socijalističkog samoupravljanja, nego konzervisani uticaji i ostaci minulih društava. To je sasvim tačno, ali to ne osporava činjenicu da takvi uticaji i ponašanja još uvek egzistiraju. Drugo, to pokazuje da ono što je jednom društvu, jednoj kulturi, izgledalo kao pravo znanje, kao adekvatna sposobnost, danas se manifestuje kao neznanje, neshvatanje i nesposobnost. Nije reč, dakle, o prirodnom odsustvu ljudskih sposobnosti, nego o nesposobnosti nastaloj kao rezultat neadekvatnog pripremanja za život. Taj proces je strukturno i institucionalno uslovljen, ima svoje duboke korene u prošlosti i predstavlja ozbiljan izvor neadaptivnosti, ličnih i profesionalnih frustracija, trauma i konfliktnih situacija.

Socijalističko samoupravljanje ne predstavlja konačno rešenje zagonetke ljudskog života, nego put ka njegovih novim, ljudskim sadržajima. Pogrešno bi bilo vaspitanje i obrazovanje izvoditi iz nekog doktrinarnog modela ili ga poveriti samo grupi eksperata.

Digitized by Google

Trebalo bi otvoriti najšire komunikacije između škole, nastavnika, učenika i društva. Samo zajedničkim traganjem za mogućnostima čoveka, za dubljim i potpunijim usvajanjem tekovina kulture, ali i njihovim stvaranjem, prevazilaženjem, sve širim razvijanjem mnogih čovekovih mogućnosti možemo postepeno prevazilaziti stare podeljenosti i postići celovitost i harmoniju sa samim sobom i svetom oko sebe. Sluh za praktične potrebe društva, ekonomike, tehnike, tehnologije, moderne organizacije može nam pomoći da lakše dođemo do sadržaja dana, ali se ne bismo smeli prikivati za jedan trenutak istorije. Naprotiv, odgovarajući na izazove i potrebe vremena, naš pogled u isto vreme mora da bude usmeren u budućnost, na ono što procese vaspitanja i obrazovanja, svaku ličnost ponaosob, izvodi na one velike prospekte razvoja i uspona čoveka, čovečanstva i čovečnosti.

Digitized by Google

Ramadan Marmulaku

Slobodni Zimbabve

Na jugu Afrike, sredinom aprila, posle duge i teške kolonijalne prošlosti koja je trajala punih devedeset godina, narod Zimbabvea stiče nezavisnost. Sa afričkog kontinenta nestaje poslednja britanska kolonijalna teritorija — Južna Rodezija, koja je dobila ime po britanskom imperijalisti Sesilu Rodesu.

Dekolonizacijom Zimbabvea sistem kolonijalizma je tako reći dokrajčen u Africi. Na jugu Afrike ostaje Namibija, koju je, kao međunarodnu teritoriju, ilegalno okupirao rasistički rezim Južne Afrike. Južna Afrika nije kolonijalno pitanje jer u njoj vlada sistem aparthejda i rasne diskriminacije. Ostale kolonijalne teritorije na afričkom kontinentu su španske enklave na severozapadu Afrike (Kanarska ostrva, gradovi Melilla i Ceuto u Maroku) i ostrvo Majot na istoku kontinenta, koje je pod francuskom administracijom. Narodu Sahare, isto tako, nije data šansa da koristi pravo na samoopredeljenje (Zapadna Sahara je pod okupacijom Maroka, a Ujedinjene nacije i međunarodna zajednica nisu priznale njenu aneksiju).

Velika Britanija je početkom šezdesetih godina, shvativši da »drugi vetrovi duvaju kontinentom«, kako je to britanski predsed-

nik vlade Harold Makmilan izjavio 1962. godine prilikom svoje turneje po jugu Afrike, dala nezavisnost gotovo svim svojim kolonijama. U stvari, Rodezija je bila jedina britanska teritorija koja je otkazala poslušnost kolonijalnoj sili i jednostrano proglasila nezavisnost (11. novembra 1965. godine).

Sve britanske vlade od 1965. godine, pored pregovora sa Smitom o vladavini većine i »rođačkog ubeđivanja«, vodile su i širu međunarodnu akciju preko Ujedinjenih nacija za izolaciju ilegalnog rasističkog režima Jana Smita. Ujedinjene nacije su prvi put u svojoj istoriji primenile mandatorne ekonomske sankcije i situaciju u Rodeziji okarakterisale kao »ozbiljnu pretnju miru i bezbednosti u svetu«. One su odigrale značajnu ulogu u međunarodnoj izolaciji manjinskog rasističkog rezima Jana Smita, jer ekonomskim sankcijama, iako kršenim od strane Zapada i JAR, ipak su naneti veliki gubici privredi Rodezije.

Narod Zimbabvea i oslobodilački pokreti morali su u periodu od jedne i po decenije da se bore na dva fronta: s jedne strane, vođena je oružana borba, koja je poslednjih godina poprimala sve šire razmere, a, s druge strane, vođeni su i diplomatski pregovori o vladavini većine posredstvom kolonijalne sile ili, pak, susednih afričkih zemalja. Oslobodilački pokret ZANU poslednjih godina je uspeo da oslobodi deo teritorije i da organizuje organe vlasti, škole, zdravstvene institucije i time ozbiljno ugrozi institucije postojećeg rasističkog režima. Zbog toga je od 1978. godine 87% ukupne teritorije Rodezije bilo pod opsadnim stanjem.

U sedmogodišnjoj oružanoj borbi na ratištima Rodezije poginulo je 27.000 ljudi. U stvari, ratište Rodezije je posle završenog vijetnamskog rata postalo najkrvavije. To je naročito uznemirilo belu manjinu (230.000 ili 4% od ukupnog broja stanovnika), koja je počela masovno da napušta zemlju. Na taj način je u poslednje dve godine napuštalo zemlju po 15.000 belaca godišnje.

U takvim okolnostima trebalo je uložiti napore da se pregovorima nađe rešenje, jer je situacija posle »unutrašnjeg rešenja« koje je Smit postigao sa Muzorevom počela da izmiče ispod kontrole, a pretila je i opasnost od dalje eskalacije sukoba i eventualne internacionalizacije konflikata. Prilika za to bila je Konferencija Komonvelta u Lusaki, gde je postignuta saglasnost da se učini još jedan pokušaj sa pregovorima sazivanjem Londonske konferencije. Londonski pregovori bili su poslednja šansa za prelazak na vladavinu većine mirnim putem. Ta šansa je i iskorišćena, jer ni jednoj strani u sukobu: rasističkom režimu i njegovoj marioneti Muzorevi, oslobodilačkim pokretima i graničnim državama, niti, pak, Zapadu, koji ima značajne ekonomske i strateške interese u tom regionu — nije odgovarala dalja eskalacija i produženje konflikata u Rodeziji.

Digitized by Google

Eskalacija konflikata na jugu Afrike

Kretanja na jugu Afrike kao kriznom žarištu sukoba, nakon sloma portugalskog kolonijalizma na kontinentu i pobede revolucija u Mozambiku i Angoli 1974—1975. godine, poprimila su oštru formu sukoba. Oslobodilačka borba naroda Zimbabvea i Namibije bila je poslednjih godina intenzivirana u toj meri da je zadala teške muke vojnoj mašineriji rasističkih režima. Talas nemira i demonstracija širio se svuda po južnoafričkom bastionom sistemu aparthejda i rasne diskriminacije. U takvim okolnostima na međunarodnom planu jug Afrike postaje veoma važno područje globalnog nadmetanja velikih sila. Na momente je izgledalo da će se sukob proširiti i poprimiti formu sukoba crnog čoveka sa produktom zapadne civilizacije — rasističkim režimima.

SSSR je kao globalna sila u takvom trendu razvoja događaja na kontinentu učinio izvesne prodore, što je aktueliziralo krizu na jugu Afrike kao jednu od najakutnijih. Pretila je opasnost od dalje radikalizacije celog regiona i ugrožavanja ekonomskih i strateških interesa Zapada u tom delu sveta, što je uznemirilo zapadno javno mnenje.

U takvim okolnostima Zapad inicira pregovore i traži rešenja za pitanje Namibije i Zimbabvea miroljubivim putem. Karterova administracija zahteva od režima JAR da izvrši postupne promene u sistemu aparthejda unutar JAR, što je bio povod čestih retoričkih kritika i javnih polemika između režima JAR i američke administracije, a posebno Endrju Janga, koji je kao američki ambasador u Ujedinjenim nacijama bio jedan od američkih kreatora politike SAD prema Africi. Jang je posle dve godine rada bio primoran da podnese ostavku, uz motivaciju da je imao neovlašćene kontakte sa predstavnikom PLO. Međutim, to je bio samo pretekst jer je za to bilo drugih stvarnih razloga: američka administracija je pod pritiskom konzervativnih krugova u SAD morala da koriguje svoju najavljenu politiku prema Africi formulisanu Karterovim dolaskom na vlast.

Treba reći i to da je od raspada portugalskog kolonijalizma na jugu Afrike konflikt, iako je eskalirao i poprimao oblik žestokog sukoba, ipak zadržan pod kontrolom i da nije prekoračio takozvanu liniju dozvoljenog. Ovo je jedna od osnovnih karakteristika ovog kriznog žarišta sukoba na jugu Afrike koji traje već više decenija.

Društveno-ekonomske prilike i opšti uslovi zemlje

Zimbabve je kontinentalna zemlja bez izlaza na more, pretežno umerenog podneblja sa neravnomernim padavinama i dosta slabom plodnošću zemlje. Preovladava suptropska klima. Istočni delovi zemlje imaju više padavina nego ostali delovi. Pred kraj vruće

Digitized by Google

sezone (avgust — oktobar) iz pravca Indijskog okeana i Mozambika dolaze monsunske kiše. Jun je obično najhladniji, a oktobar najtopliji mesec u godini. Glavni grad je Solzberi, sa 476.000 stanovnika. Temperatura u Solzberiju kreće se od 14 do 24 Celzijusova stepena, dok u nižim predelima temperatura iznosi od 20 do 30 stepeni. Prosečne godišnje padavine variraju od 1400 mm na istočnoj visoravni do 400 mm blizu Limpopoa. Kišna sezona traje od novembra do marta. Vegetaciju na plodnoj i vlažnoj visoravni čine guste šume sa mnogo mahagonijevog drveta, a suvlje ravnice karakterišu savane sa retkom šumom.

Zimbabve ima 6,8 miliona stanovnika, od kojih oko 230.000 belih (ili 4% od ukupnog broja stanovnika). Obuhvata površinu od 390.622 km². Od crne većine stanovništva 82% su Mashona poreklom od stočarskih plemena koja su tamo živela stolećima, dok su 18% Matabelee, koji potiču od Zulu plemena, koje je u devetnaestom veku napustilo Zululand radi osvajanja južne teritorije, koja je kasnije postala Južna Rodezija.

Poznati britanski političar Sesil Rodes krajem prošlog stoleća dobio je pravo kontrole korišćenja rudnih bogatstava teritorije. Njegova kompanija, poznata pod nazivom Južnoafrička kompanija, vodila je administraciju nad teritorijom do 1923. godine, kada ju je Velika Britanija proglasila kolonijalnom autonomijom. Godine 1953. Rodezija je priključena dvama britanskim protektoratima — Severnoj Rodeziji i Nyasaland (sada Zambija i Malavi), koji su formirali federaciju Rodezije i Nyasalanda. Ustavom od 1961. godine bilo je predviđeno da nad teritorijom prestane pravna kontrola Velike Britanije i da se formira vlada uz učešće Afrikanaca. Rodezijski Front, koalicija belih opozicionih grupa u Rodeziji, obavezala se da će održavati belu dominaciju. Front je prigrabio vlast u zemlji, a jedan od njegovih lidera, Jan Smit, 1964. godine postao je predsednik vlade. Smit je 11. novembra 1965. godine unilateralno objavio Deklaraciju o nezavisnosti, a marta 1970. godine otkazao je lojalnost britanskoj kruni i proglasio Rodeziju republikom. Smit je vladao teritorijom sve do 3. marta 1978. godine, kada je sa marionetama Muzorevom i Sitoleom i poglavicom Čirao potpisao sporazum o »unutrašnjem rešenju« koje je vodilo ka formiranju marionetske vlade biskupa Muzoreve posle donošenja Smitovog Ustava i organizovanja takozvanih izbora u aprilu 1979. godine.

Privreda

Zimbabve je agrarno-rudarska zemlja sa vrlo razvijenom industrijom. Poljoprivreda i rudarstvo su osnovne grane privredne delatnosti. Naročito je razvijena poljoprivredna proizvodnja na posedima belih farmera.

Agrarna reforma i pravičnija distribucija zemlje je osnovno pitanje društvenih i socijalnih promena koje treba da sprovede

Digitized by Google

vlada Roberta Mugabea. Razlozi za agrarnu reformu su višestruki: (a) svega 1% farmera (5.500 belih farmera) poseduje 46% ukupne obradive površine, dok ostalih 99% farmera, prevashodno crnih, poseduje 54% ukupne obradive površine; (b) crni farmeri poseduju zemlju najlošijeg kvaliteta, a stopa prirasta crnog stanovništva iznosi 3,6% godišnje, što čini jednu od najviših stopa prirasta u svetu. Skoro tri četvrtine ukupnih površina crnih farmera nalazi se u regionima koji su samo za ekstenzivnu proizvodnju; (c) socijalne razlike su veoma velike, a nacionalno bogatstvo zemlje koncentrisano je u rukama malog broja belaca. Prosečna bela farmerska porodica poseduje oko 5.000 akri (1 hektar ima 2,471 akra zemlje), dok crna farmerska porodica u plemenskim rezervatima poseduje svega 50 akri zemlje, što čini odnos crnog farmera prema belom 1:100. Ovo najbolje ilustruje eksploataciju i potčinjavanje crne većine, ne samo na političkom, već i na ekonomskom planu. Takvo stanje nameće agrarnu reformu i redistribuciju zemlje kao neminovnost.

Kada je reč o reformi i redistribuciji zemlje, teškoća će, svakako, biti, kako zbog ukupnog fonda iz kojeg će se finansirati kupovina zemlje tako i zbog vlasnika zemlje koji neće želeti da prodaju zemlju. Međutim, olakšavajuća okolnost je ta što su 4,5—5 miliona hektara zemlje napustili belci koji su poslednjih godina napustili zemlju (godišnje je Zimbabve napuštalo oko 10—15.000 belaca), koja će biti na raspolaganju novoj vladi za podelu i redistribuciju.

S obzirom na situaciju u zemlji, Mugabeova vlada će morati za početak da nastoji da na selu zadrži što više stanovnika, kako se problem nezaposlenosti u gradovima ne bi još više zaoštrio.

Osnovne poljoprivredne kulture su duvan, kukuruz, pšenica i pamuk. Šećerna trska i citrusi rastu na farmama koje se navodnjavaju, u jugoistočnim delovima zemlje. Godišnje se proizvodi oko 2,2 miliona tona šećerne trske. Proizvodnja duvana, po čemu je Rodezija bila poznata, nakon uvođenja sankcija pala je na polovinu, a farmeri su se preorijentisali na nove kulture kao što su pamuk, kukuruz, proso itd. Od kultura koje se gaje u Zimbabveu, u toku 1976. godine proizvodnja pšenice je iznosila oko 90.000 tona, kukuruza oko 2 miliona tona, prosa 220.000 tona, pamukovog semena 78.000 tona i pamučnog prediva oko 39.000 tona. Rodezija i Južna Afrika su najveći snabdevači većine susednih afričkih zemalja poljoprivrednim proizvodima i mesom.

Industrija i rudarstvo

U odnosu na broj stanovnika, Zimbabve spada u red najbogatijih zemalja na svetu u rudnim mineralima. Vrednost proizvodnje minerala u toku 1979. godine procenjuje se na 300 miliona rodezijskih dolara (vrednost jednog rodezijskog dolara iznosi 1,44 USA dolara).

Digitized by Google

U rudnicima Zimbabvea eksploatiše se preko 40 vrsta ruda, što predstavlja retkost. Naročito je kvalitetna ruda hroma, koja se iz zemlje vadi u prirodnoj formi kao hromit. Rodezijski hrom je izuzetnog kvaliteta i ima široku primenu u industriji, a naročito u metalurškoj i vojnoj. Godišnje se proizvodi oko 660.000 tona hroma. Rodezija je treća zemlja u svetu po proizvodnji hroma, i to odmah iza JAR i SSSR, a po proizvodnji azbesta zauzima drugo mesto u svetu sa 250.000 tona godišnje proizvodnje.

U eksploataciji rudnog bogatstva Zimbabvea dominantnu ulogu igraju kompanije Južne Afrike i zapadne transnacionalne kompanije, a posebno kompanije Velike Britanije, SAD i Francuske, a naročito veliki udeo ima britanska firma i kompanija Lonhro, čiji se interesi nalaze u eksploataciji rudnih bogatstava.

Do marta 1976. godine većina rodezijskog izvoza i uvoza obavljana je preko mozambičkih luka Beira i Maputo. Posle primene sankcija od strane Mozambika, rodezijski izvoz i uvoz obavljao se železnicom preko JAR, što je povećavalo troškove rodezijskoj privredi.

Zbog oružane borbe tokom poslednjih godina stagnirala je rodezijska privreda i permanentno je bila u krizi, a realan dohodak po stanovniku 1978. godine bio je za 27% niži u odnosu na 1974. godinu.

Razgovori o vladavini većine

Iako su pregovori za vladavinu većine vođeni tako reći od samog unilateralnog proglašenja nezavisnosti, najznačajniji su svakako: ženevski pregovori, anglo-američki plan, predlozi za konferenciju svih strana i Londonski pregovori.

Posle Kisindžerovog puta po Africi aprila 1976. godine, posete Južnoafričkoj Republici i susreta sa Smitom oktobra 1976. godine, dolazi do poznatih ženevskih pregovora između Jana Smita i Patriotskog fronta koji je tada formiran kao koalicija ZANU partije (Afrički nacionalni savez Zimbabvea) Roberta Mugabea i ZAPU (Afrička narodna unija) Džošua Nkoma. Na tim pregovorima učestvovali su i Sitole, koji je posle raskida sa ZANU formirao sopstvenu partiju (Sitoleov ZANU), i biskup Muzoreva kao predsednik Jedinstvenog afričkog nacionalnog saveta (UANC). Velika Britanija je kao administrativna sila posredovala u pregovorima, što čini osnovnu razliku između ženevskih pregovora i pregovora o anglo-američkom planu sa Londonskim pregovorima, gde je Velika Britanija kao administrativna sila bila aktivni učesnik i katalizator pregovora.

Dolaskom Karterove administracije na vlast u SAD i Endrju Janga kao američkog predstavnika u Ujedinjenim nacijama ponovo se pokreće inicijativa za rešavanje pitanja Zimbabvea miroljubivim putem. Prvog septembra 1977. godine, nakon dugih konsultacija sa stranama, objavljen je poznati anglo-američki plan o

Digitized by Google

miroljubivom rešenju i prenošenju vlasti sa bele manjine na afričku većinu u Zimbabveu.

Rasistički režim je izbegavao da se izjasni o planu, dok ga je Patriotski front prihvatio kao osnovu za dalje pregovore, iako je imao primedbi na taj plan. Aprila 1978. godine SAD i Velika Britanija predlažu održavanje *konferencije svih strana.* Patriotski front je ponovo u principu prihvatio ideju održavanja konferencije svih strana, dok ju je rasistički režim Jana Smita odbacio sa motivacijom da ne služi nikakvim ciljevima. Razlog koji je Jan Smit naveo za odbacivanje anglo-američkog plana i protiv održavanja konferencije svih strana bio je da je upravo ušao u pregovore sa biskupom Muzorevom i Sitoleom za zaključivanje sporazuma o »unutrašnjem rešenju«. »Unutrašnje rešenje« imalo je za cilj da se iz procesa preuzimanja vlasti u Zimbabveu isključi Patriotski front sa svojim liderima, a posebno Robert Mugabe, i kao alternativa suprotstavi anglo-američkom planu. Preko marioneta trebalo je sačuvati privilegovani politički i ekonomski položaj bele manjine i neokolonijalno stanje u zemlji.

Sporazum o »unutrašnjem rešenju«

Sporazum o »unutrašnjem rešenju« potpisan je 3. marta 1978. godine u Solzberiju između Muzoreve (UANC), Sitolea (Sitoleov ZANU), poglavice Čirao (ZUPO) i Jana Smita (Rodezijski front). Odredbama sporazuma formirana je nova vlast, i to: Izvršni savet i Ministarski savet. Izvršni savet je bio sastavljen od četiri lidera koji su potpisali sporazum, dok je Ministarski savet bio sastavljen od 18 članova — 9 članova Afrikanaca predloženih od afričkih lidera potpisnika sporazuma, dok je 9 belih članova izabrao Smit. Na osnovu tog sporazuma Zimbabve je trebalo da dobije nezavisnost 31. decembra 1978. godine. Međutim, Smit je odložio takozvane izbore do aprila 1979. godine, pa je takozvana vlada marionete Muzoreve formirana početkom maja 1979. godine.

Nova struktura vlasti sa Muzorevom na čelu, koja je proizašla iz Solzberijskog sporazuma, nije obezbedila dovoljan uticaj za afričke članove vlade, koji su se ubrzo upustili u međusobne svađe, što je Smit iskoristio za odlaganje usvajanja novih zakona, a u prvom redu zakona o redistribuciji zemlje, kao i ukidanja diskriminatorskih zakona.

Smitov Ustav

U međuvremenu se Smit upustio u igru da bi podelio Patriotski front, ali nije uspeo da pridobije Nkoma za »unutrašnje rešenje«. Drugog januara 1979. godine objavio je *Predlog za novi ustav Rodezije,* prema kome je ime teritorije trebalo da bude Zimbabve-

Digitized by Google

-Rodezija. Ovaj Ustav obezbeđivao je beloj manjini političke i ekonomske privilegije za najmanje sledećih deset godina.

Na međunarodnom planu Smit je propagirao sporazum o »unutrašnjem rešenju« i tražio ukidanje sankcija od strane SAD i Velike Britanije, nadajući se da će i ostale zemlje slediti Zapad. Takođe je najavio da će se povući ukoliko SAD i Velika Britanija priznaju Muzorevinu vladu. Međutim, pošto SAD i Velika Britanija nisu ukinule sankcije niti priznale »unutrašnje rešenje«, Smit je ipak ostao u Muzorevinoj vladi.

U međuvremenu je u SAD između Senata i predsednika Kartera vođena velika bitka za ukidanje sankcija i automatsko priznavanje Muzorevine vlade, u kojoj je Karter odoleo pritiscima iako je Senat nekoliko puta glasao za ukidanje sankcija.

Velika Britanija se nalazila pred izborima i Konzervativna partija je javno iznela da će, ukoliko pobedi na majskim izborima, priznati »unutrašnje rešenje« i ukinuti sankcije protiv Rodezije. Međutim, posle pobede na izborima vlada Margarete Tačer nije požurila sa ispunjenjem predizbornog obećanja o Rodeziji. S obzirom na to da je u avgustu 1979. godine trebalo da se održi Druga konferencija Komonvelta u Lusaki, na koju je trebalo da putuje i engleska kraljica, vlada Velike Britanije je odložila priznavanje takozvane Muzorevine vlade do održavanja ove konferencije.

Sastanak zemalja Komonvelta u Lusaki

Granične države su uvidele da je samo pitanje vremena kada će SAD i Velika Britanija priznati takozvanu Muzorevinu vladu. Bile su takođe svesne i da Patriotski front nije u stanju da Smitovoj vojnoj mašineriji nametne vojno rešenje u bliskoj budućnosti bez involviranja vanafričkih faktora. Konzervativne snage u SAD i Velikoj Britaniji su nadvladale ostale koje su se protivile priznavanju Muzorevinog režima i ukidanju sankcija. Zbog toga je izlaz iz situacije bio kompromis — Londonski pregovori, koji su bili i poslednja šansa za miroljubivo rešenje.

Našavši se u neugodnoj situaciji na Konferenciji u Lusaki zbog pritiska šefova afričkih država i vlada i zemalja Komonvelta, premijer Tačer je izašla na Konferenciji sa novom mirovnom inicijativom formulisanom u šest tačaka: (1) prekid vatre između strana u sukobu; (2) ukidanje ekonomskih sankcija; (3) organizovanje konferencije svih strana; (4) priprema novog ustava kojim se smanjuje, ali se ne eliminiše potpuno zaštita bele manjine; (5) Velika Britanija će vršiti kontrolu izbora na kojima će učestvovati sve strane; (6) priznavanje da je Velika Britanija tehnički i legalno odgovorna za teritoriju i da će proglasiti nezavisnost nakon uspostavljanja vladavine većine.

Digitized by Google

Londonska konferencija

Na toj osnovi pozvani su unutrašnji i spoljni lideri Zimbabvea početkom septembra na Londonsku konferenciju, koja je trajala oko 100 dana. Pregovori su bili vrlo teški. Trebalo je nekoliko puta da intervenišu Kaunda, Njerere i Samora Mašel da bi se spasli pregovori. I u tim pregovorima, kao i u pregovorima o Namibiji, došlo je do sporazuma kada je Mozambik pritisnuo Roberta Mugabea da prihvati uslove koje je Velika Britanija postavila liderima Patriotskog fronta, jer, ukoliko ne bi došlo do sporazuma, pretila je opasnost da borci ZANU (preko 15.000) i ZAPU (oko 6.000) postanu emigranti u Mozambiku i Zambiji. Naravno, to bi značilo produženje rata na jugu Afrike, a graničnim državama, zbog ekonomskih teškoća i stalnih agresija od strane vojnih mašinerija Smita i Južnoafričke Republike, takvo stanje nije odgovaralo. Otuda je, iako su neke odredbe Londonskog sporazuma bile nametnute protiv volje Patriotskog fronta, ipak došlo do potpisivanja tog sporazuma.

Na Londonskoj konferenciji trostrani sporazum su potpisali Velika Britanija, Patriotski front i Muzorevina vlada — o ustavu nezavisnog Zimbabvea, prelaznom periodu i prekidu vatre. U stvari, Velika Britanija je londonskim pregovorima prvi put preuzela punu odgovornost kao kolonijalna sila za teritoriju, tako reći od unilateralnog rešenja. Tome su pogodovali uslovi i kretanja u regionu juga Afrike, gde su JAR pripremale koncepciju »satelitskih država« oko sebe, a Muzoreva je bio pogodna ličnost za to.

Velika Britanija i Južnoafrička Republika očekivale su da će biskup Muzoreva ipak biti u stanju da formira koalicionu vladu sa nekim malim partijama uz uslonac na belu manjinu. Međutim, izbori su to demantovali, a rasistički režim Bote je ipak prihvatio rezultate izbora. Velika Britanija nije očekivala trijumfalnu pobedu Roberta Mugabea, ali je prihvatila rezultate izbora i poverila mandat Mugabeu da formira vladu.

Izbori i koaliciona vlada Roberta Mugabea

Na izborima za vladavinu većine, održanim u Zimbabveu od 27. do 29. februara, partija Roberta Mugabea — Afrički nacionalni savez Zimbabvea (ZANU — Patriotski front) osvojio je apsolutnu većinu glasova i poslaničkih mesta u budućem parlamentu nezavisnog Zimbabvea. Od ukupno 80 poslaničkih mesta obezbeđenih po Ustavu za afričku većinu, 57 mesta dobio je ZANU, ili 62,9% od ukupnog broja glasova, a 20 mesta Afrička narodna unija — partija Džošua Nkoma (ZAPU — Patriotski front), ili 24,1% glasova. Partija biskupa Muzoreve — Jedinstveni afrički nacionalni savet (UANC) dobio je svega 3 poslanička mesta, ili 8,2% glasova. Ostalih šest manjih partija i grupacija koje su izašle na izbore sa svojim kandidatima nisu dobile ni jedno poslaničko mesto. Izbori

Digitized by Google

za 20 poslaničkih mesta obezbeđenih Ustavom za belu manjinu održani su nedelju dana ranije i sva mesta dobila je partija Jana Smita — Rodezijski front.

Razlozi što je partija Roberta Mugabea dobila apsolutnu većinu su u tome što je narod Zimbabvea u partiji ZANU video istinske borce za prekid sa kolonijalnom prošlošću. ZANU je podnela najveći teret oslobodilačke borbe protiv ilegalnog režima Jana Smita, a program ove partije je okrenut budućnosti i najradikalnije raskida sa prošlošću. Birači su se izjasnili za lidera i partiju koja je bila u stanju da dovede do mira i zaustavi rat. Važan elemenat u svemu tome predstavlja i činjenica da je Robert Mugabe pripadnik najvećeg plemena u Zimbabveu — Šona plemena, koje čini 80% afričkog stanovništva, dok je Džošua Nkomo predstavnik plemena Ndebele, koje čini 15% crne većine stanovništva. I biskup Muzoreva pripada istom plemenu kao Mugabe; međutim, on je žigosan kao marioneta Jana Smita i čovek koji nije bio u stanju da zaustavi rat, a to su osnovni razlozi što je na izborima prošao tako loše.

Vladu koju je formirao Robert Mugabe mogli bismo nazvati koalicionom ili vladom nacionalnog pomirenja zbog toga što su u nju uključeni predstavnici sve tri osnovne partije: ZANU — koja ima apsolutnu većinu u parlamentu (57 poslaničkih mesta), ZAPU — koja je na izborima dobila 20 poslaničkih mesta i Rodezijski front bele manjine — kome je Ustavom obezbeđeno 20 mesta u parlamentu.

Najavljeni program vlade na unutrašnjem i spoljnopolitičkom planu je vrlo realističan. Mugabe je rekao da će slobodni Zimbabve voditi nesvrstanu i vanblokovsku politiku. U stvari, sama pobeda ZANU i Patriotskog fronta predstavlja pobedu vanblokovske politike i bez oslanjanja na velike sile. U tom pogledu pobeda ZANU i Patriotskog fronta ohrabriće sve one snage u svetu koje se bore za slobodu, nezavisnost i nacionalnu emancipaciju.

Na međunarodnom planu i u Ujedinjenim nacijama Mugabeova vlada će se rukovoditi principima politike NZ i pružaće podršku oslobodilačkim pokretima JAR u osudi politike aparthejda i rasne diskriminacije. Ali, Mugabe je izneo da teritorija Zimbabvea neće služiti kao baza za vođenje oružanih akcija oslobodilačkih pokreta protiv JAR, da bi izbegao vojnu intervenciju JAR u Zimbabve.

Na unutrašnjem planu Mugabe je najavio postupne i selektivne reforme: pravičniju distribuciju zemlje, koje je osnovno pitanje društvenih i socijalnih promena i koje treba postupno da se sprovede. Ukidanje zakona o rasnoj diskriminaciji, stvaranje jednakih uslova za rad i nagrađivanje, jednakih uslova za školovanje i zdravstveno i socijalno staranje deo su mera koje će Mugabeova vlada postupno sprovesti. Mugabe i njegov kabinet će sa najavljenim programom biti u stanju da obnove razorenu privredu ove bogate zemlje i uspostave harmoniju između crne većine i bele ma-

Digitized by Google

njine na novim osnovama. Ona će ohrabriti pozitivni trend kretanja u regionu, kako na političkom tako i na ekonomskom planu.

Jugoslavija i njeni narodi i narodnosti, kao oprobani prijatelji naroda Zimbabvea u toku oslobodilačke borbe, pružiće podršku i pomoć Mugabeu i njegovoj vladi za prevazilaženje nasleđenih problema i teškoća. Sloboda i nezavisnost, koju je narod Zimbabvea ostvario oslobodilačkom borbom i diplomatskim pregovorima, ne samo što učvršćuju mir i bezbednost u tom regionu i šire, nego obelodanjuju i pobedu jedne osobene revolucije na afričkom tlu, sa dosta revolucionarno-demokratskih i originalnih rešenja.

Digitized by Google

Raif Dizdarević: Sindikat u akciji

(„Veselin Masleša", Sarajevo, 1979)

Nedavno se u izdanju izdavačke kuće »Veselin Masleša« iz Sarajeva pojavila knjiga Raifa Dizdarevića *Sindikat u akciji*. U njoj je autor sakupio i objavio veći broj svojih tekstova — referata, članaka, govora, istupanja u različitim prilikama i drugih priloga — koji su nastali uglavnom od 1974. godine do danas. Sadržinski izuzetno aktuelna problematika za cjelokupnost političkih i društvenih zbivanja, podijeljena je u pet osnovnih tematskih cjelina.

Prvi dio knjige sadrži radove o nastanku i razvoju klasnog sindikalnog pokreta Bosne i Hercegovine. Sažeto, ali veoma dokumentovano, autor prikazuje genezu razvitka radničke klase i njene klasne svijesti krajem XIX i početkom XX vijeka, zatim ulogu Miće Sokolovića u podsticanju organizovane akcije i učvršćivanju klasnog jedinstva mlade radničke klase. U tom periodu osnivanje Glavnog radničkog saveza 1905. godine je, u stvari, onaj kamen međaš koji označava ne samo početak djelovanja sindikalnog pokreta, nego pokazuje da su u to vrijeme već bili snažno odmakli procesi formiranja radničke klase od klase po sebi u klasu za sebe i da je na tlu Bosne i Hercegovine počela organizovana borba za socijalizam. Sve je to doprinijelo razmahu klasne borbe i sindikalnog organizovanja radnika. U takvim prilikama 1909. godine dolazi do osnivanja Socijaldemokratske stranke Bosne i Hercegovine, koja neposredno izrasta iz sindikalnog pokreta. Na taj način u još

Digitized by Google

većoj mjeri se radnička klasa BiH uključuje u jedinstveni jugoslovenski revolucionarni pokret.

Odmah po stvaranju Jugoslavije radnički pokret Bosne i Hercegovine čvrsto se opredjeljuje i stupa u akciju za ujedinjenje radničkog pokreta Jugoslavije, svjestan »da on sam, bez saradnje sa radničkim pokretima drugih jugoslovenskih zemalja, ne može realizovati istorijske interese klase i da je u novim uslovima jedinstvene države i ujedinjavanja buržoazije jedinstvo akcije osnovna pretpostavka za uspješnu borbu«. Na liniji tih uvjerenja sindikalno organizovani radnici BiH 1919. godine pristupaju jedinstvenom jugoslovenskom sindikalnom pokretu. Ulazeći u period revolucionarne borbe između dva rata, sindikalni pokret će izdržati sva teška iskušenja Obznane. Autor se posebno zadržava na sagledavanju doprinosa toj borbi Đure Đakovića i Mitra Trifunovića Uče i na brojnim akcijama radnika u periodu ilegalnog rada.

Preloman trenutak nastupa sredinom tridesetih godina kada se na IV konferenciji KPJ usvaja platforma djelovanja komunista u legalnim sindikatima, da bi se taj proces posebno intenzivirao 1937. godine, od Titovog dolaska na čelo Partije. To se snažno osjetilo i u Bosni i Hercegovini, gdje su organizacije Ujedinjenog saveza sindikata napustile reformističku orijentaciju i pretvorile se u istinsku klasnu organizaciju u kojoj je bio dominantan uticaj KPJ. Zbog svega toga režim ih zabranjuje 1940. godine. Međutim, narasla klasna svijest i odlučnost da se nastavi borba za novo društvo i socijalističke društvene odnose bitno su uticale na to da se veliki broj članova sindikata uključi u narodnooslobodilačku borbu.

Poslijeratni razvoj društvene uloge i položaja sindikata autor dijeli na tri osnovne etape. Prva, neposredno poslije rata, značila je obnavljanje sindikalne organizacije i njenu orijentaciju na mobilisanje svih raspoloživih snaga radi stvaranja materijalne osnove bržeg privrednog i društvenog razvoja zemlje. Tada sindikati imaju naglašenu transmisionu ulogu, to jest izvršavanja onoga što su utvrđivali državni i partijski organi. Druga etapa počinje sa samoupravljanjem. Zadaci sindikata se okreću ka problematici stvaranja novih društveno-ekonomskih odnosa i uopšte ekonomskog razvoja. Konačno, treća, savremena etapa počinje Ustavom od 1974. godine, kada se uloga, odgovornost i zadaci sindikata definišu u kontekstu cjelokupnog političkog sistema socijalističkog samoupravljanja. S tim u vezi u knjizi se posebno ističe da se »u četvrt vijeka postojanja i neprekidnog razvijanja samoupravnog sistema stalno potvrđivalo da je upravo za razvoj samoupravnih odnosa potrebna neprekidna društvena akcija jedne organizacije radničke klase kao što je Sindikat. Stalno se potvrđivalo da razvoj samoupravnih odnosa nije nešto što će se samo po sebi, spontano ili automatski, samo na bazi određenih ustavnih i zakonskih odredaba, razvijati i ostvarivati. Razvoj nas je, u stvari, stalno učio da je to proces koji može da se pozitivno razvija samo ukoliko postoji jedna svjesna društvena akcija organizovanih snaga, akcija koja je idejno fundirana, politički uobličena i predvođena najsvjesnijom snagom društva, Savezom komunista, akcija u čijem razvoju učestvuje i takva najmasovnija organizacija radničke klase kao što su sindikati«.

Polazeći od tih konstatacija, u drugom dijelu rada razmatraju se društvena uloga, ustavni položaj i osnovne funkcije Sindikata. U pristupu razrađivanju ove problematike sadržano je nastojanje, utkano, inače, u cjelinu ove knjige, da se aktivnost Sindikata uvijek posmatra kao integralni dio društvenog sistema a njegova organizovana djelatnost vezuje za ciljeve, stavove i vodeću ulogu Saveza komunista, imajući, pored toga, naročito u vidu činjenicu da je Sindikat akciono povezan u okviru SSRN, kao i sa svim onima koji se bore za ciljeve radničke klase i neposredno ih ostvaruju.

Produbljujući svoju osnovnu temu, koju bismo mogli definisati kao revolucionarnu aktivnost Sindikata u uslovima socijalistič-

Digitized by Google

kog samoupravljanja, Dizdarević poseban dio knjige posvećuje sindikatima i oživotvorenju Zakona o udruženom radu.

Dalji razvoj socijalističkog samoupravljanja na osnovama Zakona o udruženom radu predstavlja novi istorijski korak u razvitku jugoslovenske revolucije. Njegov sadržaj i njegov cjelokupan smisao, u stvari, dosljedna je razrada fundamentalnih opredjeljenja i odredaba Ustava o društvenoj svojini i samoupravnom udruživanju rada, na kojima se, inače, temelji i dalje razvija čitav socijalistički samoupravni sistem. U tom smislu Zakon o udruženom radu je akt takvog revolucionarnog značaja od čijeg ostvarivanja i pretvaranja u realne društvene odnose zavisi sudbina samoupravljanja i socijalizma u našoj zemlji, pa samim time njegovo oživotvorenje ne može teći automatski i stihijno, nego se može odvijati jedino kao organizovana i usmjerena samoupravna akcija radničke klase koju predvodi Savez komunista zajedno sa drugim organizovanim socijalističkim snagama, među kojima Sindikat ima nezamjenljivu društveno-političku ulogu.

Pominjući poznatu izreku druga Veljka Vlahovića da je »za Savez komunista — samoupravljanje pitanje svih pitanja«, Dizdarević u svojim razmatranjima polazi od osnovne organizacije udruženog rada kao »pitanja svih pitanja« daljeg razvoja socijalističkog samoupravljanja. Pri tome naročitu pažnju posvećuje tezi da svi oblici povezivanja i udruživanja rada i sredstava moraju polaziti od osnovne organizacije udruženog rada i izražavati interese, volju i odgovornost radnih ljudi u ovim temeljnim ćelijama samoupravnih društvenih odnosa i samoupravnog organizovanja. U ovom poglavlju značajna pažnja posvećuje se i razvitku socijalističkih samoupravnih dohodovnih odnosa, zatim temeljnim problemima povezivanja materijalne proizvodnje sa drugim oblastima udruženog rada, samoupravnom interesnom organizovanju i ostvarivanju samoupravnih prava i obaveza radnih ljudi. Pri tome, sagledavajući cjelinu revolucionarnih procesa koji vode stvaranju društva udruženog rada i slobodno udruženih proizvođača, kao i različite društvene protivrječnosti koje se ispoljavaju, autor se široko osvrće na više konkretnih pitanja angažovanja i akcionog osposobljavanja Sindikata.

Očigledno da Sindikat u ovim uslovima nije ni organizacija van radničke klase niti smije i može zamjenjivati akciju samih radnika. Osnovno područje njegove društveno-političke akcije je dalji razvoj socijalističkih samoupravnih odnosa, ali ne shvaćenih apstraktno, nego sasvim konkretno, u praksi, polazeći od teorijskih odredbi i strateških opredjeljenja revolucionarnog koncepta udruženog rada. Stoga »težište aktivnosti mora biti osnovna organizacija udruženog rada, koju smo konstituisali kao temelj svih vidova udruživanja rada i sredstava i neposrednog ostvarivanja samoupravnih prava radnika, pa shodno tome najveća pažnja mora biti poklonjena osnovnoj organizaciji sindikata, jer je ona, u stvari, temelj života i akcije samih sindikata«.

U tom kontekstu izloženi su autorovi pogledi, mišljenje i stavovi o čitavom nizu pojedinih društvenih problema i pitanja kojima se posljednjih godina bavila sindikalna organizacija. Ono što čini posebnu vrijednost ovih priloga jeste to što se o svim problemima govori otvoreno i jasno, bez prećutkivanja subjektivnih slabosti koje postoje u našem društvu, ali se istovremeno angažovano i stvaralački ukazuje kako će se prevladati dati problemi i protivrječnosti na samoupravnoj osnovi.

Posljednji, peti dio knjige govori o Savezu sindikata Jugoslavije u međunarodnoj sindikalnoj saradnji. Međunarodna djelatnost jugoslovenskih sindikata posmatra se u sklopu različitih političkih, ekonomskih, tehnoloških i društvenih promjena karakterističnih za savremeni svijet, ali se, istovremeno, karakter te saradnje čvrsto vezuje za međunarodni položaj naše zemlje i sve ono što ga prvenstveno određuje. To znači da se međunarodna aktivnost sindikata i uspješna saradnja među

Digitized by Google

njima može odvijati samo na principima pune ravnopravnosti i neprikosnovenog prava svih radničkih pokreta i organizacija sindikata da sami odlučuju o svojoj orijentaciji i praksi, da na bazi uzajamnog poštovanja uvažavaju sve specifičnosti drugih i imaju razumijevanja za činjenicu da pojedine zemlje i pokreti idu različitim putevima u socijalizam. Drugim riječima, međunarodna saradnja jugoslovenskih sindikata ima duboku inspiraciju i podsticaj u nezavisnom, slobodnom i nesvrstanom položaju naše zemlje, u njenoj stalnoj borbi protiv kolonijalizma, eksploatacije, rasizma, dominacije i hegemonizma, a za demokratske odnose među državama, za mir u svijetu i slobodu svakog naroda.

U cjelini posmatrano, stranice ove knjige govore o otvorenim i izuzetno aktuelnim pitanjima našeg samoupravnog razvoja, posmatrajući ga u svjetosti i sa aspekta revolucionarnog djelovanja sindikata. Očigledno da su veliko autorovo iskustvo u političkom radu, klasni pristup i neposredan uvid u probleme znatno doprinijeli da se ova, inače izuzetno složena materija jasno i pristupačno izloži. Pri tome je naglašeno nastojanje da se ukupna aktivnost Sindikata uvijek posmatra u okvirima političkog sistema socijalističkog samoupravljanja i neposredno poveže sa djelovanjem svih drugih organizovanih socijalističkih snaga sa Savezom komunista na čelu. S druge strane, u pristupu sadržaju i metodu rada, kao i organizovanju sindikata, autor je sve bitne dimenzije njihove revolucionarne djelatnosti uvijek posmatrao u tijesnoj dijalektičkoj vezi i odnosu sa dostignutim nivoom razvoja samoupravnih društvenih odnosa u svim oblastima društvenog života, na svim područjima udruženog rada. Drugim riječima, nije odvajao revolucionarnu aktivnost Sindikata od samoupravljanja niti samoupravljanje od djelatnosti Sindikata, svjestan činjenice da tu postoje duboke uzajamne veze i da se sama revolucionarna praksa radničke klase nikada ne može odvijati spontano, bez vodeće idejno-političke uloge Saveza komunista i ustavne funkcije sindikata.

Takođe treba imati u vidu da je knjiga pisana neposredno i jasno, da često, s obzirom na prirodu tekstova, mobiliše i pokreće na akciju i otvara mnoga pitanja samoupravnog i društvenog razvoja koja će biti aktuelna i u godinama koje su pred nama. Stoga knjiga *Sindikat u akciji*, svojim porukama i sadržinom, ima, nesumnjivo, veliki značaj za djelovanje sindikata i u narednom periodu. S obzirom na to da je izvjestan broj ovih tekstova pisan za posebne prilike, to oni imaju i značajnu dokumentacionu vrijednost, jer predstavljaju svjedočanstvo o aktivnostima Sindikata u vremenu kada ovo društvo pravi velike korake u produbljivanju sistema socijalističkog samoupravljanja i na taj način pruža doprinos ne samo našoj, jugoslovenskoj revoluciji, nego i bogatstvu oblika socijalističkog preobražaja u svijetu.

U tom smislu možemo preporučiti ovu knjigu kao osoben prilog našoj savremenoj političkoj publicistici.

Vlado Sultanović

Христо Андонов-Пољански: Македонија и Словенија — меѓусебни врски во минатото

(„Култура", Скопје, 1978, страна 448)

Krajem 1978. godine, u izdanju izdavačke kuće »Kultura« iz Skopja, izašla je iz štampe knjiga poznatog makedonskog profesora — istoričara Hrista Andonova-Poljanskog pod naslovom *Makedonija i Slovenija — međusobne veze u prošlosti.*

Digitized by Google

Na 365 stranica, pored predgovora i uvodnog dela, autor ovog značajnog dela daje veoma uspešan osvrt na veze i saradnju ova dva slovenska naroda, da bi u zaključku, između ostalog, konstatovao: „Iako geografski udaljeni, narodi dveju zemalja, slični po jeziku i po svom istorijskom razvitku, nužno su bili upućeni jedni na druge u traženju i iznalaženju dodirnih tačaka, u uspostavljanju međusobnih veza društveno-političkog, ekonomskog i prosvetno-kulturnog karaktera" (str. 391).

Rad je podeljen na četiri dela u dvadeset poglavlja. Pored zaključka, dati su i sledeći prilozi: spisak korišćenih izvora i literature i indeks ličnih, geografskih i narodnosnih pojmova koji se susreću u knjizi.

U prvom delu, pod nazivom „Put ka upoznavanju" (str. 33 — 140), autor nas upoznaje sa najstarijim vezama i dodirima Makedonije i Slovenije, iz vremena misije makedonsko-slovenačkih prosvetitelja braće Ćirila i Metodija i njihovih učenika iz Panonije, preko prvih privrednih povezivanja, uzajamnih odnosa iz perioda preporoda; zatim govori o odjeku događaja u Makedoniji u periodu istočne krize (1875—1880), a završava razradom odjeka tih problema u slovenačkoj literaturi i nauci.

Drugi deo, koji nosi naslov »Slovenački promakedonski pokret« (str. 141—292), vremenski zahvata period od kraja XIX veka do 1914. godine, a zauzima najviše prostora u ovoj studiji. U ovom delu se obrađuju sledeća pitanja: karakteristike Makedonije i Slovenije u periodu imperijalizma; slovenačko javno mnenje i makedonska problematika; Makedonija i makedonski nacionalnooslobodilački pokret na stranicama slovenačke štampe; Terezina Jenkova i njena makedonska misija; promakedonska agitacija i delatnost »Makedonskog komiteta«; razmere promakedonskih manifestacija; Ilindenski ustanak i slovenačka javnost; i promakedonska aktivnost u Sloveniji nakon Ilindenskog ustanka (1904—1914).

»Makedonske izbeglice i radnici u Sloveniji« naziv je trećeg dela knjige. Ovaj deo podeljen je u tri poglavlja, u kojima se razmatraju i objašnjavaju: uzroci iseljavanja Makedonaca i njihov boravak u slovenačkim centrima; učešće makedonskih radnika u izgradnji slovenačkih železnica; samodelatnost i život makedonskih radnika na gradilištima slovenačkih železnica.

U četvrtom delu knjige autor nas upoznaje sa makedonsko-slovenačkim vezama u periodu između dva svetska rata i u toku narodne revolucije (str. 335—363).

U završnom delu (str. 367—388) autor govori o odnosima Makedonije i Slovenije posle oslobođenja.

Ideja za jedan ovakav rad kod profesora Poljanskog javila se još 1949. godine. Sledeći tu ideju u toku tridesetak godina mukotrpnog i stvaralačkog rada, autor je došao do impozantnog činjeničnog materijala koji nam iznosi na stranicama ove studije. Kao i u nizu drugih svojih dela, profesor Poljanski je i ovde uspeo da nam se nametne sugestivnim vladanjem i kontrolom impozantnog mnoštva činjenica, koje nam razotkrivaju jednu koliko nedovoljno poznatu, toliko neodložnu temu, naime — međusobne odnose dveju najudaljenijih republika i dveju narodnosnih zajednica slovenskog juga i konkretno u Jugoslaviji, državno-političkoj zajednici u kojoj žive zajedno više decenija.

Rad *Makedonija i Slovenija* je jedna inventivna ilustracija o svemu onome što se u toku tih naših prošlih trideset i više godina tka na više polja kod nas kao proces međusobnih odnosa republika, naroda i narodnosti, kao nezaustavljiv tok i kao duboka logika jednog legitimiteta, zajedništva, istorijske odgovornosti. Ta dimenzija je lako prepoznatljiva kao kontekst ove studije. Ta diskretna, ali jasna politizacija osnovnog aspekta ove knjige možda prvi put u makedonskoj istorijskoj nauci dobija jednu vanrednu sintezu, jedan kristalno čist rezultat, što upravo govori o snazi ovog rada. Delo je sazrevalo uporedo sa mnogim saznanjima, da stepen intenzivnosti u međusobnom opštenju funkcionalno zavisi od obima prethodnih investi-

Digitized by Google

cija u njega. Posvećujući se ovom problemu od zajedničkog interesa, profesor Poljanski nam nudi materijal čija je naučno-istoriografska vrednost evidentno dragocena i čiji će politički, idejni, kulturni i društveni refleksi ostaviti daleke tragove i predstavljati nezamenljiv prilog temi: kako se stvara(lo) jugoslovenstvo. Otuda ova studija profesora Poljanskog ima izuzetan značaj i, bez sumnje, predstavlja prilog našoj naučnoj i političkoj misli.

Rad *Makedonija i Slovenija* obuhvata poslednji milenijum, počev od ćirilo-metodijevskog pitanja pa do Kardeljevih teorijskih postulata. U razgranatom opusu susrećemo brojne činjenice i detalje, ukazivanja, upoređenja, komentare, novootkrivene činjenice koje svestrano rasvetljavaju društveni, politički, ekonomski, kulturni i javni život oba naroda. To složeno preplitanje međusobnih pronicanja tka se u jednoj spokojnoj i smirenoj, raskošnoj i vrlo vidnoj prezentaciji činjenica, koja ni u jednom trenutku ne prerasta u samonametljivu i dosadnu faktografiju, već kroz bogatstvo brojnih uporedbi i analogija uvek prerasta u materiju koja izaziva interes i ljubopitstvo.

U studiji kroz 1.737 beležaka izdvojeni su oni podaci koji, možda, usporavaju izlaganje teksta, ali su neophodni kao argumentacija. Time je iskazana jedna namera koja je svojstvena samo istinskim i svestranim naučnicima da se saopšti ono što kroz logiku izlaganja treba da zadrži interes čitalaca.

Posebna pažnja u studiji posvećena je gradu Skopju i njegovom uklapanju u istoriju makedonsko-slovenačkih odnosa u prošlosti i danas. Kroz jednu istorijsku retrospektivu naglašeni su oni značajni istorijski momenti povezani sa Skopjem koji su uneli svojevrstan doprinos ovim odnosima. U odeljku pod nazivom »Odnosi posle oslobođenja« posebno poglavlje je posvećeno bratskoj uzajamnosti makedonskog i slovenačkog naroda, koja je došla do izražaja u vreme katastrofalnog skopskog zemljotresa. Izloženi su brojni detalji o sistematskoj i organiziranoj pomoći Skopju, o najvišem stepenu solidarnosti, čime su međusobne veze i odnosi dostigli najviši nivo.

Imajući sve ovo u vidu, cenimo da će ovo delo profesora Hrista Andonova-Poljanskog podjednako skrenuti na sebe pažnju ne samo naučne, već i šire javnosti.

Vlado A. Ivanovski

Prof. dr Zoran Vidaković: Svet kapitala danas

(Radnički univerzitet „Veljko Vlahović", Subotica, 1979)

Suvremeni svijet, prelomljen i pojmljen Marksovom kritikom političke ekonomije, dijalektičko je protivurječje dviju svjetskih historijskih praksi, prakse rada i prakse kapitala, svjetskog procesa socijalizma i svjetskog procesa kapitalizma. Ove dvije svjetske prakse: međunarodni proces produkcije i reprodukcije kapitala i kapitalskog proizvodnog odnosa, s jedne, i međunarodni proces emancipacije proletarijata i nastajanja ljudske proizvodne prakse, s druge strane, nisu, međutim, odvojene nepropusnim pregradama, nego, dakako, svaka od njih, punoćom sebe, djeluje na drugu, odnosno na cjelinu historijskog društvenog totaliteta, na sva pojedinačna društva i na sve društvene procese.

Proces kapitalske produkcije i reprodukcije djeluje kako na unutrašnje procese i odnose u kapitalistički institucionaliziranim društvima, na međusobne odnose tih društava i društava sa institucionaliziranim socijalizmom tako i na i unutar društava sa etabliranim socijalističkim poretkom. Historijska praksa socijalizma ima također univerzalan svjetski ka-

Digitized by Google

rakter. Socijalizam, drugim riječima, nije obuhvaćen niti, pak, reduciran na socijalističke zemlje, niti se tiče samo međunarodnog djelovanja iz tih zemalja, nego se prostire, mada još uglavnom u ograničenim oblicima, na sva pojedinačna društva i unutar njih ima svoja uporišta u svim osnovnim kategorijama društvene stvarnosti.

Svjetski proces socijalizma zahvata univerzalnu praksu emancipacije od kapitalističkih procesa i njegovih klasnih struktura. Težnja ka socijalizmu, prvotno sabrana u klasnoj borbi unutar samoga kapitalističkog proizvodnog procesa, postaje cjelokupnom praksom emancipacije u epohi društvenih revolucija. Osnovni i najznačajniji vid socijalističke svjetske prakse je klasna borba koja se ne zatvara u kapitalski proizvodni pogon, već teži da ga probije i na taj se način tendencijski prevrne u revolucionarnu praksu. Ovo bismo, u stanovitom smislu, mogli označiti kao osnovno teorijsko-metodološko polazište Vidakovićeve studije.

Dosljedno slijedeći i razvijajući Marksovu metodu kritike političke ekonomije, Vidaković secira i kritičko-polemički razobličava dogmatsku recepciju Marksa i osporava teorijsko zasnivanje dijalektike suvremenog svijeta kao svijeta podijeljenog na dvije »društveno-ekonomske formacije«, na dva sistema: kapitalizam i socijalizam. Ovdje, međutim, autor ne misli samo, niti prvenstveno, na političke doktrine »podijeljenog svijeta« i na političke koncepcije koje se pozivaju na njih: suparništvo sistema, hegemonizam unutar polutki podijeljenog svijeta, međunarodni mir i suradnja među sistemima i partnerstvo oba sistema itd., već kritikuje teorijske koncepte koji opravdavaju i konzerviraju navedene političke doktrine i koncepcije.

Na taj način Vidaković otvara put klasnoj borbi, osnovnoj pokretačkoj snazi društva u historiji klasnih formacija i njihovih revolucionarnih promjena. Klasnom borbom proletarijat se od »klase po sebi« uzdiže na rang i razinu subjekta revolucije. Međutim, zapaža autor, u sklopu teorijske analize ekonomskih formacija, osobito kapitalističke, apstrahira se dimenzija klasne borbe neodvojiva od antagonističkih odnosa i cjelokupnog načina proizvodnje. Klasna borba proletarijata, dakle, učestvuje u reprodukciji kapitalističkog načina proizvodnje.

Iz teorijske apstrakcije revolucionarnog naboja klasne borbe izvođeni su stavovi o načelnom razlikovanju između klasne borbe unutar kapitalističkog radnog procesa i revolucionarnog pokreta proletarijata. Na osnovi toga su kasnije izvođeni sudovi o integraciji klasne borbe u kapitalistički radni proces i sistem i temelji strukturalističke interpretacije marksizma. »Pomoću tog lanca teorijskih stavova revolucija je misaono odeljena od svojih pokretačkih snaga i polazišta u svim vidovima klasne borbe, postulirana kao politički čin, da bi najzad — u krajnjem izdanju birokratskog dogmatizma — taj prevratnički čin bio zamišljen kao učinak političkih sila koncentrisanih izvan polja neposredne proleterske egzistencije« (str. 11). Suvremena svjetska zbilja, međutim, iskazuje historijsku tendenciju oprečnu ovom načinu mišljenja. Nemoć i ograničenost marksističkog mišljenja, izražena u apsolutizaciji protivurječnih momenata praktičnog kretanja i samog misaonog razvoja, sadržana je prevalentno u nerazumijevanju biti kritičko-analitičke moći same Marksove metode. Vidakovićevo poimanje suvremene svjetske zbilje: svjetskog procesa kapitalizma i svjetskog procesa socijalizma i otvorene historijske situacije u kojoj se bore oprečne epohalne tendencije, energično se protivi poimanju sadašnjeg doba kao epohe prelaza iz kapitalizma u socijalizam u tom smislu što bi iz krajnjih naučno-tehničkih i drugih civilizacijskih postignuća kapitalizma izrastali elementi socijalizma. »Naprotiv«, upućuje autor, »reč je o energičnoj, uzajamno nepomirljivoj suprotnosti i borbi dve istorijske tendencije, dva nepomirljiva vida života ljudi, njihove prak-

Digitized by Google

se. Epoha društvene revolucije nije objektivno osiguran, istorijskim zakonitostima zajemčen, u kretanju svetskog duha ili u razvoju proizvodnih snaga ili u sledu društvenih struktura unapred utrt put kretanja, već razdoblje u kojem se uistinu odlučuje, stvara istorija, ozbiljuje ili gubi mogućnost, nužnost zadovoljava u prilog razvoja čoveka ili na njegovu štetu. U tom smislu je epoha društvene revolucije ujedno i epoha društvenih kontrarevolucija« (str. 15). Epoha društvene revolucije, drugim riječima, izražava dijalektiku historijskog kontinuiteta i diskontinuiteta u tom smislu što prevladava logiku dotrajalih klasnih struktura i sistema, a favorizira kontinuitet bitnih pokretačkih snaga revolucionarne historijske prakse. Historijski kontinuitet pripada revolucionarnim klasama: proletarijatu i njegovoj praksi, socijalizmu. Sem uvodne rasprave, čiju smo unutarnju logiku pokušali izložiti, knjigu čine još dva odjeljka: Strukturalna kriza kasnog kapitalizma i Nova faza monopolističkog kapitalizma. Na narednim ćemo stranicama ukratko izložiti osnovne autorove teze iz ova dva poglavlja.

Reprodukcija viška vrijednosti i kapitalskog proizvodnog odnosa ugroženi su tendencijskim padanjem profitne stope i pojačanim otporom eksploatirane radne snage. Ova dva osnovna izvora krize suvremenog kapitalizma imaju zajedničku bitnu sadržinu: „istorijsko kretanje snaga proizvodnje i zbiljskih potreba proizvođača u nepomirljivoj je suprotnosti s kapitalističkom strukturom proizvodnih snaga i potrošnje" (str. 23). Težnja kapitala da krizu akumulacije riješi pojačanom eksploatacijom radne snage potencira otpor same radne snage, što smanjuje učinak i otežava krizu akumulacije. Kapital se odupire mogućoj klasnoj borbi novim ulaganjima u razvoj sredstava za eksploataciju i povećanjem za kapital neproduktivnih troškova proizvodnje. Moderne multinacionalne korporacije, te najrazvijenije forme produkcije kapitala, to jest eksploatacije rada i suzbijanja klasne borbe proletarijata, kapitalova su „protivtendencija" padu profitne stope. Nekadašnje funkcije klasnog poretka kapitala proširuju se i prerastaju u opće, svestrano i svim sredstvima izvođeno „suzbijanje i gušenje potencijalne i delom otelotvorene revolucije u vlastitom društvu i u međunarodnim celinama" (str. 25). To bi, u krajnje skraćenoj verziji, bio opći nacrt protivurječnosti suvremenog kapitalizma, bolje rečeno, njegove strukturne krize. Potom Vidaković razvija metod spoznaje geneze i dinamike strukturne krize i logiku involutivne tendencije kasnog kapitalizma.

U određenju osnovnih obilježja nove faze monopolističkog kapitalizma Vidaković polazi od znamenitih Lenjinovih „pet bitnih crta" iz *Imperijalizma kao najvišeg stadija kapitalizma* i dalje ih razvija. Nova razvojna faza, naime, sadrži neke značajne promjene. Prvo, superkoncentracija kapitala pretvara kapitalističke monopole u neveliki broj multinacionalnih korporacija, pomoću kojih se provodi kontrola svih uvjeta proizvodnje. Ta kontrola selektivno razvija samo faktore maksimalne eksploatacije, a ograničava razvoj svih materijalnih i duhovnih, ljudskih i socijalnih snaga proizvodnje. Kapitalistički monopoli rađaju suvremenu tehnokratsku buržoaziju kao nosioca superkoncentracije, sistemske eksploatacije i diskriminatorskog naučnog, tehničkog i ekonomskog razvoja. Novi razvojni vid monopolističkog kapitala ne razlikuje se samo po stupnju koncentracije i eksploatacije, već i po tome što u vlastiti sustav ugrađuje tehnokratsku ideologiju, bez koje, zapravo, ne može ostvariti sistemsku maksimalizaciju oplodnje kapitala i kontrolirati klasnu borbu proletarijata za novi radni proces, novo društvo i novog čovjeka. Drugo, u formiranju novog razvojnog vida financijskog kapitala odlučujuću ulogu ima „podržavljena akumulacija dela viška vrednosti i njeno prelivanje u korporacijski kapital" (str. 50). Ovo prelivanje se vrši prvenstveno putem militaristično-industrijskog komplek-

Digitized by Google

sa i uključivanjem „društvenih službi" u produkciju kapitala. Treće, kapitali se proizvode u internacionaliziranom radnom procesu, a izvoz kapitala dobija bitno novo i odlučujuće svojstvo. Izvoz kapitala iz kapitalističkih metropola obrće se u uvoz viška vrijednosti iz nerazvijenog svijeta. Četvrto, reprodukcija monopolističkih kapitala uključuje „nejednaku razmjenu" kapitalističkih metropola sa društvima zaustavljenim i deformiranim u kapitalističkom razvitku i rasipničku eksploataciju njihovih prirodnih bogatstava i ljudskih snaga u formama koji produžavaju „prvobitnu akumulaciju kapitala" u međunarodnim razmjerima. Peto, viši stupanj stvarnog podređivanja rada kapitalu. Upotreba suvremenog monopolističkog proizvodnog aparata u međunarodnom radnom procesu teži da cjelokupno radno stanovništvo pojedinačnih društava i regija postavi prema kapitalu u položaj „djelimičnih radnika". Šesto, stvarno podređivanje domonopolističkih oblika kapitala njegovim razvijenim monopolističkim oblicima i stvaranje velikih međunarodnih sistema za proizvodnju kapitala putem stvarnog podređivanja mnoštva formalno samostalnih kapitala superkoncentriranim monopolima. Sedmo, tendencija pretvaranja svih društvenih djelatnosti u funkcije proizvodnje kapitala. Osmo, eksploatacija međunarodnog radnog procesa osigurava se stvaranjem novog historijskog oblika velikih sistema međunarodne političke kontrole, ideološke hegemonije, vojnog nasilja i subverzije.

Na kraju ovog prikaza bacit ćemo nešto više svjetla na razvojne tendencije svjetske cjeline kapitalističkog procesa i, u vezi s tim, na autorove refleksije o neokapitalizmu i novom fašizmu. Porijeklo i smisao pojave novog fašizma, odnosno fašističke tendencije suvremenog monopolističkog kapitalizma, mogu se spoznati, upućuje Vidaković, sa stanovišta historijske prakse radničkog pokreta, socijalizma, što znači spoznati historijsko-praktične mogućnosti suzbijanja nove fašističke tendencije. To je moguće pod uvjetom da se: (1) izbjegne mistifikacija protivurječnosti kapitala i fašistička interpolacija njegovih razvojnih tendencija objasni sa stanovišta globalnog kapitalističkog procesa i njegove krize; (2) da se nadvlada teorijska i praktička ograničenost radničkog pokreta iz vremena Treće internacionale, koja se posebno odnosila na poimanje kapitalističkog razvoja proizvodnih snaga i „objektivne osnove socijalizma", „katastrofalne krize" i odnosa između svih oblika klasne borbe proletarijata i pretpostavki revolucionarne izmjene društva. Praktično-historijski dokazanim stavovima o fašizmu autor dodaje još dvije polazne pretpostavke: prva, fašizam nije jedna od etapa monopolističkog stadija niti je jedna od prelaznih faza imperijalističkog kapitalizma, a nije ni konačnost „umirućeg kapitalizma", što se nekoć mislilo, već je „jedna od trajnih i zakonitih tendencija u svim sukcesivnim menama monopolističkog stadija kapitalističke strukture društva". Ta tendencija je imanentna jer izvire iz osnovnih, unutar monopolističkog kapitalizma nužnih i neponištivih determinizama eksploatacije rada i reprodukcije klasnih odnosa, klasne prinude i nasilja u suzbijanju globalnih protivurječnosti i kriza kapitalističke reprodukcije i klasnih borbi. Fašizam je, dakako, samo tendencija ovog stadija kapitalizma, a nikako fatalno neizbježna, opća i isključiva forma dominantnog ispoljavanja cjeline kapitalističkog procesa. Druga pretpostavka, kao tendencija kapitalističke strukture u epohi imperijalizma, proleterskih i antikolonijalnih revolucija, fašizam dobija različitu specifičnu težinu, prodornu snagu u cjelini kapitalističkih procesa ili postaje i dominantna tendencija u toj cjelini, ovisno od osnovnih protivurječnosti, to jest krize kapitalizma. „Kao krajnji vid ispoljavanja destruktivne prirode kapitalističke produkcije, klasne prinude i gušenja klasne borbe, fašizam postaje važna ili i prvenstvena komponenta kapitalističkog poretka pod uslovom da radnički i globalni oslobodilački pokret socijalizma slabe" (str. 142). Iz ovoga

Digitized by Google

se nadaje zaključak da je antifašistička borba i teorijska spoznaja fašističkih tendencija suvremenog kapitalizma — trajna, univerzalna i imanentna komponenta radničkog pokreta, kao što je fašizam trajna mogućnost i pripadna tendencija monopolističkog kapitalizma.

Klasna borba proletarijata, u najširem smislu i u međunarodnim okvirima, zaključna je misao Zorana Vidakovića, nije samo direktna zapreka fašističkim i analognim konzekvencijama klasnog poretka suvremenog monopolističkog kapitalizma, već je i pokretač društvenih procesa koji stvaraju objektivne uvjete za upotrebu radnih snaga u proizvodnji kapitala i kapitalskog proizvodnog odnosa.

Studija Zorana Vidakovića *Svet kapitala danas*, čiju smo unutarnju logičku strukturu i osnovne ideje pokušali slijediti, odista je visok i zavidan intelektualni domet ovog istaknutog jugoslavenskog marksiste, jednog od najboljih i najplodnijih nastavljača Marksove metode kritike političke ekonomije, osobito u „oblasti" kritičke problematizacije i neosporno djelotvorne teorijske artikulacije fundamentalnih tema suvremenoga marksizma i socijalizma. *Svet kapitala danas* u mnogome baštini dosadašnjim autorovim teorijskim naporima *(Društvena moć radničke klase, Kovači lažnog progresa, Stari i novi fašizam* i brojne studije razasute po „Gledištima", „Marksizmu u svetu", „Trećem programu" itd.), oko čega, zapravo, i nema dvojbe, no, njezino je značajnije svojstvo što ona sve bogatstvo i širinu autorova bavljenja najživotnijim aspektima suvremenoga svijeta sintetički sabire u jedno novo, prodorno i seriozno marksističko teorijsko-kritičko postignuće. Problematizacija i razina kritičke artikulacije prvenstveno suvremenog monopolističkog kapitalizma i pripadne mu tendencije neofašizma skoro je nezaobilazna. Jedina kritička primjedba ovoj izvrsnoj studiji, i ukupnim Vidakovićevim istraživanjima na ovome području, u vezi je s nedostatnim autorovim favoriziranjem „historijske misije kapitala". U nakani da ne tematiziramo šire našu argumentaciju, podsjetit ćemo na jedan Marksov stav: „U jednostavnom pojmu kapitala moraju biti sadržane po sebi i njegove civilizirajuće tendencije, a ne da se one pojavljuju, kao u dosadašnjim ekonomijama, samo kao vanjske posljedice" (K. Marx, *Die Grundrisse der Kritik der politischen Oekonomie*, Dietz Verlag, Berlin, 1953, str. 317).

Stjepan T. Šimić

Prof. dr Nikola Kljusev: Teorija i politika ekonomskog razvoja

(NIRO „Književne novine", Beograd, 1979)

Složena priroda ekonomskog razvoja, nezavisno od društveno-političkog sistema u čijim se okvirima odvija, uslovila je činjenicu da je literatura iz ove oblasti vrlo retka. Ovo je tek treće delo iz ovog domena kod nas, pa mu tim više treba posvetiti određenu pažnju. Uz to treba odmah istaći da je ovo prva knjiga ovog autora i da tretira problematiku ciljeva, indikatora i faktora razvoja, dok sledeće dve, koje će izaći i time zaokružiti ovaj problem, treba da razmotre pitanja teorije i modela privrednog razvoja i karakteristike procesa ekonomskog razvoja u socijalizmu.

Terminološke „zavrzlame" nisu strane ni ovoj naučnoj disciplini koja istražuje zakonitosti, metode i kriterijume bržeg privrednog razvoja. Dilemu „ekonomski rast" ili „ekonomski razvoj" autor razrešava time što pod razvojem podrazumeva društveno-ekonomske promene, dok ekonomski rast označava sve promene u nivou materijalne proizvodnje u okviru postojećeg društvenog sistema.

Digitized by Google

Strukturom svoga rada prof. Kljusev se razlikuje od autorâ i u zemlji i u inostranstvu. On je u razmatranju ove problematike prvo pošao od ciljeva razvoja, a potom je išao na analizu faktora razvoja.

Kada govori o ciljevima razvoja, autor je materiju ove glave podelio na dva odeljka, jer ciljevi razvoja nisu identični u kapitalizmu i socijalizmu. Dok bi u kapitalizmu osnovni cilj privrednog razvoja, uz određenu uslovnost i modifikacije, mogao biti proizvodnja za tržište i privatni profit, u socijalističkim zemljama centralističko-planske privrede to je takvo ostvarivanje proizvodnje koja će maksimalno zadovoljiti materijalne i duhovne potrebe stanovništva, to jest maksimiranje društvenog blagostanja. U uslovima našeg socijalističkog samoupravljanja „osnovni cilj privrednog razvoja je formulisan u nastojanjima da se, preko oslobođenih inicijativa u organizacijama udruženog rada, poveća ekonomski interes za efikasno privređivanje s ciljem povećanja materijalno-robne proizvodnje namenjene tržištu, radi ostvarenja veće dohodovnosti, a na osnovu toga povećanje materijalnih i duhovnih potreba stanovništva" (str. 22).

U teoriji ekonomskog razvoja u najnovije vreme pridaje se ozbiljna pažnja izboru i definisanju pokazatelja za iskazivanje stepena društveno-ekonomskog razvoja sa što je moguće više aspekata. Uvažavajući razna mišljenja i činjenicu da se ekonomski razvoj po svojoj prirodi izražava kao višedimenzionalan fenomen, pa je samim tim nemoguće ustrojiti jedan jedinstven pokazatelj razvoja, autor predlaže da se stepen ekonomskog razvoja meri sledećim grupama pokazatelja: vrednosno-agregatnim pokazateljima, naturalnim pokazateljima, socijalnim pokazateljima, naučno-tehničkim inoviranjem privrede.

Posvećujući svakoj od ovih grupa pokazatelja čitavo poglavlje u okviru treće glave, autor se služio i obiljem podataka o privrednom razvoju mnogih zemalja u svetu, što svakako predstavlja dragocenu vrednost za svako naredno istraživanje.

S obzirom na to da prof. Kljusev polazi od samoupravnog gledanja na privredni razvoj, od aktivističkog pristupa razvoju, od svesnog izbora puta razvoja i razvojne politike, analizi faktorâ privrednog razvoja konsekventno je dat najveći prostor u knjizi. Iz pomenute faktorske analize on pokazuje šta se u nekom razvojnom periodu može postići u realizaciji postavljenih ciljeva. Autor, dakle, daje prevagu aktivnom stavu, a ne pasivnom primanju onoga što imamo i što nam se čini da možemo na bazi toga postići.

Pre same obrade i ekonomskih i vanekonomskih faktora razvoja autor se zadržava na društveno-produkcionim odnosima kao determinanti ekonomskog razvoja, jer su oni opšti okvir razvoja proizvodnih snaga.

Nezavisno od toga o kom ekonomskom faktoru razvoja govori (proizvodnji, stanovništvu, prirodnim uslovima, tehnici), autor stoji na stanovištu da svi oni imaju jedno kompaktno dejstvo i da raščlanjavanje takve integralne celine kakva je ekonomski razvoj izaziva niz pitanja i dilema. Ovde se misli pre svega na to da li treba definisati samo globalne faktore ili treba odrediti pojedinačne faktore.

Uticaj vanekonomskih faktora i uslova na tempo i dinamiku privrednog razvoja je takođe od vrlo bitnog značaja, jer su oni, *de facto*, faktori okruženja privrednog razvoja. Šire shvaćeno društveno okruženje obuhvata čitavu sferu kulturne, naučno-obrazovne, zdravstveno-socijalne, političko-odbrambene i druge nadgradnje u svakoj zemlji.

Posebno mesto u grupi vanekonomskih faktora zauzima borba za novi međunarodni ekonomski poredak. U tom smislu, u narednom periodu međusobna ekonomska saradnja zemalja pretpostavlja odbacivanje dosadašnjih principa grube eksploatacije na bazi kriterijumâ, motivâ i principâ građanske neoklasične teorije razvoja i sve više izgrađivanje te saradnje na novim, demokratskim i humanim principima ispunjenim sa-

Digitized by Google

držinom solidarnosti, ekonomske ravnopravnosti i odnosa reciprociteta.

Vrednost ove knjige najdirektnije i najfunkcionalnije proizlazi iz našeg sadašnjeg privrednog trenutka i u vezi s tim aktuelne ekonomske problematike, koju karakterišu mnogobrojne protivrečnosti koje su rezultat dugoročnijeg razvoja jugoslovenske privrede, i materijalnog i društvenog. Tekuća ekonomska politika u sadašnjem trenutku i jeste okupirana iznalaženjem najpogodnijih rešenja da se te protivrečnosti prevaziđu kroz stalan materijalni i društveni napredak.

Knjiga prof. dr Nikole Kljuseva treba da služi u prvom redu studentima. No, ona ima mnogo dalji domet od univerzitetskog udžbenika, pa će, sledstveno tome, izazvati interes širokog kruga ekonomista. Značiće, posle duže pauze, osveženje naše ekonomske literature jednom novom teorijom ekonomskog razvoja.

Vidoje Stefanović

Dušan Popović: Evrokomunistički putevi u socijalizam

(„Školska knjiga", Zagreb, 1979)

Kompozicija navedene Popovićeve knjige podijeljena je u dva osnovna dijela. Prvi dio se sastoji iz određenih uvodnih osmišljavanja o povijesno-društvenoj uvjetovanosti, odnosno teorijskim i ekonomskim pretpostavkama i političkom sadržaju evrokomunističkih puteva u socijalizam, koji je — po autorovom mišljenju — jedan od mogućih načina djelovanja komunističkih partija razvijenih kapitalističkih zemalja danas. Sadržaj drugoga dijela knjige čine odabrani tekstovi klasika marksizma (Marxa, Engelsa i Lenjina), tekstovi jugoslavenskih marksista i dokumenti (Tita, Kardelja i izvodi iz Programa SKJ), tekstovi predstavnika komunističkih partija Italije, Francuske, Španjolske i drugih zapadnih zemalja te neki kraći osvrti komunističkih partija istočnoevropskih socijalističkih zemalja i dokumenti, saopćenja i tekstovi s određenih skupova i drugih kontakata komunističkih partija.

Bez obzira na neadekvatnost termina (koji nije potekao od predstavnika komunističkih partija), evrokomunističkim se danas nazivaju komunističke partije u većini razvijenih kapitalističkih zemalja koje su raskinule sa staljinističkom sektaškom politikom prema drugim radničkim partijama, dogmatskom ideologijom i koje su također odbacile centralističko-hegemonističke odnose u komuniciranju s komunističkim partijama i socijalističkim zemljama. To su komunističke avangarde radničke klase koje na osnovi revolucionarne teorije marksizma i njezine primjene na konkretne uvjete i okolnosti, tekovina i iskustva međunarodnog radničko-komunističkog pokreta i vlastitih dostignuća te povijesnih interesa vlastite radničke klase i nacije izgrađuju vlastitu strategiju i taktiku i tako novim revolucionarnim metodama i putevima (koje bez opravdanja zovemo evrokomunističkim) vode borbu za postepenu mirnu transformaciju društva.

Osim odupiranja dogmatsko-revizionističkom mišljenju, autor u osnovne pretpostavke pojave i tendencije razvoja evrokomunističkih puteva u socijalizam ističe i krizu kapitalističkog sistema koja i sada potresa buržoaski način proizvodnje i hegemonističko-imperijalističke međunarodne odnose. To je omogućilo — po autoru — da komunističke partije razvijenih ili nekih razvijenih kapitalističkih zemalja radničkoj klasi i drugim demokratskim slojevima stanovništva vlastite nacije ponude moguću ili, kako reče Kardelj, jedino moguću alternativu prevazilaženja krize i otvaranje puteva

Digitized by Google

novog političkog smjera široko demokratskog socijalističkog razvoja zemlje.

Prema tome je taj novi, „evrokomunistički" smjer izraz jednog, kako reče autor, povijesnog iskustva i spoznaje da „nacionalne komunističke partije moraju izražavati stvarne interese radničke klase i narodnih masa svoje zemlje u aktuelnim međunarodnim odnosima. Zbog toga je osnovna pretpostavka „evrokomunističkih" puteva u socijalizam oslobođenje komunističkih partija u kapitalističkim društvima od dominacije državnih interesa socijalističkih zemalja i njihovih komunističkih partija, potpuna nezavisnost i samostalnost komunističkih partija u kapitalističkim zemljama" (str. 11).

Navedena politika komunističkih partija razvijenih kapitalističkih zemalja pruža mogućnost da postižu sve veći i neposredniji utjecaj kako na pripadnike radničke klase tako i na druge slojeve stanovništva i da slobodno i samostalno određuju i usmjeravaju politiku i akcije u svojim zemljama, odbijajući pri tom da budu instrumenat politike bilo koje države, partije ili međunarodnog centra. „Dominacija jednog centra u međunarodnom komunističkom pokretu, zavisnost nacionalnih partija od tog centra, osporavanje prava na različite puteve u socijalizam i nametanje jednog opštevažećeg uzora socijalizma svim zemljama i vremenima, dogmatizacija marksizma-lenjinizma — ti i slični činioci jedne prakse i shvatanja socijalizma sve su „više onemogućavali uspešnu borbu komunističkih partija u Zapadnoj Evropi, odvajali ih od sopstvene radničke klase i naroda, a neke od radničkih partija pretvorili u uske sektaške i dogmatizovane grupe bez ikakvih izgleda na uspešno vođenje klasnih borbi u svojim društvima. U takvim bi se okolnostima traženje izlaza u pseudorevolucionarnim avanturama završavalo teškim porazima sa još težim političkim posledicama" (str. 25).

Prema tome, evrokomunistička orijentacija nekih komunističkih partija otvara puteve radničkoj klasi u svojim zemljama ka upravljanju društvom, jačanjem praktične konkretne političke borbe za radikalnije strukturne društvene promjene. To potiče akcije radničke klase i drugih naprednih slojeva za stvarnu, a ne formalnu internacionalističku suradnju i proletersku solidarnost u svjetskom radničkom i oslobodilačko-progresivnom pokretu uopće. Upravo će se na tim osnovama pružiti veća mogućnost socijalističkoj transformaciji društva, odnosno mogućnost bržeg razvoja socijalizma kao svjetskog procesa.

U interesu je radničke klase i socijalističkih procesa kao društvenog progesa da se na osnovama istinskog, u Marksovom smislu poimanog, internacionalizma komunističke partije povezuju na revolucionarno-demokratskim osnovama nezavisnosti, ravnopravnosti i internacionalističke dobrovoljne suradnje i socijalističke solidarnosti, kako bi s tih osnova i pozicija mogle da ubrzaju socijalističku transformaciju društva u interesu radničke klase vlastitih zemalja, a time i doprinos oslobađanju radničke klase u cjelini.

Upravo takva orijentacija mora biti i jest implicirana u strategiji i taktici kompartija evrokomunističkih puteva u socijalizam, kojom se — kako reče autor — negira „dotadašnji lažni dogmatsko-liturgijski ideološko-politički identitet interesa nacionalnih komunističkih partija u kapitalističkim zemljama sa interesima etatizovanog međunarodnog centra, ne osporavajući pri tom socijalistički karakter zemalja koje ga sačinjavaju, ali proklamujući pravo i ostvarujući slobodu kritike onih vidova njihove politike s kojima se ne slažu" (str. 37).

Evrokomunistička orijentacija puteva u socijalizam je u svojoj biti antiblokovska jer traži izlaz u politici koja će biti, koliko je to moguće u današnjim uvjetima, oslobođena zavisnosti od blokovskih suprotnosti. Ta je politika, bez dvojbe, usmjerena na „prevazilaženje obaju blokova, na demokratizaciju društveno-ekonomskih i političkih odnosa, na jačanje demokratije i slobode čoveka, na

Digitized by Google

mir, nezavisnost i ravnopravnost u celom svetu. Te su partije nosioci usmerenja za mirnim, demokratskim i progresivnim prevazilaženjem osnovnih protivrečnosti savremenog sveta, uključujući blokovske" (str. 40).

Prema tome je u svojoj biti u strategiji i taktici, politici i akciji komunističkih partija evrokomunističkog smjera sadržana borba za istinsku demokraciju kroz antikapitalističku i antidogmatsku borbu za slobodu radnog čovjeka, za njegovo neposredno odlučivanje u društvenom radu i društvenoj reprodukciji, a upravo sloboda radnog čovjeka jest i cilj i ujedno povijesna zadaća „radničke klase svih nacija jer vladavina proletarijata ne može postojati bez harmonične internacionalne saradnje naroda koji moraju biti nezavisni i gospodari u vlastitoj kući" (str. 76).

Autor na kraju svojih rasprava o problematici „evrokomunističkih" puteva u socijalizam, pored ostalog, napominje da je u programskoj koncepciji komunističkih partija navedenog usmjerenja sadržan političko-partijski pluralizam, što je s aspekta neposredne i konkretne borbe njihova djelovanja razumljivo, mada u teorijskom smislu problematika političkog pluralizma nije razrađena. Možda će ga — nastavlja autor — „stimulisati praksa i teorija socijalističke samoupravne organizacije društva koja se izgrađuje na pluralizmu interesa samoupravnih subjekata, na slobodnom ispoljavanju interesa radnih ljudi i njihovih osnovnih samoupravnih organizacija i zajednica, a ne na pluralizmu i konkurenciji partijskih političkih monopola" (str. 80).

U drugom dijelu knjige objavljen je obiman izbor tekstova od klasika marksizma do najnovijih pozitivnih i negativnih osvrta partijskih lidera i drugih marksističkih teoretičara na „evrokomunizam" i evrokomunističke puteve u socijalizam. „A kad je riječ o praksi socijalizma" — rekao je Tito na Berlinskoj konferenciji — „ni ona nema gotovih, jednom zauvijek i za sve prilike datih rješenja. I nju prate teškoće i protivrječnosti. Vrijeme nosi nove zahtjeve u skladu sa rastom proizvodnih snaga i društvene svijesti. Otuda i neophodnost različitih puteva u borbi za socijalizam i njegovoj izgradnji" (str. 111).

Marx u objavljenom tekstu, između ostalog, ističe da se interesi radničke klase ne smiju „prilagoditi potrebama samo jedne grupe ili radničkoj klasi samo jedne nacije... Kad bi naše Udruženje tako radilo, ne bi imalo pravo da se nazove Internacionalom. Udruženje ne diktira oblik političkih pokreta; ono samo zahtijeva da pokret bude usmjeren prema istom cilju... U svakom dijelu svijeta pojavljuje se neki specifični aspekt problema i radnici prilaze njegovom rešavanju na vlastiti način" (str. 90).

Problematiku revolucionarnog pokreta i međunacionalnih odnosa još šire i eksplicitnije je izrazio Lenjin, koji, pored ostalog, kaže da »sve nacije imaju pravo na samoodređenje... Izbaciti samoodređenje nacija i zamijeniti ga samoodređenjem trudbenika potpuno je nepravilno, jer takvo zamjenjivanje ne vodi računa o tome uz kolike teškoće i kakvim vijugavim putevima ide diferencijacija unutar nacija... Naročito treba biti oprezan u odnosu prema različitim nacijama, jer nema gore stvari od nepovjerenja nacije« (str. 96—97).

Iz navedenih citata klasika marksizma vidi se da je ispravna Kardeljeva teza kad ističe da komunističke partije razvijenih kapitalističkih zemalja imaju pravo na »specifični put u specifičnim uslovima zemalja u kojima deluju«. One su, osim toga, »nesumnjivo u pravu kad svoju političku borbu za socijalizam povezuju i sa odbranom institucije pluralizma političkih snaga, jer je to u sadašnjoj situaciji zapadnoevropskih zemalja jedini realni način ujedinjavanja snaga same radničke klase, kao i njezinog povezivanja sa drugim demokratskim snagama naroda, što jedino može bitno da ojača društvene i političke pozicije radničke klase, to jest da je osposobljava da može i da menja društvo, a ne samo da ga kritikuje« (str. 119).

Digitized by Google

O slobodama razvoja socijalističkih odnosa i međusobnog povezivanja radničke klase i njezinih avangardi u Programu SKJ, između ostalog, piše: »Proleterski internacionalizam je u cijelom svom dosadašnjem razvitku uvijek bio konkretan. Taj princip uključuje: prvo, upornost radničkog pokreta da u svojoj zemlji razvije dosljednu borbu za socijalizam i za svakodnevne interese radnih ljudi, da iskoristi sve oblike rada i borbe za porast svog utjecaja, za pripremanje da uzme vlast i pristupi izgradnji socijalizma u skladu sa interesima radnih ljudi cijelog svijeta kao i mira i općeg progresa čovječanstva; i, drugo, taj princip uključuje podršku takvoj istoj borbi u svim drugim zemljama, to jest solidarnost s radničkim pokretom i socijalističkim snagama cijelog svijeta u njihovoj borbi za svakodnevne ekonomske i političke zahtjeve, za mir i za socijalizam« (str. 152).

U knjizi su, osim toga, objavljeni brojni prilozi i izvodi iz dokumenata u kojima se očituju stavovi i eksplikacija evrokomunističkih puteva u socijalizam, čija je težnja nezavisnost i sloboda misli i akcije u revolucionarnom prevladavanju brojnih društvenih proturječnosti i blokovske podijeljenosti svijeta. Osim toga, komunističke partije većine zapadnoevropskih zemalja, čiji je — kako reče Carrillo — »vulgarni izraz »evrokomunizam« nastoje preobraziti kapitalističko društvo, a ne da njime upravljaju; nastoje izraditi socijalističku alternativu sistemu državnog monopolističkog kapitala, a ne da se sa njim integriraju i da budu jedna od njegovih varijanti vladavine. Nastoje dakle, razviti svjetski revolucionarni proces koji je danas objektivna društvena nužnost da bi se izašlo iz ćorsokaka u koji je čovječanstvo odveo kapitalistički model razvoja« (str. 216).

Na kraju knjige su objavljeni i tekstovi predstavnika nekih komunističkih partija istočnoevropskih zemalja čiji su sadržaji negativni na evrokomunističke puteve u socijalizam. Uzevši u cjelini komentar i objavljene tekstove, može se reći da je u ovoj knjizi, koja većim dijelom predstavlja neku vrstu zbornika priloga, dana cjelovita slika stavova i odnosa prema fenomenu »evrokomunizma«. Knjiga će i zbog toga poslužiti svima koji žele da se svestranije upoznaju s evrokomunističkim putevima u socijalizam i njihovu kritičkom sagledavanju i ocjeni.

Savo Pelić

Dr Dragutin Marsenić: Samoupravno udruživanje rada i sredstava

(„Marksističko obrazovanje", Beograd, 1978)

U okviru dalje izgradnje modela socijalističke robne privrede kao bitnog preduslova kontinuiranog razvoja društvenih odnosa baziranih na samoupravljanju, važno mesto i ulogu dobija koncept samoupravnog udruživanja rada i sredstava u okviru sistema društvene reprodukcije.

Stručna literatura s područja udruživanja rada i sredstava u nas je, do sada, vrlo malobrojna, pa je utoliko značajnije nastojanje autora i izdavača da pred našu stručnu javnost izađe tako vredna studija kao što je ova knjiga prof. dr Dragutina Marsenića. Zahvaljujući tome, dobili smo vrlo značajnu knjigu koja će pomoći u sagledavanju tekućih i perspektivnih problema našeg privrednog razvoja.

Rad koji se nalazi pred nama u celini je posvećen teorijskom sagledavanju geneze udruženog rada, polazeći od same ekonomske kategorije pa sve do njenih institucionalnih oblika ostvarenih u našoj praksi.

U prvoj glavi ove knjige, pod naslovom »Teorijsko objašnjenje i dosadašnji dometi u ostvarivanju odnosa udruženog rada«, au-

Digitized by Google

tor vrlo kompetentno i pregledno prezentira osnovni tok geneze ideje udruživanja rada i njene ekonomske suštine. U traganju za »izrazom« koji bi označavao takav društveni i ekonomski status radnika u kome on nije objekt o kome se odlučuje, nosilac radnih sposobnosti o čijoj se upotrebi odlučuje mimo njega, već je neposredno i sa drugim radnicima organizator, u najširem smislu te reči, celokupnog procesa društvene reprodukcije, autor je došao do zaključka da »udruženi rad predstavlja sistem odnosa proizvodnje u kome radnici udružuju svoj rad, i tako udruženi, radom sredstvima u društvenoj svojini, stiču uslove svoga opstanka i stalno poboljšavaju uslove svoga života«. Dalje se ukazuje na istorijske preteče udruženog rada, polazeći od Pariske komune kao prve istorijske realizacije ove ideje, a posebno se naglašavaju briljantna Marksova shvatanja i analize Pariske komune, kao i društvenih odnosa u čijim nedrima treba da se rodi »samouprava proizvođača«, a sa potrebnom naučnom objektivnošću pristupa se analizi Lenjinovih teorijskih pogleda.

Nastajanje udruženog rada u našoj zemlji, posmatrano u svetlosti ukidanja dominacije kapitala nad radom, otvaranje procesa ukidanja drržavnog posredništva u spajanju rada sa sredstvima za proizvodnju, kao i ukidanje tog posredništva između radnika i rezultata rada, takođe se analizira u ovoj glavi.

U narednim redovima pristupa se pojmovnom određivanju samoupravnog udruživanja rada i sredstava, pri čemu se značajan prostor posvećuje analizi ekonomske suštine društvene svojine, polazeći od Marksovih ideja pa do njene interpretacije u Ustavu SFRJ iz 1974. i Zakonu o udruženom radu. Oslanjajući se na organizaciona rešenja raspodele dohotka data u ZUR-u, u cilju utvrđivanja dela dohotka namenjenog za proširenje materijalne osnove rada, autor konstatuje da je samoupravno udruživanje rada i sredstava društveni oblik ekonomski neophodne i racionalne cirkulacije u okrupnjavanja akumulacije. Naredne stranice su posvećene razlikama samoupravnog udruživanja rada i sredstava od drugih društvenih oblika mobilnosti i koncentracije akumulacije koji postoje u drugim društvenim sistemima i onih koji su postojali u našem društveno-ekonomskom sistemu tokom njegovog posleratnog razvoja. Širok dijapazon autorovih razmišljanja razvijenih u ovoj glavi mogli bismo rezimirati ocenom da su rad i sredstva dveju ili više osnovnih organizacija udruženi kada one sporazumno stupaju u međusobne odnose radi ostvarivanja proizvodne i poslovne saradnje zasnovane na njihovoj međuzavisnosti u reprodukcionom procesu i podeli rada i motivisane zajedničkim interesom u sticanju dohotka. Završne stranice ove glave posvećene su samoupravnom finansiranju društvenih delatnosti i njihovoj ukupnoj ulozi u procesu društvene reprodukcije.

U drugoj glavi ove knjige pisac analizira društvene i organizacione oblike samoupravnog udruživanja rada i sredstava, upravo pod tim naslovom. Polazeći od činjenice da se u organizacionim oblicima ispoljavaju društveno-ekonomski odnosi, autor daje komparativnu analizu preduzeća kao produkta kapitalističke organizacije i osnovne organizacije udruženog rada kao osnovne ćelije udruživanja rada i sredstava u samoupravnom socijalizmu. Ističući da se u OOUR ostvaruje ekonomska ravnopravnost radnika i da se dohodak osnovne organizacije javlja kao izraz uspešnosti njenog poslovanja, autor dalje posmatra OOUR kao organizacioni oblik koji radnicima omogućuje da u njemu ostvaruju svoja društveno-ekonomska i druga samoupravna prava. Dalje se ukazuje na način nastanka radne organizacije kao oblika udruživanja rada i sredstava kroz proces udruživanja OOUR na osnovu samoupravnog sporazuma, a posebno se istražuju ekonomske veze između OOUR-a u okviru radne organizacije. Činjenica da su sredstva izdvojena za akumulaciju fanansijska osnova ostvarivanja razvojnih planova podstakla je

Digitized by Google

istraživača da ukaže na teorijske mogućnosti za udruživanje finansijskih sredstava OOUR-a u okviru RO u cilju finansiranja investicija u OOUR kod koje investicije prevazilaze obim sopstvenih sredstava. Prezentirani teorijski modeli dozvoljavaju nam da zaključimo da se zajednički ukupan prihod, proistekao kao rezultat proizvodnje i prodaje zajedničkog proizvoda, raspoređuje u celini na učesnike saradnje.

Logičan nastavak započetih istraživanja upućuje autora da ukaže na suštinu složene organizacije udruženog rada (SOUR), što on i čini na narednim stranicama. Polazeći od okolnosti da samo velike organizacijske celine mogu uspešno da odgovore na zahteve savremenog tehničkog progresa za visokom mobilnošću sredstava za razvoj, za njihovim okrupnjavanjem, autor zaključuje da su tri osnovna oblika u kojima se one javljaju: prvo, one mogu biti sastavljene od radnih i osnovnih organizacija koje su međusobno povezane (u intergranskom smislu); drugi oblik SOUR nastaje povezivanjem osnovnih i radnih organizacija koje proizvode u osnovi iste vrste proizvoda; i, najzad, SOUR mogu da se pojavljuju u mešovitom obliku (udruživanje osnovnih organizacija i RO koje proizvode različite proizvode). SOUR, baš kao i osnovna i radna organizacija čijim udruživanjem ona nastaje, na taj način se bitno razlikuju od klasičnog preduzeća kao relativno zatvorenog mikroekonomskog sistema, što autor detaljno analizira. Istovremeno pisac studije nije propustio priliku da istraži i ostale oblike samoupravnog udruživanja rada i sredstava kao što su poslovne zajednice, samoupravne interesne zajednice materijalne proizvodnje i zajednice udruženog rada za međusobnu plansku i poslovnu saradnju.

Značajan prostor u studiji posvećuje se finansijskom organizovanju udruženog rada, pri čemu je centralno pitanje na kome se insistira: u kom se odnosu nalaze subjekti kod kojih se stiču privremeno slobodna sredstva prema tim sredstvima kad su ona stavljena na privremenu upotrebu drugim subjektima u privredi i društvu. U skladu sa opredeljenim ciljem istraživanja autor prvo posmatra raznovrsne finansijske institucije (u prvom redu banke) koje omogućuju strujanje akumulacije, a dosta prostora posvećuje genezi bankarskog sistema od sredine šezdesetih godina pa do organizovanja banaka kao »finansijskih asocijacija« udruženog rada, u skladu sa Ustavom iz 1974. i ZUR-om.

Najveći značaj sa stanovišta sadržaja ima treći deo ovog rada, u kome autor analizira *ekonomske motive samoupravnog udruživanja rada i sredstava.* Uvodno izlaganje u ovoj glavi posvećeno je društvenom karakteru dohotka OOUR, gde autor taj karakter dohotka povezuje sa društvenim karakterom sredstava za proizvodnju. Društveni karakter dohotka autor je veoma razložno analizirao kroz proces formiranja dohotka pa do njegove raspodele. Dalja izlaganja su podstaknuta uglavnom pitanjem koji su to ekonomski motivi kojima se rukovode osnovne organizacije kada jedne drugima ustupaju, s obavezom vraćanja ili bez nje, sredstva za investicije (novčano ili naturalno), kada ta sredstva ustupaju uz naknadu za njihovo korišćenje ili bez nje. Ako svestranije analiziramo mogućnosti udruživanja rada i sredstava, bićemo suočeni sa nekoliko modaliteta njihove pokretljivosti u procesu udruživanja:

prvo, jedna OOUR može da ustupi određeni kvantum svojih sredstava drugoj ili drugim osnovnim organizacijama udruženog rada ne obavezujući ih da joj sredstva vrate *(trajno* i *bespovratno* ustupanje sredstava). Očigledno da ovaj modalitet sugeriše postojanje izvanredne reprodukcione povezanosti datih OOUR, ali je istovremeno i tačno da ovaj oblik udruživanja rada i sredstava u našoj današnjoj praksi ne može biti prevlađujući kako zbog nedovoljnosti sredstava tako i zbog nedovoljne podsticajnosti za efikasnije korišćenje;

drugo, jedna osnovna organizacija može da ustupi drugoj ili drugim osnovnim organizacijama određeni iznos sredstava uz obave-

Digitized by Google

zu organizacije korisnika tih sredstava da ih vrati u određenom roku koji je predviđen samoupravnim sporazumom. Za razliku od prethodnog, ovaj modalitet sadrži izvesne podsticaje za efikasnu upotrebu sredstava, a motivisan je direktnim i indirektnim koristima oba učesnika;

treće, osnovna organizacija može da ustupi sredstva drugoj ili drugim osnovnim organizacijama uz obavezu organizacije korisnika sredstava da ih vrati u nesmanjenoj realnoj vrednosti, ali da istovremeno deo svog dohotka stečenog upotrebom tih sredstava ustupi davaocu sredstava na ime naknade za korišćenje sredstava. Uzgred samo da napomenemo da u ovom slučaju učešće u dohotku traje do momenta kada se ustupljena sredstava u celini vrate davaocu.

Autor je značajan deo svoje studije posvetio baš ovom trećem obliku udruživanja rada i sredstava, ističući da naknada za privređivanje udruženim sredstvima predstavlja podsticajan činilac njihove samoupravne cirkulacije među OOUR-ima, jer se nadoknadom subjektu udruživanja sredstava garantuje sticanje dohotka direktno, dakle već na osnovu samog akta ustupanja sredstava za privremenu upotrebu i time se istovremeno zaoštravaju uslovi pod kojima se udružena sredstva mogu da koriste.

Ne ulazeći ovog trenutka u detaljnija obrazlaganja pojedinih oblika udruživanja sredstava, ukazaćemo samo na autorovu ocenu da se »svako udruživanje rada i sredstava zasniva na spoznatom interesu radnika osnovnih organizacija udruženog rada da će time popraviti svoj ekonomski položaj«.

Prema iznetim teorijskim koncepcijama, mogli bismo zaključiti da je udruživanje rada i sredstava takav proces koji bi morao da ima širok zamah u jugoslovenskoj praksi. Velika decentralizovanost sistema formiranja akumulacije koja je izvorno locirana kod osnovnih radnih kolektiva delovala je podsticajno na brojne naše istraživače, pa se u literaturi susrećemo sa raznovrsnim pokušajima konstruisanja ekonomskih mehanizama udruživanja akumulacije samoupravne privrede, koji se, uglavnom, uklapaju u teorijske koncepcije koje je prezentirao autor ove studije.

Međutim, i pored naglašeno pozitivnih efekata udruživanja akumulacije, danas smo svedoci veoma slabo izraženog procesa udruživanja akumulacije u cilju finansiranja investicionih programa. Ovaj problem se često prelama u oceni nedovoljne akumulativne i reproduktivne sposobnosti jugoslovenske privrede. Okolnost nedovoljne ukorenjenosti istraživanih oblika udruživanja sredstava u jugoslovenskoj praksi ne znači automatsko diskvalifikovanje ponuđenih teorijskih rešenja, već, naprotiv, samo podsticaj da se ona dalje istražuju i oblikuju sa ciljem davanja novih dinamičkih impulsa procesima udruživanja rada i sredstava u funkcionisanju društvene reprodukcije.

Na kraju svoje studije autor zaključuje da je samoupravno udruživanje rada i sredstava bitan preduslov samoupravnog planiranja, pošto se ono ostvaruje u uslovima robne privrede, koju kao objektivno datu ne može zanemariti. Činjenica marginalnog značaja institucije udruživanja rada i sredstava sugeriše konsekventan zaključak da je kod nas nedovoljno razvijen sistem samoupravnog planiranja, čija ocena nije predmet analize u okviru ovog rada.

Na kraju bismo mogli da konstatujemo da knjiga *Samoupravno udruživanje rada i sredstava* svojom aktuelnošću i pretenzijama privlači pažnju šireg kruga istraživača i ostalih koji se bave navedenom problematikom, i naše je uverenje da ova studija predstavlja značajan doprinos našoj naučnoj ekonomskoj literaturi.

Radovan Kovačević

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

10

CENA 30.— DIN.

Digitized by Google

Digitized by Google

Digitized by Google

UNIVERSITY OF MICHIGAN
3 9015 08146 7337

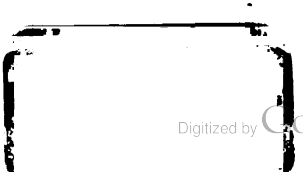

Digitized by Google